
Irodalom történet

1985 **1**

Akadémiai Kiadó

IRODALOMTÖRTÉNETI

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

1985. LXVII. évf. 1. szám

Új folyam XVII. 1. szám

Szerkesztőbizottság:

AGÁRDI PÉTER · FÜLÖP LÁSZLÓ · KENYERES ZOLTÁN · LÖKÖS ISTVÁN
OROSZ LÁSZLÓ · POSZLER GYÖRGY · TARNÓC MÁRTON
VÖRÖS IMRE · WÉBER ANTAL · ZAPPE LÁSZLÓ

Főszerkesztő:

NAGY PÉTER

Szerkesztő:

MEZEI MÁRTA

Technikai Szerkesztő:

CSÁKY EDIT

Szerkesztőség:

1052 Budapest, Pesti Barnabás u. 1. III. 51/c

Telefon: 377 819

Kéziratot nem örzünk meg és nem adunk vissza!

28

42.499

TARTALOM

TANDORI DEZSŐ: Társág és zártság Kosztolányi verskezelésében	1
SÁNDOR IVÁN: Teljesítmény és értékproblémák — Németh László drámáinak néhány kérdése	22
FÜLÖP LÁSZLÓ: Lovik Károly regényei	40
KISPÉTER ANDRÁS: Gyóni Géza kálváriája	61

FORUM

BARTA JÁNOS: Tükrök és fátylak — <i>Vajda Jánosné Emlékiratai</i>	79
P. MÜLLER PÉTER: „Vasút helyett vasút?” — Az egyéni és közösségi azonosságtudat kérdései a <i>Vérrokonokban</i>	94

VITA

TAMÁS ATTILA: „...Ott már tudták és várták és bevitték...” Antifasiszta mű-e a <i>Jónás könyve</i> ?	112
DIPPOLD PÁL: Mi a hézag? — Antológia a felszabadulás utáni ma- gyar irodalomból	117
CSAPODI CSABA: Válasz Csonka Ferencnek	123

A tartalom folytatása a hátsó borítólapon

TÁRTSÁG ÉS ZÁRTSÁG KOSZTOLÁNYI VERSKEZELÉSÉBEN

1

A költői lényeg nem a verskezelésen múlik. De elválaszthatatlan tőle. Nincs jelentősége, hogy valamely életművön azonosság követhető-e végig ilyesképp; tehát a meglelt módozat, a kényszerűen evidens jelleg változatairól van-e szó csupán még a költői korszakváltásokkor is, avagy netalán egymás mellett létezik többféle verskezelési típus, a versnek ugyanannál az alkotói személynél mintegy különféle „személyiségei” vannak — léte lehetőségének egymástól eltérő megléti állagai, mi több, kategóriái. Értékszemponitú jelentősége ennek, hadd ismételjük, nincs, a vers visszhangtere tekinthető csak összetettebbnek, ha a szerves összefüggésű mű így többértű. Nem tarka, nem elegyes, nem másképp s megint másképp aktualizált; hanem ha a költőnek eredendően — esetleg később kibontakozva — több forma szerinti útja is kínálkozott. S a forma itt nem a vers formáját jelenti. Apollinaire képversei ugyanazt a szemléletet bizonyítják, mint az oldottabb, áradó szövegversek; különbség nála — ugyanazon a jellegen belül maradva — inkább a közelképes, miniatúrák levélköltemények, a távolságot részletezéssel áthidalni igyekvő, a fronton írt Lou-énekek és a már-már elbeszélő sajátosságú, lazább, bátrabban fűzött félhosszú versek között észlelhető, jóllehet a forma csaknem azonos. A magyar költészetben nem mondható gyakori jelenségnek az olyan sokszerűség, mint Weöresé; Babits nem ágaztatható szét az életművét erező nemzeti verselési sajátosság és a nyugat-európai mérték szerint, de még a korai cizellálások és a halálközelség megnövelő tere is rokon, legfőljebb az

intenzitás változik, s a fellobbanó kiteljesedés nagy példája, Radnóti is készülő azonosságanyagból vált legfelsőbb szintű önmagává. Különféleségeket Kassáknál érzek, aktualizált és mélyen modern alkotásai között, csakígy az évtizedek változása szerint. Kosztolányi verskezelése érdemben annyit sem változott, mint a Babitsé; vajon találunk-e egyéb belső különbségeket az életművet ilyen szempontúan, tártság és zártság jegyében vizsgálva? Formai kérdéseinket, ezt is ismételjük, nem a versforma, a vers megformázása szerint tesszük fel, erősítjük meg vagy ejtjük el. Könnyű lenne arra a kerekdedségre hivatkozni, amely Kosztolányi legfanyarabb verseit is a klasszicizálás lehetével érintené belülről; ha a szkepszis nem fűjná szét csaknem mindig azonnal ezt a nem kívánt, rá nem is jellemző hatást. Egységes-e ilyen módon az életmű verskezelési vonala? Vannak-e, a közismert külformai jegyeken túl — szabadversek korszaka, halál előtti semmikereső költemények, ciklusóriások stb. — olyan árnyalatnyibb, legalábbis csekélyebb módozatváltozások, amelyek az életművet s általában az írói alkotást elevenen tartó kettősséget, hármasságot, röviden, s furcsa szóval, *többséget* megadják? Nem többretegűsége gondolunk ezzel; hanem a bizonyosan a bizonytalanra, a fogható anyagban a kisiklóra, ami azonban nem trükk, nem célzatosság eredménye, hanem szintén eredendő, evidencia, a költő által nem is tudatosan, de lény *ilyenségéből* beleépített szerves jegy; poétai vízjel.

Könnyű lenne a versvégzódésekre összpontosítani figyelmünket. S akkor talán egyoldalúan a verskezelés zártságát állapíthatnánk meg. Mert Kosztolányinál a versvég megemelkedik, pontosabban: kizeng, de nem ódonan, nem ötletteltséggel, nem pátosszal; mi lenne rá a megfelelő szó? Ha kellőképpen írjuk körül a Kosztolányi-befejezéseket, a versekeit, máris arra kell utalnunk: a zárás erőteljességét a a mélyebb munkálatú nyitottság, a tártan-maradás adja bizonyos részben. A versek végigvezetett vonala már-már logikus következtetést ígér. Zárulást. Ám a végzódések előkészítései ott, az utolsó pontnál, mintegy azzal, elkezdenek

addig rejtett hatásokat érvényesíteni. A verskezelés összetettsége révén a befejezéseknek valami külön készülődése van, a versnek nem okvetlenül az előtte lelhető eleméhez kapcsolódnak, hanem feltárják vonulatukat, a költemény tárgyi és időbeli világával szemben akár ha sugallatos ellenjátékot folytatott volna az, s mindenképpen már *meghaladás* volt.

A szegény kisgyermek panaszai, az óriásciklusnak is nevezhető vers-együttes egy-egy darabja egyszerűen nyitva zárul, továbblépést készítve. Még efféle, színleg végleges kijelentések is, mint a „mint aki a sínek közé esett”, egyszerűbb lebegtetésnyiek, s a következő ciklusdarab az „és . . .” kezdéssel félreérthetlenné teszi a befejezetlenséget, visszafelé sugározva. Valami meseszerű érezhető a *Kisgyermek* bővületében, s a kezdések általában visszautalnak, az előző záradékok anyagára épülnek, nemcsak a hangnemet folytatják, de a tematika lényegét is. „Jaj, hányszor néztem jó arcába hosszan, / míg . . .”, írja a doktor bácsiról, „ködös habok közt ringatóztam”. S a következő rész még rímelésével is lecsap erre: „Múlt este én is jártam ottan”. A vers, azaz a ciklusdarab befejeződése merőben formai gesztussal – ugyanez. A stilizáltság révülete játékosá teszi a megrendültséget is, mint például amikor a gyermekek a halállal – „ó, a halál”, olvassuk a kiugratott hangsúlyos kezdő sort itt – küszködnek; és „játékpuskánkat fogjuk ellene”, ennyiben marad a dolog. A valódi zártság vagy tágabbra tártság eseteit a *Kisgyermek* nem mutatja még. A folytatás feltételezése a verset nem engedi valódi végponthoz jutni. Álvégzödések ezek, ám tulajdonképpen visszahatnak az előttük felvonuló matériára is; fordítottja, merőben eltérő változata az ilyen az ellentételesen előkészített vers-zárlatnak, amelyről a későbbiekben szó lesz.

Az *Azon az éjjel* kezdetű, majd a makacsul ismétlődő sort *Azon a reggelre* módosító vers nem is akar teljes egészet formázni. A litániás hangnem, mely később kifejtetten is visszatér Kosztolányinál, szüntelen folyamat kiragadott részét

sejteti; megoldja a verskezelés mindenfajta külön-gondját. A *Már néha gondolok a szerelemre* kizárólag hangulati végkövetkeztetésekig jut, s ez a mókás mélabú a vers első sorában exponálódik, a továbbiak ennek lineáris kibontását adják, egyirányú elágaztatásokkal. A gyakori kiugratott első sor mintha a vers kezdetének jelentősebb hangsúlyt biztosítana, mint bármi befejezés. A *Mostan színes tintákról álmodom* jócskán kivétel ebben. Társjelensége a *Kisgyermekben* alig akad.

A ciklus-szerkezetnek már az olvasói tudata is befolyásoló: az *Ódon, ónémet cifra óra* remekműű kezdetéhez a hasonló befejezés tökéletesen illeszkedik, hanem hogy a következő rész „Lánc, lánc, eszterlánc”-cal indul, szinte valóságos idézőjelbe teszi ott is a „ha egyszer én is meghalok” erős kijelentését. Elveszi azt a révületét, amely társággal és zártsággal egyszerre szolgálhat a kivetettebben, önmagukban álló versekben. A benső összetartozás, a kötődés alapvető eleme okvetlenül erősíti a vers-darabokat a ciklikussággal, ám el is vesz hatékonyságukból – hiszen egymásra vannak utalva, így bennünket sem ragadnak meg a véglegesség élményével. Nem is szólunk a játékos, a kifejtetten tréfás, stilizált versvégződésekről.

Igaz, a *Szegény anyám csak egy dalt zongorázik* nem okvetlenül a végkifejletre utalt, azt várató vers. Szerkezete a verskezelés megannyi szép példáját adja: az átívelések szoros szövedéket alkotnak. A befejezés nem igényli a ciklusbeli folytatást. S vajon véletlen-e, hogy a „Kopog-kopog a rossz, vidéki valcer, / és fáj és mély, mint egy Chopin-keringő” sorpárt a következő vers az „Én öngyilkos leszek . . .” bevezetéssel egyáltalán nem folytatja. Zártság valósul meg témájánál fogva az előző ciklusdarabban, mint önálló versben. A darabok közötti párbeszédes kapcsolat itt megszakad. Zilálódás nélkül is, persze, elütnek egymástól a részletek; Kosztolányi nem alkalmazza az *Őszi koncert* szólótechnikáját, ária-szerű megoldásait; mivel a darabok önállóak volnának, erőltettség nélkül nem lehetne tematikus füzérré

tenni őket a közvetlen tárgyi érintések által. A *Halottak napján* egy öregek-versre következik, s utána fájdalom dala jön: „Miért zokogsz fel oly fájón, busan / csöndes szonáta, álmodó szonáta? / A kert mögül mostan felém suhan / az évek árnya, tűnt idők halála”. Erőltetés nélkül nehéz kapcsolatot találni a témakörök közt; annyi mégis bizonyos, hogy sejtetési összefüggésrendszert valósít meg az óriás-ciklus. Ekképp következik *A játék* kezdetű darabra a *Térkép* verse, ahol a világ válik áhítatos játszás tárgyává, számos gyönyörű soron át.

A kis kutyáról szóló darab verskezelését meghatározza a másik lény létezésének stilizációja. „Szegény kis kutya sír”, erre a végső következtetésre jut a vers. Ezt készíti elő. Ez a megoldás a szerkesztés legegyszerűbb változata. Nem tartjuk feltűnőnek, hogy ugyanazokat az elemeket – jellegeket – Kosztolányi csekély változtatással emberre, kiskutyára, városi vagy vidéki lakosok rétegeire egyképp kifejezőnek érzi. És használja. Más verseiben számos rokonpéldája akad ennek a kérdező kifejtésnek: „... unszalom: hazádtól messze estél? / és mélabúsan önmagába mélyed. / Vagy kérdezem: fáj, ugye, fáj az élet? / s reám borul, akár egy drága testvér.” A stilizáció általánosa ez, a versmatériát sem izzítja fel, főleg ha tudunk hasonló helyekről. Ám az önértékében is hatékony, jellegzetes részletek a képi tökéletességgel zártságot, a hibátlanság sugárzásával mintegy ezt követően nyitást érzékeltetnek, s ezzel az önálló, szorosabb ciklusba nem illeszthető Kosztolányi-versek egyik alapvető jellegét hordozzák. „És nógatom: szólj a kutyavilágról, / hol testvérkéd, apuskád messze él...” Némi töltelékelemek után csap fel: „...és kutya-házak vannak, kutya-szobrok...” Az ötlet mindenhatóságának példája? Igaz. De az ötlet annál erőteljesebben érvényesül, minél visszafogottabbá tudja tenni környezetét. Minél kevésbé hárul az ötletre, a telitalálatra a pillérszerep. Itt mintha a játékosság feloldana bennünket is minden kötelességünk alól, s így történik, hogy együttérzésünk szabadon közelíti meg tárgyát. Ami pedig az általános emberi fáj-

dalom, az elárvultság, a magány. Dehogy jelképe ennek a kutya! Sőt, inkább a benső, a felszínesen nem látható egyedülletet hivatott kifejezni ez az összetett kép. Két kis idegenről, rút varangyról és egy kis babáról következik itt játékvers. Majd a *Künn a sárgára pörkölt nyári kertben* a szerény otthonok képét tárja ki, lesz erre eltávolítottabb példa számos: „Az elsötétített szobába bent / jár a varrógép . . .” A megállított idő képei következnek. Csendéletek. S megjelennek a konyhában sugárzó rézedények is. Mint a kivételes nagyságú kései versben.

2

A zártság jegye az a kerekítettség is – a kifejezések részleteié –, amely a költői közlendőnek mintha nem igényelné továbbfűzését, rejtelmének bogozását, asszociációinkat tárgytalanul indítaná csak el, hogy hullámmzásuk változatlanul hordozza, emelje-ejtse a kész képet, hangalakot, szófüzést. Természetesen képtelenség lenne azt állítani, hogy a legzártabb közlendő is egyszer s mindenkorra „elintézett” egység maradhat a versben. Mégis, a különösség szépsége Kosztolányinál a kezdeti korszakban igen gyakran: közlés. Ahogy Rilke korai verseiben is az. A kivívott eredménynek mintegy nincs még olyan gazdag sugallati tartaléka, hogy létrejötte után igazi erővel serkentse a termékenyen megmoccantható képzeletet. Röviden sem nevezhetnénk ezt egyszerű gyönyörködtetésnek; hiszen a képződmény értékretegei gazdagabbak annál. Valamint: tárgyhűek. A *Kisgyermek* ilyen darabjai közül a *Fényképek* kezdetűt emelhetjük ki például. Efféle részletekkel: „Anyám barátnője. Mily hús, kevés. // Hattyúnyakát emeli. Már nem él. / Jegesvizet ivott egy báli éjen, / reggelre meghalt, húszéves korában.” A tényközlés is zártság forrása lehet. Közvetlen szomszédságában a másutt esetleg sugárzóan érzelmes, romantikus képzetekből valami még nevezetlenül átélhető eredményező matéria is csak tudomá-

sulvétel tárgya: „Azóta alszik elborulva, mélyen / a szabadkai temető porában.” A folytatás: „Élők, halottak. Ez a társaságom . . .” S hiába próbál többlet-tartalmakig szökkenni a hirtelen közelre rántó váltás: „Olykor magamra hagynak délelőtt . . .” Később, a *Meztelenül* egyik darabjában, a *Repülő ifjúság* ilyes témakibontásában mind e dolgok tárt-sággal elevenülnek: „Miért látom a nőket, az alvó lányokat s a már rég-fölébredt, minden-tudó, éber bölcsős és koporsós asszonyokat sovány / combjaikkal, boros kupáknál kacagni kétesen, táncolni, cseresznyevirággal, virrasztó szemükkel és fehér / koszorúval, mézes mellükön egy hosszú harapással . . .” Csupa asszociatív íz, képzet, szófűzés, értelmezhetőség. Holott ennek a tártsnak mintha nem volna ígérője a verskezdet: „Mért mozdul meg bennem még egyszer ily zölden, / ily vad zokogással e homályos tavasz?” Ám ha legalább három szót szemügyre veszünk, s főleg összekapcsolódásukat: zöld – zokogás – homályos, a tárulásnak több módja is mutatható. Az első két szót a kezdőhang köti össze, a másodikat és a harmadikat a fizikai állag, a könnyekbe borult szem látásmikéntje. Vagy nézzük ezt a nyomot: a zöld és a zokogás szokatlan egymás mellett; nem gyakori képzet-társulás, ráadásul ott a hangegyezés; valamint: a zokogás is, főleg a *vad* jelzővel bővítve, áradó mennyiséget jelöl, akár a zöld, s főleg a tavaszi zöld; a tártság szerveződése – vagyis a sokjelentésű vesszővedék alakulása – ilyen mozzanatoknak is köszönhető: a *tavasz* csak késleltetve kerül kimondásra; igen merész, szinte nem is védhető elképzelés lehet, hogy a *t*, a *v*, a *z* a hang-ábécé vége felé „elhelyezkedő” érték, s közelük itt, merész vagy szokatlanul adagolt képzettársítások törésfelületeként, további, még megnevezetlen képek villantója lesz. Látjuk ebből, s talán hasznunk épp ez, a témarokonságban kimutatható értékkülönbséget, a „közhasznúságnak” merőben a megdolgozottságból eredő többletét. A *Repülő ifjúság*, amely alig valamivel korábbi időket idéz fel, mint amikor a *Kisgyermek* darabjai íródtak, látszólag összefoglaló, tényközlő indítású. Mégis, ez a „küszöb” azonnal túl-

lendül zártságán, és mindenkorian hiteles lüktetéssé részleteződik. A részletezés egyébként újabb zártság forrása lehet; a részletek lebegtetett utalásossága, mely kész képzeteket is magába építhet, kellő belső kiérleltiségből fakadva az egyik legeszményibb sugallatos kifejezőmód. Az áradó szabadversnek épp a visszafogással, a zárás tendenciájával adhat nagyobb visszhangteret képzeinkben. Mint itt, nyomban a vad zokogás és a homályos tavasz után, ez: „Mért hallom az ágyból a fiatal fákat suttogva beszélni, nyújtózva ropogni minden éjszaka zárt ablakaím mögött . . .” Különös-e, hogy az *ágyból* helyhatározás adja meg ennek a sornak a megfoghatatlan tárulást? S ehhez képest a látványosabb, eruptívabb elem, a rá következő hasonlat, már csak toldalék szerepű inkább: „. . . mint lőporos tornyok vidám robbanását?” És innét folytatódik a régi nők emlék-felvonulása. Ám hadd mutassunk rá, mind e — persze, elsősorban vitaalapot képező — megfigyelések sorában: nem törvényszerű, hogy az áradó szabadvers, sőt, hogy a pálya későbbi szakaszán születő mű nyújt nagyobb összetettséget, tártság és zártság bonthatatlanabb egysége révén. Ennek a *Repülő ifjúságnak* a befejezése például hosszú sorokon át részletezi a gépéből kieső, lefelé hulló repülő búcsúölelés-gesztusát, s hogy amit a versben eddig gyönyörűségeken tapasztalhattunk, ilyen alaphelyzetből következne, a biztos pusztulásba bukó elveszett az, aki „haló szerelemmel, halhatatlan csókkal, holtában is élve még, egyszer” öleli „az egész világot”. Mennyivel, milyen összehasonlíthatatlanul szebb, tömörebb, rejtelmesebb, fejthetetlenebb a *Kisgyermek* kezdő sora: „Mint aki a sínek közé esett . . .”

Kosztolányi témakörei, érzékenységből fakadó anyagátélése, költői feladatainak sajátosságai különösen aktuálisak teszik — bármikor —, hogy kész elemek és nyitott eszközhatások együtteseinek szerint vizsgáljuk verskezelésének módját. A visszapillantás alaphelyzete csaknem elkerülhetetlenné teszi a tényt és a bizonytalanság kombinációit. Maga a kiindulópont: kész tény. Emberek, helyszínek, események.

Az eltelt idő természetszerűleg oldja kéteessé már-már a meglétüket is, vagy legalább az emlékek akár a közelítő pontosságát sem hagyja kérdőjelezetlen. A *Meztelenül* kötet egyik verse, a *Csöndes viszontlátás*, ahol az első versszak zárt tényközlés — „Leszállva a vonatról azonnal elhajtattam öcsémhez, / ki orvos a vidéken / s dolgozik hajnaltól napestig, / hogy megéljen feleségével és kislányával” —, e csaknem kérdőívkitöltő szövegezés után azonnal más jellegbe vált át. Csak-hogy eleinte itt is a zártság eszközével: „Nehéz volt a szívem”, mondja. Ez kész kifejezés, megszokottabban nem is lehetne mondani, amit közölni akar vele Kosztolányi. Miért van mégis a helyén? Mert tartalmilag más jellegű zártság volt az első szakaszé, jeleztük is; itt az érzelmek közhelye nagy váltást hozott, s két zárt elem, összekerülése révén, máris tárulást jelenthet. Ezt a fordulatot azonnal el is mélyíti a vers. Gazdaságosan, így: „Az ősz ragyogott köröttem, a késő / délután susogott...” Álljunk meg egy pillanatra. A váltás is — többnyire — nyitás. A túlzottan általános közlés a nehéz szívről a hasonlóképp egyszerű őszi ragyogás képével-képzetével visszamenőleg is gazdagodik, ezt ugyanakkor előre ható mozgás is kiegészíti, a részleteződés, a bontakozás: a ragyogó ősznek már a susogó délutánját látjuk, s ennek további elemeit, aprózódva: „...millió arany-leve-lével...” De ez újabb kész-elemmel zárul vissza, átmenetileg kizárva minket az átélés elevenéből: „...s arany-dalával”. Ez keveset mond. Dolga azonban így is felfogható: visszaváltást készít elő. A túlzottan „költőies” eszközt a tárgyyszerű tényközlés elbeszélő hangja követi: „Egy éve nem láttam.” Zárt, általános. Ám a konkrét jelenet mozgalmasságáról hallunk máris valamit, ez elérhetőbbé teszi az élményt: „Szaladtam a lépcsőn...” S a téma szerint zárt jelenet a nagyobb, lényegibb emberi meglét és jelenlét kérdéseit villantja, nem metaforikus „hasonlat” erejével. Erőltetés nélkül mondható itt, hogy a versszak szerint a jelenlét zárt, a jelenlétbe zárt meglét — a múlt, a kapcsolatok, a jelentések még kibontatlan, de bármely pillanatban érvényesíthető

részleteivel — nyitott. Íme: „Ő a rendelőben ült, / háttal az ajtónak, / olvasott a csöndben, / mely az ő csöndje volt már, csak az övé”. A társág egyik összetevője lehet, mint itt kiderül, az is, hogy nem tudjuk egészen pontosan, mire is vonatkozik valamely kifejezés tartalma. Miért volt már *csak az övé* az a csönd? Ez többszörösen kiderül. Mondhatni, a társág fokozatokban zárul vissza. A verskezelés egyik alap-sajátsága ez, nemcsak Kosztolányinál; jól használható módszer, amelynek elevenségét általában a tartalmak eleve elfogadott súlya adja, még hatékonyabb akkor, ha ez a súly a versen belüli, a vers erejét segítő helyi érték része vagy alakítója; tehát ha a vers érzékelt minősége „jobb” lesz általa. Például: a témák összedolgozottabbak, a lehetőségek kibontottabbak. A csak saját csöndre a magyarázatok fokozatokat képeznek; s ez nem merev kategória, nem poétikai szabály követése, hanem a fokozatos nyitás logikája. Az érkezőnek feltűnik, hogy öccse egy év alatt, míg nem látta, megöszült. Azután: „nem igen tudtunk beszélni”, ez az *alázatos és egyszerű* tény, a természeté, az idő múlásaé, a visszahozhatatlanságé megilletődéssel töltötte el őket. A harmadik fokozat előkészítése ez: „megállapodtunk abban, hogy este együtt vacsorázunk”. Az *együtt* a nyitást előkészítő szó. Mert az utolsó versszakban az ismét visszaálló egyedüllet indítja el a kitáruló képet és gondolatot: „Aztán egyedül bandukoltam az utcán, / reá gondolva . . .” Akit gyerekként idéz fel odahaza „távolí, pesti éj”-eken, de most ez nem ilyen kész, zárt emlék. Mert: „Magamra is gondoltam, és a sarkon / egyszerre megláttam a nyugodt levegőben, / egy fal mögött, / a temető fáit.” A nyitás odatárja magát az addig szemlélőként mozgó elmesélőt is. Az egyéni létezés képei visszazárulnak esetlegességükbe-jelentéktelenségeikbe; általuk, de már túl rajtuk kinyitja nekünk a vers-élmény a közös sorsot, utat, esélyt. A társas gyakran — ennél megrázóbb — katarzisélmény is lehet.

Szintén a *Meztelenül*-kötet verse a *Ha játszanak a gyermekek*. A hat sornyi költeményt azért is érdemes idéznünk,

mert éppen az általunk vizsgált, megannyi példává szétágazó kérdésre ad mintát, modellt a lényegéhez. Nyitás és zárás együttesének, „értelmének” felismerést hozó összefoglalása ez: „Ha játszanak a gyermekek, órákig készülődnek, / rakosgatnak, tanácskoznak, majd hirtelenül / végeszakad az egésznek. Nincs ennek közepe, / csak eleje és vége. Mondd, nem ilyen-e éppen / az ember élete is, mely elkezdődik, / aztán gyorsan befejeződik? S a közepe, mint a semmi.” A zártság és tárttság együttese, kölcsönös fejlődésvonala egy-egy versben, egymás-kizárása s még bármi változata: az élet vonulásának, körköröségének képe volna. A pontosság igénye, amelyhez azonban nyugalanság kell, zaklatódás, sok-sok előkészített vagy hirtelen fordulat, ám ezeknek akármi során át e két alapelem figyelhető meg, mint az élmény kiváltásának eszköze. Egyebek mellett, persze. És eddigi rövid vizsgálatainkból kiderülhetett, hogy szabályos példatára ennek a jelenségnek sincsen.

3

*A bús férfi panasza*i megérlelve mutatja már a formát, melynek *A szegény kisgyermek* . . . volt a kezdeménye. A zártság következetesen megvalósított, tiszta példáival is találkozni itt; ilyen a *Beírtak engem mindenféle Könyvbe* . . . kezdetű — és végződésű vers, a *Május*, az *Ezek a fák*. Az efféle versekben mintha nem mozdulhatna a kialakított pontról a költészeti képződés; meghatározott véleményt, felfogást, önmagukat meg nem haladó „körülményeket” ismerünk meg. *A New York, te kávéház, ahol oly sokat ültem* a személyes véglegességgel indít; s az idők múltával elkövetkező kirekesztettség-érzés, a saját egykori életen kívüli bolygás rendre visszahozza az elveszetteket; ennek során a megfellebbezhetetlen közlések azok, amelyek rendre „kinyitják” a visszhangtereket: „Mert boldog gyilkosok az óra gyilkolói, / kiknek talentumot egy isteni kegy osztott . . .” Ilyen nagy felütés

még az „Áldott cigány-időm, áldott elektromosság”, szinte kiáltásként indítva a versszakot. Látszólagos eldöntetlenséget sugall, amikor keresi a költő a múltból „a barátot, ki gyakran itt marasztalt, / megkoppintom félénken a poharat, az asztalt / s a szívem, szívem is, hogy régi-e a hangja”. Véglegesség, zárulás csendül ki az erre következő kérdésből: „Mit járok erre még?” S a folytatás tartalmilag adja a zárt-ságot: „Azok már mind alusznak, / kik álmosak voltak és valaha egy széken / nyugodtak, kiseddek az isten kebelében, / és már víz is jutott a szomjas Tantalusnak”. Az ölelkező rím viszont jellegzetesen a nyitottság, a várakoztatás, a lebegés versformája. A *New York*-vers már a verstartalmakon túl, költészettartalmilag is sokban utal arra, miért különösen aktuális Kosztolányinál ennek a látszólagos ellentétpárnak a vizsgálata, a véglegességé és a lebegésé, vagyis a zárt-ságé és a tárt-ságé. A *bús férfi panaszai* a *Most harminckét éves vagyok* kezdetű kettősverssel könnyen érthető választ ad a kérdésre. Mi több, azt példázza, hogy forma szerinti jegyek nem döntenek a vershang véglegesség-sugallata és folyamat-sugallata között. Mert a *Most harminckét éves vagyok*, mint köztudott, az első versszakban jelenidejűleg mondja el az élet átfoghatatlan gyönyörűségének oly egyszerű, mégis, a pillanatot meghaladó képeit. Később, egyszer, felel erre a második szakasz, ez mind múlt időbe kerül, azaz: minden múlt időbe fordul át. Ezt jelenti a „Ha haldoklom, ezt suttogom” végérvényessége, amely azonban a versbeli funkciója szerint nyitás, ugyanis innét kezdődik várakozásunk kielégítése, majd ennek monotóniája, ám épp ez az egyhangúság tölti el borzongással az olvasói kedélyt; ahogy e legcsekélyebb mozzanat sem kerülheti el sorsát, ha egyszer a létezésünk része lett. Ahogy a kerti délután képe, a látszólagos idilli teljességé a múlté lesz a vers jelenében, valami kitérül. *A leendő múlt, Ezért mondható*, hogy ez a legtömörebb példa a két verskezelési alapelem jelenlétére Kosztolányinál. S a vers végződése nem „alaphangon” szól, nem zárul hagyományos hangzattal a hangnem, nyitott marad a dallam. Épp a legvégső végesség

bizonyosságával. A *Hajnal, éjfél közt ocsúdva* . . ., szintén a legnagyobb Kosztolányi-versek egyike, más módszerekkel éri el ezt a hatást. A tárgy szintén zártság és tártság: az élet múlása, a múlás elemeinek tűnődésnyi, tudomásulvevő rögzítése, azonnali elvesztése. Leírja a vers csaknem szenvedtelenül az éjszaka képét, a kilátást a lakás ablakából, a bepillantást a másik lakásba, a villanyvilágította ürességbe, tárgyai közé, ahonnet „egy polgári ingaóra” sárgaréz sétálója a nézőig — Kosztolányiig — ketyeg. Óhatatlan a kérdés: kik élnek ott szemközt, s hogyan van ez, hogy az életek így hasonlítanak egymásra, aminek nyomán is „mért e zajgás, mért e fájás”, száj helyett a szív beszéde, kérdezi a költő. S mintha önmaga egykori életének környezetét látná, „álomtalan kesergő”, hallgatja az óra képzeletbeli ketyegését, kattogását „hangtalan magányba”. Álmos elméje nemcsak azon jár, hogy nekik is volt sajtharangjuk, kedves ingaórájuk, hanem hogy „a föld száguld az űrben”, ijedve vágdat mindenki „óriás, zúgó robajjal”, és a távlat végtelen megnövekedése — így is nevezhetjük a tártságot — a személyek és a tárgyak, virrasztók és alvók, sajtharangok és ingaórák együttese közös körbe kapcsolódik, amelynek zárulása fenyeget: „reszketek, hogy életünk csak negyven, ötven, hatvan év”. Távlat és összpontosítás viszonylagosságához jut el a Kosztolányi-vers. Az ismeretlenben az ismert jelenti a nagyobb tágasságot, nyitottságot; az emlék vagy a révület által. S maga a jövevény pillanat olykor szinte megközelíthetetlen, becsukódó. Amit befogadás képességének érzünk, olykor csak kész kristályosodási pont, zárvány; s ami szétbontakozik körülöttünk, elérhetetlen pontok halmaza. Legalábbis valódi elérhetősége — aminek a költészet volna a hordozója — nincs. Ám az ismeretlennek, a bizonytalan kimenetelű bizonyosságnak is van hatalmas tere; ebben elveszetten, riadva állunk, ebben „száguldunk” a bolygóval, a napokkal, környezetünkkel, tudatunk képeivel és tárgyaival, tevékenységünkkel. Az óriás-ciklusban épp a következő versnek épp az első szakasza fogalmazza meg ezt majdnem köznapi érzékletességgel: „Milyen

közeli most a nyári ég / s mily messzi-kék / alatta az alvó, beteg vidék”. Vagy ez a távolság-közelség relativitás él egy találkozásban, még annyiban sem: látunk, megpillantunk valakit. Íme: „Úgy nézem a te arcodat, mint egy ős-régi rúnát, / ó ismeretlen közbaka e kóbor villamosban”. A kettősségből egyértelmű tárás a múlt felidézése, az okoké: „és olvasom a szenvedést, melyet e háborún át / titkos karcokkal véstek rá s megdermedt rajta mostan”. Az arc megnyílik, s a földnek vízióját tárja: „...a tompa föld ilyen. Már egy hegycsúcs az orrod, / amely az arcok völgyein szökell, magasba törve, / két mély mocsár a két szemed, és elhagyott, beomlott, / ijesztő, néma kút a szád, szájad fekete gödre”. A válságos hangulatok, csömörök, kétkedő szorongások állapota is ez a kettősség; érdekes a közeli motívumismétlődés: „Ásítok és csak bámulom / a szájam, mely mint a gödör, / mély és sötét, és érzem, hogy most a semmiség gyötör . . .” A halál, a stilizáltan várva várt, nem jön, unalomban hagyja a várakozót, „mint mikor késik a vonat / és csöpörög a híg eső”. Tágas, távoli képzeteket közeli, kisszerű életképek tesznek érzékletessé. A *Lám, ma újólág az álom* . . . kezdetű vers ezt a jelenséget — zárás és tárás odavisszáját — példák egész során szemlélteti; azaz inkább fordítva, a vers fontos alkotóeleme ez a váltógazdaság. Régi kilincseken kotorászott a vers szereplője, keze „hadonászva dörömbölt” a már idegen múltban. A szobák labirintusa „zavaró” lett. Áporodott a levegő; fakult a sok lim-lom. Érezte, messze járhat már a sötét tereken, sivatagban: „oly messze, akár az örökre / elrohanó emlék, vagy mint a futó fiatalság”. A messzeségnek az elrohanó emlékkal végessége tárul! De akkor tartalom szerint is kitárul valami: „Utca nyílt ki. Szegény házacska. Fölötte falombok.” A gyengédség legnagyobb közele ez. S ahogy a fülletegség, a deszkakerítés, a téglaozladozás a diákkort idézi fel, nehezítve a szívet. A múlt alakjait, elődöket, elesetteket elevenít vele — ezzel a nehéz szívvel — ő maga. S máris „vézna dereglye” suhan, „a habok keserű karavánja” vigad, és a messze New York látszik, a kivándor-

lók végcélja, ám e tágasság tele lesz a közelképek szorongatásával: a távozó „angol szótárát szorította a partra kiszállva, / s szíve rokontalanul dobogott a titáni falak közt . . . / Átfájt álmaimon fájdalma, mely úgy komorult rám, / mint az az égbetörő, roppant fellepkaparó ház . . .” Tágasság és szűkös-ség, hatalmasság és csekélység káosza ez már, kusza váltakozása. Egyik sem ígéri a másik megoldását, megváltását, nem várható egyiktől sem, hogy a lény evidens állapota legyen. Ám ez épp a vers közlendőjét hordozó belső hatás! A vers főszereplője szélsőségeikig jut álmában: „elalélva, könnyekre fakadva / csókoltam kezeit, s a valóra riadva felültem”. A valódi közelkép: a pesti szoba, a gőzölő tea; az ijedt tekintet fogadja be ezt mind. Közben „kinyíló szemeimbe”, írja, „lidércek / népe tusáz, amelyent nem lát az aludva-szorongó. / Látom alakjaimat, kik a végtelen éjbe bolyongva / feltünedeznek a múlt raktárán . . .” A sugallatok mind a miért élni?, hogyan élni? kérdéseit hozzák. Egekre csapongó torlatokról olvasunk itt stílusosan, őrjöngésekről vizek sivatagján; ám a kitárult tér valójában benső – a bizonytalanságé. Mit példáznak a komor jelenések, kérdezi a vers. Mire figyelmeztet a „mély-azonos” bújú előd? „Annyi idő múltán, új gond közepette siratlak”, zárja csonkán, mintha karját tárná szét tanácstalanul s felemásan, egy kurta sorral: „Jaj, mi az ember, – – – –” Az *Ordítsak-e* . . . kezdetű vers a nyitott ellentétek után valamelyest régimódi hasonlat egyértelműségével zárja le képződményét. A fellázadó összevetés eleven: „a buta kő is” áll, az ember pusztul. Ám végül túlságosan egyértelmű a „csak én zenélek itt, a mély közönybe, / fájó ideggel. Élő hegedű”. Mintha elragadta volna az óriásciklus költőjét a befejezőkényszer révülete. Igaz, a legeslegutolsó darab megannyi pontos meghatározás ellenére is kifogyhatatlannak érzékelt teret tár. A közlések megfellebbezhetetlenek, de általuk valami nem tudott felé sodródunk. A zártság előkészíti az ismeretlent: „A pohár eltörik / s kihull a fog. // A ruha szétszakad / s gyöngül a szem. // Elvész a kulcs, a gomb, / s fakul a kedv. // A gyertya

fogyva-fogy / s lassúbb a vér. // A lámpa lezuhan / s a szív megáll. // Jaj, nékem és neked . . .” Itt érkezünk meg a várt végponthoz. De nem tárul semerre: „. . .jaj, jaj nekünk”.

A *Meztelenül* kötet kezdődik ezután. Bár szabadversek sora főleg, nem okvetlenül jellemzi e műveket a társág. Az nem vétendő össze a verskezelés technikai módjával, a szabadverset jellemző eszközök használatával. A *Csomagold be mind*, a nyitó vers például mindkét szakaszát nagyszabásúan végzi: társát kéri a versbéli egyes szám első személy, hogy mindenét csomagolja be s hagyja másnak az úton egy batyuban, eszközeit, ruháit, szavait, s ő: „meztelenül legyek, amint megszülettem, / meztelenül legyek, amint meghalok”. A második versszak a nyugtalanságairól szól ugyanennek a személynek — aki történetesen maga a költő —, s erőt kér a társtól a nagy tárulkozáshoz, a vetkőzéshez, ami azonban bezárulás is tartalmilag: „fájdalom, Te adj a szememre könnyet, / mert könny nélkül én csak nem-látó, vak vagyok”. Maga a vers a tartalmaitól függetlenül marad zárt, s ezen a szabadabb lüktetés sem változtat.

4

Sajtharang és ingaóra, néző és alvó, negyven év és hatvan év: még soralak-párhuzamba is kerül egymással. Melyik a társág és melyik a zártság? Van-e külön szerepe a tartalmi zártság ellenében a vershelyzetből adódva alakuló-érezhető társágnak, tehát hogy valamely teljes egészű közlés, végső megállapítás, letett és mocanthatatlan versbeli tárgynév, azaz valóságbeli „dolog” mégis lebegtetni kezdí élményünk közegében a költő valódi versszándékát, s kiderül: ezért volt az „egész”, hogy tudniillik e zártság rárimeljen a magunk zártságára, társágunk vágyát teljesítse, az egyiket a másikkal egészítse, a megfoghatatlant dologiasítsa stb.? Hanem hát mindebből az is érződhetik, hogy két kategóriánkat csupán segítővonalként használtuk esetleg — hadd férhettünk hozzá

általuk a verskezelés érzékenyebb, közelíthetetlenebb elemeihez. Mivel a vers elemezhető és elemezhetetlen anyagiság együtt, mindkét feltevésnek van igazsága. Annak is, hogy zártság és tártság — így véljük! — megtartható elemző-kategória. Ám ahhoz, ami a versben megérinthatetlen marad, amit a verskezelés nem bont ki, sőt, a műnek épp így immanens része, a kitárulás és a körülkerítés érzete sem juttat el logikai úton. A dolgozat állványzatául használt szempontok: rendező elvek, s nem is véglegesek. Mert a magunk vers-befogadói helyzetétől is függ, mit érzékelünk tártságnak és mit zártságnak. Tulajdonképpen a vershelyek összetettségére próbálhat rámutatni ezzel az eszközzel is az elemző; racionális keretbe foglalva, szempontokba fogva, aminek a hatása ennél eredendőbb, ám értési igényünk előbbre kíván hatolni az élmény tényének pusztá megállapításánál, a vers anyagát viszonylag kevésbé sértő fogalmakat lelhet esetleg ezzel az ellentéppárral, ellentétességük fölcserélhetőségével, funkciójuk változékonyságával, tartalmuk sokszerűségével. Kosztolányinál mindezek a jelenségek a verskezelést alapvetően határozzák meg; mondhatni, e tulajdonságok beleépülnek az ő költészeti anyagába, s csak előbukkannak most.

A *Magánbeszéd* megint tartalmi példaként idézhető. A *Meztelenül* igen jellegzetes darabja. Az első két sor: „Az életet szerettem. Azt, ami lüktet, / azt, ami vágat a vér rohamán”. A zárt kezdés azonnal meglódul, s az illő ritmus is kitárja; átáramoltatja mintegy rajtunk, versélményünkön. Miközben az „információ” merőben logikai menetű: „. . . szíveket gyűjtöttem. Elhanyagló, / kedves főket, jó aggok kékerű, / áldott kezét, kisgyermekes csodás, / seprős-pillájú, bűvös szemeit.” Megannyi végső tárgyú kijelentés. Csak valami várakoztatás hangja érződik — miből is? Még nem értjük. A vers ezt azzal is sugallja, hogy a költő ismeretének zártabbságából, abból, hogy tudjuk, körülbelül mire számíthatunk Kosztolányinál, a sejtés tártsága támad. Az olvasott sorok, tekintsük őket zárt egységeknek, meglevőknek, a várakozás kádenciáival bővülnek, tágulnak, válnak lehetőség-

elvüekké. Zártságaival a Kosztolányi-vers a világosság tájékozódási pontjait adja. Mert az a foghatatlanabb, eleven állapot, melyet nem nevezhetünk bizonytalanságnak, hanem legfőljebb készenlétnek, tárulásként kerülhet csak bármi szerény eséllyel a másik ember, az olvasó közelébe. Kosztolányi verskezelése hitelesíti a *Magánbeszéd* címét is, tartalmát is. A vélt bizonyosság, a kialakult vélemény, az elhatározott út: zárulás. De hová vezethet, ha szerves csakugyan? Önmaga felszámolódásához, meghaladásához, átalakuláshoz. Ez meg-rázkódtatásokkal jár. Az így átélt *többség* leghívebb költői megfelelője, ha tetszik, kép nélküli képe: a verskezelésnek az a módja, amely nem adagolja a zártat és a tártat, hanem a legvégsőnek látszó bizonyosból azonnal átbukik, átzuhan, áttüneményesedik a születő kétesbe, a remélhetőbe, az újra meghatározandóba; újabb ilyes folyamat kezdőpontjához, rajtvonalához, csírájához szolgál anyagul, elevenségül. A vers maga így folytatódik: „Mostan természetesen kiahálok, / izgága dühvel csapdosom üres / kezem. Jaj, jaj, én eszelős / gyűjtő, felsült, rossz üzletember, / nagyralátó fajankó, mit műveltem?” A bizonyosság, a kézzelfogható, az elfogadott köznap csapta be a személyt? Nem, máris kitűnik ez a folytatásból; fordítva áll: „Gyűjtöttem volna inkább szívtelen, / durva követ, goromba vasércet, / halomra rakva, mind-mind itt maradna...” Vagyis a zártság kellékei jelentenék az egyszerűbb eligazodást, a biztonságot — mi helyett? Erre visszájáról felel a vers panaszosa, azt mondja el, mit biztosított volna e sok ridegség, pontosság, a nem változó, nem pusztuló anyag, az az állag, amelyen nem kell önemésztően, veszedelmesen, vadul csüggnünk egész szívünkkel: „...vignyázva elfogyó életem hideg / vigyorral, mint zsugorít az arany”, így maradt volna meg a kész, a biztos, az egyértelmű, a tömören fogható és meghatározható. A nyitott lény, a tárulásra kész mű alkotója, aki nem is tehet mást, mert ez a kiszolgáltatottsága teszi őt azzá, aki, s ami mások számára is érdemleg lehet, ilyen vallomást tesz: „De megvesztem azért, mi elveszendő, / imádtam én a legtöbbet, mi széthull / s rom-

landóbb, mint a málna vagy a hal". Az élet, ami lüktet, sosem birtokolhatóan birtokolva, átalakulóban állandónak remélve, hűtlenségében újulva mit ad? A végső pontosságnak ezt a kifejezését, egyik szemszögünkben nézett zártságát, mint amilyen itt, végezetéül, egyik leggyönyörűbb, legmegrázóbb hasonlata költészetünknek, ez a — hadd ismételjük meg — „romlandóbb, mint a málna vagy a hal”, s a másik szemszögből ennek az így elmondott életnek a maradandó tártságát, le nem zárulását, tanulságokat tulajdonképpen félresöpör elemiségét. A másképp-nem-lehetne érzetét, tudását, igazolását, biztonság-ígéretét, példáját . . . s vajon nem fogódzó-e ez már nekünk, akármikori olvasóknak, nem holtbizonyos tájékozódási pont-e? Nem épp a tártság lehet az a keret, amelyet alkotólagos térnek fogadhat el „lelkünk”, legjava, érdemesnek vélhető valónk? Az elveszendő menthetetlen szeretete bármi zárt, meghatározott formát ölthet, csak épp aligha fogalmit, aligha érc-szerűt, aligha szám-szerűt . . . kell valami lüktető esetlegességnek lennie abban, pusztulékony-ságnak, váratlan esélynek, csekélynek kell lennie, netán jelentéktelennek, általunk felmutatandónak. Ha a pusztaság életünk az, ha tényleg az, valami műformában vagy művészetben vagy alkotásban vagy abba nem maradó tevékenységben, bármi monoton megújulásban, akkor mi magunk ismerjük el, hogy java értékességünk romlandóbb, mint a Kosztolányi-hasonlat két említettje. De nem így van-e? Nem szükségszerű kiegészítője-e egymásnak ekképp a bizonyos és a remélt, a feladható és a legfőbb értékű elérhetetlen, s a vers akkor nem a legalaprétégűbb emberlétből merül-e föl, ha ezt a viszonyt valósítja meg elsődleg sugallataként? Tartalmilag annyiban elemezhetően, amennyiben közölnie kell valami közmegegyezést, ami akár elrugaszkodás alapja lehet, akár viszonyításé, akár ellentét része; tartalmilag is elemezhetetlenül, mert a névtelenig érkezik a legpontosabb megnevezéssel is. A *Vágy eltévedni*, még mindig a *Meztelenül* világából, másfelől határozza meg ugyanezt: a lény unja, hogy azért szeretik, mert ő — ő; szeretne, mint a mesében, e zártságból

kikerülni, eltévedni a sivatagban, „egy kis fényjel után, benyitni egy házba”, ahol lakomáznak, megvárni, míg asztalhoz hívják, mint kósza vándort, ismeretlen senkit, „valakit, kinek a saruja csupa por”. És a gazda nézné őt, ahogy eszik és iszik, keze és gégéje jár, arca megrendül, s „oly jó szeretettel” tenné ezt, mintha gyönyörködne benne, „mint egy kutyában”. Vagy a *Költő* című vers végződése: hasonlat erőteljessége után a csendes kérdést teszi fel, ennek jogát szerzi meg mintegy a produkcióval, s azt tudakolja, mintegy magától, hogy megkérdézheti-e önmagát, miért is létezik. S teheti-e ezt oly őszintén, kérdezi tovább, mint a sötét szobában egyedül, mielőtt villanyt gyűjt, s a nap végeztén — zártság! — számot vet önmagával; igazibb táruulás lehetősége. Az emberek előtt szeretné megtenni ezt, a zártság állapotát társágban tárni fel, vagy csak beiktatni egy hitelesítendő zártságot, valami egységet, egyszerűséget, mely mindazonáltal már csak ezért sem nélkülözi nagyobb összefüggését, „honát”. S a sokaság is egyedülléteket ad össze önmagává, ember miért ne értené meg így az embert? Kézről kézre fogott titkos ajándék az igazi mélye a múlandó szónak, gyarló tintának, csak ez az „eleven lánc” érdemes arra, hogy megtartsuk, s hogy ez csak így megtartsa minket, „örök cserében”. Ez is csúcspontja Kosztolányi költészetének, ez a — nyitottságaival együtt is — szinte túlságos zártsággal, pontossággal tett vallomás. Mert tanulsága annyira egyértelmű. Tárt és termékeny azért, mert végletessége olyan fájó változatlansággal érvényes: használandó lenne ma is.

A *Halottak*, már a *Számadás* kötetből, végig zártsággal teremti meg sugárzását. Hiába visszatekintés, hiába egyetlen révült monológ a vers, anyaga minden ízében tényközlő. Ám épp ez a verskezdet: „Volt emberek. / Ha nincsenek is, vannak még. Csodák. / Nem téve semmit, nem akarva semmit, / hatnak tovább . . .”, ez fogalmazná meg a leglényegibb pontossággal zártság és társág — ha úgy tetszik — dialektikájának Kosztolányi-versgyakorlatú értelmezését. A következő sor a fordítottjáról közelíti ugyanezt: „Futók között

titokzatos megállók . . .” Másrészt azt is érezhetjük, hogy ha valamely közlés ennyire világteljességgént átélt, ennyire egzisztenciánkat érintő anyagú, akár a változattalan tömörséget is rejtelemközléssé tudja áttünetetni. Meg aztán az alapfogalom érvényű „adalékok”, bizonyítékok is mind a szokatlan oldalukról mutatkoznak: Newton nem tudja ott az egyszeregyet, Kleopátra a csókokat, Shakespeare az angol nyelvet feledte. S kik ezek a bizonyosságok, ezek a nevekkal felruházott fogalmak, mint anya, lánya, tudós, tapasztalat, a „haraszt alatt” kik és mik ezek? „Ábrándok ők”, feleli Kosztolányi, „kiket valóra bűvöl / az áhitat, az ima és a csók”. A vers esztétikai kategóriájának egyik elemi etikai értéke, túl a megformálás becsületén, ami még csak egyetlen egyenes, a másik egyenes-sel, a lényegiséggel kimetszett pont, amely kétségkívül zártság, végérvényesség. Vagyis megvan ez a nézete. De ahogy egyebütt megtanultuk, minden *hasonlat*, Kosztolányitól, aki saját állítása szerint csak régiről tudott „dalolni”, vagyis a bizonyossággal létezőről, azt tudhatjuk meg, hogy e dolgok, melyeknek látszólagos vagy valós honossága van a hétköznapiakban, mind „idézetek egy régi-régi műből”, s maradvány-módozatuknak, mellyel „kilobbant sejtcsomók”, az értelmezés, a kapcsolatba állítás adhat néven túli, valódi életet, ahol a zártság lesz a nyíltság egyetlen megoldozott matériája, esélye, visszaútja vagy — nem ellentmondás! — megújulása.

SÁNDOR IVÁN

TELJESÍTMÉNY ÉS ÉRTÉKPROBLÉMÁK*

NÉMETH LÁSZLÓ DRÁMAINAK NÉHÁNY KÉRDÉSE

A drámák helye az életműben

Németh drámaírói teljesítménye az író nevében lezárt, azonban a jövő előadás-változatainak, és a majd azokhoz kötődő művészi-gondolati-társadalmi hatásoknak a szempontjából mégis nyílt. Ezért a befejezettség és nyitottság kettős vonalán haladva beszélhetünk csak róluk. Minden drámaírói teljesítmény kapcsolatban van kora színházi állapotaival, játsszási formáival, stílusharcaival, amelyek viszont magukba foglalják a kultúra, az életmód, az ízlés vonatkozásait, és ütközőpontjai az intézmények, az uralkodó nézetek, a mecénási centrumok, illetve a közönség felől kiinduló hatásoknak.

Németh drámái így hát, miközben az oeuvre-n belüliek, kívüliek is azon, mert a színházi élet hatásrendszere elérte, alakította, néhol szövegükben is megváltoztatta, és a jövőben majd minduntalan formálja még őket. De ugyanakkor a *sajátos* ebben a minden jelentős drámaírói teljesítményre vonatkozó kettősségben, hogy alig van a magyar irodalomban még egy olyan sorozat, amelyik: miközben élesen elválik, születéskörülményeiben szinte távol marad a színháztól, miközben ennyire *szerves része* a tanulmányíró, kritikus, regényíró, gondolkodó vállalkozásainak, vagyis, nincs egyetlen drámája sem, amelyik ne volna pontosan elhelyezhető a minden műfajával kifejlesztett egész életmű lépcsősorában,

* Részlet Sándor Iván *A Németh László-pör* című, az egész Németh-életművet elemző könyvéből.

és miközben egy sincs, amelyiket onnan kiemelve ne éreznénk a hiátust — ugyanakkor mégis ennyire elválaszthatatlan a magyar színházat érintő összes kérdéstől.

Mi az, ami igazolásra nem szorul? A dráma Németh számára vallomások műfaj. A színház nagy hatással van rá, szerepét jól látja, ám mikor első színpadi műveit írni kezdi, elsősorban valamilyen életválságból való kikapaszkodás mentőkötelének tekinti a drámát. Köztudott az is, hogy a Tanú lezárását az segítette számára elviselhetővé tenni, hogy azonnal a drámába mentette át magát, s a „papírszínházat” tulajdonképpen egy sajátos második Tanúnak szánta. Meditációit-önvallomásait olvasva látjuk, hogy nem harminc, hanem háromszor harminc drámára is lekötötte volna magát. Együtt járt ezzel, hogy naplóírámban, nagyon gyorsan dolgozott drámáin, sokat két hét alatt írt meg, és alig van közöttük olyan, amelyik hat hétnél tovább foglalkoztatta volna. Köztudott az is, hogy a Tanú után a drámaírásba való visszavonulással egyidejűleg kétségbeeséseinek, az életet, a kis-közösséget, a családot és a nagyközösséget, a társadalmat egy eszmével áthevítő üdvösségharca kudarcának kivallása jelentette a színjátékok magját.

„Aki olvassa akkoriban kizárólag a magam megkönnyebbedésére hevenyészett drámáimat, éreznie kell, hogy ezekben a szociális bűntudat csak a mélyebb kétségbeesés egyik, nem is legfontosabb szövege; — az elkárhozás az, amitől hőseik rettegnak, vonítanak, amint hogy a drámát az elkárhozottság műfajaként definiáltam is akkoriban.”

Minőség-eszménye, a harmincas években folytatott reformvitái, édenépítő legendái, sziget-gondolata, pályájának fölismerés-stációi, később a történelem értelmével kapcsolatos vívódásai ugyanúgy szellemi építőanyagai drámáinak, mint más műveinek.

Mindez jól ismert, többen írtak róla, e sorok írója egy egész könyvben (a *Németh László üdvtanában*) elemezte. Nyitott viszont még az, hogy a jövőben mit adhatnak drámái rendezőnek, színésznek, közvéleménynek, milyen küzdelem

vár rájuk, amíg színpadra kerülnek. S ez már azzal is kapcsolatos, hogy mire van „hallás” egy-egy évtizedben, mire „süketek” a közállapotok. De ugyanilyen kérdés az is, hogy miért és mennyire rendelkeznek a Németh-drámák (melyik rendelkezik és melyik nem) azzal a képességgel, hogy az idő ilyen próba alá vesse őket. Nem egyszerűen annak a kérdése ez, hogy mi az esztétikai szintje egy drámai sorozatnak, az egyes műveknek. Vannak drámák, amelyek jellegéhez hozzátartozik, hogy megújulnak az időben, mások arathattak korukban sikert, mégsem maradnak frissek, üzenetük, esztétikájuk annyira saját jelenükben gyökeredzik; vannak olyanok is, amelyek megelőzik korukat, kulcsukat csak az esztendők múlásával találja meg egy rendező, megint mások okkal maradtak-maradnak háttérben.

Hozott-e újat drámaírói jelentkezésekor Németh? Más oldalról: mi az oka, hogy ő, aki látta, hogy a játék formáit-nyelvét a polgári színjáték kisajátította, ízlésrendszeréhez szorította, elkoptatta; ő, aki esszéinek tanulsága szerint vonzódott a húszas-harmincas évek európai drámájának némely stílusbontó, műfajújító törekvéséhez, mindvégig a hagyományos (vagyis középfajú színjáték, illetve schilleri indíttatású történelmi dráma) formákat alkalmazta? Mintha nem volna itt feladatvállalás; mintha egy már akkor is kiürülő, ám a jellegénél fogva a világszínház azóta fél évszázados tapasztalatai szerint is mindig fentmaradásra és sikerekre is alkalmas színműformába szivattyúzta volna energiáit; és mintha a gyors kiírás vágya, a dráma vallomásos szerepe is a „kéznél levő”, készen álló formák felé vitte volna. Ne egyszerűsítsük azonban a kérdést. Németh feladatvállalása az volt, hogy a magyar élet szociális problémáit, a társadalom reformjának égető időszerűségét felismerő, ám a cselekvés lehetőségétől többnyire megfosztott értelmiségi emberének vívódásait, s mögötte a nemzeti történelem sorskérdéseit *akkor* dobta föl drámaiban, amikor a magyar színpadnak nem volt ez mindennapos igénye. A Németh-drámák a *Villámfénytől* kezdve a drámairodalomnak a sorsproblémá-

kat színre hozó, a nemzeti-társadalmi kérdéseket homlokterébe állító törzsét erősítik.

Ezzel a drámai világgal együtt járt az, hogy Németh már első színműveiben, s azután mindvégig eszme-embereket, sorsvállalókat, a maguk dilemmáiban, nemzeti-társadalmi alternatívák fölötti meditációkat képviselő figurákat állít drámái középpontjába. Életvállalkozásokat kísér végig, eszmék alkalmankénti győzelme, sűrűbb kudarca, magatartások melletti kitartás, a lélekhez-erkölshöz való hűség történései jelentik a játékok fővonalát. Fejlődésdrámák a vállalás, kitartás megépülésének lépcsősorai. Az ilyen kifejlődésnek, vívódásnak, vállalásnak, bukásban is példának megmaradásnak, dramaturgiai egyenesvonalúságnak kiformált megoldásai jól ismertek a drámairodalomból. Amikor Németh a „hagyományos” dramaturgiát választja-építi, nem kizárólag a gyors kiírás vágyától hajtva nyúl a „kész”-hez, az első mozdulattal elérhetőhöz. Az eszme-erkölcs küzdelem, a cselekvő, tenni akaró hős vívódása-bukása, a katharzis-igény húzza itt magára a számára évszázadok alatt kialakult drámai formákat. A Németh-hősök leszorítottságukban, vállalkozásukért elszenvedett vereségeikben, a kitartás példáját hirdető végzetükben homogén személyiségek, integritásukat őrző drámai hősök. Ez az értékképző szemlélet, a felépítő, hős és ellenjátékos (ha sokszor egy személyben is van jelen a kettő) összecsapásain előregördülő, cselekményes, nagy szcénákkal ábrázoló jelenetekben fejeződhet ki leginkább. Mindez együtt hozza magával, hogy Németh drámaírói felépése, miközben témavilágával, eszméivel, etikájával a magyar színpadot hagyományosan rá váró nemzeti feladatvégzésben kívánja erősíteni, stílusban, dramaturgiában, játékidéálban is az ehhez a feladatvállaláshoz már kikísérletezett esztétikát alkalmazza.

A megszólalás komolysága, erkölcse, témáinak súlya hullámokat kavart a harmincas években is, később is. Ahová lenyúlt, az emberi-nemzeti témavilág viharai, amit fölhozott onnan, a példák, küzdelmek, életkudarcok, dilemmák elé

állították a leginkább retorikus klasszicizmuson és a polgári színjátékon felnövő századközépi magyar színjátszást. Az a világ, amit drámaiban megidézett, témában tágabb prózája világánál. Ez nem értékprobléma. Azt segít megvilágítani, hogyan fordította át szépírói teljesítményébe történeti érdeklődését, enciklopédikus, széles körű tájékozottságát, tudós tapasztalatait. Számára a magyar, az európai történelem saját életmező volt, a história hegy-völgyein otthonosan járt. Gondolkozási teljesítményében, tájékozódási igényében a húszas évek végétől egymás mellé kerül jelen és múlt. Amikor visszalép a középkori magyar irodalom, a kezdetek megismeréséhez, testvérlámpásokat keres, amikor a görög-eszmény bővületében, az „először kérdező kor” igényét folytatva új kérdéseit most már saját korának teszi föl, olyan igény feszül benne, amihez a gondolkozási teljesítménnyel párhuzamosan a szépírónak is előbb-utóbb meg kellett találnia egy olyan figura-sorozatot és létszintér-tartományt, amit szervesen kapcsol hozzá más műfajokban megalkotott ember-, probléma-, élethelyszíneihez.

De mindezeken túl: a személyesség bejátszódása drámaiba sajátosan egyedi még a Németh-oeuvre-n belül is. Érdemes ehhez idézni a *Dráma és legenda*, híressé lett sorait:

„A Tanú végóráiban én azért lehettem oly biztos, hogy akár egy színház is elgyőzők drámával, mert azt éreztem, hogy elkárhoztam. 1935: ez az év látta életem romlását. A Növény olyasmit követelt tőlem, amire nem volt elég erőm. Egy új, nagyobb tanulság — az én életemmel s az enyéim életével —, erre lett volna szüksége, hogy tovább nőhessen. S én előbb nem tudtam követelni, aztán nem tudtam szakítani, s a végén nem tudtam gyilkolni. Egy hiba nőtt velem a bölcsőtől észrevétlen, amely úgy állt most elém, mint az Eleve-elrendelés. Amikor a kislányom meghalt, azt hittem, ott jártam az elviselhető fájdalom határain. Mi volt az ennek az esztendőnek a kohójához? Egy feltűnően ifjú szervezetben egy aggsági tünetekkel küzdő szív: ezt hagyta vissza az az év. S egy drámaíró a Legenda üszkei között... Amikor 1936 őszén a Tanút lezártam, egy másik vállalkozás terve állt már a helyében. Színházak akartam nyitni, amelyben csak az én darabjaimat játsszák, ahogy a Tanú-ban csak az én tanulmányaim voltak olvashatók. A színház természetesen csak

papírból lett volna: tőke, színészek és közönség híján negyedévenként megjelenő füzetekben adtam volna elő darabjaimat...”

Drámai naplósorozat? Lope de Vega-i mennyiségű termés? Az „elkárhozástól” (az életeszményben, vállalt üdv-feladat nem teljesítése miatti vétektudattól) való menekülés formája? Mindezeket a kérdéseket föltehetnénk a vallomás alapján. Bizonyos: a drámaíró Németh László olyan mély életválságból nő ki, amely leküzdésének *egyik* ára az alkotó és teljesítménye közötti sokszor írói-műfaji áttételek nélküli személyesség, nemegyszer az életkérdések nyers, már-már esztétikai, transzponálás nélküli jelenléte a műben. Megkerülhetetlen kísérőjelensége ez a Németh-színműveknek. Magja az, amit ő sohasem titkolt: fájdalmain, panaszain, életkérdésein összes műfajai közül leginkább a drámában akarta a kibeszéléssel átlendíteni magát.

Mi azonos a majd négy évtized alatt írt drámák magjában és mi a különböző? Az azonosság töretlen; a különbözőség abban jelentkezik, hogy egy-egy korszakban más-más kerül a feszítő-ihlető erők közül előtérbe. Az ideaharc alapeszményei végigvonulnak, stigmaként járulnak minden drámájához. A váltakozásokban, a sok egymást problémavilágban kiegészítő szakasz fölött, két karakterisztikusat látunk. Érdekes, hogy bár Németh életművének egyetlen pontján sem jelent közvetlen korszakhatárt 1945, ezúttal ez az évszám itt cezúrára utal. A vétek-bűntudat szindróma, és az emberidegenség-elegyedni nem tudás komplexumok jobbára a harmincas években és a negyvenes évek első felében adják meg a drámai kérdések alapmotívumait. Az előbbire a *Villámfénynél* és a *Papucshős*, az utóbbira a *VII. Gergely* és a *Bethlen Kata* a legerőteljesebb példa. Nem azt mondjuk, hogy később már nem jelentkeznek ezek a motívumok (az előbbi a *Mathiász panzióban* vagy *Az árulóban*, az utóbbi a *Szörnyetegben* vagy a *Nagy családban*), ám nem ennyire meghatározóak. A negyvenöt után írott drámákban a vezérmotívumok közül inkább a kelepcebe kerülés, üldözés-tudat, az erkölcsi alapozású vagy a történelem helyzetét vállaló

élet szembeszegülése kerül előtérbe; a *Széchenyi*, a *Husz*, a *Petőfi Mezőberényben*, a *Galilei* az előbbire, *Az utazás*, a *Gandhi* az utóbbira példa.

Értékkülönbségek, csúcsdrámák

A Németh László-i dráma társadalom- és históriaközpontú. Súlyos, tömörszerű, minden gesztusa sziklagörgetés. O'Neill mélyvilágának motívumaitól, Pirandello az emberi léthelyzetet szerepjátászaiban ki- és visszafordító filozofikumától, Anouilh költészetétől, Brecht elidegenítő dramaturgiájától, Beckett emberi léthelyzet-gyakorlataitól és mindattól, amit korának drámairodalma teremtett, azért marad távol, mert a társadalom-, történelemközpontúság azt jelenti, hogy a nemzeti lét, a korproblémák kérdéseiből szőtt konfliktusok alá rendeli a drámai kérdésfeltevést, helyzetet, kifejeletet. Tudjuk, sajátosan kelet-európai közelítés ez, az is közismert, hogy ezen belül (a lengyel, szerb-horvát, s némileg a cseh dráma másféle hagyományával, törekvéseivel, így másféle stílusával, színeivel, dramaturgiájával összehasonlítva) sajátosan a magyar drámairodalom hagyományában élő drámai látásmód továbbvitele.

Milyennek látta drámái tanúsága szerint nemzetét, annak létkörülményeit, a magyarságnak az ő számára legjellegzetesebb történelmi és korabeli alakjait?; milyennek konfliktusait, drámai helyzeteit? Harminc drámáját végigkísérve kialakítható a kép arról, hogy milyen ponton ragadja meg Németh a kort, mivel állítja szembe hőseit. A leginkább jellegzetes az ellentét, amit a missziója érdekében a közösségben elvegyülni vágyó értelmiségi ember szociális büntudata, személyiséget korlátozó ember-idegensége teremt. Ugyanilyen fontos helyet kap az ideakergető, az édentervező küzdelme. Ez teljesedik ki a nemzeti feladatokért mint üdvükért küzdő, sorsvállaló hősök helyzeteivé, akik értetlen környezetben, fojtogató történelmi levegőben élnek. A megnemértettség – magányuk fő indítéka. Üres, kisszerű az őket

körülvevő közvetlen világ, a család, ellenséges a hatalom, üresek a partnerek, akik között akad ugyan egy-egy, ki a hős életcélját, üdvét vallja, de többnyire eltorzítva, túlhajtva, taszítóan, semmint a hős számára vállalhatóan. Ebben a híg környezetben felvillanó emberi támpontok (Sata a *Villámfény*nélben, Desiderius a *VII. Gergely*ben, Goldmark a *Széchenyiben*, Szilasi a *Nagy család*ban) miközben megkettőződik a hős énjét és önmaga vállalására ösztönzik, végső magányától nem tudják megváltani.

Az alapkonfliktus: az adott világból való kivonulás eldöntéséig vezető meditációsorozat; a vállalásig való eljutás, és annak megmérése, bírja-e, miként a hős a környezettel szemben az eszmeörzésben megtestesülő továbbélést. Nincs sok szépség a világban, mondják a Németh-drámák, az egyetlen szépség az elengedhetetlenül vállalni való, a szent ügy, a társadalom jobbításának, a nemzet mentésének ügye. Komor drámai világ ez, amelyben még az érzelmek is a szociális kérdésekkel összefonódva, a személyesen túli, közösségi feladatok, a férfi-nő kapcsolat „fölött” futó ügyek világában jelennek meg (*Villámfény*nél, *Győzelem*, *Mathiasz panzió*, *Szörnyeteg*, *Nagy család*, *A két Bolyai*). És mégis: az ügy vállalásra szorító drámai világnak, a lét annyi más nagy emberi vonatkozását, lényeges momentumát kizáró lefosztottságnak a monotonijában, mondhatjuk az élet sok színét átfestő homályában, olyan erősen világít a lámpás, hogy Németh drámai világa dimenziókat kap, fény és árnyék tölti meg helyeteit. Az egyszerűet és sorsvállalás, a személyes üdvkeresésnek a nemzetsors kérdéseivel való összekapcsolódása táplálja a lámpás fényeit. Nagy tüzeket gyűjt, nagy árnyakat mutat a mélyből világító fény. Kísértetvilágításánál valami lehetetlenre és szépre (szépségében lehetetlenre?) szólítanak a drámák. A század válságaiban töredező emberi tényező és nemzeti vállalkozás mentésére, ember és világ általános bomlásának évtizedeiben, kohézióra.

Nincs ellentétben ez a jelleg és törekvés azzal a világgal, ami a Németh-regényekből visszanez. De felfest újabb ár-

nyalatokat. A regények huszadik századi történetek. A nagy nemzeti problémákkal, a hős sorsának vezetése közben emelkedő gátak, feltáruló szakadékok áthidalása érdekében foglalkoznak; színterük egy-egy életsors. A drámákban többnyire maga a szociális, a nemzeti-történeti probléma a színtér, s ez a problémavilág keresi meg önmagához a hőst, a történetst. Ez az első látszatra jól érzékelhető különbözőség azonban az életmű végső egységére utal. Azt is magyarázza, miért vetette rá magát olyan szenvedélyesen Németh a drámára, mint önkifejezési formára. Olyan tájakra is elvezette a műfaj, ahová epikájával nem juthatott el, ám ahová eljutni annyira fontos volt a számára, mert az is az ő saját, tanulmányokban már bejárt világát jelentette.

Ezt, a látszatellentét feletti nagyobb egységet igazolják azok a közvetlen kapcsolódások, amelyek a tanulmányíró és drámaíró, a regényíró és drámaíró közös világát olyan szorosra zárják. Soroljunk néhány közismert összefüggést: gondoljunk a *VII. Gergely*, a *Bethlen Kata*, a *Széchenyi*, a *Galilei*, a *két Bolyai*, a *Gandhi halála*, a *Puskin*, a *Colbert* testvér-tanulmányaira; de ugyanígy mennyire közvetlen az analógia és áttétel a *Bűn* és a *Villámfénynél*, az *Iszony* és a *Cseresnyés* meg a *Bethlen Kata*, az *Égető Eszter* és a *Mathiász panzió*, az *Irgalom* és *Az utazás* meg a *Nagy család* eszme-, probléma-, alak-világában. Az is mennyire rokon a minőség-eszmének, a „harmadik útnak” tanulmányaiban kimunkált gondolataival, ahogyan a drámák hősei a lehetetlennel fesszülnek, és bukásukban is megőrzi ideájukat.

De felfigyelhetünk arra is, hogy amíg Németh regénysorozata (ha van is közöttük olyan, amelyik esztétikai értékrendszerével, prózakonstrukciójával hozzánk közelebb áll) mindvégig egyenletesen magas regényminőséget jelent, a drámákról *nem* mondhatjuk el ugyanezt. A Németh-pör egyik felvonása volt mindig a két véglet: az egész drámaírói teljesítmény felértékelése, a kevésbé értékeseknek a nagy művekhez való fölhozása csak azért, mert azokban is jó ügyekért, hasonló eszmék győzelemre segítéséért vívott alko-

tójuk ; a másik végét: a kiemelkedő színművek belesatírozása a drámai oeuvre-be, azért, mert a bennük kidolgozott eszme- és hőstípus, úgy, a bagatellizálótól távol állott. A Németh-drámák magassági pontjain a *Galileit*, a *Széchenyit*, *Az árulót*, közelükben a *VII. Gergelyt*, *A két Bolyait*, a *Villámfénynél* látom. Másnak különbözhet ettől az ítélete, mindenesetre azt gondolom: bizony nincs sok magyar drámaíró, aki három remekkel, legalább ugyanannyi nagyon jó színvonalú munkával írta be nevét a nemzeti drámairodalom történetébe. De ha így van, ha előttünk áll a század egyik legizgatóbb tanulmány- és regényírója, aki drámaíróként is föltornászta magát a magyar irodalom csúcsaira, akkor folytatva azt, amit a *Németh László üdvтанában* erről már elmondtam, választ kell adni arra, melyek az esztétikai-dramaturgiai, melyek a gondolati és módszertani alkotóelemei a nagy Németh-drámáknak.

Négy alapját látom ennek. Az első: a nagy formátumú hős megtalálása, illetve drámai rajzának-helyzeteinek-összecsapásainak olyan kidolgozása, hogy személyes és nemzeti-társadalmi súlya magába foglalja a saját korában is időszerű, saját korán mégis túlmutató emberi sors- és világmagyarázatot. Az a dramaturgia, amellyel Németh dolgozott, az ilyen súlyú hősök drámája homloktérbe állításával ekvivalens. Az alkalmazott dramaturgiai „szerkezet” (világirodalmi példák bizonyítják) *csak* ilyen, felszárnyalni tudó, bukásukban hegyomlást felidéző, drámai emberekkel a centrumukban „működik” teljes hatásfokkal.

A második ok: Galilei, Széchenyi, Görgey vagy VII. Gergely alakjában, drámai helyzeteiben ugyanúgy felismerhetjük a személyes elemeket, az önélettel való hasonlóság jeleit, a tükörkép jelleget, mint Németh kevésbé sikerült drámái mindegyikének hősében, helyzeteiben is. A nagy művek drámai vonalvezetésében, az alakok kidolgozásában, a történelem besűrítő viharában azonban elérkezünk egy ponthoz (s még jókor, többnyire a játék első harmadában), amikor a „lovak elragadják a kocsit”; a jól megtalált figura,

a drámai szituáció, az összecsapás annyi feszültséget sűrít magába, ami lökőerejével eltéríti az irányokat az önvallomás személyes pályájáról. Létrejön egy objektivizált mező, mint játékszintér, s ennek törvényei szerint alakul a kifejlődés. Amiről itt szó van, közismert: minden műfaj közül (legalábbis az itt alkalmazott hagyományos dramaturgiában, mert a világirodalom és a fiatal magyar drámairodalom példája egyaránt azt mutatja, hogy vannak újszerű, „formátlan formák”, melyekben a személyesség közvetlenül is érvényesülhet) a dráma viseli el legkevésbé az objektivizálás hiányát.

A harmadik ok: a gondolkozási teljesítmény szerepe. A dráma érhálózatába a szellem jótékony erényei, amelyek az újdonságok, az ön-, kor- és létfelismerések izalmát viszik; anélkül, hogy a „színpadi esszézés” intellektuális, ám a drámai vonalvezetéstől eltérő nehezékeivel terhelnék meg a játékot. A gondolat kitüntetett teljesítményei, melyek nélkül ezek a drámahősök érdektelenek maradnának, de aminek eredményei, jellemalkotó színei, sorsokba beleszóló felfedezései illenek a szereplő szellemekhez, Galileihez, Széchenyihez, Görgeyhez, Gergely pápához. S végül a negyedik: az ihlet (valamely megmagyarázhatatlan okból) legjobb pillanata, szerző, téma, anyag találkozásának szerencséje, amely önmagában mindig kevés, de amely a nagy művek születéskörülményeiben mégis mindig nélkülözhetetlen, s éppen e jelleg miatt mást róla nem is mondhatunk.

De azért mégis számot kell adni arról is, hogy mi van ezeken, a bizony némileg még mindig általános magyarázatokon túl, ami *csak* ezeknek a „csúcsdrámáknak” a sajátja. Az alkalmazott dramaturgia, jelenetfölvezető, szituációrajzos, ellentétpárosokban *előrehaladó* természetébe belefér az is, hogy egy ponton, többnyire a végkifejlet előtt, a hősök útja, önmaguk addigi útjához képest, irányt változtat. És nem egyszerűen az ellenjátékos offenzívája, vagy a kelepcezárlás, netán az alulmaradás indokából, hanem az ezzel járó *önfelismerés* stációjában. Mondhatnánk: önmagukat megőrizve,

helytállásukban is elidegenednek maguktól ezek a hősök. Rádöbbennek arra, hogy a pusztán erkölcsi-fizikai helytállás kevés, mindannak védelmére, amit vállaltak; szükséges ezen túl még valami, amire senki nem kényszerítheti őket, csak *önmaguk*. És ez a felismerés a vegyi bomlás, molekulalázadás, az elemátrendeződés erejével tör rájuk. Galileit a Torricellivel való párbeszéd jobban kifordítja önmagából, mint az inkvizíciós tortúra; Görgeyt igazán annak felismerése adja vissza önmagának, hogy Kossuth kellett a hazának, mert ha ő lépett volna a helyére, egy perc alatt kihűlt volna mögötte a nemzet; Gergely végzetét nem fizikai beszorítása teljesíti ki, hanem az, hogy a Desidarius-szal való párbeszéd után rádöbben a vele szemben támasztott *emberi igény* szolgálatára való alkalmatlanságára. Ezek azok a pontok, ahol a hősök olyan irányba kezdenek haladni, amely (belül maradva mindegyik saját sorsalternatíváin, tehát nem valamely erőltetett rávetítéssel) egy, a dráma addigi meneténél magasabb, általánosíthatóbb, s ami fontos, meglepőbb, mert újszerűbb lét- és világmagyarázathoz vezetnek. Ily módon a *VII. Gergely* az emberi természet rejtélyéről, *Az áruló* az ember és történelem kapcsolatáról, a *Széchenyi* arról, hogy hol van a felelős etikai-biológiai teljesítőképesség határa, a *Galilei* az alkotó személyiség szerepéről a létezésstudomány-alkotómunka forgásának tengelyében mond el valami esztétikai minőségben megérlelt újdonságot.

A drámai hatás így abban áll, hogy mindaz, ami az indító kérdésfeltevés volt, a „vágányátállításban” itt végső választ nyer: alkalmas-e Gergely arra, hogy emberi módon képviselje az emberfelettit, s át tudja-e lépni eszmény és gyakorlatiasság elválasztó sáncát?; képes-e Görgey a bukás személyes terheit viselni és vállalni, hogy saját kudarcának analízisével tanítsa önismeretre a nemzetet?; miképpen reagál az erkölcsöt a tudásért föladó Galilei arra a felismerésre, hogy minden új, amiért szenvedtünk, egy ponton régi lesz, mert a dogma nem a hazugságból, hanem az idejétmúlt igazságból alakul ki?; miért dönt Széchenyi, mikor kiderül, hogy a lehetséges szere-

pek, kivonulások vállalhatatlanok, és nincs más út, mint az öngyilkosság?

Színház és korváltás

Ezeknek a drámáknak a világát még tovább vizsgálhatjuk. Rendelkeznek olyan mélységekkel, amelyekből mindig többet tárnak fel. De ezt a faggatást elsősorban a színháznak mint intézménynek kell elvégeznie. Mit értünk az alatt, hogy „a színház mint intézmény”? Van ilyen fogalom? Nem kizárólag a rendező, a színházi vezető, a színpadra állító az, akiben az intézmény felelőssége, aktivitása, drámafelfedező-megújító szerepe megtestesül? A válasz előtt némi kitérőt kell tennünk, mert a Németh-drámák kapcsolatát a színházzal ma sem a csúcsdrámák, hanem az életmű drámai termésének alacsonyabb szintjei, ezeknek az egész drámai termésre való rávetítése határozza meg. Ezért: még egyszer a dramaturgiáról.

Drámaiban közös: a meditáció; a főhősben *magában* dúló harc, ami hol ide, hol oda húzza vagy taszítja. Másképpen közeledve, Németh szavával, „gyónás-jellegük” van; a külső drámai színtérhez ez a belső lelki-erkölcsi terep szervesen hozzátartozik, és a drámai anyagban szervül a vívódó elem. Németh *A mű védelme* című Benedek András-tanulmányára válaszul készült esszéjében így ír erről: a bírálóban a

„legnyomósabb, úgy látom, az, hogy drámáimban nincs elég, vagy igazi küzdelem. A néző az utolsó felvonásra érkezik; a hősnek már csak az agónia marad, s minthogy ez a görög és francia drámákban is ilyesformán van, hozzáteszed, hogy nálam a hős többnyire öreg, beteg, megviselt ember is, akinek erejéből sem futja már csak örökös hátrálásra a mögötte megásott gödörig. Erkölcsi nagysága kiderülhet közben, de nem nyújt semmit a férfiarc látványából... Nos, ebben bizonyos fokig igazad lehet.”

Ami, tehetjük hozzá, ellentmondás forrásává csak akkor lesz, ha a belső színtéren zajló vívódást egy, a hőst és ellenfelét egymással szembeállító, az indító összecsapásból fölfelé fokozó, egyre magasabbra csigázott, a csúcsponton, még

tovább, a csúcsról való letaszítás-letaszíttatás végső ítéletével kifuttatott dramaturgiában ábrázolja.

Érdekes, hogy Németh, aki olyan járatos volt a mesterség kérdéseiben, és írások tucatjait szentelte drámáinak, dramaturgiájának elemzésére, ezt a nyilvánvaló ellentétet egészen más oldalról közelítette meg. Gondolatsorát folytatva, így ír:

„A drámaíró, mint a színész, mindent magára ölthet, a leglényegesebbet: a küzdelmet azonban valahogy úgy csinálja, ahogy az életben csinálni szabad, vagy kénytelen. Vívódásaikban az én hőseim, elismerem, a mi magyar küzdelmünk „dinamikáját” veszik át... súlyosbítom én is Széchenyi, Husz, II. József körül korral, tébolydával, börtönnel, tüdőbajjal a harc feltételeit. Miért? Nyilván, hogy hasonlítson a harchoz, melyből én (s nemcsak én) nem öregen és betegem, de harmincéves koromban már a Magyarországon vívandó s vívható harc természetét megismertem. Husz, Prága lázítója, Széchenyi, a hídépítő, a trónra lépő II. József nyilván másképp harcoltak, de ez nem az a harc, amelynek a kottáit én nem is mint egyén, hanem mint magyar a húsomból énekelhetem. De azt jelenti-e ez, hogy ez a harc valami lanyhább, alábbvaló? Könnyebb a tánc, mert gúzsba kötve táncolsz?”

Önmagának, a nemzeti küzdelmek karakterének pontos felismerései ezek. De a gondolatsor szaggatott, és a felismerésláncolatból végül is kimarad az, hogy jól ábrázolható-e mindez a *választott* drámai eszközökkel, a cselekményes, előrehaladó, nagyjelenetekre, összecsapás-dramaturgiára alapozott formával is? Aligha. Mert van ugyan drámairodal-munkban példa arra, hogy ezek a színpadi formák is kifejezhetik a „gúzsba kötve táncoló” lépéseinek magyaros ütemét, ilyen mű a *Bánk bán*, de a *megfelelést* lélek és forma között Katonánál az teremti meg, ahogy kovaköveket csattant össze. Bánk alkata, izzása, a dráma el-elfutó, indulatözönt görgető nyelve, a helyzetek, jellemek, szavak töredezettsége, és ebben a töredezettségben, igen, a „gúzsba kötötte” is végigtáncolt tánc üteme, együtt tud dobogni a nagy szcénák dramaturgiájának ritmusával. Viszont más, éppen a legfontosabb, ám nem nagyjelenetekkel, látványos összecsapásokkal építkező Németh-drámák, a *Széchenyi* vagy *Az áruló* egyhelyszínes színpada — ahol a főhős végig jelen

van, ahol belső meditációinak ritmusában, „táncában”, lelkének szélső pontjai között ingázva, nem tesz mást, mint bezártan, helyhez cövekelve akkor is folytatva a vitát-harcot, mikor más már meghátrál, fogadja a különböző hírrel, ötlettel, ellenvéleménnyel hozzáérkezőket – milyen pontosan eltalált színpadi-dramaturgiai kifejezői annak, amiről Németh ezt mondja: „Így küzdött az egész magyarság régen, megkötözött kézzel, a kétségbeeséstől kapva a reményt; mindenki, aki nem tudta a küzdelmet föladni.”

Társadalmi drámáinak új kiadásához készült előszavában Németh arról ír, hogy drámái egyik problémájának tartja a nyelv kérdését, mert eredetileg a verses dráma híve volt,

„s ha nem is mentem el addig, mint Eliot, hogy a prózadráma csak közjáték a versesdráma történetében, azt, hogy az irodalmiság küszöbe: csikar-e ki a mű kifejezésért küzdve nyelvi vívmányt, akkor is vallottam, amikor prózai drámák írására adtam a fejem.”

Pontosan látja, hogy a „megemelés”, amit alkalmazott, „első jelentkezésemben sokszor bántó”, és hozzáteszi, hogy „még szerencse, hogy mesterkéeltségét a gyakorlat hamar lekoptatta”. De tovább is folytatja: „A Cseresnyés (mondanivaló és szerkezet) nem volna rossz dráma, a nyelv – a kijavítható – az, ami hitelét veszti.” Egyike ez Németh elég ritka önitélkező meglátásainak.

A *Cseresnyés*, a *Győzelem*, az *Erzsébet nap*, némileg a *Szörnyeteg* megemelt nyelve valóban ellentétben áll a társalgási színjátékok dramaturgiáját követő jelenetfelépítéssel, dialógusteknikával. A megemeltség itt nem önmagától túlzó, hanem azoktól a színjátékvezetési eszközöktől, amelyekben jelentkezik. Amikor Németh a *Cseresnyés* példája alapján arról beszél, hogy a nyelv az egész játék hitelét gyengíti, hozzátehetjük: rész-felismerése mögött ez a mélyebb probléma húzódik. Van, mikor a vígjáték életművében ritka színeit hozza, és a nyelvet is az iróniával-öniróniával telített színpadi helyzet természetéhez illően „kothurnus nélkül” kezeli, mint *Az utazásban*. Ilyenkor elkerüli ezt az ellentmondást.

Abban a rohamban, amelyben a műfajt meghódította, és életművének sodrásába rántotta, azonban mindezt mérlegre tenni sem igénye, sem kedve-ideje nem volt. A görög drámáról, Pirandellóról írt tanulmányai óta ugyan volt határozott drámaideálja, és elkezdte kidolgozni színpadi esztétikáját, ám amikor a Tanú folytatásaként a „dráma-Tanú”-ba vetette magát, két kérdést tartott fontosnak. Az egyik az, hogy a nemzeti dráma sorskérdésekkel foglalkozó hagyományait visszaemelje a klasszikus repertoárra, meg a polgári társalgási drámára alapozott korabeli színház életébe; a másik, ettől elválaszthatatlanul, az, hogy a maga életének-lelki vívódásainak a harmincöt-harminchatos években feltornyosult dilemmáit „kikiáltsa” a színművekben, mivel arra a gyorsaságra, amit ez a műfaj biztosított, a regény alkalmatlan volt. De az, hogy törekvései olyan szerencsésen magas esztétikában egyesültek a drámai pályakezdés két legjelentősebb művében, a *Villámfény*nélben és a *VII. Gergely*ben, újabb kérdést jelentett a számára. És ez megint sajátosan Németh László-i helyzet.

Minden bizonnyal őszinte vágya volt az, hogy úgy emelje a Tanú fölé a „dráma-Tanút”, hogy az megmaradjon könyvborítók lapjai között: „elől a szöveg, hátrább a rendezői utasítások . . . afféle Feld Matyi színháza, melyben az igazgató-rendező a maga gyermekeivel játssza el szerzeményét.” Máshol „sajtóra érett színháznak” is nevezi a vállalkozást. Az élő színház azonban gyorsan felismerte a két dráma értékét, és bemutatásra került mindkettő. Ezzel kezdetét vette az állandó megpróbáltatásokkal, ritka dicsőséggel járó küzdelem a drámaíró és a színház között, amelynek nemcsak Németh, hanem többnyire minden mélyebbjárátú drámát író szerző részese, ám ő a maga külön ambivalenciáival élhette át. Tiltakozott a színház nyilvánosságától, szereposztással-próbákkal-bemutatóval járó írói kiszolgáltatottságtól, de áhította is ugyanakkor a nyilvánosságot. Becsvágy, hiúság ebben a hatáskeresésben nem vezette. Azt kívánta megtudni, hogy amit bedobott a magyar dráma forrongásába, miféle fogadta-

tást kap a közönségtől. Aztán a „könyvdrámák” szerzőjét az első bemutatók (tegyük hozzá sikerei) egy életre „bűnbejtették” a színházzal.

Az állapot kettősségére utal, hogy miközben egy drámának a színházi előadással megsokszorozódott hatását megízlelte, és ez a felismerés egymás után „húzta ki” belőle a darabokat, számszerűleg is a magyar drámairodalom egyik leggazdagabb sorozatát teremtette meg. *A dráma védelmében* című írásban mégis ezt mondja: „Még a minap is, minden hősnőnél megbéklyózottabban, csak azt tudtam mondani, nem megyek neki több bemutatónak, de azt nem, hogy papírszínházammal nem hívom ki harcra a valódiakat.” A harminc drámát író Németh szinte valamennyi színházi írásában feltörő sóhaja: mennyivel több drámát írt volna, ha a színházzal jobb a kapcsolata.

De ez a kapcsolat nem lehetett jobb. Három okból sem. Az első kettő csak *motiváló*, a harmadik ok *lényegi*. Az első az, hogy jól tudjuk: Németh íróársai, művészkortársai közül senkivel nem kötött mély barátságot. Azt is tudjuk, hogy az egyetlen kivétel Gulyás Pál volt, bár az is közismert, hogy még róla is így írt 1957-ben Illés Endrének: „Gulyás Pál – nos, ő talán szeretett, de milyen versenyezve, az önbecsülésre törve, most látom csak.” Nem csoda hát, ha Németh a színházi emberek számára is mindig nehéz partner volt és maradt. A második ok: Németh legtöbb darabját nehéz színre vinni. A főhős szövege többnyire hatalmas, a jelenetezésre sok helyen ráterpeszkedik a szituáció és nyelv ellentmondása, ami mesterkéltté teszi a színpadot, ezért rendezők és színészek sok részletmunkával járó, fáradságos feladatnak tartották a Németh-drámák előadását. Mindezek azonban csak színezték a kapcsolat problémáit. A fő ok: a színház mint intézmény a két világháború között távol tartotta magát a mélyen szociális, legfontosabb nemzeti problémákat érintő daraboktól. Kivételesen tudtak csak színpadra jutni. Negyvenöt után pedig Németh darabjait nem engedték színre, és ez a helyzet akkor sem változott meg teljesen, amikor 1956-ban a *Galilei*

és a *Széchenyi* áttört. 1957-ben mindkettőt levették a műsorrendről. A *Galileit* azóta sem mutatták be, a *Széchenyit* tizenkét évvel később újították csak föl, ám közben *Az áruló*-nak még kálváriát kellett járnia, amíg színpadra kerülhetett. Ez a helyzet csak Németh pályájának, életének végére enyhült. De a színpadi hatyúdalokban, amiket a színházak még életében sorra műsorukra tűztek (a *Gandhiban*, a *Puskinban*, *Az írás ördögében*, a *Colbert-ben*), másfajták, és — részben betegsége miatt is — már tompábbak a fények, mint volt azoké a tüzeké, amelyek az évek-évtizedek küzdelmeiben színpadra került legjobb darabjaiban égtek.

Ám még itt, ebben az annyi mélyvízi sodrással-ellen-sodrással teli kapcsolatban is megvan mindennek az ellenpontja. Mert miközben a gondolat, amit Németh legjobb drámái hoztak, viták-tortúrák árán megkésve szólaltak-szólalhattak csak meg a deszkákon, amikor viszont végre fölment a függöny a *Galileire*, a *Széchenyire*, *Az árulóra*, a történelmileg, színháztörténetileg éppen szerencsés pillanat saját nagyságát tudta mindhárom műből kihozni. Vállalkozásának így pontos és kitüntetett helye van a huszadik századi magyar dráma történetében. Sikerületlenebb drámáit elfedi az idő, azt pedig, hogy a legjobbak mennyire fejezik ki a nemzet, a kor kérdéseit, a színház vállalkozó szellemén kívül maga a változó élet, a jövő dönti el. A századvég szavaz arról, hogy a drámairodalom melyik vonulatában őrzi meg ezeket. Abban-e, amelyek — miként a világ drámairodalmában is sok példát látunk az ilyen kétféleségre — nyitottságukkal „naprakészekké” virulnak az időben, vagy amelyek abból a múltból üzennek, amit fénnel világítottak meg.

LOVIK KÁROLY REGÉNYEI

Regények és novellák alkotják Lovik Károly szépírói életművét. Közmegegyezésszerű vélekedésnek látszik, hogy a novellista teljesítménye sokkalta értékeesebb és jelentékenyebb, mint a regényíróé. A novellairónak még a regényekről éles kritikával beszélő kritikusai is több-kevesebb elismeréssel adóznak. „Az a kép, amelyet regényei alapján kapunk Lovik írói művészetéről, nem azonos azzal, amelyet novellái alapján rajzolhatunk meg” – írta Szauder József, aki sorra vette a regények fogyatékoságait, s úgy tartotta, az epikus csupán legjobb novelláiban „van teljes birtokában minden írói képességének”, az átlagosat csak ezekkel múlta felül, s általuk „a 20. század elejének egyik finom novellaírójává” emelkedett. Mások is többnyire hasonlóképp ítélnék: „a kis genre művésze, a zárt formájú novelláé . . . , finom, érzékeny kezű kis-plasztikus” (Schöpflin Aladár), „a századforduló egyik legjobb novellistája” (Vargha Kálmán), „írt néhány olyan novellát, amelyet novellairodalmunk javában kell számon tartanunk” (Rónay György), „írt néhány nagyon mély, hangulatos novellát” (Mezei József), kései novellái „regényeivel szemben az értékeesebb részt alkotják” (Németh G. Béla), „Lovik az irodalom történetében mint a magyar novella megújítója és megfinomítója jelentős” (Vass László). A megállapítások egyöntetűen a kispróza elsőségére szavaznak. Egyedül Diószegi András utalt ez ideig arra, tudomásunk szerint, hogy mindennek ellenére kár volna melléktermékeknek és másodrendűen érdektelennek minősíteni a Lovik-regényeket: „Hiába tartotta magát elsősorban novellistának, regényírónak is számottevő, ez utóbbi kvalitására azonban

még nem figyelt föl eléggé az irodalomtörténet.” Korántsem mondhatjuk, hogy a novellairó Lovikról kielégítő kritikai portré készült volna, tehát ebben a tekintetben is maradt végeznivaló. Még inkább szükségesnek érezhetjük a regényíró világának áttekintését, mert ezen a téren feltűnőbb a részletes feldolgozás hiánya. A regények áttekintő ismerete nélkül nem alkothatunk hiteles képet Lovik prózaművészetéről; és természetesen a századforduló epikai törekvéseinek vizsgálatából sem hiányozhat az a metszet, ami az ő regényírásáról készíthető. A teljes életmű elemző értékelésének hiányában Lovik prózatörténeti helyének és szerepének megítélése is szükségképp bizonytalan. A róla szólók jórészt ki is térnek a helymegjelölő feladat elől, mások kimondva-kimondatlanul másodrangú vagy harmadrendű századfordulós kismessternek látják, csonka és jelentőség nélküli életművel. Kevesen vannak, akik a modern próza egyik korai előhírnökét és előkészítőjét ismerik fel írásaiban, azok java részében. „Annak ellenére, hogy *A Hét* jellegzetes írója volt, a próza megújítói közé kell számítanunk” (Czére Béla) — olvassuk egy összegezésben, mely a század eleji magyar prózatörekvésekkel foglalkozik. A portrérajzoló Diószegi András ilyen határozottan fogalmazta meg a minősítést: „Legjobb írásaival a modern intellektuális prózának és a pszichológiai ábrázolásnak törte az utat.” Mindmáig hiányzik azonban a deklarált tételek tüzetes és igazoló erejű bizonyítása, a kijelentéseket nem erősítették meg részletes és rendszerező elemzések.

A regényíró Lovik pályaképének mostani vázlatos áttekintése természetesen csupán néhány adalékot szeretne nyújtani a majdani monografikus ábrázoláshoz.

Doktor Pogány címmel jelentette meg első regényét Lovik Károly 1902-ben. Címadó főszereplőjének történetében az elbeszélő az utat tévesztett női sors példáját igyekezett felmutatni, mintegy negatív tanulságul. Doktor Pogány Ilka elvégezte az orvosi fakultást, huszonhat éves, hasznos és független életet szeretne magának teremteni. Embertársai javát akarja szolgálni, a „helyes útra” akarja téríteni őket,

s ennek érdekében szociológiai könyvet ír, elméletet barkácsol, „amely közvetítő akart lenni Marx és Rousseau között”. Mindeközben két férfi sodródik a közelébe, egy egzaltált lelkész és a haszontalan életű, szenvedély nélküli Ágothay báró. Ilka mindkettőt elutasítja, s minden erejét tudományos ambíciói kielésére fordítja. Hamar bekövetkezik azonban a kudarc, a lány hirtelen összeomlik. Magára marad, könyve nem arat sikert, így egész vállalkozását s minden törekvését elhibázottnak érezheti. Belátja fellegjáró elképzeléseinek hiábavalóságát, önmagát vádolja, elveszti hitét és bizalmát, rádöbben arra, hogy „egy embert sem tudott írásaival, eszméivel meggyőzni” és boldogítani, éppenséggel mindent elpusztított maga körül, az érzelmi ridegség elsorvasztotta emberi kapcsolatait. Kétségbeesésében a Dunába ugrik. Megmentik, ő pedig vezeklő bűntudattal Istenhez tér meg, alázatosan remélve, hogy bocsánatot nyer vétkeire az isteni hatalomtól.

Szembetűnően tézisszerű ez a pályakezdő kisregény. A narrátor Ilka szerepvállalásának s életprogramjának elhibázottságát és csődjét demonstrálja, ennek gyors bizonyítására törekszik. A cselekményteremtés leleményesnek nem mondható, az emberi viszonyok és kapcsolatok rajza leegyszerűsítésre hajlik, a jellemrajzban érezhető az elnagyolás, még a főhős összeomlásának lélektanát is csak vázlatosan dolgozza ki az elbeszélő. Feltűnik, hogy a főalak sem igazán élő, inkább meglehetősen tételszerű és illusztratív írói teremtmény. Ráadásul a mű eszmei rétege sem gazdag, bizonytalan is, nincsen következetesen tisztázva, s nem oldódik fel elvontsága. Az elevenen életszerű sorselemzést nyújtó ábrázolás helyett inkább absztrakciósan tézisalkatú epikaként megformált *Doktor Pogány* jelentéstartalma végül is nemigen több annál, amit az egyik szereplő mond a doktorkisasszonynak: „A nőknek szebb hivatásuk van, mint eszméket szülni.” Lovik székszezsét is magába foglalja az ösztövérszmeiség, ezt a kételyt kívánta bizonyára legelsősorban igazolni és illusztrálni hősnője sorsképletében, amelyet nem tudott va-

lói epikai bőséggel és valódi művészi hitellel megleveníteni.

A *Doktor Pogány* volt a regényírói bemutatkozás, utána az útkereső Lovik más irányba fordult, s megírta az anekdotikusság és az életképszerűség jellemzőivel egybefogható műveit. Könnyedén szőtt egyszerű történeteket ad elő, anekdotafüzérszerűen kiképzett cselekménytípusokat teremt, az élet felszínét megbolygató konfliktusokat épít, egy-két vonásra redukált szereplőket mozgat a könnyen áttekinthető eseménytérben. Szívesen iktat az életformafestő és környezetrajzi részek közé derűs epizódokat, humoros mozzanatokot, romantikus fordulatokat vagy éppen idillikus elemeket. Leszűkíti a horizontot, a részleteket, a kicsiny zsánerképi metszeteket és a szerelmi románcokat nemigen állítja tágabb perspektívába; nem érdeklik a nagyobb társadalmi összefüggések és a mélyebbre mutató történeti viszonyítások; lemond az elemzésről és a következetes életkritikai szemléletről; rendre a „boldog vég” kifejelete felé irányítja teremtményeinek lépteit; feloldó megoldásokat keres mindenáron. Három alkotását helyezhetjük el ebben a körben: *A leányvári boszorkányt*, *Az aranypolgárt* és *A kertelő agárt*.

A *leányvári boszorkány* (1904) élményanyaga gyaníthatóan az író gyerekkori emlékeiből állt össze mindenekelőtt. Lovik a Felvidéken diákoskodott, a cselekményt ebbe a közegbe helyezi, a hajdani személyes élménytöredékeket színezi ki könnyed romantizálással és anekdotázó kedvvel. A selmeci diákok vidám, pajkos, örökös csínytevésekben és játékos ötletekben bővelkedő életét idézi, halmozva a tarkabarka epizódokat. Szerelmi történetek köré szerveződik a legtöbb részlet. A diákok közül a virtuosos és korhelykedő Cseróczy kapja a legnagyobb elbeszélői figyelmet: a fiú beleszeret a különöc zálogtulajdonos Judex Mátyás szépséges lányába, Málikába, aki a leányvári boszorkány nevet érdemli. Szerelmük és egymásratalálásuk előtt sok akadály halmozódik, csak ezek legyőzésével szerezhetik meg az ellenálló atya beleegyezését és jóindulatát. Végül persze hiánytalan lesz a

boldogság, az anekdotikusan romantizáló románcosság szabályai — s szabványai — szerint. A mese, a kaland kapja a műben a főszerepet, s az epizódssorozás révén az előadás igencsak elnyújtottá válik. Semmiféle magasabb igényt és elmélyítési törekvést nem lehet felfedezni a kaland-jelenetező meseszövegsben. A konfliktusok súlytalanok, a jellemek belső életének feltárása nem áll szándékában az alkotónak. *A leányvári boszorkány* értékét abban kereshetjük, hogy a láthatóan Mikszáth művészetének delejkoréba került Lovik az anekdotázásba és romantikus ihletésű mesélésbe feledkezve is képes arra, hogy egynémely értékes korrajzi és miliőfestő elemet anyagába olvasszon. Valójában ezek éltetik, ezek teszik elevenné a megjelenítő ábrázolást. Beavatottként rajzol képet a felvidéki kisvárosokról, az ottani tájakról, a szokásokról, a diákéletéről, a polgárházakról, egy messzetűnt világ számos jellegzetességéről. Az ilyfajta atmoszférateremtő erejű leírások és plasztikus zsánerképek adják a regény legszebb alkatelemeit. Hitelesebbnek és érdekesebbnek is érezhetjük őket jóval, mint a szimpla anekdotizmusból és a kaland-romantikából származtatható epikai összetevőket.

A kertelő agár (1907) más tájakra és másfajta életformaszíntérre, a nyírségi dzsentrí világába vezet el az előadott történettel. Az életforma jellemző megnyilvánulásait — az esztelen agarászkatákat, a duhaj ivásokat és kártyázásokat vagy az előkelősködő bálokat — igen élvezetes zsánerképekben mutatja be. Láttelepet kapunk a réteg életstílusáról, gondolkodásmódjáról, silány értéktudatáról, nevetséges és siralmas allűrjeiről. A bemutatás közeli és tüzetes életismeretről árulkodik. Sikerült portrék, találó helyzet- és helyszínrajzok, színes eseményközlések éltetik az ábrázolást, amelyben a környezetleírás éppúgy jellemző erejű, mint a cselekedtetés vagy a beszéltetés. Meggyőzően emeli ki a kisregény a dzsentrí kompániák, az egymással szánsalmasan kisszerű ügyekben vetélkedő famíliák életmódjának csüggesztő ürességét, kiáltó anakronizmusát, kétségbeejtő értéktelenségét. A láttatás ironikus. Lovik olykor szinte komikus eposzba illő módon

ironizálja és travesztálja az agarászati affér körüli tragikomikusan groteszk eseményeket, az alakok viselkedését, torz érzés- és szemléletvilágát. Már-már szatírába hajlana az elbeszélés, végül azonban mégsem válik egyértelműen ítélkezővé, enyhítés nélküli leleplezéssé.

„...Kitűnő benne — írta a műről Rónay György — az agarász here-népnek a rajza; de aztán amikor az író történetté nyújtja a rajzot, fiatalokat boronál össze, Mikszáth eszközeit Jókaiéval vegyíti: valahogyan megroppan, mintha ennyire már nem futná az erejéből.”

Valóban törés keletkezik *A kertelő agár* szerkezetében. Ellenpontoszni kívánja Lovik az atyák életének sivárságát és lélektelen konvencionalizmusát, s ennek érdekében alakítja ki a szerelmi történetet, amelyben a más igények, eszmények által vezérelt s másképp érző fiatalok, Balsai Klárika és a tévelygések után a jó útra térített Bogdány Balázs egymásra talál. A szerelmi regény romantikus sablonként alakul, kibontakoztatása rossz irányba tereli a cselekménymenetet is. Az ironikus és szatirikus látószögű életformakritika fokozatosan átváltozik ellaposodó szerelmi románccá, a társadalomkritikai él eltompul, elhalványodik a dzsentrikép korábbi élessége, a vezérszerepet elhódítja a könnyed és érzelmes anekdota, a felhígított romantika. A törést okozó szerencsétlen perspektíaváltás szemléletileg és művésziileg diszharmónikussá teszi a regényt, amelynek következetlensége, a kitűnő lehetőséget csak félig kihasználó felemássága nemigen hitelesíti a „kis remekmű” (Diószegi András) minősítéseket, s azt is kétségbe vonja, hogy *A kertelő agár* „hangulata sok mindenben a késői Krúdy dzsentriszemléletét, a *Valakit elvisz az ördög* vagy még inkább az *Etel király kincse* józan és hideg kiábrándultságát előlegezi” (Vargha Kálmán). Anyagát Lovik nem tudja egységessé szervezni és következetesen megformálni. Végeredményben az anekdotikus és életképi metszetek, a remeklő környezetrajzi és portrémintázó részletek, a hangulatos táj- és természetfestő képek élnek és hatnak igazán a kisregényben. Az epikus ábrázolás — az egészet tekintve — megtorpan, a felemásság miatt kisiklik.

Ez a megoldatlanság és kevertség arról is tanúskodik, hogy a romantika konvencióitól teljesen függetlenedni nem képes anekdotizmus és életképmintázás csak részlegesen felelhet meg a társadalomrajzi követelményeknek, végül is sokban elmarad a korszerű epika valamiképp már akkortájt is érvényes normáitól. Megannyi részértéket teremtett Lovik ebben a tehetségét sokféleképpen és meggyőzően jelző kisregényben, ám a szemléleti bizonytalanság s a művészi következetlenség miatt nem tudott esztétikailag tökéletes realista epikai körképet adni egyébként oly bensőségesen ismert és nem kevés epikai lehetőséget kínáló tárgyról.

Röviddel *A kertelő agár* után Lovik ismét egészen más témakörhöz fordult. Ennek az érdeklődési fordultnak az eredménye *Az aranypolgár* (1908) című regénye. „Borostyánba zárta a századforduló Pestjét” — jegyezte meg róla Illés Endre. Az időmegjelölés pontatlan, hiszen nem a századforduló szakaszát idézi ez a Lovik-mű, hanem a 60-as éveket támasztja fel, azt a periódust, amikor Pestet még „nagy falunak” becézték.

A cselekmény meglehetősen egyszerű, sőt szimplának is nevezhető. Voltaképp anekdotafüzér jellege van. Vezérmotívumát Baurnebel Jeromos, az „aranypolgár” és kitagadott lánya (Jozefin) közötti viszálykodás elbeszélése, illetve az atya városi galambpörének groteszkbe hajló históriája adja. Ehhez kapcsolódnak a szerelmi szálak: két fiatalember elnyeri Jozefin és a másik polgárlány (Tilda) kezét, mégpedig fondorlatok és cseles akciók segítségével. Ezek végigkövetése teszi a regény nagy részét. Az anekdotikusan fűszerezett eseménymenetben számos jellegzetes zsánerfigura bukkan fel, de az ő bemutatásuknál s még a fiatalok ábrázolásánál is jóval nagyobb gondot fordít Lovik a főalak Baurnebel megmintázására. Egy-két jellemvonásra egyszerűsíti a személyiségképet. A „terézvárosi Krózus”, „Pest leggazdagabb háziura”, ötven ház tulajdonosa „hajthatatlan és összeférhetetlen természet volt”, mérhetetlen a fukarsága; mániákus pereskedő és vagyonharácsoló; roppant különc lényét szinte csak

a végeérhetetlen és makacs pereskedés tartja bűvöletében. Az elbeszélő pedig ennek a különtségnek humorosan feloldó és enyhén ironikus festésében leli kedvét, tartózkodva a szatirikus ítélkezéstől. A jellemrajzból hiányzik a lélekrajzi szempont, a karakter belső világának árnyalt megmutatása. Az egész regény hangneme kedélyesen anekdotikus, s ez az anekdotikusság határozza meg a szemléletmódot és az elbeszélői módszert is. Hasonlóképp az anekdotikus alkatból származtatható a konfliktusok természete és megoldási módja is, egyértelműen a happy end irányába mutatva.

A mű elsősorban az „aranypolgár” eleven portréjával ragad meg, s ennek kapcsán azzal a zsánerfestő és miliőrajzi rétegével, amely élénk tudja állítani a „régí Pestet”, az elszüllyedő múlt közegét. Ódon házak, patinás vendéglők, jellegzetes utcák, templomok, sétányok, belvárosi szegletek és vadon tenyésző perifériák világáról készít Lovik színes fölvételeket, érzékeltetve az atmoszférát, az anakronisztikus emberek életmódját, különcködő szokásait, furcsa mentalitását is. A színterek váltakozása s a meglevenített életközégekben mozgó figurák portrészorozata: együtt érzékeltetik a 60-as évek pesti valóságát, valóban „borostyánba zárva” mintegy ezt a különleges életszeletet. A romantikus színekkel is befuttatott zsáner és anekdota ezekkel a környezetrajzi elemeket hordozó metszetekkel összeolvadva válik regényalkotó tényezővé, létrehozva a humoros-ironikus modalitású elbeszélés egy lehetséges és század eleji epikaként elfogadható változatát.

A zsáner és anekdota fogalmaival lényegében megragadható regénytípus variációitól eltérő, a mélyebb személyiség-problémák és sorsélmények megjelenítésére vállalkozó regényepikai irány – tehát a másfajta regénymodellekkel való írói kísérletezés – időrendileg *Az aranypolgár*ra következő *Vándormadár* című regénnyel kezdődik az alkotói pályán.

A *Vándormadár* (1909) Lovik Károly általában legjobbnak tartott és talán leghíresebb – annak idején akadémiai díjjal is jutalmazott – nagyepikai alkotása. A mű főalakja Illés-

falvy Dénes jómódú földbirtokos, aki „finoman érző és gondolkodó szülőktől” származik, gondtalan életet élhetne, kedvére mulathatná az időt, utazhatna, nőket hódíthatna. Ő azonban másfajta jelenség, nyugtalan és boldogtalan ember, aki nem talál magának célt, érzelmi válságokba bonyolódik, s végül feloldhatatlan konfliktusok szorításába kerül. Az előkelő Illésfalvy szeszélyes hangulat- és érdeklődésváltásokban él, rajong a szépért, a szerelem-élmények megigézettje, s folyvást az úgynevezett igazi boldogságot hajszolja. Boldogságkereső vágyai azonban épp a szerelmi kapcsolatokban szenvednek megkínzó kudarcokat. Bolyongásai során négy különböző típusú nővel teremt kapcsolatot, de mindannyiszor vereséget szenved. A csapások megtörik, életerejét meggyengítik. Magányba szorul, mind jobban eltölti a reménytelenségérzet, a szerelem mítoszként s ábrándként esik szét, a személyiség a csalódottságban kiüresedik. A sérülések egyre mélyülnek és sokszorozódnak, felidézve a végső elkeseledést és kilátástalanságot, s ebben az állapotban következik be az öngyilkosság.

„Hazátlan vándormadár volt” – olvashatjuk a narrátori összefoglalást a főhősről, s a cím is arra utal, hogy Illésfalvy történetében Lovik az örökös úzottság, menekülés és az ott-hontalanság sorspéldáját kívánta megformálni, az élete értelmét nem lelő s a célt elhibázó emberről akart szólni, felrajzolva a jóformán elrendelésszerűen tehetetlen jellem és boldogtalan alkat képletét, modellszerű regényepikai példázatot alkotva a boldogságkereső szenvedély kudarcáról.

Az értékelés azért kénytelen megoldási hiányokat jelezni, mert azt kell tapasztalnunk, hogy az érintett konfliktusokat az epikus ábrázolás nem képes igazán meggyőzően, elég hitelesen és mélyrehatóan megjeleníteni. Alapbajnak vehetjük, hogy a kiemelt szereplő érdekesnek tetsző személyiségképe nem jelenik meg világosan, nem is érthető egészen. Illésfalvy félig valóságos, félig jelképiesen stilizált karakter, ám ezt a máskülönben elfogadható s akár izgalmasnak is tartható alakrajzi kettősséget Lovik némileg zavarosan és

bizonytalanul érvényesíti. Ily módon meglehetősen homályos marad a vándormadár-sors eredeztetése, motiválása és tünetrajza is. A regényalak szándékait s törekvéseit – általában: életproblémáit – némiképp hiányosan, helyenként lélektanilag és gondolatilag egyaránt valamelyest elnagyoltan festi az elbeszélő. A „vándormadár” sorsmetafora kibontását és epikai értelmezését Lovik nem tudta hibátlan lélektani és intellektuális regénytípusban megvalósítani. Lélekelemzése és bölcséleti reflexivitása merev és sablonos vonásokat mutat, hajlik a leegyszerűsítő megoldásokra. Nem mentes a narráció a mesterkéeltségtől, erőszakoltságtól és sutaságtól sem. Az elerőtlenedő epikumú regény sorsábrázolása csupán részleteiben érezhető hitelesen művészinek, egészként sokban diszharmonikus, hiányérzetet keltő. Az alkotói szándék inkább megragadja az olvasót, mint az esztétikai végeredmény.

Ha a *Vándormadár* némelyek szerint – próbáltuk jelezni, hogy indokolatlanul – már-már hibátlanul értékes műalkotásként becsülhető, az utána jövő *A préda* (1911) épp ellenkezőleg, nem egy helyen a teljes sikerületlenség példajaként van beállítva. Szauder József például úgy tartotta, hogy *A préda* Lovik „legrosszabb regénye”. Nem érthetünk egyet ezzel az ítélettel.

Kettős személyiségportré bontakozik ki az ábrázolásból. Egy gazdag főbőrlő fia, Péter, elveszti első feleségét, majd nőül veszi az elhunyt asszony nővérét, Hannát, aki szerelmes rajongással kierőszakolja mintegy a házasságot. A férfi szenvtelen s akarattalan, fáradt és szkeptikus egyéniség, azt szereti, ha békén hagyják, s nem várnak tőle semmit. Megmerevedett, úgyszólván lárvaszerű karakter, céljai sincsenek, érzelemvilága lefokozott és szegényes, kedélye szintelen. A társául szegődött Hanna – egyébként gazdag gyáros lánya –, szerelmes rajongó, okos és szép fiatalasszony. A házasságban alkalmazkodó, de egy idő után kevésnek érzi az „udvarias, langyos érzést”, ennél többre vágyik. A feltámadó hiányérzetet csak ideig-óráig leplezheti, mind többet ábrándozik és vívódik. A magányos tépelődések csupán szomorúságot és fájdalma

teremnek, nem juttatják túl a zavart tanácstalanságon. A férj mindebből semmit nem érez át, nem is vesz észre. Az asszonyi boldogságigény kielégítetlen marad. Arra Hanna asszonynak nincs ereje, hogy eltépje a szálakat, helyzetén így változtasson, tehát a beletörődő megalkuvást választja, megtörten s tehetetlenül kompromisszumot köt, s viseli a „förtelmes gyávaság” miatt a szégyent, s „egyre kényelmesebb és puhább lett”, és „rettegve néz a jövőbe”.

A kevés eseményű történetet Lovik úgy adja elő, hogy ötvözi a személyiségábrázolásban a pszichológiai és a morálkritikai szempontokat, kiegészítve társadalomrajzi elemekkel is. Voltaképp századeleji erkölcsregényt ír, lélektani és morális érdekű kamaradramát jelenetез, két ember viszonyában figyel meg az érzelmi és erkölcsi élettényezők válságát, eltorzulását. A kiüresedett és közönybe dermedt élet kínozza meg ebben a házastársi kapcsolatban az érzékenyebb, a többre vágyó és a gyámoltalan asszonyi lelket, Hannát, aki a kiszolgáltatottságban tönkremegy. Lovik pregnáns epikai képbен mutatja fel ezt a prédasorsot, melynek egyébként általánosabb érvényt is tulajdonít. Hősnője azt látja, hogy az életkörébe tartozó asszonyok nagy többsége szintén „préda volt”. A lélek- és erkölcsrajzi elvű sorslátatás egyetlen alapkonfliktusra felépített, egy-két cselekményszálból s néhány szituációból komponált kisregényszerkezetben kap formát. Kár, hogy az epikus ábrázolást bizonyos elbeszélői fogatékosságok ezúttal is zavarják és gyengítik. Példaként említhetjük a pszichológiai elemzés helyenkénti vázlatosságát, a helyzetteremtésben és a dialógusformálásban mutatkozó merevséget, a megelevenítés rovására menően érvényesített kommentáló fejtegetéseket, a nyelvi stílus némi árnyalatlan-ságát, hajlékonyság hiányát vagy éppen a jelentésképzésben észrevehető direkt tételeesség tüneteit. Mindez rontja *A préda* művészségét, de semmiképpen nem állítható, hogy magát a művet érvénytelenítené.

Nemcsak a keletkezési időt tekintve esik nagyon közel *A prédához* az *Egy barátságos ház története* (1911), hanem prob-

lémavilágában is sok a rokon vonás. Ez a regény egy polgár értelmiségi család belső életét tárja fel, azt követi végig, hogyan foszlik szét a történetben a „barátságos ház” köznapi mítosza. A családi kör békésen rendezettnak és nyugodtnak látszik, ám kiviláglik, hogy ez inkább csak látszategység és álharmónia. Ez a látszatrend hirtelen összeomlik, akirobbanó válságok szétbomlasztják a kapcsolatokat, feltáruznak az egy fedél alatt élők kisvilágában a nyugtalanító zavarok. Lovik az álélet, s a szereplét jelenségeit állítja fénybe. Kimutatja, hogy a családtagok valójában kielégületlenek s boldogtalanok. A családfő — Farkas ügyvéd — a bajokat nem veszi észre, mindig kitér a valóságos és égető kérdések elől, sem felesége, sem lányai életproblémáját nem fogja fel. A két lány viszonzatlan szerelmeket él át, s az ő csalódottságuk és gyöt-rődésük jelenti a ház életében a kamaradrámák afféle bevezető szakaszát, előidézve a familiáris zavar és krízis egyik változatát. Ennél is nagyobb megrázkódtatást és mélyebb bajt okoz az anya külön konfliktusa. Az idősödő Laura asszony fokozatosan ráébred arra, hogy férje mellett nem mert igazi életet élni, beletörődött a szürke egyformaságba, vágyait elfojtva alkalmazkodott és megalkudott. Vívódások és meditációk eredményeként nagy fordulattal merész kitörési kísérletre szánja el magát, leszámol kötöttségeivel, ott hagyja a „fojtott levegőjű” házat, hogy valamiképp új és igazabb életet kezdhessen. Ettől a szakítástól rendül meg végérvényesen a házbeli látszólagos összhang és idill. „A barátságos ház — így szól a narrátori értelmezés — hirtelen megroppant, összedűlt, romhalmazzá lett, és nincs a világnak az az építőmestere, aki még egyszer fölépíteni tudná.”

Érthető, hogy az elbeszélő az asszonyi válság pszichológiai és eszméleti tüneteit tartja a legfontosabbnak, azt ábrázolja a legtüzetesebben. Igaz, csak a kiszakadási terv megszületéséig, a menekülésig kíséri Lovik az asszonyi dráma fejleményeit, a további események már nem érdeklik. Az álélet természetrajza és az öntudatra ébredés állapota köti le figyelmét, a látszat és valóság szembekerülése és az ütközés hely-

zete foglalkoztatja. Az elbeszélrt történetben az érzelmi zavarok általánosabb életvezetési rendellenességekre utalnak, a személyiségproblémák mélyebb megoldatlanságaira is rávilágítanak. Rendezetlen életű, megkavarodott lelkiületű, zavarba került emberek portréi sorakoznak az egyszerűen szerkesztett, célratörően formált regényben. Az *Egy barátságos ház története* sem nagy epikus alkotás, de a rejtett személyiségrétegek felszakításával, a leplezett kettősségek kibontásával Lovik elhibázott életű és szomorú sorsú emberekről tud a maga idejében figyelemre méltó módon beszélni. Ezúttal a redukáltan sűrített anyag narratív megformálásának feladatával is kielégítő módon birkózott meg.

A korai halál félbeszakította *Görgey csillaga* című munkájának írását, a vállalkozás töredékben maradt, az *Egy elkésett lovag* (1915) pedig már posztumusz alkotásként láthatott napvilágot, az epikusi pálya lezárásaként.

„Regényes följegyzések” — ez az alcíme az *Egy elkésett lovagnak*, ennek a különleges, regényszerű egységgé szerveződő novellafüzérnek, ennek a regényjellegű keretezett elbeszélésláncolatnak. A keret teremti meg az epikus fikciót, mely szerint a mű főhőse, „a régi gavallér csak félig élt, félig a szerző költötte alakját”, mégpedig — úgymond — néhány levél alapján. A levelek „egy furcsa életű, immár elhalt” barától származnak, s az elbeszélrt történet ezeknek az áttílizálása, narratív átköltése. A „mesék” narrátora maga „a lovag” („hősöm följegyzései”), és csak az indításhoz visszakapcsolódó *Epilógusban* lép elő ismét közvetlenül a közlő írói én, aki megírja a történetek végét, elmondja hősenek halálát, s összegezi is mintegy az elhunyt nem mindennapi életútját és sorsát. A „lovag” az egyik szereplője minden epizódnak, ő éli át az új s új kalandokat. Az epizódok kivétel nélkül szerelmi históriát foglalnak magukba. Mindig más alkatú nővel találkozik a csapongó „lovag”. Az egyik a romantikus tisztaságú jószág megtestesítője, a másik ábrándokba és álmokba merül, akad köztük gyógyító és vigasztaló vagy a szerelmi elragadtatásban és szenvedélyben megnyilatkozó,

van rajongó nő és kiábrándultan falura vonuló s már csak az öregséget váró, akad irracionális gyűlölettel átfűtött vad szerető, s olyan is, aki évente ír egy-egy szerelmes levelet; feltűnik az életet nem ismerő kamaszlány éppúgy, mint a rejtélyes, magát fel nem fedő „furcsa nő”, aki azt kérdezi: „Van-e szebb hivatás, mint valakinek a homlokáról letörölni a szomorúságot, a magányosságot, ha mindjárt csak egy félórára is?” Lovik ezúttal győzi leleménnyel és képzelőerővel az alakteremtést.

Az „elkészt lovag” életében a lányok s asszonyok játsszák a főszerepet, „bennök merült ki az élete célja” és „nőnek köszönhette a vesztét is”. A kalandok és szerelmi játékok változatosan s színesen ismétlődnek, részesük és átélőjük azonban nemigen érzi magát boldognak. Lovik szerint „a perc lovagja” ő, akinek sehol nem volt maradása, mélyebb érzések és kötések voltaképp senkihez nem fűzik, kalandkereséseiben jórészt kívülálló játékos marad. Amikor visszatekint a régi időkre, számvetést végezve, jobbra csak a hiányt rögzítheti az örökös bolyongás és élménykeresés embere, aki nyugalmat s megelégedést semmiben nem talált. A halálhoz közeledve mind többször érzi azt, hogy nem más ő, mint „megöregedett, kóbor lovag, aki sohase szeretett senkit, akinek jeltelen marad a sírja”. Elhagyják a szeretők s játszótársak, az emlékek is mind elperegnek; a kalandor elfáradt, élete lassan bezáródik az egyedüllétbe, s ha magába tekint, felrémlik előtte az üresség, melyhez olyan motívumok társulnak, mint a rezignáció, a melankólia. A halálra készülve, sehova és senkihez sem tartozva az egyetlen személyes birtok, az emlék is eltűnőben már. Az életből kiesett lény kiábrándultan révedezik, mikor már semmije sincs, az emlékfoszlányokat is alig képes visszaálmódni. „Hová lettek a mosolyok, az álmok, a szőke és barna női fejek, az eskük? Mind. mind elszálltak . . .” – monologizál a magány embere.

Az emlékek múltjából élednek fel az *Egy elkészt lovagban* a „furcsa történetek”, a már csak elúszó emlékképeivel társalkodó régi gavallér, a boldogtalan trubadúr, a hontalan

bolyongó, a jelképiessé formált krúdys-szindbádos „ködlovag” életépizódjai, amelyek önállóan is megálló novellisztikus egységekké szerveződnek, s ekként organizálódnak az elbeszélői alakításban a regényszerűség jegyeit mutató kompozícióvá. A „félíg élt, félíg költött” címszereplő lényének nagyfokú különösségével jól egybevág az a jellegzetesség, hogy az emléksorokba zárt események többnyire nem mindennapi helyszíneken játszódnak le. Téli alkonyatokat, késő őszi tájakat, pompás virágos kerteket festenek a leírások, téli faluképek hangulata, hóeséses és ködös tájékok atmoszférája elevenedik meg, s ezenközben nemcsak határszéli vasútállomásokon, kis tengeri fürdőhelyeken, vidéki udvarházakban, hotelszobákban járunk, éppen így bukkannak fel Róma, Velence és Athén fényes színhelyei is. Legnagyobbreszt romantikus képzeletműködésre valló színtérformálások és közegteremtések ezek. Lovik az *Egy elkésett lovag* epikusaként szívesen folyamodik a lírai stilizáláshoz, szóhoz engedve a látomásteremtés módszereit is. A mű világában öntörvényűvé válik az idő, összeolvadnak az idősíkok, elmosódnak a képzelet és a valóság választóvonalai, s végül minden feloldódni látszik valami nehezen megfogható lírai időtlenségben. Sejtelmesen vizionárius, folyton az irreálisba hajló „szorongató álmvilág” (Illés Endre) ez, a magányos, az időből is úgyszólván lemaradóan kiszakadt „ködlovag” birodalma, a hagyományos realizmustól elváló stilizálásmóddal előállított szimbolikus életközeg. „Dezillúziós elemekkel teli” (Diószegi András) neoromantika és szimbolizmus érvényesül ebben az epikai kreációban, s ez a kései romantikusság messze van már a korábbi anekdotikus zsánereképi regények egyszerű, vidám s könnyed romantikájától. Az „elkésett lovag” talányos sorsmetaforája és parabolája végül is a boldogtalanságtudatról és az orvosolhatatlan szomorúság élményéről beszél, mégpedig átható elégikussággal, és olyasfajta jelentéstartalommal, ami kiábrándultságról, elkomorult írói világrépről hoz hírt.

A regények egyenként való áttekintése néhány általánosabb érvényű következtetést is megengedhet. Észrevehetjük, hogy Loviknak nincsen bőséges epikai anyaga, tárgyköre eléggé szűk, voltaképp egy-két változatra szorítkozik. Élményvilágából hiányzik az igazán nagy epikusokra jellemző dimenziógazdagság. Csak ritkán fordult vissza a félmúltba, a jelenben tájékozódni kívánó regényíró pedig két közegben talált ábrázolható témákra: a dzsentri és a jómódú polgárság életköreiből volt otthonos. Helyszínrajzai is ezekhez a közegekhez kapcsolódnak, a környezeti elemeket is többnyire innen veszi, megrajzolva a vidéki udvarházak és a pesti polgárotthonok miliőtípusait. A történetté alakítható konkrét epikai témák sem tűnnek ki a Lovik-regényekben változatosságukkal és sokszínűségükkel. Egyik méltatója szerint az elbeszélő „a szerelem és halál zord játékát írta meg legtöbb könyvében” (Vass László). Ez olyképpen igaz, hogy a szerelmi bonyodalmak és konfliktusok valóban mindegyre visszatérő motívumot alkotnak nála, s válságba sodródott teremtményei olykor a halállal is számot vetnek, ha a krízishelyzetekből nehéznek látszik a kiszabadulás. Persze, a „halál zord játéka” így sem tekinthető tárgyköri vezérmotívumnak. A szerelem élménye már inkább a jellegzetes Lovik-témák közé iktatható. Megírta derűsen s anekdotikusan romantikus variációkban, és megírta ezek ellentéteit is. Ez utóbbi esetekben az életcél rangjára emelt, ám csak kiábrándulást hozó, boldogtalanságot okozó szerelmekről mondott szkeptikus értelmű példázatokot. Értően szólt, jó megfigyelői képességet igazolva, a családi életek válságtüneteiről. Kivált ezek ábrázolásában igyekezett összekapcsolni az érzelmi élet zavarainak megjelenítését az erkölcsrajzzal, a morálkritikai nézőpontú személyiségrajzzal, keresve az összefüggést az érzelmek betegsége és az erkölcsi magatartáselvek törései között.

Alakjainak sorában feltűnően sok a szerencsétlen életű, a rossz sorsú, akár az egykedvűség állapotába süppedő vagy épp a „vándormadár”-nyugtalanságtól szenvedő szereplőit vesszük számba. Úgy érezhetjük, róluk beszélt a regényíró

a legtöbb hitellel, őket ismerte a legmélyebben, rájuk figyelt valami rejtett belső érdeklődéssel és vonzalommal, s talán azt is feltételezhetjük, hogy szubjektív életérzését és saját életszemléletét is mindenekelőtt az ily típusú sorsmodellek rajzába tudta belevetíteni. Föltevésként megkockáztathatjuk ezt, bárha tudjuk, hogy az alkotói személyességet és vallomás-jelleget tekintve Lovik meglehetősen rejtőzködő hajlamú, háttérbe húzódó epikusnak látszik. Belső világáról ritkán árult el valami lényegest, keveset tárt fel önmagából. Személyiségrejtő fegyelmezettsége és objektivitása már-már szenvedtelenségnek is érezhető. A vallomásosság és szubjektivitás forrásait megpróbálja elrekeszteni, lefojtani. Tárgyilagossági igénye arra utalhat, hogy az alkotói személyiség — Schöppflin szavaival — „nem olvad bele teljesen semmibe”, inkább szeretné magát valamiképp elhatárolni, távol marad a láttatott életdaraboktól, kitarulkozás helyett rejtegetve érzelmeit s indulatait.

Elkötelezetlen művészként próbál viselkedni Lovik úgy-szólván minden témájának kezelésekor, vagyis „magatartása a szándékosan kívülállóé, megfigyelőé” (Németh G. Béla). Az elhatárolódó kívülálló és a leltározó megfigyelői pozícióban bizonyos érületi közönyt, kétkedő beállítottságot, rezignált kiábrándultságot is észrevehetünk. Az Illés Endre által találóan „lefeagyverzett író”-nak nevezett Lovik életérzésében és világképében erősödő módon lehetett jelen az eszményhiány, a sokban oly jellegzetesen századvégi eredetű enerváltság, lemondó fáradtság, a cselekvő beállítottságnak s az előre hajtó értékbizonyosságnak annyira tagadóan ellentmondó belenyugvás és apatikus bénultság. Az ítélő és változtató erejű szenvedély alig-alig törhet utat az írói érzésvilágban. A regények közül főként az életbölcseleti sugallatú és a sorsértelmezésre törő példák vallanak arról, hogy Lovik passzív magatartáselvű, illúziótlanul keserű, vezérlő ideák és ideálok nélküli alkotó egyéniség volt. A legtöbb, amire vállalkozik, a számba vevő rámutatás, a diagnózis. A dzsentri életek és a polgári életrend fonákságairól szóló regényírói látleteinek

elkészítésében részint a távolító szenvtelenség, részint a szkeptikus beállítottságra valló ironia játszott meghatározó szerepet. Mivel az elbeszélőnek nincsen átfogó társadalomképe és világos eszmerendszere, változtató szándékot is kifejező hite és célbiztonsága, érthető módon a főként morálkritikai elemeket tartalmazó epikai kép is inkább csak részletekre terjed ki, és lényegében metszetekre esik szét; nagy ábrázoló epikus kompozícióknak nemigen lehetne alapja.

A részábrázoló s metszetkészítő Lovik műveinek teremtett világába nem olvasztott be oly gazdag és sokrétű epikai anyagot, hogy szükségszerűen túl kellett volna lépnie formateremtőként a kisregényszerű alakzatokon, rákényszerülve nagyszabású szerkezetek létrehozására. Szűkre vont és egészében némiképp egyenesen ösztövé válóságanyagának formanyelvi alakítása nem kívánt nagyívű kompozíciókat. Kisepikai formátumúnak tekinthető regénytípusaiban az elbeszélte alaptörténet rendszerint egészen egyszerű, elágazásai nincsenek, nem bővelkedik fordulatokban, tehát digresszió nélküli. Kevés szereplőt mozgat, az ábrázolt emberi kapcsolatok hálózata is könnyen áttekinthető. A főmotívumot pregnánsan kiemelő elbeszélésmód egyenes következményeként is felfogható, hogy lineárisan sorakoztatja az epizódokat, nem bontva meg a zárt időszerkezetet. Regénycselekményeit legtöbbször már-már szegényesnek érezhetjük. Még anekdotikus műveiben sem találkozhatunk sokszálú történetekkel és széles hömpölygésű eseménysorral, a cselekményesség a kis epizódok, apró kalandok és egyszerű konfliktusmozzanatok pergetésére korlátozódik.

Legigényesebb regényeiben az emberi helyzetek, az érzelmi állapotok és a lelki folyamatok megjelenítése, valamint a sorselemző személyiségrajz érvényesítése az elsődleges művészi cél. Következik ebből, hogy nem kerülheti ki ilyenkor a tudatállapotok átvilágításának és a szereplők belső világát megértető szituációk meglelevenítő rajzának nehéz művészi feladatát. Érdeméül kell megemlítenünk, hogy ezekből a bonyolult feladatváltozatokból számos részletet képes jól,

igényesen megoldani. Ugyanakkor írásművészetének korlátozó jellegű fogyatékoságai is talán épp ilyen esetekben mutatkoznak meg a legélesebben. Az érzékletes és árnyalt epikai analízist és az életteli ábrázolásmódot gyakorta kommentár-ra cseréli, megpróbálva elméledő leírásokkal pótolni a meglevenítő bemutatás hiányait. Nem volt elég érzéke a finom árnyalású és gazdag kifejező erejű helyzetrajzhoz, ezért műveiben a lélekrajzi s gondolatélményi érdekű szituációk ábrázolása megannyiszor mereven mechanikus és nehézkes. Teremtményeinek leíró és bemutató jellemzésében nemegyszer sztereotip megoldásokat alkalmaz, ismételve a jelzős fordulatokat, a minősítő formulákat. Többször mutatkozik egyszerűsítőnek vagy majdnem kezdetlegesnek a beszéltetéssel való jellemzőmód is. „A dialógushoz egyáltalán nem ért” – állította Szauder József. Szerintünk ez így túlságosan szigorú ítélet, de az bizonyos, hogy némelyik regénypárbeszéde mesterkéltnek vagy élettelennek látszik. Mindez összefügg a nyelvi problémákkal, a stílusgondokkal is. Voltak olyanok, akik a „legfinomabb stiliszták” közé sorolták (Schöppflin Aladár), „ragyogó stílusművészek” (Vass László) tartották. Mások, például Szauder József, „néha bántóan pongyola fogalmazásról”, a nyelvi alakzatok kezelésének „bántó esetlenségéről” ejtettek szót, sőt a *Vándormadár* bírálója szerint az elbeszélő „lépten-nyomon megsérti a magyar nyelv legelemibb törvényeit is” (Papp Ferenc). Stílusművészek a regényírókat semmiképp nem neveznék, de azt sem látjuk igazolhatónak, ha a kétségtelenül fellelhető stílushibák alapján úgyszólván valamiféle nyelvrontót látnak benne. Nem volt színes a nyelvi fantáziája, kifejezőmódja időnként közel sodródott a közhelyesség, az avatag fennköltesség s az affektáltság veszélyzónáihoz is. Expresszivitása tehát nem dicsérhető igazán, de végletesen elmarasztaló ítéletekkel is csak igazságtalanul illethető.

A végső axiológiai mérlegkészítéskor a „rossz regények” (Szauder József) minősítést nem érezhetjük mindenben megalapozottnak. Pontosabbnak és igazságosabbnak tartjuk,

ha a regényekben megtalálható egyenetlenségekről, szemléleti és formanyelvi disszonanciákról, az epikus bőség hiányáról, az anekdotizmusból eredő felszínességekről, illetve a lélektani és gondolati sorselemzések nem mindig megfelelő mélységi fokáról beszélünk. Az efféle esztétikai hibák és zavarok rontják a Lovik-regények művészi színvonalát, s még a bennük rejlő értékek és esetenként bizonyos modern prózakezdeményezések irányába mutató hatóelemek érvényesülését is korlátozzák. Olykor erősebben, máskor kevésbé. De sohasem olyan drasztikusan, hogy egy-egy mű mindenestül elhibáztottá s értéktelenné válna. Ilyen értelemben, úgy gondoljuk, Lovik nem írt „rossz regényt”. Azzal viszont egyetértünk, hogy „nagy műve, nagy jelentősége nincsen” (Szauder József). Valóban nem alkotott a század eleji átlagosnál jobb, vagyis kiemelkedő értékű, egyenletesen magas színvonalú, esztétikailag egységesen formált nagy regényt, a remeklés közelében járó művet. Nem játszhatott így igazán kezdeményező és újító regénytörténeti szerepet sem. A regényepikai modernség felé tapogatózó, félúton tétovázó, részeredményekig jutó kismester maradt a századelő regényírásában. Anekdotikus alkatú munkái nagyrészt Jókai és Mikszáth ígézetére vallanak, a prózamodernizáló kísérletektől a maguk korszerűtlenségével távol vannak. Értékesebb és jelentékenyebb a másik regénytípusa. Ebben nagyobb a művészi önállóság, több az eredetiség, magasabb a mérce, messzebb mutat a szándék is. „Intellektuális elmélyülése”, „pszichológiára koncentrált figyelem” és „morálkritikai igényessége” (Diószegi András) ezekben a regénypéldákban mutatható ki. Az értékes minőségek azonban – erre is utalni kell ugyanakkor – nem bontakoznak ki tökéletesen, nem hatják át eléggé a regénystruktúrákat, ezért az a gondolat már fenntartásokkal fogadható, hogy az alkotói pálya második szakaszának regénytermése merőben új utat, önálló irányt jelölt volna „a társadalmi és a lírai regény sokrétűbb, gazdagabb s egyben szertelenebb irányai között” (Diószegi András). Aligha érezhetnénk megalapozott eljárásnak, ha ezeknek a felemás módon meg-

valósított, kiemelkedő regényepikusi tehetséget nem bizonyító munkáknak irányteremtő és útjelző rangot adományoznánk. Elfelejtésük és fölényes mellőzésük mégis indokolatlan volna, hiszen olyan erőfeszítések és kísérletek dokumentumai, amelyek még ma is érdemelnek némi figyelmet.

IRODALOM

- Illés Endre: *A lefegyverzett író*. Csillag, 1956/7.
 Szauder József: *Lovik Károly*. Magyar Csillag, 1942/12.
 Schöpflin Aladár: *Lovik Károly Magyar írók*. 1919.
 Rónay György: *Lovik Károly válogatott novellái*. It, 1958/2. — *A préda*. In: *A regény és az élet*. Bp. 1947.
 Diószegi András: *Lovik Károly*. In: *A magyar irodalom története IV*. Bp., 1965.
 Vass László: *A préda* 1943-as kiadásának előszava. — *Lovik Károly*. In: *Ködlövagok*, szerk. Thurzó Gábor. Bp. 1942.
 Németh G. Béla: *Türelmetlen és késlekedő félszázad*. Bp. 1971.
 Mezei József: *A magyar regény*. Bp. 1973.
 Czére Béla hozzászólása. *Vita a Nyugatról*. Bp. 1973.
 Vargha Kálmán: *Álom, szecesszió, valóság*. Bp. 1973.
 Papp Ferenc: *Új elbeszéléskötetek*. Budapesti Szemle, 1910. 405.
 Szántó Ágnes: *Világkép és ábrázolásmód*. Új Írás, 1982/2.

GYÓNI GÉZA KÁLVÁRIÁJA

Száz esztendeje született a „tragikus dicsőségű” magyar bárd, a szibériai óriás kalitka „énekes madara” Gyóni Géza. Kortársai közül többen a spártaikat lelkesítő, dalaival győzelemre segítő ógörög poéta, Türtaiosz; mások a szabadságharc dalnoka, Petőfi Sándor utódját vélték benne felismerni. Mindkét párhuzam éppoly hamis, mint az a felfogás, mely a háborút az 1848–49-es magyar forradalom és szabadságharc folytatásának tekintette a cári zsarnoksággal szemben. Az első világháború kitörésekor számosan vallották ezt a nézetet, köztük a magyarországi szociáldemokrata párt sajtóorgánuma is: „A legázolt orosz forradalom, a szabadságharc és demokrácia nagy eszméi hajtják előre e szörnyű mérkőzésben a mi oldalunkon a katonákat” — olvashatjuk a Népszava 1914. augusztus 31-i számában. Kitűnő írók, költők, művészek, tudósok álltak kezdetben egyértelműen a háború mellett. Juhász Gyula „csodálatos napok”-ról énekelt: „Világosért fizet ma vissza néktek / Rabszolgatartó cár, te földi szégyen, / E robogó, új magyar nemzedék!” (*Világosért*). E háborús hangulat ragadta magával a háború első hónapjaiban Gyóni Gézát is. Két év előtt még verssel tiltakozott a Bosznia elleni okkupációval szemben, melyben közkatonaként részt vett: „Mit bánom én Hispániát, / Ha gyémánt hegyeket terem” — írja a *Cézár, én nem megyek* című versében — „Bitangul a mészárszékre / Cézár, én nem megyek.”

Az ismeretlen vidéki költő nevét a háború tette — nem éppen szerencsés körülmények között — egycsapásra ismertté. Közkatonaként került 1914 nyarán a lengyel csatamezőre,

ott harcolt a przemysli vár védői között, innen küldözgette haza háborús verseit Szabadkára „Őrangyalához” és a Bácskai Hírlaphoz, melynek belső munkatársa volt. Ekkor kezd igazán önmagára találni, önálló hangot megütni, korábbi költészete erősen „Ady árnyékában borong”. Saját szavait idézve:

„a gránátok földjén, orosz nyavalyák közt, észak vészes és hajszás éjszakáin, füstölgő falvakon, fagyban és sárban, ostromlott várban, hősök avatásán, árulók ítéletén és az életért vívott szent háborúnak ezer halálos szépségében és veszett nyomorúságában” születtek költeményei.¹

1914 karácsonyára Przemyslben, az ostromlott várban jelent meg első háborús verskötete, a *Lengyel mezőkön, tábortűz mellett*. Ezres példányszámban tíz sorozatot, tehát összesen 10 000 példányt nyomtak belőle, s ez hetek alatt elfogyott a harcoló katonák között. A költő a honoráriumból 5000 koronát az elesett katonák özvegyeinek adományozott. 1915 január 20-i levelében ezt írja családjának: „Most nyomják a tizenegyedik bővített kiadást...”, erre azonban az ostromlott, éhségtől fenyegetett várban már nem kerülhetett sor. Az óriás siker titka, amely a könyv megjelenését követte, hogy egyszerű katona vallott saját és bajtársai életéről, a front változó hangulatáról, az érzelmek hullámvásárlásáról s Juhász Gyula szavait idézve, a költő „egyéni sorsában a nagyközönség magára ismert és a maga golgotáját és glóriáját látta”.² A költő ekkor még nem sejtette, milyen vihart kavart föl könyve.

Gyónit a kötet megjelenése után Rákosi Jenő — aki korábban figyelemre sem méltatta költészetét — egyszerre „felfedezte”; lapjában, a Budapesti Hírlapban egymás után közölte háborús verseit, s 1915 áprilisában a könyvet, néhány újabb keletű verssel kibővítve, Budapesten is kiadták. Rákosi figyelmét nyilvánvalóan egy hozzá dedikált vers, a *Levél*

¹ [Gyurói] Nagy Lajos: *Egy magyar bárd sorsa*. Bp. 1917. 50.

² Juhász Gyula *Összes Művei*. Bp. 1963—1981. 8. 81.

nyugatra keltette fel. „Rákosi Jenőt köszöntöm e verssel” – írja Gyóni, s ennek alapján Rákosi méltán hihette, hogy Gyóni az ő híve, versében az általa annyit kárhoztatott Ady Endrével és „felekezetével”, a modern nyugatos irodalommal hadakozik. De okot szolgáltatott erre maga a vers is: „Hol vagytok most, kis 'intellektuelek’ – kérdi Gyóni – (...) Szent nyugat előtt rajongva térdeplők”, „Gúnyos mosolygók ideálra, honra”, „Kik ígértétek a szent Holnapot”, „Hol vagytok mostan, fránya franciások, / Kis erotikák, tucat-óriások?” és így tovább. A verset nemcsak Rákosi Jenő értelmezte túl, de Ady és a nyugatosok is joggal ellenük irányuló támadást láthattak benne, holott Gyónitól mi sem állt ennél távolabb. Rákosi Jenő pedig a látszatot igyekezett a maga javára fordítani, s Gyónit Adyékkel szemben mint a kor reprezentatív költőjét ünnepelte. „Jenő bácsi egyszerűen ki akart tagadni bennünket a magyarságból – emlékezik vissza Juhász Gyula – (...) a szegény Gyóni Gézával próbálta agyonpaskolni Adyt”.³

A vita a vers megjelenése után csaknem egy esztendővel, 1915 októberében robbant ki, amikor Gyóni már a krasznajarszki fogolytáborban raboskodott. A közvetlen okot hozzá Ady egy magánlevele szolgáltatta. Két budapesti tanuló megkérdezte Adyt, mi a véleménye Gyóni Géza költészetéről. Ady válaszlevelében többek között ezeket írta:

„Gyóni (Áchim) Géza sohase volt költő, s nem is lesz. Ezt még egy világháború sem tudta megcsinálni. Fiatal újságírószimattal s kényelmetlenül kényelmes helyzetében transponálta *igaz poéták formáit* s hangulatait. Természetesen elsősorban engem bányászott ki, de szerencsére nem jó bányász...”

A levél valamiképpen Rákosi Jenőhöz került, ő pedig kapván az alkalmon, leköszölte azt a Budapesti Hírlapban, és Dunántúli néven úgy „védte meg” Gyónit, hogy közben élesen támadta Adyt és „felekezetét”, a modern költőket. Gyóni háborús költészete nyilvánvalóan csak ürügyül szol-

³ Uo. 7. 274.

gált Rákosinak a támadáshoz, az egyre terebélyesedő vitában Gyóni — aki Szibériában csak utólag értesült a körülötte támadt viharról — mindinkább háttérbe szorult, s ma már az irodalomtörténet az egészet úgy tartja számon, mint Ady – Rákosi-vitát.⁴

Gyóni önszánta ellenére került bele olyan vita kellős közepébe, amelyhez az égvilágon semmi köze nem volt azontúl, hogy eszközként felhasználták. Nem Rákosi Jenő és a konzervatívok, nem a háborús uszítók között volt az ő helye, hanem az ellenkező táborban, a modern magyar irodalom képviselői között.

„A. B. H., mely a háborút megelőzőleg ki sem adta a szegény szabadkai hírlapíró verseit — olvashatjuk a Nagyváradai Napló 1915. október 16-i számában —, most okkal és ok nélkül nagy költőnek tünteti fel Gyónit, aki egy jószándékú, derék ember, de aki sohase gondolta volna, hogy valamikor a viták középpontjába kerül.”

Nil (Dapsy Gizella) költőnő Babits Mihályhoz intézett nyílt levelében (megjelent a Világ 1916. január 9-i számában), amellet tesz tanúságot, hogy Gyóni Géza a már tettekre képtelen öregekkel szemben az erő, a fiatalság, az új mellett tett hitet. Közöl Gyónitól egy 1909-ből származó gyenge „magánhasználatra szánt” nem kinyomtatásra készült verset az „öreges” és a „fiatalok” szembeállításáról: „Fagyos estén kályhához ültek / Kopaszok voltak és idültek, / Köszvényes, csúzos, fájós pára — / És bámultak a villanyfényes, / Zsongó, zibogó uj utcára.” Az öregek a nyílt utcán fiatal párt láttak csókolózni: „Apó csetint, de ránéz anyó. / — Hej, haj, biz’ már nem csókra való! / S apó — kopasz és rég nem poéta, / A fonnyadt mellre bámul és szól: / Az ifjúság valóban céda!?” A vers valóban gyöngé, Nil csak azért közölte, hogy elhárítsa

„Gyóni Géza fejről az öt egyénileg nem ismerőknek azt az odíózus vélekedését, hogy Gyóni Géza tudtával vagy kedvére indult volna meg a B. H. hajszája. Gyóni Géza igen jól emlékszik arra, hogy 1908-ban

⁴ A vita dokumentumait és részletes ismertetését lásd: *Ady Endre Összes Prózai Művei*. XI. 376—561.

ugyanazokkal a versekkel, melyeket a B. H. 1915-ben mint 'különös érdekességűt' közölt, Rákosi Jenőnél számos alkalommal kopogtatott, anélkül, hogy bár válaszra érdemesítette volna az ügyet (...) Bizonyíthatnám még élőkkel és halottak megőrzött írásaival, hogy Gyóni Géza poézise felől sok elismerő jó szó esett már akkor, mikor Rákosi Jenő olümposzi magaslátán azt sem akarta észrevenni, hogy — létezik Gyóni Géza."

Gyóni Géza sohasem tartozott, nem tartozhatott Rákosi Jenő nacionalista, konzervatív táborához, hiszen Ady Endre egyik legnagyobb rajongója volt, legodaadóbb híve. Níl hívta fel a figyelmét Ady költészetére, s 1909-ben már verssel adózik Ady nagyságának: „Be sok a bolygód, fáradt üstökös. / Ugy vonszolod ki őket a homályból / S mind azt hiszi, hogy merész maga lángol, / Ha fénykévédből kis csóvát kötöz.” (*Ady Endrének*)

Ezek ismeretében nyilvánvaló, hogy a *Levél nyugatra* nem Ady ellen, nem a modern irodalom ellen szólt. Amikor Krasznajarszkba Gyónihoz eljutott a körülötte zajló vihar híre, elkeseredetten fakadt ki: „Gőgös Hunniában / De olcsó az ének! / Még haza sem értem, / Hajlékot se kértem / s már elküldenének.” (*Gőgös Hunniában*) E vershez fűzött jegyzetében tiltakozik ellene, hogy őt irodalmi táborokhoz sorolják:

„Ez a vers nem azokról és nem azok ellen íródott, akik odahaza bántottak. Hazai bántások — kivált ha olvashatnám őket — drága simogatásként hatnának itt. Hiszen én nem modernnek és antimodernnek ellen, hanem az ellenség ellen fogtam fegyvert és amit írtam, nem irodalmi irányok kortes céljaira, hanem magyar katonáknak írtam. Még ha egy versem irodalmi élűnek látszott is (itt a *Levél nyugatra* című versére céloz — K. A.), annak sem csupán és nem is főleg irodalmi vonatkozása volt, aminthogy a dekadencia, amit világ-penésznek neveztem, nem éppen csak és nem főképpen irodalmi tünet volt. Semmiféle irodalmi téren, hanem csak a harctéren akartam harcolni. Itt lefegyvereztek — s ha az irodalomban hasonlót akarnak velem, az igazán csak melléktragédiája az én poétaságomnak.”⁵

Áchim Géza — kit az irodalomtörténet Gyóni Géza néven tart számon — 1884 június 25-én született Gyón községben,

⁵ *Gyóni Géza Összes Versei*. Sajtó alá rendezte Gyóni Ferenc dr. Bp. [1941] 315.

ahol apja, Áchim Mihály, kitől „öklöző harcokra” testét örökölte, a község evangélikus lelkésze volt. Élete, egyénisége, költészete csupa ellentmondás. A család békéscsabai eredetű, a költő másod-unokatestvére a legendás hírű „parasztkirálynak” Áchim Andrásnak. Rokona nyugtalan vére csörgedezett Gyóni ereiben is, mindig élt benne egyfajta szociális elégedetlenség, lázadozó hajlam. Anyját, a melegszívű, mély érzésű asszonyt, tízéves korában elvesztette. A szerencsétlen asszony lelkében legkisebb fia halálakor megpattant egy húr, elméje elborult, élő halott lett. A költő anyjára emlékezve így kesereg „Ki úgy tudott szeretni gyermeket, / Óh, hogy a lelke halt utána – Ki földi szívvel nem szerethetett, / Miért is jött az e világra? // Kít meg tud ölni még a veszteség: / Egy szőke gyermek bús halála”. (*Anyám*) E tragikus veszteség mély nyomot hagyott „e száz ezüst húrú hárfa”-lelkű érzékeny fiúban, ki minden külső benyomást, mint a Chladni-lemez hallatlan érzékenységgel fogott fel: „Anyám! Óh, én hiába mondom . . . / Hallja és – nincsen feleletje . . . / Anyám, anyám, hallgass, – fiad kiált! . . . / Halott és nincsen eltemetve.” (*Anyám*) Anyjától örökölte túlérzékeny, szomorú kedélyét, álmodozó lelkét, mely „halk rímek bokra / Zengeni kezd kis sírásokra”, mert – saját szavaival: „Poéta, szent volt az anyám”. (*Arckép helyett*) Anyja emléke kísérti akkor is, amikor a fogságban a vonaton egy tébolyult asszonyt lát, aki úgy babusgatja éhenhalt gyermekét, mintha élne:

Emlékszem sötét szemére, —
 Sötét szemén a téboly lángja —
 A menekülők vonatán
 Féltőn hajolt szopós fiára.
 Rongyokba burkolt sovány teste
 Szibéria fagyától dermedt,
 S gémberegett karjai közt
 Holtan feküdt,
 Holtan feküdt a csöppnyi gyermek.

(*Omszki emlék*)

A „szegény öreg pap” gyanakvással figyelte álmodozó fia rajongását a költészetért, szigorúan fogta fiát, embert akart belőle nevelni, lehetőleg papot. Keménységét az érzékeny idegzetű Gyóni nehezen tűrte, ha nem is mert egyenesen ellentmondani, lázadozott: „Mi közöm ezekhez / S mi közük nekik hozzám” – kérdi egyik versében – Hiába költögetnek, / Hiába csöpp szándékok, / Kis vágyak, kenyértervek.” (*Ha a függőnyt leeresztem*) Apja tízéves korában Szarvasra küldte nevelésre nagybátyjához, Áchim Ádám evangélikus főespereshez. Itt járt gimnáziumba, majd a nagybácsi halála után Békéscsabán fejezte be középiskolai tanulmányait és érettségi vizsgát tett. Utána apja kívánságára beiratkozott a pozsonyi evangélikus teológiára, s ez úgy látszik akkor még neki sem volt kedve ellenére. „Hajdan bókos alázkodással / Templo-mok ajtaján zörgettem / Hajdan ígét és igazságot / Hirdetni támadt furcsa kedvem.” De az igehirdetés más ekkor sem elégítette ki: „Mellem nagy, áradó zúgással / Egy más világ hitétől duzzadt / Egy szebb világ . . . de itt a földön / Adassék búsnak és koldusnak!” S ennek a vágnak: „Ilyedt, megdöbbszent sikoltása / Belevágott a zsoltáromba.” A teológiáról öngyilkossági kísérlete miatt – mely egy máig tisztázatlan amerikai párbaj következménye volt – pár év után távoznia kellett:

Ah! Gipszangyalok sohse láttak
Hálás, szent arcot, oly pufókot,
Mint mikor mögöttem zajjal
A templomajtó becsapódott.

(*Az én papságom*)

Már másodéves teológus korában munkatársa volt a Nyugatmagyarországi Híradónak s 1904 januárjában megjelent első kötete *Versek* címmel. Az atyai szigor azonban visszaszólitotta szülőfalujába, ahol a jegyzői hivatalban dolgozott. De az irodalom ördöge nem hagyta nyugodni, *Alsódabas és Vidéke* címmel lapot indított, melyet másfél éven belül anyagi okok miatt kénytelen volt beszüntetni. Budapest-

re ment közigazgatási tanfolyamra, de Arany János pályája nem vonzotta különösebben, visszariadt a jegyzői hivatástól. Záróvizsga nélkül hagyta ott a tanfolyamot és egy ideig a dabasi főszolgabírói hivatalban írnokoskodott. Az „öreg úr” azonban – ahogyan atyját mások előtt nevezte –, nem nézte jó szemmel élehetetlen fia bohém életét, az álmodozó poétának valami hasznos foglalkozás, biztos egzisztencia után kellett néznie. Apja kívánságára ismét megpróbálkozott a papi pályával, de Eperjesen és Sopronban visszautasították a jelentkezését. Pozsonyba pedig a történetek után szégyellt visszamenni. Barátjának, Nagy Lajosnak, írja aki később megírta az életrajzát: „Tudom, ott befogadnának, de ahol már egyszer bezárult mögöttem az ajtó, ott zörgetni szégyenletes volna.” Ezzel végleg elbúcsúzott a papi pályától, a magyar bárd sorsát választotta, és hordozta végig a világon élete végéig: „Mint zarándok a Krisztus képét.” (*Magyar bárd sorsa*)

Újra vissza kellett mennie Pestre a közigazgatási tanfolyamra, ekkor sem tett jegyzői vizsgát. Néhány verse Nil segítségével megjelent a fővárosi lapokban és 1909-ben egy újabb verskötetete is elhagyta a sajtót, a *Szomorú szemmel*. Ekkor sorozták be katonának – teológus korában mentesítve volt a szolgálat alól – és mint közkatonát Boszniába vitték: „Itt hagyni minden szentet, drágát, / Asszonyt, búzát, bort, dalt, zenét?” (*Cézár, én nem megyek*), ahol „kötőő állati sorban tartották a katonákat, mint rabszolgákat”. Leszerelése után egy évet otthon vegetált, mint „késett vendég az életlakomán”, míg 1910 őszén meghívták a Soproni Napló szerkesztőségébe, majd a Sopron című lap szerkesztői székét foglalta el. Egy évvel később ismét Pesten találjuk, valamelyik fővárosi lapnál szeretett volna állást kapni – eredménytelenül. Új verskötet kiadására készült, az *Élet szeretője* anyaga jórészt együtt volt, de csak a háború idején, 1917-ben adták ki. Több eredménytelen elhelyezkedési próbálkozás után került végre 1913 februárjában Szabadkára a Bácskai Hírlaphoz. Itt találta a háború kitörésének híre,

innen vonult be az általános mozgósításkor katonának és került ki a frontra.

Első verskötetéből még a szárnyát próbálgató, útját kereső, fiatal poéta szól hozzánk. Az álmodozó költőnek minden meglakott városban akadt műzsája, akihez a múlt század modorában írta szerelmes verseit. (Külön kötetre való költemény az *Erzsike könyve*, mely csak 1943-ban, az ismeretlen Gyóni versek kötetében jelent meg.) Fiatalkori líráján erősen érzik a múlt századi költészet hatása. Néhány világfájdalmas sorát mintha Reviczky Gyula írta volna: „Egy pillantás – s a fájó sejtés, csak átsuhan a lelkemen: / Hogy azt a felhőt, ezt a szép lányt / Én el nem érem sohasem”. (*Felhők útján*) vagy: „Valami fájó ürességet érzek, / Mintha a lelkem szakadt volna ki . . .” (*Bús strófák I.*) Máskor Vajda János hangja csendül fel lantján: „Valami édes, valami fájó / Borús merengés / Úgy elfog néha, mikor az úton / Mellettem elmész . . .” (*Valami*) A *Húsz év múlva* képeire emlékeztetnek az ilyen sorok: „Ha a robotban kimerülve / Párnámra hajtom bús fejem, / Lelkemre mintha galamb ülne, / Te édes képed megjelen.” (*Álmok*) Egyes verseiben Kiss József lírájára rezonál: „Tifelétek is csak oly bús a harangszó / Meg a madarének – / Mintha minden este / Valami elbúsult / Lelket temetnének ? . . .” (*Tifelétek*) Kiss Józsefet később verssel köszönti: „Nem volt mögötte csak egy bús zsidónak / Gyönyörű érző és vérző szíve. / Költőnek, jósnak, búsna, újítónak / Hétszer kell itten vezekelnie.” (*Kiss Józsefhez*) Olykor Szabolcska Mihály hangján szól: „A csöndes útra már levél pereg, / Nem bólogat a jó akácfa már.” (*Búcsú*) Előfordul, hogy Endrődi Sándor kurucos vagy Ábrányi Emil ódai hangját üti meg, sőt nem hiányzik nála Heltai Jenő könnyed, sanzonszerű verselése sem: „Ott látta meg az utcasarkon, / Ahogy sietve ment tova, – / Sok cifra lány közt olyan volt, / Mint rózsák közt az ibolya.” (*Dal a kartonruháról*)

Első kötete még alig több próbálkozásoknál, de találunk nála olyan merész hasonlatokat, költői képeket is, melyek a kibontakozó egyéni hang zálogai:

Szeretlek, mint a sas a léget!
 Szeretlek, bár tudom, hogy véték!
 Szeretlek, mint a szabadságot!
 Szeretlek, s rabod vagyok látod.
 Enyém csak az álom, a dal
 Szeretlek, te élő ravatal!

(Vallomás)

Az 1909-ben megjelent *Szomorú szemmel* című kötet már többet mutat Gyóni egyéniségéből, bár határozott költői karaktere itt sincs még, mely nélkül ugyan írhat valaki szép, formailag tökéletes verseket – és Gyóni írt is ilyeneket –, de igazán nagy, átütő erejű költőnek lenni lehetetlen. Amikor megismerkedik Ady költészetével, Ady merész, új hangja, „az új idők új dalai” vonják bűvkörükbe a még forrongó, alakuló költőt, s ez költészetét teljesen átformálja. Ady zsenije az egész kor költészetére rányomta bélyegét, alig akadt induló költő, aki kivonhatta volna magát alóla. Gyónira különösen erős hatást gyakorolt: költői látásmódja átalakult, a szociális kérdések iránti érzékenysége – mely korábban sem hiányzott költészetéből – megnőtt, s másképpen látta már a szerelmet is, mint első kötetében. Adytól talán első-sorban nacionalizmusa választotta el, érezte ő is a magyarság problémáit, érzekelte „a magyar ugart”, de nála erősebb hangsúlyt kapott a függetlenségi gondolat, a Habsburg-ellenesség. Ezt használta fel a háború idején Rákosi Jenő is ütkártyának Ady ellen. Formavilágára is erősen hatott Ady költészete, költői képei, szimbólumai, nyelvezete, nemegyszer Ady utánérzésről tanúskodnak. Elég csak fellapoznunk kötetét, máris ilyen strófák, sorok ugranak elénk: „Lábam alatt / Vetetlen, meddő, koldús ugarok” (*Aratás nélkül*), „Tüzes aggyal, bús nagy haraggal, / Lesni új hajnalt: itt ismeretlen / . . . / Bús, pogány fickók, tanyátlan népem, / Szép szidottjai, ne féljete!” (*Mentás ablakok*), „Megfagytak itt a hitek, álmok, / Vétkek és szenvedélyek!” (*Jégember*) „Köröttem szerte, szent akarások, / Nagyot merő, új, bátor sereg, – / – S közöttük én, csodákra váró, / Lomha, méhlázó,

nagy gyerek.” (Én) stb. Van mikor tudatosan rájátszik Adyra: „Arany ha cseng olykor sötéten / Nem bújok, áldok akkor én se, / Lelkem hazug, nagy szendergése / Akkor igaz életre ébred. // Kishangú nóták elhallgatnak: / Szegényszáguak szörnyű módon. / Bársonyos, gögös takarómon / Árnyéka sincs kolduscafatnak.” (Arany-napok) Parafrázist ír Ady Szeretném, ha szeretnének című versére: „Szeretném, ha nem szeretnének / Rokon, barát s a vérem vére / Nem féltene, s magamat érne / Bosszújával átok és vétek.” (Sírások rabja)

Tovább lehetne folytatni az áthallásokat, átfedéseket, de nem ez a fontos, hanem hogy önálló hangja is egyre erősödik. Az „Álomkirály” nem felvett szerepet játszik már számos versében, önmagát akarja lemezteleníteni, igazi valóságában megmutatni: „Amiért nem halljátok soha / Békétlen bús panaszkodásom, / Azt hiszitek, hogy ostoba / Elégedettség hallgat számon?” – kérdezi keserűen és megvallja, hogy igenis elégedetlen sorsával: „Kastély márványát irigy szemmel / Míg simogatom, majd szétmállasztom, / És irtózáttal keresem fel / Hónapos, hideg koldús vackom.” (Álomkirály)

A halál apródja című versében az élet és halál, a lét és nemlét kérdéseiről elmélkedik. Felidézi öngyilkossági kísérletét, amikor „nagyon fájt már az élet / Fájtak a szeplős féregarcok. / Fájtak a csókok és fájt nem tudnom / Minek kínlódom ezt a harcot.” Elviselhetetlenné vált: „Kis kenyérért sántikálva, / Éhes férgekhez dörgölözni . . . / Kéjjel gondoltam akkor a halálra.” A költőnek minden vágya ez volt: „Menni, csak menni gyorsan! / Itthagyni minden kis cókmozgot”. De ráütött rögtön a szívére: „Bohó, magad lásd, hova vágyol”, mert a sírban „kuncogtak kis éhes férgek . . . / Amitől ott fenn undorodtam, / Most lakmározni hozzám értek . . .” Tehát a halál nem megoldás az élet bajaira, s végül vallomást tesz az élet mellett:

Csúf, csúf ott fenn és fáj az élet.

Fáj a csók és jaj, fáj az álom.

És mégis szép és mégis élet,
Nem baj, csak fájjon, soká fájjon!

(*A halál apródja*)

Ez már önálló hang, miként az *Itthon* című költemény is, melyben gyermekkorának otthonára emlékezik:

Boglyakemencés, gerendás szoba,
Fakó Luther-kép, pár arasznyi ablak,
Keményhitű papoknak otthona,
Nekem komor, játéktalan tanyám,
Ünneptájon meglátogatlak.

(*Itthon*)

Egyéni hangot üt meg a *Betlehemesekben* is, ahol társadalmi problémát feszeget:

Nincs itt karácsony: Minek kísértesz,
Babonás mese, szép Betlehem?
Örök nagypéntek szomorúsága
Ül hiteroppant, bús lelkemen.
Három királyok maguk osztoznak
Tömjénen, myrhán, lopkodott kincsen,
És jászolban milliók születnek
És millióknak jászola nincsen.

(*Betlehemesek*)

Utolsó békebeli verseinek gyűjteménye, az *Élet szeretője*, noha nem mentes még az Ady-hatástól — maga a cím is Adyt idézi! —, egyre izmosodó, erősödő költészetét mutatja. Egy életvágtyól feszített, álmodozó, a halál gondolatával küszködő férfi arca bontakozik ki előttünk a könyv lapjain, aki lihegve futja a „halál-alléját”, mert mióta anyja keze elengedte, betévedt az élet-rengetegbe, s hiába keresi a pihenő pázsitot, tiszta hajlékot, „kóbor ebek” bokájába marnak, és elúzi gazdája „a gazdag élet”. (*Én bús útam*) Pedig mennyire vágyik a feloldó közösség, az élet után:

Kinek nem élet már az élet,
Ki kéjjel gondolsz a halálra,
Ki nem vársz már örömvendéget

S milliókkal vagy testvér — árva
 Bús testvérem, jöjj ide mellém
 Kulcsold kezemre árva ujjad.

(*Békítő ünnepi ének*)

Kétségbeesett könyörgés ez, de őszinte, belülről jövő hang. Korábbi verseinek pózolósa, szerepjátszása mindinkább háttérbe szorul, a költő le akarja dobni az álarcot, és „Sírni akar most a komédiás” — ahogyan *A bohém gyásza* című versében írja. Gyakran úgy érzi életét valakivel elcserélte, aki most — míg ő vacogva jár hideg télben — „Gazdagok asztalánál ül”, „Arany mezők neki teremnek”. (*Életem*) Egyre öntudatosabban érzi, vallja költői küldetését, hivatását és vállalja sorsát: „Utam magyar poéták / Áldott, átkozott útja” — írja *Az én útamban*, új könyvét pedig ezekkel a szavakkal bocsátja útjára:

Tetszünk-e majd, szomorú múzsám,
 Olyan mindegy ma már:
 Hogy a piacnak gúnyos nevetése
 Vagy borostyánja vár
 Olyan mindegy ma már.

(*Új könyvem fölé hajolva*)

Költői egyénisége a háború kitörésekor még nem volt teljesen kiforrott, de — amint láttuk — minden ízével a modern költészetet igenelte. Ilyen előzmények után nehéz elképzelni Gyóni Gézát Rákosi Jenő konzervatív táborában — igazában nem is volt ott. Első háborús verskötetete, a *Lenygel mezőkön, tábortűz mellett* mégis magában foglalt néhány olyan nacionalista ízű verset is, amely okot szolgáltatott rá, hogy Gyónit kikiáltásák a háború énekesének, magyar Túrtaiosznak. Ilyen, a már idézett, Rákosi Jenőnek ajánlott *Levél nyugatra* mellett, az inkriminált *Ferenc Ferdinánd jár a hadak élén* című költeménye, melyet később Gyóni maga is szégyellett. A vers arról szól, hogy Ferenc Ferdinánd, a Szarajevóban meggyilkolt magyar trónörökös — miként a legenda szerint Szent László király — kikelt a sírjából, a hadak élére állt, hogy győzelemre vigye népét:

Szent László óta aludt a legenda
S most egész világ újra ámul fényén
Szent dördüléssel mikor dörg az ágyú
Ferenc Ferdinánd jár a hadak élén...

Gyóni azonban sohasem hódító céllal, más népek leigázására buzdítja a magyar katonákat, úgy látja a magyarság önvédelmi harcát vívja, hogy megvédje hazáját a hódítókkal szemben és megteremtse a békét. Nyilvánvalóan tévedés volt ez, de Gyóni költészetének, egyéniségének megértéséhez szükséges hangsúlyozni. Az ő katonái nem hősök, hanem — miként Tömörkény István népei „az ország használatában” — egyszerű, békeszerető emberek, akiket elvittek a haza védelmére, tehát kötelességből és becsületből helytállnak, miközben gondolatuk otthon jár falujukban, családjuk körében. „Kelt levelem már / Polyákországba / Íróasztalom: / Katona láda. / Írószerszámom: / Panganét vége, / Aki olvassa, / Békesség véle.” Vigasztalja az otthon hagyottakat, talán hitvest, menyasszonyt, vagy szülőt, hogy „Sohse gondoljon / Csunya halálra — / Vidáman él itt / Hű katonája”. Amikor kedvesét látni „vágya támad” a katonának: „Csak sarkantyút ad / Felhő-lovának”: „Fegyvere tussán / Ugy ég a képe, / Mintha símulna / Párja ölébe . . .” (*Levél a Gránicról*) A Visztula hídján őrséget álló katona, miközben a „Sötét felhők sűrűn esőznek”, „Egy mesebeli nőre gondol”, hogy „A drága nő most merre van” s kongó lépések elviszik „Alkonyodó hazai tájra.” (*Őrségen*) Két katona beszélget a sáncon, s miközben a Göncölszekér rúdja hazafelé mutat, az egyik már gondolatban otthon jár kedvesénél, az anyja ölében felébredő kisfiánál, és beszél társának otthoni kedves, meleg szobáról, mire megszólal a másik:

— Pajtás, húzódj csak erre közelebb.
A golyó ott a földet mind kivágta.
Jobb lesz nekem a te fekvőhelyed
A kicsi fiad ne várjon hiába.

Nekem nincs fiam, aki hazavárjon...

(*Vasárnap a sáncon*)

Gyóni versei a háborút belülről, a résztvevő szemével, a maga teljes szörnyű valóságában mutatják meg. Az édesanya „Ki gyermekét a szélről óvta”, háborúba menő fiát felkoszorúzza, felpántlikázza, és elbocsátja „A pokolbeli dáridóra”: „A dáridón már zene zeng: / Sipít a halál acélsípja, / A kartács vad cimbalma zúg, / Nagydob szavát ágyú gurítja”. (*A nagy dáridó*) Ez már megizmosodott, önálló költői hang, csak a Gyónié, senki másé. Azé a költőé, aki „Mindennap új csodára” ébred, hogy él, „Hogy hall e fül és látnak e szemek”, s az arca „érzi jeges szél csípését”. (*Csodák*) Nincs költő, aki megrázóbban mutatta volna be a háború poklát, szörnyűségeit, mint Gyóni Géza, aki maga is részt vett az éhhalálra ítélt przemysli vár védőinek utolsó, kétségbeesett kirohanásában:

„III. sz. tábori őrs voltam, a kirohanó csapat jobb szárnyán — meséli szibériai fogolytársának, Balogh Istvánnak. — Innen vártunk erős támadást. Ezért már nem is akarták a tábori őrsöt bevonni, hanem még inkább kibővíteni rajvonallá sűríteni. Harminchat órát álltam kinnt egyhuzamban. Golyók, gránátok röpكدtek felettem”,⁶ s „A barna ágyúk felugattak: /Vad csattanás... és a gödörbe / Feketén omlott a föld. / Gondoltam: most és mindörökre”. (*Levelek a Kálváriáról I. 7.*)

Ebből az élményből írta egyik legszebb, legismertebb versét, melyben a háború okozóit, haszonélvezőit hívja a lövészárokba

Csak egy éjszakára:

Hogy bújnának össze megrémülve, fázva;
Hogy fetrengne mind-mind, hogy meakulpázna;
Hogy tépné az ingét, hogy verné a mellét,
Hogy kiálná bölgve: Krisztusom, mi kell még!

Krisztusom, mi kell még! Véreim, mit adjak
Árjáért a vérnek, csak én megmaradjak!

(*Csak egy éjszakára...*)

⁶ Balogh István: *Gyóni Géza szibériai életrajza*. Bp. 1927. 58.

Przemysł elestével a vár védői orosz hadifogságba estek, köztük a költő és öccse, Áchim Mihály főhadnagy is, és ezzel megkezdődött az út a Kálvárián, és „Hegyen át a hír szalad: / Nem hős halott, csak szürke rab / . . . / Nem ráz meg őrijító sírás – / Egy hadifogoly, semmi más.” (*Levelek a Kálváriáról I. 10.*) Gyóni költői pályájának újabb, sajnos utolsó, állomása kezdődött el ezzel. Fogságban írt költeményeit a *Levelek a Kálváriáról és egyéb költemények*, valamint a *Rabságban* című kötetek foglalják magukba.

Egy sokat szenvedett, halállal, elmúlással barátkozó ember kétségbeesett kiáltásai, sikolyai ezek a költemények. „Azt írtam: „Jön a messiás, / Tüzeket látok felvillani” – olvashatjuk egyik versében. – / S már tudom: nincsen semmi más, / Meg kell halni, meg kell halni.” (*Levelek a Kálváriáról I. 1.*) Mintha a halálos beteg Babits lamentálását hallanánk az *Ősz és tavasz között*ben, ilyen megható egyszerűséggel csak az tud írni, aki már számot vetett az élettel. Komázik a halállal, a „vén Csinom Palkóval”: „Hát ez lesz, ez lesz csakugyan / A legutolsó állomásunk?”, „Örölsz úgye, hogy fűtyülőnek / Megkaphatod fiatal csontunk?” (*Levelek a Kálváriáról I. 2.*) Kétségbeesetten és kételkedve fordul Istenhez: „Miatyánk Isten, ki vagy . . . / Jaj, nem tudom már, nem tudom már!” (*Levelek a Kálváriáról I. 3.*)

Ismét elvonulnak szemei előtt a przemysli vár ostromának szörnyű percei, amikor egy falat kenyér életet jelentett: „Pajtás, ne harapj akkorát / Holnap is ezzel kell beérned.” (*Levelek a Kálváriáról I. 4.*) Fogolytársaival együtt kínzóan gyötri a honvágy: „Ó érzed-e e szemek szomját? / Bús pásztortüzek égnek bennük: / Csupa bánat és csupa honvágy.” (*Levelek a Kálváriáról I. 12.*) „Ma kaptad meg a levelem, / Gondolod: a halott betűi. / Látod a vért a kezemen / S szeretnéd onnan letörülni. // A fájdalom, a hú kutya / Veled van nappal s éjszakán át. / Hiába zárod be az ajtót, / A küszöbön nyöszörögve vár rád.” (*Levelek a Kálváriáról I. 9.*) A rabság keserű kenyeze elviselhetetlen, csak az álom röpti éjszakánként haza, a kedveséhez: „Mutasd meg, álom, így imádko-

zom, / Mutasd meg képét drága kedvesemnek.” (*Könyörgés az álomhoz*) Utána a valóság még kínzóbb: „Reggel, reggel, – csak az ne lenne – sóhajt kétségbeesetten. – / A tegnapot kezdeni újra; / És a hónapot várni, várni, / Mikor annak se lesz csak bűja.” (*Levelek a Kálváriáról I. 9.*) A rideg, a zord táj borzalommal tölti el: „Szibéria . . . Szibéria . . . / Ez cseng most mindig a fülembé.” (*Levelek a Kálváriáról I. 13.*) Hiába „Szállnak, szállnak a sóhajok” (*Levelek a Kálváriáról I. 15.*), ki tudja „Meddig élnek és mennyit érnek?” (*Levelek a Kálváriáról I. 16.*) Féltékenység gyötri, vár-e rá otthon, hűségese hozzá Őrangyala: „Elképzelted már azt az órát – kérdi tőle – , / Mikor kinyílik a börtönöm? / S ami elfog a gondolatra: / Aggódás-e vagy szent öröm?” (*Levelek a Kálváriáról I. 25.*)

A krasznnojarszki fogolytáborban mint öccse, Áchim Mihály főhadnagy tisztii szolgálja, a tisztii barakkban lakott a költő. A két testvért a végzetes idők nagyon közel hozták egymáshoz, közösen várták egyre türelmetlenebbül a szabaddulást hozó békét. A békevággy egyik legszebb megnyilatkozása Gyóni *A béke jön* című költeménye: „A béke jön, – már mehetek” – írja a már alig lézengő fogoly nem sokkal a halála előtt: „Vérnek ágyából mely kikél, / Áldott legyen már a kenyér, / És annyi mártír-sír felett / Süssön fel édes, szent napod / Munka, Békesség, Szeretet!” Amikor a szibériai fogolytáborba is elérkezik az 1917-es orosz februári forradalom híre, a szegényekkel együttérző, szociális kérdések iránt mindig érzékeny költő, megírja megrázó vallomását, verssel köszönti a forradalmat:

Zengjen a völgy és minden bús halom:
Forradalom,
Téged szomjajztunk eleitől fogva.
(*Utolsó tánc*)

A fogság megpróbáltatásai mindjobban megviselik a mindenre reagáló, érzékeny költő idegzetét, elkeseríti, hogy ott-honról, Őrangyalától hosszú idő óta nem kapott levelet: „Levelek jönnek . . . / Csak én nem kapok – / Levelek

mennek . . . / Hát én minek írok?” (*Levelek a Kálváriáról II. 1.*) Öccse betegeskedni kezd, nagy szeretettel, féltő gond-
dal ápolja: „Neked megnyíltak a kapuk – / És mind a kéklő,
fénylő távolok. / Jóságos ajkad azért mosolyog, / Mint fáradt
gyermeké, ki elaludt.” (*Testvérem ágya mellett*) Amikor
öccse meghal, erőt vesz rajta a búskomorság, s mint anyja
annak idején legkisebb fia elvesztése után, ő is beleőrül a
fájdalomba. „Ki vért gázolt, nem tud víg lenni / Cézárt új
bárdok koszorúzzák !/ Engem vár már a szomorúság / És nem
kísér el senki, senki.” (*Magyar bárd sorsa*) 1917. június 25-én,
éppen harminchárom éves korában, véget ért a „magyar
bárd” sorsa. Öccse mellé temették a krasznajarszki temetőbe:

Véres harcok verték fel hírét,
De csak a béke katonája volt.

(*Sírvers*)

FORUM

TÜKRÖK ÉS FÁTYLAK

VAJDA JÁNOSNÉ EMLÉKIRATAI

Vajda Jánosné Emlékiratait 1933 óta őrzi az OSzK; a kézirat létezéséről már életének utolsó éveiben is többen tudtak. Csaknem halálával egyidőben részletek is jelentek meg belőle a Nyugatban; 1946-ban Dezsényiné Szemző Piroska a Műveltség című rövid életű folyóiratban közölt újabb részleteket. A szakirodalom tudott a műről, pl. Komlós Aladár alaposan föl is használta; nyilvánvalóan több Vajda-kutató végig is olvasta (ami nem könnyű feladat) —, a kritikai kiadás egy-egy Vajda-művel vagy életrajzi mozzanattal kapcsolatban idéz is belőle. A távolabb állók szemében ezt a terjedelmes vallomást mégis bizonyos homály, majdnem nimbusz övezte: titkokat, leleplezéseket, intimitásokat gyanítottak benne. Nyomtatásban való kiadása nemcsak a vélt „intim” jellege miatt késett, oka volt ennek a terjedelem, amely egész kötetet tesz ki, még inkább a szöveg jellege, amelynek gondozása, kommentálása, kritikája átlagon felüli filológus-teljesítményt kíván. Kellett valaki, aki ezt szívügyének tekinti, és életéből éveket, esetleg évtizedeket szán rá.

Ezt tette a nemrég elhunyt Dezsényiné Szemző Piroska, aki iránt a sors nem volt kegyes: a publikációt nyomdakész állapotba helyezte, de a megjelenést már nem érte meg. A belefektetett munkát számokkal nem is lehetne mérni: hosszú, fáradtságos utazásokat vállalt — idős korban — Bécsbe és távol eső szlovák falvakba; szekérrakományt tennének ki azok az anyakönyvek, telekkönyvek, hatósági és levéltári nyilvántartások, amelyeken átrágt a magát, s hozzá kell még vennünk a kórházi, sőt temetői naplókat is, amelyekben rég elhunytak után nyomozott. Most, amikor a kötet kezünkben van, ez előtt a tudományos fanatizmus előtt kell fejet hajta-

nunk. Mint minden fanatizmusnak, ennek is megvolt az árnyoldala: féltette és olykor titkolta is a maga eredményeit, amíg valahol nem publikálta őket, – így párhuzamosan dolgozott ugyan főként a Vajda-kritikai kiadással, különösen annak X. kötetével, de tőle függetlenül, Boros Dezsővel nem vette föl a kapcsolatot, úgy hogy a két kötet közt átfedések vannak, sőt a levelezés sajtó alá rendezőjének munkája is egyes pontokon teljesebb lett volna Szemző Piroska adatainak birtokában, s ő is hasznát tudta volna venni a levelek jegyzetapparátusának.

A szövegkiadást hosszú filológiai bevezetés előzi meg: az aprólékos lelőhely-citátumokba ágyazva kínál a Vajda-kutatásnak néhány nem remélt meglepetést. Ki hitte volna, hogy a hazánkban és Szlovákiában nyüzsgő rengeteg Kratochwill-családból meg lehet találni azt, amelynek az imádott Gina a leánya volt? Szemző Piroska, mint ezt már előbb folyóiratban is publikálta, megtalálta: megfogta az azonosításnak eddig észre nem vett fogódzóját. Mint a mai személyi igazolványokban, az anya – helyesebben a mostohaanya neve volt a kulcs (ezt éppen az *Emlékiratok*ban találta meg) – ezen elindulva tárt föl számtalan adatot, amelyből aztán a nevét 1862-ben Vég helyire magyarosító család egész panorámája kibontakozik: Gina pályafutása, összefonódva a most már azonosított Esterházy-herceggel, aki után mostohájával együtt Bécsbe költözött, s akitől tekintélyes vagyonát örökölte. Nem egetverő, de nem árt, ha sejtések és találgatások helyett végre a bizonyosság talaján mozgunk –, legfőljebb Vajda Gina-verseinek kronológiáját kell újra megvizsgálnunk. De csalódásban ne ringassuk magunkat: Vajda és Gina kapcsolatáról az új adatok birtokában sem derül ki az évilágon semmi, mindössze a Kratochwill-család szegény voltának hiedelme oszlik el: valójában tehetős polgárok voltak. Gina – talán az utókor szerencséjére – nem írta meg élete történetét.

Noha nem éppen irodalomtörténeti vagy esztétikai probléma, de a Vajda-kutatók számára, éppen az *Emlékiratok*

ismeretében, problémát jelentett Vajda nősülése, még inkább házassátele. Biográfusok tanakodtak, pszichoanalitikusok vitatkoztak, a laikus érdeklődő pedig értetlenül csóválta a fejét. Szemző Piroska itt is megtalálta legalábbis az egyik kulcsot: az ötvenhároméves Vajda ma már megmosolyogtató naivitással és fellobbanással veti bele magát a szerelembe, mintha valami mennyei tünemény jelent volna meg előtte. Csak a házasságkötés után, nem tudni, mikor, tudja meg (legalábbis úgy hisszük, hogy megtudta), hogy ennek a tizenkilencéves égi tüneménynek nemcsak múltja van, hanem már egy nevelőbe kiadott törvénytelen gyermeke is. A Bartos-család is okmányok alapján felvonul előttünk, s a bevezető tanulmány tüzetesen ismerteti a válópör és a két fél közt folyt egyéb — polgári — pörök menetét, amely már az ügyet az erkölcsrendészet felé tolja el. Hadd bocsátom előre tájékoztatásul, hogy a válópör — az akkori jogállapot szerint — az esztergomi szentszék előtt, tehát egyházi szinten folyt, a polgári hatóságok előtt pörölték egymást a házaselek tartásdíj, testi sértés, lakás-feltörés és egyéb címeken. A polgári pörök aktáiból csak az maradt meg, amit Pásztor Árpád regénye készültekor lemásolt, s ez az ő hagyatékából az OSzK-ban van. A szentszéki aktákat az egyház száz évig zárolja (ez most 1986 lenne), de saját bevallása szerint Komlós Aladárral kivételt tettek, és Szemző Piroska ismételt hivatkozásaiból kivehető, hogy legalább a hátsó ajtót őelötte is kinyitották. A kritikai kiadás munkatársai nem részesültek ebben a kedvezményben. Az együttműködés hiánya miatt most tehát a házasság és a válás története két változatban van előttünk: Boros Dezső kevesebb adat birtokában, de ugyanezen nyomokon jár és nagyjából ugyanazon eredményre jut, sőt felhasználja — amit Szemző Piroska csak részben tett meg — a teljesen hozzáférhető, Pásztor Árpádhoz írt leveleket, amelyek erősen kapcsolódnak az *Emlékiratokhoz*. Róza és Vajda megismerkedésének dátumát Szemző Piroska 1880 július végére, augusztus elejére teszi: a levélanyagból kiderül, hogy Vajda csak augusztus 20-án tért haza Szliácsról.

Tegyük föl előbb azt a kérdést: ezen a szinten maradva mivel gazdagítja vagy viszi előbbre ez a kiadás a Vajda-filológiát? Aki eddig még nem tudta volna, a bevezetőből megtudhatja: mi az a mikrofilológia. Számtalan utalás nyomán porlepte adatok tömege bontakozik ki: rég megszűnt üzletek, lebontott házak, megváltozott nevű utcák, megszüntetett sírhelyek, rég halott üzletemberek és hivatalnokok – a tühegyig menő kutatási buzgóság eredményei. Sajnálnivaló csak az, hogy az a cél, amelynek érdekében ez az önfeláldozó energia működött, még sincs elérve: az életrajz, illetve a Vajda – Róza-viszony eddig is vitatott mozzanatai még mindig a föltételezés vagy a lehetőség légkörében maradnak. Lehet, hogy Vajda a hatvanas években meglátogatta Bécsben Ginát és a herceget, lehet, hogy Gina hazajött apja temetésére és erről Vajda is tudott, lehet – bár ebben Dezsényiné is kételkedik –, hogy Róza az öregedő Ginát Bécsben egyszer összehozta Vajdával, lehet, hogy lelátogatott a már nagybeteg Vajdához, és még sorakoztathatunk néhány „lehet”-et, bizonyíthatatlanul.

De túllépve a filológián, természetes, hogy ennek a többszáz oldalas vallomásnak az irodalomtörténet számára csak Vajda egyénisége ad érdekességet –, amennyire szükséges, Vajda, az ember, de mégis inkább Vajda, a költő. Először is azzal kell számolnunk, hogy ez a költő-egyénség itt és most kettős szűrésben, kettős fénytörésben jelenik meg: úgy, ahogy Szemző Piroska látja, és úgy, ahogy az *Emlékiratok* szerzője látja, az előbbi az életműre és a szakirodalomra is támaszkodva, az utóbbi az emlékezés nagyjából negyven éves, nem éppen megszépítő messzeségéből.

Lássuk előbb az első tükröt. Különösen ma már nem lehet felróni Dezsényinének, hogy élete végéig a kortársakban és a szakirodalom egyes köreiből kialakult Vajda-idolum bűvkörében élt, és nem vette tudomásul, hogy újabb vizsgálódások ezt az idolumot már eléggé megtépázták. Bevezető tanulmánya és a szöveg kommentálása a kelletténél jobban Vajda-apológiává válik, holott régebbi emlékeim szerint a

feleség apológiájának indult. Igaza van abban, amikor Vajda költői tehetségét nagyra becsüli, hozzá kell azonban gondolni azt, hogy ez a tehetség nem mindig realizálódott hozzá méltó produkcióban. Csakhogy aztán Dezsényinénél a költő iránti rajongásból következnie kell annak, hogy Vajdát egyúttal a politikai haladás, következetesség és meg nem alkuvás példaképéül kell odaállítania, ami a valóságos adatok birtokában nem igazolható. „Nála következetesebb, radikálisan Kossuth-párti 48-as nemigen akadt költő-kortársai közt.” „Sem bécsi tartózkodása idején, sem azután politikai magatartása nem változott.” Nem kis szembehunyás kell az ilyesmi leírásához. Nem nagyon rokonszenves az sem, hogy Bartos Róza magatartásába is belop a jelenhez stilizált vonást: *Emlékirataiból és leveleiből „társadalombírálatot”* (a kapitalizmus bírálatát) olvassa ki. „A kommün idején már öntudatos proletárként járhatott Magyarországon” — későbbi életsorsa érleli ki benne az „öntudatos proletárnő” magatartását.

Az már szinte természetes, hogy aki Vajdáért rajong, annak mindenképpen ütni kell egyet-kettőt Gyulain, a Vajda-ellenes „klikk” fővezéréen. Róza nyilván Vajdát visszhangozza, amikor azt írja: „egy egész klikk volt ellene”, ehhez Szemző Piroska tömény jegyzetet fűz Gyulai mindenhatóságáról, engesztelhetetlen gyűlöletéről „polgári szellemet sugárzó műveiért” — az „altera pars” teljes elhallgatásával. Szinte komikus módon a levegőbe is üt egyet Gyulain. Majdnem biztosra vehető, hogy Róza nem járt Pesten férje halálakor, itteni látogatásait költötte; amúgy is éppen ő lett volna az, aki elmegy az Akadémiára Vajda temetése ügyében, de az „illetékes személyiség” elutasította? A jegyzet természetesen veszi, hogy ez csak Gyulai lehetett — ha a jelenet valóban megtörtént volna.

Szemző Piroska bevezető tanulmányából ki-kiütözik az apológia, a Vajda javára szolgáló hol enyhébben, hogy erősebben rostáló kéz nyoma. Amennyiben ez egyáltalán irodalomtörténeti probléma —, akkor leglényegesebb éppen

Vajda emberi természetének, egyéni alkatának megítélése. E tekintetben Szemző Piroska kényelmes megoldást választott: kitér a problémák elől vagy negligálja őket. Úgy véli, hogy a kuszált tényállások tisztázása révén „Vajda jellemértékei tündöklőbbé váltak”. Érvelésének vannak furcsa eszközei: idézi azt, ahogy Vajda saját apját jellemzi, és bátran következtet arra, hogy ezeket a nemes jellemvonásokat a fiú is örökölte. Nem is kevés szó fér ahhoz, hogy Vajdát önmagával jellemezteti. Ismeretes, hogy a nagy költő nem volt megelégedve a róla szóló bírálatokkal, s maga írt egy terjedelmes önjellemezést, inkább öndicséretet, azzal a szándékkal, hogy ezt a nyilvánosság előtt Milkó Izidor szignálja. Ebből vett idézetekkel „hitelesíti” Szemző Piroska a maga Vajda-képét, mintha a költő az önismeret bajnoka lett volna.

Nem okvetlen szükséges és illendő dolog egy költő magánéleti gyöngeségeiben turkálni – de letagadni sem helyes őket. Dezsényiné pedig ezt teszi: nem vesz tudomást Vajda egyéniségének a normális kiegyensúlyozottságon túlmenő megnyilvánulásairól. „Vajda nem tartozik a kórléktan esetei közé.” A maga megszépítő állításának bizonyítására Eötvös Károlynak egy 1886 őszi, egyébként valóban plasztikus jellemzését idézi Vajdáról; Eötvös „az emberismeretben, lélektani kérdésekben közismerten járatos”, s ebből a jellemzésből csakugyan nem lehet lelki aberrációkra következtetni, de a tudományos vizsgálat nem elégedhet meg egyetlen belletrisztikus adattal. És vajon, hogy vélekedhet a kritikátlan olvasó, aki Vajdát az *Emlékiratokból* ismeri meg?

A minősítésekkel persze óvatosan kell bánnunk, de semmiképpen nem hagyhatjuk figyelmen kívül Vajda mértéktelen és kritikátlan önértékelését, olykor erős indulatkitörésekkel fajuló robbanékonyosságát, közismert összeférhetetlenségét és üldöztetési komplexusait. (A szexuális problémakört az irodalomtörténésznek legjobb teljesen figyelmen kívül hagynia.) Annyiban igaza lehet Dezsényinének, hogy „az öregedés határán járó költő házassága kezdetén oldódást, belső szabadságot kapott a szerelemtől . . . Róza jelentette a belső

biztonságot, megerősítette lankadó önérzetét . . .” Míg új a szerelem — tehetjük hozzá, s e tekintetben a költő vallomásai egyáltalán nem egyértelműek.

Festőien ideális képet kapunk a Tompa utcai otthonról, amilyenre azt Róza keze varázsolta —, s amelyről hitelesen csak külsőleges adataink vannak. És hogy az idill teljessé legyen:

„Vajda nem zárja el a külvilágtól ifjú, szép feleségét, büszkén jelenik meg vele éttermekben, kávéházakban, színházakban, és mennek kirándulni az Állatkertbe, a Városligetbe. Fogadják Vajda író- és költőtársait, a Vajdát vadászatra meghívó házigazdákat.”

Ez már nem életrajz, ez regényírás. Igaz, hogy egy-egy író, szerkesztő bevetődött a Tompa utcai lakásba, a városligeti és állatkerti kirándulások hitelesíthetők, de az egykorúak szerint Vajda, a maga nyers félszegségével és zordonságával egyáltalán nem volt társasági ember, nem volt „vizitelő”; hogy feleségével együtt színházjáró lett volna, arra egy mákszemnyi adat sincs. Egyetlen közös, néhány napos karlsbadi tartózkodásukat, amelyről Róza beszámol, maga Szemző Piroska minősíti ellenőrizhetetlennek, vágyálomnak, amelyet Róza férje fürdői leveleinek inspirációjára költött, az esemény után több mint negyven évvel. Sok mindent minősít Szemző Piroska „mesé”-nek. De a szöveget olvasva teljesen elvesztjük valóságérzékünket: sok minden, de épp ez a karlsbadi út olyan elhitetően, hitelesnek látszó részletekkel és aprólékosságokkal van megtűzdelve, hogy még a legszkeptikusabb, cáfolatokkal rendelkező olvasót is képes megcsédtetni, valós adatok és fantázia között teljesen elmosódik a határ.

A felderíthető tényekből inkább az olvasható ki, hogy Vajda menekült a vendéglőkbe, ott magánosan üldögélt — menekülés és ősi ösztön üzte a vadászatokra, s hogy az őt ott vendégül látó kendilónai, bikoli előkelő családok valaha is meglátogatták volna a Vajda-házaspárt —, nehéz elképzelni, hogy erre ne lenne utalás a levelekben. Vajda még a házasság-

nak látszólag felhőtlen időszakában írja feleségének hűsvét táján Bikolról: „Itt sokat nógattak, kivált kedves szép névrokona és remélhetőleg jövődőbeli barátnője, hogy hívjam föl magát az ünnepekre . . .” Boros szerint a jövődő barátságáról leírt óhaj mindörökre óhaj maradt. De Róza az *Emlékiratok*ban eldicsekszik azzal, hogy Pesten a Vizer-családdal együtt nézte végig szállodájuk erkélyéről a trónörökös pár bevonulását, a „tündérszép mágnásdíszmenetet”. Hogy egy kis káosz se hiányozzék, Boros szerint ez 1881-ben volt, Szemző Piroska szerint 1884-ben; Róza szerint Vajda akkor is elutazott Pestről, Dezsényiné szerint nem utazhatott el, mert két hírlapi cikket is írt a nevezetes parádéről. A tény és az évszám nem közömbös: az előkelő család nem jött volna össze a már hírbehozott Rózával, s Vajda sem remélhetett volna Vizerné Teleki Emma – Rózában „jövődő barátnőt”.

Úgy kellene, hogy a kötet fő érdekességét maguk az *Emlékiratok* tegyék. A sajtó alá rendezőnek abban igaza van, hogy ezek elsősorban önigazoló jellegűek: a viharos szerelemmel kezdődő, majd botrányos válással végződő házasság „meztelen igazságának” feltárásával Róza elsősorban a maga személyét és szerepét igyekszik tisztára mosni. Problematikus és nehezen érthető Dezsényinének az a kísérlete, hogy az *Emlékiratokat* mint írásművet, netalántán művészi alkotást is értékelje. Először is beiktat a századvég irodalomtörténetébe egy fölöttébb kérdéses írónő-csoportot: a tollforgató magyar „kaméliás hölgyeket”: széplányok, akiket előkelő és gazdag pártfogók tartanak ki, művelik őket; nyilvános szalonokat tartanak fönn, ahol az elit férfitagjai, rangos írók, művészek találkoztak, olykor a szalontulajdonosok „pennát ragadtak . . . készséges kiadókról a protektorok gondoskodtak”. S noha óvatosan hozzáfűzi, hogy Róza írása „mégsem sorolható a korszak kaméliás hölgyeinek megjelent művei közé” (nb. az 1920-as évek végén készült), elhiszi neki (önmagával ellentétbe jutva), hogy már lánykorában könyvtára volt –, aztán az *Emlékiratok*ban fölbukkanó, ki tudja mikor és milyen forrásból származó költői, magyar és idegen

nyelvű idézetek alapján műveltnek minősíti: értett a költészethez, „művészien énekelt, zongorázott”. „Vajda nemcsak szépségének és lebilincselő okosságának, hanem intelligenciájának is hódolt.” „Róza otthonról nem hozhatta magával műveltségét ... ki másnak köszönhetne volna mindezt, ha nem olyan protektornak, aki a kaméliás hölgyekkel tartott – legalábbis rokonságot?” Rövid házaseletük idején „írói becsvágya már éledezhett”, alább meg „született író”-nak minősíti.

Azt hiszem, Szemző Piroskát itt nagyon elragadta a fantáziája, – persze szemlélet és kritika kérdése: ki mennyit tud és akar szórványos adatokból kiolvasni. Lehet, hogy valóban létezett a szubliteratúrának egy ilyen „kaméliás” ága, a tárgyalás során egyetlen ilyen tollforgatóval találkozunk, ez pedig a válópör során is szerepet játszó Pilisi Schuhmayer Róza, aki viszont nem írói kvalitásai révén vonult be a magyar irodalomba. Ahogy pedig Szemző Piroska a leánykori Rózának gazdag pártfogót és műveltséget tulajdonít, megint önmagával kerül ellentétbe: utóbb arról értesülünk, hogy Róza ezeket az éveket cselédsorban töltötte, így jutott az elbukáshoz.

Nagy nyomatékkal és megérteni-akarással elemzi Dezsényiné az *Emlékiratok* művészi kvalitásait: a beleérző képességet, az elbeszélés szuggesztív erejét, a „tudatos” szerkesztést, sőt stílusát, „gondosan csiszolt mondatait” is. Rossz behangolás ez az olvasó számára; számba véve azt, hogy Róza nem sok iskolázottságot kapott, helyesírása primitív, mondatai parttalanul áradnak, az időrend és a kompozíció fonalát minduntalan elengedi – a nem irodalmár olvasó először is egy kusza, folyondárszerű áradás sodrában érzi magát. Ebből kellene a házasság történetét megismernie és természetesen Vajda Jánoshoz is közelebb jutnia. Dezsényiné mostani értékelésében megint hűtlenné válik önmagához: a lappangás idején még az volt a terve, hogy a szöveget át kellene írni, stilizálni kellene. Egy adomány mégis van, amellyel Róza nem is csekély mértékben rendelkezik, az, amit Goethe

„Lust zu fabulieren”-nek nevezett: a folyamatos, olykor valóban szuggesztív mesélés, az emlékezés és a konfabuláció vegyüléke —, majdnem a pletykázkodás szintjén.

És itt vetítődik elénk a második, nem is tudom, milyen görbületű tükör, amely az egykori valóságot nemcsak átszűri, de tudatosan-tudatlanul torzítja is. Ha Szemző Piroska jegyzeteit olvassuk, meglepődünk azon: mennyi a hiteles adat, valóban igazolható név és tény a gáttalan elbeszélésben. Csakugyan vezetett volna Róza naplót, amelyet évtizedeken át magánál hordott volna — vagy létezik olyan emlékezet, amely negyven év távlatából megőrzi egy vendéglő nevét, a vacsora étlapját, változó bécsi szállásai helyét, a szállásadó nevét, a szoba bútorait és berendezését? Együttélésük idején meglátogatta őket és szétnézett a lakásukban Beöthy Zsolt, akivel Vajda csakugyan kapcsolatban volt. Róza tudja róla, hogy „etikai tanár” (az esztétika professzora volt), és felidézi a hármásban lefolytatott beszélgetés fordulatait. Nem ez az egyetlen eset, ahol évtizedekkel előbb lefolyt beszélgetéseket elevenít föl, ki tudja ma már, mennyire hitelesen?

A hiteles adatokat megrögzítő emlékezés ne tévesszen meg bennünket: az emlékezés bravúrával vetekszik az elfelejtés vagy szándékos elhallgatás művészete. Mivel a maga életét Vajda körül koncentrálja, elhallgatja előéletét, bécsi élet-körülményeinek diszkrétebb elemeit, a válópör mozzanatait. S teljes erővel működésbe lép az az említett lelki tendencia, amelyet a pszichológusok konfabulációnak neveznek: az igazi mozzanatokhoz hozzákölt, viszontagságos életét regényesíti. Költ magának zárdai nevelést az előkelő angol-kisasszonyoknál, megkomponálja Vajdával való megismerkedését a *Találkozások* nyitó motívuma nyomán. Az ő elbeszélésére támaszkodva lehetetlen megállapítani: hányszor szaladt utána Vajda Bécsbe, mikor éltek egyáltalán együtt. Valószínűtlen, hogy amikor a költő már ágyban fekvő beteg volt, lelátogatott hozzá, megnézte volna a halottas kamrában, sőt ott lett volna a temetésen, amelyet a valóságosnál szegényesebbnek ír le. Az irodalomtörténészeket régóta izgatja az

az állítólagos 506 levél, amelyről még halála előtt is beszél: Vajda állítólag majdnem minden nap írt vagy sürgönyözött neki Bécsbe. Ezt ugyanúgy költhette, mint a könyvtárát, amely hol 200, hol 900 kötetes, és miért nem költhetett magának gazdag örökséget, amelyből esetleg ingatlant is vásárolhatnak, de legalább egy csodálatos otthont rendezhetnek be maguknak? Könnyű ráeszmélni az elbeszélés áradatában visszatérő témákra: felcsendülő vallásos fohászaira, nagy szerelmének és ártatlanságának hangoztatására, Vajda melletti gyötrődéseinek ábrázolására. Ha van igaz ebben a regényesített vallomásban, az — kiegészítve a Pásztor-féle levelek tanúságával — a nyomor, a nélkülözések folytonossága, nemcsak a bécsi években, hanem haláláig. Ahogy Szemző Piroska mondja, az egész műből árad a „szegényszag”.

Csak futólag említve Szemző Piroska néhány filológiai botlását: a *Szerelem szótárából* idézett levél nem lehet „szakító levél” Rózához, már keletkezési ideje miatt sem — fiktív, és nem misszilis levél ez; — nem veszi figyelembe Boros Dezsőnek a Vajda évdíjára vonatkozó eredményeit — a komoly közönséget elsősorban mégis csak az kell, hogy érdekelje: mit mutat ez a tükör, az élmények, emlékezések és konfabulációk tükre Vajdáról? Hadd tegyem hozzá: az emberről és a költőről? Azt hiszem, a közönséget és az irodalmárokat itt éri a legnagyobb csalódás. Az a néhány adat, amely egy-egy Vajda-versre vonatkozik, már olvasható Komlós monográfiájában és a kritikai kiadás jegyzeteiben. Magába a költő lelkébe Róza nem látott bele —, ha képes lett volna is rá, Vajda amúgy sem volt valami kitárulkozó természet. Nagyon-nagyon kétséges, eljutott-e ez a szerencsétlen emberpár az érzelmi, főként a szellemi kommunikációnak, egymás megértésének akármilyen fokára, hiszen már a megismerkedésük is álcázással kezdődött. A friss szerelem a költőből kipattantott néhány szép verset, de aztán együttélésük alatt az asszony olykor rendezhette kézíratait, talán talán írhatott diktálás után, elvihetett egy-egy verset valamelyik szerkesztőhöz, de, ahogy Szemző Piroska is mondja,

„alkotó tevékenységében nincs része”. Hogy is lehetett volna: amikor feleségét közelebről megismerte, szellemi képességeit ismételten „madárvelő”-nek titulálja.

Talán egyetlen hely az egész több száz oldalas naplóban, ahol Vajda igazibb mivoltában megjelenik. Átírt helyesírással közlöm ezt a néhány sort:

„A világnak a legnagyobb tudósa tanulhatott volna, ha Vajda arcába nézhetett volna akkor, amikor a költő mélyen gondolkozott. Ilyenkor a költőnek két arca volt, az egyik oly nyugodt, mint a márványszobor és nézett maga elé, két kezét egymáson az ölébe szokása szerint. A másikon minden, az egész arc mintha mozogna, a halántékán, a homlokán dagadtak és mozogtak az erek, látszott tisztán, az agyveleje működik, és mégis — nem volt az a márványhideg arca, ami olyan nyugodtan nézett maga elé, mint Vajda akkor, ha gondolkozott.”

Amúgy pedig, a számtalan részletet összevonva: milyen Vajda lép elénk az *Emlékiratok* lapjairól? Elsősorban az explozív, sokszor rabiátus Vajda, aki éjszakai hazajöveletekor lármás „koncerteket” rendez, és fölveri az egész házat; aki, ha vélt vagy valódi sérelem vagy esetleg csak apró bosszúság éri, ordináre hangon káromkodik és fenyegetőzik; a verklíst le akarja löni, a hordárt meg akarja verni; ahogy Róza ismételten mondja, olyan, mintha egy tűzhányó krátere volna a fejében. Gusztustalan szokásai vannak, pipája tüzes hamuját szétfújja a lakásban, éjszakára taplósipkát húz a fejére. A pénzzel bánni nem tud, Rózát valósággal koplaltatja. Mennyi igaz ebből az olykor dicsőítéssel megtűzdelt panasz-áradatból — ha csak a fele, ha csak az ötöde, az irodalomtörténészeket és a Vajda-olvasókat nem kell, hogy érdekelje. Ennek a — hogy úgy mondjam, tüneti — szintnek, ennek a házvezetőnő-perspektívának nincs köze a költő Vajdához. Különös tényállás: ha a kandi olvasók intimitásokat vártak a kötettől: ezek nem annyira az *Emlékiratok* szövegében, inkább a bevezető tanulmányban vannak, gondoljunk a valópörrel kapcsolatos vallomások ismertetésére. De hát ez sem esztétikai-poétikai téma —, nyugodtan áttehetjük az *Emlékiratokkal* együtt a pszichiáterek asztalára.

Boros Dezsővel egyetértünk abban, hogy biográfiai szempontból is a Vajda – Róza-kapcsolatnak, a válópörnek kutatását e kötettel nyugodtan lezárhatjuk: ha érdemes volna is kutatni, újabb adatok már nem bukkannak elő. A szentszéki iratok zárlatának feloldásától sem várhatunk meglepetést. Nem is javasolnám az irodalomtörténészeknek, hogy még egyszer föltúrják ezt a szennyest. Ismételnem kell azonban: sajnálom, hogy Dezsényiné a kritikai kiadástól függetlenül dolgozott – ez utóbbit az előbbinek eredményeivel nyilvánvalóan ki kell egészíteni. A Gyurkovics Györgyhez írt két négyjegyről Dezsényinének új magyarázata van –, legfeltűnőbb azonban, hogy egy helyen Vajda és Jókai kölcsönös levelezésére hivatkozik. Jókai kapott Vajdától leveleket, ezeket közli is kiadásunk, de a majdnem két évtizedes kutatás során eddig egyetlen Vajdához írt levél nem került elő: úgy lesz a dolog, ahogy Boros Dezső véli: Vajda egyáltalán nem őrzött meg hozzá írt leveleket. Ha Szemző Piroska talált is netán ilyeneket, ez most már az ő titka marad.

A kötet törzsanyagához még két toldalék-féle csatlakozik. Előbb egy tucatnyi költemény: „Vajda János szerelmes versei házassága idejéből”. A cím pontatlan, illetve a válogatás vitatható: se *Az üstökös*, sem a *Megnyugvás* nem minősíthető szerelmes versnek, az *Utolsó dal Ginához* pedig Rózával éppen hogy semmiféle kapcsolatban nincsen. Maguk a versek a közkeletű kiadásokban hozzáférhetőek, de megértem a sajtó alá rendező szándékát. Igyekezett igényesen válogatni, valóban Vajda költészetének kiemelkedő darabjait szemelte ki. Úgy komponált, hogy az olvasó a kötetbeli botránykrónikák és hétköznapi hercehurcák végigolvasása után lezáró akkordként magának a költőnek a hangját is meghallhassa.

Már problematikusabb a második toldalék, noha talán ezt Dezsényiné szintén engesztelő szándékkal iktatta ide. Tizenhat levél és egy távirat –, valamennyit Vajda írta Rózához, megismerkedésüktől kezdve, házasságuk első évében, előbb Pestről, majd valamelyik vidéki kirándulásáról, vadászatból, üdülésből. Hogy életében mennyi levelet kapott

Vajdától, azt ma már lehetetlen eldönteni; az itt közöltek megőrizte, s utolsó életéveiben engedte át a nyilvánosság számára Pásztor Árpádnak. Nyilván perdöntőknek vélte őket a személye és házassága körüli emlékezésekben. Hadd jegyezzem meg, hogy ugyanez a levélanyag megvan a kritikai kiadás X. kötetében, a szokásos, igen alapos jegyzetapparátussal, itt-ott Szemző Piroska adatainak helyesbítésével. A Dezsényiné-féle publikáció egészére vonatkozik, hogy csak a kritikai kiadással együtt használható.

Nem tudom, előnyére válik-e Vajdának az a kép, amelyet egyéniségéhez ezek a levelek hozzáadnak. Miután az olvasó a bevezetésen és az *Emlékiratokon* átrágtta magát, ilyen megszólításokat olvas a levelekben: Mélyen tisztelt Nagysád! Felséges szépség! Imádott szentség! Kimondhatatlan gyönyörűség! Imádott szépséges üdvösségem! Imádott kedves tündéristennő, csodaszépséges arám! Gyönyörűséges bűbajos jövőndőbelim! — És a szövegekben: „Tele vagyok hittel, reménnyel, boldogsággal . . . Bizzék bennem, én is bízom önben határtalanul!” „Ön angyalian jó gyermeki szíve . . .” „Térdeimen fogom önt kérni, imádni.” „Átjöjjön háromnegyed tizenkettőre, mert ha késik, nem talál életben.” „Sohase hittem, hogy a legnagyobb szépség a legnagyobb jósággal egyesülhet, de kezdek a csodában hinni.” Hogy Vajda hanyadik mennyországban olvadozott akkor, ezt a mondottak alapján is nehéz elképzelni. De, nyájas olvasó, ezek az áradozások ugyanannak a nőnek szólnak, akiről majd a válópör során így nyilatkozik: „a legelvetemültebb, legördögibb lelkű lény”, aki miután őt elhagyta és Bécsbe távozott, „azzá lett, ami már ezelőtt is volt”. S mikor a tartásdíjat első fokon Rózának megítélik, Vajda nemcsak féktelen ijedelemmel és dühvel reagál az ítéletre, hanem ráragasztja azt a legmegalázóbb jelzőt is, amelyet nőről egyáltalán mondani lehet.

Egy nő, két alakban, mint Danton Évája? Az elsőt nyilvánvalóan a bódult költő féktelen fantáziája teremtette meg, kritikátlanul szabadjára engedve indulatait, és minden kont-

rollt elveszítve. A kitagadásban megjelenő képet a (be nem vallott, de szégyellt) csalódás diktálja, amelyet már tanúvallo-mások és ügyvédi fortély is támogat. Amikor ügyvédi fogá-sokkal manipulál, amikor a terhelő tanúkat felvonultatja, talán már nem emlékezne rá, hogy akit most a sárba ránt, azt néhány évvel előbb abnormis naivitással az egekig emelte?

Rózát természetesen Dezsényiné is próbálja jellemezni, s nagyjából egy vonalon halad Borossal, bár ez utóbbinak összegező képét pregnánsabbnak érzem. Boros érdeme az, hogy a házasság történetét nem igyekszik regényesíteni. Vajda és Róza kapcsolatának regényesítése már a költő halála után megkezdődött, a visszaemlékezők és az újságírók találgatásaival és pletykáival. Az 1927-es centenáriumra, igaz, hogy személyes kutatások alapján, de mégis bevallottan regényt ír a témáról Pásztor Árpád (*Gina és Rozamunda*), az *Emlékiratok*at sem tekinthetjük másnak, mint nagyarányú regényesítésnek. S ha őszinték akarunk lenni: Dezsényiné sem tudja mellőzni – ténybeli adatok tömegével a kezében – a regényesítő tendenciákat. Így aztán oda jutunk, hogy a már száz éve lezajlott történet valóságát háromszoros tükör fedi el előlünk: ma már semmiképpen nem tudunk rajtuk átlátni, a költészetből a valóságot kiszűrni. A továbbiakban fogadjuk meg Boros Dezső javaslatát: hagyjuk a vitás kérdéseket és mozzanatokat a megoldhatatlanságban elnyugodni. Most, hogy a magyar könyvkiadás egy régi adósságát kiegyenlítette, mindezt nyugodtan le is vehetjük a napirendről. (Szépirodal-mi, 1983.)

BARTA JÁNOS

„VASÚT HELYETT VASÚT?”

AZ EGYÉNI ÉS KÖZÖSSÉGI AZONOSSÁGTUDAT KÉRDÉSEI
A *VÉRROKONOK*BAN

a Bokorok összessége én
vagyok, illetve nemcsak
én, hanem mi mind

Örkény

Örkény Istvánnak ez az 1974-ben megjelent drámája a mű előszava szerint a szenvedélyről szól. A darabról az elmúlt tíz évben megjelent néhány drámaszemle és színikritika is ezt a megállapítást tekinti a *Vérrokonok* értelmezése kiindulópontjának. Ezek az írások, a mű ismertetése mellett, kivétel nélkül felvetik a drámával kapcsolatos interpretációs nehézségeket. Megoldásukra pedig leggyakrabban úgy tesznek kísérletet, hogy az előszónak megfelelően, mely szerint „A vasút a 'nagy ügy', amelyért szurkolunk, lehetőleg úgy, hogy a néző *behelyettesíthesse* bármivel”,¹ maguk az elemzők is behelyettesítik a vasutat valamivel. Így lesz a *Vérrokonokból* — még ugyanilyen elvont szinten maradva — „a közösség és az ügy általában”² drámája, vagy „a közösségi szervezet megjelenítésének jelképe”,³ így lesz elmondható, hogy ez a mű „fájdalmasan önironikus színpadi esszé a nemzeti vérmérsékletről”,⁴ vagy az, hogy a darab „elsősorban a dogmatizmusról, a szektarianizmusról szól”.⁵ Úgy tűnik, ezek a behelyettesítések korlátlan számban folytathatók, de eredményük nem a mű értelmezése lesz. Örkény a behelyettesítés instrukcióját a megértés (és nem az értelmezés) megkönnyítése végett adja, és ezek a különféle egyeditések, konkretizálások nem is vezetnek el a mű értelmezéséhez. De ugyanakkor

¹ Örkény István: *Drámák I—III.* Bp. 1982. II., 7. — kiemelés tőlem. (A továbbiakban e kiadásból idézünk.)

² Simon Zoltán: *Absztrakció és historizálás.* Alföld, 1976/1.89.

³ Taxner Ernő: *Színházi levél Budapestről.* Jelenkor, 1974/7—8.665.

⁴ Létay Vera megállapítása, idézi Lázár István: *Örkény István alkotásai és vallomásai tükrében* Bp. 1979. 311.

⁵ Lázár: i. m. 312.

a mű megértéséhez sem visznek ténylegesen közelebb, mert a darab nyitott utalásrendszerét rövidre zárják, és úgy kezelik a drámát mint allegóriát, vagyis olyan jelentést rendelnek hozzá, ami nem a műből nő ki. Holott inkább arról van szó, hogy „a szimbolizmussal tart rokonságot ez a dramaturgia”.⁶ Örkény maga is készített elemzést a *Vérrokonokról* (a színészek számára elemezte a szerepeket⁷), az értelmezés során tehát nem elég a műről annyit mondani, amennyit már maga a szerző is elmondott róla: arról, hogy melyik Bokornak mi a háttere, a nemzedéki sajátossága stb.

A mű vizsgálatában kiindulópontom az, hogy a darab – az előszóval ellentétben – nem a szenvedélyről, hanem a felcserélhetőségről, a konvertálhatóságról szól, vagyis egy olyan világot mutat be, amelyben a tárgyak és az emberek nem rendelkeznek egyedi, kizárólagos jegyekkel, önazonossággal, hanem – tulajdonképpen – akadálytalanul, szabadon átválthatók egymásra, kölcsönösen felcserélhetők, mert semmi sem azonos önmagával, a szereplők személyes (primér) identitása és társadalmi identitása nem szilárd. Mindannyian valamilyen hiány által meghatározottak, és ez a hiány egész énjüket kétségbe vonja. A mű idősebb szereplői – Mimi, Miklós, Pál és az özvegy – már nem rendelkeznek valamivel, a fiatalabbak – Péter, Veronka és Judit – pedig még nem érték el azt, amiből hiányuk van. A dráma során mindegyiküket az mozgatja, hogy saját hiányukat megszüntessék: ebben az igyekezetben Pál lesz az, akinek hiánya – a vér – szövetkezésre, vérszerződésre⁸ készíti a többieket, s cserébe Pál lesz az, akivel saját hiányaikat pótolják. De ez a pótlás eleve nem lehet sikeres: a szereplők egyike sem tudja saját célját (s ezzel énjének megerősítését) elérni, s akinek ez látszólag mégis sikerül, annak ez azon az áron válik lehetővé, hogy feladja önmagát – a vasúti tájékoztatóba bekerülni szándékozó Juditot ugyanis csak mint fiút veszik fel a szervezetbe.

⁶ Nagy Péter: *Örkény István: Vérrokonok*. Kritika, 1974/6.28.

⁷ Örkény: i. m. II., 508–514.

⁸ A mű eredeti címe *Vérszerződés* volt – lásd: i. m. 507.

Az egyén személyes identitásának egyik biztosítéka a *név*, a társadalmi pedig a *foglalkozás* — a *Vérrokonok*ban azonban mindenkit ugyanúgy hívnak, és mindenkinek ugyanaz a foglalkozása is. Vagyis a mű szereplői — egymáshoz és önmagukhoz való viszonyukban — nem e két meghatározó jegy alapján nyerik el önazonosságukat. Mindezt már a darab intonációja jelzi — az első megszólaló ezeket mondja önmagáról és a többiekéről:

„Judit vagyok. Teljes nevemen Bokor Judit, bár *ennek nincs nagy jelentősége*, mert a most következő események szereplőit — az egyszerűség kedvéért — *egyformán hívják*. (...) Sőt — szintén *az egyszerűség kedvéért — mind vasutasok...*” (11. — kiemelések tőlem)

Mindez természetesen magyarázható az egyszerűséggel is, de az azonosságtudat dimenziójában, amelyben a mű itt értelmezésre kerül, ezek a szavak nagyobb jelentőséggel rendelkeznek. Mi egyedíti tehát a szereplőket, ha nem a nevük és a foglalkozásuk? A *Vérrokonok*ban ez a nemzedéki hovatartozás, az életkor — a szereplők mindegyike a 20. századi magyar történelem valamely főbb generációját képviseli. Az életkor azonban nyilvánvalóan nem egy stabil identitásképző, hiszen állandóan változik, mindig újra kell teremteni a más-más életkorokhoz kapcsolódó sajátosságoknak a személyiségbe történő beépítésével. (A szereplők nemzedéki sajátosságait maga Örkény is elemezte.⁹) Nézzük meg tehát, hogy az egyes szereplőknek milyen egyéni problémáik vannak önazonosságukkal, mi az a hiány, ami kínozza őket.

Judit „a mai tizen-évesek típusa”(513.) — írja róla Örkény; ő az, aki már életfilozófiáját is az azonosság és másság felcserélhetőségére építi, és akinek egész életterve erre a konvertálhatóságra épül. Ő már eleve megkérdőjelezi a dolgok „normális”, identikus voltát: „egy normális vajás kenyér az, *ami*”, de ő a kenyérrel akkor éri be, ha — mint mondja —

⁹ Lásd a 7. jegyzetet.

„a vajat nem a kenyérre *rá*, hanem *alá*ja kenhetem”.(13.) A mű kezdetén mint *peronjegyet kiszolgáló automata* működik, vagyis egyrészt nem emberként, hanem tárgyként funkcionál (mint gép), másrészt olyan vasúti jegyet árul, ami igazából nem vasúti jegy, mert nem lehet vele utazni, csak a peronra érvényes. A vasúttól azért bocsátják el a darab elején, mert automataként nem jól működik (nem ad jegyet) – az ő célja: bekerülni újra a vasúthoz, mégpedig a Tájékoztatóba. Anyjával, Mimivel való találkozásakor ez a párbeszéd játszódik le közöttük: „*Judit*: Hol a sátor? *Mimi*: Itt a sátor. *Judit*: Ez nem sátor.”(34.) Vagyis folytonosan kétségbe vonja, hogy léteznek önmagukkal azonos dolgok. Magatartásában fontos elv „a fiatalabb generációk önmegkülönböztető igénye”,¹⁰ amit még azon az áron is érvényesíteni próbál, hogy egyúttal lemond saját egyéniségének megteremtéséről. Ez a lemondás azonban nemcsak rajta áll, hiszen „ez a folyamat attól függ, hogy valamely *társadalom* (gyakran altársadalmak útján) hogyan identifikálja a fiatalt abban az értelemben, hogy elismeri és elfogadja olyan valakinek, akinek olyanná kell lennie, amilyen”.¹¹ Juditot viszont a társadalom (a vasút) nem olyannak fogadja el, amilyen, hanem olyannak, amilyen nem. Először automatának fogadja el, majd pedig fiúnak.

Mimi „az ősasszony és őscsaládanya”(510.), Judit anyja, akitől – közvetve – a vasút veszi el az anyaszerepet, hiszen egyrészt megfosztja a lányától, másrészt a férjét, Miklóst is teljesen elvonja az otthonától. *Mimi* tehát *már nem* gyakorolhatja anyaszerepét, elveszítette anyai identitását, s az ő esetében semmi nincs, ami ezt pótolhatná. A család atomizálódott, elemeire hullott, s e történelmi folyamat visszafordítására tett kísérletei kudarcra vannak ítélve. Ő azonban semmi

¹⁰ Kapitány Ágnes–Kapitány Gábor: *A társadalmi identitásról*. Társadalmi Szemle, 1983/1.72.

¹¹ E. H. Erikson: *Identifikáció és identitás*. In: Huszár Tibor–Sükösd Mihály (szerk.): *Ifjúságszociológia*. Bp. 1969. 72.

másra nem alkalmas, mint arra, hogy a család összetartója és anya legyen – de e változások miatt ebben a funkciójában megszűnik létezni. „Miminek nincs miért, kiért élnie.”¹²

Veronka problémája rokon Mimiével: ő „se tudja elképzelni, hogy neki a világon más szerepe is lehet, mint az anyaság” (513.), de neki ez a szerep még nem adatott meg. Az ő esetében is személyes identitásának e kivívását – közvetve – a vasút teszi lehetetlenné, mivel férje, Péter mindaddig nem nemzhet gyereket, amíg be nem kerül a szervezetbe. Önmagukat úgy definiálja, hogy „majdnem vasutasok vagyunk”. (39.) S ez a „majdnem” jelleg akkor is érvényes marad, ha Pétert esetleg fölveszik, mert akkor a vasút még jobban ki fogja őt sajátítani, s így az anyaságra még kisebb esélye lesz, mindig csak „majdnem anya” marad.

Özv. Bokorné, a spiné az, akinél Veronkáék albérlésben laknak. Ő már nem kell sem a vasútnak, sem a Bokoroknak, s e fölöslegességét egy olyan tevékenységgel kompenzálja, ami megőrzi számára azt a hitet, hogy mégiscsak oda tartozik, hiszen – vélekedése szerint – állandó feljelentései tartják fenn a világ rendjét. Neki „minden, ami él, gyanús . . .” (50.) Ő az életet a halál oldaláról védi, a lét és nem-lét paradoxonát önmagára vonatkoztatva így fogalmaz: „Öreg vagyok, egyedül vagyok, három férjem és minden rokonom kihalt mellőlem: ilyenkor az ember átáll a holtak pártjára.” (uo. – kiemelés tőlem.)

A darab négy női szereplőjének önazonosság-kérdését összefoglalva – egy további szempont bevonásával – azt mondhatjuk, hogy még *nő voltak* is problematikus mind-egyikük számára, hiszen Judit még nem nő (ezért is adhatja ki magát fiúnak), özv. Bokorné pedig már nem az, Mimi nő voltát az anyaszerepben gyakorolta (de e szereptől már megfosztatott), Veronka pedig nem válhat nővé („potenciálisan meddő, kiszikkadt vénkisasszony” (513.), mert férjét a házasságtól elvonja a vasút. E négy szereplő személyes identitása

¹² Mész Lászlóné: *Mai magyar drámák*. Bp. 1977. 178.

tehát alapvető és feloldhatatlan ellentmondásokkal terhes, és mindezt Örkeny jelentős mértékben még a nemzedéki hovatarozás által is motiválja.

Miklós az, akinek révén a műhöz a szenvedély kérdése rendelkezhet. Őt indulatai vezérlik, segítik és gátolják cselekvéseiben. Ő maga jelöli meg azt a pontot, amikortól elveszítette tájékozódóképességét a világban, s amikortól a világ elveszítette számára az önazonosság biztos rendszerét. Egy „konceptió per”, majd a rehabilitáció óta érzi úgy, hogy — mint mondja — „azóta félek magamtól, nem tudom, mi a helyes, mi nem . . .” (65.) Vagyis nemcsak a dolgok azonosságának-másságának megítélésében tehetetlen („mindent összetévesztek” — mondja), hanem egyúttal értékelésükben is. E gyakorlati beállítottságú, érzelmeinek közvetlensége által irányított ember identitás-vesztésének kulcsa a per, ami modellálja, történelmileg előlegezi a mű többi szereplőjének *társadalmi* azonosság-vesztését is.¹³ Ebben a perben Miklóst egy olyan tett elkövetésével vádolják, amit nem tett meg, majd rehabilitációjakor — mikor már ő maga ragaszkodik bűnösségéhez — kiderül, hogy a tettet el sem követhette. (A vád szerint elűntetett egy szerelvényt két település között, de a felmentéskor kiderül, hogy a két község között nincs is vasúti pálya.) Mégis fel kell tennünk a kérdést, hogy megtörtént-e a vonatlopás, pontosabban: *létezik-e* ez a tett vagy sem, van-e ontológiai realitása? Mint ténylegesen megtörtént dolog nyilvánvalóan nem létezik, de következményeiben igenis valóságos. A józan ész logikája szerint csak elkövetett bűnért lehet bűnhődni — ez a logika azonban itt nem érvényes. Itt ugyanis a büntetés nem a bűn következménye. A bűn (a tett) léte itt magából a büntetésből konstituálható — vagyis a normális logika megfordul, és a nem-tett mint tett, előzmé-

¹³ Ennek a dolgozatnak nem célja az örkenyi életműben fellelhető párhuzamok, analógiák elemzése. Csak utalok rá, hogy ez a probléma a *Bab* iktól az *Egyperces novellák* számos darabján át a *Forgatókönyvig* jelen van Örkenynél.

nye és kiváltója lesz a büntetésnek.¹⁴ Mindennek egyenes következménye lesz Miklós önazonosság-vesztése, ami még kiegészül azokkal a történelmi okokkal is, hogy az 50-es években a szocialista identitás erőszakolt megteremtése egyúttal el is távolított ettől az identitástól, valamint, hogy „a dogmatizmus formalizmusa – mint egyébként minden formalizmus – hosszabb távon az identitásérv és -tudat rombolója”.¹⁵ Miklós, akit a vasúthoz az elhivatottság szenvedélye fűz, a darab jelenében *már nem* tudja áttekinteni, irányítani ezt a (rész) szervezetet, hozzáértését szenvedélyével pótolja. Már nem alkalmas arra a szerepre, amit a vasútnál betölt, így hát tulajdonképpen már nem vasutas.

Péter ellenképe Miklósnak: őt nem az érzései, hanem az értelme vezeti, mindent tud a vasútról – elméletben, ám ő *még nem* is tagja a vasútnak. Ez az ellentmondás, ami tökéletes elméleti felkészültsége és a szervezetbe való bejutás megghiúsulása között feszül, kikezdi önbizalmát, énképét, azonosságtudatát. Hiszen nyilvánvalóan azért tud mindent, ami a vasúttal kapcsolatos, mert identikus ezzel a szervezettel; ám ha mégsem lehet részese, akkor már nemcsak vasutas, hanem – mint mondja – „most már Bokor sem akarok lenni”.(88.)

Pál esetében a hiány, a „már nem”-jelleg, ha lehet, még hangsúlyosabb, mint a többi szereplőnél. Míg a többi Bokorról Judit azt mondja: „imádnak bemutatkozni”(11.), addig Pál erre így utal: „Én nem szeretek bemutatkozni.”(14.) Mert hiszen arra a kérdésre, hogy *ki ő*, nem tud válaszolni. „Ha valaki megkérdezi: 'Kihez van szerencsém?' – elkezdem mondani: 'Compagnie Internationale des Wagons Lits et Wagons Restaurants.'”(uo.) Ő az, akinek alapdilemmája, hogy „érdemes-e még lennie egy kicsit, érdemes-e segítséget, vérátömlesztést kérnie embertársaitól: legyen-e?”¹⁶ Ez a

¹⁴ Ez a bűn-büntetés inverzió nagyon hasonló ahhoz, amit Franz Kafka műveiben (különösen *A perben*, *Az átváltozásban*) találhatunk.

¹⁵ Kapitány Á. – Kapitány G.: i. m. 68.

¹⁶ Balassa Péter: *A színeváltozás*. Bp. 1982. 246.

dilemma pedig nem új keletű: felidézi egy negyven évvel korábbi emlékét, amikor így fogalmazott, „Nem akarok Bokor lenni, hihhi...” (89.) A nem-létezés preferálása, a „holtak pártjára állás” a legszélsőségesebb reagálás az érvesztésre. De ez Pál esetében nem véletlen, mivel „hiábavaló küzdelmet folytat önmaga megőrzéséért, autonóm létezéséért”.¹⁷

A férfi szereplők közvetlenül kapcsolódnak a vasúthoz, s ők ebben a kapcsolatban társadalmi identitásuk elvesztését élik át. Számukra *vasutas voltak*, hivatásuk a problematikus. Péter teleologikus azonosulása a szervezettel meddő marad, Miklós prakticista viszonya meddővé válik. Pál pedig nemcsak a társadalmi identitásaként megélt vasutat veszíti el – a nyugdíjazás személyes létét is kikezdi. Ezek a hiányok – ugyanúgy, mint a női szereplők esetében – a nemzedéki hovatartozáshoz is szorosan kapcsolódnak.

Nemcsak az emberek önazonossága kérdéses azonban a darabban, hanem a *tárgyaké* is: azok a reális vagy szimbolikus tárgyak, eszközök, anyagi dolgok, amelyek a műben kiemelt szerepet kapnak – a sátor, a vasrúd, a tojás, a vajjas kenyér, az ernyő, a „vér” – egyszerre léteznek is, meg nem is, azonosak is önmagukkal, meg nem is. Már idéztem Judit eszmefuttatását a vajjas kenyérről, valamint Mimi és lánya párbeszédét a sátor sátor voltáról. A vasrúddal folyó manipulációk is ezt a lét-nemlét paradoxont illusztrálják: a rúdra valakinek mindig szüksége van (előbb Miklósnak, majd Veronkának, később Mimine), ám vagy nem ismeri föl a rúd rúd voltát – *Miklós*: „Kérem, nincs valakinél egy tárgy, aminek nem tudom a nevét? . . . Egy rúd vagy ilyesmi? . . . (Kimegy, belebotlik a rúd, bosszúsan visszanéz rá, kisiet). (15.) – vagy nem fogadja el, holott el akarja fogadni (Pál és Veronka „bohócjelenete”).

A vér a dráma első részében már kijelöli azt a módot, ahogyan a szereplők a „véren keresztül” egymáshoz rendel-

¹⁷ Mész Lászlóné: i. m. 172.

hetők: Miklósnak magas a vérnyomása, Péter (és neje) hivatásos véradó, Pálnak pedig vérre lenne szüksége: *hiánya van* belőle. A mű első részében azonban ez a kapcsolat még nincs meg; a család, a Bokorok szétszórta, atomizáltan vannak jelen, izolált egyedekként. Egy külsődleges, távoli, „nagyközösségi” referencia kapcsolja őket egymáshoz: *a vasút*. A dráma második részében azonban létrejön egy közvetítő közeg a vasút nagyközössége és az egyes Bokorok között, megszületik (vagy újjáéled) egy kisközösség, melynek tagjait egy – átvitt- és szó szerinti értelemben is – belső kapcsolódás fűzi Pálon keresztül egymáshoz: *a vér*.

Ez a kapcsolat felcsillantja a reményét annak, hogy mindaz a hiány, ami a mű első részében a szereplőket kínozza, megszűnjék, hogy Pál és a többi Bokor szövetsége lehetővé tegye, hogy „igazi önmagára cserélődjön minden és mindenki. Hogy azonos legyen önmagával. S hogy önmagának lássunk mindent és mindenkit”.¹⁸ Ebben a szövetségben Páltól – az adott vér fejében – minden egyes szereplő azt várja, hogy ő szüntesse meg ezeket (az egymásnak már eleve ellentmondó) hiányokat, azonosság-vesztési problémákat. Pálnak tehát egymást kizáró kéréseket kellene egyidőben teljesítenie. Így Mimi azt várja tőle, hogy legyen a gyereke, hogy *pótolja* (hatvanévesen) az anya-szerephez hiányzó komplementer gyermeki szerepet. Veronka kívánsága az, hogy „Kedves Pál! Én gyereket akarok.” (52.) Ő az anyává váláshoz kéri Pál közvetlen segítségét. Péter szakmai partnernek tekinti őt, és egyúttal közbenjárását kéri a vasúthoz való bejutás elősegítéséhez – amit Pál mint nyugdíjas már *nem tud* megtenni. Ugyanez az oka, hogy *visszautasítja* Miklós segítségkérését is, aki infantilizálódva könyörög neki: „Pál! Légy holnap mellettem”, majd így kérleli: „A vasút érdekében kérlek, hogy segíts.”(71.) Tőle várja Miklós, hogy tájékozódóképességét gazdag tapasztalataival segítsen áthidalni.

¹⁸ Tarján Tamás: *Éljen a kérdőjel! Örkény István, a drámaíró.* Napjaink, 1983/2. 30.

A spiné a besúgáshoz keres szövetségest Pálban (54–56.), hogy ily módon adjon értelmet értelmetlen létének és ténykedésének. Judit az a szereplő, aki a személyes hasznon túl – sőt, attól függetlenül – teremt kapcsolatot Pállal, s bár ő szervezi meg Pál érdekében a Bokorok véradását, ő maga mégsem vár viszonzást, sem a Tájékoztatóba való bejutás előmozdításában, sem másban. (Ezért is tűnik el szinte teljesen a dráma második részében; majd csak a zárójelenetben, a búcsúzó monológban kerül alakja előtérbe.) Judit „önzetlenségének” egyik motívuma az, hogy ő a saját erejéből akarja a célját elérni – nem vár, és nem is fogadna el segítséget.

Pál alakján keresztül Örkény meg is jeleníti magát a *behelyettesítést*, azt a konvertálhatóságot, amit a darab bevezetőjében említ (ahol ezt a mű egészének befogadásával kapcsolatban írja). Ily módon pedig nemcsak a szereplők azonoság-vesztésének láttelejét állítja ki, hanem bemutatja azt is, hogy egy olyan világban, amelyben nincs jelen a stabil identitás, ott a behelyettesítés által történő én-erősítés is – noha ez az egyetlen kínálkozó lehetőség – eleve elvetélt kísérlet. A hatvanéves Pál egy személyben lehet kisgyerek és nemzőképes apa, a mindentudó értelmiségi szakmai partnere és a kiemelt munkáskáder érzelmi támasza, vasutas és nem vasutas, Bokor és nem Bokor, élő halott (gyógyíthatatlan beteg) és holt élő (felesleges ember) stb.

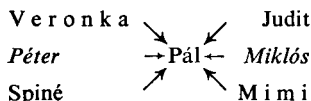
A mű első része az *egyéni* azonosságtudat válságát mutatja be, a második részben pedig ez kiegészül a *közösségi* identitás problematikusságának megjelenítésével. Ez a két vonatkozás szétválaszthatatlanul fonódik egymásba:

„A csoportidentitás felbomlása és problematikussá válása lehetetlenné teszi az egyén és csoportja, közössége közötti folyamatos ‚dialogust’. Ennek következtében személyes identitása is elveszti alapját és külső referenciáját.”¹⁹

¹⁹ Pataki Ferenc: *Az én és a társadalmi azonosságtudat*. Bp. 1982. 252.

Ez a külső referencia a szereplők számára a mű első részében egy én-távoli, „össztársadalmi” méretű rendszerhez való *közvetlen* kapcsolódás. A közvetítés hiánya, az egyén és a nagyközösségi szervezet közötti kisközösség(ek) nem-léte jelenti az egyes szereplők identitás-zavarának egyik legfőbb okát: az a tény, hogy hiányzik egy referenciacsoportot jelentő kisközösség, ami az egyes szereplők és a *vasút* nagyközössége közti közvetítőszerpet betöltené. Ez a közvetítő kisközösség teremtdik meg a darab első részének zárójelenetében, amikor Pál kimondja a bűvös szót: „Bokor”. A többieket minden más információ érintetlenül hagyja (a halálos betegség híre, sőt, még az is, hogy Pál vasutas.) A mű második részében arra történik kísérlet, hogy a közös Bokor volt alapján, a mi-tudat erősítésével, illetve visszanyerésével teremtsék újra saját megtépzott személyes identitásukat. Mert az első rész megmutatta, hogy amennyiben csak a nagyközösségi (vasúti) célok, érdekek érvényesülhetnek, akkor elvész a lehetőség az emberek *személyes* identitásának megteremtésére.

A második rész viszont arra világít rá, hogy a kisközösségeknek „*a nagy közösség iránti identitás kifejlésztéséhez szükséges közvetítő funkciójuk* gyengül meg, ha a társadalom nem ad módot cselekvési lehetőségeik kialakítására és bekapcsolására.”²⁰ Mert a Bokorok együtt sem többek, mint külön-külön, jóllehet ez a vérszerződés kapcsolatot teremt közöttük, de ez a létrejövő csoport legfeljebb kvázi-közösség, mert nem valamiféle közös cél- vagy tevékenységrendszer tartja össze, hanem csupán Pál személye, akihez mindenkit (Judítot leszámítva) saját önös érdekei kapcsolnak. Így:

Ez a szimmetrikus elrendeződés azt mutatja, hogy a szereplők olyan komplementer párokba szerveződnek, amelyek

²⁰ Kapitány Á.— Kapitány G.: i. m. 69. — kiemelés az eredetiben.

egy bizonyos aspektuson belül a két szélső viszonyulási pólust képviselik. (Például Péter a racionális, Miklós az emocionális; Veronka a Pált apa-pótléknak, Mimi a gyerek-pótléknak tekintő viszonyt képviseli.)²¹

Ezek a Pálhoz fűződő viszonyulások *tárgyi*, és nem személyes jellegűek. Pált a továbbéléshez nemcsak a vér pótlásával kellene segíteni, hanem azzal, hogy a többiek *emberi* kapcsolatba lépjenek vele, hogy mint emberre legyen rá szükségük, és hogy kielégítsék az ő emberi szükségleteit. De Pál a Bokorokkal (Judit kivételével) csak *közvetve* tud kapcsolatot teremteni. Az első részben Judit közvetít közte és a „család” között; a második rész elején pedig Pál, noha egyidejűleg van jelen a többiekkel, *levélben* (ennek közvetítésével) fogalmazza meg kívánságait:

„Szeretném tehát úgy berendezni az életemet, hogy ne csak én lássam hasznát a meghosszabbításnak, hanem önök is elmondhassák: ezért az emberért érdemes volt áldozatot hozni” ... „*Kérdezzenek, s én válaszolok, adjanak tanácsot, s én megfogadom...*” (46. — kiemelés tőlem)

Pál a *kölcsönösség* alapján vár humanizált kapcsolatot azoktól, akiktől segítséget kapott, s akikkel nem pusztán a vér közvetítő közegén keresztül, hanem a személyesség közvetlenségében kíván együvé tartozni. Ez az igénye azonban meghaladja a Bokorok „teljesítőképességét”. Ők tárgyakat, anyagi dolgokat tudnak csak adni, emberi viszonyt, megértést nem. A család nevében Miklós így utasítja el Pál fenti kérését: „Még csak ez hiányzik! ... Mindenkit fölkérek, hogy ne szóljon bele az életébe. Mi egy szabad embert hoztunk a világra. Csináljon, amit akar.”(uo.) Ez az elutasító magatartás azonban rögtön megszűnik, mihelyt Pálnak tárgyakra van szüksége: „egymásra licitálva kínálják

²¹ A szereplőknek ez az ábrája nagyon hasonlít ahhoz, amellyel a *Tóték* szereplőrendszerét jelöltem. Vö.: Müller Péter: *Műnem és világkép összefüggései a kétféle Tótékban*. Literatura, 1980/3—4. 535—545.

holmijaikat” — írja Örkény az instrukcióban.(47.) Boldogan pótolják, *helyettesítik* ezekkel a tárgyakkal azt, ami elvileg helyettesíthetetlen, az el nem idegenedett, humanizált emberi kapcsolatot. Ezekért a tárgyakért viszont — mint már említettem — valamennyi „adományozó” ezt, a saját azonosságtudatának erősítéséhez, megőrzéséhez nélkülözhetetlen *emberi* viszonyt fogja igényelni Páltól. Íme, egy további kibékíthetetlen ellentmondás tehát, amely a konvertálhatóságot és az identitást szétválaszthatatlanul, s egyúttal eleve reménytelenül egymáshoz kapcsolja.

A második részben elvégzett „művészi közösségdinamikai vizsgálat”²² bebizonyítja, hogy az első részben feltárt egyéni (személyes és társadalmi) azonosságtudati problémák *analógok* a közösségi (csoport-) identitás kérdéseivel. Ebben az analógiában a szilárd személyes azonosságtudat feltételeként az jelenik meg, hogy az egyén határozott és állandó viszonyban álljon saját társadalmával („a vasúttal”), egy — vagy több — közvetítő közösségen keresztül. A két összetevő ugyanis egymást kölcsönösen erősíti vagy gyengíti. „Nem lehetséges elkülöníteni egymástól a személyes fejlődést és a társadalom változását, lehetetlen szétválasztani az identitásválságot az egyén életében és korunk válságait a történelmi fejlődésben.”²³

És ugyanígy lehetetlen a csoportidentitás és az egyén szétválasztása. Ez a három szint: az egyéni, a csoport és a társadalmi oly mértékben függvényei egymásnak, hogy bármelyik problematikussá válása kihatással van a többi szintre, s Örkény a *Vérrokonok*ban épp ezt az összefonódó problematikus-ságot, a valamennyi szintet érintő azonosságbizonytalanságot, illetve azonosságvesztést ragadja meg. Az egyes Bokorok esetében is igaz az, hogy

²² A kifejezés forrása: Mész Lászlóné: i. m. 163.

²³ E. H. Erikson: *Identity: Youth and crisis*. Idézi Pataki Ferenc: i. m. 258—259.

„az egyéni krízisek — jóllehet sokszoros közvetítéssel — a társadalmi krízisekben gyökereznek. És viszont: az egymást kölcsönösen átható csoport- és én-identitás jelentős erőforrás mind az ego-szintézis, mind a társadalmi szervezet működése szempontjából.”²⁴

Ugyanakkor ebben a műbeli világban az ezek között a szintek közötti kapcsolódás alapvetően *hiányos*, s a szintek egymástól való elszakadása teszi az egyes szereplők számára problematikussá saját énképüket.

A fentebb megfogalmazott szintek közötti kölcsönösség pedig ebben a társadalomban hierarchiává torzul, ahogy az egyik Bokor meg is fogalmazza: „Mi csak emberek vagyunk, de a vasút, az vasút, annak megvan a rendje, és tudja, mit csinál . . .”(85). És ugyanez a helyzet az egyén és csoport viszonyával is, mert ebben a világban az individuum csak annyiban érdekes, amennyiben egy csoportnak alárendelt: „mi egész életünkben azzal vagyunk elfoglalva, hogy Bokorok vagyunk, ebből indulunk ki, ide térünk vissza, és ha tudnánk, se akarnánk kilépni ebből a körből . . .”(uo.) — mondja egy másik szereplő. Ez a függőségi viszony pedig definíciószerűen így fogalmazódik meg: „*egy Bokor épp attól lesz Bokor, mert tudja, hogy van valami, ami fontosabb, mint ő . . .*”(86. — kiemelés tőlem). Az identifikáció során az egyén eltűnik, felszívódik a szervezetben: „*Egy Bokor és a vasút: egy!*”(88. — kiemelés tőlem.)

De mire ezek a kijelentések elhangzanak, már tudjuk, hogy hiába azonosulnak az egyes Bokorok a vasúttal, az nem tart igényt rájuk. Pál már fölösleges, Miklós már alkalmatlan, Péter még túlságosan önállóan gondolkodik. Judit először maga lázad fel, s így válik alkalmatlanná, hogy automata legyen, majd pedig még túlságosan önmaga (vagy túlságosan nő?) ahhoz, hogy a szervezet magába fogadja. Egyszóval, valamennyien átélik a vasúttal kapcsolatban ugyanazt, amit Pál is átél a Bokorokkal való viszonyában: hogy igényt tart a kapcsolat, az azonosulás kölcsönösségére, de ez az igény

²⁴ Pataki Ferenc: i. m. 261.

kielégítetlen, a kapcsolat egyoldalú marad — miként az marad az egyes Bokorok és a vasút viszonyában is.

A darab zárójelenetében Örkény az egyének és a kisközösség azonosságtudatának kérdését — ha csak utalásszerűen is, de — kibővíti a nagy közösség identitásproblémájával. Judit zárómonológja vasúti katasztrófák lajstromba vétele, amelyek a „mai nap reggelén életbe lépett nyári menetrend” óta történtek. E kudarcok kapcsán pedig Judit azt fogalmazza meg, hogy a vasút tulajdonképpen nem vasút, mert alkalmatlan arra a szerepre, annak a funkciónak a betöltésére, ami vasúttá tenné. Mert „az elmondottak folytán egyelőre nincs vasúti járat Ausztria, Bulgária, Lengyelország és Románia felé”. De ezt a következtetést Judit azonnal vissza is vonja, sőt, a Bokorokat — akikről a darab folyamán megtudtuk, hogy kapcsolatuk a szervezettel alapvetően problematikus — felsorakoztatja a vasút mellett. A fenti mondatot tehát így folytatja:

„de a vasút az vasút, a vasútnak mennie kell, én tehát örömmel jelentem, hogy minden dolgozója talpon, úgymint Bokor Pál, Bokor Miklós és neje, Bokor Péter és neje, továbbá Bokorné, a háromszoros vasutasözvegy, és az ő lelkes összefogásuk eredményeképpen holnapután, tehát az első munkanapon megindul a forgalom, addig azonban, tehát az ünnep két napján, arra kérjük a nagyérdemű utazóközönséget, hogy csak halaszthatatlan ügyben vegye igénybe a vasúti szállítóeszközöket.”²⁵

A mű tehát egy olyan jövő ígéretével zárul, amelyben *először* egy katasztrófa következik be, s csak utána áll vissza az élet a rendes kerékvágásba.²⁶ A zárómondat pedig erre a katasztrófális helyzetre, s nem az utána jövőre vonatkozik: „Aki teheti, utazzék repülőgépen, autóbusszal, autón, vagy pedig, ami a legszebb, menjen gyalog . . .”(94.) Ebben a zárójelenet-

²⁵ I. m. 94. — Örkény ezt a mondatot *utólag* írta bele a szövegbe, és a következő értelmezést fűzte hozzá: „E kis javítás azt jelenti, hogy Pál életben maradt, Pétert mégis fölvtették a vasúthoz. . .”(i. m. 508.) Ennek az értelmezésnek a vitathatóságával itt nem foglalkozom.

²⁶ A *Pistiben* hasonló módon, az atomkatasztrófa *után* jelenik meg Varsányiné hirdetése.

ben oly módon rendelődnek egymás mellé a darab kulcsproblémái, hogy a műben felvetett kérdések nyitva maradnak. A dráma egyrészt visszatér a kiindulópontjához, a hangulat Pál ellen fordul, a Bokorok megvonják tőle támogatásukat, s így ő maga kénytelen azt mondani: „ott vagyunk, ahol voltunk”.(91.) Másrészt azonban együvé tömörülnek az ernyő alatt, és a fenti zárómonológ névsora is erre az összetartozásra utal.

A jövő az egyéni sorsokban is (a katasztrófa és a túlélés mellett) kétféle lehetőséget tartogat: egyfelől azt, ami a spiné alakjában mint már konkrétta vált, megvalósult jövő megjelenik (ő annak jelzése, hogy ilyené is válhatnak majd a többiek: kiégett, önző, kegyetlen, gonosz öregekké); másfelől azt, amit Judit képvisel (aki az egész közösségi akciót megszervezi, és aki képes emberi céljainak érvényesítésére, akinek képében a jövő mint lehetőség mutatkozik meg.) A darab tehát az egyéni és a közösségi jövőképében is képviseli azt az átválthatóságot, behelyettesíthetőséget, ami a mű egész jelenbeli világának központi szervezőelve.

A *vasút* mint modell (mint totális intézmény) elég absztrakt ahhoz, hogy igen sokféle konkretizálása legyen megadható. Mivel nem kapcsolható egyetlen magyarázóelvhez az, hogy mire utal ez a szervezet, a behelyettesítések száma valóban korlátlan. A vasútnak ezenkívül saját belső „*világszerűsége*” van, saját nyelvvel, szabályokkal stb., s ezáltal a darabban lehetővé válik, hogy a szereplők ebből a belső vasúti világszerűségből úgy tekintsenek a valóságra, a világra, mint ahogy mi tekintünk rájuk, a mi való világunkból az ő *szimbolikus* vasúti világukra. A szereplők a maguk szemszögéből így fogalmazzák meg ezt: „A fizikusoknak szóló üzenetében írja Einstein: 'A világot naggyá tettük, de magunkat nem tudtuk hozzá növeszteni.' Vége az idézetnek, mely — különben nem is idézném — szóról szóra a vasútra alkalmazható.” (72.) Vagyis a szereplők a világot alkalmazzák, vonatkoztatják a vasútra, míg mi, befogadók a vasutat alkalmazzuk a világra (illetve ennek egy szeletére.)

Ezzel a drámai formával, ezzel a „matematikai koordináta-drámával”,²⁷ aminek nemcsak befogadására érvényes a bármivel való behelyettesítés, a bármivel való felcserélhetőség lehetősége, hanem ez a konvertálhatóság az, ami a mű világában az egyes szereplők primer és társadalmi identitásának, a kisközösség és a társadalmi szervezet azonosságtudatának elsődleges jellemzője, ezzel Örkény megteremtette – ahogy ő fogalmazza – azt az „elvont, gondolati drámát”,²⁸ amelyben eljutott „az általánosítás számára elérhető leg-távolibb csillagképig”.²⁹ Létrehozott tehát egy olyan drámai konstrukciót, amely mind egészében, mind valamennyi alkotóelemében az azonosság-mátság, lét-nemlét, identitásképzés is identitásvesztés élettényére épül. Vagyis amely nemcsak (esztétikai) minőségében, a groteszkben, hanem ontológiai létében is az egymást kizáró ellentétek szétválaszthatatlanságát mutatja be: a konvertálhatóságot és az identitást.³⁰

Befejezésül a tanulmányom mottójának választott idézetre térek ki,³¹ amelyben Örkény és Flaubert óta szállóigévé vált viszonyt fogalmaz meg alkotó és mű (illetve műbeli szereplő) között. Ez, az alkotó által „életre keltett” hőssel való *azonosulás* sokaknál megfogalmazást nyert. Itt most egyetlen példát idézek, Huszárik Zoltánt, aki így vall:

„Flaubert merészen állította: Bovaryné én vagyok. Én sem mondhatok mást: Csontváry én vagyok. A film rólam beszél elsősorban, az én véleményemet, elképzeléseimet fogalmazza meg a világról, az emberről, a közösségről...”³²

²⁷ A kifejezés forrása: Nagy Péter: i. m. 28.

²⁸ *Párbeszéd a groteszkről. Beszélgetések Örkény Istvánnal.* Bp. 1981. 157.

²⁹ I. m. 156.

³⁰ Az életműben fellelhető párhuzamokra itt nem térek ki, röviden utaltam rájuk két kisebb írásomban. Vö.: P. Müller Péter: *Örkény István: Babik*. Jelenkor 1983/9. 829–831; és a *Kulcskeresők* előadása kapcsán a következő cikkemben: *Az értelmezés kelepcéje*. Színház 1983/12.

³¹ A mottó forrása: Örkény István: *Drámák. II.* 532.

³² Hegyi Béla: *Latinovits. Legenda, valóság, emlékezet.* Bp. 1983. 353–354.

Örkény azonban a szokásos „én vagyok” azonosulásának megfogalmazásán kívül *mást* is mond: egyrészt nem egyetlen szereplővel identifikálódik, hanem a „Bokorok összességével”, másrészt nem egymaga azonosul, hanem ezt az aktust kiterjeszti egy közösségre, amelybe „mi mind” beletartozunk. Ez a két eltérés a közkeletű megfogalmazásoktól szorosan kapcsolódik az egész mű problematikájához. A mottóul választot vallomásban ugyanis az tételeződik, hogy vannak együvé tartozó (közösséget alkotó) Bokorok, másrészt, hogy vannak együvé tartozó olvasók —, akiket „mi”-nek nevezhetünk — s a mű ismeretében ugyanakkor azt is tudjuk, hogy mindkettőt mélyen áthatja az identitás problémája. Ennek a két csoportnak az egymásra vonatkoztatásával Örkény azt is kifejezi, hogy a *Vérrokonok* világában és a mi világunkban jelentkező egyéni és közösségi azonosságtudat kérdései lényegükénél fogva összefonódnak, s hogy a közöttük levő inherens viszony — a műalkotásban és a valóságban is — csak egyidejű vizsgálatukat teszi lehetővé.

P. MÜLLER PÉTER

VITA

„... OTT MÁR TUDTÁK ÉS VÁRTÁK ÉS BEVITTÉK...”

ANTIFASISZTA MŰ-E A JÓNÁS KÖNYVE?

Többen, több oldalról, részben igen tüzetesen vizsgálták már Babits késői, kivételes erejű, különös stílusötvözeteket nyújtó remekét, abból a szempontból is, hogy milyen eszmei indíttatások, milyen szemléleti interferenciák, illetve milyen eltérő magatartássajátságok érvényesülnek benne.¹ A centenáris ünneplés alkalmával megjelent írások azonban mintha elsiklottak volna ezeknek a kutatásoknak a tanulságai fölött, noha ezek közérdekűeknek látszanak. Így indokolt lehet mondhatni provokatív élel fogalmazni meg az alcímben szereplő kérdést. Milyen érvek is szólnak a mellett a meglehetősen egyöntetűséggel vallott vélemény mellett, amely szerint Babitsnak ez az alkotása jellegzetesen antifasiszta indíttatású, hogy antifasiszta morális alapállást tesz a magáévá?

A dolgok újra-végiggondolásának igénye a műalkotás és a társadalmi valóság tényeinek egybevetését kívánja meg –, akár közismert elemek újra-végignézését is.

„... kiálts a Város ellen! Nagy ott a baj, megáradt a gonoszság” – ennek az isteni szózatnak az erkölcsi ítéletei valóban akadálymentesen illeszthetők rá arra az országra, mely a sorok írásakor a hitleri téboly szellemében épül mind félelmetesebb hatalommá. Még azon sem kell talán fenn-

---

¹ Fodor Ilona: *Babits és a Jónás könyve*. Kortárs, 1967/2. 297–304; Melczer Tibor: *Egy költői magatartás kettőssége Babits Jónás könyvében*. ItK, 1972/3. 307–332; Kelemen Péter: *A Jónás könyve parabolaszerkezetéhez*. ItK, 1975. 60–64; Tamás Attila: *A Jónás könyvéről – teljességre törekvés nélkül*. Studia Litteraria, Tom. XVI. Debrecen, 1978. 57–70.

akadnunk, hogy Babits Jónását „a feddett népség” lehetséges magatartása készletfutásra, nem pedig valamilyen felsőbb „nínivei hatalmak” kegyetlen tilalma. Végül is tudjuk, hogy „a népség” is részt vett egyben-másban, s nemigen kedvelte azokat, akik ezért kárhóztatni próbálták. Mikor hiábavalónak bizonyult menekülési kísérlete után pillantjuk meg a Ninivébe jutott Jónást, akkor azonban el kell már egy kissé bizonytalanodnunk. Itt ugyanis semmiféle megkövezési szándékok nem látszanak hősünket fenyegetni. Eleven piaci kavargás közepén találja magát, adás-vevés zsvaját próbálhatja meg túlkiabálni prófétai igéivel. Ám – tudjuk – alig szerez magának ezáltal többet valamilyen csodabogár-szerepnél. („... az asszonyok körébe gyűltek akkor / s kísérték Jónást bolondos csapattal. / Hozzá simultak, halbüzét szagolták, / és mord lelkét merengve szimatolták.”) Ezért is megy majd tovább –, hogy tisztességgel megfelelhessen a prófétai követelményeknek, ha már egyszer kínos-keservesen hirdetőjévé lett az igének.

Csakhogy a valóság mindvégig távol marad Jónás elképzeléseitől. Attól is, amit remélhetett, attól is, amitől rettegett. Hiába forog ugyanis vérben a szeme, hiába „bődül” iszonyút: se bűnbánó megtérésre, se könyörtelen elítéltetésre – mártírsorsra – nem talál. Van, ahol éppenséggel ügyet sem vetnek rá: élük változás nélkül a maguk életét. („de az árusok csak tovább nevettek, / alkudtak, csaltak, pöröltek vagy ettek”; mások „a homokon illegve kigyóztak, / s szemérem nélkül a nép előtt csókolóztak.”) Egy felsült Péter apostol érezhette volna úgy magát Madách római színeiben, ahogy Babits Jónása Ninivében. („... meztelen táncoltak . . . a szolgák / vagy karddal egymást ölték, kaszabolták / játéku . . .”) S amit már a cethal gyomrát megjárt Jónás sem bír elviselni: úgy fordulnak a dolgok, hogy végül a maga teljes prófétai alakításával *ő is részévé lesz ennek a világnak*. Hiszen amint híre megy, hogy találtak valakit, aki mocskosan-tépetten, síró dühvel végpusztulást jövendő és megtérést hirdet, a nagy nínivei „rendező” láthatólag fölismerik, hogy már *csak ő*

hiányzott a nagy komédiából: „... Ott már tudták és várták és bevitték, ... hogy szónokoljon ...”

Okkal perel hát utóbb urával Jónás, amiért még ezt a szégyent is el kellett érte — miatta? — szenvednie: „Lám, megcsúfoltak ...!” — Okkal, hiszen a komédiába fulladó tragédia nem föltétlenül enyhébb a mártíriumnál.

Csakhog: hol volt efféle komikum a hitleri korszak igehirdetőinek sorsában? Melyik bírálójukat tették az új rend urai „egy cifra oszlop tetejébe”, hogy onnan mindenkinek a fülébe harsogják intő és átkozó szavaikat? Adás-vevés kalmárszelleme, gátra nem lelő szexuális szabadosság, a világ élvezeti cikkek tekintése: ezek lettek volna a Harmadik Birodalom legfőbb jellemzői?

A kérdés már-már olcsón szónoki, mégsem térhetünk ki föltevése elől. Bármennyire nyilvánvaló ugyanis, hogy a tények ismerete alapján csak egyértelmű *nemmel* lehet megválaszolni, hallgatólag mintha — évtizedeken át — magától értetődő *igen*-feletletet adtunk volna rá.

És lépünk eggyel még tovább. Hiszen tudjuk: a történet nem itt ér véget: nem Jónás átkainál. Hanem az Úr megbocsátásánál, a megbocsátás érveinek elősorolásánál.

A hitlerizmus világán belüli csöndes, alig észrevehetően végbemenő megjavulást remélte volna Babits?

A válasz megkísérlésénél nem kell a föltevések bizonytalannabb szféráiban maradnunk: közismert verseiből kapjuk majd meg az egyértelműen tagadó választ. Lengyelország lerochanása után, a francia földet fenyegető előzőnlés előtt Babits szinte megismétli a jónási átkot — de olyan szigorral, amely nem ismeri a komikai mellékhangok feloldását.

Sujtsd el fölöttünk ítéletedet,
és bocsáss újabb vízözönt a földre!

Vagy inkább

Megengednéd-e, hogy gyermekeinknek
gyermekei — gonosz új iskolák
neveltjei — már nevét is elfeledjék
annak, mi előttünk szent ma még?

(*Talán a vízözön...*)

S ezúttal nem hangzanak el olyan szavak, melyek fölmentést adnának a büntetés terhe alól. Az ígehirdetést is megtiltó hatalmakról ítélve Babits nem hallatja a bölcs nyugalom érveit.

Mint ahogy korábban sem tette, amikor úgy látta, hogy „Jön a Barbárság, mint havas tavasz, / korbáccsal a kezében”.

Jónás *történetét* írva bizonyára egykori — valóságos vagy képzelt? — erkölcsi tartásoknak a fellazulását érezte Babits, s ezen tudott úgy felindulni, hogy haragjához előbb-utóbb azért kétkedést is kellett társítania: vajon teljesen méltányosak-e indulatai? Vajon nem egyfajta emberi gyöngeség lapang-e bennük? is És egyáltalán: nem becsüli-e túl a saját szerepét? *A Kártyavár*, a *Gólyakalifa* vagy a *Halálfi*ai világában is ott rejlő vagy éppen felszínre törő vétkesség alighanem közelebb áll a cselekménybeli Ninive fertőzöttségéhez, mint azok a bűnök, melyeket az SA és a Gestapo eszközeivel követtek el.

A Talán a vízőzön ezért nem a *Jónás* könyvét záró isteni szózatot vonja vissza — inkább új, *másik ítéletet hirdet. Más vétkes* fölött.

Egy másik város sorsa fölött.

A fölött a Ninive fölött, amelyiknek az árnyai az *utóbb írt Jónás imája* vallomásában már egyre fenyegetőbben: Babitsot is egyre kegyetlenebbül nyomasztva kezdik árnyékukat előrevetni. Ezért is egyre szorongóbb a szava: „míg az égi és ninivei hatalmak / engedik, hogy beszéljek s meg ne haljak.” *Itt* kezdenek csak Babits művében előrajzolódni annak az újfajta hatalomnak a körvonalai, amelyik már nem tudja — vagy nem akarja — „manipulálni” a maga művészeit: udvari bolondokként kiszolgálóiként felhasználni. *Ez* a Ninive már megvonja tőlük a szólás jogát.

Ennek a parancsuralmi „város”-nak a képéből vetített azután valamennyit vissza az olvasók tudata a korábban íródott mű Ninivéjére is.

Nem kizárólag annak alapján, hogy a máskülönben zárt egységbe formált mű — a *Jónás imájával* kiegészített *Jónás*

könyve – fő- és utórészében ugyanaz a „Ninive” név szerepel. Az az *általános* erkölcsi igazság, melyet egyik fontos részében a mű megfogalmaz – hogy ti. „vétkesek közt cinkos, aki néma” – a negyvenes években, a fasizmus előretörése idején ilyen irányú konkrétumok viszonylatában mutatkozott elsősorban érvényesnek: a fasizmus előtti meghunyászkodás egyik formájának kategorikus elvetésében. (Még akkor is, ha magában a műben keserű vád társul az ítélet kimondásához, amiért talán nem emberre szabottan kemények az ilyen isteni parancsok.) A költemény megjelenésekor is a magáénak érezhette a kor embere a vádat, még inkább így érezhette később. A háborúba sodródás, az erősödő uszítás, a katasztrófához közelítés éveiben. Vagy akkor, mikor az országot előzőnlötték a „második Ninive” hullámai. A „kiáltás a Város ellen” igéi sem annyira zord veretességük megejtő művészségét adhatták ekkortájt élményül, mint amennyire megelevenült etikai töltésük keménységét. A befogadás ilyen módosulásaihoz adott lehetőséget a *Jónás könyvének* az a része is, amelyben „Hé, emberek! Fogjátok és vigyétek ezt a zsidót!” kiáltás nyomán vetik tengerbe a menekülni vágyót. (Még akkor is, ha a tett elkövetői – tudjuk ezt is – nem Ninivéből valók voltak.) Egyértelműen a fasizmus brutalitásaira „vágott” a kép, ennek a világnak az atmoszférájából tört be valami a verssorok között, ez lett torkot szorítóan időszerűvé.

Írásban talán Lukács Györgynek kritikus időszakban: 1941 júniusában keletkezett esszéje, a *Babits Mihály vallomásai* mutat először olyasfajta *Jónás-könyve*-értelmezést, amely a későbbi évtizedekben azután általában meghonosodott. 1945 után, a „nem volt elég” önvád-érzete és vádoló szava nyomán kibontakozó viták teremthettek majd ennek az írásnak a számára is valamilyen éleztettebb olvasatot.² Ezt vette fokozatosan át az alkalmi hivatkozásoknak és az iskolai

² Vö. Király István: *Individuáletika-társadalometika*. Valóság, 1984/8. 23.

tankönyveknek az az óhatatlanul egyszerűsítő, hosszúra nyúló egymásutánja, melyben a „vétkesek közt cinkos, aki néma” már-már a költemény végszavává, a cselekmény Nini-véje pedig Hitler birodalmává lett.

De ha tény – vitát nem érdemlő tény – is, hogy a műnek *vannak* antifasiszta megnyilatkozásai – egyszersmind tehát ilyen értékei –, ez semmiképpen nem teszi *a mű egészét* specifikusan antifasisztává. Egy bizonyos kornak az olvasói recepciója érthető módon domboríthatta ki belőle az ilyen vonatkozásokat, ez azonban nem lehet ok arra, hogy mi mindvégig ilyen olvasatú beszűkítésben – a mára vonatkoztatva azt mondhatjuk: ilyen torzításban – adjuk tovább. Megérdemli, hogy teljes gazdagságában próbáljuk már a magunkévá tenni.

TAMÁS ATTILA

MI A HÉZAG?

ANTOLÓGIA A FELSZABADULÁS UTÁNI
MAGYAR IRODALOMBÓL*

Kezdjük közhellyel a könyvismertetést: az olvasó hézagpótló művet tart kezében. E tény megállapítása után feladatunk nem túl bonyolult, azt kell csupán leírnunk, hogy mi a hézag az általános iskolák 5–8. osztályaiban 1945 utáni irodalmunk hadrendjében, és az antológiában szereplő művek alapján arról beszélni, hogy hézagpótlásra alkalmas nyersanyaggal dolgozott-e a válogatás összeállítója.

Ha felütjük a *Tantervet*, az 5. osztály számára előírt tananyag részletezése előtt az egész felső tagozatra érvényes célokat és feladatokat találjuk, szerencsére csak egy oldalon. Idézzük most a célok első mondatát:

*Összeállította: Tóth Emőke (Tankönyvkiadó, 1980).

„Az irodalomtanítás célja, hogy — a szépirodalmi alkotások érzelmi-esztétikai hatására építve, kapcsolatot keresve a társművészetekkel — fejlessze tovább a tanulóknak a világ esztétikai birtokbavételének képességét...”

Az általános iskolai irodalomkönyvek szorgalmasan igyekeznek eleget tenni a tömör és határozott célok és feladatok mindegyikének, ennek következtében hol jobban, hol kevésbé, de általában tisztességtudóan unalmasak. A világ esztétikai birtokbavétele sajnos nem a tervezett ütemben folyik, az iskolákból kiszabadult tizenévesek krimi és képregényt fálnak, vagy — s ez némi önállóságra is utalhat — újmódi káromkodásokat eszelnek ki, s köpködik tele velük a jólfészült felnőttvilág járdáit. A tizenévesek szotyoláznak, a komor-komoly idősebbek pedig *a bezzeg az ő idejüket* emlegetik. A tankönyveket lapozva nem túl széles a választék II. világháború utáni irodalmi alkotásokból. Néhány kedves Weöres Sándor, Nemes Nagy Ágnes-vers, Nagy László tüzei nyolcadikban Sütő András, Sánta Ferenc, Örkény István írásai, Illyés Gyula és persze Váci Mihály versei. A névsor nem teljes, de kevesen hiányoznak. Játékos ritmikái gyakorlatokra alkalmas művek, és a szegénység nyomorúságát bemutató osztályharcos alkotások. Röviden így jellemezhetjük az általános iskolai anyagot. Természetesen túlzó ez a megállapítás, mert jó néhányszor 30–40 gyereket készítet álmélkodó csendre egy-egy vers vagy novella, de gyorsan megtörik a varázslat, a következő órán aztán minden felelő arról beszél, hogy voltak szegények meg gazdagok, és a költő a nagynénje csizmájában lépegetett télvíz idején az iskola felé.

Ha viszont ez így van, minek vagy kinek köszönhető a tény; korosztályról korosztályra, nemzedékről nemzedékre kiművelődik az irodalmat értők és szeretők, az értékest az értéktelentől megkülönböztetni tudók vékonyka rétege? A válasz egyszerű: az irodalomnak — *a valójában mindig igazat mondani köteles irodalmi alkotásoknak* —, és a mostanság a nemzet lábtörlőjeként emlegetett tanároknak. Akik így-úgy, ugrálva és araszolva, fintorogva vagy lelkesülten az

igazság, a méltóság, a szabadság felé fordítják tanítványaik szemét. És ezek az ódivatú s roppant magasztos fogalmak kizárólag az értékes irodalmi alkotásokban villannak fel. Legalábbis irodalomórán. Az 1945 utáni művekben is. Amelyekben nincsenek meg, ott csikorog a táblán a kréta, amint felírja a kérdést: *miért szép?*, hamisan cseng tanár és tanítvány hangja, amikor felolvassa. Az efféle művekben legfeljebb az iskolai ünnepélyek mikrofonjai segítenek: jótékonyan recsegnek a *szavalat* ideje alatt.

Lassan eljutottunk a spenótzöld (talán valamivel világosabb) kötésű antológiához, amely összeállítója szándéka és az olvasó gyanúja szerint hézagpótló. Még hozzá körültekintően összeválogatott, az előszavában megfogalmazott céloknak megfelelő, és főleg, diáknak-tanárnak egyaránt hasznos olvasmány. Mint láttuk, van mit pótolni, ha azt akarjuk, hogy gyerekeink a mai és tegnapi-tegnapelőtti irodalmunkat örömmel olvassák. Sok érdekes, sok izgalmas és sok szép irodalmi alkotás sorakozik fel a könyv alapjain. Mottóvá emelt idézetek vezetik be az egyes fejezeteket, ez kissé riasztó, hiszen a tankönyvekben ugyanígy van. Az első két rész a gyerekkor, a diákélet és a család képeit idézi. Sokszínűen, sokhangúan. Aztán a szerelemről, majd a hősi vagy kevésbé hősi múltról szólnak a szavak. A következő egység a szabadság lobogó szoknyája körül táncoló írók-költők — némiképp a hétköznapi forradalmisága eszméjét sugalló — írásait szorítja keretbe. *Világ-Világa* cím alatt vallomások a hazaszeretetről, majd a *Kivívott békeesség* elmúlást, halált, őszi szomorúságot bemutató művei, végül az utolsó fejezet ismét az egekig repíti a reménykedő képzeletet: *ifjúság királya, tűz*.

Az összeválogatott írások döntő többsége valóban értékes, olvasóinak élményt ajándékozó irodalmi mű, mégis egyre nagyobb kétségbeeséssel forgatjuk a könyvet. Hiába csodálkozunk rá a kortárs képzőművészet kiváló képviselőinek alkotásaira (34 darab kép ékesíti az antológiát), amint szemünk a képek alatti magyarázó szövegre csúszik, *bátran* meghökkenhetünk: együgyű értelmezések, didaktikus pötyö-

gések rágják a szánkba, hogy az adott képről vagy szoborról mit kell gondolnunk, a költő (író) és a festő (szobrász, keramikus) mit ábrázol. Rendszerint ugyanazt ábrázolják, csak másként, más eszközökkel. És ez olyan csodálatos, hogy minden kép alá oda kell írni, s így nemcsak a képek, hanem a kedves tanszövegek is emelik a kötet fényét. Idézzünk néhányat a képmagyarázatok közül. A 292. lapon, Ottlik Géza elbeszélése után Melocco Miklós Ady-szobrát találjuk, e szöveg kíséretében:

„A szobrász és az író itt közölt művében a művésznek a betegséggel vagy a halállal szembeni magatartását kutatja. Adyt, az embert legyőzte a betegség. Megtört, magát megadó embert ábrázol a szobrász. De épp Adyval kapcsolatban beszélhetünk arról, hogy az emberi magatartás és a költészet nem azonosítható. Olvass el néhány, a világháború alatt született Ady-verset!”

Mi következik mindezekből? Gondoljunk *ki* néhányat a 10–14 éves gyerekek *helyett*. 1. Az embert legyűrheti a betegség. 2. A művészt még a halál sem. 3. Az emberi magatartás (főként betegség esetén) más, mint a költői attitűd. 4. Háborús években kiváltképp más. Vagy keressük ki Petőfi képét (154. lap), s izlelgessük a didaktika zsenialitásával megfogalmazott négy darab kérdést: „Ti melyik Petőfit szerettitek? A költőt? A politikust? Az embert?” Karinthy Frigyesnek is feltehették annak idején e kérdéssort, válaszolt is rá *Az új Pilvax* című karcolatában:

„Sándor bácsi feje egyszerre kettévált, két fej lett az egyből, és a két fejtől lefelé egész Sándor bácsi kétfelé hasadt. Két nyak, két törzs. Egy perc múlva két Sándor bácsi állt az asztalon. A pofátok szentjit! — kiáltott nekikeseredve az a Sándor bácsi, akinek árvalányhaja volt, és földhöz csapta a kucsmáját —, az ántiját neki! — ez a Beöthy Zsolt már megint különválasztotta bennem az embert a költőtől!”

Folytathatnánk a *társművészeteket* és *társművészeket* összekapcsolni kívánó fantáziadús mondatokat, de unalmas lenne, mert egyformák, és mint a nehezen megojt tojások, mind *kicsit* másutt deformáltak. Talán majd a kötet végén, a *Kislexikonban*, talán ott másként lesz. *Nem*. Rend van itt,

ábécérend, a kötetben szereplő művészek neve, a név alatt rövid jellemzés a művészről, a művekről. A képmagyarázatok ekkorra már megszokott stílusában, módszereivel. *A költőkről megtudjuk, hogy képekkel dolgoznak*: „Az érzelmeket nála leggyakrabban képek jelenítik meg.”; „A világ, a valóság ábrázolására törekszik . . . Költészetében a képek hordozzák a gondolatot.”; „Újító költő. A leghétköznapiabb érzések — például a szerelem — képi megjelenítésére vállalkozik.”; „Látomásos képekben idézi fel az általa szeretett valóságot.”; „Nála a képek hordozzák a jelentést.”; „Verseiben sok a kép, ezek egyszerűek, de nagyfokú érzelmi töltést hordoznak. Komor hangú versei sohasem vigasztalanok.”; „Művei . . . ünnepélyesek, leginkább a képek hatnak bennük.”

Rózsa György úr bizonyára örömmel forgatná a *Kislexikont*, sok-sok LEGet találna: „egyik legkiválóbb”; „legeredetibb hangú”; „a XX. század egyik legnagyobb költőegénisége”; sőt, „A mai próza- és drámairodalom legkiemelkedőbb egyénisége (Sütő András)”, de még nála is sokkal jelentősebb Németh László: „Regényeivel a XX. századi prózaírodalom legkiemelkedőbb képviselője.” Micsoda biztonság! A gyerek persze nem vitatkozik, megszokta már ezt a tévéhíradós hangnemet, ha legnagyobb, hát akkor a legnagyobb. Az *Antológiában* is ezt írják.

A *Kislexikon* egyetlen érdeme — a már említett ábécérenden kívül —, hogy könyveket ajánl. A művészeket bemutató tanügyi szövegek után regények, verseskötetek, tanulmányok címei találhatók. Akinek még maradt kedve, az elmehet a könyvtárba, s előkeresheti a könyveket. Aztán lázasan gondolkodhat: *ki is hát a legkiemelkedőbb?*

Aki szereti és érti az irodalmat, s feltehetően szakmája (szaktárgya) kiváló művelője, ráadásul antológiát szerkeszt, annak az alábbi tényekre is figyelnie kellene:

1. Az olvasónak (gyereknek — felnőttnek) élményre, és nem hírmagyarázatra van szüksége.
2. Az általános iskolai tanulók többségének még 5–8. osztályos korában is van fantáziája.

3. Jobban szolgálná a világ esztétikai birtokbavételét és a *könyvtárlátogatók felvirágzását* egy névmutató (ajánlott irodalommal) az antológia végén, mint a lelkendező *Kislexikon*.
4. Egy elégségesre államvizsgázott, túlórától piros szemű magyartanár bármikor képes a könyv — nem szépírók által írt — szövegeihez hasonlólt előadni. Még hatodik órában is.

Aki szereti és érti az irodalmat, és 17416/80. számon oktatási segédeszközként való használatát engedélyezi és ajánlja egy antológiának, valamint a kéziratot bírálja és a könyvet kiadja, annak figyelembe kellene vennie a következőket:

1. Az emberek (olvasók) józan többsége nem szereti a kinyilatkoztatásokat: „Az antológiánkba felvett művek azonban mind irodalmilag értékes alkotások.” Tessék mondani, ez biztos?

2. Tudjuk, hogy a válogatás nem azt jelenti, hogy senki se maradjon ki. De azt eddig nem tudtuk, hogy 1945 „önként vállalt korszakhatár”. Ki vállalta, önök? Mi? Az irodalom? Nem önkényesen választottak akartak írni?

3. Ennyire jól tudják, hogy ki (kik) a legnagyobbak? Ez az egyedüli, kizárólagos igazság?

4. A 217. laphoz érve az Orosz János kép értelmezése: „A festő azzal, hogy felbontja a formákat az emberek fájdalmáról vall. Orosz János festménye és Galgóczi novellája a falu megváltozott életformájának nehézségeire, az emberek szenvedéseire utal.” Én feltételezném, hogy az olvasók észreveszik: a) A festő nem bontotta fel a formákat. b) Ritkán szánt pegazus a jobbágyverítéssel öntözött magyar szántóföldeken. c) Még ritkábban szorul egy-egy unikornis az igáslónak kikiáltott pegazus és a Nap közé. d) A kép címe: *Búcsúzik a lovacska*, s ilyen címmel Nagy László is írt véletlenül egy verset, valamint Orosz Jánosról a *Kislexikon*ban azt a tudósítást olvassuk, hogy „A művészet és a tett egysége jellemző egyéniségére” (elárvereztet képei árát az éhező afrikai gyerekeknek adta), sőt, „vonzódik az irodalmi művek által felkeltett élmények és fogalmak . . . ábrázolásához”, szóval, a tényállás nem olyan egyszerű, mint a képet kísérő félrevezető

tanszöveg. Azaz — befejezve a könyv ilyen-olyan oktatás-technológiai megfontolásokból célirányosan megfogalmazott szövegeinek bírálatát, annak a félelmünknek adhatunk kifejezést, amelyet már Nagy László lovacskája is elsírt 1963-ban: „lényemet édesre kurvította/dödögéstek cukros zenéje”.

Hasznos és jó könyv az az antológia. Én gyakran szegem meg segítségével a *Tantervet*. Rosszszekvú napjaimbán, amikor nincs erőm a kötelező tananyag megcsócsálásához, beviszem óráimra, s olvasunk belőle verset, elbeszélést, képet. Tehát hézagpótló műként alkalmazom. Igaz feljavítottam az antológiát. A tanári szabadság szellemében egy fekete filctollal áthúztam benne minden szöveget, ami a világ esztétikai birtokbavételét késleltetheti. Megtehettem, hiszen én vagyok a 20. századi magyar magyartanárok legkiemelkedőbb egyénisége. Nagyobb, mint Cassius Clay. Elhihetik, a feleségem mondta. Egyébként Farkas Árpádhoz is hasonlítok [341. lap]: „A versvégi csattanók mögött szenvedélyesen áll ő maga, hirdetvén, hogy az ember nem hagyhatja el magát.” Látják, a recenzióvégi csattanó mögül én még ki is merem lépni! Nem állva hirdetem a jelszavakat, menetelek. A magyar oktatásügy tarkabarka seregében. Szenvédélyesen.

DIPPOLD PÁL

VÁLASZ CSONKA FERENCNEK*

Az Irodalomtörténet 1984/3. számában Csonka Ferenc *Csapodi Csaba: A Janus Pannonius-szöveghagyomány* címmel közleményt jelentetett meg. Sajnos a közlemény címe és tartalma egyáltalán nem felel meg egymásnak. Csonka ugyanis magáról a művemről mindössze 6 sort ír, nem fog-

* Szívesen adunk helyet mind a kritikának, mind a szerző válaszá-
nak, de a felmerülő filológiai kérdések további vitatását nem
tartjuk feladatunknak. (A szerk.)

lalkozik tartalmával, eredményeivel vagy eredménytelenségeivel, megállapításaival, hanem pusztán a könyv egyetlen, 15 lapnyi fejezetéhez fűz kritikai megjegyzéseket, tehát még itt sem a fejezet egészéről ír. Az a fejezet ez, amelyben első ismertetését adtam az úgynevezett Sevilla II. kódexnek, összevetve a legbővebb tartalmú Bécsi Kódexszel s természetesen nem a kódex kritikai kiadását adtam. Magam sem tekintettem ezzel a Sevilla II. kódex „feldolgozását” „elvégzettnek”, mint Csonka hiányolja. A közlemény helyes címe tehát ez lett volna: Adalékok vagy Hozzászólás a Sevilla II. kódex néhány problémájához, vagy néhány olvasatához.

Ami mármost a kifogásokat illeti, azok közül egyeseket valóban elfogadok. Több szem többet lát és egy sokszor nehezen olvasható, humanistica cursivával leírt gyűjteményből (nem végleges szövegű kódex!) kiemelt egyes szavakban az első közlő olvasataiban már könnyebb korrekciókat végrehajtani. Vannak azután olyan olvasatok, amelyek továbbra is vitathatók. Csonka Ferenc kifogásai közt azonban egész csokrot lehet összegyűjteni azokból, amik nyilvánvalóan nála hibásak. Ilyenek:

Az első Ioannis szó kezdőbetűjét szerintem nem J-nek, hanem I-nek kell olvasni. Hogy a „törölve” nem a megelőző, hanem értelemszerűen, folyamatosan olvasva a következő szóra vonatkozik, az szerintem teljesen világos, ugyanígy van írva a következő „törölt szó” is. A „silvarum” nem a margóra írt helyesbítés, hanem a szöveg folyamatossága miatt szorult csak erre, a megfelelő helyre.

Azt valóban elismerem, hogy egy-két helyen önkényesen javítottam a címben nyilvánvaló, jelentéktelen helyesíráshibákat (nem a szövegben), tehát „epithaphium” és „epithaphium” helyett „epitaphium”-ot írtam.

[18.] Ha Csonka F. hibáztatja és kijavítja, hogy a Q betűt természetesen feloldottam Quinqueecclesiensisnek, akkor ő meg miért oldotta fel ugyanebben a címben a „Rmi dni”-t Reverendissimi domininak, – ahogy én is? A „Frideico” után pedig tévesen tesz felkiáltójelet, mert rövidítésjel van.

[26.] Nem tévedés, hogy „cím nélkül”, mert cím valóban nincs, csak annyi, hogy „Aliud”, tehát más vers. Az „aLi” pedig egyáltalán nincs ott.

[40.] Pontosan úgy van, ahogy én írom. Csonka tévesen írja, hogy a B Ep. I. 86 alatt „In Grillum” olvasható. Ilyenre csak Teleki javította a címet közlésében. A Bécsi Kódex tévesen „Gallus”-t ír.

[141.] Csonka tévesen közli felkiáltójellel a „Stphanum”-ot és tévesen mondja, hogy ugyanígy olvasható az 1. és 6. sorban. Éppen az 1. és 6. sor „Stphanus”-a fölött világosan látható a rövidítésjel s éppen ezen az alapon kell a kivételesen maiuscula betűkkel írt cím „Stphanus”-át is szabályszerűen feloldani. Tudniillik itt azért nincs rövidítésjel, mert kódexekben a maiuscula betűk fölött általában nem alkalmaztak rövidítésjelet.

De térjünk rá a „Rossz olvasat” csoport néhány tagjára is.

[1.] Legfeljebb kihagyás, de nem rossz olvasat az, hogy nem jegyeztem meg, hogy itt a margón a szó javítása olvasható.

[6.] Nemcsak az első 58 sor van áthúzva, hanem — egyre vékonyodva — az egész oldal, tehát a 70 sor a helyes.

[8.] Nálam helyesen van „Vbi zephyrii spirent”, Csonka tévesen javítja „ubi zephyri sospirent”-re.

[12]. Miért lenne „rossz olvasat”, hogy a „Nec” nem az első hanem a második sorban van. Ez legfeljebb sajtóhiba vagy elírás.

[68.] Nem tudom, miért kellene „Sokkal tisztább, eligazítobb” megjegyzéssel „rossz olvasatnak” nevezni azt, ha Csonka — szerintem teljesen fölöslegesen — beszúr még egy szót?

Ami az „Ismeretlen versek” közül az elsőt illeti, továbbra is ismeretlennek nevezném, mert — némi szövegeltérések mellett — más a címzettje, mint a hasonló szövegű, ismert másik versnek. Itt tehát valószínűleg egy érdekes esetről van szó, arról, hogy Janus ugyanazt a verset két címzettnek is szánta. (Ugyanez az eset kódexekkel kapcsolatban humanisták jól ismert eljárása volt!)

A töredékeknél nem fogadhatom el a „Lauram” olvasatot. Lehet, hogy a másoló hibájából ugyan, de világosan „Leurem” olvasható. A „titum” világosan „totum”. (Az első sorban a valóban „Titum” másként van írva.) A „Pro-lare” nem hibás olvasat, Csonka is így közli, legfeljebb a felkiáltójel elhagyását lehet kifogásolni. A „cinnamomi” olvasatot nem tudom elfogadni, mert vagy cinnamumi-nak kellene lennie vagy görögösen cinnamoni-nak. Továbbra is inkább a „ionianum” olvasatot tartom jobbnak, mint a „iouianum”-ot.

De nem folytatom, kár a helyért. Csak még annyit, hogy Csonka az autográfia kérdésében elfoglalt ellentétes álláspontját meg sem kísérli paleográfiai érvekkel bizonyítani. Márpedig ilyen kérdésekben pusztán tartalmi szempontokat alkalmazni nem elegendő.

Végül még egy kérdést. Mi értelme volt Csonka Ferenc egész közleményének, amely sem munkám megismertetéséhez, sem az egykori Janus kritikai kiadás előbbreviteléhez egy lépéssel sem visz közelebb? Hiszen Csonka olvasatai közt is vannak hibásak, s egy kritikai kiadó nem is egyikünk vagy másikunk néhány szava, hanem a teljes kézirat felhasználásával fog dolgozni.

CSAPODI CSABA

A HOMÁLYBÓL

FENNKÖLT ÁRNYAK

SZABADSÁGHARCOS HÍRÜNK A FRANCIA REGÉNYBEN

A nemzeti önkínzást épp oly kevésbé becsülöm, mint a hazaffyas hencegést. 1980-ban egy kis vitába keveredtem a Magyar Nemzet hasábjain az aradi vértanúk kapcsán, mert a megemlékező a derék Márki Sándort, a haladó szellemű történészt, a szabadságharc jeles monográfusát idézte: „Európának egyetlen szava sem volt” Haynauék vérengző dühe ellen. Hugo lelkes magyarbarát verseit, cikkeit, beszédeit említve, az azon frissiben kiadott Félix Martin *Guerre de Hongrie* című könyvét idézve, könnyen kimutathattam, hogy Márki megállapítását bizonyos mazochizmus, a túlzott keserűség és csalódottság szülte, hiszen a törökkel vívott hosszú harcok óta, soha olyan nagy visszhangja nem volt Franciaországban a magyar földön lejátszódott eseményeknek, mint a 19. század második felében. Azt, hogy „egyetlen szó” sem hangzott el a legyőzött harcosainkért, már magának Hugónak a kiállásával is meg lehet cáfolni, hiszen ő — Orbán Balázs szerint — „nemcsak a világ szabadsághőse, hanem szerencsétlen magyar nemzetünknek s letiport szegény hazánknek meleg barátja és rajongó híve volt”.

Örömjaj támadt most Magyarországon,
Melynek repül híre az egész világon . . .

Így kezdődik *A magyarok új világa* című, 1848 tavaszán, Debrecenben nyomtatott és ponyván terjesztett nótás füzet.¹ S valóban, a szabadságharc híre sebesen repült szét világszerte. Két éven át szinte nem volt olyan nap, amelyen az európai, s így természetesen a francia sajtó ne közölt volna — persze ki-ki a saját pártállása szerint magyarázva — többé-kevésbé megbízható híreket, tudósításokat az eseményekről. Charles-Louis Chassin, Michelet hű tanítványa, *La Hongrie, son génie et sa mission* című, 1856-os történelmi munkájának az előszavában — bár felrója hazájának, hogy „nem nagyon izgatta a Keleten újjászülető nemzet” — leszögezi, hogy „a harc hősiessége felkeltette az egyetemes figyelmet” és, hogy „csodálják ezt a kis népet,

¹ *Riadj magyar!* Bp. 1983. 17.

amely a belső támadás és a külső háború ellenében bátran védte szabadságát". Továbbá: „...az igazság átjutott a tévedés, a hazugság és az előítélet sötéttségén... A habozó rokonszenv mindenütt felfénylik. Sajnos, már későn...".

Félreértés ne essék! Akármilyen nagy volt is ez a sajnós kései szimpátia, azon a szomorú tényen nem változtat, hogy — amint Köpeczi Béla nemrég megállapította — „1848-ban... a nemzeti kérdés határozta meg a francia közvéleményben uralkodó irányzatokat is, s ezért a szlávok és románok propagandája a nemzetiségeket elnyomó magyarság ellen a demokrata körökben is utat talált. Csak a többi európai forradalom leverése után dőbbsent rá a Párizsban élő Mickiewicz is arra, hogy a magyar szabadságharc a Habsburgok ellen európai ügy, s lelkesedett Michelet az európai szabadságharc utolsó magyar harcosaiért”.² Kétségtelen tény, hogy az újdondászok, költők, írók, tudósok szép szavai, lelkes írásai ellenére az államérdek győzött, s „két birodalom büntetlenül lerohant és eltiport egy születő köztársaságot” (Chassin).

Egyébként: keseregni könnyű, kutatni nehezebb. Honnan is tudhatnók, hány szó hangzott el mellettünk, ha nem mérjük fel a visszhangot? „Az 1848—49. évi magyar forradalom és szabadságharc francia visszhangjával monografikus jellegű feldolgozás mind ez ideig nem foglalkozott” — állapíthatta meg Kovács Endre 1976-ban, tehát Világos után százhuszonhét évvel megjelent könyvének már első mondatában.³ S miután felsorol néhány érdemes munkát, leszögezi, hogy „...kutatóink nem igyekeztek az események menetébe helyezve magukat, lépésről lépésre követni a francia közvélemény állásfoglalásának alakulását a magyar kérdésben”. Ha ez a helyzet a politikai történetírásban, természetesen még hézagosabb a kutatás az irodalmi visszhang tekintetében. Pedig olyan tehetséges és szinte megszállott tudósok jeleskedtek e téren, mint Hankiss János és olyan adatgazdag bölcsészettudományi értekezés született, mint a Sipos Lajosé.⁴ Ez utóbbi már monografikus igényű munka, s bár a 96 lapos terjedelmen belül 44-et szentel az irodalmi visszhangnak (főleg a sajtót ismerteti), a jelen írásomban tárgyalandó öt regényből csak egyetlenegyem említ! Mindmáig az a helyzet, hogy a szabadságharcunkkal kapcsolatos francia regények írói sokszor egyetlen lexikonunkban sem szerepelnek. Magukról a művekről is csak egy-két folyóiratcikk szól, de az is megessett velem, hogy olyan regényre bukkantam, amelyről előttem egyet-

² *Illyés és Franciaország*. Kortárs, 1983. 1004—1010.

³ *Szabadságharcunk és a francia közvélemény*. Bp. 1976. 7.

⁴ *A magyar szabadságharc visszhangja a francia irodalomban* (1848—1851). Bp. 1929.

len hazai kutató sem írt (A. Julia)! Pedig, ugye, különben árgus szemekkel szoktuk böngészni, hogy milyen a „hírünk a világban”...

Nem a szépirodalom területére tartozik, de kutatásaink elégtelenségének jellemzésére megemlítem, hogy amikor Nemeskürty István *Kik érted haltak szent Világszabadság* című könyvében minden kommentár nélkül reprodukálta egy bizonyos Félix Martin *Guerre de Hongrie en 1848 et 1849* című, még azon frissiben, tehát 1850-ben, Nantes városában megjelent 310 oldalas könyvének címlapját, megdöbbenően tapasztaltam, hogy senki sem tudja, ki írta. F. Martin neve egyetlen hazai lexikonban sem szerepel. Egyetlen történészünknek sem jutott eszébe, hogy megállapítsa, ki írta, hogyan keletkezett ez, a szabadságharcot részletesen leíró és izzó republikánus szellemben ismertető könyv. Évekig tartó — olykor krimibe illő fordulatokban gazdag — nyomozás során sikerült csak kiderítenem a tényállást (szándékosan használom ezt az „igazságügyi” kifejezést, hiszen a titokzatos szerző valóban börtönbe került...) és megírhattam *Félix Martin titka* című cikkem.⁵

Visszatérve a szépirodalomhoz, eleve leszögezem, hogy nem esztétikai dolgotat írok, tehát nem vizsgálom különösebben a regények irodalmi értékét. Az események visszhangja érdekel, egy távoli kis nép történelmi küzdelmeinek többé-kevésbé torz, de általában rokonszenves lecsapódása. Itt rögtön megjegyzem, hogy míg a sajtóban természetesen számtalan ellenséges cikk is megjelent, s míg a történelmi tanulmányok, útleírások stb. egy része is konzervatív, Habsburg-párti vagy szlávbarát, a regények kivétel nélkül meleg együttérzésről tanúskodnak. (Ez vonatkozik a lírára is, amelyre itt nem térek ki.)

Figyelemre méltó, hogy milyen tartós volt ez az irodalmi visszhang! Tartós és részben kései: az öt mű közül az első 1850-ben jelent meg, a négy másik pedig az 1880-as, illetve 90-es években, abban a korban, amelyet Lelkes István, ezeknek az időknek kitűnő krónikása, a „magyar–francia barátság aranykorának” nevezett.⁶ Szerzőik közül csak kettő volt a maga korában ismert és népszerű: Clémence Robert, a republikánus ponyvaíró és Jules Claretie, a tekintélyes irodalmár, a Comédie-Française igazgatója. Az ő magyar tárgyú regényeik nagy példányszámban fogytak el, a három másik szerző műveinek a visszhangjáról édeskeveset tudunk. Az alatt szereplő regények közé nem vettem be Thalès Bernard 1854-ben megjelent *Szent István koronája* című romantikus történelmi regényét, mert ez Mátyás király korában játszódik, bár rengeteg benne az „áthallás”, és a szerző, aki mellel

⁵ Magyar Nemzet, 1982. febr. 16. (Francia változatát lásd: *Revue de Hongrie*, 1984/2, 50–57.)

⁶ *A magyar–francia barátság aranykora* (1879–1889. Fejezet a magyar liberalizmus történetéből.) Bp. 1932.

a népköltéssel akarta felüdíteni a francia irodalmat (ezért lett Petőfi buzgó apostola), sokszor céloz regényében a Habsburgok elnyomó politikájára és az előszóban kijelenti: „a magyar nép megérdemli izzó rokonszenvünket”, majd hozzáteszi: „a szerző azért szereti Magyarországot, mert Franciaországra hasonlít”. S nem vettem be Verne közismert *Sándor Mátyását* sem, mert épp csak érinti a szabadságharcot.

Kossuth avagy a magyarok

Ötvenhárom éves volt Clémence Robert, a szegény mûconi bíróné lánya, mikor a párizsi *La République* című demokrata napilap 1850. január 5-én folytatásokban közölni kezdte romantikus történelmi (de akkor ez még nem történelem, hanem friss aktualitás volt!) regényét, *Kossuth ou les Hongrois* címmel. A kis Klementina már gyermek fővel Voltaire-t, Montesquieu-t olvasta, s Rousseau-ért lelkesedett, és maga is korán verselni kezdett. Miután elvesztette szüleit, felment a fővárosba, s mindenféle irodalmi aprómunkával kereste kenyerét, Sue és Sand bûvöletében élve, e két roppant népszerű szerző dicsőségére vágyva, s hasonlóan haladó eszméket melengetve. Egymás után írta könnyedén szárnyaló munkáit, amelyek közül az első a nagy sikert arató, tizezrével fogyó (csak négy garas volt az ára!) *A négy La Rochelle-i őrmester* című regénye volt; ebben a szabadságért vértanúhalált szenvedett carbonarókat magasztalta; az óriási sikerhez az is hozzájárult persze, hogy a regény 1849-ben, a revolúciós lángolás idején jelent meg (később számtalan kiadást ért meg egészen a század végéig). Hasonló tömegsikert aratott a Sue-t utánzó *A párizsi koldusok* című regényével. Írásai először a napilapokban, tárcaregényekként jelentek meg. A Bibliothèque Nationale katalógusa nyolc oldalon sorolja fel műveit: *Père-Lachaise-i szerelmesek*, *A királynő szerelmesei*, *Párizs angyalai*, *A nép ügyvédje*, *A király fattyja*, *Sátán lánya*, *Latude avagy a Bastille titkai*, *A fanatizmus áldozatai*, és így tovább. Még egy bizonyos mértékig magyar vonatkozású regényt írt: éspedig Trenck báróról, ez is több kiadást ért meg. Később az író nő maga alapított lapokat, amelyekben fordultatos, a tudományban vakon bízó, a haladásért rajongó, szocialista álmokban ringatózó szerelmes regényeit közölte. Az egyetlen hazai lexikonban sem szereplő termékeny írónak már 1836-ban külön fejezetet szentelt egy írónőkről szóló gyűjteményben Sénancour, a romantika úttörője; 1856-ban pedig száz oldalas monográfia jelent meg róla (1872-ben hunyt el).

A *Kossuth avagy a magyarok* at Hankiss János fedezte fel, s részletesen ismertette,⁷ de az író nő pályáját úgy látszik nem ismerte.

⁷ Debreceni Szemle, 1933. 269–285.

A francia—magyar kapcsolatok buzgó krónikása „eszmehintő regénynek” mondta a „drámai hatású propagandamunkát”. Megállapítása helytálló: Cl. Robert ízig-vérig „elkötelezett” szerző volt. 1834-ben így vallott hivatásáról: „Az az irodalom, amelynek érdeme tisztán irodalmi, csak szellemi szórakozás. Azért írni verset, hogy kellemes perceket szerezzünk vele, olyan gyönyörűség, mint hímezni; szép történeteket mesélni, melyekből semmilyen hasznos következtetést nem lehet levonni, olyan, mint vadászatra indulni képzeletünk mezején; verset vagy prózát írni, csupán a stílus dicsőségére, annyi, mint bált adni, hol az előkelő és változatos szavak táncra perdülnek... Ám az írók, akik a jövővel törődnek, úgy vélik, az ilyen ünnepek ideje lejárt az irodalomban... ők azt akarják, hogy az irodalom követ hordjon a társadalom épületéhez...”.

A szabadságharcunkról szóló végtelenen romantikus és patetikus, a történelem részleteit szabadon, sőt könnyedén kezelő, de az alapvető historiai helyzethez többé-kevésbé hű regény is ilyen kő kívánt lenni. A korabeli franciák végigigzgulhatták, mert fordulatot, sőt már-már krimiszerűt. S van benne egy nagyon modern motívum, éspedig az, hogy Manfred, a regény főhőse, tudatosan vállalja az árulás vádját: magyar hazafi létére színleg átáll az osztrákokhoz, hogy súlyos, megtorló intézkedéseket kiprovokálva magasra szítsa a lázadás szellemét, vagyis tulajdonképpen amolyan „konceptciós” szerepet vállal, ami az életébe is kerül, mert egy igaz magyar megöli... A regényt fél évvel Világos után kezdte közölni a párizsi napilap, amely „az Európa-szerte szervezkedő republikánus, demokrata és szocialista emigráció fontos orgánuma volt” (Kovács Endre). Van a regényben természetesen érzelmes szerelmi bonyodalom, de a cselekmény vezető szála az internacionalizmus: egy 1848. évi szép nyári estén a párizsi diákok egy montmartre-i vendéglőben rendezett magyar—francia vacsorán elhatározzák, hogy nemcsak szavakkal, hanem tettekkel, karddal is megsegítik a szabadságukért küzdő magyarokat, s a hazainduló magyar diákokkal együtt elutazik néhány francia ifjú, köztük egy hivatásos tiszt is. „Felajánlom kardom Kelet demokratáinak —, szónokol a zöldvendéglőben Georges kapitány. — A mi államérdeünk nem akarja, hogy ma Franciaország beavatkozzék. Én, ami engem illet, egyedül avatkozom be!” Ám mégsem ő lesz az egyetlen, mert vele tart a kamasz Bergeret is, ez a korai Gavroche (az igazi, az hugói még csak tíz év múlva jelenik meg!). A bankett az örök magyar—francia szövetség éltetésével végződik. A továbbiakban magyar földön bonyolódik az izgalmas cselekmény, részben igazi szereplőkkel (Kossuth, Bem, Guyon stb.), részben légből kapott „adatokkal” körítve. Maga Kossuth is, akinek különben a képe többször is szerepel a későbbi füzetes kiadásban, költött körülmények között tűnik fel. Az író szerint a „tökéletes testalkatú, szép tojásdad fejű, göndör,

szőke, gesztenyeszín hajú... magasztosan méltóságteljes” hírlapíró és jogász... mellelég régész és Szent István sírkövét vizsgálgatja egy titkos találkozáson a debreceni temetőben! Mégis igazat kell adnom a hajdani professzoromnak: „Sokan mosolyogni fognak — írta Hankiss — ezen a városképen, amelyet az író megálmodott. Pedig sokkalta megtisztelőbb és lényegében igazabb is, mint azok a valóság után eszményített városképek, amelyekben a szív eredeti dallamát cigányos fioriturák nyomják el cicomás burjánnal”.⁸

Különös a könyvek sorsa, ugye? Régi kiadóink, akik nyakra-főre és szinte Párizssal egy időben zúdítták a hazai olvasókra Dumas meg Sue és a többi tárcaregényírók munkáit, nem adták ki Clémence kisasszony egyetlen könyvét sem, még ezt az olykor a valóságtól elrugaszkodó, néha gyermekded, de izzó szabadságvágytól és lángoló magyarbarátságtól fűtött regényt sem...

Gróf Kappanyai

Le Comte Kappanyai. Ez a regény címe. Éppoly ismeretlen, mint szerzőjének neve: Victor Meignan... Talán francia nyelvmester volt? Így kezdődik a *Francia regény a kiegyezés előzményeiről* című cikk, amely 1939-ben, a Debreceni Szemle Hungarica című füzetében jelent meg, s amelyet minden bizonnyal maga Hankiss írt. Őszintén szólva nem értem, miképp lehetséges, hogy a bő francia kapcsolatokkal bíró, a Sorbonne-on előadásokat tartó professzornak nem sikerült megtudnia: ki a különösen hangzó magyar nevet viselő grófról szóló könyv szerzője. Mindegy. Én kinyomoztam: Victor-Edmond Meignan 1846-ban született. Az egész világot beutazta (részben lovon!), afrikai kirándulásai után Szibérián és a Góbi-sivatagon át ment Pekingbe, s Amerikán keresztül tért vissza francia földre. Útjairól könyveket írt és előadásokat tartott katolikus körökben. Míg kínai, amerikai, izlandi és egyéb utazásairól szokványos útleírásokban számolt be, közép-európai tapasztalatainak regényes formát adott. Így jelent meg 1881 szeptemberében a ma is meglevő Plon kiadónál a fenti című munkája, *récit hongrois* alcímmel.

Nos, miről szól ez a részben a salzkammerguti hegyek-tavak vad-regényes vidékén, részben pedig az osztrák—magyar határon, illetve az 1866-os königgrätzi csata színhelyén játszódó, romantikus „magyar elbeszélés”, amely sok kiélezett helyzeten, válságos epizódon át vezet a boldog végkifejlet felé? Mint a szerző feltárja az epilógusban: egy Szalka nevű vén cigányasszony mesélte el neki a szerelmi-politikai történetet Ausztriában. (A „Szalka” helységnév — mint Hankiss

⁸ I. m. 281.

észrevette — Verne képzeletét is megragadta: *A dunai hajós* egyik szereplője is e nevet viseli; másrészt szinte elképzelhetetlen, hogy ebben — és a többi hasonló — regényben ne szerepeltek volna cigányok...) Egy Krumann nevű aulikus osztrák tábornok szép leánya, Helén, beleszeret a liberális-rebellis Kapppanyi grófba, kinek az apját a szabadságharc után Ferenc József lövette agyon, s aki bosszút esküdött. Az Aussee környékén időző délceg magyar véletlenül éppen a generális csolnakázó leányát menti ki a viharból, majd ő maga is halálveszélybe kerül, amikor ki akar szabadítani egy sziklabérc-hasadékban vergődő idegenvezetőt. A kölcsönös szerelemre gyulladt két ifjút minden elválasztja: nevelés, környezet stb., de szerelmük mindent legyőz. A magyar grófot az osztrák tábornok zsarolja: csak akkor adja hozzá Helént, ha közli, kik azok a magyar főurak, akik egy Pattko nevű zsvánnyal paktálva ármánykodnak Bécs ellen. Ennél a Pattkónál érdemes megállni, mert a betyár „másodállásban” szocialista vezér (ez az egyetlen ilyen hős a korabeli magyar vonatkozású regényekben), aki egy „emberrablásos” fejezetben túszként tartja fogva Helént, s most ő és a partizánok (igen, a szerző ezt a szót használja), zsarolják a grófot, hogy harcoljon Ausztria oldalán, amit Kapppanyi hosszú habozás után meg is tesz és beáll a Bécs ellen küzdő poroszok közé. Königrätznél azonban Krumann fogságába kerül, már-már kivégzik, de miután közben Rochecorbon francia diplomata közbenjárására Helént szabadon engedik a lázadók, s miután Szalka titkon értesíti erről, elfogadja Ferenc József kegyelmét és a fiatalok egybekelnek...

Meignan — ellentétben a demokrata, sőt szocialista szellemű Robert kisasszonnyal — konzervatív író, s regényének „eszmei mondanivalója” az, hogy a derék osztrák uraknak meg a hőzöngésre hajlamos magyar uraknak meg kell egyezniük, a német terjeszkedés miatt nehéz helyzetbe került osztrákoknak egyezséget kell kötniök a mérsékeltabb magyarokkal, akik — ellentétben Kapppanyi ifjúkori kivagyiságával — már nem követnek el olyan kópéságokat, mint a gróf, aki korábban a császár magyarországi látogatásakor gyászfátyolos lovasokkal fogadta Ferenc Jósát, egy másik alkalommal pedig két parasztasszonyt ültetett operai páholyába...

Az egzotikus jelenetekben bővelkedő regényben (van benne persze csárdás, sőt többször éneklik a *Falu rosszát*, amelyet a filológiai pontosságra törekvő író így jelöl: *L'a Fallu rosszát!*) feltűnik Kossuth, Andrássy, Deák, Benedek generális neve, valamint a nép egyszerű gyermekei: Pishta, Gyula, Janos stb. Nem tudom, milyen visszhangja volt a szép tájleírásokkal ékes, kiélezett, olykor corneille-i konfliktusokban gazdag, de alapjában véve gyermeketeg lélektannal összeötvözött regénynek, amelyet a kor egyik legjelentősebb kiadója jelentetett meg. A szerencsétlen cím (a szegény francia olvasó csak elborzadva

betűzgethette a kimondhatatlan Kappanyi nevet) semmi esetre sem szolgálhatta a kereskedelmi sikert . . .

A csikós

A következő évben (1882) megjelent a *Le csikós* című, a *L'Amour à cheval* alcímű regényről a világon semmit sem tudtam, amikor egy ismerősöm megajándékozott vele. Bár az elcsépelt, és alaposan lejáratott, „idegenforgalmi” cím visszaretentett, maga a tény mégis felcsigázta érdeklődésem, annál is inkább, mivel a szerzőről (Alfred Julia) sohasem hallottam, s a nevét egyetlen lexikonban sem leltem. Ezt a regényt még Hankiss sem említette soha! Magából a könyvből csak annyit tudtam megállapítani: a kiadó jól ismert, előkelő vállalat (Flammarion), s a szerző 1882 áprilisában, Auteuil-ben, ebben az „úri negyedben”, írta az előszót és munkáját bizonyos Csátáry Emmának ajánlotta; a hölgyről később kiderítettem, hogy férje Csátáry Lajos orvos, közegészségügyi szakíró volt, aki honvédtisztként harcolt a szabadságharcban, 1870-től pedig a MÁV főorvosa lett.

A fordultatos regény 1847 és 1850 között játszódik, kettős szerelmi szálon, amely a történelemben van ágyazva. Margody gróf elcsábítja egy Siali nevű szegény halász Ilka nevű leányát, mire Sándor, a csikós, aki szintén szerelmes a szép leányba, bosszúból elcsábítja a földesúr Irén nevű gyermekét. Ez a „bosszú” visszafelé sül el, mert a szenvedélyes Sándor valóban beleszeret a grófkisasszonyba. A helyszín Csongrád megye. Itt van a Margody-birtok, de a cselekmény szála szinte az egész országot beszövik: Debrecen, Kolozsvár, a Szepesség, Pest. Említetik Kossuth, Görgey, Petőfi, Guyon, Bem, Klapka, Mészáros Lázár. Benne van a *Szózat* fordítása; olvashatók csataleírások, néprajzi ismertetések. Aránylag — főleg mondjuk Cl. Robert regényéhez képest — jól tájékozott, politikailag haladó, Habsburg-ellenes, anti-klerikális szerzőről van szó, ki heves szavakkal ostromozza Bonaparte Lajos államcsínyét. Sok benne a kitérő és a visszapillantás: nemcsak Zrínyi Ilonáról esik szó, hanem Báthory Erzsébetről is. Haynau jelzője: *exécrable* („gyűlöletes”), Bemé *petit père* („apó”), Széchenyi neve mellett ott áll, hogy *La Hongrie n'est pas, la Hongrie sera* („Magyarország nem volt, hanem lesz”). Persze, akad néhány pontatlanság, anakronizmus is, de a regény izgalmas, fordultatos, bár a jellemzés itt is elég sekélyes, a stílus pedig romantikus-patetikus.

A szerző személyazonosságát csak hosszú nyomozással tudtam kideríteni: 1827-ben született Narbonne városában, az igazságügy-minisztériumban lett osztályvezető, 1877-ben Trefort meghívására hazánkba jött, részt vett egy nemzetközi statisztikai kongresszuson és a börtönviszonyokat tanulmányozta. Bár regényét a *Gazette de*

Hongrie két 1882-es száma részletesen ismertette, a szerzőről itt sem akadt adat. A Vasárnapi Újság egyik 1877-es száma viszont rövid hírt közölt itteni útjáról, a Fővárosi Lapok pedig 1879-ben jelentette, hogy a párizsi L'Illustration hetilap hasábjain „rajzos cikket” közölt a szegedi árvizről, s hogy „jelenleg hosszabb tanulmányon dolgozik” a tragikus eseményről. S még egy kis hír a Vasárnapi Újságból (1880): „Julia Alfréd felolvasást tartott Párizsban abból a művéből, melyben magyarországi élményeit írta le”. Ez csakis *A csikós* lehetett, amelynek Sándor nevű főhőse Petőfit tartotta eszményképének. Versei megvoltak a csikós kunyhójában. Julia így jellemzi a költőt: „... független szellem, meleg szív, izzó magyar, aki személyében egyesítette fajtájának minden erényét... egyszerre férfias és gyöngéd versei harmonikusan fejezték ki hazájának fájdalmaikat és vágyait”. S itt a szerző idézi a „szabadság—szerelem” híres sorait (megjegyzem, hogy a regény a Flammarion kiadónak abban az Épopées nationales című sorozatában jelent meg, amelyben Chassin, illetve Újfalvy Petőfi-kötetei). Julia 1905-ben hunyt el. Regényéről eddig egyetlen magyar nyelvű cikk jelent meg: e sorok írójától (Magyar Nemzet, 1980. szept. 12.).

Zilah herceg

E regényről szólván igazán nem írhatom le a szinte gépiessé vált fordulatot, hogy „szerzőjéről egyetlen lexikon sem beszél”. Ellenkezőleg! Jules Claretie majdnem mindegyikben előfordul, még az 1927-es Benedek-félében is (bár ez — furcsa mód — éppen magyar tárgyú regényét nem említi...). Egyéb tekintetben is kivétel a maga korában (1840—1913) népszerű írónak, a Comédie-Française igazgatójának, a Francia Akadémia tagjának ez a regénye, mert roppant sikert ért el, számtalan kiadásban jelent meg, s nemcsak színre alkalmazta a szerző, melyet a Gymnase mutatott be (1885), hanem olasz opera is készült belőle (*Il Principe Zilah*), sőt 1926-ban vászonra is vitték!

Claretie úr a párizsi társasági élet egyik vezető alakja volt évtizedeken át, nagy befolyású hírlapíró, művészeti kritikus, Ady is sűrűn emlegette cikkeiben és 1904-ben így aposztrofálta: „díszes állású, öreg poéta” meg „kedves öreg krónikás”... „a negyven halhatatlanok leg-elevenebbje”, továbbá „szabad, republikánus lelkű íróember” (sőt tudósításaiban bőven merített francia kartársának a tekintélyes Le Temps hasábjain futó *Párizsi élet* című rovatából). A népszerű szerző jól ismerte Zichyt („művész a legjavából” írta róla), Munkácsyt (nagyon dicsérte a festő *Zálogházát*), eljárt Mme Adam magyarbarát szalonjába Maupassant, Mérimée, Bourget, Gounod, Massenet társaságában, részt vett a híres Bixio-asztaltársaság összejövetelein, ahol Türr Istvánnal, Szarvadyval, Dumas-val, Turgenyevvel, Sardou-val

vacsorázott. Amikor a nyolcvanas években egymást érték a francia küldöttségek Budapesten, illetve a magyar delegációk Párizsban, Claretie minden megmozdulásban részt vett, s lelkes cikkekben köszöntötte a vendégeket, akiknek „szíve a világ végtelen hálátlansága közepett odaadó maradt irántunk és a távolban együtt dobog a francia szívvel” (Le Temps, 1883. júl. 6.). Mindez arra indította, hogy 1879-ben megírja a *Tzigane (Cigánylány)* című művét, amelyet a *Le siècle* című napilap tárcaregényként közölt, s amely 1881-ben könyv alakban is napvilágot látott, de nem volt sikere.

Annál kelendőbb lett az új, *Le Prince Zilah* című változat, amely 1884-ben jelent meg először. Claretie tudott írni, szerkeszteni, mesélni: Zilah András, a számkivetett szabadságharcos, Párizsban halálosan beleszeret egy László Marcsa nevű cigánylányba; el is veszi, de mikor kiderül, hogy korábban egy Menko nevű magyar diplomata elcsábította, kitör a botrány: a lány megőrül, de miután a herceg nagynehezen megbocsát neki, meggyógyul; a pár hazaköltözése után azonban Marcsa testi betegségben elhalálozik... Az ara egyébként nem akármilyen cigánylány volt: orosz herceg nemzette, ki részt vett a szabadságharc leverésében. A szerző azt állította, hogy igaz történetet dolgozott föl, Zichy Mihály elbeszéléseiből merített, a harci jeleneteket pedig Verescsagin képei ihlették. A sajtó találgatásai szerint egyik alapmotívumát Garibaldi életéből merítette: az olasz szabadsághős, csakúgy, mint Zilah, a menyegzőn tudta meg, hogy ifjú neje nem érintetlen. Az egyik francia kritikus így fejezte ki csodálatát: „Minő hatalmas beleéléssel tette magáévá Jules Claretie ezt az oly költői, regényes, titokzatos, festői, eredeti Magyarországot...!”

Ezt a regényt nem kellett az ismeretlenség homályából előbányásznom: egy bizonyos Günther Kégl Emerika nevű hölgy azon nyomban lefordította és a Révai Testvérek cég még 1885-ben kiadta. Foglalkozott vele Lelkes István, egy Hankiss tanítvány (Lovas Ilona) pedig még külön kis tanulmányt írt *Jules Claretie és a magyar zene*⁹ címmel, s kiderítette, hogy a szerző honnan vette a sok zenei vonatkozást: sok nótáról van benne szó, a *Csak egy kislánytól a Rákóczi indulóig*. A szerzőnek még öt másik regénye is megjelent nálunk, s a sajtó több novelláját közölte. A muzsikán kívül a couleur locale kedvéért beiktatott magyar nevek és kifejezések (Bocskai, Zrínyi, Martinovics, illetve *teremtete, tshouttora, huzzad cigany!* stb.) a helyismeret fitogtatását szolgálták. Ám, akármilyen felszínese, giccsesnek is hat ma ez a regény, igazságtalan lenne gúnyt űzni belőle. Avagy nem meghatók-e az ilyen sorok: „Talán a magyar volt az egyetlen nép, amely Európa válságának idején, a győzelem erőszakosságával s a

⁹ Hankiss János: *Hungarica*. (Magyar vonatkozások idegen műveken) 1929. 8–10.

mindenható pesszimizmussal szemben megőrizte az idealizmus s a hősiesség hagyományát és a régi dicsőségbe vetett hitét.”

Éljen

S az talán nem megható, hogy az ötödik mű ezt a magyar címet viseli? Viszont, ellentétben Claretie személyével, ennek az 1892-ben megjelent könyvnek a szerzőjét mély homály fedte egészen mostanáig.¹⁰ Jelen tanulmányomat már megírtam, amikor végre fény derült reá. Nyomozásom (lexikonok, levelek francia könyvtárakhoz, *érudit* ismerőseimhez, a *Société des Gens de Lettres* titkárságához stb.) semmilyen eredményre sem vezetett. Felkerestem személyesen az agg José Cortit, a híres kiadót és kitűnő könyvészt, akinek patinás boltja az Ady fémjelezte híres Médicis utcában, a Luxembourg-kerttel szemben van, ott, ahol valaha a Lemerre kiadó működött; ő sajnálattal közölte: nem tud segíteni, a kiadó levéltára ugyanis eltűnt. Pedig nem akármilyen kis könyvkiadó volt ez, hanem roppant rangos vállalat: France volt az egyik lektor, és az *Éljen!* olyan sorozatban jelent meg, amelyben Lamartine, Bourget, Coppée, a Goncourt fivérek, Tolsztoj és más kiválóságok művei láttak napvilágot. A Széchenyi Könyvtár katalógusa egyetlen „eligazítást” nyújt: a szerző igazi neve: Louis-Philippe Fesneau, tehát nem nő, hanem férfi (ez később tévesnek bizonyult). Magát a példányt áhítattal vettem kézbe: a címlapon ott van Kossuth kézjegye, s koszorús könyvtári pecsétje. A szerző neki ajánlotta a regényt: 1892. június 20-án dedikálta „a nagy hazafinak” a Párizs mellett fekvő Sèvres városkában. Azt kiderítettem, hogy valóban élt egy bizonyos L.-Ph. Fesneau, s Guéret városában, Creuse megye székhelyén született, 1849-ben. Ez a helyrajzi adat bizonyult azután nyomravezetőnek, ugyanis a szerző munkáját a Creuse folyó partján fejezte be, továbbá a főhős (Jean Brémontier költő) is arra kéri egyszer magyar szerelmét: jöjjön vele e folyó partjára, mert ott „oly szép lenne az élet” ... Nos, végül a megyei levéltár igazgatónőjétől, M.-Th. Lalaguë-Guilhemsans asszonytól 1984. május 17-i kelettel megkaptam a titok nyitját tartalmazó levelet, több melléklettel. Ezek közt jött egy fénymásolat a *Dictionnaire bio-bibliographique des auteurs du pays creusois* című helytörténeti lexikon vonatkozó cikkéről, továbbá a keresett személy születési anyakönyvi és házassági kivonata, valamint apósának és férjének születési okmánya. Hirtelen a semmi már-már tengerré dagadt, amint a kutatásokban olykor — szerencsésen — előfordul. Sőt: a kedves levéltárosnő még az

¹⁰ Bajomi Lázár E.: *Egy aggastyán vad ifjúsága és örök embersége*. Magyar Nemzet, 1983. nov. 26.

életrajzi cikk szerzőjének a címét is elküldte, úgyhogy egy hónap múlva már a kezemben volt Amédée Carriat helytörténésznek, a Creuse megyei Természettudományos és Régészeti Társaság elnökének a hosszú levele, mely néhány további adattal gyarapította ismereteimet. Nos, „Janine” eredeti neve: Marie-Gabrielle-Philippine Fesneau, szül. Guth. A különös, La Souterraine nevű, Párizstól délre 340 km-re, gránitdombok alján, zöld réttel övezetten fekvő, 5000 lakosú városkában látta meg a napvilágot, 1846. július 24-én, és 1866-ban ment nőül egy Théofrède Fesneau nevű férfihoz, Yves Fesneau (1808–1885) régész fiához. Rövidesen elhagyta Közép-Franciaországot, és Párizsban nyitott divatárudát, majd lement Délre, a híres Le Lavandou (melynek már a neve is levendulaillatot sugall!) fürdőhelyre, nem messze Hyères-től, ahonnan Rákóczi indult 1717-ben török útjára és ahol Mednyánszky Cézár 1857-ben öngyilkos lett. „Janine” itt rózsát termesztett, és mellesleg úri idejét írással múlatta: öt regényt jelentetett meg. Az elsőt Lipp álnéven írta (semmi köze a nevezetes boulevard Saint-Germaini irodalmi sörözőhöz, Carriat szerint a „Philippine” előnévből rövidítette): *Az örök regény* (1891); aztán már Janine álnéven publikálta, szintén 1891-ben, *A hazáért*, majd 1893-ban *A nászszoba* és végül, 1894-ben a *De hát szerette!* című regényeket. A *L'Éternel roman*-t szűkebb hazája nagy... leányának, George Sandnak ajánlotta. Valamennyi könyve tele van sóvárgással szülőföldje iránt, amely nem annyira a Guéret nevű megyeszékhelyről, mint inkább Aubusson városáról, a kárpitszövő helységről világhíres. Halálának időpontját Carriat 1920 körülre teszi, de a kies fürdővároska előljáróságán nem találta meg a halotti bizonyítványát... És, sajnos, semmilyen tájékoztatást sem tudott adni: milyen volt annak idején a műkedvelő hazafias hölgy regényének a fogadtatása. (Arra a kérdésemre: hogyan jelenhetett meg az ismeretlen dáma műve a rangos Lemerre kiadónál, helytörténészünk azt felelte, ne csodálkozzam rajta: Lemerre is adott ki a szerzők pénzén könyvet, mert különben tönkrement volna, hiszen például a később oly híres Leconte de Lisle nála megjelent első verskötete is csak néhány példányban kelt el...)

Az *Élzen!* cím (franciásan ejtve) nem hatott olyan barbáran, mint hinnők. A szabadságharc után (a *honvéd* mellett) tán ez volt a legdivatosabb magyar szó: Th. Bernard említett regényének is ez a motója (de *eljeu*-re torzulva) és szinte minden más regényben, útleírásban, versben szerepel. A cselekmény éppen olyan regényes, mint az előző művekben: Jean, az említett párizsi poéta („ő a francia Pétofi” [sic!] mondják róla) és újságíró egy Vág-völgyi kastélyban, ahol egy márványoszlop Mátyás király dicsőségét hirdeti (le Charlemagne de la Hongrie — mondja róla az író) 1847-ben beleszeret a környéken lovagoló titokzatos amazonba, kiről kiderül, hogy Taleski István

várúr leánya, a neve: Janska. Az amazon féltestvére, Janski, Párizsban Kossuth megbízatásából az ottani liberálisokkal tárgyal. Janska mostohája, István gróf második felesége, francia komédiásné. E mésalliance miatt a leány nagyon haragszik atyjára. Később maga Kossuth is fogadja Jeant, méghozzá „Pétófi” társaságában! (Mint láttuk, Kossuthot minden regényben említik, van amelyikben szerepel is, Petőfi viszont csak ebben lép fel személyesen!) Sok félreértés és fordulat után (Janska már-már eldobja életét...) kiderül, hogy ki kit szeret, s néhány történelmi jelenet (például a pozsonyi országgyűlés elég hű leírása) után Janska megbizonyosodik a francia fiú igaz szerelméről. Ám közbeszól a história: a horvátok átlélik a Drávát, Jean beáll a Lafitte-féle francia önkéntes alakulatba, Janska férfiruhában harcol, s megmenti a vértésekkel szemben Jean életét. Sok szörnyű csatajelenet és patetikus vallomás után a regény végén (1848 decemberében, egy fogolytáborban) Jean így kiált fel: *Éljen a hasa!* Ám, hogy sajtóhibáról van szó, azt bizonyítja a hozzátett francia fordítás: *Vive la Patrie!*

Megint nem tudtam megállni, hogy ne gúnyolódjam ezzel a hazahasával, pedig a titokzatos szerző rettenetes büszke fajnak ábrázolja eleinket, s csak úgy dől belőle a magyarbarátság. A nép ugyan szinte középkori, patriarkális nyomorban él, de a legjobb nemesek mind reformpártiak. Míg Robert kisasszony ponyvaregényében, mint láttuk, Georges kapitány jött ide internacionalistának, ezúttal Brémontier, a költő, Kossuth és Petőfi barátja, tölti be e szerepet. A három részből álló regény első és második része főleg Jean és Janska kétségek közt hánykódó szerelmét festi a Vág-völgyi vár vadregényes környezetében, a harmadik rész már inkább a közügyek keretében játszódik, elég pontos történelmi utalásokkal, s a magyar hagyományokra, szokásokra, ételekre, ruhákra tett megjegyzések valószínűsítik, hogy a szerző járt hazánkban. A jellemzés ezúttal is fogyatékos, igazán csak Janska, a tüzes és büszke amazon élő figura.

Fennkölt árnyak

Érdekes, hogy ez a szépirodalmi termés mily későn érett be! Eltekintve a *Kossuth avagy a magyarok* című propagandaregénytől, amely sebes hevülettel reagált az eseményekre, a többi csak a múlt század végén született. Hol volt már akkor a francia republikánusok és szocialisták reménydús lángolása, mellyel odáig mentek, hogy a magyar forradalmár seregek ne csak a bécsi, hanem párizsi bevonulását is várják? (A *La Tribune des Peuples* — Mickiewicz lapja — lelkesedve jelentette 1849 májusában, hogy a magyarok Dembinszki vezérlete alatt bevonultak Bécsbe; Proudhon lapja, a *Le Peuple*,

ugyanakkor így írt: „Német demokraták, magyar honfiak, ne legyen fegyvernagyvadás, ne legyen gyöngeség; tiporjátok el a királyokat meg cinkosaikat, és szabadítsátok fel egyedül Európát!”) S ha regények csak a század végén íródtak is, Philaréte Chasles, a kiváló irodalomtörténész, akinek ifjan Angliába kellett menekülnie, de később a Collège de France tanára lett, 1879-ben jogosan írhatta *Scènes des camps et des bivouacs hongrois (1848–49)* című műve előszavában (maga a mű még 1850-ben megjelent egy napilapban): „egy egész kötet alig lenne elég, hogy csak felsoroljuk a (magyar szabadságharcról szóló külföldi művek. — B.L.E.) címeit”, s a jegyzetben Pulszky és Klapka angol nyelvű emlékiratait, Majláth gróf és Schedel (Toldy) német nyelvű lírai antológiáit, továbbá Prágayt és Görgeyt is említi. (Furcsa, hogy nem szól a hazai könyvekről: nem beszél F. Martin, Chassin, Auguste de Gérando munkáiról.) Megállapítja, hogy ki-ki a maga szája íze szerint magyarázta „modern történelmünk egyik legkülönösebb epizódusának ismeretlen bonyodalmait”. Majd megjegyzi: „Én mindezekben ez emlékiratokban ugyanazt a tüzes szellemet, azt az emberi függetlenséget, ugyanazt a fegyelmezetlenséget láttam, amellyel egymásra rohantak a magyarok, szlávok, csehek ellenséges csoportjai és amellyel az új köztársaság tanácsaiban az ügyvédek bőbeszédűsége szembekerült a generálisok kardjával: Bem Dembinszki, Kossuth Görgey ellen. Mindenütt erély, határozottság, de semmi egység, semmi fegyelem. Mindenütt furcsa tettek, regényes kalandok, különös véletlenek, fantasztikus vakmerőség...”. Könyve végén — a mű egyébként egy osztrák tiszt jegyzeteinek a feldolgozása — a függelékben felvázolja az egész magyar históriát (még Kisfaludyt is idézi, így: *Hos-vértől pirosult gyászér! Sohajta koszontlek / Nemzeti nagy lé tunk nagy temetője Mohacs!*) és így zárja kötetét:

„Nem követjük a menekülésben és a száműzetésükben a magyar mozgalom vezetőit Törökországba, Amerikába és Angliába. Valamennyien figyelemreméltóak fürgeségük, szellemük ragyogását vagy finomságát tekintve, s mindegyiküket hősi virtus jellemzi. Nyilvánvaló azonban, hogy az a halálcsíra, mely egészen a magyarság eredetéig megy vissza, a becsvágyak független vetélkedése, a kettős tehetetlenség, hogy akár a gyöngé és alacsonyabb fajokkal tudjon rokonszenvezni, akár okos és fegyelmezett szövetségbe összpontosítsa a közérőt, eleve meghatározta a magyar ügy végleges bukását. Nem kétséges, a magyar lovagiasság, akár a lengyel lovagiasság, immár kimondta utolsó szavát: ezek a fennkölt árnyak már a középkorba, a múltba hulltak vissza!” (De nem mondta-e Deák is 1861-ben, hogy „Vulkán felett ábrándozunk s múltatjuk magunkat rózsa-álmok viruló képeivel”?)

Így temette hát el képtelenen a kiváló tudós Kossuthot, a kormányzó halála előtt tizenöt esztendővel, abban az évben, amikor Claretie

már magyarbarát regényének első változatán dolgozott. S, mint láttuk, a „fennkölt árnyak” még néhány más regényben is életre keltek, azok, akikről még azon frissiben így énekelt Louise Colet, Musset és Flaubert barátnője,¹¹ *Magyarország* című versében:

Ez, ez az Úr választott népe, friss nép
mely korcs Európánk megifjítja ismét!
Ma vele áll, vagy bukik a szabadság...
Hős hadainak pompás iramára
halálba szédül véres trónusoknak
sok sápadó királya!

BAJOMI LÁZÁR ENDRE

„MAGYAR ÍRÓ — MAGYAR KÖNYV”*

Kiadók, szerkesztők

A bemutatásra kerülő alkalmi kiadvány egyik kiadója az Írók Gazdasági Egyesülete volt. Az IGE 1932. május 23-án tartotta alakuló közgyűlését. Közlönyének, a *Literatura* c. folyóiratnak beszámolója szerint „Pakots József elnöklete alatt, Kodolányi János közreműködésével szabad szakszervezet létesült, amely az írói nyomor leküzdését tűzte ki célként”. A magyar íróknak ez az „első parlamentje” — ahogyan Pakots nevezte — határozta el a rendszeres írói találkozók megtartását. Az elsőt 1932. szeptember 4. és 11. között — „Balatoni Íróhét” néven — a Balaton menti városokban rendezték meg. Ezen „részletes megvitatás tárgyává kívánták tenni az írók anyagi helyzetét”, valamint az olvasóközönséggel akartak „közvetlen társadalmi kapcsolatot” teremteni. Az előzetesen megjelentetett *Balatoni Íróhét Ünnepe* című kiadványban — a program leírása előtt — Karafiáth Jenő, akkor vallás- és közoktatásügyi miniszter *Üzenettel* köszöntötte az íróhetet. Szegedi István *Óda a Balatonhoz* című lírai vallomást tett

¹¹ A költemény magyarul a Bécsi Magyar Újság 1923. márc. 15-i számában jelent meg, Komlós Aladár áttüztetésében. Újra közölte Markovits Györgyi a Magyar Hírek, 1923. márc. 12-i számában.

* A Margitszigeti Íróhét és a Magyar Könyvnap alkalmából kiadja az IGE (Írók Gazdasági Egyesülete) és a Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesülete.

közzé. Pakots József *Zászlóbontása* programot adott. A programba vett előadások és műsorok rövid ismertetését tartalmazta Tersánszky Józsi Jenő *A Magyar képeskönyvről*, Pünkösti Andor *Ötszáz év magyar versei*, Kodolányi János *A mai magyar irodalom* és Bevilaqua Borsody Béla *Bálatonvidéki Magyar Helikon* című írása.

A második íróhétre 1933. június 10 és 18 között került sor Lillafüreden. Ennek alkalmi kiadványa a Lillafüredi Fürdőújság „írókongresszusi különszáma” volt. Ebbe a költők közül Babits Mihály, József Attila, Somlyó Zoltán, Kosztolányi Dezső, Szabó Lőrinc, Gellért Oszkár, Fenyő László, Szegedi István, Kossán Klára, Sassy Csaba adott verset. Prózaí írással Móricz Zsigmond, Nagy Lajos, Márai Sándor, Supka Géza, Rédey Tivadar, Kárpáti Aurél, Tamási Áron, Sziklay János, Péchy-Horváth Rezső, Lambrecht Kálmán szerepelt. A politikai-hivatali vezetők közül Albrecht Habsburg herceg, Borbély-Maczky Emil főispán, Papp Béla miniszteri tanácsos, Antal István miniszterelnökségi sajtófőnök és Pakots József írt cikket. A jól induló Lillafüredi Íróhét csak három napi programot tudott lebonyolítani, mivel Pakots József június 12-én hirtelen meghalt. Az írótalálkozó ennek ellenére irodalomtörténeti jelentőségre tett szert; többek közt az ott született *Óda* című József Attila-vers kapcsán.

Pakots halála után átmenetileg Móricz Zsigmond látta el az elnöki teendőket, majd — 1933 novemberében — új tisztikart választott az IGE: elnök Ugron Gábor lett, társelnök Bajcsy-Zsilinszky Andre, Fenyő Miksa, Földi Mihály és Zilahy Lajos. Alelnökök Kárpáti Aurél, Bresztovszky Ede, Laczkó Géza, Pethő Sándor, Sziklay János. Főtitkár Kodolányi János, titkárok: Illyés Gyula, Majthényi György. Irodalmi tanács elnöke Móricz Zsigmond és Schöpflin Aladár. Ez az új vezető testület szervezte meg az 1934. június 4. és 11. közötti Margitszigeti Íróhetet.

A Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesülete — mely 1878 óta működött — a Magyar Könyvnap sikerében volt érdekelt; s e tekintetben került közös platformra az írók egyesületével. Az IGE ugyanakkor az írói érdekvédelem terén szeretett volna együttműködni a kiadókkal és könyvkereskedőkkel; ami a meglevő érdeellentétek felszínre kerülését is eredményezte. Az IGE többek között a ponyvaregények megadóztatását követelte, hogy helyette magyar írók műveinek kiadására kényszerüljenek a kiadók. A kiadói politika körül ugyanakkor a kiadók között is ellentétek merültek fel; aminek következtében — éppen az IGE aktív működése idején — az Athenaeum és a Franklin kiadók kiléptek szervezetükből. Az őket is sújtó gazdasági válság nyomán a Corvina című hivatalos lapjukat 1934 közepétől nem havonta, hanem negyedévenként jelentették meg. A két egyesület mindezek ellenére megtalálta a lehetőséget a közös

munkára, amit e kiadvány is bizonyít, melyben mindketten hallatták hangjukat és kifejtették véleményüket.

A Magyar író— Magyar könyv kolofon szövege szerint a felelős szerkesztők és kiadók Benedek Marcell és Kodolányi János voltak.

Benedek Marcell 1930-tól volt főtítkára a Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Egyesületének. Az ellenforradalmi hatalom által — forradalmak alatti tevékenységéért — tanári katedrájától megfosztott tudós, író, műfordító a Dante kiadvállalat alkalmazottja volt, s így képviselhette a kiadókat. Számára e funkció az anyagi biztonságot, a fix jövedelmet jelentette; s lelkiismeretesen igyekezett hivatali kötelességeinek eleget tenni. Az 1927-től rendszeresen megtartott könyvnapokat arra használta fel, hogy filléres áron juttatta az olvasók kezébe a magyar klasszikusokat: a *Bánk bán*, *Az ember tragédiája*, a *Toldi*, a *János vitéz*, *Arany János balladái*, a *Csongor és Tünde* és mások a könyvnapokra ízléses s ugyanakkor olcsó kiadásban kerültek ki a könyvsátrakba.

Kodolányi János — mint előbb láttuk — az IGE főtítkára volt; s e szerint a kiadványért a két szervezet főtítkárai vállalták a jogi felelősséget. Kodolányi — Pakots mellett — az IGE létrehívásának fő szorgalmazója volt, s ő volt a szervezet névadója is. Aktívan vett részt az írók megszervezésében, valamint a mindennapi munkákban: az írók érdekeinek érvényre juttatásáért, a szociális segítség feltételeinek megteremtéséért. Írói és emberi életútjának egyik fordulópontján volt ekkor (1930 és 1934 között): a kommunista írói csoportot elhagyva a népi írói tábor szervezésében vett részt.

Az írók és témáik

Az IGE tisztségviselői az egyesületben viselt címükkel írták alá nevüket a lapszámban megjelent írásaikban; megnyilatkozásuk tehát az írói érdekvédelmi szervezet állásfoglalásaként is értékelhető. Mindenesetre, kifejezi, hogy e vezetők milyen véleményen voltak a magyar írók társadalmi helyzetéről. Egyéni álláspontjuk ugyanakkor a társadalmi hierarchiában elfoglalt helyükre is fényt vetett.

Ugron Gábor, az IGE elnöke politikus volt. Erdélyi primor székely család fiaként kapcsolódott be a politikai életbe. Lipcsében, Genfben és Budapesten végzett jogi tanulmányok után választották Maros-Torda vármegye főszolgabírájává, majd — 1906-tól — főispánja lett a megyének. 1915-ben Marosvásárhely választotta meg országgyűlési képviselőjévé; 1917 júniusa és 1918 januárja között belügyminisztere volt az Esterházy- majd a Wekerle-kormányoknak. Utána Erdély királyi biztosa lett; a polgári forradalom győzelme után megszervezte a Székely Nemzeti Tanácsot. A tanácshatalom bukása után a Nemzeti

Szabadelvű Pártot alapította meg, majd — fúzió után — a Nemzeti Polgári Párt elnöke lett. Később Bethlen István Egységes Pártjához csatlakozott. A parlamentben pénzügyi szakembernek számított. A kulturális életben való szorosabb kapcsolatára utal az, hogy megalapítója volt az Operabarátok Egyesületének. Az IGE elnöki székét — Pakots József után — 53 éves korában foglalta el. A könyvnapi kiadványban ő írta a vezércikket *Íróhét, könyvhét* címmel, s benne kultúrpolitikai áttekintést adott író és mű útjáról.

Vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre, az IGE társelnöke szintén jogi végzettséggel rendelkező politikus és publicista volt; s ő közigazgatási pályán főispáni titkárként kezdte. A politikai életbe — 1918 végén — az ellenforradalmi erőkhöz csatlakozva kapcsolódott be: egyik alapítója volt a MOVE-nak. Az ellenforradalom hatalomra kerülése után a Szózat című fajvédő lap főszerkesztője lett; s 1922-ben az Egységes Párt képviselőjeként került be a parlamentbe. Az 1920-as évek végétől megkezdődött eltávolodása a jobboldaltól s közeledése a demokratikus ellenzék felé. Ennek kifejezői voltak saját alapítású lapjai: 1928-tól az Előőrs és annak irodalmi melléklapja, a Kohó; 1932 márciusától a Szabadság c. hetilap. Önálló politikai célkitűzéseit akarta diadalra vinni a saját alapítású Nemzeti Radikális Pártjával — 1930—31-től. Lapjaiban fórumot biztosított a forradalmi hangvétellel jelentkező fiatal íróknak: József Attilának, Féja Gézának, Szabó Pálnak és másoknak. Az ő révükön nyert jogot arra, hogy az írók érdekvédelmi szervezetében tisztséget viseljen. Cikkét „Művésznép vagyunk” címmel írta meg.

Földi Mihály, az IGE társelnöke a Pesti Napló szerkesztőjeként biztosított helyet az írók műveinek, s maga is sikeres szépírónak számított novelláival, regényeivel és színműveivel. Ő *Két könyvnap között* címmel író, kiadó és közönség kapcsolatáról közölt eszmefuttatást.

Zilahy Lajos, a másik társelnök a Magyarország című napilap szerkesztője volt, s amellet jónevű, sikeres regény- és színműíró. Az irodalmi életben 1934—35-ben szervező tevékenységbe kezdett, hogy híveket nyerjen meg a Gömbös-kormány politikájának. Az Új Szellemi Front jelentkezése eleven reagálást váltott ki a magyar szellemi életben, ami elég hírhedtté tette Zilahy nevét. A kiadványban — *Zsákucca* címmel — a néphez visszaforduló francia irodalmi mozgalmat mutatta be.

Kodolányi János főtítkár a magyar sajtó- és irodalmi élet három halottjától — Mikes Lajostól, Pakots Józseftől és Miklós Andortól — búcsúzik *Akik elmentek...* című írásában.

Móricz Zsigmond, az IGE irodalmi tanácsának elnöke nagy reményeket fűzött az egyesület működéséhez. A Nyugat szerkesztéséről lemondva irodalomszervező energiáit e szervezetnek szentelte.

Leányfalusi hajnal című lírai esszéjében a magyar írók nehéz egzisztenciális helyzetéről szólt, és a cenzúra ellen emelte fel a szavát.

Schöppflin Aladár, az irodalmi tanács társelnöke a Nyugat folyóiratnak alapításától munkatársa, folyóiratok és napilapok kritikus volt, s emellett a Franklin Társulat kiadói lektoraként is dolgozott. Regényei és irodalomtörténeti művei is rendszeresen megjelentek; színműveit pedig a magyar színházak tűzték műsorukra. Ő a kormányzat által felállítandó Irodalmi Tanácsról mondta el gondolatait a könyvnap kiadványban.

A könyvkiadói és -kereskedői egyesület vezetői, illetve képviselői közül — odatartozásuk jelölése nélkül — Benedek Marcell a gyermekirodalomról írt *A gyermek, a betű meg a tündérek* címmel. Kner Imre, a gyomai nyomda és könyvkiadó egyik gazdája a könyv szép kiállításának fontosságát hangsúlyozta *Te vagy felelős* c. cikkében.

A magyar irodalmi élet jeles alkotói közül idősebbek és fiatalok, jobb- és baloldalon állók egyaránt fórumot kaptak az alkalmi, ünnepi kiadvány hasábjain. Sorrendben a következők szerepeltek írásaikkal.

Herczeg Ferenc, az ellenforradalmi rend koszorúzott írója pár mondatos karcolatában azt tette szóvá, hogy kevesen vásárolnak könyvet; s ezért adta címéül: *Könyveket!*

Nagy Lajos, a rendőrség által megfigyelt baloldali író az irodalmi kávéházak jelentőségét méltatta *Írók és főpincérek* c. írásában. Szabó Pál, a pár éve feltűnt parasztíró *Könyvek a faluban* címmel keresztmetszetét adta a falu társadalmi könyvigényének. Bodor Aladár, a század elején indult költő, regényíró, napilapok munkatársa és családi képeslap szerkesztője egy tárcacikkben olvasmányairól szólt. Schöppflin Gyula — Aladár fia, aki általában Nagypál István néven írt — kommunista szervezkedésben való részvétele miatti letartóztatásból szabadulva, fordításokkal kereste kenyerét; s a magyar műfordítás-irodalom védelmében írt cikket. Pintér Jenő tankerületi főigazgató, a magyar irodalom történetét hét vaskos kötetben megíró irodalomtörténész arról vallott, hogy milyen nehézséget jelent az élő irodalom történetének a papírra vetése. Cikkének a címe: *Irodalomtörténet — az élő írókról* volt. Mikes Margit — Mikes Lajos lánya — költő és folyóiratok, napilapok tárcaírója — *Élményeim egy IBUSZ-pavillonban* címmel — könyv- és újságeladói tapasztalatairól számolt be. Rédey Tivadar irodalom- és színháztörténész, kritikus, az OSzK hírlaptárának az igazgatója Babits Mihályról, illetve *Az európai irodalom története* című tanulmányáról írt kritikát. Szabó Lőrinc, fiatal Baumgarten-díjas költőként Ady-émlékek után járt egy budai kávéházban, a Déli vasútnál. Cholnoky Jenő 63 éves földrajztudós, egyetemi tanár az iskolai földrajz tankönyveket tette bírálat tárgyává *Vasúti gócpont...* című írásában.

Féja Géza tanár, Bajcsy-Zsilinszky lapjainak munkatársa, a népi írói mozgalom egyik szervezője, költő és publicista *A parasztok* címmel a társadalmi osztály jelentőségét méltatta. Buday György a szegedi egyetemi ifjúsági mozgalom szervezője és vezetője a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma öt éves tevékenységét ismertette. Juhász Géza, debreceni középiskolai tanár, az Ady Társaság titkára a táborrá szerveződő népi írói mozgalom folyóiratát, a Választ mutatta be, mely akkor még Debrecenben jelent meg. Tersánszky J. Jenő *Kakuk Marci és a propaganda* címmel könyvének fogadtatásáról szerzett élményét írta le. Komáromi János, akinek 1934-ben Mikes Kelemen életéről szóló regénye jelent meg, a bécsi „császári és királyi hadügyminisztérium” sajtóosztályának cenzúrájáról mondta el saját élményét — szatirikus hangvétellel. Németh László *A kritikáról* közölt kritikát.

A könyvheti kiadvány irodalmi riportokat is közölt. Elsőnek — aláírás nélkül — P. Gulácsy Irén *Műhelytitkokat* mondott el a *Fekete völgények* című történelmi regénye születéséről és alkotói terveiről. Telcs Péter — *Mit szeretnének még megírni?* címmel — körkérdezt intézett Csathó Kálmánhoz, Erdős Renéehez, Földi Mihályhoz, Lesznay Annához, Karinthy Frigyeshez, Kodolányi Jánoshoz, Kosztolányi Dezsőhöz, Szabó Dezsőhöz, Szabó Lőrinchez és Zilahy Lajoshoz, akik pár mondatos választ adtak a kérdésre. *Egy délelőtti az IGÉ-ben* beszámoló — (L.B.) aláírással — az egyesület napi munkáját mutatta be. *Milyennek látja az 'író-színész' a közönséget?* ... kérdésre Békeffi László színész, színmű- és kabaréíró, a Vidám Színpad alapítója, a 30-as években az Andrássy úti Színház majd a Teréz körüti Színpad művészeti igazgatója válaszolt.

A szignóval aláírt cikkek a következők voltak a lapszámban: B.A.: *A diák és a könyv* — mely cím önmagáért beszél. Sz.L.: *Analfabéták* címmel szatírárt írt. (Valószínűleg Szabó Lőrinc a szerző.) B.R.: *Drága-e a magyar könyv?* c. írása a könyvkereskedők érdekeit látszik szolgálni a lapban.

A kiadvány társadalomképe

A Magyar író — Magyar könyv 32 közleménye, cikke — 24 oldalon — 1934 Magyarországról adorképet — az író és műve sorsának középpontba állításával. Ugron Gábor az író társadalmi szerepét fogalmazta meg:

Az író tanítója népének, irányítója, vezetője, kifejezője s így egész lénye, teljes mivolta a köz elé tartozik. Nemcsak élete kész eredménye valamennyiünké, hanem egész magatartása s életének minden felvetődő s megoldásra váró kérdése. ...

Magyar író, magyar könyv, — nem más ez, mint ennek a népnek a múltja, jelene és jövője s mindaz, ami benne örökértékű tartalom, magasabbrendű cél, — lélek!

Bajcsy-Zsilinszky ez utóbbi gondolatot a magyar történelem példáin bizonyította; s az irodalom közéleti szerepének jelentőségét emelte ki:

Érdemes volna kissé mélyebben eltűnődni rajta: miért volt olyan nagy hatása az utolsó három század során a magyar írónak az egyetemes magyar közéletre, különösen a politikai életre, nagyobb és döntőbb, egyben maradandóbb hatása, mint manapság ...

... a kor is segített kicsíráztatni a magyarság lelkében a költői és írói tehetségeket. Zrínyi Miklósban már együtt szárnyal a költő, a politikus és a hadvezér... az Áfiumban pedig olyan írói emléket állított magának, amely éppen olyan elévülhetetlenül friss és eleven nyelvében és gondolataiban s épp olyan halhatatlan magyar gondoljaiban, mint ahogy semmit sem kopik és semmit sem avul Petőfi nyelve és költészete ...

És ha a magyar írók s a magyar irodalom hatása megcsökkent az egyetemes magyar életre, vajon nem kell-e felvetnünk a kérdést: nincs-e valami baj a magyar irodalom körül is? Nem szakadt-e el a magyar irodalom is jórészt ettől a bennünk elhalkult magyar történelemtől s attól a magyar néptől, mely nyomorúságában is szakadatlanul és egyre izzadja ki lelkéből az igaz művészet igazgyöngyeit? ...

Bajcsy-Zsilinszky válasza saját kérdésére az volt, hogy mind a politika, mind az irodalom elszakadt „a magyar falusi tömegektől”, melyben még él „az ősi magyar művészlélek”.

Zilahy Lajos — a francia írók véleményét tolmácsolva — szintén azt állapította meg, hogy az irodalom azért jutott zsákutcába, mert az írók „elhanyagolják a nemzet legerősebb, legéletrevalóbb és leg-egészségesebb részét: a népet”. E probléma összetettségét is megállapította ugyanakkor:

Egy olyan szellemi mozgalom, mely ismét a nép problémái felé irányítja az írók figyelmét, minden tekintetben csak üdvös és hasznos lehet. Tehát szerezzük meg az írókat a nép számára. De nem kellene egyúttal a népet is megszerezni az írók számára? ...

Mert ez azt jelenti, hogy a gazdasági elnyomottságban és kulturális számkivetettségben élő népet a megújulás felé kell vezetni az emberiesség nagy és felszabadító gondolataival,

amikbe a nemzeti célok mellett az irodalom érdekei is beleférnek.

A néphez forduló középosztálybeli értelmiségiek magatartásának magyarázatát Féja Géza adta meg:

A kultúra ügyét lehetetlen elválasztani a társadalom ügyétől... Az író tehát kényszerűleg ahhoz a réteghez menekül, mely a legtöbb szabadságot igényli s akarja. Más szóval: az író a feltörekvő rétegekben találja meg népét és fegyvertársát. Megint más szóval: a magyar írónak a parasztsággal kell elsősorban sorsközösséget kötnie...

Szétnéztünk hazánkban és Közép-Kelet-Európában. Megláttuk az elnyomott és szabadságharcra készülő paraszttömegeket. Láttuk az ittragadt feudalizmus ijesztő fellegvárát... Láttuk a polgári kultúra dekadenciáját, folytonos horizontvesztését, első összezsugorodását. S megtaláltuk a nálánál ősbib, emberibb népkultúrát. Ítélnünk kellett, következtetnünk kellett, megtettük...

A Szegedi Fiatalok „a magyar Alföld népének problémáit gyűjtöték egybe”, s eredményéről Buday György számolt be:

... mi, szegedi fiatalok saját magunk deklasszáldásának és a magyar nép nagy tömegei szomorú sorsának azonosságát felismertük és egyetlen hivatásunknak a közös munkát vállaltuk. Ez az ideológiai fejlődés... a legkétségbeejtőbb és legfelejtethetlenebb személyes élmények és közvetlen találkozások hatására alakult ki, még pedig kollektíve, az egész csoportban szinte egyszerre... Az elképesztő élmények hatása alatt az egész magyar kérdés tudományos megvizsgálásához kezdtünk és gazdaságpolitikai kollégiumunknak egy esztendő munkája éppen arra irányult, hogy felfedje a világ mai gazdálkodásának gyökérproblémáit s ennek keretében megtalálja az egészségesebb struktúrájú magyar jövőnek a formáit ...

Szabó Pál saját falujában nézett körül, s megállapította, hogy a „vezető réteg” nem olvas, a fiatal értelmiségiek azok, akik „fanatikusai a betűnek”. A parasztságban ugyanakkor megvan az érdeklődés, csak „okos irányításra” van szükség. Hite pedig az volt, hogy „eljön az idő, mikor a parasztság lesz az irodalom legnagyobb, leghálásabb fogyasztó közönsége”.

Az író és irodalom társadalmi közérzete volt a cikkek másik eltérben álló problémája. A hatalomhoz való viszonyról Schöpflin Aladár fejtette ki gondolatait a kormány által tervezett Irodalmi

Tanács felállításának kommentálása kapcsán. Megállapította, hogy a hatalom beavatkozása eddig mindig egyoldalú volt, „bizonyos irodalmi irányoknak vagy áramlatoknak kedvezett, másokat háttérbe igyekezett szorítani, írókat munkájuk módja vagy szelleme miatt túlzottan kiemelt, vagy igazságtalanul mellőzött, tilalomfákat akart felállítani az írói alkotás területén: ezt vagy így nem szabad írni, csak ezt vagy így szabad írni”. Ez pedig lehetetlenné teszi az irodalom „életfunkcióinak” megvalósítását, mert

az irodalom többek között kritika: az életnek, a társadalomnak, a politikának, az emberek lelki állapotának kritikája. S a kritika nem mindig kellemes, azért az író könnyen és gyakran jut összeütközésbe a mindenkori Hivattalal és a közvéleménnyel...

Ebből folyólag az irodalomnak csak árthat a hatalom mindennemű, még jó szándékú beavatkozása is az írói alkotásban...

Móricz Zsigmond abból a kérdésfelvetésből indult ki, hogy miért olyan csendes az irodalom, amikor az ő ifjúkorában „a világ nagyon hangos volt a fiatal írók merész és harsány énekétől”, melyben „a jövő dalát énekelték”. Megállapítása szerint mesterséges némaságra vannak ítélve a fiatal írók; kívánsága pedig a következő volt:

Eresszétek szabadra az ifjú szíveket, hadd énekeljenek szabadon. És ne tekerjétek ki a fiatal költők nyakát, ha nem a szájakat íze szerint énekel.

Németh László a kritika felelősségét tette szóvá, melynek jelentőségéről azt a megállapítást tette, hogy

Magyarországon a kritika az volna, ami elsöpörné, ami miatt ma nincs, nem lehet és nem szabad kritikának lenni.

A kritika helyzetét a következőképpen ítélte meg:

Magyarországon háromféle kritika van: esztétizáló, szegődött és szegődttető. Az esztétizáló megdicséri az ételt, amelyet jó háznál fogyasztott és ízlett és hallgat a kozmárol. A szegődött beáll jobbágyinasnak az irodalom valamelyik Csák Mátéjához, ő nyújtja át az írófejedelemnek az első vadat és az első számócát s ő húzza deresre, aki ura ellen vét. A szegődttető valami nagyfene országos ügynek toboroz írókat, marxizmusnak, katolicizmusnak, parasztgondolatnak s azt üti fel lángésznek, akivel egy szerkesztőségben vagy egy kávéházban ül. Az olyan ember, aki ért a műhöz s véleményeivel mind a négy vágást megmeri tenni, patológikusnak tekinthető.

Telcs Péter az írói nyilatkozatokból azt a megállapítást vonta le, hogy nagy szükség volna a mecénásokra; „műbarátokra” volna szükség, akiknek támogatása nyugodt feltételeket biztosítana az alkotó munkához. Olyanokra, mint Mikes Lajos, Pakots József és Miklós Andor volt, akiről Kodolányi írt emlékező portrékat. Mikes 1920 után az Est-Lapok irodalmi szerkesztője és az Athenaeum kiadó lektoraként vette pártfogásába a hatalom által kitagadottakat és a jelentkező fiatal írókat: „Azok közül, akik ma tollat forgatnak, egyetlen egy sincs, aki közeli kapcsolatba ne került volna vele” — írta róla Kodolányi. Pakots Józsefet ugyanő „egységesítő”-nek mondja, aki „a legkisebb, leggyámoltalanabb író”-ban is „isteni fáklyahordozót látott”. Miklós Andor, a sajtótörzst-tulajdonos, az Athenaeum kiadó vezérigazgatóját is „a szellemi munka tisztelete, a művészet határtalan megbecsülése” tette alkalmassá a mecénási feladatra. Távozásukkal űr támadt az írói közéletben; amit — Nagy Lajos megállapítása szerint — a régi kávéházi élet megszűnése is nehezített. Ő a háború előtti állapotokkal hasonlította össze a harmincas évekbeli helyzetet: „1919 óta néha még megpróbált vissza-visszatérni a régi világ, régi szokásaival, ... de ma már ott tartunk, hogy még Kassák Lajos is egyedül ül a Lidóban”. Mindezek eredményeként pedig „a főpincérek is elvesztették kapcsolatukat az irodalommal. Nincsen készpénzkiadás, nincs adósok listája ...”

A könyvkiadói tevékenységről Földi Mihály adott áttekintést. Ítélete szerint a kiadók csak a könyvnapon mernek „nagyobb stílusban tervezni és dolgozni”. Év közben a színtelenség és ötlettelenség jellemzi őket, s nem mernek ismeretlen íróktól kiadni műveket. Véleménye szerint

A kiadó sem lehet teljesen üzletember. Illetve akkor jó üzletember, ha irodalmi, szellemi, erkölcsi meggyőződése is van, amelyért harcol, amelyért áldozatokat is tud hozni. Hát igen, keveselljük az áldozatokat. Mert több hasznót és sikert kívánunk minden kiadónak.

Kner Imre „szerény könyvcsináló munkásságáról” szólt, s a szép könyv fontosságát hangsúlyozta, mert eltűntek a szép könyvek. Ennek pedig több okát sorolta fel: a háborút, az inflációt, a gazdasági válságot, a kultúra válságát: de felelőssé tette az írókat és költőket is, akiknek „nem fontos, hogy szellemi gyermekük milyen köntösben lép a nyilvánosság elé”. A könyvek áráról szólva — ismeretlen szerző — azt állapította meg, hogy „a magyar könyv ára igyekszik alkalmazkodni a közönség legyengült vásárló erejéhez”. Ezt pedig idegen nyelvű könyvek otthoni és hazai fordítású kötetei árának összehasonlításával bizonyította.

Az olvasó közönség, a közvélemény fontos helyet foglalt el a könyvnapi, illetve íróheti kiadvány írásaiban. Ugron Gábor az írás egész alkotó folyamatában igényelte a közönség részvételét:

A közönségnek s a közvéleménynek... nemcsak akkor kell az író felé közelednie, amikor egy-egy mű megjelenik s kézzelfogható formában odakerül a nyilvánosságra. Azt, aki a művet alkotja, ki kell vezetnünk a fórumra s oda kell állítanunk a tömeg szeme elé. Lássátok és értsétek meg: ez az író! ... S ha azt akarjátok, hogy az író lelke minden rezdülésével a tiétek legyen..., akkor legyetek ti is az íróé figyelmetekkel, együttérzésekkel, támogatásokkal, érdeklődő gondoskodásokkal és — ellenőrzésekkel...

Az olvasókról ellentmondó véleményeket fogalmaztak meg a cikkek írói. Bajcsy-Zsilinszky elragadtatással és meghatódottan bizonygatta „művésznép” voltunkat; s azt vallotta, hogy

a magyar egyéniség s legegységesebb, legátfogóbb értelemben művészi egyéniség, amelynek jelentkezése nem áll meg a szorosabban vett művészi teljesítményeknél, hanem átcsap az élet nagyon prózai tereire is, átítatja a művészi szemlélet és érzék finom nedvével az élet legdurvább jelenségeit is...

Földi Mihály szintén elismerte a magyar közönség „műértését”, de kritikai megjegyzései is voltak:

Van valamely szikkadt racionalizmus a közönségünkben és így egész mai műveltségünkben. Könyvvel kapcsolatban gyakran halljuk: mit akar az író, hiszen amit itt leírt, nem hasonlít az élethez. Nem hát, nem hasonlít a megszokott, a mindennapi élethez, de ettől még a legjobb irodalom lehet. Közönségünk még túlságosan naturalista és túlságosan szereti élvezni az életet. Kis könyvek, kis élvezetek, kis művészetek. A nagyobb vonal, az emelkedettebb szellem, a mélyebb felfogó képesség még meglehetősen hiányzik... Hiányzik a magyar életből a metafizikai kiegészülés. Valamivel kevesebb racionális élvezőhajlamot, helyette több elmélyülő hajlandóságot kér tisztelettel és szeretettel a közönségtől a magyar szellemi élet erősebb fejlődése érdekében az író.

Mikes Margit egy könyvárusító pavilonban szerzett tapasztalatait papírra vetve, azt állapította meg, hogy vevői a „sárga füzeteket”, a vadnyugati és a detektívregényeket, valamint a keresztretjévtény-
űjságokat vették; de

a kirakott szépirodalmi könyvekre soha rá se nézett senki, hiába álltak ott sorjában színes címlapjaikkal üdén, tisztán, még csak kézbe se vették csupa kíváncsiságból se...

Az olvasóvá nevelés, a jó könyv mibenlétéről is többen szót ejtettek. Benedek Marcell a gyermekirodalom lélekformáló jelentőségét saját emlékei alapján vázolta. Hogy mit kell írni a gyermeknek, arról a véleménye a következő volt:

A gyermeknek kell a tündérmese. A tündér: a költői igazságszolgáltatásnak, az erkölcsi „happy endnek” eszköze. Megsegíti a gyöngét, az élehetetlenül becsületes embert, igazságot szerez az igaztalanul üldözöttnek, érvényesüléshez segíti az elnyomottat. Hogy mindez nincs így az életben? Nem is lesz így soha, ha már a gyereket arra neveljük, hogy nincs és nem lehet így... A gyermeket nem indíthatjuk csatába megvert reménnyel, hitetlenül, cinikusan, kiábrándultan. Nem lehet jó ember az, aki nem hisz az emberi jóságban? meg lehet javítani az embereket, ha hisszük róla és elhitetjük, hogy jók...

A diák és a könyv c. cikk szerzője az iskolás tanuló könyv-szemléletéről írt érdekes eszmefuttatást:

A diák képzeletében élesen elkülönül egymástól az irodalmi élvezetet nyújtó, szórakoztató könyv és tankönyv. A tankönyvről jóformán észre se veszi, hogy könyv volna, ha ismereteit bővíti, vagy kedélyét nevelné, a tankönyvet valahogy a tanár nyúlványának, kipárolgásának tartja, év végével nem érez kegyelmet iránta, eladja...

Hasonló különbséget tesz a diák — írja a szerző — az iskolai kötelező olvasmányok és a maga által kiválasztott szépirodalmi művek között. Cholnoky Jenő a tankönyvírókat is felelőssé teszi a helyzetért, amikor megállapítja, hogy a semmitmondó szövegű tankönyvek miatt „tanár és tanítvány egyformán utálta a földrajzt”. Pedig e tárgy más élményeket adhatott volna tanulónak, tanárnak:

a földrajz éppen a legszebb, legáltalánosabb ismereteket nyújtó tudomány! Hisz a földrajznak minden más tudomány leszűrt eredményére szüksége van, hogy a Földről helyes, jó képet tudjon adni. A geográfia nyújt igazán betekintést a nagy természet műhelyébe, az ember életébe, a történelmi események igaz ősokaiba!

A jól megírt, népszerű földrajzknönyv a legérdekesebb olvasmány s az általános emberi műveltségnek leghasznosabb munkása. Magyar szempontból pedig egyenesen kulturális köteles-

ség hazánk alapos ismerete. De nem lexikális adatokra van szükség, hanem okokra és okozatokra s akkor majd sajnálkozással-e, vagy fölháborodással-e, de mindenesetre szomorúan gondolunk vissza a „vasúti gócpont”-ra.

Összegezés

Mozaikok és összefoglaló, általánosító képek váltogatják egymást az 1934-es „alkalmi lap”-ban; s megismerhetjük belőle a kor magyar íróinak véleményét a körülöttük zajló életről. Láthatjuk, hogy a megszólalók felelősségtudatot árulnak el: a magyar társadalmi viszonyok megváltoztatásának szükségességét felismerve, a nép — elsősorban a parasztság — felé fordulva keresik a szebb jövő útját. A könyvnapok, illetve írói hét így adott alkalmat a kollektív vélemények összegezésére egy kiadványban.

A személyes véleménykifejtés alkalmát pedig az íróhét programjában adták meg, melyet az alábbi szöveggel tettek közzé a lapban.

A MARGITSZIGETI ÍRÓHÉT MŰSORA

Június 4. (hétfő).

Délelőtt 11 órákor. (Az Astoria-pavillon jobboldali szárnyában).

Az Íróhét megnyitása.

Zilahy Lajos előadása: *Írók fegyverbe!*

Délután fél 5 órákor. (Ugyanott).

Szabó Lőrinc előadása: *Az író és a közvélemény.*

Június 5. (kedd).

Délelőtt fél 11 órákor: (Ugyanott).

V. Bodor Aladár előadása: *A reformáció szelleme a magyar irodalomban.*

Délután fél 5 órákor. (Ugyanott).

Balla Borisz előadása: *A katolicizmus és a magyar irodalom.*

Június 6. (szerda).

Délelőtt fél 11 órákor. (Ugyanott).

Dr. Balassa József előadása: *A tájnyelvek fontossága.*

Délután fél 5 órákor. (Ugyanott).

V. Bajcsy Zsilinszky Endre előadása: *A rádió és a magyar kultúra.*

Június 7. (csütörtök).

Délelőtt fél 11 órákor. (Ugyanott).

Bresztovszky Ede előadása: *A magyar munkásság kultúrélete.*

Délután fél 5 órákor. (Ugyanott).

Féja Géza előadása: *Feltörekvő osztályok a magyar irodalomban.*

- Este fél 8 órákor.* (A gyógyfürdő mögötti szabadtéri színpadon).
 „Magyar csokor” Irodalmi est. Rendezi és konferál: Békeffi László.
1. V. Bajcsy Zsilinszky Endre előadása.
  2. Móricz Zsigmond kis darabja.
  3. Tamási Áron kis darabja.
  4. Tersánszky Jenő jelenetezett népdalai.
  5. Eöry Kató, a Nemzeti Színház tagja verseket mond Szabó Lőrincztől, Kosztolányi Dezsőtől, Erdélyi Józseftől és Illyés Gyulától.
  6. Ascher Oszkár novellát mond el Móra Ferentől, Kodolányi Jánostól.
- Június 8. (péntek).*
Délelőtt fél 11 órákor. (Az Astoria pavillon jobb szárnyában).
 Ligeti Ernő előadása: *Időszerű erdélyi kultúrkérdések.*
Délután fél 5 órákor. (Ugyanott).
 Rédey Tivadar dr. előadása: *A mai színpad irányai.*
- Június 9. (szombat).*
Délelőtt fél 11 órákor. (Ugyanott).
 Szent-Ivány József előadása: *Az irodalmi decentralizáció kérdése.*
Délután fél 5 órákor. (Ugyanott).
 Buday György dr. előadása: *A tanyavilág kultúrélete.*
- Június 10. (vasárnap).*
Délelőtt fél 11 órákor. (Ugyanott).
 Juhász Géza előadása: *Az irodalomtörténet módszerei.*
Délután fél 5 órákor. (Ugyanott).
 Móricz Zsigmond szabad előadása.
- Június 11. (hétfő).*
Délelőtt fél 11 órákor. (Ugyanott).
 Turnai Lajos dr. előadása: *A művész egészségtana.*
Délután fél 5 órákor. (Ugyanott).
 Ignotus előadása: *Az írói szabadság.*
- Este fél 8 órákor.* (a gyógyfürdő mögötti szabadtéri színpadon).
 „Irodalmi est”. Rendezi és konferál: Békeffi László.
1. Ugron Gábor, az IGE elnöke, előadása
  2. Lángy Margit, az Operaház tagja, szaval Babits Mihálytól, Szabó Lőrincztől.
  3. Zilahy Lajos kis darabja.
  4. Palló Imre, az Operaház tagja, magyar népdalokat ad elő.
  5. Békeffi László kis darabja.
  6. Nagy Izabella, az Operaház tagja énekel.
  7. V. Bodor Aladár két versét mondja el.
  8. Závodszy Zoltán, az Operaház tagja énekszáma.
  9. Baló Elemér Erdélyi József, Illyés Gyula és Kodolányi János versét szavalja.

10. Karinthy Frigyes jelenete.

Minden író váltsa ki arcképes igazolványát az Írók Gazdasági Egyesületében (Rákóczi út 90).

Így készítette elő az IGE és a könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesülete a Margitszigeti Íróhetet; példáját ma is figyelemre méltathatjuk.

M. PÁSZTOR JÓZSEF

PRO MEMORIA

LAKATOS LÁSZLÓ

Pro memoria. Emlékeztető. Lakatos Lászlóra. Magyar író, újságíró, műfordító volt. 1881. júl. 17-én született Budapesten. 1944. febr. 13-án, negyven évvel ezelőtt halt meg Dél-Franciaországban, Nizzában. Ma már alig emlékeznek rá. Pedig, ha élete, munkája alapján csak egy lábjegyzet a magyar irodalomtörténetben vagy egy címszó az *Irodalmi Lexikon* II. kötetében, mégiscsak része a magyar irodalom, a magyar publicisztika történetének. Emlékezzünk rá, amíg van tanú, aki emlékezhethet, emlékeztethet. Úgy vélem, én vagyok az utolsó autentikus tanú: a fia. 66 éves vagyok. Ma még emlékezhetek. Ki tudja meddig? Ezért kellett most megírnom ezt a pro memoriát.

1

Lakatos László 63. életévében hunyt el. Sok mindenben része volt. Átélt két világháborút (a másodikba behalt), két forradalmat, egy ellenforradalmat (ebből ennyi is sok volt).

Egy olyan korszakban volt fiatalember, amikor az ország lakosságának (Horvátországot nem számítva) csak 55%-a volt magyar, de Budapest, ez a magyar–német település tiszta magyar várossá vált. Az ország gazdasági és szociális struktúrája elavult volt. A magyarországi „porosz út” miatt nem is lehetett más. A liberális-konzervatív, polgári-feudális rendszer jó adag középkort konzervált. Bár az osztrák és cseh ipar jóval fejlettebb volt, a kettős Monarchia mégis magán viselte az elmúlás bélyegét. Létrejött a Mátrai-paradoxon: ebben a képtelen államalakulatban jelentős szellemi teljesítmények születtek. E vonatkozásban a kettős Monarchiának nem kellett szégyenkeznie. Ebben a miliőben lett író, újságíró Lakatos László, aki tagja volt — Horváth Zoltán szavaival (*Magyar Századforduló*, Bp. 1961) — a második magyar reformnemzedéknek.

Apám családjáról és fiatalságáról nagyon keveset tudok, csak annyit, amit néha elmesélt. Ez is inkább csak egy-egy szószavú mondat, utalás volt. Nagypapja, az én dédapám (a nevét sem tudom) már Pesten élt. Mint sok akkori pesti lakos, keverte a németet a magyarral, de zsinóros magyar ruhában járt és 1848–1849-ben nagy híve volt Kossuth Lajosnak.

Apai nagyapám egy cipőgyár utazó ügynöke volt. Nagyon fiatalon, 48 éves korában halt meg, 1892-ben vérmérgezésben. Úgy látszik, ez súlyos seb volt édesapám lelkén. Apja emlékét egyetlen ifjúsági regényében örököltette meg. A könyv címe: *Atyám* (Bp. 1920). Meghatóan szép írás.

Az evangélikus gimnáziumba járt, mely akkor az egyik legjobb iskola volt Budapesten. Négy év múlva azonban kivették onnan és felsőkereskedelmibe írátták, mert anyja és mostohaapja úgy vélte, hogy a gimnázium csak úri fiúknak való, a felsőkereskedelmi viszont az életre nevel.

Így apám sohasem járhatott egyetemre. Autodidaktaként vált kora egyik legműveltebb emberévé.

Katonaként a szolnoki gyalogezredben szolgált. Egy időt Pesten töltött, és nemegyszer említette, hogy jól bírta a menetgyakorlatokat Pesttől Budafokig és vissza. Enyhe öngúnnyal mondta, hogy ennek ellenére ő volt a kettős Monarchia legrosszabb katonája. Az egy éves szolgálat után büntetésből még fél évet benntartották.

Ezután a családi krónika szerint magántisztviselő volt a Generalinál. (Az Assicurazioni Generali olasz biztosító intézet magyar leányvállalata, az egyik legjelentősebb magyar pénzügyi, illetve biztosító intézet az időben.) Ezt a munkát szívből utálta. Azt is hallottam egy nálam jóval idősebb kollégámtól (már nem él), hogy a Munkásbiztosító Intézetnél lett volna tisztviselő.

Az azonban tény, hogy mindig író, újságíró akart lenni. Először külső munkatársként küldte be cikkeit, melyeket közöltek is. Rövid idő múlva már belső munkatárs, hivatásos újságíró.

1903-tól a Pesti Hírlapnál dolgozik, 1907-ben már a Pesti Naplónál találjuk. A lap külpolitikai rovatvezetője mindössze 26 éves korában. Többet nem is hagyja el a Pesti Naplót (kivéve a Tanácsköztársaságot, amikor a Magyarország munkatársa), amíg 1939-ben a Horthy-kormányzat meg nem szünteti a lapot, ő meg végleg emigrációba vonul. Az *Irodalmi Lexikon* szerint a Világ szerkesztője volt. A Világ azonban

csak 1910-ben indult, s ha a lexikonnak igaza van, úgy Pesti Naplóbeli működése ekkor egy rövidebb időre megszakadt. Erről apám soha nem beszélt. Írt a Huszadik Század c. radikális társadalomtudományi folyóiratba és a Szociáldemokrata Párt Szocializmus c. elméleti lapjába is.

A század elején a Pesti Napló tulajdonosa és főszerkesztője Surányi József volt. Később Hatvany Lajos vette meg a lapot. Apám mindig elismerte Surányi szakmai tudását, az ő igazi főszerkesztője azonban Hatvany Lajos volt, akihez nemcsak a szakma közössége fűzte, hanem a kölcsönös tisztelet is. Hatvany a háború alatt még egy havi folyóiratot is kiadott: Esztendő címen. Apám ebbe is írt igen szép tanulmányokat. Legjelentősebb a *Prágai utazás* című (1917). Az Esztendő nem annyira havi folyóirat volt, inkább havonta megjelenő nagyon színvonalas esszé-kötet.

Hatvany 1919-ben Bécsbe emigrált. Itt felkereste Mester Sándor, a Pesti Napló egyik munkatársa, azzal, hogy meg akarja venni a lapot. Hatvany, aki szerette Mestert, fillérekkért odaadta neki. Mester azonban nem magának vette meg, hanem Miklós Andornak, aki így „ingeny” lett egy hármaskonzern ura. Az övé volt az általa alapított Az Est (déli lap), a Pesti Napló (reggel megjelenő hírlap) és az egykori Függetlenségi Párt orgánuma, a Magyarország, melyet este küldött az utcára.

Így Lakatos László is az Est lapkonzern munkatársa lett. Általában hetenként háromszor írt név nélkül vezércikket Az Estbe, vasárnapi vezércikket adott le a Pesti Naplónak (mely vasárnap több vezércikket közölt). Egy évig a Magyarországot szerkesztette.

Az Est lapkonzern létrejötté előtt, még 1912-ben Lakatos László és Mester Sándor szervezte meg a Pesti Naplónál az első magyar újságíró-sztrájkot. Mint Dersi Tamás megemlékezik róla (*A rejtélyes doktor*. Bp. 1964), a sztrájk elnyerte a Magyarországi Szociáldemokrata Párt támogatását is, mely dr. Mikes Lajost küldte ki, hogy segítsen a sztrájk szervezőinek.

Mikes Lajos és Lakatos László 1919-ben találkozott újra a Marx-fordító bizottságban (lásd Dersi Tamás: Im). Ennek Mikes a vezetője, apám az egyik fordító. Gyorsan ki akarták adni *A tőke* I. kötetét. A bizottság tagjai egy-egy rész fordítását vállalták. A fordítás nagy része el is készült. Azonban sohasem adták ki. Az antant intervenció gyorsabb volt. Az ellenforradalom alatt a kézirat is elveszett.

Lakatos László támogatta mindkét magyar forradalmat (a Tanácsköztársaság mellett írt a Magyarországbán, az Érdekes Újságban, a Vasárnapi Újságban, a Színházi Életben; lásd József Farkas: *Mindenki újakra készül*. Bp. 1959–1962.), s 1919 őszén bujkálnia kellett. Beöthy László bújtatta tízszobás lakásában, utána kicsempészte Bécsbe.

A bécsi emigráció közel egy évig tartott. Úgy tudom, Miklós Andor intézte el, hogy bántatlanul hazajöhessen, és elfoglalhassa íróasztalát a lapkonszernnél.

Lakatos László nemcsak a forradalmakat támogatta, hanem a háború ellen is fellépett. Akkor jött rá, hogy a sajtó milyen nagyhatalom — mesélte —, amikor az utcán sétálva egy közlegény és a menyasszonya (vagy partnere) ment előtte, és azt mondták, hogy Habsburg Károlynak és Pármai Zitának pusztulnia kell. Ezeket a kifejezéseket apám használta, s rövid idő alatt átmentek a köztudatba.

Egy másik emlék. 1917-ben Vázsonyi Vilmost, a Nemzeti Demokrata Párt elnökét nevezték ki igazságügyminiszternek. A haladónak tartott politikus választójogi törvényjavaslata azonban reakciós volt, csalódást okozott, és Vázsonyi megszigorította az 1914-es sajtótörvényt, s a cenzúrát. Apám nagy cikkben támadta meg Vázsonyit, Zsófia főhercegnővel, az egykori kamarilla vezetőjével hasonlította össze. Nem egészen alaptalanul, hiszen Vázsonyi lelkes monarchista volt és maradt. A cikk nemcsak tartalmilag volt példás, formai bravúr is volt. Vázsonyi neve nem is szerepelt benne, csak a végén: „nevezzük nevén a gyermeket: Vázsonyi Vilmost.” Az első világháborús Pesten szállóigévé vált ez a mondat.

Eddig tulajdonképpen csak mint újságíróról emlékeztem meg Lakatos Lászlóról (majdnem azt írtam, hogy hírlapíró; szerette ezt a szép magyar szót; kár, hogy úgy kiment a divatból). A szépirodalomba is fiatalon belekóstolt. Első novellás kötete és regénye 1912-ben jelent meg (lásd a cikk 9. pontját). Igen sok tárcát, tárcanovellát, elbeszélést írt, később ezekből kötetek kerekedtek, majd sikeres regények is jelentek meg tollából. Apám nem jókais alkát, nem hömpölyögnek nála vég nélkül a regények, inkább a rövid lélegzetű írások mestere volt. A hangvétel természetesen változott. Eleinte sok a romantika, az érzelem az írásaiban, később ez letisztul, a hangvétel realistább lesz, és több szerepet kap a társadalomkritika, már amennyire az ellenforradalmi-fasiszta Horthy-rendszer alatt erre lehetőség volt.

Molnár Ferenc tanácsára a színpaddal is megpróbálkozott, sikeresen. 1916 és 1938 között darabjait rendszeresen játszották magyar és külföldi színpadokon. (Lásd ennek a cikknek a 9. pontját.) Első darabja egy egyfelvonásos volt Elssler Fanny és Döbrentei Gábor szerelméről (*Bécsi táncosnő*). A Nemzetiben ment. Később a Víg-, a Magyar és a Belvárosi színház háziszerezője, de operetteket és jeleneteket is írt, az utóbbiakat irodalmi kabarék számára.

A két világháború között nehezebbé vált apám élete és tevékenysége. Megszűnt ugyanis a pesti szellemi élet demokratizmusa. Miklós Andor integrálódott a rendszerbe, és munkatársainak, ha fenntartásokkal is, csak mérsékelt liberális hangot volt szabad megütniük.

Ennél balrább nem lehetett menni. Nem lehetett írni a kor, a rendszer nagy problémáiról, nem lehetett szó társadalombírálatról. Ezen a sorompókon csak a Népszava, illetve később Bálint György s a falukutató írók tudtak valamelyest áttörni.

A húszas évek végén apám egy évig a Magyarországnak volt a szerkesztője. Magyar Elek, az előző főszerkesztő túlságos konzervatívizmusa miatt a lap nem ment elég jól. Hogyan lehetne fellendíteni? Legyen az új főszerkesztő a lapkonszern egyik legnevesebb reprezentánsa: Lakatos László. Így is lett. Magyar Eleknek csak a címe maradt meg, és a szobája. Apám pedig igyekezett minél többet szétosztani Miklós Andor pénzéből az újságíróknak. Négy óraker fogta kiutalókönyvecskéjét — mint Dernői Kocsis László leírja (*Politikusok és kalandorok*. Bp. 1973) —, és minden rokonszenves és vékonypénzű újságírónak kiutalt valamit. Persze talán nem kellett volna, hiszen volt fix-fizetésük. Miklós Andor csak egy év múlva kapott észbe, hogy nőnek a honorárium-költségek, ám a lap nem megy jobban. Így Lakatos László Zilahy Lajosnak adta át a váltóbotot. Dernői Kocsis szépen emlékezik meg Lakatos László búcsúszavairól: „Ha ez alatt az egy esztendő alatt nem csináltam volna mást, csak hogy magából újságírót faragtam — mondta Dernői Kocsisnak —, ez is eredmény. De vegye tudomásul, hogy ez szép mesterség. És ezt még ebben a rohadt országban is lehet becsületesen csinálni.” Nem kell magyarázni, hogy a rohadt ország Horthy országa volt.

Az Est lapkonszernnél sem mentek fényesen a dolgok. Hogyan is? Hiszen jött Gömbös, Darányi, Imrédy! A fasiszmus egyre totálisabb lett. Kolozsváry-Borcsa Mihályt, ezt a rossz, részeges vidéki fasiszta újságírót nevezték ki kormánybiztossá és a Sajtókamara elnökévé. Apám attól félt, hogy forradalmi múltja miatt lecsukhatják, és be is zárult előtte a sajtó, amikor 1939 elején a kormány rátette kezét Az Est lapokra. 1939. január 23-án kéthetes turistavízummal Franciaországba utazott. Ezzel elkezdődött második emigrációja, mely haláláig tartott.

4

Milyen volt egy antifasiszta emigráns magyar író sorsa Franciaországban?

Párizsban nem maradhatott. Nem hosszabbították meg a vízumát. Viszont adtak egy jó tanácsot:

— Miért akar Párizsban maradni? Menjen Nizzába, ott az idegekből élnek. Ott meghosszabbítják a vízumát, ameddig csak él.

Így is történt.

1939 augusztus végén édesanyámmal meglátogattuk Nizzában. Ott értük meg a háború kitörését. Daladier beszélt a rádióban. Hogy

mit mondott, arra nem emlékszem. Csak arra, hogy az olasz külügyminisztert elfranciásítva „le comte Sziánó”-nak nevezte. Mulattunk rajta. Máson már nem lehetett nevetni.

Nizza és gondolom, egész Franciaország győzelmi mámorban élt. Úgy vélték, szinte szállóige volt, hogy Hitler lekészte az autóbust. Gamelin, a zseniális hadvezér (annak tartották) megindul, s meg sem áll a Ruhr-vidékig. S akkor vége lesz a háborúnak. A Ruhr nélkül Hitler ki lesz szolgáltatva a szövetségeseknek. Ez a hurrá-optimizmus kísérteties volt, III. Napóleonra és Sedanra emlékeztetett. Most is Sedan lett a vég, illetve a vég kezdete. Hitler ott törte át a francia arcvonalat. Úgy hittük mi is, hogy nem tart sokáig a háború, s Magyarország mint nem hadviselő a béke szigete marad. Micsoda tévedés volt! Amikor néhány nappal a hadüzenet után felszálltam a haza induló vonatra, nem gondoltam arra, hogy soha többé nem látom apámat. Édesanyám vele maradt, és csak 1946 júliusában, az infláció csúcspontján tért haza.

Miből élt Lakatos László Nizzában? Munkavállalási engedélyt nem kaphatott. Író volt, írt. Úgy tudom, hogy angol, amerikai, svájci és francia lapok közölték írásait. Magyar író létére angolul írt.

A háború alatt Nizzában éltek a francia irodalom nagyjai: Louis Aragon, Elsa Triolet, Roger Martin du Gard. Vele egyszer találkozott apám a Városi Könyvtárban. Ebből a találkozásból szép elbeszélés kerekedett: *A lehetetlen úr a Városi Könyvtárban*. (Lásd Magyar Nemzet, 1964. febr. 13.)

Apám nyelvzseni volt. Fiatal korában tökéletesen megtanult németül, franciául, olaszul, végül pedig 55 éves korában Germanus Gyulától angolul is. Nemcsak az oxfordi angolt tudta, hanem járatos volt Shakespeare több évszázaddal korábbi angoljában is. Angolul írt, mert nem volt pénze fordítóra, s jobban tudott angolul, mint az ottani hivatásos fordítók.

Magyar írónak lenni a háborús Nizzában nem volt könnyű feladat. Sokat emésztette magát. Elkészerítették a német háborús sikerek. Csak a kurszki csata után kezdett bízni a szövetségesek győzelmében, és ezért 1943–1944 telén meghosszabbította magyar útlevelét. Haza akart térni a felszabadult Magyarországra. De ez már nem adta meg neki.

Nizza kezdetben megmenekült a megszállástól. Franciaországnak ebben a részében Pétain, Darlan, Laval, egyszerűen a vichy-i fasiszta garnitúra gyakorolta a hatalmat. A fasiszta Franciaországban sem volt jobb, mint másutt. Az angolszászok észak-afrikai partraszállása után 1942 novemberben Mussolini megszállta Nizzát. Érdekes, hogy az olasz fasiszta uralom valahogy lazább volt. Az ottani magyar antifasiszta emigrációban egyedül Lakatos László tudott olaszul, s így minden formalitás nélkül a magyar antifasiszták szóvivője lett. Sok

emberen segített. Ez az időszak sem tartott sokáig. Mussolinit leszavazta a fasiszta nagytanács, s a király leváltotta (1943. júl.). Hitler erre — többek között — úgy reagált, hogy megszállta az olaszok franciaországi zónáját. 1943—1944 telén Göring és Himmler lent járt a déli zónában, hogy kitanítsa a Gestapót, miként kell az anti-fasiszta emigránsokat összefogdosni. Szüleim nem mertek otthon maradni bejelentett, bérelt lakásukban. Bejelentés nélkül egy francia munkáscsaládnál töltötték az éjszakákat. Ez a tél Magyarországon enyhe volt, a francia Riviérán hideg. Apám meghűlt, és éjszaka köhögő-rohamok kínozták. Hogy ettől szabaduljon, altatóval aludt. Az 1944. február 12-ről 13-ra virradó éjszakán légítámadás volt. A riadóra felébredt, gyötrő köhögés jött rá, ami szívrohamot váltott ki. Orvost nem lehetett hívni, mert attól tartottak, hogy az illegális helyzetet bejelenti a Gestapónak. Így apám orvosi segítség nélkül maradt, és hajnali háromkor meghalt szívembóliában.

A magyar írókat, újságírókat akkoriban úgy temették, hogy a koporsót a Jókai-lepellel takarták le. Itt azonban erre nem volt mód. De a temetés nemzeti üggyé vált. Eljött a temetésre az egész magyar nizzai antifasiszta emigráció. A Jókai-leplet piros-fehér-zöld szalaggal pótolták, ezzel a szöveggel: „Hazánk nagy írójának. Szeretettel MFMK.” Ez a rövidítés a franciaországi magyar függetlenségi mozgalmat takarta, melyet Párizsban Bölöni György vezetett.

Lakatos László sírja ma is Nizzában van az északi temetőben. Minden hat évben meghosszabbítom a sír-koncessziót. De mi lesz, ha én már nem élek?

A nizzai időszakhoz még csak annyit, hogy a hazai lapokról sem feledkezett meg apám. Nizzában is magyar író maradt. Eleinte az Újságnak írt. Makai-Petrovics György főszerkesztő minden cikkét közölte, amíg a Sajtókamara közbe nem szólt. Ezután a 8 Órai Újság, Bethlen István fiának a lapja következett. Szívesen látták minden cikkét, amíg ide is meg nem érkezett a Sajtókamara letiltása. Végül haláláig A mai nap (főszerkesztő: Hegedüs Gyula) és a Független Magyarország következett (főszerkesztő: Mihályfi Ernő volt). A cikkeknek ismétlődő alcíme volt: *Nizzai levelek*. Mindketten még posztumusz cikket is közöltek tőle a német megszállásig. Akkor megszűnt az egész magyar baloldali sajtó.

A halálhíre csak 1944. február 26-án érkezett meg Pestre. A háborús posta és hírközlés lassan járt.

5

Milyen ma Lakatos László megítélése? Úgy érzem, ez nem az én feladatom, de elmondhatom néhány gondolatomat.

Jó novellista volt, finom rövidebb lélegzetű regényeket írt, darabjai a színpadi technika kitűnő ismeretéről tanúskodtak. Mégis az újság-

írás, annak legkülönbébb műfajai álltak hozzá a legközelebb. Par excellence újságíró volt; mint Kellér Andor írta: az újságírás Ambrus Zoltánja. (Kellér Andor: *A titkos lakó*. Bp. 1964.)

Elkötelezett humanistaként szemben állt a Habsburg-, majd a Horthy-rendszerrel. 1920 végétől 1939 elejéig azonban nem mondhatta ki igazán a véleményét. Ennek állásvesztés, kiközösítés, talán börtön lett volna a vége. Hiszen Hatvany is ült egy évet. Ezt nem vállalta. Bizonyára ezért mondta, hogy haladó író ne nősüljön meg, ne alapítson családot. De azért igazságtalanság lenne a polgári társadalom felszínes szórakoztatójának tekinteni! Az írásaiban volt társadalomkritika, a gondolkodásában még több. Talán ezt akarta kifejezni abban a nyilatkozatában, melyet egyszer Az Est hármaskönyvének adott. A kérdést így tették fel:

— Mi a véleménye a jobb-, illetve baloldali művészetről?

A válasz:

— Jobboldali művészet nincs, a művészet mindig baloldali.

Lakatos László élesen támadta a fasiszta irodalompolitikát is. (A toll, 1932. jan. 30.)

Egy író, a toll emberét művei alapján és tevékenysége alapján lehet megítélni. Most néhány szót az utóbbiról.

Az első világháborút, a kezdeti időszakról eltekintve, elítélte, és a sajtó hasábjain harcolt is ellene.

Örömmel üdvözölte az őszirózsás forradalmat. Ő írta róla az egyik legszebb cikket. Molnár Ferencsel, Kosztolányi Dezsővel, Gellért Oszkárral és Jákó Jánossal együtt a Margit-híd hídfőjénél leszaggatták a régi sapkarózsákat és őszirózsákat tűztek a katonák, tisztek gomblyukába. (*A diadalmas forradalom könyve*. Bp. 1918. 78–79.) Harsányi Zsolttal együtt elment az Astoriához a Nemzeti Tanácsot, Károlyi Mihályt üdvözölni. (József Farkas: Ím. II. 780–781.) Hatvany Lajos követelte Lakatos Lászlónak, a legtehetségesebb fiatal forradalmár újságírónak a Nemzeti Tanácsba való kooptálását. (Lásd uo. 717.) Ez nem történt meg. Egyik legszebb cikkében keményen elítélte azokat az ellenforradalmár tiszteket, akik kirabolták a Magyarországi Tanácsköztársaság bécsi követségét, és a cikk befejező részében hitet tett a szocialista világforradalom mellett. (*A bécsi gárdisták*. Magyarország, 1919. május 9. Utánközlés: Magyar Nemzet, 1969. febr. 23.) A Marx-fordító bizottságban végzett munkája és más cikkei is a rokonszenvét és támogatását mutatják.

A Horthy-rendszerben is egyértelműen a baloldalon állt. Körzetünkben elsőnek írta alá a Magyarországi Szociáldemokrata Párt ajánlási íveit. Emlékszem, egyszer a 8-as villamoson utaztunk. A parlamentnél két szociáldemokrata képviselő szállt fel: Esztergályos János és Reisinger Ferenc. A kölcsönös nagyrabecsülés hangján beszéltek egymással. Ma is előttem van, hogy Esztergályos és Reisinger egyaránt a munkás-

ból lett politikus egyszerű, dísztelen fekete öltözékét hordta. Amikor leszálltunk a villamosról, apám megjegyezte:

— Ezeknek (tudniillik a magyar szociáldemokratáknak) egy hibájuk van; még doktrínérebbek, mint a németek.

M. Pásztor József a Népszabadság 1973. márc 25-i számában érdekes cikket és dokumentumokat közölt (lásd még M. Pásztor József: *József Attila műhelyei*. Bp. 1975. 263.) *József Attila Sallai és Fürst megmentéséért* címmel. József Attila két röpiratot fogalmazott. Az elsőt a Társadalmi Egyesületek Halálbüntetésellenes Szövetségének Statárium elleni Bizottsága, illetve ennek tíz tagja bocsátotta ki. A tíz közül az egyik: Lakatos László. A bizottság röplapját a tíz kibocsátó után néhány nap alatt tízezer rokonszenvező írta alá.

Emlékszem, hogy nemegyszer tett szovjetbarát kijelentéseket, melyeknek mélyebb értelmét akkor mint gyerek nem is fogtam fel eléggé.

Még egy régebbi adalék. Domokos József ír arról, hogy Lakatos László lenn volt Békéscsabán Áchim András temetésén. Ő írt legszembben a halott agrárszocialista vezérről. (Domokos József: *Áchim L. András*. Bp. 1971.) Horváth Zoltán szerint Lakatos László értette egyedül a második magyar reformnemzedékből az agrárkérdés lényegét (Horváth Zoltán: *Magyar századforduló*. Bp. 1961).

6

Jó ismeretség fűzte a kor nem egy neves közéleti szereplőjéhez: politikusokhoz, újságírókhoz, művészekhez.

Lakatos Lászlónak igen meleg kapcsolata volt Károlyi Mihállyal. Barátságról nem lehetett beszélni, hiszen a köztársaság elnöke magasabb szinten helyezkedett el, de a rokonszenv és tisztelet tény volt. Nemegyszer használt apám ilyen kifejezést: „Az én elnököm Károlyi Mihály.” Vagy: „Az én házamban (ez egy háromszobás lakás volt) senki nem mondhat rosszat Károlyi Mihályról”. A rokonszenv kölcsönös volt. Ezt maga Károlyi Mihály mondta 1946-ban édesanyámnak.

Ugyanez volt a helyzet Hatvany Lajossal is. Benne Károlyi Mihály elvbarátját, a finom tollú író, a nagy irodalomtudóst, egykori főnökét tisztelte apám. S ez a kölcsönös baráti kapcsolat, mint egy későbbi beszélgetés tanúsítja, túlélte édesapámat.

Hatvany Lajos, illetve a vele való kapcsolat már átvezet a sajtó szférájába. Hatvany utódként Miklós Andor, a legnagyobb magyar sajtócézar volt apám főnöke. Őt nem nagyon szerette. Hogy ebben szerepet játszottak ifjúkori élmények? Lehet. Miklós Andor költőként kezdte a Pesti Naplónál, utána közgazdasági újságíró lett. Ez akkor nem volt valami jóhírű tevékenység, hiszen ezen a pályán főleg abból éltek,

amit nem írtak meg. Anélkül, hogy Miklós Andor emlékét meg akar-nám sérteni, tény, hogy rövid idő alatt sok pénzt szedett össze. Abból és Lánczy Leó bankkölcsönéből indította meg Az Estet. Lehet, hogy nem ez volt az averzió oka. Talán az, hogy Miklós Andor liberális ember létre integrálódott Horthy konzervatív, ellenforradalmi, fasiszta rendszerébe. Bár Miklós lapjai liberális hangvételűek marad-tak, de ez a liberális ellenzékiesség nagyon mérsékelt, óvatos volt, nem érintette a rendszert. Sokkal jobban kedvelte apám Miklós helyettesét, majd utódját Salusinszky Imrét, aki tehetséges riporternek indult, jól ismerte a szakmát, és emberileg is rokonszenves volt. Salusinszky apám iránti rokonszenvét rám is átruházta. A háború alatt nemegyszer meglátogattam. Mindig szívesen fogadott. Nem sokkal a felszabadulás után hunyt el.

Szeretettel és tisztelettel övezte s a későbbi időkben is nagyra tar-totta apám dr. Mikes Lajost. Jó irodalmárt látott benne, aki tudta, mit kell támogatnia, és csalhatatlanul jó ízlése volt. Jól kijött Tápay-Szabó Lászlóval, a katolikus beállítottságú, kissé konzervatív vezető publicistával, a nézetkülönbségek és -eltérések ellenére.

Az igaz jó barátok azonban a következők voltak: Lengyel Ernő, Mihályfi Ernő, Bálint György, Szántó Rudolf.

Lengyel Ernővel, Kemény Simonnal, Szép Ernővel felváltva írták a vezércikkeket Az Estben. Lengyel Ernőnek, a kitűnő barátnak jó tolla volt, és virtuózan használta fel az egyhasábnyi terjedelmet. Emberileg is közel álltak egymáshoz, miként Mihályfi Ernővel is, aki vidéki evangélikus lelkész fiából lett kiváló újságíró (ekkor Az Est szerkesztője, Salusinszky helyettese), majd tiszteletre méltó, elvhű antifasiszta politikus.

Bálint György, aki életkora szerint a fia lehetett volna Lakatos Lászlónak, sokat járt hozzánk. Apám tanítványának tartották Bálin-tot, és ez a kezdet kezdetén bizonyára igaz volt, de — úgy érzem — Bálint később túlnőtt Lakatos Lászlón. Minden, amit írt, bátor volt, szépirodalmi szintű, és éles kritikával párosult. Apám egyszer elme-sélte, hogy Bálint György kommunista lett, aminek nagy lelki válság volt az ára, hiszen fel kellett számolnia a nyugati demokráciák iránt táplált minden illúzióját. A Bálint Györggyel való barátság volt talán az egyik legszebb fejezet Lakatos László életében.

Apám Szántó Rudolfot nemcsak tehetséges hírlapírónak tartotta, hanem kommunistának is. Az volt-e tényleg? Ki tudja? Tény, hogy elkötelezett baloldali ember volt. Nem is lehetett jelentéktelen ember, hiszen Thomas Masaryk, az első csehszlovák köztársaság első elnöke nemegyszer fogadta vidéki rezidenciáján. Ez akkor is jelentős tény volt, ha Masaryk korlátaival tisztában vagyunk. Szántó Rudolfot a harmincas évek végén láttam utoljára. Mi lett vele? Nem tudom. Még az *Irodalmi Lexikon*ban sem szerepel. Pedig illene emlékezni rá.

Egyébként Bálint György volt apám egyik utolsó látogatója, mielőtt Franciaországba emigrált. A másik pedig a kitűnő karakterszínész, Keleti László (később érdemes művész lett). Keleti apám *Tizennyolc-évesek* című darabjában tűnt fel. Úgy ragaszkodott apámhoz, mintha a titkára vagy fia lett volna. Mint színházi pártmunkás, sokat beszéltem vele az ötvenes évek közepén-végén. Mindig felsőfokon emlékezett meg apámról. Még olyat is mondott, hogy apám kívülről tudta Proustot. Ez nyilván túlzás, de kétségtelen, hogy Lakatos László kitűnő ismerője és értője volt Proustnak, akárcsak az egész 19–20. századi francia irodalomnak.

Őszinte szeretettel emlékezett Lakatos Lászlóra Hegedüs Gyula is. Apám leveleiből tudom, hogy együtt dolgoztak a Pesti Naplónál. Hegedüst, a lírai költőt a rendőri rovathoz osztották be. Mint riporter egyik nap egy sztrájkról számolt be. Lapzárta után apám lehívta a szerkesztőségből, mely akkor a Drexler-palotában volt, fél éjszakát sétált vele az Andrassy úton, és elmagyarázta, hogy a sztrájk nem rendőri ügy, hanem a tőkés társadalom struktúrájából szükségszerűen következik, a tőkés–munkás antagonizmus terméke. Apám Marx alapján — hiszen jól ismerte *A tőkét* — kifejtette a kapitalizmus anatómiáját. Ennek is szerepe volt abban, hogy Hegedüs később közgazdasági újságíró lett. Meggazdagodott és társtulajdonosa lett a Magyar Nemzetnek, majd A mai napnak, ahol később engem is foglalkoztatott. Hegedüs Gyula egyébként a háború alatt pozitív népfrontos szerepet játszott.

Apám nemcsak Marxot, hanem Engelst is jól ismerte, főleg a Neue Zeitben megjelent idős kori írásait, melyek erősen hatottak rá. Több szociológiai tanulmányt is írt. Egyikben párhuzamot vont a balmazújvárosi magyar szegényparasztok és a dél-bácskai gazdag szerb parasztok között. Ez az írás a Huszadik Században jelent meg (1911). A hetvenes évek elején Erdős Jenőtől megkaptam. Nádasdi Péter (Veres Péter fia) elkérte tőlem, mert emlékezett rá, hogy Veres Péter ismerte ezt a tanulmányt és igen jó véleménnyel volt róla.

Apámat az írók közül Molnár Ferenchez fűzte igazi barátság. Lakatos Lászlót nemcsak Molnár tanítványának tartották, hanem legjobb barátjának is. Igazságtalan volnék, ha nem ismerném el, hogy apám valóban sokat tanult Molnártól színpadismeretben, a színműírás művészetében és mesterségében. Fiatalember korukban sokat voltak együtt. Apám hú társa volt az éjszakai New York kávéházban (ma Hungária), ahol Molnár legjobb írásai születtek. Ő szokta hazakísérni Molnár Ferencet, aki a Margit-híd budai oldalán, a Török utcában lakott. Molnár legendásan gyáva ember volt. Apám egyszer megkérdezte, hogy miért jár mindig éjszaka Pesten?

— A válasz egyszerű — mondta Molnár —, Pesten éjszaka legfeljebb kétezer ember járkal. Annak a fele pedig rendőr.

Egyik éjszaka megállt a Margit-hídon, s visszanézett Pestre, ahol sok lakásablakban még égett a villany:

— A kivilágított ablakok mögött titkos drámaírók ülnek — mondta —, s most írják darabjaikat . . .

Utoljára 1939 február—márciusában találkoztak Nizzában. Szép és enyhe tél volt, kiskabátban jártak. Molnár Amerikába készült. Ígérte, hogy apámnak is küldet Amerikából vízumot. Ez soha nem érkezett meg. Hogy miért? Ki tudja. Ezt a titkot Molnár Ferenc magával vitte a sírba.

Apámnak csak elejtett megjegyzéseire emlékszem Lengyel Menyhérttel és Földes Imrével kapcsolatban. Becsülte mindkettőjüket. Sikeres darabjaikat jónak tartotta. Különösebb barátság nem fűzte hozzájuk.

Fodor Lászlót viszont sikerírónak tartotta, különösebb mélység, irodalmi érték nélkül. Egy sikerdarabot azonban közösen írtak, címe: *Helyet az ifjúságnak!* Pesten háromszázszor ment, ami akkor szinte hihetetlen sikerszéria volt. És hogy külföldön hányszor játszották? Nem tudom. Talán meg sem lehet számolni. A darab ötlete Fodoré volt, a Fodor-ötletet Lakatos László írta meg. Sokan azt hitték, hogy vagyont keresett vele, pedig apám a saját jogdíját örök áron, négyszáz pengőért eladta Marton Sándor színpadi kiadónak. Ez a négyszáz pengő akkor sem volt nagy összeg. Marton viszont csakugyan vagyont keresett a darabbal.

Lakatos László kollégái közé tartozott Az Est lapoknál Móricz Zsigmond, Karinthy Frigyes, s itt dolgozott egy időben Kosztolányi Dezső is. Sokan kérdezik ma tőlem, hogy jó barátok voltak-e? Nem egyszerű a válasz. Móricz Zsigmondnak egész más volt a lelki alkata, habitusa, egyénisége. Nem voltak barátok, de apám ismerte és értékelte minden írását. Megjegyzéseiből néha az volt az érzésem, hogy bár Jókai volt a gyermekkori emlék, Mikszáth pedig az ifjú korának meghatározó élménye, bizonyos vonatkozásban Móriczot elébük helyezte. Az *Erdély-trilógia* volt rá a legnagyobb hatással.

Sokan azt hiszik, hogy Karinthyval jóban voltak. Nem voltak sem jóban, sem rosszban. Karinthy sokkal színesebb egyéniség volt, a pesti humor remek képviselője. De senki nem hitte akkor, hogy részben ezzel válik a magyar irodalom egyik klasszikusává.

Lakatos László főleg a költeményei miatt szerette Karinthyt, és érdekes, hogy ezekről az irodalmi gyöngyszemekről ma keveset beszélnek.

Kosztolányiban nagy költőt látott (joggal), és fiatalkori barátság is fűzte hozzá. Kosztolányi is a század eleji magyar progresszióhoz tartozott. Apámmal együtt üdvözölte az őszirózsás forradalmat. Utóbb azonban az Új Nemzedék hírhedt pardon-rovatával igyekezett októberizmusát levezekelni. Ez folt volt az életén, melyet később őszintén

bánt. Apám nem is rótta fel neki. Ha a barátság nem is újult fel, a tisztelet és a szeretet megmaradt. Lakatos László gyönyörű nekrológban emlékezett meg Kosztolányiról, majd az eredeti regénnyel egyenértékűen dramatizálta az *Édes Annát* (1936).

Szép Ernőt finom verseiért, kedves egyéniségéért nagyon kedvelte. Juhász Gyulával is volt levélváltása. Juhász az egyik szegedi lapban megírta, hogy milyen egy szegedi szerkesztőség élete az első világháború első napjaiban. S az egyik irodalmi vitatéma az volt, hogy Lakatos László Krúdy Gyula tanítványa-e? Apám a cikket szép levélben köszönte meg, melyre nagyon kedves választ kapott. Érdekes, hogy egyszer édesanyám is költői levelet írt Juhász Gyulának, amikor az öngyilkos lett, de akkor még megmentették. Anyám akkor még nem volt Lakatos László felesége. A levél olyan szép volt, hogy felvették a *Magyar szerelmes levelek 1528–1944* című kötetbe (Bp. 1976.), de tévesen Eörsi Júliát tartották a szerzőjének. Péter László helyesbítette is az *Élet és Irodalomban* 1976. jún. 12-én a tévedést. Azt azonban nem tudják, hogy anyám választ is kapott Juhász Gyulától, s nem sokkal 90 éves korában bekövetkezett halála előtt elküldte a költő levelét Szegedre a Móra Ferenc Múzeum irodalmi osztálynak.

Apámnak mintegy ötezer kötetes könyvtára volt. Majdnem kizárólag német és francia könyvek. Magyar könyvet ugyanis keveset tartott meg. Megvette, elolvasta, továbbadta, elajándékozta őket. Egy gyerekkori könyvét azonban végig megőrizte: Petőfi összes verseit. Még két magyar nyelvű könyvre emlékszem, amit nagy becsben tartott: Szabó Ervin kétkötetes Marx–Engels válogatását, valamint Lukács György egy művét, azt hiszem *A regény elméletét*. Mondta is, hogy Lukács a legnagyobb magyar esztéta, irodalomtudós, de külföldön kell élnie (akkor a weimari Németországban élt). A németországi magyar emigrációval kapcsolatban apám egyszer lelkesen mesélte, hogy egy fiatal magyar író olyan darabot írt, amelynek egész Németországban óriási a sikere és a modern idők legjobb magyar történelmi drámája. Hágy Gyula *Isten, császár, paraszt* című darabjáról volt szó.

Apámnak életeleme volt a színház. Nem volt olyan este, hogy ne olvasott volna fel készülő darabjából, ne beszélt volna a magyar színházi élet eseményeiről, a színműírás elméletéről. Mindenkint ismert, akinek köze volt a magyar színházhoz. Egyszer elvitte egy darabját Hevesi Sándorhoz véleményezésre. Hevesit tartotta a magyar drámaelmélet papájának. Azt a tanácsot kapta, hogy érlelje még, írja át ötször-hatszor.

— Hevesinek igaza van — mondta Lakatos László —, de ha megfogadom a tanácsát, akkor miből élek?

A színházi szakemberek közül a legjobb barát, a nagyra tartott szakember Beöthy László volt. Kellér Andor kiváló regénye (*Bal*

négyes páholy. Bp. 1960) után nehéz újat mondani róla. Erre nem is vállalkozhatok. Mint említettem, ő bújtatta apámat az ellenforradalom elején, és segítette ki Bécsbe. Beöthy—Molnár—Fedák Sári—Lakatos László egy baráti társasághoz tartozott. Sokszor voltak együtt Fedák lakásán, mely az ún. Palatinus-házak legszebbikében volt (kiégett a háború alatt, ma a pártközpont áll a helyén). Apám nehezen tudta megemésztetni, hogy Fedák Sári, aki 1919-ben a nagy május elsejei ünnepség egyik főszereplője volt, toborzott a Vörös Hadseregbe, később viszont antiszemita lett és a legszélsőségesebb fasisztákhoz csatlakozott.

Mint arról a Film—Színház—Muzsikában már írtam — és ezt Neményi Lili is megerősítette —, Lakatos László nagyra tartotta Horváth Árpádot. Nemegyszer megfordult a lakásukon. A harmincas években, amikor Horváth Árpád távozott a Nemzetiből (nem állt be Németh Antal csapatába), felkereste apámat a lakásán, és felajánlotta, hogy a mai Népköztársaság útja 69. alatt nyissanak közösen színházat. Lakatos Lászlónak tetszett az ötlet, de nem mert belevágni. Félt az anyagi csődtől. És nem is alaptalanul. Horváth Árpád ezután a debreceni Csokonai Színházat pályázta meg, és meg is kapta. Egy vagyont fizetett rá, de — mint apám mondta — jobb színházat csinált, mint a pestiek. Horváth Árpád tagja lett az illegális Kommunista Pártnak, és 1944-ben megölték a nyilasok. (Apám akkor már nem élt.)

Apám emlékezetem szerint a Belvárosi Színház vezetőivel volt a legjobb viszonyban. Őszinte barátság kapcsolta őket egymáshoz, sőt — úgy tudom — apám nem hivatalos dramaturgjuk is volt. Bárdos Artúrt, a művészeti igazgatót becsülte kulturáltsága, színházi ismeretei, jó ízlése miatt. A színház gazdasági igazgatója dr. Hermann Richárd ügyvéd volt. Amit ügyvédként keresett, a színházra áldozta. A gazdasági titkár tisztét Bárdos sógora: Brachfeld György töltötte be. Ez a két gazdasági vezető nagyon értett a színházhoz, és életüket, minden energiájukat erre szentelték. Lakatos László nagyon megszerette őket.

Apám háziszzerzője volt ugyan a Vigszínháznak, a Magyar Színháznak, de itt nem volt olyan baráti a viszonya a vezetőkkel. Csak korrekt viszony alakult ki a háziszzerző és a színház vezetősége között.

Csontos Gyula volt apám talán legjobb darabjának, a *Férj és feleség*-nek a főszereplője. Lakatos László őt tartotta minden idők egyik legnagyobb magyar színészének. Alighanem igaza is volt. Somlay Artúrt is értékelte, de nem volt barátság közöttük. Sokkal közelebb állt hozzá Hegedüs Gyula, Törzs Jenő, a fiatal Jávor Pál, Básti Lajos, Bulla Elma, Makay Margit. A színészek becsülték, de félték is tőle. Egy-egy színikritikája eseményszámba ment. Fel is tudott emelni művészeket, de bírált is, ha kellett. Ma is emlékszem, amikor az öltö-

zöben azt mondta Bullának, hogy nagyobb, mint Bergner és Duse. Ez olyan nagy dicséret volt, hogy Bulla el sem tudta hinni.

7

Sokan azt hitték, hogy Lakatos László dúsgazdag ember volt. Ebből azonban egy szó sem igaz. Apám ugyanis nem volt hajlandó adót fizetni az államnak. Nem is fellebbezett. Így az adóhátralék a kamatos kamatokkal hallatlanul magasra nőtt. Apámnak 800 pengő fizetése volt Az Est lapoknál. Ez nagyon nagy összeg volt. De a havi adórészlet 1000 pengőre rúgott. A ráfizetésből éltünk. Állandó vendég volt, szinte családtag nálunk a végrehajtó. Ma is emlékszem a nevére. Egy Szászy-Kovács nevű irodalombarát, tönkrement dzscentri volt. A végrehajtást csak úgy lehetett olykor elodáztatni, hogy apám rendszeresen szerzett a végrehajtónak színházi szabadjegyet. A lyukakat pedig csak uzsorakölcsönökkel tudta betömni. Uzsorás több járt a lakásban, mint vendég.

Egyszóval úgy élt, mint Karinthy. Úgy látszik, akkor ez volt a magyar írók sorsa. Külföldre is csak úgy tudott eljutni, hogy az IBUSZ hirdetésekért nagy összegekkel tartozott a lapnak. Amit az IBUSZ nem tudott kifizetni, azt a munkatársak utazták le, ingyen. Nem voltak ezek nagy utak, csak a szomszéd országokba vezettek: Ausztriába, Csehszlovákiába, Jugoszláviába. Egy-egy olasz útra csak nagy ritkán került sor. Franciaországba csak élete végén jutott el, s nem mint turista, hanem mint antifasiszta emigráns. Ott is halt meg. Hiába hosszabbította meg az útlevelét, hogy hazajöjjön a felszabadult Magyarországra. Ezt már nem érte meg. Pontosan egy évvel Budapest felszabadulása előtt hunyt el.

8

Lakatos Lászlóról nem sokat írtak, de többet, mint az ember gondolná.

Az *Irodalmi Lexikon* II. kötete szerint a Nyugatban Ignótus (1912), Schöpflin Aladár (1925, 1928, 1936, 1937), valamint Kárpáti Aurél (1937) írt róla. Vajthó László a Protestáns Szemlében két tanulmányban foglalkozott vele (1929, 1937), Rédey Tivadar pedig a Napkeletben (1933).

Ezen kívül még a következő írásokról tudok. Helyet kapott Benedek Marcell *Délsziget* c. irodalomtörténeti kötetében (1928; második kiadás 1948). Schöpflin Aladár 1919. jan. 12-én a Vasárnapi Újságban írt Lakatos Lászlóról. Kardos László *A magyar mártír írók* c. antológiában emlékezett meg róla Cserépfalvi 1947, Berczeli A. Károly pedig *S két szó között a hallgatás* c. kötetben (Bp. 1970). Kellér Andor az

Esti Hírlapban *Idővásárlás* címmel írt Lakatos Lászlóról elbeszélést, s ez megjelent *A titkos lakó* c. kötetében is. (Bp. 1962) Ez volt az *Ismeretlen ismerősök* (*Nehéz idők*) c. rádióműsor bevezetője. Én a Világban emlékeztem meg róla *Az író halála* címmel 1945-ben, Antal Gábor pedig a Magyar Nemzetben (1969 és 1971). Lakatos László szerepel Nemeskürty István irodalomtörténetében is (1984).

Ezek a legfontosabb megemlékezések.

9

Lakatos László műveinek bibliográfiáját nehéz összeállítani, szinte lehetetlen. Krúdy Gyulához hasonlóan egyebet sem csinált, csak írt. Negyven esztendő alatt néhány ezer cikke jelent meg (sok cikk név nélkül). Ebben az összeállításban csak a legfontosabb művekről igyekszünk áttekintést adni.

Regények: *Tavaszi játék* (1912); *Egy pesti leány története* (1913); *Konstantinovics Konstantin* (1916); *Ruth könyve* (1917), *Julie* (1917) (ez a két regény egy kötetben jelent meg); *Egy válópör története* (1918); *Hamupipőke* (1918); *Bazilidesz Éva* (1918); *A teve* (1926); *Egy okos lány története* (1928); *A jövő házassága* (1928); *Angoramacska* (1929); *Egy éjszaka története* (1929); *Cézár csodálatos élete* (1929); *Bosszú* (1941); *Dr. Clive operál* (é.n.).

A nizzai időszak meg nem jelent regényei: *A néma opera* (1943); *Varga kapitány* (befejezetlen maradt, 1943—1944).

Ifjúsági regény: *Atyám* (1920).

Novellás, elbeszélés kötetek: *Panoptikum* (1912); *A francia menyasszony* (1913); *Lancelot* (1914); *A halhatatlan hercegnő* (1914); *Mély hűron* (1914); *Érzelmes könyv* (1915); *A herceg kertjében* (1916); *Pesti bábjáték* (1920); *A pók* (1920); *Nehéz idők* (1924); *Az ember, az asszony és a tolvaj* (1927); *Örök láng* (Emőd Tamással és másokkal, 1931); *Fiatalember békében* (1933); *Hús monológ* (1933). Ezek a kötetek (részben) a novellákon, elbeszéléseken kívül tárcákat, karcolatokat, monológokat is tartalmaznak.

Lakatos László több regénye, novellás kötete ért meg több kiadást. Ebben a jegyzékben csak az első kiadások évszámát tüntettük fel.

A nizzai időszakban írt nagyobb elbeszélések: *Izlandi kaland* (1940); *Fulton* (posztumusz megjelenés — 1970).

Színművek: *Az idegen lány* (1916); *Férj és feleség* (1918); *A menyasszony* (1920); *A nagy komédiásnő* (1920); *A fakir* (1921); *Négy frakk* (1923); *Fej vagy írás* (1925); *Pajtásházasság* (1928); *Tizennyolc-évesek* (1929); *Valaminek történnie kell* (Drégely Gáborral — 1929); *Lipótváros* (1931); *Lámpaláz* (Stella Adorjánnal — 1931); *Magas cé* (1932); *Április vőlegény* (Bródy Istvánnal — 1934); *Helyet az ifjúságnak* (Fodor Lászlóval — Paul Vulpius álneven — 1934); *A királyné* (1935); *A gazdag ember* (1935); *A láz* (1937); *Vacsora a Ritzben* (1938).

Egyfelvonásosok: *A bécsi táncosnő* (1916); *1870* (1918); *A császár partra szállt* (1919); *A kényes kisasszony* (1921); *A zafírgyűrű* (1921); *Vágóhid* (1928); Külön kötetben is megjelent a következő három egyfelvonásos: *A kényes kisasszony*, *1870*, *A császár partra szállt* (1921).

Operettek: *A pesti lány* (Stella Adorjánnal, Harmath Imrével — 1928); *Zenebona* (Bródy Istvánnal, Harmath Imrével, Ábrahám Pál zenéjével, 1929). *A királyné csókja* (Orbók Attilával, Fényes Szabolcs zenéjével — 1942).

Jelenetek: *A lándzsás* (1916); *Brassói emlékek* (1916); *A királyné* (1916); *Kidoblak az ablakon* (1916); *A tintahal* (1917); *Halló te vagy az édes?* (1917); *Frakkban* (1917); *Családi ünnep* (1917); *A kék kalap* (1918); *Richard* (1918); *Selyemharisnya* (1918); *A hegedűkoncert* (1919); *Bölcsődal* (1919); *A „853-as”* (1919); *Próbáld meg Aladár!* (1920); *Erő vakmerő lesz* (1920); *Az oroszlán* (1921); *A báró úr* (1921); *Fogadjunk!* (1922); *Esik az eső* (1922); *Rövidzárlat* (1922); *Faust* (1922); *A bunda* (1923); *Párizs? Velence!* (1924); *A szakítás iskolája* (1926); *A doktor úr alszik* (1926); *A párizsi Rothschild* (1927); *Házasság nincs kizárva* (1929); *Pármai Kaland* (1930); *Beugrok a Dunába* (1931); *Házbercsata* (1932); *Dráma két perc alatt* (1933); *Kaland a hídön* (1937); *Hagyjon kibeszélni* (1937); *Édes álm* (1938); *Az altató* (Magyar Tibor átdolgozása 1957); *Családi rekamié* (Magyar Tibor átdolgozása 1960). Ezek a jelenetek irodalmi igényű kabarékban kerültek színre (pl. Apolló kabaré, Andrássy úti színház, Medgyaszay-színház, Teréz körúti színpad stb.)

Kéziratok: A Széchényi Könyvtár Színháztudományi Osztályán található kéziratok, melyek a budapesti színházak műsoraival egybevetve, nem kerültek színre:

Színművek kéziratai: *Királydráma* (más címe *Balkáni tragédia* — 1937); *Nyakláncpör* (1937); *Hohe Politik* (németül, 1937).

Operettek kéziratai: *Táblás ház* (Bródy Tamás zenéjével), *Szép Helena hazatér* (Nádor Mihállyal, Kubinyi Ernővel, Offenbach zenéjének felhasználásával).

Rövidebb darabok, egyfelvonásosok, jelenetek: *Kisasszonyok*, *A lakoma*, *A második feleség*, *Mit adsz értem?*, *Szanatórium*, *Te és én*, *A cégvezető*, *Jockey Club* (mindegyik évszám nélkül).

Lakatos László legtöbb darabja külföldön is ment.

A nizzai időszakban írt, elő nem adott darabok: *Isten veled dicsőség* (1941), *A másik* (1942 vagy 1943).

Lakatos László dramatizálta 1937-ben Kosztolányi Dezső *Édes Annáját*.

Be nem fejezett önéletrajzából három részlet jelent meg, kettő a Nyugatban (1936), egy Az Est hármaskönyvében (1938).

Nizzai levelek. Tárcasorozat 1939–1944 között. Mindegyik tárcának önálló címe volt, az állandó alcím volt a *Nizzai levelek*. Mintegy

25—30 darabból állt a sorozat, mely az Újságban kezdődött, a 8 órai újságban, majd A mai napban folytatódott, a Független Magyarországon fejeződött be a Lakatos László halála és Magyarország német megszállása közötti periódusban.

Nizzában írt, meg nem jelent kisregények: *Krog* (é. n.), *The mirror of black marble* (é. n.). A megírás valószínű időpontja 1941—1943.

Rádiójáték: *Ismeretlen ismerősök*. (Kossuth Rádió, 1984. febr. 23. — Lakatos László *Nehéz Idők* c. kötetéből vett satirikus írások Kellér Andor életrajzi bevezetőjével. Összeállította: Geszty Péter.)

Tanulmányok: *Az osztályharc álláspontja* (Szocializmus 1907—1908), *Olasz szocialisták passzivitása* (Szocializmus, 1908—1909), *A magyar vallás* (Szocializmus, 1908—1909); *Jegyzetek a magyar egyházpolitikáról* (Huszadik Század, 1909), *Két új külföldi írás Magyarországról* (Huszadik Század 1909; az első recenziót Lakatos László, a másodikat Jászi Oszkár írta). „*A torlasz*” (Szocializmus, 1909—1910), *Grünwald Béla* (Szocializmus, 1909—1910), *Mezei demokrácia* (Huszadik Század, 1910), *Jegyzetek a szerb kérdéshez* (Huszadik Század, 1910), *Balmazújvárostól a Sajkás kerületig* (Huszadik Század, 1911), *Bosznia—Hercegovina* (Huszadik Század, 1911); *Prágai utazás* (Esztendő, 1917).

10

József Farkas *Mindenki újakra készül* c. négykötetes nagyszabású összeállításában átfogó képet nyújt az 1918-as öszirózsás és az 1919-es szocialista forradalom publicisztikájáról, kultúrpolitikai írásairól és szépirodalmáról. Itt átfogó képet kapunk *Lakatos László 1918—1919-es írásairól* is. Itt nem ismételtem meg azokat a színműveket, melyek az előző fejezetben szerepelnek. Az írások műfaji osztályozása nehéz. A kultúrpolitikai írások között vannak olyanok, melyeknek publicisztikai aspektusuk is van, a publicisztikai művek között is akad olyan, mely a Habsburg-Monarchia kulturális irányítását bírálja. A kultúrpolitikai írások széles palettán mozognak; szerepel benne kritika, válasz kritikára, művészetpolitika, sőt Kaffka-nekrológ is.

Publicisztika: *Pest* (A diadalmas forradalom könyve. Bp. 1918. 68—69.); *Elég volt!* (Figaro, 1918. nov. 6.); *A valóságos titkos zenész*. (Figaro, 1919. febr. 16.); *A képviselő úr*. (Április, 1919. febr. 26.); *A bécsi gárdisták*. (Magyarország, 1919. máj. 9.)

Kultúrpolitikai írások: *A Medgyaszay-színház*. (Figaro, 1918. nov. 13.); *Arcibasev* (kritika — Figaro, 1918. nov. 20.); *Az igazi hős* (kritika Lengyel Menyhért előadatlan darabjáról — Figaro, 1918. nov. 27.); *Kaffka Margit* (nekrológ — Figaro, 1918. dec. 11.); *A színház ellenségei*. (Figaro, 1918. dec. 18.); *Férj és feleség* (válasz a kritikákra — Színházi Élet, 1918. dec. 24.); *Operett*. (Figaro, 1918. dec. 25.); *Új színházak*. (Figaro, 1919. jan. 2.); *Aki nem akart*. (Figaro, 1919. jan.

8.); *Az ötvenéves férfi.* (Kritika Hajó Sándor darabjáról — Figaro, 1919. jan. 15.); *Macera.* (Figaro, 1919. jan. 29.); *Tessék dolgozni!* (Figaro, 1919. febr. 19.); *Be kell csukni a magánszíniiskolákat!* (Figaro, 1919. márc. 12.); *Holnap reggel* (Kritika Karinthy Frigyes művéről — Színházi Élet, 1919. márc. 16.); *Az orosz színház.* (Színházi Élet, 1919. ápr. 4.); *Strindberg ajándéka.* (Színházi Élet, 1919. máj. 4.); *Porto-Riche.* (Színházi Élet, 1919. jún. 1.).

Elbeszélések: *Pesti Bábjáték.* (Érdekes Újság, 1918. okt. 31. — Lakatos Lászlónak néhány évvel később regénye is jelent meg ugyanezzel a címmel; lásd a tanulmány 9. pontját); *Egy betű.* (Vasárnapi Újság, 1918. nov. 3.); *A favágó.* (Érdekes Újság, 1918. nov. 7.); *Péter.* (Április, 1918. dec. 11.); *Két szoba.* (Április, 1919. jan. 15.); *A piros kalapos lány.* (Új Idők, 1919. jan. 16.); *A kis sógornő.* (Magyarország, 1919. febr. 12.); *Marika.* (Április, 1919. márc. 5.); *Antónia.* (Érdekes Újság, 1919. márc. 20.); *Hegedűkoncert.* (Érdekes Újság, 1919. ápr. 16.); *Szabó Janka.* (Vasárnapi Újság, 1919. júl. 6.)

11

Lakatos László nizzai időszakában (amíg Franciaország el nem vesztette a háborút) angolul írt novellákat, elbeszéléseket a londoni Lilliput c. folyóiratban. Ezek egy részét álnéven szignálta.

A Lilliputban megjelent művek: *From a Lady's Diary* (24. szám, 1939. jún.); *It is a shame* (25. szám, 1939. júl. név nélkül); *The Love-sick Jasmine* (uo. Leslie Lancaster álnéven); *The Good old Days* (Uo.); *For and Against Sport* (27. szám, 1939. szept. Leslie Lancaster álnéven); *„Tamks, I've a Marvellous Day”* (Uo.); *Diary of a Dressmaker* (28. szám, 1939. okt.); *Rivals* (31. szám, 1940. jan. Harold Masters álnéven); *Interview in Hell* (uo. Leslie Lancaster álnéven); *Travellers in Distress* (32. szám, 1940. febr. Marcantonio Rimini álnéven); *How to Break it off* (36. szám 1940. jún. Marcantonio Rimini álnéven).

12

A bibliográfia összeállításánál nehézségekbe ütköztem. A lexikonok adatai pontatlanok. Így a birtokomban levő könyvek, cikkek, kéziratok keltezéséből indultam ki. Ez azonban korántsem teljes. A hiányzó könyvek, kéziratok vonatkozásában a Széchényi Könyvtár anyagát vettem mérvadónak. Ez nagyon megbízható, bár egy hiba itt is szerepel. Több lexikkal együtt egy évvel megfiatalították Lakatos Lászlót (az eredeti okmányok a birtokomban vannak). A színművek, egyfelvonásosak, jelenetek listája rekonstruálható volt a Széchényi Könyvtár Színháztörténeti gyűjteménye igen gazdag és autentikus anyagából.

Ez a visszaemlékezés már az Irodalomtörténet szerkesztőségében volt, amikor még néhány új adat bukkant fel, részben új publikációk alapján.

Lakatos László Nizzában írt *Ange et Venus* c. darabja két évvel a halála után, 1946-ban színre került Párizsban.

Lakatos Lászlóról írt még: Rónai Mihály András a Népszabadságban (1975), Fedor Ágnes a Magyar Nemzetben (1981), erre a cikkekre én válaszoltam (ugyancsak a Magyar Nemzetben 1981-ben), Bajomi Lázár Endre *Azúrország* c. könyvében (1984), Antal Gábor Bajomi könyvéről szóló recenziójában (Ország-Világ, 1984).

LAKATOS GYÖRGY

FILOLÓGIA

KOSZTOLÁNYI DEZSŐ ÉS A LENGYEL IRODALOM

Sáfrán Györgyi emlékének

A lengyel—magyar irodalmi kapcsolatok feldolgozásában a Nyugat első nemzedéke idáig háttérben maradt. Sem a magyar polonisztika, sem pedig a lengyelországi hungarisztika nem jeleskedett ezen a téren. Az Ady-évforduló alkalmával jelent meg ugyan néhány tanulmány, cikk, sőt egy lengyel nyelvű tanulmánykötet is költészetéről és publicisztikájáról, de az első nemzedék több tagjával, képviselőjével sem a Visztula partjain, sem pedig a Duna—Tisza mentén nemigen foglalkoztak. Érdekesebbnek látszottak az időben hozzánk közelebb eső, majdnem kortárs témák. De most egy erősen közeledő jelentős évforduló, Kosztolányi Dezső születésének 100. évfordulója csábít arra, hogy megkíséreljük felmérni a magyar költő munkásságában fellelhető lengyel vonatkozásokat.

1. Kosztolányi és az Ifjú Lengyelország költői

Kosztolányi kora fiatalságától kezdve rendszeresen fordított idegen költőket az Élet és más folyóiratok hasábjain. Válogatási elve — az első kiadáshoz írt előszavának tanu[ ]sága szerint — az, hogy a lefordított verseket „a modern lélek” köti össze. A hosszú évekig készülő fordításgyűjteménnyel célja (Kazinczyéhoz hasonlóan) csiszolni költői nyelvünket idegen verseken. Válogatása egyéni, teljességre nem törekedett. Szempontja pusztán a szépség szempontja volt. Esménye „a teljes formai, tartalmi hűség és a teljes szépség”. De ha a művészi célokért meg kellett alkudnia, nem a szépséget ejtette el. A műfordítást alkotó munkának tekintette.¹ A második kiadáshoz írt előszóban is hangsúlyozza: „Fordítani nem lehet, csak átültetni, újra költeni . . . Újat kell alkotni, mely az eredetivel lélekben, zenében, formában mégis azonos (. . .) A modern vers olyan, mint a libretto, csak zenéjével együtt teljes. Szöveget és zenét együtt kell lefordítani (. . .) Az ihlető egy eredeti vers, amelyről a műfordító költő másik verset ír”.²

¹ Kosztolányi: *Idegen költők antológiája*. Bp. 1937. II. 1—3.

² *Modern költők*. Bp. é. n. ² 10—13.

A lengyel költészetből Kosztolányi válogatásában az Ifjú Lengyelország korszak (1890–1918) két jelentős képviselőjének, Zenon Przesmyckinek és Kazimierz Przerwa-Tetmajernek 1–1 versét olvashatjuk.

Az említett irodalmi korszak főbb jellemző vonásait Kazimierz Wyka a modernségben (újító irányzatok), a dekadenciában (olykor fin de siècle-nek is nevezik), a szimbolizmusban és a neoromantikában jelölte meg.³ Legismertebb képviselői: Jan Kasprawicz, Stefan Żeromski, K. Przerwa-Tetmajer, Władysław Stanisław Reymont, Stanisław Przybyszewski és Stanisław Wyspiański. E korszak költészetét hangulati és impresszionista jegyek határozták meg. Az irányzat csúcspontját az 1900–1905-ös évek között érte el.

A Kosztolányi által átültetett két költő közül kétségkívül Tetmajer a jelentősebb, egy fél évszázadon át a legtöbbet olvasott költő Lengyelországban.⁴

A *Modern Költők* fordítója és szerkesztője a Tetmajer-féle két strófás preludiumok XXXIX. darabját ültette át.⁵ Újraköltési elveinek megfelelően a szépség kedvéért némi engedményt tett a forma terén: a Tetmajer-féle 11 szótagos sorokat 10 szótagú sorokban adta vissza. A második versszakban az ölelkező rím helyett keresztrimet látunk. Viszont az éjt (éjjelt) a hangulat hordozójává tette. „Egy fenyvese” is sikerült megoldás, az is magányos, megszemélyesített a versben. Utolsó sorának alliterációi is remekiek.

Kevésbé jelentős a másik költő, Zenon Przesmycki (Miriam, 1861–1944). Elsősorban műfordító, költő, irodalomkritikus és irodalom-szervező.⁶

³ N. Wyka: *Charakterystyka okresu Młodej Polski*. Obraz literatury polskiej XIX i XX wieku. Literatura Młodej Polski. Warszawa, 1968. I. 11.

⁴ Uo. 278. — K. Przerwa—Tetmajer (1865–1940) 1894-ben megjelent verseskötete reveláció volt a lengyel irodalmi életben. Az e kötetben levő verseit a dekadencia, a szélsőséges individualizmus, a filiszter megvetése, a hangulatok művészi visszaadása, a természet szépségeire való különös érzékenység, a gurál folklór iránti lelkesedése jellemzi. Igaz forradalmat jelentett költészetében az érzéki szerelem nyílt fölfedezése, bátor ábrázolása.

⁵ *Serce me ...* K. Przerwa—Tetmajer: *Poezje*, gyűjteményes kiadás. Warszawa é. n. 289, magyarul *Szívem*. Élet 1909. IX. 5. 310. Kötetben *Modern költők*. Bp. Élet, 1914. 272.

⁶ Przesmycki elsősorban műfordító, költő, irodalomkritikus és irodalomszervező. Sokat járt külföldön. Párizsban megismerkedik a francia és belga irodalom új áramlataival, Krakkóban és Lwówban előadásokat tart a francia és belga költőkről. Maeterlincket, Mallar-

Kosztolányi a neves irodalomtörténésznek, Edward Porebowicznak ajánlott (dedikált) *Stimmung*⁷ c. szonettjét költötte újra.⁸ Przesmycki 11 szótagos sorait Kosztolányi 11 – 10 váltakozó sorokban adja vissza. A lengyel költőnek az egyhangúságot kifejező ismétlődő rímeit az átültető rímváltozatossággal adja vissza. A dolgokat megszemélyesíti, használ alliterációt jelzős szerkezeteiben (búsan bolyongsz, fáradt fejfel), van már a későbbi Kosztolányira mutató szép ríme is, intesz, mindez.

Ez a két fordítás mérföldkő is: első esetben fordul elő a magyar–lengyel irodalmi kapcsolatok történetében, hogy jelentős kortárs lengyel költőknek kongeniális magyar fordításával van dolgunk.

Más kérdés a versek kiválasztása. Itt idéznem kell újra a kötet előszavából: „a szláv verseket szláv ismerőseim közvetítésével nyersfordítás után készítettem”.⁹ Ma már hallatlanul nehéz lenne ezt kimutatnunk, bizonyítanunk. A század első évtizedében évekig Budapesten élt lengyel újságíró Czesław Łukasziewicz,¹⁰ aki cikkeiben honfitársai számára bizonyára elsőnek fedezte fel a magyar költészet lengyel elemeit, ez idő tájt már visszatérhetett hazájába. Bányaí Károly első-sorban a lengyel prózában volt otthonos. Mint tudjuk, a *Polnische Post* (1906, 1908–1909) közölt Tetmajer-verseket.¹¹ Talán közvetíthetett a ma még közelebből nem ismert Hiadlovsky Valér, akinek 1909-ben *Lengyeleink* címmel kiadott (Tetmajer! és Żeromski) prózakötetét az *Élet* ismertette ugyanabban a számban, amelyben Kosztolányinak fent említett két lengyel versfordítása is megjelent.¹² Ne zárjuk ki egészen Styew András segítségét sem, akiről a *Modern Költők* 1921. évi kiadásában (II. köt.) olvashatjuk, hogy szintén fordí-

mét és Moreas-t fordít. (Rába György a két lengyel közül Tetmajert érzi közelebb a belga szimbolistákhoz. Vö. Rába Gy.: *A szép hűtlenek*. Bp. 1969. 226) Przesmycki két fontos lengyel irodalmi folyóiratot is szerkesztett, a *Życie*-t és a *Chymera*-t. Állítólag Petőfit és Aranyt is fordított. Vö. *Bibliografia literatury polskiej*. Nowy Korbut. Literatura Pozytywizmu i Młodej Polski 1977. 282.

⁷ Z. Przesmycki: *Wybór poezji*. Kraków, 1982. 98.

⁸ *Fellegek*. *Élet*, 1909. IX. 5. 310.

⁹ *Idegen költők antológiája*. II. 1937. 1–3.

¹⁰ Csapláros István: *Czesław Łukasziewicz*. *Polski Słownik Biograficzny* XVII/4. köt. 79. füzet (1973) 552–553.

¹¹ *Bibliografia literatury polskiej Pozytywizmu i Młodej Polski*. 16. köt. 1 rész MCMLXXXII. 257.

¹² *Lengyeleink*. *Élet*, 1909. II. 321. Ugyanez a folyóirat következő évfolyama cikket közöl ff(Pitro[ff] Pál) tollából *A lengyel romantikusok* címmel. *Élet*, 1910. I. 793–794.

tott Tetmajer-verseket,¹³ amit meg is erősít Kozocsa Sándor és Radó György kéziratos lengyel irodalmi bibliográfiája, ez fel is sorolja a Styevó-féle fordításokat.¹⁴

2. A korabeli lengyel színpadi művek ismertetője

Kosztolányi Dezső színház iránti érdeklődése is korai keletű. Több színpadi művet fordított,¹⁵ s rendszeresen írt színházi bemutatókról is a Hét, majd a Pesti Hírlap hasábjain.

Hazai színpadjainkon két lengyel színházi szerző művével találkozott. Gabriela Zapolska *Moralność pani Dulskiej* (*Dulszka asszony erkölcsé*) c. darabját hazánkban először *Hanka* címmel adták, ill. Tadeusz Rittner *Farkasok az éjben* (Welki w nocy) c. korai krimiizű alkotásával.

Gabriela Zapolska (1857–1921) drámákat, regényeket és novellákat írt, publicisztikával is foglalkozott, több lengyel színházban színésznőként is szerepelt. A *Dulszka asszony erkölcsét* először 1906. december 15-én mutatták be a krakkói Városi (ma Słowacki) Színházban. A műfajára nézve kispolgári tragikomédiát 1907-ben Varsóban jelentették meg nyomtatásban. A. Luskin hamarosan elkészítette az orosz fordítást, J. Benešić pedig 1908 körül a horvát szöveget.¹⁶ Ez a dráma a kispolgári erkölcstelenség, álszenteskedés, valamint egy cselédlány kiszolgáltatottságával való visszaélés darabja. Az események mozgatója Dulszka asszony, aki családján és környezetén teljhatalommal uralkodik. Tudomásul veszi (nem kis meglepéssel), hogy haszontalan fia az eddigi lumpolás helyett cselédjükkal, Hankával folytat viszonyt. De amikor ennek következményei mutatkoznak, a lányt irgalmatlanul kiteszi a házból, s hogy a botrányt elkerüljék, kénytelen egy nagyobb összeget is adni neki.

Zapolska darabját Mikes Lajos (1872–1930) újságíró, műfordító tolmácsolta. Mikes kezdetben liberális nézeteket valló, később a polgári radikalizmus felé hajló ember volt, a címet valószínűleg ő változtatta *Hankára* talán a színházlátogató polgári közönség érzékenysége-re való tekintettel, vagy pedig a címben is kifejezésre juttatva, hogy a darab (tragikus) hőse az elcsábított cselédlány. A bemutatóra a pesti Magyar Színházban került a sor 1909. március 3-án. Ez a színház kezdetben könnyebb fajtájú drámai művekkel és operettekkel szórakoz-

¹³ *Modern költők*. [1921] 200.

¹⁴ *Ó vihar, vihar* ... Ford. Sty. A. Ország-Világ, 1917/25. sz. és *Nyáron*. Ford. Sty. A. uo. 1920/29. sz.

¹⁵ Kosztolányi: *Verses drámafordítások*. Bp. 1982. 2. 684–685.

¹⁶ *Bibliografia literatury polskiej*. Nowy Korbut: Literatura Pozytywizmu i Młodej Polski. 16. köt. 273.

tatta közönségét, és csak Beöthy László új igazgató szervezte át 1907-ben drámai színházzá.

Kosztolányi Lehotai álnéven írt¹⁷ beszámolójának elején kiemeli, hogy egy szobában zajlik le a Dulski-család (egy tohonya férj, két kislány, egy szórakozást kergető fiatalember) és a cseléd lány drámája. Pompásnak találja az alakok rajzát: „Dulskiné a házsártos álszent, vidéki figura (...) Ez a nő cocotte-oknak adja bérbe szobáit, diszkrétén szemet huny a fia és a szobalány liaisonja előtt, de amikor domborodni kezd a valóság, botránnyról fecseg”. Megragadja őt „a beteges, okos, koránérő kislány (Mela), aki szomorúan járkal az egyik szobából a másikba s csak sejtelmek vannak a nagyok titokzatos életéről”. A darab humora is vaskosabb mint Schnitzler humora. Kosztolányi nyereségnek érzi ezt a drámát (...), merész beállítása elragadja őt. A darabban a szláv humort és a szelíd könnyes lengyel esprit-t lelte fel. E darab megtekintése jó volt Kosztolányinak arra, hogy „egy sudárba szökkenő új lengyel irodalomról hozzon hírt”, ugyanakkor fel is veti a nálunk igencsak sokáig aktuális kérdést a lengyel irodalomban való tájékozatlanságunkkal kapcsolatosan: „Ki ismeri nálunk Wyspiański drámáit? Ki hallott Tetmajer verseiről? Aligha valaki”. A lengyel lelket hasonlónak látja a franciához, és most fogalmazza meg azt a véleményét, amely sztereotípiaként majd többször visszatér nála: „a lengyel a szláv francia”. Végző következtetése: „Az orosz mellett egy új irodalom serdül. A szlávok francia irodalma”.¹⁸

Viszont lesújtó volt a véleménye Tadeusz Rittner (1873–1921) *Farkasok az éjben* (1913) c. darabjáról. A krimi-ízű színpadi mű hőse gyilkos és csaló. A bírósági gyanúper lefolytatása alkalmával Jan Morwicz egy a teremben levő szép nőhöz (az ügyész feleségéhez) levelet ír, amelyben beismeri, hogy ő a gyilkos. A bűntett elkövetője megmenekül, elítélése a védőügyvédnek gyenge üzlet lenne, az ügyész kompromittálódna (felesége miatt), a bíróság elnöke viszont kokettálja az ügyész feleségét és inkább azt szeretné, hogy az asszony romantikus imádója tűnjön el a láthatárról. Futni is hagyják ...

Rittner lengyel biográfusa szerint ez a darabja él ma is a leginkább.¹⁹

¹⁷ Kosztolányi ismertette Schnitzler *A cseléd fia* c. darabját. A Hét, 1909. I. 235.

¹⁸ A Hét, 1909. 18/999. sz. máj. 2. 307.

¹⁹ Zb. Raszewski: *Tadeusz Rittner. Obraz literatury polskiej. Literatura okresu Młodej Polski*. Warszawa 1967. 2. köt. 327–337. Rittner lengyelül és németül egyaránt publikált. Mintaképe a németül is író Stanisław Przybyszewski, valamint az osztrák irodalom fényei: Kaffka, Rilke, Musil.

A darab bemutatója 1923 december 20-án volt a Renaissance Színházban. A fordítás a színház rendezőjének, ifj. Gaál Mózesnek (1894–1929) munkája volt, a bemutatót Bárdos Artúr igazgató rendezte, a színház legjobb erői léptek fel a darabban.

Kosztolányi kemény bírálatban részesíti az Ifjú Lengyelország kétnyelvű drámai szerzőjét. Német íróként emlegeti, mert a darab pályafutása Bécsben kezdődött 1916-ban, a szerző neve is félrevezethette Kosztolányit. Bírálatának végén élesen kikel a látott darab szerzője ellen: „Azt kérdezzük: Mi ez? Az élet képe? Nem az. Az egyszerűbb, tisztább, áttekinthetőbb. Akkor talán színház, színház a színházért, amely valószínűtlen eseményeket egymásra halmozva kerek, de változatos jelképes igazsággal mulattat bennünket? Ezt nem érezzük. Néhol a szatíra fénye csillan ki, de nem eléggé maró (...). A helyzetek kierőszakoltak, az alakok kiagyaltak. Egy gyilkosság van a háttérben, amelyről semmit sem tudunk. Ez a könnyed elnagyolás ... sérti érzésünket. Csodálkozva halljuk, hogy T. Rittner és G. Hauptmann nevét otthon együtt emlegetik. Nem hisszük. Ez csak olyan formában történhetik, hogy T. Rittnert és G. Hauptmann-t nem lehet egy napon emlegetni.”²⁰

Ne vitatkozzunk Kosztolányival ...²¹

3. Kosztolányi Dezső és Kazimierz Wierzyński, a két költő barátsága

A magyar költő első személyes kapcsolata kiváló kortárs lengyel poétával a PEN Club-kongresszusoknak köszönhető.

a) A PEN Clubok 1930. évi varsói kongresszusa. Ezt a kongresszust lengyel részről Juliusz Kaden-Bandrowski és Kazimierz Wierzyński szervezték.²² Magyar részről Lengyel Menyhért és Bókay János vettek részt hivatalosan a kongresszuson. Nem állapíthattam meg, hogy Mohácsi Jenő, a budapesti Magyar Mickiewicz Társaság későbbi alelnöke is részt vett-e a kongresszuson, de valószínűnek tartom. A Nyugat egyik a kongresszus utáni későbbi számának Figyelő rovatában Lengyel irodalom főcímmel Lengyel Menyhért, Zofja

²⁰ Pesti Hírlap, 1923. XII. 21.

²¹ Kosztolányi lengyel témái c. fejezetet helyhiány miatt másutt közlöm. Az idevágó anyag meglehetősen heterogén és nem mindig táplálkozik igazi lengyel élményből, valamilyen irodalmias lengyel kép tükröződése.

²² *Kongres PEN Clubów*. Tygodnik Ilustrowany 1930. 26. sz. 516. Vö. még K. Wierzyński: *110 pisarzy świata w Warszawie*. Tag. II. 1930. jún. 21. 497 és J. Kaden-Bandrowski: *Zjazd międzynarodowy PEN-Clubów w Warszawie*. Tyg. II. 1930. júl. 7. 542–543.

Nalkowska, St. Perzyński, B. Hertz és M. Hemar darabjait,²³ Mohácsi Jenő pedig német fordítások alapján Goetel és Kaden-Bandrowkis regényeit és novelláit ismertette²⁴ (mindkét lengyel szerzőnek jelentek is meg magyar fordításban regényei). És itt olvashattak a magyar kortársak először Kazimierz Wierzyński *Olimpiai babér* c. az amszterdami olimpián első díjat nyert sporttárgyú verskötetéről, Josef Heinz Mischel német fordítása nyomán Mohácsi Jenő tollából.²⁵

E kongresszushoz kapcsolódhat, de persze a fasizmus és hitlerizmus erősödéséhez is Kosztolányi *Európa* c. költeménye, amelyben a költőnek fáj „a szlávok, a sápadt szlávok unalma, a bánat aranyszín, fáradt ragyogása”, a versben kéri: „Fogadjatok engem / ti is szívetekbe / s ti távoli népek / kürtösei költők, / pereljetek értünk otthon a mivélünk perlőkkel / . . . / Kiáltsatok együtt, / hogy gyáva vadállat bujik el vackán / és vaksi vakondok / fúr alagutat”.²⁶

b) A következő PEN Club kongresszust Wierzyński világirodalmi sikerének színhelyén, Amszterdamban tartották. A lengyel küldöttség tagjai: F. Goetel, a lengyel PEN elnöke, J. Kaden-Bandrowski, K. Wierzyński, E. Breitner valamint P. Kaczowski lengyel konzul, aki a *Parasztokat* németre fordította.²⁷ Magyar részről jelen volt a magyar PEN akkori elnöke, Kosztolányi, beszámolójában azokat keresi, akiket már valamilyen formában megismert. Úgy érzi minden népet legjobban írója jellemez. „Gyorsfényképeket” ad róluk. Sorra veszi Galsworthyt, Duhamelt, Däubler, Bontempellit, Korodit. Majd rátér az észak-kelet-európaiakra: „Koskenniemi a finn. Kék költő szeme mély, hűvös tó”. Majd ezt követően: „Kazimierz Wierzyński,²⁸ a

²³ Nyugat, 1931. okt. 1. 504–505.

²⁴ Uo. 506–507.

²⁵ Uo. 508.

²⁶ Kosztolányi: *Európa*. Nyugat, 1930. XI. 16. 716.

²⁷ *IX Międzynarodowy kongres Penklubów*. Tygodnik Ilustrowany 1931. VII. 4. 535.

²⁸ Kazimierz Wierzyński (1894. VIII. 27–1969. II. 13. London) az ún. skamandrita csoport alapító tagja. Közéjük tartozott J. Tuwim, J. Lechoń, S. Słonimski, J. Iwaszkiewicz. Később mások is csatlakoztak a csoporthoz. A skamandriták a kisémbert tették meg költészetük hősévé, s a maguk programnélküliségében félig-meddig a Lengyel Köztársaság hivatalos képviselőivé váltak. Poétikájukban félúton álltak az Ifjú Lengyelország és az avantgarde között: megőrizték a verselés „szabályos” kötött formáját, „érthetőségét”, miközben vitalizmusuk, konkrétságuk az avantgarde számára tisztította meg a terepet. Bojtár Endre: *Lengyel irodalom*. In: *Világirodalmi Lexikon*. 7. 1982. 170.

lengyel. Szőke, ifjú és szemüveges. Az olimpiai költemény világnyertese. Külsejében is annyira költő, hogy ha rá nem ismernék arcképéről, egy nagy tömegben is rá kellene mutatnunk, föl kellene fedoznunk s meg kellene adnunk magas rangját”.²⁹ Még a következő évi, ezúttal, Budapesten tartott PEN-kongresszusról készített „gyorsfényképeiben” is emlegeti a hollandiai találkozást: „Félezer ember közül, zsúfolt teremben / . . . / az súgtam valakinek a fülébe: Ez a fiatalember költő. A költők titokzatos mestersége nyomot hagy egész valójukon”.³⁰

Kosztolányi ugyancsak a budapesti kongresszussal kapcsolatosan más helyütt a következőket írta rokonszenves lengyel kollégájáról: „. . . / a lengyelrel mindössze egyszer találkoztam. Hollandiában, s mindössze néhány órát töltöttem vele. Egy teremben . . . azonnal észrevettem szőke, regényes fejét, lírai szemüvegével. Sétálgattunk a tengerparton . . . Ő lengyel verseket mondott nekem, én pedig magyar verseket neki. Egy kukkot sem értettünk egymás nyelvéből, de talán inkább bámultuk az ismeretlen szavak muzsikáját. Nyomban tegeződünk. Egyéb kapcsolat sem volt közöttünk. Egy év múlt el, anélkül, hogy írtunk volna egymásnak . . .”³¹

c) A budapesti PEN kongresszuson a lengyel küldöttség tagjai a következők voltak: K. Wierzyński, Melchior Wańkowicz prózaíró, publicista és riporter, Stefania Podhorska-Okołów író és publicista, valamint Wacław Husarski művészettörténész és író. A lengyel irodalmi sajtóban közölt beszámolóik, visszaemlékezéseik nagyon tanulságosak a harmincas évek revíziós közhangulatához.³²

²⁹ Kosztolányi: *Hollandia*. P. Hírlap, 1931. VIII. 30. id.: *Európai képeskönyv*. 192–193.

³⁰ *Gyorsfényképek a PEN nagygyűléséről*. P. Hírlap, 1932. V. 29. Id: *Ércnél maradandóbb*. Bp. 1975. 449. — Kosztolányi benyomásait megerősíti Wierzyński lengyel biográfusa, Maria Dłuska, aki „nem mindennapi szépséggel és személyes bájjal” rendelkező embernek mutatja be és aláhúzza, hogy „amikor azt mondják Wierzyński, elsősorban azt gondolják: a költő! És saját maga is elsősorban költőnek tartotta magát”. Vö. M. Dłuska: *K. Wierzyński. Literatura polska w okresie międzywojenny*. Kraków 1979. II. 319–340. Wierzyński verskötetei: *Wino i wiosna*. 1919 (*Bor és tavasz*), *Wróble na dachu*. (1921) (*Verebek a háztetőn*). *Pamiętnik miłośnei*. 1925 (*A szerelem emlékkönyve*), *Laur olimpijski*. 1927 (*Olimpiai babér*), *Pieśni fanatyczne*. 1929 (*Fanatikus dalok*) *Rozmowa z puszcza*. 1929 (*Beszélgetés az őserdővel*).

³¹ Kosztolányi: *Egy angol meg egy lengyel*. P. Hírlap, 1932. VII. 17. Ld. még *Én, te, ő*. 430.

³² *Tygodnik Ilustrowany* 1932. VI. 18. 403–404. és uo. 1932. X. 8. 659–660. — A lengyel küldöttség különben bejelentette, hogy a len-

Újabb személyes találkozás Wierzyńskivel. A második, immár budapesti találkozó alkalmával is lelkesedik Kosztolányi lengyel költőtársa iránt: „Lengyelország egyik legnagyobb költője. Ahogy mozog, ahogy lélegzik, ahogy dohányzik: költő.” Majd összehasonlítja a költőt más halandókkal. Ez utóbbiak úgy viselkednek, mintha sohasem halnának meg, a költők viszont „állandóan tudatában vannak, hogy meghalnak. Éppen ezért az előbbieket halnak meg, s az utóbbiak — gyakran — nem is halnak meg soha.” Ízelgette Wierzyński nyelvünk szépségeit is: „Főképp egy szavunk tetszett neki. Ez a szó: köszönöm”. Nézete szerint, mi vagyunk a legudvariasabb nép. Amikor megköszönünk valamit, a három „ö” csókra csucsorítja szájunkat, s köszönetül mindenkinek csókot ígérünk”.³³

Körülbelül három héttel későbbi cikkében (már a kongresszus után) egy másik külföldivel összehasonlítva, az ellentétek szembeállításával újra jellemzi Wierzyńskit. Az angol és a lengyel nemzeti karakter szembeállítása nem új publicisztikai jellegű irodalmunkban. Széchenyi és Kossuth Kelet népe-vitájában szerepel az angol, mint az ész, és a lengyel mint a szív embere. Kosztolányi Egy angol meg egy lengyel c. cikkében két ebédvendégének látogatását írja le. Az angolt régóta ismeri, vendége is volt Londonban, pazarul fogadta, minden házigazdai tevékenységénél tapintatosan háttérben maradt. Magyar vendéglátójánál szűkszavú, udvarias volt s búcsúzásul csak annyit mondott: „Remélem, látom majd Londonban”, ami Kosztolányi szerint luxusfogadtatást jelent.

A „szőke, regényesfejú, lírai szemüvegű” lengyel viharosan rontott be a lakásba, rózsacsokrot hozott Kosztolányi feleségének, végignyargalt a szobákon, kérdésekkel halmozta el házigazdáját. Minden érdekelte. A szeretet — jegyzi meg Kosztolányi — nemcsak kíméletes, hanem tolakodó is. Megnézte a festményeket, családi képeket, behozta Kosztolányiék fehér kuvasztát az udvarból, beszélt hozzá a maga dallamos lány nyelvén a szlávok gazdag kicsinyítő képzőivel ilyenformán: „kutyácska, kutyuska, kutyuka, kutyinkó”. A találkozó folyamán nemzeti múltakra emlékeztek, véres csatákra, széles dárídókra (Magyar, lengyel két jóbarát!). Majd ki-ki az anyanyelvén szólt a másikhoz. Ebéd végeztével a lengyel költő a szomszédokhoz szólt különféle nyelveken, kérve őket, hogy távollétében vigyázzanak Kosztolányira, ne történjék semmi baja.

---

gyel PEN Club 1932. évi díját, 2000 zlotyt Tomcsányi Jánosnak, a *Parasztok* magyar fordítójának ítelték. Vö. Nagroda Penclubu Polskiego. Tyg. II. 1932. VI. 18. 406.

³³ *Gyorsfényképek a PEN nagygyűléséről.* P. Hírlap, 1932. V. 29. Ld. *Ércnél maradandóbb.* 449.

A két találkozó elbeszéléséből nem von le semmiféle tanulságot sem a *Modern költők* fordítója, csak ennyit ír: „Mindkét vendégem kitűnő ember. Mind a kettő költő, a maga országában ismert és becsült. Mind a kettő közös, európai műveltségen nevelkedett. Mind a kettő kb. egyivású is. De az egyik angol. A másik pedig lengyel”.³⁴

Kazimierz Wierzyński a Nyugat vendége. Vezető folyóiratunk 1932. május 9—10-i száma képmellékletének utolsó oldalán szerepelnek a közép-kelet-európai vendégei a Nyugatnak: Jovan Dučić, František Langer, Johannes Semper, Karel Čapek, K. Wierzyński és Victor Eftimiu.³⁵

Ez a szám közli többi között a lengyel költő *Protezy* (magyar műfordításban *Falábak*) c. nagy háborúellenes, mélyen humanista költeményét, amelyet Wierzyński minden bizonnyal 1931. karácsonya táján íratott.³⁶ A hét 9 soros versszakból álló költemény monumentális versindítással kezdődik. A lengyel költő a világ valamennyi érdekét, fáját idézi fel, hívja tanúnak, majd a nagyváros (mindegy melyik!) falai mellett üldögélő falábú hadirokkant tragikus képe következik. Felhívja az egészségeseket, érezzenek együtt, értsék meg a szerencsétlent: „Ne lépj te a lábára, jól vigyázz, / Fáj az sípcsont, akkor is, ha nincs. / Vörös szemébe sohase tekints. / Nem lát. Világtalan szemében gyász. / Szembogarát kimarta már a gáz. / És tűzben égett látórostja össze. / Leáldozott utolsó napja régen. / Most néki csak az éj forog görögve / Az égen / Örökre”.

Csak a vöröskeresztes eb a hű kísérője a hadirokkantnak. Majd háborúellenes összefogásra, tiltakozásra szólítja fel Wierzyński a szerencsétleneket: „Mozduljatok szegény kesergők, / Ti százkezü és ezerlábú erdők. / FejlődjeteK zárt sorba szerteszt / És öntse el a vad menet a fertőt, / A Friedrichstrasse-t és a Rue de la Paix-t / Fa hadsereg dübörgesd indulódat”.³⁷

„A Nyugatnak” dedikált lengyel verset, valamint az észt Semper versét Kosztolányi Dezső fordította, ültette át magyarra.³⁸ Wierzyński háborúellenes, mélyen humanista hangvételű költeménye az e g y e t-

³⁴ Pesti Hírlap, 1932. VI. 17. Id. *Én, te, ő*. 429—432.

³⁵ Nyugat, 1932. I. 583.

³⁶ Első megjelenése Kultura (Warszawa) 1932. I. 3., 1. sz. 3.

³⁷ Nyugat, 1932. V. 1—16. 9—10. sz. 530 skv 1. A Pesti Hírlap, 1935. évre szóló Nagy Naptára újra lehozta. Rába György tévesen tartja Réz Pálnak a Nagyvilágban közölt szövegét „posztumusz” kiadásnak. Ld. Rába Gy.: *Szép hűtlenek*, 332.

³⁸ Nyugat, 1932. 584. *A Nyugat vendégei* c. cikkben: „Az észt Johannes Semper és a lengyel K. Wierzyński költeményei K. D.-nek köszönhetik mai formájukat.”

len lengyel vers e folyóirat hasábjain. A lengyel vers kongeniális átültetőjének magyar szövegét helyhiány miatt nem elemezhetjük. Csak egy dologra szeretnők felhívni a figyelmet: a lengyel Protezy, szó szerint protézisek, általános fogalom, Kosztolányi ezt nagyon helyesen *Falábak*nak fordította, ami nemcsak a hadirokkant lábhiányát pontosítja, de ugyanakkor harmonizál a versindításban és befejezésben szereplő megszemélyesített „világ-erdő” képpel. Az újraköltés különben elég hű szövegben és zeneiségben egyaránt. Két nagy költő, egy lengyel meg egy magyar találkozott Budapesten a PEN-kongresszuson, és ennek irodalmi együttműködési eredménye is lett. Elég ritka jelenség volt ez a két világháború közti években . . .³⁹

³⁹ Még egy jelentős háborúellenes verset fordított németből Kosztolányi, és pedig Eleonóra Kalkowska (1883. VI. 20–1937. VII. 21) németül és lengyelül egyformán publikáló költőnőtől. Kalkowska édesapja lengyel építész-mérnök, édesanyja Maria von Spitzbarth kurlandi származású. Kalkowska 1916-ban Jenában adta ki *Der Rauch des Opfers. Ein Frauenbuch zum Kriege* c. verskötetét, amely egyike volt az első háborúellenes kiadványoknak (Vö. St. Sierotwiński: *Kalkowska Eleonora*. Polski Słownik Biograficzny XI. köt. 1964–65. 482–484.) — Kosztolányi hagyatékában maradt fenn egy *Háborús versek* c. hasábkorrektúra, bizonyára egy készülő antológia anyagai, amelyben 15 költő verse között szerepel Kalkowska is (Vö. *Háborús versek*. MTAK Kézirattár Ms 4618/38. és Sáfrán Györgyi: *Kosztolányi D. hagyatéka* stb. MTA Bp. 1978.) A versnek magának nincs címe csak a kezdősor után idézhetjük: „Man hat uns dieses an . . .” (Vö. *Der Rauch des Opfers*. . . . Verlegt bei Diederichs in Jena 1916. 88–89. A ritka példányt M. E. Szarota germanista, a költőnő leánya, egyetemi kartársnőm bocsátotta rendelkezésemre.) A versindítás a költőnő panasza: a nőket nem kérdezték meg, amikor „sok ország kimondta a nagy halált” . . . „Ősztön ragadja lázasan a férfit, ha életet vesz, életet terem”, de ezt az életet a nők építették és most borzadva látják, hogy „az élet semmivé lett”. Ezért kiáltja: „Eddig hallgattunk, most fájva fájunk, / A fájdalom elérte már a szájunk, / Kicsordul rajta és áradó özönben, / Jajjá változva a világba röppen. / Fül voltunk eddig, most legyünk a száj. / Szem voltunk eddig, most legyünk a kéz. / Kézzel, szájjal hirdessük, sose térjen / E szörnyű korszak vissza és ne vérben / Fulladjanak meg unokáink. / Ha majd a szörnyű harc nem öldököl, / Országtól országig nyúlik kezünk. / S egy végtelen láncban ölelkezünk, / Mit össze nem tör — férfi és ököl”. (Ld. Ms 4618/86–87) A Kosztolányi-féle kefelevonat egyik versének van egy *A mesebeli János*hoz és Sienkiewicz *A hős* (*Bartek zwycięzca*) c. hosszabb elbeszélésének Bartek Słowikhoz hasonló tragikus hőse.

4. Párhuzamok és különbségek, motívumok és motivációk

Szeretném hangsúlyozni máris a párhuzam szót, nem hatáskeresésről szeretnék írni a következőkben. Kosztolányi két nagy regénye genezisének eddigi elemzői nem vettek figyelembe 1—1 olyan lengyel irodalmi alkotást, egy regényt és egy színpadi művet, amelyeknek rokonsága a Nero, a véres költővel és az Édes Annával eléggé feltűnő, és amelyeket Kosztolányi minden kétségen kívül ismert.

a) *A Quo vadis és a Nero, a véres költő*

A Nero-regény keletkezésének történetéből, a világirodalmi ihletésekből szinte teljesen kimaradt a lengyel Nero-regény, a *Quo vadis*. Természetesen tökéletesen tisztában vagyunk azzal, hogy Sienkiewicz és Kosztolányi célkitűzése, regénykonceptiója teljesen eltérő. Sajnos nincsen helyünk e két regénynek csak futólagos összevetésére sem (pl. Petronius és Seneca funkciója, Poppaea szerepe stb.). Mégis meg kell említenünk, hogy a *Quo vadis* Magyarországon századunk első két évtizedének egyik legolvasottabb regénye . . . Ady első olvasásra el volt ragadtatva e regénytől, később harcolt Sienkiewicz krisztianizmus ellen. Ignotus már az első olvasáskor bírálta. Kosztolányi regénye előtt a *Quo vadis*nak már hét magyar kiadása jelent meg.⁴⁰ A véres költő szerzője egy helyen el is árulta, hogy ismeri Sienkiewiczet (bizonyára a *Quo vadis*t, amikor emlegeti, hogy a siker, a dicsőség nem mindig az érdemeiket pártolja. Irodalmi díjat — írja Kosztolányi — Tolsztoj nem kapott, Ibsen sem, hanem olyan fahangú költő,

W. N. Ewer *Öt lélek* c. versében egy lengyel paraszt, egy tirol, egy lyoni takács, egy német szőlőbirtokos és egy angol hajómunkás veszti el életét az érdekeivel ellentétes háborúban. Mintha csak a *Tragédia* londoni színének utolsó jelenetét látnók, valamennyien búcsúznak az élettől mottószerű szavakkal. A lengyel: „A lengyel pusztaság parasztja voltam, / de hadba hívtak, elhagytam ekémet, / Oroszország veszélyben, jön a német / S aztán lerogytam a mezőre holtan. / Szabadságért áldoztam életem — / Kik küldtek, ezt beszélték nekem” (Ugyanott MS 4618/86). A lengyel tragédiáját növeli a tény, hogy a cári mundérban nemegyszer saját vérei ellen harcolt, akik viszont a német és az osztrák hadsereg soraiban küzdöttek — idegen szabadságért . . . Első közlése Debreceni Hírlap, 1918. dec. 30.

⁴⁰ Kozocsa Sándor—Radó György: *A lengyel irodalom magyar bibliográfiája* (kézirat) alapján.

mint Sully Prudhomme, olyan közepes elbeszélő, mint Sienkiewicz és olyan gyatra drámaíró, mint Echegaray.⁴¹

A véres költőben a vezető rétegek és az értelmiségiek szőnek össze-
esküvést a császár ellen. A *Quo vadis*-ban, amikor nép érzi becsapott-
ságát és kezdi megérteni a keresztények ártatlanságát, elhangzanak
a kiáltások: „Sannio”/Bohóc), „Histrio”(Ripacs) „Anyagyilkos!”
Jaj neked feleség- és testvérgyilkos, jaj neked Antikrisztus!” „Rőt-
szakállú”, „Anyagyilkos”. „Gyújtogató!”⁴² A keresztények, az ártat-
lanok üldözésének témájához kapcsolódva szeretnének idézni egy
eddig figyelmen kívül hagyott jelentős Nero-indítékot Kosztolányi
háborús publicisztikájából. Az első világháború idején a cári hadsereg
katonái ezerötszáz zsidó családot hajtottak arcvonaluk elé, öljék meg
őket a központi hatalmak katonái. Kosztolányiból ez a hír a követke-
ző felháborodott glosszát váltotta ki: „A halál egy egész nyáját hajt
maga előtt. Ha oroszok lennének is, ők a háború igazi mártírjai.”
E jelenet a későbbi *Nero*-regény szerzőjéből a következő, a keresztény-
üldözési időkre célzó szavakat, kommentárt váltja ki: „Nero, deka-
dens költő, artifex, beteg művész gyújtogató és gyilkos, bűja szerelmes,
jőjj ide, ebbe a csúnya bélpoklos világba, talán megtanulsz sírni”.⁴³
Ez a nérói kegyetlenségre emlékeztető emberi tragédia bizonyára
mélyen elraktározódott regényírónk tudatában és valamilyen formá-
ban kétségkívül ott lehet a helye a Neróról szóló regény motívumai
között.

b) Az *Édes Anna* c. regény és a *Hanka* c. polgári tragikomédia

Tisztában vagyunk azzal, hogy nem könnyű egy regényt és egy
színpadi alkotást összehasonlítani a párhuzamok és a különbségek
futólagos felvázolása céljából is. Itt van például a cselekmények idő-
pontjának kérdése: a lengyel darabot 1906-ban mutatták be először,
nálunk 3 évvel később, az *Édes Anna* csirái a Tanácsköztársaság bukása
utáni időkben érlelődtek. Mindkét műben központi téma a cseléd
helyzete, kiszolgáltatottsága a polgári társadalomban. Zapolska
darabjában egy vidéki (sokban Krakkóra emlékeztető) kispolgári
otthonban játszódik le *Hanka* tragédiája. Víz Kornél törtető minisz-

⁴¹ *Levél egy írótarshoz*. P. Hírlap, 1933. V. 21. Id: *Nyelv és lélek*.
392. Ez a nyilatkozat egy kissé a Reymont *Parasztjait* illető Móricz—
Németh véleménynyilvánítást juttatja eszünkbe. Móricz unalmas
könyvnek tartotta a *Parasztokat*, de mint Németh László megjegyzi:
esztétikai érvei nem voltak. Ld. Németh L.: *Európai utas*. Bp. 1973.
164.

⁴² Sienkiewicz: *Quo vadis*. Bp., 1979. 339, 470, 515.

⁴³ *A halál nyája*. Világ, 1915. III. 11. Ld. Füst. 127.

teri tisztviselő a véres tragédia bekövetkeztekor már államtitkár. A két asszony jellemzése közül jóval plasztikusabb Dulszka asszonyé (különben is a darab nagyon találóan jellemzett negatív főhőse!), mint Vizynéé, aki nagyon is szürke, jelentéktelen, cselédpletykákka is foglalkozó személy. A lengyel Hanka tudatosan kiszolgáltató cselédleány (Dulszka asszony tud a fia és Hanka közti viszonyról), tragédiája az apa nélkül születendő gyermek perspektívája, míg Annának sikerül a közvetlen következményektől megszabadulnia. Hanka még csak anyagilag állhat bosszút a sérelméért, jelentős kártérítést kap a zsigori Dulszka asszonytól. Anna Kosztolányinál egy kiválóan működő háztartási robotgép. Először veszik emberszámba, amikor Jancsi úrfi lefekszik az ágyába. Ámde később már hallani sem akar a felébresztett emberi érzésekről. A kettős sérelem: az embertelen kizsákmányolása mint munkaerőnek, valamint emberi érzéseinek teljes semmibevétele adja Anna kezébe a bosszúálló kést. A két csábító közül Zbyszko a tisztességebb, a darab II. felvonásának végén még hajlandó lenne feleségül venni Hankát, Jancsinak azonban csak egy zacskó gesztenyére telik . . .

A cselédleányok nevei: Hanka—Anna?

Célunk megint nem valami hatáskeresés volt, hanem emlékeztetés arra, hogy Kosztolányi ismerte Zapolska világhíres darabját . . . Az *Édes Anna* szerzőjének a cselédsors iránti érdeklődésére több példát is idézhetnénk. Az első egy nagyon is naivacska história. Egy úrifiú nem hagy békét egy cselédleánynak. Ez kiabálni kezd: Ellopták a pénzét. Így szabadul meg a tolakodótól.⁴⁴ Ide tartozik bizonyára strindbergi megtekintett és ismertett *A cseléd fia* is.⁴⁵ Szorosabban kapcsolódik viszont a véres témához a cinkotai koporsó-forrasztó bádogos esete, aki újsághirdetések útján csalogatott magához egy csomó egyszerű nőt, főként vidékről feljött cselédeket, akiket meggyilkolt és utána bádoghordóba zárta őket. Tette csak később derült ki, viszont az áldozatok (helyesírási hibákkal teli) levelei fennmaradtak.⁴⁶ Hogy mennyire megrendítette az *Édes Anna* szerzőjét ez az eset, mutatja egy később hírlapi cikke, amelyben világosan megírja, hogy Kiss Béla bádogos leitatja éjjel a cselédeket és végzett velük. A hirdetésére írt cselédleveleket hátrahagyta a rendőrségnek. Őrült volt. Bádoghordóban temette el az áldozatokat.⁴⁷ A véres tömeg-

⁴⁴ *A törvénykező cseléd*. Bp. Napló, 1906. VII. 12. Ld. *Álom és ólom*. 117–119.

⁴⁵ A Hét, 1909. I. 325.

⁴⁶ *A cinkotai bádogos*. Világ, 1911. V. 11. Ld. *Álom és ólom*. 530–534.

⁴⁷ *Cinkotta*. A Hét, 1916. V. 21. Ld. Füst. 274–277.

gyilkosság motívuma tehát még egyszer visszatért publicisztikájában. Jellemző, hogy még jóval később is foglalkoztatja a cseléd és munkaadójának viszonya: az *Egy pohár víz* c. elmélkedésében saját élete példáján elemzi a kölcsönösen függő emberi helyzetet.⁴⁸

Gondoljuk, hogy *A véres költő* és az *Édes Anna* keletkezéstörténetéhez valamilyen szerény mértékben hozzátartoznak a fent említett lengyel irodalmi élmények és az említett, hazai talajban gyökerező, de eddig figyelmen kívül maradt publicisztikai cikke, glosszák is.*

CSAPLÁROS ISTVÁN

⁴⁸ *Egy pohár víz*. Új Nemzedék, 1921. I. 1. Ld. Füst. 536—538.

* Jelen cikkünkben nem maradt hely Kosztolányi Dezső műveinek lengyel fogadtatására. Erről külön szándékozunk írni. Itt csak jelezzük a legfontosabb adatokat: *A véres költő* — Krwawy poeta, powieść, tłum. Józef Gabriel Mondschein, Poznań 1928, Wielkopolska Księgarnia Nakładowa Karola Rzepeckiego 16° 302. — *Édes Anna* — Grzech Słodkiej Anny (Anna Édes). Z upoważnienia autora przełożył Józef Mondschein. Kraków 1931. Wydawnictwo Literacko-Naukowe 16° 426. — *Pacsirta* — Ptaszyna, powieść, tłum. Andrzej Sieroszewski, Warszawa PIW 1962. 197. — *Esti Kornél* — Kornel Esti, przełożyła M. Schweinitz-Kulisiewicz, Warszawa PIW 1981. Kosztolányi kisprózájából a *Pokol* és a *Sakkmatt* jelent meg lengyelül Versek: *Akarsz-e játszani?*, *Ének a fiatalokról*, *Beírtak engem mindenféle könyvbe*, *Ó, én szeretem a bús pesti népet*, *Lengyel táncosnő*, *Varsó*, *Életre-halálra*, *Szeptemberi áhitat*.

SZEMLE

TEMESVÁRI PELBÁRT VÁLOGATOTT ÍRÁSAI*

Ha valóban mindenki a maga szerencséjének a kovácsa, hát Temesvári Pelbárt különös fortunát fabrikált magának. A 15. század legvégétől, egészen pontosan 1498-tól 1520-ig a világ legnépszerűbb szerzői közé tartozott; a hazai mezőnyben e tekintetben Jókaiig nem múlta felül senki sem. Napja egy pillanatra felvillant az 1580-as években, aztán leáldozott kerek háromszáz esztendőre. Az 1880-as évekig a neve sem hangzott el. Akkor fedezte föl Szilády Áron, majd az ő nyomán Horváth Cyrill és Katona Lajos foglalkozott vele, papírra vetvén csaknem mindent, amit azóta is tudunk róla. Egy-két szerény disszertációnál, folyóiratcikkekénél több azóta sem jelent meg e tárgykörben. A jelenleg rendelkezésre álló speciális szakirodalom tehát sovány.

A hatalmas, latin nyelvű életműből mindeddig csak egy kis morzsa jelent meg újabb közlésben, illetve magyarul, részint a fent említett tudósok jóvoltából, részint 1931-ben a Magyar Irodalmi Ritkaságok füzeteként, ami ma már maga is ritkaságnak számít. Úgyhogy nemcsak a kutatásnak, de a fordításnak sincs hagyománya. Sőt, szöveg-hagyomány sincs. A jegyzetekhez írt bevezető fölveti a kritikai kiadás szükségességének gondolatát, erre azonban belátható időn belül aligha fog sor kerülni. (Őszintén szólva jó lelkiismerettel szorgalmazni sem nagyon lehetne egy ilyen roppant erőfeszítést igénylő vállalkozást, amelyet az előkészítő munkálatok szinte teljes hiánya a sikert illetően nem sok reménnyel kecsegtet.) Márpedig enélkül az egykorú külföldi kiadásokat kell alapszövegnek tekinteni, amelyekből közvetlenül fordítást készíteni technikailag is hallatlanul nehéz. A fordítók tehát — Bellus Ibolya, Jelenits István, Váradi Béla, Vásárhelyi Judit, Vida Tivadar, Waigand József — roppant fáradtságos munkára vállalkoztak, s feladatukat egészében igen magas nívón oldották meg.

A szerkesztőnek láthatóan az volt a véleménye, hogy Pelbárt a maga korában modern nyelvet kívánt használni, a legkevésbé sem

* Válogatta, a kísérő tanulmányt írta és a jegyzeteket összeállította V. Kovács Sándor. Európa— Helikon. 1982.

archaizált, ha tehát szelleméhez hívek akarunk maradni, modern magyarsággal kell őt tolmácsolnunk. Ezt az önmagában egyáltalán nem kifogásolható elvet következetesebben is lehetett volna érvényesíteni, egyrészt egységesítve az e tekintetben láthatóan más felfogást vallók keze alól kikerült magyar szövegeket, másrészt nem kellett volna megállni a szavak és kifejezések határán, hanem azon túl, a mondat szerkesztésbe is bele kellett volna nyúlni. Most ugyanis a modern szavak az archaikus szerkezetű mondatokban inkább csak meghökkentik az olvasót. Más kérdés, illik-e a modern szóhasználat fogalmát egészen a szlengig, a bürokratikus zsargonig kiterjeszteni (pech, távprognózis, direktíva, agitáció), sőt, olyan reminiscenciákat ébreszteni, amelyek érzelmileg és fogalmilag anakronisztikusak („Egerek és emberek”, „Bűn és bűnhődés”, „Az esőcsináló” stb.).

A válogatás megítélésem szerint remekül sikerült. A tekintélyes terjedelmű, széles látókörű kötet Pelbárt teljes életművének áttekintésére vállalkozik, és csakugyan ad valamit mindenből, ami rá jellemző. A kiadót dicséri, hogy nem fukarkodott a papírral. Örvedetes — lassacskán újdonságként üdvözlendő —, hogy az olvasáshoz nem kell nagyító, sőt, a lap szélén margó is van. Egy ícipícivel több kellett volna csak ahhoz, hogy az apparátus ne legyen ennyire semmi. A „gyakrabban idézett szerzők” kénytelenek megelégedni másfél-két soros bemutatással. Beda Venerabilis „latinul író angol költő és tudós, hatása a középkor folyamán mindvégig jelentős maradt”. Assisi Szent Ferenc „Író, költő, a róla elnevezett rend alapítója. Hatása túlmutat a középkoron”. A túlságos rövidség néhol tárgyi zavarokat is okoz, mint Areopagoszi Szent Dénes esetében, aki „a keleti platonikus kereszténység jelentős képviselőjeként” mutatkozik be, jóllehet a platonikus irányzat nem őt, hanem a nevét felhasználó Ál-Dénest tiszteli. A szövegeket kísérő tárgyi magyarázatok is meglehetősen hevenyészettek: „Summa Angelica — »a legangyalibb« — Aquinói Tamás állandó jelzője.”

V. Kovács Sándor 30 lapra terjedő kísérő tanulmányában természetesen nem írhatott Pelbárt-monográfiát. Kitűnő összefoglalását adja a korábbi szakirodalomnak, s néhány lépéssel tovább is megy, illetve utat mutat a következő kutatáshoz. E tekintetben igen fontos megállapítása, hogy a szalamiszi Epiphániosz *De 12 gemmis* c. munkája „a jelek szerint ismert lehetett Pelbárt előtt is”, és ilyenformán forrásai közé sorolható. E tétel bővebb kifejtést és filológiai apparátust is megérdemelne.

A legtöbb újdonsággal azok a bekezdések szolgálnak, amelyek esztétikai oldalról közelítenek Pelbárt írásaihoz. A Pelbárt által megformált Mária-képet a képzőművészet és irodalom széles mezejére állítja, messzire előre- és hátratekintve jelöli ki azt a helyet, amelyet az

mint stílusideál elfoglalt. Végeredményben arra a megállapításra jut, hogy „egy csaknem tökéletes reneszánsz női szépség arcképét” formálta meg, a gótikus keretek közül azonban mégsem tudott teljességgel kitörni. Éppen e kettősség teszi korszerűvé, hiszen így illeszkedik tökéletesen a 15. század végén zajló stílusbeli korszakváltás általános mozgásirányához, ami nem más, mint „a késő gótikus hagyományoktól szabadulni akaró — de még meg nem szabadult —, régi és új elemeket egyaránt alkalmazó festészeti és szobrászati törekvések fokozatos áthajlása a reneszánszba”. Talál más, átmeneti, előremutató elemeket is Pelbárt tevékenységében, mint az antik szerzők használatát, a könyvnyomtatás igénybevételét. Mindebből azonban nem mernék arra a következtetésre jutni, ahová a tanulmány szerzője érkezik, hogy tudniillik Pelbárt általánosságban, eszmeileg is valamilyen átmenetet képviselne a középkor és az újkor között, hogy — bárha kényszerűségből is — engedményeket tenne a humanista korszaknak, hogy személye reprezentálná azt a „korszakváltást”, amire a tanulmány címével is céloz. Platón, Arisztotelész, Seneca, Sallustius, Suetonius, Vergilius, Ovidius, Cicero stb. nevét bármely középkori tankönyvben megtaláljuk. Egyébként is, az adatbázis, csakúgy, mint a sokszorosítás módja, no, meg a stílus is, csak eszköz, mely bármilyen cél érdekében felhasználható.

Nem tudom, illik-e épp Pelbárt irodalmi feltámadásának alkalmából kimondani, de — véleményem szerint — a maga idejében már merőben avult ideológiát képviselt, olyan eszmerendszer védelmében lépett föl — imponáló buzgalommal, tehetséggel, felkészültséggel, modern eszközökkel és óriási hatással —, amely már akkor sem táplálhatott reményt a fennmaradásra, még kevésbé a győzelemre. A hazai művelődés történetében nem ismerek senkit, aki merevebben szegült volna szembe minden újdonsággal, különösképp a reneszánsz élet-szemlélettel. Ebben látom az okát annak is, hogy életművének a fentebb jelzett különös sors jutott. Pelbárt oly szorosan tapadt a korhoz, amelyben élt, műve oly nagy mértékben volt aktuális, hogy az aktualitás változásával, az általa képviselt tábor végleges vereségével egészében elveszítette érvényét. Közvetlen hatása rendkívüli volt, eszmei harcostársai számára ő volt a kezdeményező, az útmutató, a forrás és a mester. Lényegében belőle táplálkozik a 16. század első két-három évtizedében hirdeten, utolsó erőfeszítéssel nekilendülő magyar kódexirodalom. Irodalmunk történetének (sem itt, sem egy kísérő tanulmányban nem tárgyalható) sajátosságai közé tartozik az a furcsaság, hogy egy tartalmában ósdi, eszmeileg reakciós irodalmi irányzat kimúlása előtt a csúcsra jut, nyelvi, formai, esztétikai tekintetben az ellenfél és az utókor számára is példamutató remekműveket produkál. Történelmünk furcsasága, hogy Pelbártot remekíróink élére kell állítanunk.

Ebből természetesen önként következik, hogy Temesvári Pelbárt irodalmi munkássága távolról sem volt egy magányos zseni egyéni kezdeményezéseinek eredménye. Szerzetes írónk tevékenységét néhány ponton biztosabban is rá lehetett volna illeszteni a kor magyar társadalmának alapjára, mint ahogy V. Kovács Sándor teszi. Nem minősíteném „különös jelenségnek”, hogy „a néptől elzárkózott szerző felméri a közérdekű problémákat”, érzékenyen reagál a szociális kérdésekre, beleszól a politikai ügyekbe, az élet mindennapos dolgaiba. Ismervén azt a szerepet, amit a ferencesek a 15. század második felének, majd az azt követő évtizedeknek a társadalmi, politikai, sőt katonai életében, a magyar hitélet, művelődésügy, ideológiai nevelés terén, aztán később, már a török időkben, a nemzetfenntartás érdekében játszottak, ez a legkevésbé sem meglepő, akár Kapisztrán Jánosra, Temesvári Pelbárt rendtársára gondolunk, akinek harcra mozgósító prédikációit százezrek hallgatták, akár azokra a ferences barátokra, akik Dózsa megmozdulásának ideológiai előkészítésében jeleskedtek, amire a tanulmány csak egy fél mondatnyi utalást tesz. De tekinthetünk a cseri csuhásokra is, akik másfélszáz éven keresztül egyedül vállalták a katolikus Alföld lakosságának egészségügyi, szociális, kulturális, erkölcsi, lelki gondozását.

Ismervén azt a funkciót, amit a Pelbárt által közésre állított szimbólummal, „a Napba öltözött Asszony” jelképével megtestesített eszme, Mária istenanyasága a legforróbb mozgalmakban, a törökök és az eretnekek ellen vívott harcban betöltött, írónk munkásságát ezen a ponton is szorosabban lehetne hozzákötni a talajhoz. A tanulmány megelégszik annak a megállapításával, hogy az Asszony azért került Pelbárt testvér gondolat- és érzelmvilágának kellős közepére, mert arca megbabonázta költői képek iránt fogékony poétai lelkületét. Nyilván ez is közrejátszott a dologban, de műve ettől még nem lett volna világsiker.

A kötet megjelenését az örömdetes események között kell regisztrálnunk. Enélkül kifogásokat sem tehettem volna, továbbgondolni sem volna mit, Pelbárt pedig még mindig várhatná a feltámadást.

KULCSÁR PÉTER

A THÖKÖLY-FELKELES ÉS KORA

A Habsburg-ellenes magyar függetlenségi harcok történetének alighanem legvitatottabb pontja, legellentetesebb véleményeket kiváltó mozzanata a Thököly-féle felkelés, amely éppen akkor zajlott le, amikor a másfél évszázados magyarországi török uralom ereje ha-

nyatlóban volt, s az ország egésze felszabadult a Félhold társadalmi, gazdasági, kulturális életre egyaránt káros igája alól. A „kuruc király” viszont pontosan ezekben az években szövetségzett a „Fényes portával”, török szövetségben viselt hadat a Habsburgok vezette szövetséges seregek ellen, ezért visszhangzott a nyugat-európai közvéleményben Thököly tevékenysége nyomán, hogy „Magyarország a kereszténység ellensége.”

Így volt-e ez valóban? Hol tartsuk hát végül is számon e mozgalmat: az ország érdekében, a függetlenségért hadakozó Bocskai István, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György neve mellé iktassuk-e Thökölyét, beillesztve azt progresszív hagyományaink sorába? Vagy tőlük elkülönítve, a török hódoltság alóli felszabadítást gátló tényezők közé soroljuk, miként azt a nyugat-európai — főként osztrák — történetírás ma is teszi?

Az ilyen és ehhez hasonló kérdések megválaszolására, a felkelés körülményeinek és eredményeinek tüzetesebb vizsgálatára jó alkalmat kínált az 1678-ban meginduló kuruc mozgalom 300. évfordulója, amelyre a Magyar Történelmi Társulat, a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, Hajdú-Bihar megye Tanácsa és Hajdúszoboszló város Tanácsa tudományos ülésszakot szervezett Hajdúszoboszlón 1978. október 2—4. között. Itt választották ugyanis Thököly Imrét a kuruc hadak fővezérévé 1680 január 8-án, így e nevezetes esemény méltán vonulhat be a város számon tartott helytörténeti emlékei közé.

Az ülésszak anyagát Benczédi László szerkesztésében most közreadó kötet négy nagyobb tematikai csoportban mintegy 25 tanulmányt tartalmaz, amelyek együttesen a köztudatban élőnél jóval gazdagabb és árnyaltabb képet adnak a kuruc fejedelemtől és környezetéről. Az írások első csoportja a felkelésnek a magyar társadalom életében játszott szerepét vizsgálja. Benczédi László a mozgalom társadalmi és politikai alapjait, a rendi anarchia és a rendi központosság lehetőségeit elemzi, s többek között arra a következtetésre jut, hogy a török szövetséghez a végső szükség, más alternatíva hiánya, a kényszerűség hajlította a fejedelmet. Maksay Ferenc a mozgalom gazdasági bázisát jelentő szepesi kamara működését, Nagy László Thököly hadseregének felépítését és harcértékét, Varga János, Varga J. János és Szakály Ferenc a korabeli magyar feudalizmus egyes sajátosságait vizsgálja, három dolgozat pedig Thököly és a magyar városok kapcsolatáról szól: Marie Marecková Eperjesnek, Szendrey István Debrecennek, Rácz István pedig a hajdúvárosoknak a kuruc fejedelemhez és mozgalmához fűződő — sok ellentmondással tarkított — viszonyáról értekezik. Az utóbbiakból kiderül, hogy — ellentétben a köztudattal — sem a „cívisváros”, sem a hajdúvárosok nem voltak egyértelműen Thököly hívei, sőt a hajdúság többsége privilégiumainak védelmében szemben állt vele.

A második tematikai egységet a felkelés európai visszhangját elemző dolgozatok alkotják. Köpeczi Béla a mozgalom külföldi szövetségi lehetőségeit vette számba, ehhez kapcsolódnak a külföldi (C. Michaud, Z. Abrahamovicz, Vojtech Kopčan és a magyar kutatók (Iványi Emma, Trócsányi Zsolt, Kalmár János) diplomáciatörténeti vizsgálódásai. Szerves kiegészítése mindennek a harmadik egység: a Thököly emigrációs éveit taglaló két dolgozat, a Benda Kálmáné és a Karol Telbizové. Az utóbbi meglehetősen sötét színekkel mutatja be a kuruc vezér és katonái szerepét az 1688. évi bulgáriai felkelés leverésében, a kissé egyoldalú beállítást azonban szerencsésen igazítják helyre Benda Kálmán hozzáfűzött megjegyzései, amelyek „a Balkán népeinek történeti nyomorúságáról”, a közös ellenség elleni összefogás nehézségeiről meggyőzően szólnak. A balkáni kis népekkel kapcsolatban jogos a kérdés: „Igaz vagy vélt pillanatnyi érdekekért hányszor gáncsolták el egymás harcát, hányszor kellett egyiknek a másik ellen fegyverrel fellépnie, hányszor váltak a rabok maguk is börtönörré? Ahogy Thököly és kurucai a Vidin környéki fölkelést, úgy fojtották vérbe a magyarországi török végvárok bolgár és szerb katonái a XVI. században a szegediek törökellenes próbálkozását, nem azért, mert az elnyomókkal éreztek együtt, hanem mert saját megmaradásuk érdekében nem tehettek mást.”

A kötetet a *Művelődés év hagyomány* c. egység zárja, amelyben a fejedelem irodalmi megörökítését (Varga Imre, Hopp Lajos), mozgalmi ideológiáját (Péter Katalin), udvartartását (Petneki Áron) és utóéletét (R. Várkonyi Ágnes, Hazai György, Sz. Horváth Anna és Csáky Móric) elemzik a tanulmányok.

Irodalomtörténeti szempontból már csak azért is különösen figyelemre méltó Varga Imre tanulmánya (*Thököly alakja a korabeli magyar költészetben*), mert az RMKT-kötetekben még ki nem adott versek alapján mutatja be a „kuruc királyt”, így a versek elemzésével bizonyos mértékig meg is könnyítette a — reméljük hamarosan megjelenő — kritikai kiadást. A költemények eléggé híven tükrözik a sikeresen induló, de kudarcra végződő mozgalom útját, a rokonszenv és ellenszenv végzetes megnyilvánulásai ennek függvényében egyaránt fellelhetők a kor poézisében. Különböző politikai vélekedések jelentek meg a korabeli prózairodalomban is, amelynek egyes műfajait Hopp Lajos dolgozata tekintette át (*A Thököly-kor és az irodalomtörténetírás*), meggyőzően érvelve a Thököly-kor és Rákóczi-kor forrásanyagának összetartozása, együttes kutatásának szükségessége mellett.

A kötet számos új eredménye érdemelne még említést, ezúttal azonban csak egyre szeretnénk még külön is utalni. A korszak irodalmának kutatói gyakran találják szembe magukat a kérdéssel: vajon a kuruc vagy labanc pártállású, a török-orientációt vagy a Habsburg-szövet-

séget választó magyar politikusok álltak-e a progresszivitás oldalán, vajon a bonyolult politikai viszonyok között kik döntöttek helyesen? Péter Katalin tanulmánya szerint „a XVII. század végének elgyötört magyar valóságában a függetlenségi céllal török mellé állás csupán az egyik lehetségesnek tűnő alternatíva... De tisztességes szándékkal lehetett képviselni a másik álláspontot is. Azt tudniillik, amely az ország török alól való felszabadulásának a reményét az uralkodóházba vetette, ezért ahhoz ragaszkodott. Az országegyesítés törekvésében jogos aggodalomból fakadhatott a három részre hullott ország negyedik darabját kihatósító Thököly-fejedelemség helytelenítése.” Csak egyetértéssel idézhetjük konklúzióját: „...a két fél igazát méricskélmi nem érdemes. Álláspontjuk szubjektív jogosultsága vitathatatlan. Objektíve viszont tökéletesen mindegy, hogy mit akartak vagy merre döntöttek.” Látnunk kell, hogy Magyarország sorsát a nagyhatalmi erőviszonyok határozták meg, s ilyenformán nem egészen helytálló a magyarság széthúzásáról, pártoskodásáról beszélni, sokkal inkább a megoldhatatlan helyzet szükségszerű következményének kell tartanunk a kuruc-labanc szembenállást, a nyugati és keleti magyarság eltérő külpolitikai tájékozódását.

Végző soron valamennyi értekezés tanulságaként eléggé határozottan kirajzolódnak előttünk azok az erővonalak, amelyek a felkelést meghatározták, politikai és ideológiai arculatát kialakították. Thököly nem volt kisebb vagy szűkebb látókörű egyéniség, mint nagy elődei, az erdélyi fejedelmek, ő sem volt gyengébb hadvezér, hadszervező és diplomata, mint a Bécs ellen fegyvert fogó Bocskai vagy Bethlen. Jóval kedvezőtlenebb volt viszont az a külpolitikai helyzet, amelyben neki cselekednie kellett, s jóval nehezebbek voltak a belső viszonyok is. A döntő különbség alighanem 1660-ban jött létre, amikor az önálló Erdély megbukott, így eltűnt a Bécs elleni harc háttérországát jelentő hatalmi bázis, az Apafi—Teleki-féle bábállum már nem jelentett a korábbiakhoz hasonló ellensúlyt a Habsburgokkal szemben. A másik, s talán még fontosabb különbség: 1683-ban Bécs alatt bebizonyosodott, hogy a török hatalom csillaga leáldozóban van, a török világbirodalom erői végesek, napjai megszámlálhattak. Ezt korábban nemcsak Thököly nem láthatta, de nála jobban informált politikusok sem tudhatták egyértelműen. A „kuruc király” tragédiája, hogy a Félhold süllyedő hajója mellett végig kitartott, így — noha Habsburg-ellenessége jogos indokból fakadt — eredményre nem vezethetett.

A hajdúszoboszlói tanácskozás anyagát most közreadó kötet ebbe az ellentmondásos korszakba enged bepillantást, egymás mellé állítva a nemritkán ellentétesen vélekedő történész koncepciókat, épp ezért mind a szakemberek, mind pedig a történelmünk vitás kérdései, izgalmas fejezetei iránt érdeklődő olvasók figyelmét joggal keltheti fel. Legfeljebb azt sajnálhatjuk, hogy a terjedelmes adatanyagot feldolgo-

zó, sőt a függelékben forrás értékű dokumentumokat is közreadó kötethez nem készült névmutató, pedig ez jelentős mértékben megkönnyíthetné használatát. (Akadémiai Kiadó, 1983.)

BITSKEY ISTVÁN

SZABÓ FLÓRIS:
A PANNONHALMI FŐAPÁTSÁGI KÖNYVTÁR
KÉZIRATKATALÓGUSA
1850 ELŐTTI KÉZIRATOK

Minden könyvnek megvan a maga története. S ha egy-egy könyv történetéről a possesszorok, az évszámok, a marginális jegyzetek, s az előzéklapokon található feljegyzések alapján oly sokat el lehet mondani, mennyivel többet lehet leírni egy olyan könyvtárról, amely szinte István király óta nyomon követhető. A könyvtár történetéről azonban nemcsak maguk a könyvek, hanem a leltárak is tudnak hasznos eligazítást nyújtani. Szabó Flóris kéziratkatalógusa még bevezető nélkül is képes lenne elegendő adatot nyújtani a Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár történetéhez, a bencés rend magyarországi múltjához, az egész ország históriájához. Éppen ezért valamennyi kéziratkatalógus a kutató számára izgalmas olvasmány lehet anélkül, hogy akár csak egyetlen egy kéziratot is kezébe vett volna a katalogizált gyűjteményből.

Szabó Flóris kéziratjegyzékének óriási érdeme, hogy a kutatónak világos, áttekinthető képet tud adni a könyvtár kéziratairól, s meg tudta találni az egyes „fejezetek” közötti helyes arányokat. Azaz a bevezető tanulmány nem növekszik nagyra a katalógus rovására, a névmutató pedig minden egyes, a katalógusban szereplő szerzőre-címzettre, valamennyi helynévre, amely a katalógus címlistájában előfordul, kiterjed.

A könyv az alábbi fejezeteket tartalmazza: *A Főapátsági Könyvtár rövid története; Tájékoztató a katalógus használatáról; Rövidítésjegyzék; Névmutató.*

A könyvtár történetét feltáró tanulmányból megtudhatjuk, hogy a Zoerard és Benedek legenda egyik kitétele szerint 1064-ben iskola volt szent Márton hegye kolostorában, a középkori gyakorlatnak megfelelően tehát könyvtárnak is kellett lennie. Egy oklevél 1090-ben nemcsak a templom értékesebb használati tárgyainak jegyzékét, hanem a kolostor birtokában levő könyvek listáját is megőrizte. Ekkor-

tájt mintegy 80 kötete lehetett az apátságnak. A 12. század első harmadából egy Cerbanus nevű görög szerzetes levele árulja el, hogy a kolostor bővelkedik... *az atyák életrajzaiban, tanításaiban és mindenmű oktatásaiban*. . . S így nyomról nyomra, évtizedről évtizedre soron követhető a könyvvállomány gyarapodása, alkalmilag csökkenése is. A törökök elől menekíteni kell a könyvtárat Nyitrára, majd onnan Pozsonyba, később a 17. század legelején Bécsbe. A későbbi főapát-kormányzók stallumuk átvételekor mindig számba vették a megőrzésre elszállított könyveket is, ezzel is jelezve, hogy a könyvtárnak nagyon komoly jelentőséget tulajdonítottak. A különféle könyvkatalógusok révén, amelyekről ez a könyv is számot ad, Magger Placid főapátságának idejétől (1647—1667) már számszerűen is követni lehet a könyvgyarapodást és az érdeklődés tárgyköreit is. A második világháború után a pannonthalmi benediktinusokat nem oszlatták fel, mint a magyarországi szerzetesrendek java részét, s ezért könyv- és kéziratgyűjteményük helyben maradt. Az elmúlt három évtized könyvtárosainak tehát legfeljebb a régi katalógus módosításán, pontosításán kellett fáradozniuk. Óriási könnyebbség ez nemcsak a könyvtárosoknak, hanem az olvasóknak is. Csak a kutató tudja megmondani a könyvtárosokon kívül, hogy mennyivel eredményesebb egy olyan könyvtárban a munka, amelyet a közelmúltban nem hordtak szét, s rendjét sikerült századokon keresztül megőrizni.

Úgy hiszem, e tanulmány terjedelmét nem növelte volna meg túlságosan, ha a szerző azt alapos lábjegyzetekkel is ellátta volna. Sok esetben talán nem kellett volna mást tennie, mint a katalógus tételszámaira kellett volna hivatkoznia.

A kéziratlista elejére az úgynevezett *Benedictina* került, azaz a bencés szerzők hagyatékából a könyvtárra maradt művek. Közöttük természetesen olyanok is, akiknek az életműve a választott időhatárt (1850) jóval túlhaladja. Csak ez az időhatár magyarázhatja a bencés eredetű művek számának igen kicsiny voltát (1—600). Természetes, hogy épp abból adódóan, hogy középkorúkat is tartottak fenn, 1850 után a kéziratok *Benedictina* várhatóan sokkal nagyobb számú, mint az előbbi évszázadokból. A második csoportba a *Hungarica* (601—691), a harmadikba pedig a *Jesuitica* (692—1322) került. A *Jesuitica* tehát számszerűen valamivel több, mint a *Benedictina*. Ez a különbség azonban lehet látszólagos is. Az azonban bizonyos, hogy a jezsuita anyag „alkalmi” gyűjtése igen nagy eredménnyel járt. Ennek törzsét a Painter-gyűjtemény jelenti, amelynek legalább oly gazdag a törtérelje, mint egy-egy érdekesebb könyvé.

Kérdés az, hogy ezekből az 1850-ig terjedő kéziratokból mit tud hasznosítani az irodalomtörténész, a történész, a kultúrhistorikus és a tudománytörténész. Talán legtöbb anyagot a kultúrtörténész tud ebben a gyűjteményben felhasználni, természetes azonban, hogy

Czinár Mór, Szeder Fábián, Kovács Márk, Guzmics Izidor, Jedlik Ányos, Czuczor Gergely neve a tudománytörténet szakkutatóinak az érdeklődését is felkelti.

Azt hiszem azonban, hogy számtalan helytörténész, történész tud adatot nyerni a kutatott község, város, politikai vagy fegyveres küzdelem, egykor volt szellemi küzdelem történetéhez.

A katalógus több olyan kéziratosszűrtet számba vett, amely nem szerepel Stoll Béla szűrtje bibliográfiájában. Feldolgozásuk irodalomtörténészre vár. A *Benedictina*, még inkább a *Jesuitica* sorában iskolai poétikai kézikönyvek, tanári drámaelméleti, szónoklattani jegyzetek szerepelnek a 17–18. századból, s ezek mellett megtalálhatjuk a feltehetően legjobb hajdani iskolai gyakorlatokat, amelyekből pontosan le lehet mérni a 17–18. századi irodalomelmélet követelményeit, s annak az iskolában megvalósult gyakorlatát is. Több eddig még számba nem vett iskolai dráma vagy színlap szerepel a kéziratok között. Baróti Szabó Dávid, Berzsényi Dániel, Bessenyei György, Bethlen Gábor, Bethlen Miklós, Czuczor Gergely, Csokonai Vitéz Mihály, Dukai Takách Judit, Faludi Ferenc, Fáy András, Gyöngyösi István, Kaprinai István, Kazinczy Ferenc, Kis János, Kisfaludy Sándor, Kölcsey Ferenc, Rajnis József, Szemere Pál, Toldy Ferenc, Virág Benedek, Vitkovics Mihály, Vörösmarty Mihály autográfiai kelthetik fel az előző század irodalmában kutatók figyelmét.

A katalógust F. Csanak Dóra lektorálta, Szelistei N. László szerkesztette. A Nyírségi Nyomda példás munkát végzett. A Széchényi Könyvtár az egész sorozattal s ebben ezzel is a kutatók munkáját segíti. Őszintén kívánom, hogy a kéziratok katalógus I. részét mielőbb kövesse a következő vagy a következők valamennyi magyarországi egyházi könyvtárból az irodalomtörténész, a történész, a kultúrhistorikus, a textológus, a tudománytörténész és az egyháztörténész munkájának segítésére.

(Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratok katalógusai. Országos Széchényi Könyvtár. Budapest 1981.)

KILIÁN ISTVÁN

HAIMAN GYÖRGY: NICHOLAS KIS

A címben Nicholas Kis magyar nevén nem más, mint Tótfalusi Kis Miklós, azaz Misztótfalusi Kis Miklós, a betűművész és tipográfus. Az 1972-ben megjelent Tótfalusi Kis Miklósról írt monográfia angol változatában Tótfalusi Kis Miklós nevét is megfelelőképpen

módosította Haiman György. A magyar nyelvű és az angol nyelvű kiadások között tizenegy év telt el. A magyar nyelvű eredetinek nemcsak pusztá fordítását, hanem átdolgozott, bővebb változatát veheti most kezébe az olvasó. A szerző kitűnő érzékkel végezte el a szükséges változtatásokat mind tartalmi, mind formai tekintetben, melyek mindeképpen újabb értékekkel gazdagítják az angol nyelven írt kiadást. Az angol verzió tükrözi azt, hogy Haiman György alaposan átgondolta, hogyan könnyíthet azon olvasóinak, akik számára a magyar nyelv és ezzel együtt a magyar kultúra is ismeretlen.

Tótfalusi Kis Miklós pályafutásáról teljes képet rajzol a szerző, elődeiről, tanítóiról, örökségéről. Az európai ember szemével követhetjük nyomon Kis Miklós pályáját, mivel a szerző pontosan megrajzolja művészetének európai hátterét. Megismerjük Kis Miklóst mint betűművészt és tipográfust, tehát mint szakembert, de mint magánembert is, akinek sok-sok nehézséggel kellett élete folyamán megküzdenie. Ehhez a küzdelmes, de sikeres életpályához illő az az idézet, mellyel Haiman György indítja könyvét. Az idézetben Morison Stanley Kis Miklóst a 16. századi Garamond és Granjon rangjára emeli, akik pedig a betűművészet legjelesebbjei közé tartoznak. Haiman közelítése objektív, nem túlzó és nem elfogult tárgyával szemben, ugyanakkor figyelme mindenre kiterjed. Arra is például, hogy megemlítsé, hogy Tótfalusi Kis Miklós adta ki az első könyvet Amerikáról, magyar nyelven és a saját fordításában.

A pálya bemutatása logikus lépésekben történik. Megismerteti az olvasót a németalföldi átmeneti, barokk betű fejlődésével, útjával. E háttér ismeretében látjuk, miként koronázta be e folyamatot Kis Miklós eredeti formájú és szépségű betűcsaládjával. 1680-ban ment Amszterdamba azzal a megbízással, hogy megtanulja a nyomdászat mesterségét, és hogy jelen legyen a *Biblia* kinyomtatásánál, amire ekkor Erdélyben nem volt lehetőség. Az amszterdami tartózkodás alatt dolgozott más országoknak is: Lengyelországnak, Svédországnak, Angliának, Németországnak, Olaszországnak. Európai híré betűmetszővé vált, akinek betűit tévesen „Janson-antikva” néven ismeri a világ. Tévesen, hiszen tisztázódott, hogy Janssonnak, a lipcei betűöntőnek nem volt szerepe a betű megalkotásában. A „Tótfalusi-Janson-vita” ismertetését az egész műre jellemző szenvedély, a kutatások iránt érzett izgalom jellemzi. Haiman György még lezáratlannak ítél számos kérdést, további kutatások lehetőségeire mutat rá, s ezt mindig kellő filológiai pontossággal teszi. A könyvdisztítés és a tipográfia rejtelmeibe is betekinthetünk. Megtudjuk, mit jelent a szövegközpontos szemlélet, melyet Kis Miklós leginkább alkalmazott nyomtatványában. Könyvnyomtató munkáját Kolozsváron 1694-ben kezdte meg. Betűinek halála utáni utóéletéről is szól a könyv, akárcsak Kis Miklós debreceni, illetve nagyszebeni kapcsolatairól. A betű-

művész és tipográfus minden tudását itthon akarta kamatoztatni. Azonban sok rágalmazást, támadást kellett elszenvednie. Nyelvművelői, népművelői tevékenysége nem volt könnyű feladat.

Kis Miklós széleskörűen gazdagította és szolgálta a hazai nyomdászatot. Gondoljunk csak például a számára is igazi hírnevet biztosító betűjére; az antikva betűjének tizenhét fokozatára és a tizenötféle kurzívjára, a görög és héber betűire, vagy akár az örmény és grúz betűire, hogy csak párat említsünk. Az utóbbi kettőről a függelékben olvashatunk, melyet még kiegészít „A Kolozsvári Nemes Református Kollégium Typographiája Inventáriumá”-nak rövidített változata 1805-ből.

Az angol nyelvre való átültetést hárman végezték el, ennek ellenére az írás stílusa egységesnek mondható, amit csak helyenként zavar a fordítás nem kielégítő volta, melyek közül párat ezúton megemlítenék. A 47. oldalon a *Reinard may have died somewhere between 1670— 1675 and his brother Bartholomeus in 1669 or in 1670, thus Kis could not have met them at all* mondatban a *somewhere* helyett szerencsésebb lett volna a *sometime* szó használata. A 174. oldalon a *Kis employed a similar solution on the front-page of the Apology* mondatban az *employ a solution* kollokáció szokatlanul hangzik egy anyanyelvű számára. A 202. oldalon az *In the literature on the topic I have found only an opinion by Ödön Miklós...* kezdetű mondatban az *an* határozatlan névelő helyett helyesebb lett volna a *one* szócskát használni. Nem férhet kétség ahhoz, hogy a 211. oldal alábbi mondata a könyv egyik nehezen követhető mondatai közé tartozik: *Thus the phenomenon appears here which is faced in almost every case when printing under present-day technical conditions with the old types which were cut with consideration being given to the old hand-made paper and hand-press printing methods.* E könyv, mely méltán lehet hazai könyvkiadásunk egyik büszkesége, megérdemelte volna az apróbb nyelvi pontatlanságok elkerülését is.

Tótfalusi Kis Miklós életművéről, munkásságáról aligha fejezhetnénk ki méltóbban elismerésünket, mint ahogy azt Haiman György tette. A könyv legfőbb erénye az, hogy az író szakmai biztonsággal mozog tárgykörében, és a tipográfiai szakirodalmat teljes magabiztossággal kezeli. Anyagát kitűnően válogatott illusztrációval, melléklettel szemlélteti, és teszi ezzel még élményszerűbbé. Ezekhez csatlakozik Kis Miklós munkáinak alapos, megbízható bibliográfiája, melyet Soltész Zoltánné állított össze. Már a könyv pusztá kézbevétele is érdeklődéssel tölti el az olvasót, felébreszti kíváncsiságát a tipográfia művészete iránt. A mű magas szakmai színvonala kielégíti a szakemberek érdeklődését, de a szakmán kívülieket sem riasztja el.

Kis Miklós az egyetemes európai kultúrtörténet egyik kimagasló alakja, akit Magyarország határain kívül is elismernek. Éppen ezért

kétszeresen is örülhetünk annak, hogy e nagyszerű életmű gondos megrajzolása angol nyelven is hozzáférhetővé vált. (Akadémiai Kiadó, 1983.)

MOLNÁR JUDIT

BENKŐ LORÁND: KAZINCZY FERENC ÉS KORA A MAGYAR NYELVTUDOMÁNY TÖRTÉNETÉBEN

1. A kötet két nagyobb lélegzetű tanulmányt tartalmaz, s mindkettő egy-egy évforduló megünneplésének köszöni létrejöttét. Az egyik, a *Kazinczy Ferenc nyelvszemlélete* című a széphalmi mester halálának (s nem születésének, ahogy a Bevezetésbe sajnálatosan került) 150. évfordulójára készült, s egyes részei előadás formájában el is hangzottak az 1981-ben Sátoraljaújhelyen rendezett akadémiai emlékülésen. A másik, a *Sághy Ferenc szerepe a felvilágosodás korának nyelvi mozgalmában* c. témára, nevezetesen Sághy érdekes alakjára és jelentős szerepére akkor figyelt fel a szerző, amikor 1977-ben a budai egyetemi nyomda kétszáz éves fennállása alkalmából rendezett nemzetközi szimpozionra gyűjtötte előadása anyagát.

A két tanulmány — egy-egy főhőseivel — az első pillantásra külön, ill. önálló egészeknek tűnik, de — mint a szerző hangsúlyozza — nem szervesen áll egymás mellett, hanem szorosan egybekapcsolódik: „Egységes keretbe foglalják őket az azonos kor, a jelentős mértékben azonos szereplő személyek s nem utolsósorban a magyar felvilágosodás nyelvi mozgalmához szorosan kapcsolódó tartalom.” (3) A tanulmányoknak a főhősei is sok vonatkozásban egészen eltérő személyiségek voltak, ám mint arra ugyancsak a szerző rámutat: „Valamiben azonban mégis egyek voltak: anyanyelvük szeretetében, az érte nehéz körülmények közt való kiállásban, cselekvési készségben, buzgalomban; személyes viszályuk öregkori feloldódása szinte jelképezi tevékenységük végső soron való egybetorkollását.” (uo.)

Mindehhez már előljáróban hozzátehetjük: a kötet egységét — nagy anyagismeretével és kifinomult kutatási módszereivel, a mélyebb összefüggések és a bonyolultabb megfelelések feltárásával — maga a szerző biztosítja, akit mint a felvilágosodás korának kiemelkedő kutatóját korábbi, *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában* (Bp. 1960.) című nagyszabású szintéziséből jól ismerünk.

2. A fentiek megállapítása mellett mégis utalnunk kell arra, hogy a két tanulmány sok tekintetben lényegesen különbözik is egymástól.

Ez az eltérés mindenekeelőtt a két téma kutatásának előzményeiből fakad. Az első ugyanis, Kazinczy Ferenc működése kezdettől fogva folyamatosan tárgya mind az irodalom-, mind pedig a nyelvtudomány-történetnek. Meggyőződhetünk erről, ha átlapozzuk a halálának 150. évfordulójára készült *Kazinczy Ferenc bibliográfia* (összeállította: V. Busa Margit, Miskolc, 1981.) hatalmas anyagát; de tulajdonképp elegendő az is, ha emlékezetünkbe idézzük — csupán a jelentősebbek közül — Toldy Ferenc, Váczy János, Négyesy László, Horváth János, Szauder József, illetőleg Simai Ödön, Tolnai Vilmos, Pais Dezső, Deme László, Ruzsiczky Éva rá vonatkozó vagy vele foglalkozó munkásságát. A másik tanulmány viszont csaknem teljesen Benkő Loránd eredeti kutatásain nyugszik, mert főhőse, Sághy Ferenc (babitsi értelemben) az irodalom — meg a nyelvészet — „halottai” közé tartozik, a gyorsan és méltatlanul elfelejtettek sorába, s alakját egyik „történet” sem rajzolta meg. (A helyzet jellemzésére csak annyit említek meg, hogy Waldapfel József — akiről pedig nem állíthatjuk, hogy tájékozatlan volt a korszak irodalmában — azt hitte Sághy Ferencről, hogy „ő írta meg Verseghy első életrajzát”, 1.: *Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből 1780—1830.* Bp. 1935. 171., holott Verseghy hátrahagyott műveinek sajtó alá rendezője maga utalt arra a kötetnek Horváth Jánoshoz és Vajky Györgyhöz intézett ajánlásában, hogy Verseghy „Életének Leírását” Sándor fia által teljesítette, 1.: „Verseghy Ferencz’ Maradványai és Élete”, Budánn 1825.) Benkő Lorándnak tehát Kazinczyról írva inkább szintézisre, egy kevésbé hálás és mutatós feladatra kellett vállalkoznia, Sághy portréját rajzolva és pályájának történetét lépésről lépésre kibontva viszont — bátran mondhatjuk — a felfedezések izgalmával lepi meg olvasóit.

3. Mindkét tanulmány elvi jelentőségű megállapítások rövid fejtegetésével indul, és perspektívába helyezi a később előadandókat.

Az elsőben a szerző megállapítja, hogy a Kazinczyról szóló nyelvészeti érdekű munkák nagy száma ellenére Kazinczy nyelvészeti-nyelvművelő tevékenységének „csupán egyes részletei tekinthetők a ma tudománytörténeti igényével is kimunkáltnak”.⁽⁵⁾ A hiányok két csomópontban jelentkeznek. Egyfelől a régebbi nyelvtudománytörténeti szemlélet a nyelvújítás problematikájának fő kérdésévé a szóalkotást tette, s ennek következtében vajmi kevés gondot fordított olyan feldolgozásokra, amelyek Kazinczy „működésének a lexikai vonatkozásokon kívüli régióit elemzik”, illetőleg olyan munkálatokra, amelyek túllépve a grammatikai és lexikai kutatások zárt körén, Kazinczy nyelvújító tevékenységét „a nyelv és a társadalom, a nyelv és a gondolkodás, a nyelv és a műveltség, a nyelv és a nemzeti tudat, a nyelv és az irodalom kapcsolatának szélesebb kereteibe” helyeznék el. (5—6) Hiányok vannak másfelől a hazai és még inkább — jellemző módon a hungarocentrizmus betegsége — a külföldi előzmények

alapos, részletekre is kitekintő és egyben összegező feltárásában, azoknak az előzményeknek feltérképezésében, amelyek Kazinczynak kiindulópontot jelentettek, esetleg mintául szolgáltak, ill. amelyeket ő közvetített, ötvözött és továbbfejlesztett korszakalkotó munkásságában.

A szerző másik tanulmánya élén is a magyar nyelvtudomány-történeti kutatások horizontjának — bár más szempontból való — kitágítását sürgeti. A nyelvművelés történetére irányuló vizsgálatokban ugyanis, hogy azok a korszerű igényeknek megfelelhesse, két szempont érvényesítését tartja szükségesnek. Az egyik az, hogy a nyelvművelés történetét a szűkebb értelemben vett „nyelvészeti nézőpontokon messze túllépve lehet eredményesen előtárni” (49), vagyis beleágyazva a magyar szellemi művelődés történetébe, szoros összefüggésben tehát a kortörténet egészével. A másik szempont érvényesítése a nyelvművelés körében egykor munkálkodó személyekre vonatkozik, arra ti. hogy a fentmaradt műveik révén reprezentatív alkotók munkássága mellett ki kell terjeszteni a vizsgálódást azokra is, akik a háttérben maradvá közvetve szolgálták a nyelvművelés ügyét „azzal, hogy támogatták, ösztönözték a nyelvművelők munkáját, biztosítani igyekeztek az ahhoz szükséges feltételeket” (uo.), és ezáltal eredményesen dolgoztak a magyar nyelv dolgainak előmenetelén. Éppen Sághy Ferenc működése kitűnően példázza az ilyen személyiségek tudománytörténeti szerepét és jelentőségét.

4. Az elvi fejtegetések — mint mondtuk — a tanulmányok perspektíváját is megadják: egyrészt utalnak az eleve adott korlátokra, másrészt a vizsgálódások új lehetőségeit villantják fel.

Az első tanulmányban ugyanis — a téma bonyolultsága és szerteágazó mivolta miatt is — Benkő Loránd nem oldhatott meg olyan feladatokat, amelyek nemzedékek, de legalábbis kutatócsoportok dolga lett volna, ill. lenne. Bármily kiváló a kutató, bármily jártas a korban és kutatása anyagában, bármennyire képes a szintézisre — a szükséges előmunkálatok lacunáit egycsapásra nem tudja betölteni. Ezúttal tehát csupán arra vállalkozhatott — mint maga előrebocsátja —, hogy „Kazinczy nyelvszemléletének néhány főbb vonását” jellemezze „részben ide vonatkozó elvi téziseinek, részben gyakorlati nyelvi tevékenységének számbavételével”.(5) Ezt a célkitűzést széles keretekben valósította meg, minden eddiginél teljesebb képet tárva a témáról az olvasó elé, és az elhanyagolt részletekre is ráirányítva a figyelmet. Szintézisről lévén szó legfeljebb azt tehetjük szónak: érdemes lett volna a szerzőnek — épp a hiányolt európai összefüggések felvázolása céljából — értékesítenie azokat az eredményeket, amelyeket Csetri Lajos „A magyar nyelvújítás kora irodalomszemléletének nyelvfilozófiai alapjairól” c. modern igényű tanulmányában hozott napvilágra a nyelvújítás, nevezetesen pedig Kazinczy elveinek kül-

földi előzményeiről (megjelent a Szauder József—Tarnai Andor szerkesztette *Irodalom és felvilágosodás* c. kötetben, Bp. 1974. 229—79).

A másik tanulmány értékét akkor foghatjuk fel igazán, ha emlékeztünk az előzmények hiányára, s földidezzük például azt a képet, amelyet a kortárs Toldy Ferenc hagyott Sághy Ferencről az utókorra: „Nyelvészetünk történetének legszomorúbb időszakához értünk... — írta Toldy *A magyar nemzeti irodalom története* (Pest, 1864—5, 268) c. összefoglaló művében. — Révai ellenese Verseyhy Ferenc, a lelketlen Sághy Ferenc mesterkedései folytán az ország hivatalos grammatikusává fogadtatott, s az öszves magyar birodalom iskoláiban kötelezőleg behozandó nyelvkönyvek szerkesztésével megbízott.” Ez Sághynek alighanem első és utolsó „méltatása” irodalomtörténeti kézikönyvben (beleértve az akadémiai irodalomtörténetet is). Sághy csak lexikonok szintjén élt tovább, szerepel persze Szinnyeiben (MÍr. 12:22—3), de felettébb sovány és hiányos adatokkal, köztük tévesekkel is, amelyeket azután szó szerinti ismétléssel a MÍrLex. (3:10) és a MÊletrLex. (2:558) buzgón továbbörökít.

Benkő kiindulásul Sághynek ifjú kori éveit (lényegében az 1791-től 1804-ig tartó időszakot) vázolja fel; ebben főként Márki Sándor: „Kresznerics Ferencnek leveleskönyve” (Bp. 1914.) c. forrásértékű, de ebből a szempontból kiaknázatlan publikációjára támaszkodik. Különösen figyelemre méltó Sághynek Verseyhyvel (1791-ben v. 1792-ben) való megismerkedése, valamint a jakobinus mozgalomhoz fűződő viszonyának elemzése. A továbbiakban Sághynek a budai királyi egyetemi nyomda élén való működését mutatja be, nevezetesen több évtizedes kapcsolatát a magyar nyelv és irodalom korabeli művelőivel. Közülük is külön fejezet szól Verseyhyről, ill. Sághy és Verseyhy barátságáról és különösen a nyelvtudomány érdekében kifejtett együttműködésükről. Ennek a három évtizedes — Verseyhy hátrahagyott művei kiadása révén a síron túl is tartó — barátságnak a bemutatásával a Kazinczy szította vádaskodásokkal szemben Sághy is, Verseyhy is méltó elégtételt kap, s Toldy állításával szöges ellentétben éppen Sághy nemeslelkűségére derül fény.

Az előbbieknél szerves folytatásaként a kötetnek legérdekesebb s legtöbb tanulsággal járó (mert homályt oszlató) része a Sághy és Kazinczy viszonyát tárgyaló fejezet (70—78). Sághynek — az éktelen haragra gerjedt Kazinczy által (l. KazLev. 12:560) „egy második Mondolat”-nak bélyegzett — levele fejtegetésével Benkő kitágítja a kört a Kazinczy-ellenes dunántúli katolikus írói csoport (amelyhez Sághy is, meg Verseyhy is tartozott) és Kazinczy közti viszonyra, sőt e viszonyba az Erdélyi Múzeum indulásával belépő Döbrentei szerepére, s mindezzel bepillantást nyújt a kései felvilágosodás nyelvi harcainak rejtettebb indítékaiba és mélyebben fekvő összefüggéseibe.

5. Az elmondottak után talán felesleges is hangsúlyoznom, hogy Benkő Loránd új kötete tartalmában és jelentőségében egyaránt túlmutat a nyelvtudomány határain. Árnylan összetett művelődéstörténeti munka, amely az érintett szakterületek minden művelőjének érdeklődésére számot tarthat. És egyúttal arról győzi meg a kutatót, hogy miként a felvilágosodás korában az egyes tudományágak közt nem rajzolódtak ki oly élesen a határok, annak megfelelően a kor tudománytörténetét csakis interdiszciplináris megközelítésben érdemes feldolgozni. (Akadémiai Kiadó, 1982. — Nyelvtudományi Értekezések, 113.)

ÉDER ZOLTÁN

CSAPLÁROS ISTVÁN: FEJEZETEK A MAGYAR–LENGYEL IRODALMI KAPCSOLATOK TÖRTÉNETÉBŐL

Csapláros István 1983-ban megjelent tanulmánykötetének időbeli kerete majdhogynem ugyanaz, mint a Magvető Könyvkiadó gondozásában 1977-ben napvilágot látott írásaié, amelyeknek összefoglaló címe *A felvilágosodástól a felszabadulásig* — is cezúrát jelöl. E hét évvel ezelőtti könyv alcímének — *Tanulmányok a magyar–lengyel irodalmi kapcsolatok köréből* — némileg módosított változata lett a tavalyi új tanulmánygyűjtemény címe. A Varsói Egyetem Magyar Tanszékének tudós professzora nyilván e hasonlósággal is jelezni kívánta, hogy a két kötet szándékában és anyagában egyaránt rokon, egymást kiegészítő, és szerkezeti, időbeli lekerekítettsége ellenére is továbbépíthető. Így lehet inspirálója a fiatal polonistáknak, s így lett „ihletője” az alábbi megjegyzéseknek.

Irodalom, kapcsolat, történelem: — szétválaszthatatlan, egymásba játszó, egymást előhívó, sajátos rokonfogalmai a kötet mindegyik fejezetének, akár a lengyel történelem egy-egy válságos eseményének magyar irodalmi visszhangját vizsgálja a szerző, akát a lengyel história, irodalom, kultúra egy-egy kiemelkedő alakjának Magyarországon kirajzolható képét hívja elő, akár a magyar irodalom és — közvetítésével — a szomszéd államok íróinak, költőinek lengyel népszerűsítőivel ismert meg. A kötet első fejezete, tanulmányfüzére, amelynek címe: *A francia elemek szerepe a felvilágosodás korabeli magyar irodalom Lengyelország iránti érdeklődésében*, azt tárgyalja, hogy a lengyel történelemnek a 17. század utolsó harmadában lejátszódó, reménykeltő, de többnyire tragikus eseményei milyen visszhangot

váltak ki a felvilágosodás íróiból és politikai gondolkodóiból. A hatalmas anyagot feltáró „hármaskötésű” munkából kielemezhető Csapláros István alkotómódszere. A szorgos filológusi „aprómunkák”, kutatások eredményeinek beágyazása a korszak és a térség eszmei, esztétikai áramlatába, a tágabb összefüggések eredőinek megrajzolása, s az eredmények mellett a további kutatásokra ösztökélő esetleges hiányosságok jelzése, a lengyel és magyar forrásokon, feldolgozásokon, monográfiákon túl a vonatkozó német és francia szakirodalomban, valamint a szomszédos országoknak a tárgyat érintő tanulmányaiban való tájékozottság. Minderre példa az első fejezet, amelynek alaposságát jelzi az a pusztia tény is, hogy Hopp Lajos *A lengyel literatúra befogadása Magyarországon 1780–1840* című hosszabb tanulmányának első két fejezete nagyobb részt Csapláros István jelzett tanulmánysorának anyagát építette magába, tehát kikerülhetetlennek bizonyult.

A kötet legizgalmasabb fejezete kétségtelen az *Oszturák és német költők lengyelbarátságának visszhangjai irodalmunkban (1831–1864)* című tanulmány. Azt, hogy az elmúlt évtizedben a német liberálisok és demokraták 1831 és 1848 között megnyilvánuló lengyelbarátsága mennyire a lengyel és német történet- és irodalomtudomány érdeklődésének fókuszába került, három kötet is tanúsíthatja, mely 1980 és 1981 folyamán jelent meg Lengyelországban. A *Romantikusok és a forradalom* (Romantycy i rewolucja. Ossolineum, 1980) című kötet a Lengyel Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete 1978-as ülésének anyagát mutatja be. Ezen az 1848-as forradalmaknak szentelt tudományos összefüggés az NDK irodalomtörténetészei is részt vettek, így a közzétett tanulmányok lengyel és német nyelven olvashatók. *A lengyel–német kapcsolatok 1831–1848; A Népek Tavasza; és az azt megelőző korszak.* (Stosunki polsko-niemieckie 1831–1848 Wiosna Ludów i okres ją poprzedzający. Ossolineum, 1981.) című kötet az NSZK és Lengyelország történészeiből és irodalomtörténeseiből szervezett UNESCO-vegyesbizottság dedesheimi konferenciájának előadásait tartalmazza. Ebben Stefan Treugutt és Georg W. Strobel tanulmányai foglalkoznak „az oszturák és német költők lengyelbarátságával”. Alapos összefoglalását adja a lengyel–német irodalmi és történelmi kapcsolatok kérdéskörének Piotr Roguski *A hontalan lengyel a Rajna mentén* (Tułacz polski nad Renem. PIW, 1981.) című kötete, amelynek „magyarázó” alcíme: *A lengyel irodalom és a lengyel ügy Németországban 1831 és 1845 között.* Ezek az új kötetek is jelzik, hogy a téma — amelynek Csapláros István tanulmánya számunkra különösen értékes részét képezi — még korántsem lezárt, a kérdéskör újabb és újabb adalékokkal gazdagítható.

Vajon a napóleoni lengyel légiók 1797-ben keletkezett híres indulójának, az ún. *Dąbrowski-mazurkának*, amely a független lengyel állam

megalakulása után himnusz lett, született-e magyar fordítása? A szerző jelzett tanulmánya szerint igen. 1861-ben — olvashatjuk „... a varsói véres napok alkalmából közli állásfoglalásként a fiatal Thaly Kálmán a *Jeszcze Polska nie zginęła*-t, a lengyelek híres csatadalát magyar fordításban. A lengyel nemzeti himnusz szövegében a Magyarországon alig ismert Dąbrowski helyett továbbra is a hatalmas népszerűségnek örvendő Kościuszkóval a refrén szövegében”. A szöveget az eredetivel összevetve azonban meggyőződhetünk róla, hogy Thaly ezt nem az eredeti lengyel költeményből ültette át magyarra. Az 1861-es lengyel eseményeken kívül egy ismeretlen német szerző *Noch ist Polen nicht verloren* című átköltése ihlette meg. A vers első szakasza tartalmilag hasonló a Dąbrowski-mazurka első négy sorához, — amelynek magyar nyersfordítása: *Indulj, Dąbrowski / Olasz földről Lengyelországba / A te vezetéseddel / Egyesülünk a nemzettel* — refrénjében eltér tőle: *Kosciuszko führet uns. / Schon entbrennt des Kampfes Hitze, / Polen macht sich frei / Von der Tyrannei*. Vagyis az eredeti német szöveg refrénjében is Kościuszkó szerepel, 1831-től kezdve pedig Skrzynecki. Ez a vers — Roguski szerint — ugyanis nem tartozik az 1831 utáni *Polenlieder*ek közé, mivel 1830 előtt keletkezett. A lengyel szabadságharc visszhangja támasztotta fel, s a lengyel hadsereg 1831 tavaszán aratott győzelmei emelték Skrzynecki főparancsnokot Kościuszkó helyébe. Hogy Thaly e német átköltést, sőt, e német verset fordította magyarra, arra a refrén mellett bizonyíték a vers másik három szakaszának tartalmi egyezése. Példaként idézzük a második szakaszt, amely a lengyel eredeti szövegben is fest; Ahogy Czarniecki Poznańba / A tengeren visszatért, / Hogy hazáját megmentse / A svéd hódítás után. E szakasz német változata;

Zar hat's blut'ge Schwert gezogen,
Schon fließt Polens Blut.
Doch sie sind zum Kampf geflogen,
Sieg und Tod ihr Mut.

Thaly refrénnel kiegészített fordításában:

A cár véres paltost ránta —
Hull a lengyel vére már,
Ámde ő is harcra szálla:
Vagy szabadság vagy halál!
— Kosciuszko, vezesd a néped!
Már a harcnak lángja éget...
Lengyelország szabad lesz,
A zsarnokság oda vesz!

A Lengyelek, magyarok és a szomszédnépek című harmadik összefoglaló fejezet többek közt részletesen ismerteti Teodor Tomasz

Ježnek (Zygmunt Miłkowski) a magyar–délsláv megbékélésre vonatkozó nézeteit. A szabadságharc lengyel légijójának főhadnagya, aki 1848/49 fordulóján az aradi ostromsereg mellé beosztott két lengyel század egyikében harcolt és egy szerb ügyvédhez volt beszállásolva, jól ismerte a magyar–szerb (általában véve a nemzetiségi) ellentéteket, s pontosan érzékelt azok forrásait. A lengyel légijó tagjainak ez ideig feltárt több mint harminc — Magyarországon csaknem teljesen ismeretlen — memoárja közül Jež *A bölcsőtől egy életen át* (Od kolebki przez życie) című önéletírásának vonatkozó fejezetei alkotják a kor eseményeiről szóló legértékesebb és legtartalmasabb visszaemlékezést. Mellette csak a légijó parancsnokának, Józef Wysocki tábornoknak forrásértékű memoárja említhető. Egyetértünk a szerzővel abban, hogy Jež önéletírásának magyar vonatkozású részeit érdemes lenne egy kötetbe összeválogatni és kiadni. Így ismerkedhetnénk meg csak igazán Ježnek a Csapláros István által bőven és alaposan tárgyalt a nemzetiségi kérdésre vonatkozó nézeteivel is.

A *Kazimiera Illakowiczówna: Kolozsvári emlékek* című alfejezet mellé mottóul odakívánczik Csapláros István megjegyzése: „A lengyel költőnő kolozsvári emlékeiről monográfiát (...) kellene írni”. Már csak azért is — tegyük hozzá —, mert a második világháború folyamán Magyarországra került lengyel irodalmároknak két igazán kiemelkedő képviselőjük volt: Kazimiera Illakowiczówna és Stanisław Vincenz. Talán nem véletlen, hogy mind Illakowiczównát, mind Vincenzet Áprily Lajoshoz fűzte igazi barátság. Lengyelre és oroszra Áprilyt a Nógrádverőcén élő Vincenz tanította. (Áprilynak a lengyel menekültekkel tartott kapcsolatáról egyébként Elżbieta Cygielska-Guttman írt tanulmányt a Csapláros István és Andrzej Sieroszewski által szerkesztett s a Varsói Egyetem Kiadójában, 1979-ben megjelentetett *A magyar–lengyel történelmi és irodalmi kapcsolatok köréből* [Z dziejów polsko-węgierskich stosunków historycznych i literackich] című tanulmánykötetben).

„Budapesten fordítást kértek tőle” — jegyzi meg Illakowiczówna kolozsvári éveit ismertette Csapláros István. Aki Illakowiczównát leginkább arra ösztökölte, hogy a magyar irodalom jelesebb képviselőit, mindenekelőtt Adyt fordítsa: Áprily Lajos. De „viszonzásul” Áprily is fordította a menekült lengyel költőnőt. Az *Ady anyjának* című vers például már 1942. május 3-án megjelent Áprily fordításában a kolozsvári Keleti Újságban. A Csapláros István által nyersfordításban idézett sorok versbe szedve így hangzanak:

Fenyők őrzik anyám sírját. Ha este
rólam suttognak, hallja lent anyám...
Ady anyjáért eleredt a könnyem,
mintha anyámért ontanám.

Magyar vonatkozásain túl is figyelemfelhívó Csapláros István *János, finnországi herceg és Jagelló Katalin siralmas kalandjának igaz története* című tanulmánya. A 16. századi történetírónak, Marcin Kromernek a fenti címen kiadott műve kapcsán megemlíthető, hogy a svéd király tébolyát bemutató részlet esztétikailag, pszichológiailag kiemelkedő része a történetnek és az örület egyik legkorábbi ábrázolása.

Az ehhez a részhez kapcsolódó *Mária svéd királyné és Katalin lengyel királyné* című alfejezet tömör historiográfiai bevezetőjében talán eligazítóbb lett volna a magyar olvasó számára, ha Alojzy Feliński híres versét nem közismert kezdő sorával — *Boże coś Polskę* —, hanem igazi címével — *Himnusz a Lengyel Királyság kikiáltásának évfordulójára* (Hymn na rocznicę ogłoszenia Królestwa Polskiego) — jelöli a szerző. E *Himnusz* eredetileg visszatérő refrénje — *Oltárod előtt könyörögve kérünk / Istenünk óvjad királyunk minékünk.* — jelzi azt a reményt is, amelyet a lengyelek 1815-ben kénytelen-kelletlen vagy ösztönén lelkesen I. Sándor cárba vetettek, aki a bécsi kongresszuson egyedül állt ki Napóleon „leghívebb szövetségesei”, a lengyelek mellett, sőt, alkotmányt is adott a jogara alatt megalakult Lengyel Királyságnak, ahol 1819-ig nem működött cenzúra.

Erről azért tesztek említést, mert *Az 1863. évi januári felkelés tükröződése a magyar sajtóban és az irodalomban* című fejezetben is olvashatunk a *Boże coś Polskę*-ról: „A Hölgyfutár az egyik német lap nyomán »az imádatok legmérsékeltebbének« fordítását adja az *Ima a hazáért* címmel. Ez az ének nem más mint a *Boże coś Polskę*-nak (Isten, ki lengyel hont...) az eseményekre erősen aktualizált változata.” Ez igaz is, de nem a német szöveg módosította a lengyel verset, hanem maga Feliński *Himnusza* módosult az évtizedek során — az 1820-ban elhunyt szerzőtől függetlenül. Az 1816-os *Himnusz a Lengyel Királyság kikiáltásának évfordulójára* című költemény 1861-re az *Ima a Hazáért* (Modlitwa za Ojczyznę) címet kapta. Ennek lett refrénje a Magyarországon is ismert: Szent oltárodnál térden állva kérünk, / Szabad hazánkat, ó, add vissza nékünk.

(Két évtized múlva a politikai helyzetnek megfelelően tovább módosul a szöveg. 1880-ban az alkotmányban reménykedő lojális lengyelek teljesen megváltoztatják az *Ima* szövegét, s az új vers a *Liberális Himnusz* (Hymn liberalny) refrénjében így fordulnak II. Sándor cárhoz: A Te trónodhoz könyörögve lépünk, / Felséges Urunk, adj alkotmányt nékünk.)

A *Boże coś Polskę* tehát — elsősorban refrénjét tekintve — tartalmilag, eszmeileg, hangulatilag koronként változott: 1816-ban mást jelentett, mint 1831-ben, mást 1848-ban és megint mást 1861-ben. (Az 1848-as és 1861-es változat áll egymáshoz legközelebb.) A Feliński által írt *Himnusz* valójában ismeretlen volt a magyar közvélemény

előtt, amelynek tudatában az 1861-es *Ima* rögződött. Ezért érzem fontosnak a *Boże coś Polskę*-nak az egy adott korszakban való pontos elhelyezését.

Írom ezt annak tudatában, hogy Csapláros István példaadó és nem csupán a polonistákat és a „szakmabeli” irodalomtörténészeket, hanem a nagyközönséget is *felvilágosító*, gazdagító munkájának egyik legfőbb erénye, hogy az érzelmi megközelítés elébe helyezi a tudományos pontosságot és igazságot. (Akadémiai Kiadó, 1983).

KOVÁCS ISTVÁN

EMLEKKÖNYV „ERDÉLY MINDENESÉ”-RŐL

KÓS KÁROLY „KÖBÖL, FÁBÓL HÁZAT... IGÉKBŐL VÁRAT”
(IN MEMORIAM KÓS KÁROLY 1883—1983)

Antológia? Írói breviárium? Emlékkönyv? — Nem könnyű meghatározni a műfaját ennek a kiadványnak, amely Kós Károly születésének századik évfordulója alkalmából jelent meg, hat évvel halála után. A kötet fülszövege „centenáriumi tisztelgésnek szánt antológiának” nevezi, de inkább emlékkönyv, amely Kós Károly írásaiból merített szemelvényeken kívül fejezeteket közöl egész sor író és kortárs Kósról valló emlékezéseiből, részleteket a vele készült interjúkból, s a végén mindenre kiterjedő életrajzot és pályaismertetést nyújt Kós Károly „Kilenc évtized”-éről, Sas Péter tollából, akit a borítólapon „fiatal kutatóként” aposztrofál.

Kós Károly kétségtelenül a 20. századi erdélyi magyar szellemi élet egyik legjelentősebb, legérdekesebb, legsokoldalúbb alakja volt. A kötet felét, másfélszáz lapját kitevő írásaiból, amelyek között éppúgy szerepelnek részletek szépirodalmi műveiből (a *Varjú-nemzettség* éppen az 1984-es Könyvhétre jelent meg új kiadásban, *Budai Nagy Antal* című drámáját nemrég a magyar televízió is bemutatta), mint elvi írások, emlékezések, levelek, beszédek, lépésről lépésre kibontakozik sajátos pályája, művészi és politikai hitvallása. Kós építész-mérnöknek készült, ezen a pályán indult is el, és nagy álma az idegenből átvett minták helyett a sajátos magyar nemzeti építészeti stílus megteremtése volt. „... én az építészetet vállaltam annak idején a magam egyetlen, szívem szerinti hivatásomnak... olyankor voltam igazán boldog, amikor építészeti problémáival foglalkozhattam” — írta 80. születésnapján, amikor a Magyar Építőművészet az építészeti munkását, a „kutyabőrös építőt” köszöntötte benne, akinek legfőbb

alkotásait a budapesti Állatkert nem egy stílusos épülete, a zebegényi római katolikus templom, saját legendás sztánai otthona, a Varjúvár, a sepsiszentgyörgyi Székely Múzeum és a kispesti munkás- és tisztviselőtelep központi tere reprezentálja.

Ezt a pályát bővítik ki aztán páratlanul sokoldalúvá a történelmi sorsfordulatok, a kisebbségi sors hazafias hivatásparancsa. Kós Károly az erdélyi magyar művészek között ama kevesek közé tartozott, akik állhatatosan (és áldozatosan) vállalták a kisebbségi sorsot az 1. világháború után is, halálukig Erdélyben maradtak, és ott árasztották szét varázsos hatásukat, mindig éppen azt az ügyet szolgálva, amelyet a történelmi szükségszerűség tárt eléjük. Amikor — számára váratlanul — 1938-ban *Országépítő* című, Szent Istvánról szóló regényéért Baumgarten-díjat kap, köszönőlevelében elmondja, hogy sorsszükségből lett íróvá, sokféle megpróbáltatás közepette. „Így lett az építészből nyomdagrafikus, aztán napilapban cikkíró, néha politikaívezércikk-író is: aztán novellista, aztán regényíró. Közben lapkiadó, könyvkiadó, szerkesztő s végül ... drámaíró is ... Szükségünk volt írókra és irodalomra. A mi irodalmunkra, mely az erdélyi magyar kisebbség életért való politikai munkája ... itt és számomra ez az egyetlen szerszámom maradt, mellyel dolgozhattam, a kenyérért, és ez az egyetlen biztos fegyverem a magyar életért való munkában ...” Mint ismeretes, Kósnak fontos szerepe volt az Erdélyi Szépművés Céh irodalompolitikai jelentőségű megszervezésében és ügyvitelében is.

Olyan művész volt, aki mindenekelőtt szolgálni akart, hasznosnak lenni törekedett. A kötet szemelvényeiben fokról fokra nyomon lehet kísérni művészetfelfogásának kialakulását. A bevezető tanulmány (*Ars poetica*, 1963.) a l'art pour l'art elvével szemben arról vall, hogy „az igazi író minden időben népének élő és ható lelkiismerete volt”. Egy 1908-as írásában a segesvári, torockói, székelyföldi és kalotaszegi százsz és magyar építészet alapján kijelenti, hogy „Népművészetünk alapja a középkor művészete, nemzeti művészetünk alapja a népművészet.” Ebből a népművészetből akarta kibontakoztatni, újjáteremteni az új magyar nemzeti építészetet, Lechner Ödön mellett, de az ő „mézeskalács szecessziójá”-val szemben. A művészi elvekhez hozzátartozik „a művész aktív közösségi élete a társadalom szolgálatában”, amire különleges alkalmat szabott ki a kisebbségivé váló erdélyi magyar sors. Így vált Kós politikussá, így lett „az erdélyi magyarság »mindenese«”. Az ő példája is arra figyelmeztet, hogy magyar írónak lenni Erdélyben többet jelent, mint a hazai irodalomban.

A kötet Kós írásaiból válogatott szemelvényei ízelítőt adnak a sajátos erdélyi patriotizmusból. Ennek három fő összetevője van. Az első maga az erdélyi táj. Megragadó olvasni, milyen szerelem me

szól, vall a Temesváron született Kós Erdély — és főként „önként választott szülőföldjének”, Kalotaszegnek minden rögéről, hegyéről, házáról. „...amikor a *Varjú-nemzetséget* írtam, nem gondoltam másra, és nem tettem mást, mint szeretettel és lehető hűségesen felrajzoltam benne úgy, ahogy láttam és tudtam a kicsi kalotaszegi világot: a hegyeket és erdőket, a földet és a népet, melyet én vállaltam, és amely cserében vállalt engem, és amelynek mindent köszönhetek, amely bennem emberi és művészi érték.”

Patriotizmusának másik összetevője a cselekvő szeretet az e tájon élő nép iránt — elsősorban természetesen a magyarság iránt —, de sohasem nacionalista ellentétben a velük évszázadokon át sorsközösségben élő többi néppel, a románokkal és szászokkal. Írásaiban kétezer esztendőös erdélyi öntudat nyilvánul meg, amelyet annak idején transzszilvanizmusnak neveztek. „...mi nem az egységes magyarságból elszakasztott egyszerű lélekszám vagyunk, de külön történelmi egység ezer esztendő óta, saját külön erdélyi öntudattal, önálló kultúrával, önérzettel, tudtunk számolni minden helyzettel, tudtunk kormányozni, és tudtunk nehéz vereségek után talpra állani. Erőnket ösmerjük, nem becsüljük azt túl, de nem is kicsinyeljük, sokszor próbáltuk, mennyit bírnak...” Ebbe a sorsközösségbe beletartozik minden Erdélyt lakó nép, de ő mindenesetre féltékenyen, kemény öntudattal őrzi, dédelgeti azt, ami szokásokban, nyelvben, öltözékben, építészetben, kopjafákban sajátosan, székelyesen magyar. Ez az erdélyi öntudat szólal meg „Erdély, Bánság, Körös-vidék és Máramaros magyarságához” 1921-ben intézett kiáltványában is (*Kiáltó szó*), amelyben a trianoni békeszerződés nyomán teljes tanácsstalanságba sülyedt erdélyi magyarság számára életes szavakkal meghirdeti a nemzeti autonómiát, mintegy feltételeként a Romániába való pozitív, építő beilleszkedésnek. Az imént is ebből idéztünk.

Kós kedvenc kifejezése a „magyar nemzettársadalom”. Ezen a magyarságot „mint pártokon, világnézeteken, elfogultságokon, társadalmi osztályokon és gazdasági rétegeken felül álló sajátos emberi kultúrközösséget” érti. Éppen ennek a kultúrának, nyelvnek és művészetnek a becsülése (és hatása műveire) patriotizmusának harmadik vonása. Említettük: a magyar építőművészet megújulását is az erdélyi népművészetre akarta alapozni, és az erdélyi nyelv formálta saját stílusát is. Már fiatalkori értekező prózájában feltűnik az izes erdélyi zamat és valami édes zeneiség. „... írói nyelvemet — írja *Ars poeticájában* — egyrészt a kalotaszegi népnyelv és a székely népballadák, másrészt az egykori Szenczi Molnár Albert, Heltai Gáspár, Mikes Kelemen és Arany János, illetve a korosztályombeli Ady Endre és Móricz Zsigmond formálták ki...”

A kötet második felében sorjázó kortársi emlékezések — Móricz Zsigmondtól Kárpáti Aurélon, Debreczeni Lászlón, Nyirő Józsefen,

Molter Károlyon, Ignác Rózsán, Beke Györgyön, Kemény Augusztán, Szász Istvánon, Benkő Samun át Károlyi Amyig — és interjúk, valamint a kötet-összeállító Sas Péter említett tanulmánya szerencsésen egészítik ki annak a hallatlanul gazdag, sokfelé ágazó tevékenységű, ritka hosszú emberéletnek panorámáját és annak a sajátos egyéniségnek a szellemképét, amely már Kós saját írásaiból is kibontakozott. (Az emlékkönyv címidézete Kányádi Sándor *Kós Károly arcképe alá* című verséből való.) Ezzel a „szabálytalan” művészi pályával kapcsolatban önkéntelenül fölvetődik a kérdés: Mi jobb: ha a művésztehetség egyetlen művészeti ágra koncentrálja tevékenységét, abból fejtve ki a maximumot, vagy ha — mint Kós Károly — egyszerre több területen kamatoztatja sokoldalú tehetségét? A problémafelvetés, természetesen, „akadémiai kérdés”: nyilván mind a két lehetőség lehet szerencsés, teljes értékű. Csak az a kedvezőtlen eset, ha egy kevésbé értékes tevékenység károsan befolyásolja, nem engedi tökéletesen kibontakozni az értékesebb tehetségterületet. Kós nem ez az eset. Kós Károly éppen attól Kós Károly, hogy oly sokoldalúan bontotta ki művészi és emberi képességeit. Életművét kétségtelenül a történelmi szükségszerűség, Erdély 20. századi sorsa alakította ilyen sokrétűvé: ha nem következnek be szűkebb pátriájának történelmi sorsfordulatai, művészpályája alighanem simán haladt volna az építész-mérnök vonalán. Ám éppen sokoldalúságával vált pályája történelmi jelentőségűvé, s ő maga — már csak matuzsálemi koránál és sajátos, markáns megjelenésénél fogva is — szinte jelképpé már a kortársak szemében: az öntudatos, szenvedélyes, vállalkozó kedvű, kitartó és ezermester erdélyi patrióta szimbólumává.

Az emlékkönyv — vegyességében is — méltó és értékes emléket állít ennek a különleges életműnek. Sas Péter bizonyára a legjellemzőbb megnyilatkozásokat válogatta bele Kóstól is, kortársaitól is, saját tanulmánya pedig, objektív adatszerűségével, nemcsak Kós életének és pályájának, hanem egyúttal az erdélyi magyarság 1918 utáni politikai és szellemi életének is miniatűr, de számunkra igen tanulságos foglalata. Általában: aki elolvassa ezt a színes-vegyes emlékkönyvet, sokkal érzékletesebben fogja ismerni és értőbb szemmel fogja felmérni az egész romániai magyar irodalmat, politikai és közművelődési életet, 1920-tól kezdve szinte napjainkig. Kár, hogy az egyébként szép kiállítású kötet kisebb hiányosságokat mutat. Tudjuk, hogy az ilyesfajta könyv nem „tudományos” kiadvány; de azért egy kicsivel több gondosság árán filológiaiilag pontosabb kiadás készülhetett volna belőle. A kortársaktól idézett szemelvényekről célszerű lett volna közölni: hol, mikor jelentek meg (vagy melyek jelennek meg itt először nyomtatásban, ahogy a borítólap jelzi). A kötet végére legalább Kós műveinek bibliográfiája odakiváncozott volna. A két-tucatnyi illusztráció — nagyrészt Kós műveinek reprodukciója vagy

fényképe — szép, de a címlap felakadt szemű arcképe helyett bizonyára szerencsésebbet is lehetett volna találni. S ha már közli a kötet az Erdélyi Helikon 10. találkozóján részt vettek érdekes csoportképét 1937-ből, a képen látható alakok nevét is fel kellett volna tüntetni. A Sas Péter tanulmányában szereplő latin mondás (*Tempora mutamur [mutantur helyett] et nos mutamur in illis*) bizonyára csak nyomdai szedéshiba. Bár ehhez összehasonlítás híján nincs jogunk: Kós Károly szövegeiben néhány közönséges nyelvtani hiba némi kétséget ébreszt a pontos szövegközlést illetően. (*Magvető Kiadó*, 1983.)

MAKAY GUSZTÁV

POMOGÁTS BÉLA: A TRANSZILVÁNIZMUS

Az Irodalomtörténeti Füzetek sorozatban megjelent kötet alcíme szerint az Erdélyi Helikon ideológiájáról szól. Bátor és úttörő vállalkozás Pomogáts Béláé, hiszen nemcsak annak vagyunk tanúi, hogy az utóbbi években mily mértékben megnőtt az érdeklődés a romániai magyar irodalom múltja iránt, de annak — kiváltképp napjainkban — még inkább, hogy (divatos megjelöléssel élve) fölgyorsult ez az érdeklődés.

Mindez nem csupán mennyiségi növekedést jelent, hanem még inkább az igényt az elmélyült elemzésre. Pomogáts Béla történelmi kategóriaként kezeli ezt a sajátos romániai-erdélyi jelenséget, mely egyszerre jelent ideológiát, irodalmat, kitárulkozni akarást és befelé fordulást, a múlt iránti fokozott érzékenységet és a jelen problémáival azonos hullámhosszon való találkozni vágyást. Sok-sokféle burokból kell kihámozni a lényeges mozzanatokat; hiszen nem egységes ideológiáról van szó, korántsem egységes értékrendszerszemléletről stb. Ilyképpen — s nagyon helyesen — Pomogáts Béla nem törekedett arra, hogy egyetlen, akár definíciószerűen tömörített választ adjon az általa is feltett kérdésre: mi is a transzilvánizmus?

Tanulmányából (a Bevezetésből és a szépen komponált, négyes tagozódású fejezetrendszerből) kitűnik: mennyi, s mily nagy változásokon ment át ez a fogalom — transzilvánizmus. Alig akad(t) valamire való cikk, tanulmány, eszmefuttatás, a húszas évektől — maig fölvezethetően, amelyeket ne irritált volna e jelenség lényege, vagy annak újra- és korszerűen vett értelmezése. E sorok írója igen

nagy nyereségnek tartja, hogy Pomogáts Béla — higgadt, objektív — részletes kifejtésében sohasem felejtkezik meg a történelemről. Kettős értelemben sem: 1. a transzilvánizmus lényegéhez közelítve (mintegy hántva ama burkot) rendkívül határozottan fordul a 16., s még inkább a 17. századi Erdély történelméhez. Ti. ezt sokan elfelejtették, még a két világháború közötti szenvedélyes vitákban is; 2. de történeti e fogalom úgy is, ahogy alakult, változott az 1920-as évek elejétől a második világháborúig. Enélkül nem lehetne megérteni — mint mondanók, az idők sürgető szavát — hogyan lehetséges a hirtelen lángra lobbanás Trianon után, és a folyamatos változásokon keresztül eljutva a felismerésig: önmagában véve a transzilvánizmus tarthatatlan; végül is — ideológiai talaját veszve, melyből fakadt — nem vezet sehová.

Új értékrend felállítása hívta életre, s attól merőben különböző értékrend — a második világháború előszele, annak hatása, a Vásárhelyi Találkozó szelleme — létrehozását kényszerítette ki a kortársakból. Azokból, akik — bárhonnan érkeztek is — megszenvedték a pokoljárást, bepillantottak a történelem bugyraiba stb. Miközben — egymással is vitatkozva — újfajta irodalmat akartak létrehozni. Magyar–román–szász összefogással. Ehhez az elmúlt századok — említettük — némi példát adhattak. Úgy tűnik: két póluson jelentkeztek az eltérő nézetek, miközben — a felszínen — a Királyhágón innen és túl szemlélete uralkodott. Az egyik: csakis és egyértelműen támaszkodjanak az erdélyi múlt hagyományaira; a másik: bezárkózás avagy kitárulkozás? A történelem azt látszik igazolni (igazolta is), hogy az a véglet, mely csak bezárkózón az erdélyi múltra hagyatkozik — elvesztette időszerűségét.

Ezért — mintegy ellenpontozással — jelentkezhetett Pomogáts Béla tanulmányában, mint a regionalizmus és európaiság, az „erdélyi lélek” és a kisebbségi humanizmus, hatalmi vágy és nemzetiségi megbékélés, melynek hídszerepét ott és akkor (a két világháború között) az irodalom töltötte és tölthette be. Ezért torkollott az „erdélyi gondolat” válságba. E válság oka (történetileg) az volt: eredetileg védekezve fenn- és megtartó erdélyi szellemiség ideológiai talaján indult, ennek megfelelően szervezkedtek (politikai pártok, vagy az Erdélyi Helikon), de a történelem kérlelhetetlenül közbeszólt. Mindig korrigálta (néha nagyon is brutálisan), olyannyira, hogy a történeti Erdély és a liberális hagyományok ideológiáját nem lehetett védeni; erre nem adott lehetőséget a kor közép-kelet-európai történelme sem (az előretörő fasizmus), sem a magyarországi revizionizmus, de — s ez a lényeges mozzanat a végkifejletnél — az annyiszor szétvert és mégis újrakovácsolódó benti (erdélyi-romániai) munkásmozgalom sem. Ez utóbbi, a történelem szavát megértve, egészen új alapokra helyezte — mert nem is tehetett másképp — a kisebbségi humanizmust. Csak

utalni szeretnénk az időközben megjelent kötetre (melyet ebben a formájában Pomogáts Béla nem vehetett figyelembe), *A nemzetiségek egyenjogúsításának útján* (1983.).

Egy valami konstans tényezőnek bizonyul. Ez pedig: a helyzet-tudat változása, a nemzeti önismeret igénye, az önmegvalósítás vágya, az azonosulás-tudat akarása. Ezt nem lehet elvitatni, bárkinek nevét — e témában — fölvetjük (Kós Károly, Mikó Imre, Makkai Sándor, Jancsó Elemér, Nagy István, Kuncz Aladár, Gáll Ernő, Gaál Gábor stb., stb. — találomra, de nem véletlenül idézve e névsort). Ez az azonosulás-tudat, ennek igénye hajtja a korabeli résztvevőket minden szétesés után újra-tömörülésre. De idézhetnők a *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* I. kötetének vonatkozó fejezetét (az erdélyi gondolat), vagy a legfrissebb kismonográfiák közül Balázs Sándorét (*Tavaszy Sándor filozófiája*), avagy Fábián Ernőét (*A tudatosság fokozatai*). Ez utóbbi különösen nagy teret szentel a transzilvánizmusnak. Jelezve, amit egyébként Pomogáts Béla is erős kontúrokkal húz meg, hogy ti. nem elsődlegesen politikai eszközökkel, hanem művelődési-irodalmi hatékonyságával akarta a transzilvánizmus gondolatát (az „erdélyi gondolatot”) érvényesíteni. Így akart a tömegekre hatni. Azonosság és kultúra közé így kívánt egyenlőségjelet tenni. Úgy tűnik, s ez elől a mai tanulmányírók sem térhetnek ki: tulajdonképpen ma sem egységes a felfogás a transzilvánizmus, pontosabban a hagyomány, a múlt értékelésében. Igaz, ebbe — egyidőben — a politika is közbeszólt, és — valljuk meg, nem egészen szerencsésen.

Hatalmas irodalma van már a transzilvánizmusnak: elfogultan pártoló és szigorú kritikai-történelmi mércével mérő. Nem kívánjuk itt most a pro és kontra nézetek résztvevőit mintegy megidézni (hiszen a sor hosszú lenne, s nem biztos, hogy célravezető is). Pomogáts Béla a lehető legszélesebb skálán mozogva fogta össze az irodalom-anyagot. Nem szépitve a tévedéseket, bármely oldalon jelentkezett az. Akik bírálták a transzilván gondolat egyes jelenségét — nem a hagyományt akarták elvetni, de az időszerűtlenséget tagadni. Azt viszont senki sem tagadhatta, hogy a transzilván ideológiának a két világháború között igen nagy, s nem egyértelműen negatív hatása volt.

Számunkra pedig az is nagy tanulság, ez ideológiát vizsgálva, hogy bizony eltérőek — történelmi gyökereikből eredeztethetően — pl. a mai romániai-erdélyi, a szlovákiai avagy a jugoszláviai-vajdasági irodalom jellemző vonásai. Sőt, eltérőek a magyarországitól (mint ezt az említett Romániai Magyar Irodalmi Lexikon is erőteljesen felveti).

Pomogáts Béla kötetét rendkívüli elmélyültséggel lehet és kell olvasni: Közép-Kelet-Európa nagy viharokkal, éles fordulatokkal teli történelmét, egyfajta ideológiai koncepcióját és irodalmi törekvését

ismerjük meg belőle. Azt a letagadhatatlan tényt: önmagukat akarták megismerni, létük lényegét megfogalmazni. Gáll Ernő megfogalmazásával a személyiséget és „mi tudatot” összekapcsolni, és korszerűen értelmezni. Az viszont nem lenne méltányos, hogy egyes szélsőséges nézet miatt azt a fogalmat — transzilvánizmus — a lomtárba dobjuk és megtagadjuk. Létezett. Értékeket hozott létre, őrzött meg. (Akadémiai Kiadó, 1983.)

KOVÁCS GYÖZŐ

HUBAY MIKLÓS: A DRÁMA SORSA

(„*Amiként kezdtem . . .*”) Bö negyven év java termése a lapokon. Esszé, tanulmány, referátum, vitacikk, kritika, naplójegyzet, noteszlap, interjú, bevezető, rádióelőadás. Mind-mind a szó tágabb jelentésében értett dramaturgiából meríti tárgyát. A legárnyékosabb irodalmi műnem jogaiért csatázik. Hubay Miklósról — tekintélyes drámai életmű megalkotójáról — bizvást elmondható: egy szenvedély margójára róttá ezeket a centrálisnak, sugallatosnak szánt gondolatokat. Nyugodtan idézhetünk is, jellemzésül, a hasonló című Pilinszky-versből: „. . . Az elveszithetetlen markolássza! / Egész szíve a tenyerében lüktet, / oly egyetlenegy kezében a kő, / és vele ő is olyan egyedül lett. // Nem szabadul már soha többé tőle. / A víznek fordul, s messze lehajítja. / Hangot sem ad a néma szakítás, / egy egész tenger zúgja mégis vissza.” Hubay maga fogalmazza meg, hogy a drámára, mint egyetlenegyre tette föl az életét; s maga találja úgy: a pusztába kiáltott. Talán nem is a hang, de a visszhang könyve ez? Azé a morajé, amellyel óriások és évezredek erősítik föl a mai céhbeli elfúló szavát?

„Amiként kezdtem, végig az maradtam. / Ahogyan kezdtem, mindvégig azt csinálom . . .” — citálhatjuk újra Pilinszkyt, úgy is mint sorstársat a drámaírói hallgatásban, hiszen az ő különös játékai is legfőljebb csak fölbukkantak, de otthonra nem leltek a magyar színpadon. Az előbbi és az utóbbi versrészlet nem fűdi föl, ám szükséges jelezni: az egyiknek a *gyerek*, a másiknak a *fegyenc* a „szereplője” — azaz lírai hőse, hogy ne a drámától kölcsönözzünk műszót. Hubay is gyerekként — vallomása szerint (egy rádióműsorban mondta el) tíz éves kora tájt — talált rá azokra a könyvekre, melyek, fölcsapva, a dialógusba szedett forma rejtelmes szokatlanságával árulták el sajátyszerűségüket. Volt azután csodagyerek is: huszonegy esztendő, amikor — 1939-ben — a hatóságok parancsolják ki *Európa elrablása* című darabját a Nemzeti Színházból, s csak hárommal több a *Hősök nélkül* bemutatója s hamari betiltása idején. A fegyenc metaforikáját

persze már nem oldhatjuk föl ily könnyedén, még azzal sem, hogy aki-nek mindjárt két első színpadi műve a kortól szenvedett szellemi bebörtönöztetést, e megpróbáltatásoktól még inkább hajtván lett a dráma szenvedélyes elkötelezettje — rabja. Tény viszont, hogy *A dráma sorsa* című kötet 721 oldalát a béklyózottság, gúzsbakötöttség, elhallgattatás, vesszőfutás érzete szembetűnően erős-bogos hálóval teríti be (arról majd később, hogy Hubay nem elsősorban a magánpanasznak kér ekkora teret — noha annak is —, de a nekik rendelt időről lekéssett-lekésztett írók és művek kálváriáját éli át). A cella — az asztalfiók: „Ha új drámai műveket nem fogad be a színház, ez természetesen azt is jelenti, hogy új drámai művek kevésbé fognak születni. *Minden fiókba rekesztett drámával drámagenerációk hunynak ki.*” (151.)

Az író a tárgyhoz való viszonyáról vall, ha megemlítjük: a *fogvartartottság* terjedelmes szócsaládja és sokféleképp variált stílesélye mellett a *szakrális kifejezőmód* uralja a kötetet. A Cs. Szabó László által föltett, „Miben látja a dráma jövőjét?” kérdésre az ifjú Hubay az irodalom „noviciusaként” válaszol (39.), és már ekkor — 1942-ben — „fogadalomnak” tudja a drámaíró kivételes erkölcsi felelősségét (43.). Egy-egy mű premierje számára „konsz akrálás”: fölszentelés (például 151., 701.). Ez a stílusréteg a mennyeké. A másik a pokolé. A két határtalan véget, melyek között Hubay Miklós az évezredes drámaírást elhelyezi: *a tisztító tüzet.*

(*A mindenkori Roussin úr*) Az *Új közönség — új formák* című írás a Nemzetközi Színházstudományi Intézet 1963-as varsói kongresszusára készült. Illetve csupán körvonalazódhatott, hiszen kitetszik belőle: a gondolatoknak az az indulat adott iramot, amellyel Hubay — többször is nyilván rögtönözve — a bevezetőt tartó francia drámaíró, André Roussin eszmefuttatására reagált. Türtöztetve magát, nem ront neki kollégájának-ellenlábasának, sőt „bámulja francia szellemességét” (97.), hogy aztán — még mindig kerülve a túlzott emóciókat — ízekre szedje téziseit. Itt most elegendő érinteni, hogy a dráma közvetlenebb emberformáló hatásáról vitatkozott a talán csak félkomolyan cinikus, tudálékoskodó francia és az okosan lelkesült, érvelő Hubay. A meccs a húsz évvel későbbi szemléllő számára nagyjából 3:2 arányú pontozással dőlhet el Hubay javára. A helyzet a lényeges: az a permanens polémia-szituáció, amelyben élve-égve az író mindig rábukkan a maga Roussin uraira. Akik azonban nem mindig franciák, s főként nem franciásan szellemesek. S amilyen az adjonisten, olyan a fogadjisten: nem egy írásban keményebb a hang, udvariaskodás nélküli a ráció. Rokonszenves példája ennek az 1962-ben publikált *Elődeim védelmében*, a *Régi Magyar Drámai Emlékek* két kötetének pártfogása. A védbeszéd — töredékek, csírák mellett is. Jóval kevésbé szerencsés a másik véget, így az 1982-es datálású *Semmi vész: a sírásó magyar, a lakáj is magyar, az amerikai kurvák is magyarok. Avagy:*

mitől lesz magyar a nemzet színháza? A címadás dagálya és nyersesége is jelzi a fölindultságot. Hubay itt nem tudja, nem is akarja őrizni intellektuális eleganciáját, átveszi vitapartnere stílusát, érvei helyébe érzelmeit lépteti. Pedig másutt ezeket az összecsapásokat — a magyar drámák-külföldi drámák arányának akut repertoárkérdésében — 4:1-re, vagy akár 5:0-ra nyeri. Döntő fölényel.

(*Sértett drámaíró vagy megszállott „hála-áldozó?”*) Nem kerülgetve a forró kását: Hubay dramaturgiai, tanulmányírói működését kimondva-kimondatlanul övezi a gyanú, miszerint drámáinak sikerelenségét, csak egyszeri sikerét, a színházakkal való rossz kapcsolatot kompenzálja velük. A drámát dédelgeti, a színházat ostorozza — mert drámái nem, vagy nem akkor és nem annyiszor jutnak be a magyar színházakba, mint ahogyan ő méltányosnak tartaná. Firenzei egyetemi tanári áldozatosságát, kiterjedt kulturális diplomáciai tevékenységét is leegyintik titkon a rosszmájúak: a saját darabjainak szálláscsinálója. Tisztában van a sanda vádaskodással ő is. Sőt, részben azzal veri vissza az ilyesfajta támadásokat, hogy a fővállalhatót föl is vállalja belőlük. „A mit játsszunk dilemmája irodalmi-politikai — irodalom-politikai — kérdés — olvassa egy cikkben. — Szakadatlanul beleszínez tízezer fűzfadrámaíró sértett, nemzetivé duzzasztott álöntudata.” Erre csupán ennyi lehet tömör felelete: „Megadom magam: egy vagyok e tízezerből.” (697.) Nagyvonalú öniróniájával kimossa a pár grammnyi igazságtartalmú állításból a hepciáskodás súlyos, goromba hordalékát. Így fordítja át, kimondatlanul: alkot (legalább) tíz drámaíró, nemzeti öntudattal.

A dráma sorsa tüzetes vizsgálata azt igazolja messzemenően, hogy Hubay távollról sem a sokat bíralt magyar dráma bármely bizonytalan értékű régebbi és újabb portékájának (s különösen nem a saját műveinek) kikiáltója-árusítója, s egy pillanatig sem esküdt, ókonzervatív ellensége a világirodalmi (többségükben: nyugati) darabok műsorra tűzésének. 1978-ban, Domokos Mátyással beszélgetve a 20. század egyik legjelentékenyebb magyar szellemét idézi: „Amikor annak idején a fiatal Németh Lászlót megkérdezték, mi volna a programja, ha ő igazgatná a Nemzeti Színházat, azt felelte, hogy a külföldi drámákat a magyar irodalom javára játszatná. S mondta a példát: Giraudoux tündéri darabjaival győzné meg a közönséget Tamási Áron tündéri realizmusának az igazságáról.” (28–29.) Hubay érzékenyebben és dialektikusabban közelít az *arányok* és a *hasznos kölcsönhatások* kérdéséhez, mint vitázó társai közül rendezők, direktorok, publicisták többsége. Nemegyszer ő is elragadtatja magát, ha védeni, pártolni kell a múlt és a jelen nem hibátlan, de értékekkel is kecsegtető drámáit — de nem annyira, mint például, az ellenkező végletnél cövekelve le, az a nagy tehetségű rendező (Zsámbéki Gábor), aki Csehov *Sirályából* Trepljov kifakadását véli találónak a hazai színműirodalomra.

Trepljov szerint a szinpadi „háromfalú szobában” jobbára „bárgyú jelenetekből és mondatokból morált iparkodnak kicsikarni — ezt a házi használatra szánt, közérthető, sekélyes morált; ha ezer változatban mindig ugyanazt, ugyanazt és ugyanazt találják elé — akkor én menekülök és menekülök, ahogy Maupassant menekült az Eiffel-toronytól, mert giccességével majd’ szétnyomta az agyát.” Zsámbéki szerint „ez érvényes a magyar drámák kilencven százalékára is”. (Mihályi Gábor: *A Kaposvár-jelenség*. Bp. 1984. 175.) Zsámbéki Gábor esztétikai és erkölcsi igényessége maga mellé állít. De Hubay fűtött analízise is. A „hála-áldozat”, amelyet közelebbi-távolabbi korok magyar drámaíróinak soha nem volt oltárán bemutat, és a segítő gesztus, amellyel a keletkezésük pillanatában máris elfelejtett műveket igyekszik fölkarolni. Valódi talentumnak kér figyelmet (Szász Imre *Áldozatokja* például teljességgel indokolatlanul hullott ki a magyar színház közöny-rostáján). Hubay nagy névsora, Bornemisztól Katonán, Madáchon át Csikyig a kisebb-nagyobb klasszikusok közt — igen, köztük is akadnak kisebbek és nagyobbak —, Móricztól és Lengyeltől Bartán, Károlyin át Illyésig e században, Sarkaditól Csurkáig a jelenben, kompozíciójával és erőteljességével akaratlanul is olyanféle „százalékarányt” sejtet, amely tíz író vagy dráma „választékából” hetet-nyolcat talál jónak, maradandónak. Hetven-nyolcvan percentet — és néha költők, írók, versek, regények rovására — mert Hubay rendre elsődlegesebbnek tételezi a tragédiát és a komédiát — a görögségre hivatkozva —, mint más műnemeket. A Lengyel Menyhért színműveinek 1984-es *Taifun* című gyűjteményéhez írt — a tanulmánykötetbe már szükségképp föl nem vett — előszóban, tehát legfrissebben is a fokozással érvelve fejti ki ezt a meggyőződését: „A dráma-költés során az író egzisztenciálisabban elkötelezi magát a felismert igazságok mellett, mint az eszmefuttató, észjárató műfajokban. A drámai szűk tér-időben összezárt, és véres hús-kapcsokkal egymáshoz kötött emberek konfliktusaiból levezetett felismerések és bizonyosságok életre szólóan visszahatnak a dráma írójára. A dráma igazsága lehet köznapi, banális — de mindenesetre „szervesebb” a legtisztább ész kritikájával kipörgetett igazságoknál.” (I. m. 7.) Hubay érték-körképét a valóságosnál előnyösebbnek, Zsámbéki bírálatát a ténylegesnél sokkalta szigorúbb ítéletet hirdetőnek tekinthetjük. S mennyi közeledési, esetleg találkozási pont lehetne köztük (természetesen nem személyüket, nézeteiket értve). Akár a mai derékhadtól és fiatalabbaktól remélve drámát: Hubay remény-notesza — Csurka, Görgy, Karinthy, Illés Endre, Veress Miklós, Vámos, Sumonyi, Czákó Gábor, Boldizsár Miklós (706—707.) miért lenne kibékíthetetlen ellentétben Weöressel, Nádassal, Spiróval, Bereményivel, Kornissal, Schwajdával? A második „csoport” általában súlyosabb, de zártabb. Az első: biztosabb és nyitottabb. Álomkép bennük — és a név szerint

nem említettekben — *együtt* látni a magyar dráma nyolcvanas évtizedét? Hubay ilyen, beteljesülhető álmoképek álmodója.

Hubay Miklós már csak tájékozódásának európeársága, gondolkodásmódjának és életvitelének tapasztalatokban gazdag nemzetközisége, műveltségének tágas volta miatt sem ragadhat le a hazai dráma kiszakított ügyénél. Jó lett volna azonban, ha az impozáns tartalomjegyzéken végigfutó szem nem csupán két követet talál a világdramából, Shakespeare és Pirandello személyében. Pontosabban az lenne jó, ha Hubay, a pedagógus, dramaturg és „kartárs” a klasszikus és modern világirodalom „szubjektív kézikönyvét” is összeállítaná. Hiszen csak a „régí görögökről” is mennyi újat mondott el, például drámái kísérőszövegeibe, instrukcióiba ágyazva!

(A „*kreálás*”) „... életemnek ez mindig megvallott célja volt: tudatosítani a magyar dráma négy évszázados kontinuitását, hivatásához megfelelni az új, korszerű formákat. Mit kerteljek? Én az idegeimben érzem a magyar drámairodalom egységét — Bornemisztától Sarkadiig —, az ujjaimban érzem mindazokat a lehetőségeket, amelyekkel élve a magyar drámairodalom felérhetné a költészetünk gazdagságát. S ugyanakkor nap nap után tapasztalom a színházi vezetés és a színházak körül megszervült közvélemény szögesen más irányú beállítottságát. De még hozzáfűzhetem, hogy gyakran felfogom a színházi vezetők vállain túlról kiváló nagy színészek egyetértő rokonszenvezéseit. S ez az utóbbi jelenség nagyon is érthető. Eredeti és nagy igényű dráma kreálása csak a legnagyobb színészek tehetségéből fakad, különben az ősbemutató — minél eredetibb drámai gondolatokat, minél újszerűbb drámai formát közöl — félsiker vagy bukás.” (701—702.) Az írónak a mai magyar színházról kialakított általános képe — nagy „helyismerete” ellenére — nem mérlegelő. Nyilatkozataiban hallomásoknak, félig igazolt tényeknek is enged olykor. („— Mi történt? Kérdezze azoktól, akik jobban tudják” — válaszolja Gách Mariann-nak — 703. —, s ilyesmiből az olvasó csak legendákat kerekít, ebben az esetben a *Római karnevál* körüli bonyoldalmakról, amelyekből egy keveset mégiscsak elmesél.) Hubay és általában a mai magyar színház (vagy ő és bizonyos, nem kevés színház) állhatnak hadilábon egymással, a színházról kialakított véleményéből hiányozhat a türelem és a tolerancia — a „kreálás”, „konsz akrálás” dolgában viszont sorsdöntő fontosságú igazságot képvisel. A fölröptető ősbemutatók sora, a rakétakilövésre vállalkozó rendezők, az ismeretlennek nekirugaszkodó színészasztronauták nélkül a 20. század végén sincs nemzeti drámairodalom. Az *első előadás* kivételes fontossága folyamatosan hangsúlyozódik nála. Igen ám — vethetik ellene sokan —, de hol vannak az üzemanyaggal bíró dráma-rakéták? Hubay Örkény István *Tótékjának* esetével vághatna vissza — megannyi egyéb példája mellett —: azt az 1967. februári bemutató előtt

pár nappal a rendező, Kazimir Károly a stúdió-színpadra akarta átköltöztetni, hogy a várható hatalmas bukás, a szokatlan komédia megjósolható csődje kevésbé nyilvános legyen. Végül maradtak, s a folytatás közismert. *A dráma sorsa* ezt a szép kockázatot a színház nem kizárólagos, de elemi kötelességeként követeli. Teljes joggal. Még akkor is, ha a vállalkozás kultúrpolitikai, anyagi vagy egyéb — lényegében színházon kívüli — okokból dugába dől, s még az olvasópróbáig sem jutnak el. Minden jó drámában — s egy gépelt vagy nyomtatott dráma értékeit a szakember, a művész, a színész viszonylagos biztonsággal meg tudja ítélni vagy meg tudja szimatolni — a világkörüli út esélye rejlik. S ha mégis, mint az egyszeri, lomha ágyúgolyó, csak kigurul a csőből és rögtön visszapottyan-visszatottyan? A józan ész ezzel is számol. De a kreálással nem, vagy alig számolni — nem menthető vétek.

(*A közönségért*) Roussin úr kapja, s vele az összes „Roussin urak” a „két közönség” Aiszkhülösz drámafölfogásából eredeztetett elméletét — cáfolatul a reménytelenségre. Hubay, jó darab esetén, jó író esetén, különbséget tesz a színházba bemenő közönség, és a színházból kijövő közönség között. Az előbbi a bemenésért megy be, szerény lelki képességekkel. Ezért aztán, bár fizikailag ki is jön, olyan marad, mint ha be se ment volna. A másik típusú publikum a kijövésért megy be. A változásért, amelyen — reméli, akarja, kiizgulja, megszenvedti — átesik.

A rádiós „*Miért szép?*”-előadásokat összeállító Hubay a mikrofon előtt is ennek a változásnak az óhajával csendítette föl a *Bánk bán*, a *Csongor és Tünde*, *Az ember tragédiája* kommentált szemelvényeit, még a hasonló című (de a sorozatban drámát mindmáig egy szálát sem elemző!) kötetek sikere előtt. A historikus, az esztéta, a szuggesztív pedagógus szólal meg benne. S ha tanárt is mondunk, rögtön mondtuk a tanítványokat is. Az egykori színművészeti főiskolaiakat és a jelenlegi firenzeieket, akikhez a könyv ajánlása keres utat; s mindazokat, akik — sokszor vitázva bár — bekerültek-bekerülnek a Hubay-„szemináriumok” varázskörébe. Egy szerkesztőségi értekezlet, egy magánbeszélgetés, egy váratlan „összefutás” (de akár még egy saját dráma elő- vagy utószava) is alkalom számára, hogy tartalmas kis kurzust tartson drámatörténetből, dramaturgiából, színházmesterségből. A fiatalokhoz fordulás az élet törvényei, a nemzedékváltás szerinti szép mozdulat. Természetes attól, aki életszenvedélyét — a drámát — őrizve lelki-szellemi fiatalosságát, frissességét is őrzi.

(*Hubay, az irodalomtörténész*) Az eddigiek inkább a szerző karakterére, írásainak természetére, a hazai irodalmi-színházi világban elfoglalt pozícióira vethettek fényt. De Hubay — literátor is. Ha nem is monografikus, jegyzetelő-filologizáló eljárással, de a szépírói közelítést módszeres pontossággal vegyítve olyan elemzéseket is elvégez,

amelyek adósságai voltak a szakirodalomnak. *Károlyi Mihály, a drámaíró* nála áll először szoboralakjában. Illyés első darabjának, *A tűfokának* ő a lankadatlan ügyvédje, egy majdani Illyés-nagyportréba kívánczó készséggel. *Sarkadi*-tanulmányai nélkülözhetetlenek voltak és maradnak a pályakép megrajzolóinak. Elkötelezettsége *Móricz*, mély rokonszenve *Lengyel Menyhért* dramaturgiája mellett valamenyny drámatörténész munkásságában kamatozhat. Mivel a válogatás negyven év terméséből gereblyéz, nem ritkák az ismétlések, átfedések. Nem rögeszméket hajtogat. Eszmerögökre bukkanunk újra és újra, közetszerűekre; nem porladó eredeti gondolatokra.

A kritikus Hubay írásai alkalmibbak, egyszer-kétszer annyira, hogy néhány lap elhagyását nem is bántuk volna. A *Költők a színpadon*, az *Irodalmi est Debrecenben* pár társával együtt melengető emlék lehet, de ide fölöslegesen kéredezkedett. Kétséges az is, hogy a Füsi József egyébként nem rossz emlékezetű *Az aszódi diákjáról* írott kurta — 1953-as — ismertetésnek föltétlenül helyet kellett-e kapnia az Illyés Gyuláról, illetve a Sarkadi Imréről szóló fejezet között? Hasonló túlértékelés előfordul itt-ott. E cikkek fölvételét nemes kéznyújtás indokolja: a „szövegszerű siker” (585.) öröme.

(*Egy drámairolalom becsületéért*) A nyitó fejezet viseli ezt a címet. Nem szorol magyarázatra: Hubay vágya, munkálkodásának egyik értelme, hogy a köztudat Balassi közelében tudja Bornemiszát, Arany szomszédságában Madáchot, a prózaíró Móricz polcán a drámaíró Móriczot és így tovább. Irodalomszemléletet alakító, nagy vállalkozás. Tények sorakoznak, melyeknek egy részét lassan csak befogadja irodalomtörténet, színházi gyakorlat, közönségizlés. És költői elemek sorakoznak, sugaras képzetek, ahogy minden, a szépírás csillaga alatt született műben. A drámaírás másik neve is, az ősbibb: drámaköltészet. Költőtől való az első mottó is, Kosztolányitól: „Ha mostoha is vagy, viaskodom érted.” (Szépirodalmi, 1983.)

TARJÁN TAMÁS

A SABLONOK VILÁGA

SZIJÁRTÓ ISTVÁN: SIPOS GYULA

Sipos Gyula 1921-ben született Tüskepusztán és 1976-ban, 55 évesen halt meg. Halála után hét évvel, 1983-ban jelent meg az Akadémiai Kiadó gondozásában, a Kortársaink sorozatban Szijártó István a költőről szóló kismonográfiája.

A szerző Sipos pusztai származásával kezdi könyvét s a somogyi táj életet és sorsot meghatározó szerepéről beszél. Hiszen — Szijártó szerint — ez a táj s a származás tette eredendően érzékennyé Sipost a nép — parasztság és proletariátus — gondjaira. A tanulmány pusztai nagyapák és dédapák emlékét idézi s csak egy — szinte mellékesen — közbevetett megjegyzésből tudjuk meg, hogy Sipos Mihály, az édesapja, Kaposváron volt rendőr.

Az életrajz igyekszik minél pontosabban rekonstruálni a költő iskolai éveit is a kaposvári gimnáziumtól a — kezdetben Bólyai — majd Győrffy-kollégiumi évekig. A kollégium Sipos életében betöltött fontos szerepét a szerző külön is kiemeli, hiszen Sipos korábbi készletesei, elvei, sejtései itt izmosodtak politikai elképzelésekké. Ebből az apropóból Szijártó részletesen is foglalkozik a Győrffy-kollégiummal s a felszabadulás utáni népi kollégiumi mozgalommal. Könyvéből megtudjuk, hogy Győrffy-kollégisták az 1943-as szárszói konferencián is részt vettek. Magát a konferenciát Szijártó úgy értékeli, mint a népi mozgalom egyértelmű balratolódását. Akad ettől eltérő vélemény is a magyar irodalom és történettudományban. Például Juhász Gyuláé, aki *Uralkodó eszmék Magyarországon 1939–1944.* című munkájában (Bp. 1983.) úgy véli — kiemelve az összejövetelen felszólalók problémaérzékenységet — hogy a találkozó a népi mozgalom szétforgácsolódását, atomizálódását hozta. E véleményét a Szárszón dülő heves viták ismertetésére és elemzésére alapozza.

Sajnos Szijártó hallgat a vitákról s a konferenciát úgy állítja be, mintha ott a népi mozgalom Németh László és Erdei Ferenc vezetése alatt egy szellemileg és politikailag is egységes frontba tömörült volna.

Szárszó képe azonban nem csak hiányosságai miatt problematikus. Szijártó megírja, hogy Sipos nem vett részt a tanácskozáson. Majd néhány oldallal később — immár a koalíciós években járva — idézi a költő egy tanulmányát, amelyben Sipos „... véleménye szerint a szárszói konferencia a leglényegesebb kérdésre, a hogyan tovább?-ra nem adott érdemleges választ, azért mert az ott jelenlevő fiatalság a 'két oldali veszedelemről' szóló fejtegetésekkel értett egyet. A fasizmust lehet fajmagyar, fajturáni, fájárja alapon magyarázni, de a demokráciát és a szocializmust nem.” (54.)

Szijártó véleménye tehát Sipos álláspontjával is szembekerül. S a monográfia szerzője meg sem kísérli, hogy a költő gondolatait differenciált irodalom- és társadalomtörténeti elemzésnek vesse alá. Saját véleményét eleve helyesnek ítélve Sipos szavait sajnálatos tévedésnek és megnevelésnek minősíti.

A részletes ismertetés s a differenciált elemzés híján Szijártó Szárszóról alkotott pozitív véleménye sem a konferencia irodalom-

történeti megítéléséhez, sem Sipos Gyula gondolatainak jobb megismeréséhez nem járul hozzá. Egyszerű magánvéleményként van jelen, s nem illeszkedik szervesen a monográfiába.

A kötet a továbbiakban Sipost az illegális ellenállási mozgalomban s a koalíciós évek Magyarországra is elkíséri. Kiemeli a népi kollégisták áldozatkész, időjárásal és betegséggel dacoló, pihenést nem ismerő munkáját, amivel a felszabadulás utáni élet újraindításában és a földosztásban részt vettek. Sipos is közöttük volt. Politikai tevékenységet pedig a Nemzeti Paraszt Párt egyik másodvonalbeli vezetőjeként folytatott. Így érthető, hogy Szijártó nagy teret szentel ezeknek az éveknek. Eljárását Sipos egy vallomása is indokolja. A költő ugyanis *Szomjúság* című, válogatott verseit tartalmazó kötetét (1975.) a következő szavakkal vezeti be: „... költői munkásságomban nagy megszakítások vannak: egyszer tizenkettő, egyszer pedig hat év. 1941-től 1953-ig valóban nem írtam többet néhány versnél. Mégse a hallgatás évei voltak ezek, hanem a cselekvésé. Ez volt az a bő évtized, amikor úgy éreztem a versírásnál fontosabb tennivalóim lehetnek hazámban.”

Egy percig sem kétséges tehát, hogy Sipos személyiségének jobb megismeréséhez sokban hozzájárulhat politikai tevékenységének ismertetése. Annál bántóbb azonban, hogy erre Szijártó csak az 1945–48. közötti időszakban vállalkozik. Nem beszél arról, mit is csinált a költő 1948 és 1953 között.

Egy hirtelen fordulattal 1948-ban befejezi Sipos politikai tevékenységének ismertetését s tanulmányát az 1953-ban megjelent versek elemzésével folytatja. Természetesen korábban szólt már a fiatalkori költeményekről is. Joggal kereste e korai versek mintáit Ady vagy Kosztolányi költészetében a szellemi inspirációt pedig a népi mozgalomban. Szijártó megérzi Sipos kezdeti vonzódását a valláshoz is, de úgy gondolja, hogy a költő: „Tizenennyolc évesen azonban már leszámol mindazon illúziókkal, melyek katolikus fiatalként a vallással kapcsolatban felhalmozódtak benne.” (21.) Sipos költészetének azonban rendszeresen visszatérő motívuma Jézus. Nemcsak a korai versekben, de a hatvanas évek műveiben is többször találkozunk vele. Nem a vallásalapító, hanem a megváltó Jézus-kép bontakozik ki e költeményekből, érzékeltetve ezzel a költő messianisztikus hitét és vágyát. Sajnos Szijártó a vallással együtt a katolikus motívumokkal is leszámol, s alig-alig vesz róluk tudomást. Ha helyenként megemlíti őket, gyerekkori élmények visszatérését látja bennük. De nem teszi fel azt a kérdést, hogy honnan Sipos valóban meglevő kései nosztalgiaja?

A katolikus motívumok kései jelenlétét valószínűleg azért sem magyarázza a szerző, mert ezek nem illenek bele korábban kialakított Sipos-képébe. Egyébként ez a kép a 157 oldalas monográfiának már a 60. oldalán készen van. Itt ugyanis a következők olvashatók: „Versei témavilágából, de cikkeiből is kitűnik, hogyan vélekedett ifjúkorában

alapkérdésekről (szocializmus, internacionalizmus, a parasztság történelmi szerepe, a magyarság jövője, szövetkezeti kérdés, közösségi és egyéni boldogság stb.). Jól követhetők a későbbiekben, hogy életének ezek a fő motívumai változatlanok maradtak. A legfontosabb hívószavak ismeretében mindig könnyen megidézhetők Sipos Gyula költői-politikai-szépírói munkásságának fontosabb tanulságai." (60.) S hogy mik ezek a „hívószavak”? Erre is választ kapunk néhány sorral később: „A szocialista elkötelezettség és a népiség, illetve a lírai realizmus jellemzi legátfogóbban költészetét.” (62.)

A szerző nem definiálja, mit is ért pontosan „szocialista elkötelezettség”-en, „népiség”-en, „lírai realizmus”-on. E kategóriákat úgy tekinti, mintha azok öröktől fogva adottak, változatlanok, s mindenki számára világosak lennének.

E kategóriák egyébként Illyés Gyula, Nagy László vagy akár József Attila és Radnóti Miklós költészetére is ráhúzhatók. Túlságosan is általánosak ahhoz, hogy az irodalomtörténetírás velük ragadja meg e szerzők költői különösségét, egyediségét. Így alkalmatlanok Sipos — illyési irányú, de nem illyési értékű — költészetének leírására is.

Alkalmasak azonban arra, hogy bizonyos szempontból eltorzítsák a versek adta valóságot. Szijártó ugyanis e politikai, esztétikai és irodalomtörténeti elemeket összeszó kategóriákat azonnal az esztétikai ítéletalkotás középpontjába emeli. De — legyen bármilyen tiszteletre méltó is egy író politikai elkötelezettsége — írói rangját, az irodalomtörténetben elfoglalt helyét mégsem ez határozza meg.

Szijártó mégis e sablonokba igyekszik begyűrni Sipos költészetét. Váltig hangoztatja a költő elkötelezettségét, szocializmusba vetett hitét s közben nem veszi észre, hogy Sipos korábban reménységgel teli hangja az ötvenes, hatvanas években hogyan lesz egyre kedveszegettebb, rezignált, életidegen. Azt sem látja meg, milyen súlyos feszültség van a költő valóban kiirthatatlan messianisztikus vágya s a hatvanas évek valósága között.

A monográfiából kiderül, hogy Szijártó szereti a politikus és költő Sipost. De elfogultan szereti s ez semmiképpen nem használ a tárgyilagos irodalomtörténeti elemzésnek. Elfogultsága helyenként torzításokhoz, a kategóriák önállótlan kezeléséhez vezet. Így kísérelte, hogy Sipost érdemének megfelelően helyezze el az irodalomtörténet lapjain, kudarcot vall. Pedig Sipos Gyula egy nemzedék átlagos és tipikus képviselőjeként megérné a differenciáltabb, körültekintőbb elemzést. (Akadémiai Kiadó, 1983.)

BÁRDOS F. LÁSZLÓ

HOFFMANN OTTÓ: ÚTKERESÉS A FOGALMAZÁSTANÍTÁSBAN KÍSÉRLETEK TANULSÁGAI

A több mint háromszáz oldalas kötetet az író és a kiadó elsősorban a gyakorló pedagógusokra és az általános iskola magyartanáira gondolván bocsáthatta szárnyra. Jelentősége és haszna azonban túlnő ezeken a kereteken.

A szerző évtizedek óta az egyik legkövetkezetesebb elméleti és gyakorlati kutatója a témának, amit számos publikációja is igazol. Ezt a munkát különösen időszerűvé teszi, hogy az általános iskolában is most került bevezetésre az új tanterv, amelynek eredményes megvalósításához a gyakorló magyartanároknak nagyon sok segítségre lenne szükségük. A kézirat 1982 tavaszán zárul, anyaga tehát a lehető legfrissebb.

A könyvnek — írója vallomása szerint — nem célja a fogalmazással kapcsolatos tudományágak elemző ismertetése, hanem úgy kíván megfelelni a most életbe lépett tanterv gyakorlatának, hogy már alapozni szeretné az ezredfordulóra készülő új fogalmazástanítási koncepciót is. A gyakorlati megközelítést jelzi, hogy alig egyharmadnyi rész foglalkozik általánosabb jellegű kérdésekkel, a bő kétharmadnyi terjedelmet pedig a Szöveggyűjtemény főcím fogja egybe. Szemléletmódja mindkét fő fejezetben egységes, azaz az elméletibb bevezetés megállapításai is igazolást nyernek tanulói fogalmazásokból vett idézetekkel, de a szöveggyűjtemény is megkapja a legfontosabb elvi utalásokat, az anyanyelvi és irodalmi tantervhez való kapcsolás, kapcsolódás legfontosabb jelzéseit.

Az első nagy fejezet felhívja a figyelmet a szóbeli és írásbeli fogalmazások hagyományos és új útjaira, formáira. Helyesen hangsúlyozza, hogy a fogalmazástanítással kapcsolatos legfontosabb nevelési feladat a közlésvágy felkeltése és a tanulói kreativitás fejlesztése. A szerző alapvető módszerként feltételezi, hogy a szóbeli és írásbeli fogalmazást a magyartanár rendszeresen és tudatosan kapcsolja az önkifejezés más ágaival, felhasználja a társművészetekkel (zene, rajz) és az idegen nyelvekkel való koncentráció lehetőségeit. Ezzel az eljárással a szerző oldani véli azt a szerinte igen mesterséges szituációt, amelyben az iskolai képzés történik ezen a téren.

A tanulságokat felsorakoztató szöveggyűjtemény már belső fejezetcímeiben is sokat ígér. A legterjedelmesebb az elbeszélő jellegű és a leíró jellegű fogalmazásokkal foglalkozó rész. Ez érthető, hiszen például az elbeszélő fogalmazásokat egybefoglaló fejezet a mesétől és az elbeszéléstől a monológon át a riportig a hagyományos és újabb lehetőségeknek még az árnyalatait is felöleli.

Gazdagítja a változatokat az is, hogy — ahol arra lehetőség van — az írásbeli feladatok mellett bemutatja a szóbeli megoldásokat is. Erre azért van lehetőség, mert a szóbeli fogalmazás tanításában a tanárok rendszeresen és természetesen alkalmazzák a magnófelvételeket. Ennek pedagógiai haszna is sokrétű. Fontos mozzanata, hogy a technika felhasználása ma már nem zavarja, hanem inkább motiválja a tanulókat, és a felvett szöveg esetleges azonnali meghallgatása jól biztosítja a hatásos önellenőrzést is.

Hadd jegyezzük meg, hogy a szerző a felosztásban jelzett szövegyűjtemény fogalmat meglehetősen rugalmasan kezeli. Az összegezés gerincét valóban a tanulók fogalmazási szövegeinek közlése alkotja, de Hoffmann Ottó elemző módon válogat a részletekből. Elhelyezi azokat a koncepcióra jellemző keretben, a példásor végén összegez, illetve egy-egy újabb tanulói fogalmazással erősít. Szellemes módszere, hogy a hasonló témakörökből vett, megegyező formában készült fogalmazásokat úgy állítja egymás mellé, hogy azok a kísérleti módszer igazolásán túl bizonyítják egyrészt a tanulók fantáziagazdagságát, másrészt azt az előlegezett feltételezést, hogy nem lehet és nem is szabad merev sablonokat felállítanunk és elvárunk a tanulók szóbeli vagy írásbeli szövegalkotásainak értékelésekor.

Ötletesen gazdagodnak a példák a tanítási órán kívüli fogalmazások gyakorlási alkalmával. Különösen értékesek a szakkörökön készült kis tanulói „alkotások”. (Pécs: Gyakorló ált. isk., Somberek, Hosszúhetény). A fogalmazásoknak ezt a rétegét az teszi hangsúlyossá, hogy segít többek közt az úttörőlet szürkülő, a felnőttek mozgalmi zsargonának nyelvi paneleit követő kifejezésformák ellen ható munkában. Színes, eleven olvasmány lehet a RÓLUNK SZÓL c. gyermek-űjság, amelyet úttörők szerkesztenek és írnak (Szeged, Madách utcai ált. isk. Tanár: Sinka Endréné).

Bizonyára lesznek majd olyan olvasók a gyakorló pedagógusok körében, akik panaszkodni fognak, hogy a szerkesztés nem bontja az anyagot az általános iskola felsőseinek 5—6—7—8. osztályai rendjében, hanem megmarad a fogalmazások típusai szerinti összegezésnél. A szerző könyve alcímében különben is a fogalmazástanítási kísérlet tapasztalatainak közreadását ígéri, nem pedig kézikönyvet a tantervhez. Ez azonban nem jelenti azt, hogy nem forgatható hasznos kézikönyvként is. Számtalan ötletet ad az iskolai fogalmazások témáihoz, címeihez. A megoldások bemutatásával pedig lényegében feltárja azt a fejlődési utat is, am it a rokonítható témákban ötödiktől nyolcadikig megtesznek a tanulók.

Előre kiszámítható a másik ellenvetés is amiatt, hogy a csokorba kötött példák, a tanulók szóbeli és írásbeli fogalmazásai rendszerint ötletesek, frissek, jól gördülnek. Senki sem gondolhat egy percre sem komolyan arra, hogy nehézkes, bukdácsoló szövegű, lapos stílusú

fogalmazásokat (is) kellett volna közölni. Biztosan voltak a kísérletben szép számmal ilyenek is, de erre kár lett volna elfecsérelni a munkát, az időt, a papírt. A szerző így vall szándékáról: „... Nem célunk a kísérletek lefolyásának bemutatása, eredményeinek vagy buktatóinak részletezése sem; csupán a belőlük származó fogalmazási ötleteket és tanulói megoldásokat szeretnénk közkinccsá tenni. Beszéljenek önmagukért! Mutassák meg a gyerekek, mi rejlik bennük, mit tudnak, mire képesek! Mert bármilyen ellentmondásnak hangzik is, fogalmazást tanítani csak a gyerekektől lehet igazán megtanulni.”

A hasznos könyv befejezésként rövid kitekintésben összegezi a fogalmazástani legfontosabb soron levő feladatokat, tendenciákat. Végezetül száznál is több művet ajánl az olvasó figyelmébe, és ez a bibliográfia 1957-ig visszamenően nem akármilyen mélységben és szélességben öleli fel a témát. A könyv utóhatása az olvasóban túlnő a szakmai érdeklődésen. Jólesően elgondolkodtatja az a tisztelet, amellyel a szerző nemcsak a kísérletben részt vevő magyartanárok, hanem a kis „szerzőtársak”, a tanulók iránt is viseltetik. A kísérlet így mentes maradt a hivalkodó áltudományosságtól éppúgy, mint az öncélú kérdésfelvetésektől. Ennek ellenére — vagy éppen ezért — könnyen elképzelhető, hogy egy pszichológus is gazdagon válogathatna a fogalmazások anyagából. Ezzel azt is jeleztük, hogy nemcsak a magyartanárok forgathatják haszonnal ezt a művet, hanem mindazok, akik szívükön viselik az értelmes beszéd és írás ügyét. Ahhoz sem kell szakembernek lenni, hogy izgalmas olvasmánynak fogjuk fel: mondjuk útleírásnak, amelynek segítségével színesen változatos világokat járhatunk be a 10—14 éves gyerekek segítségével; vagy tekintsük sokszereplős regénynek, amely attól különös, hogy in medias res kezdődik és nem fejeződik be. Folytatnia az olvasónak kell. Akár úgy, hogy maga is törekszik az értelmes, árnyalt fogalmazásra, akár pedig úgy, hogy másokat akar rávezetni erre a fontos, egyetlen járni érdemes útra. (Tankönyvkiadó, 1983.)

BÁCSKAI MIHÁLYNÉ

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója

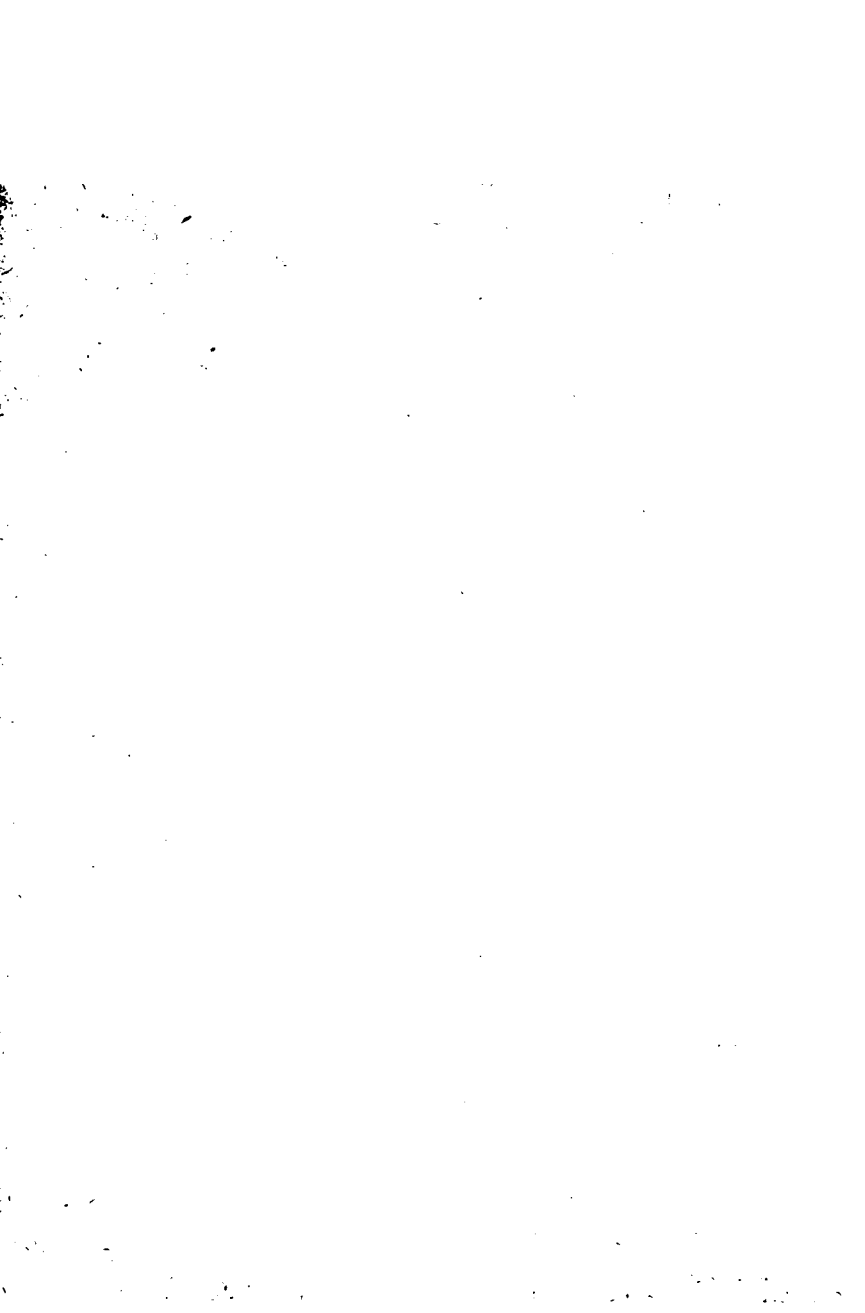
Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett: 1984. X. 11.

Terjedelem: 11,6 (A/5) ív

85.13760 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest

Felelős vezető: Hazai György

A HOMÁLYBÓL

BAJOMI LÁZÁR ENDRE: Fennkölt árnyak — Szabadságharcos hírünk a francia regényben	127
M. PÁSZTOR JÓZSEF: „Magyar író — Magyar könyv”	141
LAKATOS GYÖRGY: Pro memoria — Lakatos László	155

FILOLÓGIA

CSAPLÁROS ISTVÁN: Kosztolányi Dezső és a lengyel irodalom	175
---	-----

SZEMLE

KULCSÁR PÉTER: <i>Temesvári Pelbárt Válogatott írásai</i>	190
BITSKEY ISTVÁN: <i>A Thököly-felkelés és kora</i>	193
KILIÁN ISTVÁN: Szabó Flóris: <i>A Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár kéziratkatalógusa — 1850 előtt kéziratok</i>	197
MOLNÁR JUDIT: Haiman György: <i>Nicholas Kis</i>	199
ÉDER ZOLTÁN: Benkő Loránd: <i>Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében</i>	202
KOVÁCS ISTVÁN: Csapláros István: <i>Fejezetek a magyar-lengyel irodalmi kapcsolatok történetéből</i>	206
MAKAY GUSZTÁV: Emlékkönyv „Erdély mindenese”-ről — Kós Károly „Kőből fából házat ... igékből várat” (In memoriam Kós Károly 1883 — 1983)	211
KOVÁCS GYÖZÖ: Pomogáts Béla: <i>A transzilvánizmus</i>	215
TARJÁN TAMÁS: Hubay Miklós: <i>A dráma sorsa</i>	218
BÁRDOS F. LÁSZLÓ: A sablonok világa — Szijártó István: <i>Sipos Gyula</i>	224
BÁCSKAI MIHÁLYNÉ: Hoffmann Ottó: <i>Útkeresés a fogalmazástanítás-ban</i>	228

Ára: 30,— Ft

Előfizetés egy évre: 120,— Ft

ISSN 0324—4970

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111—010).

Példányonként beszerezhető az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185—881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116—269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 120,— Ft

1 szám ára: 30,— Ft

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat,
H—1389 Budapest, Pf. 149.

Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest

Irodalom történet

1985 2

Akadémiai Kiadó

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

1985. LXVII. évf. 2. szám

Új folyam XVII. 2. szám

Szerkesztőbizottság:

AGÁRDI PÉTER · FÜLÖP LÁSZLÓ · KENYERES ZOLTÁN · LŐKÖS
ISTVÁN · OROSZ LÁSZLÓ · POSZLER GYÖRGY · TARNÓC MÁRTON
VÖRÖS IMRE · WÉBER ANTAL · ZAPPE LÁSZLÓ

Főszerkesztő:

NAGY PÉTER

Szerkesztő:

MEZEI MÁRTA

Technikai szerkesztő:

CSÁKY EDIT

Szerkesztőség:

1052 Budapest, Pesti Barnabás u. 1. III. 51/c

Telefon: 377—819

Kéziratokat nem örzünk meg és nem adunk vissza!

TARTALOM

POSZLER GYÖRGY: A „Lukács-per” (1949—1951)	231
SZIKLAI LÁSZLÓ: Lukács György a Moszkvai Szemlében	260
KERÉNYI FERENC: Az eltűnő drámai személyiség nyomá- ban	289

FORUM

TANDORI DEZSŐ: „Arra a partra, ahol állunk” (Pilinszky János riportprózája)	314
SZIGETHY GÁBOR: <i>Sajtószabadságról nézetei egy rabnak</i>	335

AZ OKTATÁS MŰHELYÉBŐL

GÁBOR ÉVA: Lukács György — középiskolás fokon	353
FUTAKY HAJNA: Eszmék, viszonyok, értékek a <i>Tragédiában</i> — Madách művének mai tanításáról	368

A tartalom folytatása a hátsó borítólapon

POSZLER GYÖRGY

A „LUKÁCS-PER”

(1949–1951)

Drámaian indul, szinte előkészítés nélkül. Irodalmian szólva: in medias res, hiányzik az expozíció és a „bonyodalom” kezdete. Jogilag szólva: mindjárt a vádirattal, hiányzik a nyomozás és a vizsgálat folyamata. Az in medias res a vádirat Rudas fulmináns cikke 49 júliusában a Társadalmi Szemlében.¹ A vádpontok az *Irodalom és demokrácia* című tanulmánykötetet érintik, és jól körvonalazottak. Tisztázatlan demokráciafogalommal dolgozik, és a népi demokráciát a tőkés rend fenntartásaként értelmezi. Megrágalmazza Lenint. Negligálja a szovjet irodalmat. Perszifálja az irodalom pártirányítását. Emögött idealista szemlélet rejlik, amely egész „vonalat” hoz létre. Még hozzá pártonkívüli vonalat.

Egy percig döbbszent csend. Főként a vádlott személye miatt. Aki egyfelől Heidelbergben indult gondolkodó, Weber, Lask, Rickert, Gundolf barátja-tanítványa, az egykori akadémia jutalmazottja, Thomas Mann levelezőpartnere. Másfelől 31 éve kommunista, 19-es népbiztos, a német és magyar emigráció tevékeny tagja, félelmetesen képzett marxista, nagy viták győztese-legyőzöttje. 45-ben tér haza. Katedrát kap az egyetemen. „Hivatala” ugyan nincs, mégis

¹ Az egész vita anyagában a Lukács Archívum és Könyvtár dokumentumkötetére támaszkodom. *Irodalom és demokrácia*. Szöveggyűjtemény I–II. Szerk.: Ambrus János. Filozófiai Figyelő Évkönyve. 1982. A vita háttérét illetően támaszkodom Ambrus János értékes bevezető tanulmányára. *Hazatérés reményekkel*. Rudas cikkei In: *Irodalom és Demokrácia*. I. 5–49.

a legbefolyásosabb irodalompolitikus. Szerkeszti a Fórumot. Zárja az írókongresszusi vitákat. Sorban tartja az előadásokat — főként a párt rendezvényein. Elárasztja régebbi írásaival a könyvpiacot. Goethéről és Balzacról, Hegelről és a modern filozófia válságáról, magyar népiekről és újabb német irodalomról, Babitsról és a történelmi regényről — és tovább, szinte a végtelenségig. És publikál két újabb, már itthon szült cikkgyűjteményt, az inkriminált *Irodalom és demokrácia* mellett az *Új magyar kultúráért* címűt is.² Nem volt tehát és most sem akárki. Melyek a vétkek?

Bűn

A 45 és 47 között írott esszéekben-beszédekben fogalmazódtak meg. Ezekben tényleg hirdeti: az új demokrácia nem érinti a termelés tőkés alapjait. De a szocializmus távlatát nem adja fel, csupán tartós átmenetben gondolkodik. Már csak azért is, mert tanulni kell a demokráciát, és azt — miként az úszást vízben — kizárólag demokráciában lehet. Mármint a mindennapi életet átszövő, közvetlen demokráciában a hétköznapiaktól eltávolodó, közvetett demokráciával szemben. Ez közösséget, új embert, népi kultúrát teremt. Olyat is, amit elvisznek neki, olyat is, amit maga hord ki. Ezen az alapon óhajt irodalmi egységet. Persze az irodalomtörténet Petőfit, Adyt, József Attilát középpontba helyező revíziójával, de mellettük a többi értékkel is. Olyasfajta egységet, amely korábban is létrehozta a világirodalmi rangú magyar lírát. A líra kifejezhette az extenzíve (epikailag) és intenzíve (drámailag) megfogalmazhatatlan nemzeti létkérdéseket.

² *Írástudók felelőssége*. 1945. — *Goethe és kora*. 1946. — *Az újabb német irodalom rövid története*. 1946. — *A történelmi regény*. 1947. — *Irodalom és demokrácia*. 1947. — *Der junge Hegel*. Wien—Zürich, 1948. — *Új magyar kultúráért*. 1948. — *A realizmus problémái*. 1948. — *A polgári filozófia válsága*. 1949. — *Balzac, Stendhal, Zola*. 1949.

Ebben az egységben kerülnek előre az irodalom és politika közvetlen kapcsolatát megvalósító népiek. Akik ugyan tény-szerűségükkel csak töredékeket alkottak meg a nagy eposzból, és pesszimizmusukkal a parasztság gyengeségét is kifejezték. Ehhez párosul a nyugatos-urbánus tradíció lebecsülése, a folyamatos harc minden dekadencia ellen, de Németh László és a népies ideológia egy része ellen is. Átállást kíván, de inkább önnevelést, mint önkritikát, és önmehtagadást semmiképpen. Az elefántcsonttorony, objektív irodalom, pártköltészet és plakátköltészet négy variációjában gondolkodik. Az elsőt bírálja, a negyediket kirekeszti, a másodikat-harmadikat elemzi. Az objektív irodalom a nagy realista hagyomány, Shakespeare, Goethe, Balzac öröke, a demokrácia irodalmának is eszménye. A pártköltészet a népre orientált, önként vállalt, következetes progresszió. A költő saját felelősségére követi a folyamatot. Nem kívülről irányított sorkatona, de belülről vezérelt „partizán”.

Elvi platformnak nem friss, de nem is határozottan szűk. A hozzá kapcsolódó kritikai gyakorlat annál inkább. Igaztalanul minősíti Babitsot, értetlenül Márait, egyoldalúan Illyést, és részt vesz az Újhold felszámolásában.³ Fakad ez konzervatív ízlésből, de személyes elfogultságból is. Most azonban nem a ma érvényes kritika érdekes, hanem a tegnap érvénytelen vád.

A korabeli — az első, 47-es kiadást reflektáló — kritikai visszhang egyértelműen himnikus. Disszonáns hang sem színezi. A leglényegesebb kérdésekről szól (Aczél Tamás). A realizmus ébresztése (Darvas József). A könyvnapok legszebb ajándéka (Keszi Imre). Irodalmi élet és politika kapcsolatát tisztázza (Horváth Márton — igen, valóban Horváth Márton!). Van azonban néhány baljós előjel is. Mármint a 47-es dicséretekben. Mert ami 47-ben üdv, 49-ben kárhozat,

³ Lukács ekkori elveinek és kritikai gyakorlatának összefoglalásában főképpen az *Irodalom és demokrácia* cikkeire támaszkodtam. Ezekon kívül a Fórumban megjelent néhány kritikájára is.

ami korábban magasztalás, később szitok. Így: a türelmes marxizmus bibliája (Czimer József). Feloldja tiszta irodalom és pártköltészet hamis dilemmáját! (Mérei Ferenc). És ami a legsúlyosabb: a demokratikus kultúra feltételeit tisztázza kapitalizmus és szocializmus között! (Hárs László).⁴ A mai erények közé holnapi bűnök keverednek. De vannak régi vétkek is.

Büntetett előélet

Néhányszor már ideológiai pergőtűzben állt. Csak a leglényegesebbeket, a készülő per felé mutatókat érdemes felidézni. Legalább kettőt. Először a *Történelem és osztálytudat* háborúját. A nagy hatású prófécia a 20-as évek hajnalán a történelmi dialektika, a folyamat titkát kutatja. Az emberben találja meg, aki a história objektuma és szubjektuma egyszerre. Szenvedi és csinálja a történelmet, amely általa valósul meg, és ami által ő is megvalósul. Vagyis az ő tetteiben tudatos vagy nem tudatos, a proletariátus esetében osztálytudatos tetteiben. Mégpedig mint egység, csak egészében vizsgálható-értelmezhető totalitás.⁵ Minden pont érdekes. Az azonos objektum-szobjektumból, a történelmet csináló és a történelemben magát csináló emberből lesz az új kultúrát és az új kultúrában új embert szülő közvetlen demokrácia modellje. A történelmi folyamat egységéből-totalitásából a világot egységében-totalitásában, a mozgás perspektívájával együtt megragadó művészi realizmus ideálja. Amely élesen elválí a naturalizmus távlattalan valóságosságától és a dokumentarizmus tényyszerű töredezettségétől. És a példák még sorolhatók.

⁴ In: *Irodalom és demokrácia*. II. 307–333.

⁵ A *Történelem és osztálytudat* néhány alaptételének összefoglalásában a mű hazai kiadását használtam. Lukács: *Történelem és osztálytudat*. Bp., 1971.

Ha van a könyveknek sorsuk — ennek igazán. Csak kettőt — visszatekintve fontosat — a reflexiókból. Mindkettő a személyek miatt is lényeges. Az egyik Révai. Lukács mellett van, mint nagyjából 19-ben és az emigráció első éveiben is. Helyesli a hegelianus, a marxizmus hegeli gyökereit kereső gondolatmenetet. Meg a totalitás szempontjából való vizsgálódást és a szubjektum-objektum egységet is.⁶ Nem így Rudas. Valóban, már ekkor Rudas! Félelmetesen elmennydörgi magát.

Nos, nem érveiben, hanem indulatában, követeléseiben, a kirekesztés szándékában félelmetes. A módszer sok mindent előre vetít. A módszer és az indulat érdekes, nem az érdemi vita. Mert Lukács és Rudas között egyébként föld felett lebegő ideális forradalmiság és földhöz tapadt gyalogos prakticitás, történetfilozófiai távlatú messianizmus és kis léptékű vulgármaterializmus polémiája folyik. Sötét árnyként idézi fel a heidelbergi múltat; szégyenfoltként Weber barátságát, aki ma a szociológia klasszikusának számít, és leleplezésként Rickertét, akinek a műve ma nehezen lekezelhető tudománytörténeti tény. Blaszfémiának tekinti az Engelsszel folytatott polémiát, főként a tekintélytisztelet okán. Félreérti Lukács Kant-interpretációját, és valószínűleg a „hozzárendelés” — mármint az osztálytudatnak az osztályhelyezethez való rendelése — nevezetes kategóriáját is. Persze észrevesz néhány tényleges dilemmát. Például társadalom és természet viszonyának, az eldologiasodás tisztázatlanságának, az osztálytudat fantomná változtatásának gondját. De mindent túldimenzionál, és árasztja a vádak: idealizmus, agnoszticizmus, sőt, misztika. Megbélyegzést

⁶ Révai kritikáját a Lukács Archivum és Könyvtár dokumentumköteete alapján ismertetem. *A Történelem és osztálytudat a 20-as évek vitáiban*. I–IV. — A Filozófiai Figyelő Évkönyve. 1981. Szerk.: Krausz Tamás és Mesterházi Miklós. — Josef Révai: *Georg Lukács: Geschichte und Klassenbewußtsein*. I. 32–47.

követel és önkritikát, negyedszázaddal a „nagy per” előtt radikális — ruhákat megszaggató önkritikát.⁷

Másodszor a fedőnéven írt *Blum-tézisek* körülötti háborúságot. Az illegális pártnak Lukács-fogalmazta tézistervezetről van szó a 20-as évek végén. Főképpen arról, hogy nem a proletárdiktatúra, hanem a minden progresszív erőt egybefogó munkás — paraszt demokratikus diktatúra a közvetlen cél. Ez pedig a proletárdiktatúrához vezető tartós átmenet.⁸ Kétségtelen: ez aktualizálódik a 45-ös hazatérés után. Ehhez látja érettnak a történelmi szituációt. A vihar elképesztő. Sokan fejét követelik. Elszigetelődik és ki is rekesztődik a magyar pártból. Aktív politikai pályája véget ér. Sokáig már most is „csak teoretikus”. A részletek a történelemre tartoznak. Itt csak Révai érdekes. Aki először ekkor is egyetért, később — a nyomás hatására — ekkor is elhatárolja magát.

Aligha vitatható, önmagát, a *Történelem és osztálytudatot*, a *Blum-téziseket* folytatja az *Irodalom és demokrácia* cikkeiben. Vagyis saját „vonalát”. Csakhogy ez akkor általános vonal, az egész baloldalé, a párté is. Mármint a szocializmushoz vezető, minden haladó tendenciát egyesítő, radikálisan demokratikus, tartós átmenet. Erről szólnak a legkülönbözőbb vezetők erősen propagált beszédei-cikkei, sőt, párt-határozatok is. A „perben” — igaz, a határon túlról — Sinkó Ervin az egyetlen, aki ezt határozottan kimondja.⁹ Ez az általános, tömeges-populáris és különös, értelmiségiszellemi népfront megteremtésének reális lehetősége — beleértve a művészeti-irodalmi népfrontot is. Érdeemes leszögezni: évtizedek távolából nézve Lukács platformja ehhez

⁷ Uo.: Ladislaus Rudas: *Orthodoxer Marxismus?* I. 190—219. és *Die Klassenbewußtseinstheorie von Lukács*. II. 10—78.

⁸ *Blum-tézisek*. Tézistervezet a magyar politikai és gazdasági helyzetről és a KMP feladatairól. In: Lukács: *Történelem és osztálytudat*. Bp. 1971. 663—695.

⁹ Sinkó Ervin: *Hazugságok és igazságok*. In: *Irodalom és demokrácia*. II. 188—221.

nem valamelyest túlzottan széles, hanem határozottan túlzottan szűkös. És ezt képviseli a külföldi konferenciákon abszolút értelemben óriási irodalmi-filozófiai felkészültséggel és relatív értelemben hajlékony politikai-ideológiai dialektikával. A „perben” – igaz, ugyancsak a határon túlról – Fejtő Ferenc az egyetlen, aki ezt határozottan kimondja.¹⁰ Ámde az *Irodalom és demokrácia* két, 1947-es, agyondicsért és 1949-es, vádlottak padjára ültetett kiadása között bekövetkezik egy éles politikai fordulat. Amely előtt még szükség volt, amely után már nincs szükség tartós demokratikus átmenetre, tömeges-populáris és értelmiségi-szellemi népfontra és óriási irodalmi-filozófiai felkészültséggel képviselt politikai-ideológiai hajlékonyságra. (Az egész folyamat meg lehetőségen ismert, és a Lukács-per ürügyén nem is tárgyalható. Csak annyi, ami szorosan idetartozik.)

A szellemi szférában Rákosi 48-as cikke már jelzi a változást.¹¹ Kielezvéen az ideológiai-kulturális elmaradottságot a gazdasági-társadalmi fejlődés mögött. A felhívás elhangzik, és aki azonnal reagál – most is a Társadalmi Szemlében – éppen Rudas László. Csak a lényeglátás hiányzik ekkor is, a célpont nem jól kiválasztott. Fogarasi logikáját támadja. De a logika perifériális diszciplína, hogy egy ideológiai boszorkányper az ürügyén végigtárgyalható legyen, és Fogarasi személye sem elég súlyos, hogy a megszhangzóan demonstratív jelleget biztosítsa. És – talán – 48-ban a szükséglet sem elég nyilvánvaló, a helyzet sem elég érett. Így marad a Rudas–Fogarasi-ügy intermezzo. Legfeljebb erőpróba, invokáció vagy baljós előjel. A válasz meg sem jelenik. A módszer, az egyszer már felvillantott és egyszer még kibontakozó módszer szempontjából azonban nem lényegtelen. Rudas ugyanis – mint 24-ben és 49-ben Luká-

¹⁰ Fejtő Ferenc: *A kegyvesztett Lukács*. Uo. I. 101–109.

¹¹ Rákosi Mátyás: *A következő láncszem*. In: *Válogatott beszédek és cikkek*. Bp. 1950. 278–283. Erre a fontos összefüggésre Ambrus János hívja fel a figyelmet már hivatkozott bevezető tanulmányában.

csot — Fogarasit is idealizmussal vádolja. Az pedig bizonyítja: nem a gondolatmenet lényegéhez, hanem marginális kérdésekhez szól hozzá. Össze nem függő dilemmák körül csapkod. És ami a legfontosabb, teszi ezt kiragadott félgondolatok és szöveggörnyezetükből kiemelt, idézettel kiugratott negyedmondatok alapján. Úgy, hogy Marxot is csonkítva, és ami — enyhén szólva — a legfurcsább, az éppen vitatott Hegelt nem eredeti szöveg, hanem a Lenin-készítette konspektusok alapján idézi. De a vitát nem a támadás nyilvánvaló dilettantizmusa vetéli el, hanem a téma alkalmatlan és a szituáció kialakulatlan jellege.¹²

49-re sokminden változik, ha nem is minőségileg, de mennyiségileg. A fordulat radikálisabb lesz. A Tito-konfliktus kiéleződik, és elkövetkezik a Rajk-per is. 49 nyara a letartóztatás és kivégzés közé esik, a konstrukció tervezésének és végrehajtásának időszaka. Júliusban lép másodszor (harmadszor?) színre Rudas. Kíérlelt módszerével, sosem felejtett dühével. Nem tudni, honnan kapta a felszólítást, legalábbis engedélyt. Mindenesetre készen állt, és kíméletlenül támadott.

A szándék világos: ki akarja rekeszteni a pártközvéleményből, legalábbis az irányításból. Ezért beszél egész párttonkívu „vonalról”. De — le kell szögezni — a „vonalat” nem tudja megkonstruálni. Ehhez nem rendelkezik elegendő elemző mélységgel és absztrakciós képességgel. Emlegeti ugyan Lukács demokráciafogalmának zavarosságát, meg hogy 45 és 47 között sok mindent másképpen kellett mondani. A fordulat tényét, taktika és stratégia különbségét és a népfrontkoncepció érvényét vagy érvénytelenségét korántsem képes általánosított elméleti szinten megfogalmazni. Részletekre célozva támad — mint korábban is mindig. És

¹² Fogarasi Béla: *Válasz egy bírálatra*. In: *Irodalom és demokrácia*. II. 247—278. Erre az összefüggésre is felhívja Ambrus János a figyelmet.

hajmeresztő idézési és hivatkozási technikával –, mint korábban is mindig. A mondat első felét idézve, a másodikat elhallgatva, félremagyarázva és beleolvasva. Valaha Engels tekintélyét védte, most Leninét. Lukács idealizmusának és Lenin megrágalmaztatásának vádja voluntarisztikusan primitív gondolati-filológiai konstrukció. Amelyben csonka citátum bizonyít csonka gondolatmenetet, és tekintély támogat meg tekintélyt. Rákosira hivatkozva védi a sohasem támadott Lenint. Egyszerre tüntetvén fel sötét színben a szerzőt és ragyogóban önmagát. Tagadja az egyenlőtlen fejlődés és a realizmus diadala teóriáját, meg a pártköltő „partizán” voltának tételét, és utal a szovjet irodalom mellőzésére is. De a gondolatrendszer különböző elemeiből nem tudja összerakni a téves koncepciót. Az elméleti gyengeséget pedig a hang minősíthetetlen élességével, fenyegetőzésbe átcsapó megfellebbezhetetlenségével kompenzálja.¹³

A per tehát az indulatos, de hevenyészett, meglehetősen kíméletlen, de meglehetősen koncepciótlan vádirattal kezdődik. Világosan három szakaszra tagolódik. 1. Az érvelés szakaszára, a kritikától az első önkritikáig. 2. A vesszőfutás szakaszára, az első önkritikától a másodikig. 3. És az utóhang és konzekvenciák szakaszára. Szomorú történet, de nincsen tanulságok nélkül. Érdekes részleteiben is felidézni. Nem csak a tartalmát, a mechanizmusát is.

Érvelés. A kritikától az első önkritikáig

Lukács válaszáig, 49 szeptemberéig csak két hónap telik el. Mégis sok minden történik. A végén kell kezdeni.

Az önbírálat evidensen kétarcú. Egyfelől a nagystílű teoretikus jogos sértődöttsége érződik, másfelől a meghurcolás előtt álló ember indokolt ijedtsége. Néhány vádat elutasít,

¹³ Rudas cikkére vonatkozóan lásd az 1-es jegyzetet.

néhányat elfogad. De többet fogad el, kevesebbet utasít el, mint amennyit szeretne. Inkább meghajlóan megfontolt, mint bátran spontán. Gerincroppanás nincs, de manipuláltság igen. Az idealizmus és a Lenin elleni rágalom rágalmát megcáfolja. Érintve támadója érvelési-bizonyítási metodikáját is. A „partizán”-elméletet félszívvel visszavonja. Bár félreértésre is utal, meg arra is, hogy Lenin másképpen értelmezte a pártirányítást, mint Rudas. Elismeri, hogy lebecsülte a tematikát mint irodalomkritikai szempontot, túlbecsülte a naturalizmust mint lehetséges veszélyt. És persze érdemeire is hivatkozik: a dekadencia elleni következetes harcra.

Egy mozzanatot azonban meg kell figyelni. Enyhébben fogalmazva: két ponton is többet vall be, mint amivel vádolják. Keményebben fogalmazva: megkonstruálja a „vonalat”, ami támadójának nem sikerült. Továbbgondolja, elméleti szívességből teoretikus szintre emeli Rudas nem szorosan összefüggő polémiatöredékeit. Mint akit zavar az alacsony gondolati színvonal. Demokrácia-ügyben nemcsak a fogalmak tisztázatlanságát ismeri el, hanem hogy túlzottan hozzásimult az adott helyzethez, és nem látta a perspektívát. A szovjet irodalom tekintetében nemcsak a mellőzést ismeri el, hanem a stratégiai hibát is. Hogy harcolt a dekadencia ellen, de a realizmusra orientált, nem a szovjet irodalomra. Még jelszót is deformál hozzá: Vigyázó szemetek Moszkvára vessétek!¹⁴ Miről van szó? Vallásos színezetű bűnbánat-rohamról; mazochista teoretikus előzékenységről vagy manipulációról? Egyértelműen az utóbbiról. Érdemes megnézni a dokumentumokat júliusból és augusztusból.

A kezdet nem világos. Az „első mozgató”, aki jelt ad, ismeretlen. De a folytatás rekonstruálható. Révai félszívvel vesz részt, még a támadás előtt figyelmezteti a veszélyeztetettet.¹⁵ Aztán készül a vallomás. Július 25-én Rákosi asztalán van Gerő levele. Lukács válasza nem őszinte, és nem is

¹⁴ Lukács: *Bírálat és önbírálat*. Uo. I. 63–101.

¹⁵ Erre vonatkozóan lásd Ambrus János tanulmányát.

elegendő az önkritika. Meg kell mondani, hogyan dolgozza át, de előbb meghallgatandó Horváth Márton is. A végén a párt szögezze le álláspontját.¹⁶ Ebben több mozzanat is érdekes. A megtámadott bemutatta tervezett önkritikáját. Az irodalmi kérdésekben nem túlzottan járatos Gerő itt is szürke eminenciás. Ő tervezi a per folytatását. A háttérben pedig ott van — szolgálatra készen — Horváth Márton.

Az ő levele Rákosihoz másnapról, 25-éről datált. Talán készen lehetett előbb is. Ebben — ha nem is zárt logikával — alaposan körvonalazódik már a konstrukció. Lukács neve a párt- és szovjetellenes tendenciák lobogója. (Szereti ezt a „frappáns” metaforát — Petőfi is lobogó!) A lényeges éppen ez: a burzsoá és a szovjet orientáció harca. Nem lehet engedmény. El kell ismernie a fő bűnököt: hogy azt hirdette, nem változik a termelés tőkés alapja. Nem orientált a szovjet irodalomra. Elfordult a néptől és párttól. Ezért kell többet elismernie, mint amivel vádolták (sic!).¹⁷ Vagyis Horváth feljelentése nem csupán a per kíméletlen eszkalációját tartalmazza, hanem Rudas munkájának megítélését is. Hogy alacsony szinten — nem indulatilag, hanem intellektuálisan alacsony szinten — teljesítette a megbízást. És még valami. Ebben a levélben indul dicstelen útjára az egész procedura legtöbbször emlegetett metaforikus állatalakja, a Himalája nyulacska. Az egyenlőtlen fejlődést jelképező, öntudatlan tapsifüles. Mert Lukács hírhedtté vált példabeszéde szerint a marxizmus—leninizmus ugyan a világnézetek Himalájája. A rajta ugráló nyulacska mégis kisebb a síkság elefántjánál. Horváth fogja először rá az ideológiai puskát. Sokat kell még reszketnie a végleges ítéletig.

Ezután gyorsan megy minden. Rákosi — miheztartás végett — megküldi a perbefogottnak a leveleket. Ezek alapján átdolgozza a választ, az arányokon — a beismerés és visszautasítás arányain — is változtat. Rákosi ugyan már

¹⁶ In: *Irodalom és demokrácia*. II. 278—279.

¹⁷ Uo. II. 280—281.

majdnem elégedett, de a polémia további rövidítését és végére helyezését, az önkritika erősítését javasolja. Itt azonban a végső pont tapintható. A visszavonulás végső pontja, amin túl az ellenállás kezdődik. Az arányokat tovább módosítja; rövidít (a visszautasításon), bővít (az önvesszőzésen), de a szerkezetet nem változtatja.¹⁸ Az eredmény így sem rossz. A mechanizmus majdnem tökéletes. Többet ismer el a vádnál. És összehozza a „vonalat”, az igazi konstrukciót, ami Rudasnál tökéletlen volt, és Horváthnál sem elég zárt.

Vesszőfutás. Az első önkritikától a másodikig

Az egyik cél már az első lépésben megvalósult. A kétségtelenül legnagyobb teoretikust sikerült kikapcsolni az ideológiai élet napi gyakorlatából. Megérlelődik benne a visszavonulás gondolata. Az egyetemen is elszigetelődik. Filozófiai intézet létrehozására számít. Oda kíván menni. Ezért kér szabadságot Révaitól (a „kedves Józsitól”). Nagy esztétikáját akarná megírni, az etikát (ki tudja hányadszor?) ismét elhalasztja.¹⁹ Néhány hónapig csend is van. De a háttérben érlelődik valami, mert novemberben-decemberben újra indul minden. Megkezdődik a per második szakasza.

Csendes, csendesen gyilkos felhalmozódás figyelhető meg. Érvekben, gondolat töredékekben, citátumokban. Felhalmozódás Révai számára. Aki majd — néhány hónap múlva — kimondja az ítéletet. Persze a beismerő vallomás alapján, részletes indoklással együtt. Eleinte nem sok történik. Legfeljebb az idézetanyag gazdagodik. De ugyanabban a témakörben. A termelés tökéletes szerkezetének megőrzéséről meg a realizmusról mint fő irodalmi eszményről. Legfeljebb azt érdemes megfigyelni, hogy az ideologikus nyulacska Horváth belső használatra szánt leveléből kiugrik a Szabad Nép

¹⁸ Uo. II. 283—285.

¹⁹ Uo. II. 286.

hasábjaira.²⁰ De a közvetlen sugalmazás nem bizonyítható. Lehet, hogy „konzseniális” egybeesésről van szó. A karácsonyi számban azonban színre lép Horváth. És nem sokkal utána ismét.

A hang már erősebb. Nem mellőzi, hanem lenézi a szovjet irodalmat. Nem csupán a hajdani nagy realizmusra orientál, de melléjük a Panteonba csak Thomas Mannt enged be. Akad a rágalom határára érkező sarkítás is: nem egyszerűen tartós átmenetben gondolkodik — meg is tagadja a szocialista perspektívát. Először hangzik el a legsúlyosabb, a többi bűnt is összefoglaló vád: harmadikutas. És mindezek alapján a lényeg: önkritikája nem elég átfogó és mélyreható.²¹ Ugyanebben a számban néhány író hozzászólása is megjelenik.²² Nem merül fel bennük új mozzanat. Csak a hangulati aláfestést szolgálják. Meg dokumentálják a támadás szélességét. A folyamatot a holtpontról Horváth mozditja ki. Az ő cikkével kezdődik a tulajdonképpeni vesszőfutás.

A kulisszák mögött sok minden történik. Rémhírekről is szó lehet, de „kiszivárogtatásról” is. És persze vigaszról és fenyegetésről. A kettő triviálisan pszichologikus egységéről. A legfőbb veszély a per eskalációja. A hatás nem is marad el. A megfélemlített Lukács — levélben, a „kedves Józsitól” — kegyelmet kér az első tanítványnak, Szigetinek. De nem kap egyértelmű megnyugtatót, csak bizonytalan ígéretet a halasztásra. Pedig ekkor már tisztán lát. Kesernyés levelekben emlegeti — mindig csak az egyetlen támasznak vélt Révainak! —, hogy irodalmi Rajkká tették, és Magyarországon a kapitalizmus elleni harc Lukács-kérdéssé zsugorodott. Ugyanakkor a meghurcoltat, aki jól tudja, hogy még nincs vége, arra is biztatják, persze csak élıszóban, hogy folytassa a munkát. De hol, miről és kinek folytassa?²³

²⁰ Devecseri Gábor: *Hozzászólás egy kritikához és egy önkritikához*. Uo. I. 117—123.

²¹ Horváth Márton: *A Lukács-vitáról*. Uo. I. 157—167.

²² Uo. I. 167—179.

²³ Uo. II. 287—288.

Horváth másodszor már csak utána rúg egyet. A pökhendiség határára érkező magabiztossággal oktatja ki a kor egyik legnagyobb gondolkodóját a pártosság kérdésében. Arra a — tényleg nem egyértelmű — gondolatmenetre utalva, amely az irodalomnak az osztályharc szolgálatára való pusztaság egyszerűsítését Upton Sinclair dilettáns teóriájának tulajdonítja. Nos, ezt nem Upton Sinclair teszi, hanem Lenin — így Horváth. (Bizonyítván, hogy nem csupán Lukácsot érti félre, hanem Lenint is!) No meg, új mozzanatként, számonkéri a — szovjet irodalom mellett — a forradalmi romantika ugyancsak tisztázatlan elméletét.²⁴

Ezzel a vád minden érve elhangzott. A védelem? Nos, védelem nem volt. Fagyeyev megszólalása nem hozott új szempontokat, csak kötelező apropót adott.²⁵ 50 márciusában Révai hirdetett ítéletet.

Nála — metsző éleselméjűsége okán — minden összeáll, és minden sokkal világosabb. Részben rendszerbe rendezve, kiéleztetetten összefoglal, részben tovább is fejleszt. A rendszerezés — hozzátartozik a história tragikomikumához — nemcsak a vádakra támaszkodik, legalább annyira az önkritikára is. Hiszen Lukács vallomása „hozta össze” igazán a „vonalat”. Az összefoglalásnak három pontja van. Mind-egyik kiéleztett. Nem csupán elméletileg igaztalan, hanem tényszerűen is. Harmadik utat hirdetett. Állandónak vélte az átmenetet; 48–49-ben is azért harcolt, mint 45–46-ban. Vagyis megtagadta a szocialista perspektívát. Elfordult a szovjet irodalomtól — ezzel a szocialista realizmus helyett a realizmusra orientált. Tetézte mindezt az egyenlőtlen fejlődés félreértett és félreérthető tételével. Végül a pártszerűséget a lírára korlátozta és az irányzatosság szintjére fokozta le. A tematika lebecsülésével fékezte az újat, és az objektivizmus lejtőjére került. Eddig a rendszerező összefoglalás. Persze

²⁴ Horváth Márton: *Magyar irodalom — szovjet irodalom*. Uo. I. 179–213.

²⁵ Fagyeyev: *Az irodalmi kritika feladatai*. Uo. I. 243–261.

a Horváth fogalmazását szinte szó szerint megismétlő konzekvenciával együtt: az önkritika nem volt elegendő.

A továbbfejlesztés — bizony — meglepő. Kimondja — szinte elszólásként, csak mellékmondatban —, ami az egész per mögött — mint ideológiai-stratégiai bázis — meghúzódik. Hogy Lukács komolyan vette, elvi-távlati koncepciónak tekintette a népfrontgondolatot, ami nem volt más, mint a fasizmus által kiprovokált, kényszerű kitérő. (Ezzel a vitának a *Blum-tézisekhez* visszanyúló gyökere nyilvánvalóvá vált!) Továbbá elhangzik egy fenyegetés is: rázza le neveltjeit! Azaz a per eskalációja nem kizárt. Végül élesen illogikus fordulattal mondja ki: a vádlott mégis érték. Tehát per, vesszőfutás, megalázás van, de a kivégzés elmarad.²⁶

Az ítélet igencsak kétarcú. Egyfelől végső, de csak legvégső védelmet biztosít, másfelől felhív a további hajszára. Amelynek újabb, az ediginél is megalázóbb önkritika a célja, de nem jár a teljes kirekesztés és megbélyegzés konzekvenciáival. A hatás nem is marad el. A vádanyag a mai magyar irodalomról szóló írószövetségi vitákba is átszivárog. És kap egy meglehetősen félelmetes tematikai és hangsúlybeli pluszt. Lukács a felelős az irodalmi fejlődés elmaradottságáért! (Amely persze az azonnali és gyökeres fordulat, a tisztázatlan alapokon nyugvó szocialista realizmus kizárólagossága szempontjából mutatkozó, vélt elmaradottság.) Gergely Sándor még csak egyesek elméleti tisztátalanságát és önmaga mindenkori tisztánlátását hangsúlyozza. Darvas furcsa, főképpen egy írószövetségben furcsa elmarasztalást fogalmaz meg: túlzott színvonalkövetelménye (sic!) visszafogta a fejlődést. Barabás pedig azzal fenyegetőzik, hogy munkásságát külön írószövetségi vitára kell kitűzni.²⁷ Gimes még élesebb: elmélete elszigetelte az írókat a párttól.²⁸

²⁶ Révai József: *Megjegyzések irodalmunk néhány kérdéséhez*. Uo. I. 213—243.

²⁷ Uo. II. 6—17., 21—22.

²⁸ Gimes Miklós: *Révai József: Irodalmi tanulmányok*. Uo. II. 45—52.

Mindezek csak adalékokkal szolgálnak Horváth újabb, az eddig összeállt „vonalat” tovább gazdagító megnyilatkozásának. Az egész irodalmat, a maít és tegnapit, akkorit és azelőttit elmarasztalja. Ebben — az elmaradottságban — szerepet játszott a marxista kritika hiánya is. Ez pedig — és itt rejlik a lényeg — Lukács hibája.²⁹

A mechanizmus, a külső politikai és belső pszichológiai már magától mozog tovább. A megvádolt tudja kötelességét. Fogalmazgatja a második önkritikát. És a szöveget elbizonytalanodott teoretikusként előcenzúrára vagy elbizonytalanodott kisdiaökként előkorrekcióra — valószínűleg önkéntesen — benyújtja az egyetlen végső támasznak tartott Révai-nak. Nem rossz érzékkel teszi. Egyrészt Révai tényleg nem akarja fejét venni, másrészt neki van — ebben az ügyben — tényleges hatalma ahhoz, hogy megálljt vagy továbbot mondjon. Él is az ideológiai biztosnak vagy dolgozatjavító tanárnak kijáró jogokkal. Húzásokat javasol. Lukács elfogadja, és eleve biztosítja, a szovjet irodalom felsőbbrendűségét mindig is elismerte.³⁰ Így érett meg a helyzet — kívül és belül is — a második önkritikára. Egy apró meglepetés azonban mégis történik.

Hogy nem egy önkritika jelenik meg, hanem kettő. Nemcsak az egy éve folyamatosan támadott Lukácsé, hanem a nyíltan sohasem támadott Szigetié is. Az első kényszerszülte, fásult engedmény. A második atmoszféra szülte, megfontolt túlbiztosítás. Igazán új mozzanatot egyik sem tartalmaz. Szigeti elismeri a vele kapcsolatban ténylegesen el nem hangzott összes vádakát. Az elképzelt kulturális harmadik utat, a szocialista orientáció hiányát. Sőt, az esztétikai-pszichológiai tévhiedelmet is, hogy az ellenség belülről ábrázolható.³¹ Lukács elismeri a vele kapcsolatban ténylegesen elhangzott

²⁹ Horváth Márton: *Megjegyzések demokratikus irodalmunk kialakulásához*. Uo.: II. 57–67.

³⁰ Uo. II. 289–290.

³¹ Szigeti József: *Önbírálat*. Uo. II. 139–153.

összes vádat. Révaival – feltűnően csak vele! – tökéletesen egyetért. No meg Fagyjev bírálata is elfogadja. Valóban nem hitte, hogy ilyen gyors lesz a fejlődés. Ezért mulasztotta el a szocialista realizmusra és a szovjet irodalomra való egyértelmű orientációt. A pártosság lenini fogalmát tényleg az irányzatosság engelsi fogalmára vezette vissza. Mindezt jóvá kívánja tenni, és részt vesz a szellemi tisztázás folyamatában.³²

Méltán érzi, hogy mindennek eleget tett. Így is van. A pernek – lényegében – vége. De teljes feloldozás biztosan nincs, és a konzekvenciák sem egészen világosak. Tanúskodik erről egy apró mozzanat. Letiltják könyvei külföldi megjelenését. Legalábbis lengyelországi tilalomról konkrétan szó esik. Most – jutalomképpen – ennek feloldását kéri Révától. A „kedves Józsi” nem sokkal biztatja. Sőt, ki is oktatja naitvitása miatt. A „Holdban él”, ha azt hiszi, a bojkott azonnal megszüntethető. Legalábbis azután, amit Rákosi mondott, nyilván nem. De azért írhatna a Csillagnak.³³ Hogy Rákosi mit mondott – nem tudjuk. Nem is lényeges. Inkább az, hogy a legfelsőbb hatalmak is beavatkoztak. És, hogy a megbüntetett a tiltás és biztatás, kirekesztés és csalogatás közötti egzisztenciálisan és pszichésen tisztázatlan állapotban lebegtetett. Nem kiátkozva, de nem is visszafogadva; tovább már nem bántva, de meg sem nyugtatva. Azon a sehova sem tartozó senkiföldjén, ahol az egykori üldözött könnyen üldözővé válhat, hogy ne legyen megint üldözötté; ahol az egykori megtámadott könnyen felcsap támadónak, hogy ne váljon megint megtámadottá.

Utóhang és konzekvenciák

Az utóhang vagy utójáték sokáig elhúzódik, és nem is látványos. Inkább csak a mechanizmus önmozgásáról van szó,

³² Lukács György: *Következtetések az irodalmi vitából*. Uo. II. 153–159.

³³ Uo. II. 291–292.

mint további akciókról. Valamelyes lélektani mozgásról, ami megpróbálja — belül is — lezárni-elrendezni a történeteket. Két évig tartanak a visszarezgések. Csak az utólagos okoskodás kötheti őket a nagy perhez.

Az első mozzanat az írószövetség kongresszusához kapcsolódik 51 tavaszán. Atmoszférikusan érdekes és pszichésen pikáns. Lukács — nincs jele külső ösztönzésnek — felszólal a kongresszuson. És a per lezárulta után egy esztendővel — flagelláns gyönyörűséggel — ismét önkritikát gyakorol. Felszabadult a hangja. Nyoma sincs a második önkritika és a Révaihoz írott levelek tompa visszafogottságának. Vidáman ismeri el a szovjet irodalom mellőzésében elkövetett összes vétkeit. Szívből jövően lép fel mindenfajta dekadencia — és a hazai irodalomban jelentkező sematizmus ellen is. Eddig hűen önmagához. De mechanikusan ismételteti a szocialista tartalom és nemzeti forma semmivel sem konkretizálható, bűvösen üres formuláját. Meg a pozitív hős megformálására orientál. Teszi méghozzá az Ázsájev könyvére való bőséges hivatkozásokkal. Vagyis egyrészt elméletileg bírálja a sematizmust, másrészt gyakorlatilag felhív rá, és ama bizonyos „kvalitásérzék” teljes kihúnyásával a művészileg vitathatatlanul legalacsonyabb szintet lépteti elő vitathatatlan művészi példaképpé.³⁴

A második mozzanat a penitenciához kapcsolódik 52 tavaszán. Már mint a magára vállalt jóvátételhez, az ekkor publikált szocialista realizmus-kötethez. Ez a groteszk módon nevezetes dedikáció Rákosinak. Megköszöni az egykori kritikát, talán az egész pert is. Külön a beszélgetéseket, talán a lengyel bojkott feloldását megghiúsítót is. Ezek irányították a szovjet irodalom felé, tették lehetővé e könyv születését.³⁵ Nem kell kommentár hozzá. Itt, két évvel később, üríti ki az utolsó cseppet.

³⁴ Uo. II. 232—243.

³⁵ Uo. II. 294.

A következmények is kezdenek lassan egyértelművé válni. Szinte magányossá lesz – a le nem „rázott”, soha meg nem tagadott tanítványok szűk körétől eltekintve. Csak ideológus. De nem a napi szellemi-irodalmi gondok közelében, hanem a teóriák hosszabb távú következtetései közé visszavonulva. Még az egyetemen is háttérbe szorul. Publikációs nehézségei vannak. Nagyobb kötete az első időből csak a szovjet irodalomról szóló. Nyilvánvalóan és nyilvánosan megalázott. Egyedüli bűnössé tették egy közös bűnért. Mindenkitől hirdetett kollektív tétel magányosan eretnek prófétájává avatták. Megváloztatták az egykori doktrínát, és rajta verték el érte a port. Egy személyre konkretizálva a bűnt, biztosítva maguknak a büntelenséget. Maguk elé dobták, hogy ne vádolhassák őket. Lehet, hogy a konstrukció általános motivációjáról és mechanizmusáról is szó van itt. Ehhez azonban – ebben a perben – nem elegendő a tényanyag. Senki sem meri kimondani, hogy individuálisnak kijátszott bűne kollektív vétek. Ő a legkevésbé. Csak Sinkó Ervin – persze nem idehaza. Hogy hiába kért a művészet számára különleges bánásmódot. Csak Fejtő Ferenc – persze ő sem idehaza. Persze az is latba esik, hogy a kulturális-ideológiai vezetésben nincs már szükség rá. Sem a heidelbergi filozófiai iskolázottságra, sem az árnyaltan érvelő, hajlékony dialektikára. Furcsa látvány, a kései szemlélőnek is megalázó. A század egyik legnagyobb gondolkodója, életműve hullámvölgyében, méltatlan partnerekkel vitatkozik, mélyen hajdani és majdani szellemi-tudományos színvonala alatt. Magát is frusztálva, puerilizálásra kényszerítve. És nem meri kimondani az evidens – mindenkitől ismert – igazságot.

Dramatis personae

A főszereplő, ha nem is egyértelműen pozitív hős, az utókor számára is, maga a vádlott. Tanulságos a viselkedése és a mögötte felsejlő portré. Egyes vonásaiban korportré is –

történelmi dokumentum. A mechanizmusról vall, csak nem a külső gépezetről, hanem a belső reflexióról. Néhány etap egészen világos. Először — tájékozatlan doktrinérként — mindent félreért. Azt hiszi, vita kezdődik. Polemizálni akar. Aztán hagyja manipulálni magát, de nem egészen. Világosan látja, miben kell deferálnia, de vissza is támad. A rágalmakból szőtt dilettáns konstrukciócsíra nem egy részét keményen hárítja el. Csak a vesszőfutás során törik meg végképpen. Meg is ijed. Meggörnyed, és lépésenként hátrál a fejére hamut szóró második önkritikáig. Itt már csak a hallgatásban van tartás. Abban, hogy Révait akceptálja, aki az ítések között nem csupán a legnagyobb hatalmú, de a legnagyobb formátumú is. A többiekéről, például Horváthról, beszédesen nem beszél. Furcsa, hogy a fizetséget is rögtön kéri, a külföldi bojkott feloldását. Ebben megalkudottság is van — ne tagadjuk! — kisztílúság is, és persze tényleg egy adag naivitás. Mintha valami régi rutin is működésbe lépne. Amit vitákban, kritikákban-önkritikákban szerzett, és amiből már elszivárgott a tényleges, belsőleg érdekelt részvétel. Csak a sztereotipizált, mert kötelező viselkedés maradt. Ezzel magyarázható az írószövegségi spätreflex. A derűsen folyékony, önkéntes önkritika. Meg az önmagán végrehajtott színvonaldegradáció. Az Ázsájevre orientáló felszólalásban és az ekkor készülő kötetben is. Persze a Rákosi-dedikációval együtt.

Érdekes — az ő szempontjából is — az 51 tavaszi építészvita, a „Major-per”. A megtámadottból — rövid idő alatt — támadó lett, a vádlottból — bizony — vádló. Még hozzá — nem esik jól leírni — úgy tűnik, nem is a hozzáértés legmagasabb szintjén. Úgy, hogy az építészet, képzőművészet és irodalom közé — ő, az esztétikai szféra pluralitásának későbbi megfogalmazója — szinte aggály nélkül tesz egyenlőségjelet. Fejtegetvén, hogy modern irodalom, absztrakt festészet és Bauhaus azonos gyökérből fakad. Tehát a harmadik éppen úgy dekadensen embertelen, mint az első és második. Ebben pedig nem csupán a következtetés mélyen problema-

tikus, hanem a kiindulópont és a logikai sor is. Nem említve, hogy még az irodalom esetében értelmes kategóriák is az építészetre vonatkoztatva teljesen értelmetlenek. Ráadásul ő, a tegnapi dupla önkritika szomorú hűse, azonnali, az eddigi elveket radikálisan megtagadó önkritikát követel.³⁶ Persze most az avantgarde-ról van szó. Amiben mindig következetes volt, olykor értetlen, nem egyszer könyörtelen is.

Ugyanakkor, ahogy az egészet állja, nincs „tartás” nélkül. Sőt, méltóság is van benne. Rákosi és Révai előtt — ki vitatná az indokot — leteszi a fegyvert. De más előtt nem, legalábbis megfogalmazottan nem. Rudassal — méltán — mindig érezteti fölényét. Előkelő rezignáció van a visszavonulásában is, a filozófiai intézetről szőtt álomban. És akad két megindító gesztusa. Két kegyelemkérés. Az egyik tanítványára vonatkozik, Szigetire. Lényegében nem is marad sikertelen. A másik — szomorúan groteszk epizód! — József Attilára. Révai ugyanis írószövetségi beszédében nem említi a költőt. Erre néhányan József Attila „kiiktatására” készülnek. A meghurcolt Lukács figyelmeztet. Kegyelmet kér a pillanatnyi politikai nagyságtól az örök érvényű költői nagyságnak. És van még egy — kommentárt nem kívánó — mozzanat. A második önkritika előtt, a mélyponton, a Révaitól előcenzúrárt kérő levélben a meghurcoltan is méltóságteljes, megalázott, de nem megalázkodó Luthert idézi: „Hier stehe ich, ich kann nicht anders”.³⁷ Történetfilozófiai bélyeget üt az efemer szituációra.

Ha eposzról lenne szó, Rákosi és Gerő lehetnének az égi hatalmak, a földivel szemben az olümposzi szint. De nem eposz ez, legfeljebb groteszk játék, inkább tragikomédia, folyamatában és eredményében is erősen tragikus felhangokkal. A kezdetnél és végkifejletnél bukkannak fel, kézben tartván, sőt, szövéen is a sorsok fonalát. A szereposztáson

³⁶ In: *Új építészet, új társadalom*. Szerk.: Major Máté és Osskó Judit. Bp. 1981. 77–81.

³⁷ In: *Irodalom és demokrácia*. II. 290.

érdemes gondolkodni. Gerő itt is szürke eminenciás. Levele a felsőbb erők beavatkozásának első dokumentuma. A műfajt, alaphangot és játékszabályokat is meghatározza. Nem vita lesz, hanem per, nem toleráns, hanem kíméletlen hangú, nem az érvek súlya dönt, de a hatalomé. Talán apró dokumentum ahhoz, hogy más ügyekben is hasonló szerepe lehett? Rákosi mosolygó nagyúr, nem tonans, hanem joviális Jupiter. Segít az önkritikában, a vádló leveleket is elküldi. Ezzel fenyeget – nem babra meg a játék; de óv is – nem szabad elkövetni naivitásból fakadó hibát. Tanácsokat ad. Gyengíti az ellenállást, erősíti a megalázkodást. Kegyes, de nem engedékeny. Megbocsát, de a közlés bojkottját nem oldja fel. Fölötte áll a folyamatnak, de érezni kell a jelenlétét.

Rudas szerepe meghatározó, de rövid. Fabrikálja a vádat, ám nem igazi sikerrel. Szükség van régi dühére. Aktualizálják indulatát, szabad kezet kap az elején, azonban további feladatot nem bízna rá. Hátha elrontja, mint többé-kevésbé az indítást is, és most már biztosra kell menni. Mert lelkesedése lendületet is ad, de félre is csúszik. Keményen odavág, de nem koncepciózusan. Módszere – a csonka idézés, direkt félremagyarázás, értelemkiforgatás – rendkívül könnyen leleplezhető. Komolytalanná teheti az egész konstrukciót. Irodalmi kérdésekben nyilvánvalóan nem specialista. Igaz, Gerő sem, de neki nagy a hatalma, és megvan az összefogó képessége.

Horváth is szürke eminenciásként, persze másodikként, Gerő szárnysegédédeként indul, de azután a színre lép. Majdnem főszereplővé, ideológiai ügyésszé avanzál. Ő kezdi igazán összehozni – Rudasnál sokkal jobban – a konstrukciót. Igaz, csak félig. A többi, a valódi megszerkesztést a vádlottra bízza. De ami ennél fontosabb: megteremti a megfélemlítettségnek a légkörét, amiben a bírái elé készülő Lukács – náluk lényegesen szakavatottabban – ezt meg is csinálja. Az első, aki jelet ad: az önkritika nem elég. Noha, kívánságának megfelelően, erősebb a vallomás, mint a vád. Szervezi

a vesszőfutást. Megtalálja a per kedvenc „nyulacskáját” és ki is „szivárogtatja”. Gondoskodik róla, hogy sokféle variációban feltálalják. Aztán a nyilvánosság előtt is megjelenik. Publikálja a félig-meddig összehozott „vonalat”. Érezhetően az egész ügyben őt fűti a legtöbb ambíció. Mindig a holtpont-ról mozdítja ki a folyamatot. Nem hagyván sem megbékélni, sem kimerülni. Lépésről lépésre összeállítja a teljes anyagot Révainak, az ítélethirdetéshez és indokláshoz is. De – valószínűleg – nem egészen ezt az ítéletet várja. Mert keményebbet-kirekesztőbbet készített elő. Révai elviekben – láttuk már – többet mond ki nála, de az indulatokat és főképpen konzekvenciákat valamelyest visszafogja. A második önkritika előtt is neki – Horváthnak – jut a főszerep. Tovább szélesít. Most már a marxista kritika minden gyengéjét vagy egyenesen hiányát is Lukácsnak tulajdonítva. Az ő hangja a legmagabiztosabb. Apodiktikus, ellentmondást nem tűrő. Mintha ő lenne legkevésbé tisztában a vádlott gondolkodói nagyságrendjével. Vagy tőle áll legtávolabb a korlátozott idejű aktuális hatalom és a korlátlan idejű szellemi érték tényleges viszonyának dilemmája. Mindenesetre úgy tűnik, a második önkritikát, az utolsó lépcsőben szinte ő kényszeríti ki. Vajon észreveszi-e, hogy Lukács vele sohasem polemizál?³⁸

Nehezebben tisztázható Révai szerepe. Az objektív-külső még valamennyire, a szubjektív-belső sokkal kevésbé. A vádlott – ítélet előtt és után – szinte gyermekien ragaszkodik hozzá. Ez magatartásában – Lukácséban – az egyik legmegindítóbb mozzanat. A motiváció persze világos. Róla sejteni lehet, hogy tudja értékét, és a végső, személyi-egzisztenciális következtetéseket nem mondja ki. Nem is teszi. Igaz, egyebet mindent kimond. Nyakába zúdítja az összes vádak, minőségi és etikai válogatás nélkül, amelyek addig a perben – szinte bárki részéről – felmerültek. Persze saját

³⁸ Horváth megnyilatkozásaira vonatkozóan lásd a 21-es, 24-es és 29-es jegyzetet.

szintjén, azaz koncepcióba rendezve, nem Rudasén. Láttuk: népfront- és Lukács-iskola-ügyben még tovább is megy. Csak a legutolsó konzekvenciákat fogja vissza. De azokat igen. A személy létét és a mozgalmakon belül létét illetően útjába áll Rudas dühének. Amit néhány hozzászóló (tanú?) is felszínen tart. Innen a bizalom. Mégis csak számítani lehet minőségérzékére, legalábbis maradékára. Pedig csak a legvégsőkben védi meg, és csak személyes beszélgetésekben biztatja. A publikációs bojkott ügyében már nem. És a megvédés is inkább csak kegyelem. Ráosztották a végső bíró szerepét – és mégis érződik valami kényesség –, nem akar részt venni a megsemmisítésében.³⁹ Így viselkedik az építészvitában, Major Máté esetében is. Rá is zúdít mindent, és meg is védi. Mármint őt is a végsők tekintetében. A cenzor és korrektor, a szigorú, de nem kegyetlen dolgozatjavító szerepét már most is vállalja. Előzetesen kozmetikázva a második önkritikát – mint később Majorét is. Persze nehezen feledhető, hogy ő a per abszolút és szinte egyetlen nyertese, mondhatni haszonélvezője. Ezután már vitathatatlan az ideológiai egyedurialma. És a büntől is mentesül. Amit maga is elkövetett, sőt, messzebb hangzóan, mert nyilvánosabb fórumokon, és nagyobb hatalommal a háta mögött. Most mindezt áthárította Lukácsra. Vagy legalábbis engedte, hogy áthárítsák, részt is vett benne, és egyértelműen megkapta a belőle származó hasznot. Nem csupán a feloldoztatást, de valami mást is. Mentesült a nála sokkal műveltebb, átfogóbb tudású, nagyobb formátumú ideológus és tudós árnyékától. Amiben eddig élt, és szívesen is vállalt. Most már taktikai szintű politikáját stratégiai szintű bölcsesletté léptetheti elő, és erőszakosan éleseszerű publicisztikáját fölébe emelheti az olykor egyoldalú, de elmélyült tudománynak. Lehet: féltett bizonyos értékeket, viszolygott bizonyos módszerektől. De érdemes megfigyelni, ahogy elfogadta a szellemi

³⁹ Lásd a 26-os jegyzetet.

pápaságot, és belejött a maga választotta, maga magára testálta szerepbe. Majornál még csak megismételte az első felépést. Nem szervezte, de engedte a processzust, és a hozzáértés jóval alacsonyabb, ma már szinte karikatúraként ható szintjén ítéletet is hozott és hirdetett. Kérlelhetetlenül, de könyörületesen. Nem így a „Déry-perben”. Itt őt fűti nehezen leplezhető indulat. Ha nem is olyan, mint Rudast. Magán-számmá vagy monodrámává alakítja. Koncipiálja, szervezi, vezeti és zárja. Egyedül van a színen, és nyíltan kezdeményez – még ha kap is hozzá adalékokat. Ügyész és bíró egy személyben. Védő persze itt sincs. Folyamatos metamorfózisa még megíratlan kultúrpolitikai-személyiségpszichológiai história.

Az irodalmi népfront sorsa

Mindez szorosan összefügg az irodalom általános képével. A fejlődés sorskérdései a Lukács-perben merülnek fel, vagy itt is felmerülnek. Még hozzá a szűkülés-szürkülés irányában. Nem létrejön, de deklaráltatik a hazai literatúrának a csupán a publicisztikai óhaj szintjén megfogalmazott szocialista realizmus alapján megvalósuló egysége. Amelyben csak szocialista írók vannak (a pártíró-pártirodalom terminológiája is felmerül!) és útitársak. Persze csak átmenetileg, szoros határidőre szóló, ideiglenes jogosítvánnyal. Hatásos lenne patetikusan kimondani: a minden művészi értéket egyesítő, sokszínű-sokhangú irodalmi népfrontot szétszörták. De csak rezignáltan lehet kimondani: a minden művészi értéket egyesítő, sokszínű-sokhangú irodalmi népfront meg sem született. Nem kifejlődött és megölték, hanem megmozdult és elvetélték. Lassan-kínosan kezdtek megteremtődni a feltételei. Lényegében ezeket építette – néha maga is akadályozta! – Lukács. Eltűnt a Válasz, a Magyarok, az Újhold – rövidesen a Fórum is. Mindez lecsapódik a „Lukács-perben”. Alig módosuló szereposztással. Horváth offenzívan

indít; Révai összefoglal, hozzá is told, de enyhít is; megerősít és leegyszerűsít, megerősítve leegyszerűsít Darvas.

Horváth hangja a megszűntekkel, a „pincéből előbújt” irodalommal kapcsolatban minősíthetetlenül magabiztos. Kurtán ítél elevenek és holtak felett. Legyen az a viharosan nagymúltú Válasz vagy az alig megszerveződött Újhold; a patinásan urbánus Márai vagy a rebellisen avantgardista Kassák. Netán a mindenképpen nagy tekintélyű Németh László. Itt ugyan elismeri a „jelentékenységet”. Hírhedtté vált formula: nem íróként, de ellenségként. Egy mozzanat különösen dicséri érzékét. Németh életművében éppen az *Iszonyt*, az egyetlen vitathatatlanul remeket vitatja leginkább. Mindenki kap rövid minősítést. Az anarchista Tersánszky, kisszerű Nagy Lajos, ingadozó Illyés, felelőtlenül bíráló Karinthy – és így tovább. Csak az útitárs Veres Péter érdemel következetesen jelest. A Nyugat hagyománya megsemmisítetik – és még József Attila is megkapja a magáét. Nem lehet egyetlen hagyomány. Mert izolálódott, sőt, kétségbe is esett, és elszakadt a párttól.⁴⁰ Ezért esik a fény a 20. század proletár pokoljárója, József Attila helyett a 19. század plebejus zászlóbontójára, Petőfi Sándorra.

Révai mindezt megismétli, még ha helyenként jobban is árnyal. És hozzá is told valami félelmeteset. A bűnös nemzet nagy általános tételének konkrét irodalmi megfelelőjét, a bűnös irodalom teóriáját. Amelyben – ki tudja miért? – mindenkitől szükségeltetik az önkritika. A vétkek nem neveztetnek meg, és többnyire nem szólnak személyekre sem. Primitíven zseniális lélektannal ébresztve a kollektív büntudat és állandó veszélyeztetettség pszichózisát.⁴¹

Darvas mindent a végső következtetésig visz, és múlt-rajövőre vonatkozóan – köntörfalazás nélkül – leegyszerűsített világossággal ki is mond. A múltról: hogy mindenki vétett valamit a nép ellen, tehát van bevallani valója. A jövő-

⁴⁰ Lásd a 21-es, 24-es és 29-es jegyzetet.

⁴¹ Lásd a 26-os jegyzetet.

ről: hogy csak szocialista realista módon lehet, minden más variáció megszűnik. Így szentesítetik a múltbeli bűnösökből lett jövőbeli tiszták egyértelműen egyszínű irodalma.⁴²

Párhuzam, folytatás, elágazás

Mindhárom variáció van. De ez már inkább hazai kultúrhistoria általában, mint „Lukács-per” konkrétan. A párhuzam az építészeti vita, Major Máté megvádoltatásával a középpontban.⁴³ A szituáció és mechanizmus erősen hasonló. A minőség és a következtetések azonban — a téma jellege miatt — még egyértelműbbek. Vádirat itt is van, de a dramaturgia — valamelyest — módosult. A vádlott, még nem önkritika formájában, az érvelés reményével, nyíltan előadhatja nézeteit. Aztán működésbe lép a valószínűleg közvetlenül is, de metakommunikatív módon mindenképpen irányított mechanizmus. Két napon keresztül záporozzák a vádak. Közöttük — mi tagadás! — Lukács is. Itt is Révai hirdet, fellebezés nélküli, jogerős ítéletet, de itt is deklarálja, a kivégzés, a személyes-egzisztenciális konzekvenciák elmaradását. Ezután jön a vádlott önkritikája. És hálája is a könyörületes ítész iránt. Éppen úgy, mint a tegnapi vádlottnál, mai vádlónál, Lukács Györgynél.

A vita vagy per a mai olvasónak — valljuk be! — kifejezetten abszurd. Az építészet sajátzerűségének, funkcióhoz kötött, alkalmazott művészeti jellegének teljes figyelmen kívül hagyásával, direkt ideológiai-irodalmi érvekkel folyik. Indító tételként, bizonyításra nem szoruló — persze nem is bizonyítható — axiómaként kezeli az általános művészeti dekadencia, irodalmi „Neue Sachlichkeit”, festészeti expresszionizmus, képzőművészeti absztrakció és a sokkal átfogóbb, de egy-

⁴² Lásd a 27-es jegyzetet.

⁴³ In: *Új építészet, új társadalom*. 45—145.

ben gyakorlatiasabb új építészet, a Bauhaus közös gyökerűségét, sőt, azonosságát. Hamis premisszából fejleszt hamis konklúziókat, konkretizálhatatlan-illékony idolumokat, és ezeket kergeti hosszú felszólalásokon-oldalakon át. Főképpen kettőt: a tartalom és forma, sőt, szocialista tartalom és nemzeti forma máshol is nehezen megragadható, de az építészet esetében különösképpen képtelen doktrínáját. Így kapja meg a furcsa végeredményt: a leginternacionálisabb klasszikát mint nemzeti hagyományt, és a legkonceptiótlanabb eklektikát mint új stíluseszményt.

A folytatás a Déry-vita. Egy esztendővel az építész-káosz után. Úgy tűnik, minden évre esne egy látványos aktus. Legalábbis 53-ig ez a tendencia. Ezt, a Déry-vitát azonban kitünteti valami. Az eddigiekben ugyanis világos a motiváció. Megvan a maguk — hamis premisszákból induló, de zárt — logikája. Itt megtörik. Nem indokolja sem a radikális fordulat — mint a Lukács-pert —, sem a terület feltűnő ideológiátlansága — mint a Major-ügyet. Lehet, a mechanizmus kezdett magától működni, a lendület vitte tovább. De inkább a személyes, indulati elemek hatalmasodtak el. Erre utal Révai szinte egyszemélyes játéka is. Ez az „önálló estje”, de — persze előre nem látható módon — jutalomjátéka is. Az adalékokat ezúttal is — még Lukács kapcsán — Horváth szolgáltatja. És — nagyjából — megadja a hangot is. Megvádolja Déryt a század java világirodalmával: Prousttal, Hemingway-jel, Steinbeckkel. Noha az elsőhöz lehet ugyan köze, de nem mérhető hozzá; a másodikhoz és harmadikhoz lehet ugyan mérhető, de nincs köze hozzá. Meg szó esik persze az excentrikus figurákról, hogy nem átlagalakokkal operál. És belülről ábrázol, azaz lélektanilag motivál. Ezzel fölösleges finomságokat visz a proletárhősök ábrázolásába, mint Ocsenás és Köpe Bálint híres jelenetében. Vagy éppen elmosza a különbségeket. Pszichológiai miszticizmusában közös nevezőre hoz fasisztát és kommunistát. Mindez összefügg a munkásosztály elszigeteltségének tételezésével. Hogy szovjet nélküli munkásmozgalmat ábrázol már a háború

előtt is.⁴⁴ Nem érdemes folytatni. A vádak szerkezete és minősége is adott. Révai csupán – szokása szerint – koncepcióba foglalja és magasabb szintre is emeli. Ezúttal valamivel később. Valószínűleg pontos ütemezés szerint.

Az elágazás a többször is felmerülő sematizmus-vita. Vagy inkább sematizmus-ellensematizmus-komplexum. Amit Horváth Déryben, Tersánszkyban, Karinthyban bírál – egyértelműen az ábrázolás leegyszerűsítése, a művészi világkép uniformizálása felé mutat. A lélektani elmélyítés, a karakterbeli egyénítés, a társadalomábrázolásban megcsilánló kritika feladásával. És persze az eszmei irányítás, a pártirányítás hihetetlen szimplifikálásával. Erre orientál Ázsájev glorifikálása is. Amely egy lényegesen magasabb művészi szintnek egy lényegesen alacsonyabb művészi szintet tesz meg mércének.⁴⁵ És mi tagadás, ezt, a kínos leegyszerűsítést támasztja alá – szinte minden lényeges pontjában – Révai hírhedett Déry-bírálata, és az egész utána fellángoló, egyszólamúra hangszerelt pseudovita. Ugyanakkor Révai észre is veszi, hogy baj történt. Mindezzel egyidőben ő kezdi emlegetni a sematizmust. Meg a lélek elmélyült ábrázolását, sőt, az új típusú magánélet művészi meglevenítését is. Kettős orientációról van szó. Olyanról, amely egyrészt – objektíve – ösztönzi és előírja, másrészt – szubjektíve – felismeri és bírálja a sematizmust, az irodalmi ábrázolás elszürkülését.

De mindezek már messze túlmutatnak a „Lukács-peren”. beszédes adalékok – persze azzal együtt – egy korszak történetéhez. Nem lehet őket, a „Lukács-per” sem, egészében feltárni. Csak a kor teljes történelmével, irodalomtörténetével, esztétikatörténetével és eszmetörténetével együtt. És persze egy Lukács- és Révai-monográfia részeként, vagy annak fényében.

⁴⁴ Erre vonatkozóan is lásd a 21-es, 24-es és 29-es jegyzetet.

⁴⁵ Uo.

SZIKLAI LÁSZLÓ

LUKÁCS GYÖRGY A MOSZKVAI SZEMLÉBEN

Két régi felvétel Lukácsról a húszas években. Else Ernst és Vajda Sándor megfigyelései – azonosságokkal és főként eltérésekkel. Mindkettő ugyanott készült: Hütteldorfban, Bécs egyik elővárosi villájának lakásában. Két látószögből.

Az első kép Lukács szobájáról:

„Egy tábori ágyféle volt benne, egy mosdó, egy barnára festett ruhásszekrény, egy kifakult huzatú dívány, egy nagy íróasztal, könyvespolcok, különböző fajtájú székek. Mindez összeviszsa, és a szoba olyan zsúfolt volt, hogy csak hegyén-hátán tudtunk eljutni egymáshoz. Egy vaskályhából izzó hőség áradt. Valahol felemelkedett Lukács, hozzánk nyomakodott, és tanácstalan mosollyal üdvözölt bennünket.”¹

A másik kép:

„Szobájának falait könyvállványok foglalták el, ott sorakoztak a könyvek ezrei. Vaskos kötetek, madzaggal összekötött folyóirat-évfolyamok. Ott voltak Mehring Neue Zeit-jának teljes évfolyamai, az Inprekorr mappákban. Könyvek tornyosultak az íróasztalán. Ő maga többnyire az asztalnál, ritkábban az ablaknál ült. Olvasott és írt. Mind a kettőt egyszerre. A szivar a szájában lógott vagy egy hamutartó szélén füstölgött. Ritkán láttam, hogy a kávéscsészéje üresen állt . . . A Lukács-ház levegője üdítő volt.”²

A „rendes” tárgyak, a „tisztos” polgári környezet hangsúlyozott hiánya, a fészengés, a szorongatóan kínos idegen-

¹ Else Ernst: *Aus den Erinnerungen (Wien 1924)*. In: *Paul Ernst und Georg Lukács. Dokumente einer Freundschaft*. Hrsg. von K. A. Kutzbach. Sonderband von „Der Wille zur Form”, Jahresgabe 1973/74. 165–166.

² Vajda Sándor: *Az emigráció üvegburájában*. Emlékek Lukács Györgyről és másokról. Kortárs, 1981/7. 1105–1106.

ség — erre emlékezik Frau Ernst. Vajda figyelmét a zsúfolt polcok, a szocialista és kommunista irodalom ragadja meg, az otthonosság, az általa tisztelt tekintélyes tudós minden elfogultságot oldó közvetlensége: a dolgozó Lukács, akihez a 100%-ba készülő cikkért mindig örömteljes várakozással indult, s akitől jó hangulatban jött el.

Paul Ernst feleségének visszaemlékezése teljesen hiteles beszámoló mind az „új” Lukácsról, mind pedig a megváltozott barát iránt feltámadó kétség és szájalom érzéséről.

„Olyan volt, mintha barátunkkal még minden úgy volna, mint régen; de filozófiai esztétikai munkájáról, amelynek jelentős kezdeteit Schlierseenél megismertük, éppenséggel tudni sem akart többé. Ezek a kezdetek — mint rémülten értesültünk — az események sodrában elvesztek. És a legszomorúbb az volt, hogy ő ezt nem sajnálta. Már csak egy ügy eszközének érezte magát, melynek lényéhez alapjaiban nem volt köze. A beszélgetésben így végül kerültük ezeket a területeket, és akkor ismét játékba lendült kifinomult és éles szelleme, humora, melyet rendszerint derűs oldalpillantás kísért, és egy szabad világban voltunk vele, ahol a fanatizmus rossz valósága köddé foszlott . . .”³

Lukács ezidőtájt már valóban nem akar tudomást venni elsüllyesztett heidelbergi művészetfilozófiájáról, mint ahogy *A regény elméleténél* „érdekesebb és érdekesebb olvasmányt” ajánl Vajda Sándornak. Új esztétikát és hozzá új művészetet keres (inkább keres még, mintsem talál), melynek jelentős kezdeteiről Ernsték talán a legszembetűnőbben egy jénai folyóiratból értesülhettek. A *L'art pour l'art és proletárköltészet* című írása⁴ arról is tudósít, miért nem kívánt az „események” után a forradalom előtti időkre visszatekinteni.

Lukács hisz a proletártársadalom művészetújító erejében. Mit nyújthat ez a polgári lét kiüttlanságával szemben a művészet számára — teszi fel cikkében a kérdést. „Eleinte

³ Else Ernst: i. m. 164.

⁴ Lukács György: *L'art pour l'art és proletárköltészet*. Világosság, 1973/12. 751. — Eredetileg: *L'art pour l'art und proletarische Dichtung*. Die Tat, Jena, 18. Jg., II. 3. Juni 1926.

rendkívül keveset. Az pedig nem helyénvaló, ha a proletárforradalmár, a marxista utópikusan túlértékeli a valóban meglevő lehetőségeket.” A proletárforradalmi művészet eleve kedvezőtlen feltételek között indul, nincsenek olyan kezdeményei, mint a polgárság forradalmi költészetének a feudalizmus világán belül, s a kommunizmus alsó fokán minden átalakulás ellenére még fennmaradnak a kapitalizmus struktúraformái. „Az a hatalmas forradalmasodás, melyet átélünk és amelyet a forradalmi proletariátus hajt végre, eleinte kevésbé forradalmasítja a *közvetlen-érzéki* valóságot (a költészet anyagát és formáját) mintsem felszínesen gondolnánk.”⁵ Bármennyire is fanatikus szektahívőnek tűnt ekkoriban Lukács a *Brunhild* írója (és felesége) szemében, valójában nem várt „hirtelen csodát”, igyekezett távol tartani magát az utópikus képzetektől, s Oroszország új, tehetséges költőinek „botladozó” műveiben csupán azt érzékelte, hogy a forradalomhoz kötődő művészek kezdenek társadalmilag és emberileg szilárd talajt tudni a lábuk alatt.

Ha netán szükséges külön is tanúsítani, hogy *lett-e* az ügy szolgálatának köze Lukács lényéhez, felidézhetők Vajda Sándor emlékei:

„Az orosz irodalomról szóló beszélgetésünk — igazat mondván: én hallgattam, ő fejtegette nézeteit — hol egyes írókról, hol korszakokról, vagy egyes művekről —, amelyek valamely konkrét kérdésből indultak ki, mindig gazdagítottak, gondolkodni valót adtak. Hol klasszikusokról, főképp Tolsztojról, hol az új szovjet irodalomról kezdett valami újat. Mintha egy remekbe csiszolt drágakövet mutatott volna minduntalan új oldalról, mindig más csiszolást ragyogtatva fel előttem. Állandóan ösztönzött, hogy foglalkozzam az új szovjet könyvekkel, belőlük megismerhetem az ott sarjadó élet új formáit, új embereit, az új viszonyok között kialakuló új kapcsolatokat. A 100 % föltétlenül hozzon szemelvényeket, nógatott. De csak eleinte. Aztán szidta a moszkvai magyar írókat, akik úgy látszik, nem törődnek az új szovjet irodalommal.”⁶

⁵ Lukács György: i. m. 753.

⁶ Vajda Sándor: I. m. 1110.

Lukács írása a proletárköltészetről egy „nem esztétikai” korszak kivételes darabja: a húszas évek második felének koncentrált *esztétikai* üzenete. 1925 és 1929 között természetesen más műveiben is érint esztétikai kérdéseket; az Új Márciusban és a 100%-ban megjelenő cikkei, kritikái többször foglalkoznak főleg a magyar (ritkábban más) kultúra és irodalom jelenségeivel, alkotásaival, képviselőivel. Elméleti orientációjának iránya egyértelmű, ám egyelőre kevésbé ismeri a szovjet irodalmat; *politikai* kritériumai világosak, ám esztétikai értékelése kevésbé. Az egyetlen mű, amit említ Libegyinszkij *Egy hét c.* könyve. „A legbiztosabb kézzel formált műnek”, a „legtudatosabb proletár és kommunista alkotásnak” nevezi, amely „mind ez idáig ebből a fejlődésből előttem ismert.”

Megváltoznak-e néhány év múlva Lukács nézetei a proletariátus forradalmi művészetéről? A publicista – az ügy eszköze. Bécs után, Moszkvában vajon fokozódik-e az a veszély, hogy a jónak hitt ügy mechanikusan működő instrumentuma, egy szektás taktika pusztá szócsöve legyen, hogy sokkal inkább a fanatizmus rossz valóságába kerüljön, mint a II. Internacionálé ideológiai örökségének, a fasizálódó polgári tudatnak a kritikusaként, a „lenini korszak” teoretikus értelmezőjeként? Kimutatható-e újrakezdésén belül itt is bizonyos folytonosság a 100% és a Moskauer Rundschau „esztétikája” között, éppúgy mint például a 100% Lassalle-cikke⁷ és az 1931-ben született nagy Lassalle-tanulmány „filozófiája” között?

Lukács első hosszabb moszkvai tartózkodásának idején született publicisztikájáról főként azoknak a sokáig feledésbe merült cikkeknek az alapján alkothatunk képet, amelyek a Moskauer Rundschau hasábjain jelentek meg. Az 1929-től 1932-ig németül (majd angolul) kiadott politikai és kulturális információs hetilapot Otto Pohl, az osztrák munkásmoz-

⁷ Lukács György (Schönstein Sándor dr. álnéven): *Lassalle. 100%*. 1928. szept. II. évf. 1. sz.

galomban, az Osztrák Köztársaság és a Szovjetunió kapcsolatának fejlődésében jelentős szerepet betöltő diplomata újságíró szerkesztette, akit Lukács esetleg korábbról ismerhetett. A Szemle mindenekelőtt a két ország proletáirodalma között közvetítő fórum volt, rendszeresen közölte német és szovjet írók műveit, recenziókat a legújabb kiadványokról, beszámolt a szovjet irodalmi élet eseményeiről, vitáiról. A lap közvetítő munkájában Lukács 1930 szeptembertől 1931 decemberig vesz részt; ezalatt tizenöt írása jelenik itt meg, amelyek nagyobbik fele szovjet regényekről szóló kritika.

Először foglalkozik intenzíven, rendszeresen ezzel az irodalommal. Ha felsoroljuk azokat a kortárs szerzőket, akikről recenziót közöl (Solohov, Ehrenburg, Leonyid Leonov, Karavajeva, Bogdanov, Pantyelejev, Vszevolod Ivanov, Vera Inber, Nyikityina, Panfjorov), s hozzátesszük még azok nevét is, akiket futólag egyáltalán megemlít (Gorkij, Gladkov, Fagyejev, Pilnyak, Saginyan, Sapovalov, Ognyev, Szemjonov, Libegyinszkij, Kia, Taraszov-Rogyinov), néhány *formális* sajátosság azonnal szembetűnik: tájékozottságának köre egyszerre tág és szűk; az írók között egyaránt akadnak világirodalmi nagyságok és teljesen jelentéktelenek; az érintett irodalmi műfajok elég változatosak (regény, elbeszélés, memoár, ifjúsági- és gyermekirodalom). Ha messze-menően figyelembe vesszük, hogy a recenzens számára kizárólag a németre fordított művek voltak elérhetőek, valamint egy hetilapnál kialakuló szokásos munkamegosztást (a maga véletleneivel), a bírálatok „napi”, megrendelt, alkalmi jellegét, még mindig — ezeken túl is — megmarad az a benyomás, hogy moszkvai szemléje bizonyos mértékig *esetleges*. Miért? Lukács cikkeinek *szemlélete* egységes ugyan, de kiforratlannak tűnik irodalmi értékrendje (Gorkij pl. nem viszonyítási pont!), a kritikák egyes műveket, egyedi jelenségeket értékelnek, de alig érzékeltetik a *szovjet művészeti élet* tendenciáit, erővonalait konkrét — akár az ekkor bevett — rendező elvek alapján.

Az esetlegesség benyomásának felülvizsgálata azonban felkelti azt a gyanút, hogy Lukács a szovjet irodalmat első-sorban nem „belülről”, nem annyira irodalomtörténeti-rendszerező igénnyel vagy kizárólag esztétikai aspektusból veszi szemügyre, hanem *más* célt követve. S valóban: a *német olvasó* felé fordul. Közvetít. Sokkal inkább a *szovjet irodalmat*, mint a *szovjet irodalmat*. Mit rejt ez a furcsának, erőltetettnek tetsző megkülönböztetés, ám mégis valóságos hangsúlyeltolódás? Eleve a befogadásra irányuló *kettős* kritikát. Lukács „műkritikusként” úgy ismerteti-bírálja a legújabb szovjet regényeket, mint a Szovjetunió, a szocialista társadalom (és története) „ideológiai visszatükröződéseit”, mint *információk forrását*. Perdöntő ezért számára, hogy ezek valóságos, hűséges képet nyújtanak-e a német embereknek az épülő új világ összefüggéseiről, folyamatairól, változásairól, perspektíváiról. A művek megítélésében így mindenképpen döntő azok várható politikai, ideológiai és esztétikai hatása. Leonyid Leonov könyvéről (*Megindul az erdő*) szóló recenziójában Lukács azt a szempontot, hogy a regény *dokumentum* a szovjet valóságról, külön is rögzíti.

„A Szovjetunió irodalma külföldön túlnyomórészt *anyagával és tartalmával* hatott. Ez nem csupán érthető, hanem egyben teljesen rendjén való. Érthető, mert egy igen széles olvasóközönség, munkások és bizonyos polgári és kispolgári rétegek ezekből a művekből próbálnak közvetlen, szemléletes képet alkotni maguknak a szovjet valóságról. Azok, akik a forradalmi marxizmus—leninizmus segítségével megértik a szocializmushoz vezető fejlődés útját, örömmel fogadják annak életteli illusztrációját, amit elméletileg már kimunkáltak magukban. Azok pedig, akiket osztályjellegű okok megfosztottak ettől, az irodalomban keresnek konkrét szemléltető anyagot, eleven dokumentumokat homályos rokonszenvük vagy társadalmilag motivált ellenszenvük számára.”⁸

A lukácsi bírálatnak ugyanakkor van egy másik funkciója: nemcsak magát a művet (a befogadás oldaláról), hanem

⁸ Lukács György: *Új tartalom, régi forma*. In: *Esztétikai írások 1930—1945*. Bp. 1982. 540. Eredetileg: *Neue Inhalt und alte Form*. Moskauer Rundschau, 11. 1. 1931.

befogadását is (a mű oldaláról) érinti. Lukács egyfelől a *szovjet* regény, másfelől azonban a *német* olvasó kritikusa. Magától értetődik, hogy a befogadás kritikája különösen élessé válik abban az esetben, ha Lukács úgy tartja: a recenzált mű világképe, művészi formája és mondanivalója kifejezetten találkozik a német polgárság, a kispolgári és értelmiségi rétegek politikai és esztétikai elvárásaival, „sikeresen” erősíti hamis képzeleteiket, ideológiai előítéleteiket. Ezen a ponton természetesen az is kiderül, hogy Lukács végső soron teljes megfelelést feltételez a művészi alkotás és hatásának *osztályalapja* között, ami egyben azt jelenti, hogy ekkori publicisztikai gyakorlatának két funkciója — mű- és hatás-kritika — egymásba kapcsolódva működik.

A szovjet regény és a Malik kiadó polgári olvasótábora együttes, egyidejű bírálatának ez a szerkezete, a moszkvai szemle közvetítő mechanizmusa részleteiben is jól megfigyelhető Ehrenburg könyveinek elemzéseiben.⁹ Lukács az egyik legtehetségesebb, nem mindennapi kifejezőkészséggel rendelkező írónak tartja Ehrenburgot, aki maró iróniával leplezi le a tőkés gazdaság embertelen világát éppúgy, mint a modern kapitalista korszak hazug ideológiáját. Hírnevét, sikereit azonban Németországban, hangadó kritikusok és polgári vagy kispolgári olvasók körében — véli Lukács —, nem csak „és nem is elsősorban művészi értékeinek” köszönheti. Mi akkor vonzóerejének titka? Kisebbik részben és csupán formálisan az orosz-szovjet irodalom iránti általános érdeklődés, valamint az, hogy Ehrenburg közelebb áll mind a Németországban kedvelt forradalom előtti orosz irodalomhoz, mind a jelenleg uralkodó európai irodalmi áramlatokhoz, mint az új szovjet írók zöme (pl. Fagyjev). Sikerének egyik lényeges oka „igazságossága”, „tendenciamentessége”.

⁹ Georg Lukács: *Ilja Ehrenburg*. Moskauer Rundschau, 9. 11. 1930.; *Die heiligsten Güter*. Moskauer Rundschau, 4. 10. 1931.

„Élesen bírálja a kapitalista világot, de ellensúlyként ugyanolyan élesen, ugyanolyan ironikusan ostromozza mindazt a hibát, kinövést, egyenetlenséget, igazságtalanságot és groteskséget, amit a forradalmi fejlődés során megfigyelt.”¹⁰

Antikapitalizmusa szimpatikussá teszi az értelmiség és a kispolgárság körében; hitelét növeli, hogy nem emigráns orosz író, a proletariátus győzelmét otthon élte át és érzékeltes képekben, „közelnézetben” ábrázolja. Ehrenburg „lelki” és „lelkiismereti” problémái szintén ismerősek, érthetők ennek a valójában sem a burzsoáziához, sem a proletariátushoz nem tartozó, outsider-szerepre kárhozott réteg számára, amely

„éppen azért azt képzei magáról, hogy amazok harcának pártatlan bírója lehet, hogy olyan kérdések foglalkoztatják, amelyek »mélyebbek«, »emberibbek«, »örökkévalóbbak« a jelen harcainak közvetlen céljainál.”¹¹

Ehrenburg eljut saját társadalmi rétegének önkritikájáig, de nem csatlakozik egyik nagy osztályhoz sem, megőrzi régi érzelmeit és szemléletét, amelyet áthat a *nihilista irónia*. Hitetlen fölénye azonban komornyikbölcsség (Hegel: „A komornyik számára nem létezik hős”), a forradalommal szembeni lakájfölény. Teljesen helytálló részmegfigyelései ellenére művészileg csődöt mond; a részletek elvesztik életigazságukat, mivel éleslátásával együtt is vakon áll korának legnagyobb, forradalmi eseményei, az egész összefüggései előtt. „Ám éppen ez eredményezte Európa-szerte Ehrenburg sikerét, hogy *ilyen módon* mondott csődöt, és ez a záloga további sikereinek is.”¹²

Amikor Lukács 1930–31-ben a „sarjadó élet új formáinak” irodalmi ábrázolásait vizsgálja, amelyek elevenen dokumentálják a hadikommunizmus, a NEP, a rekonstruk-

¹⁰ Lukács György: *Ilja Ehrenburg*. In: *Esztétikai írások 1930–1945*. 535.

¹¹ Uo. 536.

¹² Uo. 538.

ciós időszak új viszonyait, már nem indulhat ki többé abból, hogy a Szovjetunióban lezajlott társadalmi változások alig forradalmasították a proletárköltészet anyagát és formáját, a közvetlen érzéki valóságot. Ellenkezőleg. A gyors szocialista átalakulás benne is azt az érzést kelti, hogy itt „a holnap mindig valójában a tegnap”. Történelem. A szovjet regény a múlt *post festum* dokumentuma:

„a Szovjetunió fejlődésének rohamos üteme mellett ... majdnem minden regény, amelynek koncepciója *égetően aktuális, történelmi* regénnyé lesz mire megjelenik, mert az életnek már túlhaladott szakaszát tárgyalja. (Mindez magától értetődően fokozottan áll az orosz regények német fordítására.)”¹³

A tartalmi, politikai bírálat szempontja ezúttal nem az, hogy az olvasó elméletileg kimunkált világnézeti meggyőződését, osztályálláspontjától függő rokonszenvét vagy ellenszenvét a szovjet valóság életteli illusztrációja, konkrét érzéki szemléltető anyaga mennyire erősíti meg. A tartalmi információ vonzerején túl, az új szovjet szépirodalom, mint történelmi dokumentum, lehetővé teszi a jelen tudatos kontrollját a múlt felett. A befogadó „a múltba néző próféta” szerepében ugyan is tapasztalatból tudja, hogy milyen fejlődés ment végbe a regény befejezése óta, s afelett kell „óvatosan”, „a történelem iránti tapintattal” ítélnie, hogy helyes volt-e a mű egykori perspektívája.¹⁴

Hogy mennyire jelentős éppen az olvasónak kínált aktuális tanulság szempontja ennek az időszaknak a lukácsi publicisztikájában, az pontosan lemérhető, ha összevetjük azt a két merőben eltérő hangvételű és szövegű recenziót, amit Bogdanov: *Az első lány* c. „romantikus” történetéről publikál. (Nem az a ritka, hogy Lukács egy könyvről kétszer,

¹³ Lukács György: *Gyár az erdőben*. In: *Esztétikai írások 1930–1945*. 544. — Eredetileg: *Die Fabrik im Walde*. Moskauer Rundschau. 8. 2. 1931.

¹⁴ Vö.: Lukács György: *Új orosz szépirodalom*. Id. köt. 547. — Eredetileg: *Neue russische Belletristik*. Moskauer Rundschau, 25. 4. 1931.

különböző lapokban, ugyanazt a kritikát közli, hanem az, hogy másodszorra teljesen új kritikát ír.) A korábbi recenzió címzettje a Moskauer Rundschau német, míg a későbbi a Sarló és Kalapács magyar olvasója.¹⁵ A magyar olvasó számára 1932-ben az elemzés helyére inkább az ismertetés kerül, a kritikát pedig felváltja a történeti tanulságok didaktikusabb megfogalmazása.

Lukács moszkvai szemléje nemcsak azoknak az íróknak a műveit közvetíti, akik a forradalom és a proletárhatalom hívei, hanem néhány olyan könyvről is beszámol, amelyeknek szerzői az ellenség vagy legalábbis nem a győztesek szemével nézik az alakuló új világot. A legenyhébben ezek közül E. D. Nyikityina volt szociálforradalmár memoárját ítéli meg, amely bár apolitikus, de józanul tárgyilagos, olvasmányos leírás tizenhárom politikai elitért izgalmas szökéséről, és amely ugyan „csupán szépirodalmi színezetű” (nem mutatja be sem a mozgalom korabeli állapotát, sem a történeti körülményeket), mégis mentes az ilyen témák feldolgozásánál szokásos lírai, heroizáló vagy szenzációhajhász ábrázolásmódtól. Lukács felhasználja az alkalmat, hogy megjegyezze: „a német átlagolvasó szemében a cári Oroszország illegális munkásmozgalma úgy tűnik, mintha csupa kaland és romantika volna”, s ezt a hamis képzetet főleg az hívta életre és tartotta fenn, hogy Szavinkov (Ropsin), Gersuni, sőt még a színvonalasabb Leo Deutsch regényei és visszaemlékezései az illegalitásnak nem elsősorban a politikai vonatkozásaira helyezték a hangsúlyt. A bolsevikok (Pjatnyickij, Sapovalov, Krupszkaja) memoárjaival ezzel szemben először került az illegális munka mint harci módszer, technika — minden romantikus mozzanatával együtt — szoros összefüggésbe a munkások és parasztok önfelszabadításáért vívott *politikai* harccal. Lenin elméleti írásaibó

¹⁵ Vajda Sándor: (Lukács György): *Bogdanov: Az első lány*. Sarló és Kalapács, 1932. 3. (A *Sarló és Kalapács* közölte a regény első fejezetét.)

vált világossá, hogy az illegalitás változó tartalma és formája az oroszországi munkásmozgalom fejlődésének nem meghatározója, hanem csak következménye.¹⁶

Szigorúsága, elemzési módszere, politikai-esztétikai alapelveinek jellegzetességei miatt jelentősebb Lukácsnak *A másik oldalról* . . . szülő recenziója, melyben Schalom Asch (*Álarcok*), Csetverikov (*Karijszkij mérnök lázadása*) és Rösman (*Fischbein leteszi a fegyvert*) regényeit bírálja. Először is vitába száll az audiatur et altera pars elvével, azzal a befogadói előítélettel, hogy a barikád másik oldalán állók művei lényegesen kiegészíthetik a proletárok országáról alkotott képet, s csak így nyerhető sokoldalúan teljes információ a forradalomról és a szocializmus építéséről. Lukács kritikájának alapgondolata egyszerre politikai és esztétikai elv:

„Formalista, üres, elvont és ezért hibás az a feltételezés, hogy bármely osztály leírása más osztályok részéről *feltétlenül* érdekes és tanulságos, hogy ezáltal akárcsak *kiegészítést* kapna az illető osztály irodalmi önszemléletéhez. Nem. Mindenkor a haladó osztály érti meg önmagát és a vele szemben álló többi osztályt. (A gazdasági helyzete által adott határok között.) A maradi, reakcióssá vált osztályok egyre inkább elvesztik képességüket az önismeretre és önkritikára, és ha osztályellenségeiket ábrázolják, egyre inkább tehetetlenségből fakadó, akaratlan karikatúrát rajzolnak.”¹⁷

Úgy tűnik, mintha Lukács gondolatmenete itt egybevágna azzal a marxi megállapítással, hogy csak a történelmileg magasabbrendű társadalmi (és tudat-) forma képes a múltbeliek megértésére.¹⁸ A két történetfilozófiai álláspont között azonban döntő eltérés van. Míg Lukács ezúttal a *haladó*

¹⁶ Lukács György: *E. D. Nyikityina: Tizenhárom asszony megszökik*. In: *Esztétikai írások 1930–1945*. 552. — Eredetileg: *E. D. Nikitina „Dreizehn Frauen flüchten”*, Moskauer Rundschau, 19. 7. 1931.

¹⁷ Lukács György: *A másik oldalról* . . . Id. köt. 367. — Eredetileg: *Von der anderen Seite* . . . , Moskauer Rundschau, 25. 8. 1931. és 30. 8. 1931.

¹⁸ Karl Marx: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai*. Bevezetés. MEM 46/I. Bp. 1972. 31.

osztályhoz szükségszerűségként rendeli hozzá a helyes megértést (öntudatot), s a hanyatlóhoz az önkritika képességének csökkenését, Marx abból indul ki, hogy az *előző fokok* teljesebb megértésének „egészen meghatározott feltételek között” realizálódó alapja a fejlettebb forma önkritikája, amiből természetesen nem következik, hogy a haladó osztálynak, legyen az akár a „feltörekvő” polgárság vagy a proletáriátus, mindig helyes tudata lenne mind önmagáról, mind a vele szembenálló osztályokról.

Haladás és helyes osztálytudat szigorú azonosításának esztétikai végkövetkeztetése az, hogy „a proletárforradalmat nem lehet másképp ábrázolni, *kizárólag* a proletáriátus álláspontjáról.”¹⁹ Hogyan fest ezek után közelebből éppen a forradalom „lehetetlen” ábrázolása például Schalom Aschnál, akinek művét kritikusa végül úgy értékeli, hogy az még csak nem is az októberi forradalom karikatúrája vagy ellenséges pamflet róla, hanem egyszerűen a forradalomtól megcsömörlött „baloldali” nyárspolgár impresszionista-pszichologizáló átlagregénye. Lukács elismeri, hogy Schalom Asch objektivitásra törekszik, „energikus ecsetvonásokkal” jeleníti meg a régi Oroszország alakjait (földbirtokosok, árdragítók, gyárosok, stb.), sőt képes letűnésük szükségszerűségét érzékelteni; hogy „néha egészen jól sikerült zsáneralakokat” teremt és a „polgári oldalon”, helyenként ugyan hibásan, de ösztönösen érzi a társadalmi összefüggéseket. E pozitívumok elismerését azonban rögtön korlátozza a kritika: az író objektivitása kimerül abban, hogy mindkét táborban *pszichologikusan* kutatja az „emberi” nagyságot és gyöngeséget.

Ezen a ponton kedvező lehetőség nyílik arra, hogy összehasonlítsuk Lukács recenzióját azzal a bírálattal, amelyet Lenin 1921-ben írt egy „eszeveszettségig dühös fehérgárdista”, Arkagyij Avercsenko *Tucatnyi kés a forradalom hátában* c. könyvéről. A dilemma politikai-esztétikai lényege itt ugyanaz: hogyan ábrázolja a forradalmat a másik oldal,

¹⁹ Lukács György: *A másik oldalról* . . . I. m. 370.

a „forrpontig hevült” gyűlölettől fűtött ellenforradalmár? Lenin válasza módszertanilag rendkívül tanulságos. Avercsenko tehetségre valló elbeszéléseit helyenként éppen a lán-goló gyűlölet teszi művészileg kifejezővé, és pedig abban az esetben, ha olyan témákról szól, amelyeket kitűnően ismer, átélt, átgondolt és átértzett. Lenin egyáltalán nem vonja kétségbe, hogy a barikád másik oldalán álló író képes a *realizmusra* (magát a fogalmat Lenin nem használja, mégis erről van szó), ha a szükséges valóságismerettel és őszinteséggel rendelkezik. Avercsenko

„meglepő tehetséggel ábrázolja a régi, gazdag, jóllakott, a megcsömörlött Oroszország képviselőinek, a földesuraknak és gyárosoknak érzéseit és hangulatát. Így, éppen így kell látniuk a forradalmat az uralkodó osztályok képviselőinek.”²⁰

Teljesen nyilvánvaló, hogy a két recenzió közötti lényeges eltérést nem önmagukban a bírált írók, műveik jelentős különbségei, (kvalitásuk, esztétikai minőségük, vagy az értékelés egyes részigazságai (Lukácsnak éppúgy igaza lehet, mint Leninnek) a megítélésnél alkalmazott különböző konkrét kritériumok határozzák meg, hanem a kritika *módszere*. A módszerbeli – szemléleti eltérésből következik, hogy míg Lenin nézete szerint még az eszeveszett gyűlölet sem zárja ki, hogy a volt uralkodó osztályok képviselői valóságosan ábrázolják a forradalmat („így, éppen így kell látniuk”), ha tudatosan nem is ismerik fel annak valóságos társadalmi mozgatóerőit, addig Lukács – tíz évvel később – a másik oldalon született bármely regényt kizárólag a forradalom olyan leírásaként tart lehetségesnek, amire illik a régi kiszólás: „ahogyan azt Móricka elképzei”. Lenin érdekesnek és tanulságosnak vélte Avercsenko néhány elbeszélését az orosz munkások és parasztok irodalmi önszemlélete szempontjából, érdemesnek tartotta utánnyomásukat. Amikor Asch

²⁰ V. I. Lenin: *Egy tehetségre valló könyvecske*. LM. 33. köt. 58.

könyve a bécsi kiadás után Budapesten is megjelent, Lukács magyarul újra közölte – ezúttal szó szerint – kritikáját.²¹

*

„Hol klasszikusokról, főképp Tolsztojról, hol az új szovjet irodalomról kezdett valami újat” – emlékezik Vajda Sándor hütteldorfi beszélgetéseire Lukáccsal. A 100%-ban megjelent cikkek között található egy rövid írás Tolsztojról, éppen Vajda Sándor aláírásával, amely valószínűleg Lukácstól származik (legalábbis az ő keze nyomát viseli).²²

Szerzője, anélkül, hogy utalna rá, azt az orosz marxista tradíciót (Plehanov, Lenin) képviseli, hogy nem a tolsztoji reakciós prófécia és prédikáció, Tolsztoj filozófiája marandó értékű, hanem művészete, eleven emberábrázolása, mely nem a hősök lelki problémáiból indul ki, hanem ezeket anyagi életfeltételeik következményeiként mutatja be. Tolsztoj nem volt képes saját tanítását ráerőszakolni alakjaira, így regényei – szándékával ellentétben – nemhogy igazolják, hanem cáfolják életfilozófiáját. A földesúri Oroszország felett „az orosz rög nagy költője”, a parasztmilliók tehetetlen gyűlöletével mond ítéletet.

A Moskauer Rundschau publicistája a legújabb szovjet irodalom mellett néha szintén beszél a klasszikusokról. Tolsztojról és Dosztojevszkijről. Amit Tolsztoj művészetéről mond, az önmagában tartalmilag megegyezik a korábbiakkal. Ám ugyanarról *másképp* és főleg *máshoz* szól. A német publikumhoz.

És éppen ez, hic et nunc, Lukács igazi problémája. A befogadás módja.

²¹ Joó Ferenc (Lukács György): *A kis Móric és az orosz forradalom*. Társadalmi Szemle, 1932. 5.

²² Vajda Sándor (Lukács György): *Tolsztoj Leó*. 100% 1928. 1. – A cikk szerzőségéről l.: Lackó Miklós: *Névtelenül vagy álneven megjelent, Lukács Györgynek tulajdonítható írások*. (1925–1929.) In: *Szerep és mű*. Bp. 1981. 105.

„Hatással lehet-e Tolsztoj napjainkban a német munkásra vagy a német értelmiségre? Nem avultak-e el kérdéseinek és válaszainak éppen az osztályelőfeltételei annyira, hogy ez lehetetlenné teszi az irántuk való eleven érdeklődést? Nem távolodott-e egész munkássága teljesen történelmi messzeségbe?”²³

A válasz keresésében, moszkvai nézőpontból, a 100% cikkéhez képest nem az az új, hogy Lukács immár Plehanovra és Leninre nyíltan hivatkozva Tolsztoj művészetének és világnézetének ellentmondásáról beszél („Tolsztojban *kizárólag* a költőt tiszteljük, de nyomatékosan elutasítjuk világnézetét”), hanem az, *ahogyan* a két – egyébként természetesen összefüggő – világnézeti és költői oldal erőnyeiről és gyengéiről szól. Tolsztoj ábrázolásmódja egyrészt azért nem avult el, azért lehet hatással a német munkásra, mert láttatja mind az orosz jobbágyvilág felbomlását, mind a kapitalizmus betörését kísérő embertelen borzalmakat (anélkül, hogy az író megértené a kapitalizmus lényegét, vagy forradalmi kiutat találna), s mindez még elevenen összefügg korunkkal; másrészt, mert szemben a naturalizmussal és a pszichológizálással, hősei és kapcsolataik leírásakor ösztönösen mindig a *kizsákmányolás* viszonyaiból indul ki (kik dolgoznak és kinek), alakjait mint egy meghatározott társadalmi réteghez tartozókat jellemzi.

„Ez az ábrázolásmód különösen aktuálissá vált napjainkban, amikor a kialakulóban levő proletárforradalmi irodalomnak az osztályharc a központi témája, amikor tehát az irodalom összes tartalmi és formai problémái (felépítés, jellemzés, ábrázolási technika stb.) az osztályösszefüggések kérdésében összpontosulnak.”²⁴

A tolsztoji példa! Csakhogy az osztályábrázolásé és nem a stílusé. Nem norma – példa. De nemcsak pozitív, hanem negatív, ami az ellentmondásos világnézetet mint magatar-

²³ Lukács György: *Tolsztoj Németországban*. In: *Esztétikai írások 1930–1945*. 253. — Eredetileg: *Tolstoi in Deutschland*. Moskauer Rundschau, 21. 9. 1930.

²⁴ Uo. 255.

tást illeti. Figyelmeztető, aktuális a német *értelmiség* számára: „az állam és a társadalom legélesebb bírálata ellenére Tolsztoj mégsem szakított soha radikálisan osztályával.” Az „erőszaknélküliség” ideológiája kitérés a szakítás szükségessége elől. Tolsztoj érzi, hogy az etikai és vallási kérdések középpontja a tulajdon kérdése, mivel azonban ezt nem tudja megoldani, sorra „ellenszenves” kompromisszumra kényszerül. „Egyes műveiben erről kimagasló önkritikát nyújt, amelyben feltárja és ábrázolja az övéhez hasonló magatartás társadalmi-gazdasági alapjait. Ezzel azonban csak körülírta, de nem törte át a korlátokat.”²⁵

Lukács a harmincas évek legelején „éppenséggel tudni sem akart többé” régvolt esztétikai-történetfilozófiai munkáinak kezdeteiről, *A regény elméletéről*. Dosztojevszkijről tervezett könyve elkészült fejezetének utolsó gondolatfutamai egykor a regény múlt- és jövőbeli formáiként kapcsolták össze Tolsztojt (akinel „láthatók voltak egy új világkorszakba való áttörés megsejtései”) és Dosztojevszkijt (egy új kor Homéroszát vagy Dantéját?), akinek „műveiben rajzolódik ki ez az új világ, távol a fennálló elleni mindenfajta harctól, egyszerűen szemlélt valóságként”, s akinek már semmi köze a 19. századi európai romantikához, a „tökéletesen bűnös” kor regényformájához.²⁶ A Moskauer Rundschau publicistája a Dosztojevszkij-hagyaték német kiadását bíráló recenziójában radikálisan új módon állítja szembe a két író: Tolsztoj világhírnevét reakciós ideológiájának köszönheti, de nem világnézete műveinek „*költői* magja”. „Dosztojevszkij művészetének ellenben éppen ez a centruma . . . Ami benne ellentmondásos, reakciós, az egyben költészetének művészi vezérelve.”²⁷

²⁵ Uo. 256.

²⁶ Lukács György: *A heidelbergi művészetfilozófia. A regény elmélete*. Bp. 1975. 593.

²⁷ Lukács György: *A Dosztojevszkij-hagyatékról*. In: *Esztétikai írások 1930–1945*. 65. — Eredetileg: *Über den Dostojewski — Nachlaß*. Moskauer Rundschau. 22. 3. 1931.

Dosztojevszkij a kispolgári értelmiség képviselője – állítja most Lukács. Az *Ördögök*ben kispolgári-ellenforradalmi dühtől megszállottan dülja fel saját alakjainak körvonalait, „csak hogy bemocskolhassa” a forradalmat és a forradalmárokat. Lukács mintha teljesen és végérvényesen megfélemedett volna arról az ellentétéről, amelyet a húszas évek elején, Dosztojevszkij politikai tendenciája és művészi víziója között kimutatott.²⁸ Természetesen Lukács most is tisztában van Dosztojevszkij antikapitalizmusával. Tíz évvel korábban még úgy vélte, hogy az *Ördögök* írójának művészetében a forradalom politikai elátkozása váratlanul átcsap „a forradalom abszolút, lelki szükségszerűségének költői dicsőítésébe”;²⁹ moszkvai szemléje azonban már egy olyan korszakban születik, amelyben eltűnik ez a költői diadal. Dosztojevszkij németországi hatása éppenséggel nem forradalmi irányú metamorfózisra ösztönöz, hanem ennek ellenkezőjére. Így Tolsztoj és Dosztojevszkij negatív, „ellenszenves” példája és szociális címzettje között lényegében nincs döntő különbség.

„Dosztojevszkij tehát, aki írói munkásságának tartalma és tendenciája szerint tulajdonképpen a »feketesázak« és a cári imperializmus költője volt, egyúttal a romantikus antikapitalista kispolgári-értelmiségi ellenzék egy részének írójává lett, egy olyan réteg írójává, amely ingadozik ugyan a jobboldal és a baloldal között, de amely számára kitaposott, széles út vezet jobbra, a reakció (manapság: a fasizmus) felé, de csak keskeny, nehezen járható ösvény a forradalom irányába. Dosztojevszkij... évtizedekre előre ideológiát adott a kispolgári értelmiségnek a forradalomtól való eltávolodáshoz.”³⁰

²⁸ Georg Lukács: *Stawrogins Beichte*. Besprechung von F. M. Dostojewsky: Die Beichte Stawrogins. München. Musarion-Verlag, 1922. (*Die Rote Fahne* 16. Juli 1922.) In: *Organisation und Illusion*. Politische Aufsätze III. Luchterhand, Darmstadt und Neuwied 1977. 156. o. — Teljesen hasonló szellemben ír Lukács egy másik cikkében, aláhúзва Dosztojevszkij kétségtelen világirodalmi rangját (Georg Lukács: *Dostojewski: Novellen*. Die Rote Fahne 4. März 1923.).

²⁹ Georg Lukács: *Stawrogins Beichte*. u. Uo. 157.

³⁰ Lukács György: *A Dosztojevszkij-hagyatékáról*. I. m. 64.

Nevezhetjük, sajnálkozva vagy kárörvendve a lukácsi ítéletet a fanatizmus rossz valóságába tévedt neofita szektás önmegtagadásának; felháborodhatunk azon, hogy míg hajdan a jövőendő Homéroszának vagy Dantéjának tekintette, most megrágalmazza a *Bűn és bűnhődés* szerzőjét; tárgyilagosan megállapíthatjuk, hogy pártideológusként érvényesített esztétikai értékrendje mélypontra süllyedt. Minden minősítésünk azonban felemás lesz, ha megmaradunk a konkrétan tetsző irodalomtörténeti szembesítésnél. A cáfolat célt téveszt, mert nem az ízlésficam esete ez. Lukács halálra ítéli Dosztojevszkijt (aki itt felettébb emlékeztet Nietzschére; ideológiai szerepe vele mintegy felcserélhető), ám az ítélet oka lényegében nem irodalmi-esztétikai. Dosztojevszkij dicsőségének hirtelen bukását jövődölve Lukács mindenekelőtt a német kispolgári értelmiséget ítéli pusztulásra azon a történelmi órán, amikor eljön a forradalmi proletariátus győzelme a készülődő fasizmus felett. Dosztojevszkij ezért nem pusztán irodalmi eset, esztétikai értékrendet kijelölő példa (akárcsak Tolsztoj), hanem világnézeti-politikai, mondhatnánk etikai alternatívát sugall: választást fasizmus vagy bolsevizmus között.

•

Vajda Sándor visszaemlékezése szerint Lukács — még távol Moszkvától — elragadtatással beszélt a szovjet szépirodalom alkotóiról, mintha egy remek csiszolású drágakövet mutatott volna fel egyre újabb oldaláról. S bár nem hitt egy vadonatúj művészet hirtelen világrajöttének csodájában, Paul Ernst nézetével ellentétben abban igen, hogy Oroszországban a proletárforradalom óriási haladást hoz majd az irodalom számára. A Moskauer Rundschau publicistája kétségtelenül megőrizte ezt a hitet. Már Béctől távol, megismerkedve azokkal a szovjet regényekkel, amelyek a „sarlódó élet” új formáit, új embereit és viszonyait ábrázolták, recenzióiban mégis a *bírálat* kerekedett felül a dicséreten; sokkal inkább, mint az esetleg egy magát az „ügy eszköze-

nek” érző kritikusról eleve feltételezhető lenne. A proletárművészetben egyelőre nem lelt remekműre.

Vajon maga a drágakő volt így közelről nézve nagyon nyers, túl durván csiszolt, vagy a lukácsi esztétika rávetődő fénye nem tudta igazi színeit felragyogtatni?

A legkedvezőbb lehetőséget e kérdések megválaszolására Lukácsnak a *Csendes Don* második kötetéről írt bírálata kínálja, amelyben sűrítve vannak jelen moszkvai szemléjének az aktuális ideológiai, politikai-taktikai vonásokon túlmutató, „tisztán” elméleti-esztétikai jellegzetességei. Solohov regénye éppenhogy a beteljesült ígéret diadalmas példája lehetne — briliáns a féldrágakövek között. Mégsem az. Annak ellenére, hogy Lukács a mű első részét művészi szenzációnak, leírásait és alakjait a jelenkori irodalomban páratlannak, egyenesen a klasszikusokkal vetekedőnek nevezi; annak ellenére, hogy „a *Csendes Don* második kötete is — minden gyengéje mellett — toronymagasan túlszárnyalja a legutóbbi évek polgári irodalmának java részét”.³¹ És Lukács ezzel együtt a *Csendes Don* folytatását Solohov művészi csődjének tartja.

Mivel mér? *Osztálymértékkel*. Solohov könyvét csakúgy, mint a többi szovjet regényt. Kritikájának ez a legfőbb, minőséget-értéket meghatározó esztétikai mértékegysége. Az osztály determinálja az egyént, az osztályviszonyok az emberek közötti viszonyokat, az osztálysors a személyes sorsot.

Aligha meglepő, hogy Lukács — következetesen alkalmazva az osztálymértéket — nem pusztán mű és hatásának osztályalapja közé tesz egyenlőségjelet, hanem ugyanebből az alaphoz eredezteti a művész tudatát, az alkotás folyamatát. A marxista elemzésnek — állítja — egyrészt az osztályhelyzet—ideológia—irodalmi forma determináns láncolatot kell

³¹ Lukács György: *Mihail Solohov*. In: *Esztétikai írások 1930–1945*. 534. — Eredetileg: G. L., *Michail Scholochow*. Moskauer Rundschau, 12. 10. 1930.

felfednie; másrészt azt, „hogya a költő osztályhelyzete hogyan bontakozik ki az alkotói folyamatban, hogyan nyomja rá az osztályhelyzet különös nyomatékkal a maga bélyegét épp a specifikusan költői problémákra stb.”³² S mindebből teljesen logikusan adódik az elmarasztalás: Solohov tudata — kozáktudat.

Az osztálymérték alkalmazása Lukácsnál tehát önmagában nemigen kelthet csodálkozást. Sokkal inkább az, hogy ez a típusú esztétikai determinizmus feltűnően megegyezni látszik a szovjet művészetelméletben 1930/31-ben jórészt uralkodó *vulgárszociológiai* felfogással. Az egybeesés azonban *látszat*, amit részben a megtevesztően hasonló terminológia kelthet; másrészt durván elhamarkodott következtetés, az uralkodó ideológiához való gyors taktikai alkalmazkodás felszínes magyarázatát kínáló csapda.³³ Ha figyelmen kívül marad az a már kimutatott összefüggés, hogy a Moskauer Rundschau kritikusa Moszkvából Berlinhez szól, hogy recenziói egyúttal a moszkvai német olvasóhoz intézett üzenetek (akkor is, ha netán hiányzik a címzett közvetlen megszólítása), hogy Solohov és Panfjorov elemzésére egyáltalán regényeik német kiadása nyújt alkalmat, akkor kézenfekvőnek tűnik az a feltételezés, hogy Lukács (a politikai „bukás” utáni „önvédelemből”) mindig az aktuális irodalom-

³² Lukács György: *A Dosztojevszkij-hagyatékról*. I. m. 62.

³³ Vö.: Alexander Stephan: *Georg Lukács' erste Beiträge zur marxistischen Literaturtheorie*. In: Brecht-Jahrbuch 1975. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1975. 79—111. A. Stephan azt akarja kimutatni, hogy Lukács szinte napról-napra követte a szovjet irodalompolitika változásait. „Annyi bizonyos — írja, hogy [Lukács] első marxista [?] irodalomelméleti cikkeinek teoretikus pozícióját a Moskauer Rundschau a szovjet-orosz viták határozták meg” (107.) Tanulmányának legfőbb hiányosságai — ezen kívül — nem annyira a tárgyi tévedésekben lelhetők fel, mint inkább abban, hogy egyrészt Lukács ekkori publicisztikai tevékenységét szinte teljesen elszakítja a húszas évektől és kizárólag a berlini időszak (1931—1933) felől közelíti meg, másrészt egyszerűen Lukács „partizánharcából” magyarázza.

politikai fővonalat követi, egyszerűen beáll Solohov RAPP-ellenes bírálói, Panfjorov dicsérői közé, hozzászól a szovjet irodalmi vitákhoz, sőt esztétikai tételei (osztálydeterminizmus, antipszichologizmus stb.) éppen ebből a szándékából vezethetők le.³⁴

A korszellem taktikai, ideológiai és elméleti követését azonban Lukács az irodalomkritikában nem egy ilyen közvetlen igazodás formájában hajtja végre. Valójában ezúttal is *folytatásról* és egyben sajátos *újrakezdésről* van szó. Folytatásról, mert Lukács egyáltalán nem a vulgáris művészetszociológia Plehanovtól örökölt osztályfogalmát alkalmazza, hanem *saját* osztály- és osztálytudat felfogásához nyúl vissza.

Hogyan? Nézzük konkrétan. Solohov ábrázolásából Lukács véleménye szerint alapvetően hiányzik „a *társadalmi mozzanat*, a doni kozákok osztályhelyezete”, „magáról a kozákfalvak belső osztálytagozódásáról úgyszólván szó sem esik”, vagy ha a gyakran helyesen megfigyelt társadalmi mozzanatok jelen is vannak, „a Solohov megrajzolta összképben nem jutnak ahhoz az *átfogó jelentőséghez*, amely valóban sajátjuk”. Nem pusztán azt kifogásolja, hogy az író „a kozákok szemével látja a világot”, de költői látásmódját, a „száraz krónikaszerűséget” (a részletek, tények egymásutánisága), a „meztelen intellektualitást”, a „meg nem formált agitációt”.³⁵ Lukács bírálata diametriálisan ellentétes a korabeli rappista kritikával. És nem csupán abban, hogy a *Csendes Don* első kötetét művészi szenzációnak és nem „kulákirodalomnak” nevezi. Az ellentét minden

³⁴ A *Csendes Don* kritikájából „kiviláglik, milyen egzaktul simult Lukács a párt irodalompolitikájához” — írja A. Stephan (i. m. 92.); a Panfjorov-recenzióból pedig azt a következtetést vonja le, hogy „Lukács követte a szovjet irodalompolitika új trendjét azáltal, hogy Panfjorov regényének ábrázolási módszere és problémafelvetése nyomán először közli azt az elméleti előírást, amellyel azután a *Linkskurveben* és az expresszionizmus-vitában Bredel, Brecht és Bloch ellen érvelt.” (I. m. 105.)

³⁵ Lukács György: *Mihail Solohov*. I. m. 533.

vulgáris nézettel módszertani: nem *egy* osztály korlátolt pszicho-ideológiáját, nem egy szűk, statikusan adott proletár osztályszemléletet kér számon, hanem a *totalitás* (ábrázolási) módszerét. Ebből természetesen nem hiányzik sem a proletariátus nézőpontja, sem az osztálymeghatározás, ám Lukács itt visszatér a *Történelem és osztálytudat* egyik centrális filozófiai kategóriájához.

„A tárgy totalitása — írta 1921-ben — csak akkor tételezhető, ha a tételező szubjektum maga is totalitás; ha tehát önmaga elgondolásához tárgyat totalitásként kénytelen elgondolni. A totalitás mint szubjektum e nézőpontját a modern társadalomban egyedül és kizárólagosan az *osztályok* szolgáltatják.”

Fontos e gondolatmenet következő láncszeme is: Marx meghaladta a klasszikus nemzetgazdaságtan szemléletét, amely a kapitalista fejlődést az *egyes tőkés* álláspontjáról vizsgálta.

„Marx a *Tőké*ben radikálisan szakít ezzel a módszerrel. Nem mintha most már — *agitatív módon* — minden mozzanatot *azonnal és kizárólagosan a proletariátus álláspontjáról szemlélné*. (Kiemelés — Sz. L.) Az ilyen egyoldalúságból csupán egy megfordított előjelű, új vulgárokonómia keletkezhetett volna. Az új módszer sokkal inkább abban nyilvánul meg, hogy az egész kapitalista társadalom problémáit az azt felépítő osztályok (kapitalisták és proletárok) mint *összességek* (Gesamtheiten) problémáit vizsgálja.”³⁶

A Solohovról szóló recenzióknak van még egy, a fentiekhez szorosan kapcsolódó pontja, amely szintén megmutatja, hogy Lukács alkalmazza, mégpedig irodalmi elvként és kritikai eszközként alkalmazza a húszas években kidolgozott *filozófiai* fogalmakat. Ez a pont a természeti és a társadalmi mozzanatok viszonya a *Csendes Don* két kötetében. Az első kötet rendkívüli szépségét a Don-vidék természetének ábrá-

³⁶ Lukács György: *Rosa Luxemburg, a marxista*. In: *Történelem és osztálytudat*. Bp. 1971. 248. — A vulgarizáló szociológia kritikája egyébként Lukácsnál régi keletű, elegendő itt Buharinról szóló írására utalni.

zolása nyújtja, ám pontosan ez a művészi érték előlegezi a folytatás gyengeségét, mivel a természeti képből hiányzik a társadalmi mozzanat (osztályok mint „összességek”).

„Amíg az elmaradott falu éli nyugodalmas, a külvilágtól aránylag elzárt életét, addig a felszínre a társadalmilag csak kevésbé differenciált kozáktelepülésnek csupán »természetadta« belső sodrása hat ki; azaz az életnek azok a mozzanatai uralják az összképet, amelyek egyrészt valóban a természethez kapcsolódást testesítik meg, másrészt a személyes életnek elementárisan »természetszerű« mozzanatai.”

Amikor azonban a „csendes Don” megmozdul, s a felszín alatt szüntelenül működő társadalmi erők, indítékok látható hajtóerőkként jelennek meg, csekélynek bizonyulnak Solohov korábban ragyogó kifejezőeszközei. Nem képes ábrázolni, hogy

„milyen úton-módon lépnek ki a kozákok korábbi, csupán elementáris életükből, hogyan hat ez az elementaritás (társadalmi helyzetük szükségszerű következménye) utólag is, amikor már tudatosodtak, s hogyan befolyásolja tudatos cselekvésüket és elhatározásukat — így vagy úgy — döntő módon”.³⁷

A *Csendes Don* második kötetéről szóló kritika párja a *Bruszki* második kötetéről írt recenzió.³⁸ Pozitív párja: Panfjorov regényében Lukács csaknem drágakőre lel. Komoly fenntartásai ellenére úgy véli, hogy Panfjorov lényegében sikeresen oldotta meg egy Volga-vidéki falu átalakulásának, osztályharcainak dialektikus ábrázolását. A második kötetben kitágul a korábban önmagába zárt falu horizontja; a házakban, utcákon, földeken, a „nincstelének kommunájában” zajló osztályharc egyre erősebb szálakkal kötődik a szovjet valóság egészéhez, egyre gazdagabban és sokoldalúbban tükrözi a szocializmus építéséért össz-szövetségi méretekben folyó küzdelmet. Míg a regény első részében az

³⁷ Lukács György: *Mihail Solohov*. I. m. 532—533.

³⁸ Georg Lukács: *Roman der Kollektivisierung*. (F. Panferow: Die Kommune der Habenichtse. Verlag für Literatur und Politik. Wien—Berlin 1931.) Moskauer Rundschau, 7. 6. 1931.

osztályszerű elemek indirekt módon jutottak kifejezésre, az osztálycélok az elmaradott parasztok nézeteiben csupán „emberi” (ösztönös, eruptív) „természetadta” formában nyilvánultak meg, a folytatásban a konfliktusok intenzívebb, minőségileg magasabb fejlettségű formái tudatosabb, előrelátóbb cselekvésre készítetik mind a szocializmus előharcosait, mind ellenfeleiket.

Érzékelhető a kontraszt Solohov és Panfjorov műveinek lukácsi értékelésében, ami azonban közvetlenül nem magyarázható a két írónak a szovjet irodalmi életben elfoglalt helyével. (Lukács persze nyilvánvalóan éppúgy egyetértett a Pravda és a Komszomolszkaja Pravda RAPP-ot bíráló cikkeivel, a RAPP vezetését, Averbahot támadó Panfjorov-csoporttal, mint a korabeli Gyeborin-kritikával.) A kontraszt mégsem politikai; párhuzamra épül. A kritériumok, a módszer párhuzamára (a társadalmi egész objektív fejlődéstendenciái, a „természetadta” állapotból való öntudatraébredés, osztályrelációk ábrázolása, az egyéni sors és a közösség szerves kapcsolata stb.). A *Bruszk*i bírálata egy újabb *filozófiai* elvet alkalmaz, a véletlen és a szükségszerű dialektikáját, amelyet Lukács különösen a regénykompozíció szempontjából tart jelentősnek.

Tagadhatatlan, hogy a Moszkauer Rundschau publicistájának a legújabb szovjet szépirodalomról szóló cikkei hátterében (irodalom) politikai aktualitások is meghúzódtak. A kommunista mozgalom diktálta megfontolások.

„Soha sem állítottam még azt — mondta Lukács élete alkonyán —, hogy a mozgalom engem megzavart volna a munkámban. A mozgalom tulajdonképpen mindig csak használ az ember munkájának, mert szélesíti a tendenciákat, világosabbá teszi, hogy mit akar az ember.”³⁹

Ha a publicista tényleg a helyesnek vélt, így tudatosított ügy szószólója, tevékenységének végeredménye nemcsak a

³⁹ Georg Lukács: *Gelebtes Denken*. Eine Autobiographie im Dialog Red.: István Eörsi. Suhrkamp. Frankfurt am Main 1980. 211.

képviselt ügy valóságos helyességétől, de attól is függ, hogy irodalmi értékítéletei pusztán taktikailag vagy – annak nem szolgáian alárendelten – elméletileg megalapozottnak-e; hogy irodalomkritikájában a politikai mozzanat direktmechanikus vagy indirekt-közvetített formában érvényesül.

1930 – 1931-ben Lukács „mozgalmi” esztétikájában *mindkét* tendencia, bonyolultan összefonódva, jelen van. A német olvasó, a kispolgári és értelmiségi befogadás, Tolsztoj és Dosztojevszkij várható ideológiai hatása, a „másik oldal” kritikusaként – szűken mér. Politikai-taktikai mértékkel. Forradalmi szektarianizmusa jegyében.

Lukács azonban nem válik a létező proletárirodalom fanatikus apológétájává. A „sarjadó életet” feldolgozó „dokumentumokban” nem a romantikus perspektívát hiányolja, nem egy osztály önmagáról táplált illúzióit kéri számon. Fenntartja a húszas évekből jól ismert negatív véleményét az avantgarde művészetről, folytatja mind a naturalizmus, mind a pszichologizmus bírálatát, továbbra is elveti a direkt agitáció, a szocialista világnézet téziseinek külsőleges, „megformálatlan” beiktatását az irodalomba. Többek között éppen Solohov és Panfjorov regényeiről írt recenziói bizonyítják, hogy értékelésének elméleti alapjai korántsem mezetenül szociológiaiak, hogy esztétikai mértékrendjét nem közvetlenül a taktikához köti, hanem egyetemes filozófiai kategóriákhoz próbálja igazítani, elveti a plehanovi ortodoxiát. Moszkvai szemléjének teoretikus vonulata ugyanakkor önmagában is ellentmondásos. A *Történelem és osztálytudat* számos kategóriája esztétikai jelentést nyer ugyan, ám ezek (s a marxi filozófia egyéb alkalmazott fogalmai) meglehetősen elvontak, specifikálatlanok maradnak, ezért többnyire csak lazán illeszkednek az irodalmi anyaghoz. Maga az elmélet még alakulófélben van, centruma a *materialista-dialektikus* ábrázolási mód és nem a realista, illetve szocialista realista módszer. E fogalmakat Lukács különben kritikai instrumentumként gyakorlatilag nem használja.

Amikor látszólag csupán a szovjet irodalom felett tart szemlét, a csendes Dont, a Volga-vidék életét, a szovjet-oroszországi osztályharcokat ábrázoló művekről ír, akkor is — gyakran áttételesen — a német embereket szólítja meg. *Történelmi* regényekről számol be. Ne feledjük, hogy ami Oroszországban történelem, az a súlyos gazdasági és politikai válság időszakában élő, Lukács reményei szerint *forradalmi döntés* előtt álló, osztályharcait vívó Németországban a lehetséges jövő. Ezért is tartja úgy, hogy a kialakulóban levő proletárforradalmi irodalomnak „az osztályharc a központi témája”, tartalmi és formai problémái egyaránt „az osztályösszefüggések kérdésében összpontosulnak”. Ezért is olyan elemi szükségyszerűség számára a spontaneitásból a tudatos-ság felé vezető út, hogy ez az irodalom egyszerre az *osztálytudat* növekedésének ábrázolója és ébresztő nevelője legyen.⁴⁰

A harmincas évek fordulóján Lukács kritikai szemléje (bár kisebb mértékben) a magyar olvasóhoz is közvetíti a szovjet és a német proletárirodalmat. A Sarló és Kalapács hasábjain jelenik meg két rövid recenziója H. Marchwitza és K. Naukrantz könyveiről (az előbbit még Moszkvában, az utóbbit Berlinben írja), melyeket rokonít közös témájuk: osztályharcok Németországban. Az *Essen ostroma* és a *Weddingi barikádok* c. regényeket Lukács helyes *politikai* szemléletükért dicséri.⁴¹

Lukács első moszkvai tartózkodásának idején döntő társadalmi-politikai változások következnek be a Szovjetunió-

⁴⁰ Vö. még: Lukács György: *A proletár ifjúsági irodalomról*. In: *Estétikai írások 1930–1945*. 560–561. Eredetileg: Sarló és Kalapács, 1932. 6. — A Sarló és Kalapács c. folyóiratról l.: Botka Ferenc, *A Sarló és Kalapács* (1929–1937). In: „Jöjj el, szabadság!” Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből. II. Szerk.: Szabolcsi Miklós és Illés László. Bp. 1967.; Tímár Ede: *Igaz eszmék erejével* . . . A magyar kommunista sajtó a Szovjetunióban 1917–1945. Magyar Újságírók Országos Szövetsége, 1976.

⁴¹ Lukács György: *Hans Marchwitza: Essen ostroma; Uő. Klaus Neukrantz: Weddingi barikádok*. (Eredetileg: Sarló és Kalapács, 1931. 1. és uo. 1932. 4.) In: *Estétikai írások 1930–1945*. 539., 559.

ban. Átrendeződnek a filozófiai frontok, repedeznek a művészeti-irodalmi élet régi szervezeti keretei (a RAPP belső meghasonlása, hivatalos elmarasztalása). A hirtelen fordulat, a rekonstrukciót követő stabilizáció bázisa azonban mindenekelőtt a gazdaság átszervezése (kulákság felszámolása, kollektivizálás, iparfejlesztés): folyik az első ötéves terv. A hosszútávú tervgazdálkodás bevezetése, sikerei mindenütt óriási érdeklődést váltanak ki (persze kétségeket, kritikát is). Nő a Szovjetunió presztízse, különösen azokban az országokban, ahol a súlyos gazdasági krízis alatt megroppant és végleg összeomlani látszik a kapitalista rendszer. A „válság–újabb világháború–további szocialista forradalmak” szükségszerű láncolatának tudata erősödik a mozgalomban.

Henri Barbusse oroszországi útinaplója még a fordulat előtt keletkezett (1927), amikor az ötéves terv csupán remény, s a Szovjetunió nyugati megítélése jórészt a polgárháború véres eseményeire, a GPU terror rémképeire, a grúzkérdésre (az 1924-es mensevik lázadás leverése) épült. Barbusse könyvét 1930-ban adják ki németül és Lukács melegen üdvözli az elkötelezett, *fanatikus* igazságkereső krónikást, aki vállalja, hogy kizárólag dicséri a Szovjetuniót, nem hajlandó kiragadni egyes „igaz” részleteket az egészből, melyek a hazugság eszközévé válhatnak.⁴²

Bernard Shaw látogatása a Szovjetunióban már az ötéves terv kibontakozásának időszakára esik. Lukács nagy jelentőségű eseménynek tartja, hogy a hetvenöt éves világhírű író „meghajtja zászlaját az ötéves terv sikere előtt”, s úgy látja, hogy lelkes nyilatkozatai új szakaszt nyitnak a nyugat-európai baloldali értelmiségnek a szocializmus építése iránti magatartásában. Két cikket is közöl (Berlinben és Moszk-

⁴² Lukács György: *Henri Barbusse: 150 milliónyian új világot építenek*. In: *Esztétikai írások 1930–1945*. 530–531. Eredetileg: Georg Lukács: *Henri Barbusse: 150 Millionen bauen eine neue Welt*. Moskau Rundschau, 14. 9. 1930.

vában) Shaw „megtérése” alkalmából,⁴³ amelyekben jellemzi az angol író világnézetének, szocialista elméletének főbb vonásait.⁴⁴ Lukács *elismerő* gesztusa azonban paradox: pozitívumként hivatkozik arra, hogy Shaw politikailag már-már a fasizmust súrolja „romantikus reakciós bakugraisaiban”, de nem válik reformistából szociálfasisztává.

Németország nyomorúsága és az ötéves terv közötti kontrasztól aligha lehetett eltekinteni és Lukács nem is tekintett el, amikor a Moszkauer Rundschau-ban közölt utolsó kritikájában röviden értékelte Johannes R. Bechernek a szocializmus építéséről szóló eposzát. A recenziens nagyon pontosan jelöli meg a költemény tárgyát: „nem is annyira az ötéves terv megvalósításának epikus leírása, mint inkább lírai tükröződése a német munkásosztály fejében és idegeiben, eszében és érzelmeiben.”⁴⁵ Milyen pozitívumait hangsúlyozza Lukács *A nagy terv* c. műnek? Elsősorban azt, hogy elkerüli a csupasz ténybeszámoló és az elvont lelkesedés szerencsétlen végleteit, s a szovjet élet mindennapjainak talaján megeleveníti az építőmunka *légkörét*. „Itt nem egy állapot, hanem egy *folyamat* légköre alakul ki, a megformált totalitás mozgásban van.”⁴⁶ Becher fő erénye, hogy epikába ágyazott lírája *közvetlen agitációba* csap át, direkt felhívássá válik a forradalmi cselekvésre. Az ötéves terv himnusza tehát éppen

⁴³ Lukács György: *Shaw síkraszáll a Szovjetunió mellett* (Shaws Bekenntnis zur Sowjetunion. Die Linkskurve, 1931. 9.) és *Bernard Shaw* (Lityeratura mirovoj revoljucii, 1932. 1.) — E cikk német nyelvű kézírata a Lukács Archívumban található és utolsó bekezdése valamivel rövidebb, mint a nyomtatásban megjelent orosz fordítás. In: *Eszttétikai írások 1930–1945*. 353–365.

⁴⁴ Lukács a húszas évek elején markáns képet nyújt Shaw világnézeti fejlődésének „végéről” (*Bernard Shaws Ende*. Die Rote Fahne, 21. V. 1922.); mostani cikkei ennek folytatásaként foghatók fel.

⁴⁵ Lukács György: *Az ötéves terv himnusza*. In: *Eszttétikai írások 1930–1945*. 556. Eredetileg: *Das Hohelied vom Fünfjahrplan*. Moszkauer Rundschau, 20. 12. 1931.

⁴⁶ Uo.

politikai tendenciája révén, nem pedig annak ellenére jelentős művészi teljesítmény.

Az eddig említett okok, az ismertetett elvek, Lukács és Becher közeli személyes kapcsolata csak részben magyarázzák azt, hogy Lukács ilyen módon dicséri Becher eposzát, amely Trude Richter későbbi találó megjegyzése szerint „furcsa keveréke az aszketikus, proletár-puritán formának és a szovjetek országa iránt érzett személy feletti internacionalista szimpátiának, és sok tekintetben mégis egy absztrakt mű”.⁴⁷

A nagy terv támogatása több volt, mint személyes vagy esztétikai ügy. Lukács számára pártmegbízatás. 1931. augusztus 16-án Becher azzal a sürgető kéréssel fordul a Forradalmi Írók Nemzetközi Szövetségének titkárságához, hogy a *Pravda* csakúgy, mint a *Moskauer Rundschau*, s lehetőleg az *Inprekorr* is tekintélyes szerző tollából közöljön méltatást művéről. Németországban egy jobboldali lap ekkor már a könyv betiltását követeli.⁴⁸ 1931. november 14-én kelt levelében Becher másodszor küldi el Lukács recenzióját Moszkvába.⁴⁹

A moszkvai szemle Berlinben ér véget.

⁴⁷ Idézi Horst Haase: *Johannes R. Becher. Leben und Werk*. Volkseigener Verlag, Berlin 1981. 101.

⁴⁸ Becher levelét l. in: *Aktionen, Bekenntnisse, Perspektiven*. Berichte und Dokumente vom Kampf um die Freiheit des literarischen Schaffens in der Weimarer Republik. Aufbau-Verlag, Berlin und Weimar, 1966. 232.

⁴⁹ „Wir übersenden Euch die Kritik der Partei zu dem »Großen Plan« und legen Euch gleichzeitig nochmals die Kritik Gen. Lukacs bei, die wir bitten in der Moskauer Rundschau unterzubringen. Ist das Buch schon russisch erschienen?” In: Edgar Weiss: *Johannes R. Becher und die sowjetische Literaturentwicklung (1931–1933)*. Akademie-Verlag, Berlin 1971. 219.

KERÉNYI FERENC

AZ ELTŰNŐ DRÁMAI SZEMÉLYISÉG NYOMÁBAN

(1982 MAGYAR DRÁMÁIRÓL)

A statisztika igazságaiból

Egy esztendő drámaterméséről írni — ez mindig fikció, önkényesen kihasított metszet az irodalom folyamatából. Az 1982. évben jelentésekről készített áttekintés, amely nem veszi, nem veheti figyelembe a vizsgált művek színpadra kerülését, esetlegesen korábbi első megjelenését és csupán az elemzés későbbi szakaszában szentel figyelmet a megírás évszámának, mégis eredménnyel kecsegtethet: hetvenöt dráma szövegét terítheti ki a recenzens, s a mennyiség a tendenciák ígéretével szolgálhat. Már minőségi tény viszont, hogy 1982-ben jelent meg Örkény István életműkiadásának három drámakötete, az utóbbi évek legnagyobb színházi sikerének számító *Csiksomlyói passió* „librettó”-ja, új kiadásban Illyés Gyulának négy drámája; önálló kötettel jelentkezett Mészöly Dezső, Görgy Gábor, a fiatalabb nemzedékből Bereményi Géza, Boldizsár Miklós, Nádas Péter, Spiró György; tragikusan korán lezárult alkotói pályája mindkét szövegével szerepel Hajnóczy Péter. De a folyóirat- és antológia-kiadások szerzői között is a névsor Weöres Sándortól Karinthy Ferencen és Fejes Endrén át Páskándi Gézáig terjed.

Impozáns tágasság és változatosság. Arra mindenesetre jó, hogy ismételten és nyomatékosan megcáfolja az íróasztal-fiókban rekedt remekművek mítoszát. A drámapublikálási alkalmak számát elégségesnek látjuk — kivált, ha figyelembe vesszük, hogy a Magvető Kiadónál önálló drámakötettel jelentkezett négy szerző szövegeinek zömét és javát nem elő-

szőr olvashattuk nyomtatásban. A lehetséges megközelítési szempontok közül a drámai személyiség helyzetét választottuk.

Az Örkény-életmű tanulságaiból

Örkénynek — nemzedéki élményként és irodalmi nyersanyagként is — szembe kellett néznie az egymás sarkára lépő, évtizedekre elegendő eseményt sűrítő történelmi sorsfordulókkal, a második világháborútól a konszolidációig. E folyamatábrázolás igénye az epikai totalitás lehetőségét kínálta inkább, mint a drámáét. A 20. századi dráma közismert epizálódásának problémája, amelynek során az egyéniség már csak viszonyrendszerekben, társadalmi funkciókban, szerepekben létezik;¹ ezt Örkény a maga számára sikerrel oldotta meg. A magyar hagyományból nem az egyeduradalomra jutott naturalista dramaturgiát követte,² hanem a madáchi utat, *Az ember tragédiáját*, az egyazon esemény vagy eseménysor értelmezésére alkalmazott szimultán látásmódot. A hatást a napi kritika csak a *Pisti a vérzivatarban* dramaturgiájában mutatta ki. Véleményünk szerint azonban ez a szimultán látásmód Örkény egész drámafelfogására és írói gyakorlatára jellemző, s eredményeként az intellektuális konfliktusnak sajátos formája jött létre, amely gyökeresen különbözik a hagyományos, drámai személyek közötti konfliktustól és amely — a lehetséges, egyidejű szempontok egyikeként — határozottan számít a néző asszociációs bázisára is. Ez magyarázza, hogy miért döntött Örkény több témája esetében is a csak időlegesen tárgyiasuló, de a közöniséget közvetlen közösségként egybegyűjtő színpadi előadásra szánt dráma műfaja mellett.

¹ A folyamatra l. Peter Szondi: *A modern dráma elmélete*. Bp. 1979.

² A magyar drámahagyományhoz való viszonyát (az Igazgató, a Rendező és a Néző szempontjaival) Örkény szellemes-csúfondárosan írta meg Tóth Ede *A falu rossza* c. népszínművének átdolgozásában (1975).

Örkény drámai személyiségei mindig közösséget képviselnek, a nemzetet, a „magyar embert”, a magyarság egy nemzedékét. Ezért alkalmasak nemzetkarakterológia bemutatására, ennek részeként pedig a közösség hagyományaihoz való viszony vizsgálatára. Drámai életművét ebből a szempontból is a megszüntetve megőrzés kitűnő példájának tartjuk, sajátos magyar teljesítménynek, amelyet minőségi különbség választ el a hagyományos dramaturgiától éppúgy, mint az abszurd drámák világától. A napi kritika ez utóbbiak vonatkozásában elsősorban a hatást hangsúlyozta; Örkény maga a *Tóték* előszavában különböztette meg személyiségeit az abszurd „hős” archetípusának tekintett, hegyről leszálló Sziszüphosztól.³

Az út mindazonáltal nem volt egyenes, kitérők nélküli. A *Voronyezsben* (1944) Pataki Gábor szakaszvezető még csak ügyes ember, pikareszk életfordulatokkal és mesterségekkel a háta mögött; különbékéje (szerelme és átállása a szovjetekhez) egyedi megoldás. Életben maradása dramaturgiai önkény eredménye, hogy krónikása lehessen a történeteknek, a második Mohácsnak tekintett doni katasztrófának. A többi szereplő, akikben pedig igazolódnia kellene a Pataki-féle magatartásnak, sematikus és túltípiázott. Jellemző módon a bemutató szerzői instrukciók többet árulnak el róluk, mint akciójuk és dikciójuk együtt. A Voronyezs-téma második feldolgozásában, *A holtak hallgatásában* (1973) Örkény Nemeskürty István kötetének (*Rekviem egy hadseregért*) dokumentumanyagában megtalálta az objektív nézőpont lehetőségét, saját emlékei és reflexiói ellenpontosítására. A kollázból így kibontakozhatott a sorozatos rossz döntések drámája, s noha középponti figurája nincs a darabnak, Jány Gusztáv és Stomm Marcell árnyalt ábrázolása mégis véleményeket polarizálóan ésszerűnek bizonyult.

³ A *Vérrokonok* elemzése kapcsán hasonló, finom megkülönböztetést alkalmazott Nagy Péter: *Zsöllyére ítélve*, Bp. 1981. 279.

A *Sötét galamb* (1957) újabb lépés a szimultán látásmód érvényesítése felé. Glória, a feloszlatott apácarendben töltött 12 év után, a belső törvénnyé vált előírásokkal egy zárt, sajátos kisközösség normáit viszi magával a világi életbe, ahol szűkebb és tágabb környezete csak Tar Ilonaként fogadja és veszi tudomásul, a rokonérzéstől a teljes elutasításig terjedő érzelmi-akarat skálán. Ez a hagyományosabb, interperszonális konfliktusrendszer nem eredményezett igazán jelentős drámát, mert a szereplők és színhelyek epikusan széles tablója nem irányul a Glória-magatartás mint személyiségközpont felé, hanem inkább az epizódok színessége uralkodik.

Bármilyen szempontból közelítünk az Örkény-életműhöz, a pálya fordulópontját mindenképpen a *Tóték* jelentette (1967). Minthogy a háborús témát a hátszág idilljére vetítve jeleníti meg, kétféle magatartás szegül szembe egymással: Tót Lajos (az átlagos nevű és képességű) tűzoltóparancsnok békebeli, patriarchális életvitele és értékrendje a nevesincs (tehát csak rangjában és funkciójában létező) Órnagy háború szabta világával, amely a frontreflexek hátszágban groteszkül ható egymásutánjából egyre félelmetesebbé növi ki magát, hogy szétzilálja Tót cselekvési sztereotípiáit. Ezek önmagukban kisszerűek, értéktelenek, csupán ebben a szembesítésben kapnak megőrzendő „helyi értéket”. A két főhős voltaképpen az Ember két lehetséges viselkedési modellje, ugyanazon szituációban (afféle modern Ádám és Lucifer), szembenállásuk mégsem hagyományos konfliktus: Tót mindvégig hasznossága tudatában cselekszik, nem tudva fia haláláról. Az így megjelenő groteszk totalitás néhány örkényi paradoxon figurává emelésével bővül ki (Tomaji plébános, Cipriani professzor) — ezek azonban a téma-előzményül szolgáló kisregény hozadékai inkább, mint a példázat lényegéhez tartozó szereplők.

Az emberi viszonylatok gazdag, többféleképpen értelmezhető voltával lett az életmű másik csúcsa a *Macskajáték* (1969), amelyet nem annyira a kommunikáció drámájának látunk (Orbánné kitörési kísérletének megcsontosodott,

formálissá vált kapcsolataiból), mint inkább az életmű további részében vezérmotívummá erősödő nemzeti mentalitás csírájának. A Szkalla-lányok közötti különbségek rögzítése után szembesül a hagyományosan magyarnak tekintett életvitel (Orbánné) Giza higgadt megfontoltságával. Kettejük bonyolult, sokszálú kapcsolatát tovább gazdagítja a „többnek látszani” mentalitása (Paula) és a mindenkire feltekintés (Egérke) magatartásformája. Örkény nagy leleménye, hogy az életfelfogások ütköztetését egy klasszikus háromszög-történet dramaturgiai keretében játszatja le, amelynek groteszk felhangot a szereplők életkora ad: valamennyien 60 év fölöttiek.

A nemzetkarakter kifejtettebb példázatai közül az író a *Vérrokonokat* (1974) addigi legjobb darabjának tartotta és több helyütt is gondos-pontosan megadta az értelmezés kulcsát. (A vasút = haza vagy bármi, ami a nézőnek fontos; a Bokorok = magyarok, ideértve a nézőket is.) Ez valóban döntő, hiszen nincs hagyományos cselekménye a drámának, a két lényeges történés (a nyári menetrend bevezetése és Bokor Pál életbenmaradásának kérdése) a példázat eleme. Mindkettő egyúttal a közösségi mítoszok forrása is: világosabban utalt erre a dráma eredeti címe, a *Vérszerződés*. Mindezeket az alárendelt viszonyban lévő mítoszok egész hálója fonja körül; tárgyakhoz, épületekhez, helynevekhez kötődve. Amíg azonban a vasúthoz és a vérhez kötődő, halálosan komoly, hiszen létük eszmei és fiziológiai feltétele – a többi nem az, sőt ábrázolásuk egészen a bohóctréfaig elmehet, mint Veronka és Pál jelenetében. Minthogy a vasút lett a Bokorok életének szervezőereje, ez képviseli a totalitást. Nincs és nem is lehet igazán negatív szereplő (hiszen mindenki Bokor), mindenkinek jut részigazság; a konfliktus helyét tehát e részigazságokat tartalmazó nézőpontok (összesen hét van belőlük) egy központra irányított villózája veszi át. A három nemzedékhez tartozó szereplők mindegyike rendelkezik lineáris élettörténettel, amelyek azonban feloldódnak a vasút-szimbólumhoz fűződő alapviszonyban.

A kudarcok és sikerré álmódásuk parabolájában, a *Kulcskeresőkben* (1975), a környezet és a figurák (az egyetlen Bolyongó kivételével) reálisak, ám szimbolikus a kulcskeresés, amely ritmust ad a drámának és amely átköt a nemzet-karakterológiához tartozó túlbizonyítás, bravúrra törekvés, manipulálható álomkergetés motívumaihoz. A hetvenes évek közepének e két drámájában Örkény – kitűnő társadalmi megfigyeléssel – már nemzedékváltási problémákat is előlegezett. A *Vérrokonokban* a nyugalmazott hálókocsikalauz, Bokor Pál már csak akkor életképes, ha friss vért kap, „potenciális hulla”; a középkorú Miklós azok egyike, kiknek „tragédiájuk, hogy megvolt minden lehetőségük, de kevés volt a képességük”; Péter az újtípusú, érzelemmentes elméleti profi, aki nagy képességeihez nem kap lehetőséget. (A darab vége utóbb – a színrekerülés érdekében – módosult, Pál életben maradhat, Pétert pedig felveszik a vasúthoz.) A *Kulcskeresők* Fóris Antaljában, Bokor Miklós nemzedéktársában megint az ambíció és a képességek kerültek szembe, ismételt előrelépési lehetőségeire ismételt kudarcokkal válaszol. A közös mítosz, a sikerré szépített – álmódott vereség itt is összefogó erejű: nemcsak a Fóris-családra hat, hanem tágabb környezetükre is. A generációs motívum Bodó interjújával jelentkezik. Ez a nagy manipuláció ellentéte, a hamis egybetartozás tudatának elvetése és annak leszögezése, hogy a Fórisok minden adottság és lehetőség esetén is szükségszerűen vallanak kudarcot. Bodó nemcsak a Rádióknak külsőse tehát, hanem az illúziók egybefogta világnak is, amelytől azonban nem kap igazi lehetőséget: a lakásban ő is jelképesen bezárva marad.

Bécsy Tamás a *Pisti a vérzivatarban* c. groteszk játékot (1969–1979) negyedik nagy nemzeti drámánknak tekinti.⁴ Valóban, ez a filmvágásos, idősűrítő szerkesztésű, 20. századi

⁴ A *Bánk bán*, a *Csongor és Tünde* és *Az ember tragédiája* mellett. Bécsy Tamás: „E kor nekünk szülők és megölők” (*Az önismeret kérdései Örkény István drámaiban*). Bp. 1984. 122.

drámai költemény az elmúlt félszázad magyar történelmének átfogó drámai ábrázolása.⁵ A „kollektív önéletrajz” két szövegváltozata érdekes egybevetésekre ad alkalmat: a Fél-szeg, a Tevékeny és a Kimért eredetileg különálló szereplők, Pisti rokonai lettek volna, míg a végleges kidolgozásban — az egymáshoz kötődő, mégis különböző nézőpontokat ígérő családmotívum ismételése helyett — Pisti megtestesült jellemvonásai lettek, aki így az elpusztíthatatlan, sokarcú, mindig újrakezdő Emberré vált. A tér és az idő egysége után a főszereplő figurájának felbontása és az általuk képviselt magatartásformák ütköztetése különböző történelmi helyzetekben, a látásmódokban rejlő konfliktusok eddig kikísérletezett módszerét most teljes lehetségszerepében mutatja be. Mind a négy magatartásforma egyidejűleg csupán a koncepció per és a tudományos kutató jelenetében szerepel, emellett Pistinek két hangsúlyos helyen, a kivégzési és a rejtegetési jelenetben van egymást kizáró, gyökeresen ellentétes szerepe. Ez a kétszer két csúcspont adja a dráma gerincét, sőt ritmusát. Hihetetlenül gazdag a *Pisti* nyelvi és fogalmi háterszága. Nemcsak a koncepció per tárgyalásának hadovájára gondolunk, hanem azokra a tudatosan elhelyezett reminiscenciákra, amelyek a magyar történelem és művelődés nagy egyéniségeit és korszakait idézik: a német akadémiai küldött és a New York-i főrabbi érkezése Csokonai *Tempefői*jének vélhető befejezését asszociálja, a címben szereplő „vérzivatar” Berzsenyire utal, a dráma egésze a Vörösmarty óta föl-fölkomorló nemzethalál képzetével is vitatkozik, míg a Madách-hatás többrétegű.

A *Forgatókönyv* (1979) csírája már benne volt a *Pisti* egyik legalaposabban megírt jelenetében. Barabás Ádám életútjának eseményei a Schmidt-gyári sztrájk szervezésétől a spanyol polgárháborún és a francia ellenálláson át a párizsi

⁵ Jellemző, hogy — korábbi drámaival ellentétben — ezt Örkény eleve drámának írta, csupán a befejezésbe illesztett be néhányat egyperces novellái közül.

kapcsolatig a kétféleképpen interpretálható politikai cselekedetek sorát alkotják, világos utalással Rajk Lászlóra. Visszatért tehát az Örkény-drámák szemléleti vezérmotívuma, de ezúttal a túlbonyolított forma (további lépés a *Pisti* után a filmforgatókönyv és a dráma műfaji egyesítése felé) megakadályozta, hogy kiemelkedő dráma szülessen. A filmszerű vágások feleselnek a cirkuszi kerettel, a tér- és időjáték helyenként már-már követhetetlenül áttételes. Itt modorosnak hat a szereplők több maskarába bújtatása és az interpretálók körének bizonytalanul tág megvonása.

Örkény István életműve nem függetlenül fejlődött a modern dráma fővonalától, de olyan sajátosságokkal szolgált, amely méltán vezetett – néhány műve vonatkozásában – világhírhoz. Nem tendenciák és irányzatok ügyes epigonjaként, nem is egyfajta magyar egzotikum színpadra alkalmazójaként aratott sikert. Ugyanez az oka, hogy nem csinált iskolát, bár dramaturgiájának két visszfénye figyelhető meg az 1982-es drámatermésben. Valló Péter a drámatechnika felismert jegyeinek igen kulturált felhasználásával állított össze egy több mint 40 évet átfogó fiktív életrajzi játékot (*In memoriam Ö. I.*). Vállalkozása fogalomtisztázóan tanulságos. Örkény prózájának *drámaisága* nyilvánult meg benne dráma létrejötte nélkül. A produkció szövegformálása már a rendező szemével történt, a szituációkat a nagy szertartások helyettesítik (tánc, halál, temetés). Epigonja is van Örkénynek: B. Turán Róbert, aki a *Csellengők* c. „attrakciójában” elsősorban a *Pisti* dramaturgiáját követi a „lehajtott fejű nemzedék” ábrázolásában, de a felvállalt totalitási igény állandóan összeütközésbe kerül a legkülönbözőbb stílusokból merített, modernnek érzett ötletekkel (szürrealista és szimbolista megoldások, pantomim, brechti effektusok, nyelvi panelek). Az 1950-ben játszó dráma időbeli és fogalmi áthallásai pedig fölöslegesesek és naivak, mint például a párttörténeti fontosságú Visegrádi utcánál lerobbanó 44-es villamos, amelyen a főszereplő Ordentlich Dezső szimbolikus utazásokat tesz.

A drámai hős halott?

Az év drámatermésében a másik, hangsúlyos pólust a „hiánydramaturgia” nemzedéke képviseli.⁶ Közülük Bereményi Géza, Nádas Péter és Spiró György önálló kötettel, összesen 11 drámaszöveggel van jelen, de hozzájuk sorolható a szintén kötetet s abban 4 drámát közreadott Boldizsár Miklós, a *Rivalda* 80–81-ben újra kiadott Kornis Mihály (a *Hallelujával*), Hajnóczy Péter (*A herceggel* és a *Dinamittal*), B. Turán Róbert az említett *Csellengőkkel*, továbbá itt említendő Spiró György Katona-átdolgozása, a *Jeruzsálem pusztulása*. A húsz drámaszöveg a drámatermés 26,6%-át teszi ki.

Vinkó József a nemzedéknek nevet adó, általa szerkesztett kötet egyik tanulmányában⁷ a „hiánydramaturgia” fogalmát fejtegetve, sorra vette a „holt-tér” „holt-idő”, „holt-hős” jelenségeit és a mögöttes tartalmakat: az értékbizonytalanság jelentkezését a történelem és az apák nemzedéke tetteinek megítélésében, az etikai normák fellazulását, az erkölcsi relativizmus jelentkezését stb. Foglaljuk össze: tulajdonképpen mindazt megkérdőjelezték, ami a magyar drámai hagyományban két évszázada elfogadott értéknek, sőt mércének számított és amit – mint láttuk – Örkény is annak tartott.

Ennek a nehezen egybefogható nemzedéknek drámáiban a személyiség nem reprezentánsa vagy tagja többé közösségeknek. Szélsőségesen individuális, egyszerre küzd belső (önmegvalósítási) és külső (beilleszkedési, generációs) gondokkal, tehát nem emberi viszonyrendszerében, társadalmi funkcióiban él és cselekszik, hanem annak ellenére igyekszik

⁶ Az elnevezés a Vinkó József szerkesztette *Hiánydramaturgia* c. kötet alapján (Bp. Népművelési Propaganda Iroda 1982.), amelyben az 1982-ben drámaszöveggel jelentkezettekén kívül Czákó Gáborról, Schwajda Györgyről és Vámos Miklósról olvasható még elemzés.

⁷ In: *Hiánydramaturgia*. 113–29.

megmaradni és nem cselekedni. Az életsorsok, cselekvések, történesek — a prózaíróként pályát kezdett fiatal drámaírók műveiben — elbeszélésbe sűrítve kívülkerülnek a drámán, a lélekszínpadra jobbára a mániákus tevékenységi fellángolásokat követő depressziós szakaszok kerülnek.

A „hiánydramaturgia” nemzedéke őrzi a totalitás igényét (még ha tagadó formában is), ismételten megkísérli a valóság átfogó ábrázolását, az egymásra torlódott történelmi sorsfordulók okozta tudatmaradványok és zavarok feltérképezését: Kornis a *Hallelujában*, Nádas a *Takarításban* és a *Találkozásban*, Bereményi a *Halmiban* és a *Kutyákban*, Hajnóczy a *Dinamitban* három, de legalább két nemzedéket idéz föl. Közvetlen élményeik azonban az apák és fiúk generációs gondjáról lévén, folyamatábrázolásuk óhatatlanul elnagyolt, túlzottan általánosító. Ahonnan nincs élményanyaguk, ott néhány gondolati és ábrázolási klisé, epikus mellérendelés jellemez egy-egy kort, nemzedéket, nemzetet, társadalmi réteget, emberi sorsot. A *Hallelujában* nemcsak a 90 éves Miksa szenved ilyen egybemosó idősűritésben („Nagy nép kérem: Bismarck, Heine, Rubinstein, sehr schön, le a kalapot!” — mondja a német nemzetkarakterológiát) a középkorú Pista hasonlóképpen jellemzi a körülötte észlelt változásokat: „... reggel még semmi sem volt, csak Opera rúzs meg Opera kölni, most meg be kell szarni, annyi újság van, hogy vettem belőle húszat...” De idézhetnénk akár az Apa 18 évre terjedő curriculum vitae-jét a *Halmi* I. felvonásából. Nem hangzik másként a Kiskatona élettörténete sem: „Én már két éve várok a katonaságnál a leszerelésre, közben, amikor szabad időm volt, belekeveredtem, rászoktam a sörre, gyerektartásom született Kecskeméten és botrányaim voltak, meg minden, amit csak el tudsz képzelni...” (Berményi: *Légeköbméter*).⁸

⁸ A dráma egészének egyik problémáját ebben látta Almási Miklós: *Kritika* 1979/1. 34—5.

A tagadás, az elhatárolódás totalitása azonban ugyanilyen következetességet feltételez a műfaj-reformálás, a formatevő képessége terén. E ponton újabb ellentmondás jelentkezik: a mintának tekintett abszurd(oid) dramaturgia ütközik a társadalmi, emberi folyamatok ábrázolásának igényével, a drámai tér- és időszerkezet felbontása (a „holt-tér” és a „holt-idő”) — kivált a hagyományos dramaturgia előzetes birtokbavétele nélkül — a vállalt feladatok ellen dolgozik, kihat a „holt-hős” megformálására éppúgy, mint a történelmi-társadalmi folyamatok túlsúrírtott ábrázolására.

Köteteik, amelyeknek anyaga megkésett pályakezdésük óta fokozatosan halmozódott fel, az öntörvényű dramaturgia kialakításának különböző fokán mutatja őket. A legmesszebbre jutott, következetes sort épített fel trilógiaként 1977 és 1980 között, a tagadás végigvitt drámafelfogásával Nádas Péter.⁹ A tendencia nála határozott irányba mutat, szövegeinek valóságtartalma fokozatosan csökken, ami az értelmezések egyre táguló körét teszi lehetővé. Színházeszményét, amely nem más, mint a színházesztétika egyik elvont, alapvető tételének megjelenítése, így fogalmazta meg: „Engem a színházban az élő testek között kialakuló viszonyrendszer érdekel. (. . .) Olyan szövegvázlat igyekeztem létrehozni tehát, amely megengedi, hogy a színész teste legyen domináns a színpadon, és nem a szöveg, a történet, a gondolat, a filozófia.” Nádas újfajta Gesamtkunstwerk létrehozására törekszik, a szöveg jelentőségének csökkenésével egyenes arányban a dráma inkább librettóvá válik. A *Találkozás* mondatait kísérő akkordok szinte a legújabbkori opera recitativo secco, a *Temetés*ben a szünetek, a csend dramaturgiája, a rituális tánc teremt ritmust, olykor a néző hagyományos tűréshatárain túl. Kiemelt szerep jut a gondosan részletezett színpadképben testet öltő erős látomásnak. A *Temetés* nyíltszíni koporsója kissé jelképes: Nádas lépestről lépésre

⁹ Spiró György drámakötetét — témaválasztásánál fogva — a történelmi példázatok problémakörénél tárgyaljuk.

leszámolt a hagyományos dramaturgia eszköztárával, az interperszonális konfliktussal. Trilógiája egyelőre folytathatatlannak tűnik,¹⁰ s a hagyományosabb dramaturgiai keretekben dolgozó, műfajteremtő igénnyel föl nem lépő Bereményi Géza is úgy nyilatkozott, hogy három, kötetében közreadott darabját (*Kutyák*, 1975; *Léghőbméter*, 1976; *Halmi*, 1979) három kudarcra ítelt magatartásforma ábrázolásának látja.¹¹ Ilyen értelemben 1982-ben megjelent drámaköteteiket egy pályaszakasz lezárásának is tekinthetjük.

Korunk hőse?

Az 1982-es drámatermésben a realista drámai ábrázolásmód, amely vagy teljesen a hagyományos dramaturgiához társul, vagy a modern dráma kísérleteit mértékkel, „a realizmus fennhatósága alatt” (Görgey Gábor) követte, nem hozott kiemelkedő művészi eredményt. E vonulat szerzői kísérleteket tettek arra, hogy — megőrizve a drámai személyiség szuverenitását — megrajzolják korunk hőseit, pontosabban az 1970-es évek értelmiségi típusát. Ilyen a 31 éves Iván mérnök (Györffy László: *Gyújtózsinór*), a 35 éves Szömöröcsök Szergej költő (Kerényi Grácia: *Tűzijáték*), Jákó Márton író (Zám Tibor: *Pokoljárás*), a 30 éves Orvos (Görgey Gábor: *Ünnepi ügyelet*). Ezek a nagyjából egy nemzedékhez tartozó figurák (születésük a felszabadulás, felnőtté válásuk 1956 utánra esett) fáziskéséssel és szűk társadalmi háttérrel ábrázolják az 1970-es évek gazdasági fejlődésének egyik emberi vetületét. Mindegyikük egyfajta tehetséggel, alkotó fantáziával van megáldva-megverve, emellett rendelkeznek a „nehéz emberek” számos személyiségvonásával. Az is közös bennük, hogy a hirtelen jelentkező lehetőségekre nincsenek emberileg felkészülve, azokkal élni sem tudnak igazán, sor-

¹⁰ Egyetértünk Duró Győző kisportréjának végkövetkeztetésével, in: *Hiánydramaturgia*. 64—5.

¹¹ Film-Színház-Muzsika, 1980. okt. 11.

suk ezért — bár különböző módon és mértékben — az ön-pusztítás. (Más oldalról kap itt megerősítést a „hiánydramaturgia” nemzedékének önarcképe.)

Nincs jobb véleményük a drámaíróknak a középgeneráció tagjairól sem, akik viszont későn kapták az 1970-es évek lehetőségeit. Kis Tamás mérnök (Jász István: *Know-how*) több életre elegendő ötlettel jelentkezett, de állandóan a szinkronban lévén lehetőségeivel, megmaradt az alapítás, a gründolás zsenijének, aki azonnal fölöslegessé válik, mihelyt ötletei a megvalósulás stádiumába kerülnek. Jákó Márton író (Zám Tibor: *Pokoljárás*) az infarktus, Bokodi Károly főmérnök (Sólyom László: *A szent ember*) pedig a Kossuth-díj és 30 évi házasság után kénytelen számot vetni addigi életével. (Itt viszont Örkény István Bokor Miklósa és Fóris Antala kap visszaigazolást.)

A hagyományos dramaturgia alkalmazása lehetőséget teremt arra, hogy ennél az írócsoportnál figyelemmel kísérhessük az ábrázolási hagyománnyal rendelkező drámai személyiségtípusok metamorfózisát. Lengyel József és Sarkadi Imre derűs-bölcs öregjeinek, akikhez bizalommal fordulhatna az 1970-es évek Járom vagy Sebők doktora, nincs jogutódja. Talán dr. Bánnak (53 éves, Győrffy László: *Gyűjtőzsinór*) van esélye, hogy ilyenné váljon. Ugyancsak értékes ábrázolási hagyománynak számított (Németh Lászlótól Sarkadi Imrén át Karinthy Ferencig) az az értelmiségi felkészültségű, tiszta emberségű, sugárzásos fiatal nőalak, aki mintegy megváltója, felszabadítója volt a férfinak. A típus — szinte elszigetelődött zárványként — csak Illyés Gyulánál őrződött meg (Fruska a *Sorsválasztókban*), míg átalakulása éppen Karinthy-nál figyelhető meg: a *Magnóliakert* Magdája pénzért társalkodva változtatta foglalkozássá kapcsolatteremtő képességét.

A nőalakok metamorfózisa kissé elrajzoltan tükrözi a társadalmi változást. A színpadon a nők emancipációjának eredménye a kallódó férfiakéval azonos sorsok sorozata, meghatározó magánéleti motiválással. A 27 éves Mária

(Győrffy László: *Gyűjtőzsinór*) előbb jut el a sebészi szakvizsga küszöbére, mint ahhoz a döntéséhez, hogy férfi nélkül vezesse tovább életét. Családja átöröklött illúzióival leszámolva talpra áll Eszter is, Jókai Anna hősnője (*Fejünk felől a tetőt*). Kerekes Zsuzsanna óvónő (Zám Tibor *Pokoljárásában*) a másik pólus: gyenge átlagos képességeivel alulmarad a családi gerillaharcban; anyagilag tönkretéve, erkölcsileg elzüllyve, nem sok illúziót ígérve marad nyitva sorsa a tragikomédia végén. Tolnai Ottó monodramáját (*Bayer-aszpirin*) egészében egy átlagos, harmincas éveiben járó asszony problémáinak szentelte. E nőalakok – minden valóságosságuk ellenére – mégsem maradnak meg az olvasó emlékezetében. A határozott, család- és emberközösséget megtartó asszonyalakok jelentősége szintén csökkenő tendenciát mutat. A 40 éves Zebegényi Zinajda (Kerényi Grácia: *Tűzijáték*) éppoly eredménytelenül próbál közelépní a maga értelmiségi köreiben, mint ahogyan a Mama is csak rossz módszerekkel és eredménytelenül igyekezhet családjá „produkcióképességét” megőrizni a cirkusz jelképes világában (H. Barta Lajos: *Szaltó mortále*). És ahogyan Jókai Anna Nusi néni-jében (*Fejünk felől a tetőt*) már csak a túlélés és nem az értékőrzés képessége maradt meg.

Hagyomány és modernség konfrontációja

Az 1982-es körkép két pólusát (az Örkeny-életművet a maga egyéni dramaturgiájával és a modern drámát anyanyelvi szinten beszélő „hiánydramaturgia”-nemzedéket) leszámítva hagyomány és modernség általában nem harmonikusan alkot arányt a magyar drámairodalomban. Áttekinített anyagunkban vannak elismert alkotók művei, akiket – már korábban sikeres pályájuk bevált módszertanával dolgozva továbbra is – szinte érintetlenül hagyott az elmúlt évtizedek világszínházának hatása.

Karinthy Ferenc a *Magnóliakert*ben két személyre épített egyfelvonásosainak újabb darabját írta meg, ezúttal érdekte-

lenebb emberi sorsokkal. A 90 évet meghaladt Artúr bácsi elképzelése „az okos, finom és szerelmes emberek” világdiktatúrájáról éppúgy steril belvilágba vezet, mint ahogyan zárt és az időtlenség képzetét kelti a Róma melletti öregek otthona, a cselekmény színhelye.

Érdekes problémákat vet fel Fejes Endre és Jókai Anna drámája. Mindketten az 1960-as évek realista kisregényeinek erényeit igyekeznek átmenteni az 1980-as évek színpadára – kevés sikerrel. Jókai Anna második kísérlete ez a mostani a 4447 c. kisregény dramatizálására,¹² Fejes pedig sokadszor tér vissza – szintén kisregény-dramatizálásban – az „ezerszer áldott Józsefváros” figuráihoz és helyszíneihez *Az angylarcúban*. Tévedés ne essék: a színpadi feldolgozás alapjául szolgáló kisregények színvonalas, igényes, sőt összetéveszthetetlen írások – olyan valós társadalmi gondokkal, amelyek ábrázolása a „hiánydramaturgia” nemzedékének drámaiban is visszatér. Bereményi *Légköbmétere* és *Halmija* mellett azonban a szerzés drámája Jókai Annánál semmit sem tartalmaz az 1970-es, 80-as évek új konfliktusaiból. Fejes szintén Hamlet-parafrazist írt, de hőse érdektelen marad naivan sematikus szemléletével, a Józsefváros és a Gellérthegy, a Hilton, a Casanova-bár, a pasaréti garden-party világának szembeállításával. A helyzet csak az első pillantásra paradox: a maguk idejében jelentős epikai folyamatértékkel rendelkező művek és szerzőik nemigen felelhetnek meg a 20 évvel későbbi, bonyolultabb problémák támasztotta követelményeknek. Az irodalmi sematizmus hajdani „leváltói” ma már olykor maguk is sematikusnak hatnak.

Görgey Gábor kötetében (*Fejek Ferdinándnak*) öt drámát adott közre és a *Rivaldúban* szerepelt a hatodikkal, a *Bulvár*-ral. Drámaírói pályájának helyzetképét lényegesen nem látjuk módosulni ahhoz képest, ahogyan azt a megelőző évben Tarján Tamás felvázolta: az 1960–70-es évek fordulóján az abszurd technikájának elsajátítása viszonylagos modern-

¹² Az első változatot a Színház c. lap 1969/8. száma közölte.

séget eredményezett, amely azonban átmeneti sikernek bizonyult, amikor az abszurdok eredetiben is megjelentek a magyar színpadokon és a színházi könyvkiadásban.¹³ Görgy — mint azt mostani kínálata is bizonyítja — tulajdonképpen mindent tud a drámaírás mesterségéről, stílusérzéke és biztonsága imponáló. A kortendenciával ellentétben, jó, olykor virtuóz szerepeket tud írni; nála inkább a helyzetteremtés dramaturgiai masinériája nem működik kifogástalanul. A *Wiener Walzer* egyetlen színhelyén, az expresszvonat kupéjában az ál-hulla melletti szokatlan helyzetben sorra lepleződnek le a társadalom tisztességesnek tűnő tagjai. A jól megcsinált színdarab krimifordulatokkal dúsított, modern változatával van tehát dolgunk. A történet a véletlendramaturgia szabályai szerint halad a végkifejlet felé a börtönviselt Slemillel, akit hajdan Oszkár, a most érdemrendjét átvenni utazó ügyész ítél el és akit a tisztas társaság végül közmegegyezéssel lök ki a kupé ablakán. A *Mikszáth különös házassága* kétszereplős pódiumjáték, amelyet az író — kinyilatkoztatott szándéka szerint — az emlékezéseit író Mauks Ilona és a neki segédkező Mikszáth kettős fénytörésű memóriájára épített, hogy végül a néző építse fel a harmadik síkot, a „tények költészetét”. A tervezett új minőség itt sem jött létre, a hasonló dokumentumjátékok didaktikusságát nem sikerült feloldania. A *Végszó* atelier-drámáját a magánéleti tragikus fordulat előkészítetlensége fokozza le, az *Ünnepi ügyeletet* az Orvos és Angelika nővér politikailag túlsúlyolt és kiszámított háttértörténete terheli meg, s kissé mosolyogtató kettejüknek (a Rákosi-rendszer erős embere fiának és az egykori grófkisasszonynak) karácsonyi osztálybékéje az ügyeletesi szoba díványán. Ha a drámák félresiklásának útját-módját vizsgáljuk, azt is színdarabban, a *Bulvárban* lelhetjük fel. A drámaíró és a színgazgató konfliktusa sokféle lehetőséget kínálna: műhelydrámát, az önmegvalósí-

¹³ Csongor és Juliska — avagy a „szelídített abszurd”. Színház, 1981/4.

tás tragikomédiáját vagy akár szatírárt a mindig-igazgató figurája körül. A számos mellékszál közé azonban lényegtelenek és sematikusak is kerültek. Ismét van véletlenekkel terhelt politikai háttértörténet, egy magyar Albert Schweitzer-sztori, egy színésznő Hollywoodig ívelő és látványos színpadi helyszínekkel szolgáló karrierje, az abszurdoktól származó, de bohózatiba oltott öregember-figura. A lepratelepen játszódó dráma helyett végül komédiát író Bakonyi Géza figurája mögött jelképesen fölsejlik Görgeynek és nemzedéktársainak pálya-problémája.

A vígjátéknak 1982 is ínséges esztendeje volt. Csurka Istvánnak a *Rivaldában* közreadott LSD-je két ötletre épül, amelyek azonban sem a drámai személyiségek kapcsolataiban, sem a cselekmény bonyolításában nem erősítik egymást, sőt össze sem kapcsolódnak. Rácz Károly minden korok felpofozott embere, aki innen tájékozódik az érvényes politikai rendszerről és annak tűrőképességéről. Barátja, Merész Fülöp, a második rész elején az LSD-nek hitt szőlőcukor hatására kezd álmodozni a világdemokráciáról. A többi vele álmodozó a kisszerű élet variációit képviseli (*a* befolyásos, *a* veterán, *az* erdélyi áttelepült); valamennyi erősen túltípiált figura.

Az egyjelentésű példázatok kérdőjelei

Az év drámatermésében a történelmi példázat-drámák területén is, amelyeknek itt nem részletezhető okok miatt hagyományosan fontos szerep jutott drámairodalmunkban, polarizáció, erős szóródás, több ábrázolásmód együttélése figyelhető meg. A Magyar Remekírók sorozatának Illyés Gyula-kötetében — szinte viszonyítási alapul — újra megjelent az 1950-es és az 1960-as évek két reprezentatív példázata, a *Fáklyaláng* és *A kegyenc*. Ezt a vonulatot ma elsősorban a kisebbségi sorsban élő vagy onnan elszármazott írók folytatják, a parabola középpontjában korát reprezentáló, példaként felmutatható, kiemelkedő személyiséggel vagy sze-

mélyiségekkel. A *Rivaldában* újra kiadott Sütő András-dráma, *A szűzai menyegző* mellett itt említendő Györffi Kálmán *Sodomája*, Kocsis István két monodráma, a *Vincent van Gogh* és *A megkoszorúzott*, valamint Páskándi Gézától *A koronatanú*.

Páskándi a bozsoki tanácskozáson az 1960-as évektől rehabilitált nemzeti önismeret és értéktudat szükséges eszközének mondta a történelmi példázatot.¹⁴ Hogy a nemzeti önismeret finomodása és a történelmi példázat viszonya mégsem ilyen egyszerű, azt két alkalmi, évfordulóra írott dráma bizonyítja 1982-ből, s az egyik éppen Páskándié. A kőszegi várvédelem 450. évfordulójára írott *Az ígéret ostromában* az alkalmon elveszett a drámai matéria lehetősége. A szerző nem mondhatott le a török tábor ábrázolásáról, világpolitikai leckéiről és természetesen Jurisich Miklós középpontba állításáról, holott Páskándit – teljesen érthetően – az egyik költött mellékalak drámája, a magyar származású janicsártiszt, Zaim kötődési konfliktusai foglalkoztatták. Köteles Pál *Hajdúkirálya* Bocskai István, „egyetlen sikeres forradalmárunk” születésének 425. évfordulójára készült, benne azonban Bocskai reformpolitikusként bizonyul, aki saját politikai irányvonalát állandóan ellenőrzi és korrigálja.

A drámai személyiség 20. századi átértékelődése természetesen nem hagyta érintetlenül a parabola hősválasztását sem, mint ahogyan az etikai értékrend bizonytalansága feltűnően kedveltté tette a magyar 16–17. századot, amelyet drámaíróink – nemzedéki hovatartozásra tekintet nélkül – az önerőből felszabadulás képességének elvesztése, a személyiségtorzulások, mindenfajta értékek relativizálódása korszakaként tekintenek és ábrázolnak.¹⁵ Weöres Sándor (*A két-*

¹⁴ *Ifjú drámaíró, nemzeti dráma. Életünk*, 1982/10. 930–2.

¹⁵ Meg kell jegyeznünk, hogy a történelmi példázat-drámák másik erős vonulata, amely kiemelkedő történelmi személyiségek alakját idézi színpadra, magas irodalmi és nyelvi színvonalon (Szabó Magda, Székely János és mások műveiben), véletlenszerűen nincs jelen 1982 drámakiadásban.

fejű fenevad), Görgey Gábor (*Fejek Ferdinándnak*), Gosztornyai János (*Az ökör, Az árnyékkirály*), Spiró György (*Balassi Menyhárt*), Boldizsár Miklós (*A hős*) játszatja – a már említett Paskándi és Köteles mellett – ebben a korszakban drámáit.¹⁶

A lehetőségek és eredmények skálája igen széles. Weöres Sándor *A kétfejű fenevad*ban költői játékot írt, tragikomédiát, amely azonban nem szorul arra, hogy bravúros irodalmi-nyelvi megoldásaiért dicsérjük. Kétségtelen, hogy a magyar drámának ez az ere vékonyabb, mint a hagyományos, egyolvasatú példázata. Weöres hallatlanul széles asszociációs bázisra épít, a költői fikcióba burkolt példázat s így a dráma olvasata is (színpadra állítása esetén pedig rendezői értelmezése) sokféle lehet. Ugyanakkor a panoptikumszerűen ábrázolt nagypolitika szintje (I. Lipót és IV. Mohamed), a rákényszerített történelmi szerepet játszókból alkotott közepolitikai szféra megrajzolásával (a felszabadító császáriak, a pécsi török vezérkar és a négy eltartott öreg), valamint a megmaradás, az önerőből cselekvés magánvilágba szorulásával (Bornemissza Ambrus deák, Avram Mandelli) igen pontosan építette fel drámája koordinátarendszerében az egyik, a függőleges tengelyt. A változatosan felvillantott egyéni sorsok sorozata (29 megnevezett szereplője van a drámának) – szétválva, összekapcsolódva – adja a másikat; mögöttük igazi közösség nem létezhet. A cím metaforája (második értelmezésben) maga a kétarcú történelem, amely megteremti ugyan az egyes ember boldogulásának feltételeit, de egyben meg is semmisíti azokat.

Weöres fölfogásával a drámai személyiség és a történelem viszonyáról leginkább – a nemzedékhatárokat átlépve – Spiró Györgyé rokonítható. *A békecsászár* c. kötetben 1963 és 1981 között írt négy történelmi drámáját (a címadó mel-

¹⁶ Már a drámacímek is beszédesen vallanak a történelmi személyiség értékvesztéséről.

lett: *Balassi Menyhárt*, 1963–70; *Hannibál* 1968–9; *Kőszegők*, 1974–5) és a *Káro király* c. mesejáték-példázatát (1975) foglalta össze. Spiró „istentelen színházában” a história mint természetivé vált adottság irracionálisával legázolja a személyiséget, annak sorsává lesz. A személyiség válasza, az akció csupán szándék lehet a következmények elkerülésére, esélye pedig fordítottan arányos talentumával, súlyával. A muszáj-Herkulesek így elsősorban egymásra utaltak, soruk egymást feltételezi, mint a mindenáron győzni akaró Hannibál, akit ebben Karthágó akadályoz meg és az akarata ellenére győzelemre ítélt Scipio; vagy a hajdan barátságban élt várvédő és ostromló: Spirónál a hősi halálba menekülő Jurisich Miklós és a békességet csak az önkéntes halálban megeléző Ahmed basa. A történelem ilyen felfogása egyben értelmezésének lehetetlenségét sugallja: Káro király minden jóakarata visszájára fordul, korát megérteni és egyszersmind felhasználni csak az árulás zsenije, Balassi Menyhárt tudja. Spiró is többszintű modellt épít. Ábrázolja a középszert, amelynek képviselői nem személyiségük súlya, hanem létszámuk és a kialakult intézményrendszer révén kényszerpályára szoríthatják a zseniket. A hétköznapi emberek szintjén pedig már a pusztai emberi élet sem érték.¹⁷ Spiró történelemszemlélete a címadó drámában, *A békecsászársban* olvasható kifejtett formájában. Itt már fel sem bukkan igazi személyiség; a várva várt vezető nem más, mint a történelmi személyiséget játszó antik színész. Egymásra utalt főszereplőivel, „helyzetbe” kerülő törpe személyiségeivel erős rokonvonásokat mutat több dráma: Boldizsár Miklóstól *A hős* és a *Herosztratosz*, Pethő György *Halottzsinata* és Gosztonyi János címről említett két drámája. A hagyományos értelemben vett történelmi hős ezzel szintén „holt-hőssé” változott.

¹⁷ Spiró történelmi színpada valóban kegyetlen, sőt „istentelen”: a nyíltszíni kegyetlenségek, a tömeges emberhalál mellett a Katonát átdolgozó szerző a *Jeruzsálem pusztulásában* a színpadi kannibalizmust is meghagyja, sőt felerősíti.

A folyamat 1982-ben elért végpontján alighanem Zrínyi Péter áll, Boldizsár Miklós *A hős* c. komitragédiájában, a „deheroizált antihős” (Almási Miklós).

A kedvelt történelmi korszakban, 1564-ben játszódó történelmi vígjátékában, a *Fejek Ferdinándnak* címűben Görgey Gábor valószínűleg az utóbbi évek egyik legnagyobb szatíra-lehetőségét hagyta megíratlanul. (Az 1979-es, Debrecennek írott szöveg a téma második feldolgozása, az 1975-ben Gyulának készült *Törököt fogtunk* után.) A *Cantio de militibus pulchra* néhány sorából kibontott példázat Füleki Ádám gyapjasi várkapitányról szól, aki nincs helyzetben sem ahhoz, hogy hős legyen a szó hagyományos, héroszi értelmében, de ahhoz sem, hogy megvalósíthassa békés álmát kert-Magyarországról. A megalkuvások azonban a rutinos színpadi szerző dramaturgiai szándéka szerint történnek, hagyományos-hatásos vígjátéki technikával bonyolódnak, megfosztva ezáltal a témát és a főhőst tragikomikus jellegétől.

A történelmi példázat korábban egységes és egyjelentésű műfajának széttöredezését bizonyítja, hogy 1982-ben nagyszámú dráma jelent meg, amely csak kulisszának, alkalomnak tekinti a történelmet – s éppen a darabok e hányada mutatja a nagyobb dramaturgiai gyakorlottságot, a színpadképességet. Sós Györgytől *Az emmenthali hóhér* jó komédiaötletét bumfordi bájjal, de egész sor motiválatlan mozzanattal dolgozza fel, minden különösebb példázatos mondandó nélkül, ha ugyan az emmenthali sajt és a csók „feltalálása” nem tekinthető ilyennek. Az viszont már több mint elgondolkodtató, hogy két olyan kitűnő, óriási gyakorlatú dramatikuskunk, mint Mészöly Dezső és Müller Péter miért elégszik meg azzal, hogy közreadja nagy stílusbiztonsággal megírt, kitűnően játszható költői parafrázisait (a *Századok színháza* c. kötetben), illetve hogy jól megcsinált bűnügyi játékot pergessen történelmi jelmezben (*Szemenszedett igazság*). A példázat lehetősége itt már olyannyira távoli, hogy szinte felszabadítja szerzőjét mesterségbeli tudásának maradtalan kibontására, sajnos egyúttal tágítva a szakadékot is

a színházak számára nehezen megközelíthető és a színpadra termett drámák között.

Tulajdonképpen itt említhetők azok a nem történelmi miliőben, hanem kortalanná tágított tér-idő szerkezetben játszódó példázatok is, amelyek többszörös áttétellel szólnak ember és hatalom, cselekvési lehetőség és akarat, döntés és manipuláltság kérdéseiről (Selmeczi Tibor: *Csak úgy, mint otthon*; Harsányi Gábor: *Börtönszínház*).

A drámai személyiség ellentámadása?

A monodráma mint műfaj több ok eredőjeként nyert polgárjogot, majd teret drámairodalmunkban és színpadainkon. Ezek sorában akadnak kimondottan színházi indíttatásúak (a színész személyére írt szerep a rendezői színház előretörése idején, kevésbé foglalkoztatott színészek ambíciói), sőt valószínűleg külső kényszerítő körülmények is (könnyen utaztatható, csekély anyagi és személyi feltételeket követelő előadás). Első pillantásra a monodráma mégis elsősorban a drámai személyiség ellentámadásának tekinthető. A kérdést 1982-ben öt szorosabban vett monodráma szövegén vizsgálhatjuk, de hatodikként bátran idevonható az egy színésszel is eljátszható Hajnóczy-mű, a *Dinamit* is.

A monodrámák „szóródása” azonban azt mutatja, hogy a jelenség kétarcú; a monodráma megszűnőben van mint hagyományos személyiség-példázat. E régi céllal Kocsis István Jászai Mariról (*A megkoszorúzott*) és Vincent van Goghról írt monodrámát. A megszólaló személy érdekessége és a megszólaltató drámai helyzet kettős követelményének Kocsis mindkét esetben eleget tett; a pályatársnője megsértése miatt színházi törvényszék elé készülő öregedő tragika, illetve az örület határán imbolygó festő hosszú monológja hitelenek hathat. Mégsem forrósodik fel igazi drámává. *A megkoszorúzott*ban tendenciózus írói alaptétel (a színház ellensége az írónak) torzítja el az igazi helyzetet, a személlyel azonosult stílus, művészeti korszak magára maradásának drá-

máját. A *Vincent van Gogh* esetében a szélsőségesen erős alaphelyzetben a magafaragta ember meg nem értettsége és magánytól való félelme a szabad képzettársítások bonyolult rendszerét kívánná meg, ehelyett hagyományos jelenetezés és motívumismételgetés teszi hosszadalmassá a drámát.

A hagyományos személyiség-példázatok lehetősége tematikailag kimeríthetetlennek látszik. Mégis izgalmasabbak a ma emberét közvetlenül megszólaltató monodramák. Még akkor is, ha konvencionális fordulatokkal dolgoznak, mint Tompa Z. Mihály *Egyszer fellépni* c. színészdrámája; ha egyenetlenek is, mint a más vonatkozásban már említett *Bayer-aszpirin*¹⁸ vagy sajnálatosan, tragikusan emberi dokumentumértékűek, mint Hajnóczytól *A herceg*, amely a követhetlenség írói stádiumában mutatta széthulló személyiségű szerzőjét.

Az egyetlen valódi ellentendencia sajátos, egyedi drámaszövegben jelentkezett, a *Csíkсомlyói passió*ban. A siker forrásául azt jelölhetjük meg, hogy a nemzeti identitás és a maradandó erkölcsi értékek kérdésében ez a dráma valós igényt elégitett ki igenlő válaszával. A közösséghez tartozás nyílt és szinte rituálisan ünnepélyes megvallása logikus és szükségszerű ellenpontja az értékek elbizonytalanodásának, rejtettségének. A létező és homogén közösség közmegegyezésen alapuló szövegére épült produkciók a passiót játszó „személyek” hangsúlyozottan mint a székely közösség tagjai jelennek meg, akik olyan történetet adnak elő, mely közismert. Színpadi létük, akciójuk és szövegük tehát kettősen meghatározott: a mítosz történéseit, mint a közösség tagjai értelmezik és játsszák el. Mindebből következik, hogy a közönség is érzelmileg, az együvé tartozás megvallásával reagál, továbbá, hogy a *Csíkсомlyói passió* – maradandó

¹⁸ Egyetértünk Gerold László megállapításával: *Színház a nézőtérrel*. Novi Sad, 1983. 120–1.

értékei és átütő sikere ellenére — sem teremthet iskolát.¹⁹ Itt jegyezzük meg végül, hogy a tendencia Boldizsár Miklós *Ezredforduló* c. drámájában is jelentkezik, bár itt a zenésítés és a színpadi megvalósítás erősebben tette az *István, a király* librettójává a drámát, mint az a *Csíksomlyói passió* esetében történt.

Összegezés helyett

Az 1982-ben publikált drámák nem tükrözhetik persze a mai magyar drámairodalom teljességét. Jelentős, épülő életművek maradhattak ki a publikálás véletlensége folytán az áttekintésből (Szabó Magdától és Hubay Miklóstól Gyurkovics Tiboron és Székely Jánoson át Czákó Gáborig és Schwajda Györgyig); egyes műfajok csaknem egészükben eshettek így ki a figyelem fókuszából (alig találhattunk például elemezhető drámaszövegeket a magyar vígjáték krónikus gyengélkedésének vizsgálatához) stb.

Összefoglalva benyomásainkat: az 1982-ben közreadott magyar drámák lényegi kérdésekkel foglalkoztak. Nem előrejelzésekkel, nem teljes körképet adva, hanem a tapasztalt valóság néhány évvel későbbi feldolgozásával, különböző művészi színvonalon téve kísérletet a világirodalmi és világszínpadi törekvések integrálására.

A dráma színpadi előadásra szánt irodalmi műalkotás. A türelmetlenek számára, akik minden esztendőtől elvárják a maga remekművét és a rálegyintőknek, akik a magyar dráma és a magyar színház kölcsönös elzárkózását és annak elsődleges okát, a színpadra írás mesterségének elsajátítását lényegtelennek tartják a drámák jövője szempontjából, egyaránt Vörösmarty Mihályt idézhetjük, 1837-ből, az *Elméleti*

¹⁹ Mindez máris megmutatkozott a librettót társszerzőként jegyző Kerényi Imre újabb rendezésében, a *Magyar Electraban*, amelynek szövege és szellemi háttországa egyaránt alkalmatlan egy hasonló közösségi színjáték céljaira.

töredékek néhány mondatát: „...soha még drámai literatúra nem virágzott színház nélkül; ellenben hol színi élet van: jeles s részint nagy s remek művek állottanak elő. (. . .) dráma, bármi nagy költői becs mellett is, színi hatás nélkül nem tökéletes mű . . .”

AZ 1982-BEN MEGJELENT
ÉS ÁTTEKINTÉSÜNKHÖZ FELHASZNÁLT
MAGYAR DRÁMÁK KIADÁSAI

Balogh Elemér—Kerényi Imre: *Csiksomlyói passió*. Helikon. — H. Barta Lajos: *Szaltó mortále*. Színház, 9. sz. — Bereményi Géza: *Trilógia*. Magvető. — Boldizsár Miklós: *Királyok és alattvalók*. Magvető. — Éltető József: *Két madaras levél*. Igaz Szó, 11. sz. — Fejes Endre: *Az angyalarcú*. Színház, 3. sz. — Gosztonyi János: *Az árnyék-király*. NPI (Színjátszók kiskönyvtára 243.) — Gosztonyi János: *Az ökör*. Színház, 1. sz. — Görgy Gábor: *Fejek Ferdinándnak*. Magvető. — Györffy Kálmán: *Sodoma, avagy kiáltás az emberért*. Igaz Szó, 9. sz. — Györffy László: *Gyűjtőzsinór*. Színház, 7. sz. — Hajnóczy Péter művei. Szépirodalmi. — Illyés Gyula: *Művek*. 2. k. (Magyar Remekírók), Szépirodalmi. — Illyés Gyula: *Sorsválasztók*. Szépirodalmi. — Jász István: *Know-how*. Magánkiadásban. — Jókai Anna: *4447, Fejünk felől a tetőt* (Zsebkönyvtár), Szépirodalmi. — Karinthy Ferenc: *Magnóliakert*. Szépirodalmi. — Katona József: *Jeruzsálem pusztulása*. Új Írás, 1. sz. — Kerényi Grácia: *Testnek fel-támadása*. Szépirodalmi. — Köteles Pál: *Hajdúkirály*. Napjaink, 2—4. sz. — Mészöly Dezső: *Századok színháza*. Magvető. — Nádas Péter: *Szintér*. Magvető. — Örkény István: *Drámák 1—3. k.*, Szépirodalmi. — *Párbeszéd*. NPI (Színjátszók kiskönyvtára 246.) — Páskándi Géza: *Az ígérlet ostroma*. Életünk, 8. sz. — Pethő György: *Halottzsinat*. Színház, 12. sz. — Rivalda 80—81. Magvető. — Selmeczi Tibor: *Csak úgy, mint otthon*. Színház, 8. sz. — Sólyom László: *A szent ember*. Színház, 11. sz. — Sós György: *Az emmentáli hóhér*. Színház, 6. sz. — Spiró György: *A békecsászár*. Magvető. — Tabi László: *Életem és egyéb ügyeim*. Szépirodalmi. — Tolnai Ottó: *Bayer-aszpirin*. Kortárs, 7. sz. — Tompa Z. Mihály: *Egyszer fellépni*. Igaz szó, 2. sz. — B. Turán Róbert: *Csellengők*. Színház, 5. sz. — Weöres Sándor: *A kétfejű fenevad, avagy Pécs 1686-ban*. Életünk, 10. sz. — Zám Tibor: *Pokoljárás*. Forrás, 3. sz.

FORUM

„ARRA A PARTRA, AHOL ÁLLUNK”

MŰFORMA ÉS VILÁGKÖZLÉS VISZONYA PILINSZKY
JÁNOS RIPORTPRÓZÁJÁBAN

1.

Szép Ernő összefoglaló érvényű, hosszabb versei közül talán a *Néked szól* fogalmazza meg az ember világi s világi közelképeken túlra kutatva mutató, tudatos és elengedett, fizikai és szellemi létezésének megannyi alapmozzanatát olyan sűrűségben, ahogy effélékkel Pilinszky János beszélgetéseinek gyűjteményében most nemrég találkozhattunk. Az a vers a század első ötödének még csak nem is a legvégén született; Pilinszky költészete a harmadik és a negyedik ötödöt öleli fel. Időrendet ilyen szemléletek, érzetek, keresések, rálelések, tűnődések, elcsüggedt felismerések, megújulások nem tartanak. Nem célszerű most sem az egyezések keresése, csupán arra kíváncsi rámutatni, milyen verselőménye volt, még a József Attiláénál is sokkal inkább, annak a vívmánynak, amely Pilinszky nevéhez fűződik, s amelynek körülhatárolása annál is bajosabb, mert minél pontosabb eredményre jutunk, annál inkább látszani fog, hogy újszerűsége csak az összpontosult tartásnak volt benne, a többi: örök lehetőségek felújítása. Nem „csupán”. Hanem a mindenkori érvény megtestesítése; az ekképp nagyon ritkán tisztázott végsőség foglalatja lehetett Pilinszky János életműve; kevesebb kanyargója van, ami erről a figyelmet – vagy a naprakész figyelemhiányt – elterelhetné. Ha azonban a lényeges vonulatait nézzük akár az ő, akár Szép Ernő munká-

latának, látnunk kell nagy rokonságukat, s mindegyikükénél azt is, hogy líra és próza, bár műfajilag merőben elkülönül, saját szabályainak és a műfajiságnak eleget tesz, valami fontosabb elv szerint hasonul, egyet mond, ugyanazért van, azonos jegyben érthető s így is tekintendő.

Az a világbép, amelyet Pilinszky számos változatban fejt ki, a kötetben *A kereszt szálkái* című „fejezet” *Egészet csinálni* alfejezetében is körvonalazódik, történetesen az univerzum és a természet összevetése által, s hangsúlya ez: „A természet az univerzumnak az a hullámverése volt, ami az univerzum lábáig jutott, ami testközelségre ért . . .” És a természetiség a jó stilszták rajtvonal-féléje. Szerinte azonban „egészet csinálni . . . annyit tesz, mint belépni az univerzumba”.

Ha formai logika szerint tekintjük mármost az elébb mondottakat, Pilinszky azt vallja, hogy maga az ember is lehet univerzum-lény. Ennek természetes folyománya a töredék-tudatosság és az egész-vágy. Szép Ernő a Pilinszkynél „a természet . . . partra érkező hullámá”-nak nevezett, a mi partunkat elérő univerzumot így kereste, csak úgy a nagyvárosban bolyongva, „egy aranyat” keresve, „kit senki el nem vett” és „a napot ki estefelé nem megy le”, és elmondta magáról így, hogy „járás közben megálltam utcákon, úton, kertben . . .”, s e névelőtlenségekkel is már öslétezőkként érzekelte a természeti-civilizációs képződményeket, s hogyan is ne, amikor ő az univerzum-létet fogta fel általuk, s azt mondta még, „ébredve néztem szét: a világon vagyok, élek . . .”; a *Néked szól* költője ugyanazt foglalta össze ezzel: hogy szeretett volna „egyetlent, határtalant csinálni”. Miért? „Hírt adni: itt vagyok! — hogy mind a tengert bejárja . . .” És a világ iránti gyengéd részvét, melyben még Kosztolányi éles fénye is ragyog, evvel szól nála: „Mint kezdő nap, mosollyal sütni szegény világra . . .” Pilinszkynél a *Senkiföldjén* bontja ki ezt a nagy, alig érinthető tárgyat, az első pillantását.

A már idézett fejezet a *Beszélgetések* könyvében, nevezzük ugyanis így a kötetet, az életben dilettánsként mozgó embert

is említi. Nagy témája ez Ottlik Gézának, elegendő a *Próza* című kötet Kosztolányiról a *Boldogság* című kitűnő alkalmi elbeszélésantológia utószavául írt esszét elolvasni; épp a tágasabb lehetőség, a nehezebb út, a gyönyörűségeket is elhívően figyelembe vevő, sőt, lényegében ezektől – ettől – mint alkotóelemétől szabadulni nem tudó írói meghatározottság leckéjéről van szó ott is. Szép Ernő a *Néked szól* idézett részében azonnal rátér – rácsapong! – erre a tárgyra; s vezérlő motívuma ez egyebekben is: „Ki él, mindenkit látni s mindenkivel beszélni” szeretett volna még, továbbá „meghallani mindent és mindenütt ott lenni”. A mindenséggel mérte magát, a meg nem valósulót. Pilinszky is azt mondja, hogy csak a költészetben nem volt dilettáns, mert ott mindig tudta, „hogyan az ember sohasem lehet boldog a szíve mélyéig”. Valamint: „Írás közben . . .” (s erre visszacseng egész alaphangjával, helyi értékével a „Járás közben . . .”!) „. . . rájöttem, hogy nem örülhetek” egy képességen felül meglett sornak stb., „nem vehetek részt benne azzal az örömmel vagy inkább élvezettel, amivel kellett volna, ha természetesen reagálok”. A boldogság nem személyes, mondja Pilinszky. Körülhatárolhatatlan és bekebelezhetetlen a tárgya, a lényege. Ezért ad boldogságlehetőséget, dilettantizmust meghaladót, az irodalom.

Mármint az a benső lélegzetű írás, amely, mint például a *Néked szól* is, így szól az iménti tárgyról: „A gyermekek édesded dolgát kívántam egyre . . .” De –! Pilinszky is ezt mondja: „. . . direktül boldog akartam lenni . . . ahogy a gyermek boldog, azzal a direktséggel. Ez nincs!” – : ez nincs; és a vers megfogalmazásában az egyén effélékig juthat: „Ősszel gondoltam: óh tél, boldog leszek a télen. / S télen: hogy a tavasszal. S nyáron: hogy majd az ősszel. / Mindennap gondoltam: majd holnap, holnap kezdődsz el / Te fényes édes évad, mikor világom élelem”. A világ élése nem az, hogy „vasúton és hajóval” eljárunk „idegenbe”, ahol ezt látjuk: „mulattak s kínlódtak mindenütt körülöttem”, s a megértés az, hogy más-más nyelven váltunk szót mindig,

s visszajövünk, írja a *Néked szól* sok központi versszakának egyikében Szép Ernő, s hogy „hiába megyek el csak magammal megyek szembe”. A világ élése: az egész elérésének vágya, ennek a vágnak valami gyakorló realitása. Pilinszky ezt írja – azaz mondja – az idézett fejezet *Glória* című részének végén: „A töresek, a sebek jönnek egymás után, és az ember a sikert, ha bekövetkezik, már észre sem veszi, mert közben mindig másfelé kell figyelnie. És én, mint drámai lény, az erkölcsi lénnel szemben, vallásos lény, tehát eredendően rossz vagyok . . . A művészetben a művész abból a meghasonlott lényből, aki szenved, aki szégyell, aki felemás, megpróbál újra egészet csinálni, megpróbálja összerakni, hogy tökéletes legyen. Ezért írok”. Szép Ernő: „Számolni kell hány évnél tartok s eltérni halkan / Hogy a nap itthagya mindig s kívánni kell jóestét, / A selyem élet lassan kopik le mint a festék / Orcáimon, hajam vész s már azt hiszem meghaltam”. Pilinszky: „Az egészet ott, azon a szinten akarom megcsinálni, ahol az ember drámája kisímul, ahol a ráncok elvesztik barázdájukat, és síma, egészséges és újra ép lesz minden”. Szép Ernő: „És képzelem még mindig, sejtem, gyanítom, várom / Hogy a boldogság fog majd egy reggel rám köszönni / S elment időm kezd majd mint tavasz jön, vissza jönni / És minden szépre fordul s azt hajtom: álom, álom”. Megnézte minden nap a felhőket az égen, melyek „szépek voltak . . . szépség fölött túl szépek”, s ő tudta, fájdalom s öröm ez együtt, és így volt jó néki.

A meghasonlottságról is szól részletesen Szép Ernő: „A felhők pártján voltam s virágokon borúlva / S a tenger volt tanyám és a széllel kóboroltam / S mégis mindig és mindig az emberek közt voltam / S mentem szorongva köztük színházba, háborúba”. Pilinszky méltán nevezi Szép Ernőt a század egyik legnagyobb drámaírójának. Másutt is volt már szó róla, milyen jelenetező ezekben a verseiben is. Ám itt nem ez volt a cél. Értelmezést jelentett Szép Ernőnek ez a valamelyest csak kiragadott, az egészet nem is mindenben pontosan képviselő – vagyis töredékesnek ható – anyaga,

szó szerint, az anyagszerűsége a Pilinszky-riportpróza gondolati matériájához, egy igen érvényes, gyökereket jelentő értelmezés képzelhető ezen az úton. A feladat azonban most inkább az, hogy Pilinszkyt saját világgépkereső rendszerességében, elágazásaiban vizsgáljuk e prózakötet halmazai szerint. Szép Ernő mélységes rokonságát hadd mutassa be még a *Néked szól* záró versszaka, a hiábavaló emberi erőfeszítések példátlan képe, szimbolika-keresés nélkül is egyértelmű választása: „De ez mind annyi volt, mint mikor a sűrű nyájban / Egy juh nyugtalanul megy, fejét felfúrja, béget, / De elnyomják és nem látsz köztük különbséget / Ahogy tűnnek mind a nagy porban, alkonyattájban”. Pilinszky: „És elfogadni bizonyos értelemben a tökéletlent, ami mindennek ellenére a tökéletesség felé visz azért – ez a maximum.” Ám az „elnyomják” kifejezés jelentése igen sokrétű. Eredhet a kibontatlanba való visszaépülés, efféle elveszés az emberi hivatásból, ráhivatottságból is, a maximumon túl az abszolútum vágyából; Pilinszky a rátalálás örömeinek lehetetlenségéről ezt a példát hántja le: „Egyedül az a színész, aki le tud mondani a találkozásnak erről a hirtelen megszülető örömről (ti. hogy a közönség veszi a lapot, s ő rájátszhat; TD.), az képes a darabot végigjátszani azon a szinten, amelyen szükséges, de mégsem boldog ezáltal.”

Itt az amatőr, dilettáns életlehetőségek a szakmaiság magaslatára emelkednek; üdvre-e? Maga Pilinszky határozza meg: „Ez borzasztó! Hiába remekel, belül mélységesen szomorú.” Ám az az említett *boldogság* is mi egyéb tulajdonképpen, olvassuk az Ottlik-féle *Kosztolányi*-ban: „Nagy kockázat . . . az ő szintjén, vállalni a világ valamiféle romantikus látását, vállalni, hogy végül, mindent egybevetve, mégis szép az élet, és igent mondani rá. Az író”, folytatja Ottlik, „kénytelen ugyanis, becsületesen, kézzelfogható példákat felhozni, mint mondjuk a csillagos nyári éjszaka, vagy az iskolába menet hógolyózó gyerekek, s ezek a képek, mennél nélkülözhetetlenebbek, annál üresebbé, elcsépeltebbé váltak; s hitelükét veszített példákkal, ábrázolással együtt az író is hitelét

veszti . . . Mennyivel igazabb, komolyabb, becsületesebb az emberi sorsot reménytelennek, kétségbeejtőnek ábrázolni — és mennyivel könnyebb! Kosztolányi”, olvashatjuk, „a nehezebb részt választja”. Hanem akkor Szép Ernő? Műve kiváltott sorsával együtt a még nehezebb nehezet? Van-e itt összehasonlításra mód? Aligha kell mondani, hogy a különböző nézőpontok létezőmeghatározottak; s azonos közegben, azonos létélményekkel is különféle evidenciák törnek fel s jutnak kifejezésre; átfedésekkel. Pilinszky sem tiszta típusa egyetlen jellegzetességének sem; dehát már épp azzal ki-mondtuk ezt a gazdag összetettséget, hogy többféle jellegét éreztük meg.

2.

Török Endre, a kötet válogatója és szerkesztője írja különleges szépségű — tömörségű! igazságú — előszavának alig másfél oldalán: „... az *önlétében valóságos ember* képes a világ »közelébe« menni”. Valamint: „Az univerzum polgára volt mindenekelőtt, és ebben az értelemben a »haszon-talan jelenségeknek« adott egyenjogúságot: a világ peremére szorult dolgokat és lényeket a világ szívébe hozta”.

A *szegény világ* képeinek középponti alakja természetesen lehet a francia fogoly, lehet Van Gogh, lehet a megvertségét élő egyén, a kapcsolatok tépettségét viselő társaság, ám a szakszerű centrum, amiért a megszólalásnak egyáltalán univerzum-lehetősége van: a költészet mint az egyénre mért feladat, mint — akár bevallja Pilinszky, akár nem — meg-veretettség. Van Gogh imájára gondoljunk: „Istenem, be-takartál régen”. Ezért, hogy egymást éri „csatavesztés a föl-deken” és „honfoglalás a levegőben”. Vegyük észre egyébként, hogy ezek is háborús fogalmak; s mintha a racionális-nak szánt híradásokat értelmezné, ismételné, akasztaná a nyakába távirások szalagfüzéréként egy habogó lény. Hamlet habozásából *kérdezetlen állapot* lett, íme. A kor sajátságain átüt, átvérzik, átsugárzik — mikor hogyan épp — az általá-

nos, nevezzük kényszeredetten így, az „örök” emberi állapot is. *Képzelt interjú* című bevezető darabjában Pilinszky jellemző belső hűséggel így éppen a költői képről faggatja önmagát. A leglényegesebbeket tudjuk meg a művészetről. Ez egyébként is jellemzője ennek a riportprózának: a leglényegesebbre tör. Vállalja ennek a megközelítésnek a hátrányos kellékeit, a lerövidítések izgalmát és hiányosságát, boldogulni akar, birkózni tehát, e kettő szintézisével, nem érzi, s joggal nem érzi szükségesnek a laza szálak elkötését, az esetlegességet. Mintha volna visszaút a műből a mű előttibe; ezt a pályát keresi elsődleges világképként a képzeletbeli interjú szerzője ugyanúgy, ahogyan a végső soron szintén képzeletbeli kapcsolatok részese, a „valóságos” válaszoló.

Nemcsak arról van szó, hogy Van Gogh fácskájában a világ valamennyi fácskáján túl ott van a teljes mindenség is, hanem hogy ebbe „a festő teljes egzisztenciáját” bele kell érteni. Tehát nincsen szétválasztás, a felismerésre alkalmatlan világ *önmagára alkalmatlan*. Ám az igazság kritériumai sem akármilyenek. Pontosan azért, mondja a szerző, mert abban az egyetlen festői tereptárgyban, s toldjuk meg, akár egy Utrillo-utcarészletben is, ott a művész maradéktalan valósága, ott van mint fedezet és mint kolonc, mint megváltás és elkárhozás ígérete, nem mindegy, miféle összefüggésből ragadható ki azután a művészeti jelenség, az alkotói „végeredmény”. Legalábbis *sokáig* nincs így végjellege. Hiszen mérlegelés tárgya marad. Pilinszky ezt mondja: „Ma divatos az irodalmi szövegeket önállósítani, s mint holmi bonyolult tárgyat, vizsgálat tárgyává tenni. Én ebben nem hiszek. Oly mértékben nem, hogy szerintem ugyanaz a szöveg lehet csapnivaló és csodálatos. Példát is mondok rá. Krisztusnak az a mondata, hogy »boldogok, akik sírnak«, keveset vagy alig valamit érne, ha Oscar Wilde-től származna. Ebben az esetben csak kétes értékű paradoxon volna, inkább hamiskó, mint gyémánt.” A képzeletbeli kérdező ebben a legtökéletesebb riportban most, persze, tudakolja, mi hát a valóság – az igazi valóság – kritériuma.

Pilinszky a végső kérdések tulajdonképpen megfogalmazhatatlan állagát próbálja itt szavakba törni. Az általa valóságnak tartott létszintet a tényeken túlinak tekinti; mert „egy nagy író” létét összehasonlíthatatlanul reálisabbnak tartja bármi oknyomozásnál, ezt a kérdést a maga szakszerű szempontjából elintézettnak is tekinti. Nyitott kaput dönget? Egyszerű lenne az egész tárgykör, ha ilyen egyenes vonalú felelet kínálkozna rá. Mert az írás egy valóság feldolgozása, nem mellőzhető a tény szintje, az írói megvalósításé! Ezzel visszakerülünk megint a Pilinszky által valóságnak tekintett szint előtti tartományba. S kezdődhet előlről az egész. Mivel ezt Pilinszky is tudja, amikor erről szól: stilizál. Irodalmi produktumot hoz létre, olvasmányt. Nagy tisztaságút. Hiszen a szándéka épp ennek az önmagába záruló körnek a felmutatása. Ő maga mondja az önmagát sarokba kényszerítő zárókérdésre, a sajátjára itt, mely szerint a befejezett műnek okvetlenül tartozéka, velejárója, jellemzője a megtalált valóság elvéthetetlen lenyomata . . . Ám ez a valóság „definiálhatatlan”, mondja. Megnevező, de meg nem nevezhető. „A létezés csak létezik. De a valóság van”, állítja. Hadd jelezze ennek a filozófiai elvontságokig folytatott – a költői kép kérdéséből kiinduló – benső párbeszédének létbölcssége azt a reménytelenséget, amely végső soron meddővé teszi az anyagából kiszakadó gondolatot. Pilinszky az elvont gondolkodásnak ezeket a kínjait is átéli és megfogalmazza riportprózájában. Hadd lapozzunk előre most, párhuzamokért, a *Csend és szemlélődés* című fejezet feleletéig.

A Sheryl Suttonnal folytatott beszélgetéseinek könyvéről, e félig vallomásos, félig színpadiasan jelenetezett munka dialógus-monológos jellegéről hallunk bevezetőben; hadd emlékeztessünk arra, hogy ott épp a „boldogok, akik sírnak” jut fontos helyen nyomatékos szerephez. Pilinszky gyakran él az ismétlés eszközével; s nemcsak beszélgetéseiben válik művének természetes alkotóelemévé a repetíció, a visszacsatolás, az önmagához való hűségét a legegyszerűbben hordozó, témáját mintegy íróilag is elmélyítő, bevéső, hirdető, nyoma-

tékosító önisméltés, hanem sok versében is. A csönd „esztétikai kulcsszavának” értelmezése körül alakul ki hamarosan párbeszéd a kérdező és a vallomástevő közt. Utóbbi a csöndet igénytelenségnek érti. De nem az írói munka csökkentebb értékét hivatott kifejezni ez a meghatározás, nem azt, hogy valamely elméleti, hitbéli, netán gyakorlati — magatartásbeli, életviteli — érték fényében a kidolgozás, a művészi megvalósítás mikéntje másodlagos jelentőségű lehetne bármikor. Az igénytelenségre, állítja Pilinszky, „a dolgok megközelítésében volna szükség”. S alighanem igaza van. Persze, példái esetlegesek: „Ahogy egy gyerekhez kell közelednünk . . . néhány jelzésre szorítkozva, hadd legyen ő az aktív . . . Ahogyan madarakat etet az ember . . .” Mindezeknek s hasonló cselekvéseknek azonban roppant konkrét közelvilága van, rengeteg konkrétan megoldandó részfeladattal, s ezek okvetlenül befolyásolják az életvitelt.

Ennek nem az a következménye, hogy valamely életforma, értékrendszer-körülmeny vagy elfogadott, gyakorlati evidencia, esetleg evidenciarendszer azonnal *változtat* az áhított csönd állapotán vagy állagán, fogyatékoságot lop tehát a műbe. Hanem hogy a valódi csöndnek okvetlenül válfaja a kitartó, valami iránt a tevékenység szerény, jeltelen részleteiben elkötelezett cselekvés, cselekvéssor, amelynek sajátos — és mindenképpen: saját! — következményei, következései vannak, már-már törvényei. Hogyan fordul szembe a csönd az alkotás lehetőségével? Hogyan hat az alkotássá vált csönd vagy a csöndjegyű alkotás a tényleges cselekvési lehetőségre? Ezeket a kérdéseket s hasonlókat: tárgyalni kell. Vagyis Pilinszky riportprózáját tovább kell gondolni, elágazásaiban, konkrét válaszok felé haladva, vagy ha felelet nem adódik is ilyen végső fokú kérdésekre egyhamar, legalább meg-tárgyalásuk *ténye* válhat *valóságosabbá*, mint mellőzött vagy pusztá meglétre utalt kikerülhetetlenségük. Tudniillik amúgy a feszültségek fölösleges forrása észlelhető, a megtárgyalatlan kérdéseké. Az írói cselekvés — az írásé — hogyan teszi lehetővé a tökéletességet legalább mint esélyt? Vagy

hogyan zárja ki a tökéletesség áhítása a valóság iránti igazságosságot? A tárgyilagosságot? Az olvasó — a másik ember — figyelembevételét!? Régebben, meséli kérdezőjének Pilinszky, erős vágy élt benne, hogy tökéleteset alkosson. Ám ezt követte az a korszaka, melyben úgy érzi, nincs jobb válogatás, mint „válogatás nélkül átengedni magunkon a világot”. Ez, persze, alkotói illúzió. Sosem válogatás nélkül engedjük át magunkon „a világot”. Hiszen maga Pilinszky is elismeri: van az írásnak egy része, amit az író ír, s egy másik, amely íródik.

Ez máris kettősség. De ha a továbbiakat nézzük, a szemlélődésről tett megállapításokat, melyek szerint ez a magatartás „a legaktívabb, legkoncentráltabb emberi tevékenység”, ismét csodálkozhatunk, miképp tartja a szerző elegendőnek a nagyon erős szemlélődés meg a fizikai munka rokonítását; azt a kétségtelen igazságnak is felfogható tényt, hogy az ember önmaga egész fizikai és egész szellemi valóján keresztül „kap tanítást”. Magyarázat-e mindez arra, miért cselekszünk egy bizonyos módon, nagyon is szakszerű és sajátos módon, a dolog követelményeinek valahogy mégiscsak megfelelően, amikor szélső helyzetekbe kerülünk határesetek leszünk — teszem föl: írunk? A beszélgetések könyvének különös erénye, hogy ezeknek az ellentmondásoknak maga megy elébe, szinte a szerző idézi fel az utána megoldatlanul hagyott lehetetlenség-kérdéseket, s igazi serkentést ad ezzel egyszerűen arra, hogy foglalkozzunk önmagunk elhanyagoltabb rétegeivel. Riportprózájának legjava helyei — bőséggel! — ott találhatók, ahol valami elbeszélői varázs is hatni kezd, már-már azt mondhatnám, romantikus felhangjai támadnak az írásnak, mintha elbeszélés alakjaivá tenne minket, s életünk csekélyebb fokáról feljebb léptetne, a Török Endre által mindezeknél tömörebben vázolt valóságossága révén.

Ez a valóságosság azonban — a riportprózát író költő — tele van tényekkel is, az általa valóságnak nevezett szinten messze inneni elemekkel; s mik ezek? Mindössze is azok a

mozzanatok, amelyek a tényvilág — mondjuk, benső, magunkkal és magunkban hordott — igazi kérdéseire meg nem lelhető válaszokra utalnak. A valóságosság fokozódása fokozott önellentmondásokhoz is vezet; ám ezt maga az író sem tagadja, sőt! Lényünket ellentmondásosnak, gyarlónak mutatja be. Akkor pedig, ha ellentmondásosan jut a végsőnek mondott kérdések közelébe — nagyon helyesen; izgalmasan; íróian —, nem ezeknek absztrakcióit mutatja, hanem önnön emberi állagunkat, helyzetünket. A megoldhatatlanig előrelendülve, onnét visszabukva: így adja meg a világértelmezést kereső lény mélyebb hitelét. Tehát meghúz bizonyos „állványzat-vonalakat”, a rajz elkészítésének elengedhetetlen kisegítőit, hogy azután törölje is mindet, látszatra kuszán hagyja, ami marad . . . de vajon csak ezek a törölt segédrajzok maradtak a képzeletbeli fehér lapon? Nem! Tér is maradt, vagy legalább körülrajzolt, körbefirkálgatott sík, amelynek alakja máris többet mond annál a racionális semminél, ami a lajstromozó „felmérés”, mérlegelés lehetne egyébként.

3.

„A versírás olyan, mint egy százméteres síkfutó teljesítménye”, mondta Pilinszky egyebütt. *A költői jelenlét* ennek a fejezetnek a címe a könyvben. Itt a vers abszolútumát érzékeli; s hogy miért nem azt kell mondani itt: „érzékelteni”, ennek oka egyszerű. A riportpróza szerzője, „a költő” nem érzékelteni akar, hanem érzékel és nem tehet róla — ki mondja. Kialakít egy önmagába záruló vagy önellentmondásba nyíló alkalmi összképet, amelynek éppen a relativitása ad sugárzást. Tehát a friss feltörés élménye. Mindig lelőhelynek és nem igazságdermedésnek hat, amit mond. Fajsúlyát tekintve ez az anyag — az ilyen anyag mindig — változó, sőt, változékony. A megmaradó állandóságelemek biztosítják épp a változás szükségszerűségét; valaminek változnia kell, ha érdemben a költő mindig ugyanazt mondja,

s mégsem ugyanaz a szöveg, az összkép, az arányrendszer, az úgynevezett eredmény. Tehát mi változik? A világból befogadott részek? Aligha, mert Pilinszky például – észre kell venni – makacsul ugyanabban a szellemi, gondolati, egzisztenciális körben mozog a verseivel, a riportprózájával. Mondok egy – ugyancsak törlendő egyenesekből álló – valamelyest megvilágító hasonlatot erre, hogyan is értem. Tegyük fel, egy költő vad tengerparton írja a verseit, ott él egy magányos épületben. A viharok, a tengeri madarak, a sziklák, az időjárás, a part, az ég s a többi, alkalmi látogatók, az ő partlátogatásai: ezek a témák, amelyekből általánosított létköltészetét elvonja. És érdemben sosem ír arról – verset, prózát –, hogyan tartja épségben a vitorlását, miként védi a partot, kell-e ilyesmivel foglalkoznia egyáltalán, mik a hangulati s fennmaradáslehetőségi különbségek tél és nyár között, mivé teszi őt a szigetélet, miféle állatokat mentett meg, hogyan alakul a növényzet, milyen emberi kapcsolatai adódnak.

Pilinszky a riportprózájával is *ilyen* szigetlakó. Hiába, hogy állandóan az emberi odavetettséggel kell törődnie; ez végső soron az emberiség általánosával való foglalatосkodás volt nála már rég. „A francia fogoly” képének valósága átalakult az emberi kapcsolatok meta-pszichológiájának éheivé, vérességévé; de a százméteres síkfutó állapotának tisztaságával, mondhatni, sterilségével. Ezért érezhető hitelesnek ez a rövidtávutó-hasonlat akkor is, ha 1980-as keltezésű és már 1978-ban olvashattunk-hallhattunk Pilinszkytól ezt a zártságállapotot messze meghaladó önelemzéseket; itt is idéztük. Ám itt is csakhamar ott tartunk, hogy egy vers születése „egy kicsit tényleg hasonlít egy gyerek születéséhez”. A Hamlet-hasonlat ismét felhozható; mintha felhők alakjáról faggatnák a lényt, válaszol mindenkori érzetének megfelelően? Vagy ennyire összetett, nem értelmező szavak megfelelője az a valóság, amely a tényeken túl van? Így viszont igaznak látszik, hogy Pilinszky a tényleges tényekkel, a költészetén kívüliekkel költőileg-nyilatkozóilag nem sokat

tudott „kezdeni”. Önmaga szellemi, alkotói állapota meghaladta a tényeket, amelyeket azután mintegy illusztrációként használt páratlanul izgalmas „valóságfejtegetéseihez” – ahol is, meg kell ismételni, a valóság az ő túli valósága volt már, nem túl, hanem innen élve.

Ez a termékeny ellentmondás, persze, hosszú, csaknem végtelennek tetsző időkre látja el tanulsággal a lapozgató olvasót, a beszélgetések könyve kimeríthetetlen; csak az a valóságtáplálék hiányzik belőle, amit a szigetlakó megadhat, ha életének legegyszerűbb reáliáiról beszél – netán se vége, se hossza. Abban az összefüggésben, ténykörnyezetben ugyanúgy megél, azaz előtámad a valóság, van mód születésére; Pilinszky azonban koncentrátumokat ad, szubjektívan, mint ezt némely szakkérdésben meg is állapították róla elemzői; ezek nem tartoznak mostani olvasatunk közelebbi tárgyához. A lényegtelennek vélt létezők bevonása a világ szívébe: már az életünk tényeiről alkotott gondolatok, felvillogó belső jelzések kerülnek figyelemközpontba; ezeknek megjogosításáért tesz igen sokat Pilinszky. Alapos egyoldalúsággal készségesen fizeti meg az árát. A tényszerűség és a felismert valódibb valóság vitáját folytatja ezzel is.

Szobájának leírásait – ha adódik ilyenre társi figyelem –, szokásainak, életéről tett rövid, gyakorlati nyilatkozatainak törmelékeit érezzük azután, ha az elvontabb táppal valamelyest meglaktunk, hiányérzetet keltően érdekesnek. Ezekről a dolgokról hallanánk szívesen valamivel többet. A beszélgetések balszerencséje végső soron, hogy evidencia bennük a megnyilatkozás, Pilinszkytól mintegy eleve csak közlést vártak, ezt azután változtatgatták, tartalmát tekintve; mint a vers születésének meghatározása csak egyetlen szerény példa rá; de említhetnénk azt a makacsságot is, amellyel a riportpróza szerző-alanya a tévedések kérdéseihez visszatér, ahogyan jóval későbbi időpontban mégis a magáét mondja oly tárgyban, hogy ki volt – most én is így mondom ezért: „ha jól emlékszem”; magamat idézem, mint ennek a könyvnek a munkahipotézises médiumát – az utolsó

keresztény költő; mintegy *sugallani kénytelennek érzi magát*, ez megnyilatkozásainak megejtő alapja, ám egy idő múltán valamiféle távolságtartást is kivált az olvasóból, ezért hullunk ki a megragadottság bűvöletéből, s próbálgatjuk művien azt a médium-szerepet, amelyet ő maga önmagának nem is szán, hanem alkotórészeként fogad el, kérdezetlenül mindenkori.

A legkülönösebb ezekben a riportokban, hogy érdemileg megkérdesztenül válaszol az alany; kérdésen felül áll, hogy beszélnie kell. Csaknem elvárja, hogy kérdezzék. S ezzel megint ténylétezésünk alapeleméről vall, elkerülhetetlen sajátunkról. A tényeken túlemelkedő valóság – megint a pilinszkyi értelemben ejtve a szót – megtermi saját tényrendszerét. Ezekben a beszélgetésekben az a mentőöv, ami az anyag „legfőbb” gyengéjének látszik: a mondások visszagyarlósodnak. Nem maradnak meg valami elérhetetlen, ám épp ezért tulajdonképpen megteremthetetlen egyéni szakrális mitológiában; még úgy sem, akkor sem, ha az *egyéniség* már tárgy, az ember már költészet, s ekképp hallunk róla. Hamis lenne, ha ténylegesen így volna, mert az ember – mégsem a költészet. Erről Pilinszky is szól. A művészet, mint mondja, nem a végső instancia, nem megfellebbezhetetlen, sőt, nem is mindenható segítő. Ha fáj a fogunk, olvashatjuk, nem hallgatunk Bachot. Másrészt: az élet szükségszerűségei, például egyszerű takarítgatás valami egyszerű lakásban hirtelen a legnagyobb, végső értékek közvetlen szomszédja, páros része lesz; Pilinszky, a zenétől évtizedeken át mintegy óvakodva, negyven éves kora múltán ekképp lelt rá villámszerűségben Bachra. Aligha szabad általánosításig lendülni, arról, hogy a művészeti fejlődés – az egyénnél, a goethei értelemben vett személyiségépítés, az iskolaévjárás – milyen furcsának mondható pályákat ír le, mekkora kivárásokkal „dolgozik”. Ennek ellenére, érezhetünk valami döbbenetet ilyes közlések hallatán. Vajon miféle lehetőségek maradnak mindegyre elásva legjobb művészeinkben is, ha mesterségesen rekesztik el magukat, hallott-beidegzett, „tudni” vélt előítéletek,

műveltséganyagok hatására? Pilinszky, mint megvallja, Thomas Mann és Tolsztoj megállapításait értelmezte – mondhatni – túl, a zenétől hosszasan elzárkózva; önvédelemből, mert a zene csökkentheti a tisztánlátást. Az egyénnek sokkal korlátlanabbak a lehetőségei, mint amit önnön léte enged, önnön tényvalósága.

Ezek a riportszövegek a legváratlanabb ablakokat nyitják; ha folyosóikat csakugyan a kitekintés szándékával járjuk, s túlesünk az első néhány olvasás heveny élményén, amikor természetesen „csak” odáig jutunk, hogy mintha friss levegőt vennénk: hogy íme, van, lehetséges, létezhet ilyen sűrűségben valóságosan az emberi lény szellemi-fizikai életéről szóló szöveg, könyv, gondolatgyűjtemény, lapozgató. Két tanulsága adódik ennek, s valóban irodalomtörténeti szempontból lenné fontos az egyik: a legbensőbb vagy legkülsőbb, csak a művész által ismert lény – mondhatni: önlény – részletes és nem szokványos, nem a várakozások képzeleteinek megfelelő történetét tulajdonképpen mindenkor meg kell írni. Pilinszky gyűjteménye, bármennyire nem ő a konstrukció eltervezője már, hiszen posztumusz műről van szó, az önéletírások valamelyest természetlenebbé váló műfaját képes akár az irritáló egyoldalúságaival is élénkebbre serkenteni; ha nem „szent-féle” szöveggént, hanem egy bizonyos képződménylehetőségként tekintjük.

A másik tanulság: műfajelméleti. Nem lehet szerzői könyvnek tekinteni ezt a gyűjteményt, mondtuk. Ám a *személy könyve*, s nem azért, mintha egyéb beszélgetések nem „jöttek volna össze”, nem gyűlhetek volna egybe, nem léteznének lejegyzetlenül, emlékezetekben, élő egyének hatóanyagaiként. Azok gondolkodásában stb., akikkel Pilinszky nem ilyen céljellegekkel váltott szót. A *személy könyve* ez a gyűjtemény úgy, hogy tudomásul kell venni: a folyamatban levő mű, amelynek a *személy* manapság, nem is csak jóformán, mintegy a *performance*-ig kényszerűen hiteles alkotó eleme, az ilyen mű nem az írásfolyamat nyitottságát jelenti, hanem egyetlen megszorítással az összes lehetőséget, ami-

képpen és amennyiképpen a személy alkotásanyaga kollázsá alakítható. A megszorítás tartalmazza az ész szempontját is: az összeállítónak lehetőleg a művész törekvéseit kell szolgálnia, s ezért új kategóriákat, elegyítési szélsőségeket nem teremthet, hiszen a művész effélékre nem utalt. Hiba lenne vallomásértékkel felruházni Pilinszky verseinek és nyilatkozatainak és cikkeinek elegyét. Szép Ernő meghatározása szerint — az *Énekeskönyv* bevezetőjében — a művész késztetései többértékűek annál, mint amit egy-egy önjellege szerint, eredményében vállalhat azután. Hanem valamely más önjelleg szerint, ekképp önmaga hiteles kifejezőjeként, csak más stilizációban, már igenis vállalandó az egyéb nézetből csökkentebb érvényű, nem annyira helyén levő mű. Versek mellett dalok — nem férnek mind a versek könyvébe. De még a dalok között is akadnak olyan alkalmi jellegűek, amelyek meg kell, hogy elégedjenek a kallódással, a sanzonos kötetbe sem kerülhetnek. A művész tényalázata ez, és Pilinszky gyakorlatilag ezt élte. Egyoldalúságainak jelei mind épp ezt a módot fejezik ki híven. Szó sincs arról, hogy életének esetlegességei ellen küzdene a művész-nyilatkozó a makacs és monoton ismétlésekkel, túlvéglegesített megfogalmazásokkal. Valóságában is, a meghaladott szinten, saját tényszerű létezéséhez kell hűnek maradnia. Ez a nyitott harmónia egyik példája.

4.

Ha „tartalom és forma” egységének vagy bármiféle kettősségének kérdésköre fokozott érvényű lehet: ennél a riport-szöveges könyvnél. Az esetlegesség és a véglegesség összecsapás nélküli találkozója a sokszorosán végigélt-gondolt benső tapasztalatoké, világértelmezéseké, összképkereséseké és a rákérdésésé, a mindenkor csak laza képződményig jutó nyitott műé, műfolyamaté. Pilinszky beszélgetései könyvét csakis tartalmi felől szabad közelíteni; ám ezeket megint csupán kérdezőként értelmezhetjük tovább, máskülönben az

olvasás, a boldog rádöbbenés vagy a vitázó kedv stílszerűtlen fordulatait ismételnénk el például itt; ez a könyv valójában a benső kapcsolat olyan eseteit szolgálja, amilyen a francia fogoly megejtetése lett volna, amilyen az egymástól eltávolodott emberek kétségbeesett vagy közönyös küzdelmének elképzelhetetlen boldog megoldása lenne, egyáltalán, a világ-állag ténszerűségének a talán túl sokat is emlegetett univerzumba való átoldása. A kérdezők a világ ténszerűségeinek önfelszámolását végzik el, hogy eszményi körülményeket találjanak az alanynak, aki nem azért nyilatkozik „jól”, mert jól kérdezik, nem azért „rosszabbul”, mert hibásabban; hanem mert a személy útjából kiragadott, minden példaszerűséget igaz-létükkel kivédő egzisztenciális vagy gondolati „részletek” konglomerátumosak. Meg is maradnak ilyennek. Lényegében az azonnali rálátásra-érzésre vágyó olvasási szokás, önmagunk ilyen éhsége, sebességáhitása avatja különös könyvvé a minden ízében saját benső tárgyához kötött művet, műrészs-sort.

Amikor Pilinszky a „múlt háború emlékével” foglalkozik, megállapítja: „Valami rendkívül fontos történt velünk”. De ez nemcsak arra a nemzedékre vonatkozik, szűkösebb érdekű volna úgy, bármennyire alapvető. Ha anyaga nem transzponálódna *akárki értéséig*, a Bárkai életének gyakorlatáig, ha például ez a kijelentése nem hordozná a még súlyosabb jelentést, figyelmeztetést: higgyük el, hogy rendkívül fontos dolgok történnek velünk — éhesen hagyta a konglomerátum. Vagy éppen díszvacsora rendjévé klasszicizálódna. Ihlető ereje, ha lehet ezt mondani, nem lehetne. Így azonban az egyik legfontosabbat adja nekünk, teszi velünk a hétköznapi-tényvilágban; meggyőz, vagy még annyi se, ráébreszt, hogy velünk, egyetlen egyszer ezen a földön élő emberekkel igenis fontos dolgok történnek. S ezek nem a külső történések, nem is a belsők, nem a főcímszerűek, nem a szétszalazottak, nem a viták és nem az azonosulások; hanem hogy maga a létezés, önmaga abszolutizálása nélkül — hiszen mi magunk vagyunk a létezés! és mennyire viszony-

lagosak vagyunk! — történik velünk. Persze, hogy ez aztán a végső, reménytelen rendezésű massa, örök konglomerátum. De át tudja sugározni, és a gyakorlati dolgokban is fényt tud adni — azaz: cselekvőképességet tud ébren tartani, ha nem is éleszteti — a visszacsatolás; az, hogy a bennünket *valójában* érintő tényekről hallunk, ráadásul azt olvassuk, hogy ezek a valóságot alkotják, bármi csekély részben is. Egyszerűen azért lehet mindennapi kenyér jellege a Pilinszky-próza masszának, morzsahalomnak, mert keveset van szó ezekről a dolgokról. Mik ezek a dolgok, nem olyan könnyű meghatározni. Ez a könyv beszélgetések sora róla. Ellentétben a tulajdonképpen polgárinak nevezhető, lényegét nem látó, azon átbeszélő, arról lesikló, haszonelvű praktikumnak — ami még egy szórakoztató könyv is általában. S főleg ember és ember kapcsolata az. Pilinszky kimondatlanul mondja ki ezt, azzal, hogy — esetleg önös látszattal, önös valósággal, de valósággal, az amorfban is megkomponálódva — kívül jár. S mindenféle részét, tapadványát, képzetét, roncsát, szép értékét magával hordozza.

Az általános érvény mindazonáltal megőrzi a különböző idősíkokra vonatkoztatott konkrét mű-jelentést is. Ekképp írhatja kizárólagos joggal *arról* a botrány-korszakról, annak egyetemességéről, hogy „a tárgyak maguk is . . . a kereszt útját járták, passiót . . . ami nagy ritkaság a történelemben”. Ha Pilinszky kereszténységét akarjuk közelítőleg meghatározni, a lényeges támpontok egyikét ebben leljük. A tárgyak, de a tárgyasult emberi létszakaszok is: a passió kellékei. Hadd idézzük szinte fölöslegesnek tűnő részletezéssel: „Hétköznapi civilizációnk szinte valamennyi tárgya részt vett ebben, bőrdöngők, pokrócok, csajkák, pléhkanalak, kulacsok . . .” A riportszövegek alanya mélyen meg tud rendíteni ezekkel s a tárgytól más általánosba távolodó megállapításaival is. A tragikus lecsupaszodás és a tragikus meggazdagodás egységét mutatja tragikusan szegény anyagon és bőségében mégis tragikusan elviselhetetlenül a számunkra. Arra ébreszt rá, hogy hordozóképességünket

messze meghaladják a ránk rótt érzelmi, tudati, életszerveségi terhek. Az isten-fogalom mint evidencia és mint küzdelem tárgya elsődleg mintha az Ember Fiának meglett bizonyossága jegyében formálódna: olyan további keresésként, amely a szenvedéstörténetet nem akarja okvetlenül üdvtanná változtatni.

Nem érezhetjük feljogosítottunk magunkat, hogy erre bármiféle megvilágító hasonlatként használjuk Pilinszky egyéb tárgyú kijelentéseit. Tematikus vizsgálat tárgyává egyébként sem tettük a könyvet, elsődleg a műforma és a tartalom benső viszonyát próbáltuk elemezni, különös tekintettel a termékeny nyitottságokra. Ám a televíziós Pilinszky-portré szövegének egy részlete *minden* eleve kész fogalom, törekvés, foglalat, elszánás, igyekvő remény tömör elemzését adja. Hadd idézzük terjedelmesebb rávezetéssel: „... nem megfogalmazom a világot, hanem valamiféleképpen megismétlem a keletkezését”, mondja a művészi alkotás folyamatáról a költő. „Persze nem én ismétlem meg”, teszi hozzá, „az ismétli meg önmagát, vagyis régi fordulattal: a mű akkor kezdődik, amikor önmagát kezdi el írni ... *visszavetül és megváltja* a megfogalmazott anyagot”. A megváltás fogalmának kiterjesztése és íróilag körülbelül egyedül érvényes aktualizálása ez. S hogy ez kettős életet ad a műnek, állapítja meg Pilinszky. Mert „a terveinkbe mindig belebukunk; egy megrendezett ünnep az sohasé sikerülhet, ellenben az eső elől összefut egy társaság, az remekül érzi magát”. A szellemire, a túlira általában a leginkább világi hasonlatokat adja a költő. És a két motívumot példás fegyelemmel, írói gondossággal egyesíti: „Na most, az összes megrendezett és elképzelt és tervszerű életünkért, ami megbukott, ez a keletkező pillanat megmutatja azt, hogy visszafelé is megváltódhatunk. Tehát az elrontott ünnep jóvá változhat ...” Fontos biztatást ad ez a megállapítása, akkor is, ha nem állítható teljes biztonsággal, hogy *minden* tervszerű életrészt eleve bukásra van ítélve, netán meg is bukott. A hipotézis ingatagságából a mélyen átélt *kérdés* többletes igazsága bontakozik ki.

Pilinszky ezekben a beszélgetésekben egy bizonyos fokig – íróilag – a kérdező szerepét veszi át. Amire valóban kérdezni érdemes, általa neveződik meg. A megnevezés – túlnevezés, semmi kétség. Vagy hogy magunk is túlzásba ne essünk: az *lehet*. A költő ezt az árat mindig kész megfizetni a tárgy exponálásáért, azért, hogy valamely egzisztenciális fontosságú dologról egyáltalán szó lehessen. A megfogalmazás sarkítottsága: stilizáció, amellyel a kérdésről az író beszélni jogosult. Mert sarkítva, eltúlozva, jellegzetesen, íróilag beszél róla.

A kötet gondolatvilágának egyáltalán nem olyan rendhagyó módon épp a köteten kívül lelhető Pilinszky-írások egyike adja körültekintő, realitásokkal számoló összefoglalását. Az Új Írás 1983 decemberi számának Pilinszky-hagyatékanyagából a kelet-európai kultúrák néhány adottságáról szóló, előadásszerű dolgozat legmarkánsabb megállapítása az, amely éles különbséget tesz kétféle kultúra között, s a „nyugati” bizonyos értelemben „egy szanatórium betegeinek gondjá”-hoz hasonlítja, a „keleti” pedig ugyanígy a névtelenül elhulló állatok haláltusájához. A mai nyugati művészetben, indokolja tételét valamivel később e dolgozatban Pilinszky, „a világ problematikája . . . áttevődött a nyelv szintjére”. Ő maga azonban sosem felejtí azt a kisgyerekkori élményét, ahogy fogyatékos értelmi képességű nagynénjétől a szavakat tanulta. Ez az asszony maga is boldog volt, ha rálelt a megnevezésekre: „fa” és „nap”; mint amikor a fuldokló partot ér, állapítja meg ismét gyönyörű hasonlattal a költő. Aligha lehet ilyen éles metszésű párhuzam-kettősséget formázni egy élet kiteljesítő meggyőzőtsége nélkül. S ahogy gonddal körülhatárolja tartását, amikor „a lekicsinylés és megvetés leghalványabb árnyalata nélkül” mondja, hogy azt a közeget, amelyben felnőtt, a kultúra isten-istállójának érezte, nem díszes templomnak. És hangsúlyozza: az ilyen művészet- és időszemlélet sokkal közelebb áll „a vallásos, mint a tudományos modellhez”. Fontos ennek a magunk-tájai kultúrának „a néppel való elkötelezettsége”,

ami azonban nem nacionalizmust jelent; s hogy „a kelet-európai művészet minden nagy és igazi alkotása telve . . . alázatos és részvételteli szeretettel”. Kivédi a konzervativizmus vádját is e művészet nevében. A modernséget és az aktualizmust megkülönböztetve, a konzervatívát az aktualista testvérének nevezi, míg „a kelet-európai modern lélek . . . mindig is az idő teljes drámáját élte át”. Egyszerre mutat fel hiperkonzervatív és hipermodern vonásokat! Mint Dosztojevszkij. Akinél, mint a kötetben olvashatjuk, ami esett, mindig jól puffant. Ezt a végsőkig átvilágító és csattanósan egyszerű szemlélet- és fogalmazásmódot Pilinszky sűrű szövésével viszi végig előttünk születő matériáján.

Nem lehet megindultság nélkül olvasni ezeket a vallomásait; és talán legfontosabb, s mint mondtuk, a köteten kívül levő ilyes írásában összefoglalja: „A nyelv számunkra ma is csodálatos és irgalmas ajándék, s az irodalmi nyelv tökéletesen azonos azzal a nyelvvel, amivel az éhező enni kér és kenyeret remél”. szakadéknak látszó távolság hidalható át ezzel a szemlélettel. S ezek a szavak is segíthetnek benne. Kikerülni a szimpla, felszínes, szétválasztó gondolatkörjárássok terméketlenségéből, vállalni egymás meglétében is az összetartó, „a néplélek mélyén lappangó”, nem merőben külsőséges elemek sokaságát jelentő „kins” mindenhatóságát, olyan program, amelyet csak annyiban nevezhetünk Pilinszky sajátjának, amennyiben – önzetlen modernséggel, aktualizálatlanul – felvállalta. Nem látszunk hibátlanabbnak e laza riportprózaegyüttesben, mint amilyenek vagyunk. De a legjobb lehetőségeink felől is látszunk mindeközben. Itt lépett túl egy valóban nagy művész önmaga csakígy nagy kötöttségein.

TANDORI DEZSŐ

SAJTÓSZABADSÁGRÓL NÉZETEI EGY RABNAK

Lehet gúzsba kötött kézzel imádkozni?

A sajtó szabadságáról, szólásszabadságról értekezni, írni, gondolkodni mindennapos a reformkorban; aki tollat ragad, tudja: igazát kimondani nehéz, olykor lehetetlen, mert éber cenzorok őrzik az államrend békességét, óvják gondolkodó felforgatóktól a nemzet nyugalma.¹

A cenzor néha elbóbiskol, néha jóindulatú: Kolozsvárott 1834-ben Méhes Sámuel engedélyezi Bölöni Farkas Sándor amerikai útikönyvének kinyomtatását, s csak amikor elkel a második kiadás valamennyi példánya, kap észbe a kormány: tiltaná a könyvet, de már késő — Bölöni a győzelem szerény öntudatával jegyzi 1835. szeptember 23-án naplójába: „azt hiszem, hatott a méreg, s a tiltással csak ingereltetik.”²

¹ Táncsics Mihály és a cenzúra kapcsolatára vonatkozóan, valamint a Budapesti levelekről elsősorban: Vörös Antal: *Táncsics Mihály kiadatlan cikke a sajtószabadságról és a cenzúráról*. Történeti Szemle, 1958/1—2. 55—75. — Révész Mihály nagy, de jobbára másodlagos forrásanyagot feldolgozó és filológiai támpontokat nem adó munkájában (*Táncsics Mihály és kora*. Bp. 1942.) kevés teret szentel Táncsics és a cenzúra kapcsolatának. — Táncsics Mihály *Sajtószabadságról nézetei egy rabnak* című munkájának két korábbi kiadását használtam. Az 1846-ban megjelent második kiadás 1948-ban újranyomott faksimile editióját (Bp. 1948. Supka Géza tanulmányával), valamint a harmadik kiadást, amelyhez Táncsics Mihály írt utószót. (Bp. 1876.) Életrajzi vonatkozásokban a korabeli forrásokon túl Táncsics Mihály önéletrrásának legutóbbi kiadására támaszkodtam. (*Életpályám*. Bp. 1978. A szöveget gondozta és a jegyzeteket készítette Czibor János, 1949-ben.)

² Bölöni Farkas Sándor: *Naplótöredék*. Bp. 1982. 65. Bölöni ritkán hivatkozott, pontos jellemzése a fiatal Táncsicsről: „Stancsics nálam vala. Erdélybe jött lakni mint nevelő. Ismertem már nyelvészeti munkájából, s feszes tudósnak képzeltem lenni; de éppen ellenkező. Igen szerény s nyíltan találom. Ő egészen csak a magyar literatúrának él, s amint látszik, a nyelvészet ágaiban igen jártas. A tudósokat s munkáikat is mind ismeri.” (i. m. 62.).

Mások — elszánt előkelők, becsületes gazdagok — megkerülik a cenzúrát: Széchenyi István *Stadiumát*, Wesselényi Miklós a *Balítéleteket* 1833-ban külhonban nyomatja ki. Rangos nevük a címlapon, de a hatalom felelősségre vonni — egyelőre! — nem meri, nem óhajtja őket.

A *Stadium* kiadói előszavából kibontakozik a cenzúra korabeli „regénye”. Széchenyi István — az államrend törvénytisztelő polgára! — annak rendje és módja szerint benyújtja művét *könyvbírálatra*. A cenzor — Drescher Frigyes — tisztének megfelelően áttanulmányozza a szöveget és húz, csonkít, mondatokat kurtít, bekezdéseket rövidít — de engedélyezi a *Stadium* kinyomtatását. Majd — már a nyomtatás megkezdése után — *felsőbb* helyről visszavonják az engedélyt, újabb cenzúrahatóság kívánja megtekinteni és tanulmányozni a kéziratot, a szerzőnek a könyv átdolgozását javasolják s a hosszas huzavona közben várható: a *hivatal* rejtekutain elvész, elkallódik, levéltárak mélyén *leülepedik* — esetleg örökre — a kézirat. Széchenyi a könyv külföldön történő kinyomtatása mellett dönt, de a Lipcsében nyomdába küldött kéziraton érintetlenül hagyja a pesti cenzor húzásait; tiszteletben tartja a cenzor követeléseit, de érvényesíti az elsődlegesen kiadott engedélyt: a *Hitel* és *Világ* után kinyomtatja *Stadiumát*.

A kiadó előszavában tárgyilagos pontossággal fogalmazza meg az írói munka hazánkbeli legnagyobb gondját. Széchenyi

„nem ritkán elkeseredve veté el író tollát, vagy szakítá el próbáit, — midőn egy *él* helyett . . . mellyel Magyarországon írni szabad . . . itt-ott igazság s nagyobb értelmesség okáért *két él* tűnék elő . . . mely elég, hogy nálunk munka soha ne jelenjen meg . . .”³

A kiadó Wigand Ottó, Lipcsében: innen a fogalmazásban a *Magyarországban* kifejezés — Lipcséből nézi a hazánkban eseményeket; de épp ezért meglepő a következő mondat:

³ Széchenyi István: *Stadium*. Lipcse, 1833. XI—XVIII.

nálunk munka soha . . . *Nálunk*: nem Lipcsében, nem Wigand Ottó könyvnyomtató műhelyében, hanem Magyarországon. *Nálunk*: ahol majd remélhetően a Lipcsében nyomtatott Széchenyi művet olvasni fogják.

Okunk van hinni: a kéziratot Széchenyi István korrigálta, netán írta.

Mindenesetre gróf Széchenyi István, magyar főrend számára is folyamatos és bizonytalan kimenetelű harc a cenzúrával vívott háború. Holott ő maga ekkor nem a cenzúra eltörlése mellett foglalt állást, s 1830-ban még így fogalmaz: „tegyünk a sajtó szabadságául józan javallatot.”⁴ A szöveg összefüggéseiben a hangsúly nyomatékkal a *józan* szóra esik: ne siessünk, ne kapkodjunk, a sajtószabadság (követelése) önmagában sebeinkre, gondjainkra nem orvosság. Dessewffy József a *Hitelt* bíráló *Taglalatában* ennél többet állít, mondván:

„A természetes, és az igazság kiörlésére hasznos opposzió az, mely az elmék különbözésekéből és így ugyanazon egy dolognak külön-külön szabású és mértékű fejek által következtetett felfogásából származik, és ezt semmi se segíti úgy elő, mint a könyvsajtó szabadsága; mivel az írók elvannak szórva az országban s nem tanácskoznak közgyűlekezetekben, és csaknem mindig jobban meg van rágva ami íratik, mint ami elszónokoltatik.”⁵

Ám Dessewffy Józsefnek a sajtószabadság szükségességéről s hasznosságáról vallott nézetei ekkor még korántsem tekinthetők társadalmi méreteken általánosnak. A sajtócenzúráról írott – kéziratban magyar nyelven is elterjedt s

⁴ Széchenyi István: *Hitel*. Bp. 1930. 322. Nem sokkal később Széchenyi már így összegzi véleményét: „Legyen szabad kinyomtatni mindent, de bűnhődjék az anarchiát javasló, veszedelmes magot hintő, rágalmozó vagyónával, személyével, vérével.” (Széchenyi István: *Világ*. Pesten. 1831. A műhöz csatolt, lapszámozás nélküli *Jelentés* utolsó előtti oldalán.)

⁵ Dessewffy József: *A Hitel című munka taglalatja*. In: Széchenyi István: *Hitel*. i. k. 522.

olvasott⁶ — német nyelvű, nagy hatású munkájában⁷ egyértelműen a sajtó és könyvnyomtatás szabaddá tétele mellett kardoskodik, de nézeteit heves és goromba indulattal támadják. Ponori Thewrewk József könyvecskéjében nemcsak elutasítja, de erkölcstelenségnek és nemzetárulásnak minősíti a sajtószabadság gondolatát⁸ s a korszak közgondolkodását tükröző Közhasznú Esmeretek Tára is roppant óvatosan fogalmaz, amikor a könyvvizsgálatról kell szólnia: „A mai tapasztalat oda mutat, hogy a könyvnyomtatás kemény megszorítása éppen úgy árthat s visszaélésekre adhat alkalmat, mint a határtalan szabadságú sajtó.” Hazai körül-

⁶ Gróf Dessewffy József külön szavazatja a sajtóról magyarul előadva. OSzK. Kézirattár Fol. Hung. 1822. A kézirat végén a dátum — Költ Pesten April 19-án 1830. — arra vall, hogy feltehetően a mű magyar nyelven íródott és a német nyelvű megjelenés előtt már olvasták itthon, de a honi cenzúravizonyok következtében a mű Magyarországon, magyar nyelven nyilvánvalóan nem jelenhetett meg.

⁷ Grafen Dessewffy, Joseph von: *Ueber Pressfreiheit und Buecher-cenzur*. Leipzig, 1831. Latin nyelvű változata is ismeretes, Táncsics Mihály később erre hivatkozik. (*Sajtószabadságról nézetei egy rabnak*. Bp. 1984. 15.)

⁸ Ponori Thewrewk József: *Hazafiúi elmélkedések*. Pozsony. 1833. Még nem kifejezetten harcosan politikus megnyilatkozásokban is a sajtószabadság gondolatát gyorsan azonosítják e korban a lázítás, rendbontás szellemével. „Hogy a mennyet és földet megtámadják, a vallást felforgassák, az erkölcsöket megrontsák, minden szentet, magaszt és nemeset kigúnyolják, pápákat, püspököket, papokat, királyokat, nemeseket és előjáróságokat gyűlöletessé s utálatossá tegyenek, a demagógok mindenütt korlátozatlan sajtószabadságot iparkodtak divatbahozni” — írta például a harmincas évek végén egy névtelenségbe burkolódzó pap. (Egyházi tár. XI. 1838. április. 39—40.) Ponori Thewrewk József egyértelműen és nagy nyomatékkal ragaszkodik — tanulságosan sok talmi érvet felsorakoztatva, hatalmát, kiváltságait óvó politikus megfontoltsággal — a cenzúra fenntartásához: „kereken kimondom, hogy hazánk dicső Alkotmánya ezentúl is csupán úgy állhat fenn, ha a Törvényhatóságok méltóságát megtámadni s az Országgyűlések végzéseit és egyáltalában törvényeinket gáncsolni az egyes íróknak szabad nem lesz.” (i. m. 49.).

ményekre vonatkoztatva ez azt jelenti: „az okos cenzúra hasznát hajt a belső csendesség fenntartására”.⁹

Más, tőlünk különböző alkotmányú országokban lehet hasznos a sajtó bizonyos szabadsága, nálunk — tekintettel arra, hogy viszonyaink közt a *belső csendesség* fenntartása a legfőbb feladat — az *okos* cenzúra látszik mértékadó megoldásnak, a belső csendességet biztosító célszerű állapotnak.

Igaz, ennek érdekében a lexikonírók szerint szükséges és célszerű, hogy a könyvbírálok, a cenzorok „jó lelkű emberek” legyenek.

Lehetőség ez vagy illúzió?

Kármán József negyven évvel korábban, az ifjú Ferenc császár szigorú, politikai korlátokat kijelölő cenzúra rendeletei idején a minőségelvű cenzúra mellett tört lándzsát, Sonnenfels humanus elveire hivatkozott, a II. József korabeli felvilágosult időköt kívánta vissza s a cenzúra meglétét kényszerűen tudomásul véve annak politikai (elnyomó) korlátozó szerepe helyett esztétikai (minőségvédő) lehetőségét hangsúlyozta.¹⁰

Jó lelkű cenzorok ritkán akadnak — hőhérokra nem jellemző a humanizmus, legfeljebb a meghatott, önimádó érzékösség — s a minőségvédő cenzúra helyett Ferenc hosszú országlása alatt a politikai, a gondolkodást korlátozó cenzúra működött s uralkodott. Amely cenzúra a hatalommal együttműködők s a hatalom nyújtotta előnyökből részesülők számára a belső csendesség számukra hasznos fenntartását eredményezte. Mások — a hatalomból, emberi életből, szabadságból, jogokból kismizmizettek — számára a kényszerű és sorvasztó némaságot jelentette.

Széchenyi István, Wesselényi Miklós külföldön kényszerűnek nyomdába adni művüket, amikor elviselhetetlennek érzik a belső csendesség érdekében rájuk kényszerített némaságot.

⁹ Közhasznú Esmeretek Tára. Pesten. 1833. Hetedik kötet. 280—281.

¹⁰ Kármán József: *A nemzet csinosodása*. Bp. 1981. 36—37.

Lázasabb indulatúaknak, kevésbé előkelőknek, vékonyabb pénztárcájúaknak kevesebb a szerencséje, lehetsége: Táncsics Mihály *Budapesti levelek* című röpiratát 1834-ben a cenzor nem engedi sajtó alá, a kéziratot száz évre irattárba süllyeszti,¹¹ s Kolozsvárott a megriadt Méhes Sámuel tiltó szóval akadályozza újabb Táncsics mű megjelenését.

Szigorodnak az idők: Lovassyt, Wesselényit, Kossuthot véleményük kimondásáért perbe idézik, börtönbe zárják; a hatalomnak nem tetsző gondolatokat nem csupán leírni, kimondani, de meghallgatni is bűn. Szólni, hallgatni engedély nélkül – veszedelmes. Teleki László 1840. április 22-én a felsőtábla ülésén így fogalmaz:

„világos előttem, hogy ugyanaz, mi eddigelé csak néhány polgártársaimat sujtotta, engem is fenyeget, s a közállomány minden egyes tagját — mert érzem, hogy egyesén elkövetett törvénysértés az egész polgári jólétnek rendíti meg alapját.”¹²

Ha egy arisztokrata fél, mit érezhet a városi polgár, a falusi jobbágy, a földnélküli nincstelen? Mire gondolhat a penna-forgató értelmiségi, amikor új világról álmodott álmait

¹¹ A *Budapesti levelek* kéziratát száz év elteltével Szimonidesz Lajos találta meg, és rövid beszámolót közölt a felfedezés tényéről a Nép-szava 1937. március 14-i számában. A kézirat lelőhelyét nem jelölte meg. A Magyar Nap 1937. május 16-án aláírás nélküli cikkben foglalkozik Táncsics előkerült leveleivel és ötletszerű idézeteket közöl az első, a sajtócenzúrával foglalkozó levélből. Ennek az első levélnek a szövegét, némi rövidítéssel Vörös Antal közölte idézett tanulmányában. A lelőhelyet ő sem közli. Pándi Pál az ötödik levél elemzése kapcsán adja meg Táncsics kéziratának pontos lelőhelyét: *Stancsics Mihály Buda-pesti levelek* — OL. Htt. Centrale censurae collegium. 1842; 616. Fol. 38. (Pándi Pál: „Kísértetjárás” Magyarországon. I—II. Bp. 1972. I. 477.) Táncsics kolozsvári éveire: *Életpályám*. I. k. 103—116. — Frankenburg Adolf: *Emlékiratok*. I—III. Bp. 1868. II. 8—11. — Teszéri (Táncsics Mihály): *Honi utazás* című kéziratából közlések I. Kolozsvár. Rajzolatok. 1837. I. 44—47., 52—53., 61—62.

¹² A magyar politikai szónoklat kézikönyve. Kiadta Toldy István. Pest. 1866. 395.

készül papírra vetni? S nem retteg-e mindenki, ha társaságában politikáról, államrendről bárki lázasabb szóval nyilatkozik? Ha Széchenyi István műve csak külföldön jelenhet meg, ha Bölöni Farkas Sándor roppant népszerű s akadémiai kétszáz arannyal jutalmazott könyvének olvasását kormányrendelet tiltja, ha báró Wesselényi Miklóst a hatalom börtönbe zárja, mert nyilvánosan politikus véleményt mondott, s *meghallgatta* mások véleményét, ha gróf Teleki Lászlónak van oka félni a felsőbbbségtől — mennyit ér alkotmányos szabadságunk? Ha azon keveseknek, a nemeseknek, akik az alkotmány sáncai mögül néznek farkasszemtel Béccsel, sincs joguk szabadon szólani — őszintén s hittel lehet-e, szabad-e reménykedni abban, hogy Magyarország nem volt — de lesz!

„... mintha kút fenekén ülnénk...” — írja Széchenyi István 1835-ben.¹³

Kút mélyéről nézve milyennek látszik az égbolt?

És látszik egyáltalán?

A sajtószabadság határozott elutasítása vagy otromba ki-pellengérezése helyett a harmincas évek második felében finomabb, csiszoltabb — és körmönfontabb módon igazolják az „érdekeltek” a cenzúra fenntartásának szükségességét, védve a hatalom érdekeit s a maguk önhasznú status quo-ját.¹⁴

1838-ban egy álnév mögé rejtőző szerző röpiratában — *Rövid értekezés a sajtószabadságról*¹⁵ — félreérthetetlenül fogalmaz:

A *vélemények* szabadsága végre oly jog, melynél fogva lehet a tévelygést igaznak tartani, a gonosztságot erénynek nevezni, a józan emberi ész vezérletét félrerúgva, egészen csak a testnek élni és a buja indulatok fertelmei közt baromkodni.”

¹³ Széchenyi István: *Hunnia*. Pesten, 1858. 116.

¹⁴ Batthyány Lajos fogalmazott így 1839-ben: „Ha urok dicsősége inkább szívükön fekszik, mint önmagok *status quo*-ja, lépjenek bátran a trón elébe, midőn igazolásra van szükség, és ne rejtsek el magokat a trón mögé.” Horváth Mihály: *Huszonöt év Magyarország történelméből*. I—II. Genf. 1864. I. 594—595.

¹⁵ *Néhány kivonatok G. R. L'. munkájából*. Pozsony, 1838. 57—65.

— azaz: a sajtószabadság természetes és logikus következménye anarchia, a rend megszűnte, az értékek megsemmisülése, a társadalom elkorcsosulása s az emberek lealjasodása. Mert a mai „filozófusok” úgy gondolják: „minden bolondnak szabaddá kell a sajtót hagyni, hogy a revolúció tüzét a világnak minden részeire szétszórhassa.” A röpirat indulatos gondolatmenete egyértelműen azt sugallja: a sajtó szabaddá tétele társadalmi felfordulást és zűrzavart eredményez, a rend felborul s mert a szerző a rendet azonosítja a rendszerrel (finom, de célravezető gondolati csúsztatás a cenzúrával és sajtószabadsággal kapcsolatos gondolatmenetekben!), így a rendszer állandósultságában érdekelték számára világossá teszi: a cenzúra eltörlése eddigi személyes életük status quo-ját is felbillenéssel, megsemmisüléssel fenyegeti. Mert: a szabad sajtó a pusztítás, a felforgatás eszköze, a hivatalok, az államhatalmi szervek tekintélyének lejáratására kiagyalt galád cselvetés, merénylet a *józan okosság* ellen.

Táncsics Mihály öt év múlva — amikor papírra veti *Sajtószabadságról nézetei egy rabnak* címmel megjelent röpiratát — forrásként e műre nem hivatkozik. De a maga röpiratában e harmincnyolcból származó rövid értekezés gondolatmenetét és érvrendszerét visszájára fordítja, azt állítva: épp a sajtó *szabadsága* tölthet be — a *józan ész* alapján — a társadalom életében szabályozó szerepet: a szabad sajtó leleplezi a korrupciót, felfedi és a nyilvánosság elé állítja a csaló, hatalmukkal visszaélő hivatalnokokat, önkényuraskodó előkelőket. Ezek leleplezése Táncsics számára a társadalom szükségyszerű öntisztulása — a *szabad* sajtó segítségével. A leleplezettek számára nyilvánvalóan a rend, vagyis *rendszerük* leleplezése, felszámolása.

Nem meglepő, ha nem hívei a sajtószabadságnak!

A rendet, a *belső csendességet* lehet e névtelen röpiratszerzőnél finomabb módon is védeni. Dessewffy Aurél árnyaltan, csiszoltan fogalmaz; nem sajtószabadságról s cenzúráról beszél, hanem a sajtó preventív és represszív rendszeréről. S mert 1838 táján Dessewffy Aurél úgy gondolja: „A kor-

mányok befolyása csak mérséklő, de nem elnyomó”¹⁶ — a maga status quo-ja szempontjából a gróf helyesen ítélte: őt nem nyomta el a kormány! — a rend, a rendszer fenntartása, a közcsend biztosítása legegyszerűbb s legcélravezetőbb módon úgy történhet, ha a sajtó preventív rendszere érintetlen marad. A cenzorok ugyan tévedhetnek, de ez nem az intézmény, hanem az emberek hibája. Mert: „ott választjuk a cenzorokat, ahol találjuk. Az országban található kevés szellemes embernek más dolga van, hogysem ily foglalkozásra szánja magát.” A bizonytalan, de kiváltságos helyzetéhez ragaszkodó hatalom szükségszerűen cinizmusra kényszerül: *minden* eszközzel védi önmagát. Önáltatással is: „A vélemények értelmes kifejtése, mindaddig míg a tapintatosság határai között megmarad, semmiben sincs akadályozva”.

Tehát mindenki szabadon nyilváníthatja véleményét, mert a cenzor csak akkor akadályozza meg valamely írás megjelentét, ha a szerző átlépi *a tapintatosság határait*. A tapintatosság határai természetesen ott húzódnak, ahol a rendszer, a hatalom önvédelme érdekében azokat kijelöli s a piros ceruzával kéziratokat karistoló cenzorok csupán a tapintatosság határőrei.

1839 őszén, 1840 tavaszán a pozsonyi diétán a szólás-szabadságról vitáznak a követek, érvelnek, szónokolnak mellette, ellene.¹⁷

A szólás korlátlan szabadsága — állítja Apponyi György — csak a felesleges politikai szenvedélyek felszítására alkalmas és alkotmányos országunkban, hol erkölcsi kötelesség

¹⁶ Dessewffy Aurél: Összes művei. Bp. 1887. *A sajtószabadságról*. 343—349.; Toldy István: i. m. 425—430.

¹⁷ *Az 1839-dik esztendei Szent-Iván havának 2-dik napjára rendeltett Magyarország' közgyűlésének írásai*. I—IV. Pozsony, 1840. Miután az országgyűlés 347. számú iratában rögzítettek (Ötödik válasza a Mélt. Fő Rendeeknek a szólás törvényes szabadságának tárgyában) egyértelműen bizonyították, hogy a karok és rendek, illetve a főrendek álláspontja közelíthetetlen, a szólásszabadság kérdése 1840. április 30-án lekerült a napirendről. (I. m. IV. 80—81.)

bízni kormányunk s uralkodónk bölcsességében, felesleges ártó indulatokkal, szabados szenvedélyekkel gátolni a kormány áldozatkész tevékenységét, hazánk s nemzetünk sorsát jobbító munkálkodását.¹⁸

Szentiványi Károly indulatos ellenérve: olyan országban, ahol szólni és hallgatni csak a kormány engedélyével szabad, nem szabadosságtól, ellenkezőleg: korlátlan hatalomtól kell s lehet tartani.¹⁹

Feliratok, leiratok: az országgyűlést berekesztik, új sajtótörvény nem születik, a cenzúra kötelékei — nem elvei! — valamelyest lazulnak.

De Táncsics Mihály és mások műveit a cenzor vörös ceruzája továbbra is olvashatatlaná színezi vagy éppen tiltja megjelenésüket.

És Ráday Gedeon, Pest megye új követe 1843-ban felesküszik a magyar nemzet szabadságára!²⁰

Milyen szabadságra? Kinek a szabadságára? Néhány ember privilégiumára, kutyabőrösök előjogaira? Nem Táncsics, aki először állítja: hazánkban a szabadság csupán néhányak kiváltsága! Felsőbüki Nagy Pál 1839. július 4-én a szólásszabadságról tartott beszédét Pozsonyban így fejezte be:

A mi constitutióink privilégiumon alapul, s ennek védelmére, ha mi fegyvert emelünk is, nem teszi azt a néptömeg. Erre nézve el lehet mondani, hogy a Burkus abszolutizmus a mi constitutióinkhoz képest republica.”²¹

¹⁸ Toldy István: i. m. 431—434.

¹⁹ Uo. 296—298.

²⁰ Táncsics indulatos hangütése Ráday Gedeon ellen egy korábbi hírlapi vitára vezethető vissza. A Rajzolatokban (1837. II. 462. és 470—471.) Táncsics — Teszéri álnéven — élesen támadta Ráday grófot a jobbágyainak tett ígéret meg nem tartásáért; a köteles tiszteletről megfélelkezett tollforgatót kemény cikkben utasították rendre. (Rajzolatok. 1837. II. 510—511.)

²¹ Toldy István: i. m. 35—36.

De Nagy Pál higgadt szóval a rendet védi: jobbítani akarja. Táncsics indulatos: alkotmányunk szabadságnak álmodott nyomorult privilégium — mondja —, amit a felsőbbtség addig tart meg, amíg neki tetszik. Mit ér az ilyen szabadság? Nem csoda, ha a hatalom urai rettegnek a sajtószabadságtól s hazug szemforgatással azt állítják: „Még nem érték meg az emberek arra, hogy jogokat és szabadságot adjunk nekik, azzal még most visszaélnének.”²² Táncsics fuldoklik a dühtől: nép, rövid pórázon! — ez a szabadság? S majd ha a felsőbbtség arra alkalmasnak ítéli a körülményeket, lazít a szíjon?

Kormánypárti lapban, a Századunkban volt olvasható 1840. szeptember 14-én: „Derék, okos és *igazságos* kormánynak soha sem kell az írók *alaptalan* gáncsától tartani! Csak ott csíp a sós víz, hol sebes a bőr.”²³ Szép bölcsesség ott, ahol valóban derék, okos és igazságos a kormány! Táncsics viszszejára fordítja e szép bölcsességet és teljes sajtószabadságot követel, mert ha nem derék, okos és igazságos a kormány — 1843-ban van oka így vélekedni a magyar felsőbbiségről — a szabad sajtó azzá teheti. A sajtó szabadsága a szabadság lehetősége. Ha mindent, ha az *igazságot* meg lehet írni a hírlapokban, joggal félhet a leleplezéstől a suttyomban jövedelmet harácsoló falusi kisbíró, a kocsmában idejét fecserlő

²² Táncsics Mihály: *Sajtószabadságról nézetei egy rabnak*. Bp. 1984. 44.

²³ Századunk. 1840. szeptember 14. 74. szám. 588. hasáb. El nem fogult elmélkedések a sajtószabadságról, a sajtó megszorításról és a cenzúráról. Századunk. 1840. 71., 72., 74., 77., 79., 84., 94., 95., 98., 102. és 103. számai. Aláírás: -y. E munka sok tekintetben Táncsics röpiratának forrása; a Táncsics által idézett némely szövegek (Fox, Sheridan, Rotteck, Welcker) itt jelentek meg korábban magyar nyelven. Miután nagy terjedelmű és sokaktól olvasott lapban látott napvilágot e cikksorozat, mindenféleképpen figyelemreméltó s óvatoss, de kritikus, cenzúraellenes hangvétele következtében — épp az országgyűlés szólásszabadságról folytatott vitájával egy évben jelent meg! — hatását tekintve is fontos írás. *A magyar sajtó története* (Bp. 1979. I. 407.) e cikksorozatnak érdemtelenül kevés figyelmet szentel.

tanító, a pénzért ítélkező bíró, az öntelten erőszakoskodó városi poroszló, urasági hajdú, hatalmával visszaélő cenzor, bakó s minden rendű-rangú szolgálattelkü államhivatalnok.

A hatalmaskodó, álszent fejedelemnek se lesz nyugodt álma: *derék*, *okos* és úgymond *igazságos* kormányáról a szabad sajtó hamar leszedi a keresztvizet!

A sajtószabadság *lehet* minden társadalmi bajra gyógyír; Táncsics Mihály 1843-ban így fogalmaz: „Ha a sajtó csak húsz esztendeig volna tökéletesen szabad, de mondom *tökéletesen* szabad (most még a földön tökéletesen szabad sajtó nem létezik), az egész mostani rendet felforgatná.”²⁴

Szent naivitás – mosolyoghat a bölcs és tapasztalt utókor.

De nem csupán a plebejus indulatú, lázas szavú Táncsics Mihály gondolta így!

Előkelő angol író, politikus, Richard Brinsley Sheridan a 18. század végén:

„Adjatok bár a minisztereknek egy lekötözött felsőházat, adjatok nekik egy megvásárolható s hajlékony alsóházat, engedjétek át nekik minden hivatalok betöltését, s bízzátok rájuk a nemzeti kincstárt: de hagyjátok meg nekem a sajtószabadságot; ezen emeltyűvel halomra döntöm a megvesztegethetetlen egész épületét, s romjain a nép jogait s szabadságait építenem fel.”²⁵

A demokrácia őshazáját megjárt Bölöni Farkas Sándor 1834-ben:

„Egy angol szónok azt mondta a parlamentben, hogy ha valaha valamely tyrannus Angliában elnyomná is a népnek minden jussait,

²⁴ Táncsics Mihály: *Sajtószabadságról nézetei egy rabnak*, Bp. 1984. 48.

²⁵ Századunk. 1840. 102. szám. december 21. 816. hasáb. Igaz, 1817-ben Stendhal már szkeptikusan megjegyzi: „Anglia lakosságának egyharmada könyöradományokból él: ez a szabad sajtó ára. (Róma, Nápoly, Firenze 1817-ben. Június 18.) Más társadalom: másfajta gondok; a sajtószabadság kérdéséről, Angliában, 1859-ben John Stuart Mill: *A szabadságról*. Bp. 1980. 37–109.

maradjon meg csak a nyomtatás szabadsága s két esztendő alatt minden jussok vissza lesznek víva.”²⁶

Kossuth Lajos a Pesti Hírlapban, 1841. január 27-én:

„Adjatok nekem bírakat aminőket akartok — szólt egykor M. a marseilliek nevében —, legyenek hanyagok, legyenek részrehajtok, legyenek megvesztegetve, legyenek ellenségeim, nem bánom, csak azt engedjétek, hogy semmit se tehessenek máskint, mint a közönség szemei előtt.”²⁷

Tudták a hatalom urai, miért ragaszkodtak a cenzorokhoz.

Tudják az elnyomottak, miért követelnek sajtószabadságot.

A sajtó szabadsága: a szabadság lehetősége!

Táncsics Mihály 1834-ben éles szavakkal bírálta a cenzúra működését, de megszüntetésére, eltörlésére még nem gondolhat. 1843-ban — többszörösen, saját bőrén is megismerve a cenzúra szabadságot korlátozó, léleknyomorító, gondolatgyilkoló erőszakoskodásait az elmúlt évtizedben — a cenzúrával szembeni álláspontja már egyértelműen és félreérthetetlenül elutasító. A cenzúra gát, amelyet le kell rombolni. A *Sajtószabadságról nézetei egy rabnak* elkészült kéziratát nem bocsátja honi cenzor elé — tudja: e kézirat kiadását Magyarországon nincs könyvvizsgáló, aki engedé-

²⁶ Bölöni Farkas Sándor: *Utazás Észak-Amerikában XIX.* Bukarest, 1966. 225. Bölöni munkája Táncsics számára fontos gondolati forrás, életében Bölönivel való személyes barátsága meghatározó emberi mozzanat: *Rényképek* című, Kolozsvárott 1835-ben megjelent regénye első kötetét Farkas Sándor barátomnak ajánlotta. Részletesen írt ötödik *Budapesti levelében* Bölöni amerikai útirajzáról (Pándi Pál: „Kísértetjárás” *Magyarországon*. I–II. i. k. I. 88–90.), s mert Bölöni útirajza IV. fejezetében nagyon világosan fogalmazta meg az amerikai sajtószabadság vonzó jellemvonásait, Táncsics Mihályban ennek hatására felmerült a gondolat: elhajózik Amerikába. (*Életpályám*. i. k. 110. és 124.) Regényének főhőse is azt gondolja, életének gondjait úgy oldja meg, hogy útra kel „Éjszakamerikába”. (Táncsics Mihály: *Rényképek*, Kolozsvár. 1835. I. 85–95.)

²⁷ Kossuth Lajos: *Nyilvánosság*. In: Széchenyi István: *A Kelet népe*. Bp. 1925. 125.

lyezné! Lipcsében jelenik meg a mű első kiadása s a haza-került példányok — sok lehetett s nem mindet kobozta el a rendőrség; mindet nem kobozhatta el, mert Táncsics egy-egy példányt eljuttatott minden diétai követnek, s a hon-atyák poggyászeit (a tapintatosság határai!) a rendőrség nem bolygatta! — a Táncsics mű gondolatai hatottak.²⁸

Táncsics Mihály cenzúrával kapcsolatos álláspontja mélységében hármas tagoltságú.

Lát lehetőséget arra, hogy a hatalom önként, felismerve a jelenlegi állapot, a cenzúra önkényének tarthatatlanságát, megszüntesse a preventív sajtórendszert, így békés úton teremtve meg a sajtó szabadságát. Karl Theodor Welcker álláspontját idézi, egyetértően: „A szabad sajtó az, mi békés úton vezet a műveltség magas fokára és szabadságra: ellenben annak elnyomtatása az, mi tirannizmust és revolúciót teremt.”²⁹ Igaz, ironikus köntösben, de néhány év múlva a *Nép szava Isten szava* előszavában újra felveti a gondolatot: ha a cenzúra nem a kevesek, a kiváltságosok egyoldalúan szem előtt tartott érdekeit szolgálja, ha nem csak a *kormánypárt*, de a *hazafipárt* számára is hasznos a cenzúra, könnyű ez állítást igazolni, valódiságát kétségtelenné tenni: a kormánypárt mondjon le a cenzúráról; ha nem fűződik a preventív sajtórendszerhez önző hatalmi érdeke — mint oly nagy zajjal s nyomatékkal állítja — állítását épp azzal bizonyíthatja legegységesebben, ha önként lemond cenzúrájáról.

A hatalom urai nem hallgattak Táncsicsra; a cenzúra eltörlése számukra nem politikai *lehetőség!*

Táncsics Mihály továbblép: ha a kormány nem él ezzel a lehetőséggel, akkor az ellenzék *követeli* a jogot: a szólás- és sajtószabadságot. S ha a követelést nem teljesítik, ha a kormány nem változtat eddigi politikáján, ha ragaszkodik a

²⁸ *Életpályám*. i. k. 169—179.

²⁹ Táncsics Mihály: *Sajtószabadságról nézetei egy rabnak*. Bp. 1984. 29.

cenzúra fenntartásához, előleges ellenőrző jogához, a hatalmát védő-őrző preventív sajtórendszerhez — s ez már *fenyegetés!* — erőszakkal fogja az ország lakossága biztosítani magának a sajtószabadságot!

„Nektek legfőbb, sőt mondhatni egyetlen tudománytok a politika, ez pedig azt mondja, ha mélyebben tekintetek belé, hogy inkább addig kellene a népnek szabadságot és jogokat adni (ha csakugyan töletek függ adni), míg meg nem érett, tehát akár ma mindjárt, legalább minél előbb, annál jobb, mert ha már egyszer megérett, nem kéri töletek, mert magában van, hanem csak gyakorlatba hozza, és akkor némelyek közületek meg nem köszönik.”³⁰

Riasztó muzsika cenzúra-uraimék számára! Pár év múlva, *a nép nevében* majd Petőfi Sándor húz hasonló nótát a fülükbe.

A sajtószabadság követelése is sértette a hatalom önérzetét; a fenyegetés felbőszítette.

Nem sokkal Táncsics röpiratának megjelentje után testes válaszröpirat született: *Felelete egy szabad polgárnak a sajtószabadságról írt munkájára egy rabnak*.³¹ Támadásra támadással szokás válaszolni: a névtelen író ízekre szedi Táncsics mondatait, minden egyes szót külön nagyító alá helyez. Kiindulópontja: cenzúra mindig volt, mindig lesz. A kormány tökéletes, segíteni kellene a hazafiaknak munkáját, nem gátolni. És Amerikában, ahol kétségtelenül sajtószabadság van, csak azért nem történt nagyobb baj, mert korábban már építettek elég bolondokházát, ahová a feleslegesen szájukat jártatókat pihenni küldhetik. Nálunk kevés a bolondokháza, nincs szükség sajtószabadságra!

A szerző komolyan gondolja, amit mond.

³⁰ Uo. 47.

³¹ *Felelete egy szabad polgárnak a sajtószabadságról írt munkájára egy rabnak*. Miskolcon, nyomtatta Csöglei Tóth Lajos. 1845. „Nagyon esmeretlennek kell lenni az irodalommal, ki első átolvasására e munkának, szerzőjét el nem találja: nekem legalább nem kelle soká gondolkoznom” (5.) Valószínűleg nagyon sokaknak eszébe jutott Táncsics Mihály neve a Lipcsében megjelent könyv olvasása közben!

De Táncsics elleni támadásának, a sajtószabadság elutasításának mélyén olyan szemlélet lappang, amely teljességében áll szemben Táncsics egész gondolkodásával. Így fogalmaz:

„nem mondom, hogy annyi szabadsága van a magyarnak, hogy többre nincs szüksége, nem állítom azt, hogy jogaink oly híven őriztetnek, hogy soha legkisebb hiány, fogyatkozás nem történt, — ki fogna ilyest mondani emberekről? — de legyünk igazak, nézzünk vissza azon időkre, melyben szétszaggatva a hon ön gyermekei kezök által, lepve ellenséggel, melyek előtt önfiai vezérkedtek; az uralkodóház pedig mindig híven és fáradhatatlanul oltalmazá, — valljuk meg, hogy azon szabadságunk is mely megvan, azon jogok is, melyekkel most békésen élhetünk, melyek naponként szélesbednek, szaporodnak, a szelíd uralkodóház s józan kormány míve.”³²

Azaz: a *jelen* bár nem tökéletes, de sorsunk *jobb*, mint volt hajdan, s ez bölcs kormányzatunknak köszönhető. A jelen értékeit írásában mindig a múlt felől igazolja a névtelen szerző, a jelent soha nem hosszabbítja meg a jövő felé. Gondolkodásában a jelen a középpont, szomorú múltunk elmúltával ennek örömteli meglétét látja a legfontosabbnak. Lojalitásának alapja: a silány múlttal *szemben* a boldogabb jelen elfogadása. Maga elé néz, nem előre.

Aligha értheti Táncsics Mihályt, aki a jelen kíméletlen kritikáját tartja feladatának, aki a jelent a jövő előszobájának tekinti, s aki a *jövőben* s *mindenkinek* szabadságot követel. A nem is olyan távoli jövőben!

A sajtó szabadsága: belépő a holnap birodalmába.

Honi körülményeink között e holnap kicsit távolinak tetszik. 1844-ben egy Lipcsében nyomott röpiratban olvasható: „nemrégiben egy bohó magyar rab nyomatta ki Amyotnál Párizsban nézeteit a sajtószabadságról. A röpirat nagy zajt ütött — kivált azon részekben, hol nem szeretik a *szabadot*.”³³

³² Uo. 27.

³³ *Camera obscura* I. Lipcse. 1844. 56.

Magyarország 1846-ban: „Széchenyi gróf egyszer a pesti gyűlésen azt mondta, hogy a cenzúra gondolatánál a sas-gondolatok kappanygondolatokká válnak.

Bécsben a kappanyokat jobban szeretik, mint a sasokat.”³⁴

Nem véletlen, hogy Táncsics Mihály *Nép szava Isten szava* című könyvét így kezdi: „Egy római polgár mindig ezzel végezte beszédét: Karthagót le kell rontani: én mindig azt mondtam, és fogom mondani, hogy: a cenzúrárt el kell törölni.”³⁵

Táncsics Mihály gúzsba kötött kézzel imádkozik.

Néhány pillanat s fordul a világ. Vasvári Pál 1848 március 15-én a Landerer és Heckenast nyomda előtt így kezdi beszédét:

„Ha mi eddig imádkozni akartunk, nem volt szabad egyenesen az Istenhez fohászkodnunk. Köztünk és közöttte jezsuita állott... köztünk és a sajtó között ott állt a cenzor, a jezsuita, s meggyilkolá az ébredő szellemet. Gondolataink csak az ő kegyelméből jöhettek napvilágra; eszméinket meggyilkolá vagy megbénítá kénye-kedve szerint. — Nálunk a cenzor a szellemnek vámszedője.”³⁶

A sajtó szabadsága: a szabadság lehetősége.

Mert a cenzúra legnagyobb átka nem az, hirdeti Táncsics, hogy elkészült műveket önkényesen betilt, kinyomtatott

³⁴ Titus: *Magyarország 1846-ban*. Lipcse. 1846. 37.

³⁵ Táncsics Mihály: *Nép szava Isten szava*. Bp., 1848. Előszó. — A kort jellemző adalék: a szabad sajtó tizedik napján, Pozsonyban 1848 márciusában jelent meg Kolmár József nemzetőr *Nép szava Isten szava* című röpirata. E művecske *Szabadsajtó* című fejezete így hangzik: „A gondolat szabadsága legfőlségebb isteni ajándok. A szabad sajtónak csak a sátán lehet ellensége. Egy római pápa feslett, gonosz életet él; és föltalálja a censurát. Lásd Stancsics »Nép-könyvét«.” És a szerző csillag alatt megjegyzi: „Stancsics Mihál polgártársunknak — kit a bukott kormány, szabad lelke- s nemes gondolkozásaért befogatott — népboldogító könyvei, remélem, egy onfitársam könyvtárából sem hiányzandnak.” (18.)

³⁶ Vasvári Pál: *Válogatott írásai*. Bp. 1956. 283.

könyveket megsemmisít, országhatáron veszélyesnek minősített iratokat elkoboz. Gond, de megkerülhető. Az igazi veszély: születése pillanatában gyilkolja meg a cenzor a felszárnyaló gondolatot. A *non admittatur* árnyékában sok halandó csupán azt gondolja, azt teszi, amit lehet, szabad s nem azt, amit tennie, gondolnia kellene. Arról gondolkodik ami van, s nem arról, aminek lennie kellene. *Non admittatur*, – és idő múltán elfelejtenek lángolva, merészen, önállóan gondolkodni az emberek: beletörődnek, beleszoknak a rab-ságba.

Népet nagyobb csapás nem érhet.

Táncsics Mihály 1843 tavaszán gúzsba kötött kézzel káromkodik, imádkozik: sajtószabadságot követel egy rab.

Népe felszabadulásáról álmodik.

SZIGETHY GÁBOR

AZ OKTATÁS MŰHELYÉBŐL

LUKÁCS GYÖRGY — KÖZÉPISKOLÁS FOKON

„... nyolcadikos gimnazista
koromban színházkritikusi meg-
bízást kaptam a *Magyar Szal-
lón* című... újságnál... Ennek
irodalmi fejlődésében az volt
az újabb következménye, hogy
fiatalkori szemtelenséggel — ti-
zennyolc éves koromban — szem-
behelyezkedtem az egész magyar
kritikával”.¹

Lukács György, aki gimnazista korában Ibsen és Hauptmann modorában ír drámákat, majd színikritikákat, s érettségiző diákként Benedek Marcellel és Bánóczy Lászlóval modern színházat alapít, századunk nyolcvanas éveiben bevonul a középiskolai irodalomoktatásba. A tizenévesek ismerkednek Lukács esztétikájának, realizmus-konceptiójának, katarzis-értelmezésének néhány fragmentumával. Az irodalom iránt behatóan érdeklődő gimnazisták Lukácsot olvasnak. De mi ebben a rendkívüli? Vajon nem magától értetődő, hogy Lukács esztétikája végre helyet kapjon a középiskolai irodalomoktatásban, természetesen ott, ahol az életkori sajátosságok ezt minden erőszakoltság nélkül lehetővé teszik? A fenti kérdésre adható válaszok — valljuk be — a határozott „igen”-től a kategorikus „nem”-ig terjednek.

¹ *Beszélgetések Lukács Györggyel.* In: *Emlékezések.* (Szerk.: Vezér Erzsébet) Bp. 1967. 18.

Az „igen” válasz hívei azzal érvelnek, amit a néhány évvel ezelőtt elfogadott, a gyakorlatban kipróbált, s bevált magyar irodalomtanterv fogalmaz meg. Eszerint a gimnáziumi nevelés egységes folyamatában az *esztétikai nevelésből* az irodalomtanításnak kell a legnagyobb feladatot vállalnia, hozzá kell járulnia az érzelmi és értelmi neveléshez, tervszerűen kell fejleszteni a tanulók esztétikai befogadóképességét, ítéletét, irodalmi ízlését. Mindehhez szükség van az ítéletalkotásban használt alapvető esztétikai fogalmakra is,² így – többek között arra is, amit a lukácsi örökség foglal magába.

A fenti kérdésre „nem”-mel válaszolók érvei – kissé leegyszerűsítve – így foglalhatók össze: Lukács életműve, irodalomelmélete, esztétikája, vagy éppen egyes meghatározásai, kategóriái erősen vitathatók, ezért nehezen vagy egyáltalán nem taníthatók, különösen nem középiskolás fokon. Egyébként is régi igazság, az iskolai oktatásban csakis az kapjon helyet, amit a tudomány már megvitatott és elfogadott, ami „leülepedett”, amit a valóság „szentesített”. A gimnáziumi oktatásban – mondják e felfogás hívei – ne közöljünk egzakt ismereteket, ezoterikus gondolatokat, mert az a tizenévesek számára felfoghatatlan, megtaníthatatlan.

Persze lehet találkozni „közbülső” véleményekkel is, akad bizonytalanság a tekintetben, hogy vajon Lukács való-e vagy sem a középiskolai irodalomoktatásba. De ezen ne is csodálkozzunk, tanárgenerációk egész sora került ki éveken keresztül az egyetemről anélkül, hogy Lukácsról, Lukács filozófiájáról, esztétikájáról bármit is hallott volna, vagy ha igen, hát az sem szolgálta mindig oeuvre-jének érdemi megismerését.

² *A gimnáziumi nevelés és oktatás terve.* Tantervi útmutató. Magyar irodalom I–IV. osztály. (S. Forgács Anna munkája.) Készült az oktatási miniszter rendeletére, az Országos Pedagógiai Intézet irányításával. Bp. 1979.

A Lukácssal kapcsolatos előítéletek, filozófiájának, esztétikájának vagy politikai-ideológiai írásainak és szerepeinek kétségtelenül több vonatkozásban is ellentmondásos és vitatható volta, s nem ritkán a vele kapcsolatos végletes – elutasító – megfogalmazások, nemkülönben egyes munkáinak – gondolunk itt elsősorban a fiatalkori írásaira, de nemcsak azokra – valóban nehéz nyelvezete, stílusa, inkább elidegenítette, mintsem vonzotta a pedagógusok egy bizonyos részét. Előbb az averziókat kellett (és kell) legyőzni ahhoz, hogy megnyerjük filozófiája, esztétikája számára az irodalomtanárokat.

A jég ma már megtört, az irodalomtanárok döntő többsége (és nem csupán a fiatal generációhoz tartozók) érdeklődéssel fordul Lukács felé. Tisztában vannak azzal, hogy Lukács szellemi műhelyébe behatolni nem könnyű, de vállallják az ezzel járó erőfeszítéseket. E sorok írója több olyan irodalomtanárral beszélt, akik elmondták, mélységesen sajnálják, hogy nem találkoztak *korábban* Lukács műveivel.

De persze akadnak olyan tanárok is, akik számára pl. Lukács esztétikája ma is kemény dió, akik csupán annak közlésére szorítkoznak a tanítási órákon, amit a tanterv és a tankönyv előírásai alapján elkerülhetetlenül szükségesnek tartanak. Ez a megállapítás – tudjuk – mindaddig megalapozatlan, amíg nem támaszkodik megfelelő felmérésekre, amelyek azonban e sorok írójának nem álltak rendelkezésére. De különben sem volt szándékunk az „ítész” szerepében tetszelegni, s olyan kérdésben állást foglalni, amelyben nem érezzük magunkat illetékesnek. Tanulmányunk nem vállalkozik többre, minthogy végigpásztazza a gimnáziumi irodalom tankönyveket, felderítse bennük azokat a passzusokat, amelyekben hivatkozás történik Lukácsra, hogy azután ezek alapján választ próbáljunk adni a következő kérdésekre: Hogyan találkoznak a tizenévesek Lukács gondolataival? Sikertelnek mondható-e ez a találkozás? Alkalmas-e arra, hogy felkeltse a további érdeklődést Lukács munkássága iránt? Vajon súlyának és jelentőségének megfelelően szerepel

Lukács a szóban forgó tankönyvekben és a tananyagban – figyelembe véve természetesen az életkori sajátosságokat? Vajon tudják-e gimnazistáink, hogy Lukács „életműve a XX. századi magyar kultúra csúcsteljesítményei közé tartozik”³

Tudvalevő, hogy az 1979-ben elfogadott magyar irodalom tanterv, amely a korszerű irodalomoktatás elveire épül fel, utat nyitott egy sor addig a tankönyvekben nem szereplő alkotó és alkotói szemlélet számára, így többek között Lukács számára is. A tantervi útmutató hangsúlyozza: a tananyag korszerűsítése elsősorban azt jelenti, hogy az irodalomtudomány újabb eredményeit is figyelembe véve: 1. új témakörök; 2. az előző tantervben nem szereplő alkotók, alkotások, valamint művészetelméleti ismeretek kerültek be az új tantervbe. Az új tanterv anyagának kiválasztásában és elrendezésében érvényesült az a törekvés, hogy a gimnázium tananyaga 12 év (általános iskola + középiskola) egységes irodalmi-művészeti nevelés-oktatás anyagának szerves része, ill. betetőzése legyen; eszmei, esztétikai és pedagógiai szempontból egyaránt értékes művek szerepeljenek a tananyagban; ismerjék meg a tanulók nemzeti irodalmunk értékeit, sajátosságait, nagy fordulópontjait; nemzeti irodalmunknak a világirodalommal való összefüggéseit. A tanterv kiemeli a realizmus centrális értékének voltát, tudatosítja a szocialista realizmusnak a megelőző korok realizmusával azonos és megkülönböztető vonásait. Az ott megfogalmazott követelmények szerint a tanulóknak tudni kell alkalmazni a tantervi anyagban szereplő művészetelméleti ismereteket az adott művekre és az adott korokra, valamint az egymástól egészen távol eső korszakokra. Fontos ugyanis, hogy a történeti szempontú általánosítás alapján váljon a tanulók számára mélyebbé és értetté az ismeret, a fogalom. És végül: az új

³ Tőkei Ferenc: *Lukács György és a magyar kultúra*. In: *Lukács György és a magyar kultúra*. (Szerk.: Szerdahelyi István.) Bp. 1982. 10.

tanterv és tananyag tegye lehetővé korunk társadalmi igényeinek megfelelő műveltségi anyag megismerését.⁴

Mindezt figyelembe véve a legsikerültebbnek az I. osztályos gimnáziumi irodalom tankönyv mondható,⁵ amelyet a *Művészet – valóság – érték* című fejezet indít. Az értékelméleti szempont bevezetése a legfontosabb szemléleti különbség az előző tankönyvhöz képest. Ennek szükségességét az *Útmutató* írója így indokolja:

„A költőnek, írónak a megjelenített jelenségekhez való viszonya, magatartása, értelmi, intellektuális ítélete sohasem elvont-fogalmi formában van jelen a műalkotásban... A világtétele a mű minden rétegében, mozzanatában kifejezésre jut, de legfőképpen annak értékszerkezetében: azaz a megjelenített világ összetevőinek pozitív vagy negatív minősítésében... s az értékek változásában, egymással való szembeállításában, összeütközésében...: ennek tudatosítása nemcsak az irodalmi nevelés számára hasznos, hanem emberi mivoltunk, környezetünkhöz, a valósághoz való viszonyunk jobb megismeréséhez is vezet.”⁶

A tankönyv éppen az értékiszempontra alapszik a késztető állásfoglalásra, ítéletalkotásra a tanulókat. A tankönyv – a tanár segítségével – tudatosítja azt a tényt, hogy egy-egy irodalmi műnek nemcsak egyetlen helyes értelmezése lehetséges, és szinte sugallja, hogy csak a fejlett befogadói készségekkel rendelkező ember tud választani a lehetséges értelmezések között.

A *költészet hatalma* c. részben kapnak eligazítást a diákok arról, hogy egy művészi alkotás *miért* kelt hatást a befogadóban és ezt *hogyan* éri el: A katarzist mint fogalmat és mint művészi-lelki élményt Arisztotelész és Lukács György felfo-

⁴ *A gimnáziumi nevelés és oktatás terve*. I. m. 15.

⁵ Ritoók Zsigmond–Szegedy-Maszák Mihály–Veres András: *Irodalom a gimnázium I. osztálya számára*. Bp. 1984.⁵

⁶ *Útmutató a gimnázium I. o. irodalomkönyvének használatához*. (Szerk.: Mész Lászlóné; írták: Mész Lászlóné, Ritoók Zsigmond, Szegedy-Maszák Mihály, Veres András.) Bp. 1980. 11–12.

gásán keresztül illusztrálják a szerzők. Rámutatnak arra, hogy míg Arisztotelésznek a „megszabadulás” és a „megtisztulás” értelmében vett katarzisa csupán a tragédiában honos, olyan összetett élményt jelent, amelyben együtt van jelen a megrázkódtatás és az öröm, az erkölcsi felszólítás és a gyönyörűség, Lukács egészen szélesen értelmezi a katarzisz fogalmát, kiterjeszti mindenféle műalkotás befogadását kísérő élményre.⁷

A tankönyv idevonatkozó passzusa hangsúlyozza, Lukácsnál *kiemelt szerepet kap az erkölcsi motívum*. A műalkotás az élmény *előtti és utáni* éltre való hatás gyakorlásával vált ki a befogadó szubjektumban olyan érzést, amely *új irányt szab az érzelmeknek és a szenvedélyeknek*. Természetesen csak a valóban értékes művészi alkotások váltanak ki ilyen katartikus hatást. A lukácsi katarzisértelmezés a szövegben már fel van oldva, *Az esztétikum sajátosságában* megfogalmazott nehezebb veretű szöveget „fordították le” a szerzők a tizenévesek megértési-befogadási szintjére.

A II. osztályos irodalomtankönyv szerzői felhívják a figyelmet Lukács Madách interpretációjának kettősségére. Egyfelől arra, hogy Lukács *Az ember tragédiáját* nem tartotta drámának, másfelől erőteljesen hangsúlyozta a mű egyéb vonatkozásban felmutatható értékeit. A szóban forgó szövegrész így hangzik: „Marxista esztétikánk kiváló művelője, Lukács György azon az alapon marasztalta el *Az ember tragédiáját*, hogy nem dráma”, amiből „egyáltalán nem következik, hogy Madách műve ne lenne igen nagy hatású költői alkotás”.⁸ És ez egy fontos momentum, mert gyakorta lehet találkozni olyan *Tragédia* értelmezésekkel, amelyekben a szerzők egyértelműen csak a kritikai, elutasító Lukácsot idé-

⁷ Ritoók Zsigmond, stb.: *Irodalom a gimnázium I. osztálya számára*. I. m. 59.

⁸ Szegedy-Maszák Mihály—Veres András—Bojtár Endre—Horváth Iván—Szörényi László—Zemplényi Ferenc: *Irodalom a gimnázium II. osztálya számára*. Bp. 1984.⁴ 338.

zik a maguk álláspontjának igazolására. A diákok itt ízelítőt kapnak abból, hogyan lehet és kell egy alkotót, egy művet, a maga ellentmondásos voltában megközelíteni. Nos, Lukács valóban elmarasztalja *Az ember tragédiáját*, és pedíg azért, hogy nélkülözi az igazán drámai elemeket. Szerinte ugyanis a drámai jelenetek logikája a cselekvés logikája, s ahol ez hiányzik, önkényes egymásutánná válik az, aminek szerves egymásból következésnek kellene lennie. Madáchnál nem az történik – jegyzi meg Lukács –, amit a helyzetek és jellemek belső hajtóereje előír, hanem az, amit az író tételei illusztrálása szempontjából szükségesnek tart. És a mondotak alátámasztására Lukács felhossa *Az ember tragédiája* francia forradalmat ábrázoló jeleneteinek drámaiatlanságát. Azonban Lukács nem áll itt meg, kimutatja, hogy Madách világképének ellentmondásos voltából: az objektíve kifejezésre jutó antidemokratizmus és az ugyanakkor szubjektíve megnyilvánuló haladó érzelmű, odaadó hazafiság összebékíthetlenségéből következően „Madách alakjai nem annyira valóságos aktív részvevői a történelmi konfliktusoknak, mint inkább utazók a történelem egyes jelenetein keresztül”.⁹

Ismeretes az is, hogy Lukács nem hallgatta el, a *Tragédia* minden ellentmondása ellenére is nagy hatással bíró mű, amiből következik, hogy a drámai érték és a színpadi hatás nincsenek feltétlenül korrelációban. A Madáchcsal kapcsolatos legendák lerombolása csak annyit jelent – figyelmeztet Lukács –, hogy jobban látjuk, milyen problémákkal vívódott az író, melyekkel tudott, melyekkel nem tudott megbirkózni.

„Madách alapkoncepciója felett gyakorolt bírálattunk tehát nem jelenti a mű egyes költői értékeinek merev tagadását. Madách helye – fejezi be érvelését Lukács – a magyar haladó hagyományok sorában már biztosítva van.”¹⁰

⁹ Lukács György: *Madách tragédiája*. In: *Magyar irodalom – magyar kultúra*. Bp. 1970. 572.

¹⁰ I. m. 573.

A III. osztályos irodalomkönyvben kapott helyet a 19. század uralkodó műfaja: a *regény*, s jelesül a realista regény.¹¹ A szerzők jelzik a „realizmus”, a „realista” kifejezések sokszínű jelentését, szembeállítják azt a „romantikus”-sal és a „naturalizmus”-sal. Ezen a ponton lép be Lukács, akitől a szerzők „a realizmus általános művészi módszer” kitételt idézik és kommentálják. Lukács amikor szembeállítja a realista módszert a romantikával, amely szubjektivitással eltorzítja és a naturalizmussal, amely aprólékosságával ellényegteleníti a valóságot, azt támasztja alá, hogy mindkettő erőszakot követ el a valóságon. Viszont a realista ábrázolás ereje éppen abban van, hogy általa együtt és egyszerre van jelen az egyedi és a társadalmilag általános. (Lukács realizmus-konceptióját majd a IV. osztályos irodalomkönyv tárgyalja mélyebben.)

A 20. század első évtizedeinek magyar irodalma című rész kiváló alkalmat ad(hatna) arra, hogy Lukács mint az egyes szellemi tömörülések (Thália-társaság, A Szellem című folyóirat, Vasárnapi Kör) jelentős alakja is bemutatkozzék. Kár, hogy a könyv – feltehetően terjedelmi korlátok miatt – csupán a nevét említi itt, de érdemlegesen róla nem mond. Talán nem többet, de 4–5 sort szánhattak volna a szerzők a Thália Társaságot harmadmagával alapító Lukács Györgynek, valamint a Vasárnapi Kör Lukács Györgyének, aki az akkor köréje tömörülőkre oly nagy hatást gyakorolt. A diákok némi ízelítőt kaphattak volna a századelő e két eredeti színfoltjáról, szellemi kísérleti műhelyéről. (A Tanácsköztársaság kulturális népbiztosi szerepét betöltő Lukácsot a történelem tárgy keretében ismerik meg a diákok.)

Lukács még egy ízben szerepel a III. osztályos irodalomtankönyvben, éspedig mint *Ady lírájának*, s különösen forra-

¹¹ Szegedy-Maszák Mihály—Veres András—Bojtár Endre—Horváth Iván—Szörényi László—Zemplényi Ferenc: *Irodalom a gimnázium III. osztálya számára*. Bp. 1984.³ 12.

dalmi verseinek magasra értékelője. Idézik a szerzők Lukács jól ismert sorait, amelyben párhuzamot von Ady misztikus-vallásos és forradalmi útkeresése között.

Ady Endre szocializmusa: vallás . . . , kiáltó szó a pusztában, segélyért ordítása egy megfulladónak, görcsös belekapaszkodás az egyetlen lehetőségbe, ami még van, csak imádva (vagy néha káromolva) azt; ismeretlennek, titokzatosnak és mégis közelinek, mégis az egyetlen igazán reálisnak érezvén.”¹²

Igen sajnálatos, hogy legalább utalásszerűen nem szerepel Lukács *Ady nem alkuszik* című tanulmánya, ahol Lukács Ady magatartásáról szólva azt hangsúlyozza:

„a nem alkuvó Ady magatartása kell, hogy vezércsillaga legyen írónknak, ha azt akarják, hogy nép és irodalom ismét teljesen megtalálják egymást, hogy a nép magáénak érezze irodalmunkat, hogy az írók megértő otthonra leljenek a nép ragaszkodásában”.¹³

S ha még ehhez az egyetlen lukácsi mondat is társult volna, hogy „Magyarország nekem akkor az Ady-versek voltak”,¹⁴ a diákok bizonyára jobban felfigyeltek volna arra, volt annak idején egy *másik* Magyarország, amelyik tudatosan megtagadta Adyt.

A IV. osztályos igen terjedelmes irodalomtankönyv három alkalommal említi Lukácsot, de csak néhány mondat erejéig. A marxista esztétika eredményeivel összefüggésben szerepel ez a kitétel: „Különösen jelentős Lukács György hozzájárulása a marxista esztétikához”. Bizonyító anyag azonban ezt nem egészíti ki. Ahol viszont a szocialista realizmust tárgyalja a szerző, csupán a negatívumok említésére korlátozódik. A „szocialista realizmus mint módszer” problematika exponálása után a szerző azonnal rátér arra, hogy a hivatalos

¹² I. m. 252.

¹³ Lukács György: *Ady nem alkuszik*. In: *Magyar irodalom — magyar kultúra*. I. m. 519.

¹⁴ *Beszélgetések Lukács Györggyel*. I. m. 21.

irodalom bizony szűkkeblűen értelmezte a „szoc. reált”, „leegyszerűsített esztétikai elvekre korlátozta” a róla megformált álláspontját. Ezután következik Lukács felfogásának bemutatása, amelyet így ad közre a szerző:

„Ezt a tendenciát erősítette a marxista esztétika kiváló teoretikusának, Lukács Györgynek a 30-as években kidolgozott nagy-realizmus koncepciója is. Ez az elmélet a XIX. századi realizmus eredményeire épült, és elítélt minden formabontást és formai újítást — néha a szocialista realizmus korszerűbb formanyelvét is — a polgári társadalom rothadásának jeleit látva bennük. Mindez egy meglehetősen konzervatív művészetszemlélethez vezetett, amely a XX. század művészetének oly jelentős műveit, amelyek nélkül korunk művészete elképzelhetetlen, a bomlás, a hanyatlás, a dekadencia megnyilvánulásának tekintette és mint antirealista műveket elutasította . . .”¹⁵

Eddig az idézet. Nem lett volna helyes elhallgatni Lukács realizmus-felfogásának hibáit, egyoldalúságát, jó ha a diákok tudják, nagy gondolkodóknak is lehetnek vaskos tévedései, melléfogásai, túlzásai. De vajon nem kell-e ugyanakkor azt is bemutatni, hogy a jelentős gondolkodót éppen az jellemzi, idővel képes hibás álláspontját korrigálni, a tévedések ellenére is képes maradandó értékűt alkotni? Gondolunk itt elsősorban arra, hogy a realizmusról szóló tanulmányaiban dolgozta ki Lukács a művészi visszatükrözés olyan alapvető kategóriáinak az elméletét, mint a tipikusság, az intenzív totalitás, a pártosság, a tartalom és a forma viszonyának problémáját és más olyan kérdéseket, amelyek ma is maradandó értéket képviselnek.

Kár, hogy nem történik említés arról is, Lukács különböző alkotói korszakában a „realizmus” más és más jelentést kap, tehát nem egyetlen homogén értelmezésről van szó nála. Vajon nem segítette volna-e jobban a diákok eligazodását a realizmus egyébként is bonyolult labirintusá-

¹⁵ Madocsai László: *Irodalom a gimnázium IV. osztálya számára*. 1. rész. (Fel. szerk. Mész Lászlóné.) Bp. 1983.

ban egy kissé árnyaltabb bemutatás?¹⁶ Hiszen ezzel kapcsolatban már gazdag irodalom áll rendelkezésre.¹⁷

Igen sajnálatos az is, hogy *A regény változásai*, *A modern regény előfutárai* (Dosztojevszkij) és *A modern dráma* című fejezeteknél mégcsak utalás sem történik Lukácsra, pl. korai munkájára, *A regény elméletére*, legalább az utolsó fejezetére, *A kísérlet a regényforma* címűre, hiszen az abban foglaltak – szemelvényekben – a tananyagban is szerepelnek.

Míg az eddig bemutatott *alaptantervek*re támaszkodó tankönyvek – jórészt *közvetve* tartalmaznak utalásokat Lukácsra –, a *fakultatív* tantervek és tankönyvek *közvetlenül* is foglalkoznak Lukáccsal s így jóval szélesebb lehetőséget kínálnak egy-egy konkrét kérdésben elfoglalt álláspontjának a bemutatására. E helyütt nincs módunk arra, hogy részletesen is szóljunk ezekről, csupán a mondanivalónk szempontjából legjelentősebb vonatkozásokra térhetünk ki.

Még mielőtt azonban erre sort kerítenénk, fontosnak tartjuk megemlíteni, miben látja a *Tantervi Útmutató* szerzője a fakultatív magyar irodalom oktatásának a pozitívumait:¹⁸ A magyar tanár a fakultatív oktatás igényeit kielégítendő megújíthatja irodalmi-esztétikai műveltségét, pedagógiai-módszertani kultúráját, műelemző készségét, pszichológiai ismereteit. Egyszóval: lehetősége kínálkozik, hogy új pedagógiai szituációban vetkőzze le a rutinszerű megoldásokat, új módon neveljen, oktasson, alkotó ember módjára tevékenykedjék. Egy másik le nem becsülhető pozitívum: a fakul-

¹⁶ I. m. 38.

¹⁷ Vö. Szerdahelyi István: *A komplex művészettörténeti oktatás elméleti kérdései*. In: *Az esztétikai nevelésről*. (Szerk.: Poszler György. Bp. 1980. 201–244.) Uő.: *Az irodalomelmélet műhelyében*. Bp. 1984. Különösen a 6. pont: A lukácsi realizmus-koncepció értékelése. 134–138. o.; Poszler György: *Katarzis és kultúra*. In: *Tanulmányok az esztétikai nevelés köréből*. Bp. 1980. — és mások.

¹⁸ Csákvári József: *Tantervi Útmutató a gimnáziumi fakultatív oktatáshoz*. Magyar irodalom IV. osztály. Bp. 1982. 5.

táció során elért sikerek az egész iskolában folyó magyartanításra is jótékonyan hatnak. Egy következő pozitívum: a fakultatív magyar irodalom óra lehetőséget ad a tehetséggondozásra, az önálló esztétikai szemléletmódra nevelés különféle formáinak az alkalmazására. Végül, de nem utolsósorban a fakultáció során nyert többletóra jelentős mértékben hozzájárul a tanulók egy jelentős része személyiségének a gazdagításához. Mindez együttvéve nem is kevés.

A III. osztály számára készült fakultatív irodalmi szöveggyűjteményben két ízben szerepel Lukács. A diákok előbb a *Tolsztoj és a realizmus fejlődése* című tanulmány egy részletével ismerkedhetnek meg, éspedig az ún. „nagyrealizmus” koncepciót idéző gondolatokkal,¹⁹ majd Zoltai Dénes tolmácsolásában a műalkotások befogadásának tipológiájával mint esztétikai és mint művelődéspolitikai problémával. Zoltai rámutat arra, hogy

„Lukács György a katarzis korszerű marxista elméletének megteremtője tanulságos módon figyelmeztet arra, hogy az esztétikum és a nem-esztétikum közötti terület nem a senki földje, hanem az emberé, méghozzá a kultúrtörténelem legkorábbi szakaszaitól kezdve mindmáig az emberek nagy többségéé. És ez a széles mező nemcsak azt jelenti, hogy sokféle okból kifolyólag sokan vannak a falakon kívül, hanem azt is, hogy a falakon kapuk vezetnek át, ahol szabad a bemenet.”²⁰

Ez a gondolat ráébreszti a diákokat arra, hogy Lukács esztétikája mélyen demokratikus, mivel feltételezi, hogy az irodalom jelentős értékeit – kellő erőfeszítéssel – mindenki magáévá teheti.

A magyar nyelv és irodalom *fakultatív* tantervéből kitűnik, hogy Lukács gondolataival még több ízben is találkozhatnak a diákok. A tanterv V. fejezete, a *Társadalmi-szellemi háttér-*

¹⁹ Kulcsár Adorján: *Szöveggyűjtemény az irodalom fakultatív tanuláshoz*. Gimnázium III. osztály. Bp. 1982.³ 45.

²⁰ I. m. 227.

témák keretében szerepel a *XX. század első másfél évtizedének társadalmi-szellemi és művészi képe* című problematika, ahol a diákok szabadon választhatnak a századelő nagy egyéniségei közül egy-egy gondolkodót, hogy arról még négy tanóra keretében kiegészítő stúdiumokat folytassanak. Az egyik választható gondolkodó: Lukács György.²¹ De választható még Lukács egyik korai esztétikai írása is, annak egy részlete „Az irodalom struktúrája, „rétegei”, belső „értékrendje”, határterületei című rész keretében.²²

A már említett tantervi útmutató még egy vonatkozásban foglalkozik Lukáccsal, ott, ahol a tanár figyelmébe ajánlja a lektúrral (a belletrisztikával) kapcsolatos véleményét. Idézi is Lukácsnak azt a jól ismert mondatát, ami szerint

„a belletrisztika merőben formálisan — stílusban, felépítésben, pszichológiában stb. — tiszteletre méltó magaslatokat érhet el, de tartós hatásában sohasem haladhatja meg a pusztá lebilincselést vagy szórakozást, esetleg a ki nem elégített felcsigázást: gyakran kellemsen hat, mert a befogadóban már meglévő tartalmakat igazolja, vagy esetleg nagyszerű újdonságaival mennyiségileg ki is bővíti, de sohasem tágitja ki és mélyíti el igazán az emberi látókört, — még akkor sem, ha haladó vonások találhatók benne, amelyek adott esetben fölöttébb nyomós társadalmi megbízást elégítenek ki’ . . .”²³

Lukács intelme így hát arra szolgál, figyelmeztesse a fogékony olvasót, ne érje be a lektúrral, a giccsel, olvasmányainak megválasztásában legyen igényes, a mércét saját maga állítsa magasra.

Létezik ezen kívül még egy fakultatív tárgy, amelynek keretében még az eddig említetteknél is többet *lehetne* bemutatni Lukács irodalomesztétikai munkásságából, ha ennek jól összeállított szöveggyűjteménye és gondosan megírt tan-

²¹ *A gimnáziumi nevelés és oktatás terve. Magyar nyelv és irodalom „A” változat. Fakultatív tanterv.* (Főszerk.: Vladár Ervin, szerk.: Fülöp Lajos—Csákvári József). Bp. 1981. 15.

²² I. m. 16.

²³ Csákvári József: *Tantervi Útmutató*. I. m. 110.

menete élő lenne. De sajnos nem az.²⁴ A megjelenés után az érdektelenség(?) némaságra ítélte. Ebben Lukács két szemelvényrészlettel szerepel: az egyik *Makarenkó: Az új ember kovácsa* című munkájáról írott tanulmány, amelyben Lukács a széles értelemben vett katarzist taglalja, a másik *A különösség* című mű XII. fejezete, *A művészet mint az emberiség fejlődésének öntudata*, amelyben a művészi visszatükrözés történelmi-társadalmi problémáit tárgyalja Lukács. Talán a jövőben mégiscsak akad néhány „megszállottja” ennek a programnak is és akkor a gimnáziumi irodalom-oktatás még teljesebbé válik.²⁵

A Lukáccsal és műveivel való találkozásnak van még egy ennél is „mélyebb” és „szélesebb” rétege, a művekre és az elméletre alaposabb és szisztematikusabb rálátást biztosító formája, s ez az az *irodalom*, amit a magyar irodalmat tanító tanárok számára ajánlanak a tantervek készítői.²⁶ Mondanunk sem kell, hogy a diákoknak a lukácsi életművel való találkozása, ennek sikere szinte kizárólag attól függ, hogy a tárgyat tanító tanárhoz magához mennyire áll közel Lukács gondolatvilága, irodalomelmélete, filozófiája, etikája, s nemkülönben politikai ideológiája. Sok függ attól, hogy a tanár mennyire tájékozott Lukács oeuvre-jében, s hogy mennyire képes őt – a maga ellentmondásos voltában, hibáit és tévedéseit sem elhallgatva – jelentőségének megfelelően bemutatni és rávezetni a tizenéveseket arra, mit jelent a magyar

²⁴ *A gimnáziumi nevelés és oktatás terve. Esztétika. Fakultatív tanterv.* (Főszerk.: Vladár Ervin, szerk.: Zoltai Dénes.) Bp. 1981.; valamint Zoltai Dénes–Zoltai Dénesné: *Szöveggyűjtemény az esztétika tanulásához. III–IV. osztály.* (Az ideiglenes fakultatív tantervhez készült tankönyv.) Bp. 1981.

²⁵ I. m. 182–207.

²⁶ A teljesség igénye nélkül megemlítünk néhány, a tanároknak ajánlott irodalmat Lukács Györgytől: *Az esztétikum sajátossága.* Bp. 1965. Ebből az I. kötet 1–5. fejezetei, II. kötet 11. és 16. fejezetei.; *A különösség.* Bp. 1957.; *A realizmus problémái.* Bp. 1948.; *Nagy orosz realisták. Kritikai realizmus.* Bp. 1952.

szellemi élet számára, s ugyanakkor a marxizmus számára Lukács alakja. Nem közömbös, hogy hogyan ítélik meg a magyar irodalmat tanító tanárok Lukács helyét és jelentőségét általában és a középiskolai irodalomoktatásban megkülönböztetően.

Az a néhány vezetőtanár, akivel módunk volt erről beszélgetni, kifejtette, hogy ma már összehasonlíthatatlanul biztosabb a helyzet, mint akár 5–6 évvel ezelőtt volt. Mondhatni, megtört a jég, Lukács a magyar irodalmat tanító tanárok többsége számára, már nem „idegen”, nem „taníthatatlan”, s csupán idő kérdése, hogy alaposabban megismerjék a lukácsi örökséget és még hozzáértőbben közvetítsék a diákok számára. Már csak ezért is nagy szolgálatot tesznek az ügynek azok, akik segítenek áthidalni azt a távolságot, ami ma még létezik Lukács művei és befogadói között.²⁷ De nem kevés elismerés illeti azokat az „úttörőket”: vezető és gyakorló tanárokat is, akik vállalták ebben a munkában az úttörő szerepet.

Lukács György, mint Bonyhai Gábor az egyik róla szóló tanulmányában²⁸ írja, a *bennelét* kategóriával jellemezhető a legszemléletesebben. A fogalommal arra utal, hogy Lukács életének egyfajta tragikumát látta abban, hogy semmiben sincs igazán benne, s ezért közvetíteni kényszerült a különböző szférák között, a különböző korszakok között, az élet és a szellem között. Úgy véljük a gondolatot most kölcsönözhetjük a mi mondanivalónk mérlegének a megvonásához is. Lukács kezdi meghódítani az ifjú generációt is, ahogy — a

²⁷ E helyütt csak néhányat említhetünk meg ezek közül: Poszler György: *Katarzis és kultúra*. I. m.; Uő.: A Magyartanítás című folyóiratban napvilágot látott tanulmányai, a megjelenés sorrendjében: *A műfajelmélet dilemmái*. 1984/1. 1–9.; *A klasszikus kategóriáiban variációi*. 1984/2. 49–56. és *Adalékok az esztétikai nevelés elméletéhez*. Világosság, 1976/8–9. sz.

²⁸ Bonyhai Gábor: *Lukács mint közvetítő*. In: *Lukács és a magyar kultúra*. I. m. 17–26.

filozófiája után — esztétikája is bevonul — az életkori sajátosságokat figyelembe véve — a gimnáziumi irodalomoktatásba. Ebben a szférában benneléte még ugyan csak szórványos, még csak elkezdődött, de jó úton halad ahhoz, hogy végül itt is közvetítőként legyen honos.

GÁBOR ÉVA

ESZMÉK, VISZONYOK, ÉRTÉKEK A TRAGÉDIÁBAN

MADÁCH MŰVÉNEK MAI TANÍTÁSÁRÓL

Az ember tragédiája mindig nagy és gyönyörű próbája az irodalomtanításnak. Ilyen összetett, sokszálú, nagy kultúrtörténeti-filozófiai-tudományos ismeretkört és széles eszmei horizontot felölelő, szokatlan szerkezetű, alapvetően *teljes világkép* igényével alkotott művet egészében alig is tanulnak a középiskolások. Most a II. osztály végén (16 évesen) találkoznak vele. (Néhány iskolatípusban III. o. elején.) A találkozás eredménye máskor is nagyrészt a tanáron és tankönyvön múlik, de megeshet, hogy a tanár a könyvtől elkanyarodva, önálló szemlélettel is meggyőzően tud tanítani. Ezúttal a tankönyv támasztékát a mű sokrétű megvilágításának szükséglete és ennek tanulható rögzítése miatt mégis roppant nehéz nélkülözni. Ezt a fejezetet hát többszörös „felelősség” terheli. Ugyanakkor jó tudni, hogy a tanárokat Madách művének tanítása jellemző módon éppúgy polarizálja, mint keletkezése óta kritikusait és az irodalomtudomány szakembereit. Ezért van, hogy „Annyit . . . egyetlen magyar műről sem írtak, mint Madách Tragédiájáról.”¹ A kezdettől megnyilvánuló, ismert szélső nézetek (mint pl.

¹ Németh G. Béla: *Két korszak határán*. In: *Létharc és nemzetiség*. Bp. 1976. 109. (A továbbiakban innen idézünk.)

Erdélyi János, Zilahy Károly, később Lukács György leértékelése szemben pl. Arany János, Gyulai Pál, majd Barta János nagy műnek járó elismerésével) fölött vagy között Sőtér István monográfiája² ad egészen átfogó, finom és sokoldalú elemzést a magas megértés és értékelés jegyében. A ma aktív tanárok zöme az ő interpretációjában tanulta, közelítette meg a művet (ha nem menekült eleve a feladattól, mert ilyen akad.) Időközben azonban újabb — kevésbé átfogó — *Tragédia*-tanulmányok is születtek, egy-egy aspektusból újat, lényegeset mondok.

Ilyen Németh G. Béla említett tanulmánya. A műben megjelenő kétféle világnézet eszmetörténeti-filozófiai háttérét világítja meg szélesben, levezeti, hogyan alakul ki a történeti színekben a nemesi szabadelvűség romantikus idealizmusának és a pozitivistá determinizmus vulgármaterializmusának konfrontációja. A korábbi 'ideál—reál' szembesítésnek vitán felül árnyaltabb, hiteles tartalmát adja, melyben a korabeli hazai dilemmák éppoly elevenen érvényesülnek, mint az európai gondolkodás Marx előtti állapotának markáns összegezése. A Világos utáni magyar valóságban ez a konfrontáció nyilvánvaló történeti aktualitással bírt, de Madách megrendítően mély kor- és valóságélménye következtében olyan személyes érdekeltiséggel is, minek folytán Németh G. Béla arra a műfaji következtetésre jut, hogy a *Tragédia* „a lírikus én . . . kétlelkűségét jelképezi”. Madách „Mindkét magatartást elutasította, s mindkettőt megtartotta”, ilyenformán a magatartásokat hordozó Ádám és Lucifer „lírai kettős én”-jének egyenértékű kifejezője. (137.) A mű tehát drámai költemény, amennyiben párbeszédekbe objektivált, de oszthatatlanul egységes belső, *lírai* tartalom. Később gyengül kissé ez a műnemi elhatárolás, főleg Éva műnemileg bizonytalan státusú, ám elhanyagolhatatlan jelkép-alakjának értelmezésében. Az Ádám—Lucifer párkapcsolat egyérvényűsége-

² *Álom a történelemről*. Bp. 1965.

géből is visszavonatik valami, tudniillik Madách „végül a kettős énből Ádámot választotta”, noha „luciferi . . . énjét is teljes lélektani hitellel . . . hagyta érvényesülni.”: (146.) Természetesen Németh G. Bélának tudósi joga és kockázata, hogy elméletét kifejtse, kivált, ha súlyponti részében annyi új értéket tartalmaz, melyeket ismereteinkbe integrálni kötelességünk.

A *Tragédiában* a misztériumdrámák utódát látni, nem újkeletű föltevés. Azonban a mű líraiságáról mondottakat sajáttságosan alátámasztja az a létező nézet, miszerint az interperszonális viszonyok következetes és átfogó vizsgálata alapján Madách művének szerkezeti rendje nagy valószínűséggel a *moralitásdrámák* képletét követi. Ezek „mindig az Úr és a Sátán közti ellentétet mutatták. Ez az ellentét azonban sohasem valósulhat meg közvetlen 'érintkezésekben'”, közöttük „mindig ott áll az ember: a küzdelem . . . az emberért folyik . . .”, „Akármelyikük győzelme . . . az ember magatartásáról olvasható le.”³ Világos, hogy a mű *egészét* tekintve beleillik ebbe a koncepcióba annál inkább, mert eszerint a konfrontáció az ellentétes erők „*hatás*”-ára az emberi bensőben, tudatban megy végbe, s ennek mozgásai vetülnek ki jelképes (eszmei tartalmú) szereplőkbe. A két világszintet „a szerző tudatában jelenlevő világnézet állítja fel, . . . végső soron az ilyen dráma a benső világot jeleníti meg, akárcsak egy lírai mű.” (335.) A megjelenítés módja azonban objektívált, a jelképes alakok tartalma és viszonyrendszere együtt és egészében hordozza az alkotói én belső válságának, értékrendjének és választásának lenyomatát. Ha ilyenképpen fogjuk fel a *Tragédiát*, belátható, hogy Madách világnézeti küzdelme, a szabadelvű illúziók és a pozitivista kijózanodás vitája, szigorú — idealista — hierarchiával elrendezett, rendkívüli emberi-művészi tisztességgel kiharcolt *világrend* képévé teljesedik. Idealizmusa azonban nem vallásos, hanem lét- és történetfilozófiai meg erkölcsi fogantatású, ezért mutat túl

³ Bécsy Tamás: *Az ember tragédiája műfajáról*. It, 1973/2. (333.)

mondandója mind a szereplők bibliai jelentésén, mind saját korának utópikus és/vagy mechanikus szemléletén, s tud újra és újra feltöltődni az emberi világ aktuális tudati, eszmei feszültségeivel. Sőtér István azt írja:

„Magyar kortársaival nagyon is egyező módon, Madách a haladást az 'ideál uralkodó szerepe alatt létrejövő 'ideál-real' egység jegyében várja.”⁴

Németh G. Béla pedig ezt:

„Eszméi — a romantikus szabadelvűség eszméi — szemében ama boldog ősalapot visszaállítást, illetőleg korszerű újratereztését célozták, mely akkor volt tulajdona az embernek, midőn . . . még el nem idegenedett, el nem távolodott a maga lényegétől.”⁵

Ebben a szemléletben teljesen tisztázottak a szereplők közötti viszonyok. Az is világos, hogy milyen szimbolikus szerepe, jelentősége van az Úrnak (is), aki nem mellőzhető, kényszerű szereplő, hanem a világharmónia eszményi teljessége. Ilyenformán érthető az is, hogyan teremt kapcsolatot újra és újra az Éden- emlékeket idéző Éva közte és Ádám között a „szellemmel áthatott természet” (Sőtér I.), a szerelem öntudatlan evidenciájával, vitális erejével, amivel szemben Lucifer tehetetlen, lévén a mechanikusan értelmezett, önfejlődés nélküli „holt anyag” szellemura. Más minőségű lény, mint Ádám, kinek szellemisége a természethez kötött, ennyiben korlátozott, ám az Úrtól származó, közvetetten újra és újra megerősített, és így a harmónia (történeti hordozói a „szent eszmék”) felé irányuló. „... sárba gyúrt kis szikra mímeli Urát” — mondja róla Lucifer. Ádám véges életű ember, aki végigéli az élet korait, míg Lucifer kortalan szellem, akár az Úr, de hozzá képest alacsonyrendű, „egy gyűrű” csupán a világmindenségben, aki az 1. színben alapos öndefiníciókkal jellemzi magát. Egyszer már ezeket is komolyan lehetne venni. Mint mondja, ő „minden létnek gátja(ul)”,

⁴ Sőtér: i. m.: 81.

⁵ Németh G. B.: *Madách Imre*, In: *Türelmetlen és késlekedő fél-század*. Bp. 1971. 153.

mely teremteni, az anyag ellenállását legyőzve alkotni ingerelte a Mindenség nyugalmát; ez magyarázza a fennhéjázó „Együtt teremténk” kitélt. Mint „a tagadás ősi szelleme” gyakorolja funkcióját, mert tudja ugyan, hogy „az végzetem, / Hogy harcaimban bukjam szüntelen”, mégis lényege a diszharmónia, mely újabb s újabb küzdelemre ösztönzi a világrend ellen („Hol a tagadás lábát megveti, / Világotat meg fogja dönteni.”) Hogy emberinek látjuk, az két okból adódik. Az idealista-dualista módon tiszta szellemet nem lehet másképp megjeleníteni, az Urat sem. Ő azért kevésbé emberi mégis, illetve csak alakjára az, mert tartalma a világ rendje, amit egészként antropomorfizálni képtelenség, csak eszmileg ruházható fel vele a „személy”. Öntökélyével uralja a világot, ennek pedig nincs reális parafrázisa. A teremtett természetén, az Édenen és annak emlékéen – a Föld szellemén, Éván – keresztül hat szüntelenül, akár a moralitásokban a jó angyalokon, erényeken stb.-n keresztül. Lucifer viszont ágál, céltudatosan mesterkedik ellene; „ember-szabásúbb”, mivel részt vesz az eseményekben a determinizmus fanyar székszeisével, ami emberi jellemképletbe is befoglalható. Szellem volta varázsló praktikákban érvényesül, ezek mind a valóságos ember, Ádám elveszejtését célozzák: „Megesküdtem vesztükre, veszniök kell.”

A szereplők eszmei tartalmáról pontosan árnyalt megállapításokat tesz Sőtér István, ezekkel lehet gazdagítani a köztük levő viszonyokat, melyek a mű *meghatározó csontozatát* adják, s ez az, ami Madách eszmerendszerének kiválóan objektivált hordozója. A műfaj mint szervező elv és keret vizsgálata lényeges mozzanat, különösen, ha az olvasott mű érték- és eszmevilágának a cselekmény alapján történő kibontását követi, kíséri, mert mindezt koherens egységbe szervező, megnyilvánító funkciója nem szorul külön bizonyításra, viszont revelatív erővel igazolja a gondolati tartalmak érvényességét az *egész írott műre* nézve.

Valószínűleg gyanítható, hogy a *Gimnázium II. osztálya* irodalomkönyvének *Tragédia*-fejezetével vitatkozom itt csön-

desen, noha a fejezetet író Szegedy-Maszák Mihály közismerten kiváló felkészültsége vitán felül áll. Úgy vélem mégis, hogy *a cél és feladat szempontjából* – és csak így – nem szerencsés módszerrel és szemlélettel dolgozta fel tárgyát. A szakirodalomból Németh G. Béla koncepcióját használta fel közvetlenül, természetesen egyszerűsítve, ám kissé eltúlozva, -torzítva az eredetit. A *Kérdésekben* közöl néhány sornyi-bekezdésnyi szöveget más jeles tudósoktól is, de ez csak formális pluralitás. Részben, mert a kérdések nem tartoznak az informatív törzsanyaghoz, így felhasználásuk, tanulásuk nem kötelező; részben és főleg azért, mert az idézett szerzők nem önsúlyuknak megfelelően kapnak szót, továbbá más-más problémával kapcsolatban, jórészt tehát össze nem vethetően. Nem hiszem, hogy jogtalan lenne az az igény, mely a tankönyv „mozgásszabadságát” az ismeretszerzést segítő alapeladatokra korlátozza. Kivált a terjedelmes, nem könnyen áttekinthető művek esetében ez azt mindenképpen jelenti, hogy a *szövegre* támaszkodó, azzal igazolható, azt követő magyarázattal szolgáljon a primér befogadás szükségképpen zilált élményéhez, és lehetőség szerint logikus didaktikai menetben orientáljon világos ismeretekre.

A szerző indításként a *Tragédia* műfaját definiálja „lírai dráma”-ként, mely szintagmában „... a jelző határozza meg az uralkodó minőséget, mivel ... a külső helyzetek sora ... lírai helyzetekből összetevődő belső történésnek, a lírai érzelemben lejátszódó folyamatnak ... van alárendelve.” A lírai jelleg dominanciáját („A gondolati líra elsődleges benne ...”) „az egyetemesség igénye” magyarázná, szembeállítva ezzel a hazafias költészet körének szűkösségét egy madáchi mondat alapján. A meghökkentő és kurtaságában félrevezető szembeállítás azonban inkább zavar, mint magyaráz. Az *a priori* műfaji elhatárolással meg a tanulók egyelőre nem sokra mennek. Feldereng(het) nekik, amit az I. osztályos könyvben a *Hamletről* olvashattak, hogy ez a dráma „egyetlen szereplő lelkében megy végbe”, „egy tudat tragédiája,

mely visszatükrözi önmagát”, és ha ez nem is azonos Shakespeare-ével, megtévesztően objektív drámai konfliktust fejleszt ki. Jelen meghatározás alapján olyanféle képzelem merül(het) föl bennük, hogy netán minden mű lírai, hiszen csak az író énjében lejátszódó folyamatok, belső történések nyomán kerülhetnek papírra. (A csacskaságok persze kiigazíthatók időigényes magyarázatokkal, de a fogalmak világosabb használata megelőzhetne sok ismeret zavart.)

A műfaji anticipáció alapot teremt ahhoz, hogy Ádám és Lucifer kettőseben állítsa fel a mű teljesértékű képletét: „... a két főszereplő kérdéseinek és válaszainak soraként mutatja be az emberiség történelmét.” Vagyis: a mű értelmes mondandója a történeti színekben lezajló „kivetített belső vita”, ami a „... különböző álláspontok között dönteni nem tudó, meghasonlott lírai alany kettősségét fejezi ki. Ami az ő (ti. Ádám és Lucifer) szájukból hangzik el, az Madách költészetének csúcsa...” A dönteni nem tudó meghasonlás ma igen divatos lélekállapot (gyanúm szerint nem mélysége, hanem önfelmentése okán), Madáchnak pedig bőszégesen elegendő oka lett volna belesüppedni feloldatlan kétségeibe. Műve azonban a kétségeken kívül azt is közli, hogy bár gyökeréig megélte illúzióinak szétfoslását, élményeiből gondolatilag kimunkálta liberalizmusának kudarcában is *ronthatatlan érték* magvát csakúgy, mint a pozitívizmus csonka, eszménytelen materializmusának kritikáját; ezért objektívnál is tudta megszenvedett válságát, és döntéssel, választással perspektivikusan feloldani. Utóbbit nem a történeti színekben ugyan, hanem a közbeékelten ürjelenetben prefigurálisan, majd a zárósínen végső érvénnyel. De ha csak a történeti színeket vesszük komolyan, a bibliai színeket pedig leválasztható sallangnak tekintjük, ha csak az Ádám – Lucifer viszonyt foglalkozunk, akkor tehetünk sok szellemes észrevételt, de nem azt a madáchi művet értelmezzük, melyet *Az ember tragédiája* műegészként jelent. – Amit a tankönyv Ádám és Lucifer eszmeiségéről, ellentétükről-leválaszthatatlanságukról – netán: ellentmondásos egy-

ségükről? — ír, Ádámot illetően kicsit szegényes. Mintha az a tipikusan *színházi* ötlet árnyalódnék bele, mely az utóbbi évtizedekben a mindig frappáns hatású székszis gyors sikerét igyekszik kamatoztatni szereposztással biztosítva a kockáztató cselekvés népszerűtlen kudarcaival szemben. (Amúgy meg az írott drámákat nem azonosítjuk változó színpadi megvalósításaikkal.) A két alak viszonya egyébként nem csak vitákban, objektív élethelyzetekben is létesül. Vita a jelent és jövőt mutató színekben fejlődik valóban, addig — a múltban — Ádám cselekvően reprezentálja eszméit, Lucifer meg destruktív előretudással kommentálja az eseményeket, ahogy erről Sőtér István ír.

Nem értem, mi igazolná, hogy köztük fokozatos közeledés indul, és a két, nem változó tartalmú jelkép-alak „a történeti színek során... egyre közelebb kerül egymáshoz.” Lucifert határozott cél vezeti elejétől végig: Ádámot önkéntes pusztulásba, a Teremtés tagadásába hajszolni. Ő nem örül és nem bánkodik, érzelmi kapcsolatra képtelen (lásd a VII. és XI. színben). Ha Ádám csalódik, kiábrándul — ő szenvtelenül elégedett; ha valami (legtöbbször Éva, illetve a hozzá tartozó szféra) az élethez vonja — bosszús. Indulati megnyilvánulásai végig csak negatívok, az úrjelenet ezt koncentráltan mutatja, ahogyan *céltudatát* is; a XV. színben aztán a „vén hazugság” dinamizmusai végképp kiteljesednek. Az az ötlet, hogy Lucifer „nem Ádámhoz hasonló romantikus lázadó volt-e eredetileg”, egy másik mű reminiscenciája (pl. Milton) lehet, itt a leghalványabb utalás, lehetőség sincs rá, a koncepció rendje kizárja. (Amennyire tudom, ez is egy színházi „kísérleti légkömb” mostanában.)

Nagyon érthetően ez a műértelmezés alig tud mit kezdeni Évával meg az Úrral (a bibliai színekkel és az úrjelenettel). „Évának nincs szerepe abban a párbeszédbe kivetített magánbeszédben, mely a *Tragédia* emelkedő lírájának lényegét alkotja”, és bár szüntelenül ott lábatlankodik a „két főszereplő” mellett, és bár mély befolyása van a „vita” alakulására, nem szólva az egész *emberi* létbonyodalom kimenete-

léről, és bár Sötér István roppant tisztán kifejtette a nő szférájának tartalmait, hatásértékeit, Németh G. Béla pedig tömör hitellel tette ezt, a tankönyv néhány laza, pejoratív megjegyzéssel tér ki előle mondván: „...nem jelent... változást Madách korábbi nőalakjaihoz képest”, akiről a tanulók mit sem tudnak, tehát Éva fölösleges, bájos „fehér folt” csupán. Az Úrról megtudjuk, hogy nem a „tétéles kereszténység” szellemében állítja elénk a mű, és ez való igaz. Szimbolikus-jelképi tartalmáról azonban semmit nem tudunk meg, az elmarasztaló megjegyzések viszont mintha mégiscsak a keresztény Teremtőt illelnék. Sejtetően utal a könyv az Úr korlátozottságára (Lucifer is „részt vett a munkában, s az Úr kénytelen két fát neki ajándékozni” — ami a mítosz naiv „hitelű” ellentmondása eredendően), álnok atyaiságára (Évának a II. színbeli predesztinációs szellemű bölcselkedése ad rá indítást); majd Madáchnak a keresztény tanításoktól függetlenül gondolkodására tér át a tankönyvi szöveg. Igen okos megállapításokat tesz róla, de ez nem pótolhatja az Úrnak a mű konstrukciójában betöltött — nem vallásos tartalmú — funkcióját, illetve ennek megvilágítását.

Minthogy „a líra az uralkodó minőség” a *Tragédiában*, „az egészet meghatározó rendezőelvnek... tematikus szerkezetben kell érvényesülnie.” A szerző a tematikus vázat a színekben megnyilvánuló „szétválások sorá”-ban jelöli meg, melynek háttérében „ellenpontoszerű háttér”-ként „a világ egységének... a természetes állapotnak, a mennynek a képzete végigkíséri az embert a világtörténetben.” Ha a „menny” helyébe a Paradicsomot tesszük — Ádámnak ugyanis erről lehet képzete —, utóbbi megállapítás teljesen igaz; az értelmezés ezzel a morálisdráma szerkezetének közvetlen közepébe került.

De mit jelentenek a „szétválások”? A szót Németh G. Béla használja, az eszmék sorsát a történeti színekben — határozottan a párizsi színben — jellemzi vele: a lelkesedés tárgyát képező értékek ugyanis „időlegesen fölemelkedő,

majd végképp elbukó minőségekre”⁶ válnak szét. Így világos. A tankönyv szélesebb értelemben, terminusként alkalmazza arra, hogy „valamely összetartozó egység részekre bomlik”, s mint illet ráérti mindenfajta különbözőzésre, ellentétre a színenkénti konkrécióban. Pl. az I. színben a „Teremtő és a Teremtés kerül ellentétbe”, ám bár azt hihetnénk, hogy az Úr világrendjében megosztó, tagadó ellentmondásként Lucifer lép föl. „... a bizánci és az első prágai színben Ádám korábbi eszményeitől távolodik el”, jöllehet tulajdonképpen minden színben ez (is) történik, a szétválásnak inkább általános, mint speciális tartalma. Az első prágai színt aztán a másodikkal együtt az jellemzi, hogy „az ember és a kultúra közé kerül választóvonal”, ami talán csak a másodikról mondható el. „... a párizsi, londoni és a falanszter-jelenet” fokozati különbségekben mutatja „hogym bomlik föl az eszköz és a cél egysége”, így még roppantul általános, bár a falanszteri szétválások részleteződnek, pl. bekövetkezik „a tudás korlátainak a felismerése is”, aminek bekövetkezéséről a második Kepler-jelenetben már szó volt. A falanszter „a szétválások utolsó színhelye”, de a szöveg tovább is rámutat ilyenekre az úr- és eszkimó-jelenetben, többek között „a felület és mélység” különválására. A könyv mintegy független, önálló formálóelemként említi, hogy a színek a tétel-ellentétel egymást követő változásait mutatják, de nem konkretizálja, hogy a szétválások milyen tartalmi logikával gördítik tovább a cselekményt ebben a formarendszerben.

A történeti színek közül a párizsi, a londoni és a falanszter-színhez csatolt alaposabb elemzést találunk. Azt hiszem, a szerző nagyon jól tette, hogy végre nem kente el körmönfont vagy álszent módon a szabadelvű haladás mérsékelt eszméjét képviselő Danton és a jakobinus terrort képviselő Robespierre és Saint-Just bemutatott ellentétét. Itt egyértelmű a szétválás, és ez történetileg mind az eredeti eseményekre, mind Madách világnézetére nézve jellemző. Ezért sem lenne

⁶ Németh G. B.: *Két korszak határán*. I. m.: 128.

fölösleges elmondani, hogyan hatott a „ré muralom” aktuálisan és közeli múltként az európai értelmiség nagy részére, a polgári és nemesi liberalizmus híveire, kiknek megrettenésében a politikailag viszonylag radikális Madách is osztozott. A forradalom eszméit fölemelte, azokban „Isten szikráját” látta, noha „vérrel és sárral volt is befenne”, ám a forradalom gyakorlatának kiélesült kíméletlensége elriasztotta. Azt mégsem hinném, hogy ez „a néptömegek mozgalmá”-nak érvényével jelenne meg a műben. A londoni színt a szabad verseny, az egyén szabadságának vágya szüli meg, de a korai kapitalista világban új egyenlőtlenség és sivár individualizmus lesz belőle, „felgyorsul az értékcsökkenés” — nagyon igaz! — a haszonelv mint egyéni, anyagi önzés következtében. (Ugyanez mint „megélhetés” lesz a falanszterben vezérelv közösségi érvénnyel.) A költészet, szerelem, ifjúság nagy madáchi értékei sorra elhítványulnak, áruvá lesznek, csak Éva jelképisége menti tovább őket eszményként.

A tankönyv persze „csak” vezérfonál tanuláshoz, tanításhoz, a tanárok zöme érthetően egyéníti; nem is szeretnék a részletekben elmerülni. Egy összegező megállapítás különös szemléletű és tényszerűen vitatható voltát azonban még említenem kell. — A *Tragédia* befejezéséről szóló alfejezetben örömmel olvastam az észrevételt egy mindvégig épen maradt értékről, ez „Ádám életlendülete, melyet Éva is ébren tart”, lebírhatatlan „küzdésvágya”, amit az úrjelenetben hasonlíthatatlanul pontosan megindokol: „A cél voltaképp mi is? . . . // . . . az élet küzdelem, // S az ember célja e küzdés maga.” Utána következik az eszkimósztin, mely Ádám nagyszerű sorsfelismerését a tankönyv szerint „teljesen érvénytelenítette”. Mechanikus szemlélettel, csak a sorrend szerint ez így is volna. De a gondolati, világképi összefüggés más eredményre vezet. A falanszter-színben Ádám végső, a jövőt illető társadalmi eszményében is csalódik, s ezt a csődöt látja Lucifer alkalmasnak, hogy az örökkön magasabb régiókba vágyó embert szaván fogja (a maga közegébe áttűtetve a fogalmakat), pusztulásba vigye az úr dermesztő kietlenségé-

ben. És ismét felsül: az Úr világrendjében szolgáló Föld szelleme megmenti Ádámot, aki – tökéletes kelfeljancsi-ember – a megsemmisülésből magára eszmélve megérti és elfogadja sorsát. A luciferség teljes legyőzötése (lenne) ez, Lucifer hát előveszi végső aduját: a természethez kötött embert a természeti szféra mechanikus-pozitivist szűkösségében értett törvényével sújtja le. Az eszkimósín eszménytelen geofizikai, antropológiai pusztulásképe a „holt anyag”, a „rideg matézis” azaz Lucifer ultima ratiója. Az ebből felébresztett Ádámot könnyűnek tűnik az öngyilkosság útjára terelni, amiben Lucifer nem is késlekedik. Hogy az Úr „közbelépése” miképpen érvényesül itt – közismert. Ádám végül neki adja meg magát, emberlényének összetettségéből az Úrhoz kötődő tartalmak erősödnek föl, és úrbéli visszatéréséhez hasonló állapotba jut. Az Úr szavai pedig (nemcsak a zárómondat!) az ő ott elmondott, illúziótlanul lelkes szavaira alludálnak, elhelyezve őt, Évát és Lucifert is a világrend egészében. Az inkriminált utolsó mondat (az „... ember küzdj”...) azért nem enigmatikus, szervesen függelék, mert az Úr szövege a XV. színben közvetlenül, közvetve-közelítve pedig a mű eszmei küzdelmei – előkészítették. Németh G. Béla egyenesen Kepler forradalom iránti lelkesedésére rímelő értékét veszi észre. Ádám az eszkimósín okozta megrendülését ekkor sem rázza le, „az a vég” kínozza még, ahogy az emberi lét is örökös ellentmondások – a halál tudatának – kínjával terhes, de eldőlt benne a hovatarozás dilemmája. Az Úr szövege ezt – saját úrbéli szavainak szinte tautológikus, ám törvénykező érvényű ismétlésével – véglegesíti.

A tankönyv e befejezést – mintegy Madách szellemében – nem tekinti megoldásnak mondván: ő „korának leggyötrőbb kérdéseit teszi föl”, de „az addigi válaszkísérleteket bírálatban részesíti, és a feleletet váró befogadót meghagyja a kérdés nyugtalanságában.” Az tény, hogy Madách nem éri be könnyen a válaszkísérletekkel, mindent átgondol színéről-visszajáról. Ellenben koherens világnézete van, ami – akár tetszik nekünk, akár nem – idealista módon, ám a maga

korának történeti környezetében vitathatatlanul a haladást igenlő alternatíva jegyében teszi teljessé, zárja le művét, melyben az eszméket hordozó alakok végigvitt viszonya tiszta értékrendet tükröz. A könyv szerint azonban szó sincs itt lezárásról, sőt „nyitottságra, egymást kizáró világmagyarázatok mint lehetőségek közötti állandó feszültségre vezethető vissza e nagy mű kivételes művészi hatása.” Ez a feszültség létezik, csak éppen nem marad nyitott. Madách rendelkezik azzal az „egységes látomással”, aminek szuggesztív esztétikai beteljesítése — többek szerint — a nagy művek voltaképp egyetlen lényeges kritériuma. A tankönyvi fejezet érezhetően az egymást kizáró elvek párhuzamos lehetőségének értékre orientált, ahogy a „dönteni nem tudó, meghasonlott lírai alany kettősségé”-ben is rokon értékeszmény kísértett. A szerzőnek egyéni joga ez a felfogás, ez az értékelés. Azt azonban erősen kétlem, hogy a közoktatásban éppen ezeket az egyéni látszatú, de valójában divat gerjesztette *értékeszményeket* kell zsenge, életkorilag szükségképpen önállótlan ítéletű serdülőink elé állítani. (Naiv-utópikus föltevés, hogy önálló gondolkodásra lehet készíteni ilyen eldöntetlen nézetekkel. S vajon valóban eldöntetlenek?)

A dogmatizmustól való félelem kezd az ellenkező szélsőséghez közelíteni: minden döntés, meghatározott jelentés gyanús. Ha kell, ha nem, szeretjük elkerülni az egyértelműségeket, inkább a meghasonlottság, bizonytalan érvényűség, lezáratlan lehetőség kényelmes távlatában „lebegtetünk” mindent. S ennek különös értéket tulajdonítunk. Okosak is akarunk lenni meg óvatosak is; akaratlanul felmentést adva így — tanárnak és diáknak — a világos átgondolás, az értékek tisztázása alól, mely nélkül — sok más alkotás mellett — *Az ember tragédiája* sem érthető helyesen.

FUTAKY HAJNA

DOKUMENTUM

IDŐS WESSELÉNYI MIKLÓS SZÍNHÁZI LEVELEZÉSÉHEZ

1983-ban napvilágot látott idős Wesselényi Miklós színházi levelezése.¹ A kötet megjelenését részpublikáció is megelőzte.² A 108 levelet közreadó gyűjtemény bevezetőjéből kiderül, hogy ezúttal sincs szó a teljes levelezési anyag közreadásáról, számos olyan levél létezéséről van tudomásunk, amelyeket külföldi levéltárakban őriznek és kutatási nehézségek miatt egyelőre hozzáférhetetlenek. Ugyanakkor a hazai levéltárakból is előbukkanhatnak még eddig ismeretlen Wesselényi levelek.

Noha a jelzett — korántsem teljes — kötetből kirajzolódik az a magyar színészet történetében teljesen rendhagyó, páratlan színházvezetői és színházpártolói modell, amelyet id. Wesselényi Miklós munkássága testesített meg, s amely lehetővé tette, hogy egy nagyon kritikus és válságos korban, a Martinovics-per után is tovább éljen Erdélyben a magyar nyelvű színház, majd 1806-tól kezdve az Erdélyből kiküldött színészek révén Pesten és Budán is folytatódjon az egykor megkezdett, de sajnálatosan félbeszakadt színházi hagyomány — minden újabb előkerülő levél teljesebbé teheti, árnyalhatja a kor színjátszásáról alkotott máig is hiányos képünket, közelebb vihet id. Wesselényi Miklós érdemeinek a realisabb méltányolásához.

A kötet anyagának a lezárása után, a megjelenés ideje alatt sikerült 3 újabb levelet találni. Az első levél³ — melynek keletkezési ideje az 1802–1803-as évekre tehető, amikor mozgalom és gyűjtés indult a kolozsvári színház épületének a felépítésére — jelzi, hogy id. Wesselényi Miklós és fritsi Fekete Ferenc⁴ kérésükkel Széchényi

¹ *Id. Wesselényi Miklós színházi levelezése.* Összeállította, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: Enyedi Sándor. Színháztörténeti Könyvtár 14. Magyar Színházi Intézet 1983. 250. l.

² It. 1980/4. 1010–1029.

³ Lelőhely: Országos Levéltár. Széchényi-levéltár. P. 623. 28. cs. 315–316.

⁴ fritsi Fekete Ferenc (1744?–1823) az erdélyi országgyűlésen ki-nevezett színházi bizottság tagja.

Ferencet is megkeresték. Az adományokat pontosan nyilvántartó színházi kimutatásokban sajnos nincs nyoma, hogy Wesselényiek kérdésének lett volna fogatja.

A második levél⁵ — válaszevél⁶ id. Wesselényinek Erdély gubérnátorához, Bánffy Györgyhöz küldött azon levelére, amelyben a színház anyagi előmenetele céljából maszkálás bálók engedélyezését szorgalmazza a kolozsvári Rhédey házban. Az eddig ismeretlen, most közlésre kerülő válaszevélelől megismerhetjük Bánffy állásfoglalását a kérdéses ügyben.

A harmadik levél⁷ ugyan közvetlenül nem sorolható Wesselényi színházi levelezéséhez, de ún. „háttérlevélként” jól megvilágítja Wesselényi intencióit — nem sokkal a halála előtt — a pesti színház ügyében. Magyarosi Tökés János⁸ Teleki Lászlóhoz⁹ küldött „titkos” referádájából kiderül, hogy Wesselényi szívesen lemondana a pesti színház felügyeletéről, de csak akkor, ha Pest megye garantálni tudná a színészek zavartalan működését.

1. *Wesselényi Miklós és Fekete Ferenc levele Széchenyi Ferenchez*

(1802 —
(d.n.1803.k.)

Nagy Méltoságu Groff és Belső Titok Tanács Ur!

Nemes Hazánk, Anyai Nyelvünknek gyarapodásáról, Nemzeti Characterünknek fenn-maradásáról Anyai módon gondoskodni kívánván, mind kettőnek előmenetelére, 's történhető veszedelmének elhárítására helyesen egy alkalmasabb eszközt nem talált edgy jo Nemzeti Jádzo-Szinnek

⁵ A levél lelőhelye: Országos Levéltár. Erdélyi Guberniumi levéltár. F. 39. Iktatlan iratok. 3. cs.

⁶ *Id. Wesselényi Miklós színházi levelezése*. I. kiadás. 138. A Bánffy-hoz írott Wesselényi-levél itt olvasható.

⁷ MTA Kt. M. Irod. Lev. 4r. 12/61.

⁸ Magyarosi Tökés János ifj. Wesselényi Miklós nevelője volt, aki éppen hosszú külföldi tanulmányútjáról tért haza.

⁹ Teleki László (1764—1821) író, költő, id. Wesselényi Miklós unokahúgát, Wesselényi Máriát vette feleségül.

fel-állításánál, 's ugyan azért annak alkalmasabb, 's jobb moddal leendő fenntartása végett maga kebeléből egy néhányakat ki rendelni jonak találta, a'kinek, Jádzo-Szinünk Állapottyának, költségeinek meg határozása, 's az elő adando Daraboknak ügyben vétele kötelességében álljon.

Mű ditsekedhetünk Nemes Hazánknek ezen hozzánk való bizodalomával, melyel leg nagyobb Kintsét, édes Anyai Nyelvünket elő mozdító 's pallérozo legg hathatosabb eszköze folytatásának gondviselésével meghinni érdemesített: tehetségünk szerént ezen Nemes Czélnak elő-mozdítására tett fáradozásainknak méltó jutalmát is vettük, a'midőn edgy néhány Esztendőktől fogva Jádzo-Szinünk minden Hazafiának elégedésére, 's Idegenek bámulására szemlátomást tökéletesítette magát.

Nem hibázik már most annak egész állandó lábra való állítására egyébb; hanem egy alkalmas Jádzo-helynek építése, az eddig valonak mind kitsinsége nagyobb jövedelmünket gátolván, mind pedig Esztendei sulyos Bére annak nagy részét meg emésztvén. Mely hasznos Intézetünknek végben hajtására több érdemes Hazánkfiainak igaz Hazafiui indulatoktól viseltetvén, tehetségekhez képest lehető Segítéseket ajánlották, 's adták is.

Tudva lévőbb előttünk Excellentiádnak bölts által látása, mint sem meg bizonyításával alkalmatlankodnánk annak, mely elkerülhetetlen eszköz legyen Anyai Nyelvünk gyarapodására edgy Nemzeti Jádzo-Szinnek fenn tartása; mely gyalázatunkra szolgáljon az, hogy a'midőn a' pallérozatlanabb Europai Országok, 's Nemzetek is tulajdon Nyelveken költ Játékokkal gyönyörködtetik Fiait, akkor mi egyedül légyünk ezen öröm, 's ditsőségtől meg fosztatva.

De még sokkal esméretesebb nállunk Excellentiádnak Nemzetünk 's édes Anyai Nyelvünkhez viseltető Szeretetének tett nagy Próbáji, melyek egész Nemzetünk ki terjedt Honnyaiban örökös Nevet szerzetek Excellentiádnak, hogy sem kételkedhetnénk abban, hogy egy ilyen legg főbb eszköznek elő mozdításából segítő karjait meg vonhassa.

Ditsöiteni fogjuk műis egy Anyai Nyelvünk' nagy Joltévőjének emlékezetét és Nemzeti Jádzo Szinünk Képében fogyhatatlan háládatosságot igérvén, maradtunk Excellentiádnak

alázatos Szolgái
B. Wesselényi Miklos
Fekete Ferentz

2. Bánffy György válaszeleve Wesselényi Miklósnak

Wesselényi Miklosnak

Igen is ugy vagyon, hogy a K[irályi] Gubernium közben jövetelével meg határozatott, hogy azon napokban, mellyeken a' közelebbről épült Kolosvár Várossa Bál Házának maszkarás Bálok tartatnak, más közönséges helyeken Bálok ne adattassanak; mely a végre is szükséges volt, ne hogy azon több rendbeli Bálok, mellyek egy napon adattatnak az ide valo Publicum körülállásához képest, magoknak költsönös kárt és, a' Bál adoknak romlást okozzanak.

Minthogy pedig a Maskarás Bálok minden héten tsak háromszor tartatni fognak, ugymint vasárnap, kedden és tsütörtökön, tehát a' Magyar Jádzo Szin számára még három napok, tudni illik hétfő, szereda, és szombat fennmaradnak, mellyekben ha hasznosnak véli maszkara nélkül valo közönséges Bálokat adhat és ily modon ugy gondolom, hogy senkinek méltó panaszra valo ok nem szolgáltaték.

A'mi pedig a Bál Háznak ki hirdetett veszedelmes voltát illeti, ez már oly gyakron, és hitelesen meg visgáltatott, hogy annak telyes bátorságában akár ki is minden kételkedés nélkül bizhatik.

Mellyet a' Méltóságos Báro Urnak ezen lefolyo Honap 27dikén hozzám intézett Levelére válaszolni kívántam, egyszersmind igaz atyafiságos indulattal maradtam

Claud(ipoli) die 31.mo X^{bris} '807.

Bánffy György

3. Magyarosi Tőkés János levele Teleki Lászlóhoz

'Sibo 1809. Januarius 11 én.

Nagyméltoságu R[omai] Sz[éki] Birodalom béli Groff Kamarás és Tabulae Báro Hazánk fényes oszlopa Nagy lelkü Patronus Uram!

Szerentsésén meg érkeztem Istennek hála Hazám Szent Földére, kívánt helyemre. Egységbe valo szerentsém tisztelni a Méltóságos Bárot és Báronét kedves Miklosommal. Öröm könnyüim hullának érette, hogy az Egek illy kegyesek valának 's illy egységben meg tartották nagy lelkü Maecenásomat. — Nagyságodnak ajándékait 's munkáját mellyel törekedik Hazánk 's nyelvünk boldogittásán, annak fel emelkedésén, a hibáknak orvoslásán, mellyek mig el nem háríttatnak, nagy Nemzet nem lehetünk, 's a' pallérozott Nemzetekkel sem pararellizáltathatunk.

Háladatosságra lelkesítette mindnyájunkat 's kevélyekké tőn a' Groff Teleki László névvel. *Boldog törekedés! Hazánk-nak Istene! melly fénnel ketsegteted nemzetünket midőn illy Férfiakat támasztasz Hazánk Nagyjai közül — ezt mondok.* Ditső Nemzetünknek nagy része előtt tiszteletbe van, nagy és betses Wesselényink neve is, nem tsak azon férfiakért, kiket ezen Ház adott vala Hazánk-nak, 's jo Fejedelmeinknek, hanem azért is, hogy Wesselényi Miklos nem kis ok vala néhány időktől fogva arra, hogy Nemzetünk meg tartotta nyelvét tisztán, maga között, sőt pallérozta, ki terjesztette, 's erköltseit formálta — Mert mit tehet egy erkölts: Theatrum égy Nemzetre? Századok történeteinek könyvében letörölhetetlen betűkkel vagynak fel jegyeztetve. A' Nagyság-tok Nevét a' jo gondolkozo késő Maradék sem fogja soha is elfelejteni, — Örvendett a' Báro ő Nagysága hogy Pest V(ár) Megye törekedik a' Nemzeti Jádzo Társaság Pesten jo moddal valo fenn tartásáról — elő beszéllettem ő Nagyságának melly készséggel van a' pesti publicum — meg mondtam hogy Commissiot is rendelt immár ki a Nemes V(ár)megye, melly a' jo rendről gondoskodnék. Mind ezek

ő Nagyságának felette tetszettenek. — Jonak gondoltam meg mondani a' Nagyságod izenetét is, 's igyekeztem meg mutatni ő Nagyságának a' Nagyságod vélekedése szerint, hogy a' Commissio nem lehetne ő Nagysága alatt, ezt nem a' leg jobb neven láttattatott venni, ezt felelvén réája: — Tudja Tőkés Uram, hogy én elsőseget nem kívánok, mert Erdélybe is Commissiok vagynak, mellyeknek G. Teleki Mihály,¹⁰ G. Teleky Joseff¹¹ és több más nagy urak tagjai, én azoktólis csak edjet értést kívánok. — Ugy veszem mindazon által észre, hogy ő Nagysága a' Theatristákat által engedi, de úgy hogy a' V[ár] Megye áljon jot ő Nagyságának érette, hogy nem fogja engedni, hogy a' Társaság el oszoljon és olly gondoskodással léssen réá, hogy hibákat ne tegyen, melly annak eloszlását siettetné, mivel a' mind azt Nagyságod böltsen tudhatja ezen Társaságról ő Nagyságának az Országnak kell számadolni, mivel annak fenn tartását a' Diaeta bizta ő Nagyságára. Pest V[ár] Megye olly Hazafiui tűzzel 's nemes lelkűséggel bir, hogy ezt bizonyoson meg is fogja tenni. Miklosom kezeit Nagyságotoknak alázatosan tsokolja, az ifju Grofokat öleli és tsokolja. — A' Báro ő Nagyságok ezen Levélről semmit sem tudván, nem is irhatom tiszteleteket. Magamat mélyly tisztelettel Gratiájában ajálván vagyok,
Nagy méltoságu G. Tabulae Báro Ur Nagyságodat, alázatos Szolgája

Magyarosi Tőkés János

Közli: ENYEDI SÁNDOR

¹⁰ Teleki Mihály (?— 1826) Teleki Lajos és Bethlen Kata fia, Maros-zék fő királybírája.

¹¹ Teleki József (1777— 1817) a koronaőr Teleki József fia, a kolozsvári színházi bizottságnak egy időben tagja.

SZEMERE BERTALAN „PRÓBARAJZA” A PATAKI KOLLÉGIUM KÖLTŐI EGYESÜLETE SZÁMÁRA

1832-ben ifjúsági szervezetek sora alakul meg a pataki Kollégiumban: március 22-én Az esküdt Deákkar magyar könyvtára, május 5-én a Nándorország és május 20-án a S. Pataki Ifjú Egyesület. Ezek léteről eddig is tudtunk, sőt igényes feldolgozásuk is ismert.¹ Bodolay Géza értékelést is ad róluk áttekintő és összefüggő munkájában, amikor így ír: „... a számszerű adatok még nagyobb jelentőséget adnak annak a ténynek, hogy a közélet és főleg az irodalmi élet kiválóságai közül azok, akik a harmincas-negyvenes években fejezték be tanulmányaikat, szinte kivétel nélkül a társaságokból jöttek. A társaságokba tömörülő ifjúság volt tehát az a kovász, amely már az iskola falai közt megkezdte erjesztő munkáját a magyar nyelvű művelődés szolgálatával, demokratikus eszmék terjesztésével, szépírodalmi közönség nevelésével, s amely aztán országos méretekben is kovásznak bizonyult az iskolából kilépve”.²

A továbbiakban a S. Pataki Ifjú Egyesület megalakulásának körülményeihez fűzünk megjegyzéseket, majd bemutatjuk azt az előkerült tervezetet, amely részletes felvilágosítással szolgál a reformkori iskolaügy és diákönképzés keletkezésének és virágzásának állapotáról.³

A pataki akadémista diákok körében többek óhajta teljesül, amikor Szemere Bertalan 1831. december 15-én levelet ír Fáy Ferenc iskolai aligondnoknak.⁴ Ebben megvallja forró óhaját, amelyet a közügy és saját kívánsága alapján tár fel. „Szívben és észben általmegeléjvén” azt kéri világi aligondnokuktól, hogy „költői (kritikophilológiai) Egyesület” létrehozását engedélyezze a Kollégiumban. Az aligondnok december 28-i keltezésű levelét január 5-én kapja

¹ Szentimrei Mihály: *Az esküdt deákok magyar könyvtára*. Magyar Könyvszemle, 1981/1.; Bodolay Géza: *Irodalmi diáktársaságok 1785–1848*. Bp. 1963.

² Bodolay G.: I. m. 108.

³ Bodolay Géza megírta ugyan az Egyesület történetét, de akkor még nem volt birtokában néhány levél, s nem ismerte Szemere Bertalan első tervezetét sem. Az újabb adatok hangsúlyeltolódást mutatnak a hivatalos szervek állásfoglalásában, és betekintést engednek az akadémista diákok gondolkodásmódjába is.

⁴ Sárospataki Egyházkerületi Levéltár (rövidítve: SEL) B LIV. 23, 336.

kézhez Szemere. Ebben felcsillan egy leendő egyesület működésére szóló engedélyezés, egyelőre azonban az a kérés, hogy sürgősen készítsen „alaprajzot” a létesítendő egyesületről. Szemere eleget tesz a felszólításnak, és január 24-re elkészíti a tervezetet.

Az algondnok a hozzá beadott alaprajzot rövidesen eljuttatja Teleky József főgondnokhoz jóváhagyásra. Teleky élvezettel olvashatja a tervezetet, mert dicsérőleg ír róla, sőt a szerző Szemerében Kazinczy Ferenc és Fáy András méltó utódját látja.⁵ Azt tanácsolja, hogy ne legyen „rendes statútuma” a társaságnak, mert akkor biztosan „szemet szűr”.⁶ A próbarajzot jónak tartja, de a következő változtatásokat kéri: ne legyen külön jegyzője az egyesületnek, hanem vagy a szerző, vagy a titkár írja be a munkát az emlékkönyvbe; „próba” nélkül senki ne kerülhessen be a társaság tagjai közé, viszont mindenki tagja lehessen, aki érdemessé válik rá munkájával; az emlékkönyvbe csak az arra érdemes műveket írják be, viszont a fordítások körét terjesszék ki a régi görög, római és német múltra is; a gyűlés helye a kuratóriális házban legyen; alakítsanak pénztárt az egyesületen belül.

Befejezésül további tanácsokat ad, de már nem az ifjaknak, hanem Fáynak: a biztonság kedvéért csináltasson egy rövidebb tervezetet Szemerével, s azt nyújtsa be az iskolai széknek, az pedig adja be a publikumnak.

Miközben a levelezés folyik, az ifjak lázban égnek, mert még ebben az iskolai évben munkához akarnak látni. Úgy döntenek tehát, hogy előbb megalakítják az egyesületet, s azután már ez fogja kérni a működési engedély megadását. Így keltik életre 1832 május 20-án a S. Pataki Ifjú Egyesületet, s ettől kezdve minden fontosabb eseményt a megnyíló emlékkönyvben rögzítenek.⁷ Ide kerül be az alaprajz is, amely már tükrözi a főgondnok által javasolt változtatásokat, az engedély helye azonban természetesen üresen marad. A bejegyzésre kerülő alaprajz szerint be kell látnunk, hogy „az erkölcsi,

⁵ Gróf Teleky József főkurátor levele Fáy Ferenc alkurátorhoz Bécsből 1832. július 5-én. Ráday Levéltár: Szemere Tár XII. 22. (Szemere B. másolatában)

⁶ Ez a kitétel Bodolayt erősíti meg, aki azt írja, hogy nem alkottak szigorú szabályokat Patakon (I. m. 371). Egyúttal magyarázatul is szolgál, miért tüntetik fel laza érdekszövetségnek diákegyesületüket a pataki ifjak.

⁷ Az első lapon ez áll: A S.Pataki Ifjú Egyesület Emlékkönyve, 1832. 20-ik Májuszbán., a harmadikon ez: Alaprajz, Rendszabások s Ülések, és Érdekeltebb Történetei az Egyesületnek. Sárospataki Egyházkerületi Nagykönyvtár Kézirattára 1911.

mint a testi világ bizonyos lépcsőkön hágdal, minél magasabban áll a tökély, annál több lépcsőkön kell hozzá eljutni, egyen állapotunk meg; kétség kívül sokkal maradtunk hátra, a velünk versenypályát futó pedig halad, díszlik, fényzőnbe merül, végre ömlő világa tilt hozzá közelíteni; — minden kis állapotadás hosszú visszaesés a homályba”. Utalnak az esküdt diákok könyvtárának megszervezésére, de el is különítik magukat, mondván, hogy az írással foglalkozóknak kívánnak fórumot biztosítani. Érdekes módon mégsem zárják ki azok tagságát az új szervezetből, sőt három kivétellel ők is az alapító 46 tag közé kerülnek. Nem alkotnak rendszabályokat, de két tanárukat — Nyíry Istvánt és Majoros Andrást — „előülőknek” kéri meg, s május 23-án megindul az egyesület tevékenysége. Megválasztják a tisztségviselőket, köztük a főtitkárt, Warga Jánost és az altitkárt, Károlyi Istvánt, s az előbbi 26-án benyújtja a kérelmet a Consistoriumhoz az egyesület engedélyezése ügyében, mellékelve hozzá az alaprajzot Szemere kézírásában.⁸ Fáy Ferenc algonodnok június 30-án válaszol a beadványra, s a tanárelnököknek küldi el levelét, melyben dicséri Szemerét, s megírja a „próbatételekre” vonatkozó véleményét.⁹ A Consistorium július 19-én és 20-án ülésezik, s megengedi az egyesület létrehozását, mintegy megismételve a főgonodnok ismeretett kikötéseit: az egyesület vegye fel a Gyakorló Intézet nevet; édes anyanyelvünk gyakoroltatását végezze, de vigyázzon az újításokra, tartózkodjon az erőszakos csonkításoktól, amelyekkel érthetlenné tenné nyelvünket; iktassa be a fordítói munkát is, amelyet terjesszen ki az angol, német, francia, valamint a görög és római irodalomra.¹⁰

A tanárok tisztában vannak azzal, hogy milyen nagy szükség van egy gyakorló társaság működtetésére, s ezért is állnak készséggel az alakuló egyesület élére. De világosan látják a helyzetet a diákok legjobbjai is, — ezért is panaszojják rettenetes helyzetüket pl. egy prédikáló társuk hallatán: az unalmas beszédet még eltűrnék, de „a lelket rázó trópusok” hallatán (az isten bölcsességének vitorlái . . . , a nap arany tányérján olvasható szavak . . .) már így kell kifakadniuk: „És bezzeg már itt mondhatta volna el Széhlázy: Ah melly hátra vagyunk!”. Szemere közlésre kerülő írása ezt a helyzetet elemzi és ennek megváltoztatásához mutatja az egyik lehetséges utat.

⁸ Warga János levele a Consistoriumhoz 1832. május 26-án. SEL B LV. 23, 757—58.

⁹ Fáy Ferenc levele Nyíry István vagy Majoros András előülőhöz 1832. június 30-án. SEL B LIV. 23, 626.

¹⁰ A Consistorium kiküldött Deputatiojának ülése 1832. július 19—20-án. SEL B LV. 23, 759.

A „próbarajz”, a szépírói hajlamú ifjak önképzőköri diákegyletének alapszabályzata értékes alkotás: Szemere Bertalan önálló műve, egyúttal a pataki — és benne tükröződve a protestáns — iskolai élet hű tükré. A professzorok nagyobb többsége gőgös mint ember és hivalkodó mint tudós, tanítványainak nem partnere, hanem előljárója. Az iskola ismereteket ad, de nem törődik a gyakorlattal, a hasznos idő háromnegyedét lefoglalja, de nem nevel közösségivé. Az ifjak távol vannak egymástól gondolkodásban és érzésben, érdekekben és aktivitásban.

Némiképp sötétre sikerül a láttelep, de így lesz hatásosabb az indoklás, miszerint az ember társas lény, s ebbeli önmagára találásában a társaság segít. A diákoknak nem lehet szebb és magasztosabb feladata, mint diákönképzőköröket alakítani, s ezekben az anyanyelv ápolásával verselni, bírálatot mondani, vagyis egymás szikráját kicsiholni az előrehaladás érdekében. Ez a kor parancsa is, mert „a nyelv élete a nemzet élete”.

Szemere Bertalantól

Próbarajza

eggy

Alapítandó Költői-egyesületnek.

S. Patakon 1832 24 Jan.¹¹

Nem leplezem el félelmeimet még nagyságaiban is, midőn vezér és készület nélkül (:mert sem nagyobb terjedékű, sem kisebb ifju-egyesületek alaprajzait nem láthatám:) szállok e pályára; mivel félelmeim, mellyek lelki erőtlenségem mély

¹¹ Szemere Tár XII. 7—22.

Itt jelzem, hogy Szemere gyakran él a rövidítés lehetőségével. Ennek jele a rövidítést közrefogó betűk fölé húzott vízszintes vonal, jelölésétől azonban nyomdatechnikai okok miatt el kell tekintenem. Nem oldom fel valamennyit, hiszen a szövegösszefüggésből érthetővé válnak, de néhány típust bemutatok: cs = csak, v = vagy, n = nem, h = hogy, t = tulajdon, pd, pg = pedig, lt = lehet, lhtne = lehetne, egyesület = egyesület, Egyslet = Egyesület, aal = által, han = hanem, mfejtése = megfejtése, mcsonkulniuk = megcsonkulniuk, l. inkább = leginkább, l. előbb = legelőbb, kik, kikk = kiknek, erkölcsk = erkölcsnek, jegyzetek = jegyzeteknek, emlékkönyvb = emlékkönyvbe, concentrao = concentratio, s = és, e = ez, a = az. Ugyancsak el kell tekintenem a birtokviszony jelölésére használt vessző kirkásától is.

érzetéből támadának, munkám s rajzom hiányainak bocsánatot léznek nyerendők. — Több évig ápolám én e plánt (:tervet:), de céljaimnak (:mint még reménynek :) szorultabb formát (:rendelő, társasági alkotmányt:) adnom nem lehet, mert szüntelen fájdalommal kelle emlékezmem, hogy még az első és legnagyobb lépés (:kérelem az Iskolai kormánytól:) sincs megtéve; — és így az egész intézet különbféle változatú, formátalan reményképben lebegett lelkem előtt. Vévén azonban T. VCurátor Úrnak (5 Január) 28 Dec. adatú kegyes választát, kezdem összevonni azon néhány vonásokat, mellyek némineműleg már reményeimben is megvalának, s a töredék vonásokból egy töredék rajzot szándékozámmal alkotni, — egyedül az okból, mivel felszólítatám, és mivel nekem a T. VCurátor úr akarata illy és minden ügyben parancsolat. És bár e felszólítás elég próbarajzom világosabb és sötétebb hiányait elnézetni, mentségvédelmül nem lehet el nem mondanom, hogy

a.) Minden iparjaimmal sem találhatám fel illy vagy más nemű, országos vagy iskolai társaságoknak alaprajzaikat, s így, csak egy ideát sem veheték máshonnan, melly célomban vezérül leendő lett volna. E szerint, midőn jelenleg annyi számtalan, erős alapú s bölcs alkatú egyesületek díszlenek, hiszem, nekem próbarajzommal, ki azoknak egyikét sem ismerem pirúlnom kell, — és vigasztalást csak az ád, hogy e helytt s illy dologban pirúlok . . .

b.) A Tek. VCurátor úr Pál napra akará látni e töredék-rajzot, s olly évszakban kell ezt dolgoznom, melly mindenkör ugyan de kivált 6 1/2 szép hetek vesztese után legtöbb munkát kíván, és sietve mert mától (14 Jan) Pálig 11 nap időköz marad, s ez csaknem mind az Iskoláé.

Ezeket, bár milly szint vessenek rám, el kelle mondanom, mert igen érzem, munkámnak, cselekedetemnek vajmi nagy szüksége a bocsánat.

Nagynak és végtelen tökélynek magvai szunnyadk lelkében az embernek, mellyeket istenkéz adván belénk, azoknak elébb vagy utóbb fel kell virágozniok. De az ember hiúsá-

gaiban azt véli, hogy ezeknek munka és szorgalom nélkül is ki szükség fejleniek, idegen s külsegéd nélkül is magasra lehet emelkedni: holott szintúgy ápolatot kívánnak, mint a plántaszál, melly gond s kertészkez nélkül nem csak nem tökéletesül, sőt azon csírák, mellyekből magasabb életnek, virágzatnak kell vala támadni, romlásnak csíráivá változnak által. Elmondván: hogy a lélekországnak minden magva geneticiái, és ezen magnak minden oldalú és nemű kifejlése a sorstól, időtől környülménytől függ, a mint itt vagy amott adatik élnünk, illy vagy más nemű művelési segédeszközöket lehet és szabad használnunk; elmondván: hogy magában (:hatás nélkül) s magának (:magáért:) embernek élni nem lehet, még ha akarna is, mert készségei, mellyeket szerze, erényei vagy vétkei, mellyeket gyakorol, kisebb vagy nagyobb hatásban örömet vagy fájdalmat, épülést vagy romlást adnak másoknak; elmondván: hogy ha a bódogság társaságban virúlhat fel, annak az elme és szív helyes idomzatú kiműveléséből kell felvirúlnia: nyilván kijő, hogy az emberi társasulás v országok egyikik nagy problémája, a lélekben szendergő erőknek mennél több oldalú kifejtése, vagy a nevelés, a szónak széles értelmében. A ferdén s félszeg művelt emberek azt látatják, hogy ők szerencsétlen országnak valának gyermekei: mert erőt, lelkit és testit mindenik hoz e világra, de ezeknek kifejléseiben segédül lenni a társaság dolga. — Azonban a társaságnak magasabbak lévén céljai, a lélekfejlés- és fejtés csak eszköz ezen magasb célok után, és továbbá, ezen felébrült s kifejtett positiv erők ellenmunkálataikban vagy divergentiáikban (:különböző irány:) hasztalanul dolgozván; még fennebb célú s érdekű problémája a társaságnak, a több oldalulag kifejtett erőket egy központba vonván, intézni az ohajtott nagy cél felé. Az az, a külön erőkneg egymásba által kell olvadniok, egymást kölcsönösen kell meghatniok (:penetratio mutua et plena:),¹² hogy az alkotó erő, az általa megsemmisült heterogén vagy ellen

¹² teljes kölcsönhatás

részekből kitisztulván, gát és küzdés nélkül is dolgozhassék, mert összeolvadás (:concentrao), egyesülés nélkül minden munka és ipar sikertelen, s a legiszonyúbb erő is elégtelen és cél nélkül ér. De minden cél eszköz lévén egy nagyobb cél felé, s több célnak kellvén eszközzé válnia míg a legmagasbat elérhetni; világos, hogy több formájú s oldalú összeolvadt erőknél, s több céliránylag alkotott egyesületnek kell munkálni minden társaságban az alantabb rendű célok kivivására, hogy általuk a legfőbb felé haladhassunk. Egyesülése az erőknél ama nagy titok, melly múlhatlan feltétele minden sikernek, melly az életnek teljesebb életet ad; „az egyesületi szellem emberek között a lehető legnagyobb, de egyszersmind legszelidebb erő és hatalom.” mond egy nagy fényű magyar író. Sőt, a lélek t intensiva ereje annál hatalmasb hatású lévén, mennél inkább egy dolgon függ; társaságban nagy hasznúak lehetnek az erők s elmék egy oldalú kifejlései is; mert az illy egy oldalulag fejlett elmék gyorsan és kevésb botlással elérik az ezen oldalú cél, s így rövidebb idő alatt és több szerencsével haladhatnak a nagy célhoz, melly az eszközcélok egy oldalúságaikból fogadja a minden oldalúság bélyegét. — És ezen töredék gondolatokból és után mondom már azon nagy alapigazságot, hogy erőegység, egyesület nélkül bár melly kis nemű cél sem lehet elérni, és hogy bár melly csekély terjedelmű, bár melly egy oldalú egyesületek egészítő részei azon eszközöknek, mellyek a társaság (:ország, emberiség:) nagy és fő céljához léznek minket vezérlendők. Innen ismét nyilvános, hogy a fő cél tekintve szintolly nemes és szükséges a föld- és kézműves, ki physical életünket tartja fel, mint a tudós; ki a lélek és ész tökélyeit fejtegeti, s ez ismét mint a tehetősb hazafi, ki annak ideáit létre hozza (:egy iskolai egyesület csekélység, műveltségi pályán, de láncszem ez is, bár parányi:); hogy minden hű polgár, kinek nagy lelke elfogadni azon örömet, mellyet ad a hon és nemzet életének magasabb diszlete, tartozik egy és leghasznosabban csak egy cél választani (:oszlott erőnek nem több, de egy cél

is sok:), mely felé intézze dolgait; és hogy azon iskolákban, melyek sok oldalúak, s egy választott tudományemhez n szorítatának (: mint a tudós társaságok, georgiconok stb.); mind az ifjaknak, mind a hazának nagy használatú a többiek közül kikapott egy vagy több rokontudományokat bizonyos egyesületben nagyobb szorgalommal művelni, mert, ha egyébnemű ismereteink felülegiek maradnának is, ezekben bizonyosan több szerencsével leszünk munkálандók, s lesz egy cél a hazában, melyet választánk, s egy előleges pályán erőt gyűjteni törekvénk kivívhatására. Illy előleges, gyakorló pályára lenne az itt alapítandó költő-kritiko-philologiai Egyesület (:melly három tudományem egymástól elválaszthatatlan:); mert Anyaiskolánk is azon közönségesebb: (:universálisabb:) tendenciájú intézeteknek egyike, melyek minden oldalú művelést akarnak adni az ifjaknak; — azonban, a felvirágzott ifjak elfáradván a sok tudományok csak n pusztá elvein s elemjein lengeni, örömmel leszállnak azoknak mélyebb, s alaposb vizsgálatjokra, melyekhez inkább vonzatnak. S ez látatja, a nem-költői léleknek is milly alapos ohajtása fog teljesülni az Egyesület támadása által. Még egy szó. — Megbukván Anyaiskolánk érdemei és díszei előtt, n lehet nem vallani meg, hogy itt eddig nem vala azon elme-verseny és -surlódás, mely kivált az ifjagnál minden haladásnak, magasabb és gyorsabb, és mélyebb művelésnek fő feltétele. Futá mindenik a kitűzött pályát s botlásaiban társat nem láta maga körül, épen úgy, mintha az egész Iskolában csak egy ifju vólna és nem több, mert nem völt semmi forma, melyben lelkök közelebbi érdeketbe jöhetett vólna, pedig a fiatal elme olly igen szeret tágan s mennél érzékibb, könnyebb tárgyakon függeni. Nem vala lelki commercium,¹² mely egyik léleknek hosszú munkával fejtett magvait szóváltás között észrevehetlenül adja által a másik rokonléleknek, és sok éjszakai olvasás és szorgalommal kelle ennek megismerni azt, mit egy tudományos célú társalkodás-

¹² commercium: adásvétel

ban barátjától félpercenet alatt megtanúlhat vala. S innen kijő, hogy ha vétve nincs is, de eléggé teljesülve sincs fő-czélja a köziskoláknak, mely: verseny és társalkodás által segíné elé a nevelendék művelésöket, — pedig ez egyedül az, mi a közönséges nevelésnek elsőseget ad a házi nevelés felett. Miképen az apró mécs fényjeinek egymásba kell általolvadniok, s egymásban megtöredezniek, hogy nagy világosság támadhasson: ép így kell az ifjakban az elme és lélek sugárainak kölcsönösen által- és visszasugárzani, — különben hasztalanul áll annyi fő egymáshoz olly közel, másra nézve mindenik — véka alá rejtett mécs. — Olly igen hosszú szavaimban nem akarván lenni, egyéb jegyzeteim elhallgatom, azonban ezekből is kiviláglik, hogy az alapítandó Egyesület az eddig mint egy külön vált, s messze távolságban állt lelkeket közelebb vonná egymáshoz, és a literatúrának haladási sugárait mintegy tűzpontban (:focus:) fogván fel, egész erőben közlendené ezt maga körül, ezt, és a jelenkornak sajátságait, emelkedéseit: pedig embernek a korral v idővel együtt haladni kell; kiviláglik továbbá, hogy ez, az Iskola teoriájának úgy szólván életet adna és nagyobb világosságot: mert gyakorlás emeli nem csak egyeseknek erejüket, de még inkább azokét, kik kölcsönhatásban munkálnak egymásra; kijő végre, hogy ez, forrást s hevülést, fennebb irányzatot támasztana az ifjuelmékben: pedig az embernek valami magasabbra kell törekednie, hogy magánál alább ne sülyedjen, ki az idővel nem halad, az elmaradt, mert a műveltség pályáján minden megállapodás visszalépés a durvaságba. —

Mi az Egyesület?

Én úgy hiszem: bizonyos meghatározott *formában*, bizonyos *czél* után egyített erővel *dolgozni*. Formának és rendk kell tehát lenni, mely formában és rendben folyand a munka; — azonban, célérésre eszközök kivántatván, meg szükség választani, melyek? milly neműek? s milly terjedékűek lesznek az eszközök. E szerint

A./ *Az Egyesület formájáról.*

B./ *Az Egyesület tárgyairól (:dolgairól, materiájáról:)*

C./ *Az Egyesület Céljáról.*

A./ *Az Egyesület formájáról*

Néhány töredék gondolatim fogom itt hallatni, a nélkül hogy azokat szorosabb rendbe vonhatnám, a nélkül hogy a tárgyat csak felszínleg is kimerithetném; mert az alkotmány formáját későbbi környülmények, felsőbb tekintet stb. fogja és foghatja elrendelni.

I^{őr} A Személyek (:Kik?:)

Bár mennyi erő egyesüljön, bár mely könnyű legyen a cél, kormány nélkül soha vagy csak igen késő lehet elérni azt. Innen következik, hogy:

I^{őr} Elölülőnek kell lenni. Ezen hivatalt a T. T. Professor Urak egyyikének kellene diszesíteni, miért? mondanom szükségtelen. Azonban megkivántatnék; hogy

a./ Lelkében költői láng lobogjon, vagy legalább mint műértő (:dilettant:) melegebben kedvelje a szépműveket. Magasabb székén mint példány üljön ő az ifjak előtt, vagy mint szép költő, vagy mint művelt izlésű bíráló, vagy mély nyelvvizsgáló, s még jobb, ha mind e három nemben ragyogni fog. Tűz vezethet csak tüzet, s a hidegvérűség kioltaná az ifju hevüléseit.

b./ Hogy nyájasan simúljon le a tagokhoz, s fennségéből a mennyire lebocsátkozik hozzájuk, annyira emelje fel őket magasabbra magához. Feledje ekkor hogy ő nem ifju, — lélekben a többi testvéreinek lássa magát, tekintetét ne székének, hanem műveinek ohajtsa köszönni, — csudálatot nyerjen munkájiért, szeretetet mint szelid bánásu társ, — hideg tisztelet s lelki távolság a romláshoz egy lépés. A sok társ között elsőnek nézze s nézettesse magát, mely elsőséget sziv vagy elme ada neki, nem állapotja. Az az, szeretettség mint ember, csudáltassék mint tudós, s mindenik rokonvonzó-

dással és baráti bizodalommal álljon mellette. stb . . . Ezen kölcsön bizodalomnak minden Prof. és tanítvány közt mi kellene ugyan lenni, mely a szorgalomnak és lelkiébrülésnek legszebb nemzője, de kivált itt elmúlhatlan (:conditio sine qua non):¹⁴ a nagy üdvezült Kazinczy kézirati naplójában (1801) így ír: — „valahol Ifjak vannak, vannak excessusok¹⁵ is; a különbség csak a többen és kevesebben áll. De mint lehetne annak elejét venni? (: én itt e kérdést, mint czéломra illőbbet teszem: mikép, v mi által emelkedhetnék az ifjú leginkább mind erkölcsben, mind észben?;) Az által . . . hogy a Profess. ne szégyeljen társalkodni a maga tanítványaival. Az n lehet, felelének (:t. i. két Debreczeni Profess.):; úgy oda a Prof. tekintete. A Prof. tekintete, felelék, nagyon gyenge alapon áll, ha a közlelről látás semmivé teheti. De hát Pesten, Kassán, Göttingában miért n vesz a Prof. semmit ez által? Nékem soha sem vólt tiszteletre méltóbb s tiszteltebb és szerettebb Prof. mint Szent-Györgyi István Patakon; s ő semmit sem veszte az által, h velem a Pánczélhegyig kísértál, velem tréfáló hangon társalkodott, és egyszer . . . Ő nem akart fél Istennek tartattatni.” — E kitérés, azonkívül hogy szavaimnak több erőt ada reménylem bocsánatot nyer már csak azért is, mivel olly nagy emlékü férfiú mondása. —

Mellyek lesznek az Elölülőnek jussai, kötelességei, milly viszonyban lesz a tagokhoz stb mind ezek az Egyesület alapításakor lesznek meghatározandók.

Hogy az Egyesület munkái szorúltabb egységet nyerjenek, hogy az Emlékkönyvb (:protocollum; itt inkább Emlék — mint Jegyzőkönyvnek lehet mondani) napról napra gondos kéz által jegyeztessenek fel a feljegyzendők, kell lenni

2^{ór} Egy Titoknoknak. Javallani e hivatalra az Elölülő fog 3—4, a mint több vagy kevesebb azoknak számok, ki méltók e nagy terhű és diszű helyre emeltetni. Választást az Egyesü-

¹⁴ elengedhetetlen feltétel

¹⁵ kitérések

let tész, — érdem és nem személy, nem grádus (2 évü Tog. e. v Juratus)¹⁶ fog ez ügyben kivált, mint mindenben nézetni. Megkívántatik

a./ Hogy a Magyar nyelv alap rendszabásait tisztán ismerje, és mind azt, a mi része s veleje a nyelvtermészetnek és sajátságainak; s a mi szép és szennytelen írásmódot (sztylt), nyelvet ad.

b./ Elég készületű legyen egyéb tudománynemekben is, hogy a méltókat méltólag tehesse fel, s ne pirúljon önmunkája előtt.

c./ Szorgalom ajánlja, és

d./ Erkölcs és buzgóság az Eggyesület szerencsésebb virágzata iránt. A ki erővel bír és céljáért ég, dolgaiban az nem-szerencsés nem lehet. —

Mínthogy az Emlékkönyv széles tartalma leend, s mint alább röviden meglátjuk, az Eggyesület minden nem-csekély érdekű dolgait magában foglalandja, leszen még

3^{or} Két Irnok (vagy eggyik al-titoknak lehet:) kik az Előlülőnek és Titoknaknak segédül lesznek súlyosabb terhű dolgaikban. A választási szempont lehet érdem vagy szépírás, a mint meg fog határoztatni.

Jegyz. Lésznek e több hivatalok? milly neműek? milly kötelességűek? mennyi hatásúak? légyenek azok; — az Eggyesület közelebbi és szorosabb alkatásától függ. — Én itt csak azokat említém, mellyeket nélkülözni n lehet.

4er A Tagoknak olyanoknak kell lenniük, kiket tudomány és szorgalom v szép ész ragyogtat mások felett. A különbség, melly vala és van közöttök, az Eggyesületben megszűnik, s dicsőbb az, kinél magasabb az ész, érdemesb az, kinek szorgalma nagyobb. Eggyik másikánál nem elsőbb, ha csak lelke, iparkodása, forrósága az Eggyesület iránt lelkileg elsőbbé nem teszi. Testvérei egymásnak és együtt pályázók, kiknek

¹⁶ gradus: iskolai osztály, tog = togatus; egyházi pályára készülő akadémista diák, juratus: esküdt diák

magános érdekjüket (:privát interesse:) az Egyesületétől elválasztani nem lehet, ha mindenik nem haladhat, az egész már szenved. — Egy szóval, itt az egyenlőség (:egalité) idejének a mennyire lehet létesülnie kell; a hivatal érdemnek s iparnak legyen jutalma, adjon diszt, ne elsőséget, mert az emberben nagy a hiúság, örömetst feljebb emelkedik másoknál, hogy csillogjon, uralkodjék, — s az ilyen elsőség itt veszedelmes versenyre adna alkalmat, mert a becsületvágyóbb ifjakat dolgaikban egyóldalukká, tetteikben nem-tisztákká, irigyekké tenné, s romlás származnék belőle. Egy legyen a verseny szép célja; azon láthatatlan koszorú, melly minden nemesebb kebelben virágozik bár titkon is az érdemes emléke körül; — embernek ilyen koszoru ad elsőséget, nem üres tömjénező taps vagy lengeteg fényű hivatal.

A Tagok választása most l. előbb illykép történhetnék: minden bejelentené magát az illető helyen, a ki az Egyesületbe tagúl be akar vétetni. Ezek közül választanak ki aztán a T. T. Prof. Urak azokat, kiket e választásra igyekeztjök, ismereteik érdemítnek; mert n kétlem, hogy e tárgy újsága többet felgyújtana, mint a mennyit az Egyesület erős alapjául be lehetne venni. — Későbbben, a tagok szavatólásaikkal emelhetnének új társat közibök; még pedig, vagy felszólitának az érdemest, s elfogadnák próbaműv nélkül; vagy próbamunkát kellene a választandóknak dolgozniok, melly egy tag által megbiráltatván, vagy taggá érdemesitené szerzőjét, vagy vissza vettetnék. — Mennyin légyenek a tagok? — ennek mfejtése az Egyslet közelebbi alkatásától függ, s attól, milly virágzásra jut később időkbén. Véleményem szerint jelenleg a 300 és több ifjaktól 32^{nak} elég lenne kiválasztatnia, illy számolat után: 8 grádust vévén fel, mindenikből egyre másra 3^{at} ($3 \times 8 = 24$); a Juratusok és Nem-tógások közül 7^{et}; mindösze = 31, harmincz kettedik az Egyesület csillogandó koronája, t. i. az Elölülő. — Idővel többülhetnek a tagoknak számaik; — a fának gyökere erősödvn, lombjainak és ágainak sokasúlniok kell.

II^{sor} Idő: (:mikor?:)

Útálat jutalma a fősvény lelkűnek. De van egy dolog, egy valami, melyben fősvénynek lenni érdem, bőkezűnek lenni szenny; ez legnagyobb hasznú kincse az embernek, mely hátán hordja gazdag kamatjait s mindennek kínálkozik, de szélnek jár szárnyain, fut, siet, — s mielőtt felkelne a rest, az aluszékony, — elrepült; — és elébe csak annak virúl, ki szorgalom között ébren áll. E nagy kincs az Idő. Csak az bóldog, az nagy, ki gonddal felszámítá ennek minden perczeit, s ezeknek mindenikéből számára haszon és gyümölcs támadott. — — Az Iskolai kötelességek időnknek nagyobb részét elfogják (:3/4:); ha tehát ezen dolgunkat teljesíténk, már használat nélkül az idő többje nem szállt el; csak az kérdés: a maradott időrészből rövidségéhezkép mint vonhatunk legtöbb hasznót? — Nem kell mondanom, hogy nincs mód, mely e szempontban az Egyesület hasznait meghaladná; annál inkább pg, mivel ez a szépet és hasznót, kényt és munkát összeolvasztván, nem kell az ifjúnak üres vagy restitő pihenésekben keresni erőt és újulást. Figyelve tehát arra, hogy az Iskola dolgait illető óráknak mcsonkúlniok nem szabad; az Egyesületi ifjak a Vasárnapok délutánjain legalkalmasabban gyűlhetnének egybe; miért ép ekkor? okát adnom felesleges, mint szinte anak is: nem ütköznék e össze ez magasabb kötelességeinkel (:délutáni isteni-tisztelet:)? — Azoknak neveik, kik ez időbeni megjelenést több ízben oktanulni elmulatnák (:ez csak reményem szörnye:), töröltesse nek ki kimélet nélkül, hogy mocskaik ne rutítsák el a tisztakat. . . .

III^{or} Hely. (:hol?:)

Azoknak, kiknek lelkökben mélyebb dolgok vagynak támadásban, kiknek elméjük szép tárgyak körül lebeg, nehezen esik zaj által felriasztatni elméletjeikből. Olyan helyzetű legyen tehát a hely, melynek csendjét útszai lárma ne zavarja meg: — és elég tágas, elég nagy, hogy ne kelljen egymással

szorongniok, s rend legyen itt is, mint mindenhol egyebütt; — azonban még mondhatnám, hogy a szűk hely a léleknek lánczot ad, s egy magas bóltú s öblös teremben szív és elme szabadabban repked, — határ és vég nélkül pg, a határ — és végtelen természetben; — érzennem lehet ezt inkább mint kifejtenem. — Legalkalmasabb gyűléshely lenne az új könyvtár terme, — nem annyira a nagy auditorium, — s ennél inkább a musikai — vagy curatorialis szoba. Posonyban, mint hallám, a könyvtárba jönnek öszve, és nem ok nélkül: a mély érzelmű képzelheti, hogy azon Nagy férfiak szellemeik műveikben ott lengenek, s ez az ifjúnak lelkesülést ad (:itt, az ó könyvtárba gyűlni nem lehetne, mert feletőbb szűk:) stb.

Függelék.

Néhány általánosabb dolgokat említvén, részintiségekre bocsátkozni nem fogok s nem bocsátkozhatám; még minden az időtől, környülménytől függ, s én elibök nem szökhetem: részintiebb elrendelése az Egyesületnek annak munkája leend, kié lesz az alapítás, alaprajz készítés. Imhol még egy két Jegyzet:

1. Az Emlékkönyvbe mindennemű munkáknak be kell irattatniok, még pg, minden verseket mellyek egy sűrű ívet nem haladnak, szerzőjik tartoznak beírni (:hogy kevesüljön az Irnokok dolga:), — nem a nagyobb terjedékűeket, nem a bírálatokat és nyelvbeli értekezéseket stb. Emlékkönyvnek azért nevezém: mivel virágok lesznek bele rajzolandók (:versek), s ezen virágfátyolon itt ott fogk általsugárizani a bírálatnak s nyelvtudománynak setétebb levelei.

2. Miből fog állni, honnan fog jőni az Egyesület pénzalapja? Kell e ez és mi szükségekre? — Kell e külön könyvtár? (nem igen:). Birjon e a tag elsőséggel a magyar könyvekre nézve, a nem-tagok felett? (ne, — ez monopolium lenne, pedig a magy. literatúrák terjedékenységre van szüksége:), ezen és még több kérdések lesznek elhatározandók.

3. Neve ezen társaságnak lehet: Költői-Egyesület, – Ifju-Egyesület, Odeum¹⁷ stb – – – – – Azonban nevének szépséget és diszt az egyesület adjon, – névtől hirt várni hagymáz remény. –

Nagy gondal kell pedig formát adni az Egyesületnek, mert forma és materia egymásra a legszorosabb viszonyban hat. Nézzünk ált a történetek évrájzain, és látni fogjuk, egyenlő elme és lélek munkálatoknak, hasonló forrásu érzelmeknek és műveknek, különböző formákban mely különböző hatásaik, következményeik valának. –

B./ *Az Egyesület tárgyairól* (:dolg. mater.ról:)

Tárgyai lesznek: Ier *A Költés*. II^{or} *A Kritika*. III^{or} *A Nyelv*. (:¹. ez első és legfőbb:) (:²mert nélküle még a lángész is túlságokban jár:) (:III^a mennyiben költői művnek szép nyelv nélkül diszteni n lt; – itt azért utólsó, mivel a nyelvbuvárság ifjakénál nagyobb erőt, ismeretet kíván, – mivel ifjunak sovány élemény, – s illy kicsiny Egyesületnél magasabb, nehezebb tudomány, kivált nyelvünk jelen állapotjában:)

I^{or} A Költés.

Midőn az embernek minden nyomán bánat és baj támad, midőn még az ész és elme is különbnemű aggodalmat nemz, – enyhül és vigasztalásúl e terhes pályán az ég a költés virágát ajándékozá, mellynek azonban a szivből kell melegséget nyernie. Kinek e földön öröm nem terem, s terheiből lankadásba száll – merengjen által azon világba mellyet képzelme alkotott, vagy azokba, mellyekbe más szép lelkűek képezének, és feledni fogja l.alább részint, legalább nehány pillanatig az élet sullyait. Az embernek három élet adaték: földi

¹⁷ Odeum: éneklő hely

és mennyei és közép vagy költői élet (: — + ± :), melyben ólvad öszve az égi boldogság a föld bajaival. — Azonban még realisabb hasznú a költés, mely mint egy Proteusz csillog a népek között, és változékony alakjában, miként a nyelv, erkölcs, szokás, éghajlat stb. különbözik. Az igazi költés tükre a természetnek és erkölcsnek, ez a humanitás legkellemesebb leplében, ez az élet philosophiája. — Minden időben és nyelvben a Poëzis foglalatja vólt azon hibáknak és tökélyeknek, melyek azon kornak és azon nyelvnek v nemzetnek sajátjai valának; ez látatja gondolkozásmódjokat, s itt látni, ez vagy amaz nép ez vagy amaz időben hová mi célra törekvék. Az illy gyakran hijános képeket öszvehasznítani hasznos gyönyörűség. Mélyebben megismerjük itt a különböző kornak különböző népeit, mintha a történetben pusztá harczeit bámuljuk; ez csak vadságot, vért, stb látat velünk; az tudatja, melyik mint gondolkozék, mit óhajtja; melyek valának szokásai, mikor és mi által haladt, — egy szóval a költői munkák segédet nyújtanak a népek lélek, karakter ismeretökre. A Nemzeti karakter magát legszabadban a költői művekben mutatja. — Vólt egy idő, midőn a Poëzis minden tudományt magában horda; zengé az Isteneket templomaikban, — örömeiben az embernek mulatságúl szolgált, — életbölcsességet tanita; a történeteket éneklé, — az eget vizsgálá stb — de elmúlt azon idő, — elmúlt a görög nép, mely a legsoványabb dolgokat is költőiszinben, szép formában adá elő. Kidolgoztatván később a külön tudománynek, veszte ugyan a költés terjedtségéből, de hasznaiban most is végtelen. Olvassuk a jelesebbek műveit, és a sok *szép* között elhintett erkölcsi vonások lelkesülést és emelkedést adnak lelkünknek; az ember örömmel túl fordítja a moralis lapot, ha kellemmel n párosúl, s a keserű orvosságot mézes szélű csészéből inkább megissza. S csudálni kell mi mesterileg öszve tudják némelyek olvasztani az erkölcsit a költői világgal (:czukros pirula:). — A költés az, mely varázs szálakon vezérli az ifjakat a mélyebb tudományokba, s észrevétlenül megkönnyíti fáradságaikat. Innen

kijő az is, miért választassék ez fő céljául az Egyesületnek, s miért nem más tudomány. Az ifjukur tavaszkor, szebb színben virul itt minden, s a fiatal láng még több szépséget kölcsönöz. A legszebb legtisztább költés, Görög orsz. poezise, e föld ifjukurában származék, midőn még minden nép, minden nyelv alig bimbózott, s a tudomány és mesterségek nemei ki n fejtve még szerencsés vegyületbe fekvének — — — — — Midőn a tél (:vén kor:) eljő, ének nem zeng, — s hogy a mostani költők a görögöknél kevésbé szerencsések, oka többek között a szélesebb tudományosság. Ifjút illet tehát a költés l.inkább, kiben még nagyobb a láng mint eszmélet, s a tudományok tisztára egészen nem fejlődnek, — kik lelkében sejtés és remény uralkodik. Ha nézzük, hogy az ifjui természetnek szabadság tulajdona, így is l.inkább ezen kort illeti a poezis, mellynek országa végtelen, s nincs ész melly határaihoz eljuthasson. „Phantázia az emberi léleknek legkevésbé vizsgált és legkevésbé vizsgálható ereje, melly nem csak alapja (:Grundlage:) és kapcsa minden finomabb lelkierőknek, han azon pont is, mellyben szellem és test egyesül, s mintegy virága az érzéki organisationak alkotva további használatul a gondolkodó tehetségnek. — Ezen virágot fognánk mi tehát ápolni, ezen költői világot fognánk mismerni, hogy szökés (saltus) nélkül által menvén e pályán is, több szépérzettel (:Kunst=Geschmack:), szabadabb lélekkel de mindég humanusan emelkedhessünk a felsőbb tudományokra, az életbe. —

Ki miben, miként, mikor dolgozzék, n fog mhatároztatni. A gyűlésekben minden elfogja munkáját mondani, s vagy általa, v az Irnokok aal az Emlékkönyvbe be fog irattatni. Lehetnek versek, lehetnek kötetlen beszédek: mesék, pásztori darabok v idyllek, románzok, balladák, ódák, szonettek, madrigalok, canzonék, epigrammák, dalok, levelek, novellák, regék, heroidák, elégiák, hős költemények, paródiák, dydacticumok, triolettek stb mindennemű és tárgyú költemények. — A kikk tetszend fordíthatják a külföldi költőknek szebb munkáikat is. Fordígatás által nyer a nyelv l.több hajlékony-

ságot, az izlés l.nagyobb tisztaságot. — A rend itt is az alapításkor lesz meghatározandó.

Szent dolog a költés és az erkölcsk, tisztaságnak társa; hol az erkölcs elfajult, ott kihál a tiszta poesis lángja, — mocsár posványáiban bűdös plánta nevededik. Láthatjuk a népek történetében, a költés milly fontosságu tárgy, a phantázia organja által melly erősen, melly tisztán és természetileg munkálkodék a gondviselés az emberekbe.

II^{or} A Kritika

Ha a költés virága az emberi szellemnek (:Geist:), az emberi erkölcsnek, ha ez legtisztább szava az ember szívének, és minden vágyainak: bódog az, kibén ez felvirúl. Nagy teljességére (:Fülle:) mutat az a belső életnek, midőn valaki érzelmét és lángjait, ohajtásait olly világosan, teljesen adja elő, hogy az olvasó a költővel együtt szenved, együtt örül, a költőben él és érez, vele retteg és lelkesül, — s bámúl, a későkor hallani véli szavát a költőnek, — ki már rég kihalt. Illyen élete a lángésznek van. De épen a legnagyobb lánguak l.könnyebben szállnak túlságokba, s nem tartják a határt hol van az igaz, jó és szép, három alapja a poezisnek. Nem minden pillanatban Genie a genie (:quandoq et bonus dormitat Homerus:).¹⁸ Ideái nem mindenkor világosak, részei n mindenkor állanak harmóniában, nyelve n mindenkor szerencsés, nem minden gondolatjain ömlik el kellem, moralis v physikai rutságokba vág, — az az a geniének sem minden műve szép. Izlésnek kell tehát művéhez még járúlni, melly a *szépnek* tiszta ismeretében áll. Ezen ismeret, a szép felett mondandó kifejtett s világos *ítélet* az aesthetikai kritika vagy művelt izlés. Ezen kritika tartja zablán az észet, h ne csapongjon, h üres czélok után ne dolgozzék, honnan bánattal kellene

¹⁸ olykor a jó Homérosz is szundikál

majd visszatérnie. A genie gyakran egy drágakő, melyet kemény kő borítékból kell kivésni, s mellynek művészkéz által kell kipalléroztatnia. Európának hajnalát az aesthetikai kritika, a régiek életrehozása deríté fel, s hány író van, ki kritika és studium által nyeré érdemét és a csillogást? — stb. stb. Ez Egyesületbe be lehetne és be kellene hozni a kritikát, mert tagjai a felnőtt ifjabból fognak választatni, mert a lángnak támadásában kell irányt szabni. Erre nézve illy rend lehetne:

1. Minden felolvasott munka egy arra választott, v ajánlott tagk általadatnék, hogy bírálja meg azt írásban; azon munkákat lenne pg czélos illy bírálatok alá vetni, mellyek vagy magokban érdemlik a bírálatot, vagy sok hasznos jegyzetekkel elmondására adnak alkalmat.

2. A kinek tetszenék, megbírálhatna más könyvekben kijött szép versben v nemversben írott műveket, vagy

3. A kinyomtatott bírálatok némelly nagyobb érdekű fonák állításait megczáfolhatná, v szebb helyeit világosíthatná, résszerint v egészen.

4. Aesthetikai értekezéseket készíthetne, alkalmazva vagy a nélkül.

5. Fordíthatna olyan szépművészeti iratokat, mellyek bár mineműkép érdeklik az Egyesületet. stb.

6. Versformában is lhtne elmondani kritikai észrevételünket. Ez rég szokásban vólt (:mint Mártialisnál:) és van ma is minden műveltebb népeknél (csh gunyversé, tövissé szokik változni). Igen szép metsző elmésséget (:költői) itélettel (kritikai) öszveolvasztani; — ez a kritikai és költői világk közszülöttje. Kritikai pálya-ágakk neveztetethk.

Az előlülő azonban szóval is figyeltethetne a felolvasott munkának szépségeire vagy hiányaira, mert az illy figyeltetések a legelevenebb hatásúak, legmélyebb foganatuak szoktak lenni. Főczélja a bírálatoknak a szép helyek kijegyzése lenne, — mert a hiány rú, többnyire szembetűnik, de a szép mismerésében az emberek majd mindég különbözően ítélnék, talán mivel „gegen jenes rüstet sich die allgemeine

Natur; für diese wird erst eine besondere ähnliche Seele erschaffen".¹⁹

Nincs semmi olly gyenge szövetű lény (:Wesen), mint a szépizlés; egy menyei grácia ez, melly a földön itt ott látatja magát, s ha egyszer eltávozik, vissza soha se v cs késő jön. — Ezért szükség a kritika, melly ha ezt n teremti is, minden bizonnyal ápolja és emeli; ez a mágnesítő a szépművészet tengerén, ez a vezércsillag, s haki rá figyel, sok időt, sok erőt megkimél. — „A kritika száradt kóró . . . mellyen mint gymolfán virúl fel a költés örök diszletű koszorúja” mond Jean Paul. —

III^{or} A Nyelv

Akará az Istenség, ne hiában adott légyen lelket az embernek, ne sülyedjen munkátlanságba értelme, s tudathassa tár-saival mit érez, mit gondol: — és nyelvet adott neki, s ajkunknak egy hangja képe az egész világnak, typusa gondolatinknak s érzelmeinknek a más ember lelkében. Ember emberré nyelv által lett, midőn a ragadozó indulatok árját, mellyek ismeretlen zavarban tolongának, mállitá, s mindenikét szóval mjegyzé, hogy ráismerjen. A Nyelv köti össze az ember gondolkodó lelkét, ezét, ki ezekkel élt elébb, azéval, ki ezrek után fog támadni és gondolkodni stb — — — egy szóval nyelv az értelem azon formája, melly formában munkálkodik és örökül (:tovább plántálódik:) ez minden időközön keresztül. — Nyelv és műveltség (:cultura) válhatlan társak, hol tiszta, tág, bő a nyelv, ott magas, sokóldalu, s közönséges a műveltség is, és viszont; — Hol nő, halad az: nő és halad a nép értelme, szabadsága, erkölce is. A nyelv mindég fen-nebb tökélyre fejlődik, és vele a nemzet élete; ha ezt kitörli az idő és sors, megáll a nyelv haladásában, s vagy örökkig így marad, vagy el kell enyésznie. Hol áll a nyelv, ott a nemzet, midőn szenved az, szenved a nemzet is, egyik másika nélkül

¹⁹ azzal szemben védekezik az általános természet, ennek a számára egy különleges hasonló lélek teremtetik

nem virágozhatik, a nyelv olly plánta, mely a nép szívéből virúl fel, s kölcsönös sérelem nélkül bántani egyikét sem lehet. E szerint látni, hogy a ki honi nyelvét ápolja, az a nemzeti élet mellett áll őrt. — Hazánk félszázad előtt sirja szélén volt, — romlást jóslának a külföld tudósai, de a nép alvá mély álmait; nyelvét támadák meg, erre már eszmélt, — elakarák rablani, itt már felébredt, mert szívét bánták, — felriadt ekkor, nagy kincsét a nyelvet keblébe fogadá, ápolá; — s ez vala a feltámadás napja, innen származék az új élet... A nyelv adott nekünk életet, s azóta és addig élünk, mióta és meddig az él. — Mint minden nép ébredését, úgy a Magyarét is nyelv körüli zaj és szorgalom jegyzé meg. Révai a régiebb emlékekből tisztább (:bár n tökéletes) nyelvrendszer-t alkotott, s Kazinczy kivált, és még mások olly szép, tiszta, hajlékony zengésű nyelven szólának, mely magában hordá egy későbbi tökéletnek minden magvait. Nem vala nyelvünk, s költőink sem valának méltók díszleni a külföld előtt, azonban emelkedésének már hajnalát is Kisfaludy ragyogtatá, és Kőlcsey és Bersenyi (:még elébb Dayka, Csokonai:) s illy hajnal után szép napot lt és kell reménylenünk. ... Ez látatja, hogy szép nyelv nélkül nagy költő (: vagy tudós) nem támadhat, s az, ki szerencsésebb hazában örök diszú koszorút nyert vólna, itt egy tapsra érdemet n tehet, mely méltó legyen az utókorhoz általhangzani. Népek arról ideája nincs, mihez nincs szava: a legtisztább leleve-nebb nézet (:intuitus, Anschauung:) setét érzemény, mig a lélek azt szójeggyel nem adja által az emlékezetnek, az elmének. A szűk nyelv rablánczra fűzi a lelket, az ember annyit tud, a mennyit elmondhat —, s beszélt nyelv nélkül becstelen még az értelem is (:példák a siket-némák:). Mit használ a költőnek gazdag lelke, mit a láng, mély és tiszta, magas és könnyű érzemény, mit minden édes ohajtás és vágy, s szívében egy meny — ha nyelve nem tiszta, nem tág, n hajlékony; műveinek kellemet, teljesebb éltet és erőt n fog adhatni. Mit teremthet a művész, ha eszköze művéhez nincs? — Azonban a poezis nem merő rajz- vagy szobrász-

mesterség; beszéd az bizonyos cél után. Lelket és szívet kell ennek hatni, s tárgyát az ember szellemi, erkölcsi tehetségébe nyomni be. A beszéd valami végtelent foglal magában, a költés felséges ideáknak harmóniája, — és így, ha ezen felséges harmóniát érzni és érteni akarjuk, tökéletes beszédű (:nyelvű:) legyen a költő, mellyben az végtelenül hangozzék felénk. — S itt, az Egyesület tagjainak, azonkívül h szépet cs szép nyelvben lehet zengeni, azért is kell a nyelv sajátosságait mismerni, mivel magyarul n kellemmel de jól írni is érdem, — s mivel az írásmód még sok részben ingatag. Mellyért is

1. Nyelvére nézve minden munka szoros bíráló alá vonaték, s mindennemű etymol. orthograph. stb hibái kijegyzetnének.

2. Minden tag tartoznék beadni azon tájszavakat, mellyeket hazájában v máshelyütt halla. — Egyes helyeken sok nyelvbéli kincs van m ismeretlen, — a szántóvető ajkában sok szép szó forog, — s illy tájszavak által a nyelv bővülést nyer.

3. A nyelvtárgyú értekezések v kivonatok örömmel vétetnének.

4. Minth a szép és tiszta nyelvnek grammaticai rendszeren kell alapúlni, s csak ebből lehet származnia, előleges ismeretül azon tagokk, kik még nyelvünk sajátóságaival, törvényeivel nem ismerkedének m, az Elölülő által (:vagy gyakorlás végett segédül vehetne néhány ifjakat:) egy rövid nyelvgrammatikának kellene készülni, melly linkább csak a nehezebb, különösebb kevésbé ismeretes tárgyakat világosítaná meg; mint például: a magánhangzók törvényét (:az orthoepiában:), az orthographia rendszabásait, a névmásokat; azon igeformát, mellyet Révai így nevez: forma indeterminata radice aucta,²⁰ a szó-származtatást stb stb. Vagy pedig az ujabban kijött grammaticai munkák egyikét kézikönyvül lehetne választani, ha arra méltónak találtnék. Révai mély fejtegetéseinek lelkén áltpillanthatni l.kívánatosb, leg na-

²⁰ meghatározatlan forma a tö megnövelésével

gyobb használatú munka lenne ugyan; de ez ifjunak igen sovány, igen hosszú tárgy, és sok időt, fiatalénál több figyelmet kíván. Azonban grammatica szép nyelvet még n ad, mert ennek a tisztultabb írók hosszú studiumából s a szépnek, egyszerűnek bizonyos érzetéből kell és lehet származni. A komor nyelvtudós kitűzi a pusztá határfát, s a művelt izlésű költő (író) mosolyogva ékiti fel azt a lélek édes koszorújával, de gyakran túlhág, s a grammaticus bámultában feledi a tilalomtörést és elnémúl. —

A nyelv élete a nemzet élete; azon nap, mellynek meleg sugáraiban fejlenek ki az erkölcsnek és nemzetiségnek legszebb virágai. A melly népnek nyelve szunnyadoz, ébren az nem lehet; kinek (:ifjunak v férfinak) nyelve szük, annak lelke rab, az inkább sejt mint érez, inkább csak képzel mint ért. — S mi nem ápolnánk e nyelvünket, kiknek feltámadást adott és új életet, kiknek nemzetiségünket annyi százakon keresztül csonkulás nélkül megőrizé? Szent legyen előttünk a nyelv ügye, nem mint a műveltség egyedüli eszköze, nem mint szívnek és észnek égieredetű típuszai han mint szabadságunk és nemzeti életünknek védgénusza . . . A nyelv az emberiségnek mindenható szelleme (:Geist:), legbizonyosabb mérlege a tudományosságnak. „Sprach-Studium; sehr wichtig für die Gelehrsamkeit! je nachdem es vernachlässigt, oder mit Ernst getrieben wurde; so siegte entweder die Barbarey, oder sie wurde besiegt” — mond Bouginé.²¹ —

Az ifjuí szorgalomnak erős ingert adna, ha vagy az Egyesület, vagy külön egyes tagjai bizonyos tárgyról irandó költői, kritikai, nyelvelvi pályamunkákra (:Preisschrift:) jutalmat tennék fel. Nem kellene azoknak nagy értékűeknek lenni, egy koszorú, békeág szintolly kedves bér a költőnek, mint egy arany korona. A jutalom itt csak külsőjegye, képe volna az érdem elismerésének, a közfigyelemnek.

²¹ A nyelv tanulmányozása; nagyon fontos a tudományosság szempontjából attól függően, hogy ezt elhanyagolták vagy komolyan üzték; a barbárság győzött, vagy azt győzték le.

C./ Az Egyesület céljáról

Elmondott töredék gondolatimból, néminemükép kiviláglék a cél, melly felé kell dolgozni az Egyesületnek. Érzem azonban, hogy e tárgy felettem van; érzem kihez intézem szavaim, s hogy már eddig is bővebb valék mint kelle; röviden tehát csak azt mondom: a kölcsönös hatásnak könnyítése és nagyítása célja minden egyesületnek; az elmei forrás s verseny szükséges az ember lelkének, mint a víznek mozgás és hab, hogy meg ne romoljék. Itt (:Patakon:) az ifjak lelkileg nagy távlatban vannak egymástól, — közelebbi érdekletbe kell vonni; mozgásba szükség hozni, hogy haladjanak miként korunk halad; fel kell ébresztetni, hogy lássák mint forr és emelkedik a haza, mint lép magasabb virágzatra, hogy szorgalomra lelkesüljenek a nemzet nagy példája után — és ez lesz célja s hatása az Egyesületnek átaljában minden ifjakra. Közelebbi célja és munkája pg, a választandó tagok költői műveknek szebb izlést, ítéletöknek több erőt és alapot, nyelvökk emelkedést és jobb irányt és édesebb zengést adni — egy szóval több tudományt, több műveltséget. S nem ok nélkül függeszténk főcélul a költői koszorút; mert mint egész népeknek emelkedési szaka a poezis sugáraiban virad fel; hasonlóan a költési láng oszlása, szelidülése után lép az ifju is a mélyebb tudományok felé, mellyek már nyugalmat és figyelmet kívánnak. Szerencsés azon fiatal elme, mellyben könnyű ápolattal felnő ezen édes virág; majd múlik a tavasz, elhull a virág s belőle a nyár és ős gyümölcsöt érlelend. — A melly fa n virágozik, az gyümölcsöt sem fog teremni.

Hasznait és következményeit már feljebb itt ott gyengén érintém, s bővebben fejtegetni nem szándékozom, mert azok, kik által ezen irat szerencsés lesz olvastatni, nálamnál világosban értik és érzik, — mert az ok és környülmények, idő és hely homályos szövéseiből vajmi nehéz belátni a jövő-

ség távolába. — Engel (: az aesthetik :)²² és a történeti fejlődések mmutaták, milly szép hatásu a költés az erkölcsi életbe; Herder pg bebizonyítá, hogy ez a humanitász legszebb virága. Az emberiség szüntelen haladásban és iparkodásban van a végtelen tökélet felé. S mi nem vagyunk e szemei a szakadatlanul terjedő nagy láncznak? nem kell é dolgoznunk azon nagy épületen, melly legnagyobb, legegyszerűbb, mellyen minden század, minden nép kezének kell munkálni? — Minden ember legjavát, erejének haszonvételét, lelkének műveit az emberiségnek örökül itt hagyja, és ezen örökségnek az idővel együtt nagyúlni, tökéletesülni kell; — így az egyesek erejük öszveségéből fog majd egykoron támadni az ohajtott tökélet, fog fel virágozni a humanitász, melly új meg új formákban vonúla eddig is által minden időknek és népeknek életén. —

Toldalék

Méltóztaték azon jegyzést tenni, hogy emlékeztére már két társaság álla fel, és mindenkor siker nélkül, s mi az, a mi állandóságot és erőt adhatna? — Én azt mondom: a közös érdek (interesse) azon egyetlen titok, melly mindent eggyesít és öszveköti; s innen látni, melly gondnal és vigyázattal kell a formát önteni, mellyben és melly között kelljen munkálni. Második garantiája az Egyesület életének a tárgy, melly körül fogunk dolgozni, s a költés. Az ifjukor tűznek és lángnak kora, határtalan ohajtásaiban és reményeiben, végtelennek lobbanásai, és örök sejtésben, repedésben él. Az ifju mindent költői színben néz és lát, — ezért van, h nincs fiatal ki a költésre vagy költői művekhez inkább vagy kevésbé

²² Engel, Johann Jakob (1741—1802) német író, esztéta *A költői műfajok elméletének alapjai* c. munkájában a felvilágosodás esztétikai nézeteit foglalja egybe, s kimutatja a költészet és a társadalmi élet összefüggéseit. Rá és Herder, Johann Gottfried (1744—1803) *Kritikai gyűjtemény* c. művére hivatkozva bizonyítja Szemere, hogy a költészet erő és szépség, s így méltó az ifjúság megkülönböztetett figyelmére.

szenvedélyesen ne vonzatnék, s a kit az édes feledésbe nem ringatna. Saját világába tétetnék tehát itt mindenik, — s ki hagyná el azon helyet, hazát, hol szebb örömeit fellelél! — — — De én úgy hiszem, legtöbb életet és erőt az idő szelleme v a nemzeti felébrült lelkesedés adand. Minden intézet csak úgy és annyiban áll meg a hogy és mennyiben az idő szelleme lételebe szövé magát, az az, ha azon kornak nézeteivel, erkölcselével, tendenciájával, fejlett erejével harmóniában van, vagy inkább ezekből származék és támadott. Mert n egyéb a kor szelleme, mint öszvesége (:summája) azon gondolatoknak, érzelmek, ébredésre és életre költ erőknak, ideáknak, mellyek ez vagy amaz időszakban minden lélekben kizárólag uralkodnak. A ki elég nagy korán túl nézni, elég nagy olly művbe kezdeni, mellyk egy később időben lehet létesülnie, — Az, vagy műve bizonyosan mbukkik. Mátyásnak a századján túl emelkedettnek szörnyűek (:ha szabad így szólani) valának tudományos plánjai, — de ő kidőlván, ezeknek is dőlniek kellett, mert nem alapult azon kornak szellemén, nem érté a nép többje a nagy célzt, csak ő, és még néhány kevesek. — Egy remete ábrándozásaival két világrészt bőszi fel régenten; — ismeré ő századját, — ma kikaczagának. — Világos innen, h mindent az időszellemhez kell alkalmazni, s ha ez más irányt vész, szerinte változni kell az ember munkáinak is formáiban; a mi a múltban épült, idők után ledől, romlás romlást ér, hogy az omladványokon (:az időszellem ezen látható sírjain) tökéletesbek épüljenek, a mint tökéletesül és változik a korszellem. — Minden nemzetnek van egy időszaka, mellyben minden hazafi hős, minden jó pártra talál, minden magv szeliden ápoltatik virúlatra. Felviradt már nekünk is ez ohajtott idő, forr és tisztul a nép, dolog és szorgalom, emelkedés és ipar mindenütt, s több a nemzethez méltó és nagy plánok villognak által a gondolkodók lelkein; — egy szóval most van a tavaszkor, minden jó könnyen mfoganszik, s létele kelnek a múltidőnek minden ohajtásai. Egy Casino ötvent támaszt, egy szép, nagy tett száz hasonlót teremt; mindenhol más m más-célú társasá-

gok származnak, — s csak nem számnélküliek az olvasó egyesületek megyei, iskolai (:Posony, Soprony, N.Szombat, Selmecz stb és több szinte illy formájú német-tót társaságok:). S n lehetne itt nekünk hasonló virágzatra jutni? s azon időszellem, melly őket ennyire ápolá, romlást hozna e reánk? — Az elől említett két társaságot talán nagyobbára az idő osztalá szélt, azon hidegség mellynek fagyát a hazában most hév és melegség önté el; mindennek van ideje, a ki tél haván szórja el magvait, bár szépek és jók valának azon aratni az n fog. Vagy higyjük, h azon társaságok tagjai őszkor élének, és csak most jött el a tavasz, mellyben az általok elültetett csemetéknek ki kell zöldülniek. Egy időben vetni s aratni n lehet; dolgozniok s magvakat kelle hintenők elébb Gr. Széchenyi Ferencznek, Gr. Teleki Lászlónak stb, hogy felvirágozzék utóbb a Magy. akademia, melly reménye korunkk, és annak melly eljövendő.

Végszó

Érzem, ennyi és illy beszéd után illik elnémulnom. Próbarajzot akarék adni, de gondolatim széljel távozásnak a cél-tól, setét, bő maradtam. Sokat elmondtam, mi ide n tartozék, elhagyám azokat, mellyeket el kell vala mondanom; de sem időm, sem készültem n volt elég, cs láng, lételt kérni a széndékk. Mindent adék, csak próbarajzot nem; meglehet, inkább érzem mint értem. Sokat merék, de ezt a Tek. VCurátor Úr felszólításából cselekvém, különben illy merész, vakmerő soha n leszek, s lennem most is sok küzdésbe került, s ha magam bocsánatot nem nyerek, nyer és ad a cél, — s ez nekem elég. Jutalmam nagy, ha siker és következés nélkül n dolgozám; elég, ha ezzel a T. VC. Úr akaratját teljesíthém, mellyet hihetnem olly igen édes öröm.

1832. 24 Jan. 3 fer. 9re estve.²³

S. Patakon.

CSORBA SÁNDOR

²³ fer. = fertály: negyed; háromnegyed kilenc este

SZATMÁR MEGYE NEMESI KÖZÖSSÉGÉNEK ÁLLÁSFOGLALÁSA KÖLCSEY FERENC MELLETT

1838 augusztus 24-én lélekharang kongott Szatmárcsekén. Kölcsey hült teteméhez hívogatta az élőket, hogy elsirassák Szatmár megye és Magyarország akkor legnagyobb emberét. Csendben, tiszteességgel temették el a halottat, de szellemének nem sokáig volt nyugta. Szatmár megye rendei ugyanis elhatározták, hogy megyei és országos érdemeiért megtisztelik a költő emlékét azzal, hogy arcképét — halálból, és az utókornak szánt figyelmeztetésül, buzdításul — megfestetik, és a megyeház tanácskozó termének falára függesztik.

A megye nemességének ez a döntése kegyetlen haragra gyújtotta a konzervatív katolikusokat. Spak Calasantius káplán „Egy Honfi” álorcája mögé rejtkezve, a megye döntését kárhoztató, Kölcseyt mocskoló tudósítást tett közzé a Szion című klerikális újság 1838 október 26-án megjelenő számában. Lukácsy Sándor és Kovács Magda részletesen feltárta és elemezte már azt a sajtópolémiát, amelyik Calasantius káplán megtevesztő szándékkal Kolozsvárról keltezett rágalmazása nyomán kibontakozott.¹ A Szion rágalmai oly mértéket öltöttek, hogy a kortárs költők, írók sem hagyhatták szó nélkül. Eötvös József 1841-ben az Akadémián tartott Kölcsey emlékbeszédében is kénytelen volt foglalkozni az igaztalan mocskolódásokkal: „... emberek találtattak — eléggé alávalók —, kik e nemes kebelt, miután körünkbe elköltözött, rágalmazni nem pirultak — fakadt fel a fájdalom Eötvösből —; miután a pártok zaja e tisztelt sír fölött hallgatni nem akart; miután tények hozattak föl, melyek nem történtek, szavak ismételtettek, melyek mondva nem valának: legyen szabad felszólalni a barátnak is, és elmondani sírja fölött, hogy ő tisztán futá át a nehéz pályát s tisztán fog állani emlékeinkben mint oly férfiú, kit nem önzés, hanem honszeretet lelkesített; s ki, midőn azon meggyőződésből indult ki, hogy e föld nem egyeseknek, hanem az egész emberi nemnek élvezetére adatott, oly elvekért fáradott, melyeket a jövő kor létesíteni fog.” Eötvös József szép védelme, a vidéki tudósítók, levelezők sokasága mellett — és erről a Kölcsey-

¹ Lukácsy Sándor: *Kölcsey és a Szion bölcsei*. Világosság, 1963. 558—61; Kovács Magda: *Kölcsey üldöztetése, A Hymnus költője, Tanulmányok Kölcseyről*, Nyíregyháza, 1974.

szakirodalom máig sem emlékezett meg — felszólalt a költő védelmében Szatmár vármegye is. Testületileg álltak ki Kölcseyért. 1838 december 10-én, Nagykárolyban, a megyegyűlésen úgy határoztak, hogy a Szion támadása ellen körlevélben védik meg Kölcseyt és a megye becsületét.

Berenczei Kováts Ágost aljegyző ismertette a rágalmakat, és kérte a megyegyűlés résztvevőit, hogy Magyarország minden vármegyéjénél és szabad kerületénél tiltakozzanak a költőt ért rágalom ellen. Kováts Ágost indítványával a megyegyűlés egyetértett, és az alábbi levél kíséretében megküldték tiltakozásukat Magyarország törvényhatóságaihoz, közöttük a szomszédos Szabolcs vármegyéhez is, amelynek irattárában most találtuk meg a szatmári rendek nyomtatott levelét és tiltakozását.² A Kölcsey-kutatást segitendő közöljük ezt a dokumentumot, melyet Szabolcs megye közönsége 1839 januárjában jóváhagyólag vett tudomásul.³ (A dokumentum szövegét a mai helyesírásnak megfelelően tipografizáltattuk.)

Nagyméltóságú, Méltóságos, Főtisztelendő, Tisztelendő,
Tekintetes, Nemes, Nemzetes és Vitézlő Rende,
Kedves Atyánkfiai és Barátink!

Korunk egyik elhunyt legjelesebb fiát, Kölcseynek, kit nagyságtok, kegyelmetek előtt magasztalnunk sürgősséggel, mert tiszta hazafisága országos érdemeket tűze homlokára, egy alattomos, névtelen rágalmazó, ki előtt semmi szent nem lehet, s ki a szelídség és ártatlanság vonásait is a legundokabb erkölcstelenségbe helyezi, a Szion nevű hírlap második félévi 23-dik számában öldöklő gesztusként megtámadván, sőt megyénknek s jegyzőkönyvünknek hitelességét is, mintha a boldogultnak érdemei méltánylása tekintetéből a megye teremében elhatározott mellképének felfüggesztését csak néhány ifjak eszközölték volna, kétségbe hozni kívánván, ellene minő jeles kinyilatkozás és megcáfolás tétetett legyen jelen közgyűlésünkben, azt *A. alatt* ide mellékelve nagyságtokkal, kegyelmelekkel, mint kik velünk együtt az érdemek iránt rokonérzéssel viseltetnek, de avégett

² IV. A. 1. Acta politica, 1839., 39. cs. 86. db.

³ Jegyzőkönyv, 1839. 292. sz.

is közölni sietünk, hogy az érdeklett Szion cikken netalán kapkodó kaján irigyek, nem csak a közhírlapokban olvasható ellennyilatkozatokkal, hanem hiteles törvényhatósági tudósítással is megcáfoltassanak; és az országnak minden megyei törvényhatóságai előtt kijelentsük, miképpen mi ezen vakmerő rágalmozó ellen a becstelenség bélyegét nyilván kimondottuk.

Kik egyébiránt atyafiságos barátságokba ajánlottak, szokott tisztelettel vagyunk.

Nagykároly, 1838. dec. 10.

Közgyűlésünkől kész köteles szolgálai,
atyánkfiai és baráti:

Szatmár Vármegye Rendei

A. alatt:

Nemes Szatmár vármegye Nagykároly mezővárosában 1838-dik évi karácsony hó 10-én tartott közgyűlésében mondott beszéde berenczei Kováts Ágost első aljegyzőnek:

A Szion című folyóirat folyó félévi 23-dik számában „*Egy Honfi*” aláírással, állítólag *Kolozsvárról, Kölcsey Ferenc* emléke ellen írt cikkely, a tekintetes karok és rendek figyelmét bizonyosan nem kerülte el, mert a név, mely ellen intéztetett, az emlékezet szent fényében ragyog, és az ügyet, mely ellen irányoztatott, a tekintetes karok és rendek mélyen kebleikben hordozták.

Kettő van tekintetes karok és rendek ezen cikkelyben, mellyel érzékenyen megbántva vagyunk. Egyik: mert közgyűlésünk zsibongásnak, tagjai pedig nagy részben éretleneknek neveztetnek; más: mert oly hazánkfia rágalmaztatik, kinek képét, érdemeihez képest parányi ugyan, de szép emlékül tanácskozási termünkben felfüggesztetni elhatároztuk.

A tekintetes karok és rendek ismerték *Kölcsey Ferencet*, ki lelke szelíd nagyságában mienk vala. Forró barátja volt ő az emberiségnek, kinek szép jogait saját nyugalma feláldozásával is védelmezte. A jelenkor tudja ezt, és nem fogta

hinni, hogy a szelíd jog és emberbarát embertársaival oly viszonyban élt volna, minőnek őt a *Szion*-cikkely állítá.

De kidőlnek lassanként a kor emberei; s a jövődőség az utókorban históriai adatok után fog ítélni. És e tekintet miatt azt vélem tekintetes karok és rendek, kötelességünk elhúnyt nagy hazánkfia mellett felszólamlani; s valamint a közgyűlés, úgy az egész haza törvényhatóságai előtt többször említett cikkelyt alaptalan koholmánynak, s nemtelen rágalomnak nyilvánítani, s az által Kölcsey Ferenc emlékét a maga szentségében a jövő kornak általadni; valamint szinte közgyűlésünk méltósága s tekintete megbántásáért a gyalázat és bectelenség bélyegét a cikkely írójára kimondani.

Végzés:

Ezen előterjesztést a megye rendei egész kiterjedésében elfogadván, s a névtelen cikkely írójára a közvélemény nyilvánosságos bectelenség bélyegét kimondván, egyszersmind elhatározták: hogy az indítványt tevő első aljegyzőnek előadása a megye jegyzőkönyvébe is szóról szóra beigtattassék, s kinyomtatandó körlevelekben a megyei törvényhatóságokkal, Jász-, Kun- és Hajdú-kerületekkel is közöltessék; és a megyének jelen határozata a *Jelenkor* című hírlapban is közhírré tétessék. A körlevél szabad királyi Nagybánya városnak is, mint meghalt Kölcsey nagy tisztelőjének, megküldetvén.

Nagykároly, 1838. december 10.

Kiadta:
Szerdahelyi Pál
főjegyző

A fent idézett körlevelet és Szatmár megye nemesi közgyűlésének vonatkozó eseményeit a tisztikar a közgyűlési jegyzőkönyvben is megörökítendőnek ítélte.⁴

⁴ Szatmár megye közgyűlési jegyzőkönyve 3895/1838. sz. alatt.

Szatmár megye rendei valóban átérezték a veszteséget, amit Kölcsey halála okozott. Nemcsak mellképét szándékoztak megfestetni, hanem indítványozták azt is, hogy volt főjegyzőjüknek és országgyűlési követüknek a haláláról külön gyászjelentésben tájékoztassák a vármegyék mindenikét. Ez utóbbi indítvány vitát váltott ki, mert végül olyan döntés született, hogy a mellkép elkészítése körüli munkákra Kende Zsigmond „első alispány úr” ügyeljen fel. A festőnek járó díjat pedig „aláírás útján” gyűjtsék össze. A költő haláláról szóló értesítést azonban csak azoknak a vármegyéknek küldhette meg a jegyzői hivatal, amelyek Kölcseyt táblabírájukká választották, tehát Bereg, Bihar, Sopron, Zala és Vas megyéknek. Külön még Nagybánya szabad királyi városnak, mely városnak a megyegyűlésen részt vevő törvényhatósági képviselője külön kérte ezt. Mindezekről azonban bővebb felvilágosítást ad Szatmár megye nemesi közgyűlésének 2799. és 2800. számú jegyzőkönyvi bejegyzése az 1838-as évben.

TAKÁCS PÉTER

EGY MEGKERÜLT ADY-EMLÉK

ZILAHÍ TIBOR LEVELE PETRI MÓRNAK

Kovalovszky Miklós az *Ady-émlékezések* I. kötetében sajnálattal állapítja meg, hogy Ady zilahi pajtása, Friedmann (később Zilahi) Tibor, az első szerelem Zsókéjának a bátyja sohasem írta meg emlékeit Adyról. Így nyilatkozik erről Zilahi Tiborné is ugyanebben a kötetben (388.): „Életében mindig elzárkózott attól, hogy Adyról és közös ifjúságuk emlékéiről beszéljen, s még családjá körében se nagyon nyilatkozott meg. . . . Már Földessy is felkérte 1924-ben, hogy az Ady-Múzeum számára írja meg emlékezéseit, de ő elzárkózott a kérés elől, mint ahogy nincs nyoma, hogy válaszolt volna Petrinek azokra a kérdésekre, amelyeket Adyról írt könyve anyagának gyűjtésekor intézett hozzá.”

Más helyütt Kovalovszky ismerteti Adyék zilahi tanárának, Petri Mórna az osztálytársakhoz intézett kérdéseit, és megismétli, hogy „Zilahi Tibor nem válaszolt a kérdésekre (legalább is nincs nyoma sem Petri kéziratában, sem leveleiben)”. (520.)

Most azonban a kitűnő és minden iránt érdeklődő Nádasy Kálmán hagyatékából előkerült egy piszkozat Zilahi Tibor Petrinek írt leveléről. Nádasyhoz Somló Istvántól került, aki a következő, nyilvánvalóan téves jegyzettel látta el: „Zilahi Tibor, Ady iskola-társa, mulatozó pajtása, Zsóka bátyjának levélfogalmazványa

Földessy Gyulához, aki Ady-könyve megírása előtt adatokat kért az egykori osztálytársaktól. Somló István". Világos, hogy a levél nem Földessynek szól, aki sohasem volt méltóságos úr, míg Petri mint tankerületi főigazgató az volt, továbbá nyilvánvaló az utalás arra is, hogy a levél egy volt zilahi tanáruknak szól, Földessy pedig sohasem volt Adyék tanára Zilahon. Igaz, hogy Petri Zilahihoz intézett levelének dátuma Kovalovszky szerint 1935. okt. 5. (620.). De ez a dátum vagy téves, vagy egy másik levélre vonatkozik, hiszen ugyanazokra a kérdésekre Somogyi Kálmán 1928. okt. 29-én és nov. 27-én válaszolt Petrinek. Így a levélfogalmazvány dátuma (1928. okt. 29.) is valószínűsíti, hogy Petri kérdéseire íródott. Az viszont elképzelhető, hogy Zilahi sohasem küldte el ezt a levelet, és 1935-ben Petri megismételte kérdéseit.

Figyelemre méltó még Zilahi levelében a dzsentriskedő hang és a korszellem beszűrődése a zilahi zsidó polgárfiú írásába.

A levélfogalmazvány megküldéséért Nádasdy Ádámnak tartozom köszönettel.

A szögletes zárójelbe tett részek a kéziratban át vannak húzva.

Bpest, 1928. okt. 29.

Méltóságos Uram,

kötelességemhez híven bátorkodom beszámolni azokról az emlékekről, amelyeket a mi Bandink gyermekkorából úgy ahogy sikerült megőriznem.

Félszeg, falusi gyermekként jött hozzánk Bandi, noha akkor már egy négy esztendőös nagykárolyi — tehát városi — múlt állott mögötte. Eleinte velünk bennszülöttekkel nem barátkozott, az Érmellékről beszakadt szegény fiúkhöz szegődött, akiket egyrészt már azelőtt is ismert, másrészt mert azok között a jobbmódú elemet ő képviselte. Ez fontos mozzanat, amely a későbbi fejlődésében, a versek tárgyválasztásában is éreztette a hatását. Akkor nem volt a „kisgazda” típus. — Rosszul öltözött és bizonyosfokú titkolt irigységgel nézte a jobb szabású ruhákat. [Ez a tulajdonsága még 35 éves korában is megmaradt; nekem is gyakran mondta: „A fene egye meg, megint de jó ruhád van. Nem református iskolából került hozzánk, ha jól tudom kir. kath. főgymnásiumból. — Mysticus, sejtelmes-rejtelmes Istenversei, amelyek mintha titokzatos, szentképekkel teleaggatott homályos templom-

hajókra emlékeztetnek — talán az első négy esztendőben gyökeret vert impressiókra vezethetők vissza. — Zilahon gyakran árulta el meleg vonzódását a calvinista vallás kristálytisztá ideológiájához. Járt a szombati „praeces”-ekre már az V. és VI.-ban is mint hallgató, a VII. — VIII.-ban maga is könyörgött, legatus is volt 2 ízben; egyszer Mindszentén, másodszor nem tudom, hogy hol. A zsoltárokat annyira szerette, hogy sokszor minden apropos nélkül intonálta az „Erős várunk nekünk az Isten”, s a „Te benned bízunk eleitől fogva” énekeket boros-bolondos éjszakákon. — Abban az időben az úgynevezett „kisgazda” társadalom egyáltalán nem jelentett sem politikai sem társadalmi egységet, még kevésbé akkora hatalmat,] hogy az odatartozás hivatkozási alap lehetett volna az ősi származásra. — Nem is élt Bandiban akkor még büszke rátartiság az Ady nemzetségből származásra, amit legjobban bizonyít, hogy be nem vallottan bár, de nagy emelkedésnek tartotta, amikor a Faragó Miklós és csekély személyem társasági életén keresztül az úgynevezett úri társasághoz elszegődhetett. — Ezt az akkori, kisvárosi kaszt-elhatárolások érthetővé teszik, de ő sokáig hordozta magában az első időben tapasztalt társadalmi mellőztetést, sőt merem állítani, hogy ebből táplálkozott a megtorlási vágy, amelyet aztán az úgynevezett úri osztályt ostromozó verseiben bőségesen kielégített. — [Korán megnyilatkozott a szellemi kiválósága; már karácsonykor megállapítottuk, hogy a legkiválóbb az osztályban, noha nem volt első, mert Somogyi Kálmán sokkal szorgalmasabb és a tanárokhöz is közelebb álló lévén (szegény Jenő bátyánk unokaöccse volt), elvitte előle az elsőség pálmáját.] — Ami előttem akkor megmagyarázhatatlan volt, hogy milyen alapossággal tudott elmerülni a görög és római classicusok búvárlásába. — A kiszakított iskolai penzumon felül az Ilias és Odyssea énekeit teljes egészében elolvasta, valamint Vergiliust és főként Catullust. Ez utóbbinak „Lesbia verebének halálára” írt költeményét le is fordította rytmusban és szegény Istenben boldogult Székely Ödön tanárunknak adta, akit különben

rendkívül szeretett. — Ez a kedves tanárunk sokat foglalkozott vele, rögtön felismervén benne a kivételes képességeket. — Kirándulásaink alkalmával mindig mellette volt a mi Bandink és évődéseire talpraesett ripostokkal válaszolt, amelyek sokáig közszájon forogtak. [Kovács Barna tűnt még ki abban az időben nagy tehetségével, ő azonban már akkor előnyt adott a realis tudományoknak a humánusak előtt.] Azért nem egyszer zajlott le köztük csendes párviadal rendszerint eldöntetlen eredménnyel, de a hallgatóság kivételes gyönyörűségére. Mikor Te Méltóságos Uram az Önképzőkör elnöke voltál, mi V-ik osztályosok voltunk, [s így csak működési jogunk volt, de] s így csak pártoló tagok. Csak a legkritább esetben történt, hogy az V. és VI. osztályból valaki önképzőköri dolgotat mert írni, mert ezeknek a sorsa a felsőbb VII – VIII. osztályosok fölényes viselkedése folytán rendszerint megvolt pecsételve. — Ha jól emlékszem VI-ik gymn. korunkban írta az első megjelent versét. Úgy tudom, hogy fordult a „Szilágy” akkori szerkesztőjéhez közlés végett, de akkor még nem törték át azt az eladdig érvényben volt szokást, hogy diákoktól nem közölnek sem verset, sem egyebet. — Mikor boldogult Kincs Gyula bátyánk Somogyi Bandi versét leköszölte VIII. gymn. korában, utána aztán a mi Bandink verse is megjelent, ha jól tudom Both Pista szerkesztése alatt. Nem érdektelen, hogy mind a két vers ugyanazon lánykához adresszált szerelmi lyra.

Amint méltóztatol emlékezni az önképzőköri statutumok szerint a VII-ik osztályból csak egy tisztviselőt, nevezetesen az aljegyzőt szokták választani. Noha tehetség és érdem szerint ez is Bandit illette volna, ismét S. K. miatt érte az indokolatlan mellőzés. — Jól emlékszem, hogy ez nagyon bántotta egy rövid ideig, mert a szokásjog szerint a VII-kes aljegyző egyben praesumtiv alelnök is volt a VIII-ikban. Így is történt a VIII-ban is S. K. lett az alelnök. — Méltóztatol látni, hogy ez a versengés, amelyik aztán az első szerelme kapcsán is párhuzamosan haladt továbbra is, milyen érthető tövisként maradt meg szívében a későbbi időben is. — Nem

lepet, a őgy nyamir nyglegcsj onld) az
magyar lehellet neki. — Szaluban más,
minden kocsmában ismeret elcsinalt az
a folyóvíz, amelyik, de mint fog a
szél is. — Lehellet a őgy lepet, tövűt,
vesszőt is magánvala. —

Kuni London, men ocher-c a izlei Kōschel-
 me'yei sse, ka ez elegans gestas o'it
 eule'eren uny. — Mai Kolozsvint
 o'it, magyei magyei'it' deyerel, a mitn
 a hugaui a it o'acoviel' Levas'igbau —
 Illusio'it' a mai eule'eren pestel-
 Kederre, a me'yer'it' g'ominy'it' a elvō
 ferio'it' a'it' a'it' o'it' o'it' o'it' o'it' o'it'
 zshui'it' K'it' o'it' a'it' a'it' o'it' o'it' o'it'
 K'it' a'it' a'it' a'it' a'it' a'it' a'it' a'it'
 K'it' a'it' a'it' a'it' a'it' a'it' a'it' a'it'

1. Prospect remaining - because of prospect of corn
 to be sold on the east side of Corn - "

Talade Tibot, Aty isolatana, mulatara putara, Tuala baly, inchi
lenatpapalmentana Fööröy Spuldon, ati Aty-löygo uafirana
clait abakolat lena na aydon onty, lantana.

Donné à Paris.

maradt adós. Már Debrecenből lövöldözte gyilkos satyrával mérgezett nyilait, amelyeknek a személyek kilétére vonatkozó élet csak jóval később állott módunkban felfedezni. De a megtorlási vágy tulajdonképeni kielégülése csak jóval azután és tulajdonképen akkor következett be, amikor már nem egyesek, de az egész úri osztálytársadalmi politikai és közgazdasági kiváltságait vette pergőtűz alá. — Mert minden ellenkező állítás dacára merem állítani, hogy a bizonyos mértékig gőgös [a zsidó (pesti) környezete] és a származásra rátarti és onnan bizonyos magasabbrendűséget deriváló megnyilatkozásai csak sokkal későbbi eredetűek és azt hiszem nem járok messze az igazságtól, ha ezt is a zsidó-kozmopolita reá nézve igen gyakran terhes kullancsok lerázására a legalkalmasabb eszköznek találta. — Méltóztatol elhinni, hogy itt nem az érvényesülésénél nagy szerepet játszó és kiemelkedésére döntő befolyással lévő közéleti és irodalmi nagyságokra, hanem a belőle élni akaró dilettánsokra és törpe epigonokra gondolok. —

Tanáraival szemben tisztelettudó volt mindenkor és nem emlékszem egyetlen olyan esetre sem, hogy őket még csak diákos csínytevés okából is rosszindulatú kritika tárgyává tette volna, jóllehet erősen fejlett kritikai érzékét és gyermekmivoltát tekintve ezt még csak rossznéven venni sem lehetett volna. —

A Veled való viszonyunkban Méltóságos Uram egy körülmény determinálta megítélésünket (véleményünket) s ez az a tartózkodás, amelynek folytán senkisémet tudott hozzád addig míg az iskola padjain ült, közelférközni és az a megkülönböztetett positio, amelyet úgy a társadalmi, mint a megyei és városi közéletben a legtöbb professzorunktól eltérően elfoglaltál. Ez utóbbi körülmény kivételes tiszteletet ébresztett irántad mindnyájunkban. — Őszintén megvallom, féltünk Tőled, de Bandi ebben is kivétel volt Kovács Barnussal együtt, ezek biztosak voltak a dolgukban. Még S. K. is, akinek kivételes helyzete volt, ott szurkolt mellettem azokon a bizonyos magyar órákon, amikor mi — örök könnyel-

műek — 2 krajcárba fogadván, hogy melyik lábaddal méltóztatsz a pódiumra fellépni, — a veszteség feletti fájdalomkban olyat szisszentünk, hogy szükségesnek láttad ezt a jelenséget külön investigatio tárgyává tenni. — Szegény Bagossy Ákost kergetted ki az osztályból, mert figyelmeztetésed dacára is Valesi (sic) Bárd-okat mondott (fonetikusan) többször is egymásután, talán nagy zavarában, mert ő is a 2 Krt vesztesek között foglalt helyet. —

A Bandi feleletei még akkor is, ha 10 perc alatt készült, mindig szabatosak, választékos nyelvezetűek és értelmesek voltak. — Nagyon keveset tanult odahaza, a gyors felfogás minden magolástól mentesítette. Csupán a némettel nem tudott szegeletre jutni, de csupán abban a részében, ahol az idegen nyelvbéli készségről kellett bizonytságot tenni. Mert annak irodalmi részében ott is excellens volt., — Ebből és görögből volt kettőse (utóbbiból az egész osztályra nézve rosszul sikerült görög írásbeli miatt) s ennek folytán lett csak jól érett. — Különben egyetlen jeles érett sem volt. A német nyelv iránti ellenszenve később is megmaradt, annyira, hogy noha más idegen nyelveket sem bírt oly mértékig, hogy azokon conversálni tudott volna, a többiekén mégis olvasott s különösen francia olvasmányait verseiben és prózai írásaiban is itt-ott gyümölcsöztette. A németben idáig sem tudott elmenni. Egyébként az eddig rendelkezésre álló forrásmunkák kivétel nélkül igazolják, hogy nagyon kevés könyvet olvasott. Ha mégis olyan sokoldalú háttérrel sejtet a költemények változatos tartalomdús tárgyköre, — nem méltóztatol gondolni, hogy az előbb említett nagyon alapos — bár iskolai — görög és római classicusokban való intenzív elmerülésre vezethető vissza. — Az irodalom abc-jét s a prosodia elemeit a Te előadásaid nyomán szívta magába. Most is emlékezem egyik sokszor ismételt két sorra: „Rá zene zendül, Kehely összecsendül”. Egyébként később — úgy tudom — szégyelte az első indulásnál producált verset, amelyek a primitív szerelmi lyra nagyon becses megnyilatkozásai voltak.

Nekem átadott egyszer egy verset; kezdtem olvasni s látván, hogy az első két strófa valami honfiúi fellángolást tartalmaz, tovább nem olvastam. S mivel azt mondta, hogy adjam át a húgomnak is kritika céljából, a kérésnek eleget tettem. — Másnap kérdi tőlem a húgom, hogy elolvastam-e a verset, mondom, hogy nem egészen s másodszori olvasás után vettem csak észre, hogy a vers közepe egy finoman burkolt szerelmi vallomás volt, a vége pedig a hazafias tyrádák befejezése. Szavaltam tőle a VIII-ban március 15-én egy nagyon szép s otthon nagy sikert aratott verset. — Örök fájdalom, hogy egyik sem maradt meg becses örökségképen.

A sexualis életet korán kezdte, ami különben évfolyamunk korán érett diákjainál általános jelenség volt. — Ugyancsak korán kezdtük a kocsmázást is, derekas pótusokkal súlyosbítva. Szeretett énekelni; [rekedtes, jelentéktelen hangunk volt, de] különösen a terc stimmet. — Ennél a pontnál hozzám való vonzódása már az iskolai években is fenntartás nélküli volt. — Mert a történeti hűség kedvéért meg kell vallanom, hogy — érzésem szerint — hozzám csak a húgom iránti nemes vonzalmán keresztül ragaszkodott. — Ennek okát abban látom, hogy én S. K.-val és F. M-el tartottam fenn „sírigtartó” barátságot, s ez az ő szemében megint holmi kasztszerű elhatárolást jelentett, amiben ő a saját személyiségének jogtalan mellőzését látta. —

[Itt a levélfogalmazványból egy oldal hiányzik]

... szépek, az öreg ugyanis aggregény volt) csak nagyon tetszettek neki. — A faluban már minden kocsmában ismerték nemcsak mint az Ady Lőrinc csemetéjét, de mint fogyasztót is. — Szerette az öreg papot, Törököt, versben is megénekelte. —

Nem tudom, nem vétek-e az ízlés követelményei ellen, ha egy elegáns gestusáról emlékezem meg. — Már Kolozsvárott volt, nagyon megrongált idegekkel, amikor a húgomnál vacsorált társaságban — Allusio történt a már említett reszelkedésre, amelynek folyományaként az első periódusban született vers sorozatot szeretné kitörölni az emlékezetéből.

Másnap legjobban sikerült fényképet küldött a következő dedikatioval:

„Bevégzett remény [!] – be nem végzett álom
Zsóka volt az én első ideálom.”

VEZÉR ERZSÉBET

KASSÁK LAJOS LEVELEI BEREGI TIVADARHOZ

Kassák Lajossal Budapesten ismerkedtem meg tanítóképzős koromban, amikor 1928 vége felé felkerestem Lehel utcai lakásán a *Munka pedagógiájáról* írt tanulmányommal. Azt jelenlétemben elolvasta és mindjárt közölte velem, hogy meg fogja jelentetni a Munka 1929 februári számában.

Már nem emlékszem pontosan a beszélgetésre, de arra igen, hogy semmi kritikai megjegyzést sem tett kéziratomra, s ez engem igen fellelkesített.

Nem is vártam meg a cikk publikációját, már hozzáfogtam gróf Bánffy Miklós Martinovics-drámájának a Nemzeti Színházban történt bemutatása alkalmából, egy történelmi-szociológiai elemzés megírásához. A kritikai tanulmány megjelent a Munka 1929 márciusi számában, *A Martinovics dráma és a meghamisított történelem* címen.

Azután többször találkoztam esténként Kassák Lajossal a József körúti Simplon kávéházban, ahol résztvettem a Munka szerkesztőségi értekezletén, a legközelebbi szám összeállításában.

Így történt, hogy Kassákkal való előzetes megbeszélésem alapján és az ő hozzájárulásával megírtam a marxizmus történetfilozófiájára vonatkozó cikkemet, reflektálva Nagy József szegedi egyetemi tanárnak az Athenaeum című konzervatív folyóiratban közzétett a *Fejlődés eszméje* című tanulmányára.

Kassák Lajossal való személyes érintkezésem és barátságom volta-képpen a Munkával való együttműködéssel kezdődött, amely etikai és gondolkodási formálódásomra nagy hatással volt.

A budapesti tanítóképzőben képesítő vizsgáim letétele után, amikor a diplomát megkaptam, 1930 tavaszán Párizsba mentem, hogy a Sorbonne-egyetemen filozófiát, szociológiát, művészet- és zene-történetet tanuljak.

Ekkor kezdődött Kassák Lajossal való levelezésem. Kassák Lajos keltezetlen első levelében, amelyet feltehetően 1930 végén írt nekem, tovább is folyóirata munkatársának tekint, és kéri, hogy ha „lesz

valami nekünk való cikke küldje el". Érdeklődik sorsom anyagi alakulása, valamint törekvéseim iránt. Második levelében, amelyet szintén nem keltezett, de több mint valószínű, hogy 1931 elején írt, körinterjút kér Gide-től, Jules Romains-től, Romain Rolland-tól, Aragontól, Paul Nizan-tól és Jean Gionotól, amelyet tölem független okokból nem tudtam elküldeni Kassáknak.

Azután — érthetetlenül — a levelezés megszakadt közöttünk, azonban a Munkát még éveken keresztül tovább kaptam.

Amidőn értesültem élettársának, Simon Jolánnak tragikus öngyilkosságáról, nyomban írtam Kassáknak; erre nem kaptam választ. Elkobozták? Elkallódott?

Ugyancsak, amikor 1938 augusztusában összefoglaló cikket írtam a magyar proletáriródlomról a párizsi *Le Peuple* című szakszervezeti napilapba és ebben Kassák életének és irodalmi működésének szenteltem a legtöbb helyet, természetesen elküldtem neki a lapkivágatot, de erre sem kaptam választ. Megkapta-e? Vagy nem?

Csak sokkal később, harminc év múlva, az 1960-as évek elején léptünk újra levelezési kapcsolatba, mintha semmi sem történt volna közben. Bizonyos vagyok benne, hogy nem volt sem harag, sem bántódás, sem neheztelés, sem nézeteltérés, sem rosszallás Kassák Lajos részéről. Az ő hallgatásának más oka lehetett. Amikor Párizsban újra találkoztam vele, erről már nem is akartam tőle kérdezősködni.

Episztoláris kapcsolatunk újra helyreállt, Kassák 1961 augusztus 30-án keltezett levelében közölte velem, hogy szeretné ha az *Egy ember élete* című műve megjelenne francia nyelven. 1961 augusztus 23-i levelében újra visszatér, most már kissé türelmetlen várakozással önéletrajzának francia kiadására. Ebben az ügyben tárgyaltam is az Albin Michel könyvkiadóval, de az Kassák munkájának francia kiadását terjedelme miatt nem tudta megvalósítani.

Ugyanebben az időben kezembe került Kassák Lajos Honegger-verse, amelyet André Laude társaságában franciára lefordítottunk. El is vittem Jean Paulhannak az N.R.F. főszerkesztőjének, aki rögtön elolvasta a verset francia átültetésben és reményt adott annak közlésére. Nyomban értesítettem Kassákot Jean Paulhan kedvező véleményéről. Kassák 1961 augusztus 30-i levelében meg is írta nekem: „örölnék neki, ha az N.R.F.-ben megjelenne a Honegger-versem. Az ilyen megjelenésre itthon is felfigyelnek. Erre pedig eléggé szükségem van.”

Azonban a Honegger-vers publikálása sokáig késett az N.R.F.-ben. Kassák is csodálkozott már „Paulhan viselkedésén”, nem értette, ahogyan nekem írta 1962. január 11-i levelében Jean Paulhan habozását. Röviddel utána tudtam meg, hogy a Gallimard-cég egyik lektora akadályt gördített annak közlése elé. Ezért írta Kassák keser-

nyés hangon ugyancsak 1962. január 11-i levelében: „Már régóta az az érzésem, hogy valakik elgáncsolják kinti dolgaimat. Konkrét személyekre gondolok és nem általánosságban beszélek. Némely pozitív jelét látom ennek.”

Azonban Kassáknak igazságot és elégtételt szolgáltatott a tragikusan elhunyt Gara László műfordító és kritikus, amikor Honegger-versét, több versével együtt megjelentette az *Anthologie de la Poésie Hongroise* című kötetében (Seuil kiadó, 1962). Ez Kassáknak nagy örömet okozott.

„A francia elismerés”, amelyet Kassák olyan fontosnak tartott, akkor érkezett el, amikor Párizsban nagy sikerű retrospektív kiállítást rendeztek festészeti kompozícióiból, s a *La Revue Socialiste* nemcsak tanulmányt közölt Kassákról, születésének 75. évfordulója alkalmából, hanem verseit is hozta Jean Rousselot és Roger Richard fordításában.

Én is átéreztem leveleiből Kassák Lajos mellőzöttségét, az ötvenes években elviselt „sérelmek” keserűségét, amikor azzal zárta 1962. január 11-i levelét: „Szeretném, ha az otthon ért sérelmekért a kárpótlást a sors megadná nekem.”

Kassák Lajos egész életében az volt és maradt, aminek szocialista világtérképe, jelleme, emberi temperamentuma, élet- és társadalom-filozófiája és humanista küldetése teremtetten: meg is írta nekem, 1961. augusztus 30-i levelében: „Az vagyok aki voltam, s valószínű hogy már nem is leszek másmilyen. Ha egyszer rákényszerülök, hogy végleg letegyem a tollat és ecsetet, remélem, azt mondhatom majd: szétszortottam mindenemet amim volt, s akár a pokolba is nyugodtan alászállhatok.”

1.

Munka c. folyóirat cégjelzéses papírján

Géppel írt levél

Dátum nélkül

Kedves Beregi Elvtárs,

Bizony, bizony úgy messziről úgy néz ki az ügy mintha nagyon is megérdemelném a szemrehányásokat látszólagos lustaságomért. Pedig hidje [!] el nem is lustaságból és nem is közönyösségből hallgattam idáig. Képzeld el, ezer felé vagyok szaggatva s így legtöbbször a levél írás az, amit eltologatok egy nappal. Kérem tehát, hallgatásomnak ne tulaj-

donítson különösebb tendenciát. Időközben találkoztam itt kedves bátyjával s általa üdvözöltettem és üzentettem Önnnek. A lapnál holmi átszervezések történtek s így késtünk a megjelenéssel. Közben az anyag annyira összetorlódott, hogy az Ön már annak idején kiszedett cikke emiatt kellett, sajnos hogy kimaradjon. Az ilyen technikai akadályokat meg kell Önnnek értenie és nem szabad miatta haragudnia. Természetesen továbbra is kérem a velünk való együtt dolgozását. Ha lesz valami nekünk való cikke küldje el, köszönettel fogadom.. Nagyon félre értene engem, hogy nálam bármiféle mellék gondolatok szerepelhetnek is munkatársaimmal szemben. Önt pedig ma is épp úgy mint azelőtt a lap munkatársai közé számítom.

Külömben [!] hogy megy ott a sora? Örölnék neki, ha nagy küzdelmei árán minél előbb és minél teljesebben elérhetné céljait. Mindig is örültem annak hogy Önben egy dolgozni szerető magasabb célkitűzésű embert ismertem meg. Hiszen tudjuk, milyen kevesen vannak ma ilyenek a fiatalság között. Kérem Önt, ha ideje engedi írjon nekem többször is s amint alkalmam lesz hozzá én is válaszolni fogok.

Ezzel a levéllel egyidőben föladtuk a 12, 13 és 14 es számot. Elvtársi üdvözlettel köszönti:

Kassák Lajos

(Hátoldalon: érkezett 1930 végén)

2.

Géppel írt levél

Dátum nélkül

Kedves Beregi elvtárs,
kedves levelét megkaptam, nagyon helyes, hogy írt és így megint meg van közöttünk az összeköttetés. Némi tévedésben van afelől, mintha a „Munka” időközben szünetelt volna. Hogy ön nem kapta meg az azért van, hogy annak idején néhány szám visszaérkezett a maga címéről és ezért beszüntettük a küldését. Elköltözött talán a régi lakásából?

Mindenesetre most pótlólag küldök néhány számot visszamenőleg, kérem nézze át és szeretném, ha küldene nekünk való írásokat. Lehetőleg nem politikai, hanem kulturális kérdésekről, persze szocialista szemszögből tárgyalva a kérdést. Ott most elég mozgalmas az élet, bizonyára akad megírásra érdemes anyag. Lehetne írni a párisi egyetemi életről, milyen összetételű a diákság, milyen irányú és milyen nivójú előadások dominálnak, milyen a diákság szelleme kulturális, politikai és társadalmi téren? Jó lenne egy körinterjút [!] csinálni Gide Malraux, Jules Romains, Romain Rolland, Aragon, Nizan, Giono és hasonló írókkal. Azt hiszem ebből az anyagból nagyon érdekes négy-öt oldalas cikket lehetne írni. Ugyanígy egy-egy filozófust vagy tudóst is meglehetne interjúolni. Nagyon jó lenne ugyanis meginterjúvolni egy-egy odaérkezett vagy ott tartozkodó idegen személyiséget. Természetesen a kérdéseket a mi szempontunk szerint kellene feladni. Az ilyen cikkek nagyon nagy szolgálatot tehetnének az itt élő és sok mindentől elmaradt fiatalságnak. Hangsúlyozom, hogy a tudomány és művészet minden komoly ága és jelensége érdekel bennünket. A zene éppúgy, mint a mérnöki tudomány, a biológia épenúgy, mint a pszichológia. De arra nagyon megkérem, hogy az anyagot tárgyszerűen, minden külső agitációs célzat nélkül dolgozza fel, felfogásom szerint a dolgoknak, tényeknek önmaguk jelentőségükben megvan az agitációs erő, külön pártszempontú kihangsúlyozására tehát semmi szükség. Ha bizonyos kérdésekről önálló tanulmányfélét ír kérem, hogy akkor is a tudományos megismerésén, az analízis mélységén és a szintézis gazdagságán legyen a hangsúly. Ha szocialista dolgoz fel valamely tudományos kérdést, akkor szocialistaságunk külön hangsúlyozására nincs szükségünk. Hiszen Marx sem azért volt nagy, mert szocialistának vallotta magát, hanem azért mert úgy látta meg a fennálló társadalom szerkezetét, ahogyan azt polgári elődjai meg sem láthatták volna. Ezek után pedig újból kérem küldjön írást, nagyon gondosan megmunkált és tárgyszerűen felfogott írást.

Küldeményét várva sokszor üdvözlí:

Kassák Lajos

Üdvözli Simon Jolán.

(*Kézírással*)

(*Hátoldalon: érkezett 1931-ben*)

3.

Géppel írt levél

Légiposta borítékkal; 1961. aug. 6. postai bélyegző

Kedves Beregi Tivadar, végre hogy évtizedek múltán élet-jelt adott magáról. Örülök neki, hogy barátságban van Lacival,¹ ő nagyon derékul viselkedett. Valamint annak is örülök, hogy a Jeanne d'Arc vers tetszett Magának, mindjárt hozzá is látott, hogy franciául is megjelenhessen. Nagyon itt lenne az ideje, hogy az Egy ember élete című könyvem (Gyermekkor, Kamaszévek, Csavargások) franciául megjelenhetne. Felhívom rá a figyelmét, talán segítségemre tudna lenni abban, hogy ezt a dolgot megvalósítsuk. Azt hiszem, sikere lenne.

Maga különben mit dolgozik, foglalkozik-e még olyan szenvedélyesen a filozófiával, mint annakidején tette itthon.

Szeretném, ha időnként egy-egy levélben továbbra is hírt adna magáról.

Szívélyesen üdvözlí Kassák Lajos

4.

Géppel írt levél

Kedves Beregi Tivadar, megkaptam hosszabb levelét, amelyben jó néhány esztendő történetét felvázolta. Jól esik tudnom, hogy távol tőlünk idegenben gyökeret tudott verni. Úgy látszik, azok az emberek, akikben tehetség és akarat

¹ Itt és továbbiakban Laci néven emlegetett személy Gara László (*A szerk.*).

van, a viszontagságok közt is megállják helyüket és kialakul igazi egyéniségük. Én is visszaemlékszem azokra az időkre, mikor első kézírataival jelentkezett, bizonyos dolgokban a segítségére voltam s íme most, Maga is kész, hogy segítséget nyújtson az én dolgaim eligazításához. Valóban szeretném, ha az Egy ember élete című könyvemet franciául meg lehetne jelentetni. Az első három részre gondolok, (Gyermekek, Kamaszévek és Csavargások) ez így zárt egészet képez, lélektanilag és társadalomtörténetileg is. Nem provinciális munka és így hinni merem, hogy a franciáknak is érdemes lenne elolvasni. Tudom, hogy ilyen munka elhelyezése nem könnyű. De ha párisi barátaim közösen segíteni akarnak, akkor mégis megvalósítható lenne. Kérem, amennyiben módjában áll, vegye kezébe ezt az ügyet.

Örülnék neki, ha az N. R. F-ben megjelenne az Honegger-versem.² Az ilyen megjelenésre itthon is felfigyelnek. Erre pedig eléggé szükségem van. Sokat dolgozom, de mégis csak szűk kör az, amelyik itt a szélsőséesebb dolgokkal komolyabban foglalkozik. Az igények alaposan lecsappantak és nem szeretik az úgynevezett zavaró momentumokat. Irodalommal még csak boldogulok valahogyan, de sokkal nehezebb a festői érvényesülés, az új irányzatokat nem értik meg, vagy nem akarják megérteni. Bizonyos mértékig magától értetődően bénítóan hat rám, de gondolom, Maga ismer annyira, hogy feltételezi, nem hátrálok meg a nehézségek elől. Bizonyos variánsokkal ugyanazon az úton járok, amin fél évszázaddal ezelőtt elindultam, de gondolom, gazdagabb mondanivalóval és tökéletesebb formában. Nagy baj, hogy a nyilvánosságra került műveknek alig van komolyabb visszhangja. Ha komolyabban izgatna a napi siker, vagy egyéb érvényesülési lehetőség, akkor már rég kiapadt volna bennem az alkotó szellem, de mivel elsősorban a magam örö-

² Kassák *Honegger zenéjét hallgatom* című verse végül is nem a N. R. F.-ben jelent meg, hanem André Land fordításában az *Anthologie de la Poésie Hongroise*-ban.

mére dolgozom, fáradhatatlanul folytatom a munkát és kiásom magamból mindazt a mondanivalót, amit még érdekesnek tartok kiásni. Azt, hogy mi minden történt velem időközben, nem lehet így levélben elmondani, inkább csak azt tudom érzékeltetni, hogy az vagyok, aki voltam s valószínű, hogy már nem is leszek másmilyen. Ha egyszer rákényszerülök, hogy végleg letegyem a tollat és ecsetet, remélem, azt mondhatom majd, szétszítottam mindenemet, amim volt s akár a pokolba is nyugodtan alászállhatok.

Talán érzékeltetni tudtam valamit életem valóságából és szívesen veszem, ha levélváltásunk időnként megismétlődhet. Ha nincs jobb dolga, írjon. Addig is

szívélyesen üdvözlí

Kassák Lajos

Budapest 1961 aug. 30.

5.

Géppel írt levél

Kedves Beregi Tivadar, minthogy bajaim nehezebbik felén túljutottam, most már magam köszönöm meg fáradozását, amit érdekemben s talán nem szerénységtelenség, ha azt mondom, ezzel együtt a magyar irodalom érdekében tesz.

Örömmel tölt el, hogy foglalkoznak az Egy ember élete francia nyelvű kiadásával. A közeli napokban elküldök belőle egy példányt, az Ön címére és egyet Laci barátunk címére.

Tőle is kaptam levelet, melyben szintén közli, hogy meg kívánnak jelentetni egy verseskönyvet tőlem francia fordításban. Megírtam neki, hogy amennyiben csak lehetséges, mindent megteszek, hogy segítségére legyek e könyv mielőbbi létrehozásában.

Örülök a Maga tervének, hogy francia folyóiratban hozza verseimet. Kérem, ha megjelenik, küldjön a lapból egy példányt.

Paulhan viselkedését nem értem. Ugyanis 1960 áprilisában feleségem Párisban volt, felkereste, átadta neki Gy.

Berci³ üdvözlétét, s néhány Lacitól kapott versem francia fordítását. Ő akkor átfutotta, érdekeseeknek találta azokat s megígérte, hogy komolyan fog velük foglalkozni. Feleségemnek hamarosan haza kellett jönnie, így még egyszer nem kereshette fel. P. bizonyára az egészről megfeledkezett. Azonban, mikor Maga említette a nevemet és átadta neki a Honegger-verset, mégis emlékeznie kellett volna.

Már régóta az az érzésem, hogy valakik elgáncsolják kinti dolgaimat. Konkrét személyekre gondolok és nem általánosságban beszélek. Némely pozitív jelét látom ennek. De mindegy, csak tudja, az ember szájában néha keserű ízt érez. Azok, akik itthonlétük idején az „eszme” és zsíros keresetük nevében „feszítsd meg”-et kiáltottak rám – és igazán merő véletlenség csak, hogy élek – hogy ugyanazok avatkozzanak most is rosszindulatúan ügyeimbe – ma is biztos fedezékükből és ugyancsak zsíros keresetükben lubicokolva, ezt ma már nehezen viselem el, hiszen túl sokat kellett elviselnem egész életem során.

Mindenesetre a francia elismerés nemcsak azért fontos nekem, mert igazi testvéreimnek őket érzem irodalomban és festészetben egyaránt, hanem mert kárpótlás lenne az itthon ért sérelmekért. Szeretném, ha ezt a kárpótlást a sors megadná nekem.

Még egyszer köszönöm, hogy foglalkozni kíván dolgaimmal.

Remélem, hamarosan alkalmunk lesz személyesen beszélgetni, ugyanis feleségemmel együtt úgy terveztük, hogy 1962 júniusában – ha semmi nem jön közbe – Párisba utazunk ottani festőbarátaim meghívására.

Budapest, 1962. I. 11.

Szívélyesen üdvözlí

Kassák Lajos

U. i. Ezúttal feleségem fekszik mellhártyagyulladással, ezért az ő üdvözlétét is továbbítom.

³ Gyergyai Albertről van szó.

6.

Légipostai, géppel írt levél

Kedves Beregi Tivadar, nem tudom megérteni, miért nem kapok sem Magától, sem Lacitól levelet, kíváncsi lennék soraikra. Magának megígértünk ismét két kötet önéletrajzot s vagy két hónappal ezelőtt egy szobrász barátunkkal (Barta Lajos) el is küldtük. Nem tudom megkapta-e már tőle. Ha nem, úgy reklamálja meg nála, itt küldöm Párisi címét: Barta Lajos C/o André Rozsda 11 rue de L'Épargne Chatillon sous Bagneux (Seine) Kérem írja meg, sikerült-e végülis a könyveket megkapnia. Írta, hogy elküldi a rólam írott cikkét de mindmáig nem jutottam hozzá. Szeretném, ha arról is értesítene, hogy mi van Laci nagy antológiájával, mikor jelenik meg. Még ebben az évben mi Párisba utazunk és így remélhetőleg személyesen beszélhetünk meg némely dolgot.

Én két hónapig kórházi beteg voltam, most olyan lábadozó állapotban vagyok, de már dolgozom mind az irodalomban, mind a festészetben. Ennek az évnek a végén, vagy a jövő év legelején retrospektív kiállításom lesz Párisban. A kiállítási vonalon szépen propagálnak ott és eredményesen, szeretném, ha az irodalmi vonalon is elérhetnék valamit. Ehhez maga és a Laci segítségére lenne szükségem s kérem legyenek rajta, hogy valamit az irodalmi vonalon is elérhessek. Egy verseskönyv megjelentetését hamarosan nyélbe lehetne ütni, ennek a lehetőségét maguk vetették fel s én örülnék neki, ha sikerrel meg is lehetne valósítani. Ha teheti válaszoljon levelemre és

fogadja szívélyes üdvözetemet

Budapest 1962 VII. 6.

Kassák Lajos

7.

*Postai levelezőlap**Autográf**A postai bélyegző dátuma: 1963. január 16(?)*

Kedves Beregi Tivadar

megkaptam levelét és kérem ne haragudjon, hogy neve kimaradt a fogalmazványból. A régi katalógusból a galériában írtuk ki a neveket. Maga akkor még nem írta meg az említett cikkét. *Most bele írtuk a névsorba.* Nincsen semmi baj. Köszönöm, hogy figyelmeztetett.

Mikor találkozhatnánk? Szeretném, ha Gara is velünk lehetne egy kávéházban. Kérem értesítsen egy időpontról.

Feleségemmel együtt sokszor üdvözljük

Kassák Lajos

8.

*Postai levelezőlap**Autográf*

Kedves Beregi Tivadar

Párisban vagyunk és szeretnénk Magával találkozni. A PEN klubban lakunk. Ha tud telefonáljon: ELY 59–03

Reggel 9^h – 10^h között

Üdvözlí

Kassák Lajos

1693[!] I. 18.

BEREGI TIVADAR

„NE HAGYD ABBA!”*

VERES PÉTER LEVELEZÉSE

GARAI ISTVÁN TANÁR KÖLTŐVEL 1956–1968-IG

Félreértések elkerülése végett már az első sorokban jelzem, hogy a címben említett „tanár költő” én magam volnék. 1915-ben a szlovákiai Nagyölveden születtem. Egyetemi tanulmányaimat Pozsonyban és Budapesten végeztem.

Írásaimról Veres Péter nem egy alkalommal azt mondta, hogy sok a sérelmi érzés ebben a költészetben. Dehát mi volt az a sok sérelem, amely az első világháború után az északi végeken született nemzedéket, s köztük engem is ért már a krisztusi életkor betöltéséig?

Az 1938-ban megnagyobbodott ország népének örömein igen gyorsan túljutottam. A nagybirtok, a szegénység, a szociális kérdések kezdtek érdekelni. Az 1944-ben megjelent, ilyen tematikájú verseimet is tartalmazó könyvemet (*A nyugatra szálló fellegekhez*, Bács-Petrőc, 1944) a cenzúra beavatkozására a nyomda nem adta ki: később Újvidékre szállították és elkobozták. A háborúból, a hadifogságból való visszatértem után állást nem kaptam szülőföldemen, áttelepítettek Magyarországra. A fájdalom megírás után kiáltottak. Ez kapott hangot a *Mesekirály* c. könyvemben (Békéscsaba, 1948). Az ügyesség elkobozta, engem két évi börtönre, állásvesztésre és 10 évi politikai jogvesztésre ítélték. A törvényi mentesítést — hatalmas harcok árán — tíz év múlva megkaptam, tanári állásom visszanyertem.

A levelezésről

Veres Pétert először 1939. augusztus 14-én láttam Kassán egy diákkongresszuson. (A keltezést azért tudom ilyen pontosan, mert az ott tartózkodó Horváth Béla katolikus költő a *Szabadító angyal* c. verseskötetével ajándékozott meg. Az ajánlás mellett a keltezést is feltüntette.) Az aszkétikus külsejű paraszttíró rám igen nagy hatást gyakorolt. A következő év húsvétján máris előadást tartottam róla szülőfalumban: Nagyölveden, mint harmadéves magyar–szlovák szakos, budapesti egyetemi hallgató. (Az alapvizsgát még Pozsony-

* Amint a szerző maga is megállapítja, Veres Péterrel folytatott levelezése sok problematikus elemet tartalmaz. Közlését mégis fontosnak tartjuk, részben dokumentum-értéke, részben elvi következtetései (séreلمي líra és közérdek, közérdek, közélet, igény és művészi érvényesség stb.) miatt.

A szerk.

ban tettem le 1938 őszén.) Az 1940/41-es tanévben a budapesti Királyi Pál utca 12. szám alatt székelő Bolyai Kollégium lakója lettem. Itt az volt a szokás, hogy a vezetőség (Boros Lajos és Fehér Gyula) neves előadókat hívott meg, hogy előadásuk után egy-egy kérdést tüzetesen megvitassunk. Pontosan emlékszem: ebben az évben járt köztünk Erdei Ferenc, Móricz Zsigmond, Sinka István és — Veres Péter is. A bolyaisták között határozottan nagy tiszteletnek és szeretetnek örvendett „Péter bácsi”, aki tőlünk körülbelül két évtizeddel lehetett idősebb. Már akkor megjelent könyveit szinte egymás kezéből kapkodtuk. Ugyanekkor került hozzám — azt hiszem Püski Sándortól, akinek könyvraktárában segédkeztem egy alkalommal — Péter bácsi és Püski együttes fényképe. Hogy e képet megőriztem, Péter bácsit ez meghatotta, s egy alkalommal a legújabbakból kettőt is küldött meleg ajánlással.

1956 őszén én kezdeményeztem a levélváltást, amely — néhány éves megszakítással — 1968-ig tartott. Veres Péter akkor a Magyar Írók Szövetségének elnöke volt. Felmerül a kérdés: miért akartam kamatoztatni a csaknem egyoldalú ismeretséget levelezésemmel egy jelentős intézmény élén álló, országosan ismert íróval? — Azért, mert reméltem, hogy a szlovákiai magyarság kitelepítését érintő könyvem büntetőjogi következményei alól szabadulhatok ezáltal — és később tanári állásom is visszanyerem. Ez azonban csak jóval később következett be.

Jómagam két hosszú levelét és tucatnyi levelezőlapját őrzöm.

Sokan tudják Veres Péterről, hogy embersége és szerénysége, mások iránti figyelmessége és segítőkészsége következményeként elvi kérdésnek tekintette, hogy csaknem minden hozzá fordulónak — írójelöltnek, panaszosnak, sérelmeit előadónak — válaszlevelet vagy válaszlevelezőlapot írjon. Gyakoribb volt a levelezőlap küldés, ám jelentősebb ügyekben terjedelmes levelekben is kifejtette véleményét. Most, hogy újraolvasom mind az ő, mind a magam leveleit, meg kell állapítanom, hogy kétségtelenül kordokumentumként is szerepelhetne e levelezés teljes anyagának a közreadása, ám ez terjedelmi és egyéb okokból nem lehetséges: a magam levelei túl hosszúak és sok panaszt, sérelmet tartalmaznak. Viszont Veres Péter levelei — ha nem módosítják is írói arcát, de erkölcsi-politikai énjéhez értékes adalékként szolgálhatnak.

Most pedig következzenek a levelek megírásuk sorrendjében.

1.

Kedves öcsém!

Egyelőre csak nyugtázom a küldeményt. A levelet és a Mesekirály címverseit elolvastam. Erőt és eredetiséget érzek

benne. És persze „túlpolitizált” emberi lelket. Erre ennek a léleknek oka van, de ezt nem mindenki látja be. Egyszóval nem merek ígérni semmit, hiszen még nem is tudom, mi van a zsákban. Tele vagyok gonddal, bajjal – ne vedd hát rossz néven, ha nem lesz azonnali eredmény. Nem tőlem függ! Nekem semmi hatalmam – s szavam is csak elszáll a szélben.

1956. okt. 1.

Üdv. Veres Péter

2.

Kedves öcsém!

A tegnapi futtában írt lap után, most íme másik lapot kellett írnom. Ámbár a hozzád hasonló ügyes-bajos emberek-től is –, de azoktól is, akiknek csak olyan bajaik vannak, hogy írók szeretnének lenni, olyan tömegirományt kapok – különösen a közgyűlés óta –, hogy már alig bírok úrrá lenni a levélanyagon, mégis a tegnapi beletekintés után átfutottam a többi verses füzetedet is, meg az okmányaidat is. Mindezeket én átadom Erdei Sándor főtitkárnak, mert a hasonló ügyek elbírálása az adminisztráció kötelessége. (Remélem, most már jobban teljesíteni fogja, mint eddig. Persze nem szabad elfelejteni: az Írószövetség csak egy egyesület és nem hatalmi intézmény.) De ugyanakkor a saját fejemre ütök: itt valamit nem értek. Hogy lehet az, hogy én, aki önmagam előtt még most is, öreg fejjel is úgy tetszelgek, hogy jó emlékezetem és jó szemem van, egyáltalán nem emlékszem rád? De Nagyölvedről jut eszembe egy másik felvidéki fiúnak: Ölvédi Jánosnak a neve. Mit tudsz róla? A Márciusi Front körül hallottam a nevét. A tiédet nem hallottam. Pedig ezekben a versekben erő és eredetiség van. Nem nagyok, de jók és igazak. Persze mind saját kiadásodban jelent meg: ez kész szerencsétlenség induló költőre. Soha se próbálkoztál a folyóiratoknál? – Nos, nem tudom, lesz-e eredménye, de megpróbáljuk. De te is harcolj és ne szégyenkezz, mert ezer itt a baj. Üdvözlettel Veres Péter (Bélyegző kelte: 1956. okt. 2.)

3.

*Ajánlott levél a Magyar Írók Szövetsége cégjelzéses papírján.
1956. okt. 11.*

Kedves öcsém!

Amint azt hiszem megírtam, a múltkori küldeményedet átadtam Erdei Sándor főtitkárnak azzal, hogy fordítson rá gondot minden vonatkozásban. Persze meg kell hogy mondjam: az Írószövetséget, különösen a közgyűlés után elárasztotta az a sok baj, amely az országban összegyűlt — és pedig nemcsak a félreszorított írók bajai özönlenek ide, hanem a szerencsétlen parasztság kínjai is. Egyebekről nem is szólva. Mit tehetünk? Hatalmunk semmi. Az Írószöv. csak egy egyesület és egyelőre szellemi hatalma van valamelyes. De milyen nehéz a jóakaratot intézkedéssé változtatni. És aztán akármennyire hirdetik is — mondjuk Háty Gyuláék is — az igazmondást, de azért ők se szívesen látnák, ha elkezdenénk egyszerre csak minden kérdésben az igazmondást, és elkezdenénk kérdezgetni, kik szerkesztik a lapokat, kik terjesztik a „kultúrát” és a többi?

Mindezt csak azért, hogy ne legyenek illúzióid — nem olyan egyszerű dolog az emberség és az igazság érvényesítése. Boros Lajosra emlékszem, de nem tudom, hova lett. Fehér Gyula újságíró valahol. Régebben parasztpárti megyei titkár is volt. Nem sok vizet zavar. A békéscsabai dologról¹ semmit sem hallottam. Pedig nem hiszem, hogy elfelejtettem volna. Betkóra és másokra is emlékszem onnan.

A versekről nem írtad meg, mit csináljak velük. Nem hiszem, hogy közölnék. Hogy miért? A magyarázat hosszú volna s neked magadtól is érezni kellene. Pedig különösen „A magvukirtók haláltánca” nekem nagyon fontos és nagy

¹ Ez a „békéscsabai dolog” az volt, hogy engem a Parasztpárt 1947-i tagrevíziója során nem igazolt a *Lángoló erdők* c. kötetemben található korábban írt, de csak akkor kiadott „istenes verseim” miatt.

ügyet markol meg. (Nem tudom ismered-e az én felfogásomat ebben a kérdésben?)

De a vers mégsem olyan győzedelmesen szép, hogy le tudná győzni a témában rejlő veszedelmeket. Gondold át újra és írd meg szebbre, nagyobbra. Gondolj az Illyés Gyula szekszárdi menyecskéjére. Nagy vers és benne van az is, amit te mondasz, csak nem így. Ez így nagyobb volna, de ézsaiási hang kellene hozzá. Mi a baj az egész költői világodban? Szerintem a mindenütt kiérezhető egyéni sérelmi érzés. Van okod rá, de ezt az olvasó nem tudja. S ha a saját fájdalmaidat nem tudod közügygyé emelni, akkor hiába minden szenvedésed. — Nem tudom, értesz-e engem, vagy újabb töviseket szúrok a szívedbe? Nem is folytatom tovább a tanácsadást, csak azt azért hadd tegyem még hozzá, hogy ha nem veszed szerénytelenségnek, gondolj az én életutamra. Még 1945 után is! Nem tudhatod, milyen megaláztatásokat kellett elviselnem műveletlen és korlátolt emberektől, akik amellett nem is konyítottak a magyarsághoz, mint nemzethez és emberi közösséghez. Vagy arról beszélek, hogy leégették fejem fölül a házat, máskor kigyulladt a miniszteri szoba, harmadszor a nevemben és aláírásommal — amelyet persze hamisítottak — gyalázó levelet küldtek a szovjet nagykövetnek. Aztán spiclikkel vettek körül. Nem olvastad az Almáskertet? De hagyjuk, majd ha élünk, megírjuk. Csak azért mondtam el, vizsgáld meg a Három nemzedéket, Almáskertet, Rossz asszonyt, Pályamunkásokat s a többit, hogy kiérződik-e belőlük a személyes sérelem, a megtaposottság. Gondolkozz ezen és ne engedd, hogy úrrá legyen rajtad az a szemlélet, ami már majdnem üldözési mánia sok magyar értelmiséginél (és ennek Szabó Dezsőnél is, Németh Lászlónál, Sinkánál, Erdélyinél és nálam is megvan a tárgyi alapja), mert így nem lehet győzni. Gondolj a Számadásra — azt írod, olvastad — „Különbnek lenni”. Nehéz, de ez kell, más-különbben bennszülöttek maradunk... A fényképet visszaküldöm. Jó kép ez, nekem nincs meg. Küldök öregebb képeket is. Üdv. Veres Péter

4.

Levelezőlapon, postabélyeg kelte: 1956. X. 14.

Kedves öcsém!

Sietve küldöm ezt a lapot a tegnapi levelem után. Ez a Sió-vers igazi líra. Ebben már a személyes élmény közüggé emelkedik, mert benne van a lelki nemesség éthosza; az igazi szerelem, szívbéli érzés közügy, mert az ember olyan állatfaj, amelynek „erkölcse”, helyesebben éthosza van. Átadom valamelyik folyóiratnak. Mit gondolsz, melyiknek adjam? A Csillagnak? Most Kónya és Benjámin szerkeszti. Vagy az Életképeknek? Ez Kuczka Péter szerkesztésében novemberben indul. Tervezzük a népi írók új folyóiratát, az „Írás”t, de még nincs se engedély, se papír. Ha felszakadt benned a lélek, írd csak, írd – de ugyanakkor fékezz és rostálj is. Az I-ben és a III-ban nagyon szép, megragadó sorok és strófák vannak. A IX. is érett, szép és kevésbé szónokias. A XI. pedig majdnem megrendítő. Én azt mondanám, éld át az egészet és szüld újra. A szólamos részeket, a litániaszerűségeket hagyd el és tömöríts: nagy vers lesz! A Szabó Lőrinc individualista lírája bármennyire őszinte, engem hidegen hagy, de ebben benne van a varázs. Gondolkozz ezen! Üdv. Veres Péter

5.

Levelezőlapon. Postabélyeg kelte: 1963. V. 20. – Szolnok

Kedves öcsémbarátom!²

Egyelőre csak nyugtázom a levelét és a verseket. Nem voltam itthon és ezért késik a válasz. Most is mennem kell. (Szolnok, Karcag – könyvheti buzgólkodás, de én nagyon régen: 15–16 éve nem jártam ezeken a helyeken) és ezért elnézését is kérem. Emlékszem különben a jónéhány év előtti levelezésünkre. A levél többi részére most nem is térek ki,

² Hosszú évkiesés (1956–63) miatt vált át magázásra.

mert mindjárt mennem kell. A Ballada egy asszony visszeres lábairól című verset a köteg tetején azért elolvastam. Szép, igaz.

Üdvözléttel: Veres Péter

6.

Kedves öcsémbarátom!

Elnézését kell kérnem a késedelmes válaszáért. Mint már írtam, nagyon hajszás volt ez az egész tavasz. Most egy hétre idemenekültem Balatonakarattyára, hogy dolgozzak is valamit. (Közben meg kellett kapálnom a kertet is, az is dolog.) Voltaképpen nem is értem, hogy miért nem közlik a verseit. Vagy nem is próbálkozik? Nem hiszem, hogy olyasfajta káderezés folya, mint azelőtt, hogy ti. nem a verset nézték meg előbb, hanem azt, hogy „ki ez a pasi?” honnan jött? mit csinált meddig, nehogy a szerkesztő üsse meg érte a bokáját. Úgy látom, olyan emberek írásai is megjelennek már, akiket azelőtt távol tartottak az irodalomtól.

Azt hiszem azonban, más itt a baj. A szerkesztők nem tudnak letenni arról, hogy az elfuserált előbbiek helyett megint csak ők neveljenek maguknak írókat, költőket, akik majd pontosan azt fogják írni, amit ők kívánnak, amit úgyszólván megterveznek. Persze csalódnak, újra és újra csalódnak. Vagy a „futtatott” fiatal írók, költők tehetségében vagy abban, hogy azok az ő nótájukat fűjják. Hogy lepik el az újabb és újabb verselők a magyar irodalmi mezőket, miközben maga az igazi költészet, az amelyik még holnap is költészet lesz: pang. Nemcsak alulról, a nép — az olvasók — felől veszi körül a süket érdektelenség, hanem felülről is, mihelyst úgy érzik, hogy ez se az lett, amit akartunk s vártunk.

De térjünk a tárgyra:

Ha én lennék szerkesztő valahol, A sértettség mélyeiből címűt okvetlen közölném: szép és igaz írás. Tiszta szív hangja. A Meditáció is! Persze, sejtem a szerkesztők szempontjait: *szubjektív, személyes líra!* Dehát Istenem, milyen legyen a

líra? Nem szubjektív és személyes a Majakovszkijé? Hát az Attilaé? Vagy az Illyés Gyuláé, Szabó Lőrincé — Petőfiről, Csokonairól nem is szólva! Még Horatius is ezért él örökké! Az Erdőtüzek lám, hasznos is. Talán a kelleténél is tankölteményibb. De szép sorok vannak benne. Én tudom, mert szeretem az erdőt, s az Alföldfásítás országos felügyelője is voltam. Gondolom, ezt azért valahol leközlötték. (A kommunista köpönyeg alatt rejtőző sznob-literátor persze erre meg azt mondja: kár, hogy didaktikus!)

A Stafétázó is közlésre méltó, a Dugovics posztján is, de tulajdonképpen mindegyik. Nem gyerekdolgok ezek már. S ha mégis mondhatnék valamit most már nem a szerkesztők érveiből és csengetéseiből, hanem a magaméból, az a következő lehetne: A tegnapi történelemből és a tegnapi életérzésből (amelyet emberileg teljesen indokol a kegyetlen egyéni sors) származó szólamszerűségek, eszméknek, gondolatoknak, jelszavaknak (nép, szabadság, igazság, emberség stb.) *halálos komolyan vevése* szép erény. (Háromkötetes regényt írtam a „balogságról”. A Balogh-család története.) *„Megdögölni lehet, de rongy emberré válni nem lehet”* — írtam ebben egy helyen és idéztem már sokszor. — Ez vagy te. Ez vagyok én is, de nekem szerencsém, hogy paraszt vagyok s a munkásmozgalomban nőttem fel. És persze talán rugalmasabb természet is vagyok. *„Meghajolni, de önmagunkat fel nem adni”*. (Olvasónapló, Indiánok stb.) A Negyvenesek nemzedéke meg is mondja, amit én e levelem elején mondtam. Gyerekeket futtatnak, mert azt hiszik, azokból lesznek majd jó igáslovak, akik a hazugságok nehéz szekerét is bírják. *„Igaz haragomban”* stb-re mit mondanak a szerkesztők: ez egy naiv ember, maradjon magának, csak a baj szaporodik vele!

„Consummatum est”: szívemből szól, jól tudod s véresen igaz. A lányaimnak 4—4 van, (az ötödik az egyiknél meghalt a háború idején, a másiknál most van várandóban), s mindegyik emellett házépítésbe is kezdett. Évek óta építik. Főleg a nyári szabadságuk idején és vasárnaponként. *„Négy ór”*.

Ez is. Nem „verselés”, hanem igaz szó. A „Merénylet” is. A többi is.

De mit mondhatnék még, aminek valami haszna lehetne? Tanácsot nem merek adni. Okos ember vagy, író módra is intelligens, de a bőrdőből nem bújhatsz ki. Lelkialkatod kalodájába vagy zárva. És ez ma a szerkesztőknek: vészes, vádoló szubjektivizmus. Nem lehet rajtad változtatni, tehát nem lehet rajtad segíteni, ezért nem is érdemes veled — nekik foglalkozni. Nem lehet belőled használható embert faragni, amint már mondtam.

Mit tudnék én ehhez még mondani? Metamorfózis, de nem olcsóbbra, hanem magasabbra! Dialektikus látás, dialektikus életérzés, történelmi jelenlét, a „szellem stratégiája” — mit mondjak még?

A saját énedből, a saját természetedből kell kiindulni. A túlságosan sérelmi töltésű verseket, amelyeket — tudom — muszáj megírni, nem muszáj elküldeni. Tudnod kell, hogy mit közölhetnek le. Szűk a világod, önmagad körül keringsz, ez becsületes dolog, de nem elég! Tele a világ ténnyel, jelenséggel, fűkkel, fákkal, virágokkal... Értsd jelképesen: mindennel. A szubjektív igazságoknak az objektív meglátásokadnak jogcímet. De mindezt te is tudod, minek prédikálok!

Balatonakarattyá, 1963. jún. 10. Üdvözlettel: Veres Péter. Ui. Nem írtad, a kézirattal mit csináljak? Visszaküldjem vagy elküldjem valamelyik kiadónak vagy szerkesztőségnek? Ebben az összeállításban reménytelennek érzem.

Még egy ui. Elnézést, amiért az írás hevében tegezésre váltottam át. Nem vettem észre. Maradjon így. Lehet, hogy már előbb is tegeztelek.

7.

Levelezőlap. A bélyegző kelte: 1963. VII. 17.

Haj, haj kedves öcsém, minden okod megvan rá, hogy azt mondd: ez is csak olyan, mint a többi! No egyszóval az egyik kéziratcsomagod kinn maradt Akarattyán, a másik meg,

amelyik ide érkezett, itt maradt Pesten. Közben sok más kötelesség — írói és másféle — kötött le. Holnap pedig kora reggel megyek az Alföldre és néhány napig odaleszek. (Gyerekeim vannak odalenn és képviselő is vagyok.) Éppen csak hogy bele tudtam nézni a második küldeménybe. A levelet persze elolvastam. Most már másodjára, mert a múltkor már volt a kezemben. Sajnos, amint — azt hiszem — tudod, nincs se titkárom, se kéznél lévő gépíró: mindent magamnak kell csinálni. De ettől eltekintve, amint jól sejtet, ez a keserű hang, ha ezerannyira igaz és konstruktív is, nem megy. Csak azokon kapnak, akikről úgy vélik, „meg lehet nevelni”. Égbekiáltó naivitás, hisz akit meg lehet nevelni — íróban — azt már nem is érdemes megnevelni, de ebből nem tudjuk őket kigyógyítani. Most abbahagyom, de majd visszatérek rá. Veres Péter

8.

Levelezőlap. Postabélyegző kelte: 1967. I. 20.

Kedves öcsém!

Bizony, bizony igazad volt a kísérőlevélben: immár hetek óta egyebet se csinálok, mint azzal foglalkozom, hogy 70 éves vagyok. Illetve hogy az ezzel kapcsolatos és nemcsak üdvözlő, hanem választ is kérő levelekre válaszoljak.

A tiédre sem halaszthatom tovább a köszönő választ, ámbár a verseket még nem olvashattam el. A levelekre azonban muszáj válaszolni, mert addig nem tudok a magam munkájához fogni, amíg a mások dolga az asztalomon van. Mégis, miközben ezt a levlapot írom — belenéztem az Anyanyelv c. versbe. Igen: ez érett, szép, igaz beszéd. Kár volna, ha a fiókban maradna. Az se ártana, ha még elő-elővenné és valamiképp gazdagítaná. Én például a „drága szent kenet” régies szólamot mással helyettesíteném. De ne avatkozzunk bele! Üdv. Veres Péter

(Levelezőlapon az író keltezése és a bélyegző kelte azonos: 1967. I. 20.)

9.

(*Levelezőlap, a postabélyegző kelte: 1967. I. 20.*)

Kedves Garai István!

Olvasom a többi verset is. Most az Izisz van előttem. Szép és igaz írás ez: Vörösmarty lelkülettel írták. (Nem Vörösmarty-utánzás). Sok megragadó költői kép, hasonlat, eredeti kifejezés („hogyan elszikkadnom homokon nem kellett, s hogy nem maradtam teve-csontváz mellett”) van benne, *de költőies szólamokkal keveredve*. „Mint fészekaljnyi pihés kis madár a lucernásban, míg anyjára vár” — de én így fejezném be valahogy: „ki zsákmány után jár az életmezőben” vagy valami hasonlót, mert így homályos a sor: ki az alany, az anya vagy a kiscsibék?

„Ó két harang!” Remek, de a csodás szó már túlhasznált, banális. És így tovább: gyöngyök és kavicsok... Végülis: úrrá lesz a költőn a retorika, aminek okát, forrását ismerem, értem — hogyne, hisz negyven éve birkózok véle, de mint már sokszor elmondtam: a retorika a költő — és az író — legnagyobb ellensége, mert őt magát is megtéveszti. (Lásd Vörösmartyt, Petőfit, Adyt, Illyést!) Bocsáss meg ezért az önkéntelen tanácsadó modorért, de ha már egyszer elküldted a verseidet, nyilván azért küldted, hogy lássam és szóljak róluk. A kisebb versek érettebbek. Ne hagyd abba!

Üdv. Veres Péter

10.

(*Levelezőlap. Postabélyegző kelte: 1968. nov. 18.*)

Kedves öcsém!

Rég nem hallottam rólad. Egyelőre azt kérdezném, ezek a versek voltak-e már szerkesztőknél? És mit mondtak, ha egyáltalán mondtak valamit? Ez a gondolkodás és ez az életérzés nekem (eltekintve a majdnem mindenütt jelenlévő és jogos sérelmi alapérzéstől) nagyon szívem szerint való. Legfeljebb azt jegyezném meg, hogy az író a költő — lírája

erősen közéleties ugyan, de elsősorban nemzetközösségi és népi-forradalmi értelemben, és ez azokon a helyeken, ahol döntenek, ma még nem cikk. Illyésnek elnézik, de csak neki! – és nincs tovább. Tőlem – nem lírában – szintén leközlnek egy és mást, de én nagyon tudok fogalmazni, ha szabad ezt mondani – és amellet a szocialistaságom mind kevésbé vitás az értelmes vezetők előtt. Mint vers, nekem a Katona érződik kimagaslóan jónak. Konstruktív írás, de ha akarom, satírának is tekinthetem. Nem próbáltad megjelentetni? Üdvözlettel: Veres Péter.

11.

Kedves öcsém!

Elnézést a késésért. Odajártam az országban (Szeged-környék, Győr, Balmazújváros) és nagyon felszaporodott a postám, mert én helyettem senki sem írhat választ. Azt írod: a Kortárssal is, az Új Írással is volt már levélváltásod. Annak tehát nem volna jó íze, ha én a saját „tekintélyemmel” „nyomást gyakorolnék” a szerkesztőkre. Mellesleg füttylénének rám. A saját kézírataimat is visszaadják, ha nem fér bele a „profilba”.

Egyébként onnan, veletek vizavi, a Balaton északi partjáról Illyés Gyula már beprotezsált egy költőt, azt hiszem, a Kortárshoz – és mi lett belőle? Pár verse befutott, utána semmi. Ellenben próbálkoztál-e már a Jelenkornál, Alföldnél, Életünknel? Vagyis: hova küldjem? A versek jók és főleg eredetiek, de ez ma nem elég. Hogy mi kell? Óh! Üdv.: Veres Péter
1968. december 4.

12.

Levelezőlap, a postabélyegző kelte: 1968. december 16.

Kedves öcsémbarátom!

Elküldtem a verseidet az Alföldnek, de megvallom, nincs sok reményem. Nem tudnám hamarjában pontosan megmagyarázni, de én is érzek valami olyasféle „de”-t, mint a

szerkesztők. Mi lehet ez? Talán a sérültség érzése túlerősen érvényesül a versekben, vagyis az áttétel, a *transzformáció* nem tökéletes. Talán így világíthatnám meg: Ha az én természetes sérültségi érzésem (gondolj a Számadásra: szerelemgyerek vagyok!) és mindaz, ami egész életem során – sőt még ma is! – történik velem, nem transzformálódik és nem szublimálódik át egyéni bajból közüggé, íróvá lehettem volna-e? Aligha. Ne *túlpolitizált* érzéssel írd meg, amit meg kell írnod. Üdvözlettel: Veres Péter

GARAI ISTVÁN

VALLOMÁSOK A KÖLTÉSZETRŐL

1968 őszén egy irodalomszociológiai felmérés részeként 96 magyar költőhöz juttattam el (ebből 62 válaszolt) az alábbi kérdéseket:

1. Hány kötete jelent meg?
2. Véleménye szerint szüksége van-e egy költőnek ún. polgári foglalkozásra, és önmagának milyet kívánna?
3. Milyen korábbi (vagy jelenlegi) foglalkozását nem üzné szívesen?
4. Vállalná-e a vidékre költözést? (Ha jelenleg vidéken él, és alkalma nyílna rá, elköltözne-e Budapestre?)
5. A vidéken élés a fővárositól eltérő anyagi és publikációs gondokon kívül mit eredményezhet egy költészetben?
6. Melyek azok az események az életében, amelyek már saját megfigyelése szerint is többször nyújtottak jelentős élményeket?
7. Kedvenc foglalatossága szabadidejében (az íráson és olvasáson kívül).
8. Mi a véleménye a költészet hatékonyságáról napjainkban?
9. Mi a véleménye a költészet jövőjéről?
10. Milyen kérdéssel egészítené ki ezt a költőknek szánt felmérőlapot (s egyben válaszát is kérjük)?

A vizsgálat célja líra és életforma kölcsönhatásának elemzése volt. Bár a kísérő levélben jeleztem: névalírás nélkül is örülök a válaszoknak, a költők nagy része aláírta a kérdőívet.

Az elmúlt másfél évtized alatt a címzettek közül többen meghaltak. A lezárult életművekhez érdekes adalékkal szolgálnak a megmaradt válaszok, amelyeket betűhíven közlök.

Bárdosi Németh János:

1. Tíz, ebből öt kötet vers.
2. Jó a lekötöttség, de nem a kimerítő robot. Tanár szerettem volna lenni.
3. Pénzügyi pályán dolgoztam, nem szívesen, nem csinálnám újra.
4. Vidéken élek, ma már nem mennék Budapestre.
5. Anyagi és publikációs gondokon kívül — alkotói szempontból — előnyös. Több elmélyülést adhat a vidék, a szellemi tájékozódás pedig ma már azonos a fővárossal.
6. Mindig az alkotói tevékenység, a kulturális munka. Irodalomszervező és szerkesztői munkám a 30-as, 40-es években a legizgalmasabb és legtermékenyebb időszakom s maradandó élményem.
7. Kertészkednék, ha volna kertem. Horgásznék, ha volna kuckóm a Balatonon. Ez úgy értendő: városi bérház helyett legyen közel a természet. Nekem ez az íráshoz is mozgatóbb volna.
8. Nem hiszem, hogy úgy hat, ahogy a költő akarja. S azt sem hiszem, hogy ez a kor rosszabb befogadó volna más kornál. De a közösség számára a célja az lehet, ahogy Szabó Lőrinc fogalmazta meg: „Legyen a költő hasznos akarat.”
9. A költészet mindig a saját koráról beszél, abban a jobbhoz inspirál. S ezt mindig jelentős alkotói irányítják. A műveltség további kiterjesztésével, fokozásával a költészet igénye is csak növekedhet. (A technikai fejlődés sem olthatja ki az emberekből az igazi érzelmeket.)
10. Lényeges kérdéseket érintett, bár az érvényesülés, megjelenés lehetőségeit (főleg, ha gátló tényezők voltak) felvettem volna a kérdések közé. A névaláírást sem mellőzném a kérdőívről, mert az jellemző is egyben a vallomástevőre.

Falu Tamás:

1. 17 kötetem jelent meg.
2. Szüksége van, mert csak versírásból nem élhet meg és

a költőnek élnie kell az életet, kapcsolatban kell lennie úgy az ünnep-, mint a hétköznapiakkal.

3. Állami közjegyző voltam, 55 évig működtem e pályán, kitüntetéssel. Más pályát nem választanék.

4. Vidéki életemet nem cserélném el a fővárosi élettel.

5. Vidéken csendben, nyugalomban, elmélyülten lehet élni. Sok látnivaló helyett önmagába néz az ember és megtalálja a megtalálhatót.

6. Gyerekkori tanyai emlékek, szerelem, múltó évek illata, a feleség halála és az öregedés.

7. Napi séta a temetőbe, és otthon a magányban gondolati séták az élet messzi tájain.

8. A költészet ma aranykorát éli, annak dacára, hogy a legtöbb versből könnyfakasztó gázok áramlanak a futamodásra készített olvasó felé. Állandóan tapasztalhatjuk, hogy a költészetben is lehet garázdálkodni.

Verseket olvasni és szavalni ma divat. Ezt a divatot a költészet magasba emelésével és nem lealacsonyításával kellene szolgálni, kiérdemeltté tenni és állandósítani.

9. Az utolsó ember utolsó sóhaja is líra lesz.

10. Mi a véleménye a sok izmus-ról?

A költészet, s általában a művészet sem lehet állóvíz. De a minden áron való formabontás és a közérthetőség kizárása nem haladás, hanem ennek az ellentéte: halálra ítélt ellenforradalom.

Ócsa, Pest megye,

1968. X. 13.

Hidas Antal:

1. Vagy 10 kötet (versek) + regények, egyébek.

2. Általában: igen, de inkább *rokon foglalkozását* (szerkesztő, lektor stb.). Magamnak *már* nem kívánok semmi-lyent.

3. Sok foglalkozásom volt: napszámostól, rikkancsságtól – szerkesztésig. Mint említettem: ma már egyiket sem

űzném szívesen, de a szepesremetei fatelepre (1920) szívesen emlékezem: kitűnő levegő volt és 20 éves voltam.

4. Nem költöznék el. Éltem vidéken, M-on falvakban, városokban; Győrött, Miskolcon stb; más országokban is. Sokat láttam. Jó is volt, rossz is, mint mindenütt.

5. A költészetben *minden* adhat élményt. Szabó Lőrinc például ú. n. *városi* költő volt. Persze: egy ország . . . (olvas-hatatlan szó — M. L.) ahogy az ország ismerete, *személyes átélésekkel*, okvetlenül szükséges.

6. Sok ilyen volt. Szerelemtől — társadalmi megrázkódta-tásig. Olykor egy jelentéktelennek tűnő élmény is jelentős volt, jelentőssé vált.

7. Séta. Ritkán a ping-pong. Kártyázni sohsem kívántam. A kávéházat vendéglőt, presszót nem szerettem. Barátokkal szívesen találkozom — elbeszélgetünk.

8. *Szélességében* nagyobb, *mélyiségében* kisebb, mint régen, de megszorozva egymással őket *sokszorosán* nagyobb a hatékonysága, mint bármikor.

9. Ugyanaz, mint az emberiségről: élt, él és élni fog. Egyre gyarapodni fog a költészet művelőinek száma. Valamikor mindenki foglalkozott művészettel (népköltészet, népművészet stb.); ugyanide érkezünk el — szerintem — abban a társadalomban, amikor már *nem lesz állam*, a munkaidő pedig havi 10 órára csökken: sport, tanulás, művészet, szerelem, barátság és — mindenkinek *természetes halál* — 150–200 esztendő is elérve.

10. Jó munkát kívánok az új költőknek s a velük foglalkozóknak.

1968. X. 10

Budapest

Nagy László:

1. 7

2. Általában nincs. Csak a szakszervezeti költőnek. Én máris nyugdíjat szeretnék.

3. Egyiket sem.
4. Nem költöznék vidékre. Ha vidéki lennék, Pestre jönnék.
5. Keserőséget, nagyobb fokú tehetetlenségi érzést.
6. Egyetlen élmény: a szerelem.
7. Nézem a Dunát.
8. Nagyon kevés emberre hat.
9. Nagyon kevés emberre fog hatni. Tehát alig van jövője.
10. *Például*: Hányszor alkudott meg életében: Egyszer. Érdekes-e mártírnak lenni: Nem, mert úgy is leköpnék. Stb.

Rónay György:

1. Verseskötet 7.
2. Okvetlenül. — Azt, ami van (újságírói).
4. Túl vagyok azon a koron, hogy a helyemet változtatgassam.
5. Elprovinciálizálódást a gyöngébb tehetségénél, sajátos jó színeket, élményvilágot az erősebbeknél. Azért, mert valaki „vidéki”, sőt „helyi” költő, még nem lebecsülendő, nem kell második-harmadik sorba helyezni, mint nálunk csinálják, hogy még az elismerés is lekezelés olykor. Bizonyos „vidékiesség” egyenesen rang. (pl. Takáts Gyula). Bizonyos esetben azonban valóban provincializmus. De sokszor nem a költő, hanem a „provincia” hibájából.
6. Erre nem lehet felelni, csak fölszínesen. Így (és nemcsak fölületileg): az utazás. — De nem kevésbé az, hogy évről évre elmegyek nyárra-koraőszre ugyanarra a „vidékre”. Szerintem a „természettel” való kapcsolat elvesztése a költészet dehumanizálódásának (ha tetszik, elidegenedésének) egyik fő forrása.
7. Sétálás ott, ahol mások nem sétálnak. Azonfölül a zene (hallgatása).
8. Többet beszélnek róla, mint amennyire valóban hatékony az igazi, az, amelyik nem lovagolja meg a „hatékony-ságot”. De ezen nem kell keseregni. A költészetnek nem

„hatékonyak” kell lennie, hanem jónak; azzal hasson, hogy szép és jó és igaz. A „hatékony” még lehet rossz, vagy hazug is. A mi korunkban a szocializmusban is van már olyan fölnőtt az ember (ld. új mechanizmus), hogy a művészetet művészetül élvezze, nem pedig mint a propaganda némileg rafináltabb formáját. Akik ezt nem látják és marxista tekintélyekre hivatkoznak, nem értik és retrográd módon meghamisítják a marxizmust. Ezen ideje lenne elgondolkodni. Akkor is, ha marxista valaki, akkor is, ha mint jómagam, nem (anélkül, hogy „ellene” lennék).

9. Ugyanaz, ami a múltjáról. Mindig volt jó költészet, mindig is lesz; a jó költészetnek mindig volt bizonyos közönsége, és mindig lesz. Én azt remélem, hogy egyre szélesebb és nagyobb és értékesebb.

10. Már ennyi is épp elég ahhoz, hogy — ne haragudjanak érte — erősen kételkedjem az ilyen (és minden hasonló) szondázás „objektív eredményében”.

Azt sem igen hiszem, hogy így bármiféle „hatékony” választ lehetne nyerni „életforma és líra kölcsönhatását” illetőleg. Ez a kölcsönhatás, vagy hajszálcsovésség másutt, és sokkal mélyebben van. Úgy gondolom, aki erre a kérdésre keres választ, annak elsősorban a műveket kell alaposan megvizsgálnia, valamint a karaktereket (Németh László „alkattana” szerint is bizonyos fokig — noha nem vagyok Németh-rajongó, sőt, kellő ellenvéleményeim is vannak vele szemben bizonyos dolgokban), stb. De ez már nyilván nem ide tartozik; csak éppen megjegyeztem.

MARAFKÓ LÁSZLÓ

FILOLÓGIA

VALÓ ÉS KÖLTÉS BALÁZS BÉLA ÁLMODÓ IFJÚSÁGÁBAN

Az olvasó, így az irodalomtörténész, e különleges szempontú olvasó is, az írói, költői alkotásban, főként az elbeszélésben és a regényben, akarva-akaratlanul azt keresi, honnan vette tárgyát a művész; mennyi a műben a valóság, mennyi a kitalálás, a *fikció*, a költés. Nem joggal, hiszen alapjában még a valóságtól legelrugaszkodóbb alkotás is, így vagy úgy, valamiképpen a valóságból indul ki, még ha tagadásával is; tehát bizonyos áttételekkel a hozzáértő többnyire megtalálja a kulcsát az élet és a mű összefüggésének. Természetesen igaz az irodalomelméleti megállapítás: „A magánélet és a mű közötti kapcsolat nem egyszerű okozati viszony.”¹

Az önéletrajz némiképpen mégis más. Ettől természetszerűen várjuk el, hogy az alanyiség és az emlékezet megbocsátható kihagyásai, szépítései, átértelmezései kivételével, a valóságot híven adja vissza. De már Goethe híres „naplója”, a *Dichtung und Wahrheit*, a *Költészet és valóság* (1811–33) figyelmeztet, hogy a művészi alkotástól itt sem szabad történetírói hitelt kívánni. „Az egyes adatok csak arra valók, hogy egy magasabb igazságot megerősítsenek” — hirdeti Goethe, és Babits hozzáteszi: „Itt nem festésről s a valóság aprólékos feltárásáról van szó, hanem végső együttlátásról, kikerekítésről, művészi összefogásról.”²

1.

Balázs Béla *Álmodó ifjúságának* első kiadása alcímében a *regényt* mint műfajt föl is tüntette. Mégis egykorú kritikusai a világ legtermészetesebb dolgának tekintették, hogy a művet *önéletrásként* fogják föl. S ilyen szemmel nézve Benedek Marcellnak is, Komlós Aladár-

¹ René Wellek—Austin Warren: *Az irodalom elmélete*. Bp. 1972 109.

² Babits Mihály: *Az európai irodalom története*. Bp. 1957. 305.

nak is szemet szűrt néhány mozzanat. Benedek Marcell mintegy summázatként leszögezte: „A jó önéletrajzregény mindig jó kortörténet is.” Bár ő úgy látta, hogy Balázs Béla nem vetíti vissza regényében későbbi világszemléletét a gyermekbe, a serdülő fiúba, az aratósztrájkjal kapcsolatos, „osztályharcos” élményeket ő is gyanúval fogadta: „A fejbeverés minden tekintetben annyira igaz, annyira szimbolikus, hogy kételkedem (de nem is fontos) — megtörtént-e a valóságban.”³

Komlós Aladár már éberebb kritikus, ő megneszelte, hogy a regény mely pontjain lép túl a megengedhetőnél nagyobb mértékben az író. Dicséri Balázs költőiségét, azt, hogy „remekül tud elbeszélni”, s az önéletrajzi regénynek a lőcsei gyermekkoráról szóló első részét zavartalan gyönyörűséggel élvezte. „Míg Lőcse képe szinte magától lettnék látszik, a szegedi évek rajzába mintha beleszólt volna az író. Amott Balázs Béla, a költő öntudatlan ébredését mutatja be, itt a forradalmárét, aki a nép szívét keresve megtagadja osztályát, és az elnyomott parasztság mellé áll.” Nem kételkedik az emlékek megtörténtében, de azt a meggyőződését fejezi ki, hogy az író úgy emeli, úgy értelmezi emlékeit, hogy hőse később az általa már ismert érkezősi pontra juthasson. „Tudom, úgymond, komikusnak tetszik, ha a kritikus azt hiszi, jobban érti az író, mint ez maga. De bizony ez az eset előfordul. Ezúttal mintha Balázs is túlságosan gyanútlanul fogadná el, amit tudata felszíne mutat. Forradalmársága első rezdülésének véli, ami talán nem az.” „Azt hiszem — folytatja —, az a népiesség is, amelyet Balázs a maga forradalmisága első jelentkezésének vél, éppúgy, mint Sárközi György, inkább a zsidó költőkamasz öntudatlan sznobizmusa volt. Néprajjongásának csattanója is, bár kevésbé tragikus formában, rokon a Sárközi[é]vel: a parasztleányok elverik a gyanús zsidógyereket...”⁴

Balázs Béla vitatta Komlós magyarázatát. Bírájához 1947. május 24-én írt levelében Komlósnak arra a nyilván szóban tett kiegészítő észrevételére, hogy az „osztályharcos” élményeket Balázs első irodalmi megnyilatkozásai sem igazolják, így védekezett: „Ez a regény 18 éves koromban végződik. 24 éves koromban indultak el első nyilvános írásaim. És azokon persze hogy nem látszottak meg ezek a szociális élmények, mert én közben nem balra, nem a realizmus felé fejlődtem, hanem az absztrakt idealizmus és metafizika, lelki magamba húzódás felé — *éppen első szociális tapasztalataimból menekülve a felhők felé*. Halálesztétika (negyven év előtt), vándorpoézis, vagyis minden közösségből kiváló magányosság, misztériumok — Kodály,

³ Csillag, 1948/13. 57.

⁴ Haladás, 1947. máj. 22.

Bartók —, kozmikus gög és lenézése minden szociális érdeklődésnek, mindennek, ami nem sub specie aeternitatis láthatok. Téged megtesztet, hogy azt hitted, hogy itt tendenciózan előkészítem kommunistává fejlődésemet.” Komlós bírálatában fölveti, mit vár Balázs önéletrajzának következő kötetétől: a Nyugat-nemzedék még élő tagjának irodalom- és művészettörténeti jelentőségű emlékeit szeretné látni „a magyar és európai szellem legszebb, legpezsgőbb és [leg]gazdagabb korszakáról”. Balázs Béla, levelét folytatva, e vára-kozásra így felelt: „A következő részben? Ellenkezőleg, ott erősen jobbra fordulok — nem politikailag, de filozófiailag. Nagy kerülővel kerültem vissza a realitásba, és regényem harmadik részében *kezdődik* majd csak a bal felé fordulat, és sok belső krízissel lassan történik.”⁵

A folytatásra sajnos már nem került sor. De érdemes lesz mai ismereteink birtokában összevetni a valóságot a költészettel, mégha tudjuk is, hogy nincs összefüggés „őszinteség” és művészi érték között,⁶ tehát az *Álmodó ifjúságnak* mint regénynek művészi értékéből mit sem von le, ha íróját tévedésen vagy átköltésen „kapjuk rajta”. De nehogy az utókort megtévesszük: tisztázzuk még most, mi a műben a valóság, és mi a költészet.

2.

Először helyesbítsük a tárgyi tévedéseket. Balázs Béla nem jelesedik az adatok, tények, nevek pontosságával. Pl. itt is, versében is *Tiszahátat* ír a várható Tiszatáj helyett, nem tudva, hogy Tiszahát pontosan meghatározott földrajzi fogalom; Szatmárban, a Tisza törmelék-kúpján, *hátságán* létrejött táj.⁷ Egyébként ugyanezt a hibát fiatalkori költészetében Juhász Gyula is elkövette.⁸ 1947-ben viszont éppen az ő versétől (*Üdvözet Tömörkénynek*) ihletve adtam az induló szegedi folyóiratnak a Tiszatáj nevet,⁹ s ebből meg a helyi termelőszövetkezet (1960–1982) nevéből, vált mára általánosan használatossá Szeged vidékének jelölésére.

Apró történetietlenség, hogy Fadrusz János Tisza Lajos-szobra (1904) még nem állott Balázs Béla diákoskodása idején (262). Nem világos, milyen művészi célt vélt szolgálni az író, amikor Dettre Jánost mint osztálytársát emlegette, holott Dettre nem a főreáliskolába, hanem a piaristákhoz járt (264). Egyetlen értelme lehetett:

⁵ Új Írás, 1970/3. 88.

⁶ Wellek—Warren: i. m. 144.

⁷ Vö. *Új Magyar Lexikon*. VI. 448.

⁸ *Juhász-szótár*. 828.

⁹ Vö. *Szegedi örökség*. 1983. 120.

hogy vetélkedésüket érzékeltesse; Detttrét mint Hegedűs Pál kedvencét (267) ábrázolja, hogy így jobban kitűnjék az ő sikere, amikor ő is eléri szigorú tanárának elismerését.

Nincs szerencséje Balázs Bélának a kiszemelt dalokkal. Éppen Bicskey Dénesnek (a később operaénekes Ocskay Kornél hasonmásának) a magyar nótáival szemben szeretné az igazi népdalok értékét, szépségét és jelentőségét fölmutatni, de népzenei ismereteinek fölületessége miatt népdalként ő maga is csupa népies műdalt idéz (*Szabó András megy a rétre . . . , Ki tanyája ez a nyárfás . . . , Ne menj rózsám . . .* 280, 298, 299). Csodálom, hogy könyvének megjelenésekor Kodály — talán kíméletből — nem figyelmeztette erre. Petőfi szerb eredete sem oly egyértelmű, mint Balázs aggály nélkül állítja (293); az apai ág is az anyai ágnál jóval korábban elmagyarosodott szlovák lehetett. A cselekmény jelentős — mint látuk, jórészt költött — része Kamaráson játszódik. Ez a Horgoshoz tartozó kis település a Kárászoké volt, a századfordulón ők parcellázták, s főként szegedi úri és értelmiségi családok építettek itt villákat. Balázs Béla hol Kamarásfalvának (294, 312, 430), hol Kamaráspusztának (298) mondja, valójában a hivatalos neve Kamaráserdő volt. (Az 1907. évi helységnévtár szerint mindössze 36 állandó lakóval.) Nem lehetetlen, hogy Balázs Béla csak akkor járt itt, amikor 1906. augusztus 25. és 28. közt Bartók Bélával népdalokat gyűjtött Kamaráson és Horgoson, és Baranyai Gyuláék villájában szálltak meg.¹⁰

Több ízben összetéveszti Tápét Dorozsmával; nem a dorozsmai, hanem a tápai lányok jártak sok szoknyában (296), s nem a tápaiak kiskunok (309, 312), sem a kamarásiak (431), hanem a dorozsmaiak — bár ezek is inkább jászok. A tápaiakat már 1908-ban kiskunoknak vélte (Napló, 1: 460).

Ilia Mihály mutatott rá Tápé-monográfiájában (1971), hogy a falu leírásába is keveredtek máshonnan való színek. A tápai házak nem voltak meszeletlenek, mint Balázs Béla írta (302), hiszen — ahogy éppen az idő tájt Tömörkény megfigyelte¹¹ — jellegzetes még a szín is, amellyel házuk, tornácuk falát kifestik. Balázs Béla Tápéval kapcsolatban rációkat is emleget (uo.); ebben meg valószínűleg szőregi vagy deszki emlékei keveredtek. Lele József a szájhagyomány alapján összegyűjtötte a tápai kocsmák jegyzékét, de „Mondscheinné bormérésével” ő sem találkozott (303).

¹⁰ Ifj. Bartók Béla: *Apám életének krónikája*. 1981. 86. — *Bartók Béla családi levelei*. Szerk.: ifj. Bartók Béla 1981. 164. — Bálint Sándor: *A hagyomány szolgálatában*. 1981. 159–161.

¹¹ TIÖM 8: 133., 293.

Érdekes, hogy Balázs Béla *úszóház* helyett folyton *uszodát* emleget (317–322). Annak idején *fürdő* volt a nevük (Regdon-fürdő, Naschitz-fürdő stb.). Az *úszóház* — meglepetésemre — ma sincs sem az értelmező, sem a történeti-etimológiai szótárban.¹² Balázs Béla tán nem is ismerte. Elírás, mikor Szőri Józsefet Szőrynek írja (319–322); mikor a Maros-torok helyett *Körös-torok* kerül tollára (336); két lappal később már jól írja; amikor a Közművelődési palota előtti szobrokban ő is Platont és Arisztotelészt látja Homérosz és Szókratész helyett (346). A helyi nyelvrészék nem azt mondja, hogy valaki „a Rókusban fekszik” (371) ezt a pestiek mondhatják, hanem „a rókusiban”, ti. a rókusai kórházban. Békefi Antal eredeti neve nem Braunstein volt (377), hanem — Gulyás Pál lexikona szerint (2: 887) — 1884-ig Kann. Nincs tudomásunk a környéken sem Szilágypusztáról (421, 423), sem Pálffy-uradalomról (421). Talán ez utóbbit a Kárász-uradalommal tévesztette össze. A horgosi csendőrorsön nem lehetett kapitány (435); ez a rang a csendőrség körében ismeretlen volt, de községi őrsőknön egyébként is csak altisztek (később műszóval tiszthelyettesek) szolgáltak. Szegeden sohasem volt Part utca (329); a leírása alapján nem is dönthető el, mivel cserélte össze az író. Érdekes, hogy az újszegedi Tisza-, majd Maros-töltést következetesen deszki töltésnek emlegeti (379–380); meglehet, hogy akkoriban így hívták, bár kétféle. Az egyébként hiteles lehet, hogy a töltésről rálátott Vánky tanár úr udvarára (379), hiszen ő a Fűrj utcában lakott.¹³

3.

A valóság és a költés jellemző példája írói nevének sorsa. Ez a kis novellisztikus epizód (375–377) Mórának a Szegedi Napló szerkesztőségében történt debütálásáról szóló elbeszéléseire emlékeztet. Ismeretes, hogy Balázs Béla verse nyomtatásban először a Szegedi Napló 1900. karácsonyi számában jelent meg Bauer Herbert névvel, Juhász Gyula verseinek társaságában¹⁴ Az *Álmodó ifjúság* időrendje ezt valamivel későbbre, kb. 1901-re teszi, s úgy állítja be, mintha írói neve már ekkor megszületett volna (377, 378), mégpedig a szerkesztőségben szundikáló, cinikus megjegyzéseket tevő, unatkozó fiatalembertől, akinek nevét az író el sem árulja. Minthogy a Szegedi Naplóban

¹² Hexendorf Edit volt szíves velem közölni a nagyszótári anyagból az *úszóház* első előfordulásait 1900-ból, hírlapból és Benedek Elektől; 1905-ből Herczeg Ferencről; 1908-ból Ambrus Zoltántól.

¹³ Szalóky István: *A szegedi faiskolák története*. 1955. 15.

¹⁴ JGYÖM 1: 367.

Sz. Szigethy Vilmos mutatta be Bauer Herbertet, föltehető, hogy a e figurában őt örökítette meg az író. Eddigi tudomásunk szerint azonban a Balázs Béla mint írói név először 1904. március 19-én ötlött föl benne, mégpedig sajtósági módon: drámájába, melynek végül *Dr. Szélpál Margit* lett a címe, a maga alakját is bele akarta írni e néven¹⁵ De csak 1908. január 3-án olvasunk újból az írói névről a naplóban; előtte már a Nyugatnak így adta le első ott megjelent írását, cikkét (jan. 16.), s e néven nyújtotta be verseskötetének anyagát Wolfner Józsefnek.¹⁶

4.

Sajnálatos, hogy Balázs Béla naplójának sajtó alá rendezője, Fábri Anna elfogadhatatlan érveléssel éppen a napló elejét nem adta ki, holott ez teremtene lehetőséget az *Álmodó ifjúsággal* való egybevetésre. A napló e része éppen azért volna nélkülözhetetlen a kutatás számára, hiszen tudjuk, hogy az *Álmodó ifjúság* megírásához maga az író is fölhasználta, sőt több helyt idéz is belőle (218, 260, 293, 381), másutt legalább hivatkozik rá (219, 289, 343, 411); de nemcsak ezeket a helyeket kellene összehasonlítani az eredeti naplórészletekkel, hanem az egyéb kínálkozó párhuzamokat is. Pl. Balázs Béla arról ír, hogy álmában híres, gazdag ember volt. „Hadvezér-e vagy tudós, hatalmas miniszter-e vagy világhírű költő, az nem volt világos” (314). Ez majdnem szó szerint az 1903. június 13-i naplóbejegyzéssel azonos: „Már 15—16 éves koromban, mikor a jövőmmel foglalkoztam — fantasztikus, romantikus, óriási álmaim voltak —, minden nagynak elképzeltem magam.” „Tudósnak, művésznek, államférfinak, diadalmas hadvezérnek . . .”¹⁷ De tanulságos az is, amit naplóíró szokásáról, szinte mániájáról mond. „Ha üres oldal feküdt előttem, parancsoló kötelezettségnek éreztem [az írást]. (Ma is úgy vagyok vele)” (217). „Ez volt a nagy rituálé, mely valósággal beteges szenvedélyemmé nőtt . . .” (219). Aki kezébe vette már az akadémiai kézírattárban Balázs Béla naplófüzeteit, tudja, hogy hány üres hely maradt benne: későbbre halasztott, végül elmaradt bejegyzések helye. Itt is említ ilyet: lerészegedése után meg akarta írni, hogyan történt. „Naplómban két lapot üresen hagytam, hogy ezt az esetet majd egyszer oda beírjam” (289). A napló ismerői arra is emlékeznek, hogy Balázs Béla év végén vagy hosszabb szünet után mérleget szokott készíteni (411).

¹⁵ *Napló*. 1. 162.

¹⁶ *Napló*. 1. 461.

¹⁷ Idézem: *Kodály Szegeden*. 1982. 10.

Tanulságos édesanyjához való viszonyának meggyónása is. Szerette, úgymond, az édesanyját, de viszolygott túlságos gyöngédségétől. „Talán közeledő betegsége is jelentkezett abban, hogy minduntalan sírt, és szakadatlan csókolása és cirogatása terhes lett nekem. Én azelőtt egyáltalában nem voltam rideg, sőt nagyon kívántam a gyöngédséget, de abban az utolsó időben könnyeinél is kínosabb volt nekem az a ragadós kutyatekintete, mellyel néha órák hosszat csüngött rajtam, és követte minden mozdulatomat, szótlantul” (419). Naplójában hasonlót ismer el: „Anyám beteg, és én nem tudom eléggé szeretni. Holott ő imád engem. Teljesen elidegenedtem tőle, nincs belső kapcsolatunk, és én enélkül nem bírom az intimitást. Az idegeim nem bírják. Például alig tudom tűrni, ha megcsókol” (1: 489). Mi sem jellemzőbb, mint hogy édesanyjának halála után alig fél évvel, 1914 elején, naplójában hibásan írja be édesanyja halálának idejét: azt írta, október elején halt meg az anyja, holott november 27-én! 1917-ben tíz napig nyaralt Újszegeden, de nem ment ki az anyja sírjához: „messzi volt, meleg volt” (2: 240). Elméletet gyártott mentségére: „Egy darab föld, melynek semmi köze ahhoz, ami *bennem* a halottból megmaradt.” Ám azért volt annyira őszinte, hogy hozzátegye: „De azonkívül érzem, hogy anyám nem jelent nekem annyit, amennyi természetes volna” (2: 241). Érdekes, épp Balázs Bélától tudjuk, hogy Lukács György sem szerette az anyját (1: 227).

Ifjúkori szerelmével, Ágotával kapcsolatban írta: „Két nappal ezelőtt véletlenül elmentem a házuk előtt, mikor éppen kocsiba szállt apjával. Erős szél fújt, és kissé meglebbentette rövid szoknyácskáját. Egy pillanatra megláttam nadrágja fehér csipkeszegélyét” (361). Az eset a naplóból van véve, de igen jellemző változtatással. Ismeretes, hogy Ágota modellja Löw Eszter volt, a tudós főrabbi, Löw Immánuel szépséges és művelt lánya. Az eset 1905 karácsony másnapján történt, a zsinagóga előtt. „Mikor Eszti fellépett a kocsiba, felhúzta elől a szoknyáját, hogy fehér harisnyás lába majdnem térdig kivilant” (1: 283). Tehát nem a bugyogójának fehér csipkéje, csupán a harisnyás térde — az is csak *majdnem!* Juhász Gyula számára is hatalmas szexuális élmény volt 1909-ben, amint megpillantotta az imádott Anna — bokáját! (*Vigasztalásul.*) Balázs Béla tudta, hogy 1946-ban az eredeti élmény már mosolyt fakasztana az olvasóban, ezért merészebbé, a mai olvasó erotikus fantáziáját is fölborzolóvá fogalmazta át. A regényben így folytatja: „Rögtön behunytam szemem, mintha még ki akartam volna nyomni belőle ezt a képet. Gonosztevőnek éreztem magam, és boldogtalan voltam szégyenletemben. De nem tudtam többé szabadulni ettől a képtől.” A naplóban hasonlóan örököltette meg reagálását: „Elpirultam, hogy forró lett az arcom, behunytam a szemem, és félrekaptam a fejem, hogy a

körülállók megütődve bámultak rám. Olyat éreztem, mintha valami bűnt követtem volna el.”

A regényben azok a kortársai, akik megjelenésekor már nem éltek, saját nevükön szerepelnek. Így pl. Hegedűs Pál, Vánky József, Jászai Rezső, Dettre János, Szöri József, Angelo Torricelli, Békefi Antal, Back Bernát, Fehér Ipoly, Tóvölgyi Margit. König-Király Péter nyilván még élő feleségére, Juhász Margitra tekintettel viseli alig leplezett Kaiser Péter nevét (348–349, 372, 384–385, 395). Nem tudok arról, hogy iszákos lett volna, s bordélyházakat is nyilván csak legénykorában látogatott (349); pályája ismeretében „elzül-lött zseninek” semmiképpen sem minősíthető. Petri-Pick Lajos túl-élte Balázs Bélát; aligha örülhetett, hogy Perl Ödön alakjában meg-lehetős sok kedvezőtlen megöröklített róla íróbarátja (230–235, 239–241, 287, 338–342, 327); nem különben hűgáról, Pick Margit-ról (245).

A kevésbé fölismerhető regényhősök közül kettőnek a mintáját Bauer Hilda 1961. február 2-i levélbeli közlésének köszönhetem. Eszerint Kramer zongoratanár alakjában Zucker Simont (1863–1927) kell látnunk (346–348, 372, 384–390, 402–403), Berta néni pedig Eisenstädter Józsefné (nem pedig, mint a napló jegyzeteiben olvassuk: Enyedi Lukácsné) (1: 686). Az az önérzetes hang, amelyet a naplóban a „főnyűző” Back Bernát (275) malmának az igazgatójával, Berta néni férjével kapcsolatban az *Álmodó ifjúság*ban olvasható (277), hiteles, mégha a karácsonyi megalázás nem vagy nem így történt is. A naplóban olvassuk a valóságot: „Édesanyám megint valami értékpapírt kapott Eisenstädteréktől. Hildának párizsi tartására pedig 100 frankot küld Eisenstädter Laura havonként. Anyám panaszkodott: lehetetlen volt visszautasítania. Oly jók, annyira szívből jön — és végre rá is fér. Pedig mégis szégyeníti.” S tovább: „Én-bennem az első érzés dühös gyűlölet volt. Gyűlöltem azt az asszonyt, aki maga a szívjóság és szeretet. Megalázásnak éreztem” (1: 282). Bauer Hilda idézett levelében nekem azt írta: „Berta édesanyám leg-jobb barátnője, mindennapos volt nálunk — nagyon szerettük —, kitűnő ember volt.”

A Pick-gyár, amelyről sok szó esik a regényben, s ahonnan a szegedi szalámi elindult a világhír felé, akkor még a Margit (ma Gutenberg) utca 12. sz. alatt volt. (Ma a Centrum Áruház raktára van benne.) Back Bernát háza a régi vasúti híd szegedi oldalán. Bauer Hilda szerint: „Nem volt az villa, hanem egy nagy magassíkszíntes ház, a Back-malom közelében volt, azt hiszem, klinika áll a helyén.” Löw Immanuel háza a Hajnóczy u. 8. alatt ma is áll. Balázs Béla jól emlékezett: egyemeletes (286). Valamennyi közel Balázs Béláék Dugonics tér 2., majd később a Fekete sas (ma Bajcsy-Zsilinszky) u. 22. szám alatti lakásához.

5.

Az *Álmodó ifjúság* az utókor egyöntetű véleménye szerint Balázs Béla kiemelkedő alkotása: Szabolcsi Miklós szerint „utolsó évtizedei talán legszebb műve”;¹⁸ „talán legszebb és legegységesebb műve”;¹⁹ „legérettebb, legmaradandóbb műve”;²⁰ Rónay Mihály András szerint „a magyar széppróza egyik legszebb diadala”;²¹ „prózánk egyik legfénylőbb remeke”;²² „a magyar költői széppróza e magában álló mesterműve”;²³ Vörös László szerint „a magyar próza legnagyobb értékei közé tartozik”;²⁴ „kiemelkedően nagy mű”.²⁵

Magam is Balázs Béla legjobb alkotásának tartom; *regénynek*, amely nem bizonyul ugyan helytörténeti kútfőnek, de változatlanul *esztétikai érték*.

PÉTER LÁSZLÓ

A CSONGOR ÉS TÜNDE LEHETSÉGES FORRÁSAI, MINTÁI, IRODALMI HATÁSOK

„Mint curiosumot jelölöm: Vörösmarty engemet 1821-ik évi October végével, megbízott az «Argyus Király» mesés költeménynek megvételére, 's annak Börzsönybe nekie leküldésére. E' meghagyást jegyzeteim között találom” — írta 1865-ben Toldy felkérésére készített visszaemlékezésében Sallay Imre, a költő egykori iskolatársa, műveinek hűségesebb másolója.¹

Sajnos, Sallay sem tett ki, hogy az „*Argyus Király*” melyik kiadását küldte el Vörösmartynak; sem arra, hogy miért

¹⁸ *A magyar irodalom története*. 1966. 6. 261.

¹⁹ *Lehetetlen emberek*. 1984. 13.

²⁰ *Lehetetlen emberek*. 28.

²¹ Népszabadság, 1959. máj. 17.

²² Népszabadság, 1974. jan. 27.

²³ Magyar lant, 1984. 323.

²⁴ Tiszatáj, 1967. 1133.

²⁵ Tiszatáj, 1984/8. 35.

¹ Sallay Imre: *Igénytelen-rövid Vázlatok Vörösmarty Mihál Koszorus Költőnk életéből*. — MTA Könyvtár kéziratára.

lehetett a költőnek e könyvre éppen 1821-ben sürgős szüksége Börzsönyben. (Csak megjegyezem, hogy éppen ekkoriban írhatta *Pórdal* című versét, ami a népköltészet és a népolvasmányok felé forduló figyelmének az első jele.) Annyi bizonyos, az ügy fontos lehetett Vörösmartynak, ha pénzt — amiben igazán nem bővelkedett — áldozott az „*Argyus Király*” megszerzésére. A téma népszerűsége alapján föltételezhetjük, hogy nem ekkor hallott először e „mesés költeményről”; fontos lenne tehát tudnunk, miért akarta éppen 1821 októberében elolvasni. Ugyanilyen fontos lenne azt is tudnunk, hogy voltaképpen mit olvasott Vörösmarty, mert egyáltalában nem vehetjük biztosra, hogy a kért könyv Gergei Albert *Historia Egy Argirus Nevű Király-Firől és Egy Tündér Szűz Leányról* című széphistória-földolgozása volt.

Kardos Tibor *Az Árgirus-széphistória* című könyvében.² az addigi kutatásokat összegezve Gergei művének a keletkezési időpontját az 1582—1589 közti években jelölte meg;³ hozzátéve, hogy a téma 1620 táján vált közismertté⁴ és a 18. századtól egyre népszerűbbé. A földolgozás 1763-ban került először ponyvára, majd Piskolti István 1781-ben át is írta.⁵ Az Árgirus-történetnek ettől kezdve 1831-ig Szinnyei József szerint⁶ tizenkilenc (!) kiadása ismeretes. Nem tudjuk, hogy ezek közül melyiket vette meg Sallay Vörösmartynak.

Az írókat már jóval Vörösmarty előtt is foglalkoztatta e széphistória. A ponyvai földolgozásokat megelőzve a *Comico-Tragédia* 1646-os kiadásában olvashatjuk a legrégebbi adatot Árgirusról: „Ad notam odes Hist. A Tündérországról. Itt Argirus históriájának kezdő sorairól van szó.”⁷ 1646-ban a széphistóriát nótaként idézték.⁸ Gyöngyösi István úgyszintén olvasta, mert két költeményében is hivatkozik rá. *Kuma városában építettett Daedalus temploma* című — év nélkül megjelent — ponyvai mű 133. lapján olvashatjuk: „Argirus is így járt Tündér Ilonával”. A *Murányi Venus* II. részében pedig a következő Árgirusra hivatkozó sorokkal találkozunk:

² Kardos Tibor: *Az Árgirus-széphistória*. Bp. 1967.

³ Kardos T.: i. m. 246.

⁴ Kardos T.: i. m. 292.

⁵ Kardos T.: i. m. 295.

⁶ Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. Bp. 1894. III. 1155—1156.

⁷ Stoll Béla: *A széphistória szerzőjének nevei*. OtK, 1955. 461—462.

⁸ Csurá Miklós: *Árgirus Földolgozásai A Magyar Irodalomban*. Gyulai Róm. Kath. Főgimnázium Értesítője az 1811—12. Tanévről. 15—16.

Hallatlan bömbölést azok csinálának,
Mintha az Árgirus ördögi volnának.⁹

Ugyancsak a 17. században Otrókoci Foris Ferenc *Origines Hungaricae* edid. *Tranquere* (1692) című munkájának a második kötetében idézi az Árgirus kezdő sorait: (magyar fordításban) „A Tündér Országról bőséggel olvastam, Olasz Chronicából kit megfordítottam” stb. Ezen kívül Misztótfalusi Kis Miklós *Magamentsége* (1698) 46 lapján is előfordul az Árgirus név. Később Bessenyei *Philosophus*ában a gazdáját utánzó szolgának, Lidasnak — többek között — „Argelius” a szellemi tápláléka. Utalt e széphistóriára Gvadányi József is *A nótárius betegsége* című munkájában.¹⁰

Az Árgirus-téma a 19. század elején meghódította a színpadot is: adataink szerint Székesfehérvárott már 1819. július 11-én játszottak egy — közelebről nem ismert — *Tündér Ilonát*.¹¹ Később Balog István saját színpadi földolgozását játszatta vándortársulatával, annak azonban, hogy ezt Vörösmarty Tolna vagy Fejér megyében láthatta volna, semmi nyoma.¹² Amint azt a *Csongor és Tünde* keletkezés-történetében bizonyítani igyekeztem, annak is kevés a valószínűsége, hogy a Balog-féle *Tündér Ilona* előadást Vörösmarty 1827-ben láthatta volna.

Inkább föltételezhetjük, hogy költőnk 1830. szeptember 12-én megnézte a Balog-társulat pusztanyéki előadását, de annak a *Csongor és Tünde* keletkezésére hatása már nem lehetett. Mindenesetre a téma rendkívüli népszerűségét jól szemléltetik Balog István naplójának bevételi följegyzései. A *Tündér Ilona* előadásoknak mindenhol kiemelkedő sikere volt: Keszthelyen például 52,—, Marcaliban 56,— forint bevételt ért el vele; ugyanakkor, amikor a következő leg-sikeresebb előadásuk — a Balaton partján Kisfaludy Károly *Ilkája* — csak 20,—, — Somogyban a *Falusi borbély* — csak 45,— forintot hozott.

⁹ Idézi Csura i. h.

¹⁰ Az adatok Csura i. m. alapján.

¹¹ Vö. Dr. Cenner Mihály: *Magyar Színészet Székesfehérvárott és Fejér megyében*. Székesfehérvár, 1972. 102. — A kitűnő szerző azon feltételezése, hogy e *Tündér Ilona* Munkátsy János 1837-ben megjelent művével azonos, nyilvánvaló tévedés; hiszen a nevezett szerző a bemutatott idején még gyerek volt.

¹² Balog István naplójában idevágó adat nincs. Vö. OSzK kéziratára Oct. Hung. 671. — Nyomtatásban: *Balog István naplója*. Makó, 1928. (Több hibával.) — Balog Istvánról lásd még: Pór Anna: *Vörösmarty Csongor és Tündéjének egyik színpadi előfutára*. PIM évkönyve. 1964. 89.

Részben a téma ponyvai és szinpadi népszerűsége, részben Kardos Tibor forrás- és motívumkutatásai nyomán nehéz fenntartani azt a hagyományos felfogást, amely — Gyulai Páltól Brisits Frigyesig — a *Csongor és Tünde* „alapvető forrásául” (Brisits szavai) Gersei művét jelölte meg. A lehetséges források számbavételét mégis Gersei művével kezdjük, részben mert az ebből kiinduló Vörösmarty előtti feldolgozók azonosításához hiányoznak az adataink; részben pedig azért, mivel a feldolgozók lényegében megőrizték mindazt, aminek esetleges átvételére gondolhatunk. Az erre utaló azonosságok kimutatásának jelentős irodalma van.¹³ Ebből elsősorban Horváth János azonosságokat és különbségeket kiemelő elemzésére, valamint Loósz Istvánnak a *Csongor és Tünde* 173 sorát az *Árgirus* párhuzamba állítható részeivel összevető táblázatára kell fölhívunk a figyelmet.

Más irányba vezeti figyelmünket Kardos Tibor, amikor idézett művében részletesen elemzi, „hogyan aktivizálta az *Árgirus* a téma egész népi bokrárt”;¹⁴ s ennek eszmei okát a következőkben jelöli meg: „Mindenki láthatta, hogy az *Árgirus* nem akármilyen ember diadalát hirdeti, aki a »tündér« törvénnyel szemben vívja ki a boldogságot, s aki a mesében az igazságot, a kitartást és a virtust képviseli. Az *Árgirus* Tündérországa ugyan egy másik világban leledzik, de nem elérhetetlen: egyéni bátorsággal, furfanggal meg lehet közelíteni, és az a boldogság, amelyet a széphistória a történet végén leír, reális, földi boldogság.”¹⁵ Kardos Tibor a téma számos motívumát mutatja ki Vörösmarty 1821 utáni költészetében — *A hűség diadalmától A földi menny, a Zalán futása, a Tündérvölgy, A Délsziget és az Ezeregyéjszaka*-fordítás világán keresztül a *Csongor és Tündéig*.¹⁶

Az *Árgirus*-hatás lényegét nem abban látja, „hogyan nagyjából követi a mesét . . . , hanem, hogy alapjelenlétét tudta gondolatvilágába belefoglalni és újjáteremteni, reája bízva forró és szomorú ábrándjait. A *Csongor és Tünde* éjszakai és nappali álmvilágában az aranyalmafa képe tér vissza háromszor, tagolja ritmikusan három részre a cselekményt . . . Nincs kétség” — írja, hogy itt — „a magyar szép-

¹³ Csura i. m. Loósz István: *Csongor és Tünde*. Egyetemi Philológiai Közlöny. 1892. 300. — Berán Károly: *Csongor és Tünde kútforrásai és esztétikai értéke*. A Lugosi Római Katolikus Főgymnázium Értesítője az 1884–85. Tanévről. IX. 1. — Gyulai Pál és a többi Vörösmarty-monográfiák; különösen Horváth János: *Vörösmarty drámái*. Bp. 1969. 70–75.

¹⁴ Kardos T.: i. m. 291.

¹⁵ Kardos T.: i. m. 240.

¹⁶ Kardos T.: i. m. 299–305.

história fája nőtt fénylő jelképpé . . .”¹⁷ Kardos Tibor az Árgirus-történet világirodalmi pályafutásának fölvázolása közben részlete-sen elemzi azt az óriási kultúrtörténeti anyagot, amelyet — meggyőződése szerint — a görög mitológiából kinőtt széphistória magába olvasztott. Foglalkozik a görög Ámor és Pszühé, a Phoszphoros, a Hippomenész és Atalanta, a későbbi Fortunatus, Leombruno törté-netek, az ókori hindu, perzsa, a középkori germán és kelta mítoszok, valamint a szláv-orosz folklór motívumegyezéseivel. Számos olyan elemhez jut ezáltal (testi nyomorékság, sorskérdések, filozófia), ame-lyek nem juthattak a Gergei-féle átdolgozás révén Vörösmarty mű-vébe, s ezért forrásukat máshol kell keresnünk.

A források keresésénél azonban igen kevés támpontra számítha-tunk. Egyrészt nem ismerjük eléggé a költő olvasmányait; másrészt viszont tudjuk, hogy a kor iskolai tananyaga és alpműveltsége erősen különbözött attól, amihez a huszadik század embere hozzájuthatott. A jelenleginél sokkal nagyobb szerepet kapott benne a görög-latin kultúra, mégpedig úgy, hogy a latin műveltség is jórészt magában foglalta azt, amit mi jellegzetesen görögnek tartunk. Csak ráadás volt ehhez, hogy a tizenkilencedik század első évtizedeiben erősen megnőtt az érdeklődés a görög szellem kiemelkedő teljesítményei iránt. Egyaránt megfigyelhető ez Teleki József irodalomelméleti írásaiban és Kölcsey Ferenc filozófiai tanulmányaiban. Ekkor jutott el hozzánk — jelentős részben Schedius Lajos közvetítésével — az az irányzat, ami Winckelmann antikvitás kultuszát továbbfejlesztve Christian Gottlob Heyne professzor vezetésével a „göttingai” egye-temen kibontakozott. Biztosra vehető, hogy Heynenek a pesti egye-temre került kedvelt tanítványa, Schedius Lajos az ő klasszika-filo-lógiai kutatásainak szellemében, azok eredményeinek ismeretében tanította a második évfolyamon a klasszikus szerzőket. Mivel azon-ban sem előadásainak szövegét, sem a közkézen forgó idevágó köny-veket nem ismerjük, a költő műveltségének lehetséges forrásait nem tudjuk tisztázni. Mindenesetre figyelemre méltó, hogy Vörösmarty Zeüsz (mégpedig görögösen, és nem a latin fölfogás szerint Zeust írva) emleget Jupiter helyett. A *Csongor és Tünde* alapvető strukturáló elve a görögöket mélyen izgató Hármasság-kérdés. A költő jelentős szerepet ad a görög mitológia Hajnal istennőjének, megidézi a mító-szához kapcsolódó labirintus gondolatát, és így tovább. Mindezek akkor is a görög-élmény fontosságát sejtetik, ha például a hármas-ság, a hármas út a Hekáté latin nevére — Trivia —, s ezen keresztül a keresztutak tovább vitt mitológiai-filozófiai kérdéseire, majd a

¹⁷ Kardos T.: i. m. 305.

középkori iskolák így nevezett tagozatára és végül a trivialitás — köznapiság — fogalmára is visszavezethető.

A kérdés legkiválóbb szakértői — Borzsák István, Ritoók János — arra hívták föl a figyelmemet, hogy Vörösmarty ez irányú ismeretszerzéséhez még könyvekben szegény korában is meglehetősen sok mű állhatott rendelkezésére. Nyilvánvaló, hogy ezek közül Ovidius *Átváltozások* című — Vörösmarty fiatalkorában különösen nagy hatású — műve lehetett a legfontosabb. Már a címe arra utal, ami rendkívül izgatta a költő képzeletét, s amit a magyar „tündér” szó jelentéstartománya hordoz: az átváltozásra való képességre.¹⁸ Magában a műben pedig találkozhatott a Hajnal, az Éj mítoszával és Mirigy távoli előképével, a vendégeit állattá változtató varázslónő, Circe alakjával. Ovidius leírta neki az Álom honát, ahol csend és „mély nyugalom” van, ahol „csermely csorog” és az Éj uralkodik. Legnagyobb élménye azonban a szerelmi témák vérbő tárgyalása lehetett.

Nagy Péter alapvető tanulmánya óta¹⁹ közvetlen kapcsolatot kell föltételeznünk az *Árgirus história* és az *Ezeregyéjszaka* között. Vörösmarty szemszögéből tekintve e kérdést a széphistória keleti eredete magától értetődően illeszkedik ahhoz az érdeklődéshez, ami rendkívül erősen élt a kor közvéleményében Európa szerte a „mesés Kelet” titkai iránt. Goethe nyomán írók és folyóiratszerkesztők sora is utánuk fordult kutató figyelemmel. Nálunk Vörösmarty közeli barátja — Fábíán Gábor — fordította le Hafiz verseit; ő pedig a húszas évek második felében az „Ezeregyéj” magyarításába kezdett. Vitatott, hogy — más keleti témákkal együtt — Vörösmarty figyelt-e föl Habicht, von der Hagen és Schall 1825-ös német kiadására, avagy a nyomdász-könyvkiadó Trattner céget vezető Károlyi István. Magam — szemben Brisits és Solt Andor véleményével — Staud Géza nézetéhez hajlok, miszerint Vörösmarty volt a magyar *Ezeregyéjszaka* létrehozásának a kezdeményezője. Noha kétségtelen, hogy a fordítás munkájába hamar beleunt,²⁰ a színes történetek nyilván megragadták képzeletét.

Elsőnek Kemény Zsigmond mutatott rá erre az összefüggésre 1864-es emlékbeszédében, majd részletesen elemezte Staud Géza *Az orientalizmus a magyar romantikában* című munkájában.²¹ Brisits

¹⁸ Pais Dezső: *A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből*. Bp. 1975. 213–249.

¹⁹ Nagy Péter: *Az Árgirus-kérdéshez*. It, 1983/2. 261–287.

²⁰ Lásd: *Vörösmarty Mihály Összes művei*. (Akadémiai kiadás) 13. k. 325–328.

²¹ Staud Géza: *Az orientalizmus a magyar romantikában*. Bp. 1931.

részben ennek nyomán a Kalmár, a Fejedelem és a Tudós „halvány alakmintáját” látja a II. füzet XLI. éjszakájában föllépő három kalandorban. Annak példáját pedig, hogy Tünde jöttékor Csongor nem ébred föl, a VI. füzet CCXXV. éjszakájában található jelenetben sejtí.²² „Keleti mese figurákat” lát a három vándorban Tóth Dezső is,²³ aki monográfiájának más pontjain több vonatkozásban kiemeli a keleti költészet hatását Vörösmartyra. Nyilvánvaló, már Csokonai-nak is elsősorban az ragadta meg a figyelmét, hogy a keleti költészet világszemléletében és formájában egyaránt más volt, mint a tanulmányaiból, olvasmányaiból ismert példák. Mint ahogy az „ösi és titokzatos” keleti világ is főleg a képzeletszabadság lehetőségét jelentette.

Gyulai óta közhely, hogy a magyar népdallal Vörösmartyt már édesanyja megismertette. Az viszont egyelőre tisztázatlan, mikor vált tudatossá ezirányú érdeklődése. Föltételezhető, hogy költőnk ismerte Kisfaludy Károly barátjának, a Bécsbe települt Gaál Györgynek hatalmas népmese gyűjteményét is, amely — Katona Imre szóbeli közlése szerint — a magyar folklór kincsesbányája, s aminek különféle — későbbi — kiadásaira Berze Nagy János népmesekatalógusa többször hivatkozik.²⁴ Gaál 1819-es keltezésű *Magyar mesegyűjteménye* Toldy Ferenc hagyatékában maradt fenn, s jelenleg a MTA Könyvtára kéziratárchájában található. Huszonnyolc meséje között Vörösmarty az aranyhajú lány történetének három változatával találkozhatott. A *Szöghajú János* című mesében a szerelmes aranyhajú lány és az őt szeretni nem akaró férfi közötti bonyodalom közép-pontjában egy bűvös álom áll. A *Gyöngyszemű Ilona* történetében aranyalmafával és rontó szándékú vénasszonnyal találkozunk, továbbá az egyik mesehős arról panaszkodik, hogy „sok vidéket” összejárva sem talált még olyan szépségre, mint akire a király „epedek”.

Minden bizonnyal ismerte Vörösmarty Mailáth Jánosnak 1825-ben németül kiadott regéit, amelyek olyan érdeklődést váltottak ki, hogy Kazinczy Ferenc már 1927. március 18-án visszafordításukról írt Toldynak, akit később a magyar kiadás gondozására is fölkért.²⁵ Mailáth regéi alighanem nagyobb hatással voltak Vörösmartyra, mint azt a közvetlenül átvett „Villi-téma” földolgozása alapján gon-

²² Brisits Frigyes: *Vörösmarty és az Ezeregyéjszaka*. ItK, 1933. 59—74.

²³ Tóth Dezső: *Vörösmarty Mihály*. Bp. 1957. 139.

²⁴ Berze Nagy János: *Magyar Népmesetipusok*. I—II. Pécs, 1957.

²⁵ *Kazinczy Ferenc Levelezése*. Toldy Ferencnek 1827. márc. 22. 20. k. 228.

doljuk.²⁶ A *Salamon Király* című drámájának végső kidolgozásában például megtalálható ugyane téma Mailáth-féle változatának egy jellegzetes példázata: „Két kard nem fér el egy hüvelyben soha”. Mailáth meséiben fölfedezhetjük a *Csongor és Tünde* több fontos motívumát. A *két testvér* című történetben egy hét esztendeje nem termő ezüst körtefa szerepel, s a bajok okozója az életnedveket elszívó, magát a fa töve alá fúró „varangyék”; ha a rosszindulatú lényt kiásnák — megölnék — a fa ismét gyümölcsöt teremne, mint egykor. Az *Ardonok úrnője* című mesében Dimitri előképével találkozunk, a fősvény Demeterrel, akinek fényes házában „teljes virágzású asszonyok sokasága vagyon összegyűjtve” — férfi vágyak kielégítésére. (Az ugyanitt fontos szerepet betöltő garabonciás figurája csak Vörösmarty egyik vázlatán jelenik meg, a végső kidolgozásban nem kapott szerepet; — hacsak a világjáró Csongort nem tekintjük garabonciás deáknak.) Mailáth *Tündér Ilonája* — amit az Élet és Literatura 1829-ben magyarul is közölt —, alapvetően különbözik ugyan Vörösmarty történetétől, de ebben is megragadhatta költőnket például az a kérdés: „nézi-e a szerelem a születés egyenlőségét?”.

A „Tündér Ilona típusú” népmeséket Berze Nagy János a magyar folklórban leggyakrabban előfordulónak minősíti. Eredetét a Napisten és Anyaistennő kultuszára vezeti vissza. „Tündér Ilona személyében” — írja — „egyedül a Napfőisten fénylő alakja a Nap anyjává alakult anyaistennővel, akinek a Napfőisten is »fia«. Az istenlányokat a magyar népmesék *tündére*eknek nevezik...”²⁷ Velük kapcsolatos mellékmotívum hatyú alakú megjelenésük és főtényezőként a csodafa, amely elsősorban mint „égigérő világfa” kap alapvetően fontos szerepet. E fához kapcsolódik a keresztút kérdése, ahová a vándorok megérkeznek, s ahonnan az élet és a halál felé mehetnek tovább.²⁸ Leggyakrabban erdélyi mesékben jelenik meg a világfa aranyalmát (szilvát, körtét vagy barackot) termő gyümölcsökkel. Egy szajáni mese szerint a fa „este virágzik, éjjelre gyümölcsöt terem, két órákor megéri, de reggelre nincs rajt, mert Tündérszép Ilona heted magával hatyú alakjában elhordta”.²⁹

Berze Nagy külön fölhívja a figyelmet Tündér Ilona *fényes* szépségére, ami a csillagistenek tulajdona; továbbá arra, hogy a népmesék tündére a sorsirányító szerepkörrel is rendelkezik.³⁰ Több népmesében előforduló motívum, hogy a tündérlány három éjjel

²⁶ Vö.: Vörösmarty Mihály *Összes művei*. 4. k. 246—250.

²⁷ Berze Nagy Hános: *Égigérő fa*. Pécs, 1958. 21.

²⁸ Berze Nagy: i. m. 121.

²⁹ Berze Nagy: i. m. 202.

³⁰ Berze Nagy: I. m. 219.

fölkeresi a kertben alvó királyfit, s egy rosszindulatú öregasszony levágja hajfürtjét vagy egész aranyhaját.³¹ A három azonban a magyar népmesében ritkább bűvös számok közé tartozik, a tündérlányok például többnyire heten vagy tizenhárman vannak. Ugyancsak ősi népmesei elem a csodafa földhöz, a tündérek földfelettséghez és az ördögös vénasszony (ördög anyja) alvilághoz kötése-sorolása.³² Az egyes népmeséket azonban tisztán elkülöníteni nem lehet, a különböző motívumok sokféle összefüggésben jelenhetnek meg. Így Vörösmarty szellemi élményeivel kapcsolatban is csak általánosságban mutathatunk rá a magyar népmesekincs lehetséges hatására.

Ismét más irányba — illetve: irányokba — fordítja figyelmünket Túróczi-Trostler József, amikor a következőket írja: „Az irodalomtörténet és a folklór-kutatás tanulságai szerint a Tündérvölgy-képzet az egész világon, minden korban otthonos, de elsősorban az irracionális, a veszélyeztetett vagy megrendült társadalmi és ideológiai biztonságérzet, a hanyatló feudalizmus századainak válik uralkodó képzetévé. A középkor látomásai, Physiologusai, lovagi epikája, az Amadis-típusú és az arkádiai regények, Spenser, Tasso, Shakespeare, Calderon, a barokk és a barokk operája, a francia tündérmese, a romantika alvajárai és félszkeresői, a bécsi népdráma egyetlen észbontó tündérkertté varázsolják a világot. De rajtuk kívül is alig van régi vagy új költői lángelme, akár Goethenek, akár Byronnak vagy Shelleynek . . . hívják, aki ne vetett volna legalább egy-két mélypillantást a Tündérvölgy világába vagy ne kísérelte volna meg a partraszállást a Boldogok szigetén . . .”³³

A Tündérvölgy, a Tündérkert, illetve a kert, ahol a tündérfa virágzik és csodát terem, a mű és népköltészet ősi közhelye, jellegzetes toposza. Megtalálható a természeti népek ősköltészetétől — a japán, az indiai, a kínai, a perzsa-arab költészetén keresztül — minden kultúrkörben. A középkor trubadurjaihoz és Minnesängerjeihez részben talán már már közvetítéssel jutott el Keletről, részben pedig a *Bibliából* vették. Az ószövegség két különböző részében is fontos szerepet kapott a kert: az emberiség teremtéséről szólóban (*Mózes I. könyve*) az ember tragédiája a paradicsomkertben kezdődik, ahol csodás gyümölcsfák között — amelyeknek termését az egyes népek később az éghajlatukra jellemző gyümölcsökkel (almával, narancs-

³¹ Berze Nagy: I. m. 231.

³² Berze Nagy: i. m. 317.

³³ Túróczi-Trostler József: *Magyar irodalom — Világirodalom*. Bp. 1961. I. 411–412.

csal, körtével stb.) azonosítottak — kell Ádámnak és Évának az isteni tiltás és az ördögi csábítás kettős kérdésével szembenéznie. E kérdés egyszerre vonatkozik a szellemi és testi megismerésre, a tudás és a gyönyör vágyára. A gyönyörök kertje aztán az *Énekek énekében* is megjelenik a szerelem és vágy világának a színtereként. A földi paradicsom és a gyönyörök kertje összefonódott képzetként élt tovább a középkor irodalmában, mint a vallásos témák megkötöttségeiből menekülő képzelet fontos eleme. Dante és Petrarca lírai dalaiból olyan szerelmi történetek bontakoznak ki, ahol a szerelmi találkozások és elválások színtere többnyire a kert.

Új töltést kap aztán e kép a több szerző által összeállított *Rózsa-regényben*, ahol az emberi lélek szimbólumaként fordul elő — a kerítéssel, kapuval, utakkal, ösvényekkel, kúttal, építményekkel együtt. Ezt követik a reneszánsz képei, akár Hieronymus Bosch festményére, a *Gyönyörök kertjére*, akár például Piero di Cosimo allegóriáira, akár számtalan hasonló műre gondolunk. A barlang, a forrás, a kút, a folyóvíz, a szökökút a meditáció és tudáskeresés színterei; amiben erősen érvényesül a görög felfogás, amely a maga mitológiájában kultikus jelentőségű, kivételes, hétköznapiság fölötti színtérnek tekintette a kertet. Mindez különféle közvetítő csatornákon keresztül a tizenkilencedik század elejére régen eljutott Magyarországra is, ahol a háborús dúlások miatti hosszú kényszerszünet után nemrég kezdett divatozni ismét a kertkultusz. Vörösmarty ifjúsága idején már nem csupán néhány főnemes, de középbirtokosok sora is gondot fordított rá, hogy házáat ne hasznos, hanem szép kert vegye körül. Újabb műköltészetünkben a kert leginkább irodalmi élmények hatása nyomán jelenik meg, noha népköltészetünkben gyakoriak a hazai hagyományokra utaló kerti virágok. E hagyományok keretébe tartoznak virágénekeink, amelyek eredetileg szerelmi dalok voltak, s közismertségük kétségtelen. A kert és virág tehát nálunk is szorosan kapcsolódott a szerelmi témához, jelentős szerepet kapott az érzelmek művészi kifejezésében.

Az irodalomtörténeti összefüggések egy másik szálát vizsgálva azt látjuk, hogy az Árgirus-téma első magyarországi színpadi földolgozásai a bécsi népszínmű hatásáról vallanak. Jelentőségéhez képest ritkán elemzett hatásról van itt szó, amelynek kézenfekvő magyarázata, hogy a hazánkhoz legközelebbi színházi központ Bécsben volt. Első színészeink közül viszonylag kevesen jutottak el ide, de itt ismerte meg a színházat jónéhány írónk, köztük a két Kisfaludy, akik közül ez az ismeret Károly életében játszott fontos szerepet. S ami talán még ennél is fontosabb: szoros szálak kötötték a Császárvároshoz a pesti német színházat, ahol viszont a legtöbb hazai színész, drámaíró és fordító megfordult. A korabeli bécsi színház legsajátosabb terméke pedig a népszínmű volt.

Pukánszky Kádár Jolán *A magyar népszínmű bécsi gyökerei* című könyvében olvassuk: e műfaj „két alapeleme egyfelől a barokktól örökölt vonzalma a természetfölötti, a patetikus iránt, másfelől a mindennapi élet trivialitásainak a kiaknázása; művelői komikus hatásokat értek el a két elemnek és két stílusnak . . . a tudatos vegyítésével”.³⁴ Kézenfekvő itt Vörösmartyval kapcsolatban Ferdinand Raimund (1790–1836) és — talán — Johann Nestroy (1801–1862) vígjátékaira gondolnunk, noha hatásukra közvetlen bizonyítékunk nincs. Valószínű föltételezés, hogy költőnk még a *Csongor és Tünde* megírása előtt találkozott Raimundnak a hazai magyar és német színpadokon egyaránt népszerű, nyomtatásban is olvasható színműveivel. Raimundnak hat tündérvjátéka ismeretes a *Csongor és Tünde* megjelenése előtti évekből (közülük három, esetleg négy a megfogamzás előttről). Nestroy legjelentősebb fennmaradt művei viszont későbbiek, ezek legfőbb ezután írt művekre hathattak. Ehelyett viszont — legalább esetlegesen — számba vehetjük — Staud Géza nyomán — Schikaneder keleties színjátékát, *A jótevő zarándokot* — és persze a *Varázsfuvolát*.

Brisits Frigyes a *Csongor és Tünde* tervezett kritikai kiadásához készített jegyzeteiben fölhívta a figyelmet, hogy a népmeséktől eltérően egyaránt három a varázsszerek száma Raimund *Der Barometermacher auf der Zauberinsel* (1823) című tündérvjátékában, valamint a *Csongor és Tündé*ben. „Alapeszméjük is közös” — tette hozzá, majd a bécsi szerző *Der Diamant des Geisterkönigs* (1824) című darabjában mutatta ki a Kalmár, a Király és a Tudós motívumainak a megfeleléit. Ugyanitt példát talált a fennkölt szerelmes és a komikus népi figura együttes szereplésére. Az említett darab hőse — Edward — az ideálját keresi, s nem hajlandó lemondani róla Szellemkirály gyémántjáért sem; majd hűsége ugyanúgy boldogsághoz vezet, mint Csongort. Brisits fölhívja a figyelmet a *Die gefasste Phantasie* két varázslónője és Mirigy közti hasonlóságra is, itt azonban elég nehéz bármilyen hatást föltételeznünk, hiszen e darabot csak 1828. január 8-án mutatta be a bécsi leopoldstadti színház, amikor Vörösmarty képzeletében valószínűleg rég kialakult a gonosz boszorka figurája.

Számba kell vennünk a bécsi népszínmű hatásán kívül legalább egy hazai tündérvjátékot is: Ernyi Mihály énekes játékát, *A tündéralmát* (1803). A hősök kalandjai ugyan itt alapvetően mások, de megegyező a *Csongor és Tündé*vel az, hogy a két szerelmes főszereplőnek itt is van egy-egy népi kísérője. Emellett néhány kevésbé fontos motívum hasonlóságát szintén ki lehet mutatni.

³⁴ Pukánszky Kádár Jolán: *A magyar népszínmű bécsi gyökerei*. Bp. 1930. 5.

Horváth János hívta föl a figyelmet a drámaíró Csokonai itt említendő törekvéseire, elsősorban a Tündér és Tündérfi jelenetére a *Karnyóné* végén.³⁵ Sajnos, nem lehet bizonyítani a Csokonai vigjátékok hatását a *Csongor és Tünde* írójára. Sallay emlékezéséből és költőnk fennmaradt leveleiből azonban kiderül, hogy Vörösmarty kedvelte és nagyra becsülte szerencsétlen elődjét; nem kizárt, hogy ismerte színműveit is. Komikus jelenetei, többször érvényesülő parodizáló szándéka, a nyers, népi humor föltörései okkal keltik a hangulati hasonlóság benyomását. Mindehhez csak annyit, hogy Pukánszkyne Kádár Jolán Csokonaiban látja a bécsi népszínmű első hazai mesterét.³⁶

A Shakespeare-hatás érvényesülése a Vörösmarty-életrajz és életmű legalaposabban feltárt kérdése — és nem csupán a *Csongorra* vonatkozóan³⁷ Gyulai óta elterjedt nézet, hogy költőnk Teslér László bonyhádi könyvtárából ismerte meg az angol drámaíró műveit 1820 körül.³⁸ Nehezen elképzelhető azonban, hogy már Schedius Lajos egyetemi esztétikai előadásain ne találkozott volna legalább Shakespeare nevével és művei jelentőségének a megállapításával.

Gyulai szerint a *Csongor és Tünde* a *Szentivánéji álom* „hatása alatt keletkezett, csak a drámai compositiora nézve áll alantabb”.³⁹ Paulay Ede az első színpadi bemutató elé írt tanulmányában — a *Szentivánéji álom* mellett — a *Téli rege* budapesti bemutatását említette

³⁵ Horváth János: *Vörösmarty drámái*. Irodalomtörténeti Füzetek 63. sz. 65.

³⁶ Pukánszkyne Kádár Jolán: *Csokonai Vitéz Mihály Összes művei. Színművek*. I—II. k. Bp. 1978.

³⁷ Részletesen elemezte Vörösmarty Shakespeare-élményét Kis Ernő: *Shakespeare és Vörösmarty*. Magyar Shakespeare Társ. IV. k. Bp. 1911. 16—50., de nem szólt a *Csongor és Tündéről*. Más oldalról vizsgálta a kérdést Beöthy Zsolt: *Néhány szó Shakespeare hatásáról a magyar drámaköltészetre*. Magyar Shakespeare Társ. V. k. Bp. 1912. 17. — Riedl Frigyes: *Shakespeare és a magyar irodalom*. Bp. 1916. 13. — Császár Elemér: *Shakespeare és a magyar költészet*. Budapesti Szemle, 167. k. 1916. 248—250. Önálló kötetben: Olcsó Könyvtár, 158—163. — Fest Sándor: *Shakespeare-i motívumok Vörösmarty drámáiban*. Magyar Shakespeare Társ XI. k. 29—55. — Galamb Sándor: *Shakespeare-reminiscenciák Vörösmartyban*. ItK, 1928. 257—258. — Babits Mihály: *Az ifjú Vörösmarty*. In: *Esszék, tanulmányok*. I. Bp. 1978. 208—225. — Horváth Károly: i. m. — Tóth Dezső: i. m.

³⁸ Gyulai Pál: i. m. 30.

³⁹ Gyulai Pál: i. m. 154.

olyan darabként, amely előkészítette a *Csongor és Tünde* színházi befogadását.⁴⁰ Riedl a *Szentivánéji álom* „tündér szerepeit” látja a *Csongor és Tündében*,⁴¹ akárcsak Fest Sándor, aki azt is kifejti, hogy sehol „Vörösmarty nem alkot Shakespeare hatása alatt oly önállóan, oly szabadon, mint itt”.⁴² Császár Elemér két motívumot más Shakespeare-művekhez vezet vissza. Szerinte az V. felvonásban a Tudós monológja néhol Hamlet gondolataira emlékeztet; az ördögfiak az I. felvonásban pedig a *Macbeth* boszorkányait idézik.⁴³ Fest Sándor mintha ezt egészítené, amikor azt írja, hogy a IV. felvonásbeli „földalatti hangot és kacajt” ugyancsak lehet a *Hamlet*ből származtatni.⁴⁴ Csongor és Tünde lírai áradozásai őt a *Romeó és Júliára* emlékeztetik,⁴⁵ az V. felvonásban visszatérő Fejedelem monológja pedig Lear pátozára.⁴⁶ Összefüggést lát a *Macbeth* IV. felvonásának elején található boszorkány-jelenet és Mirigynek a varázskút körüli mesterkedése között. Idézi a három boszorkány kórusának a bűvös ital készítése közben ismételt refrénjét:

Double, double toll and trouble;
Fire burn and cauldron bubble.

És Mirigy ezen szavait:

Forrj kút habja, forrj,
Tajtéket sodorj!

Ígaza van azonban Brisitsnek, hogy itt csak a rímjáték, a hangulat és a hatás azonosságáról lehet szó; a sorok értelme ugyanis nem csupán Szabó Lőrinc fordításában jelentősen eltérő, hanem szó szerinti értelemben is más. (Vörösmarty a húszas években minden bizonnyal csak német fordításban olvasta Shakespeare-t.) A ritmus és hangulat nyelvtudás nélkül jól érzékelhető — azzal a különbséggel, hogy Shakespeare sorai mélyebb hangzásúak és sötétebbek, Vörösmartyé könnyedebbek, játékosabbak. A színpadi helyzet azonban valóban roppant hasonló: a boszorkányok azt készítik elő, hogy Macbeth szemei előtt elvonuljon a szörnyű jövő; Mirigy a Csongort megtévesztő képeket „táplálja bele” a varázskútba. Macbeth ugyanúgy megborzad reá váróktól, mint Csongor a — hamis — jóslattól.

⁴⁰ Paulay Ede cikke: Fővárosi Lapok, 1879. november 29.

⁴¹ Riedl: i. m. 29.

⁴² Fest: i. m. 30.

⁴³ Császár: i. m. 158–162.

⁴⁴ Fest: i. m. 31.

⁴⁵ Fest: i. m. 31.

⁴⁶ Fest: i. m. 31.

A rejtelmes, titokkal teli és titokzatos jelenet fölépítése igen hasonló a két műben.

Brisits három Shakespeare mű hatását tartja kiemelésre érdemesnek. Úgy véli, a *Téli rege* utolsó jelenete emlékeztet a *Csongor és Tünde* befejező részére: Shakespearenél a szobor megelevenedik, Hermione leszáll a talpazatról, s bánkódó férjének megbocsát, — Tünde félrevonja fátylát, megismerteti magát Csongorral, s a szerelmesek boldogan egymás karjaiba borulnak. A *Vihar* Arielje mélyebben hathatott költőnkre, a természetfölötti elem bizonyára erős ösztönzésül szolgált, s néhány motívum hasonlósága is kiemelhető. Az például, amikor Csongor a fa tövében étlen-szomjan szenvedő, megkötözött Mirigyet szabadon bocsátja, s az hálátlansággal fizet, emlékeztet arra, amikor Prospero a sziklába zárt Calibant engedi el, s az eredmény ugyancsak rossz indulat. Az ördögfiak később hársfalyukba zárják Mirigyet, akinek szavaiban némi hasonlóság fedezhető fel Caliban fenyegetésével. Még egy Shakespeare-i kifejezést idéz Brisits, amely a *Viharból* ismeretes. Prospero mondja:

... , s aztán pálcám eltöröm,
Több öltre ásom föld alá, s a tenger
Mérőlánc által eddig el nem ért
Mélyébe hanyom könyvemet.⁴⁷

Erről Csongor szavai juthatnak eszünkbe:

Mondd, ki az? hogy kardra hanyjam,
'S mélyen, mélyben tengereknél
Eltemessem, mint az ólmot.

Hasonló motívumegyezés mutatható ki a *Szentivánéji álomban* Ly-sander Hermina kérdésre adott válasza:

Saját szerelmem: a bájos Helena,
Ki az éjt dicsőbben aranyozza meg,
Mint ott ama tüzes O-k, s fényszemek.⁴⁸

És Tünde I. felvonásbeli szavai között:

... a' szerelmes
Csillagot hordoz szemében:
Annak nincs sötét 's homály;
Bár bolyongjon éj felében,
Kedvesére rátalál.

⁴⁷ Babits Mihály fordítása.

⁴⁸ Arany János fordítása.

Fest Sándor említésre méltónak tartja, hogy Puck hangutánzással vezeti félre, viszi tévútra Lysandert és Demetriust; Kurrah pedig Balga hangját utánozva csapja be és csalja Mirigy csapdájába Csongort. „Az alakoskodás e formájára Puck mutatott példát a költőnek” — írja.⁴⁹ További példái közül figyelemre méltó a kesergő önsajnálát motívumának azonossága II. Richard és a másodszer színre lépő Fejedelem szavai között. Fest és Brisis hangsúlyozzák és több példával szemléltetik, hogy Vörösmarty Shakespeare-től tanulta a rövid, ellenmondásokkal élénkített párbeszédet. A *Szentivánéji álomból* vett idézeteik valóban találóak; s azt is hozzátehetjük, hogy Vörösmarty az ellentétes hangulatú jelenetek egymásra építését ugyancsak Shakespeare-től leshette el.

Horváth Károly szerint a Shakespeare-hatás szempontjából *A vihar*nak egy másik részlete is számba jöhet: Prospero a IV. felvonás 151–158. sorában beszél arról, hogy „tornyok, templomok, várak, még e nagy golyó is” („this great globe”) semmibe foszlanak majd. Persze ezt az Éj monológiájában megjelenő gondolatot Shakespeare az antikvitásból is vehette, például Seneca műveiből (Hercules Oetaeus 1109–1127.; Thyestes 875–878.).

„Vörösmartyban — írja Galamb Sándor nem csupán a *Csongor és Tündére* utalva — a Shakespeare-i hangok közül leggyakrabban Hamlet szavait érezzük. Anélkül, hogy egyetlen alakja is volna, amelyekben Hamlet legjellemzőbb vonását, az akaratot megbénító tépelődést rajzolta volna: a méla dán királyfi egy-egy gondolatának, egy-egy kifakadásának a visszhangját gyakran halljuk darabjaiban. A világhírű lét és nem lét monológjának ott rezeg emléke a *Csongor és Tünde* megőrült Tudósának szavaiban . . .”⁵⁰

S végül hadd egészítsem ki Galamb Sándor megfigyelését egyrészt azzal, ha Hamlet és Csongor jelleme nem is állítható párhuzamba, ha drámai helyzetükből adódó szerepük alapvetően különbözik is; annyit elmondhatunk: Vörösmarty hőse még Shakespeare-énél is kevésbé hajlamos a cselekvésre, méginkább töprengő alkat. Másrészt pedig a gondosan összegyűjtött párhuzamos példák — amelyek közül csak mutatóban idéztünk néhányat — nem annyira a szövegek közvetlen hatásáról győznek meg — sőt! —, legföljebb Vörösmarty erős Shakespeare-élményét motiválják.

Más világirodalmi összefüggésekre irányította a kutatás figyelmét Túróczi-Trostler József, aki Goethe lehetséges hatására hívta föl a figyelmet. Míg Vörösmarty Shakespeare-élménye kezdettől nyilvánvaló tényként szerepelt az irodalomban, a költő Goethehez való szel-

⁴⁹ Fest: i. m. 36.

⁵⁰ Galamb: i. m. 257–258.

lemi viszonyáról igen keveset tudunk. Sem olvasmányait nem ismerjük, sem véleményét; csak azt tudjuk, hogy idősebb kortársai közül Kazinczy és Kölcsey, a fiatalabbak közül Bajza és Toldy a legnagyobb tekintélyek között tartották számon a német költőt.

„A romantika egyik legnagyobb világirodalmi jelentőségű műfaja a drámai költemény. Ez szabadformájú műfaj, az érzelmi és gondolati elem uralkodik benne, a dráma voltaképpen csak a külső formára vonatkozik. Goethe *Faustja* nyomán terjedt el az európai irodalomban, a Faust elsősorban a romantikus irodalmat termékenyítette meg. Nincs ok nélkül, hogy a klasszicista Kazinczy, aki úgy lelkesedett az *Iphigeniáért*, a *Faust*ról nem vett tudomást. A Faust révén a drámai költemény a mítosz eszközeit felhasználó filozofikus műfaj lett” — írja Horváth Károly.⁵¹ Goethe hatását azonban e kétségtelenül helytálló gondolatmenetnél sokkal meghatározhatóbbnak és fontosabbnak tartja Túróczi-Trostler József.

Szerinte Vörösmarty volt a *Faust* első termékeny magyar olvasója és önálló tanítványa írójának. „Nemcsak a Tudós alakja és monológja, hanem a *Csongor és Tünde* minden olyan részlete, ahol Csongor személyében Vörösmarty leszáll a létnek legmélyebb gyökeréig, vagy a humanizmus legtisztább eszményéhez emelkedik, a Goethe-Faust állandó segítő, felszabadító jelenlétéről tanúskodik. Úgyszólván szemünk láttára megy végbe az a folyamat, amelynek eredménye egy új költői nyelv új terminológiája”.⁵² Vörösmarty — fejtegeti később — minden „látszat ellenére sem a Novalis-típus, nem az enyészet és halál, hanem az élet, a humanista Goethe-Faust rokona, aki százszor leszáll a mélybe, az Anyához, de nem azért, hogy ott rekedjen, hanem, hogy újra visszatérjen. Ilyen leszállás a mélybe többek között Tünde és Ilma zárándoklata az őszanyához, az Éjhez, valójában a szimbolikus kerülő az öntudathoz, a boldogsághoz vezető úton. Szükséges kerülő, mert az Éj magánbeszéde kulcsa az egész Tündérvölgy és Ellentündérvölgy ideológia és mitológia megértéséhez.”⁵³

Túróczi-Trostler úgy véli, hogy a mű egész alaphelyzetét, különösen pedig a Tudós „minden szavát, képét, egész gondolatmenetét Faust vagy Faust jelentése sugallta”.⁵⁴ A dráma a Kalmár, a Fejedelem és a Tudós együttesének „köszönheti intellektuális távlatait, amelyek nélkül megmaradt volna a mesedráma fokán s aligha lett volna az, aminek ma látjuk: irodalmunk egyetlen Faust-jellegű

⁵¹ Horváth Károly: i. m. 439–440.

⁵² Túróczi-Trostler: i. m. 440.

⁵³ Túróczi-Trostler: i. m. 441.

⁵⁴ Túróczi-Trostler: i. m. 286–287.

alkotása".⁵⁵ Az Éj monológjához ugyaninnen vette eszerint Vörösmarty az ösztönzést: „Az Éj összegezi és általánosítja a Tudós, a Fejedelem, a Kalmár személyes tapasztalatait: ez az emberiség története a hiábavalóság, a világvége távlataiból tekintve . . .”⁵⁶ E magávalragadó érvelés egyelőre nem vezetett el Vörösmarty Goethe-élményének földértéséhez, ami alighanem áttételesebben érvényesült, mint azt Túróczi-Trostler föltételezi.

Itt kell számba vennünk Horváth Károly nyomán a romantikus drámai költemény másik nagy világirodalmi példáját, a *Manfredet*, „melyet Byron a *Faust* első részét megismerve, annak inspirációjára is irt. A *Faust* népkönyvből vett témára készült, a *Manfredben* is a népképzlet varázslói és tündérei lépnek fel, ők az eszmék megtestesítői, a filozófiai tartalom hordozói . . .”⁵⁷ Meg kell említenünk, noha műveinek ismeretére szintén nincsenek adataink, hogy E. T. A. Hoffmann álom és valóság között lebegő világa nem csupán tipológiai hasonlóságot mutat a *Csongor és Tünde* írójával. Annak a jeletnek a példáját, amelyben Balga ott keresi a birkalábat, ahová nem tette, s közben Mirigy megkettőzött alakjával találkozik: Vörösmarty E. T. A. Hoffmann több elbeszéléséből is vehette volna, a nagy német romantikus író ugyanis előszeretettel alkalmazott ilyen fajta csodákat. Noha e hatással ténylegesen számolnunk kell, belátható, hogy az ehhez hasonló világirodalmi párhuzamokat még hosszan sorolhatnánk. Babits például Cervantes *Don Quijote*jának Sancho Pansájában látta Balga ösét.⁵⁸ Részben ide sorolható Szauder József megállapítása is a *Csongor és Tünde*, valamint Ariosto *Orlando*ja közötti párhuzamról. (Annak ellenére, hogy Ariosto ismeretére — Stettnernek egy Kazinczyhoz írott 1824-es levelében — bizonyítékunk is van.)

Ez az észrevétel e bizonyítéktól függetlenül is nagyobb figyelmet érdemel: Szauder ugyanis részletesen elemzi azt az irodalomtörténeti utat, amelyen a bűvös furulya témája Wielandhoz — és *A Délszigetet* író Vörösmartyhoz — eljutott. Igazat ad Túróczi-Trostlernek, hogy „Mozart—Schikaneder *Varázsfuvolája* oldotta meg itt és máshol Vörösmarty nyelvét”.⁵⁹ Emlékeztet Papageno ágrólszakadtságára, és rámutat, hogy az „Éj asszonyának alakjában találunk valami kevés

⁵⁵ Túróczi-Trostler: i. m. 289.

⁵⁶ Túróczi-Trostler: i. m. 289.

⁵⁷ Horváth Károly: i. m. 440.

⁵⁸ Babits: i. m.

⁵⁹ Szauder József: *Csongor és Tünde*. In: *A romantika útján*. Bp. 1961. 333.

egyezt az Éj királynőjével”.⁶⁰ A Papageno és Balga közti hasonlóságra egyébként már Túróczi-Trostler rámutatott: szerinte az előbbi az utóbbi „társa a balgaságban, az étvágyban, szomjúságban, sültgalamb- és borospalack-álomban”.⁶¹ „Az összefüggés — írja Szauder — a *Varázsfuvola* és az *Oberon* bűvös zeneszerszámaival nyilvánvaló. Szó sincs azonban itt hatásról vagy átvételről. Vörösmarty nagy alkotói eredetisége csak beolvasztotta az idegen sugallatot . . .”⁶² Ennek figyelembe vételével hangsúlyozza, hogy Wieland *Oberonja* alapján éppen Vörösmarty e korszakában született — és vált ismertté — Weber operája.

Röviden — és inkább a negatív tanulságok kedvéért — össze kell foglalnunk Vörösmarty színházra vonatkozó ismereteit is. A bécsi népszínmű lehetséges hatásáról már esett szó. Tegyük ehhez hozzá, hogy Vörösmarty a harmincas évekig elég kevés színházi produkciót láthatott — a fehérvári színészek, Balla Károly társasága, a pesti német színház, vándor együttesek és műkedvelők előadásában. Figyelemre méltó, hogy éppen 1827. április 25-én — vagyis akkor, amikor a *Csongor és Tünde* írásának elkezdését sejtjük — tartotta szükségesnek, hogy beszámoljon Stettnernek a fehérvári színészek egyik előadásáról.⁶³ Érdekessége e beszámolónak, hogy a költő élményéből a színpadi látvány, a térben megjelenő színészi játék hatása, a színre vitt cselekmény szemmel fölfogása teljesen hiányzik. Csak a nyelvi megszólaltatás ragadta meg, csak ez foglalkoztatta, s kétszer is leszögezte, hogy *hallgatóként* — nem *nézőként* — ült a színházban. Igen nagy fontosságot kell e vallomásnak tulajdonítanunk, mert világosan elárulja, hogy a dráma és a színház kizárólag a nyelv, a szó művészeteként foglalkoztatta ekkoriban. Részben itt kell annak magyarázatát keresnünk, hogy a még Börzsönyben megismert francia klasszikus dráma és a nagyra becsült Schiller példája egyáltalában nem érvényesül a *Csongor és Tündé*ben. Illetve az utóbbi csak annyiban, amennyiben művészte hatással volt az egész európai és magyar romantikára.

S ezzel el is jutottunk odáig, hogy a romantika általános és itt nem részletezhető hatására utaljunk. Benne olyan gondolatokra, amelyek — Kovácsóczy közvetítésében — Jean Paul nyomán nálunk

⁶⁰ Szauder József: *Részlet a Csongor és Tünde elemzéséből*. In: *A romantika útján*. Bp. 1961. 366.

⁶¹ Túróczi-Trostler: i. m. 452.

⁶² Szauder József: *Csongor és Tünde*. In: *A romantika útján*. Bp. 1961. 333—334.

⁶³ Taxner-Tóth Ernő: *Vörösmarty színházszemlélete*. It, 1979. 18—40.

is elterjedtek, vagy a két Schlegel rendkívül erős hatására. Érdemes azonban melléjük állítani Fried István figyelmeztetését, miszerint „Keletközép-Európában” a romantika a németénél „tágabb költői tartományokat” hódított meg. „Éppen késetttségénél fogva, barokk, fél-népi hagyományokat magába ölelve, magához hasonlítva, merészebben kísérletező, a felvilágosodástól feldúsítva is, izgalmasabban újszerű . . .”⁶⁴ Vörösmarty romantikájának pedig — éppen a dráma és drámai költemény műfajában igen szemléletesen — különleges jellegzetessége a mindennapi realitásokhoz kötött politikai érdeklődés, ami — többek között — egyaránt jelenti a társadalmi valóság állandó jelenlétét a jellemrajzokban és a hazai elmaradottság kérdéseinek sajátos megjelenését a történet, továbbá a filozófia síkján.

Végül számot kell vetnünk a *Csongor és Tünde*-ben érvényesülő filozófiai gondolatok forrásának a kérdésével is. Szauder József többször idézett tanulmányában Kant, Schelling, Fichte és a romantika filozófiai gondolatainak jelentkezését mutatta ki, különös fontossággal utalva Herder hatására. 1970-ben megjelent kötetében Holbach-hoz vezeti vissza, hogy „A *Csongor és Tünde* Éj-monológjának pesszimista kozmológiáját mélyen átszínezi a földet és az eget elbizakodottan méregető ember képe, azé, aki nem sejti, mily észrevehetetlen pont az óriási térben, hol a napok kialszanak, szétszóródnak az űrben, s a világmindenség maga szüntelen pusztulás és születés . . .”⁶⁵ E sorok írója pedig a mű legfontosabb bölcséleti gondolatainak forrását Schedius Lajosnak a német klasszikus filozófia eszméit közvetítő tevékenységében látja.⁶⁶

Nyilvánvaló, hogy a *Csongor és Tünde* forrásait, mintáit, a szerző által hasznosított irodalmi hatásokat még számos más irányban is kereshetjük — anélkül, hogy teljességről beszélhetnénk. Itt elsősorban azokat a — legfontosabbnak tartott — szálakat igyekeztem fölfejteti és tisztázni, amelyeket az eddigi kutatás is kiemelt. Összegzésül alighanem csak arra a megállapításra juthatunk, hogy a *Csongor és Tünde* sem néhány meghatározott műhöz, sem tisztán érvényesülő szellemi áramlatok hatásmechanizmusához nem köthető. Vörösmarty szomjas szelleme sokmindent közvetítő személyeken és közvetítő műveken keresztül fogadott be.

TAXNER-TÓTH ERNŐ

⁶⁴ Fried István bírálata Vörösmarty Összes Művei 13. és 16. kötetéről. ItK, 1980. 105—110.

⁶⁵ Szauder József: *Az este és az Álom*. Bp. 1970. Ebben: *Kölcsény világnézeti válsága az ifjúkori jegyzőkönyvek tükrében*. Bp. 1970. 328.

⁶⁶ Taxner-Tóth Ernő: *Schedius Lajos hatása a Csongor és Tünde filozófiájára*. It, 1975/4. 889—916.

A HOMÁLYBÓL

„... TUDOD: AZÉRT ÉN MÉGIS KÖZÜLETEK VALÓ VAGYOK ...”

EMLÉKEZÉS BALÁZS BÉLÁRA

Juhász Gyula tizenhat éves, amikor a nála egy évvel fiatalabb szegedi születésű Bauer Herberttel — a későbbi Balázs Bélával —, Sz. Szigethy Vilmos felfedezi mindkettőjüket a Szegedi Naplóban.¹

Az 1900/902-es iskolai években megpecsételődik a barátság Juhász, Eisner Manó, és a szegedi főreáliskolába járó Balázs között, s ez az összetartozás csak elmélyül és kibővül a pesti Eötvös Kollégium falai között Kodállal, Lukács Györggyel és Bartók Bélával.

1904 őszén, amikor Endrődi Béla szerkesztésében megindul a Virágfakadás, a mindössze egy esztendeig élő félhavi folyóirat, az ifjú írók próbálkozásait összefogó lap szerzői között ott van Juhász és Balázs is. Az indulás fiatalságot idéző éveinek ereje évek múltán is visszafénylik Juhász soraiból: „... Az Ipar-utcai fiúk az időben nagyon erősen készültek valamire ... Mindnyájan úgy érezték, hogy a tarsolyukban hordják a marsallbotot ...”²

Az egyetem befejezését követően Balázs berlini és párizsi ösztöndíjakra indul, de indulása előtt Juhásztól vár segítséget felfedezéséhez³ csakúgy, mint az 1907 októberében befejezett *Halálesztétikájának*⁴ irodalmi elfogadtatásához; ez idő tájt „szegődik” Balázs a Nyu-

¹ Juhász Gyula 1883—1937. Szerk.: Paku Imre. Bp. 1962. 18.

² Tűz, 1918. dec. 21.

³ „... Mielőtt elindultam, odaadtam Juhász Gyulának a Gyilkosságot, három nokturnót és még két verset. Fedezz fel! — mondom —. Küldd be A Hétnek! ...” írja B. naplójába, 1906. aug. 22-én. = Balázs Béla: *Napló*. I. 1903—1914. Bp. 1982. 337.

⁴ B. B. a „*Halálesztétika*” c. munkáját 1907-ben — még Bauer Herbert néven — doktori disszertációnak írta, eredeti címe: *Az öntudatról*; nyomdai megjelenésére csak 1908-ban került sor Deutsch és Márkus S. ny. kiadásában. Elsőként Juhász Gyula méltatja a Szabadság 1908. febr. 16-i számában.

gathoz, és ez a lépése csak kezdete az irodalmi berkekben megélhető megaláztatások sorozatának, és forrása annak a hitevesztettség érzésnek, mely annyira jellemző Balázsról pályájának első szakaszában: „... Osváttal a New York kávéházban beszélgetvén hosszan... Megmondta, hogy a verseim nem tetszenek — gúnyosan mosolyog a magyarságomon... Idegenben vagyok... Végeredmény: hogy megingott a magambiztossága...⁵ Még mindig meg kell örülnöm, ha a Nyugatban vagy Új Időkben leközlök egy dolgomat. Máshova nem is jutottam még be. Hitem magamban evvel nem erősödött, és ha nem is veszett el, de annyi ember fogadott vállvonogatva és közönnyel, hogy megingott a biztonságom, és kénytelen vagyok magamat csak írónak tekinteni az írók között... Megismerkedtem irodalmi körökkel — és ezt feljegyzésre méltó lépésnek tartom. Most örülök, hogy befogadtak. Megmaradt a titkos szándék és remény, hogy majd izolálni fogom magam... Nagykorú vagyok, és még mindig nem találtam meg magam...” — írja *Naplójába* 1908. augusztus 4-én.⁶

Nem véletlen, hogy Juhász Gyula hívó szavára örömmel csatlakozik a nagyváradi *holnaposok* közé; Nagyváradhoz családi szálak is fűzik: Rechtené Bauer Zsófia, apai részről a legidősebb nagynénje, aki a nagyváradi polgári és kereskedelmi leányiskola igazgatónője, és sokat vár unokaöccse irodalmi terveitől. A váradi 'holnaposok', a maguk kitörni készülő terveikkel vonzzák az amúgy is megjelenési lehetőséget kereső, önmagával és a világgal egyaránt elégedetlen író, aki a pesti 'exclusiv' körökkel nem találja meg sem a hangot, sem a kapcsolatot. Balázs megragadja a kínálkozó alkalmat, és több versét elküldi *A Holnap* I.⁷ antológiát szerkesztő nagyváradinak, továbbá az alább közölt, nyomtatásból még nem ismert Juhász levél⁸ szerint önzetlen kritikával él Ady ellenében az író- és pályatárs, Dutka Ákos védelmében:

júl. 17.

Szeged, Ipar u. 13.

Drága fiam, Köszönöm leveledet és biztosítalak, hogy „annak dacára” is nagyon szeretlek és becsüllek. Dutka nagyon tetszik Balázs Bélának, azt mondja, hogy a Budapest verse a modern líra egyik leg-

⁵ B. B.: *Napló*. I. 461.

⁶ B. B.: *Napló*. I. 476.

⁷ *A Holnap*. Sajtó alá rendezte Antal Sándor. Nagyvárad, A Holnap Irodalmi Társaság kiadása. 1908. 191 p.

⁸ Lelőhely: MTAK Kézirattár, jelzete: Ms 4196/55; autográf levél, 1 f. + 1 boríték.

maradandóbb remekverse. Osztom. Te pedig írd (szintén)⁹ tovább olyan szép verseket, mint a máris országos nevű kicsapott légátusok dala. Még mindig szép vers!

Ady barátunk Dutka Ákos címen „önarcképet festett” — mondja Balázs és igaza van. Dutka nem Ady. Most jobban látom, mint valaha. Mi pedig tartsunk össze és szeressük egymást, a N. N. pedig menjen Picardiába! Apropos: a drámám veszettül készül. Szászzy Gizy Szegeden konferál, itt van Revere Prosper mester is, de nem prosperál. Itt voltak a dánok, itt van Szűcs Laciné Zsoltoványi. Vörös Hit csókoltatom — a kezén. Mondtam én, hogy művésznő a talpacs-káján! Szabó Gizit táviratilag idehívtam! Apópó: a kötet eddigi, főleg Balázs nyomásából egy példányt azonnal, ha szeretsz, küldesz!!!!!!?!!!!

Juhar Jegenye

Jim-Jávor-stb.

[a boríték címzése]:

Nevezetes

Emőd Tamás úrnak,

Balhé Jenő barátjának,

Nagy-várad

dr Fleischer Béla irodája

Rákóczi út — Űri utca

[a postabélyegzők kelte]: Szeged

908 júl. 17.

Nagy-Várad

908. júl. 18.

Az álnéven író Juhász Gyula, levelét a holnaposok legifjabb költőjének, a húsz éves Emödnek — családi nevén Fleischer Ernőnek — címzi, aki a *Kicsapott légátusok dala* c. versén kívül még hat költeményével szerepel *A Holnap* I. antológiában, és a N[agyvárad] N[apló] munkatársa.

Ami Juhász Gyulát illeti, ő már túl van a máramarosi és lévai hónapok megpróbáltatásain, és 1908. febr. 12 óta a nagyvárad pre-montrei főgimnázium tanára, nyári vakációját szegedi otthonában tölti, innen írja a fenti levelet, mely tömörsége mellett is számos érdekes pillanatot, írói reflexiót rögzít: Balázs, aki ebben az időben még nem dicsekedhet verseskötetettel, őszinte elismeréssel írhatott Juhásznak Dutkáról. Az 1908-ban már második kötetével¹⁰ jelentkező

⁹ Kéziratban a „szintén” szó áthúzva.

¹⁰ Dutka Ákos: *Vallomások könyve*. Nagy-Váradon. 1904. 108.
Dutka Ákos: *A föld meg a város*. Bp. 1908. 110.

Dutkát elsőként Juhász méltatja a Szabadság 1908. márc. 29-i számában, másodjára Ady ír kétes értékű dicséretet a Nyugatba.¹¹ Ady a cikkében előbb szót ejt „egy sereg Ady-öccs”-ről, majd kissé „tervelt”-nek, „programos”-nak, de végül is „versek”-nek nevezi a Dutka-kötet darabjait. Balázs Béla felháborodása a fentiekben közölt Juhász-levél tolmácsolásában erre az Ady-cikkre utal. *A Holnap* I. antológia 1908 szeptemberében megjelenik, majd november 15-én az Új Időkben Ady *Duk-duk afférja* is; az igazi nagy irodalmi hullámok elülnek már, amikor Balázs 1909. januárban így összegez: „... A nagyvárad *„Holnap”*. Ebben nekem volt a legcsendesebb sikermem... Cikkét írtam a Nyugatba. Csak azért, hogy levegőn legyen a nevem, ... és melegen tarsam magamnak a Nyugatot. ... Verseket küldtem mindenfelé, de nem kellettek. Végre az Új Idők leköszölt vagy négyet. De nem ismernek... Általában a Bristol Nyugat-asztalánál lassan megismerkedtem az új magyar irodalom alakjaival. ... Közel léptem, és benéztem a kapun, mint egy koldus, aki elátkozott királyfi...”¹²

1909-ben bemutatják első drámáját a *Doktor Szélpál Margitot*¹³ a Nemzeti Színházban, a következő évben megjelenik első verseskötete *A vándor énekel*,¹⁴ s ez utóbbi kapcsán a kritikusok igen megnyomják a tollukat, ha egyáltalában figyelemre méltatják; különösen érzékenyen érinti Balázst a Herczeg Ferenc szerkesztésében megjelenő Új Idők, amelynek 1910. 49. számában nem kevesebb jelenik meg Váradi György tollából, mint az az állítás, hogy Balázs, Jékei Aladártól és Gárdonyi Gézától „lopott”; A Hét¹⁵ sem elnézőbb, miszerint „ostoba zagyvaság” a Balázs-kötetről alkotott véleménye. Az egyetlen, aki Balázs megkeresésére és kérésére pozitív véleményt ír, Lukács György.¹⁶

1911 júniusában Balázs valósággal megszökik Budapestről, hogy néhány napot Szegeden töltsön: „... Szeged oly szent változatlan-

¹¹ Ady Endre: *A föld meg a város. (Dutka Ákos verses könyve.)* In: *Ady Endre Összes Prózaí Művei*. IX. Bp. 1973. 235.

¹² B. B.: *Napló*. I. 481–482., 483.

¹³ B., a *Doktor Szélpál Margit* c. tragédiáját 1906. dec. 31-én befejezte, 1909-ben megjelent a Nyugatnál; a színdarab 1909. ápr. 30-án megbukott a Nemzeti Színházban, majd többszöri átdolgozás után ismét megjelent 1918-ban.

¹⁴ B. B.: *A vándor énekel*. Versek. Bp. 1910.

¹⁵ B. B. levele Lukács Györgynek. Bp. 1910. nov. 16. körül. *Lukács György levelezése (1902–1917)*. Bp. 1981. 272.

¹⁶ Lukács György: „*Die Gedichte von Béla Balázs: A vándor énekel*. Pester Lloyd, 1910. dec. 18. 33–34.

sággal őrzi múltamat, első és véget ütő álmomat, életem értelméről és céljáról, mint valami oltári fétis. A régi utcák, a Tisza és a tápai rét . . .”¹⁷

1912-ben *Misztériumok*¹⁸ címen megjelenik három egyfelvonásosa a Nyugat kiadásában, köztük *A kékszakállú herceg vára*, melynek kapcsán Juhász Gyula kétszer is hallatja hangját a Független Magyarország¹⁹ hasábjain.

1912 nyár elején Berlinből hazajövet a Nyugat krízise fogadja: „. . . A lappangó, keresztül-kasul egymásutálás kitört. Főképpen Osvát gyermekkertészete ellen támadtak fel Hatvany, Ady, Kaffka és a részvénytársaság is. . . . Ez intrikák vége különben a következő lett: Hatvany végképp otthagytta a Nyugatot. Tehát a Nyugat megint szegény, és ki tudja, fog-e fizetni? *Ignotusé* a lap. Osvát Ernő neve lekerült, és Adyé felkerült a szerkesztőhelyre — de Osvát „lektor”, és ennél fogva kevés vagy semmi sem változott . . .”²⁰ — ez a változás ha csak rövid időre is, mégis kedvezőbb körülményeket teremt Balázs számára a Nyugatnál. (Ugyanez év augusztusában néhány napot Nagyváradon tölt.)

1913 fontos év Balázs Béla számára: búcsút mond a középiskolai tanárságnak, szeptemberben „lakást vesz ki” Hajóséknál a Zsolt utcában, ahol 1915 augusztusáig lakik, és feleségül veszi Hajós Editet. Feltehetően 1913 szeptembere és 1915 augusztusa között írja Balázs Béla az alábbi levelet²¹ Dutka Ákosnak, Nagyváradra:

¹⁷ B. B.: *Napló*. I. 489.

¹⁸ B. B.: *Misztériumok*. Három egyfelvonásos. Bp. 1912. (*A kékszakállú herceg vára* — *A tündér* — *A Szent Szűz vére*.)

¹⁹ Független Magyarország. 1910. júl. 20. és 1913. febr. 2. számok.

²⁰ B. B.: *Napló*. I. 580—581.

²¹ Lelőhely: MTAK. Kézirattár, jelzete: Ms 4188/232; autográf levél, 1 f. — B. B. 1913 szeptemberétől 1915 augusztusáig az I. ker. Zsolt utcában lakott. Minthogy 1914 szeptemberében B. bevonult a háborúba, s utána még hosszasan betegeskedett, a levél megírásának a keltezése 1913. szept.—1914 szeptembere közé szűkíthető; mivel az idézett levélben az szerepel, hogy „. . . Valószínű, hogy még lerándulok egyszer Váradra a *télen* . . .” valószínűsíti azt a behatárolást, miszerint B. B. 1913 őszén írhatta a levelet nagyváradi barátjának, Dutka Ákosnak. Amennyiben a fenti következtetés helyes, úgy csakis a *Misztériumok* (1912) c. kötetét küldhette Dutkának, s viszonzásként tőle az ugyancsak 1912-ben megjelent *Új verses könyvét* kéri. A *Misztériumok* c. kötet az, melyet B. végső elkeseredésében a következő sorokat mellékelve küld Adynak 1913 végén: „Leteszem eléd, mint zászlót. Elmondom azt is, hogy ez az első jó könyvem. Az első,

Budapest I. Zsolt u. 11. I.

Kedves Ákos

Kár, hogy nem találkoztunk Váradon. Mi van veled? Kérettelek: nem jöttél. Haragszol vagy csak gög[!] (Utóbbi nem volna baj.) Remélem megkaptad azóta könyvem? Valamelyiknek a fiúk közül akik velem voltak átadtam számodra. Olvasd el. Nem csak azért mert legjobb könyvem hanem mert az *első*, mely *engem* reprezentál lényegemben és végső szándékaimban. Ritkán találkozunk keveset beszélhetünk: vedd ezt a könyvet, úgy emberileg is, baráti megnyilatkozásnak. Azonkívül nagyon szeretném ha te írnál róla. Nagyon fájna és először fájna ha agyonütnék, vagy agyonhallgatnák. Mert eddig legfeljebb egy könyvemet sajnáltam (sohase nagyon) most magamat sajnálnám. (nagyon!) Kérlek adminisztráld kicsit Nagyváradon. Verseskönyvedet láttam kirakatban. Nincs nekem holott nagyon érdekel és írni is szeretnék róla. Ha van példányod küldj, ha nincs majd szerzek. Mindenesetre írv egy pár sort. Valószínű, hogy még lerándulok egyszer Váradra a télen. Viszontlátásig üdvözlő régi barátsággal

Balázs Béla

Balázs 1914 szeptemberében bevonul a háborúba, ahol október 28-án csaknem egész zászlóalja meghal, és ő három hónapi frontszolgálat után előbb egy horvát kolerakaranténba, később Budapestre kerül. A fronton szerzett súlyos, sokként ható élményekből születik a *Menj és szenvedj te is* c. háborús naplója, melynek első három részét a Nyugat közli folytatásokban, 1916-ban a gyomai Kner nyomda is kiadja *Lélek a háborúban (Egy honvédtizedes naplója)* címen. Valójában a háborús napló a közvetlen „oka” annak, hogy Balázs szakít a Nyugattal: Ignótus ugyanis nem hajlandó közölni a napló negyedik részét: „... De hát ilyesmi azelőtt is történt — írja Lukács Györgynek 1915. február 28-i levelében — Most azonban megragadtam az alkalmat, és udvariasan és összeveszés nélkül távoztam. Mindenről beszéltünk már régen. De most azt érzem, hogy *tenni kell*, és hogy *nekem olyannak* kell lennem, hogy higgyenek nekem és kövessenek. Azt gondolom újra, hogy organizálni kell a tisztességes

---

melyet ha ütnek, nem húzhatom ki magam alóla, mondván: ez a könyv nem én vagyok. Ez igenis én vagyok.” alias: „... az *első*, mely *engem* reprezentál lényegemben és végső szándékaimban...” A kötet, melyet eddigi pályafutásán „sajnált”, minden bizonnyal az 1911-ben megjelent *A vándor énekel*, mely sajtóvisszhangját tekintve megbukott.

embereket és egy társadalmi-etikai kaszt-háborút indítani, mert különben ez az ország végképp elrohad . . .”²²

1915 tavaszán még gyakran megfordul Szabadkán a gyakori orvosi felülvizsgálatok miatt, októberben azonban végérvényesen Budapestre költözik. Ez idő tájt mögötte van már a *Kékszakállú*, a *Halálos fiatalság*, elkészült a *Tristan hajóján*²³ c. kötet kéziratával, és kialakulóban van — saját szavaival élve — „leg-Balázsabb írása”, az 1907 óta tervezett regényálom a „*Nehéz emberek*”,²⁴ melyet Lukács György biztatására 1916. márc. 14-én írni kezd. Feltehető, hogy ebben az esztendőben írja Balázs következő levelét²⁵ az akkor még Nagyváradon élő *holnapos* jóbarátnak, Dutka Ákosnak:

Fővárosi

Pedagógiai Könyvtár

Dedves Dutkám

Fogadd szeretettel ezt a legkeservesebb könyvemet, melynek alkalmából már hazaáruló is lettem. Arra kérek, hogy írd róla a Nagyváradiaknak. [!] Azóta hogy a Nyugattól is elvonultam úgy élek itt Budán, hogy magam is elfelejtem, hogy létezem. Jólesnék nekem, ha kicsit nyilvánossá lennék megint. A Nagyváradiakat [!] üdvözlöm. Tudod: azért én mégis közületek való vagyok. Arra kérek még, hogy azt a számat melyben írtál *2 példányban* küldjed el nekem.

²² B. B. levele Lukács Györgynek. *Lukács György levelezése* (1902—1917). 583—584.

²³ B. B.: *Tristan hajóján*. Versek. Gyoma 1916. — B. még kéziratban 1916 októberében elküldte a verseket Lukácsnak, aki ígéretéhez híven ismertetést írt róla a Nyugatnak (L. Gy.: *Megjegyzések Balázs Béla új verseiről*. Nyugat, 1916/23.).

²⁴ B. B.: *Isten tenyerén*. Reg. Cluj, 1921. Újabb kiadásban: *Lehetetlen emberek*. Bp. 1965.

²⁵ Lelőhely: MTAK Kézirattár, jelzete: Ms 4188/233; autográf levél, f. B. *Lélek a háborúban* c. háborús naplóját küldi Dutkának, melyet Kner Izidor 1916. áprilisban kiadott. A hadinapló megjelenését követően a „nacionalisták — osztrák-magyarok, a radikálisok — militarista disznónak” tartják 1916. máj. 6-i naplóbejegyzése szerint, továbbá a hadinaplót „árulásnak” minősítik, írja máj. 21-én; ezért kéri Dutkát, hogy írjon a nagyváradiaknak a könyvéről. A regény, amelyet a levélben említ, az *Isten tenyerén* c. regénye, mely nyomdai megjelenése előtt — naplójában — még a *Nehéz emberek* címet viseli.

Mit művelsz? Én regényt írok!!! Már amennyire kissé megrokkant testi erőm engedi. Szeretnék megint egyszer látni.

ölel Balázs Béla

Nem hivatnál meg *Nagyváradra* valami előadást tartani? Legalább találkozoznánk megint.

MARTH HILDEGARD

FÖLDES IMRE PÁLYAKÉPÉHEZ

Az 1881-ben született drámaíró számára a huszadik század hozta meg az irodalmi és színpadi sikereket. Művei eljutottak Európa sok színházába és a tengerentúlra is. Az 1972-ben megjelent *Herders Musiklexikon* Ábrahám Pállal együtt említi két operett ürügyén. A *Die Blume von Hawai* és a *Viktória und ihr Husar* szerzői között — A. Grünwald és F. Löhner-Beda társaságában — ott van Földes. Ez pályájának harmadik szakaszára vonatkozik. Évtizedekkel korábban a radikális polgárság szószólója volt, színpadi műveiben és regényében a bajokkal, gondokkal küszködő kisember sorsát mutatta be. A Nemzeti és a Vígszínház, a Magyar és a Király Színház tűzte műsorára drámáit (egyik-másik százas, kétszázas szériában ment). Darabjait hosszú ideig „színházmentőnek” titulálták. A *császár katonái* és a *Hivatalnok urak* társadalmi színműveit többször felújították és neves kortársak — Ady Endre, Móricz Zsigmond, Tersánszky Józsi Jenő — vállalkoztak értelmezésére. A századforduló körül háromszor nyerte el a Kóczán-díjat. Később húsz évig volt a Magyar Színpadi Szerzők Egyesületének ügyvezető elnöke. Munkabírásról, precízégéről és sikereiről legendák keringtek. S mégis, a magyar dráma huszadik századi útját összefoglaló munkákból sokszor hiányzik a neve. Miért? Molnár Ferenc, Lengyel Menyhért, Herczeg Ferenc kortársa volt. Ez lenne a magyarázat? Ők homályosították el Földes sikereit? Nem! Itt szándékos feledékenységről van szó. A hallgatás csendjét meg kell törni! S eredeti dokumentumokkal megvilágítani Földes Imre pályáját. Erre vállalkozik ez a dolgozat. Művek, események, sikerek megidézésére.

Pályakezds

A kaposvári iskolaévek, majd a budapesti egyetemi tanulmányok már a drámaírói kísérletek idejét is jelentették. Egyetemistaként írta *A király arája* című verses, történelmi vígjátékát. A mű mindhárom jelzője érdekes. A fiatalember kezdetben úgy gondolta, hogy a drámai

jambus és a magyaros ütem ötvözhető a színpadi dialógus nyelvében. A mű egyik akadémiai bírálója (Bánóczy József) azt is megkockáztatta, hogy *A király arája* verselése és nyelve Arany János költészetének méltó folytatása.¹ E summázat nyilvánvaló célzás arra, hogy Földes Imre kezdetben azonosult azzal a nemzeti szemléletmóddal, amelyik a múlt eszményítésével, eseményeinek romantikus felnagyításával igyekezett hatni. Ezt sugározta az Akadémia a rendszeresen kiírt pályázataival. *A király arájával* Földes elnyerte a Kóczán-díjat 1901-ben. Ezután még kétszer tett kísérletet. Előbb *A királyné*, majd a *Dacos lelkek* történelmi vígjátéka nyerte el a Kóczán-díj aranyait. Méghozzá úgy, hogy a bíráló bizottság mindhárom esetben elismerte a művek irodalmi értékeit.² (*A Hadik huszárok* báró Bánffy Dénes-díjat kapott.)

A pályakezdés ígéretes (hiszen a művek meg is jelentek). A szerzőt azonban a díjnál és a könyvdramánál jobban foglalkoztatta a színház. Megkísérelte hát, hogy színpadra vitesse a hivatalosan elismert munkáit. A Nemzeti Színház 1904-ben vállalkozott *A király arája* bemutatására. Földes alig volt huszonhárom éves, amikor meghajolhatott a Nemzeti Színház közönsége előtt. De a siker akkor még nem szegődött hozzá. A vígjáték épp verses formája és nyelve miatt nem volt színpadképes. A bukáshoz persze az is hozzájárult, hogy ekkor a közönség is másfajta drámákat várt.

A hivatalos történet szemlélet szerint az uralkodók és a nemzetet alkotó osztályok csak dicsérhetők, a színpadot legszívesebben a monarchikus gondolat szolgálatába állították volna. Ugyanakkor azonban Bródy Sándor, Gárdonyi Géza és mások drámaírói munkássága előkészített egy másfajta, illúzióktól mentes szemléletmódot. A megerősödő és asszimilálódó polgárság új eszményeket és erkölcsi-séget igényelt, s az adott jelen kérdéseire keresett feleletet.

Ezt fel kellett ismerni a pályakezdő drámaíróknak.

Két nagy siker

Földes Imre képes volt a váltásra. Az 1904–5-ös bemutatók után rádöbben, hogy a történelmi vígjáték útja számára lezárult. *A Hadik huszárokat* 1904. október 6-án mutatta be a Magyar Színház. Ez, illetve a megelőző nap, több szempontból fordulópont volt a fiatal író életében. 1904. október 5-én kapta meg titkári kinevezését a fő-

¹ Dr. Földes Artúr szólt erről és a pályakezdéséről *Emlékezem . . .* című kötetében. Bp. 1922. 161–162. és 165.

² A Magyar Színpad (továbbiakban: MSZ) című lap 1906. okt. 6. számában. Rövid cikkben méltatták Földest.

városi villamos vasúthoz. Ez az állás biztosítja hosszú ideig Földes Imrének és családjának (az az októberi nap eljegyzésének is időpontja volt) a polgári megélhetést. A munka új, a korábbiaktól eltérő élményekkel is járt, belülről ismerte meg a hivatalnokok életét, gondolkodását. Nyilván kapcsolatba került a közös hadsereg tisztjeivel, mert 1905-ben egyik napról a másikra hátat fordított a történelmi illúzióknak, s az adott pillanat eseményeire, társadalmi gondjaira fordította a figyelmét.

1905 elején fogott hozzá *A császár katonái* című drámájának írásához. Az időpont nem véletlen. A korabeli parlamenti és kormányzati válság indítékai között tehertételként ott volt a közös hadsereg is. Földest természetesen nem politikai, sokkal inkább erkölcsi összefüggések foglalkoztatták. Az, hogy az addig csak dicsért és elismert virtus és becsület miként állja meg a különleges helyzet próbáját. A darabból nem maradhattak ki az 1905-ös események (a tömegtüntetések), de a hangsúly nem ezeken van, hanem azon, hogy a katonai drill mennyire elembertelenítő. Olyannyira az, hogy feloldja az erkölcsi gátlásokat; hazugságba, sőt másokat megkárosító cselekedetekbe sodor tiszteket.

Ilyen megközelítéssel korábban nem írtak drámát! Az új szemléltre, az érzékenységre bizonyosság, hogy a Nemzeti Színház 1905-ben nem mert vállalkozni bemutatására. Másik színigazgató azt kívánta volna a szerzőtől, hogy tegye át a művet orosz miliőbe. *A császár katonái* azonban ezt az „átfestést” teljesen értelmetlenné tette volna, hiszen csak itt volt jellemző, hogy a katona nem a magyar király, hanem az osztrák császár vitéze volt . . .

Földes Imre végül is Beöthy Lászlóhoz vitte el *A császár katonáit*. Hogyan jutott el a darab a bemutatóhoz? Erről a premier napján, 1908. február 1-én a következőket nyilatkozta a szerző: „Körülbelül három éve annak, hogy 'A császár katonái'-t megírtam és néhány hét múlva lesz három esztendeje, hogy Beöthy László elfogadta előadásra. Amíg Beöthyhez került, de azóta is sok viszontagságon ment keresztül.”³

A Magyar Színpad színházi és zenei napilap hasábjain közzétett szavak a premierhez vezető utat vázolták. Tudjuk viszont, hogy Ady Endre a bemutató előtt elolvasta *A császár katonáit*, s két nappal korábban a Budapesti Naplóban így írt róla:

„Egy hírhedt lázadó e rövid írásban ezennel bocsánatot kér az Akadémiától. E hírhedt lázadó én volnék, szegény fejem aki az Akadémiánál egy idő óta csak a színház-intézményt tartja kevesebbre. S ezennel dicsérem az Akadémiát, s egy dráma révén bókolok a talen-

³ MSZ, 1931. márc. 18–9.

tumnak. Az Akadémia fedezte fel s koszorúzta meg nem is egyszer Földes Imrét. Sokadmagammal már az első akadémiai koszorú után örökre elintéztük a fiatal író. És Földes Imre megírta A császár katonáit, melyet véletlenül kéziratban elolvashattam. S ha nem privát bűnbánatom, de már az újságíró kötelessége is, megíratná velem e pár sort. A császár katonáiért nem lesz hálás Kossuth Ferenc. Azt írja meg Földes Imre, amit Kossuth »kikapcsolt?» a mi speciális, szomorú magyar katonai problémánkat. Két-három év előtt utcai zavargásokat csinálhatott volna e darab. És most a Magyar Színházba kellett szorulnia. Ez szomorúbb még a dráma meséjénél is, mivel egy idő óta a legbiztosabb sikert meg tudja fojtani Beöthy László keze. Magyar dráma, bravúrus színpadi munka a Földes Imréé. Az Akadémia kissé megrökönyödve fog nézni az ő többszörösen megkoszorúzottja felé. Íme egy ember, akiről nem sejtette, hogy milyen veszedelmes talentum. Szombaton lesz a bemutatója a darabnak, s mi csak azt sajnáljuk, hogy nem a Nemzeti Színházban vagy a Vígszínházban láthatja és tapsolhatja a publikum az új Földes Imrét.”⁴

Földes Artúr emlékezete szerint ő vitte el a darabot Adyhoz és olvasta fel neki. Szavai szerint a költő törzshelyén a Három hollóban búcsújárás kezdődött a cikk megjelenése után, sok fiatal drámaíró kérte Adyt, olvasná el a darabjaikat. De ő nem állt kötélnek többé, hiszen *A császár katonáit* is csak azért hallgatta meg, mert — Földes Artúr szerint — Léda asszony akarta így...⁵

A siker ettől kezdve egyértelmű. Nyilván azért, mert — miként Ady kiemelte — megírta a speciális magyar katonai problémákat, s a polgári radikalizmus elveinek megfelelően vállalta annak kimondását, hogy a monarchia militarista drillje embertelen. A Magyar Színház telt házas premierjén ott volt többek között Jászai Mari is. A Nemzeti Színház nagy művésznőjének annyira tetszett a bemutató játéka, hogy másnap egy-egy virágcsokrot küldött minden szereplőnek, valamint külön babérkoszorút Földes Imrének és Márkus László rendezőnek. A Magyar Színház művészei viszonzásként tizenkét babérkörből összefont hatalmas koszorút küldtek Jászai Marinak. A művésznő végül levelet juttatott el *A császár katonái* szereplőjéhez: „Fogadjatok tőlem arany babérkoszorúm maradványát, melyet az »Elektra«-ért adott nekem a főváros közönsége és melynek felét, a meg nem jutalmazott költőnek: Csíky Gergelynek törtem le. Eme felén kérlek osztozzatok meg olyan formán, hogy mindenitek, akik »A császár

⁴ Ady Endre: *Egy magyar dráma*. In: Ady Endre: *Az irodalomról*. Bp. 1961. 431.

⁵ Földes Artúr: i. m.: 167.

katonái«-ban játsztok, törjön le belőle egy-egy levelet, mi még megmarad, azt kérlek adjátok át nevemben a darab írójának, Földes Imrének, aki valóban egész arany koszorút érdemel, egész a szív vérével írott hős költeményért. Kérlek mondjátok meg neki, hogy Petőfi csodás mondása 'ha senki sem védné is a Hazát...' jutott eszembe, drága, megszentelt munkája hallatára!''⁶

Ady Endre szívvel írt előzetes cikke után aligha kell csodálkoznunk a darab rendkívüli sikerén. Jászai Mari levele utalt arra, amit a kortársak éreztek-gondoltak a dráma láttán: az igazi hazafiság kérdéseiről szólt nyíltsággal, moralitással. E levél ismeretében szinte természetes a tény, hogy volt olyan történelemtanár ekkoriban Budapesten, aki egész évben ébren tartotta diákjai érdeklődését a Földes-mű iránt, mert nagyon fontosnak érezte mondanivalóját.

Jászai Mari Elektra-koszorújából végül is a két részt összefogó elemet kapta meg Földes Imre, ami a tragikai és a komikai maszkot ábrázolta. Ezt a relikviát — mint kedves elismerést — élete végéig őrizte az író. A szép levél, s az aranykoszorú után Földes, amikor *A császár katonái* könyvalakban megjelent, természetsszerűleg küldött egy dedikált példányt a művésznőnek.

A császár katonáival nemcsak színpadi tehetségét bizonyította Földes, hanem azt is, hogy a drámaíró nem nélkülözheti a társadalmi kérdések iránti érzékenységet. „Harcok idejét éljük” — írta egyszer,⁷ amivel már arra is utalt, hogy a küzdelemben a színpadi szerzőnek is meg kell találnia a helyét. És persze nem jelenthette azt, hogy ezután csak feszítő kérdésekkel foglalkozhatott volna. A századforduló utáni magyar társadalomban a játék, a szórakozás iránti igény is megvolt. Ennek kielégítésére írta ki 1908 nyarán Beöthy László a hármas drámapályázatát, ami a *Szent Péter esernyője*, *Az új földesúr* és a *Szíriusz* dramatizálására szólította fel az írókat. Ezek közül Földest a *Szíriusz*, Herczeg Ferenc műve ragadta meg.

A dráma persze nem aratott akkora sikert, mint ahogy az előzetes nyilatkozatból arra számítani lehetett. Mint szó volt róla, itt első-sorban a szórakoztatás dominált, az érdekes és érzelmes cselekmény kifejtése, megmutatása. Az időhatárokat semmibe vevő repülőgép ötlete ebben a darabban keretet teremtett egy szerelmi történethez.

A *Szíriusz* bemutatásának napján már nyilvánvalóan dolgozott Földes a következő színművén, aminek élményvilága napi munkájában gyökerezett. A hivatalnok státusos kétarcúságára figyelt fel. Arra, hogy ezek az alkalmazottak két kő között örlődésükkel speciá-

⁶ Laczkó András: *Jászai Mari levelei Földes Imréhez*: Somogyi Néplap, 1981. június 28.

⁷ MSZ, 1909. december 3.

lis problémákat hordoznak. Pontosan ráérezett, hogy a munkás és a tőkés harcainak vesztese ez a réteg: a szellemi munkások osztálya. A küzdelmet látszólag távolról szemléli, de épp ebből a helyzetből következően számíthat a legrosszabbra. Az író a tétovaságban, határozatlanságban látta elsősorban azt a pontot, amelyik köré fölépíthető egy drámai konfliktussor. A hivatalnokok mindig és mindenkor a hatalmasokhoz húzódtak (erre a magyar és a világirodalomban számos példa van), de a dolgozók nyomorát élték végig; olyan általános témát ragadott meg ezzel Földes, amelyiknek — sajátos vonatkozásaival — tértől és időtől független jegyei vannak. A kenyér ára mindig felszökik, a munkáé pedig le, s az élet így küzdelem, vergődés. „A hivatalnok urak drámáját írtam meg a darabomban — mondta a szerző — bajaikat, szenvedéseiket, néhány alakba sűrítve.”⁸

A darab bemutatójára 1909. március 5-én került sor a Magyar Színházban. A dátumok arra figyelmeztetnek, hogy Földes alig több mint egy éven belül két olyan színművel jelentkezett, amelyekkel társadalmi gondokat feszegetett. S mindkettőt vérbő élettelleliséggel írta meg. A *Hivatalnok urak* az a feloldhatatlan ellentmondást hegyezte ki, amit a kapitalizmus kapzsisága és lelketlensége jelez. S bár a kortársak szerint ebből következően akár iránydarabnak is felfogható lett volna, mégis mindenki elismerte az erényét: a szereplők nem vérszegény árnyak, hanem tapinthatóan valós figurák.

Tersánszky Józsi Jenő (az 1928-as felújítás láttán) arról írt, hogy a *Hivatalnok urak* tragikumát a küzdés értelmetlensége adja. Az élet könyörtelen azokkal, akik fölöslegeseek benne. A kiszolgáltatottságban eleve benne van, hogy a mentségért való lépésekkel csak kudarc járhat. Földes ezt a tragikumot vezette végig a drámán! S ez már önmagában is szinte mozgósító érvényességű volt. Nem véletlenül értékelte úgy a késői kritikus, hogy a darab „nemcsak írás, hanem tett erejével hatott”.⁹ Kétségtől vannak jelei annak, hogy a szerző nem csupán a helyzet feltárására tett kísérletet, hanem kereste a kiutat, hogy a hivatalnok rétegnek — amennyiben helyzetén változtatni szeretne — más útja nincs, mint a munkásság szervezkedésének követése. A hivatalnokok az első felvonás végén jutnak el ehhez a gondolathoz.

A *Hivatalnok urak* az év végére pontosan 1909 december elejére már túl volt az ötvenedik előadáson. Ekkorra azonban Földes már újabb mű kéziratát adta át Beöthy Lászlónak, *A kuruzslót*. Ahogy maga nevezte, mesét egy féllábú emberről, aki mankót szerzett, s így feljutott a hegy tetejére, de ott rossz emberek kiűtötték a kezéből a

⁸ MSZ, 1909. március 3.

⁹ Tersánszky Józsi Jenő: *Hivatalnok urak*. Nyugat, 1928. 626.

támaszt. A képletes beszéd egy orvostanhallgatóra vonatkozik, aki lopott, majd diplomát vett, hogy szakmai munkáját elismerjék. Azaz újabb telitalálatnak vagyunk tanúi. A szerző a papírossal bíró és a diploma nélküli tudomány harcát vitte színpadra. Ez a téma nyilván szűkebb hatókörű, mint az előző kettő, de az értelmiségi rétegeket erősen foglalkoztató volt. Az író számára az okozta a legnagyobb dilemmát, hogy miként oldható fel az a konfliktus, amit középpontba állított. Úgy-e, hogy győz a „kutyabőrös” tudomány, vagy esetleg lehet valami reménye a diploma nélkül gyógyító orvosnak. Két — egymással ellentétes — befejezést készített a darabhoz.

A *kuruzslót* 1909 december 3-án mutatták be a Magyar Színházban (három héttel később Kecskeméten is játszották). Ekként 1910 januárjának első hetében három Földes-mű volt repertoáron: *A császár katonái*, a *Hivatalnok urak* és *A kuruzsló*. A Magyar Színpad című lap beszámolója szerint mi sem bizonyította jobban a szerző népszerűségét és sikerét, mint az, hogy korábbi és új drámái egyazon időben egyformán nagy vonzerejűek. A legnagyobb sikert kétségkívül *A császár katonái* érte el, 1910. január 8-án (nem egészen két évvel a bemutató után) századszor játszották. Nemcsak a kritikai és erkölcsi elismerés volt nagy, hanem az anyagi is.¹⁰

Bohókás históriák

A Magyar Színház 1908-at megelőzően csak operetteket játszott. A profilváltást — mint láttuk — Földes Imre segítette elő. A sikerek természetesen hoztak felszínre ellene vádakokat, hogy az eredmények utáni igyekezetében nem volt túlságosan válogatós, egyes kritikusai ízlésében olyasmit vettek észre, amitől óvni igyekeztek a közönséget. Kimondták róla, hogy nem művész, nem író, legfeljebb szerfelett ügyes mesterember, aki nagyszerűen ismeri a színpadot, de alkotni csak mások anyagából tud. Az ilyen támadások — nélkülözzenek bár minden alapot — mindig kifejeznek valamilyen hatást. Földest arra inspirálták, hogy írjon egy ún. irodalmi darabot.

Az *arckép* című vígjátéka 1911 február 18-án került színre, Beöthy Lászlóéknál. Amikor benyújtotta, még nem volt címe. A végleges hosszas tanakodás után alakult ki. Ez már eleve jelzett egyfajta bizonytalanságot, ami eddig idegen volt Földestől. A történet is inkább művészieskedő volt, mintsem átgondolt história. A király meg akarja festetni felesége arcképét, azzal a festővel, akinek művei mindig csodásan ragyognak. De a piktor csak úgy tud dolgozni, ha szerelmes lesz a modellbe. Egy forró csók után elkészül a kép, s többen bizo-

¹⁰ MSZ, 1910. jan. 10.

nyítták, hogy az ára csupán az volt. Az *arckép*ben a kritika dicsérte a meseszöveget, a dialógusok kimunkáltságát, de a darab mégis megbukott — a közönség nem ezt várta Földestől.

Hogy mit reméltek tőle a színházba járók? A szerző azt is pontosan tudta. *Nincs tovább!* című munkája ürügyén fogalmazta meg drámaírói hitvallását:

„Írói pályámon végig kísért az a gúnyos megállapítás, hogy 'vezércikk'-darabokat írok. Nos hát én állom a vádat. Igen. Vezércikk-darabokat írok. Tudatosan és erős meggyőződéssel.”¹¹

Különösebb magyarázat nélkül is világos, hogy miért vezette kettős cél Földes Imrét: a nyereséget a való élet teljesebb bemutatása érdekében alkalmazta, a célzatosságot pedig a „társadalmi megtisztulás” előkészítésére. A *Nincs tovább!* nemcsak a művészi hitvallás megfogalmazása miatt érdekes, hanem azért is, mert egyfajta fordulópontot jelentett Földes pályáján. A Magyar Színházban három év alatt elért hármas siker után ezt a művét a Vígszínháznak adta. Valószínűleg szerepet játszott ebben *Az arckép* fogadtatása. Az Újság színikritikusának véleménye szerint a bukás oly mélyen érintette, hogy két év kellett hozzá, amíg újra talpra állt. Mi az igazság ebben, azt ma már nehéz eldönteni. Tény viszont, hogy két évig valóban nem jelentkezett sikereinek színterén.

1913 októberében — ahogy írták — ismét a régi „színházmentő” Földes Imre jelentkezett. Természetes szeretettel fogadták mindazok, akiknek két év előtt a drámaírói jelentette. Hogy milyen lelkesedéssel várták, azt leginkább az bizonyítja, a Magyar Színház sok premierje közül az ő darabjához vették meg elővételben az összes jegyet. A társadalmi drámák után vígjátékkal jelentkezett. A *Halló!* . . . derűs, kellemes, szórakoztató történet. Alapötlete szinte banális. Egy telefonon keresztül megszólaló női hang rabjává teszi azt, aki meghalotta. Az ötlet kicsi, de a kidolgozás vonzó és érdekes volt, különösen sokat épített a helyzetkomikumra.

Mulatságos epizódok, hamisítatlan budapesti típusok élénkítik az egyébként is vidám történetet. A *Halló!* . . . elsősorban szórakoztatni akar. Többször leírták róla, hogy Földes Imrénél kevés író ismeri jobban a színpadi technikát, s hogy drámái ebből következően szuggesztívek. De akkor is, amikor a kacagást helyezte előtérbe, munkájának céljait messzebbre helyezte a pillanatnál. Bizonyára ennek is szerepe volt abban, hogy művei könnyen megjelenhettek a külföldi színpadokon (a *Halló!* . . . német és horvát nyelven is bemutatásra került). Az általánost, a végtelent a pillanatba feszíteni — ez is fel-

¹¹ A *Nincs tovább!* ürügyén tulajdonképpen ars poeticát adott. MSZ, 1911. dec. 9.

adat volt számára. Ez leginkább a *Rablélek*ben sikerült neki. A színművét 1914. január 15-én mutatta be az Apolló színház — filmen. A *Rablélek* premierjét úgy jellemezte Az újság, mint új etapot a mozi-színművekben. Miért? Mert Földes kitűnően azonosulni tudott azzal a követelménnyel, ami szerint filmen a tér és az idő korlátlanlansága következtében a pillanat drámaiságára épít. Így írhatott első „mozi-drámájában” izgalmas és drámai akciókkal teljes darabot.

A *Halló!* . . . és a *Rablélek* a fordulatosságra épült. A *vörös szegfű* viszont a korábbi „iránydarabok” vonalát folytatta. Ebben — miként a *Hivatalnok urakban* — a polgári és a munkás világ csaldási pontjaira fordította figyelmét. Az előbbi beszűkült, s érzelmileg kiüresedett világból szeretne kitörni egy asszony. A férj erkölcsi nihilizmusa hamar előtűnik (feleségét anyagi előnyökért szinte ki akarja árusítani). A vigaszt és eloldódást a munkással való megismerkedés hozza meg számára. A munkásban nem az alacsonyabb rangot látja, hanem a másfajta embert, szinte az új ember típusát. Erre érzett rá Csontos Gyula is, amikor nyilatkozatában a következőket mondta: „Földes Imre darabjaiban sok jó szerepet játszottam már, de az talán mind-egyiknél jobb, érdekesebb. Mindenképpen közel van a szívemhez ez a feladat. A szerző a világ legkedvesebb embereinek egyike, kinek én már nagyon sokat köszönhetek, a szerep hálás színpadi feladat, és végül — amit talán legelőször kellett volna mondanom — szocialistát játszom a darabban. Ebben a tekintetben tehát önmagamot játszhatom egy kicsit, mert magam a legforradalmibb érzelmű szocialista vagyok. Azt hiszem, olyan lelkesedéssel fogok játszani, mintha a barrikádokon harcolnék a népjogokért.”¹²

Nem járunk messze az igazságtól, ha a megírás inspirációjában az 1912-es forradalmi eseményeknek szerepet tulajdonítunk. Földes maga utalt rá, hogy ismét „aktuális” darabot írt. Munka közben még nem volt az, de mire színre kellett volna kerülnie: azzá vált. Akkor nem adták elő. Amikor hosszabb várakozás után a Magyar Színházban megkezdték a próbákat, újra háttérbe szorult aktualitása. A szerző úgy látta, hogy mire — 1914. április 11-én a premieren felhúzták a függönyt, újra csak azzá lett. Hozzá kell még tenni azt is, hogy a müncheni Kammerspiele szerette volna bemutatni, de a cenzúra nem adott rá engedélyt. A bécsi bemutatót is a cenzor akadályozta meg azzal, hogy egyes helyek átírását javasolta . . . Véletlen-e ezek után, hogy az író is foglalkoztatta a magyar bemutatás útja?

Az év nyarán kezdődő világtörténelmi események különös reakciót váltottak ki az íróból. A nap nap után látott tragikus élethelyzetek és a háborús hírek figyelmét újra a bohókás történetekre irányí-

¹² MSZ, 1914. ápr. 11.

tották. 1916. január 21-én ebből következő új bemutatóra került sor a Magyar Színházban. A *Grün Lili* tipikus pesti eseménysort állított színpadra. Egy vidéki házaspáron kívül mindenki ízig-vérig terézvárosi volt. A komikumot az ősi téma, a házasság adta: férjhez megy-e Grün Lili a kereskedelmi utazóhoz? A vígjátékban végig kacagtatja a közönséget (de a második felvonásban egy kis ellágyulásra is alkalmat teremt). Mi volt a szándéka? Hogy a világégés tragédiájában az egyszerűséget mutassa meg, mert az élet egyszerű kis dolgokkal, cicomázatlan komédiákkal, garasos drámákkal mulattatja magát akkor is. A csatazajban jól esik visszaálmódni a csöndet, amikor még beszédtema lehetett, hogy Grün Lili férjhez megy-e.

1916 novemberében programszerűen megfogalmazta *Künn a bárány, benn a farkas* című vígjátéka ürügyén, hogy miért írt ilyen darabokat:

„Játékos darab a »Künn a bárány, benn a farkas« . . . Azt hiszem, a legtréfásabb eddigi műveim közül. Bohókás, ide-oda ugráló, grimaszokkal ágáló história. Reményem, hogy a keserűséget, amelyből fakadt, — eléggé jól elrejtettem és bízom benne, hogy Te Kedves Közönségem, észre sem veszed.”¹³

Hogy mennyire igény volt a háborús években bohókás történetekre, azt mutatja például Törzs Jenő nyilatkozata, aki örült annak hogy a *Künn a bárány, benn a farkas*ban „vidám és könnyed alakot” kell ábrázolnia. Ugyanezt sugalmazzák azok a tények, amiket a Színházi Élet közölt 1917 májusában. Eszerint Bécsben a *Grün Lili* egy év alatt (1916. április 29. és 1917. május 27. között) kétszázszor ment Jozef Jarno színházában. A szenzációs siker megerősíti azt, hogy Földes közönségigényt elégített ki vígjátékaival.

Operettek, vígjátékok

1916 november 4-én a Magyar Színpad úgy mutatta be Földes Imrét, mint aki a polgári életben a Városi Villamos Vasút főtítkára. Ebben az állásban volt akkor is, amikor 1919 márciusában győzött a proletárhatalom. Munkájának értékelésére jellemző, hogy március 21. után azonnal „főügyvezetőnek” nevezték ki. Tevékenységében később dr. Tormay Géza a BSZKRT-hoz kinevezett miniszteri biztos sem talált kivetni valót. Figyelmet érdemlő tény, hogy *A császár katonáit* a polgári demokratikus forradalom győzelme után 1918. november 1-én tűzte ismét műsorra a Magyar Színház. 1919 tavaszán pedig a filmgyár alkotásai között az osztályharcot Földes Imre *Hiválnok urak* című drámája képviseli. Krausz Mihály zeneszerzővel

¹³ MSZ, 1916. nov. 4.

közösen írt kétfelvonásos operát, *Marika* címmel, amit az Operaház 1919. május 22-én mutatott be.

A tény, hogy a tanács hatalom idején szerepet vállalt, hatással volt drámaírói pályájára is. Kezdetben még nem, hiszen *Terike* című vidéki történetét 1919. szeptember 20-án bemutatta a Belvárosi Színház (s a művet az Athenaeum könyvalakban megjelentette). Még 1920. november 5-én is volt Földes-premier, *A lányom* c. vígjátékot adták elő ugyanabban a színházban (a könyvet a Pantheon gondozta) De ahogy az új hatalom berendezkedett, úgy került egyre nehezebb helyzetbe Földes (erről még lesz szó).

Műfajt váltott. A Városi Színház mutatta be 1920-ban az *Ezüst sirály* című operettet, ami Földes Imre, Gábor Andor és Buttkay Ákos közös munkája volt. A szerző a váltásról úgy nyilatkozott, hogy az operettet is épp oly gondosan írja, mint a korábbi drámákat. Az *Ezüst sirály* a fővárosi bemutató után vidéken is sikert aratott, s eljutott természetesen szülővárosába, Kaposvárra is.¹⁴

Az operett ettől kezdve hosszabb időre lényeges eleme lesz pályájának. A húszas évek elején még úgy tűnt, hogy csak alkalmi a kiruccanás. 1921. december 31-én a Vígyszínház *A bálvány* című drámáját tűzte műsorára. A maga sajátos eszközeivel a világháború traumájával igyekezett szembenézni.

Az egzotikus téma nyilván nem véletlen. Ekként, egy távol-keleti szerelmi drámába ágyazva könnyebben mondhatta el véleményét a háborúról. Nemcsak azzal, hogy minden megmerevedett kultúrának szüksége van frissítésre. Legalább annyira lényeges, hogy a magyar katonák és a kínai asszony — karjukon az új kis emberrel — elindulnak haza. Ez a bizakodás áthatotta *Itt a macska* című egyfelvonásos operettjét is (zenéjét Buttkay Ákos szerezte). A Fővárosi Orfeumban 1922. február 1-én Kosáry Emmy és Király Ernő vitte sikerre.

Mellette az *Ezüst sirály* folytatta diadalútját. 1922 elején már kétszázszor játszották Bécsben, a Carltheaterben. Eközben persze a szerzőpáros már dolgozott egy új munkán. Ezt a Fővárosi Operett-színház kapunyitására szánták. Az új művet, az *Olivia hercegnőt* 1922. december 23-án látta először a főváros közönsége. A darabról Földes a következőket írta:

„Olivia hercegnő íme mégis életjelt ad magáról. Én már két éve tudom, hogy megszületett, azonban sokan sokfelé sokáig azt vitatták: sohase fog életre kelni. És íme mégis! Olivia hercegnő ma kilép a lámpák elé.”¹⁵

¹⁴ Földes Imre: *Üdvözet Kaposvárnak*. Új Komédia, 1921. nov. 13. Az Új Komédia eddig ismeretlen kaposvári kiadvány volt. Egyetlen példánya Földes hagyatékából került elő.

¹⁵ MSZ, 1922. dec. 23—24.

Az *Olivia hercegnő* premierje után néhány nappal az Operett-színház sötét nézőterén több lövés dördült el, a golyók a mennyezetbe fúródtak. A provokáció után érthetően csökken a nézőszám, s az új operett nem lehetett sikeres. Az akció kifejezetten Földes Imre ellen irányult, így akarták büntetni a főügyvezetői munkakörért. Ebben az időben hivatali szobájában is megjelent az „ébredő magyarok” néhány embere, akik azonnali távozásra szólították fel, ellenkezés esetén agyonlövással fenyegették meg. Földes a mellét mutatta — „ide löjjetek” — ; a nem várt válasz meglepte a támadókat és eloldalogtak. A figyelmeztetést persze megjegyezte az író.

1923 elején még volt olyan jel, hogy új sikerek irányába indulhattott el. A Magyar Színház a háború után 1923. január 14-én új Földes-darabbal nyitotta meg kapuit. *A lányom hozománya ötszáz millió* vígjáték ugyanúgy aktuális témát mutatott meg, ahogy *A bálvány*. Ennek a hősei egy hatmilliárdos család tagjai, kiket a háborús szerencse juttatott a nagy vagyonhoz. A jól kidolgozott helyzetek és alakok meglevenítésére — ahogy ez már szinte hagyomány volt, kitűnő művészek vállalkoztak: Rákosi Szidi, Kabos Gyula, Uray Tivadar, Körmendy János és mások. A premier ürügyén a lapok még úgy írtak Földesről, mint népszerű és külföldön is sikeres dráma-íróról. Mindez arra utal, hogy a tájékozódás, megváltozott helyzethez való alkalmazkodás megtörtént. Ez a jelenségek egyik oldala. Vessünk pillantást a másikra.

Közzéték: levél a miniszterhez

1923 elején a létszámapasztási törvényre hivatkozva a Budapesti Székesfővárosi Közlekedési Részvénytársaság harcot indított saját alkalmazottai ellen. Több főtisztviselőt politikai okokból rangjuknál alacsonyabb állásba helyeztek át. A legtöbben anyagiak miatt ezt elfogadták. Egyedül Földes Imre igazgató volt abban a szerencsés helyzetben, hogy ennek ellent tudott állni. Nem ment ki a remízbe írnioknak és nem vette tudomásul illetményének leszállítását. Azt hangoztatta, hogy a villamos vasút szolgálati szabályzata nem ismeri a fegyelmi nélküli degradálást és fizetéscsökkenést. Ellenállásának de jure megalapozottságát mutatja, hogy az igazgatóság azonnal hozzáfogott egy új szolgálati szabályzat kidolgozásához.

Amikor az év őszén a villamosvasutat fenntartó város a létszámapasztási törvényt arra használta fel, hogy 119 véglegesített alkalmazottat bocsássonak el — köztük az író is —, Földes ebbe nem nyugodott bele. Korábban a Magyar Leszámlító és Pénzbevaltó Banknál kollégája volt Walkó Lajos kereskedelmi miniszternek. Hozzá 1923 novemberében nyílt levelet intézett, amelyben érdekes adatokkal világította meg azokat az igazságtalanságokat, amelyek a B-listára

helyezés körül történtek. A levél nemcsak fontos kordokumentum, hanem Földes pályájának is lényeges állomása.¹⁶

A nyílt levélre a miniszter — mint várható volt — nem válaszolt. De a villamosvasút igazgatósága azonnal megindította Földes ellen a fegyelmet, akit így az a veszély fenyegetett, hogy — fellépéséért — elveszti a nyugdíját, illetve a végkielégítést. Az író ismét a miniszterhez fordult: azzal érvelt, hogy a laikus részvényesek által választott nem szakember igazgatóság nem indíthat fegyelmet. Érvelését a miniszter elfogadta, és 1924 márciusában ellene a fegyelmet megsemmisítette.¹⁷ Ami azt jelentette, hogy jogosulttá vált a nyugdíjra, illetve végkielégítésre. Törzslapja szerint a vasút szolgálatából 1924. március 19-én lépett ki.

Ettől kezdődően több mint húsz éven át nélkülözte írói pályája a biztos anyagi hátteret.

Sikeres operettek, színdarabok

Az 1923–24. évi fellebbezések, tárgyalások és következmények erősen hatottak Földes írói pályájára. Az anyagi háttér biztonságának hiánya, s bizonyos diszkriminációk késztették arra, hogy megpróbálkozzék a kroki műfajával. Ez azonban nem neki való volt. Így kapóra jött, hogy a New York-i Waldor Astoria szálló zenekarának karmestere rendelt nála egy darabot. A színműnek a „svéd csalogány” Jenny Lindről és Barnumról, a világhírű hambrugi állatecirkusz igazgatójáról kellett szólnia, pontosabban szerelmükről. A munkáért járt előlegben ötszáz dollár, majd a befejezés után újabb ötszáz. Közben másik megrendelést is kapott (egy táncosnőről). Egyikkel sem volt azonban sikere, mert a bemutatóig nem jutottak el...

Földes — bár egyébként képtelen volt az alkura — kénytelen volt elfogadni a később háromszáz pengős „kegydíjat”.

Talán ezt mérlegelve jutott arra a következtetésre pályájának késői kritikusa, hogy Földes megpróbált az „irredentizmus” irányába tájékozódni (Sós Endre).¹⁸ A megállapításhoz az alapot *Tüzek az éjszakában* című színművében vélte megtalálni. Az Új Színházban nagy sikerrel játszott darabot a sajtó egy része azért ünnepelte, mert szól a „magyar lélek vergődéséről”, a másik azt dicsérte, hogy hatásosan van megírva. A mű a kisebbségi sorsról beszélt.¹⁹

¹⁶ Az Est, 1923. nov. 17. A levél teljes szövegét közölték.

¹⁷ A lap pár hó múltán visszatért a nyílt levélre, illetve következményeire. Az Est, 1924. márc. 25.

¹⁸ Sós Endre: *Földes Imre*. Jelenkor, 1966/1.

¹⁹ Brassói Lapok, 1928. nov. 26.

A *Tüzek az éjszakában* már a húszas évek végének a terméke. Ez az időszak — éles szemmel ismerte fel Földes — nem kedvez a társadalmi drámáknak. A gazdasági válságjelek, majd a harmincas évek elejének jobbra tolódása a színházakat is arra készítette, hogy inkább vállalják a szórakoztató és anyagi sikert hozó műveket. Ez ismét az operettre irányította az író figyelmét.

Viktória című librettójához (Harmath Imre verseire) Ábrahám Pál írt zenét. A Király Színházban ezzel igazi nagy sikert értek el. A Magyar Színpad 1930. március 2-án úgy számolt be erről, hogy nem véletlenül. Az igazi jó műre éhes publikum „felderült kedve” állapította meg a *Viktóriáról*, hogy a címnek megfelelő győzelem. Földes Imre regényes képekben írta meg a szép Viktória grófnő és a feledni nem tudó huszárhadnagy szerelmi történetét. Volt benne egzotikum, háborús reminiscencia egyaránt. Helyszínei Szibériától — Pekingen és Szentpéterváron át — vezettek Dorozsmába. A kalandos „történet, amely sokszor hoz drámai feszültségű pillanatokot színpadra és pompásan megrajzolt, színes mellékalakjaival és mellékcselekményeivel öt gyorsan perdülő képének mindegyikében leköti a néző érdeklődését”.²⁰

Véletlen-e ezután, hogy a Berliner Metropol-Theater 1930. augusztus 15-én műsorra tűzte, *Viktoria und ihr Husar* címmel. Az ebből az alkalomból kiadott librettó ismeretében úgy emlegették Földes Imrét, mint aki Molnár Ferenc, Herczeg Ferenc mellett megtestesítője az új magyar drámairodalomnak. Így természetes az is, hogy 1930. október 4-én a *Viktóriával* nyitott a kaposvári színház . . .

Az operett mellett készült el új színműve, *A világ könyvelője*. Emlékezzünk rá, hogy Földes átütő sikert a Magyar Színházban ért el *A császár katonáival*, majd a *Hivatalnok urakkal*. A háború után viszont más helyeken (Vígsház, Belvárosi Színház, Renaissance Színház, Új Színház) kerültek bemutatásra drámái. 1928-ban ugyan felújította a Magyar Színház a *Hivatalnok urakat*, de az új munkával csak két év múltán jelentkezett itt az író. S ahogy az előbbi időszakban Beöthy László vitte sikerre műveit, úgy volt szüksége az új rezsimben Bárdos Artúr művészeti igazgatóra. Erre már a kortársak is figyeltek.

A világ könyvelője cselekménye 1935-ben történik, amikor a színdarabban gazdasági világválság kulminál. Már-már úgy látszik, igaza van Spenglernek és vége a nyugati kultúrának, sőt az egész civilizációnak, amikor Angliában felbukkan egy szürke kis öreg könyvelő Mr. Bernhard Glasgow és egy merész ötlettel — megmenti a világot. A hatalom urai, az angol miniszterelnök, a genfi hatalmasok hiába

²⁰ MSZ, 1930. márc. 2.

harcolnak ellene, a világ békét akar, munkát akar. Glasgow diktátor lesz a győztes. De győzelme nem tart soká. Mire a satirikus és izgalmas játék tizennégy képe a színes londoni, genfi, párizsi és berlini miliőkben lepereg (egy berlini kávéház, egy londoni gyár, a népszövetség genfi tanácskozása, politikai lakoma, léghajó gondolaszobája, egy párizsi szálloda és több más érdekes kép váltakozik ebben az újszerű elgondolású, bátor és érdekes mondanivalójú darabban), kiderül, hogy az emberiség még a nagy tanulság árán sem okult, a régi maradt. A háború réme újra felbukkan. Bernhard Glasgow hiába mentette meg a világot . . .²¹

A bemutatóra 1930. szeptember 26-án került sor. A darab ehhez képest a jövőben játszódott, s olyan reális veszélyekre hívta fel a figyelmet, amelyek jogosságát azóta a történelem bizonyította. Aligha kell külön bizonygatni, hogy a világbéke gondolata mennyire aktualitással bírt . . .

Közben Ábrahám Pál már újabb librettót kért Földestől. Az író erre egy balladaszerű színművet képzelt el, amelyik a hawaii nép utolsó próbálkozását mondaná el az önállóság megszerzésére. Az európai színpadokon *Die Blume von Hawai* címmel játszott operett már sikereket ért el, amikor a Király-színház 1932 januárjának végén bemutatta. Az ekkor írt vallomásában Földes felvillantotta a librettó készítés műhelytitkait is:

„Amikor Ábrahám Pál a 'Viktória' után felkért, írjak számára meg egy operettet, nagy örömmel vállaltam a munkát.

A kitűnő komponista remek ívelésű pályáján a legrövidebb idő alatt a világ operettszerzőinek első sorába, mondhatnám élére lendült. Művészi feladatot láttam tehát abban, ha újból szöveget írok számára.

Nem szellőztetek talán kulisszatitkokat, ha elárulom azonban azt is, hogy a művészi célkitűzéseket az operettműfaj — egyesek állítása szerint — nem igen bírja meg. Ez az oka annak, hogy a kiadók szerzőtársakat állítanak az író mellé, úgynevezett operettszakembereket, nehogy valamiképp magasabb régiókba kerüljön a szöveg. Hogy úgy mondjam: tömegízlés fölé . . .”²²

Földes Imre az operett műfajában nem tagadta meg drámaírói vénáját. Nyilván ennek volt a következménye, hogy szöveggönyvét prózai darabként is előadták Bécsben és a német színpadokon. Az is meggondolkodtató, hogy a *Bál a Savoyban* kivételével — Ábrahám Pálnak Földes Imre munkáival volt nagy sikere. A *Viktória und ihr Husar* és a *Die Blume von Hawai* nemcsak a harmincas években, hanem azután is folytatta diadalútját.

²¹ MSZ, 1930. szept. 24—25.

²² MSZ, 1932. jan. 22—25.

Nem tudni bizonyosan, hogy az operettek kedvező fogadtatásának mennyi szerepe volt abban, hogy a harmincas évek közepén Földes ismét szerepelhetett a Nemzeti Színházban. Három évtizeddel korábban történelmi romantikus játékkal mutatkozott be, 1936 januárjában társadalmi jellegű színművel. Az *Iff. Horváth Pál* az Egyesült Ércgyárak RT egyik gyárában játszódtott, kitűnő szereposztásban.

A harmincas évek második fele ismét az operetteké volt. 1937. december 23-án a *Júliát* mutatták be, egy évvel később pedig a *Fehér hattyút* (mindkettőt Ábrahám Pál zenéjével és Harmath Imre verseivel). A dátumok már arra is utalnak, hogy ezek a darabok miért nem kerülhettek ki külföldre. S arra ugyancsak, hogy miért lehetett egyre kevésbé olyan drámákat írni, amelyek feszítő társadalmi kérdésekre irányították volna a figyelmet. A hatvanadik évéhez közeledő író számára hosszabb hallgatási periódus következett.

Összegzés

Változatos, sikerekben gazdag írói pályát mutat Földes Imre útja a negyvenes évekig. Komoly, lelkiismeretes egyéniség volt, színpadon és vallomásaiban egyaránt humanista. Belefért ebbe az is, hogy a húszas években kiállt társai igazságáért, szembeszegült az „ébredő magyarokkal”. Módja lett volna rá, de nem ment ki Hollywoodba. Vállalta a ráért sorsot. Társadalmi drámákban, vígjátékokban és operettekben írta meg legnagyobb sikerrel élményeit. A feldolgozott dokumentumok és tények alapján nem túlzás azt állítani, hogy Földes Imre a század első fele magyar drámairodalmának figyelemre érdemes alkotója.

LACZKÓ ANDRÁS

SZEMLE

TOLNAI GÁBOR: FEJEDELMI ERDÉLY

TIZENHAT TANULMÁNY

Tolnai Gábor tanulmányairól már két ízben is írtam (It, 1958.; It, 1970), s az utóbbi helyen „két pillérű” esszé-szerzőnek neveztem: a régi irodalom éppúgy érdekli, mint az, amelynek kortárs szemtanúja és értője volt. A jelen kötet egységes, csak erdélyi érdekű írásokat tartalmaz kb. a 18. század végéig. Ezt egyetértőleg vehetjük tudomásul: itt együtt találhatók legfontosabb tanulmányai a tőle megszületett gondos és bőszes filológiai felszereléssel. A volt könyvtáros értékes öröksége ez nála, valamint az is, hogy szeretettel foglalkozik a könyv igazi művészetével, a könyvkötés mesterségével, de ezt is csak erdélyi vonatkozásban teszi (*Könyvkötőművészet Apafi Mihály udvarában, Két erdélyi könyvkötő a 18. század első felében*). Különösen az első tanulmány, a francia eredetű legyeződiszes könyvkötési motívum életútjának megrajzolása sikerült szépen, és a kérdés szakirodalmának gazdag ismeretét bizonyítja. Azért emelem ki elsőnek ezt a két dolgozatot, mert többnyire elszoktunk siklani felettük, noha a szerző erudíciójának igen jó képét nyújtják. Meg kell vallanom, hogy az egyiket magam is csak most olvastam először, mert az *Évek – századok* c. kötet, ahol az 1939-es tanulmány újra megjelent, nem került a kezembe.

Új tanulmányoknak tekinthetők e kötetben a *Molnár Albert személyisége* (1974), *Tótfalusi Kis Miklós* (Kutatásának és értékelésének kérdéséhez, 1973), *Tótfalusi Kis Miklós halotti kártája* (1978), bár némelyikük a *Nőnek az árnyak* c.

kötetben is megjelent (1981). Itt annyiban kapnak új fényt, hogy beleilleszkednek az erdélyi irodalom fejlődésrajzába. Szenci Molnárt Bethlen Gábor pártfogó tevékenysége és a „Dacia dat tumulum” okán tekinthetjük erdélyinek: ma már csak a Házsongárdon találkozhatunk vele. Az 1974-es dolgozat a sárospataki Szenci Molnár-ülésszakon hangzott el először, s igen jó foglalata Tolnai Gábor két évtizedes Szenci-kutatásainak. Ez a munka a tanítás és az íróasztal egységében bontakozott ki, e kettő ihlette és termékenyítette egymást. Szerzőnk a Szenci-kutatás iskoláját és az értők egész sorát képezte ki. E tanulmány két legfőbb eredménye (a *patria* fogalom fejlődése a 16. században, és Strassburg szerepe Szenci Molnár európai szemhatárának kibontakoztatásában) ma már a régi magyar irodalom ismeretének alapvető tételei, valamint az is, hogy Balassi és Zrínyi Miklós között Szenci a legnagyobb lírai költőnk, még Rimayval szemben is. A fordító-prédikátor több személyes élményt sűrít zsoltáraiba, mint a Justus Lipsius-szal levelező, bravúros technikájú humanista poéta. Szenci Molnárnak Bethlen Gábor dicsőítésére felhasznált Mátyás király párhuzama szintén fontos a régi magyar irodalom eszmevilágának szempontjából. Többen írtak erről, pl. Kardos Tibor is *Virtuális Magyarország* (1934) c. tanulmányában (Lásd *Élő humanizmus* c. kötetét 1972), de Tolnai Gábor szótár-idézete (1604) a Mátyás-kor magyarnyelvűségének lehetőségeiről mégis kiemelendő, mert szerintem nagy jövőndő vár erre a gondolatra. Már 1972-ben írt Janus Pannonius-tanulmányomban részleteztem, hogy Kazinczy Mátyás udvarának s magának a királynak szemére veti a nemzeti nyelv ápolásának elhanyagolását, Arany János pedig egyenesen kijelenti, hogy Janus magyarul is írt költeményeket. Úgy látom, hogy az eszmecsíra mindkettejük számára a Szenci-szótárban található, amelyet természetesen naponta forgattak. A *Szótár* „komédia” címszavának és a *Hamlet* megfelelő helyének párhuzamát magam is felvetettem *Az olasz reneszánsz irodalom elmélete* c. tanulmányomban (1970, 36. l.,

81. jgyz.). Örülök, hogy Tolnai Gábor megerősítette ezt az ötletemet.

A *Molnár Albert éneke* a legérdekesebb Tolnai-dolgozatok közé tartozik: a Faust-monda hazai felbukkanásának hiteles emléke, s hogy mennyire igazi népmonda, azt Vásárhelyi Judit egy utólagos felfedezése igazolta: megtalálta Molnár Albert és a Sátán szövetségének egy latin feljegyzését, amely kétségkívül még a 17. században keletkezett (ItK, 1977). Itt kell megjegyeznünk, hogy a Hatvani Istvánról („magyar Faust”) szóló történetek, Arany és Jókai állításával szemben, nem alapulnak igazi népmondán, hanem csak a debreceni diákság anekdotázó kedvének és polgárpukkasztó babonaellenességének szüleményei, 1796 előtt nem mutathatók ki. (Vö. Bán–Julow: *Debreceni diákirodalom...*, 1964, 233.) Hatvani „ördögösségét” valószínűleg a Bod Péter által Bisterfeld Henrikről (megh. 1655) feljegyzett mendemondák inspirálták (említi ezt Tolnai Gábor is). Így a *Si quis vivit jucundus* verses függeléke az eredeti magyar Faust-monda, Molnár Albertra ruházva. Maga a latin – magyar vers a 18. század legnépszerűbb diák-költeményei közé tartozik. (Vö. Pálóczi Horváth Ádám: *Ötödfélszáz énekek*, 1953, 188. sz. jegyzet anyaga. Ezt szerzőnk is idézi.)

P. Horváth azt írja Kazinczynak, hogy a *Si quis vivit jucundus* az „oskolában” tanulta, ebből azonban nem következik az, hogy hivatalos tananyag lett volna, és talán, tudva-tudatlanul, eszmei-politikai célzattal terjesztették, mint „hamis parasztidill”. Az iskolában sok mindent lehetett tanulni, különösen a többszázados vágáns diákhagyományból, anélkül hogy ismeretéből bárminő célzatosságra kellene következtetnünk. Hogy a vers a 18. században már belekerült a „hamis parasztidill” sodrába, az bizonyos (lásd Orczy Lőrinc költészetét!), de szívós továbbéléséhez hozzátartozik a reneszánsz-barokk-rokokó *re pastore* toposz hatása (Tasso, Guarino, Metastasio) is. Egyébként maga a szerző említi a református kollégiumok kiterjedt énekkari gyakorlatát (395. l.), s a reánk maradt melodiáriumok, kéz-

iratos gyűjtemények igen heterogén anyagot őriznek: ezek nagy része nem lehetett hivatalos tananyag (pl. a „Megholt feleségem, satis tarde quidem” kezdetű latin–magyar *makaroni* vers), bár a diákmemória szívósan őrizte őket.

Irodalomtörténeti közmegegyezés, hogy Szenci Molnár Albert mellőzötteen, nyomorúságban, esetleg üldözötteen halt meg: a polgárosult nyugat eszmevilágát képviselő tudós éppúgy szembe került a feudális erdélyi egyház ellenérzésével, akár később Apácai vagy Tótfalusi (59–60.). Annyi bizonyos, hogy Szenci a puritánus mozgalom számára törte az utat (utalhatunk Medgyesy Pállal történt 1633-as híres debreceni találkozására), de zsoldárfordítónk komolyabb üldöztetésére alig merek gondolni, már csak az adatok tökéletes hiánya miatt is. Egyébként a puritanizmus kérdése csak 1638, Tolnai Dali János hazatérte után vált vitatottá. Hogy Szenci Molnár magasabb iskolai beosztást, magisteri cím hiányában, nem kaphatott, azt Herepei János bizonyította; papi állása valószínűleg mindig volt, sőt Vásárhelyi Judit adataiból (*De summo bono* bevezetése) inkább megbecsülésére lehetne következtetni. Magam főként családi okokra gondolok anyagi gondjai magyarázataként, bár arra nincs adatunk, milyen népes volt familiája. Egy menyasszony leányát maga említi, János fia a kolozsvári német reformátusok papja lett. Rágalmazói persze akadhettek, irigyei szintén. I. Rákóczi György támogatásának elmaradása csakugyan feltűnő, de lehet, hogy erre csak a dokumentum hiányzik. Rákóczi 1632-ben bekötött bibliája, Tolnai Gábor adatai szerint (85.), éppen a Szenci kiadta hanaui volt. A „bibliás fejedelem” teljesen megfelelkezett volna a sajtó alá készítőről?

A kötet másik csomópontja a Tótfalusi-tanulmányokban található. Először is nevének használatáról! Minthogy Tolnai Gábor e kötetében is megismétli (422–26.) már többször kifejtett gondolatait a *Tótfalusi* név használatának egyedüli jogosultságáról, magam is megismétlem, amit 1970-ben írtam: „Tótfalusi Kis Miklós nevével kapcsolatban elismerem, hogy az egykorú közhasználat így emlegette, de nevé-

nek maga által is szabatosnak tartott *Misztótfalusi* alakját saját aláírása, valamint a legtöbb nyomtatványán megjelenő *M.Tótfalusi* változat hitelesítette. Nézetem szerint nem Dézsi Lajos tekintélye és rosszul értelmezett filológiai pontoskodás indokolta a teljesebb névalak használatát, még Zoványi Jenő 1940-ben megjelent egyháztörténeti lexikona is emellett döntött. Legfeljebb a *Misztótfalusi* egy t-jét lehetett volna kifogásolni, ennek használatát pedig a kivatalos helységnévtár írásmódja igazolta. A régi tulajdonnevek írása megállapodás kérdése (*Caroli, Károli* vagy *Károlyi?*); helyes, ha ma a *Tótfalusi* nevet fogadjuk el, noha a másik alakot sem tartom hibásnak.” (It, 1970. 1013–1014.) Ehhez még annyit, hogy a Zoványi-lexikon 1977-es új kiadása változatlanul a *Misztótfalusi* címet adja a szócikknek, noha zárójelben beszúrja, hogy többnyire *Tótfalusinak* emlegették. (Ladányi Sándor pótlása) Rámutatok azonban arra is, hogy a kiváló szaktekné, Jakó Zsigmond 1974-es életmű-kiadása (*Erdélyi féniks. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége*) visszatér a hagyományos névalakhoz, s úgy látom, hogy az erdélyi magyar tudományosság (pl. Nagy Géza Pápai Páriz-kiadványa, 1977) ennél is köt ki. Paradox helyzet ez, de ideillik Terentianus Maurus antik grammatikus híres szállóigéjének megmáslított változata: „habent sua fata et nomina.”

Tolnai Gábor Tótfalusi-kutatásai még 1940 táján kezdődtek a Kner-féle *Mentség* kiadvány kísérő tanulmányával, ennek kiegészített, 1970-es változatát olvassuk a jelen kötetben, majd egy 1973-as átfogó értékelés következik, amely az újabb irodalom kutatási eredményeit hozza. Kiegészíti ezeket a Tótfalusi Kis Miklós halotti kártájának kiadását kísérő dolgozat. (A két utóbbi a *Nőnek az árnyak*, 1981. c. tanulmánykötetben látott napvilágot.) Tótfalusi alakját, jelentőségét, küzdelmes életének tanulságait ma Tolnai Gábor megvilágításában látja az irodalomtudomány, s érdekesen újszerű a halotti kárta kapcsán a Tótfalusit temető papi előkelőségek (hajdani ellenfelei!) bemutatása. A *Tótfalusi Kis Miklós* c. első tanulmányt rendkívül gazdag jegyzetanyag

kíséri (419–440.). A szerző itt felsorolja az összes Tótfalusi-kiadásokat, újra közli az Országh László által publikált (MKSz 1938), Tótfalusi-féle amszterdami levelezést, és utal nagy magyar nyomdászunknak első, Amerikát ismertető fordítására, Crescentius Matherus művének (RMK I. 1455) átültetésére. (Ez is Országh László megállapítása volt.) Az okmányok újraközlésével egyetértek (egy folyóiratcikk egy kissé mindig lappangást jelent!), de érdemesnek látszanék Crescentius Matherus, azaz Increase Mather (1639–1723) némileg részletezőbb bemutatása. Elvégre a kolozsvári kiadvány (1694) a magyar amerikanisztika első fecskéje. I. Mather New England legbefolyásosabb puritánus teológusa volt, nagy hatalmú egyházi-világi vezető, aki értékes tudományos és szónoki munkássága mellett a vallási türelmetlenség, sőt a boszorkányüldözés ideológusa volt (Salem: 1692–1693). Van egy latin nyelvű kiadványa az indiánok térítéséről, *De Succesu Evangelii apud Indos in Nova Anglia*, London 1688. Ezt fordította le Kis Miklós; bizonyára még Hollandiában jutott hozzá, és valószínűleg sejtelve sem lehetett I. Mather sok vonatkozásban baljós tevékenységéről. A magyar mű egyetlen példánya a Debreceni Ref. Kollégium könyvtárában található. (Minderre lásd Országh László: *Az amerikai irodalom története*, 1967, 23–24. és Kretzoi Miklósné: *Az amerikai irodalom kezdetei, 1607–1750*, 159. l. Ez utóbbi mű idézi Országh László egy cikkét is az *American Literature* 1962-es évfolyamából; ezt azonban nem ismerem.) Tartalmazza még e jegyzetanyag az ún. Janson-antikva történetére vonatkozó nemzetközi kutatások összefoglalását: kiderült ugyanis, hogy az A. Janssonnak tulajdonított betűtípust Tótfalusi alkotta meg. Ebben a vonatkozásban még Haiman György két kiemelkedő művét kell megemlíteni: *Tótfalusi Kis Miklós, a betűművész és tipografus*, 1972. és *Nicholas Kis, a Hungarian punch-cutter and printer, 1630–1702*, 1983. Ez utóbbi monumentális műben Tótfalusi nyomdaművészetének minden vonatkozása megvilágítást kap. (Említeni kell, hogy Haiman György mindkét könyvében Soltész Erzsébet állította össze

Kis Miklós nyomtatványainak teljes bibliográfiáját.) Mindent természetesen nem kérhetünk számon jelen kötetünk esetében, hiszen, mai nyomdaviszonyaink ismeretében, szinte lehetetlenség, hogy egy 1983-ban megjelent mű adata bekerülhessen egy 1984-ben napvilágot látó nyomdatermékbe. Mi is csak azért említjük a fentebbieket, hogy ha Tótfalusi-ról beszélünk, legyen „kész a leltár”, már amennyire egy ismertetés keretei megengedik.

A Bethlen Miklós-tanulmányról már többször írtam. Egyik dolgozatom részletét 1980-ban idézte a Tolnai Gábor tiszteletére kiadott szép bibliofil füzet, a *Thuribulum aureum*. E tanulmány jegyzetanyagában az Ardói-féle *Magyar Századok* sorozatra és a Halász Gáborra vonatkozó részletek elmaradhattak volna, mert az 1970-es *Tanulmányokban* is megjelentek.

Szép, megvilágító erejű a Teleki Mihályról szóló írás; vele különben keveset foglalkozik a magyar múlt kutatása. Abban pedig feltétlenül igaza van a szerzőnek, hogy az irodalmi értékű levelezés feldolgozása sürgős kötelessége lenne tudományszakunknak. Mozdult is már valami ebben az irányban: a közelmúltban éppen Tolnai Gábor irányításával megjelent Hargittay Emilnek egy XVI–XVII. századi bő levélválogatása (Magyar Hirmondó sorozat, 1981, I–II.); az igazi nagyarányú stílselemzéssel azonban még adósak vagyunk. Meglenne a lehetősége Teleki Mihály és Bethlen Miklós személyes és politikai párharcának összevetésére is, éppen irodalmi alkotásaik tükrében. Bethlen Miklós pl. Teleki Mihályt őszintén, emberi hibáit és érdemeit egyaránt kiemelő, íróilag is remeklő stílusban jellemzi, de helykímélés céljából az olvasót itt az It, 1957. évfolyamában megjelent írásomhoz utalom (235.), ebben Windisch Éva *Önéletírás*-kiadását mutattam be.

Vannak írások („*Szegény együgyű fejedelem*”, *Erdély változása*), amelyeket itt mellőzök, hiszen a kötet irányvonala és haszna az eddigiekből is kiderült. Érintenem kell még a Teleki Józsefről írt nagy tanulmányt, amelyről már emlí-

tettem (1970), hogy kiemelkedőnek tartom. Itt kiegészítéssel kapjuk újra. Ebből az újabb dolgozatból sem derül ki azonban, hogy megjelent-e Teleki európai utazásának magyar alapszövege. Az 1964-es változat jegyzete sajtó alatt lévőnek mondja, és 1984-ben ugyanezt olvassuk, szintén jegyzetben. Csak arra utalok még, hogy 1970-es ismertetésemben közöltem egy Teleki Józsefre vonatkozó Kazinczy-adatot (Benda Kálmán jakobinus iratkiadása nyomán), amely igen éles fényt vet a nagy íróként ünnepeelt Teleki József reakcionárius arculatára. Érdeemes lett volna (legalább jegyzetben) utalni rá!

Végül itt van a kötet nyomatékos záradékaként Tolnai Gábornak 1933-ban megjelent írása, *Erdély magyar irodalmi élete*. Ez, mint ismeretes, a szerző doktori disszertációja volt, s 1919-től 1932-ig a jelzett tárgy legjobb feldolgozása. Az erdélyi irodalom és a vele kapcsolatos témák (színház, kritika) áttekintése ma is tanulságos és élvezetes olvasmány, bibliográfiája az áttekintés hiteles voltának bizonyítéka. Már megjelenése után feltűnést keltett, sajtóvisszhangja is volt. Meg kell azonban vallanom, hogy magam is csak most olvastam először. (Hogyan lehetett volna hozzáférhető akkoriban egy vidéki tanár számára egy vidéki disszertáció?) Ez a most újból felbukkant régi írás nyomosan bizonyítja, hogy Tolnai Gábornak, talán már kezdő tudósként, hivatásává lett a régi Erdély („a fejedelmi Erdély”) kutatása.

Előadásaim során szívesen használtam természettudományos metaforákat. Az irodalmi párhuzamot, hasonlóságot olykor az „indukált áram” fordulattal jellemeztem. A költő talán nem vett át semmit, de az olvasmány (pl. Babitsnál) új, önálló, de megőrizve változtató „áramkört indukált”. Így voltam Tolnai Gábor könyvével is. A tanulmányok átolvasása során annyi minden jutott eszembe, hogy talán át is léptem az „irodalmi illem” határait. Ez viszont szintén a kötet eszmemozdító hatását bizonyítja. (Szépirodalmi, 1984.)

PÁZMÁNY PÉTER MŰVEI

A Magyar Remekírók sorozatában főként azok a kötetek tarthatnak számot megkülönböztetett figyelemre, amelyek nehezen vagy alig hozzáférhető műveket adnak közre, vagy pedig olyan alkotásokat állítanak egymás mellé, amelyek eddig többnyire csak külön-külön kiadásokban szerepeltek, egymástól elválasztva voltak olvashatók. Mindez érvényes Pázmány Péter életművére, amelynek összkiadása ma már beszerezhetetlen, csak nagyobb könyvtárainkban és néhány szerencsés könyvbarát gyűjteményében található meg. Az 1894–1905 között kiadott magyar és latin műveinek 13, leveleinek pedig két kötetét (1910–11) ma már legfeljebb a szakemberek szűk köre ismeri alaposabban, a magyar irodalmi múlt értékei iránt érdeklődők szélesebb rétege legfeljebb a hatalmas életműből készített ki-vonatokat vékonyka válogatásait vehette volna kézbe, ha azok is kaphatók lettek volna. Nem csupán a recenziók szokásos dicsérő szövegei, hanem nagyon is valós helyzetjelentés, ha azt mondjuk: Tarnóc Márton régi hiányt pótolta, élő igényt elégített ki azzal, hogy több mint ezer lapon a „magyar próza atyjának” életművéből reprezentatív szemelvénygyűjteményt állított össze.

Első áttekintésre is szembetűnő, hogy a kötet a különböző műfajok együttes és arányos bemutatására törekedett: a vitairatokból, az ájtatossági művekből, a prédikációkból és a teológiai szintézisekből: a *Kalauzból* egyaránt kapunk részleteket, így ezek a jellegzetes „pázmányi” műfajok hiteles vonásaival idézik fel mind a harcos ellenreformátornak, mind a barokkos kegyesség képviselőjének alakját, csakúgy, mint a tudós teológusét, a magyar nyelvű prózastílus mesteréét vagy az erkölcsnevelőét. Hiányzik viszont a „levelek Pázmánya”, a magyar nyelvű misszilis leveleiben is irodalmi értékű alkotó politikus egyénisége, e hiány viszont kellően magyarázható a *Régi Magyar Levelestár* két kötetének (Bp. 1981) nem túl régi megjelenésével, ez ugyanis 24 Pázmány-levelet adott közre, a műfaj legjobb darabjai ott olvashatók. Ugyancsak teljesebbé válhatott volna a kép a latin nyelvű filozófiai és teológiai művek szemelvényes bemutatása révén, ezekről minden bizonnyal az anyag amúgy is nagy terjedelme miatt kellett lemondani. Noha egyfelől sajnálkozhatunk e hiány felett, másfelől viszont egyetértéssel nyugtázhatjuk, hogy a sorozat jellegéből adódóan a magyar nyelvű és többé-kevésbé magas művészi igénytel írott művek élveztek föltétlen elsőbbséget, s a közreadottak közül egynek jelenlétét sem érezzük fölöslegesnek.

Monumentális életművekből történő kényszerű, elkerülhetetlen szelektálás esetén természetesen állandóan választút elé kerül a szövegek gondozója: inkább több művet mutasson be rövid részletekkel,

vagy pedig kevesebb, de csonkítatlan művet tegyen-e le az olvasók asztalára? Alig vitatható, hogy mindkét álláspontnak vannak nyomós érvei. Tarnóc Márton — úgy tűnik — inkább az előbbi vallotta, így vált lehetővé Pázmány sokoldalú bemutatása, ez viszont azt is jelentette a legtöbb esetben, hogy nem adhatott közre egységes műveket, csak mutatványokat, remekbe szabott részleteket, egyes ékköveket a gazdag kincstárból. Eljárásával egyetérthetünk, a sorozat jellege ezt a megoldást kívánta, ugyanakkor viszont azt is megjegyezhetjük, hogy a legnagyobb körtekintéssel készült válogatás sem teheti feleslegessé a későbbiekben egyes Pázmány-művek teljes szövegének kiadását, az életmű legjobb darabjainak hiánytalan megjelentetését. Barokk művek esetében különösen fontos ez, hiszen tudjuk, Pázmány is ezernyi előre- és hátrautalással fűzte egységbe írásait, alá- és fölérendelések hálózatával alakította ki hierarchikus elrendezésüket, sok szálból szőtt, mégis világos és áttetsző szerkezetűket. Tarnóc Márton válogatásának nagy érdeme, hogy a kitűnően válogatott szemelvények kedvet ébresztenek a további olvasáshoz, aki azonban Pázmány egész gondolatrendszerével akar szembenézni, az továbbra sem hanyagolhatja el a teljes művek megismerését.

A könyv — miként Pázmány írói pályája — az első jelentős vitairattal, a Magyarai István sárvári lutheránus prédikátor ellen frott *Felelettel* (1603) indul, s szerencsés módon már itt, az első írás bevezetésében olvashatjuk Pázmány magyarázatát a hosszabb-rövidebb latin idézetek igen gyakori alkalmazásának okáról. Szerinte „sok deák szentencia” azért szükséges, mert „nagyobb ereje és böcsületi légyen” a „régiektől vött” latin szavaknak, mint a más nyelvre fordítottaknak. Mivel Pázmány ilyenformán maga is nagy súlyt helyezett az idézetek eredeti nyelvére, mi is azt mondhatjuk, helyesen járt el a szövegek gondozója, amikor a szövegközi citátumokat változtatlanul hagyta, fordításukat pedig csak a jegyzetekben adta közre. Noha tudjuk, hogy az olvasást ez valamelyest körülményesebb teszi, mégis csak helyeseltethetjük a sajtó alá rendező módszerét, hiszen az esetleges szövegközi fordítás mindenképp bántóan elütött volna Pázmány nyelvének ódon zamatától, megtörte volna egységes tónusát.

A *Feleletet* egy újabb vitairat (*Tíz nyilvánvaló bizonyosság* . . . Graz, 1605.), egy rövid katolikus dogmatika (*Rövid tanúság*. Graz, 1606.), majd a méltán híressé vált *Keresztyéni imádságoskönyv* (Graz, 1606.) egy-egy részlete követi, de tematikailag e korai írások közé tartozik még a Gyarmathi Miklós protestáns prédikátor ellen a szentek tiszteletéről írott *Keresztyéni felelet* (Graz, 1607.) is. Új stilisztikai arzenált, a korábbi védekező helyett immár támadó hangot képvisel a kronológiailag ezután következő *Őt szép levél* (Pozsony, 1609.), amely a műfaj legszellemesebb, irodalmi szempontból alighanem legsikerültebb darabja. Ugyanebben az évben még két vitairata vitte

tovább ezt a hangot (*A nagy Calvinus Jánosnak Hiszek-egy Istene*. Nagyszombat, 1609.; *Alvinczi Péter . . . feleletinek . . . megrostálása*, Pozsony, 1609.), míg végül létrejött a nagy teológiai szintézis, a *Kalauz* 1613-ban. Ezt követően — jól mutatja ezt a jelen válogatás is — megváltozott Pázmány polémiáinak jellege, most már elég volt a *Kalauz*t védeni, arra hivatkozni, miként azt további hat vitairata tanúsítja (*Az kálvinista prédikátorok . . . tüköre, Csepregi mesterség, Csepregi szegényvallás, Rövid felelet, A setét hajnalcsillag után bújdósó lutheristák vezetője, Bizonyos okok . . .* 1614—31.). A kötetet végül a Kempis-fordításból és a prédikációs könyvből vett részletek zárják, amelyek a harcos tollforgató után az erkölcsnevelő, a katolicizmust etikailag megreformáló, egyházszervező főpap-író alakját mutatják be, így válik végül is teljessé a Pázmány magyar írásművészetéről az antológia által adott összkép.

A kötetet Tarnóc Márton mintaszerű filológiai apparátussal egészítette ki: a bő jegyzetanyag és a névmagyarázatok választ adnak mindazokra a kérdésekre, amelyek a szövegek olvasójában felmerülhetnek. Az utószó tömör, szép összefoglalása mindannak, amit a több száz tételre rúgó Pázmány-szakirodalom mindeddig feltárt, és amit a kutatás jelenlegi állása szerint el lehet róla mondani. Hogy végül is korai prózánk ez óriásának írói stílusa barokk-e vagy még inkább a kései reneszánszban gyökerezik? — bizonyára még sokáig fogja a kutatás vizsgálni. Varázslatos stílusának titkát azonban aligha tudja majd a tudományos elemzés egzakt módon megfejtetni, az mindig újabb rejtélyeket, mindig újabb meglepetéseket tartogat számunkra. Mint Tarnóc Márton írja: Pázmány „ismerte a magyar nyelv minden titkát”. Ezért helyezhetjük örömmel válogatott műveinek méltó kiadását polcunkra a Magyar Remekírók egyre gyarapodó sorozatának újabb darabjaként. (Szépirodalmi, 1983.)

BITSKEY ISTVÁN

ROBERT DÁN: MATTHIAS VEHE-GLIRIUS*

LIFE AND WORK OF A RADICAL ANTITRINITARIAN
WITH HIS COLLECTED WRITINGS

Az évezred fordulójához gyors de bizonytalan léptekkel és félelemmel közeledő emberiség egyre jobban látja, hogy a szupermodernség bűvölete a kultúra deantropomorfizációjához és dehumanizációjához is vezethet. Ezt a veszélyt már A. Einstein, a jelenkori természettudomány óriása is jól látta, és azon töprengett „emberszabású lesz-e a tudomány, hogy saját alkotójának legyen a tükre”, és A. de Saint-Exupéry, a neves francia író és filozófus szerint bajok lesznek, ha a modern természettudomány és technika óriási vívmányai fölött nem uralkodik az emberi szív a humanizmus, mert „nem lehet élni költészet nélkül, színek nélkül”.

Így nem véletlen, hogy világszerte — azzal a felismeréssel együtt, hogy itt, ezen a földön élned, élned kell, nem a borzasztó atomhalálnak áldozatává válnod, hogy a békés egymás mellett élés az emberiség egyetlen alternatívája —, egyre többen nosztalgikusan fordulnak a múlt felé, néha a régi múlt felé, amikor a vallási háborúk közepette a „tolerancia” szó a középkori humanisták egyik jelszava lett, fél-istenként dörgött a népek előtt.

A humanizmus-kutatás reneszánszát éli. A magyar tudomány büszkén vallhatja, hogy kiveszi részét e kutatásokból. Miért? Mert a világkultúra rögzös és sok emberi áldozatot követelő útján az emberiség haladása felé a 16–17. sz. magyarországi humanizmus előkelő helyet foglal el, és mert kiváló tudósaink voltak és vannak, mint például Dán Róbert, az ismertetett könyv szerzője, aki e problémakör egyik nemzetközileg is elismert szaktekintélye.

Miben is rejlik a bírált könyv pátosza? Abban a fáradságot nem ismerő tudományos bűvárkodásban, a nagy körültekintéssel gyűjtött anyag beható elemzésében, fontos konklúziókban, amelyek nélkül a humán tudományágak csak átmeneti sikert könyvelhetnek el. Valaki azt mondhatja, a szerzőnek szerencséje volt, hisz 1975-ben megtalálta az Utrechti Egyetem Könyvtárában, Hollandia (I. oct. 117/5–6 sz. alatt) Matthias Vehe (álnevek: Matthias Glirius, Theodosius Schim-

* „Studia Humanitatis” Publications of the Centre for Renaissance Research, Edited by T. Klaniczay, Hungarian Academy of Sciences Institute for Literary Studies.

berg, Nataniel Elia) főművét, a már 400 évig eltűntnek tekintett és feledésbe merült *Mattanjaht* (Köln, 1578), és e felfedezés nélkül nem születhetett volna ez a könyv. Így igaz. De valljuk be, hogy csak azon kutatók mellé szegődik az ilyen szerencse, akik fáradhatatlanul koptatják a könyvtárakban és levéltárakban nadrágjukat, szoknyájukat, illetve szemüket.

Az ismertetett könyv átgondolt architektonikájával és bemutatott anyagával bizonyítja, hogy a 16–17. századbeli Magyarország, így Erdély is bekapcsolódott Európa szellemi és kulturális vérkeringésébe. Dán Róbert kutatásai révén bizonyítja, hogy a történelmi Magyarország, az egész Duna-Kárpát kontinuum nemcsak nyugatról és keletről jövő eszmék meghonosításán fáradozott, de új eszmék szülőföldje is volt.

Dán Róbert érdekes, gondolatébresztő művét hazánk legilletékesebb szakemberei már méltatták (l.: Scheiber Sándor a Magyar Könyvszemle 99. évf. (1983) 3: 311–313, valamint Pákozdy László Márton a Filológiai Közöny 1983/1–2: 264–268 és Bán Imre Irodalomtörténeti Közleményekben 1983. 694–99) megjelent ismeretét. Külföldön is meleg fogadtatásban részesítették a magyar medeivista könyvét. Bizonyára elmondják véleményüket e műről még a humanizmussal és vallástörténettel foglalkozó más szaktekintélyek is. Nem tartozom hozzájuk. De a Matthias Vehe-Glirius-Schimberg-Elia-kérdés más szempontból foglalkoztat. Évtizedek óta tanulmányozom a Duna-Kárpát areában élő népek és etnikai csoportok kultúrájának, különösképpen nyelveinek és nyelvújításainak kölcsönhatását, a kárpátizmusok izoglosszáinak kialakulását. Ezek genetikai és elsődleges történelmi forrása nagyon gyakran a középkori soknemzetiségű Erdély szellemi és kulturális életének nyelvi tükröképeire megy vissza. A nyelv a kultúra makrorendszere dinamikus rangsorának dominánsa. Ezer szállal kötődik a makrorendszer többi részeihez. Ezenkívül M. Vehe műveinek és főleg *Mattanjahjának* forrásai a német nyelvtörténet, a német nyelv variánsainak és a Duna-Kárpát nyelvi areában funkcionáló germanizmusok kialakulása stúdiumának nagyon fontos forrása. M. Vehe az *Ószövedség* és *Újszövedség* viszonyainak elemzésekor alkalmazott „pšát” és „dráš” szembeállítását gazdagíthatja a jelenkori diakronikus szemantika és a szövegelmélet történettudományi vizsgálatait.

A könyv I. részében a szerző a szakirodalom kritikai felhasználása segítségével és nagy körültekintéssel rajzolja meg a pfalzi ballenbergi (Németország) származású M. Vehe, a radikális antitrinitárius küzdelmes életútját, vallási és filozófiai nézeteinek kialakulását, művei megírásának történetét. És jó, hogy ez a gondosan megrajzolt irodalmi és tudományos portré az úgynevezett pfalzi antitrinitáriusok egyházi pöre, a „heidelbergi” kör szellemi életének elemzése, a ros-

tockai, a tübingeni, wittenbergi, kölni egyetem — amelyeken M. Vehe megfordult, illetve tanult — szellemi életének elemzése alapján történt.

Dicséretre méltó Dán Róbert ama törekvése, hogy M. Vehe (M. Glirius, Th. Schimberg, N. Elia) radikális antitrinitárius nézetei eredetének és eredetiségének megrajzolását nem apriorisztikus megközelítéssel oldja meg, amikor az egy-egy tézishez csak illusztrációs anyagot mutat be, de a szövegek beható nyelvi elemzése révén, a német, héber, latin, és más nyelvekben szerzett tudását jól kamatoztatta — és a nyelvi jelek szemiotikai rendszerének segítségével extralingvisztikai következtetéseket vont le.

Az ismertetett könyv lapjain kirajzolódik M. Vehe rövid, de eseményekben gazdag és kalandos élete. Az ifjú M. Vehe nyugtalan elméje, az igazság iránti szeretete, amelyet útravalóként a pfalzi Baltenbergből hozott a filozófiai és vallási vitáktól lángoló híres németországi egyetemeken csiszolódott, ahol I. Tremellius, C. Olevianus, Z. Ursinus, J. Isaak és más kiváló tanárai, oktatói és tudományos munkája, a kitűnő A. Neuser és J. Sylvanus barátsága hatottak rá. J. Albo (1365—1447) középkori zsidó filozófus héberül megírt *Iqqarim* művének latinra fordítása és *Liber fundamentorum* címmel való megjelentetése, valamint D. Kimhi *Ámosz* könyvéhez írt kommentárja és S. Jicchaki, A. Ibn Ezra és más héberül megjelent középkori művek németre való áttüzetése folyamán megismerte és magáévá tette a rabbinisztikus metodológiát.

M. Vehe és baráti körének első antitrinitárius gondolatait, miszerint az *Ószövetség* az autentikus és csak segítségével lehetséges az *Újszövetség* alapjainak magyarázata, J. Lasitius által 1570. év körüli Heidelbergbe hozott magyar és lengyel antitrinitárius könyvekből származtak.

Nagy hatást gyakorolhatott M. Vehére a Közép-Kelet-Európában megírt könyvekben hirdetett antitrinitárius eszmék lényege, mert J. Sylvanus és A. Neuser barátaival együtt az a gondolat foglalkoztatja, hogy kivándorolnak Erdélybe, ahol az antitrinitárius eszmék további fejlesztésére jobbak a feltételek, mint pfalzi szülőföldjükön.

Az antitrinitárius gondolatokat és az Erdélybe való kivándorlási szándékukat tartalmazó levelüket a „rossz szellemek” a pfalzi fejedelem kezébe juttatják. A trinitárius dogmák őrei J. Sylvanust a hóhér kezébe adják, M. Vehe és A. Neuser csak csoda folytán menekülnek meg a vérpadtól.

A távoli Erdély továbbra is vonzza M. Vehét és, miután az 1578-ban Kölnben sok nehézség után sikerült az eretneknek minősített *Mattanjah* című fő művét kinyomtatnia, gyorsan elhagyja szülőföldjének kalandos úton Kolozsvárra bukkan fel. M. Glirius álnév alatt 1578 őszén a kolozsvári unitárius kollégium lektoraként *Declamatiun-*

cula contra praedestinationem Neotericorum címmel székfoglaló előadást tart.

M. Vehe-Glirius erdélyi tevékenysége nem tart sokáig. A pfalzi menekült szenvedélyes igazságkeresése, a vallási toleranciát hirdető beszédei, a *Mattanjahból* sugárzó eszmék termékeny talajra találtak.

Ezek a nézetek befolyásolták Eőssi András, Bogáti Fazakas Miklós, Óvári Benedek, sőt Dávid Ferenc, az erdélyi szombatosság egyik vezéralakja eszméit. (Ezt Dán Róbert beható összevető vizsgálata bizonyítja.) Ez még jobban kiélezte azokat a harcokat, amelyeket az erdélyi Unitárius Egyházon belül N. Paruta, J. Paleologus, J. Sommer haladóbb, és G. Blandrata, F. Socinus konzervatív vallási, politikai szolgálatokban is álló tevékenysége miatt gyűrűztek. Mindez 1579 tavaszán Vehe-Glirius Erdélyből való meneküléséhez és Dávid Ferenc elítéléséhez vezetett. Hová is menekülhetett a „zsidó doktor”, ahogy M. Vehe-Gliriust Erdélyben hívták?

Dán Róbertnek sikerült bizonyítani, hogy M. Vehe-Glirius Erdélyből észak-keleti barátjaihoz menekült, és a lengyel, valamint litván antitrinitárius mozgalom hívőinél menedékhelyet talált. Ő azonos azzal a radikális antitrinitáriussal, aki az 1579–1588. években Theodosius Schimberg (ez az álnév a héber šim (šem) ’név’ és a német bergen ’elrejt’ összetétele, azaz ’rejtett név’, illetve ’álnév’), valamint Nataniel Elia álnév alatt Kraków és környékén lázas tevékenységet folytatott. M. Firley, S. Gostomsky (S. Gostomski nem a rávai, ahogy ezt a szerző állítja, hanem a rovní palatinus volt). S. Budny és más lengyel és litván nemes és prédikátor támogatja. M. Vehe itt is radikális antitrinitárius eszméit terjeszti. Krakówban a Radeczki nyomdában antitrinitárius műveket ad ki. J. Sommer *Refutatio scripti Petri Caroli* (1582) régebbi írását, amelyhez előszót ír, valamint *Tractatus Aliquot Christianae Religionis* (1583) című saját munkáját is tartalmazó gyűjteményt. Ezek a művek nagyon fontosak mindazok számára, akik az európai antitrinitárius irányzatait tanulmányozzák.

De Lengyelországban és Litvániában sincs biztonságban. Üldözik. Újból menekülnie kell. 1589-ben Hollandia felé tart, ahol a gazdasági élet, és főleg a szabad kereskedelem törekvései a vallási toleranciát is követelték. S. Castellion, J. Arminius, J. Uytenbogaert, C. Vorstius, S. Episcopius, B. Spinoza és más remonstránsok és collegiánusok vallási toleranciát hirdető tanai mellett, M. Vehe *Mattanjahja* radikális eszméivel is lelkes hívőkre talált.

De M. Vehe nyugtalan lelke és a honvágy a német szülőföldre vonzza, barátaihoz. 1589. október közepén Marburgban van, de csak rövid ideig, mert ellenségei üldözik. Szöknie kell. Azután 1590 januárjában és februárjában Emden városban tartózkodik. Itt a konzervatív kálvinisták és lutheranisták le is tartóztatták. De a toleráns II. Edzard segítségével sikerül kiszabadulnia (vagy más adatok sze-

rint megszöknie). Egész éjszaka botorkált a sötétben, hogy reggel a konzervatív kálvinista herceg, II. Johan földbirtokán felismerjék és a Gretzyl várbörtönébe elhurcolják (más adatok szerint csak később fogták el Gretzyiben). A régi pfalzi és az új frizlandi ellenségeinek „szent szövetsége” M. Vehe életére tör. A radikális antitrinitárius a várbörtönben 1590 májusában megírja az *Apologiąját* és arra kéri ellenségeit, hogy vallási toleranciával átszőtt antitrinitárius nézeteit nyilvánosan is megvédhesse. A konzervatív trinitáriusok félnek ettől a nyilvános disputától. Sokáig tart ellenségeinek tanácskozása, míg Vehe 1590 decemberében a Gretzyl várbörtönben az őrei „segítségével” is, mindössze 45 éves korában nem lelte a halálát. Gretzyl temetőjében „in loco inhonesto” temették el.

A nagy radikális antitrinitárius műveit és kézíratait az Egyházi Tanács határozata alapján elégették. Így próbáltak menekülni M. Vehe radikális antitrinitárius eszméitől és vallási toleranciát hirdető tanaitól. De ez teljes egészében nem sikerült. N. Vehe *Mattanjah* művének eszméi sokáig éltek a német, lengyel, litván, holland vallási toleranciát hirdető mozgalmakban. Az erdélyi szombatosok között ott élt évszázadokon át, egészen 1944-ig, amikor ők is — a faji törvények szerint nem zsidónak tekinthetők — a német fasiszták és túlbuzgó magyar csatlósaiak segítségével a borzalmas deportálások folyamán Auschwitz és Majdanek krematóriumaiában nem lelték mártírhalálukat.

Részletesen ismertettük M. Vehe küzdelmes és tragikus életútját, munkásságának eredetét és eredetiségét. Miért? Két ok miatt: első-sorban mindez Dán Róbert kutatásainak nagy érdeme. Hisz valódi nyomozó munkát kellett elvégeznie, hogy kisebb-nagyobb ellentmondásokkal is terhes adatokból, tényekből összeálljon ez a kép. Másodsorban, az ismertetett könyv angolul jelent meg és dicséri Gombos Imre kitűnő fordítását (csak egy-két nyelvi, illetve stílári pontatlanságra és nyomdai hibákra bukkantam rá). Így (reméljük, hogy csak egy ideig, mert meg fog jelenni ez az érdekes könyv magyarul is) a széles körű olvasók csak a recenziók és a szemlékből ismerkedhetnek meg a vallási és eszmetörténeti múltunkban fontos szerepet játszó M. Vehe-Gliriusszal.

A szemlélt könyv II. része M. Vehe (M. Glirius, Th. Schimberg, N. Elia) összegyűjtött műveit tartalmazza, a *Matjahant* főművét facsimilében. Ez a nagy textológiai vizsgálatokat, erőfeszítést igénylő munka nagyon értékes. Lehetőséget ad további kutatásokra, és nemcsak az eszme- és vallástörténet, de a germanisztika, a nyelvi kontaktusok lingvisztikai interférenca, az adekvát fordítás és szemantika vagy szemaszilológia, illetve ezek a tudománytörténete területén is. Itt csak az utóbbiról egy néhány gondolatot. Dán Róbert gondolatébresztő monográfiája, amely M. Vehe szóértelmezést a pšat és drāš

szembeállításából indul ki a jelenkori szemantika vagy szemasziológiai kutatások mind a természetes nyelvek, mind a műnyelvek (pl. a számítástechnikában alkalmazott ALGOL és sok más műnyelv) nyelvi tükörképek „exformáiban” vagyis írásban (vagy hangban) rögzített belső jelentésbeli („informáiban”) dinamikus struktúrát alkotó monoszémák értelmezésének tudománytörténeti mozzanatok tár fel. M. Vehe által következetesen alkalmazott psát eljárás a bibliai szöveg értelmezésében és nem a dráš (vö. héber midráš 'áttételes tolmácsolás') megmutatja, hogy már négy évszázaddal ezelőtt a monoszémák struktúráját vagyis a szavak emotív, szintaktikai, pragmatikai, szigmatikai információ „értékének” (I. Mandelbrot) a feltárásához M. Vehe nem az extralingvisztikai áttételes tolmácsoláshoz folyamodott, hanem a nyelvi jel belső nyelvi elemzéséhez. Ezt az eljárást alkalmazza a jelenkori jelentéstudomány, sőt szemiotika, valamint a biblia, köztük az *Újszövetség* magyarázással foglalkozó tudósok is.

És még egy dolog. A vallási toleranciát hirdető M. Vehe eszméit nem tudták az erdélyi szombatosokkal együtt a Holocaust krematóriumai megsemmisíteni. Akár a csodálatos Phoenix a hamvaiból újjászülettek napjainkban az amerikai „Jews for Jesus” (azaz „Zsidók Jézusért”) vallás eszméinek mozgalomban. Ilyen ez a kitűnő, nyomdailag is szépen megjelentetett könyv, amely az Akadémiai Kiadó és a Brill Kiadó együttműködését is dicséri. (Akadémiai Kiadó—E. J. Brill, Leiden. 1982.)

ROT SÁNDOR

DUBA GYULA: LÁTNÍ A CÉLT

ESSZÉK, KRITIKÁK, VALLOMÁSOK

Különös érdeklődéssel és megkülönböztetett figyelemmel vehetjük kezünkbe Duba Gyula gyűjteményes kötetét, hiszen a szépíró Duba Gyula kritikusi stb. megnyilatkozásai, gondolatai tárulnak föl előttünk. Az Irodalmi Szemlében megjelent tanulmányainak — évtizednyi időt felölelő — válogatását nyújtja (1972—1981 között; egyetlen Kézirat megjelöléssel, 1971-ből). Az érdeklődés legalább olyan nagy lehet, miként a kb. ugyanez időben megjelent Dobos-kötet iránt (Dobos László: *Gondok könyve*. 1983.). Kiváltképp azt hangsúlyozzuk: azt a helyzetet, amikor szépíró avagy költő nyilatkozik tömör, elvi indítékú megfogalmazásban.

Több rétege fedezhető fel a két részre (I. objektív és II. szubjektív érdekűre) osztott Duba-kötetben. Az egyik a fentebb említett szépíró-kritikus stb. kapcsolat. Másfelől a nemzetiségi írói lét nyúj-

totta keretek; ezek összefüggnek — Duba Gyula kötetében is — pl. a romániai magyar irodalmi—esztétikai—kritikusi alapállással; s csehszlovákiai magyar író a nagyvilággal; miként összeölelekezik a nem utolsó sorban — ebbe mintegy beleágyazva — kap helyet az elkötelezettség, a korszerűség és pártosság, a történelem és irodalom (esztétikai igény) kapcsolata, vagy inkább kapcsolatrendszere. Mindezeket erősíti, markánsabbá tesz a Fábry Zoltánról, illetve Illyés Gyuláról készített portrévázlatai.

Igaz, hogy Duba Gyulát elsősorban mint a *Szabadesés*, a *Vajúdó parasztvilág*, az *Örvénylő idő* szerzőjét ismerik, s nem utolsó sorban mint a pozsonyi Irodalmi Szemle — 1983 szeptemberéig volt — főszerkesztőjét, újabban főmunkatársát. Úgy tűnik, amit Duba Gyula, mint szépíró bőségesen kamatoztatott (gondoljunk a *Vajúdó parasztvilág* faluszociográfiájára), ti. az élet, a jelenségek higgadt, elmélyült és pontos megfigyelésével, a részek igen aprólékos leírásával, mindezeket a másik Duba Gyula, a kritikus, az esszéíró kitűnően használja. Kötetének záró írása az *Emlék és élmény* a kitűnő példa erre (227—241.). Mintegy összeköti a tanulmányíró, az élménybeszámolót író Duba Gyulát — a szépíróval. De földrajzi értelemben is: a csehszlovákiai magyar író a nagyvilággal; miként összeölelekezik a szülőhely, Hontfüzesgyarmat a krimi (*Jalta*) tájjal, a *Malom a tengerrel*. Saját létével, lényével bizonyítva a Fábry Zoltán-i tételt, „Hazánk, Európa”. „A szlovákiai magyar író pedig — mert ki más lenne elsősorban ezen írásom hőse és háttere, népe, nemzetisége szószólója — egyre otthonosabban mozog és magabiztosabban érzi magát ebben az újkori »népvándorlásban«” (241.).

A nemzetiségi lét problémáit pedig — látenszen vagy nyíltan — mindvégig feszegeti. Nem véletlen, hogy kötetének címe mintegy variánsa ama cikkének, melyet Gáll Ernő *Tegnap és mai önismeret* c. könyvéről ír. A hasonló, a rokon gondok találkozása tapintható ki ebben: a Gáll Ernő által oly tiszta hittel és elszánt akarattal hirdetett és megvalósított erkölcsi posztulátumokkal körülbástyázva. Duba Gyula számára is ez a próbakő, még akkor is, ha Gáll Ernő ürügyén a kelet- és nyugat-európai szociográfiát igyekszik megragadni. De az alaptétel, a forrás, a gyökér más, ugyanakkor mindkettejükénél kinzó közösséget determinál (másként fejezi ezt ki Dobos László, említett tanulmánykötetében): a nemzeti önismeretet, az önmegvalósítás lehetőségét és mikéntjét, sőt — az azonosulás-tudatot, mely történetileg és társadalmi összefüggéseiben meghatározott; mégis határokon túlmutató. Duba Gyula be is vallja, hogy Gáll Ernő kötetét „tudatosan a párhuzamkeresés és a közösségi értékgyarapítás jegyében” vizsgálja (70.). Vagyis a helyzettudat változásait (a kolozsvári Benkő Samu találó gondolati kapcsolatrendszerével, s annak megfogalmazásával).

Az czekeket tudatosító tényezők akkor sem szorulnak, nem szorulhatnak háttérbe, amikor az olyan tanulmányokban, mint *Az emberi gondok árnyéka*, az *Irodalmi problémák és célok* (ez az a bizonyos 1971-es kézirat), a *Fiatal irodalom*, a *Hősök dicsérete* vagy a *Költő a történelemben* nyomatékosan és tételelesen helyet kap: az elkötelezettség, a korszerűség és pártosság, a történelem és irodalom (mint esztétikai igény) kapcsolata. Teheti ezt — Duba Gyula — annál inkább, mivel a példaképek — Ady, Fábry Zoltán, s nem utolsósorban Illyés Gyula. A fentebbi kategóriákat, mint az emberi magatartás és írói hitvallás alaptételeit, társadalmi-esztétikai normáit ők nyújtották az elkövetkező író-kritikus nemzedékeknek. Fábryval kapcsolatban nagyon is jogosan írja le Duba Gyula, hogy Fábry Zoltán — a 20-as években — „a dilettantizmus terhétől eleve bénán bontakozó irodalomban ... makacsul és egyedül képviselte a távlatot. A középszer fölé magasodott ...” (*Fábry Zoltán kortársai szemével* c. tanulmányban, jelen kötetének 53. oldalán). Nem bizonyos elfogultság vezet, amikor ideírjuk: Duba Gyula — Fábry halála óta — több helyet, nagyobb elismerést követel, s nagyon jogosan, a stósi író-publicistának. A megváltozott társadalmi-irodalompolitikai és esztétikai normatív körülmények között is — Fábry Zoltán meghatározó jelenség a csehszlovákiai magyar irodalomban. Úgy véljük, a Duba-idézet némiképp a Fábry-jelenség lényegére tapint.

Duba Gyula — ez közismert — minduntalan viaskodik azzal, hogy megfejtse Fábry Zoltán és Illyés Gyula életművének lényegét; mert ezzel, így akar a forrásra bukkani. Ezért tapasztalható részéről minduntalan visszatérően: új és újabb oldaláról megközelíteni ez írók és példaképek lényeges vonásait (ezért szerepel e kötetében két Fábryról szóló tanulmány). Illyés Gyula életművében (pontosabban az itt szereplő *Hajszálgyökök*ek ürügyén) nemcsak a nemzeti-nemzetiségi problematikát igyekszik megragadni, hanem a faluszociográfia szerzőjét is mintegy vállatóra fogja (érdemes felfigyelni ebben a megközelítésben a *Vajúdo parasztvilág* Duba Gyulájára). Törekvése itt is ugyanaz (miként a nemzetiségi lét relációjában): a forrást megtalálni, a gyökérre rátapintani.

Ezzel más szférákba is bátrabban lép, s tudja elemezni a *Fiatal irodalom* problémáit (Grendel Lajos, Fiatal költők és képzőművészek antológiája, Fülöp Antal). Duba Gyula nagy türelemmel és megértéssel, a mások szempontjait is messzemenően figyelembe véve igazítja el a fiatalabb pályatársakat az új idők új (irodalmi-esztétikai) követelményeinek sűrűjében.

Esztétikai normatív rendszere nem tűnik oly merevnek, kizárólagosnak, mint a csehszlovákiai magyar irodalom egyik, valóban tehetőséges képviselőjéé — Tözsér Árpádé. Duba Gyula kötetének talán

legterjedelmesebb tanulmányát neki szenteli (*A költő-esztéta Tözsér Árpád*). Nem vitázik Tözsérrel, inkább bizonyos ellentmondásaira hívja fel a figyelmet (153–164.). Nem kívánunk igazságtalanoknak tűnni Tözsér Árpáddal szemben, de Duba Gyulánál határozottabban le kell írunk — kiváltképp, ha már ő (ti. Duba) szóba hozta a Fábry–Tözsér-párhuzamot —, hogy Tözsér Árpád rendkívül kifinomult és joggal igényes költői–esztétikai rendszere időszerű, de merev, normatív, sőt ellentmondást nem tűrő megállapításaival, amely nemhogy Duba Gyula, de főként Fábry Zoltán megértését, a vele való párhuzamot gyakran kétségbe vonja. Ez már egy korábbi kötetében is föltűnt (Tözsér Á.: *Szavak barlangjában*. 1980.). Ez a merev esztétikai normatív rendszer mintegy kellemetlen kísérője lesz annak, amit Duba Gyula joggal ír le a róla szóló tanulmányának végén: „Tözsér Árpád eddigi életműve a nemzetiségi költőnek önmaga kiteljesítéséért küzdő drámai példája . . . egész költői lényében, gondolkodói attitűdjében, dűheiben és szorongásában, ostorcsapás-ítéleteiben és elvont képei ködében Gömörország vágyai, nemzetiségi létünk életeri vívják dühödten elszánt és már-már kétségbeesetten makacs harcukat az egyetemes emberi érvényességért, a világnyitottságig való felemelkedésért” — az írói–esztétikai, emberi diagnózis telibe találó (163.). Nincs mit hozzátenni, ha azt nem: mindez érthető, megérthető (ostorcsapás-ítélet), még talán menthető is, de az már nem, amikor ez indokolatlan fölénybe csap át . . . Ekkor már sok minden, ami pozitív, sokat veszít értékéből. Pedig ez is hozzátartozik (ti., hogy ez ne így érvényesüljön) a nemzetiségi írói léthez; sőt az igényes esztétikai mércéhez is.

A cél — és egyben a mérce is — az, hogy Duba Gyula megfogalmazásával éljünk: a művészet értelmének egyik lehetséges magyarázata az is, hogy a művészet a tudomány mellett az emberiség másik megismerési lehetősége, a világ birtokbavételének az eszköze. Nagyszerű cél és nemes feladat. Duba Gyula — nemcsak e kötetével — erre törekszik. Ennélfogva kötete nagy nyeresége a csehszlovákiai, s kelet-európai publicisztikának, irodalomkritikának. Krležával fogalmazva: „vagyakozás a földi gravitáció legyőzésére”. (Madách, 1983.)

KOVÁCS GYÖZÖ

ÚT A RÉVIG . . .

ROLLA MARGIT: KAFFKA MARGIT II.

Kaffka Margit rövid pályáján komoly sikereket ért meg, íróársai és a legnagyobb kritikusok elismeréssel fogadták műveit, mégis úgy érezzük, életműve csonka, befejezetlen maradt, nem tudta kiteljesíteni a benne rejlő lehetőségeket. A magyar századelő, a szecesszió, a hirtelen felnőtt fiatal főváros színes, tarka világa nevelte íróvá, s művészete magán viseli e nyugtalan, kereső, új után sóvárgó korszak feszültségeit. „Ha fiú volnék . . . tán el messzire mennék innen” — sóhajtozik a fiatal Pórtelky Magda a *Színek és években* — „Messzi, idegen világok, ismeretlen utak! . . . Ha elvinne egyszer valaki engem! Férfi vinne! . . .” Kaffka élete csupa ellentmondás: nem született háziasszonynak, családanyának, mégis vállalta e hivatást; vergődött a társadalomszabta keretek között, szabadulni akart a konvencióktól, de minden kísérlete sziszifuszi küzdelemnek bizonyult. Mind életében, mind műveiben a modern, huszadik századi nő helyét kereste a „férficentrikus” világban, mivel „nőcentrikus” világot ő sem tudott elképzelni. Rolla Margit szavaival: „keserűen rajzolta a nő »csendes válság«-ait, melyek kiszolgáltatják az életnek és a teremtés koronájának, a férfinak.”

Kaffka felismerte a társadalomban végbemenő változások szükségességét, s ezzel a nő helyzetének, társadalmi szerepének megváltozását, átalakulását: „Most háromszor tíz esztendő messzeségéből — elmélkedik Pórtelky Magda — megint csak az én lánygyermekeim sorsát látom és hasonlítgatom az akkori magaméhoz. A legkisebb tizennyolc éves, érettségire készül, küszködik, órákat ad és stipendiumokat kilincsel ki magának, szegény kis jószág. És mégis azt írja, és néha érzem, igaza lehet: az ő élete igazabb élet és fiatalsága igazabb fiatalság.” Kaffka nosztalgiával nézte gyermekkorai világának haldoklását, hogy a fiatalok „már nem értik” „a régi világ rendjét”, „ők már másfélék”. Igényelte a születő újat, de tisztában volt vele, az sem jobb a réginél, nem hozza meg a várt megoldást: innen műveinek sajátos szépsége, ironiája, melyet így összegez: „Furcsa egy cirkusz ez a világ!”

Rolla Margit második Kaffka-könyve a beérkezett író nő életéből mutat be újabb dokumentumokat. Ezek tanúsítják, hogy már a fiatal Kaffkára jellemző — akkor még visszafojtott — nyugtalanság az érett írónál tovább fokozódott, olykor lavinaszerűen tört ki, s kergette újabb kalandokba, válságokba. Ilyenkor szenvedélye nem ismert határt, áttört minden korlátot. Mikor festő barátja, Sassy Szabó Attila Párizsba készült, Kaffka hirtelen elhatározással ott akart hagyni mindent, férjét, gyermekét, hogy vele menjen. Első

házassága nem volt szerencsés, felbomlásához mégis jelentős mértékben járult hozzá az író nő szeszélyes egyénisége. „Az nem volt szerelem — idézi Rolla Margit Sassy Szabó Attila szavait —, Fröchlich nagyon derék, kedves ember volt, nagy vadász. Rengeteget túrt a feleségének! Kaffka Margit hajlott az elhanyagoltságra, nem volt ízlése. Szeretlen volt. — Fék nélkül átadó. — Erről a Szűnyog-sziget tudna beszélni. Oda jártunk ki. Ott minden bokor erről a szerelemtől szól ma is. (Nem tudta — fűzi hozzá Rolla —, hogy Kaffka Margit későbbi barátait is oda vitte ki . . .)”

Rolla Margit kortársakat szólaltat meg, feljegyzéseket idéz, leveleket közöl, és ezekből a gazdagon dokumentált mozaikokból összeállított kép életközelségbe hozza az írónőt, bepillantást enged egyéniségébe, lelkivilágába, önmagával vívott belső küzdelmeibe. Kaffka ízléshiánya, külső megjelenésének elhanyagoltsága közismert volt írói berkekben. „Rendetlenül és ízléstelenül öltözködött. Lyukas harisnyában járkált az utcán és ehhez hasonló” — emlékezik egyik barátja, Papp Viktor egy interjú alkalmával. Anekdotaként forgott közszájon az eset, amikor az író nő egy ajándékba kapott estélyi ruhában fényes nappal sétálni ment a Kossuth Lajos utcába. A maga ironikus módján taláiban jellemzi Kaffka egyéniségét Szabó Dezső: „Hihetetlen mértékben nem volt ízlése. És csodálatosan: ez a nő, akinek még kevésbé sikerült munkái is azt a hatást teszik, hogy egy késő nagy kultúra gyümölcsei: egészen elképesztő arányban műveletlen volt. Ő, a tanítónő olyan dolgokról nem tudott, melyek a legalsóbb néprétegekben is a közismertség tárgyai. És itt kapjuk meg a kulcsot egész egyéniségéhez. — Mert ez a sajátos alkatú nő: nem látott, nem hallott, nem érezte az illatokat, nem ízelet és hiányos és téves tapintási érzékei voltak.”

A konvenciók ellen lázadó, egyéniségéért küzdő Kaffka valójában teljesen önállótlan volt. Mindig szüksége volt valakire, akire rábízta magát: „Nem volt olyan áramlat — írja Füst Milán — amely ne rántotta volna őt magával, vagy próféta, akinek ő legalább egy ideig ne akart volna hinni.” S mikor csalódott: „rendesen el is kezdődött egy másik fluidum sugárzása feléje. S ő megint megadással hajtotta le a fejét.” Így fut egyik férfitől a másikhoz (Sassy Szabó Attila, Osvát Ernő, Szabó Dezső, Papp Viktor és sorolhatnók tovább), míg végül rátalál utolsó nagy szerelmére, második férjére, a nála nyolc évvel fiatalabb Bauer Ervinre.

Ezen életrajzi dokumentumok, olykor intimítások, nem önmagukban fontosak, hanem mert hozzásegítenek Kaffka művészetének jobb megértéséhez. A szecesszió felfokozott életvágya, az „életes élet” utáni nosztalgia fűtötte az írónőt; nyugtalan, elégedetlen volt, menekülni akart a hétköznapi élet egyhangúsága, szürkesége elől, miként annyi kortárs művész, kereste a kalandot, az extrémét. A mindennapi

kenyérért folytatott fárasztó munka azonban nem engedte szárnyalni, s művei e kudarc dokumentumai. Emlékeit, élményeit mindig úgy formálta művé, hogy viviszekciót végzett rajtuk, hőseit könyörtelesen jellemezte. Ezért lehetett *Állomások* című regénye a legsikerültebb korrajz a századelő magyar társadalmáról, a kibontakozó nagyvárosi kulturális és művészi élet problémáiról, ellentmondásairól. Kaffka nem a külső eseményekre figyel, hanem a lélekben lejátszódó belső történetekre. Szituációkat teremt hősei számára, ahol jellemük, egyéniségük kényszerül megnyilatkozni. Főbb alakjai ritkán cselekednek önkaratukból, inkább velük történik valami, sodorja őket az élet.

Bizonyos regzináció jellemzi Kaffka egyéniségét. Társ után vágyott, de valójában sohasem tudott igazán feloldódni: „a legforróbb szerelmi órák után — írja Rolla Margit —, amikor a férfit még az átélés láza fűtötte . . . ő már szavakká józanította a legszebb együtt-tartózkodásukat is — és a férfi elhűlve olvasta a lapok hasábjain, hogy ami köztük történt az: novella anyaggá józanult.” A vidéki, patriarchális környezetből kiszabadulva, a nagyvárosban mindig magányosnak, elhagyottnak érezte magát e „fáradt / Szökevénye a törvényszerű rendnek”. (*Sátánlegenda*) „Egyedül, egyedül lenni és menni valahová” — sóhajtja az *Állomások* hősnőjével, Rosztoky Évával együtt az író nő is. Az ördöggel is cimborált volna, mint kortársai közül annyian, de neki ez sem sikerülhetett igazán, hiszen nő volt, élt benne „a nő sorsszerű másodrendűségének” tudata, évezredek beidegződött szokásai. Művészetének újdonságát és egyedüliségét a magyar irodalomban éppen ez adja: mindent női szemmel lát és mutat meg. Erre figyeltek fel író társai is: „Most megértem a belső létfeltételt — lelkendezik Móricz Zsigmond — a férfi és a nő író között.”

Az irodalomtörténetben több szó esik Kaffka impresszionizmusáról. E meghatározás azonban túlságosan kibővíti az impresszionizmus fogalmát. Kaffka nem volt impresszionista alkat: befelé élő, befelé forduló, „abszolút önmagába koncentrált”, a külvilág számára megközelíthetetlen ember volt. Szabó Dezső írja közös párizsi tartózkodásukról: „Egy nap óta volt Párizsban, életében először. És: nem nézett se jobbra, se balra, beszélt lelki élményeiről/, budapesti irodalmi dolgokról. Ha felhívtuk figyelmét egy-egy szép épületre, világhírű helyre, szórakozottan, nem látó szemekkel odapillantott és beszélt-beszélt tovább . . . Így rohantunk át, folyton az ő beszéde árajtától fürdetve, a Louvre csodákkal dús termein, anélkül, hogy egy kép, egy szobor bement volna a szeméibe.” Párizsból valóban semmi impressziót nem őrzött meg. „Erről a párizsi útvonalról Kaffka Margit sehol sem ír — jegyzi meg Rolla Margit. A látottakból, élményekből egyetlen vers sem születik.” Maga az író nő is tudatában volt befelé forduló természetének, egyik római útja után így vall ott szerzett

élményeiről: „nagyon mély és komoly benyomásai maradtak bennem Rómának; amik csak most összegeződnek és tisztázódnak. Nálam nem tud ez úgy primär kifejeződni, nem tudok felkiáltani, sírni, elájulni egy látványon . . .”

Kafka nem az elillanó pillanat friss benyomásait, impresszióit rögzítette művészetében, hanem a belső élet, az egyre halványuló, elmosódó emlékek, ábrándok, csalódások, nosztalgiák, a folyton változó, alakuló világ mozaikjai rendeződnek, sűrűsödnek alkotó műhelyében utólag művészetté. „Csak úgy — gondolkozni; és mindig arról: mi hogy volt és hogyan lehetett volna — mondja Pórtelky Magda a *Színek és években*. — Mennyit eltűnődöm így, valósággal visszafelé élek.”

Ilyen gondolatok ébrednek az emberben Rolla Margit jelen könyvének olvasása közben. Az *Út a révig* . . . a korábban megjelent *A fiatal Kafka Margit* folytatása, 1906-tól követi nyomon az író nő életét haláláig. A mű évtizedekig tartó, gondos, kitartó, fáradtságos munka eredménye, a szerző feldolgozta benne egyebek között Kafka Margit kéziratos naplóját, kéziratban megőrzött cikkét, kiadatlan versét, 42 eredeti levelet és 45 levél hiteles másolatát, és — az események folyamossága érdekében — kiegészítette ezt egyéb, már ismert adatokkal. A kéziratokat betűhíven, az esetleges hibákkal, javításokkal együtt közli, felidézvén ezáltal a kor hangulatát is. Ezen újabb dokumentumok közreadásával és értő kommentálásával a szerző felbecsülhetetlenül hasznos munkát végzett, kiegészítette, gazdagította, tovább árnyalta eddigi Kafka-képünket. (MTA Könyvtárának Közleményei, 1983.)

KISPÉTER ANDRÁS

LEE CONGDON: A FIATAL LUKÁCS

Ma már nem számít különlegességnek, ha hosszabb cikk, tanulmány, monográfia jelenik meg az angol nyelvterületen Lukács Györgyről; visszatekintve az elmúlt évekre, számtalan írás látott napvilágot róla a legkülönbébb amerikai és angol folyóiratokban. Közhely annak a ténynek az emlegetése is, hogy Lukács fontosabb művei olvashatók angolul, sőt paperback kiadásokban is hozzáférhetők. A kutatók és érdeklődők olyan monográfiák és nagyobb szabású tanulmánygyűjtemények között válogathatnak, mint például V. Zitta,

G. H. R. Parkinson, Mészáros István, Királyfalvi Béla, valamint az A. Arato és P. Breines szerzőpár művei.¹

A nem lanyhuló érdeklődést az a vita is jelzi, amely az elmúlt években bontakozott ki a *The Times Literary Supplement*-ben, George Steiner recenziója nyomán. Steiner a Suhrkamp kiadónál megjelent *Eine Autobiographie im Dialog* és a Fekete Éva—Karádi Éva szerkesztette *Lukács György élete képekben és dokumentumokban* című köteteket mutatta be az angol nyelvű olvasóknak.² Steiner cikkére Hugh Brogan reagált, amire Steiner válaszolt, s vitájukhoz az olvasók is hozzáfűztek — nemegyszer dühös — megjegyzéseket.³ A disputa Lukács szovjetunióbeli írásainak, a *Történelem és osztálytudat*-nak és Lukács György a nyugati kultúráról írt megállapításainak megítélése körül forgott. Brogan szerint Steiner súlyos elvi engedményeket tesz annak a Lukácsnak a megítélésakor, akinek jelentős szerepe volt Sztálin politikájának elméleti szentesítésében. Tanulságos felidéznünk George Steiner „apologetikájának” egy részletét: „A dilemma, melyet Brogan említ, örökzöld —, s én is megpróbáltam cikkemben reflektálni rá. Talán kezdjük egy kis önvizsgálattal: sem Mr. Brogan, sem én nem tudjuk valójában, hogyan is viselkednénk tanárként, tudósként és magánemberként egy frakcióban, egy hirtelen helyzetben, pszichológiai és fizikai veszélyben — olyanokban, melyek rutinszerűen fordultak elő Lukács életében.”

¹ Victor Zitta: *Georg Lukács' Marxism, Alienation, Dialectics, Revolution*, A Study in Utopia and Ideology. The Hague, Martinus Nijhoff, 1964. — C. H. R. Parkinson: *Georg Lukács*. London, Henley and Boston: Routledge and Kegan Paul, 1977. — *Georg Lukács. The man, his work and his ideas*. Edited by G. H. R. Parkinson. London, Weinfeld and Nicolson, 1970. — *Aspects of History and Class Consciousness*. Edited by István Mészáros. London: Routledge and Kegan Paul, 1971. — István Mészáros: *Lukács' Concept of Dialectic*. London, The Merlin Press, 1972. — Béla Királyfalvi: *The Aesthetics of György Lukács*. Princeton and London: Princeton University Press, 1975. — Andrew Arato and Paul Breines: *The Young Lukács and the Origins of Western Marxism*. New York, Seabury Press, 1979.

² Georg Lukács: *Gelebtes Denken. Eine Autobiographie im Dialog*. Red. István Eörsi. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1981. Georg Steiner: *Making a Homeland for the Mind*. *Times Literary Supplement*, 1982. január 22.

³ Hugh Brogan: *Georg Lukács*. *Times Literary Supplement*, 1982. február 5. Steiner válasza: uo. 1982. február 19. Brogan viszontválasza: uo. 1982. március 5.

E szenvedélyes, sokszor — kimondva vagy kimondatlanul — politikai töltésű viták után jól esik kézbe venni egy tudományos művet, Lee Congdon *The Young Lukács (A fiatal Lukács)* című monográfiáját, mely 1983-ban jelent meg az Egyesült Államokban. Ez az igen szép kiállítású könyv, mely az University of North Carolina Presstől dicséri, három nagy fejezetre tagolódik. Az első rész a *Seidler Irma: a tragédia*, a második a *Ljéna Grabenko: az utópia* és a harmadik a *Bortstieber Gertrud: a dialektika* címet viseli. A három fejezetet az *Elidegenedés* című bevezetés előzi meg. A szerző, szándéka szerint, végig szeretné járni Lukács útját Marxhoz, s meg szeretné érteni azt a fordulatot, amely — Dosztojevszkijt idézve írja Congdon — Lukácsnál egy határtalan szabadságtól a korlátok nélküli despotizmushoz vezetett.

Lee Congdon Lukács elidegenedés-élményének gyökereit vizsgálja könyve bevezetőjében, megpróbálja azt fogalmilag meghatározni, s beágyazni a szülői házban, a századforduló magyar és európai világában szerzett emberi és szellemi élményekbe. Nyomon követi a tragikus világnézet születését, Lukács közösségkereső kísérleteit, csalódásait, a formafogalom jelentőségének felismerését, a korai művek születését. A szerző helyzete nem könnyű, s bár olyan „paneleket” használ, melyek a magyar olvasók és kutatók előtt ismertek, mégis meg kell birkóznia azzal a problémával, hogy az angol nyelvű olvasóknak nem lehet magyarázat nélkül hagyni számtalan nekünk evidens történeti-eszmetörténeti utalást.

A fő fejezetek: asszonynevek és — fordulópontok Lukács életében. Lee Congdon élet és elmélet összefüggését vizsgálja, azt, hogy Lukács életkörülményei hogyan alakították elméletét, s ez utóbbi miképp befolyásolta életének alakulását. Mert Lukácsnál, miként a formátumos gondolkodóknál gyakran, élet és gondolat együtt mozgott, filozófia és életvitel egybeesett.

Erre igen érdekes példa Lukács kapcsolata Ljéna Grabenkóval, azzal az asszonnyal, aki az utópiát jelentette a fiatal Lukácsnak. Az, hogy Grabenko azzá válhatott Lukács életében, amivé vált, nem volt minden előzmény nélküli. A tízes évek elejétől feltámad Lukács érdeklődése a nem tragikus dráma, a románc, a mese iránt —, olyan műfajok felé fordul, amelyek a megoldatlan és megoldhatatlan jelenből a reményt kínáló jövőbe vezetnek. Elméleti orientációja: Fichte művei és a zsidó gondolatvilág — azon belül is a chaszidizmus — felfedezése; személyes kapcsolatai: Ernst Blochkal, Martin Buberrel, Max Weberrel; és olvasmányai: kitüntetően Dosztojevszkij *Bűn és bűnhődése* — mind mind ebbe az irányba mutatnak.

Ljéna Grabenko különös figurája Balázs Béla érdeklődését már 1911-ben felkeltette: egy asszony, aki 1905-ben bombákat vitt — egy kölcsönként csecsemő pelenkái közé rejtve. Balázs, mint ezt *Naplójában* leírja, meglátta benne a Dosztojevszkij-alakot. Lukács családja

idegenkedését figyelmen kívül hagyva feleségül vette Grabenkót: a megváltás reményét jelentette neki az Oroszországból, vagyis a megváltás reményét hordozó országból és kultúrából jött asszony. Ljena Grabenko nem volt sem szép, sem művelt, s feltehetően Lukács gondolatvilága is átjárhatatlan volt számára. A szavak nélküli tökéletes megértést várta a kapcsolattól, s Lukács is valami olyan összhangra gondolhatott, mely Seidler Irmával nem tudott kialakulni. A teória sugallta választás hamar megbosszulta magát.

Lee Congdon Lukács fiatalkori személyes mozzanatainak fellelőjével az elméleti orientációk életgyökereit keresi, azokat magyarázva kerül előtérbe a magánélet szférája. Congdon Lukács fiatalkori műveiről szólva is a személyességet, az életproblémákra való válaszadást emeli ki, *A lélek és a formákat* mint Irma könyvét, *A regény elméletét* mint Ljena könyvét említi.

A harmadik, s legnagyobb hatású asszony Bortstieber Gertrúd, akit Lukács már 1906-ban ismert, majd 1917-ben találkoztak újra. Bortstieber Gertrúd — a dialektika, írja Congdon. „S mert a férfi és nő közötti elidegenedést már legyőzte, a mű és az élet, a van és a kell közti elidegenedés problémáján is hamarosan túljutott. Korai éveinek utolsó fordulatanál állt Lukács: az utópiától a dialektika felé.” A szerző a Gertrúd-élménytől számítja a klasszikus német filozófia lukácsi áttértékelését.

Lee Congdon könyve alaposágával, tájékozottságával kitűnik az angol nyelvű monográfiák közül. Bibliográfiájában a budapesti könyvtárak kéziratári anyagától kezdve a külföldön, akár kisebb folyóiratokban megjelent publikációkig szerepelnek anyagok. A szerző ismeri nemcsak a századelő folyóiratait, de a legfrissebb hazai írásokat is.

E kitűnő tájékozottság csupán a *Történelem és osztálytudat* elemzésekor válik egyoldalúvá. A jegyzetek közt Leszek Kolakowski egy megállapítását találjuk, mely szerint a *Történelem és osztálytudat* nem filozófiai mű, hanem dogmatika, mely minden *külső* kritikának, érvelésnek ellenáll. Lee Congdon ellenveti, hogy a *Történelem és osztálytudat* támadhatatlan, mivel önmagát erősíti — védi, belsőleg tökéletesen konzisztens. Felrója ugyanakkor, hogy Lukács művében egy olyan dialektikát támogat, amely mindenfajta cselekedetet szentesít, végül is a türannizmus lenyomatát adja.

Nézzük a szerző gondolatmenetét. Az alfejezet címe: *Dialektikus dogmatika*. Lukács, mint ezt Lee Congdon leírja, bár belekezdett, nem dolgozta ki marxista irodalomelméletét, mert erejét a praxis elméletére fordította. A *Történelem és osztálytudat*, melyet Bortstieber Gertrúdnak ajánlott, „briliáns és önfejtő” (angolul: perverse) mű, „a huszadik század leghatásosabb marxista írása, melyben a fiatal Lukács az elidegenedésre, mellyel mint személyes és közösségi problé-

mával legkorábbi évei óta küzdött, keresett választ.” Lukács az utópiától a dialektikus módszer felé fordult. Elítélte az utópisták etikai álmait, s a revizionisták és opportunisták fatalizmusát, s ez az a pont, Congdon szerint, ahol Blochnak, Grabenkónak s fiatalkori önmagának búcsút mondott.

Vizsgáljuk meg az *Osztálytudat* című fejezetről írottakat. „Lukács itt megismételte azon állítását, mely szerint a történelemnek a szabadság birodalma felé való haladása csupán addig volt automatikus, míg a kapitalizmus az elkerülhetetlen válsághoz nem érkezett.” Ezen a ponton a forradalom sorsa a proletariátus osztálytudatától függ, s csupán a proletariátus tudatos cselekedetei vezethetik tovább az emberiséget a végső szabadság birodalmába.

Lukács — így érvel Lee Congdon —, itt fektette le a türannizmus elméleti alapjait, hiszen a proletariátus csupán mint osztály érhet el sikert, s az egyének akarata nem egyenlő a közös akarattal; addig, míg a proletariátus nem lesz tudatos, csupán ráerőszakolni, ráfogni lehet az osztálytudatot. S ezt a szerepet a pártnak kell elvállalnia. A *Történelem és osztálytudat* más tanulmányainak ismertetése, a proletariátus öntudatának, történelmi szerepének leírása után interpretációját Lee Congdon így zárja: „A proletár öntudat és a változó valóság egy történelmi-dialektikus folyamat két oldala, s az egyik nem vitatható meg a másikra való állandó utalás nélkül. S hogy így áll a helyzet, az elmélet és gyakorlat közötti különbség legyőzött. Az igaz teória maga a gyakorlat.”

Ha ezt a fejezetet a hangsúlyokra is figyelve olvassuk, megértjük, miért és hogyan csapnak össze az indulatok a *Történelem és osztálytudattal* kapcsolatban, s miért éppen ez a mű áll az említett *The Times Literary Supplement*-vita, s igen gyakran más Lukács-értékelések hátterében.

A *Konklúziók — Tonio Krögertől Naphtáig* című zárófejezetben a szerző Lukács alakjának irodalmi ábrázolására hívja fel a figyelmet: Lesznai Anna, Lengyel József, Sinkó Ervin, Ritoók Emma regényeire. Lee Congdon szerint Lukács a manni fikciós világban volt leginkább otthon, hiszen a Tonio Kröger-szereptől, mely az Irma-korszakot jellemezte, jutott el, a húszas évek, tehát a Gertrúd-korszak Naphta-szerepéig, mely Thomas Mann híres alakjának megírására ihlette. Congdon megismerteti az angol nyelvű olvasót a „Naphtagenézissel” és Naphta regénybeli jellemzésével, s így jut el Lukács-értékelésének végső összegzéséhez: „Pontosan ez az a hit, mely Lukács dialektikus dogmatikáját inspirálta (itt a *Varázshegy*ből idéz a szerző, a proletariátusról és a terrorról), s ez a tragikus credoja annak a briliáns és érzékeny embernek, akinek a tökéletes igazság és harmónia iránti szenvedélye nagyobb volt a tökéletlen emberi lények iránti szereteténél.”

Lee Congdon több állítása, különösen a *Történelem és osztálytudatra* vonatkozók, vitathatók; kérdéses az is, hogy bármennyire frappáns, mégsem leegyszerűsítés-e a három, Lukács életében fontos szerepet játszó asszonynak egy-egy korszakhoz és egy-egy fogalomhoz való rendelése. Ugyanígy vitatható az az értékelés is, melyet a szerző már könyve elején előrebocsájt Lukács pályájáról. A kifogásolható megoldások ellenére örömmel állíthatjuk, hogy információ-gazdag, nagy forrásanyagot feldolgozó és élvezetesen megírt művel gyarapodott a Lukács-szakirodalom.

FEHÉRI GYÖRGY

TÁRSASÁGI HÍREK

MEZEY LÁSZLÓ

(1918—1984)

Nevét és munkásságát itthon és külföldön egyaránt jól ismerték a középkori irodalmi műveltség kutatói: a paleográfia, a diplomatika, az egyháztörténet és a középkori filozófia szakemberei.

Középiskolai tanulmányait szülővárosában, Egerben végezte, s itt alapozta meg a klasszikus és modern nyelvekben való igen mély és széleskörű jártasságát. Páratlanul gazdag történelmi, irodalmi, teológiai, filozófiai, jogi, zenei tudását Rómában szerezte, melyet a budapesti Bölcsészettudományi Karon nagyra becsült tanárai: Hajnal István, Horváth János, Szekfű Gyula vezetésével tovább gazdagított. Magyar—történelem—olasz szaktárgyakból 1944-ben bölcsészdoktori szigorlatot tett, majd rövid katonai szolgálat után a salgótarjáni Állami Gimnáziumban tanított; 1947-től 1954-ig a Budapesti Egyetemi Könyvtárban dolgozott, 1952-től mint a Kézirattár vezetője. Innen az MTA Irodalomtudományi Intézetébe (1954—1958), később az Országos Széchényi Könyvtárba (1958—1969) vezetett az útja. És 1969-ben az ELTE Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékére került, akadémiai státusban, tudományos tanácsadói minőségben, ahol haláláig tevékenykedett.

Tudományos pályája viszonylag későn, harmincéves korában indult, amikor *Szent István XIII. századi verses históriája* című tanulmánya a Horváth János Emlékkönyvben (Magyar Századok. Bp. 1948. 41—51.) megjelent. S e pillanattól kezdve, míg a halál ki nem ütötte kezéből a tollat, sorjáztak keze alól a nagy elmélyülést, kitartó munkát követelő szövegkiadások, tanulmányok, összefoglaló igényű monográfiák.

Textológiai és kodikológiai tevékenysége féltucatnyi kitűnő szövegkiadásban testesült meg, melynek mintegy megkoronázása, legjelentősebb tudományos vállalkozása: a magyarországi kódex-töredékek kutatásának első eredményeit magában foglaló *Fragmenta latina codicum in Bibliotheca Universitatis Budapestinensis* (Akadémiai Kiadó, 1983.).

Tanulmányaiban — a kései antikvitástól a reneszánsz korszakig — az európai és magyarországi irodalmi műveltség és művelődési kapcsolatok számos fontos kérdését vizsgálta meg és helyezte új megvilágításba. Becses eredményeket köszönhetünk neki a magyarországi latin írásbeliség kialakulásának és fejlődésének bemutatásában.

A középkori laikus nőmozgalom (a beginizmus) és irodalmi anyanyelvűségünk összefüggései, mindenekelőtt az *Ómagyar Mária-siralom* és a *Margit-legenda* eredetkérdése pályája indulásától kezdve foglalkoztatta. Kutatási eredményeit *Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén* (Bp. 1955) című kandidátusi értekezésében foglalta össze. A témát azonban nem tekintette lezártnak ön maga számára sem, mint ezt más tanulmányai igazolják.

A magyarországi középkori írásbeliség letéteményese a latinul tudó deák volt. A deákok műveltségének gyökereiről, európai kapcsolatairól, az írás technikai ismeretétől az irodalmi alkotásig vezető útvijáról, a világi értelmiség kialakulásában játszott szerepükről, nemzeti műveltségünk megalapozásában vállalt feladataikról úgy rajzolt hiteles képet *Deákság és Európa* (Bp. 1979) című akadémiai doktori értekezésében.

Közel négy évtizedes kutató tevékenységéről ez alkalommal mindezenre kiterjedő, részletes elemzést adni lehetetlen, hiszen több mint száz publikációja jelent meg rangos hazai és külföldi folyóiratokban. Akár a Pécsi Egyetem problémáit taglalta, akár a korai Szent László-irodalom kialakulását, vagy a reneszánsz előtti szép fogalmát elemezte: hatalmas erudíció birtokában alkotott. Nem mindennapi tájékozottsága még az aprófilológiai „szösszenetekben” is magas szinten nyilatkozott meg.

Kutató munkája mellett, évtizedeken át rendszeresen részt vett az egyetemi oktató-nevelő munkában a Könyvtártudományi Tanszék, a Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék és a Latin Nyelv- és Irodalom Tanszék keretében. Posztgraduális képzést vezetett az Eötvös Kollégiumban azon hallgatók és frissen végzett fiatal szakemberek számára, akik élethivatásul választották a középkori irodalmi műveltség kutatását.

Halálával a magyar tudományos élet egyik jelentős alakja és rendkívüli személyisége távozott az élők sorából. Nagy feszültségek, rokon- és ellenszenvek szüntelen viharában élt. Voltak, akikkel perben-haragban vitatkozott egy életen át, és voltak, akiket az ő szemében csak hódolat illetett és nem bírálat. Tudott keményen, olykor elfogultan bírálni, és olykor ő maga is kemény és elfogult bírálatokat kapott. Csodálatos, hogy ez a nagy formátumú tudós, hatalmas műveltségű filológus, miután a tudományos problémát felismerte, megoldotta, tanulmánya szövegének végére pontot tett, gyakran mily kevés gondot fordított a jegyzetek, a filológiai apparátus össze-

állítására. Mintha a végső megfogalmazás befejeztével kihunyt volna belőle a tűz, mely eddig nem hagyta nyugodni, égette, sarkallta.

Nehéz élete volt. Sok csapást kellett elszenvednie. Mintha földi pályáját a görög sorstragédiák árnyéka vonta volna be: gyermekei közül kettőnek elvesztésében, és a maga halálában is valamilyen végzettség látszott munkálkodni. De a legsúlyosabb megpróbáltatás sem tudta térdre kényszeríteni. Maradandót alkotott.

TARNÓC MÁRTON

BESZÁMOLÓ A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG 1984. ÉVI MUNKÁJÁRÓL VÁNDORGYŰLÉSEK

Tavaszi vándorgyűlésünket 1984 május 4–6 között Zalaegersze-
gen tartottuk a TIT Zala megyei Szervezetével, a Zala megyei Könyv-
tárral és Zalaegerszeg város Tanácsával közös rendezésben. Dr.
Kustos Lajos tanácselnök és Tolnai Gábor megnyitója után Tarnóc
Márton tartott előadást *Régi magyar asszonyok — régi magyar
műveltség* címen. Ez után Sárdi Margit Petrőczy Kata Szidóniáról,
Németh S. Katalin Bethlen Katáról, Péterffy Ida a Göcseji Helikon
köréről, Pethő György pedig Szendrey Júliáról adott elő.

Május 5-én Pálmai Kálmán elnökölt, s Keresztury Dezső beszélt
Irodalmunk és önismeretünk századairól, majd Nemeskürty István
Régi irodalmunk a jelen költészetében, Szigethy Gábor *Reformkori
etika és a mai közgondolkodás*, Németh József pedig *Irodalom és ha-
gyomány Zalában a 19. század elején* címen tartottak előadást.

Délután Zalaegerszeg nevezetességeivel ismertette meg a vándor-
gyűlés résztvevőit Molnár Máté tanácselnökhelyettes.

A vándorgyűlés harmadik napján Kulin Katalin elnökle mellett
Az Arthúr-legenda a világirodalomban kérdésköréből hangzottak el
előadások. Szabics Imre, Perényi Erzsébet és Vizkelety András volt
az előadó.

*

Őszi vándorgyűlésünkön a 75 éve született és 40 éve halott Radnóti
Miklóstra emlékeztünk Győrben november 16–18-án. A vándor-
gyűlést Társaságunk mellett az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok
Osztálya, a Magyar Írók Szövetsége, Győr-Sopron megye Tanácsa,

Győr megyei Város Tanácsa, a Hazafias Népfront Győr-Sopron megyei Bizottsága, a TIT Győr-Sopron megyei Szervezete és a Radnóti Emlékbizottság és Irodalmi Társaság rendezte. Jankovits György megyei tanácselnökkhelyettes és Pálmai Kálmán megnyitója után Juhász Ferenc *Pokolból született csillag* c. költeménye hangzott el. Az első napon Koczás Sándor „csodálkozom, hogy élek”, Szabolcsi Miklós *Radnóti halálos tájai* és Alföldy Jenő „Megszületni újra új világra” c. előadásai hangzottak el.

Másnap Wéber Antal elnökölt. Bevezető előadást Tolnai Gábor tartott *Jegyzetek Radnóti-kutatásaim margójára* címen. Ez után Képes Géza a költő—műfordító Radnótiról, Z. Szabó László a prózaíróról, Melczer Tibor Radnóti irodalomszemléletéről, Amacziné Bíró Zsuzsa Radnóti haláltudatáról értekezett. A záró előadást Fodor András tartotta a *Meredek út vége* címen.

Délután a vándorgyűlés résztvevői megkoszorúzták Radnóti Miklós abdai síremlékét, ahol Vujicsics Sztoján emlékezett a költőre, majd a *Razglednicákat* szavalta Horváth Ildikó és Popper Ferenc.

November 18-án Kulin Katalin elnökölt, s az avantgarde-kérdéséről hangzottak el előadások. Lator László *Újító törekvések a 20. századi lírában* c. dolgozata után Bécsy Tamás *Az avantgarde dráma műfajairól*, Csaplár Ferenc *A magyar irodalmi avantgarde utóvéd-harcairól*, majd Rónay László az *Avantgarde és klasszicizmus kérdéséről* szólt. Az ülésszak anyaga — a Társaság kiadásában, a TIT nyomdájában — kötetben is megjelenik *Radnóti tanulmányok* címen. Szerkesztette Csáky Edit. Társaságunk minden tagjának ajándékként eljuttatunk.

RENDEZVÉNYEK

Rendezvényeinkről 1984-ben is rendszeres híradás jelent meg a napi sajtóban és az Élet és Irodalom hasábjain.

*

Február—március—április havi felolvasó ülésünkön a mai magyar líráról tartott előadás-sorozatot Alföldy Jenő és Koczás Sándor *Fejezetek az újabb magyar líra poétikájáról* összefoglaló címen. A sorozat 1940-től napjainkig adott áttekintő és alapos elemzést.

*

Május 17-én *A százéves Szép Ernőre* emlékeztünk Réz Pál és Várady Szabolcs előadásaival.

*

Október 25-én Magyar Miklós adott elő *Regénytechnika és írói világkép Camus regényeiben* címen.

HÍREINK

Gyóni Géza születésének 100 éves évfordulója alkalmából Dabason rendezett emlékülés előkészítésébe Társaságunk is bekapcsolódott, ahol Kispéter András tartott előadást.

*

A Magyar Történelmi Társulattal és a Komárom megyei Múzeumok Igazgatóságával Társaságunk is részt vett a Táncsics Mihály halálának 100. évfordulója alkalmából rendezett tudományos ülészen, ahol Szigethy Gábor tartott előadást Társaságunk képviselőjében. Az ülészenket Wéber Antal értékelte, s mondott zárszót.

*

Oltványi Ambrus kívánságára a 19. század kutatói számára alapítvány létesült. (Az alapítvány szövegét közli az Irodalomtörténet 1984/4. száma.)

*

1984-ben megjelent a Nagykörösen tartott Arany János-ülészen anyaga a Nagykörösi Arany János Múzeum Közleményei kötetként. A kötetet Novák László és Csáky Edit szerkesztette.

*

1984-ben Társaságunk megkoszorúzta Gereblyés László, Palotai Boris, Illés Béla, Szalatnai Rezső, Szép Ernő, Keszthelyi Zoltán, Laczkó Géza, Kárpáthy Aurél, Hidas Antal, Váczi Mihály sírját.

*

Az Akadémiai Kiadó kritikai nívó díját 1984-ben az Irodalomtörténetben megjelent kritikájáért Lendvai Ildikó kapta.

*

A nemzetközi Lenau Társaság fennállásának 25. évfordulója alkalmából az ausztriai Stockerauban Társaságunk is képviseltette magát.

ÜNNEPI ÜLÉS

December 13-án Társaságunk ünnepi ülést tartott. Ekkor került sor a Toldy Ferenc emlékérem átadására és az irodalomtörténeti pályázat eredményhirdetésére. Az ünnepi ülés előadója Wéber Antal volt, aki *Arcképvázlat Bóka Lászlóról* c. előadásában a jeles tudós és író portréját rajzolta meg. (Előadása megjelent az It, 1965/4. számában)

Ez után Tolnai Gábor átadta Toldy Ferenc-emlékérmét, melyet a Társaság vezetősége 1984-ben Nagy Miklósnak és dr. Kontra Györgynek ítelt oda. A díjazottak munkásságát Pálmai Kálmán ismertette.

„Ma negyedik alkalommal kerül sor a Toldy Ferenc-emlékérem átadására. Tagságunk soraiból ez alkalommal is, mint ahogyan azt az alapító rendelkezése előírja, egy kutató irodalomtörténész s egy kiemelkedő teljesítményű, eredményeit magas színvonalú munkával elérő középiskolai tanártársunk veheti át Társaságunk elnökétől. Mielőtt ismertetném vezetőségünk döntését, engedjék meg fölidéznem azoknak a tagtársainknak a nevét, akik az előző három alkalommal, először 1981-ben, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság alapításának 70. évfordulóján ezt az emlékérmét átvehették. Akkor, 1981-ben — tekintettel a jubileumra — hárman részesültek Toldy-emlékéremben: Bán Imre, Mohácsy Károly és Orosz László; 1982-ben Martinkó András; a múlt évben pedig ketten: Baránszky Jób László és Stoll Béla. Ettől kezdve mindig ketten kaphatják ezt az elismerést, így a mostani alkalommal is.

1984-ben a Magyar Irodalomtörténeti Társaság Toldy Ferenc-emlékérmét adományoz irodalomtörténészi, kritikus, tanári és társadalmi tevékenységéért Nagy Miklósnak. Nagy Miklós a ELTE bölcsészkarán mint Eötvös-kollégista végzett magyar—latin szakon 1947-ben, majd két éven át — 1949-ig — az Országos Széchényi Könyvtár munkatársaként dolgozott. 1949-től előbb Bóka László majd Sötér István tanszékének volt munkatársa, s egészen ez év szeptemberéig karunk 19. századi magyar irodalomtörténeti tanszékének docense. Szeptember 1-től a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen dolgozik mint tanszékvezető docens. Önálló könyvei: *Jókai* (A regényíró útja 1868-ig), megjelent 1968-ban. *Kemény Zsigmond*, megjelent 1972-ben. *Jókai Mór* az Arcok és valóságok sorozatban, megjelent 1975-ben; ezért a kötetéért kiadói nívódíjban részesült. Nagy Miklós úgynevezett többszerzős szintézisekben is részt vett. Így a Pándi Pál-szerkesztette, s a Gondolat Kiadónál 1963-ban megjelent *A magyar irodalom története* két kötetének, valamint a Sötér István által szerkesztett, az Akadémiai Kiadó gondozásában megjelent *A magyar irodalom története* című munka 4. kötetének munkálataiban. Igen jelentős tevékenységet fejtett ki Nagy Miklós a kritikai szövegkiadás terén is. Lengyel Dénessel együtt szerkesztője a *Jókai Összes Művei* sorozatnak, amelynek 1964 óta kilencven kötete jelent meg, ebből mintegy negyvenkettőnek ő végezte a szerkesztését. Társ szerzője volt a sorozatban a *Rab Ráby* jegyzeteinek. Mintegy 29 tanulmánya, cikke látott napvilágot 1965 óta, melyeknek jelentős része Jókaiival, ill. regényíró kortársaival foglalkozik. De írt tanulmányt, cikket Katona Józsefről, Vörös-

martyról, Aranyról, Madáchról, valamint Goethe magyar utóéletéről is. Nagy Miklós rendszeresen publikál bírálatokat irodalomtörténeti és történelmi művekről. Tanulmánykötete 1985 első felében kerül nyomdába. A Tudományos Minősítő Bizottságtól jóváhagyott akadémiai doktori témája: A magyar regény a 19. század közepén.

Nagy Miklós kereken húsz esztendeje tagja a Magyar Irodalomtörténeti Társaság vezetőségének, titkára a Magyar Irodalmi Szakosztálynak. Javaslati, észrevételei, szakmai felkészültségére éppúgy jellemzőek, mint lelkiismeretességére, mindig igazságra törekvő, megfontoltan ítélő, humanus magatartására. Tudományos, oktatói és közéleti munkásságát egyaránt nagyfokú igényesség jellemzi. Engedje meg, hogy most, amikor Társaságunk Toldy-emlékérmét, Konyorcsik János Munkácsy-díjas szobrászművész alkotását átveszi, további sikereket, örömhözó munkásságot, s jó egészséget kívánjak neki a magyar irodalomtudomány és Társaságunk hasznára.

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság Toldy Ferenc-emlékérmét adományoz kimagasló tanári munkájáért Dr. K o n t r a G y ö r g y n é K o z m a I l o n á nak, a budapesti Móricz Zsigmond Gimnázium tanárának. Kontra Györgyné pályáját kollégiumi nevelőként kezdte, s 1961 óta tanít a Móricz Zsigmond Gimnáziumban magyar nyelv és irodalmat. Az ELTE Bölcsészettudományi Karának megbízásából iskolájában vezetőtanárként működik.

Kontra Györgyné a szó legjobb értelmében szenvedélyes, megújulni mindig képes, fáradhatatlan tanáregyenység. E tulajdonsága nemcsak ismereteinek, tudásának szüntelen gyarapításában, hanem az életéről, az iskoláról, az irodalomról való gondolkodásában is megnyilvánul. Az irodalom, a tanítás, az ifjúság iránt érzett felelősség, szeretet jellemzi. A tanítványaira irányuló tudatos hatni akarással egyidejűleg tisztában van tevékenysége korlátaival, amit bölcs belátással vesz tudomásul. Ez óvja meg őt a szélsőségektől mind véleményalkotásában, mind pedagógiai gyakorlatában. Kontra Györgyné ama kiveszőben levő szerencsés kevesek közé tartozik, aki még az ún. klasszikus műveltség birtokosa — másik szakja a latin —, de folyamatos önképzéssel, tudatosan teszi magát nyitottá az irodalom jelenségeinek, az irodalomtudomány új eredményeinek, felismeréseinek nemcsak a befogadására, hanem tanári munkájában való érvényesítésére is.

A tanár egész pályája során fiatalok között van, de ez még nem jelenti azt, hogy az évek múlásával meg is őrzi önmagában a fiatalság rokonszenves vonásait, valamint a fiatalok ragaszkodását, szeretetét. Kontráné esetében ez a kötődés nem egyoldalú, mert tanítványai és tanárjelöltjei vonzódnak hozzá. Igen ritka eset, hogy a tantestület fiatal, pályakezdő tagjai szeretettel és várakozással vegyék körül idő-

sebb kollégájukat. Kontráné ebben is kivétel, akinek tudása, mértéket adó személyisége kicsit példa is ifjú kollégái számára. Ám ő mindezt személyiségének varázsával is elérte. Az élet inkább rombolja, mintsem építi a személyiséget és ez alól a pedagóguspálya különösen nem kivétel, ha ez ellen nem védekezik az egyén. Kontra Györgyné kisugárzása azért is olyan erős, mert ő nem a leépülők, hanem az önmagát és másokat is belülről építők ritka csoportjába tartozik. Ennek az is bizonyítéka, hogy nemcsak ő ad át tudást és tapasztalatot másoknak, hanem maga sem szégyell tanulni, nemcsak tanítványaitól, de a tehetséges tanárjelöltektől és fiatal kollégáitól sem. Most, amikor a Toldy Ferenc-emlékérmet átveszi, szívből kívánjuk neki, hogy őrizze meg önmagát újabb nemzedékek épülésére és örömére.”

Az emlékérmek átadása után az irodalomtörténeti pályázat eredményhirdetése következett. Wéber Antal a bíráló bizottság elnöke ismertette a pályázati kiírást és értékelte a pályázatokat. 31 pályamű érkezett be. Értékelésében elmondta, hogy a pályázatok zöme helytörténeti volt. Néhánytól eltekintve — amely nem felelt meg a pályázati kiírásnak — általában jó dolgozatokat nyújtottak be, sok olyan is van, amelyiken érdemes tovább dolgozni. Tematikailag széles kört öleltek fel a pályamunkák: Sárospatak irodalmi emlékei; A szigeti lapszerkesztés hatása Krúdy műveire; Tóth Béla szegedi író munkássága; Bessenyei krónika; Eger szerepe Petőfi fejlődésében (két dolgozat is foglalkozott e témával); Bakó József orosházi, ill. békéscsabai levelei és Darvas József fiatalkori levelei (e három egy szerzőtől); Diocletianus (Móra) Csengelén; Fekete István és a szülőföld; Gerelyes Endréről; Török eredetű helynevek Tolnában; A győri hős huszár (Sebő Lajos — Baradlay); Színház, zene Szentendrén; Sütő Andrásról; Móricz Zsigmond és Leányfalu; Veres Péterről szóló epizódok; Kádár Lajosról.

Visszatérő hiba, hogy sokszor érezhető egyfajta elfogultság, amely szerzőhöz vagy helyhez kötődik, s ez elfogult megállapításokhoz vezette a dolgozat íróit.

A bíráló bizottság — melynek tagjai: Mezei Márta, Vasy Géza, Pálmai Kálmán, Tamás Anna, Vujicsics Sztoján, Csáky Edit, Kabdebó Lóránt, Juhász Dezső, Barta András, Nagy Miklós, Kispéter András és Kovács József voltak, a következő dolgozatokat jutalmazta. Első díjat nem adtak ki.

Második díjat kapott:

H á r s J ó z s e f *Önképzőkörök Sopronban a két világháború között* c. iskolatörténeti szempontból is figyelemre méltó, elemző igényű dolgozatáért;

V a r g a S á n d o r *Egy kommunista könyvkiadó az ellenforradalmi Magyarországon*, Oravecz István könyvkiadó tevékenységének szakszerű, önálló kutatáson alapuló feldolgozásáért.

Harmadik díjat kapott:

G a l a m b o s i S á n d o r *Petőfi és Kunszentmiklós* c. munkája a téma alapos összefoglalásért, az adatok újszerű megvilágításáért;
L e n g y e l D é n e s : *Petőfi és Jókai a Nemzeti Múzeum parkányán és épületében*, Petőfi és Jókai közszereplésének mérlegelő, kritikai összesítéséért;

N a g y f a l u s i T i b o r : *Műhelyből — emlékhely*. (Babits Mihály esztergomi házának válságos évei), helytörténetileg, de irodalmi—irodalomszemléleti vonatkozásban is jól megragadott feldolgozásáért.
Dicsérendő dolgozatot írt: Lévay Botond a debreceni Ady Társaságról, Bényeiné Kindrusz Erzsébet Gulyás Pál költői világáról, Pethő Zsoltné és dr. Sin Edit Szentendre irodalmi emlékeiről; Hacsiné Barbócz Ildikó Szabó Lőrinc és Miskolc valamint Simon Károly Illyés és Dombóvár kapcsolatáról; továbbá a Sopron városáért c. jelígés dolgozat szerzője, Hegedüs Sándor. A fenti dolgozatok írói oklevelet kaptak.

CSÁKY EDIT

1984-BEN FELVETT ÚJ TAGJAINK

Bakonyi Kovács István, Gálos Tibor, Gombár Judit, Götl Gizella, dr. Medgyes Béláné, Simon István, Takács József, Tichy Tünde, Váczi Margit.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója
 Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett: 1985. I. 2.

Terjedelem: 15,6 (A/5) ív

85.14099 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest

Felelős vezető: Hazai György

Irodalom történet

1985. LXVII. ÉVF.

ÚJ FOLYAM XVII. KÖTET

TARTALOM- ÉS NÉVMUTATÓ

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1985

Szerkesztőbizottság:

AGÁRDI PÉTER · FÜLÖP LÁSZLÓ · KENYERES ZOLTÁN ·
LŐKÖS ISTVÁN · OROSZ LÁSZLÓ · POSZLER GYÖRGY ·
TARNÓC MÁRTON · VÖRÖS IMRE · WÉBER ANTAL ·
ZAPPE LÁSZLÓ

Főszerkesztő

NAGY PÉTER

Szerkesztő

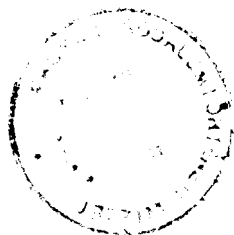
MEZEI MÁRTA

Technikai szerkesztő

CSÁKY EDIT

Szerkesztőség

1052 Budapest, Pesti Barnabás u. 1. III. 51/c
Tel.: 377—819

00048091

TARTALOM

Tanulmányok

Dávidházi Péter: Kritika és kritikátörténet — Elméleti kiindulópont a kritikátörténetíráshoz	755— 810
Fülöp László: Lovik Károly Regényei	40— 60
Kerényi Ferenc: Az eltűnő drámai személyiség nyomában	289— 313
Király István: Kosztolányi Dezső és az Osztrák— Magyar Monarchia	811— 824
Kispéter András: Gyóni Géza kálváriája	61— 78
Poszler György: A „Lukács-per” (1949— 1951)	231— 259
Sándor Iván: Teljesítmény és értékproblémák — Németh László drámáinak néhány kérdése	22— 39
Standeisky Éva: A kommunisták József Attila-képe a felszabadulás után — 1945— 1948	825— 851
Szajbely Mihály: Előszó és Ajánlás — Regény és közönsége a 18. század második felében	543— 564
Sziklai László: Lukács György a Moszkvai Szemlében	231— 259
Tandor Dezső: Tártság és zártság Kosztolányi verskezelésében	1— 21
Wéber Antal: Fordulat az epikában — Bajza regényelméletéről	565— 584

Forum

Barta János: Tükrök és fátylak — <i>Vajda Jánosné Emlékiratai</i>	79— 93
Dóka Péter: Szerelem és osztályharc a Csillag 1949. évfolyamának verseiben	861— 877
Müller Péter, P.: „Vasút helyett vasút?” — Az egyéni és közösségi azonosságtudat kérdései a <i>Vérrokonokban</i>	94— 111
Serey Éva, Á.: Déry Tibor ironikus nevelődési regénye — <i>A félfülű</i>	878— 887
Sipos Lajos: Babits koszorúi	594— 613

Szigethy Gábor: <i>Sajtószabadságról nézetei egy rabnak</i>	335—352
Tandori Dezső: „Arra a partra, ahol állunk” (Pilinszky János riportprózája)	314—334
Vörös Imre: Horváth Iván: <i>Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben</i>	585—593
Wéber Antal: Arcképvázlat Bóka Lászlóról	852—861

Az oktatás műhelyéből

Csorba Sándor: Szemere Bertalan: <i>Utazás külföldön</i>	907—916
Fenyő D. György: Berzsenyi Dániel: <i>Barátimhoz</i>	888—907
Futaky Hajna: Eszmék, viszonyok, értékek a <i>Tragédiá</i> -ban — Madách művének mai tanításáról	368—380
Gábor Éva: Lukács György — középiskolás fokon	353—368
Szabó Zoltán: József Attila: <i>Határ</i> — Stilisztikai elemzés szövegnyelvészeti alapon	916—931

Vita

Csapodi Csaba: Válasz Csonka Ferencnek	123—126
Dippold Pál: Mi a hézag? — Antológia a felszabadulás utáni magyar irodalomból	117—123
Kun Miklós: Utóirat egy interjú szövegéhez	614—615
Péter László: Babitsnak Révész Gézához írott leveléről	615—617
Szerdahelyi István: Bonyolult verstant vagy tudományost?	617—631
Tamás Attila: „... Ott már tudták és várták és bevitték...” — Antifasiszta mű-e a <i>Jónás könyve</i> ?	112—117

Dokumentum

Beregi Tivadar: Kassák Lajos levelei Beregi Tivadarhoz	426—436
Csorba Sándor: Szemere Bertalan „Próbarajza” a pataki Kollégium költői egyesülete számára	387—414
Enyedi Sándor: Idős Wesselényi Miklós színházi levelezéséhez	381—386
Enyedi Sándor: Galánthai gróf Fekete János és az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság	939—955
Garai István: „Ne hagyd abba!” — Veres Péter levelezése Garai István tanárköltővel 1956—1968-ig	437—449
Marafkó László: Vallomások a költészetről	449—454
Papp János: Bessenyei György két kiadatlan levele	932—939

Takács Péter: Szatmár megye nemesi közösségének állásfoglalása Kölcsey Ferenc mellett	415—419
Vezér Erzsébet: Egy megkerült Ady-émlék — Zilahi Tibor levele Petri Mórnak	419—426

A homályból

Bajomi Lázár Endre: Fennkölt árnyak — Szabadságharcos hírünk a francia regényben	127—141
Komáromi Gabriella, F.: Mostoha fejezet századunk ifjúsági prózájából: a lányregény	639—659
Laczkó András: Földes Imre pályaképehez	489—504
Lakatos György: Pro memoria — Lakatos László	155—174
Marth Hildegard: „... Tudod: azért én mégis közületek való vagyok ...” Emlékezés Balázs Bélára	482—489
Pásztor József, M.: „Magyar író — Magyar könyv”	141—155
Rimócziné Hamar Márta: „A fele sem tudomány” — Attila temetéséről Jordanes és Móra Ferenc nyomán	632—639

Filológia

Csapláros István: Kosztolányi Dezső és a lengyel irodalom	175—189
Fried István: Egy kis Verseghy-filológia — Megjegyzések a <i>Verseghy Ferenc kiadatlan írásai II. c.</i> kötetéhez	956—966
Péter László: Való és költés Balázs Béla <i>Álmodó ifjúságában</i>	455—463
Rimócziné Hamar Márta: Arany János Exegi monumentumainak horatiusi vonatkozásai	967—972
Széles Klára: A lélek „alaktalan rémei” — Vajda János novelláiról	972—1001
Taxner-Tóth Ernő: A <i>Csongor és Tünde</i> lehetséges forrásai, min táji, irodalmi hatások	463—481

Szemle

Bácskai Mihályné: Hoffmann Ottó: <i>Útkeresés a fogalmazástanításban</i>	228—230
Bácskai Mihályné: „E kor nekünk szülönk és megölnk” — Bécsy Tamás: <i>Az önismeret kérdései Örkény István drámáiban</i>	722—725
Balázs János: Tarnai Andor: „A magyar nyelvet írni kezdik” — <i>Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon</i>	660—667

Bán Imre: Tolnai Gábor: <i>Fejedelmi Erdély</i> — Tizenhat tanulmány	505— 512
Bárdos F. László: A sablonok világa — Szijártó István: <i>Sipos Gyula</i>	224— 227
Bécsy Tamás: Az elmulasztott lehetőség — Tarján Tamás: <i>Kortársi dráma</i> c. kötetéről	725— 729
Bitskey István: <i>A Thököly-felkelés kora</i>	193— 197
Bitskey István: <i>Pázmány Péter művei</i>	513— 515
Bitskey István: <i>Magyar költők (18. század)</i>	683— 685
Csapláros István: Hopp Lajos: <i>A lengyel irodalom befordulása Magyarországon, 1780— 1840</i>	742— 747
Csáky Edit: Móricz Zsigmond: <i>Tanulmányok</i> II— III.	702— 707
Csűrös Miklós: Ambrus Zoltán: <i>Színház</i>	1016— 1019
Dömötör Tekla: Penavin Olga: <i>Jugoszláviai magyar népmesék</i>	741— 742
Éder Zoltán: Benkő Loránd: <i>Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvudomány történetében</i>	202— 206
Fehéri György: Lee Congdon: <i>A fiatal Lukács</i>	528— 533
Fried István: Várdy Huszár Ágnes: <i>Karl Beck élete és költői pályája</i>	685— 691
Görömbei András: Dobos László: <i>Gondok könyve</i>	735— 738
Hargittay Emil: Zrínyi és Itália	1005— 1009
Heé Veronika: Bojtár Endre: <i>Egy kelet-európeér az irodalomelméletben</i>	760— 765
János István: Zrínyi Miklós: „ <i>Mint Hektor Trójának...</i> ”	673— 677
Kamarás István: Otthonos-e a könyv otthonainkban? — V. Kulcsár Júlia— Mándi Péter: <i>Könyvek otthon</i>	754— 757
Katona Imre: Irodalmi és népi líránk természetközelsége — Hermann Ottó: <i>Arany, Tompa, Petőfi és a népköltés madárvilága</i>	691— 694
Kerényi Ferenc: Horváth Károly: <i>Madách Imre</i>	694— 697
Kerényi Ferenc: <i>Kölcseytől Kölcseyről</i>	1009— 1012
Kilián István: Szabó Flóris: <i>A Pannonthalmi Főapátsági Könyvtár kéziratkatalógusa — 1850 előtti kéziratok</i>	197— 199
Kispéter András: <i>Út a révig...</i> — Rolla Margit: <i>Kaffka Margit II.</i>	525— 528
Kovács Győző: Pomogáts Béla: <i>A transzilvánizmus</i>	215— 218
Kovács Győző: Duba Gyula: <i>Látni a célt</i> — Esszék, kritikák, vallomások	521— 524
Kovács Győző: Turczel Lajos: <i>Két kor mezsgyéjén</i>	738— 741
Kovács István: Csapláros István: <i>Fejezetek a magyar— lengyel irodalmi kapcsolatok történetéből</i>	206— 210
Kovalovszky Miklós: Vargha Balázs: <i>Jelek, jelképek, jellemek</i>	741— 751

Kulcsár Péter: <i>Temesvári Pelbárt Válogatott írásai</i>	190—193
Kulcsár Péter: <i>Fragmenta Latina codicum in Bibliotheca Universitatis Budapestinensis</i>	667—670
Makay Gusztáv: Emlékkönyv „Erdély mindenese”-ről — Kós Károly „Kőből fából házat ... igékből várat (In memoriam Kós Károly 1883—1983)	211—215
Molnár Judit: Haiman György: <i>Nicholas Kis</i>	199—202
Pál József, N.: Takács Gyula: <i>Helyét kereső nemzedék</i>	729—733
Pásztor József, M.: Vélemények és viták a művészeti pártosságról	757—760
Péter László: Féja Géza: <i>Magyar haláltánc</i>	713—718
Péter László: Bényei József: <i>Magyar írók pere</i>	1021—1025
Rot Sándor: Robert Dán: <i>Matthias Vehe-Glirius</i>	516—521
Sárdi Margit, S.: <i>Bethlen Kata Önéletírása</i>	679—683
Szász Anna Mária, H.: Angol nyelvű kismonográfiák 20. századi magyar szerzőkről	697—702
Szerdahelyi István: Hermeneutika és esztétika — Hans-Georg Gadamer: <i>Igazság és módszer</i>	1002—1005
Tandori Dezső: Szép Ernő kortárs — Purcsi Barna Gyula: <i>Szép Ernő</i>	1019—1021
Tarján Tamás: Hubay Miklós: <i>A dráma sorsa</i>	218—224
Tompai József: Fábrián Pál: <i>Nyelvművelésünk évszázadai</i>	751—753
Tóth András: Staud Géza: <i>A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai I. 1561—1773</i>	677—679
Ungvári Tamás: Thurzó Gábor: <i>Napló helyett</i>	718—722
Urbán Nagy Rozália: Szakolczay Lajos: <i>Dunának, Olt-nak</i>	733—735
Vásárhelyi Judit: <i>Ecsedi Báthory István meditációi</i>	670—673
Vezér Erzsébet: <i>Benedek Elek irodalmi levelezése II.</i>	711—712
Vörös Imre: Podmaniczky Frigyes: <i>Egy régi gavallér emlékei</i>	1012—1016
Zay László: Magyar István: „Felháborodom, tehát vagyok” — Bálint György élete 1906—1943	707—710

Társasági hírek

Koltay-Kastner Jenő 1892—1985	Neményi Kázmér	767—768
Makay Gusztáv 1910—1984	Szablyár Ferenc	766—767
Markovits Györgyi 1919—1985	Vezér Erzsébet	771—772

Mezei László 1918—1984	Tarnóc Márton	534—536
Scheiber Sándor 1913—1985	Borzsák István	768—770
Thienemann Tivadar 1890—1985	Halász Előd	1026—1030
Varjas Béla 1911—1985	Tarnai Andor	770—771
Beszámoló a Társaság 1984. évi munkájáról (Csáky Edit)		536—542
Tagfelvétel		542
A Kisteleki-alapítvány pályázata		773

NÉVMUTATÓ

- Ábrahám Pál 171, 489, 502—504
 Abrahamovich, Z. 195
 Ábrányi Emil 69
 Aczél Tamás 233, 721
 Ady Endre 62—65, 70—72, 120,
     135, 137, 175, 186, 209, 213,
     225, 232, 361, 419, 420, 447,
     483—486, 489, 491—493, 523,
     589—600, 603, 605, 735, 749,
     766, 814, 826, 832, 836, 838, 843,
     849, 850, 855, 967, 1001, 1025
 Aeropagoszi Szent Dénes 191
 Ágai Rudolf 769
 Agárdi Péter 759
 Albert Pál 734
 Albin, M. 427
 Albo, J. 518
 Allport, G. W. 722
 Alföldy Jenő 537
 Alfréd Júlia 129, 134, 135
 Almási Miklós 309
 Alszegehy Zsolt 678
 Altay Margit 643, 645—647, 649,
     651, 656, 658, 659
 Altenberg, P. 812
 Amacziné Bíró Zsuzsa 537
 Amadé László 684, 767
 Ambrus Zoltán 1016—1019
 Andrád Sámuel 558
 András László 695
 Andrásy (generális) 133
 Anonymus 637, 662
 Anouilh, J. 28
 Antal Gábor 170, 174
 Ányos Pál 684
 Apáczai Csere János 508, 1022
 Apollinaire, G. 1, 597
 Áprily Lajos 209
 Apró Ferenc 598—600
 Apponyi György 343
 Aragon, L. 160, 427, 430
 Arany János 68, 213, 224, 369,
     490, 506, 507, 538, 540, 573,
     597, 691—693, 750, 769, 792,
     805, 967—972, 1000, 1013
 Arato, A. 529
 Aretino, P. 767
 Ariosto, Fr. 479
 Arisztophanész 1017
 Arisztotelész 192, 357, 358, 459
 Arním, Bettina von 722
 Aronson, E. 722
 Árpád (vezér) 636, 637
 Aquinói Tamás 191
 Asch, Sch. 270—272
 Ascher Oszkár 154
 Attila (hun király) 632, 634, 635,
     637—639
 Avercsenko, Ar. 271, 272
 Auden, W. H. 612
 Ázsájev, V. N. 259
 Babits Mihály 1, 2, 64, 76, 112—
     116, 142, 145, 154, 232, 233,
     455, 476, 512, 594—612, 615—
     617, 676, 718, 719, 841, 967

- Bach, J. S. 327
 Back Bernát 462
 Bácskay Mihályné 230, 725
 Bajcsy-Zsilinszky Endre 142, 144, 146, 147, 151, 153, 154, 705, 713
 Bajomi Lázár Endre 140, 141, 174
 Bajor Gizi 850
 Bajza János 908
 Bajza József 478, 565–570, 572–579, 581–584, 744, 746, 793–795
 Bakonyi Kovács István 542
 Bakó József 541, 716
 Balassa József 153
 Balassi Bálint 224, 506, 585–593, 673, 676, 790, 1022
 Balassi Menyhárt 308
 Balázs Béla 455–463, 482–489, 530, 811
 Balázs Ferenc 716
 Balázs János 667
 Bálint György 159, 164, 165, 707–710, 825, 1024
 Bálint Tibor 735
 Balla Borisz 153
 Balla Károly 479
 Balogh Edgár 739
 Balogh István 75, 465
 Balogh József 606
 Baló Elemér 154
 Balzac, H. de 232, 238, 834
 Bán Frigyes 721
 Bán Imre 507, 512, 517, 539
 Bánffy György 382, 384
 Bánffy Miklós (gróf) 426, 705
 Bánóczy József 490
 Bánóczy László 353
 Barabás Tibor 245
 Baranyai Décsi János 666
 Baránszky Jób László 539, 812
 Baranyai Gyula 458
 Barbusse, H. 286
 Barcsay Ábrahám 557, 743, 1023
 Bárczi Géza 664, 753
 Bárdos Artúr 168, 502
 Bárdos F. László 227
 Bárdosi Németh János 450
 Báróczi Sándor 555, 556
 Baróti Dezső 569
 Baróti Szabó Dávid 199, 684
 Barta András 541
 Barta János 93, 221, 369, 992, 1000, 1001
 Barta Lajos 302, 435
 Bartók Béla 457
 Básti Lajos 168
 Báthory Erzsébet 134, 743
 Batsányi János 676, 743, 749
 Bauer Ervin 526
 Bauer Herbert (lásd: Balázs Béla)
 Bauer Hilda 462
 Baum, V. 658
 Bayer József 678
 Beauvoir, S. de 645
 Bec, P. 592
 Becher, J. R. 287, 288
 Beck, K. 685–687, 689–691
 Beckett, S. 28
 Bécsy Tamás 294, 537, 722–725, 729
 Beczassy Judit 643–647, 656
 Beda, V. 191
 Beethoven, L. von 722
 Beke György 214
 Beke Margit 646
 Békefi Antal 459, 462
 Békefi László 146, 154
 Békésy György 623, 624
 Belgiosio di, Cr. Tr. 671
 Belia György 594
 Bellus Ibolya 190
 Bem József 131, 134, 140
 Benczédi László 194
 Benda Kálmán 195, 512
 Benedek (generális) 133
 Benedek András 34
 Benedek Elek 640, 641, 643, 646–649, 654–656, 658, 711, 712

- Benedek Marcell 143, 145, 152,
 169, 353, 455, 456, 641
 Benešić, J. 178
 Benjámin László 442, 877
 Beniczkyne Bajza Lenke 642, 644
 Benke József 965
 Benkő Loránd 202—206
 Benkő Samu 214, 522
 Bényei József 1021—1023
 Bényeiné Kindrusz Erzsébet 542
 Béranger, P. J. de 790
 Berczeli Anselm Károly 169, 700
 Bérczi Ede 599
 Berczik Árpád 689
 Berda József 604, 863
 Beregi Tivadar 426, 428, 429, 431,
 433, 435, 436
 Bergson, H. L. 597
 Bereményi Géza 221, 289, 297,
 298, 300, 303, 726
 Berend Klára 657, 658
 Berenczei Kováts Ágost 416
 Berkesi András 756
 Berlász Jenő 962
 Bernard, Th. 138
 Bernáth Aurél 850
 Berze Nagy János 469, 470
 Berzeviczy Gergely 743
 Berzsényi Dániel 199, 295, 676,
 683, 749, 791, 888, 895
 Beöthy László 157, 167, 168, 179,
 491—495, 502
 Bessenyei György 199, 465, 566,
 684, 933, 938, 939, 1022
 Bethlen Gábor 194, 196, 199, 506
 Bethlen Kata 536, 679—682
 Bethlen Miklós 199, 511, 681,
 1022
 Bethlen István 144, 716
 Bibó István 615
 Bibó Lajos 705
 Bicskey Dénes 458
 Birkás Endre 721
 Birnbaum, M. D. 697, 699
 Bisterfeld Henrik 507
 Bitskey István 197, 515, 680, 681,
 685
 Blandrata, G. 519
 Blaskó Mária 643, 646, 648, 653,
 654, 659
 Bloch, E. 530, 532
 Boccaccio, G. 574
 Bocskai István 135, 194, 196, 306,
 671
 Bodor Aladár 145
 Bodri Ferenc 601
 Bod Péter 507, 680, 1022
 Bodolay Géza 387
 Bodor Aladár 153, 154
 Bohomolec 744
 Bogáti Fazekas Miklós 519
 Bogdanov 268
 Bojtár Endre 759—761, 763, 764
 Bóka László 852—860, 983
 Bókay János 180
 Boldizsár Iván 719
 Boldizsár Miklós 221, 289, 297,
 307—309, 312
 Bollók János 638
 Bóna István 636, 637
 Bónyi Adorján 643, 650, 659
 Bonyhai Gábor 367, 759, 1005
 Borbándi Gyula 734
 Bornemissza Ambrus (deák) 307
 Boros Dezső 80, 81, 86, 89, 91, 93
 Bortstieber Gertrúd 531
 Bori Imre 734
 Boros Lajos 438, 439
 Borzák István 468, 770
 Bosch, H. 472
 Bourget, P. 135, 137
 Bölöni György 161, 760, 772
 Bölöni Farkas Sándor 335, 341,
 346, 909, 914
 Brachfeld György 168
 Brecht, B. 28, 1017
 Breitner, E. 181
 Brémontier 139

- Breines, P. 529
 Bresztovszky Ede 142, 153
 Brinsley, Sh. R. 346
 Brisits Frigyes 466, 468, 473, 475–477
 Bródy István 170, 171
 Bródy Sándor 490, 705, 1023–1025
 Bródy Tamás 171
 Brogan, H. 529
 Bromfield, L. 659
 Brunauer, S. 697, 698
 Bruszki 282, 283
 Buber, M. 530
 Buday György 146, 148, 154, 700, 716
 Budny, S. 519
 Bulcsú Károly 792
 Bulla Elma 168, 169
 Busa Margit, V. 203;
 Buttkay Ákos 499
 Büttner Júlia 642
 Byron, G. G. N. 471, 479, 765

 Calderón, P. de la Barca 471, 1017
 Calvi, G. B. 965
 Čapek, K. 184, 1017
 Carriat, A. 138
 Castellion, S. 519
 Catullus, C. V. 597
 Cato, M. P. 662
 Cerbanus 198
 Cervantes, S. 479
 Chasles, Ph. 140
 Chassin, F. M. 140
 Chassin, C.-L. 127, 128, 135
 Cholnoky Jenő 145, 152
 Cholnoky Viktor 720
 Cicero, M. T. 192, 662
 Claretie, J. 129, 135–137
 Clauren, H. 575
 Clay, C. 123
 Clémence, R. 129–131, 134

 Cola, di Rienzo 768
 Congdon, L. 528–533
 Cooper, F. 569, 570, 756
 Coppée, Fr. 137
 Cosimo, Piero di 472
 Courts-Mahler, H. 658
 Crescentius, M. 510
 Croce, B. 786
 Cronin, A. J. 659
 Czakó Gábor 221, 312
 Czére Béla 41
 Czimer József 234
 Czinár Mór 199
 Czóbel Béla 851
 Czuczor Gergely 199, 1023

 Csák Máté 149
 Csáky Edit 537, 538, 541, 542, 707
 Csáky Móric 195
 Csanak Dóra, F. 199
 Csandra Sándor 592, 739
 Csaplár Ferenc 537, 606
 Csapláros István 189, 206, 207, 209, 210, 689, 747
 Csapodi Csaba 123, 126
 Császár Elemér 475, 956
 Csáth Géza 598, 853
 Csáthó Kálmán 146
 Csehov, Ny. P. 220, 1017, 1018
 Csehy József 744
 Csengery Antal 635
 Cseres Tibor 863
 Cseri Péter 569, 576
 Csetri Lajos 204
 Csetverikov 270
 Csiky Gergely 221, 492, 1015, 1017
 Csokonai Vitéz Mihály 199, 295, 444, 469, 474, 684, 688, 705, 747, 749, 785, 791, 964, 1009, 1023
 Csók István 850
 Csonka Ferenc 123–126
 Csorba Győző 732

- Csorba Sándor 414, 916, 1009—1011
 Csontos Gyula 168, 497
 Csurka István 221, 726, 728
 Csűrös Miklós 1019
 Dąbrowski, I. 208
 Daiches, D. 783
 Dahrendorf, M. 645
 Daladier, E. 159
 Dante, A. 275, 277, 472, 597, 609, 610, 767
 Danton G. J. 377
 Dán Róbert 516—520
 Dániel Anna 644, 653
 Dánielné Lengyel Laura 641, 643, 646—650, 658
 Darányi Kálmán 159
 Darázs Endre 868, 874
 Darvas József 233, 245, 256, 541, 716, 828, 1024
 Dávid Ferenc 519
 Dávidházi Péter 775
 Dayka Gábor 684
 Deák Ferenc 912
 Deák (generális) 133
 Debreczeni László 213
 Dekobra, M. 658
 Dembinszky, H. 139, 140
 Deme László 203
 Deme Zoltán 956—963
 Dénes Gizella 646
 Derkovits Gyula 827, 828, 831, 838, 840, 848—850
 Dernői Kocsis László 159
 Dersi Tamás 157
 Déry Tibor 258, 259, 850, 878, 879, 883, 886, 887, 1023, 1024
 Desiderius 29, 33
 Dési Huber István 828, 848, 849
 Dessewfy Aurél 342
 Dessewffy József 337, 457, 458, 462, 743, 794, 795
 Devecseri Gábor 874
 Dezsényiné Szemző Piroska 79—89, 92, 93
 Dézsi Lajos 509
 Dickens, Ch. 583
 Diószegi András 40, 41, 45, 54, 59
 Dippold Pál 123
 Dobos László 521, 522, 735—738, 740
 Dóka Péter 877
 Domokos József 163
 Domokos Mátyás 220
 Donatus, Ae. 662
 Dosztojevszkij, F. M. 273, 275—277, 284, 334, 336, 530, 1018
 Dózsa György 193
 Döbrentei Gábor 795
 Dömötör Tekla 678, 742
 Drasenovich Mária 674, 675
 Drégely Gábor 170
 Drescher Frigyes 336
 Drescher Pál 659
 Duba Gyula 521—524
 Du Bellay, J. 588, 589
 Dučić, J. 184
 Dukai Takách Judit 199
 Dumas, A. 132, 135, 583
 Dutka Ákos 483—487, 598, 603
 Eckhardt Sándor 636
 Ecsedi Báthori István 670—673
 Éder Zoltán 206, 599
 Edward, II. 519
 Eftimiu, V. 184
 Ego 641, 643, 646, 650, 659
 Egry József 850
 Ehrenburg, I. 266, 267
 Einstein, A. 516
 Eisner Manó 599
 Eliot, T. S. 36, 597, 782, 786
 Emőd Tamás 170, 484, 598
 Endrődi Béla 482
 Endrődi Sándor 69
 Engel János 689
 Engels, Fr. 165, 167, 239

- Enyedi Sándor 386, 955
 Erdei Ferenc 225, 438, 715, 716, 828, 850
 Erdei Klára 672, 673
 Erdei Sándor 439, 440
 Erdélyi János 369, 441, 744, 746, 787, 790, 792, 801, 805, 806, 807
 Erdélyi Ilona, T. 685
 Erdélyi József 154, 603
 Erdődy Gábor 691
 Erdődy József 938
 Erdős Péter 668
 Erdős René 659
 Erkel Ferenc 1013
 Ernst, E. 260
 Ernst, P. 261, 277
 Ernyi Mihály 473
 Eörsi István 726
 Eörsi Júlia 167
 Eötvös Károly 519
 Eötvös József 572, 584, 688
 Eöry Kató 154
 Eőssi András 519
 Eperjes, M. M. 194
 Epiphániosz 191
 Episcopus, S. 519
 Esterházy (herceg) 80
 Esterházy Pál 679
 Esztergályos János 162

 Fábián Ernő 217
 Fábián Gábor 468
 Fábián Pál 751—753
 Fábri Anna 460
 Fábry Zoltán 522—524, 601, 737, 739, 772
 Fadrusz János 457
 Fallenbüchl Zoltán 1017
 Falu Tamás 450
 Faludi Ferenc 199, 683, 684, 748, 749
 Faludy György 734
 Falvy Zoltán 668

 Farkas Árpád 123
 Farkas Ferenc 558
 Farkas Imre 643
 Farkas Vilmos 751
 Fáy András 199, 388, 557, 572, 573, 575, 576
 Fáy Ferenc 387, 389
 Faylné Hentaller Mária 642, 646, 650, 654
 Fedák Sári 168
 Federici, V. 965
 Fedor Ágnes 174
 Fehér Gyula 438, 439
 Fehér Ipoly 462
 Fehéri György 533
 Fehérváry Margit 646
 Féja Géza 144, 146, 148, 153, 713, 715—717, 1024
 Fejes Endre 289, 303, 726, 728
 Fejes István 792
 Fejtő Ferenc 237, 249, 759, 825, 845
 Fekete Éva 529
 Fekete Ferenc 381, 382, 384
 Fekete István 541
 Fekete János 684
 Fekete János (gróf) 939—942
 Feliński, A. 210
 Félix, M. 127, 129
 Fényes Szabolcs 171
 Fenyő D. György 907
 Fenyő István 745, 911
 Fenyő László 142, 603
 Fenyő Miksa 142
 Ferenc Ferdinánd (Habsburg) 73
 Ferenc József (császár) 133, 817, 339
 Ferenczy Béni 851
 Ferenczy Noémi 850
 Fesneau, Y. 138
 Fest Sándor 475, 477
 Fichte, J. G. 481, 530
 Firley, M. 519

- Flaubert, G. 110
 Fleischer Béla 484
 Fodor András 537
 Fodor László 166, 170
 Fodor Adrienne 668
 Fogarasi Béla 237, 238
 Folengo, T. 768
 Fónagy Iván 621
 Forcher Irma 648
 Földes Artúr 492
 Földes Imre 166, 489—503
 Földessy Gyula 419, 420
 Földi János 684
 Földi Mihály 142, 144, 146, 150, 151
 Fráter Zoltán 606
 Freud, S. 812, 824, 989
 Fried István 481, 691, 966, 1011
 Fried Margit 642
 Fröhlich, A. E. 526
 Futaky Hajna 380
 Füleki Ádám 309
 Fülöp Antal 523
 Fülöp Géza 547
 Fülöp László 40
 Füsi József 224
 Füst Milán 526, 811, 850

 Gaál Gábor 217
 Gaál György 469, 687
 Gaál Mózes 180, 640, 641, 646, 650, 654, 655, 658
 Gábor Andor 499, 1023
 Gábor Éva 368, 615, 616
 Gách Mariann 222
 Gadamer, H.-G. 1002—1005
 Gáll Ernő 217, 218, 522, 737
 Galamb Sándor 477
 Galambosi Sándor 542
 Galgóczi Erzsébet 122
 Galilei, G. 31—33
 Gálos Rezső 958, 959, 962
 Gálos Tibor 542

 Gara László 428, 431
 Garai István 437, 447, 449
 Garay János 690
 Gard, R. M. du 160
 Gárdonyi Géza 485, 490, 632, 659, 756, 1017, 1023
 Garibaldi 136, 768
 Gautier, M. 600
 Gelei József 553
 Gellért Oszkár 142, 162, 543, 597, 603, 604, 869, 1023
 Geöcze Anna 643, 646
 Géraldy, P. 1017
 Gérando, A. de 140
 Gereben Ferenc 754
 Gerelyes Endre 541
 Gereblyés László 538
 Gerézdi Rabán 585
 Gergei Albert 464, 466, 467
 Gergely VII. (pápa) 31—33
 Germanus Gyula 160
 Gerő György 240, 251, 252, 560
 Geszty Péter 172
 Gimes Miklós 245
 Giono, J. 427, 430
 Giraudoux, J. 220, 720
 Goetel, F. 181
 Goethe, J. W. 232, 238, 455, 468, 471, 477—479, 540, 569, 570, 579, 581, 597, 689, 790
 Gogh, V. van 311, 319, 320
 Goldmark 29
 Goldmann György 831
 Goldziher Ignác 769
 Gombár Judit 542
 Gombos Gyula 733
 Gombos Imre 529
 Gombocz Zoltán 853, 859
 Goncourt fivérek 137
 Gorkij, M. 264, 758
 Gostomsky, S. 519
 Gosztonyi János 307, 308
 Gounod, Ch. F. 135

- Gömbös Gyula 144, 159
 Gömbösné Galamb Margit 642, 646
 Görgey Gábor 31—33, 134, 140, 221, 289, 300, 302, 304, 305, 307, 309, 727
 Görgey Pál 134, 140
 Göring, H. 161
 Görömbei András 738
 Götl Gizella 542
 Grabenko, L. 530—532
 Grandpierre Emil, Kolozsvári 719
 Gránicz Ferenc 758
 Green, J. 720
 Grendel Lajos 523
 Grün, A. 686
 Grünwald, A. 489
 Guarino, da Verona 507
 Gulácsy Irén, P. 146
 Gulyás Pál 38, 459, 547, 658
 Gumpert, Th. 644
 Gundolf, Fr. 231
 Guzmics Izidor 199
 Guyon, J. M. de la Molte- 131, 134
 Gvadányi József 465, 743
 Gyarmathi Miklós 514
 Gyarmathy Zsiga 642
 Gyóni Géza 61—67, 69, 70, 73—77, 538
 Gyöngyösi Gergely 666
 Gyöngyösi István 196, 464
 Györffy István 716
 Györffy Kálmán 306
 Györffy László 300—302
 György Lajos 551
 Győry Dezső 705, 739
 Gyulai Pál 369, 466, 469, 474, 641, 785, 787, 790—793, 805, 806, 972, 973
 Gyurkó László 727
 Gyurkovics Tibor 312, 729
 Habermas, J. 544
 Habicht, von der Hagen és Schall 468
 Habsburg IV. Károly 158
 Hacsiné Barbócz Ildikó 542
 Hafiz, B. 468
 Haiman György 199—201, 510
 Hajnal Anna 719
 Hajnal István 534
 Hajnóczy Péter 289, 297, 298, 311
 Hajós Edit 486
 Halász Előd 1030
 Halász Gábor 511, 606, 718, 730, 1029
 Haller, A. 552
 Harmatta János 662
 Harmath Imre 171, 502, 504
 Hankiss János 128, 130, 132, 136
 Hargittay Emil 511, 1009
 Hárs József 541
 Hárs László 234
 Harsányi Gábor 310
 Harsányi Gréte 643
 Harsányi Zsolt 162, 659
 Hartleben Konrád Adolf 562
 Hartmann, A. von 686, 691
 Határ Győző 604, 733
 Hatvani István 507
 Hatvany Lajos 157, 162, 163, 486, 606, 609, 712, 1019, 1023
 Hauptmann, G. 180, 353, 1017
 Havas Zsigmond 643, 646
 Háy Gyula 167, 440
 Haynau, J. von 127
 Hazai György 195
 Heé Veronika 765
 Hegedüs Gyula 161, 165, 168
 Hegedüs Lóránt 705
 Hegedüs Pál 458, 462, 599
 Hegedüs Sándor 542
 Hegel, G. W. F. 232, 238, 267, 808, 1005
 Heine, H. 686, 689
 Heller Ágnes 723

- Heller Bernát 769
 Helm, K. 644
 Heltai Gáspár 213
 Heltai Jenő 69
 Hemar, M. 181
 Hemingway, E. 258, 756
 Herczeg Ferenc 145, 485, 489,
 493, 502, 602, 756, 1017,
 1023
 Herder, J. G. 481
 Hermann Richárd 168
 Herman Ottó 691—694
 Herman Ottóné 646
 Hernádi Gyula 726
 Herepei János 508
 Hertz, B. 181
 Hervay Gizella 734
 Hevesi Sándor 167
 Heyne, Ch. G. 467
 Hiadlovsky Valér 177
 Hidas Antal 451, 538
 Hildegard, M. 489
 Himmler, H. 161
 Hispalensis, I. 662
 Hitler, A. 160, 161
 Hoffmann, E. T. A. 479
 Hoffmann Ottó 228, 229
 Hofmannsthal, H. von 811, 812
 Holbach, P.-H. 481
 Hollók Imre 746
 Homérosz 275, 277, 459, 597
 Homonnai Béla 973
 Horatius, F. Q. 444, 967—971
 Hopp Lajos 195, 207, 742—744,
 746, 747
 Horváth Anna, Sz. 195
 Horváth Árpád 168
 Horváth Béla 437
 Horváth Cyrill 190
 Horváth Ildikó 537
 Horváth Iván 585—592
 Horváth János 203, 466, 474, 534,
 660, 664, 665, 671, 766, 769,
 770, 859, 1024
 Horváth Károly 477—479, 694—
 697
 Horváth Konstantin 958
 Horváth Márton 233, 241—246,
 250, 252, 253, 256, 258, 259,
 825, 829, 830, 831, 833, 836—
 850
 Horváth Zoltán 155, 163
 Horthy Miklós 164, 444, 829, 830,
 836, 837
 Hubay Miklós 218—224, 312,
 726
 Hugo (barát) 122
 Hugo, V. 581, 975, 1017
 Hunyadi Dalma 697, 698
 Husarski, W. 182
 Husz János 35
 Huszárik Zoltán 110
 Ibn Ezra, A. 518
 Ibsen, H. 186, 353, 726, 1017,
 1018
 Ignác Rózsa 214
 Ignotus Pál 154, 169, 186, 487,
 712, 730, 845
 Ilia Mihály 458
 Illés Béla 721
 Illés Endre 46, 54, 56, 221, 1016,
 1019
 Illés László 759
 Illyés Gyula 142, 148, 154, 221,
 224, 227, 256, 289, 301, 305,
 441, 444, 447, 448, 522, 523,
 542, 597, 602, 603, 605, 606,
 608, 677, 713, 714, 716, 733,
 756, 772, 843—845, 850, 877
 Imrédy Béla 159
 Ipolyi Arnold 634—636
 Irving, W. 569, 575
 István (király) 197, 637
 Isaak, J. 518
 Istvánffy Miklós 674
 Ivánkay Vitéz Imre 557
 Iványi Emma 195

- Jakó Zsigmond 509
 Jákó János 162
 Jákó Márton 300
 Jakubiuk, J. 744
 Jancsó Elemér 217, 959
 Jankovich Ferenc 603, 604
 Jankovits György 537
 János István 677
 Janson, A. 510
 Jány Gusztáv 291
 Janus Pannonius 123, 125, 506,
     1022
 Jarno, J. 498
 Jász István 301
 Jászi Oszkár 172, 772, 814
 Jászai Mari 310, 492, 493
 Jászai Rezső 462
 Jávor Pál 168
 Jean, P. 481
 Jedlik Ányos 199
 Jékei Aladár 485
 Jékely Zoltán 719, 732
 Jékey Ferenc 713
 Jelenits István 190
 Jemnitz Sándor 851
 Jenny, L. 501
 Ježnek, T. T. 209
 Jézus 226
 Jicchoki, S. 518
 Jócsik Lajos 705
 Jókai Anna 302, 303, 645, 650
 Johan, II. 520
 Jordanes 632–639
 Jósika Miklós, báró 577, 583, 999,
     1023
 Josintzi Sándor, B. 553
 József, II. 35, 339
 József Attila 142, 144, 163, 227,
     232, 251, 256, 314, 603, 606–
     609, 708, 764–766, 825–828,
     831–833, 835–841, 843–851,
     855, 916, 917, 920, 921, 928–
     930, 1023, 1024
 József Farkas 157, 162, 172, 759
 Jókai Mór 45, 59, 91, 190, 507,
     539, 577, 632, 634, 659, 688,
     756, 975, 999, 1023
 Juhász Dezső 541
 Juhász Ferenc 537, 592, 604, 863,
     869
 Juhász Géza 146, 154
 Juhász Gyula 61–63, 167, 225,
     457, 459, 461, 482, 485, 486,
     598, 603, 605, 607, 612, 677,
     714, 717, 1022, 1023
 Juhász Margit 462
 Juhász Péter 592
 Julow Viktor 507
 Justus, L. 506
 Kabdebó Lóránt 541, 606
 Kabos Gyula 500
 Kaczér Illés 769
 Kádár Jolán lásd Pukánszkyne
 Kádár Lajos 541
 Kaden-Bandowski, J. 180, 181
 Kafka, F. 686, 1029, 1030
 Kaffka Margit 486, 525–528,
     643, 756
 Kaiss Péter 462
 Kakasy Éva 692
 Kalmár János 195
 Kálvin, J. 610
 Kamarás István 755, 759
 Kant, I. 235, 481, 595
 Kántor Lajos 734
 Kányádi Sándor 214
 Kaposvári Gyula 637
 Karácsony Sándor 853
 Karádi Éva 529
 Kárász Judit 700
 Kardos László 169
 Kardos Tibor 464, 466, 467, 506,
     678, 1029
 Karikás Frigyes 772, 1024
 Karinthy Frigyes 118, 146, 154,
     166, 169, 221, 256, 259, 289,
     301, 302, 643, 726, 728, 811

- Karl, M. 238
 Kármán József 339, 566
 Károlyi Amy 214, 221
 Károlyi István 389, 468
 Károlyi Mihály 162, 163, 224, 772
 Kárpáti Aurél 142, 169, 213, 538
 Kapisztrán János 193
 Kaprinai István 199
 Kasprowicz, J. 176
 Kassák Lajos 1, 150, 256, 426—429, 431, 433—436, 603, 606, 719, 730, 770, 828, 829, 839, 851, 863, 1023
 Katona Ilona, M. 643, 646
 Katona Imre 469, 694
 Katona József 35, 221, 539, 965
 Katona Lajos 190
 Kazimir Károly 223
 Kazinczy Ferenc 175, 199, 202—204, 388, 469, 478, 479, 506, 507, 512, 555—558, 676, 684, 688, 690, 748, 749, 957, 964, 965, 1022
 Kazinczy Gábor 690, 743, 745, 746
 Kecskés András 617—630
 Kelevéz Ágnes 605
 Kelemen László 730
 Keleti László 165
 Keleti Márton 650, 721
 Kellér Andor 162, 167, 169, 172
 Kemény Augusztá 214
 Kemény Simon 164
 Kemény Zsigmond 468, 539, 577, 804, 976, 1023
 Kende Zsigmond 419, 674
 Kenyeres Zoltán 731, 732
 Kép Géza László 559
 Képes Géza 537
 Kepler, J. 377
 Kerék Imre 604
 Kerényi Ferenc 289, 697, 958, 959, 962, 1012
 Kerényi Grácia 300, 302
 Keresztury Dezső 536, 596, 603, 604, 811, 967, 971, 972
 Kertész Dániel 716
 Kertész Erzsébet 643, 651
 Keserü Bálint 673
 Keszi Imre 233
 Keszthelyi Zoltán 538, 873, 874
 Keveházi Katalin 672
 Kierkegaard, S. 686
 Kimhi, D. 518
 Király Ernő 499
 Király Erzsébet 1005, 1008, 1009
 Király György 1006
 Király István 759, 760, 811
 Királyfalvi Béla 529
 Kilián István 678
 Kis János 555, 556, 728, 959, 960
 Kisfaludy Károly 140, 465, 469, 472, 568, 577, 688, 705
 Kisfaludy Sándor 199, 746
 Kispéter András 61, 528, 538, 541
 Kiss Endre 824
 Kiss Géza 714
 Kiss János 199
 Kiss József 69, 602, 685, 769
 Kiss Károly 744, 746
 Kiss Lajos 716, 717
 Kiss Miklós 510, 511
 Kiss Tamás 731, 732
 Klapka György 134
 Klaniczay Tibor 585, 674, 675, 1009
 Klein, J. S. 597
 Kner Imre 145, 150
 Kniezsa István 664
 Knittel, J. 659
 Kodály Zoltán 456, 458, 482, 753, 850
 Kodolányi János 142, 143, 144, 146, 150, 154, 716, 1024
 Kodolányi József 705
 Kohlbach Bertalan 769
 Kolakowski, L. 531

- Kolozsváry-Borcsa Mihály 159
 Koltay-Kastner Jenő 767, 768
 Komáromy András 705
 Komáromi Gabriella, F. 659
 Komáromi János 146
 Komjáthy Jenő 1001
 Komlós Aladár 79, 81, 455–457, 845, 974, 975, 989
 Komor Ilona 689
 Kon, I. Sz. 722
 Kondor György 831
 Konrád György 764
 Kontra Györgyné 539–541
 Kónya Lajos 442, 869, 872–874, 877
 Konyorcsik János 540
 Kopčan V. 195
 Kornis Mihály 221, 297, 298
 Korvin Sándor 730
 Kós Károly 211–215, 217
 Kósa László 692, 694
 Kosáry Emmy 499
 Kosáryné Réz Lola 643, 648, 650, 653, 654, 658
 Kościuszko T. 208
 Kossán Klára 142
 Kossuth Ferenc 492
 Kossuth Lajos 33, 131, 133, 134, 137, 139, 140, 156, 183, 340, 347, 768, 911, 912, 1012, 1013
 Koszta József 850
 Kosztolányi Dezső 2–6, 8–10, 12, 13, 17, 18, 20, 21, 142, 146, 154, 162, 166, 167, 171, 175–188, 224, 226, 315, 316, 319, 598, 603, 677, 697, 698, 699, 750, 811–816, 818–824, 841, 860
 Kotzebue, A. von 568, 575
 Kovács Ágnes 742
 Kovács Endre 128, 131, 744–746
 Kovács Győző 218, 524, 741
 Kovács Imre 713, 715, 716
 Kovács István 211
 Kovács József 541
 Kovács Magda 415
 Kovács Margit 850
 Kovács Márta 199
 Kovács Sándor Iván 674–676, 1005–1007, 1009
 Kovács Sándor, V. 191, 193
 Kovacsóczy Farkas 481
 Kovalovszky Miklós 419, 420, 751
 Kozma Andor 705
 Kozocsa Sándor 178, 745
 Kölcsey Ferenc 199, 415–417, 467, 478, 566, 676, 744, 790, 791, 908, 909, 911, 912, 914, 1009–1011
 König-Király Péter 462
 Köpeczi Béla 128, 195, 758
 Körmendy János 500
 Kőszegi Imre 655
 Köteles Pál 306
 Kraljević, M. 742
 Kraus, K. 812, 821
 Krauss, W. 820
 Krausz Mihály 498
 Kretzoi Miklósné 510
 Krieger, Murray 783
 Krisztus 320
 Krleža, M. 524, 729
 Krúdy Gyula 45, 167, 170, 541, 642, 649, 650, 719, 720, 756, 811, 817, 856, 973, 1014
 Krupszkaja, N. 869
 Kubinyi Ernő 171
 Kuczka Péter 492, 869–871, 875, 877
 Kulcsár Júlia, V.
 Kulcsár Péter 193, 670
 Kulcsár Adorján 547
 Kulin Katalin 536, 537
 Kun József 598, 599
 Kun Miklós 615
 Kuncz Aladár 217
 Kunfi Zsigmond 814

- Kunszery Gyula 1022
 Kustos Lajos 536
 Kuthy Lajos 583, 1023

 Laczkó András 504, 594
 Laczkó Géza 142, 538
 Laczkó Márta 643, 648, 650
 Ladányi Sándor 509
 Lafontaine, A. 537, 575
 Lakatos György 174
 Lakatos István 864—866
 Lakatos László 155, 157—174
 Lakner Artúr 657
 Lamartine, A. de 137
 Lambrecht Kálmán 142
 Lánczy Leó 164
 Lánczy Margit 154
 Landerer 563
 Landerer, H. 351
 Láng Gusztáv 734
 Langer, F. 184
 Lasitius, J. 518
 Lask 231
 Lator László 537
 Laude, A. 427
 Lechner Ödön 212
 Gentil, P. le 590, 591
 Légrády Imre 705
 Lehr Albert 705
 Lele József 458
 Lelkes István 136
 Lenau, N. 686, 687, 690
 Lengyel Dénes 539, 542
 Lengyel Ernő 164
 Lengyel József 301, 532, 1024
 Lengyel Laura 642
 Lengyel Menyhért 166, 180, 221,
 224, 489
 Lenin, V. I. 231, 238—240, 244,
 269, 272, 274, 758, 869
 Lendvai Ildikó 538
 Leonov, L. 264, 265
 Lessing, G. E. 543
 Lesznay Anna 146, 532, 772

 Lévai Botond 542
 Libegyinszkij, J. N. 263
 Ligeti Jenő 154
 Ligeti Magda 700
 Lipót, I. 307
 Lipsius, J. 771
 Loósz István 466, 824
 Lovas Ilona 135
 Lovass Gyula 609, 720, 721
 Lovassy László 339, 911, 1024
 Lovik Károly 40—58, 640, 655,
 656, 658
 Lődi Ferenc 869, 874—877
 Löhner-Beda, F. 489
 Lőrincze Lajos 753
 Löw Eszter 461
 Löw Immanuel 461, 769
 Lukács György 116, 167, 231,
 235—246, 248, 251—255,
 257—267, 269—288, 353—367,
 369, 461, 482, 485, 487, 488,
 528, 530, 694, 723, 757, 758,
 763, 811, 822, 823, 825, 826,
 829, 830—839, 841—844, 846,
 850
 Lukács Imre 871
 Lukácsy Sándor 415
 Luskin, A. 178
 Łukaszkiewicz, Cz. 177
 Luther, M. 610
 Lux Terka 642, 654

 Machiavelli, N. de B. 768
 Madách Imre 221, 224, 358, 359,
 368—372, 374, 377—379, 540,
 597, 694—697, 1023
 Madarassy László 646
 Madarász Flóris 956
 Madas Edit 668
 Mádl Antal 685
 McCarthy, M. 645
 Magger, P. 198
 Magris, Cl. 824
 Magyar Elek 159

- Magyar Gyula 643
 Magyar István 707—710
 Magyar Miklós 537
 Magyar Tibor 171
 Magyar István 514
 Magyarosi Tökés János 382, 385, 386
 Magyary-Kossa József 932, 938, 939
 Mailáth János 469, 470, 687, 688
 Majakovszkij, V. V. 444
 Major Máté 254
 Major Tamás 850
 Majoros András 389
 Majthényi György 142
 Makai-Petrovics György 161
 Makay Gusztáv 215, 766, 767
 Makay Margit 168
 Makkai Sándor 217, 712
 Makarenko, A. S. 366
 Maksay Ferenc 194
 Málnási László 680
 Malraux, A. 427, 430
 Mandelli, A. 307
 Mándi Sámuel 553
 Mándi Péter 754
 Mann, Th. 231, 243, 328, 532, 720, 756
 Márai Sándor 142, 233, 256, 705, 841
 Marafkó László 454
 Marchwitza, H. 285
 Marcin, K. 210
 Marék Dénes 716
 Márki Sándor 127, 205
 Markos András 680, 681
 Markovits Györgyi 771, 772
 Márkus László 492
 Marlitt, E. 644, 658
 Martinkó András 539, 685
 Martinovics Mihály 135, 426
 Marton Sándor 160
 Marx, K. 42, 165, 167, 271, 281, 369, 430, 530, 848
 Masaryk, Th. 164
 Massenet, J. E. F. 135
 Máté J. György 606
 Máté Károly 551
 Mátrai László 718
 Mátray Gábor 678
 Matthew, A. 781
 Matthias, Gl. 516, 518, 520
 Mátyás (király) 128, 138, 506, 742
 Maurus, T. 509
 Maupassant, G. de 135, 221
 Medgyes Béláné 542
 Medgyessy Ferenc 851
 Medgyesy Pál 508
 Mednyánszky Alajos 687, 689
 Mednyánszky Cézár 138
 Meignan, V. 132
 Meissner, A. G. 686
 Melczér Tibor 609
 Melocco Miklós 120
 Méhes Sámuel 335, 340
 Mérei Ferenc 234
 Mérey Sándor 914
 Mérimée, P. 135
 Mester Sándor 157
 Mészáros Ignác 959
 Mészáros István 529
 Mészáros Lázár 134
 Mészöly Dezső 289, 309
 Metastasio, P. 507
 Mezei József 40, 695
 Mezey László 534, 667, 683
 Mezei Márta 541
 Michaelis, K. 658
 Michaud, C. 195
 Mickiewicz, A. 128, 139, 745
 Mihail, S. 278—284
 Mihályfi Ernő 161, 164, 708
 Mihályi Gábor 221
 Mikes Kelemen 146, 213
 Mikes Lajos 144, 150, 157, 164, 178
 Mikes Margit 145, 151

- Miklós Andor 157—159, 163, 164, 705
 Mikó Imre 217
 Mikó Krisztina 606
 Mikszáth Kálmán 45, 59, 304, 656, 659, 756, 769
 Milkó Izidor 84
 Miłkowski, Z. 209
 Milne, A. A. 756
 Milton, H. J. 375
 Misztótfalusi Kis Miklós 465
 Mitchel, J. H. 181
 Mohácsi Jenő 180, 181
 Mohácsy Károly 539
 Mohamed, IV. 307
 Moholy-Nagy László 772
 Moldova György 769
 Molière, J. B. 1017
 Molnár Albert 507
 Molnár Ferenc 158, 162, 165—167, 489, 502, 643, 811, 1023
 Molnár János 743
 Molnár Judit 202
 Molnár Máté 536
 Molter Károly 214
 Montesquieu Ch. 130
 Móra Ferenc 154, 632—639, 643, 659, 717, 1024
 Móricz Zsigmond 142, 144, 149, 154, 166, 213, 221, 224, 438, 489, 527, 541, 643, 659, 702—706, 717, 756, 814, 967, 1023
 Morison, St. 200
 Mozart, W. A. 479, 614
 Mukařovský 763
 Munkácsy Mihály 135, 831
 Murányi-Kovács Endre 868
 Musil, R. 822, 824
 Mussolini, B. 160, 161
 Müller Péter 111, 309
 Nádas Péter 221, 289, 297—299
 Nádasdy Ádám 420
 Nádasdy Kálmán 419
 Nádasdi Péter 165
 Nádor Mihály 171
 Nagy Endre 643, 648
 Nagyfalusi Tibor 542
 Nagy Géza 509
 Nagy Gyula 714
 Nagy István 217
 Nagy Izabella 154
 Nagy József 426
 Nagy Lajos 68, 142, 145, 150, 256, 715, 850
 Nagy László 118, 122, 123, 194, 227, 452, 626, 637, 638, 756
 Nagy Méda 641, 643, 652, 655
 Nagy Miklós 539—541
 Nagy Pál 316, 344, 345
 Nagy Péter 468, 702, 707, 712, 1023, 1025
 Nagy Sándor 678
 Nagy Sándor Kálmán 601
 Nalácz József 555
 Napóleon, B. 159, 210
 Naruszewicz, A. S. 744
 Naukrantz, K. 285
 Nedeczky Elek 745
 Négyesy László 203, 674
 Nemes Nagy Ágnes 118, 592
 Nemeskürty István 129, 170, 291, 536
 Neményi Lili 168
 Német József 536
 Németh Andor 722, 730, 825, 845
 Németh Antal 168
 Németh G. Béla 40, 56, 369—371, 373, 376, 379, 380, 609, 611
 Németh László 22—31, 34—39, 146, 149, 220, 225, 233, 256, 301, 441, 454, 608, 726, 756, 841
 Németh S. Katalin 536
 Nero 168
 Nestroy, J. 473
 Neuser, A. 518
 Newton, I. 21
 Nietzsche, F. 277, 686, 1030

- Nil (Dapsy Gizella) 65, 643, 646
 Nizan, P. 427, 430
 Nógrádi László 646
 Norwid, C. K. 764
 Novák László 538
 Novalis, Fr. von 689

 Nyikita, E. D. 269
 Nyíry István 389
 Nyíró József 213

 Oates, J. C. 645
 Ocskay Kornél 458
 Oláh Gábor 1023
 Olevianus, C. 518
 Oltvai Ferenc 1024
 Oltványi Ambrus 538
 O'Neill, E. 28
 Orbán Balázs 127
 Orbók Attila 171
 Orczy Lőrinc 507, 684, 743
 Orosz János 122
 Orosz László 539
 Országh László 510
 Ortutay Gyula 614, 741
 Osvát Ernő 486, 526, 606
 Otrokocsi Foris Ferenc 465
 Ottlik Géza 120, 316, 318
 Óvári Benedek 519
 Ovidius, N. P. 192, 468

 Örkény István 94, 95, 99, 103,
     106, 108, 110, 111, 118, 222,
     289—294, 296, 297, 301, 302,
     722—725, 727, 728
 Őri Fülep Gábor, T. 552

 Pál (apostol) 592
 Pál József, N. 733
 Paleologus, J. 519
 Pálffy Sámuel 576
 Pálffy Pálné 648, 649
 Palló Imre 154
 Pálmai Kálmán 536—538, 541

 Palóczi Edgár 745
 Palóczi Horváth Ádám 507, 743,
     964
 Pálosy Éva 646
 Palotai Boris 538, 650
 Pais Dezső 203, 664, 753
 Pakots József 141—144, 150
 Pákozdy László Márton 517
 Pándi Pál 539, 759
 Panfjorov, F. J. 279, 280, 282—
     284
 Papp Ferenc 58
 Papp János 939
 Papp Viktor 526
 Parkinson, G. H. R. 529
 Paruta, N. 519
 Páskándi Géza 290, 306, 728, 734
 Pásztor Árpád 81, 92, 93
 Pásztor József, M. 155, 163, 760
 Pataki Gábor 291
 Pazár Béla 599
 Pázmány Péter 513—515
 Paul, J. 566, 567, 570—572, 574,
     581
 Paulay Ede 474, 696
 Paulhan, J. 427, 433
 Péchy-Horváth Rezső 142
 Peitieu, G. de 589—593
 Penavin Olga 741, 742
 Perényi Erzsébet 536
 Perl Ödön 462
 Perse, S.-J. 597
 Perzyński, St. 181
 Pesti Ernő 703
 Péter Katalin 195, 196
 Péter László 167, 463, 617, 718,
     1025
 Péterffy Ida 536
 Pethő György 308, 536
 Pethő Sándor 142
 Pethő Zsoltné 542
 Petneki Áron 195
 Petőfi Sándor 61, 118, 130, 134,
     139, 147, 167, 232, 256, 444,

- 447, 458, 493, 597, 627, 629,
630, 688—694, 756, 790, 826,
836, 838, 843, 849, 850, 914,
967, 970, 971
- Petrarca, Fr. 472, 1006
- Petri Mór 419, 420
- Petri-Pick Lajos 462
- Petronius, G. A. 821
- Petrőczy Kata Szidónia 536
- Pfiffer Izsák 769
- Pick Margit 462
- Pilinszky János 218, 314—334,
592, 720, 721, 756
- Pintér Jenő 145
- Pirandello, L. 28, 37, 222, 1017,
1018
- Piskolti István 464
- Piszarevics Sándor 675
- Platón 192, 459
- Plehanov, G. V. 273, 274, 280
- Podmaniczky Frigyes 1012,
1014—1016
- Podnorska-Okolów, St. 182
- Poe, E. A. 698
- Pohl, O. 263
- Pók Lajos 613
- Pomogáts Béla 215—217, 731
- Ponori Thewrewk József 338
- Popper Ferenc 537
- Porebowicz, E. 177
- Pórtelky Magda 525, 528
- Porter, H. E. 648
- Poszler György 231
- Prométheusz 824
- Prospers, R. 484
- Proust, M. 165, 258, 611
- Prudhomme, S. 187
- Przerwa-Tetmajer, K. 176
- Przesmycki, Z. 176, 177
- Przybyszewski, St. 176
- Pukánszky Kádár Jolán 473,
474, 958, 959
- Pulszky Ferenc 688
- Purcsi Barna Gyula 1019—1021
- Puskin, A. Sz. 762, 765
- Pyrker László 690
- Pünkösti Andor 142
- Püski Sándor 438
- Rába György 594, 597, 599, 605,
612
- Rabelais, Fr. 765
- Rác Aladár 850
- Rác István 194
- Ráday Gedeon 344, 684
- Radnóti Miklós 2, 227, 536, 597,
603, 614, 615, 697, 699, 700,
701, 708, 730, 731, 1023
- Radó György 178, 745
- Raimund, F. 473
- Rajk László 296
- Rajnis József 199, 684
- Rákóczi Ferenc, II. 138, 742, 748
- Rákóczi György, I. 194, 508
- Rákosi Jenő 62—65, 70, 73
- Rákosi Mátyás 237, 239—241,
247, 248, 250—252
- Rákosi Szidi 500
- Rameau, J. Ph. 905
- Rechtne Bauer Zsófia 483
- Rédey Tivadar 142, 145, 154, 169
- Reich Emil 811
- Reininger, R. 811
- Reisinger Ferenc 162
- Reisinger János 609, 610
- Rejtő Jenő 756
- Remenyik Zsigmond 716
- Révai József 205, 235, 236, 242,
246—248, 250—253, 255—259,
826, 829, 831—833, 835, 839,
842, 845, 849, 850
- Révai Miklós 684, 749
- Révész Géza 615, 616
- Reviczky Gyula 69, 649, 814
- Réz Pál 537, 702
- Reychman, J. 744
- Reymont, W. St. 176
- Rhoden Emmy 644, 650

- Rickert 231, 235
 Riedl Frigyes 475, 1022
 Rikóti Mátyás 962
 Rilke, R. M. 6, 699, 811, 812
 Rimay János 506
 Rimócziné Hamar Márta 639, 972
 Rippl-Rónai József 605
 Ritoók Emma 532
 Ritoók János 468
 Rittner, T. 178—180
 Robespierre, M. F. 377
 Roboz Andor 646
 Roger, R. 427
 Roguski, P. 207, 208
 Rolla Margit 525—528
 Rolland, R. 427, 430
 Romans, J. 427, 430
 Rónai Mihály András 174, 463
 Rónay László 537, 719, 722, 731
 Rónay György 40, 45, 453, 609, 611, 718—721, 730
 Rösmann 270
 Rosonczy Ildikó 1014
 Rosztoky Éva 527
 Rot Sándor 521
 Rózsa György 121
 Rousseau, J.-J. 42, 130
 Rousselot, J. 427
 Roussin, A. 219
 Rudas László 235, 237, 238, 240, 242, 251, 252, 253, 255
 Rudnyánszky Gyula 646
 Rummy Károly György 689
 Ruszoly József 1024
 Ruzsiczky Éva 203
 Sándor, I. (cár) 210
 Sándor Iván 22
 Sándor Leopold 552
 Sáfrán Györgyi 175
 Sággy Ferenc 202—205
 Saint-Exupéry, A. de 516, 654
 Saint-Just, L-A-L. de 377
 Salamon Ernő 1024
 Salamon Ferenc 785, 791
 Sallay Imre 463, 464, 474
 Sallustius, C. G. 192, 551
 Salusinszky Imre 164
 Sánta Ferenc 118, 756
 Sarbak Gábor 668
 Sárdi Margit, S. 536, 683
 Sardou, V. 135
 Sarkadi Imre 221, 222, 224, 301, 726—728
 Sárközi György 456, 719, 1024
 Sárosi Gyula 744—747, 1023
 Sas Ede 656
 Sas Péter 211, 214, 215
 Sassy Csaba 142
 Sassy Szabó Attila 525, 526
 Sava, G. 659
 Savonarola, H. 672
 Schedel Ferenc lásd Toldy Ferenc
 Schedius Lajos 467, 474, 481, 688, 689
 Scheiber Sándor 517, 764, 768
 Schelken Pálma 692
 Schelling, F. W. J. 481
 Schikaneder, E. 473, 479
 Schiller, Fr. 24, 480, 580, 581, 1017
 Schimberg, Th. 516—520
 Schlegel, Fr. 481
 Schlegel, A. W. 964
 Schnitzler, A. 812, 813, 819, 1017
 Schopenhauer, A. 686
 Schönborg, A. 824
 Schöppflin Aladár 40, 56, 58, 142, 145, 148, 169, 606, 720, 1000
 Schöppflin Gyula 145
 Schrenk, J. 675
 Schwajda György 221, 312
 Scott, W. 569, 570, 581
 Sebestyén Gyula 692
 Sébillet, Th. 588
 Sebő Lajos 541

- Sebők Zsigmond 641
 Segal, J. 652
 Seidler Imre 531
 Selmeczi Tibor 310
 Semper, J. 184
 Seneca, L. A. 192, 477
 Seres József 974
 Serey Éva, Á. 887
 Shakespeare, W. 21, 160, 222, 233, 374, 471, 474—477, 581, 597, 650, 729, 1017
 Shaw, B. 286, 287, 1017, 1018
 Shelley, P. B. 471
 Sienkiewicz, H. 186, 187
 Sieroszewski, A. 209
 Sik Sándor 850
 Simai Ödön 203
 Simon Jolán 427, 431
 Simon Károly 542
 Simon István 542
 Sin Edit 542
 Sinka Endréné 229
 Sinka István 438, 439, 715, 716
 Sinkó Ervin 236, 249, 532
 Sipos Gyula 224—227
 Sipos Lajos 128, 613
 Siri, V. 1007
 Skrynecki 208
 Sobri Jóska 915
 Socinus, F. 519
 Sófalvi József 553
 Solt Andor 468, 1011
 Soltész Erzsébet 510
 Soltész Zoltánné 201
 Sólyom László 301
 Somfay Margit 643, 646
 Somlay Artúr 168, 850
 Somló István 419, 420
 Somlyó György 597
 Somlyó Zoltán 142
 Sommer, J. 519
 Somogyi Ágnes, W. 605
 Somogyi Imre 716
 Somogyi Kálmán 420
 Sonnenfels, J. 339
 Soós György 309
 Soós László 720
 Soóky Margit 640
 Sós Endre 501
 Sötér István 369, 371, 372, 375, 376, 539, 605, 718—720, 915, 974
 Spencer, H. 471
 Spengler, O. 502
 Spinoza, B. 519
 Spiró György 221, 289, 297, 307, 308, 729
 Ständeisky Éva 825
 Staud Géza 468, 473, 677
 Steinbeck, J. 258
 Steiner, G. 529
 Steinert Ágota 916, 1012, 1014
 Stella Adorján 170, 171
 Stendal, H. B. 756, 978
 Sternberg János 734
 Sterne, L. 765
 Stettner-Zádor György 479, 480
 Stoll Béla 199, 539, 593
 Strindberg, J. A. 1017
 Strobel, G. W. 207
 Styevó András 177, 178
 Sudermann, H. 1017
 Sue, E. 132
 Suetonius, T. G. 192
 Sumonyi Zoltán 221
 Supervielle, J. 720
 Supka Géza 142
 Surányi József 157
 Sutton, Sh. 321
 Sükösd Mihály 682
 Sütő András 119, 121, 306, 541, 727, 734, 737, 756
 Swinburn, Ch. A. 597
 Sylvanus, J. 518
 Szabédi László 730
 Szabics Imre 536
 Szablyár Ferenc 767

- Szabó Dezső 146, 441, 526, 527,
 706, 712, 1023, 1025
 Szabó Ferenc 609, 702
 Szabó Lőrinc 142, 145, 146, 153,
 154, 167, 197, 444, 475, 542,
 597
 Szabó Magda 312, 645, 650, 726
 Szabó Pál 144, 145, 148, 715, 721
 Szabó Zoltán 603, 719, 931
 Szabó Zsolt 711
 Szabó László, Cs. 219, 733
 Szabó László, Z. 537
 Szabolcsi Miklós 463, 537
 Szabolcska Mihály 69, 859
 Szabóné Nogáll Janka 641
 Szajbély Mihály 543
 Szakály Ferenc 194
 Szakolczay Lajos 733—735
 Szalatnai Rezső 538
 Szántó Rudolf 164
 Szántó Tibor 595, 596
 Szarvady Frigyes 135
 Szász Anna Mária, H. 702
 Szász Ferenc 812
 Szász Gerő 792
 Szász Imre 221
 Szász István 214
 Szász Károly 712, 791, 805
 Szász Gizi 848
 Szauder József 40, 49, 58, 59, 203,
 205, 479, 481, 1007, 1009, 1010
 Szauder Mária 960
 Széchényi Ferenc 31—33, 35, 382,
 572, 688, 743
 Széchényi István (gróf) 183, 336,
 337, 339, 341, 351
 Széchy Károly 674
 Szeder Fábán 199
 Szederkényi Anna 647, 655, 656
 Szegedi Ila 650
 Szegedi István 142
 Szegedy-Maszák Mihály 373
 Székely Aladár 605
 Székely János 312
 Székely Mihály 850
 Szekfű Gyula 534
 Széles Klára 1001
 Szelistei N. László 199
 Szemere Bertalan 387—390,
 907—912, 914, 915
 Szemere Miklós 705
 Szemere Pál 199, 910, 912, 913
 Szenczi Molnár Albert 213, 506,
 508, 672, 748
 Szendrey István 194
 Szendrey Júlia 536
 Szent Ágoston 597, 609, 610
 Szent-Györgyi Gellért 551
 Szent István 132, 212
 Szentiványi Károly 344
 Szent-Ivány József 154
 Szent László (király) 73
 Szentmihályiné Szabó Mária 641,
 643, 653
 Szerb Antal 649, 718—720, 729,
 730, 1024, 1029
 Szerdahelyi István 631, 930, 1005
 Szép Ernő 164, 167, 314—319,
 329, 538, 602, 603, 1017,
 1019—1021
 Szigethy Gábor 352, 563, 538
 Szigethy Vilmos, Sz. 460, 482
 Szigligeti Ede 1013
 Szijártó István 224—226
 Sziklay János 142, 558
 Sziklay László 260, 745
 Szilády Áron 190
 Szilágyi István 735
 Szilágyi Domokos 604
 Szilasi Vilmos 29, 606, 608, 612
 Szili József 759
 Szili Leontin 646
 Szilvási Lajos 756
 Szinnyei Ferenc 974, 983
 Szinnyei József 464
 Szokolay Károly 864
 Szókratész 459
 Szomorj Dezső 811

- Szondy György 640, 658
 Szöri József 459, 462
 Szőnyi Benjámin
 Sztálin, J. V. 529, 861
 Szüdi György 871

 Tábori Piroska 643, 646, 647, 656
 Táborny Róbert 643, 646
 Takács József 542, 678
 Takács Péter 419, 1011
 Takáts Gyula 453, 729—733
 Talenti, Cr. 1008
 Tamás Anna 541
 Tamás Attila 117
 Tamási Áron 142, 154, 220
 Táncsics Mihály 340, 342, 344—352, 538, 1023
 Tanner Ilona lásd Török Sophie
 Tandori Dezső 1, 334, 764, 1021
 Tar Ilona 292
 Tarján Tamás 224, 303, 725, 728, 729
 Tarnai Andor 205, 660, 661, 663—667, 771
 Tarnóc Márton 513—515, 536
 Tápay-Szabó László 164
 Tasi József 607
 Tasso, T. 471, 507, 1007, 1068
 Taxner-Tóth Ernő 481, 1010, 1011
 Tate, A. 783
 Taylor, J. 757
 Téglás János 600, 601, 603, 604
 Telbizov, K. 195
 Telcs Péter 146, 150
 Teleki László (gróf) 340, 341, 382, 385
 Teleki Mihály 511
 Teleki Sámuel 940, 941
 Teleky József 388, 467, 511, 512, 684
 Temesvári Pelbárt 190—193
 Tersánszky Józsi Jenő 142, 146, 154, 256, 259, 489, 494, 1023
 Teslér László 474
 Tessitori Nóra 601
 Tetmajer 176—178
 Thaly Kálmán 208
 Thienemann Tivadar 1026—1030
 Thököly Imre 194—196
 Thurzó Gábor 718—721
 Thury Zsuzsa 643
 Tichy Tünde 542
 Tieghem, P. van 589
 Timkovics Pál 668
 Tiszay Andor 848
 Tisza Lajos 452
 Tito, J. B. 238
 Toldalagi Pál 721, 731, 866
 Toldy Ferenc 199, 203, 205, 463, 469, 478, 538, 583, 743, 745, 746, 790, 793, 794, 1011
 Tolnay Dali János 508
 Tolnay Gábor 505—509, 511, 512, 536, 537, 539
 Tolnai Lajos 1023, 1025
 Tolnai Ottó 302
 Tolnai Vilmos 203
 Tolsztoj, A. Ny. 137, 186, 262, 273—277, 284, 328, 834, 1017
 Tompa József 753
 Tompa Mihály 1023
 Tompa Sándor 691—693
 Tompa Z. Mihály 311
 Torricelli, A. 33, 462
 Tormay Géza 498
 Tótfalusi Kis Miklós 199—201, 508—511
 Tóth András 679
 Tóth Árpád 603, 606
 Tóth Béla 541
 Tóth Dezső 469
 Tóth Gyula 874
 Tóth Rezső 648
 Tóvölgyi Margit 462
 Toussaint, D. 672
 Tömörkény István 74
 Török Endre 319, 323

- Török Gyula 720
 Török József 668
 Török Sophie 596, 601—603, 606, 617
 Törzs Jenő 498
 Tóttös Gábor 598
 Tőzsér Árpád 523, 524, 740
 Trakl, G. 811
 Tremellius, I. 518
 Treugult, St. 207
 Triolet, E. 160
 Trócsányi Zsolt 195
 Trude, R. 288
 Turán Róbert, B. 297
 Turczel Lajos 738—740
 Turgenyev, I. Sz. 135
 Turnai Lajos 154
 Túróczi-Trostler József 471, 477—480, 685, 689
 Tutsek Anna 641—643, 646, 650, 652, 653, 658, 659
 Tüköry Lajos 768
 Türr István 135, 768, 1015

 Ugron Gábor 142, 143, 146, 151, 154
 Ujvári Péter 769
 Ulászló, I. 743
 Ungvári Tamás 722
 Upton, S. 244
 Uray Tivadar 500
 Urbán Nagy Rozália 735
 Ursinus, Z. 518
 Uzsai János 664
 Uytendogaert, J. 519

 Váczi Margit 542
 Váczi Mihály 118, 538
 Váczy János 203
 Vajda János 69, 79, 80—91, 854, 972—976, 980, 982—990, 995—1001, 1023, 1024
 Vajda Péter 975, 1023
 Vajda Sándor 260—262, 273, 277

 Vajda Viktor 1011
 Vajky György 203
 Vajthó László 169, 600
 Valló Péter 269
 Vámbéry Ruzstem 772
 Vámos László 221
 Vánky József 462
 Váradi Béla 190
 Váradi György 485
 Várady Szabolcs 537
 Varga Imre 195, 678
 Varga János 194
 Varga J. János 194
 Varga Sándor 541
 Vargha Balázs 747, 748—751
 Vargha Kálmán 40, 45
 Vargyas Lajos 619—623
 Varjas Béla 586, 770
 Várdai Aladár 666
 Várdy Huszár Ágnes 685, 687, 680, 691
 Várkonyi Ágnes, R. 195
 Várkonyi Nándor 731
 Várkonyi Zoltán 719, 720
 Vas István 604, 719, 731, 732, 863, 884
 Vásárhelyi Judit 190, 507, 508, 673
 Vass László 40, 55, 58
 Vasvári Pál 351
 Vaszary Piroska 705
 Vasy Géza 541
 Vázsonyi Vilmos 158
 Vedres Márk 851
 Vega, Lope de 27, 1017
 Vehe-Glirius, M. 516—521
 Venerabilis, B. 191
 Veres András 760
 Veres Péter 165, 256, 437—439, 441—443, 445—449, 541, 713—717, 1023
 Veress Miklós 221, 604
 Vergilius, P. M. 192, 1006
 Verne Gyula 130, 133, 756

- Verseggy Ferenc 205, 746, 749, 956, 965, 1022
 Vezér Erzsébet 426, 712, 772
 Victor Gabriella 641
 Vida Tivadar 190
 Viertel, B. 812
 Villon, F. 588
 Vinkó József 297
 Virág Benedek 199, 743
 Vitkovics Mihály 199, 688
 Vitányi Iván 640
 Vitéz György 734
 Vizkelety András 536
 Vizvári Mariska 705
 Vízny Kornél 187
 Vogl, J. N. 685–687
 Voinovich Géza 750
 Voltaire, F.-M. 130, 543, 743, 941
 Vorstius, C. 519
 Vörös Imre 593, 1016
 Vörös László 463
 Vörösmarty Mihály 199, 295, 312, 447, 463–475, 477–481, 540, 583, 597, 598, 676, 688, 690, 696, 744, 747, 908, 958
 Vujicsics Sztoján 537, 541

 Wachter Klára 605
 Waigand József 190
 Waldapfel József 203
 Walkó Lajos 500
 Wałkowska, Z. 181
 Waltner Károly 716
 Wańkiewicz, M. 182
 Warga János 389
 Wassermann, J. 861
 Wataniel, E. 516–520
 Weber, M. 231, 235, 479, 530
 Weber Antal 537, 538, 541, 565, 861
 Wéhli Tünde 668
 Welcker, K. T. 348
 Wellek, R. 776, 779, 931
 Weöres Sándor 1, 118, 221, 289, 306, 307, 604, 608, 719, 730, 750
 Werfel, Fr. 686, 812, 820
 Wesselényi Miklós id. 336, 339–341, 381, 382, 384, 912
 Wierzyński, K. 180–184
 Wigand Ottó 336, 337
 Wilde, O. 320, 598, 599, 699
 Wilder, Th. 699
 Wildgans, A. 812
 Wieland, Chr. M. 479, 480, 543, 557
 Winckelmann, J. J. 467
 Windisch Éva 511
 Wittgenstein, L. 824
 Wolfner József 460
 Wolgast, H. 639, 642
 Würtembergi Sándor 687
 Wyka, K. 176
 Wyspiański, St. 176, 729
 Yourcenar, M. 1015

 Zalár József 791, 792
 Zapolska, G. 178
 Zám Tibor 300–302
 Závodszy Zoltán 154
 Zay László 710
 Zelk Zoltán 719, 721
 Zemplényi Ferenc 590, 591
 Żeromski, St. 176
 Zichy Mihály 135, 136, 696
 Zigány Árpád 640
 Zilahi Tibor 419
 Zilahi Tiborné 419
 Zilahy Károly 369
 Zilahy Lajos 142, 144, 146, 147, 153, 159, 659, 705
 Zita 158
 Zitta, V. 528
 Zolnai Béla 1029
 Zoltai Dénes 364, 758
 Zoványi Jenő 509
 Zrinyi Ilona 134

Zrínyi Miklós 135, 147, 506, 671,
673—677, 1005—1008

Zrínyi Péter 309

Zumthor, P. 592

Zweig, St. 812, 817

Zsámbéki Sándor 220, 221

Zschokke, H. 568

Zsigray Julianna 641, 643, 653

Zsoldos László 646

Zsolt Béla 606

SÁNDOR ISTVÁN

DOKUMENTUM

ENYEDI SÁNDOR: Idős Wesselényi Miklós színházi levelezéséhez	381
CSORBA SÁNDOR: Szemere Bertalan „Próbarajza”a pataki Kollégium költői egyesülete számára	387
TAKÁCS PÉTER: Szatmár megye nemesi közösségének állásfoglalása Kölcsey Ferenc mellett	415
VEZÉR ERZSÉBET: Egy megkerült Ady-émlék — Zilahi Tibor levele Petri Mórnak	419
BEREGI TIVADAR: Kassák Lajos levelei Beregi Tivadarhoz	426
GARAI ISTVÁN: „Ne hagyd abba!” — Veres Péter levelezése Garai István tanárköltővel 1956–1968-ig	437
MARAFKÓ LÁSZLÓ: Vallomások a költészetről	449

FILOLÓGIA

PÉTER LÁSZLÓ: Való és költés Balázs Béla <i>Álmodó ifjúságában</i>	455
TAXNER-TÓTH ERNŐ: A <i>Csongor és Tünde</i> lehetséges forrásai, mintái, irodalmi hatások	463

A HOMÁLYBÓL

MARTH HILDEGARD: „... Tudod: azért én mégis közületek való vagyok...” Emlékezés Balázs Bélára	482
LACZKÓ ANDRÁS: Földes Imre pályaképéhez	489

SZEMLE

BÁN IMRE: Tolnai Gábor: <i>Fejedelmi Erdély</i> — Tizenhat tanulmány	505
BITSKEY ISTVÁN: <i>Pázmány Péter művei</i>	513
ROT SÁNDOR: Robert Dán: <i>Matthias Vehe-Glirius</i>	516
KOVÁCS GYŐZŐ: Duba Gyula: <i>Látni a célt</i> — Esszék, kritikák, vallomások	521
KISPÉTER ANDRÁS: <i>Út a révig</i> ... — Rolla Margit: <i>Kaffka Margit II.</i>	525
FEHÉRI GYÖRGY: Lee Congdon: <i>A fiatal Lukács</i>	528

TÁRSASÁGI HIREK

<div>Mezey László 1918–1984</div> (Tarnóc Márton)	534
Beszámoló a Társaság 1984. évi munkájáról (Csáky Edit)	536
Tagfelvétel	542

Ára: 30,—Ft

Előfizetés egy évre: 120,— Ft

ISSN 0324—4970

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) Budapest V., József nádor tér 1., 1900, közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111—010).

Példányonként beszerezhető az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185—881).

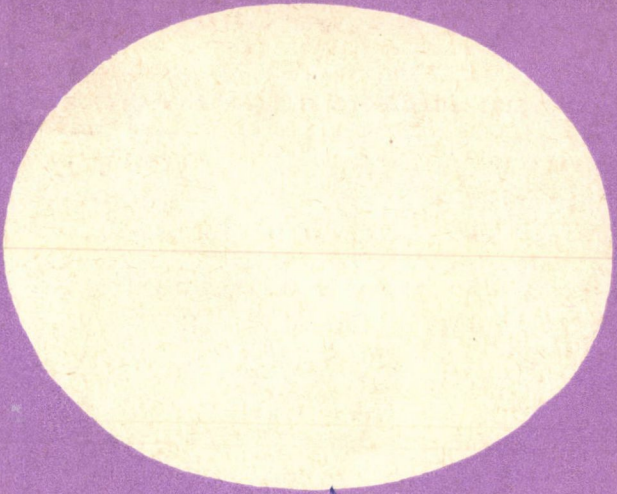
Előfizetési díj egy évre: 120,— Ft

1 szám ára: 30,— Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat
H—1389 Budapest, Pf. 149.

Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest

Irodalom történet

1985 3

Akadémiai Kiadó

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

1985. LXVII. évf. 3. szám

Új folyam XVII. 3. szám

Szerkesztőbizottság:

AGÁRDI PÉTER • FÜLÖP LÁSZLÓ • KENYERES ZOLTÁN • LÖKÖS
ISTVÁN • OROSZ LÁSZLÓ • POSZLER GYÖRGY • TARNÓC MÁRTON
VÖRÖS IMRE • WÉBER ANTAL • ZAPPE LÁSZLÓ

Főszerkesztő:

NAGY PÉTER

Szerkesztő:

MEZEI MÁRTA

Technikai szerkesztő:

CSÁKY EDIT

Szerkesztőség:

1052 Budapest, Pesti Barnabás u. 1. III. 51/c

Telefon: 377—819

Kéziratokat nem örzünk meg és nem adunk vissza!

TARTALOM

SAJJBÉLY MIHÁLY: Előszó és Ajánlás — Regény és közönsége a 18. század második felében	543
WÉBER ANTAL: Fordulat az epikában — Bajza regényelméletéről	565

FORUM

VÖRÖS IMRE: Horváth Iván: <i>Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben</i>	585
SIPOS LAJOS: Babits koszorúi	594

VITA

KUN MIKLÓS: Utóirat egy interjú szövegéhez	614
PÉTER LÁSZLÓ: Babitsnak Révész Gézához írott leveléről	615
SZERDAHELYI ISTVÁN: Bonyolult verstant vagy tudományost?	617

A HOMÁLYBÓL

RIMÓCZINÉ HAMAR MÁRTA: „A fele sem tudomány” — Attila te- metéséről Jordanes és Móra Ferenc nyomán	632
F. KOMÁROMI GABRIELLA: Mostoha fejezet századunk ifjúsági prózájából: a lányregény	639

SZAJBÉLY MIHÁLY

ELŐSZÓ ÉS AJÁNLÁS

REGÉNY ÉS KÖZÖNSÉGE
A 18. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

A Hadi és Más Nevezetes Történetek egyik 1790-es száma tizenkét magyarra fordított szépirodalmi mű címét sorolja fel a „Tudományi Dolgok” rovatban, melyek „*Pápán, Indzsénér Kováts Urnál . . . találatnak*”.¹ A listán akadnak olyan, egyértelműen a kor közönségirodalmába sorolható művek, mint a „Tsalárd a’ szín, avagy A’ kellemetes Férj”, s „Gróf Fieszkó avagy a’ Genovai támadás”, míg a kor nívós irodalmát Wieland, Gellert, Voltaire és Lessing művei képviselik.

„Ezt azért jelentjük — olvashatjuk a főlisorolás után a szerkesztői kommentárt —, hogy valamely Uraságot, az említett munkák közzül egyiknek, vagy másiknak ki adattatására; avagy valamely érd. Könyvnyomtatót azoknak jó móddal való általvételére, ’s közre való botsátására fel buzdíthassunk.”

E tudósítás ritka pillanatképet nyújt a kor alapvetően átalakuló irodalmi életéről, irodalomfelfogásáról; az átalakulásnak ugyanis azt a fázisát ábrázolja, amelyben a „még” és a „már” vonásai egyaránt karakterisztikusan kirajzolódnak.

A szerkesztő kommentárjában első helyen „valamely Uraságot” keres, aki a fordítások megjelentetésére (azaz a nyomtatás költségeinek biztosítására) hajlandó lenne, s ez a törekvése egyértelműen a korábbi évszázadokra jellemző me-

¹ 272. old.

cenatúra rendszerét idézi fel. Azt az időszakot tehát, amikor még nem létezett igazi olvasóközönség és irodalmi közvélemény; éppen ezért valamely mű sajtó alá bocsátása kizárólag a pénzt biztosító személy ízlésétől és/vagy szeszélyétől függött. Befektetésének megtérülésében a mecénás természetesen nem reménykedhetett, legfeljebb a tudományok pártolójának kijáró dicsőségben lehetett része. A mecénatúra rendszere a modern olvasóközönség létrejöttével (Habermas szavaival a „repräsentatív nyilvánosság” eltűnésével és a „polgári nyilvánosság” kialakulásával)² párhuzamosan, fokozatosan szűnt meg. Ebben az időben vált ugyanis a könyv áruvá, s így a tudománypártoló mecénás helyére az anyagi haszonért dolgozó kiadó léphetett. Az a tény, hogy a szerkesztő idézett mondatának második felében ehhez a kiadóhoz fordul, jelzi, hogy a modern olvasóközönség kialakulása megkezdődött Magyarországon is; a mecénatúrával párhuzamos említése viszont a folyamat korai szakaszára utal. Az átmeneti állapotra jellemző továbbá az is, ahogyan a fordító lehetőséget keres munkájának kiadására. Nem fordul közvetlenül, alázatos levélben valamely tudománypártoló urasághoz, ahogyan ez korábban természetes lett volna, de nem házal kéziratával a kiadóknál sem. A közbülső megoldást választja: *hirdet* az újságban. A lefordított művek jellege azonban egyértelműen jelzi, hogy az új, szélesebb, s nem a korábbi szűk, csupán „tudósokból” álló olvasóközönség érdeklődését akarja megnyerni; kínálata színvonalas vagy kevésbé színvonalas szórakoztató irodalomból áll, közöttük tudós munkát egyet sem találunk. Korántsem jelenti ez persze azt, hogy akár a fordító, akár a lapszerkesztő önálló és önmagáért való értéket tulajdonított volna e művek akár csak legszínvonalasabbikának is. Jellemző, hogy a „hirdetés” a „Tudományi Dolgok” között jelent meg, és ez egyértelműen amellet tanúskodik, hogy a szépirodalom még

² J. Habermas: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*, Bp. 1971.

nem szabadult ki a „tudományok szolgálóleánya” szerepköréből, azaz még előtte vagyunk az autonóm irodalomszemlélet kialakulásának. A Hadi és Más Nevezetes Történetek tehát az irodalmi élet kereteinek lényegében máig ható, alapvető átrendeződéséről, a mecénás—mű—alkotó triászának eltűnéséről, s a közönség (kiadó)—mű—alkotó modern hármasának kialakulásáról tudósít jelzésszerűen; e folyamatról többet és pontosabbat tudni nyilvánvalóan igen fontos lenne.

Az irodalomtörténet művelőit természetesen mindig is foglalkoztatta az a kérdés, hogy egy-egy korszakban milyen nagyságú és milyen összetételű közönséggel rendelkezett az irodalom, s ezen belül (tovább differenciálva) mely irodalmi műfajok mely közönségréteg érdeklődésére tarthattak elsősorban számot. Az utóbbi tíz—tizenöt esztendő irodalomtudományában egyre erősödő hullámokban jelentkező befogadáselméleti és befogadástörténeti (a „műközpontú” törekvéseket visszaszorító) irányzatok még erőteljesebben hangsúlyozták az ilyen irányú vizsgálódások fontosságát, s ami még lényegesebb, a korábban meglehetősen ötletszerűen folyt irodalomszociológiai kutatásoknak viszonylag egységes és világosan definiált elméleti alapot adtak.³ Kiderült, hogy a korábban meglehetősen statikusan elképzelt alkotó—mű—olvasó viszony milyen bonyolult hatásmechanizmust takar.

Az, hogy az író miről és hogyan ír, befolyásolja közönségét; művének hatását pedig végső soron az határozza meg, hogy

³ A befogadásesztétikáról szóló gondolatmenet kialakításakor elsősorban H. Link: *Rezeptionsforschung. Eine Einführung in Methoden und Probleme*, Stuttgart/Berlin/Köln/Mainz, 1976. c. összefoglalójára támaszkodtam. Használtam továbbá: W. Solms—N. Schöll: *Rezeptionsästhetik. Literaturwissenschaft heute*, Hrsg. v. F. Nemec—W. Solms, München, 1979. 154—197.; W. Barner: *Rezeptions- und Wirkungsgeschichte. Literaturwissenschaft, Grundkurs 1—2*. Reinbek bei Hamburg 1981. B.2. 102—125. H. Steinmetz: *Rezeptionsästhetik und Interpretation*. in: uo. 421—436.; valamint a Helikon befogadásesztétikai számát 1980/1—2.

a közönség felvevőképességét jól becsülte-e meg. Tovább differenciálva úgy fogalmazhatunk, hogy a *valóságos szerző* kiindulópontként (tudatosan vagy öntudatlanul) tisztázza, hogy milyen olvasói igényeket akar kielégíteni, azaz a *valóságos olvasók* tömegéből elvonatkoztatja az *absztrakt* vagy *ideális olvasót*. Saját közlendőjét (szintén tudatosan vagy öntudatlanul) ennek az *absztrakt olvasónak* az elvárásai szerint fogalmazza meg, redukálja vagy bővíti esetenként. Így a könyvet kezébe fogó *valóságos olvasó* sohasem a *valódi íróval* találkozik a műben, hanem annak elvonatkoztatott másával, az *absztrakt íróval*; a mű hatása pedig akkor tökéletes, ha ez az elvonatkoztatás sikeres volt, azaz az *absztrakt olvasó* képe fedi a *valódi olvasót*. A közönség ily módon befolyásolja az író – aki azonban nem feltétlenül kiszolgáltatni akarja közönségét, hanem alakítani is, s ennek érdekében bizonyos igényektől eltekinthet, bizonyos várakozásoknak elébe mehet. Lényeges továbbá, hogy az író a közönség igényeit nem egyszerűen egy-egy korábbi mű – műfaj sikeréből vagy sikertelenségéből ítéli meg, hanem annak a társadalmi-szellemi közegnek a kihívásaiból is, amely őt és közönségét egyaránt körülveszi. Persze lehetséges, hogy ugyanabból a közegből a közönség más kihívásokat recipiál, mint maga az író, így annak válaszai iránt érdektelen marad, (az *absztrakt olvasó* képe nem fedi a *valóságosét*), s e válaszok jobb esetben is többnyire csak egy-egy olyan közönségrétegben keltenek rezonanciákat, amelyet a közös egészen belüli mikrokörnyezete, neveltetéséből, műveltségéből fakadó életérzése az író üzenetének befogadására alkalmassá tesz (az *absztrakt olvasó* képének megalkotása többnyire bizonyos közönségrétegre való redukcióval jár együtt). De lehetséges az is, hogy a közönség, illetve annak egy rétege éppen az író válaszai nyomán ismeri föl az őt körülvevő kihívásokat.

A befogadáselméleti és befogadástörténeti kutatások e vázlatosan és erősen leegyszerűsítve jelzett szempontrendszeréből a magyar irodalomszociológiai kutatások minded-

dig alig merítették. Az általunk vizsgált korszak irodalom-szociológiájával foglalkozó legfrissebb összefoglaló, Fülöp Géának *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*⁴ című munkája lényegében csak szélesebb körű anyaggyűjtésével haladja meg Kulcsár Adorján *Olvasóközönségünk 1800 táján*⁵ című, a második világháború idején megjelent munkáját, szemléletileg és módszertanilag alig lépett túl rajta. E munkák kétségtelenül igen sok hasznos és fontos információt tartalmaznak, ám vizsgálódásaiknak és következtetéseiknek egyaránt túlságosan szűk határt szabnak azáltal, hogy az alkotó – mű – olvasó hármasságának fentebb vázolt, szerves összefüggést, egymásrautaltságot és bonyolult hatásmechanizmust mutató voltát nem ismerték fel, s következésképpen nem vonták le belőle a közönségkutatásra vonatkoztatható tanulságokat sem. A korabeli források közül csak azokra támaszkodtak, amelyek direkt adatokkal szolgálhattak: igyekeztek tisztázni az olvasnitudók számát, a kölcsönkönyvtárak helyzetét, látogatottságát; praenumerációs lajstromokat, leveleket, naplókat, könyvjegyzékeket, könyvkereskedői és kiadói feljegyzéseket vallattak. Az ily módon kialakított képből pedig túlságosan közvetlen és egyirányú következtetéseket vontak le a kor irodalmi életének egészére vonatkozólag: úgy látják és látatják, hogy az irodalomszociológiai viszonyok egyrészt egyértelműen és közvetlenül meghatározták az alkotó mozgáshetőségeit, másrészt viszont nem épültek bele szervesen az irodalmi alkotómunka folyamatába, mindig megmaradtak „külső tényezőkként”.

Ha azonban az író – mű – olvasó viszonyt állandó kölcsönhatásokon alapuló rendszerként fogjuk fel, akkor „alap” és „felépítmény” viszonya részint lazábbnak, részint szervezettebbnek és összefonódottabbnak tűnik. S ami talán még lényegesebb, világossá válik az is, hogy nemcsak az irodalom-

⁴ Bp. 1978.

⁵ Bp. 1943.

szociológiai tényekből vonhatunk le következtetéseket az irodalom állapotára és lehetőségeire vonatkozólag, hanem fordítva, magának az irodalomnak sajátos szempontok szerinti vizsgálata is hozzásegíthet egy-egy korszak irodalom-szociológiai helyzetének tisztábban látásához. Egy-egy mű-nem népszerű vagy kevésbé népszerű volta, egy-egy műfaj feltűnése vagy divatjamúlttá válása, az alkotás jellegét meghatározó immanens, s az alkotásról való tudatos gondolkodást kifejező explicit poétika változása egyaránt a közönségigények átalakulására utal – s utalásai különösen világossá válhatnak akkor, ha európai analógiák nyomán bizonyos változások feltűnését az olvasóközönség bizonyos fejlődési fokához tudunk kötni.

Ily módon pontos statisztikai adatokra természetesen nem tehetünk szert. A számbeli túlsúlyánál fogva meghatározó azonban, amelynek felismerésére a hagyományos irodalom-szociológiai kutatások törekedtek, nem minden esetben, s főként nem minden nézőpontból játszik döntő szerepet; valódi jelentőségét tekintve egy új tendencia (azaz új közönségréteg) kialakulása meghatározóbb lehet még akkor is, ha számbelileg kisebbségben van. Az új tendenciák felismerésére pedig az irodalmi termésből visszakövetkeztethető belső szempontok alkalmasabbak lehetnek, mint a hagyományosan kutatott konkrét adatok. A belső szempontok nyomán nyert képet természetesen ugyanúgy óvatossággal kell kezelni, mint a statisztikai adatokból kibontakozottat, hiszen tudjuk, hogy az író által tekintetbe vett *absztrakt olvasó* nem minden esetben esik egybe a *valódi* olvasóval. Semmiképpen sincsen tehát arról szó, hogy a belső szempontok nyomán nyert adatok helyettesíthetnék a hagyományos irodalom-szociológiai kutatások nyomán kibontakozókat; ahhoz, hogy a lehető leghitelesebb képhez jussunk, a két rendszer együttes, egymás szempontjait és adatait kölcsönösen kontrolláló és pontosító alkalmazására van szükség.

E tanulmányban a Hadi és Más Nevezetes Történetek tudósításából alapvonalaiiban felismert átalakulást a hagyo-

mányos irodalomszociológiai adatok felhasználása mellett főként egy belső szempont bekapcsolásával, a korabeli regényfordítások és magyarítások élén olvasható előszó-típusok kialakulásának és eltűnésének vizsgálatával szeretnénk jobban megvilágítani. Az előszavakat természetesen a korábbi irodalomszociológiai kutatások is fontos forrásnak tekintették már. Mi azonban nem az itt-ott fellelhető, s többé-kevésbé megbízható vagy megbízhatatlan konkrét adatokra vadászunk bennük, hanem különböző típusainak váltakozásából igyekszünk következtetéseket levonni. Elméleti kiindulópontul H. Link nyomán azt a megállapítást választottuk, hogy az irodalom az emberi kommunikációnak olyan sajátos formája, mely lényegét tekintve mit sem különbözik két ember beszélgetésétől: mindegyik esetben *valaki* beszél *valamiről valakinek*.⁶ Konkrét megvalósulási formájukat tekintve természetesen már lényegesek az eltérések.

Írott szöveg esetében a „beszélő” (= az író) és a „hallgató” (= az olvasó) helyzete eleve meghatározott, s a műben testet ölt a kommunikáció tárgya is. A megválaszolható-megválaszolandó levél átmeneti formát képez az irodalom és az előbeszéd között. Első esetben az olvasó ritkán „beszél vissza” az írónak, s akkor is keresnie kell erre a formát és az alkalmat (levél, személyes találkozás stb.); az élő beszélgetés során viszont a beszélő és a hallgató személye állandóan váltakozik, a beszélgetés tárgyát pedig közösen irányítják mindkettőjüket kölcsönösen érdeklő irányba, vagy ha ez nem sikerül, megszakítják a diskurzust. Az irodalom (írott kommunikáció) esetében tehát ez a közvetlen kapcsolat vész el. Az írónak, mint erről már volt szó, eleve el kell döntenie, hogy milyen olvasói igényeknek akar megfelelni, azaz ki kell alakítania az *absztrakt olvasó* képét, hogy szembeállíthassa vele az önmagából nyert *absztrakt író*t. A *valódi olvasónak* csak a mű kézbevétele és olvasása során lesz alkalma arra, hogy eldöntse: a mű hozzá szól-e, vagy sem. A

⁶ I. m. 11–16.

gyakorlatban persze író és kiadó egyaránt igyekeztek és igyekeznek ezt a döntést megkönnyíteni, s lehetővé tenni, hogy az olvasó már a szövegben való elmélyedés előtt, minél gyorsabban felmérhesse: érdekli-e a mű, vagy sem. A mai könyvkiadói gyakorlatban elsősorban a fülszöveg látja el ezt a figyelemfelkeltő-orientáló feladatot; mellette a különböző „könyvtájékoztató” kiadványoknak jut fontos szerep, míg a (többnyire tudományos könyvek előtt álló) előszó ma általában már a könyv szerves része, mely nem az olvasmány után böngésző vevőhöz, hanem a tárgy iránt érdeklődő, „szakmabeli” olvasóhoz szól, őt látja el a munka célját, tartalmát, feldolgozási módszerét stb. illető részletesebb információkkal.

A 18. században még más volt a helyzet. A cím mellett az előszóra jutott a figyelemfelkeltő-orientáló szerep, éppen ezért jóval gyakrabban bukkan fel, mint ma, s nemcsak tudományos, hanem szépirodalmi művek előtt is általános volt. A könyv kiadásának körülményeitől függően azonban az előszó az olvasóközönség orientálásán kívül, sőt (szükséges esetben) orientálása helyett elláthatott más funkciót is: itt mondhatott köszönetet az író a nyomdaköltséget biztosító mecénásnak, s dicsérhette nagylelkűségét, önzetlen tudománypártolását.

E köszönetmondásnak két, szorosan összetartozó formája alakult ki: a *dedikáció* és az *Ajánló Levél*. Dedikáció alatt azt a többnyire egy (de néha két – három) oldalas, változatos tipográfiával szedett szöveget értjük, mely a mecénás nevét hozta nyilvánosságra, összes címével-rangjával együtt, míg a dedikációt követő Ajánló Levél a patrónus dicsőségét, nemritkán őseinek nagy tetteit ecsetelte, a gondolatmenetet a könyv kiadása körül szerzett érdemekre futtatva ki. Előfordult persze, hogy az író közvetlenül a nagyközönséghez akart fordulni; ilyen esetben a bevezető többnyire az *Előljáró Beszéd* címet viselte annakidején. Így tehát az előszónak három típusa létezett a 18. században, s az, hogy az írók mikor melyiket használták, egyértelműen utaj

a mű kiadásának körülményeire, s közvetve az olvasóközönség állapotára,

A különböző műfajú, s ezen belül is különböző jellegű könyvek természetesen más és más „elbánásban” részesültek, attól függően, hogy mekkora közönségréteg érdeklődésére tarthattak számot: egy szórakoztató regény például már a 18. század végén sem követelt feltétlenül mecénást, míg Sallustius műveinek Szent-Györgyi Gellért által gondozott kiadása előtt még 1811-ben is dedikációt és Ajánló Levelet találunk. Egy komplexitásra törekvő vizsgálatnak természetesen gondosan össze kellene gyűjtenie és műfajok-típusok szerint értékelnie a kor teljes könyvtermését. E maximalista követelménynek nem tehetünk eleget. A korban létező műfajok közül csupán egyet választottunk ki, mégpedig a regényt, amely: a) mai tudatunk szerint egyértelműen szépirodalmi és a legkevésbé követel előszót; b) a legszélesebb közönségréteg érdeklődésére tarthatott számot; c) a hagyományos műfaji hierarchiából hiányzó műfajként a legnehezebben volt integrálható a hasznosságelvű irodalomfelfogásba. Következtetéseink levonásához (György Lajos bibliográfiája nyomán, azt itt-ott kiegészítve⁷) összesen 156 regényt vizsgáltunk meg, melyek 1740 és 1810 között kerültek az olvasók kezébe.

18. századi regényfordításaink előszavait áttekintve először is a jelzett három bevezető-típust kell tovább differenciálnunk; ebben az időben ugyanis az Ajánló Levél tiszta formában már alig-alig létezett. Néhány évszázaddal előbb még más volt a helyzet. „A kezdő könyvnyomtatás korában — mint Máté Károly írja — az olvasóközönség szempontjából, a közönség kedvéért semmi sem történt. A szerző csak a mecénással törődött . . . s jóformán egyedül a pártfogónak szólt a munka, akárcsak a kódexek korában.”⁸ Elméleti

⁷ *A magyar regény előzményei.* Bp. 1941.

⁸ *A könyv morfológiája.* Tanulmány a XVI—XVII. századi magyar irodalom történetéhez. Bp., 1930. 51. — Itt jegyezzük meg, hogy 18. századi előszavainkkal a szakirodalom alig foglalkozik; legtöbb ha-

kiindulópontunkhoz visszatérve úgy fogalmazhatunk, hogy akkoriban az irodalom sajátos kommunikációs formája még nem alakult ki, s éppen ezért az író dolga egyszerűbb volt: pontosan tudta, hogy kinek ír, s nem kellett az *absztrakt olvasó* képének kialakításával törődnie. Később azonban a mecénásnak szóló mű (s az ajánlás) mögött egyre világosabban kirajzolódtak az *absztrakt olvasó* szempontjai is: az ajánlásban unos-untalanon visszatérő, egyértelműen megfogalmazott alapgondolat ugyanis éppen az volt, hogy a mecénás személye, dicsősége szélesebb körben ismert lesz, s neve halhatatlanná válik; ezért válhatott számára vonzó feladattá egy-egy könyv megjelentetésének lehetővé tétele. Így az ajánlások lassanként kettős funkciót kezdtek hordozni: formailag továbbra is csak a mecénáshoz szóltak, ám amit a mecénásról közöltek, azt eleve szélesebb olvasóközönségnek szánták, s emellett igyekeztek az ajánlást úgy megyszerkeszteni, hogy benne minél több a műről magáról szóló, egyértelműen az ismeretlen olvasónak szóló információ kapjon helyet.

A kettős, *valóságos* és *absztrakt olvasó* felé irányulás tehát 18. századi Ajánló Levelünk legfontosabb jellemzője. Ám egyáltalán nem mindegy, hogy *ki* ez a *valóságos olvasó*, illetve, hogy a formailag a *valóságos*, illetve az *absztrakt olvasónak* szóló információk milyen arányban osztoznak e néhány oldalon; e szempontból a fejlődésnek öt fázisát különböztetjük meg.

Az első esetben az absztrakt olvasó még egyértelműen a háttérbe szorul. A. Haller *Usong* című regényének⁹ fordítója, T. Öri Fülep Gábor Ajánló Levelében mindvégig Sándor Leopold „Ertz-Hertzeghez” beszél, s azt állítja, hogy a könyvet kifejezetten számára fordította le.

---

szonnal Trócsányi Zoltán egyébként sok szempontból differenciálatlan tanulmányait forgattuk: *A könyvajánlások a XVIII. században*. Könyvtári Szemle, 1935. 6. sz. 47–48., ill. *Az ajánlások történetéhez*. Magyar Könyvszemle, 1938. 77–81.

⁹ Pozsony, 1792.

„Midőn én . . . ezen Magyar Uzongot alázatosan ajánlani bátorodom, semmi egyebet nem tselekszem, hanem a' pallérozottab Európának azt a jeles szokását követem, melly szerint a' Királyi Felséges Házból származott Hertzeg-Fiak számokra, hogy velek, e' vagy ama Tudományt, avagy Nyelvet, annál inkább megkedvelteék, azt a Tudományt elő adó, vagy azon nyelven iratott . . . könyveket, készítenek . . .”

– írja mindjárt ajánlásának elején, majd részletesen kifejti, hogy a magyar nyelvet hazánk fiainak legnagyobb öröme megtanulni szándékozó hercegnek hasznos és szórakoztató olvasmányt kíván nyújtani, s csak ezután tér rá két rövid bekezdésben magának a műnek, illetve saját fordításának jellemzésére.

A második csoportba tartozó Ajánló Levelek közös jellemzője, hogy formailag a mecénásokhoz szólnak, ám szerzőik nyíltan hangoztatják, hogy könyveiket az egész nemzet épülésére fordították le. Természetesen e csoporton belül is különböző fokozatok léteznek. B. Josintzi Sándor¹⁰ még azt hangsúlyozza legerőteljesebben, hogy a könyvet patrónusa parancsára fordította le, de aztán hozzáteszi, hogy munkáját szívesen végezte, mert úgy érezte, egész nemzetének használ vele. Mándi Sámuel¹¹ kiindulópontként a regényműfaj és a mecénás magas rangja közötti ellentmondáson töpreng, majd a mecénás személyétől időnként teljesen elszakadva a kor egyik legújékozottabb regényelméleti gondolatmenetét adja, apológiája után pedig levonja a következtetést: „. . . méltán lehetett ezekkel édes Nemzetemnek kedveskedni.” Ugyancsak egész nemzetének szánja fordítását Sófálvi¹² és Gelei József¹³ is, s maga a mű foglalja el az ő ajánlásaiknak legnagyobb részét is. Néhány ajánlásunkban a műről és a mecénáshoz/ról szóló részek egészen elvál-

¹⁰ *A' fő hadi-vezérének . . . Kolozsvár, 1781.*

¹¹ *Szívet sebhető . . . Római Mesékben . . . Pozsony, 1786.*

¹² *Oeconomia vitae humanae. 1777.*

¹³ Kampe: *Ifjabbik Robinzon, Pozsony, 1787.*

nak. S hogy a mecénás személyének egyre egyértelműbb háttérbe szorulása már eredeti funkciójának teljesítésében, ti. a mecénás megnyerésében akadályozta az Ajánló Levelet, az egyértelműen kitűnik Harsányi Sámuel¹⁴ szavaiból, aki ajánlása végén szükségesnek látta leszögezni:

„Talán, sokaknak ítélete szerint, többre kellenék ezen Ajánló-levéiben ki-terjednem: de minthogy törvény gyanánt tettem fel, egyedül csak Hertzegséged nemes tulajdonságaihoz alkalmaztatni írását, nem akarom fogadásom szentségét meg-szegni . . .”

Ám korántsem volt valamennyi fordító ennyire óvatos. A harmadik csoportba tartozó Ajánló Levelek nyíltan megszólítják a mecénás mellett az olvasót is, s ez már az ajánlások funkciójának alapvető átalakulásáról tanúskodik. „Nagyságos Uram!” – kezdi például ajánlását Peretsényi Nagy László,¹⁵ hogy aztán mecénásáról elfeledkezve máris műve fontosságának magyarázatához fogjon. Őseink dicső tetteiről mindeddig alig olvashattunk magyar nyelven, eredeti műveket pedig végképp nem; regényével ezt a hiányt szeretné pótolni. Azután nyíltan az olvasóközönséghez fordul: „Miképpen teljesítettem én hivatásomat . . . a’ Bölts Olvasó! Kérem szeretettel! ítélje meg” – írja. „Vegye jó néven ezen szándékomat édes Hazám! vezérelje önkénti Szívűségével Nagyságod! ezen Eredeti könyvetskémet . . .” – folytatja néhány sorral később, párhuzamosan és egyenértékűként emlegetve olvasóközönséget és mecénást; az utóbbit megillető szokásos hízelgéseket pedig csak az utolsó sorokban találjuk meg.

Említettük korábban, hogy dedikáció és Ajánló Levél eredetileg szorosan összetartoztak, s az ajánlások eddig tárgyalt három változatának is közös jellemzője volt, hogy előttük ott állt a dedikáció – a mostani, negyedik csoportba sorolt ajánlások előtt azonban hiába keressük. E csoport

¹⁴ *Érzékeny mesék D’Arnaud által.* Sopron, 1794.

¹⁵ *Orithia Magyar Amazon Története.* Pozsony-Pest, 1804.

azonban kevésbé homogén a korábbiaknál; a körébe tartozó ajánlásokat durván két alosztályba sorolhatjuk: az egyik az Elöljáró Beszéd, a másik (paradox módon) az önmagában álló, tömör dedikáció számára készíti elő az utat. Az első alosztályba sorolt előszavak nem egyetlen emberhez, hanem egy nagyobb embercsoporthoz szólnak. „N. Erdély Országának. Kedves Hazám!” – írja Báróczi¹⁶ az *Erköltsi Mesék* elején, Naláczi József¹⁷ pedig „A nagy erdélyországi szép nemhez” megszólítást alkalmazza. Ezzel az ajánlás el is veszti eredeti funkcióját, a megszólítás ugyanis kétségtelenül *közvetlen* anyagi érdek nélkül való; benne kizárólag az *absztrakt olvasó* szempontjai kapnak helyet, jelezve hogy az író valóságos olvasóközönség létével számol. Másrészt viszont az áruvá vált könyvnek reklámra volt szüksége, s néhány szerző bizonytalansággal úgy gondolta, s talán nem is alaptalanul, hogy a közönség kegyeit könnyebb megnyerni a személyesebb hangú, ajánlás formájú Elöljáró Beszéddel. Báróczi imént említett munkájának elején ugyanolyan dicshimnuszokat zeng, szülőföldje iránti szeretetének kinyilvánítása mellett, mintha egyetlen személyhez szólna; nála tehát a régi fogások közvetlen átültetését figyelhetjük meg. Kis János *Flóra* című almanachjának¹⁸ ajánlása viszont éppen ezeket a toposzokat veti el; a személyes jelleget csupán a „Barátomhoz!” megszólítás biztosítja. A pusztán reklámfogáson túl modernebb jelenségre vall ugyane szerző *Gyermekek’ és Ifjak’ Bibliothékája* . . .¹⁹ című könyvének „A’ nemesebb érzésű Magyar Anyákhoz Ajánló Levél” fejléccet viselő bevezetése, s még inkább Kazinczy *Bácsmegyeyjének* „A Báróty tisz-

¹⁶ *Erköltsi Mesék Marmontel után*. In: Báróczinak Minden Munkái. Újra kiadta Kazinczy Ferenc. VIII. Pest, 1814. (Első kiadása 1775-ben jelent meg.)

¹⁷ *A’ Szerentsétlen Szerelmesek, avagy . . .* Kolozsvár-Szeben, 1793.

¹⁸ *Flóra, vagy szivreható apró románok . . .* Zaid kiadója által. Első kötet. Pest, 1806.

¹⁹ Pest, 1805.

telőinek” című előszava.²⁰ Ezek ugyanis már nem formális kritériumok szerint (társadalmi állás, földrajzi elhelyezkedés stb.), s a műveltségi szint különbözőségére való tekintet nélkül határolják be azt az olvasókört, amelynek érdeklődését meg akarják nyerni, hanem egy bizonyos típusú irodalmat valamilyen okból értő, kedvelő olvasóréteg figyelmére számítanak; új, belső szempontok szerint határozzák meg tehát az *absztrakt olvasót*. Kis János feladata egyszerű és egyértelmű: az anyákhoz szól, mivel könyve a gyermekek neveléséhez szeretne segítséget nyújtani. Kazinczy viszont már egy formális kritériumok szerint teljes mértékben körülhatárolhatatlan közönségréteghez fordul, amikor könyvét Báróczi művei kedvelőinek figyelmébe ajánlja, jelezve ezzel, hogy saját fordításától is hasonló élményt várhat az olvasó. Mindez pedig egyértelműen tanúskodik annak talán öntudatlan megsejtéséről, hogy nem szólhat *minden* mű *minden* olvasóhoz, hogy az olvasóközönség nem egységes elvont tömeg, amelyet a felvilágosodás hite szerint el lehet vezetni az igazi tudományokhoz, hanem különböző érdeklődésű, s ennek megfelelően különböző olvasmányokra vágyó egyének összessége.

A negyedik csoport másik alosztályába tartozó Ajánló Leveleket az különbözteti meg a most ismertetettektől, hogy megőrzik az egyetlen személyhez szóló, hagyományos formát; az aposztrofált személy azonban már nem a mecénás, hanem a jóbarát, rokon vagy szeretve tisztelt példakép. Báróczi 1775-ben megjelent Marmontel-fordításának²¹ ajánlása a „Kapitány Bartsainak” címet viseli. „Nékem édesebb nintsen, mintha Nemzetemnek szolgálhatok 's Hazámnak, sem nálladnál kedvesebb barátom: részeltetlek azért ezen gyönyörűségemben, 's azt akarom, hogy a te neved alatt jöjjenek ki ezen levelek...” — írja ajánlásának mindjárt első bekezdésében. Tudatosan szembefordul az Ajánló Leve-

²⁰ Kassa, 1789.

²¹ *Erköltsi Levelek* . . . , Béts, 1775.

lek régi közhelyeivel is. Barcsay őseinek dicsőségét, nemes származását csak valami „hízeltkedő” tartaná fontosnak emlegetni, ő viszont személyes tulajdonságaiért szereti barátját (→ *vera nobilitas*).²² „... a természetnek mivét, elmédnek erejét, szivednek tulajdonságait 's személyed érdemeit tisztelem te benned.” A haszonnak nem férhet árnyéka Kazinczy soraihoz sem, amikor 1793-ban volt tanárának ajánlja Wieland-fordítását²³ („Filoz. Prof. Szentgyörgyi István Urnak Sáros-Patakon”); részben háláját és tiszteletét kívánta kifejezni, részben régi vitájukat ily módon folytatni. Ivánkay Vitéz Imre pedig, aki négy évvel korábban éppen Kazinczy-nak ajánlotta fordítását,²⁴ így indokolta szándékát: „Semminek sem köszönheti e zsenge munkám annyira létét, mint a' Tekintetes Ur Példájának”. Hasonlóképpen a „Kazintzy Ferentzhez” címet viseli az ifjú Fáy András első nyomtatásban megjelent munkájának²⁵ ajánlása is, „Mert hogy anyai nyelvembe bele szerettem ... azt tsak a Szép Magyar Kazintzynak köszönhetem.”

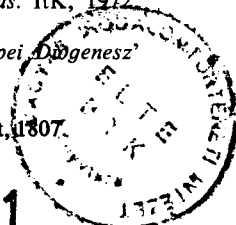
A dedikáció nélkül álló Ajánló Levelek mindkét alosztályának közös tulajdonsága tehát, hogy hiányzik belőlük a mecénás személyére, mint *valóságos olvasóra* való hivatkozás; ezt első esetben a teljes olvasóközönség köréből bizonyos szempontok szerint elvonatkoztatott *absztrakt olvasó*, második esetben a jóbarát-példakép, mint *valóságos olvasó* helyettesíti. Az utóbbi nyomon járnak az ötödik csoportot alkotó, Ajánló Levél nélkül, önmagukban álló dedikációk. Kialakulásuk annak belátásáról tanúskodik, hogy a közvetlen, látható érdek nélküli tiszteletadást, baráti gesztust — elmentétkben a mecénásnak szólóval — fölösleges lenne hosszasan körülírni. „Bárótzynak, példányomnak, mesterem-

²² Vö. Hopp Lajos: *Mikes és a korai felvilágosodás*. ItK, 1972. 280–83.

²³ ΣΟΚΡΑΤΗ ΜΑΙΝΟΜΕΝΟΣ. *Az az a' Szinopei Diogenesz' Dialógusai*, Pest, 1793.

²⁴ *A' Tiszta és Nemes Szeretet Ereje*. Kassa, 1789.

²⁵ *Bokréta, amellyel hazájának kedveskedik F. A.*, Pest, 1807.

nek, pályaág gyanánt” — olvashatjuk például Kazinczy *Fordított egyveleg írásainak* (1808) első kötetében.²⁶ A dedikációnak ez a tömör formája természetesen nem átmenet nélkül alakult ki. Azt, hogy gyökerüket, mint már jeleztük, valóban a jóbaráthoz-példaképhez szóló, dedikáció nélküli ajánlásokban kell keresnünk, bizonyítják azok az átmeneti formát mutató dedikációk, amelyek a korábban megszokott terjengősséghez képest már tömören, de még nem két-három szóban fejezték ki írójuk érzelmeit. Ilyen Kazinczyé 1794-ben megjelent. *A vak lantos* című fordítása²⁷ előtt: „A’ Barátság’ kezeiből a rétvirágkoszoru is kedves. — Rájnis, kinek fürtjeit rég’olta Virgil’ sirján nevededett borostyángallyak övedzik, vedd ezt Barátodtól, ’s szeresd!”. S alapvetően ebbe a típusba tartozik Farkas Ferenc²⁸ dedikációja is „Azoknak, akik a’ nyughatatlanító veszedelmes Késértet-félelmen fel akarnak adni Jó szívből az Író.” Ez utóbbi azonban nem egyetlen személyhez, hanem bizonyos megszorítással kiválasztott embercsoporthoz szól, s ez arra utal, hogy a dedikáció esetenként vállalhatott orientáló-propagáló szerepet is. Kétségtelenül ilyen az első hazai regénysorozat, a kassai *Rózsa Szín Gyűjtemény* egyik kötete²⁹ előtt álló dedikáció is: „A’kegyes Szép Nemnek lévén ez a’ gyűjtemény szentelve, hogy a’ jelenlévő különös, és Asszonyi kezek által irt történettel szolgálhat, szerentséjének tartja a’ kiadó.” Bizonyára olvasói hazafias érzelmeire számítva dedikálta Andrád Sámuel is *Magyar Nemzetemnek!* anekdotái első kötetét,³⁰ s hasonló reklámcélnak fedezhetünk fel a csupán nőkről szóló történeteket egybegyűjtő második kötet³¹ *A Magyar Asszonyokhoz!* címzett dedikációjában.

A dedikációk és Ajánló Levelek vizsgálata során világosan

²⁶ Széphalom, 1808.

²⁷ Megjelent a Sztella függelékéként. Pozsony, 1794.

²⁸ *Az éjnek diadalma* . . . Pest, 1808.

²⁹ *Adeline, avagy* . . . , Kassa, 1801–1802.

³⁰ *Elmés és mulatságos rövid Anekdoták*. Béts, 1789.

³¹ *Elmés és mulatságos rövid Anekdoták*., II. darab, Béts, 1790.

kitűnt tehát, hogy az olvasóközönség szerepe hogyan lesz egyre jelentősebb és meghatározóbb. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a jelzett fejlődési szakaszok időbelileg nem válnak el élesen egymástól, s csupán a fejlődés elméleti menetét, azaz bizonyos távlatból szemlélt meghatározó irányát jelzik. Az előszavak általános problematikájáról szólva említettük már, hogy a különböző műfajú könyvek, attól függően, hogy mekkora közönségréteg érdeklődésére számíthattak, különböző időpontban szabadulhattak ki a mecénás gyámkodása alól, s ugyanaz a felismerés áll az egy műfajon belül különböző típusokat képviselő művekre is; egy közönségregény például nyilván könnyebben talált üzleti hasznot kereső kiadót, mint értékes párja.

A régi formák így túlélik az újak keletkezését, s valójában hosszan tartó egymás mellett élésről, a régebbi típusok lassú lekopásáról kell beszélnünk. A negyedik típus áll például legközelebbi rokonságban az Elöljáró Beszéddel; amint szerzőjük nem egy szűkebb kört, hanem az egész nemzetet, azaz a teljes olvasóközönséget szólítja meg (hogy aztán a szövegen belül határozza meg pontosabban az *absztrakt olvasót*), máris Elöljáró Beszéddé válik. Az átmenet legtisztább formában Kép Geyza László³² bevezetésének címéből tűnik ki: „A’ Magyar Authornak az Haza-fiakhoz Ajánló Levele”; ő ugyanis félreérthetetlenül az egész nemzetet szólítja meg, mégis az Ajánló Levél kifejezést használja. Az Ajánló Levél e típusa azonban csak elméletileg közvetlen előzménye az Elöljáró Beszédnek; a fejlődést történetileg szemlélve viszont kitűnik, hogy az Elöljáró Beszéd az ajánlások valamennyi formájával párhuzamosan létezett a 18. század első felétől kezdve, s bár felbukkanása érezhetően sűrűsödik a század vége felé, de kivételesnek már a további évtizedekben sem tekinthető. Megléte egyazon könyvön belül sem zárta ki automatikusan a dedikációt és az Ajánló Levelet. Ennek tudatában gondolhatnánk arra, hogy ahol egyszerre van

³² *Szerelem példája, azaz . . .*, Béts, 1784.

jelen az ajánlás és az Előljáró Beszéd, ott az előbbi visszakapja eredeti, csupán a mecénásról/hoz szóló formáját — hiszen mögötte úgyszint ott állnak az olvasóközönségnek szánt oldalak. Erre a funkciómegosztásra azonban csak egyetlen példát találtunk Gerő György korai, 1768-ban megjelent regényfordítása előtt;³³ máshol sohasem szorult ki az ajánlásból az *absztrakt olvasó*. Ez a tény pedig, az Ajánló Levél átalakulásához és az Előljáró Beszéd dominálóvá válásához hasonlóan az olvasóközönség szerepének megerősödését jelzi.

A fejlődés azonban ezzel még nem ért véget; hátra van még utolsó fázisa, melyben az előszó valamennyi fajtája eltűnik a regény elől. E jelenség okaira szemléletesen mutat rá Verseghy Kolomposi Szarvas Gergely Urnak kalandjairól szóló, 1804-ben megjelent fordításának³⁴ bevezetője, mely nem más, mint a korábbi évszázadokban elengedhetlenné vált előszóírási gyakorlat szatirikus hangvételű kigúnyolása. A könyv „Nagyságos Asszonyom” című Ajánló Levele egyértelműen fiktív személyhez szól. Indítása a szokásos hangnemben történik, de aztán meglepő fordulatot vesz; a mecénás megszólal és leleplezi a régi közhelyeket: „Mély tisztelem után tellyes bizodalommal kérem Nagyságodat, vegye e’ munkátskát — — ’Talán erszényemnek kegyes szárnyai alá?’ — Nem, Nagyságos Asszonyom! . . . — Vagy tán kegyelmes pártfogásom alá?” Az író azonban nem hagyja magát; akkor vegye magához, mondja, „mikor a’ falura kimegy, hol játszó társaságok, theátrumok és minden egyéb városi multságok nélkül szükölködni szokott.”, s aztán kifejti részletesebben is, hogy munkájának legfőbb célja a szórakoztatás. Az Előljáró Beszéd hasonló hangvételét már címe is jelzi: „Az érdemes Olvasóhoz Előljáró Beszéd is, nem is”.

Tisztában volt azzal, fejti ki, hogy Előljáró Beszéd nélkül

³³ *Keresztény Herkulesnek Bullioni Godofrednek Hadi Munkái*. Kassa, 1768.

³⁴ *Nagy nevezetű és nagy tekintetű Kolomposi Szarvas Gergely Urnak . . .*, Pest, 1804.

a legjobb könyv sem számíthat sikerre. Éppen ezért volt legfőbb gondja, miután elkészült munkájával, hogy egy jó „prefatziót” kerítsen. „Elővettem e' végből sok régi deák és görög classikus Könyveket, mellyek' elejébe az ujjabb classikus Irók temérdek sok, szebbnél szebb és tudósabbnál tudósabb előljáró beszédekét készítettek, 's mindegyikből egynehány előljáró periódust kicsenvén, olly gyönyörű prefatziót csináltam, hogy magam sem tudtam elegendőképpen sem csudálni sem érteni.” Végül mégsem tette könyve elejére, mert rájött, hogy „előre okosan beszélleni lehetetlen arrul, a' mit az ember maga sem tud.” E ponton azonban ismét közbeszól a feltételezett olvasó: „Hisz ebben nem a' Herosnak gyermekkoráról, hanem a' jelen való munkának közre bocsátásáról kellene szólni: hogy p. o. szép papiruson, szép betűkkel, kötetenkint fertály esztendőnkint vagy holnaponkint, olly ócsó áronn ammint csak lehet, sok jó barátoknak kívánságára 'sa't fog közre bocsátatni. 'Megkövetem az Urat! ezek részént nem hozzám, hanem a Kiadóhoz tartoznak, részént jövőendő dolgok, mellyekről előre semmi bizonyost nem lehet ígérni, egy általjában pedig az Olvasó Uraktól függnék. Mert ha ezek a könyvek kötetkéit frissen veszik és jól megfizetik, a' Kiadó is frissen és szépen fogja nyomtatni és általam készíteni. Eggy szóval: mink ketten, a' Kiadó tudniillik és én, ugy fogunk mindenkortánczolni, ammint a' Vevő Urak hegedülni fognak.” A megfogalmazás egészen egyértelmű: az üzletté vált irodalmi életben mindennek az olvasó igényei szerint kell történnie, s az olvasó már unja a régi közhelyeket.

A Verseghy által gúnyosan emlegetett tudós előszóírással való törekvés egyértelműen arra utal, hogy az Előljáró Beszéd feladata korábban elsősorban a műfaj apológiája volt, beillesztése a hagyományos, alapvetően hasznosság-elvű értékrendbe és műfaji hierarchiába.³⁵ A közbeszóló olvasó vi-

³⁵ E kérdéskörrel részletesen szoltam *Regényelméleti gondolatok a 18. század második felének magyar irodalmában* c. tanulmányomban. ItK, 1982. 1–14.

szont gyakorlati kérdésekről szeretne tájékoztatást kapni, s ezt a kívánságot már nem az író-fordítónak, hanem a kiadónak kell teljesítenie. A regény-előszavak léte tehát azt a fejlődési fokot tükrözi, amikor a szépirodalom létjogosultsága egyedül attól függött, hogy képes-e az olvasókat a tudós irodalomhoz vezetni; az éppen adott mű ilyen tulajdonságait ugyanis célszerűnek látszott a bevezetőben ecsetelni. Eltűnésük pedig annak a jele, hogy a regény túllépett ezen a szinten; a műfaj már nem szorult védelemre, pontosabban egyre kevésbé érdekelte művelőit a „tudósok” lesújtó véleménye. Nyilván rájöttek arra, hogy rendelkeznek már egy olyan állandó közönséggel, amely csupán szórakozni akar, s ugyanúgy nem figyel az elméleti-morális aggályoskodásokra, mint a regény „apologistáinak” ellenérveire. Akkor sem, ha kedvenc olvasmánya Elöljáró Beszédében találkozhatna velük.

Előszóra tehát nincsen szükség, reklámra azonban – igen! Az Elöljáró Beszédék helyett szaporodnak a kiadói tudósítások, „Hír-Adás”-ok, „Jelentés”-ek, melyek többnyire már nem a kötet elején állnak; vagy néhány lapos kiadványként jelennek meg, vagy az utolsó lapokat foglalják el. S tartalmuk is alaposan megváltozott. A régi közhelyekből csak egy-egy fordulatot tartanak meg (pl. az olvasót tudósnak titulálják), s a hangsúlyt a mű mulattató, szívet gyönyörkötető voltának, szépségének minél meggyőzőbb kifejtésére fektetik. Hartleben Konrád Adolf 1808-ban indult *Mulatságos Könyv-Tár a' pallérozott Olvasóknak* című regénysorozata már címében is a szórakoztatást ígéri. A vállalkozás izmos voltát mutatja, hogy bátran ki meri jelenteni: „A' Pestiek nem prenumerálhatnak, egyenként vehetik a' darabokat, a'mint ki jönnek egy-más után...”³⁶ A *Téli és Nyári Könyvtár* darabjai előtt sem találunk előszót, minden kötete végén ott áll viszont a kiadó „Hír-Adás”-a. Ebben a sorozat már

³⁶ A kiadói felhívás a sorozat első kötete (Lelemények, Öltöztett Szombat-helyi Holosovszki Imre, Pest 1808.) előtt olvashatjuk.

megjelent köteteit hirdeti, s a következő regény címét, megjelenési idejét, s persze árát közli, néhány érdeklődést felkeltő mondat kíséretében. *A fősvény ángy, avagy . . .* című regényről³⁷ például ezt olvashatjuk: „Egy nagyon Szivre ható, 's bájos, de magában még is valóságos eredetű történet, Szép Tzim képpel.” Utolsó szavai a könyv külalakjára vonatkoznak, s hogy ez egyre fontosabbá vált már a 18. század végétől kezdve, azt Füskuti Landerer *Rózsa Szín Könyvtára* 1799-ben megjelent előfizetési felhívás³⁸ is bizonyítja: mindegyik „kötet nyolczad részben van. szép nyomtatópapíroson, szép betűkkel, rózsaszín boríték alatt, gyönyörű rézre metszett képekkel, 12 és 15 árkusnyi nagyságban.” Landerer ravaszságára jellemző egyébként, hogy az előfizetési felhívás valóban nyomdatechnológiailag különleges gondossággal és tisztán, rózsaszín, finom papíron készült — a regények külalakja azonban semmivel sem volt különb az átlagosnál.

A 19. század első évtizedére tehát a szórakoztató mű — szórakozásra vágyó olvasó találkozása, legalábbis a regényirodalom terén, nagyjából zavartalanná vált. Az előszóírásról való lemondás a hagyományos keretek közé történő integrálásról való lemondást is jelentette egyben. Úgy tűnhet, a műfaj kiszabadult a „tudományok szolgálóleánya” szerepköréből, s ezzel végső soron megszületett a szépirodalom autonóm szemlélete is. A következtetések levonásánál azonban nagyon óvatosnak kell lennünk, s az előbbi mondatban talán túlságosan is előreszaladtunk már. Ahhoz ugyanis, hogy a 18. század végének irodalomfelfogásáról megbízható képet alkothassunk, be kellene vonnunk a vizsgálódás körébe más műfajokat is, s az előszavak mellett egyéb, belső következtetések levonására alkalmas források után kellene néznünk. Ezenkívül az irodalomszociológiai

³⁷ Pozsony — Pest, 1807.

³⁸ Az előfizetési felhívásra *A világnak három részeiben Bujdosó . . .* Kassa 1798. című román elejére kötve akadtam rá a Széchényi Könyvtárban (Jelzet: 192.193)

vizsgálódások által nyert adatokat természetesen ki kellene egészítenünk a kor irodalomfelfogásáról valló közvetlen forrásokkal, irodalomelméleti-esztétikai megnyilatkozásokkal. Végső soron vissza kellene nyúlnunk a 17–18. század fordulójára, a haszonelvű irodalomfelfogás egyértelműen dominálóvá válásának időszakába, hogy azután innen elindulva követhessük és elválaszthassuk az autonóm irodalomfelfogás felé vezető út egyes szakaszait. Mostani tanulmányunk célja azonban csupán e problémakör jelzése lehetett, illetve annak bemutatása, hogy a belső szempontok bekapcsolásával az irodalomszociológiai kutatások hogyan járulhatnak hozzá a korábbinál szervesebben egy korszak irodalomszemléletének tisztázásához.

WÉBER ANTAL

FORDULAT AZ EPIKÁBAN

BAJZA REGÉNYELMÉLETÉRŐL

Aligha dönthető el a kérdés, hogy az európai romantika mely műnemben (műfajban) bizonyult a legsikeresebbnek, illetve mely területen gyakorolta az irodalom fejlődésére a legmaradandóbb hatást. Az olvasói érdeklődést mindenestre a regény keltette fel leginkább, ezt a körülményt az irodalmi műfajok hierarchiájának a polgári korszakban történő átrendeződése, s ezzel együtt az olvasói szokások megváltozása egyként indokolja. Érdekes, bár korántsem feloldhatatlan ellentmondás, hogy a regényt a legtöbb e témáról szóló elmefuttatás mintegy az emberiség nagykorúsodásának jeleként emlegeti, a csodák és hősök világából az emberi hétköznapiak felé való fordulás tényét és igényét jelezve. Ez a fordulat már-már valamiféle ösztönös realizmust sejtet. A romantikus regényben kétségkívül vannak ebbe az irányba mutató vonások is. A közfelfogás azonban sem akkor, sem később nem érzékelt a romantikus regény erre utaló sajátosságait. Nem véletlenül egyébként, hiszen a romantikus próza e jegyei valóban nem jellemezték a regényépítkezés leglényegesebb összetevőit. Hiszen a romantikus regény a benne érvényesülő szenvedélytannal, világlátással egy új területre, a mindennapok miliójébe ülteti át az egyetemesről és a különösről szóló eszméit; voltaképpen a létezésnek ugyanazokat a törvényeit keresi ebben a műfajban, mint az irodalmi ábrázolás egyéb területein.

Magyarországon az 1830-as évek első felében nem nagy becsülete van a regényírásnak. Pontosabban: a magyar szép-próza nem mutat fel ez ideig olyan eredményeket, amelyek

rangot adnának vagy népszerűséget biztosítanának ennek a műfajnak. (Felesleges itt a korábbi teljesítményekre, Kármánra, Bessenyeire stb. hivatkozni — ezek nem befolyásolják döntően a műfaj hazai megítélését). Tudnunk kell azonban, hogy az igény és az olvasói megítélés a műfaj vonatkozásában távolról sem esik egybe a honi produkciónak az irodalmi termés egészében elfoglalt helyével, rangjával. Ám a külföldi közvetítés (ezzel kapcsolatban számba veendő az idegen, első renden német nyelven olvasók köre), valamint a gyarapodó fordítások (a *Werthertől* az *Ivanhoe*-ig, a másodrendű, de akkor divatos szerzőkről nem is szólva) együttesen kialakítják azt a bázist, az igénynek azt a rétegét, amelyre a még mindig új műfaj támaszkodhat illetőleg válaszolhat. E körülményre a teória is reagál, Bajza József például *A regény-költészetéről* szóló tanulmányában. 1833-ban Bajza nem hivatkozhatott, a magyar irodalom vonatkozásában, igazán meggyőző előzményekre, s az ekkoriban legújabb teljesítmény, *A Bélték ház*, minden történeti érdeme mellett sem volt alkalmas arra, hogy a fejlődésnek erőteljesebb impulzust adjon. Mégis érzékelhető volt az igény és a szükséglet fokozódása, miként Bajza is megfogalmazza: „Nálunk, mint némely jelekből sejteni lehet, a regényliteratúra most fog kezdődni . . .”

Bajza e tanulmányát, amelyet, mint a „Töredékek” megjelölés is mutatja, nem összefüggő koncepció kifejtése céljából vetett papírra (s mégcsak nem is túl eredetien, hanem Jean Paul nyomán), hanem bizonyos gondolatok felvázolásának szándéka vezette. A regényirodalmunk fejlődéséről szóló írásokban mindig megemlítik ezt a tanulmányt, ám gondolatmenetének sajátos összefüggéseiről mindeddig kevés szó esett. Pedig jellemző egyebek között az a körülmény is, hogy a regény (eredetileg „román”) aktualitását az új történelmi korszak jegyeivel magyarázza, abban a szellemben, ahogy Kölcsey tette ezt a *Nemzeti hagyományok*-ban, tudniillik a herderi organikus fejlődéselmélet alapján. Egyetlen terjedelmes mondatban rögzíti erre vonatkozó felfogását:

„A képzelet varázsfátyola lehullt, s minden ami hajdan tündér színben mosolyga, a maga földi való alakjában jelenik meg; az emberiség bizonyos határozott karaktert nyer; a poesis közelebb lép az élethez, felkeresi az embert a maga házi körében, egyes ember viszonyaival foglalatoskodik, tetteket és történeteket festeget, melyeknek egy nemzetségre vagy háznépre volt befolyása, s ezen egyes személyek karaktereiből tükrözi vissza az apa és fiú, úr és szolga, barátok és szerelmesek ideális alakjait.”

A varázsfátyol, amely lehullt, s a naiv természetközeli élet, mely „tündér színben” mosolyga, nyilván a régi idők patriarkális viszonyaira vonatkozik. Nyilvánvaló, hogy amennyiben a poesis, a regényköltészet közelebb lép az élethez, és nem fantasztikus, hanem tényleges viszonyokat rajzol, ezt már másképpen teszi, mint a hősi epika. A regénynek ez az alapsajátossága Bajza számára is magától értetődő. A háznép, az apa és fiú, a házi kör emlegetése viszont nem annyira a regény, mint inkább a szorosabban vett poézis körébe tartozó zsánerképekre, idillekre emlékeztet. A meghatározásnak ez a bizonytalansága némiképp érthető a herderi inspirációból, s azokból a prózai műfajokból is, amelyek hasonló vonásokat mutatnak (ezekre a gessneri idill s az érzelmes regény egyként szolgáltat példákat). Az egyes ember, mégpedig vélhetőleg a köznapi ember előtérbe helyezése viszont korszerű mozzanat, ezt a megfogalmazást azonban némileg behatárolja az ideális alakok emlegetése. Ezt a mozzanatot visszavezethetjük akár a populáris esztétikára is, melynek bizonyos hagyatékát sokan megőrzik (egyebek között az elméleti vezérfonalat nyújtó Jean Paul is), s így a költői igazságszolgáltatás sokáig uralkodó tana csakúgy, mint az etikai és esztétikai minőségek korrelációjának feltételezése alapjául szolgálhat az eszményítő ambícióknak.

A korai esztétikai gondolkozás a regényirodalmat illetően (hiszen ennek szintje még a szépprózai igyekezetekben megnyilvánuló tudatosság fokát sem éri el) abban a tekintetben is bizonytalanságot árul el, miszerint vagy egyáltalán nincsenek rangosnak tekinthető modelljei, vagy pedig olyany-

nyira kevert, egymással össze nem illeszthető típusú alkotások, hogy ezekből termékeny következtetések nem vonhatók le. Így tehát gyanúperrel kell élnünk olyan esetekben, amikor a szóhasználat a korszerűbb nézetekre emlékeztet, hiszen az egyezés néha véletlenszerű s inkább a stiláris fordulat vagy szóhasználat, mintsem valami végigvitt gondolat bizonyítéka. Így például a hétköznapi tetteket festegető regény, amikor az egyes személyek „charaktereiből tükrözi vissza” a családi és „egyéb viszonyokat”, nyilvánvalóan nem valami modernebb valóságsszemlélet történeti előképe, hanem kimondatlanul is a domináns jellemvonás kiemelésének romantikus gyakorlatára utal, anélkül, hogy e gyakorlat elméletileg igazán tudatosulna. Magát a megfigyelést azonban semmiképpen sem szabad lebecsülnünk, hiszen ezt a gyakorlat már igazolja, noha a fiatal Bajza ekkor még nem tudja megvonni az alkotásoknak azt a körét, amelyből ezt a meggyőződését merítette.

Aligha lehet kételkedni abban, miszerint a valódi vagy vélt értékek regénytípológiai tisztázatlansága mellett közrejátszik e sajátos körülményben egyfajta lektűr-jellegű olvasmányréteg, melynek hatása, mintaadó szerepe még akkor is erőteljes, ha (de inkább a későbbi években) kemény szavak hangzanak el nívojukat illetően. Kotzebue vagy Zschokke nagyon is jelen van „irályával” és témakörével a korabeli magyar prózában, de még a drámában is. Kisfaludy Károlynál például, mást nem említve ezúttal. Az ilyenfajta tényekből eredeztethető egy sajátos tudathasadás, amikor valamely szerző azt rója fel vétek gyanánt, amiben maga is ludas. Bajza, talán éppen erre a tanulmányra készülve jut arra a szövegben némiképp váratlanul felbukkanó következtetésre, melynek értelmében a regényirodalom terjesztette el azt a német érzélgést, melyet „lelki bujálkodásnak” nevez.

Kétségtelen, hogy érzélgős regények igen nagy számban kerültek az olvasók kezébe, a szentimentalizmus populáris utóhullámozásának hordalékaként. Az olyan típusú olvasmányok, aminő az *Idda von Tokenburg, avagy a szerelemföltés*

(A. Lafontaine. Ford. Cseri Péter) okkal vonják magukra az említett szókapcsolatban kifejeződő megvetést. Olyan művek ezek, melyeket akár Baróti Dezső is szívesen nevezne szentimentálisnak, aki a rossz művek számára tartogatja a szentimentalizmusként emlegethető stílusirány megjelölését.¹ Ám Bajza véleményének nyilván nemcsak a magyarra fordított ilyenmű munkák adhattak tápot, hanem azok a divatos, német nyelven olvasott regények is, amelyeket a városi, műveltebb (elsősorban női) olvasóközönség forgatott előszeretettel. Az említett körülmény, ha úgy tetszik, olvasmánytörténeti tény. Később, a negyvenes években, a szatirikus életképek „elménckedő” szerzői rendre ilyen olvasmányokat adnak az ábrándos biedermeier kisasszonykák kezébe.

Ami miatt ez a sommás (egyébként helytálló) vélemény mégis váratlan, az nem más, mint az a másik tény, hogy egyrészt Bajza is írt ilyet (*Ottília* címen), másodjára pedig az affektált érzelmes tónus jellemző számos költeményére is. Úgy tetszik, hogy ez esetben a személyes ízlés és a jelenségek megítélésének objektivitása közötti ellentmondás az objektivitás irányába billen. A kérdés lényegéhez talán közelebb visz azoknak a példaadó íróknak a megemlézése, akiket Bajza a műfaj további alakulása szempontjából irányadónak tart.

„Áldás az oly írókra mint Goethe és Walter Scott, mint Cooper és Irving, kik megtanítanak bennünket örök becsű művekkel, mely cél felé kelljen a regényírónak törekednie” – olvashatjuk Bajzánál. E szavak bizonyosan értékítéletet tartalmaznak, s halványan kirajzolódik belőlük valamilyen ízlésminta is. Walter Scott említése ebben az időben aligha meglepő, de nem meglepő az ekkoriban nagyra becsült (s korántsem kalandregény-írónak tartott) Cooper emlegetése sem. Sajátos módon őket még Balzac is mesterei és inspirálói között tartja számon. Goethe abszolút tekintélye e műfaj megítélésében is érvényesül, de Washington Irving nevével is gyakran találkozunk a reformkorban. Kiemelésük még-

¹ *A felvilágosodás fordulója*. It, 1984. 646

sem Bajza személyes válogatása csupán, minden bizonnyal inkább átvett értékítélet. E mintaadó szerzők egymás mellé állítása azon túl, hogy divatból vagy meggyőződésből, de mindenképpen egy magyarországinál szélesebb értékbeli közmegegyezésre utal, egyszersmind arra példa, hogy említésükből nem következtethetünk a regény valamely típusára, a regénykomponálás valamely favorizált módjára: csoportosításuk inkább általánosító igényű, vagy, ha úgy tetszik, nélkülözi az ízlés egységét feltételező logikát.

De vajon nélkülözi-e? Ugyanis, ha akár taláломra kiválasztunk egy műfaj produktumai közül néhány kiemelkedőt, jelenti-e e tény azt, hogy ezek gyakorlati poétikát adnak a születendő alkotások számára? Nyilván Bajza (és Jean Paul) nem így gondolkodott. Annál is inkább, mert a történeti vagy akár kortársi példákból elvont tanítás sohasem az egészet tételezi modellként, hanem azok valamely aktuálisnak és folytathatónak érzett elemét. Ennek megfelelően Scott képviseli a történelmi tematikát, a goethei próza a Bildungsromant, Cooper a kalandosságnak és egzotizmusnak azt az elemét, amely vonások mind integrálódnak a romantikus regényben. Mégsem képzelhetjük el, hogy az itt működő válogató ízlés teljességgel tudatos lenne, egészen egyszerűen arról van szó, hogy a példaképek a példálózgatás során a regényműfaj jeles teljesítményeire utalnak, melyek azonban nem ellentétesek azzal az írói gyakorlattal sem, amely most van kialakulóban. Voltaképpen itt is ama klasszikus esettel állunk szemben, amikor a bontakozó új még mindig nem határolja el magát a régitől, illetőleg nem tisztázza, hogy mit folytat hangsúlyosan, mindezt majd csak a szelektáló és rendszerező utókor fogja tételesen egységben látni, olyan ismérvek alapján, melyet a valóságos kor még nem ismerhetett.

Bajzaék idején, mégpedig különösen a rendkívül rugalmas és a praktikus életszférát is magában foglaló regény esetében, meg kellett birkózni olyan kérdésekkel is, amelyek az irodalom funkciójával, küldetésével kapcsolatosak. Ilyen

például a célzatosság, irányzatosság kérdése. Olyan kor ez, amikor még a tanító költemény műfaja sem tartozik teljességgel a múlt relikviái közé. Így tehát szükségképpen szembe kell nézni a tendencia költészettani jelenlétével, ráelve egyúttal a közvetettségeknek ama formulájára, mely ez idő tájt általános: „igen is tanít a poesis, tanít a regény s tanítson is minden nagyra, nemesre, szépre; de csak úgy mint az a nyíló és hervadó virág, mely némán és szótlan ábrázolja képét a leányka szépségének.” A kialakuló közmegegyezést bizonyítja az a tény is, hogy a megállapítás, némi változtatással, átvétel Jean Paultól: *Der Roman soll lehren, aber nur wie die Blume durch ihren Duft und durch ihr blühendes Schliesen und Öffnen.*²

Ez a regényírás szemszögéből is oly jellegzetesnek mondható álláspont, melyhez prózaíróink — legalábbis az elméletben — az egész reformkoron át ragaszkodnak, nemcsak a populáris morálfilozófia leülepedett maradéka, nem is a valláserkölc (a közgondolkodásba mélyen beivódott) jelenléte, hanem inkább a művészettel szembeni társadalmi igény sajátos, sokszor a végső célokat illetően öntudatlan, újrafogalmazása. Köztudomású a hasznosság-elv szerepe a felvilágosodásban, amely igen széles skálájú, bennefoglaltatik a közjó előmozdításának szándéka csakúgy, mint egy új, az az individuumnak szóló erkölcsi tanítás körvonalazása, de még e népnevelő (ízlésnemesítő), a szó szorosabb értelmében vett „felvilágosító” utilitarizmus sem idegen ettől a szellemiségtől. Nyilvánvaló, hogy a tizenkilencedik századi romantikus irányzatosság nem egylényegű ezzel a törekvéssel, hiszen éppen a szépről, jóról, nemesről vallott felfogás változott meg időközben.

A hagyomány azonban elméleti meggondolásoktól függetlenül is hatékony lehet. A filozófiai regény illetőleg az

² E megállapításra már három évvel korábban a fiatal Szalay László felhívta a figyelmet. Idézi az önállóan megjelentetett *Észrevételek a Muzáron III. és IV. kötetéről* című tanulmányában (1830).

államregény hagyatéka, mint jellegzetes kompozíció nyilván nem tűnik el azonnal, mint egyfajta, gondolatilag is megfogalmazható tézis, hanem kompozíciós elvként több regénytípusban is tovább él. Az irányzatnak a tendenciának, ha más formában is, kedvezni látszik az új korszak is. Ebben a vonatkozásban másodlagos jelentőségű érv, hogy az a magyar regény is, mely Bajzának magyar például szolgál, Fáy Bélteki-háza maga is határozott politikai célt, Széchenyi eszméinek támogatását szolgálja. Ilyenfajta célzatosság, akár közvetlenül, valamely politikai koncepcióhoz kapcsolódva (Eötvös), akár indirekte, valamely erkölcsi minőségeket hirdetve és példázatszerűen megvalósítva (Jósika) nemcsak hogy nem idegen a reformkori magyar regénytől, hanem egyenest egyik fontos meghatározója. Csínján kell bánnunk azzal a közkeletű megfogalmazással, miszerint a tézis és a tendencia eleve redukálja az esztétikumot. Sokkal valószínűbb, hogy inkább a tézis érvényesítésének közegén, a példázat életszerűségén, ábrázolt igazságtartalmának határfokán múlik a művészi teljesítmény, mintsem bizonyos célok és szándékok előzetes kizárásának tényén.

Bajzánál igazi dilemma formájában ez a kérdés meg sem fogalmazódik. Mert átveszi ugyan Jean Paul említett tételét, de a választott magyar regényt végül is nem látja ellentétes karakterűnek a vázolt kíváncsisággal, holott mai felfogásunk szerint az ellentmondás kézenfekvő. Ám ez esetben a honi valóságra való ráismerés élménye sokkal erősebb, mint az egyébként nagyon is hangsúlyozott célzat jelenléte. Az a körülmény is nagyon valószínű, hogy a regény általánosabb elterjedése, kontúrjainak határozottabb kirajzolódása, az esztétikai élményt szórakoztatva nyújtó szerep betöltése, a mindennapisághoz fűződő szorosabb kapcsolat és ezt igénylő olvasói magatartás a bázisa ekkoriban egy privát jellegű, fiktív regényvilágnak, amely egyúttal a közvetettség valós közege lesz. Ennek elemei már ebben a korban is adottak, legalábbis egy népszerű irodalmiság szintjén, s ebben a te-

kintetben nem véletlen, hogy már Fáy is a családregegy jól bevált módszerét (August Lafontaine nem túlságosan igényes példáját követve) használja fel nagyszabásúnak szánt korekének komponálása során.

Ebből az a tanulság is adódhat, hogy az alkotás egyfajta olvasottságra hagyatkozó gyakorlata adott esetben jobban ki-segíthet, mint a pusztá spekulatív gondolkodás. Bajzánál azonban mintha a fordított esettel találánánk magunkat szembe. Amikor a regény tartalmi vonatkozásairól szól, az jobban illene, a herderi népelet emlegetésével, egy Arany Jánostól művelt népies verses epikához, mintsem a modern regény témájához. Ellenben a tisztán elméleti megfogalmazások, mégha lényegében kölcsönözteknek minősíthetők is, ma is találónak mondhatók, olyannyira, hogy egy hagyományosabb poétika keretében vizsgaanyagként ma is megállnák a helyüket. Ezt olvashatjuk például a novella jellemzéseként: „A novella csak epizódja az élet regényének, egy magába zárt világ ama nagy, minden részében megpróbált, sőt az idő hosszú folyamán is megutazott életvilágnak.”

A már közhellyé vált megfogalmazással szemben aligha támaszthatnánk kifogást. A figyelemre méltó mozzanat e tézis határozott hirdetésében az a korántsem elhanyagolható körülmény, hogy a magyar „beszély” eddig ismert típusai nem felelnek meg e definíciónak. Históriaik inkább, melyek, ha rövidített, zsugorított formában is, túllépnek a „zárt kis világ” szorosabb keretén, vagy ellenkezőleg, be sem tudják tölteni azt, s meglegszenek egy élethelyzet sokszor elég körülményes leírásával. Itt az általános, külföldi példákra alkalmazható tézis nyilván elébe megy a hazai gyakorlatnak.

A regény és a novella viszonyának meghatározására még inkább vonatkoznak az előbb mondottak:

„A regény a maga kezdetében motiváltabb, a dolgokat inkább eredetöknél fogja fel, s hosszú vándorlását nagyobb előlátással kezdi; a novella ellenben oly körülményeknél kezdődik, melyek már a ki-

fejlésnek bizonyos pontján állnak; hol például a szenvedélyek felingerlettek, a történet fonala feszült állapotban van s ezen állapotból kiszabadulva jut nyugalomra.”

Ezt a definíciót is könnyen elfogadhatnók. Ám most már szükségesnek mutatkozik a szöveg némiképp szorosabb vizsgálata. Az érvényes jellemzések ugyanis egy régebbi típusú poétikai elgondolásban helyezkednek el. Rendszertani elveit Jean Paultól veszi át, ám ez önmagában véve nem érinti nézeteinek végső fokon érvényesülő eredetiségét, hiszen már maga az átvétel, illetve a szelekció egy bizonyos fajta álláspontot jelent. A *Vorschule der Aesthetik* egyébként is gyakorta emlegetett hivatkozási alap, találkozunk vele az új „romántos” költészetet első ízben és elméleti igényekkel körvonalázó tanulmányban is.³ Bajza szabadon bánik forrásaival, s inkább mintákat, példákat keres, mintsem kész magyarázatot. Maga a tény, hogy fejtegetéseit (akkor még *A románköltésről* címen) a Kritikai Lapokban teszi közzé, mutatja, hogy írásának elvi és eligazító szerepet szán.

Ez azonban nem feledtetheti, hogy teoretikus szinten vizsgálódásait még behatárolja a széppróza lényegében egynemű felfogása, amely ennek megfelelően az elhatárolást fejlődéstörténetileg a verses műfajoktól tartja céljának, így azután a frappánsan definiált novella sajátos módon a regény „különös faja” lesz:

„A regénynek többféle alosztályai vannak, művészi, filozófiai, humorisztikai, szatirai, utazási, érzékeny regények, de különös faja tudomra csak egy, az úgynevezett novella, melyet mi magyarok beszélynék nevezhetnénk.”

A regényt illetően sajnálatosan hiányzanak a példák, a novella vonatkozásában viszont a klasszikus válfajra, Boccacciora utal, megjelölve a regény e „különös fajának” anek-

³ Teleki József: *A régi és új költés különbségeiről*. Tudományos Gyűjtemény, 1818.

dotai eredetét. Ám, s ez Bajzára a későbbiekben is jellemző marad, a novellának az igazi rangot az a tény adja, hogy az anekdota a „prózaiságokból” szebb, magasabb, poétikus, ha úgy tetszik: idealizált régiókba emelkedik fel. Itt kerül elő újból Irving neve, mint a novellaírás legkiválóbb mestere.

Amikor az irányzatosságot emlegettük, már annak korszerűbb, azóta általánosan ismert megfogalmazásával kapcsoltuk össze (noha vitatva e századai esztétikai kánon feltétlen érvényességét). Nem véletlenül, hiszen a fejlődés ebbe az irányba mutatott, s esztétikai problémaként mind a mai napig ebben a formában él. De ha szövegközelből nézzük Bajza érvelését, kiviláglik, hogy ő maga (és forrásai) a regényírásnak azt a jelenségét idézték fel, amelynek eredete a divatos szórakoztató prózában jelölhető meg (Clauren kö-zépszerű, Lafontaine és Kotzebue „sületlen” munkáiban):

„Szinte vétkes irány az, ” - olvashatjuk- „csak hogy nem erkölcsi, hanem művészi tekintetben, melyet sokan úgynevezett „erkölcsi” beszélletekkel ügyekeznek elérni. Ezek a morál prédikátori rendszert az embert mint angyalt vagy mint ördögöt festik, hogy ennek képében a rényt szerettesék meg, amazéban pedig a vétket utaltassák el. Szertelen tévedés!”

Néhány évvel a már minden tekintetben valódi magyar regény születése előtt még mindig érvényesek az új műfajjal kapcsolatos előítéletek. Az egyik vélemény, konzervatív és vallási eredetű, a regényeket tűzrevaló, haszontalan, sőt káros olvasmánynak tartja, a másik mint erkölcsi példázatot legalizálná. Bajza ez utóbbi célzat ellen emeli fel szavát, a művészi ábrázolás révén s így közvetett formában és automatikusan remélve a morál érvényesülését.

Az erkölcsi célzatosság tehát ez idő tájt a kegyes és szórakoztató lektűr tulajdonsága volt, s ilyen módon a művészi minőség kérdéseként bukkant fel. Azokat a dolgokat, melyeket komolynak gondolt egyáltalán nem tekintette üres moralizálásnak, s így az a fajta „irány”, melyet Fáy regénye is kifejezett, Bajza számára egy egészen más kategóriát je-

lentett, a hazafias buzgalomét, melynek érvényesülését magától értetődőnek, s az irodalmi alkotás feladatával összeegyeztethetőnek tartotta. Ez a vélekedése összefügg ama ténnyel is, hogy Fáy regénye legfőbb erényének a karakterfestést tekintette. S mégpedig nemcsak eme munka vonatkozásában, hanem általában is.

„A valódi regénynek, mint eddig mondottainkból látható, nagy, nemes célja van, az emberiség karakterének ábrázolata. Azon regényíró, ki e célra híven és szerencsével dolgozott, nem kevésbé méltó a koszorúra, mint az eposz- és drámaíró.”

E megállapítás már csak azért is fontos, mert benne foglaltatik a szépprózának a hagyományos műfajokkal való egyenjogúságának, egyenrangúságának gondolata. E ténynek a magyar irodalom viszonyai közt külön aktualitása van.

A jellemábrázolás, sőt „psychologi és szívismeret” ama elsődleges mérce, amellyel összevetve az említett külföldi (főként német) szerzők mellett a hazai Cseri Péter és Pálffy Sámuel is a selejtes munkák alkotói közé soroltatnak, de ebbe a csoportba kerülnek némi hazai vonatkozású érdemek fenntartásával a „Dugonicsok, Gvadányiak (!)” is. S most, a jellemábrázolás kérdésénél érkezünk ama ponthoz, mely irodalomszemléleti vonatkozásban túllép Bajza szűkebb fejtegetéseinek keretein. Az individuum és a nem viszonyáról van szó.

„Egyik költő t.i. csak individuumot láttat, de a fajból oly keveset, hogy alakjának létét csak úgy hihetnők el, ha költői tartományából leszállván, historice azaz oklevelekkel bizonyítaná be; a másik ellenben jól fest fajt és nemet, de benne az individuum nincs kijelelve.”

Az itt említett dilemma döntő jelentőségű, különösen ha meggondoljuk, hogy a költői igazság és a történelmi igazság között a szerző eleve jelentékeny különbséget tételez fel, mégpedig a poesis belső igazságát tartván mértékadónak. Ez a körülmény messzemenően kihat a történelmi témák kezelésére a későbbiekben is. Ekkor még azért viszonylag kevésbé,

mert a széppróza ekkori történelmi kísérletei, beleértve Kisfaludy Károly ilyenmű beszélyeit is, egyszerűen balul sikerült és kezdetleges kísérletek. Maga a gondolat azonban érvényes lesz a későbbi időkben is, s ez némiképp magyarázza az immár romantikus történelmi regénynek azt a sajátosságát, melyben felismerhetünk ugyan egy atmoszférikus, a külsőségeket kedvvel felidéző írói miliőt, koloritot, de a téma magvát képező költői gondolat iránya elágazik a szorosabb historikumtól, s inkább a jelen számára testesít meg aktuális magatartásformákat. E meghatározottság meglehetősen markáns jegyei felismerhetők, különböző intenzitással és felületesebb vagy sűrűbb belső tartalommal a Jósika – Jókai – Kemény-féle regényírás egész vonulatában.

Az imént körvonalazott szemlélet ősforrása a *Hamburgi Dramaturgia*. Bajza is erre hivatkozik, ezt írván:

„Költőnél a históriai factum mindig mellékdolog, . . . s nem keli feledni, hogy ha van prózai, azaz testi szemekkel látható természet, van egy más is, a művészi ti., s hogy históriai igazság s poetai igazság között nagy a különbség.”

E gondolatmenetben nagy szerepet játszik, noha kimondatlanul, az a tény is, mely már a korábbi idők prózaíróit is foglalkoztatta, s kiváltképpen őket, hogy tudniillik a széppróza lényege a fikció, de önmagában a korai fejlődési szakaszban a képzelt történet valamiféle hitelesítésre szorul, ezért találkozunk annyi „igaz” történettel (the true history of . . . stb.). E sajátos írói pozíció maradványaiként tartathatjuk számon a különböző keret-történeteket, „megtalált” feljegyzéseket, az írókat mint közrebocsátót, és így tovább. Mindez természetesen összefügg a választott hősök mindennapi voltával, olyan emberek viselt dolgaival, akiknek tetteit nem jegyezte fel a történelem, nem alkotják részét semmiféle mítosznak, mondakörnek. A regényolvasással kapcsolatos közmegegyezés csak fokozatosan alakul ki, s így annak tudatosodása is, hogy a széppróza valóságalapja egészen más természetű, mint az eposzé.

Bajza idejében e játékszabályok már bevett esztétikai normatívák, noha közismert az a tény, hogy a *Fanni hagyományait* kiadó Toldy még szó szerint vette a fiktív keretet és a szerencsétlen Fanni alakjában Kármán elhagyott kedvesét vélte felfedezni, nem jó fényt vetve ezáltal a szerzőre. Mégis, mindent összevetve Bajza ama nézet mellett áll ki, miszerint a regény karaktere — s e gondolatnak kétségkívül van logikai alapja — lényegében általánosabb természetű, s e körülmény oka éppen a történelmi alapok hiányában jelölhető meg. Szó szerint ezt olvashatjuk:

„Valamint az eposz a leendő emberiség képét ábrázolja, úgy a regény a meglelt s értelemre jutott emberiségét a maga okaival és következményeivel. Benne nem többé egy nagy közönséges története az emberiségnek, hanem az emberi karakter s emberi természet maga ábrázoltatik; s bizonyos tekintetben mondani lehetne, hogy az eposz költői históriája az emberiségnek e vagy ama történetének, a regény pedig költői históriája (töredékben) magának az emberiségnek.”

Az idézetben felismerhető a herderi fejlődéstudomány nyomán az a megállapítás, hogy a regény az emberiség fejlődésének egy adott fokán lényegében átveszi az eposz funkcióját. Ez a vélemény egyelőre csak teoretikus igazság, a magyar fejlődés még nem igazolja. Annyi azonban már most is kirajzolódik, egyelőre a poétika szintjén, hogy melyek azok a sajátosságok, melyekhez a regény- és beszélyírók magát általában s így Magyarországon is tartania kell. Nyilván feleslegessé válik a csodás elem, illetőleg ez csak a regény témájával összefüggő hiedelem gyanánt jelenhet meg, korfestő vagy a népeletet jellemző elemként. A regény dikciója is eltér az eposztól, hiszen az érettebb kor kevésbé lelkesült vagy csapongó. „Ezen okból a regénynek csendesen haladó prózában kell iratnia, mely ne rohanjon mint a magával ragadó Vág, hanem zaj nélkül ömledessen mint szélcsendkor a Duna.”

Fontosabb azonban az említetttnél annak az igazságnak tételezése, melynek lényege a regény különböző összetevők-

ből létesülő egysége. A regény ugyanis felvesz olyan intellektuális elemeket is, melyek a verses műfajokban nem helyénvalóak. Ennek következtében redukálendő a poétai emelkedettség. A beszédfolyamról olvasva találkozunk azzal a kíváncsisággal, hogyha az elbeszélés medre szép vidékek közt kanyarog is, ne tévedezzen virágos tavaszi mezőkre „... s partjait csak itt-ott hímezzék költői képek és hasonlatok virágai”. E képes beszéd elméleti háttereként könnyen felismerhető a prózaiság ama igénye, mely diszkrét költőiséggel párosul. Az előadásnak ez a módja engedi meg azt is, hogy az „... előadás némelykor didaktikaivá is lehet, mert a regény korának bélyege a szemlélődés; kicsaponghat a reflexiók országa felé is, miként ezeket a valódi regény teremtmője, Goethe munkáiban láthatni.”

A regény e tulajdonsága, hogy tudniillik a tárgy értelmezése során számos olyan mozzanatot is beolvaszthat a műbe, melyek a tradicionális felfogás szerint nem tekinthető szorosabban költői témának, valóban olyan minőség, amely tapasztalati szféra kiterjesztését, s az új viszonyok megragadását és sajátos formába való befogadását teszik lehetővé. Ez viszont az esztétikum ugyancsak tradicionális normáinak újragondolását teszi szükségessé. Ezt a feladatot éppen az ilyenfajta elmélkedések végzik el, lényegében véve érvényesen, még akkor is, ha nem alapulnak teljességre törekvő áttekintésen, és sok vonatkozásban a kiindulás is régebbi tételekből merít gondolati lendületet. A váltás mozzanatára éppen ezért sokszor nem a hibátlan logikai lánc valamely eleméből ismerhetünk rá, hanem olyan sztereotip fogalmak beékelődéséből, melyek nem alkotják, vagy csak áttételesen érintik a gondolatmenet lényegét. Erre vonatkozólag igen jellemző példa a „két költemény” (ti. az eposz és a regény) közötti különbség összegező definiálása:

„Így válik el a két költemény egymástól a maga különböző céljaiban, s így lehet meghatározni félreértés nélkül s okokra állapodva, hogy e kettőnek külsőleg elválasztó jegyei a prózai és a versi előadás,

belsőleg pedig a karakter s életábrázolat egyfelől, s nemzeti érdekű történet és a fenség ideája másfelől.”

E ponton érdemes kissé elidőzni. A regény meghatározásával foglalkozó fejezet ugyanis a herderi organikus fejlődés hasonlatától eltekintve egyáltalán nem foglalkozik a nemzet vagy a nemzeti érdekek műfajbeli szerepével, sőt tisztán teoretikusan felfogva e mozzanat nem is része a gondolatmenetnek. Mégis teljességgel magától értetődő a nemzeti jelleg követelményének itt történő bevezetése. E követelmény ugyanis ez idő tájt az evidencia erejével bír, különösebb bizonygatásra nem szorul, gondolkozásbeli közmegegyezésen alapul. Ilyen és ehhez hasonló „immanens” érvek egyébként korántsem ritkák egyéb korokban sem, mi sem lenne nagyobb hiba, mint gondolati konstrukciók első, verbális rétegéhez ragaszkodni az értelmezés során.

A mondottak vonatkoztathatók a jellemábrázolás ama szabályára is, amely még Schiller gondolataira vezethető vissza, s amelynek lényegében Bajza is osztozik, noha elismeri a „schillerizálás” lehetséges veszélyeit.

„Óvakodjék a költő igen speciális karaktert festeni; személyeiben nem annyira embert és individuumot, hanem az individuumban . . . az emberiség képét ügyekezék visszaadni; vagy mint Schiller igen alkalmasan mondá: a személyt emelje fel a nemzethez és fájához.”

Ha az érintett követelményhez ragaszkodnánk, mégpedig abban a lebegő meghatározatlanságban, amit a szöveg sugalmaz, akkor csak az eszményítés mozzanatát fedezhetnők fel ebben az összefüggésben. Ám az emberiség-képzet csak úgy mint a nemzet és faj olyan eszmei stilizációk rendszere, amelyekhez szükségképpen kapcsolódnak konkrét képzetek is. Mint ahogy tény, hogy Schiller, aki Schaubühnéről értekezik, melyet erkölcsi intézménynek tart, egyúttal a Nationalbühne eszményéről is gondolkodik, s a drámát egy sajátos nemzeti történelmi tudatban is elhelyezni törekszik, s ma-

gát a befogadó közeget meghatározott, ha úgy tetszik nemzeti közösségnek tartja, emberiségképe nemcsak általában vett kiemelkedő személyiségekben, hanem igen nagy súlyllyal a német történelem alakjaiban és problematikájában is realizálódik.

Meg aztán a figurák elvontságának kérdése sem annyira egyszerű, ahogyan hovatovább hozzászoktunk az illetén megítéléshez. Nyilvánvaló, hogy sem drámai, de még inkább epikai, alak nem arra való, hogy formás, netán emelkedett gondolatokat elmondjon, s az individualitást inkább csak a neve jelezze vagy esetleg a névhez tapadó képzetek. Valójában e kérdéssel Schiller csakúgy, mint a kor poétikája igyekezett gyakorlatiasabban szembenézni. Az „asszonyi karakterek” vonatkozásában olvashatjuk Bajzánál, hogy (némi képp Jean Paullal polemizálva) a görög költő e téren szerencsésebb lehetett, mint az újkori, hiszen nekik kevesebb „individuális váljegyök” (*nota characteristica*) van mint a férfiaknak. Ám ezt a körülményt történelmi meghatározottságként kezeli, mondván, hogy az emberiség ifjúkorában, az egyszerűbb életkörülmények közepette az individuumok még nem voltak egymástól oly „élesen különböztetve” mint mostani férfikorában.

Az újkori költészetben, így a regényköltészetben már számolni kell azzal, hogy az újkori irodalomban létezhetnek régebben ismeretlen „kicsapongó” sajátosságok. *Summa summarum*:

„Az újabb költőknél általában több individuumot lehet találni, mint a régieknél, az imént érdekelt ok miatt. Shakespeare, Goethe, Hugo Victor és Scott Walter munkáiban egész lajstromát lehetne találni az individuumoknak . . .”

E gondolatokból nyilvánvaló módon kiviláglik, hogy az „individuális váljegy” korántsem közömbös Bajza számára, sőt az individualitást az újabb kori fejlődés hozadékaként értékeli, ami egyenest kötelességévé teszi az írónak, hogy az emberi karaktert a maga konkrétságában is igyekezzék

megragadni. Ha ennek ellenére is érzünk némi lebegő elvontságot az itt jellemzett követelményrendszerben, az nem annyira valós ábrázolási problémák hiányos ismeretéből származik, hanem az eszményítés minden szinten fenntartott igényéből. Eme esztétikai berögződésnek régi, s szerfölött nehezen eltérhető gyökerei vannak. Valahogy a fennköltebb vagyis fontosabb témák mindig is a stilizáció eme tartományába sorolódtak, ezen általában véve a populáris jelenségek, párhuzamok enyhítettek, a középkori interludiumoktól kezdve a modernebb drámák népies betétjeiig. A regénynek elvben éppen az az egyik legfőbb újítása, hogy ezt a kettőséget kialakulása folyamán fokozatosan megszünteti. Igen ám, de ez a körülmény nem jellemző minden típusára, s igazán csak ott eredményes, ahol egyrészt a célba vett közönség kevésbé hajlamos a régi fajta ünnepélyességre, másrészt a szatirikus szándék, a moralizáló komédia szelleme dominál a prózai alkotásban. Ám az ilyen típusú alkotások tipológiai jelentősége azon nemzedék (és forrásai, példaképei) számára, melyhez Bajza is tartozott, még korántsem világos. Ebből a szemszögből nézve teljességgel törvényszerű, hogy a példatárból éppen az erre bizonyosságul szolgáló művek (a tizennyolcadik századi angol regény alkotásai) hiányzanak.

Hozzájárul az eszményítés eme követelményének fenntartásához a goethei emelkedettség csakúgy, mint a korai romantika sajátságos, az ünnepélyességtől, lirizáló hajlamoktól egyáltalán nem idegenkedő elbeszélő technikája. Bajza személyes ízlését azután az e munkájában is képviselt meggyőződés annyira tartósan hatja át, hogy még a negyvenes években is védelmezi az eszményítés gyakorlatát, s mégpedig nemcsak a széppróza vonatkozásában. Az talán inkább véletlen, hogy a magyar széppróza a komolyabb nemből ezt a meggyőződést látszik erősíteni. Az igazi áttörést viszont a területen is nem annyira a teoretikus ismeretek gyarapodása, hanem a prózai műfajokban mind nagyobb kedvvel kísérletező írók természetes gyakorlata idézi elő.

Ez utóbbi körülmény az európai irodalommal való kapcsolatok kibővüléséhez vezet, melynek félreismerhetetlen jele bizonyos szerzők, művek felbukkanása a jelesebb folyóiratok hasábjain. Hogy ez utóbbi körülmény mennyire összefonódik bizonyos közönségigény tudomásulvételével, azt egy furcsa gyakorlat is alátámasztja. Mindössze hat esztendővel Bajza tanulmányának megjelenése után például az Athenaeumban, amely a „tudományok és szépművészetek tára” megjelölést viseli, s ahol Vörösmarty és Schedel mellett éppen Bajza a „szerkesztő társ”, külön rovatot képez a szépliteratúra, s ezen belül *Novellák és rokon* címen a széppróza. Csak utalásként néhány címszó az 1839-es évfolyam első félévéből. Találkozunk egy-egy címmel pl. *XIV. Lajos halála* (Bulwerből), továbbá: *Actaea* (Dumas legújabb regényéből), ami talán önmagában is figyelemre méltó, hiszen Dumas igazán népszerű lesz a negyvenes években, az angol Bulwer pedig már ekkor is az. Az igazán feltűnő körülmény azonban az a szokás, amelynek következtében a különböző fordítások az eredeti szerzőjének megjelölése nélkül kerülnek közlésre.

A *síráso* című elbeszélésről például kideríthető, hogy betét Dickens *Pickwick Club* című regényében, de egész sorozat található olyan angol, német, sőt olasz szerzők műveiből, akiknek neve nincs feltüntetve, a fordítóé sem mindig, pusztán az eredeti nemzetisége van megjelölve meglehetősen következetességgel. Azt már csak mellékesen jegyezzük meg, hogy a magyar beszélyt az Athenaeumnak e számaiban Kuthy Lajos képviseli több írásával. Az itt vázolt sajtósági eljárásban mindenképp felfedezhető az olvasói igény fokozódása, de az a tény is, hogy a szerzők és művek önmagukban még nem elég fontosak, a széppróza honi és nemzetközi értékrendje még nem szilárdult meg az irodalmi tudatban. A regény és a novella helye ez idő tájt valahol a nemes és mindinkább igényelt szórakoztatás és a körvonalaiban felismert új típusú esztétikum között lebeg. Ám a gyakorlat azt mutatja, hogy funkciói teljesítésére már ebben a helyzetben is képes. Jósika

Abafija már nemzeti érdekű problémát dolgoz fel történelmi környezetben, s a fiatal Eötvös is regényben fogalmazza meg ebben az esztendőben nemzedéke világnézeti-erkölcsi krízisét, jelentős európai tradíciókhoz kapcsolódva. A felbukkanó olvasmányok, a fordítás-irodalom, ha divatok nyomában is, mindinkább közismert teljesítmények felismerésére mutatnak. Ennek egyik jele, hogy az Athenaeum *Egyveleg* rovata már George Sand honoráriumairól is közöl értesülést („A George Sand név alatt ismeretes Dudevant asszony, a Párizsban megjelenő Revue des deux Mondes című hírlapba dolgozik” stb.) Tény tehát, Bajza 1833-as tanulmánya olyan elméleti szempontokat igyekszik rögzíteni, melyek valóban azt a felismerést tudatosítják, hogy „mint némely jelekből sejteni lehet, a regényliteratúra most fog kezdődni . . .” Alig néhány esztendő múltán a sejtés beigazolódott.

FORUM

HORVÁTH IVÁN: BALASSI KÖLTÉSZETE TÖRTÉNETI POÉTIKAI MEGKÖZELÍTÉSBEN

Horváth Iván könyve mind módszerei, mind filológiai eredményei alapján jelentős eseménye a Balassi-kutatások történetének. Az általa következetesen alkalmazott konnotációelemzés, „az ismétlődő költemény-elemek szintjén végzett összehasonlítás, kontextus-megállapítás” (296.) nyomán a szerző a vizsgált versciklusok számos, eddig rejtve maradt szerkezeti sajátosságára mutat rá, ugyanakkor érdekes hipotézist állít fel Balassinak a magyar, illetve az európai líra történetében elfoglalt helyéről.

A versciklusokkal kapcsolatban meggyőzően fejti ki, hogy felépítésük rendkívül fontos az életmű értelmezésének szempontjából, s hogy a verseknek a kritikai kiadások szabályzata által megkövetelt, a keletkezés időrendjében való csoportosítása – eltekintve a kronológiának Balassinál egyébként is gyakran megállapíthatatlan voltától – eltünteti a költő kötetkompozíciójának Gerézdi Rabán és Klaniczay Tibor által már az irodalomtörténeti kézikönyvben megsejtett szimbolikáját. Horváth Iván 1976-os Balassi-kiadásának viszont, amely hosszú idő után először szakított a kronológiai elvvel, egy másik nehézséggel kellett szembenéznie, nevezetesen azzal, hogy a költő koncepciójának egyes részletei (a *Maga kezével írt könyvről* fennmaradt másolat hiányos volta miatt) ugyancsak nem állapíthatók meg teljes biztonsággal. Horváth Iván jelen munkájának első része épp ezért az általa pár évvel korábban sajtó alá rendezett Balassi-kiadás szerkesztésével foglalkozik. S bár gondolatmenete során ő maga is elismeri, hogy konkrét bizonyítékok híján sokszor felte-

vésekkel kénytelen dolgozni (40.), az az érvelése például, amellyel kikövetkezteti a *Júlia-ciklus* valószínű felépítését (34–46.), megnyugtatóbbnak látszik, mint amelyet a versek időrendjének megállapítására – egy mesébe illő, váratlan filológiai felfedezés nélkül – valaha is ki lehetne dolgozni.

Meggyőzőek azok az elemzések is, amelyekben a szerző a versciklusokban, illetve az egyes versekben megvalósuló kompozíciós elvet vizsgálja. Egyik legérdekesebb felismerése a Varjas Béla által *Nagyciklus*nak nevezett 2×33 -as sorozat felépítésének chiasztikus szimmetriájára vonatkozik (84–85.). Az első harminchárom vers tematikus rendje:

HÁZASSÁG – SZÉPSÉGEK – ANNA – BŰNBÁNAT:
HÁZASSÁG,

a második harmincháromé:

HÁZASSÁG: BŰNBÁNAT – JÚLIA – SZÉPSÉGEK – EL-
BUJDOSÁS.

A Zsófi nevére, a bécsi Zsuzsannáról s Anna-Máriáról vagy a Margarétáról szerzett költemények így (eddiggi ismereteinkhez képest) sokkal természetesebben illeszkednek bele a sorozatba. Horváth Iván kitűnő megfigyelése szerint ez utóbbi szerkezeti elem, a más szépségekhez való fordulás a ciklus vége felé, a *Célia-gyűjtemény*ben is visszatér, a lengyel szép Zsuzsannáról és a porcogós Annókaról írt versek révén – amelyeket tehát helytelen volna a ciklus egészétől idegen műveknek tekinteni – (86.), sőt, az úgynevezett *Cím nélküli gyűjtemény*ben is, amelynek utolsó darabjában, Júlia és Célia után, már Fulviáról beszél a költő (89.).

A számszimbolikus szerkesztés tárgyalásából a hármas felépítésű Balassi-strófa keletkezésének a Szentháromságról szóló hármas himnuszhoz való kapcsolása a leglényegesebb (66–72.). Ismeretes, hogy Balassi a Pataki Névteletől átvett $a_{19}a_{19}a_{19}$ metrumot belső rimekkel gazdagítva alakította

ki a később róla elnevezett versszakot. Horváth Iván számításai szerint a belső rímekkel ellátott sorok aránya a *Csak bú bánat* kezdetű versben (1577–78 körül) még csak 37,5%, a *Nő az én gyötrelmem* kezdetűben (1584 előtt) 40%, a *Széllal tündökleni* és a *Cupido szüvemben* kezdetűekben (1584) már 61,9, illetve 66,7%, a *Füüisten-himnusz*-ban pedig 100% (71.), ami a százalékarány állandó, fokozatos emelkedését jelenti. A Balassi-strófa létrejöttének a *Hymni tres*-hez való kapcsolásában (tehát a lényegben!) nem kételkedve ugyan, de megjegyezném, hogy megvizsgálván e belső rímeket, az emelkedést nem érzem ilyen töretlennek. A *Nő az én gyötrelmem*-ben például a 30 sorból csupán 5-ben van a szó szoros értelmében vett belső rím („vagyok ~ kívánok”, „elfuttán ~ halálán”, „gyászruhámot ~ voltamot”, „tülem ~ keressem”, „magadért ~ szerencsédért”; a „szerelmem ~ teljességgel”-t és a „magamban ~ nyomorodott rab”-ot már nem tekinteném rímnek), az adatot 40%-ra kiegészítő többi esetben (pl. „elmémnek ~ engedhetnél meg”, „megrepedezett ~ termett”, „legelt ~ nevelt”) nem egyazon soron belül csengenek össze a hat szótagból álló egységek, hanem két szomszédos sor belső egységei rímelnek egymással, ami nem pontosan a Balassi-strófa irányába mutat.

A monográfia egyik legfontosabb fejezete Balassi metrumainak áttekintését tartalmazza, egybevetve az egyes metrumfajtákat a 16. századi nyomtatott magyar költészet egészében való gyakoriságukkal. A statisztika alapján fölvázolt diagramból egyértelműen kiderül, hogy Balassi költészetének ritmikája radikálisan eltér kortársaiétól: míg ő legtöbb versét heterorímes-heterometrikus formában írta, a nyomtatott anyagban egészen Balassi haláláig nem mutatható ki ilyen metrumfajta (142.). A költő „heterorímes-heterometrikus metrumai” közül a legjellegzetesebb az a csoport, amelyik a Balassi-strófát és a hozzá hasonló versszakfajtákat (pl. $a_6a_6b_4c_6c_6b_4$ vagy $a_4a_4a_6b_6c_4c_4c_6b_6d_5d_5b_{10}$) tartalmazza. Horváth Iván ezt a csoportot – amelyhez összesen hétféle metrumot sorol – *Balassi-versszak*típusnak nevezi el, s joggal

állapítja meg, hogy Balassi költészetének líratörténeti konnotációját kutatva, mindenekelőtt ennek a versszaktypusnak az európai lírában való kialakulását, illetve hagyományait kell megvizsgálni. A szóban forgó vizsgálat a könyv legérdekesebb, legtanulságosabb részei közé tartozik, még akkor is, ha egy-két ponton esetleg vitára adhat okot.

A szerző egyik, többször visszatérő alaptétele az, hogy a „Balassi-versszaktypus” középkorias jellegű forma (188.), nem reneszánsz vívmány (190.), „nem elsődlegesen reneszánsz poétikai környezetben fordul elő” (162.). Ennek ugyan ellentmond az a tény, hogy a 16. századi francia költészetben igen gyakori, főleg az *aabccb* rímképletű, *sixain*-nak nevezett változata (163.). Horváth Iván véleménye szerint azonban „a francia reneszánsz költészetben a Balassi-versszaktypust, mint jellegzetesen régi metrumot, tudatosan élesztik újjá”, valószínűleg „nemzeti konnotációja” miatt, „a nemzeti múlt formakincsének feltámasztására irányuló törekvés” jegyében (165.), ami összefügg „a francia reneszánsz poétikai gondolkodás élénk érdeklődésé”-vel „a francia középkor költészete iránt” (166.). Az említett „élénk érdeklődés”-nek bizonyítása a szerző szemében „nem jelent problémát, hiszen jól ismert tény, hogy maga Clément Marot adja ki Villont, sőt a *Roman de la Rose*-t, de számos korabeli nyilatkozatot is ismerünk a kérdésről.” (166.)

Nos, a helyzet korántsem ilyen egyszerű. Clément Marot és követői valóban nagyra értékelték a középkori költészetet, ezt az álláspontot képviseli például Thomas Sébillet *Art poétique* című, 1548-ban megjelent munkája is. A francia reneszánsz költészet csúcsát jelentő Pléiade-nak azonban homlokegyenest ellenkező volt a véleménye, amint azt Du Bellay-nek – többek közt épp Sébillet ellen írt – *Défense et Illustration*-ja is megfogalmazza (1549): a régebbi francia költők közül a *Roman de la Rose* szerzőin kívül senkit sem érdemes olvasni („De tous les anciens poètes français, quasi un seul, Guillaume de Lorris et Jean de Meung, sont dignes d’être lus . . .”. 2. könyv, II. fej.); a régi francia költemények

a nyelvi ízlés megrontói, s legfeljebb tudatlanságról árulkodnak („... ces vieilles poésies françaises ... corrompent le goût de notre langue, et ne servent sinon à porter témoignage de notre ignorance.” 2. könyv, IV. fej.). Joggal állapíthatta meg Philippe van Tieghem¹ hogy a Pléiade felfogása a középkor likvidálását („liquidation du moyen âge”) jelenti. Erre persze azt lehetne válaszolni, hogy abban a felsorolásban, amelyet Horváth Iván a „Balassi-versszak típus”-t használó 16. századi francia költőkről a 163. lapon közöl, nem is fordul elő a középkori lírát ilyen élesen elítélő Du Bellay neve. Csakhogy a Pléiade több más költőjéé igen, s ráadásul a lista, amelyet maga a szerző is „rögtönzött szemlé”-nek nevez, korántsem teljes: egyebek közt épp Du Bellay-vel kellene kiegészíteni (lásd *A vous troupe légère* kezdetű versét)! Hangsúlyozom, hogy több lényeges dologgal itt is egyetértek: Balassit valóban trubadúr típusú költőnek érzem, s az is kétségtelen, hogy az *aabccb* versszak típus története a középkorba nyúlik vissza. Azt azonban, épp a francia anyag alapján — amelyet a szerző „a probléma kulcsának” nevez (164.), de amelyet kissé differenciáltabban kellene kezelnie, mint ahogy e monográfiában teszi —, nem látom egyértelműen bizonyítottnak, hogy a francia reneszánsz poétái a vizsgált versszak típust középkorias konnotációja miatt használták volna.

A „Balassi-versszak típus” kialakulásával kapcsolatban Horváth Iván érdekes analógiát tételez fel a magyar költő és az első trubadúr, Guilhem de Peitieu között. Ahogy irodalmunkban Balassi, úgy a trubadúrköltészetben Guilhem használta először a szóban forgó metrumot. Abban a tekintetben, hogy Guilhem honnan vette, megoszlik a filológusok véleménye: a „thèse liturgique” szerint az *aabccb* rímképlet a latin szekvenciákból került át a vulgáris nyelvű lírába (169–173.), a „thèse arabe” szerint viszont a spanyolországi arab költészet zadzsál-formájú verseinek khardzsa nevű füg-

¹ *Les grandes doctrines littéraires en France*. 1968⁸. 12.

gelékeiben kell keresni a forrását (173–175.). A két elmélet ismertetésének lezárásaként a szerző Pierre Le Gentil 1963-ban publikált tanulmányára hivatkozik, amely szerint a kérdést egyelőre nem lehet eldönteni (175.).

Horváth Iván a Guilhem de Peitieu és Balassi között feltételezett analógiát arra is kiterjeszti, hogy a magyar költő esetében ugyancsak megvizsgálja a „Balassi-versszak típust” e kétféle származtatásának esélyeit: a szekvencia-formának, illetve a keleti (a mi esetünkben természetesen nem az arab, hanem a török) költészet zadzsál-rímképletű verseinek esetleges hatását. A szekvencia-formát illetően megállapítja: „Úgy látszik, kellő anyag áll rendelkezésre ahhoz, hogy . . . rímképletében a magyar Balassi-versszak típust megalkotó költő közvetlen inspirációját ismerjük fel.” (186.) Ugyanakkor feltételezhetőnek tartja, hogy Balassi találkozhatott zadzsál-formájú török versekkel is, hiszen a 16. századból ránk maradt két, török–magyar makaróni-nyelven írt szerelmi költemény tanúsága szerint a magyarországi török lírában nem volt ismeretlen a kérdéses rímképlet (187–188.). Elemzései alapján Horváth Iván Kelet és Nyugat „figyelemre méltó szimbiózisát”-ról beszél, „a sequentia- és a zadzsál-forma összetalálkozását”-ról „e két első lírikus lantján” (191.).

Nem lévén kompetens a trubadúr-líra forrásainak kutatását illetően, csupán arra szorítkozom, hogy néhány kérdőjelet állítsak, mindenekelőtt Zemplényi Ferencnek *A korai trubadúrköltészet kérdései és Guilhem de Peitieu „új dala”*² című tanulmányára támaszkodva. Elgondolkodtató, hogy a 11–12. századból a hatalmas kiterjedésű arab nyelvterületen mindaddig sehol másutt nem sikerült kimutatni a kérdéses versformát, csak az újlatin népek lakóterületével szorosán érintkező, azt részben átfedő vidéken, pontosabban Ibériában. Ráadásul az ott keletkezett, ilyen jellegű költemények kétnyelvűek, s a trubadúrokra állítólag ható forma

² FK, 1978. 425–45.

az arab verseknek épp az újlatin nyelven komponált függelékében jelentkeznek. Zemplényi szerint

„bizonyosak lehetünk benne, hogy nem az arab költészet megtermékenyítő hatásával állunk szemben . . ., — egyetlen bizonytalan esetet kivéve — egyetlen arab eredetű költői terminust vagy arabból fordított verset sem tudtak a provanszál költészetben kimutatni. A khardzsák felfedezése sokkal valószínűbbé teszi azt a feltevést, hogy egy, az egész Romániában [vagyis az újlatin nyelvterületen] elterjedt verselési gyakorlat termékenyítette meg az arab költészetet . . .” (426.)

Horváth Iván természetesen azzal válaszolhat Zemplényi érvelésére, hogy őt is besorolja a „thèse liturgique” hívei közé, maga pedig továbbra is egyetért Pierre Le Gentil-val abban, hogy jelenlegi tudásunk alapján a két elmélet között nem lehet dönten. Ilyen körülmények között azonban három hipotézis érvényességének lehetőségével kell számolnia: (a) *vagy* a szekvencia-költészet Guilhem de Peitieu forrása, (b) *vagy* a khardzsák, (c) *vagy* mind a kettő. Amikor tehát *Metrum és kontextus* című fejezetének végén fölillantja azt a — fentebb már érintett — kérdést, vajon „mi a jelentősége Kelet és Nyugat ily figyelemre méltó szimbiózisának, a sequentia- és a zadzsál-forma összetartozásának épp e két első lírikus lantján” (191)., úgy foglal állást a (c) lehetőség mellett, hogy a bizonyítástól eltekint.

Hangsúlyozni szeretném, hogy nem kételkedem a nyugati és a keleti civilizációnak már a középkor folyamán igen jelentős kapcsolatában, amely kapcsolat sokkal mélyebb és erősebb volt, mintsem azt a filológia még a 20. század első felében is föltételezte. Az első trubadúr esetében azonban még nem történt meg Kelet és Nyugat „szimbiózis”-ának minden kétséget kizáró igazolása, így hát a Balassi és Guilhem de Peitieu között vont, igen szellemes párhuzam érvényessége ezen a ponton (csakúgy, mint a 16. századi török zadzsál-formának Balassira való esetleges hatását illetően!) még további bizonyításra szorul.

Elismerésre méltó a szerzőnek az a törekvése, hogy pontosabbá tegye a történeti poétika magyar terminológiáját. Ebből a szemszögből különösen a *Szerelem-ideológia és kontextus* című fejezet jelentős, amelyben „a hagyományos magyar terminusok, a lator és udvari virágének fogalmilag tisztább használata kedvéért” (227.) a 16. századi magyar költészet elemzésére fölhasználja a *populáris* és *arisztokratikus regiszter*nek Paul Zumthor és Pierre Bec által kidolgozott megkülönböztetését (amelyet egyébként nem szabad összetéveszteni a „népköltészet és műköltészet” kettősségével!). Jogosan állapítja meg Horváth Iván, hogy mind az első provanszál trubadúrnál, mind Balassinál közös „a trubadúr-típusú költészet legfőbb jellemvonása: az arisztokratikus regiszter megteremtése”, s hogy Balassinak „Guilhem de Peitieu-val fennálló hasonlósága ... ennek a mély párhuzamnak a segítségével”, a szekvencia és a zadzsál-forma hatásának kérdéséről „akár eltekintve” is, „jórészt megmagyarázható” (226–227.). A tipológiai párhuzam kidolgozása – már csak a filológiai kutatások pillanatnyi állása miatt is – valóban megnyugtatóbb eredményhez vezet a monográfiában, mint a genetikus összefüggések vizsgálata.

A kötet egészének koncepcióján túl, az egyes részletekkel kapcsolatban csak néhány kisebb megjegyzés kívánczik ide. Annak a kitételnek az érvényessége, amely szerint a magyar lírában „mindmáig megmarad a terjengősségre való hajlam” (108.), erősen relatív: másképp fest Juhász Ferenc, s megint másképp Nemes Nagy Ágnes vagy Pilinszky esetében. Meliusz Juhász Péternek az antitrinitáriusok elleni kifakadásában a „hamis értelm”-nek, illetve a bolondsággal és vaksággal felérő „okosság”-nak az elítélése, amelyben Horváth Iván szerint „már megjelenik az értelmiség-ellenesség” (206.), valójában az I. Korinthusi levél egyik részletének (1: 19–21) parafrázisa: Pál apostol művében tehát már másfél ezer évvel korábban „megjelent” ez a gondolat, Meliusz Juhász Péter legfeljebb egy újabb csoportjára alkalmazta a világ bölcseinek. A 138. lapon pontatlan egy Csanda Sán-

dortól vett idézet („minden sorában” helyett „minden strófában” kellene), a 290. lapon pedig kilenc sorral lejjebb csúszott a lapalji jegyzetre utaló szám, ezért úgy tűnik, mintha Stoll Béla nevezte volna el Guilhem de Peitieu-t „kétarcú trubadúr”-nak, az RMKT 17 harmadik kötetében. Igen rokonszenves a szerzőnek az a gesztusa, hogy jegyzeteiben helyt ad a már elkészült szövegével kapcsolatos, még a ki nyomtatás előtt elhangzott ellenvéleményeknek is (205., 207.), s hogy ha kell, önkritikusan helyesbíti korábbi publikációiban kifejtett álláspontját (156.).

A monográfia záró fejezete, *Történeti poétika és magyar irodalomismeret* címmel, arról tanúskodik, hogy a könyv célja nem csupán egy irodalomtörténeti problémakör feltárása volt, hanem egyúttal az irodalomtudomány egy nálunk még szokatlan, új módszerének, a recenziónk elején már említett konnotáció-elemzésnek egy konkrét anyagon való kipróbálása is. A hagyományos irodalomtörténeti értekezéseken nevelkedett olvasó számára szokatlan lehet az a tény, hogy „a tárgyalásban Balassi-verselemzés, a műalkotás egészének immanenciáját tiszteletben tartó leírás nincs” (297.), hogy hiányzik „Balassi szellemi portréja” (299.), s hogy a szerző „műelemzések”-ből kibontakozó „pályakép” helyett az egyes művek elemeinek a korabeli irodalmi kontextusban elfoglalt helyét, abban játszott szerepét igyekszik meghatározni (297.). Szemléletének frissessége, ugyanakkor pedig módszereinek szigorú következetessége, elméleti megalapozottsága a régi magyar irodalom kutatásának új lehetőségeire világít rá, s ha egyes megállapításai a fentiekben itt-ott kritikai észrevételekre is okot adtak, munkáját az utóbbi évek legszínvonalasabb tudományos teljesítményei között kell számon tartanunk. (Akadémiai Kiadó, 1982)

VÖRÖS IMRE

BABITS KOSZORÚI

Az 1983-as centenáriumi év rendkívül fontos időnek bizonyult a Babits-kutatásban. Két évvel Rába György alapvető könyve, a *Babits Mihály költészete* után megjelent a költő – irodalomtörténész kismonográfiája, folytatódott Belia György szerkesztésében az életmű kiadása, ebben az évben fejeződtek be a *Halálfiái* publikálásának előkészületei, megjelent Belia posztumusz munkája, a *Babits Mihály tanulóévei*, meg a Petőfi Irodalmi Múzeum tanulmány- és dokumentumkötete, a *Mint különös hírmondó* és az írói-költői utat végigkísérő gyűjtemény, a *Babits Mihály száz esztendeje*. Több válogatás is a könyvesboltokba került. Szervezetek, intézmények, városok, folyóiratok gyűjteményes kötetekkel, konferenciákkal, emlékszámokkal vettek részt az ünneplésben. A sort a Babits-családnak 1801-ig otthont adó Somogy megye nyitotta meg február 1-én a Kaposváron tartott emléküléssel (ennek anyaga Laczkó András szerkesztésében, rekordidő alatt meg is jelent *Babits Mihály világa* címmel). Az ünneplést – többek között – a miskolci Napjaink folytatta: áprilisi és októberi számának jelentős részét a költő emlékének szentelte. Aztán a szekszárdi Dunatáj, s majd minden folyóirat novemberi emlékszám, megemlékezése következett. Az évet egy vándorgyűlés és egy emlékülés zárta. Októberben Pécsen zajlott le az egyik, ezt az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság, a TIT Országos Választmánya, Baranya megye és Pécs városa készítette elő; a másik ülésszakra Budapesten, az Akadémia épületében, az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya, a Magyar Írók Szövetsége és a Magyar Irodalomtörténeti Társaság rendezésében került sor.

*

Az évfordulóra megjelent kötetek sorában könyvészeti szempontból az Országos Béketanács támogatásával készült

Helikon-kiadvány, a háborúellenes versekből összeállított *Fortissimo* a legfontosabb. Szép könyv, mint a kitűnő könyvművész, Szántó Tibor minden alkotása. A belső kettős címlap, a választott betűtípus, a versek elhelyezése, az oldalak tervezése azt a gondosságot is megidézi, mellyel a valamikori Babits-kötetek a Nyugat és az Athenaeum kiadásában forgalomba kerültek.

A válogatás és a szerkesztés, ugyancsak Szántó Tibor munkája, néhány problémát is jelez. Legelőbb a válogatás. Babits, amint írta, harmincéves koráig csak könyvből ismerte a háborút. Abban a hitben, annak a „matematikai igazság”-nak a tudatában élt, hogy Európában háború nem lehetséges. A századforduló csatái, közülük az orosz–japán háború egyik fontos ütközete, a csuzimai tengerszorosan lezajlott öldöklés, a tengerbe veszett ötezer orosz tengerészszel és a fogságba jutott másik hatezerrel, messze voltak, s az európai értelmiség számára – Babits szavait ismételve – volt „valami egzotikus . . . jellegük”. Hihetetlennek tűntek itt. Ha ezen a földrészen a béke és a háború gondolata ez idő tájt fölmerült, akkor a harc lehetetlenségét nem etikai, hanem természeti érvekkel bizonyították. „. . . a fizikában, úgy az életben is minél kevesebb erőpazarlásra tör a természet” – hangoztatta ezt a gondolatot a költő is 1910-ben Fogarason, a hivatalos békenapon elmondott iskolai beszédében.

Az 1914-ben kitört világháború éppen ezért fizikai, kulturális és etikai lehetetlenség volt számára. S alapvetően megváltoztatta az életét. Egyrészt megerősítette benne a költői és gondolkodói felelősséget, a nemzettel való kapcsolat érzését, s személyiségének határait áthágó közszereplésre inspirálta, másrészt befolyásolta filozófiai érdeklődését: Kant felé és a békefilozófiák irányába fordította figyelmét. Ez a változás versben, tanulmányban, fordításban, hozzászólásban, meg nyilatkozatban egyaránt formát kapott. És nem csökkent a két világháború közti rövid szünetben sem. Ellenkezőleg. A békegondolat ekkor Babitsot különböző szervezetekhez kapcsolta: a War Resisters Internationalhoz, a Pán-

európa-mozgalomhoz, szembe fordította bizonyos irracionalista filozófiákkal és a nemzeti szocializmussal, s arra készítette, hogy a Nyugatban 1934-ben ankétot szervezzen a háború ellen, 1935-ben pedig megszövegezzon egy kiáltványt a Népszövetséghez azért, hogy (amint Török Sophie feljegyzésében olvasható) ébren tartsa a veszély tudatát, s segítse Magyarországot a biztosra vett elkövetkező katasztrófa idején. A békegondolat emígy Babits életének integráns, alakító-feszítő része lett.

Az összeállító Szántó Tibornak mindezek ismeretében két lehetősége volt. Vagy összegyűjt minden vagy majdnem minden ide illő verset, tanulmányt és alkalmi szöveget, vagy ebből a nagyon gazdag anyagból csupán szemlét ad. A *Fortissimo* ünnepi jellege nyilvánvalóan ezt a második megoldást választotta. Ebben az esetben azonban egy olyan válogatás, melyben nemcsak néhány vers, de legalább néhány cikk-, tanulmány- vagy fordításrészlet is szerepel, akárcsak jelzésként, jobban reprezentálhatta volna azt a megrendítő-kiforgató folyamatot, melyet Babits megélt.

És van egy szerkesztői megoldás, melynek nemcsak az igazolására lehetne érveket felhozni: a könyv élére állított, *Előszó helyett* címmel összefoglalt hat Keresztury Dezső-vers. Ezek a költemények nem az őket megillető helyen vannak. Egyrészt azért, mert szokatlan szituációba jutottak: egy másik költő kötetében foglalják el az egyhated részt, másrészt azért, mert nem ezt a művet vezetik be: vagy rájátszanak Babits sorokra és ritmusokra s felidéznek, vagy az utóélet méltatlanságaira utalnak s megidéznek. Ilyenformán talán a Szekszárd és Esztergom közös kiadásában megjelent, Babitshoz szóló versek leiratát tartalmazó kitűnő kötet, a *Főhajtás Babits Mihály centenáriumán* nyitányát jelenthetnék igazán.

*

A jubileumi év kiadványai közül Babits nemzetközi megismertetésében az *Arion 14*, a Somlyó György szerkesztésé-

ben megjelenő *Nemzetközi Költői Almanach* füzeté vállalt szerepet.

Babits abszolút világirodalmi értéke, akár a Petőfié, a Vörösmartyé, a Madáché, az Aranyé, régi probléma. Igazában ugyanis a *Balázsolás* szerzője sohasem lett még az európai íróközösség tagja sem. Stefan J. Klein és mások minden erőfeszítése ellenére életében verseivel nem jutott tovább az antológiáknál, novelláival egy német nyelvű kötetnél, *A gólyakalifa* regényével keltett szerény, viszonylagos és rövid ideig tartó külföldi népszerűségénél. Pedig magyar kortársai 1941-ben már a legjelesebbekhez mérték őt. Szabó Lőrinc az *Emlékkönyvben* a világirodalom történetének húsz-harminc legnagyobb szerzője közé sorolta, Gellért Oszkár *Ezer aranyhíd* című versében Homérosz, a régi görögök, az evangélisták, Catullus, Szent Ágoston, Dante, Shakespeare, Goethe, a franciák (és Vörösmarty) mellé állította. A legutóbbi évek vizsgálódásai, főként Rába György tanulmányai, pedig már tételesen is dokumentálják, mennyire együtt haladt Babits a kor líratörténeti törekvéseivel, hogyan és milyen módon jutott sokszor az európai költői gyakorlatot megelőzve új és új megoldásokhoz. Mennyire egyenrangú társa volt Swinburne-nek, Apollinaire-nek, T. S. Eliot-nak, Saint-John Perse-nek. Egyik oldalon tehát az ismeretlenség, a másikon a sejtéstől a bizonyosságig erősödő tudás.

Egy füzetrel természetesen nem lehet ezen a helyzeten változtatni. De fel lehet villantani, mennyire európai költő volt Babits. És milyen sokoldalú. A több nyelven közölt költemények — *A lírikus epilógja*, a *Húsvét előtt*, a *Fortissimo*, a *Régen elzengtek Sappho napjai*, a *Balázsolás* —, a *Jónás könyvének* és a *Jónás imájának* a teljes fordítása, valamint az őket kísérő magyarul, franciául, angolul, oroszul szóló tanulmány, egy nyílt levél, a Bergsonról készült írás részlete, a *Kant és Az örök béke* egy passzusa, Illyés bevezetője és Radnóti búcsúztatója, a *Csak csont és bőr és fájdalom* s a kötet egész felépítése azonban kitűnően jelzik ezt.

Az 1983. év fontosnak bizonyult a Babits-mikrofilológiában is. Töttös Gábor dolgozata, a *Babitsról Babitsért* mellett, mely a Tolna megyei sajtóban a költőre vonatkozó adatokat összegezte, megjelent Apró Ferenc könyve, a *Babits Szegeden*.

Babits a bajai gyakorlóév letöltése és a sikeres „pedagógiai vizsgálat” után, 1906 őszén került a Tisza-parti városba egy felső reáliskolába. Teljesen új, még mindig dinamikusan épülő világba érkezett, ahol – mint ő maga írta 1909-ben az *Útinapló*ban – „széles, egyenes utcák”, „könnyed ívű hatalmas híd”, „kettős városháza”, „magas paloták”, „új szép szobrok” voltak. 1902 óta független polgári liberális napilapot is kiadtak itt, a Szeged és Vidékét, mely többször hozta Juhász, Kosztolányi, Csáth Géza, Ady, Dutka Ákos és Emőd Tamás műveit is. Mindezek ellenére Szeged a 20. századi magyar társadalom és irodalom megújulásában nem játszott számottevő szerepet. Nem úgy fogadta be a kort, mint Nagyvárad. A városban azonban mégis egymásra találtak a rokon lelkek, ahogy azt Ady a Körös-parti Párizsról írta. Apró Ferenc könyvének legfőbb érdekessége, hogy részletesen, számtalan adattal bemutatja azt a kultúrtörténeti szituációt, melybe Babits került, s kisportrékban fősorakoztatja azokat az embereket, akik túlságosan jelentős inspirációt nem nyújtottak ugyan, de érdeklődésük irányával, pályájuk, sorsuk egy-egy modell-értékű részletével esetleg befolyásolhatták a kezdő költőt, műfordítót és kritikust. A Babitsot befogadó társaságban legérdekesebb alak kétségtelenül Kun József tanár volt.

Kun – amint ez Apró Ferenc adataiból kiderül – az Új Időkben, a Vasárnapi Újságban, A Hétben közölt verseket, jól ismerte a külföldi irodalmakat, és tájékozott volt a kortárs képzőművészetben is. Babitsra talán sokirányú érdeklődésével és Oscar Wilde iránti rajongásával hathatott. Szívesen fordított volna vele közösen egy kötetnyit az angol költőtől. Erre azonban nem került sor. Babits bizonyára ódzkodott attól, hogy a századvégi líra harmadik vo-

nalába tartozó poétával együtt szerepeljen, Oscar Wilde-ra azonban lehet, hogy e közös terv és Kun munkássága révén figyelt föl. Az angol költészet felé terelhetette érdeklődését az érkezése után hamar elhunyt kollégájának, Hegedüs Pálnak az özvegytől megvásárolt könyvtárkészlete is. Nem kevésbé mozgathatta meg fantáziáját Bérczi Ede sem. Bérczi, akiről 1912-ben *Magántudósok* címmel a Nyugatban is megemlékezett, testnevelést tanított, de kitűnő matematikus volt, s igen jártasnak bizonyult a görög–latin kultúrában és a filozófiában. Sorsával dokumentálhatta azt, hogy az embernek meg kell ölnie magában a polihisztort, ha munkáját komolyan akarja venni. Apró Ferenc óvatosan még a költő környezetében föltűnő mellékalakokat is megrajzolja. Röviden ír például Pazár Béláról, a „turáni gondolat” hívéről, a japán és a török nyelv szakértőjéről, a „szittyák” történetére vonatkozó kútfők kutatójáról, aki esetleg inspirálhatta a *Turáni indulót*, Eisner Manóról, aki a Szeged és Vidékében 1908-ban elismerő kritikát írt A Holnapban szereplő Babits-versokről, pontosan megérezvén azt, hogy Adyt könnyebb lesz utánozni, mint kollégáját.

Nem kevésbé számottevő része a könyvnek az itt eltöltött majdnem két évnyi idő napi krónikája, a Szegeden készült művek pontos jegyzéke és az esetleges inspirációkat regisztráló rész. A további vizsgálódások szempontjából ez utóbbi tűnik különösen fontosnak. Azok az adalékok ugyanis, melyeket Apró Ferenc egy-egy mű mögé sorjáztat, az alkotói folyamatról is tudósítanak, de a teljesebb befogadást is elősegítik. Jól reprezentálhatja mindezt a *Messze, messze* kibővített keletkezéstörténete. A versre ilyen szempontból legelőbb Éder Zoltán tért ki. *Babits a katedrán* című könyvében a költő 1907-es külföldi ösztöndíj-kérelmének az elutasítását, s az elutasítás miatt érzett szomorúságot vonta be a költemény lehetséges inspiráló elemei közé. Rába György monográfiájában, elfogadva Éder Zoltán gondolatát is, tovább tágitja a kört: azok közé a „memóriaképek” közé, melyekkel (Babits szerint) a költő „kényszerül” magát körül-

venni, a versre vonatkozóan beiktathatónak érzi Gautier egyik művét is, a romantika elvágódás-érzését is. Apró Ferenc nem a világhírlapok körében keres újabb befolyásoló elemeket. Legelőbb részletesen bemutatja a külföldi ösztöndíj iránti kérelem koreográfiáját, azt, hogy a tanári testület támogató határozata után Babits szinte biztosra vehette az utazást; ezután a jobbára kiadatlan korai versekben motívumvizsgálatot végezve részletezi, mennyire állandó erővel jelentkezett a költőben az utazás és a megismerés utáni vágy; mindehhez hozzákapcsolja a mozi-élményt, az ennek nyomán alakuló mozgóképszerű szerkesztés jellegzetességeit, s egy eddig kevésbé ismert önéletrajzzal érzékelteti, milyen lehetőséget látott Babits egy város „képvágásos” bemutatásában. A *Messze, messze* teremtésében így egy pillanatnyi érzélem, egy állandósult vágy és egy más művészi gyakorlatban megtapasztalt szerkesztési lehetőség véletlen egybeesését is valószínűsítette.

*

A Babits-filológiában már évek óta megkülönböztetett érdeklődés fogadja azokat a művészi kiállítású könyvecskéket, melyek Téglás János szerkesztésében, elő- és utószavaival, jegyzeteivel jelennek meg a Ságvári Endre Nyomdaipari Szakközépiskola és Szakmunkásképző Intézet diákjainak mester munkájaként. Az első évben, 1977-ben, amikor Ady Endre verseit Babits válogatásában kiadták, a munkára figyelmezők a tanár és növendékei példás tevékenységében Vajthó László kezdeményezésének folytatását köszöntötték. Később, ahogy újabb és újabb kötetek jelentek meg, s a *Babits miniatűr sorozat* mellett elkészült nagyobb formátumban az *Interjúk Babits Mihállyal*, *Az irodalom elmélete*, a *Halálfi* első variációja, az *Önéletrajzok és interjúk* című könyv, látszott, hogy itt nem egy hagyomány pusztá folytatásáról van szó. Nyilvánvaló lett, a szerkesztő úgy kíván közös alkotómunkát diákjaival, hogy az ne csak a maiakat fűzze a régiekhez, hanem valóban segítse a Babits-kutatást is. Azok a

könyvek ugyanis, amelyek az iskola remekéeként és ajándéka-ként írókhoz és irodalomtörténészekhez eljutnak, alig hozzáférhető anyagokat tartalmaznak. Az *Interjúk* . . . egyes darabjait napilapokból, a Nyugatból, szakfolyóiratokból kellett összeszedni, Az *irodalom elméletét* két volt egyetemi hallgató, Fábrý Zoltán és Nagy Sándor Kálmán jegyzeteinek összevetéséből lehetett rekonstruálni, a *Halálfiat* a szerkesztő a Pesti Napló oldalairól gyűjtötte egybe.

Téglás János az 1983. évet öt kötetel köszöntötte. A miniatúr sorozatban a költő és az 1969-ben Marosvásárhelyt meghalt erdélyi szavalóművész, Tessitori Nóra levelezését bocsátotta közre, Bodri Ferenc közreműködésével *Babits és Esztergom* címmel válogatást készített a kedves városhoz kötődő vallomásokból és dokumentumokból, összegyűjtötte Török Sophie-nak a költőre vonatkozó emlékeit, egy másik kötetben a Babits-hoz szóló versek java részét, s egy antológiát állított össze az 1941-es *Emlékkönyvből*.

A *Török Sophie Babitsról* kötet kitűnően megszerkesztett, több célú kiadvány. A három fejezetet bevezető egy-egy vers, Török Sophie költeményei, egy régóta nem szereplő poéta rehabilitációját szeretnék elindítani. A közönség elé nem bocsátott, az Országos Széchényi Könyvtár Babits Archivumában őrzött naplók és feljegyzések új oldalról kívánják bemutatni a *Halálfiat* szerzőjét. Az 1940-es évekből való emlékező írások és interjúk pedig a költő utóéletének első szakaszát elevenítik meg.

Mindegyik főlvállalt célkitűzés érdekes és érdemes. Az a teljes, kiadás nélküli csend ugyanis, ami most körülveszi Török Sophie életművét, semmiképpen nem indokolt. Nem azért rostálta ki őt az emlékezet a halála utáni harmincadik évre, az utóélet legveszélyesebb szférájában, ahogy Escarpit nevezi ezt a periódust, mert érdektelen, amit írt. Török Sophie kihullásának mindenképpen irodalompolitikai oka volt. Ma már azonban nagyon valószínű, hogy *Az asszony a karosszékekben*, az *Öröme születélt* és a *Sírató* néhány szabadversének, a *Hintz tanársegéd úrnak*, meg talán egypár

kritikájának a számbavétele nélkül nem lehet elképzelni a magyar avantgarde költészetet. Az *Azelőtt mindent szerettem, amit te*, a *Halálfiái*, a *Kegyetlen varázslat* és néhány itt közölt próza meggyőzően bizonyítja ezt.

Török Sophie naplói és feljegyzései a közös életről, a babitsi személyiség kevésbé látható oldalairól, néhány mű esetében az ihlet forrásvidékéről tudósítanak. Az önminősítő emlékezet, akárcsak Szendrey Júlia esetében, a tényeknek csupán egyik részletét emeli ki. Nem arról az elementáris kitörési vágyról tudósít például, amely Tanner Ilonával a tanulást, a színészetet és a költészetet egyaránt kipróbáltatta, s ez utóbbi területen Szép Ernőhöz, Herczeg Ferenchez, Kiss Józsefhez is elhajtotta, legalábbis levelekben, hanem csak arról a nyomorról szól, melyet a hivatalnokságba beleunt, de azt kötelességből végző fiatal lány élt. Nem tesz említést tudásának bizony igen hézagos voltáról, meg arról, hogyan próbálta e hiányokat vele Babits pótolni, csak a közös olvasmányok jegyzékét rögzíti. A házasságukat versben és prózában áldozatok sorozataként írja le („Te elhasználtad az / én életemet és fölépült / a Mű” – olvasható a *Halálfiái* című versben), arról azonban nem tudósít, mikor és milyen tartós nézeteltérések zavarták együttlétüket. Mauissant-nak (és Török Sophie-nak) azonban feltétlenül igaza van: a magánélet nem tartozik a közönségre. Sem a valóságos, sem az emlékezetben megmaradt. Így a közlések ilyen szempontú információ-értéke végül is nem fontos. A naplók és feljegyzések jelentőségét ugyanis nem a személyre érvényes feltétlen igazság-tartalom adja, hanem az, hogy az emlékek ilyen elrendezésében is elárulnak valamit Babits szokásairól, gondolkodásáról, esztétikai nézeteiről. Legfontosabb közlés talán (a folyóiratban már olvasható) adathalmaz az egyes versek megírásának kísérő jelenségeiről, az Illyés-terminológiával jelzett „lírai hitel” és az alkotás viszonyáról, az elefántcsonttorony értelmezéséről.

A legutolsó néhány év, a teljes és felörlő magány segítette Török Sophie-t az igazi kiteljesedéshez. Váratlan dolog ez,

hiszen az ekkor készült interjúkból a mindennapok apró gondjaival küszködő, az arányokban hibázó, esendő, panaszkodó ember képe bontakozik ki. De a költőnő ebben a legnehezebb időszakban írta meg a *Sírató* darabjait, rendezte el Babits – Kosztolányi – Juhász levelezését, s miközben (a *Kegyetlen varázslat* szerint) „megrettenve” rejtette el „vak arc”-át férje „halálos fényei”-től, két érdekes rádióbeszélgetésben próbálta elhárítani a költő utóéletét zavaró, később átmenetileg lehetetlenné tevő érveket.

Téglás János sorozatának különleges értéke a Babits *Emlékkönyvből* készített bő válogatás, a legszebb „gyászszertartás”, ami valaha írói búcsúztatott, ahogy annak idején Szabó Zoltán írta, és „... *a dal szüli énekesét*” című kötet, mely a költőhöz szóló verseket gyűjtötte egybe.

Életében, főként akkor, amikor Babits a Baumgarten-díj kurátora volt, tömegével íródtak hozzá költemények. Költemények, klapanciák vegyesen. Az Archívum kilencvennél többet őriz belőlük. Ezekből itt mutatóban van egy pár. A nevezetes Ady- és József Attila-vers, a Tóth Árpád-köszöntő, meg Szép Ernő, Dutka Ákos, Erdélyi József és mások alkotása. Bár számban alig több, jelentőségében mégis sokkal fontosabb az 1941-ben készült vers-csokor. Ezek a művek főként a lezárult pálya jelentőségét és távlatait mérlegelik. Itt következik a nagy személyes pört befejező Kassák-vers, a *Gyászdob*, a „Mérték” elmúltán panaszolkodó Bóka-, Jankovich- és Radnóti-költemény, az európai nagyságot hibátlanul mérő Gellért Oszkár-féle *Ezer aranyhíd*, s Fenyő László verse, a *Sorok*, mely akkor, 1941-ben, a babitsi „fényes eszme” jegyében bizakodott.

Különös történelmet villant föl a könyv majd felét kitevő többi mű, a halál után készült alkotások sorozata. 1948-at követően ugyanis, amikor nálunk, akárcsak korábban a görög és latin irodalomtól kezdve sokszor és sok helyen, szembe került egymással a praktikus szolgálatot kívánó politikai óhaj és a direkt szolgálatra látványosan nem mindig használható múlt, Babits (Keresztury Dezső pontos szavával)

a „porba” „löketett”. Ebben az időszakban, 1948-tól 1955–59-ig jórészt költők tartották fenn az emlékezetét. Jankovich Ferenc, Berda József, Weöres Sándor, Határ Győző, Vas István, Illyés Gyula, Keresztury Dezső. Az ő tanúságuk biztos és kikezdehetetlen volt. „Hány titkos, tonnás verset írt! / Mind hiteles, követhető: / fölülmúlja a sirt / a tetőt!” – hangzik ebből az időből Keresztury Dezső költeménye.

Az 1950-es évek közepétől induló új nemzedékek a babitsi hagyományt már nem úgy élték meg. Nem érezték a költő halálában az egyetlen régi európai lélek távozásának a borzalmát, mint Gellért Oszkár, nem akartak bizonyosságot tenni mellette és érette, mint Keresztury Dezső és Weöres Sándor. Nekik Babits régen volt, de mindig érvényes csoda, „a legdacosabb tiszta léterkölcshű emberszellem, a legkevélyebben alázatos teremthő szellem, . . . a leeurópaibb magyar szellem”, „az emberarcú szó” tanúságtevője. Kerék Imre, Juhász Ferenc, Veress Miklós (az előző idézetek tőlük valók) és a többiek már csak a művet mérlegelik. Az „Ut”-at, „mely veszni nem ereszt, és / amely örökös újakezdés” – ahogy Szilágyi Domokos írta. A „. . . *dal szüli énekesét*” kötet verseiben (többek között) így van jelen egy kicsit a 20. századi magyar kultúrtörténelem is.

A Téglés János által példásan szerkesztett könyveket végigolvasva azonban lassan a bosszúság érzése kerekedik fölül. Hogyan lehet, gondolja az ember akaratlan, hogy ma, az utánnyomásokat produkáló időszakban az 1941-es *Emlékkönyvből* készült válogatást nem valamelyik „nagy” kiadó bocsátotta közre? Hogyan lehet, hogy ilyen fontos dokumentumok kiadására „csak” egy kiváló tanár, néhány kollégája és egy csapat diák vállalkozik? Hogyan lehet, hogy a Babits-hoz szóló versek gyűjteménye, melyből rengeteg dolog kitetszik *még*, csak néhány ember öröme lehet?

A jubileumi év kiadványai közül kétségtelenül legjelentősebb Rába György kismonográfiája* és a „*Mint különös hírmondó*” címmel megjelent dokumentum- és tanulmánykötet meg a *Babits Mihály száz esztendeje*.

A Kelevéz Ágnes szerkesztésében megjelent „*Mint különös hírmondó*” dokumentumanyaga is nagyon érdekes. Itt olvashatók Illyés levelei Babitshoz, az 1919-es egyetemi előadások egy részletének immáron véglegesnek tekinthető rekonstrukciója, a költőt körülvevő kisvilág tárgyainak s a tárgyak történetének a leírata, a betegség utolsó fázisát, az orvosi beavatkozást s az ezért volt levelezést bemutató dolgozat és Sőtér István 1941-es értő és híven minősítő nekrológja a Magyar Szemléből. Ez a rész tartalmazza W. Somogyi Ágnes összeállításában a Petőfi Múzeumban fellelhető fényképek teljes gyűjteményét.

Az 1921-ig készült fotográfiák java Székely Aladár műterméből való. A legismertebb képek vannak köztük: a fejet támasztó „tanáros”, az Ady-val volt „bibliás”, meg a kettesük állva és ülve ábrázoló többi. A házasságkötés utáni időből jóval több kép készült. Ebben bizonyára szerepe volt annak, hogy Babits a Nyugat és a Baumgarten-alapítvány révén többször közszereplésre kényszerült, de a képek szaporodását segítette Török Sophie fotós szenvedélye is. A masinát a költőnő mindenüvé magával vitte. Legelőbb Juhász Gyula szegedi jubileumán készített képeket, aztán Dömösön, Budapesten, Esztergomban, Budapesten és megint és sokszor az Előhegyen. A képek közül a leghíresebb a Rippl-Rónai Józsefet és Babitsot, a festőt és modelljét bemutató, a bajai cisztercita ebédlőt őrző és a Reviczky utcai otthon könyvespolca előtt álló költőt megörökítő. Az alkalmi fotográfusok képei között — főleg a legutolsó időkből — néhány megrázó dokumentum is van. Wachter Klára egyik, a műtét után készült képe például hirtelen megöregedett,

* A kismonográfiát az It, 1984./2. számában Pálmai Kálmán ismertetette.

összetört, riadt embert mutat, egy másik fotója, néhány hónappal később, az összeboruló Török Sophie és Ildikó mellett bizonytalanul, tétován megálló, tartásával egyedüliséget, bánatot, kiszolgáltatottságot egyaránt kifejező, már-már halálba indulót ábrázol.

A kötet tanulmányainak egy része Babits és a kortársak: Osvát, Hatvany, Zsolt Béla, József Attila, Kassák, Balogh József, Halász Gábor viszonyát tárgyalja.

A költő kapcsolatai közül maradéktalanul zavartalan (Török Sophie tanúsága szerint) Schöpfung Aladárhoz, Tóth Árpádhoz, Szilasi Vilmoshoz és Illyés Gyulához fűződő barátság volt. A többit, s nemcsak Babits hibájából, hosszabb-rövidebb időre beárnyékolta valami: esztétikai vagy filozófiai véleményeltérés, egy okkal-ok nélkül volt sértődés, egy félreértés, egy feltételezett szándék, egy mondat, egy elmaradt gesztus. S mindezekből együttesen természetesen mindenkiben felnővekedhettek és elkövesedhettek a „fájdalom ágai” (ahogy Babitsról írta József Attila a *Magad emészteiben*).

A kapcsolattörténeti tanulmányok szerzőinek éppen ezért nem volt könnyű dolguk. Az elfogultságokat és félreértéseket valódi értékükön kellett mérlegelniük, az empirikus tényeket a magyar irodalom egésze szempontjából kellett minősíteniük. Annak ugyanis, hogy minden adatot egyaránt tisztelve pusztán regisztrálják, mikor mi történt, nem sok értelme lett volna. Az összefüggérendszerbe és a pályákba való beillesztés – Fráter Zoltán, Máté J. György, Csaplár Ferenc és Mikó Krisztina mértéktartó és alapos tanulmányai mellett – legjobban Kabdebó Lórántnak sikerült. Kabdebó Babits és Balogh József együttműködését feldolgozó írásában egyrészt pontos rajzát adja az európai neokatolicizmus legszínvonalasabb áramlatát képviselő, toleráns, humanista személyiségnek, aki Babits három könyvét segítette – a *Dantét*, az *Amor Sanctust* és az *Oidipus Kolonosban* címűt –, másrészt értelmezi azt a rendkívül bonyolult, állandó mérlegelést igénylő magatartást, mely a költőt a Ma-

gyar Szemle Társasághoz s a Nouvelle Revue de Hongrie-hoz is kapcsolta.

Csak Tasi József nagyon nagy anyagot mozgósító tanulmánya esetében tűnik úgy, hogy néha az adatok elfödik a lényegét. A kérdés pedig, melyet egy nagyobb problémakör részeként tárgyal, Babits és József Attila viszonya, valamikor különleges jelentést hordozott, de ma sem érdektelen, s a mikrofilológiai számbavétel éppen ezért fontos volt. Egy ilyen tanulmánynak azonban néhány ténycsoporton kell nyugodnia. Legelőbb egyértelművé kell tenni: a fiatal József Attila természetesen minden erővel meg akarta jelentetni verseit. Ennek érdekében, 18 évesen, a Juhász Gyula ünnepére leérkezett 40 éves Babitsot szinte ki akarta sajátítani; erőszakosan és állandóan körülötte volt, úgyannyira, hogy az idősebb sokszor valósággal menekült társasága elől; az elementáris és néha nem eléggé mérlegelő közlési vágy még később is élt az induló költőben; ez ösztönözte a Napkelet pályázatán való részvételre olyan versekkel és olyan jeligével, amelyek — úgy gondolta — leginkább „illettek” a folyóirat irányához. Szerepléseiben éppen ezért, főként az 1930-as évek elejéig, ideológiai álláspontot vagy rendszert nem lenne célszerű keresni. Azt meg, hogy a mindenképpen berobbanni akaró fiatal poétát A Toll hecckampányaiba be lehetett ugratni, talán leginkább sajnálni lehet. De Babits és József Attila kapcsolatát a Nyugat fõmunkatársa és szerkesztõje szemszögébõl is bizonyos tények köré kellene építeni.

A legelső ebben a sorban az 1923-as találkozás emléke. Babits Szegedre az előző év betegeskedése után érkezett, hitet teendő Juhász Gyula és közös ifjúságuk mellett. Az ünnepségek, az együttlét, a felolvasás, a tápéi kirándulás és a múlt megidézése, hozzá Juhász Gyula idősebb szegedi íróbarátai (így kell elképzelnünk) túlságosan igénybe vehették. Ebben a közegben az őt akármilyen szelíden is, de kisajátítani akaró József Attila, már kora miatt is, zavaró momentum volt. A Nyugatban azonban József Attilának

ezután 1923-ban 3, 1924-ben 1 verse jelent meg; a lapban 1928-ban, Párizsból való hazatérése után 4 költeménye és már 3 recenziója, 1929-ben 2 verse volt olvasható. Érdemes mindezt, a kezdő Weöres Sándor Nyugat-beli útjára gondolva, Babits szerkesztői gyakorlatában szemlélni. Ez a gyakorlat ugyanis nem elzárta, hanem éppen megnyitotta József Attila előtt a kapukat. A valóságosat, amely Babits lakásába vezetett, s a másikat, mely a Nyugatban való jelenlétet biztosíthatta volna. Lehet azonban, hogy József Attila mindezt nem érezte elégségesnek. Lehet, hogy megharagudott Babitsra azért, mert (ahogy a költő általánosságban és többekre vonatkozóan írta Szilasi Vilmosnak 1924-ben) nem segítette „még jobban”. Akár így volt, akár úgy, a *Tárgyi kritikai tanulmány* közzétételére és az *Egy költőre* megírására József Attilának nem volt sem elvi, sem személyes oka. Még akkor sem, ha Németh László kritikája mögött, Babits véleményét vélte felfedezni. Az igaztalan támadás azonban nem befolyásolta Babits értékítéletét. Egyrészt kifejezésre jutott ez az 1933-as dedikációban, a Baumgarten-segélyek, jutalmak és a posztumusz nagydíj odaítélésében, másrészt abban, hogy a legszűkebb baráti társaságban arra a kérdésre, ki nagyobb költő (a neki végtelenül kedves) Illyés Gyula vagy József Attila, azt válaszolta: József Attila nagyon nagy költő.

A Babits – József Attila kapcsolatot értelmező dolgozatnak végezetül a konzervativizmus nagyon pontos minősítésén kell alapulnia. Nem az a fontos ebből a szempontból, hogy valamilyen jelzővel szűkíthető-e ez a fogalom vagy sem, hanem az, hogy a Babitsra érvényes tartalma egyértelműen határozódjék meg. Ehhez pedig talán árnyaltabban, a korszakba beágyazva, a mai, differenciálabb módon kellene használni olyan fogalmakat, mint a forradalom, az ahhoz való viszony, s kellene értékelní az 1919-es tanulmányt, a Nyugat szerepének értelmezését, ennek a korhoz igazodását, az egyetemes magyar irodalomért érzett babitsi felelősséget, a kettéosztott irodalom feletti aggodalmat, a Napkelethez,

a Magyar Szemle Társasághoz való viszonyt. Abban az esetben ugyanis, ha az imponálóan gazdag tényanyagban nem érvényesülnek határozottan orientáló mozzanatok és értékelő gesztusok, akkor a kort nem alaposan ismerő olvasó előtt óriási méltánytalanságnak tűnik, hogy Hatvany Lajos nem jelent meg a Babits szerkesztette Nyugatban, egyszerű árulásnak látszik a Kisfaludy Társasághoz való viszony, s egymás mellé kerülhet a tragikus szárszói halálhírt hozó nekrológ, az Ady óta a „tizenöt legjobb és legmaradandóbb verset” író József Attiláról, meg Babits passzusa a „szegény” költőről, aki „nehézzé” tette neki a róla szóló írást.

A *Mint különös hírmondó* kötetben két tanulmány szól Babits világgképének alakulásáról. Az egyik, Reisinger János dolgozata, a másik, Németh G. Béla fontos munkája, a világgkép és irodalomfelfogás viszonyát elemzi.

Babits katolicizmusával eddig vagy alkalmi írásokban, vagy érintőlegesen foglalkoztak. Lovass Gyula, Rónay György, Szabó Ferenc, Melczér Tibor, Németh G. Béla az esetenként föl vállalt céljuk mássága okán az egész kérdésre nem tértek ki. De talán korábban nem is térhettek volna ki. Ehhez a vizsgálódáshoz ugyanis, a katolicizmuson belüli áramlatok pontos számbavételén túl, arra is szükség volt, hogy a távlatokról érvényesen bontakozzék ki a különbség a dogma-rendszer követése, a szervezethez való igazodás, a deizmus felé hajló vallásosság és a kultúrörökséggént megélt katolicizmus között; hogy világos legyen, hol és miként húzódik a határ a századelő neokatolikus buzgalma és a neokatolikus irodalom viszonylatában; legfőként pedig olyan analízisre kellett megérlelni az időt, mely megengedi a filozófusi és a költői lét külön vizsgálatát, nem feledve a kettő különbségét specifikus voltát, szuverenitását.

Pedig régóta nyilvánvaló volt: előbb-utóbb sort kell keríteni a babitsi katolicizmus értelmezésére is. Nemcsak a *Jónás könyve*, a próféta-versek sora, a Szent Ágostonhoz, Dantéhoz és a középkori himnuszokhoz húzó vonzalom, a költő kultúrájának katolikus elemei kívánták ezt, hanem elsősor-

ban költészetének bölcséleti indíttatása, erős filozófiai ihletettsége.

Reisinger János tanulmányának legfőbb érdeme, hogy a problémákat nagyon pontosan, elméleti igénytel interpretálta, megrajzolta azt a dogmatikai, eszkatalógiai, vallásfilozófiai háttérrel, melyben ezek a kérdések egyáltalán léteznek, szembesítette mindezt a művekkel, felfejtve, mikor és mennyiben más az alkotás világában érvényesülő kereszténység és az Őszövetségben, az Újszövetségben, az apostolok leveleiben, Szent Ágoston, Luther, Kálvin írásaiban, esetleg az enciklikákban megjelenő tanítás. A jövőben következő vizsgálódások, melyek az akaratszabadság, a megváltástan, az istenhít kérdéskörével kapcsolatba hozható Babits-művekkel foglalkoznak, bizonyára szembesülnek majd Reisinger János érdekes, hiteles, inspiráló eredményeivel.

A további egyedi elemzések készítőinek azonban mindezeneken felül (sok egyéb között) még két dolgot kell majd figyelembe venniük. Az egyik – s erre Reisinger János is utalt – az a tény, hogy a katolicizmus abban a rétegben, melyben Babits született és élt, elsősorban az életet kísérő, annak keretet adó alap volt, s az iskolai hittanórákon rendszerezett ismeretekre épült. Azok, akik ilyen vagy olyan szándékkal az elsajátított hitelveket bármikor kétségbe vonták vagy tovább mélyítették, mindig esetlegesen, olvasmányélményeik hatására cselekedtek, s valószínűleg a legritkábban került arra sor, hogy az előző tudást egy rendszerbe illesztett másikkal konfrontálják. Babits is így tett. Amikor a Dante-fordítás és Szent Ágoston tanulmányozása közben találkozott a Reisinger János által értelmezett vallásfilozófiai problémával, feltehetőleg sohasem az egész és a rendszer érdekelte, hanem csak az a részlet, ami az akkori (pillanatnyi) állapotában őt foglalkoztatta, ami hozzá akkor éppen közel állt. Ez vagy az aztán az ő személyes hitébe épült be. A személyes hit pedig egyszerre integrálhatott egymástól távol levő dolgokat, de a dogmatikai rendszerben és a filozófiában való válogatást is lehetővé tette. Azaz: egyedi volt.

„Minden léleknek megvan az istene” — írta talán erről a költő 1909-ben vagy 1920-ban az *Egy verseskönyv epilógusában*, sőt lehet, tette hozzá ugyanitt, hogy ezt az istent nem is mindig istennek nevezik. A másik, amit talán nem célszerű szem elől tévesztetni, az, hogy ez a „saját” isten nem egyformán létezik a költő számára élete különböző szakaszaiban. 1920 után erőteljesebben van jelen, amint erre Rónay György korábban rámutatott. Így talán a kérdéskör iránti babitsi affinitás vertikális értelmezését a majdani vizsgáldások esetében célszerű lesz kiegészíteni az egésze érvényes horizontális kutatásokkal is.

De az is lehet, hogy az így individuálissá váló filozófiának a részleteit boncolgatva a hangsúly az elemek egybeépítésének szuverén voltára tevődik át. Németh G. Béla *Az európai irodalom történetéről* szólva ezt a véleményt fogalmazza meg. A babitsi gondolatrendszerben megjelenő katolicizmusban nem ennek vagy annak az elfogadását, elutasítását, esetleg korrekcióját tekinti döntőnek, hanem azt, hogy benne minden rendű, rangú, nemzetű lélek egyaránt otthont találhat megváltásra, megvilágosodásra, megemelkedésre várva. A költő katolicizmusát Németh G. Béla éppen ezért az ókeresztény egyház elképzeléseihez érzi közel, s szívesebben a katolicitás szóval jelöli. A világképben — a pozitivisztikus karakterű műveltség felfogásában és a vitalista filozófiák befolyása mellett — az így értelmezett katolicitás a döntő szerep.

Németh G. Béla rendkívül gazdag tudománytörténeti argumentációval ennek a három elemnek a jelenlétét bizonyítja Babits irodalomfelfogásában. Az egyetemesség-igénnyől származtatja a kultúra örökös folytonosságának és megújulásának az interpretációját, az Ószövetség értelmezését, és a transzcendencia óhaját, a liberalizmus iránti vonzódásával és a vitalista filozófiák befolyásával hozza kapcsolatba műfaj-elméletét, műnem-választását, s ebből a szempontból minősíti a Proust-rajongást csakúgy, mint bizonyos tanulmányok kevésbé sikerült voltát.

A „*Mint különös hírmondó*” nyitó darabja, Rába György munkája, a *Babits prózából Babits vers* című tanulmány, ökonomikus szerkesztéssel intonálja az egész könyvet. Egyrészt jelzi azt a poétikai-filozófiai megközelítésmódot, mely a Babits-kutatás mai vezető szolamát jelenti, s amely olyan termékenyítő fogalmakat munkált ki a mű megközelítéséhez mint a „képszalag”, „tudatfolyam”, „erkölcsi emlékezet”, „önkéntelen emlékezet”, másrészt fölillantja azt a rendkívüli differenciáltságot, mely ezt az életművet minősíti. Rába György ez utóbbi ténynt most egyetlen mozzanat: a vers-teremtés egyik lehetséges útjának föltárásával dokumentálja.

Az utóbbi időben megjelent tanulmányok sora utalt arra a probléma-közösségre, mely Babits verseit, prózáját, értekezéseit és leveleit is egybekapcsolja. Lehetett idézni például egy Juhász Gyulához szóló 1908-as levelet és az *Itália* szövegét, ki lehetett mutatni, volt róla szó, egy önéletrajz és a *Messze, messze* érintkező pontjait; kapcsolatot lehet találni egy Szilasi Vilmosnak küldött levél egy passzusa és *A vén kötél táncos* között, az utolsó évek tanulmányaiban megjelent értékmozzanatok és a pályát bezáró versek értékszemléleti vonatkozásában is. Az egymás szomszédságában keletkezett írások esetében a megszakítatlan gondolkozás tényéről esett eddig szó. A *Babits prózából Babits vers* a *Restség dicséreti*, *Az Isten és az ördög* és a *Vers csirkeház mellől* című költeményekkel kapcsolatban azt dokumentálja, a gondolkodás folyamatossága és intenzitása hogyan eredményezett egy „értekező jellegű verstípus”-t, olyant, „melynek korabeli rokonát leginkább Auden egyidejű lírájában kell keresnünk”.

*

Az 1983. évben megjelent kiadványok emígy ünnepelték Babits Mihály születésének 100. évfordulóját. Nemcsak gyarapították az empirikus ismereteket, nemcsak azt jelezték, hogyan él tovább ez a költészet, nemcsak a megközelítési módok korszerűsödését mutatták, de dokumentálták a ma-

gyar irodalomtudomány aktuális állapotát, problémaérzékenységét, sokféleségét, érzékeltették a vitapontokat. Többek között ez utóbbiakat demonstrálja a Pók Lajos szerkesztésében megjelent reprezentatív könyv, a *Babits Mihály száz esztendeje* is. Ez a kötet azonban már egy másik írás tárgyát kell hogy képezze.

SIPOS LAJOS

VITA

UTÓIRAT EGY INTERJÚ SZÖVEGÉHEZ

Igen tisztelt Szerkesztőség,

amikor az Irodalomtörténet 1984/2. számában nyugodtan és alaposan elolvastam Radnóti Miklósról szóló visszaemlékezésemet, elkeserített, hogy abból, amit elmondtam, mennyire hiányzik Radnóti valódi lénye és helyzetének megvilágítása. Több, mint félévszázados emlékeimből hevenyészve előbányászott töredékekből, amelyek még torzultak is a mélyből felmerülés közben, nem áll eléggé össze az egyik legjellemzőbb tulajdonsága: az abszolút tisztaság és őszinteség, amely emberi kapcsolatait, magatartását és életvitelét jellemezte. Távol volt tőle minden hamisság, megalkuvás. Bizonyára ezért volt számára lehetetlen, hogy hamis papírokkal éljen. Nem lehetett róla elképzelni, hogy másnak mondja magát, mint aki. Egyedül csak valamilyen lakásba, biztos helyre való elrejtése, amit reális mentési lehetőségnek gondolt, amit az utolsó percig várt és elfogadott volna, de, sajnos, ilyen segítségnyújtást sehonnan sem kapott. Minden egyéb külső mozgás hamis papírokkal közvetlen életveszélyt jelenthetett számára. Nem isteni akaratba belenyugvásáról, önfeladásról volt szó nála, csak annak rezignált tudomásulvételéről, hogy a „növelő közösségre” nem számíthat. Ortutay leszerelési akciója még az 1942/43-as munkaszolgálat idején történt.

Abban az egyre sötétedő korban, melyben ifjúságunkat éltük, Radnóti vidámságán, életörömén — mint Mozart zenéjében —, át-és áthatolt a szorongás, melyet az emberiség, hazája és saját sorsáért érzett. Az egész emberiség, az európai kultúra sorsa aggasztotta és ezen belül a magyar munkásság

és parasztság kiszolgáltatottsága és nyomora. Vágya ennek megváltoztatására határozta meg politikai magatartását, amely nem polgári demokrata volt — ahogy szerencsétlenül megfogalmaztam —, hanem kommunista állásfoglalás. A népfrontpolitikát tartotta célravezetőnek, még mielőtt az a nagypolitikában megvalósult volna.

A textiles szakma nemcsak teljesen idegen maradt számára a Reichenbergben töltött tanév után is, de költői munkáját is veszélyeztette, ezért, mint annyi más költő, író, a tanárságot választotta.

Meg kell még említenem néhány pontatlanságot: Babits nem a rímek hiányát kifogásolta nála, hanem avantgarde verseinek őszinteségében kételkedett. Erről vitáztam Babitscsal, amit ő rossz néven is vett.

Radnóti gyakran és szívesen beszélgetett anyámmal, aki francia nyelvtanár volt, de soha nem tanult nála. Radnóti maga mondogatta, hogy talán túlerős az anyanyelvi kötöttsége, ezért nem tanulhatna meg igazán jól bármely idegen nyelvet.

Bibó István nem volt tagja a Szegedi Fiatalok Kollégiumának, csak baráti kapcsolatban volt velük.

Radnóti sajtópere nagyon is aggasztotta, mert az egyetemről való kizárását jelenthette.

Szükségesnek tartottam, hogy helyesbítéseimmal hozzájáruljak a Radnóti-kép tisztázásához.

KUN MIKLÓS

BABITSNAK RÉVÉSZ GÉZÁHOZ ÍROTT LEVELÉRŐL

A levél közlője (Gábor Éva, It, 1984. 746) úgy vélte, hogy Babits e levelét Révésznek *A tehetség korai felismerése* címmel 1918-ban megjelent tanulmányára válaszul írta (747. 3.

jegyz.). Ám a levél maga — különösen első mondataival — azt teszi valószínűvé, hogy Babits — Révésznek fönn nem maradt kérésére — vagy idézett tanulmányához, vagy valamely más munkájához állított össze a tehetség irodalmi megnyilatkozásának koraiságáról adatokat. Ha ő szólt volna hozzá Révész tanulmányához, erre a megszólítás utáni első mondataiban utalt volna. Ő viszont így kezdte levelét: „Egy csomó adatot kijegyeztem. Sajnos, többet nem tudtam (részint időhiányból, részint mert az adatok nem voltak kezemnél). Ma pedig el kell utaznom; és mivel nem akarom, hogy elkésve érkezzenek az adatok, sietek előbb elküldeni őket” (748). Ha ő reflektált volna Révész írására, nem kellett volna sietnie, visszaérkezése után is ráért volna megírni adatait. De nyilvánvaló, hogy Révész — előadásához vagy írása befejezéséhez — időre kérhette az adalékokat, ezért küldte Babits hiányosan is őket sietve.

Maga Babits is egy példa az adatai között. Azt írta Révésznek: „Én magam első kötetemet, melyet a hozzáértő kritika époly kedvezően fogadott, mint a többi, s magam is nagyra tartok mint legnagyobb részben teljesen érett művet, majdnem teljesen 22 éves koromban írtam (bár jóval később jelent meg).”

Ehhez Gábor Éva jegyzetben azt fűzi hozzá: „*A hatholdas rózsakert* c. regényről van szó” (6. jegyz.). Nem fejt ki, mire alapozza ezt a föltevését. Valójában Babits nem erre az 1936-ban megjelent s csak nyilván kevéssel előbb írott regényére (helyesen: *Hatholdas rózsakert*) utalt itt Babits, hanem — ahogy írta is — első verseskötetére, amely *Levelek Iris koszorújából* címmel 1909-ben jelent meg. Ennek második (1914) és harmadik (1923) kiadásához írott előszavában Babits ezt meg is erősíti:

„E versek legnagyobb részét Baján írtam, 1905/6 telén, huszonkét esztendőskoromban. Három évig kiadatlan heverték, míg egy véletlen őket napvilágra hozta. Kétségkívül kevésbé fölényesek későbbi költeményeimnél: a fiatalság minden túlzása és naivsága meglátszik rajtuk. Abban az időben

így is hatást tettek, és első kiadásuk régen elfogyott. De bár a közönség mind sűrűbben adta jelét, hogy egy második kiadást kíván, ennek sürgetésére nem minden habozás nélkül határoztam el magamat. Kissé szégyenlem, ebben a kinőtt ruhában megjelenni az emberek előtt. De íme: ha kinőtt is, tiszta ruha, és sehol se foszladozó. És régi napok illata szívdótt szövetébe . . .”

Azért is közöltem a rövid kis előszót teljes terjedelmében, mert nem kapott helyet Babits különféle gyűjteményes kötetekben, holott érdekes vallomás. S azért is, mert így tudjuk, mire vonatkozott Babitsné Török Sophie-nak utalása az 1945-ben a Franklin Társulat kiadásában megjelent *Babits Mihály összes művei* 1. kötetének utószavában: „Babits Mihály hagyatékának minden sora ma már irodalomtörténeti dokumentum, fejlődésének útját, emelkedésének különös vonalát rajzolja minden töredék is. Ha ő a halálnak mai távlatában láthatná magát, talán megbocsátana nekem, hogy ígéretemet megszegve nyilvánosság elé bocsátom őt *kinőtt ruhában*, mert minden írását az Egész egybeilleszkedő darabjának látom, s a gyönyörű torony egyetlen kövecskéjét sem minősíthetem sem értéktelennek, sem méltatlannak” (1135).

A dőlt szedésű kiemelés Török Sophie-tól való.

PÉTER LÁSZLÓ

BONYOLULT VERSTANT VAGY TUDOMÁNYOST?

Kecskés András *A magyar vers hangzásszerkezete* című, új könyvéről nem szükséges szabályos recenziót írni az Irodalomtörténet olvasói számára; e könyv koncepciója — s szövegének nem kis része — ugyanis azonos Kecskés három évvel korábban megjelent munkájának koncepciójával és szövegével, amelyről e folyóirat annak idején közölt már recen-

ziójellegű ismertetést.¹ Az új könyv a régihez képest főként két ponton bővült. Az egyik a *Vershangtani ritmuselvek a világköltészetben* című fejezet, amelynek gondolatmenete Kecskés egy korábbi publikációjából már szintén ismert,² s amelyre itt azért nem térnék ki, mert az ezt követő vita³ ténybeli, elméleti és terminológiai vonatkozású hiányosságait — de megközelítési módjának, szempontjainak előnyeit is — egyaránt világossá tehetné. A másik *A magyar vershangzás mennyiségi leírásának néhány lehetséges módszere* című, nagy terjedelmű ismertetés, amelyről általánosságban aligha lehetne mást mondani, mint azt, hogy — a legszűkebben szakmai módszertan számára — rendkívül érdekes, termékeny belső viták kiindulópontja lehet (s kellene hogy legyen). A kívülállókat azonban az ilyen módszertani részletkérdések aligha érdekeltetik; számukra a módszerek akkor válnak érdekesekké, amikor új, a korábbiaknál jobb eredményeket érünk el velük.

A könyv megjelenésének alkalmát tehát arra használnám fel, hogy Kecskésnek a magyar ütemhangsúlyos verselésről kialakított elgondolását immáron nem recenziószerűen, hanem érdemben, valamennyi lényeges tételét fontolóra véve elemezzem. Ezt az elgondolást a szerző két önálló kötete mellett két társszerzős ismeretterjesztő munkája⁴ is képviseli szellemi életünkben, mi sem időszerűbb hát, mint az, hogy jelentőségének megfelelő figyelemben, érveire érvekkel válaszoló bírálatban részesüljön.

¹ Vö. Ferencz Győző: *Kecskés András: a vers hangzásvilága*, It, 1983/1. 213—220.

² Kecskés András: *Ritmuselvek és versrendszerek*. Kritika, 1980/11.

³ Ld. Vekerdi József, Szepes Erika, Szilágyi Péter cikkeit és Kecskés András válaszát, Kritika, 1981/2—3.

⁴ Vö. Kecskés András—Szilágyi Péter—Szuromi Lajos: *Kis magyar verstan*. Bp. 1984; M. Boda Edit—Kecskés András: *Tengertánc*. Bp. 1984.

1.

A magyar ütemhangsúlyos verselést Kecskés a „szólam-nyomatékos ritmuselv” formateremtő hatására vezeti vissza, követve Vargyas Lajos szólamtagolás-elméletét (vö. 71 – 72.). Mint írja:

„Saját — nyelvészetiileg korántsem kielégítő — pillanatnyi értelmezésem szerint a *szólam* az élőbeszédnek az a folyamatos szakasza, mely

1. a névelőktől eltekintve legfeljebb 2–3, értelmileg szorosan összetartozó szóból áll;

2. határai szóhatárok, tehát legalább egy teljes szó alkotja;

3. egy és csak egy kiemelkedő hanghordozásbeli főnyomatéka van, mégpedig első önálló jelentésű szavának első szótagján;

4. utána a beszédben újabb főnyomaték vagy nyelvileg kötött helyzetű beszédszünet következik;

5. esetenként még egy, a főnyomatéknál gyengébb, nem feltétlenül szóhatáron levő beszédritmikai nyomaték tagolja;

6. hangzásideje bizonyos mértékben igazodik közvetlen szövegkörnyezetének időtartam-viszonyaihoz. (. . .)

A szólamok szerinti tagolódás hangzásbeli vetülete a *hanghordozásnyomatékok* eloszlása. Ez a jelenség határozta meg már ugor kori ősköltészetünk sorképző ritmusát is, és végigvonul verstörténetünk szövegekkel igazolható évszázadain egészen napjainkig.” (76.)

A szólamok és az ütemek viszonyát is Vargyas koncepciójához igazodva képzelem el. Vargyas szerint a szólamok vagy egybeesnek a versütemekkel, vagy két ütemre tagolódnak, az utóbbi esetben az ütemhatár nemcsak értelmileg szorosan összetartozó szavakat választhat el, hanem szavakat is kettévághat. A megkötöttség itt csupán annyi, hogy a met-szethatár nélküli ütemek csak fogyó sorrendben követhetik egymást (azaz a kisebbnek kell követnie a nagyobbát), s hogy az ütemek (sorvégi vagy erős metszet előtti, kivételes, egy szótagos ütemekből eltekintve) minimálisan két, maximálisan négy szótagból állhatnak. Kecskés itt mindössze annyi újítással él, hogy az egész szólamot kitöltő ütemet „szabad ütem”-nek, a két ütemre bomló szólamot „ütem-

pár”-nak nevezi el, leírása (vö. 88–96. és 116–118.) egyébként mindenben megegyezik Vargyaséval.

Az első ellenvetés, amely már ezen a ponton is kézenfekvő: miként lehet egy verstani elméletet olyan nyelvészeti fogalomra építeni, amely – mint Kecskés maga is jelzi – éppen „nyelvészetileg korántsem kielégítő”? Vargyas szólam-elmélete 33 esztendeje ismeretes, és a művének megjelenését követő vitában nyomban nyilvánvalóvá vált – ő maga szögezte le⁵ –, hogy e szó nyelvészeti jelentését nem tisztázta. Több mint három évtized sem volt elegendő ahhoz, hogy e – valójában az elmélet publikációja előtt elvégzendő – feladatot el lehessen végezni? S meddig lehet még a hitelesség látszatában tartani egy olyan teóriát, amelynek éppen az alapfogalma „korántsem kielégítő”?

A másik, hasonlóan kézenfekvő ellenvetés: a (feltételezett) beszédbeli szólamtagolódás és a versbeli ütemtagolódás egymástól idegen elveket tákol egybe. A szólam, mint fent olvashatjuk, „értelmileg szorosan összetartozó” szavakból áll, s „határai szóhatárok”. Az ütemtagolódás viszont nemcsak elszakíthatja egymástól az értelmileg összetartozó szavakat, hanem – tekintve, hogy az ütemhatároknak nem kell szóhatároknak lenniük – teljesen értelmetlen szövegdarabkákra vagdoshatja a versszöveget; Kecskés egyik példájával (vö. 97.):

Arany el- | ménék
gyöngy a gondo- | latja.

Egy ilyen ütemtagolódás nyilvánvalóan nem épülhet semmiféle „szólamnyomatékos ritmuselvre”, azaz az értelmileg összetartozó szavak csoportjainak ritmusára, hiszen értelmetlen szótagtöredékekből áll.

A harmadik ellenvetés az „ugor kori ősköltészetünk”-re való hivatkozását illetheti. Kecskés egyebütt is sűrűn hozza fel bizonyítékként, hogy már „finnugor őseink” is így vagy

⁵ Vö. Vargyas Lajos: *A magyar vers ritmusa* c. könyvének megvitatása. Az MTA II. Osztályának közleményei, 1952. 256.

úgy verseltek (14.), a költészet „minden valószínűség szerint” emígy kezdődött (37.), „ősköltészeti példáinkból arra következtethetünk” (43.), a szólamtagolódás „ősi, az élőbeszéd nyomatékszerkezetéből adódó módja” ez vagy az (94.) stb. Pedig már Horváth János világosan megmagyarázta:

„Ősi» ritmusrendszerünket soha nem ismerhetjük meg, lévén az ősi mindenkor történetelőtti, tehát emléktelen, megvizsgálhatatlan (. . .) Története volt annak az ősinek is, csakhogy dokumentumai elenyésztek. Aki az ősinek a felderítését tűzi ki céljául, az lehetetlenre vállalkozik. (. . .) Versszövegek nélkül nincs verstörténet.”⁶

Ősköltészeti szövegeink azóta sem bukkantak fel, s ilyen módon az ilyen utalások nem egyebek délibábos fikcióknál: ez az elmélet tehát nemcsak fogalmilag-logikailag, hanem történetileg is megalapozatlan.

2.

Vargyas elgondolását Kecskés két ponton módosítja. Az egyik ezek közül a hangsúly szerepének felfogása. Vargyas szerint e versrendszerünkben a hangsúly semmiféle ritmusalkotó szerepet nem játszik, mert a magyarban — szerinte — szóhangsúly egyáltalán nem létezik, csak szólamhangsúly van, de a versben ez is csak másodlagos kísérőjelenség, hiszen a szólamok élén hangsúlytalan viszonyszók is állhatnak.

Ezzel szemben Kecskés „nyelvünk metrikai szempontból jelentős fonológiai tényezői” sorában éppenséggel első helyre teszi a szólamok „hanghordozásbeli (intonációs) nyomatéká”-t, amely szerinte nemcsak „az első tartalmas szó első szótagján”, hanem „a hosszabb szólamok belső, beszédritmikai osztáspontján” is ott lüktet (70.). Lehetne itt vitatni már azt is, miért mellőzi Kecskés Fónagy hangsúly-kutatásainak eredményeit (bár művét a jegyzetekben szerepelteti), s miként fest az ő „nyomaték”-fogalma, továbbá van-e bár-

⁶ Horváth János: *A középkori magyar vers ritmusa*. Berlin, 1928. 30.

miféle nyomaték azokon a beszédritmikai osztáspontokon. Mindezt mellőzhetjük azonban, mivel Kecskés is úgy találja, hogy a szólamnyomaték a szólamnak „esetenként csak a második vagy harmadik szótagját” emeli ki (41.). S tekintve, hogy a viszonylagos sorozatosságot biztosító százalékos korlátozással nem él, így felfogása voltaképpen csak látszólag tér el Vargyasétól, hiszen ha a „szólamnyomaték” szabadon ingadozhat az első, második és harmadik szótag között, lüktetése nem lesz szabályos, tehát ritmikus sem, s így Vargyasnak lenne igaza, aki a hangsúlyt kiiktatja a ritmustényezőik sorából.

3.

Ahol nemcsak látszólagos, hanem valóban lényeges különbség mutatkozik Vargyas és Kecskés koncepciója között, az az ütemegyenlőség kérdése. Vargyas ütemtanának kulcsfogalma ez: ő úgy képzei ugyanis, hogy jóllehet a versben minden megkötöttség nélkül váltakozhatnak a különböző, 2–4 szótag között ingadozó terjedelmű ütemek, a nyelvi kiegyenlítődés ezeket aprózással-nyújtással egyformává stilizálja, s így adódik a ritmikus rendezettséghez szükséges sorozatosság-élmény.

Kecskés — finom megfogalmazásokkal bár, de — cáfolja ezt az elgondolást:

„A szólamnyomatékos ütemek és ütempárok rendjének van egy időtartambeli vonatkozása is, ti. a ritmusos szövegekben egymást követő időszakaszok *tartam* szempontjából bizonyos kölcsönhatást, egymáshoz igazodást tanúsítanak. Nincs szó ugyan tökéletes *kiegyenlítődés*ről (ez legfeljebb ritka kivételként fordul elő), de tény, hogy például az ütempárok négynél kevesebb szótagú második tagja kiszélesedik, részben lassabb beszédtempóval, részben kiegészítő szünetekkel közelíti meg az előző tag időtartamát.” (89.)

Ha viszont nincsen szó kiegyenlítődésről, akkor periodikus ismétlődésről, ritmusról sem lehet szó. S ebből két kér-

dés adódik. Az egyik: miként lesz ritmikus egy olyan szöveg, amelyben szabadon, összevissza keveredhetnek 2–4 szótag között ingadozó terjedelmű egységek, melyeket még a tempó se stilizál egyformává, csak egymáshoz közelítővé? A másik: Vargyasnál logikus az ütemek terjedelmének 4 szótagban való maximálása, hiszen ennél hosszabb egységeket a beszédtempó már nyilvánvalóan nem tudna a 2 szótagos ütemek ejtési tartamával egyenlővé stilizálni. De miért követi őt Kecskés itt is, ha egyszer az ütemegyenlőség koncepcióját elveti?

4.

Az ok egy rendkívül egyéni érzékelési teória, amelyet Kecskés a Nobel-díjas Békésy György bizonyos kutatási eredményeire szeretne építeni:

„Tudatunk — írja Kecskés — még az egyébként folytonos, változatlan hanghatást (például egyenletes füttyhangot) is kb. 0,8 másodperces lüktető szakaszokban észleli. Ez mintegy 75 rezdülést jelent percenként, vagyis a normális szív működés ütemének felel meg. (. . .) A folyamatos beszédben — mint a műszeres mérések is igazolják — kb. 3–5 szótagot birunk kimondani 0,8 másodperc alatt: éppen annyit, amennyit a nyomatékrend által létrehozott hangszakaszokban is megfigyeltünk. Nagyon valószínűnek látszik, hogy a különböző nyelvek hangzásszerkezetében és a különböző népek költészeti ritmusában is makacsul fel-feltűnő 2–5 szótagos egységek (hangszakaszok, ütemek, dipódiák, kólonok, verslábak) — a szótaglüktetéshez hasonlóan — élettani eredetűek, és összefüggenek tudatunk működésének alapvetően a szívdobogás üteméhez igazodó szakaszos jellegével.” (43.)

Innen adódnék hát az a véleménye, hogy — amint ezt egy másik munkájában szókimondóbban is megfogalmazza — „öt szótagnál hosszabb, tagolatlan ütemeket — természetes idegéletteni okból — egyáltalán nem is hallhatunk”,⁷ s hogy 4 szótagos egységek után „idegéletteni ere-

⁷ „Az idő és hírnév”. *Zrínyi három epigrammájának ritmikája*. Szerk. Kecskés András. Bp. 1984. 57.

detű ritmikai melléknyomatékok” lüktetnek beszédünkben-versünkben (81.).

Szerintem ezt a koncepciót Békésy Nobel-díjának tekintélyével több ok miatt sem lehet megalapozni. Egyrészt ugyanis világos, hogy amennyiben Békésy tétele – miszerint a folytonos hanghatásokat 0,8 másodperces lüktető szakaszokban észleljük – bármiféle összefüggésbe hozható lenne a verssel, akkor semmiféle különleges eljárásokra nem lenne szükség ahhoz, hogy egy szöveget verssé formáljunk, hiszen minden folyamatos beszéd 0,8 másodperces egységekkel lüktetve önmagától is versként hatna. A beszéd azonban nem folytonos, változatlan hanghatás, és így a két dolognak egymáshoz semmi köze. Másrészt Kecskés is tudja – sőt, másutt idézi is –, hogy „Békésy azt is kimutatta, hogy a hangérzékelés tudatszakasza *nem állandó* érték: a kiemelésekkel határozottan és egyenletesen tagolt, 2–8 rezdületű sorozatok tudatosulásának időkerete akár a kétszeres értékig, 160 másodpercig is kiterjedhet”, de ezt a tényt nem az ütemképzéssel, hanem a sorképzéssel hozza összefüggésbe.⁸ Kecskés itt figyelmen kívül hagyja azt, hogy szerinte – egyébként nagyon vitatható módon – a szótagok verstani szempontból is figyelembe veendő erős és gyenge ízből állván eleve egyfajta egyenletes lüktetést biztosítanak minden szövegnek,⁹ s így saját logikája szerint nemcsak a verssorok, hanem az ütemek is lehetnének 16 szótagos egységek.

Békésy kutatási eredményeinek itteni hasznosíthatósága egyébként akkor is kétséges lenne számomra, ha nem egészen más jelenségeket vizsgált volna, hiszen a kifejtett versforma, mint ez közhelyszerűen ismeretes, mindig „a szemnek és

⁸ Kecskés András: *Ritmuselemzés mingográfál*. MTA I. Osztályának Közleményei, 1978. 232.

⁹ Vö. Kecskés András: *Verselméletünk néhány vitás kérdése*. ItK., 1972/4. 522–523.; — Kecskés András: *A vers hangzásvilága*, Bp. 1981. 16.

nem a fülnek szóló szöveg diadalát jelzi”,¹⁰ nem mondott, hanem olvasott szöveg. Az olvasáspszichológia pedig egészen más adatokkal szolgál: bár „gyakorlott olvasóknál a figyelem átlagban csak 0,2 mp-ig időzik a mondat egy részleténél”¹¹ de ennyi idő alatt értelmes szavakból álló szöveg esetén 4–6 szót tudunk figyelmünkkel megragadni, ami folyamatos magyar szövegekben átlagosan 6–9 szótagot jelent; 7 szótagnyi egységeket még értelmetlen szöveg esetén is olyanmódra meg tudunk figyelni, hogy egyetlen olvasás után vissza tudjuk mondani.¹² Még tágabb kereteket kapunk, ha a ritmusérzékelésben oly kitüntetett jelentőségű időérzékelést vizsgáljuk meg: a ritmikus jelenségek időszerkezetében jelenként érzékelt szakaszok – az ún. „pszichikai jelen”-ek – a kísérletek szerint kb. 6 és 12 másodperc közötti értéket mutatnak;¹³ ez az idő, akár hallott, akár olvasott szövegről van szó, messze meghaladja az eddig említett szótagszámok befogadásához szükséges időmennyiségeket.

Mi sem áll azonban távolabb tőlem, mint az, hogy a fenti tényekből valamiféle másik versérzékelési elméletet tákoljak össze. Egy ilyen koncepciót nem lehet innen-onnan felszípegetett ismeretmorzsák alapján kidolgozni; ehhez külön szakképzettség kellene. A vers ritmusát a zenei hallás – néghozzá az olvasás esetén a belső hallás – sajátos útján fogjuk fel, a zenei hallásról pedig tudnivaló, hogy „túlnő nemcsak az érzékelés, hanem az észlelés határain is. A zenei képek felfogására és elképzelésére irányuló képességgént értelmezett zenei hallás a legszorosabban összefügg az emlékezet és a képzelet képeivel”.¹⁴ Így pedig abba a kérdésbe, hogy hány szótagig vagyunk képesek ütemként felfogni egy

¹⁰ Klaniczay Tibor: *Reneszánsz és barokk*. Bp. 1961. 285. Vö. még uo. 202–203. és 286.

¹¹ Kardos Lajos: *Általános pszichológia*. Bp. 1965². 118.

¹² Vö. uo. 130.

¹³ Vö. uo. 93.

¹⁴ Sz. L. Rubinstein: *Az általános pszichológia alapjai*. I. Bp. 1964. 357.

szövegegységet, a közönséges hallás- vagy olvasáspszichológiai meghatározottságokon túlmenően belejátszik az a mozzanat is, hogy minél többször ismétlődik egy azonos szótag-számú egység, emlékezetünk annál könnyebben rögzíti ezt még akkor is, ha az ismétlődésnek nem vagyunk tudatában;¹⁵ másrészt pedig az is, hogy ha már tudatosítottunk magunkban egy ritmust, fantáziánk mintegy az olvasott – hallott szöveg előtt járva felidéz bennünk egy elvárást a soronlevő szövegrészek ritmusára vonatkozóan.

Mindez világossá teheti, hogy Kecskés tétele, miszerint öt szótagnál nagyobb ütemeket „egyáltalán nem is hallhatunk”, nemcsak hogy nem igazolható „természetes idegélet-tani” alapon, hanem valószínűnek sem mondható.

5.

Az ütemek szótagszámának illetően való maximálása pedig arra készteti Kecskést, hogy a szabályos – csak éppen 4 szótagnál hosszabb ütemezéssel szabályos – ritmusú verseket aritmikus szövegdarabkák kaotikus alakzataivá magyarázza, másfelől pedig arra is, hogy – s ha egyszer a versritmus kaotikusan rendezetlen is lehet, „logikusan” – szabadverseket versekként értelmezzen.

Igaz, szavakban a ritmust ő is „valamely szempontból egynemű valóságmozzanatok (...) sorozatosan ismétlődő rendezettségének” (31.) mondja, ezt a rendezettséget azonban a gyakorlati elemzésekben olyan tágan értelmezi, hogy az valójában a szabálytalansággal azonosul. Nagy László *Emlékezés régi viharra* c. költeményénél (101.) pl. így fest:

Vihar lök- döste, sodorta barmaimat	3 2 3 4
Visszaterelni őket orrukhoz vertem botot,	5 2 5 2
szegények bőgtek, szájuk tele volt sárral,	3 2 5 2
hátuk a féle- lemtől felpúpo- sodott.	5 2 3 2

¹⁵ Vö. D. O. Hebb: *A pszichológia alapkérdései*. Bp. 1978. 118.

Ilyen elvekkkel vers lehet minden próza. Figyeljük csak meg, miként értelmezi e példát: Kecskésnél épp úgy fest az ütemek rendje, ahogyan e mondatomba behúzógtattam:

Ilyen el- vekkel vers lehet minden próza	3 2 3 4
Figyeljük csak meg, miként értelmezi e példát:	5 2 5 2
Kecskésnél épp úgy fest az ütemek rendje,	3 2 5 2
ahogy e monda- tomba behúzo- gattam	5 2 3 2

A prózák verssé magyarázása azonban a kisebbik baj; a nagyobbik az, hogy az így értelmezett versek magyarázataiban a valódi versek is prózának mutatkoznak. Petőfi Sándor *Járnak-kelnek sokan zöld erdőben...* című költeményét Kecskés óriási apparátussal vizsgálta, minden egyes soráról 190 rubrikát tartalmazó „nyomatékozhatósági táblázatot” készített, plusz összesítő táblázatot és ezek eredményeit grafikonokon is szemléltette. Ezt követően 8 különböző személy szövegmondása alapján mingográf-felvételeket készített e versről, s ezek adatait statisztikailag összesítette. E hatalmas, a beavatottak körén kívüliek számára teljesen áttekinthetetlen és érthetetlen számoszlop-erdőből azután az ő számára az a következtetés adódott, hogy az adatok egy olyan metrum „lehetséges megvalósulását sejtetik” (178.), amely tökéletesen megfelel saját „szólamtagolási” prekoncepciójának. Eszerint a *Járnak-kelnek sokan zöld erdőben...* sorai egy olyan metrumhoz igazodnának, amelyben szabadon-véletlenszerűen keveredhetnek a 4 | 4 | 2, 4 | 2 | 4 és 4 | 3 | 3 tagolódású ütemkapcsolatok.

A szöveg maga — ezt mindenféle „nyomatékozhatósági táblázatok” és mingográf-felvételek nélkül egy diák az ujjain is kiszámolhatja — következetesen csak a 4 || 6 tagolásnak enged:

Járnak-kelnek sokan zöld erdőben;	4 6
Vagyon a nap éppen lemenőben.	4 6
Rózsákat fest utósó sugára	4 6
Dombtetőre, lombok sudarára	4 6

és így tovább, a metszet így sehol nem hibázik. A 6 szótagos egységek viszont se 4 || 2, 2 || 4, se 3 || 3 megosztásban nem tagolhatók úgy, hogy bár a minimális – 70%-os – metrikusság igényének megfeleljenek. Kecskés tehát – hiszen koncepciója ezt megengedi – szabadon váltakoztatja e három variációt, mint egyenértékű „mértékváltozatot”, s ahol a szöveg egyiknek sem enged, szóátvágásos ütemeket feltételez:

Semhogy rajta megörven dezzenek	4 3 3
Nap lementén van gyönyő rüségem	4 3 3

A hat szótagos félsorok tehát ilyen módon háromféle, különböző nagyságú ütem három változatban lehetséges kapcsolódását mutatnák: 4 || 2, 2 || 4 és 3 || 3, azaz:

A   B
B   A
C   C

Csakhogy – amint erre már régóta felhívtuk a figyelmet¹⁶ – az effajta „háromelemű háromvariációs ütempárok” egy olyan alakzatot képviselnek, melynek versjellege már nincsen. Megengedve, hogy a versben három eltérő nagyságú ütem háromféle változatban sorakozzon egymás után, ezzel egy olyan szabályt rögzítünk, melynek bármilyen prózai szöveg eleget tehet, különösen, ha egy helyen met-szethatár-átlépéssel lehet számolni. E kötelmeknek – talá-lomra kiemelt példával – megfelel a Magyar Hírlap 1984. április 25-i számának 7. oldalán olvasható, *Növekvő árbevétel* című MTI-tudósítás is:

Az Áfész-ek, szövetkezeti	4 5
vállalatok fejlődése az	4 5
elmúlt hóna pokban felgyorsult, mind	4 6
többen ismerik fel közülük,	5 4
hogyan fokozott rugalmassággal,	4 5

¹⁶ Vö. Szepes Erika–Szerdahelyi István: *Verstan*. Bp. 1981. 387–389.

szervezeti korszerűsítéssel	4 6
fokozhatják eredményeiket — stb.	4 6

Mint látható, itt a 4, 5 és 6 szótagos egységek az alábbi három változatban kapcsolódnak:

4 5	A B
5 4	B A
4 6	A C

Elvontan tekintve metrikus formának is tetszhetne, s vannak is, akik feltételeznek effajta versformákat; gyakorlatilag viszont próza. Ugyanilyen — sőt, még szimmetrikusabb — alakzatba rendezhető a fenti tétel is:

Megengedve, hogy a versben	4 4
három eltérő	2 3
nagyságú ütem	3 2
háromféle változatban	4 4
sorakozzon egymás után,	4 4
ezzel egy olyan	3 2
szabályt rögzítünk,	2 3
melynek bármilyen	2 3
prózai szöveg	3 2
eleget tehet,	3 2
különösen, ha egy helyen	4 4
metszethatár- átlépéssel	4 4
lehet számolni	2 3

Ez az „ütemrend” pontosan úgy fest, ahogyan Kecskés András értelmezi a Petőfi-versben a középmetesz utáni „ütempárokat”:

A   B
B   A
C   C

S ha itt ellenem vethető — joggal —, hogy a Petőfi-vers fűlsorainak Kecskés által adott értelmezése hiába foglalható ugyanolyan algebrai képletbe, mint az én prózai szövegem „ütemrendje”, a Petőfi-versnél minden 2-2 ütem szótagszámának összege 6, míg az én szövegemnél ilyen szabály nem

mutatkozik, ez az ellenvetés éppen mellettem szól. Azt igazolja, hogy a Petőfi-vers sorai 4 || 6 szótagos ritmusegységekre épülnek, s ezek nem bonthatók kisebb ütemekre – a bontás olyan képlethez vezet, amilyen prózaszövegekben is fellelhető. S ebből logikusan következik a kérdés: mire jó, ha a verstan olyan képletekkel áll elő, amelyek nem megvilágítják, hanem a rendezetlenség látszatával elfedik a költemények ritmikai rendjét? Miféle ritmus az, amelynek szabályos ismétlődésrendje csak akkor válik érzékelhetővé, ha – két-két ütemet mindig összeadva – egy számolási műveletet is elvégzünk?

6.

A fenti kérdésekre eléggé nyilvánvaló a válasz – nézzünk inkább szembe Kecskés András kérdésével, amely így hangzik: „Szükséges-e a verstan, kell-e »tudományos« kutatás egy olyan jelenséghez, melynek meghatározásához elég, ha tud az ember szótagolni és húszig számolni?”¹⁷

E kérdés éle azok ellen irányul, akik úgy vélik, ha egy vers ütemezése olyan egyszerű, amilyen a fenti Petőfi-költeményé, akkor – az ütemrend leírásának szintjén – nincs más dolguk, mint megállapítani a 4 || 6 sorozatosságot, s fölösleges ezt elfedő „bonyolult” – aritmikus – tagolódási alakzatokat kielemezni a szövegből. S igenis vállalom kérdésére az igenlő választ, mert az a meggyőződésem, hogy a tudományos módszernek nem az az ismérve, hogy kellően bonyolult, hanem az, hogy megfelel a maga sajátos tárgyának. Akad a verstanban is éppen elég, a fentinél jóval bonyolultabb, ma még megoldatlan kérdés, nincs szükségünk arra, hogy tudományos tekintélyünk érdekében az egyszerű problémákat is bonyolulttá tudományoskodjuk.

Kecskés András a mai magyar verstani szakirodalom legtermékenyebb és leginvenciózusabb képviselőinek egyike;

¹⁷ „Az idő és hírnév”, i. m. 136.

szorgalma és tehetsége nagy hasznára lehetne e tudomány-
ágnak. Nem mindegy, milyen úton halad további munkássá-
gában. A fenti bírálatot az a szándék vezérli, hogy mai el-
gondolásainak legalapvetőbb ellentmondásait nyíltan elébe
tárva fogalmi apparátusának és érvrendszerének felülvizs-
gálatára készítse, s ezáltal hozzájáruljon ahhoz, hogy képes-
ségeit — közös hasznunkra — maximálisan kibontakoztassa.
(Akadémiai Kiadó, 1984.)

SZERDAHELYI ISTVÁN

A HOMÁLYBÓL

„A FELE SEM TUDOMÁNY”*

ATTILA TEMETÉSÉRŐL JORDANES ÉS MÓRA FERENC
NYOMÁN

A hunok nagy királyának temetése évszázadok óta foglalkoztatja az emberek képzeletét. Máig az él a köztudatban, hogy Attila valahol a Tisza mélyén, hármaskoporsóban nyugszik. Mint a Tisza mentén élő diákok engem is érdekelt mindaz, amit Attiláról hallhattam. Maradandó élményként őrzöm első tanítónőm elbeszélését e témáról, halom, amint felolvassa Gárdonyi Géza verssorait a Tisza mélyén alvó, a halász furulyaszavát hallgató hun királyról. Későbbi irodalmi élményként csatlakozik ehhez *A láthatatlan ember* c. regény látványos leírása a temetésről, majd Jókai Mór mesés elbeszélése.¹ Kisdiákjaink a mai napig e novellából ismerik meg Attila temetését.) Ebben a főként a következő rejtélyes utasítást adja: „Föld alá, víz alá, napsugárba, fekete éjszakába! Maga, aki eltemette se mondhatta meg, hogy hová tette.” Majd Csaba királyfi „hármaskoporsót” csináltatott. Egyiket tiszta aranyból, a másikat a legfinomabb ezüsből, a harmadikat pedig vashoz. Az aranykoporsó volt a napsugár, az ezüst a holdsugár, a vas a fekete éjszaka.” A királyt ezután bíborba, aranyba öltöztették, gyémántos gyűrűket húztak az ujjaira, derekára hímezett övet kötöttek. Aki életében egyszerűen öltözött, legalább a föld alá pompával menjen. Ezután befektették az aranykoporsóba s mellé helyezték fegyvereit. „Akkor az aranykoporsót az ezüstbe tették s végre ezt a vaskoporsóba.” Ezután jajgatás következett, majd a kőoltáron tüzet raktak, hófehér paripát áldoztak, kürtök szóltak, dobok zengtek. „Éjszaka pedig, midőn a kürtészó elhangzott, Attila kisebbik fia, Csaba vezér, tizenötezer kipróbált vitézzel egészen csendben elvitte a király holttestét a Tiszához.” Ezután rabszolgák vitték tovább a koporsót oda, ahol a Tisza kétfelé ágazik. Az egyik ágat úgy rekesztették el, hogy a víz mind a másik ágba folyt. Ekkor a folyó fenekén sírt ás-

* Móra F. egyik novelláskötetének címe.

¹ *Attila temetése*. In: *Régen volt, hogy is volt*. Történelmi olvasókönyv az ált. iskolák 5. osztálya számára. Szerk. Filla István, Bp. 1982², 214.

tak, abba helyezték a *koporsót*. A sírt betemették, a vizet pedig újra visszaeresztették előbbi folyásába. Így került a király teteme „föld alá, víz alá”. A rabszolgákat visszatértük után lenyilazták, hogy soha senki ne tudhassa meg, hová temették el a királyt. Irodalmi emlékeim itt megszakadnak, ill. halványan ködlik Móra Ferenc novellája², melyben humorosan, de egyáltalán nem tudománytalanul cáfolja azt, hogy a hun királyt a fenti módon temették volna el.

Diákként talán egyikünknek sem jut eszébe, hogy a szép mondát a valóság mögé helyezze. Így történt, hogy évtizedekig élt bennem is a temetésről szóló monda, sőt vártuk is, hogy egyszer csak-csak előkerül a hármaskoporsó a Tisza mélyéről, és megcsodálhatjuk majd, amit a temetést végző szolgák nem láthattak, nehogy kitudódjék a hely, ahová elrejtették éjszaka a király tetemét.

Évekkel ezelőtt latin nyelvű történeti forrásolvasási órámra került kezembe immáron nem magyarul, nem mesésen, hanem latinul a temetés egyetlen forrásértékű leírása Jordanes VI. századi történetíró *Getica*³ c. művének 49. fejezetében. Sokszor olvastam el ezután a szöveget, alaposan átgondolva a szavak jelentését, értelmét. Kerestem, de nem leltem meg, hogy hol írja Jordanes azt, amit évtizedeken keresztül hittem, s benne volt, ill. van a köztudatban is. Nincs itt Tiszába temetésről szó!

„Postquam talibus lamentis est defletus, stravam *super tumulum* eius, quam appellant, ipsi ingenti commessatione concelebrant, et contraria invicem sibi copulantes luctum funereum (v. l.: lucto funereo) mixto gaudio explicabant, noctuque secreto *cadaver* terra *reconditum* copercula primum auro, secundum argento, tertium ferri rigore communiant, significantes tali argumento potentissimo regi omnia convenisse: ferrum, quod gentes domuit, aurum et argentum, quod ornamentum rei publicae utriusque acceperit. Addunt arma hostium caedibus adquisita, faleras vario gemmarum fulgore pretiosas et diversi generis insignia, quibus colitur aulicum decus. Et ut tantis divitiis humana curiositas arceretur, operi deputatos detestabili mercede trucidarunt, emersitque momentanea mors sepelientibus cum sepulto.” A már korántsem klasszikus latin szöveghozzávetőleges fordítása a következő: „Miután ilyen siralmas panaszolkodással el-siratták, *sírhalm*a fölött roppant vigassággal ún. *strava*-t (halotti tort) tartottak és egymással ellentétes dolgokat egybekötve, örvendezéssel vegyes gyászünnepet ültek, majd éjszaka a titokban földbe rejtett holttestet előbb arannyal, másodszer ezüsttel, harmadszor rideg vassal

² Móra Ferenc: *Leszámolás Attilával*. In: *Utazás a földalatti Magyarországon*. Bp. 1982.

³ Jordanes: *De Getarum sive Gothorum origine et rebus gestis*, Mon. Germ. Auct. Antiquiss. V./1. 1882.

borították, ily módon jelezvén, hogy a nagy hatalmú királynak minden jár: a vas, mivel népeket hódoltatott meg, az arany és az ezüst, mivel mindkét birodalom diszjelveit elnyerte. Hozzáteszik még az ellenségek levágása árán szerzett fegyvereket, mindenféle drágakövektől csillogó ékességeket és különféle dísztárgyakat, az udvari fényűzés kellégeit. És hogy ennyi kincstől az emberi kíváncsiság távol tartassék, a munkára kirendelteket kárhozatos fizetésképpenlegyilkolták, azaz egyszerre jelent meg a halál az eltemetőknek az eltemetettel együtt.”

E hely alaposabb ismeretében kezdtem utánanézni, ki hogy értelmezte ezt a helyet, mi okozhatta a félreértést vagy félrefordítást. Jó néhány hely elolvasása után jutott eszembe Móra Ferenc fentebb említett írása. A régi emlékek felelevenedtek, azzal a különbséggel, hogy most nem a tréfálkozást olvastam ki Móra régészeti ismeretekkel megalapozott írásából, hanem a tudós, gondolkodó ember töprengését egy olyan dologról, ami lehetetlenség: ez a folyóbategetés.

Móra Ferenc halálának 50. évfordulóján erre az írásra emlékezve szeretnék némi igazságot szolgáltatni a tudós írónak, aki a józan ésszel ellenkező tudománytalan állításokat nem írt le, nem próbált magyarázni megmagyarázhatatlan dolgokat, kereste a forrásokat, próbálta értelmezni azokat. Tudta az eszével, amit hidrológus szakemberek most is megerősítenek, hogy egy olyan nagy és szeszélyes folyóba temetni, mint a Tisza, technikailag kivitelezhetetlen volt egyáltalán, de különösen néhány nap leforgása alatt. Móra Ferenc tehát megerősített abban, hogy a Jordanes-szöveg kapcsán támadt kételyeim — a temetésre vonatkozóan — helytállóak, érdemes magyarázatot keresnem, megkísérelhetem a továbblépést, kereshetem a *hármaskoporsó* rejtélyét is. Móra „leszámol” Attilával. Miután „komoly történeti irodalomban” nem találta nyomát a vízbetemetésnek, leszögezi: „Attilát éppúgy halom alá temették, mint a többi hunt . . . Most már lehet keresni Attilát, akit mégiscsak több reménységgel lehet aranyszínű homokunk alatt keresni, mint folyóvizek örvényeiben.” Komoly történeti irodalomban nincs tehát adatunk a vízbetemetésre, az egyetlen történeti forrás nem szól erről, a köztudatban mégis valóságként él Attila temetése.

A legenda kitalálójának Ipolyi Arnoldot tartják számon, tőle vette a mesés adatot Jókai. Móra itt a kutatást ezzel zárja le: „A nagyszívű és nagy lángú tudós aligha tudta volna gazdáját adni ennek a hagyománynak, melynek fontosságát neki éreznie kellett. Így nem hagyománynak számít az, csak jóhiszemű feltevésnek. Ha Alarichot folyóba temette a maga gót népe, mért ne művelték volna azt a hunok Attilával, aki még különb Isten Ostora volt, mint korábbi pályatársa.”

Itt szeretném a gondolatmenetet folytatni. Miért temette a folyóba a hun királyt Ipolyi, hisz a latin szövegből nem olvashatta ki sem ezt, sem a hármas koporsóba való temetést? (Igaz, ő ezt az utóbbit nem is állítja, csak néhány későbbi írás hivatkozik az Ipolyinál szereplő hármas koporsóra.) Csengery Antal fel is rőtta neki a források felületes ismeretét. Ipolyi mindenesetre hangoztatta a történeti hitelhez való ragaszkodás igényét: „A források, tavak, folyók mentében vannak temetkezési helyeik is (ti. az ősmagyaroknak), s talán magában a folyó medrében, mint Attiláról egy hagyomány van tudtomra, mely szerint hasonlóan, mint Alarich (Jornand. 29), ő is a folyónak leeresztése után, kincsei- és fegyvereivel annak medrébe temettetik, miután a hullámok ismét föléje eresztetnek.”⁴ Hozzávetőleges fordításban: „A medrétől elterelt Busento folyóban — mivel ez a folyó a hegy tövéből a város mellett halad, — tehát a folyó medrének közepén, miután összerelték a foglyok seregét, helyet ásnak a temetkezésnek és ebbe a gödörbe eltemetik Alarichot, sok kincssel együtt, majd a vizeket medrükbe visszaengedvén, hogy soha senki a helyet fel ne ismerje, a munkásokat mind leöldösték . . .”

Amint látjuk, Ipolyi szinte szóról szóra Alarich temetését írja le Attila temetéséről szólva. Eljárására magyarázatot ki tudna adni? Tudománytalan pontatlanságát tudóstársai mindenesetre tetszetősnek találták, idézték, hivatkoztak rá anélkül, hogy az idézett helyeket tüzetesen ellenőrizték volna. Ezt tette a tudományos igénnyel szerkesztett Révai Nagy Lexikona (1911-ben), bár a cikk írója elgondolkozott azon, hogy a vízbetemetés ellentétben van a hunok szokásos *halomsíros* temetkezésével, a jelzett forrásnak mégsem nézett utána. Ha ezt megtette volna, nem talált volna benne semmilyen folyót, csak *tumulust*. Sajnos az ötven évvel későbbi Új Magyar Lexikon „Attila” címszavának írója is hasonlóképpen járt el: „Minthogy Attila székhelye a Tisza vidékén volt, és egy száz évvel későbbi krónika (ti. a Jordanesé) azt írja, hogy egy folyó medrébe temették, sírját ott keresik.” Tehát több, mint fél évszázad elteltével, de Móra írásának megjelenése után is jó harminc évvel *legendát* idéznek „eredeti forrásból”. Sorolhatnánk — igényes és kevésbé igényes — munkákat, amelyek egyszerűen átmásolják a hagyományos adatokat.

Tehát a vízbetemetést, a hármas koporsót mind a mai napig történeti kútforrásban (Jordanesnél) olvasható bizonyossággként tartják számon. Megismétlem, Móra Ferencet már a 20-as években foglalkoztatta a vízbetemetés lehetetlensége, de a csak szepírónak számon tartott, tudósnek nem eléggé méltányolt íróra nemigen figyelt senki. Pedig ő kézbe vette az eredeti forrást, Jordanest, de a tudós régész

⁴ Ipolyi Arnold: *Magyar Mythologia*. I. Bp. 1929². 280. Mommsen-nél: *Getica* 30. caput.

sem tudott belőle mást és többet kihámozni, mint ami ott állt: *nocturne secreto cadaver est reconditum* („Éjjel a testet földbe rejtették.” Móra F. ford.). Kesernyésen írja: „Az egyetlen történeti forrás nem azt mondja, amit mondatnak vele, hanem éppen az ellenkezőjét. Attilát nem folyóba temették, hanem földbe, hun nemzeti szokás szerint.” Kitér arra, hogy feltevése szerint Alarich temetését „fogták rá a mi nagyurunkra is, *meg is írtam, amit gondolok, be is verték érte a fejemet*”. Tudjuk, ez Móra keserű szellemeskedése, a tény viszont önmagáért beszél: a *szakkutatásba* sokáig nem került át Móra megállapítása, maradt szépirodalomnak.

Eckhardt Sándor Ipolyit és *Mythológiáját* a következőképpen aposztrofálta 1940-ben: „És mióta Ipolyi Magyar Mythológiájában arról *regél*, hogy Attilát egy *folyómederbe* temették (mint Jord. Alarichját), azóta a Tisza – Maros vidéki nép képzeletét izgatja Attila *hármaskoporsója*.”⁵ Ha megérte volna Móra, biztosan nem haragudott volna meg, ha Eckhardt igényes áttekintésében nemcsak negatív célzás formájában utal az ő gondolatmenetére és eredményére. Így csak tréfálkozhatott volna továbbra is az Alarichnál „még különb istenostora” temetésével. Bóna István késői igazságszolgáltatása sem egyértelműen kedvező: „A kép (ti. a legendás temetés képe) olyan erős, hogy az itt-ott többnyire nem közkézen forgó tudományos igényű munkákban elhangzó ellenérveket a legtöbb ember már hitetlenkedve fogadja.”⁶ Tény, hogy Jordanes szövegében félreérthetetlenül benne van: „*super eius tumulum* (sc. Attilae) stravam concelebrant (sc. Hunni)”. A 49. caputból világosan kiderül a *tumulus*-ba való temetés, tehát a kritikus helyen halomsíros temetkezésről van szó. Miért ragaszkodott Ipolyi a vízbetemetéshez, miért hamisította meg a forrást, milyen „nagyobb” cél vezethette?

Ipolyi részletesen ír arról, (MM. I. 22. l.), hogy őseink vizek, források mellé telepedtek le, oda is temetkeztek, életszükségletük és tiszteltük tárgya volt a víz. Különösen tisztelt forrás volt például a pannon-hegyi *fons sacer*, ahol Árpádot eltemették. Megkockáztatjuk a feltevést: ha Árpádot víz közelébe temették, akkor — Ipolyi elképzelése szerint — az elődünknek hitt hun királyt sem illett ettől a tisztességtől elútni. A nagy királynak forráshamisítás árán is meg kellett adni a végtisztességet, nem is forrás mellé, hanem folyóbatemetéssel. Ezt a feltevésemet igazolni látszik az a körülmény, hogy Ipolyi *Mythológiájának* II. kötetében (127.) ugyanezt ismét említi: „Pogány korunkban *hallowaink vizek mellett, vagy egyenest vizek medrébe temettettek*, mint

⁵ *Attila és hunjai*. Szerk. Németh Gyula. Bp. 1940. 212.

⁶ Bóna István: *A szeged-nagyszéksői hun fejedelem*. In: *A magyar régészet regénye*. Szerk.: Szombathy Viktor. Bp. 1968. 111.

⁷ Uo. Bóna I. nem közöl adatot.

Attiláról a hagyomány szól, és Árpádról, hogy a *folyó* kútfejénél, Taksony *pogány módra a Dunánál* eltemették, s mint az okiratokban fel említett pogánysírok, *sepulchra paganorum* stb. vizek mellett jönek elő.”

Ezután áttérhetünk a legenda második részére, vagyis a holttestnek hármaskoporsóban való eltemetésére: „noctuque secreto cadaver terra reconditum coopercula primum auro, secundum argento, tertium ferri rigore communiunt, significantes tali argumento, potentissimo regi omnia convenisse: ferrum, quod gentes edomuit, aurum et argentum, quod ornamentum rei publicae utriusque acceperit.”

Felületes olvasásra valóban úgy tűnik, mintha szerepelne a szövegben hármaskoporsó. A történeti valóságot a forrásban előforduló kritikus szavak alaposabb vizsgálata révén közelíthetjük meg. Nem kutattam, ki értelmezte először így a szöveget; tény az, hogy az utóbbi kétszáz évben általában koporsót értettek bele a szövegbe. Ismét Móra-ra hivatkozom, aki a maga józan eszére hallgatva, a hun temetkezési szokások ismeretében ismét tréfásan, de cáfolja a „hagyományt”, mondván⁸: „Tudománytalan dolognak tartom az Attila keresését, s hogy a hun királyt keresztény módon koporsóba zárták, azt csak akkor hiszem el, ha kiderül, hogy Nagy Leó pápát lóháton temették el és föléje halmot domboltak.” Ugyancsak e temetkezési szokások ismeretében cáfolja újabban a koporsós temetést Kaposvári Gyula *Sikerült-e megtalálni Attila sírját?*⁹ c. érdekes cikkében, bár nyelvi értelmezéssel ő sem próbálkozik. Bóna István tanulmánya megerősíti feltételezésemet. Bár a szövegből koporsót olvas ki, mégis józan régész-logikával érvelve írja: „Való, hogy hármaskoporsóról Jordanes beszél. Mondja, vagy költi jó 80–100 évvel a temetés után. Ez azonban példátlan temetési módja lenne egy nomád fejedelemnek.” Bóna ezután Móra Ferenc fentebb már szintén idézett mondataira hivatkozik.

A *Világirodalmi Lexikon* Jordanes-címzavában (Czuth B., 1977.) ennek ellenére még mindig hármaskoporsóról olvasunk.

A régészek tehát a tárgyi leletek alapján megkérdőjelezik az írott forrásból kiolvashatónak vélt hagyományt. Nos: Jordanes szöveghelye *megerősíti* az ásatások leletanyagából ismert tényeket. Sejtésünk szerint Attila hármaskoporsója olyan nyelvi félreértés következménye, mint az Anonymusnál szereplő Thonusoba besenyő fejedelem „élve eltemetése” a szentéletű István király parancsára. Ezt a makacsul

⁸ Móra Ferenc: *Attila koponyájáról*. In: *Utazás földalatti Magyarországon* Bp. 1982. 190.

⁹ Kaposvári Gyula: *Sikerült-e megtalálni Attila sírját?* Múzeumi Levelek. 4. Szolnok, 1961. 27. sk.

továbbélő félreértést csak a minap oszlatta szét Bollók János meggyőző filológiai elemzése.¹⁰

Van-e ellentmondás a régészeti érvek és a szöveg között, vagy a kettő erősíti egymást? A gondot feltehetőleg a *cooperculum* vagy *coopercula* szó értelmezése okozza, mely találmányra lefordítva válhatott *koporsó*vá. Elősegítette a helytelen magyarítást a két szó (*copercula* — *koporsó*) kezdőszótagjának megtévesztő összecsendülése is. A latin *copercula* sok mást jelenthet, de koporsót aligha. Valamiben el kellett azonban a holttestet temetni, így kínálkozhatott a fordításhoz a koporsó, mint *korunk* temetési eszköze. A fordítókat nem gondolkoztatta el az a tény, hogy a nomádok temetkezési szokásai nem ismertek efféle alkalmatosságot: dús arany, ezüst mellékleteket annál inkább. A *cooperculum* jelentései a következők lehetnek: rávihető, fölkenhető borítóréteg, lepel, faragott sírkő, mint borítólap, kardhüvely, borítólemez, burkolóhártya, burok, fedélzet, borítószövet, agyagborítás, díszített vagy díszítetlen fedőlap. Érdekességgé megemlíthetjük, hogy a latin Thesaurus cikkírója idézi ugyan a kérdéses Jordanes-helyet, de nem értelmezi.¹¹

Marad tehát a kérdés, mivel burkolták be a tetemet, mivel óvták? Lepellel, borítólemezzel? Erre vonatkozóan csakis a *hun sírok* leletanyaga adhat megnyugtató eligazítást, ui. Attila sírjáról már a század 20-as éveiben ezt írta Móra *Hun sírok, hun nem azok* c. gyűjteményében: „Kirabolták még azok (ti. A. sírját), akik tudták, hogy hol ásták meg. A vízbe való temetés szép meséje egészen újkori keletű, s merő kitalálás, amiből egy szó sem igaz. Állítom és bizonyítom, ha sor kerül rá.”¹² A megmaradt sírok bőséges leletanyaga az írott mű szűkszavúságánál többet segít majd, a fentebb idézett latin szöveg fordítása, ill. értelmezése pedig a szerint módosul, mivel egy valami biztosnak tetszik: a hármaskoporsó soha nem fog előkerülni, olyanban nem temethették el a nagy királyt: „Éjjel és titokban a földberejített testet először arany-, másodszor ezüst-, harmadszor vas *copercula*-val borítják, ezzel jelölve világosan, hogy mindezek kijárnak a leghatalmasabb királynak: a vas, mivel népeket igazott le, az arany és ezüst, mivel mindkét birodalom ornatusát elnyerte.”

A szöveg helyesebb értelmezésével a hármaskoporsó legendája végképp legendának bizonyul. Móra tréfálkozása Leó pápa és Attila

¹⁰ Bollók János: *A Thonuzóba-legenda történelmi hitele*. Századok, 1979. 97–107.

¹¹ Thesaurus Linguae Latinae, s. v. p. 892, 1. 41 sq.

¹² Móra Ferenc: *Hun sírok, hun nem azok*. In: *Utazás a földalatti Magyarországon*. c. 220.

temetkezési módjával kapcsolatban nemcsak humoros ötlet, hanem filológiai értelmezéssel megerősített valóság.

Hihetőleg sikerült Jordanes szövegének elemzésével bizonyítani, hogy Móra Ferencnek Attila temetésével kapcsolatos sejtései nemcsak a humor, hanem a valódi tudomány igényeit is kielégíthették volna eddig is. Attilát hun szokás szerint *tumulus*-ba, tehát föld alá temették (*terra reconditum cadaver*), az arany, ezüst és vas (*aurum, argentum, ferrum*) pedig nem a hármas koporsó anyaga volt, hanem a *potentissimus rex*-et megillető mindenféle arany-, ezüst- stb. sírmelléklet.

RIMÓCZINÉ HAMAR MÁRTA

MOSTOHA FEJEZET SZÁZADUNK IFJÚSÁGI PRÓZÁJÁBÓL: A LÁNYREGÉNY

„Mit olvasson a bakfis lányka?
Miattam akármit, amit csak tud és
akar, csak ne a bakfis-irodalmat.”¹
(Henrik Wolgast, 1906)

Esendő műfaj a lányregény. A természeténél fogva az. Giccsveszélynek kitéve éli életét. Hogy ennek ellenére a századforduló, a századelő és a két világháború közötti időszak magyar lányregényének története iránt érdeklődünk? Első látásra nem bolygatásra érdemes irodalmi ügy. A hajdani lányregénynek régóta van már „végbizonyítványa”, amelyet egyhangúlag hitelesített az irodalmi közvélemény. Ráadásul olyannyira egyértelmű, hogy mindegy hol, mikor, milyen nyelven állították ki. Eppen ezért a példánkat idegenből idézzük: [a lányregény] „irodalmi giccs alig elképzelhető mennyiségben”.² Nem mintha az ilyen sommás vélekedések gyanún felül állnának, sőt: egyenesen kihívják a kételkedést és a kíváncsiságot. De több mint félszáz lányregényt végigolvassván úgy véljük, a kételkedésre nincs sok ok. A kíváncsiságra már inkább. Önmagában ok a tartós népszerűség titka.

De túl a kételkedésen és a kíváncsiságon a magyar ifjúsági próza múltját kutatva amúgy se érhetjük be azzal, hogy mások nyomán

¹ Wolgast, Henrik: *Vom Kinderbuch* (1906) — Idézi: Tóth Rezső: *A leányolvasmányokról*. Nemzeti Nevelés, 1906. 246.

² Kropatsch, O.: *Leserziehung der Zehn- bis Vierzehnjährigen*. Wien, Österreichischer Buchklub der Jugend, 1962. 33.

rossz híret költjük egy műfajnak. Több okból sem tehetjük: 1. A 20. századi magyar ifjúsági próza megíratlan történetének vaskosabb, letagadhatatlanabb, korszándékokat kifejezőbb fejezete a lányregény, minthogy eleve törölhetnénk. 2. „Az irodalomtörténet nem lehet csak írók (és művek) története: egy kissé az olvasók történetének is kell lennie.”³ Márpedig a lányregényt százazrek olvasták. Ízlésük — meg lehet — meghatározta mindhalálig. Így az olvasó történetéről a szokásosnál is kevésbé mondhatunk le.

Tárgyunk megközelítése e kettős okból történeti, műfajelméleti, valamint irodalomszociológiai, mivelhogy a dolog természete szerint olvasásszociológiai nem lehet már. De mert „bizonyos értelemben és bizonyos határok között az író azt írja, amiről úgy hiszi, hogy meghatározott olvasótáborok 'rendelték' . . .”⁴, a maga módján néha maga a mű is vallhat az olvasóról. Különösképpen művek tucatjai, sorozatok, az újrakiadások ténye. Rajtuk kívül nincs is kit, mit faggatnunk. (Legfeljebb a tárgyidőszak olvasásvizsgálatai igazítanak el módjával.) Alapjában véve — Vitányi Iván szavaival élve — az olvasmánnyal „töltetjük ki a 'kérdőívet' . . .”⁵ A kérdéseink ilyesfélék: Kik voltak a lányregény írói? Milyen poétikai jellemzőkkel írható le a műfaj? Mi volt a társadalmi funkciója? Mifélék élménykörei? Milyen a világképe, illemkódexe, értékvilága?

Megkíséreljük elkerülni, hogy a szociológiai megközelítés során a lányregény elveszítse irodalmi jellegét. Ezért időzünk kezdetben íróinál, a legtovább poétikai jellemzőinél, később értékvilágánál, majd „futólag” az olvasónál. Előre látható, hogy a terjedelem kötöttségében a tanulmány inkább csak kísérlet, vázlat egy műfaj félszázadának bekerítésére.

Kik írták?

Időzzünk a szerzőknél! Kik írták elsődlegesen a tárgyidőszak lányregényeit?

Nagyritkán tehetséges, jelentős, mára klasszikus szerzők (Krúdy), a méltatlanul elfelejtettek egyike-másika (Lovik Károly, Kóbor Tamás), a kor ifjúsági irodalmának jelesei (Benedek Elek, Gaál Mózes, Szondy György). De valamennyiüknél otthonosabb a műfaj területén

³ Hankiss János: *A népszerű irodalom elmélete és története* (1928). — Idézi: Keszthelyi Tibor: *A detektívtörténet anatómiája*, Bp. 1979. 5.

⁴ Józsa Péter—Lenhardt, Jacques: *Két főváros—két regény—két értékvilág*. Bp. 1981. 434.

⁵ Vitányi Iván: *A népszerű regény világképe*. In: *Az olvasás anatómiája*. Bp. 1982. 320.

a lektúrszerzők serege. De közöttük is jókora lehet a különbség. A kommersz mű is lehet nemesebb, nemtelenebb, „jól megcsinált”, elpuskázott avagy egyenesen hitvány. Dánielné Lengyel Laura, Szentmihályiné Szabó Mária, Zsigray Julianna és Tutsek Anna, Ego, Nagy Méda között mégiscsak világok vannak. Az előbbieke kezéből kézműves termék is kikerült, az utóbbiakéból csak sorozatgyártmány. Sose látszik ez jobban, mint azonos regénytémában. Szentmihályiné Szabó Mária *Lorántffy Zsuzsannáját* vagy Victor Gabriella *A pataki vár gyöngye* című regényét illetlenség egymás szomszédságában említeni. Szerzőik nemcsak tárgyukkal kapcsolatos műveltségben, tudásban, de írni tudásban is mások. És szemléletükben! Victor Gabriella áhítatosan időzik a hősnő apai nagyanyjának emlékénel. Szentmihályiné Szabó Mária könyvében csak előfordul Horthy Erzsébet neve. És valljuk be, hogy mindenkor ott vannak a lányregény körében az irodalomba éppen csak beosonó dilettánsok, a táltum nélküliek. Rejtőzködve, rangrejtve vagy teljes társadalmi státusukkal a címlapon (Katalin néni, gróf Pálffy Pálné). „... a leány-olvasmányok auktorai közt hány van ilyen!” — írták már a századelőn.⁶ S mit titkoljuk? Nők általában. A műfaj jellemzője, hogy kezdetben is, később is nőírókat tart vonzásában, és ez magyarázatra sem szorul. Már a századfordulón úgy látszik, hiába óvta nemünket Gyulai Pál az irodalmi pályától. Intelmét még egy 1943-ban írt lányregény is őrzi, igaz, hogy a szerző férfi. (Benedek Marcell: *Flóra*)

A századforduló és a századelő sok kiadást megért, hangos sikerű lányregényei közül jó néhányat azonban mégsem nők írtak, hanem az ifjúsági irodalom máig becsült vagy megbecsülésre érdemes alakjai: Benedek Elek, Gaál Mózes. A triumvirátus harmadik tagjától, Sebők Zsigmondtól sem volt idegen a műfaj, legalábbis annak történelmi-életrajzi változata. (L. *Erzsébet királyné*) Benedek Elek holtig ragaszkodott a lányregény műfajához. A meséhez se jobban! (Csak a meséi maradandók!) A korabeli siker mutatója, hogy az 1895-ben írt *Katalin* 1933-ban már az 5. kiadását érte meg, a századelő éveiben született *Uzoni Margit* 1922-ben a 4.-et. Gaál Mózes lányregényeinek sikereit is az újrakiadások jelzik. *A legkisebb lány* négyszer, a *Nótás Katka* háromszor látott napvilágot.

Körülöttük természetesen akkoriban is nőírók hada alkotott. Szabóné Nogáll Janka műhelyében még egyszer szárba szökken az arisztokrata miliójú lányregény. (*Zsófia naplója*, *A nagyobbik lány*, *A jó modor*, *Pipiske*) A szerző nem volt híján ügyes írói fogásoknak, szellemességek, problémaérzékenységnek, de eme értékeit nem lány-

⁶ Tóth Rezső: i. m. 252.

regényeiben kamatoztatta.⁷ Azokkal a Beniczkyé Bajza Lenke taposta ösvényen járt. S vele együtt Büttner Júlia, Fayné Hentaller Mária, Gömbösné Galamb Margit, Gyarmathy Zsigáné könyvei ugyanezt a századvégi lányregénytípust éltetik tovább. De más út is van: A színikritikusként is sikeres, művelt Lengyel Laura pályája kezdetén a lányregénybe próbálja átmenteni a jókais romantikát. (L. *Klára regénye*) Ugyanekkor Lux Terka és Fried Margit (később: Ego) könyveiben meg-megjelenik már egy emancipáltabb leányvilág, és megkezdődik a lányregény „polgárosodása”. S már a századvégen színre lépett Tutsek Anna. Ily csekély tehetséggel ekkora s ily tartós siker alighanem példa nélküli irodalmunkban.

De a lányregény „virágkora” mégiscsak a két világháború közötti időszak. Ez időben már tömegtermelésben szerzett gyakorlattal, háziipari készülékekkel, rutinírozott technikával készül a lányregény. Ahogy a lektűr általában. Nemcsak szórakoztatni akar, holott máig ez a hír járja róla: „... van könyv, amely már külső megjelenésével elárulja, hogy célja nem más, mint kielégíteni a szórakoztatás igényeit, ilyenek a különféle detektívregény vagy lányregénysorozatok.”⁸ Ami igaz, igaz: százezrek szórakoztatója, de a maga módján tanmese, amely erkölcsi és viselkedési mintákkal szolgál. Nemritkán elviselhetetlenül tendenciózus. E hibáját már a századelőn felrótta *Vom Kinderbuch* (1906) című művében Henrik Wolgast. S egyetértően idézte őt a korabeli magyar szakirodalom.⁹

S ez időben volt már elkötelezett kiadója is a lányregénynek: a Singer és Wolfner. Privilegiumról nincs szó. Ahogy a századelő lányregényei az Athenaeumtól a Tolnai Világlapja Kiadóig számtalan helyen látnak napvilágot (Lampel, Légrády, Hornyánszky, Népszava stb.), a két világháború közötti időszak művei is szóródnak. Az Alfa, a Dante, a Hungária, a Nova csakúgy beleavatkoznak a lányregény sorsába, mint a Szent István Társulat vagy a Magyar Cserkészszövetség. De a Singer és Wolfner cég volt az, amely specializálta magát a női (középosztályi, bőséges szabadidővel rendelkező) olvasóközönségre. Sőt: fel is nevelte azt!

Feltehetően a „Százszorszép könyvek”-en serdült fel az *Új Idők* és az *Elfújta a szél* olvasótábora. 1925 és 1930 között például több mint 50 kötete jelent meg a sorozatnak. De jelentek meg lányregények — akkor is, korábban is — másféle sorozatokban is szép számmal,

⁷ Olvasáspedagógiai írásából nem egy gondolatot ma is elfogadhatunk. L. Szabóné Nogáll Janka: *Az olvasásról*. Nemzeti Nőnevelés, 1910. 6—9.

⁸ Pomogáts Béla: *A mai magyar lektűr irodalom*. Literatura, 1979/1. 30.

⁹ Idézi: Tóth Rezső: i. m. 247.

(Benedek Elek kiskönyvtára, az Én Újságom könyvei, Protestáns Család és Iskola könyvei, Pintér leánykönyvtár), de a „Százszorszépek” az maga a lányregény. „Gyönyörű kiállítású” (túlás!) és „páratlanul olcsó” — mondja róla a borítólapok hírverése. Az előbbi nem, az utóbbi igaz. Ráadásul a *Magyar Lányok* előfizetőinek jutányos áron járt. A sorozat ugyanis a Singer és Wolfner, valamint Tutsek Anna lapjának közös vállalkozása. Elfogultan, szuperlatívuszokkal harangozták be újdonságaikat. Jelzőik szerint a sorozat csak remekműveket terem. Pl. Beczássy Judit könyvéről írták: a „*Miklósy-ház titka* egyike a legjobb ifjúsági regényeknek, amelyet valaha írtak”. Dicsérték „poétikus szépségét”, mélyenjáró tanulságát. Bizony elbánt vele az idő. Se egyik, se másik nem volt a sajátja. Csak annyi érzelmi hatása van, amennyi a mű objektív tárgyiasságában rejlik (az örökbefogadás titka, kiderülése, sejtetése érzelmi töltéssel bír.) Farkas Imre *Mária meséje* című könyvét így harangozták be: „igazi meglepetésszámba fog menni. Farkas Imre, a lányok rajongva szeretett, melegsívvű poétája írta, aki mint ifjúsági író is egyike a legkiválóbbaknak.” Merész állítás: a szerző elfelejtett, jelentéktelen.

Még a lányregény mesterei közé se sorolhatnánk, holott népes a szerzői gárda: Altay Margit, Beczássy Judit, Blaskó Mária, Dánielné Lengyel Laura, Ego, Kertész Erzsébet, Kosáryné Réz Lola, Nagy Méda, Nil (alias Dapsy Gizella), Szentmihályiné Szabó Mária, Tábori Piroska, Zsigray Julianna. És sokan vannak, akiket csak néhány művel jegyezhetünk a műfaj történetében: Bónyi Adorján, Geöcze Anna, a cserkész lányregények írója, Harsányi Gréte, Havas Zsigmond, M. Katona Ilona, Laczkó Márta, Magyar Gyula, a giccsjelképpé lett *Erzsébet*, a *nemesszívű* című regény írója, Magyary Judit, Somfay Margit, Tábori Róbert és sokan mások. — Igaz, hogy ez időben kirándul Krúdy is a lányregény világába (*Tizenhat város tizenhat lánya*, *Az alispán lányai*), de ezzel együtt az is eszünkbe jut, hogy például Kaffka Margit, Móricz, Molnár Ferenc, Móra sose keveredtek ilyen irodalmi kalandba. Még képzeletbeli játékként is nonszensz, hogy Karinthy netán lányregényt írt volna. Azt is furcsálljuk, hogy Nagy Endre kezéből kikerült egy (*Kati kisasszony élettörténete*). Humorának nyoma sincs rajta. Sikerületlen zseni? Netán egy névrokon írta?

A műfaj története, habár az irodalom a felszabadulás után ideig-óráig kitagadja, írói személyiségek révén mégiscsak folytonosabb, mint gondolnánk. Egy-egy könyvvel Altay Margit (*Amit az óra mesél*) vagy Kosáryné Réz Lola (*Leányfűrfang*) mai ifjúsági prózánk történetébe is beletartozik. Palotai Boris Julika történetei már a harmincas években megszülettek (*Julika, Julika és az ötödik osztály*). Thury Zsuzsa, aki az ötvenes években visszaperelte a lányregény jogait, már a negyvenes években is írt lányregényt (*Katit visszalopják, A professzor lánya*). Kertész Erzsébet élettrajzi, történelmi lányregénye i

közül némelyik megváltozott címmel napjainkban is megjelenik. (L. Sonja — *Sonyja professzor*; *A szabadság anyaga* — *Harriet regénye*) A szerző töretlen alkotókedvvel ma is e műfajt kedveli, műveli. (Jenny, Laura, Tussy. *A Marx lányok élete*. 1984.) S a 30-as években — még Dániel Anikó néven — írja első könyvét (*Flóra*) az a Dániel Anna, aki napjainkban az érzelmek differenciáltabb és a társadalom részletgazdagabb ábrázolásával megteremtette azt a lányregényt, amely egyúttal lélektani és társadalmi regény is. (*Karambol*, 1979. — *Együttes*, 1983.) Ezzel felmutatta a műfaj megmaradási lehetőségét. S mert mindennapi és olvasáslélektani tapasztalatok egyszerre bizonyítják, hogy ez a sokszor s méltán lenézett, megmosolygott, kitagadott műfaj mégsem fölösleges irodalmi portéka, örülünk e megmaradásnak.

A „maga nemében valódi”?

„... az ember csaknem szívesebben forgatná a poros, nemes eszméktől csepegő múlt századi Marlittot, mert az legalább *a maga nemében valódi*.” (Kiemelés tőlem K. G.)¹⁰ Jó tíz évvel ezelőtti e lányregényeink fölötti sóhaj. Szelíd ironiájával, hamiskás nosztalgijával kérdés kedvéért citáltuk: Valódi-e legalább a maga nemében a tárgyidőszak magyar lányregénye? A valódiság alapjában véve érték, ha csak a mindennapiság szintjén is. A dolog az, ami. Leírható és kiismerhető is.

„Történetünk” kezdetén, azaz a századfordulóra éppen devalválódott már a lányregény műfaja. Jobbára Eugenie Marlitt kezén, Klementin Helm, Emmy Rhoden, Thekla Gumpert tucatáruja nyomán. A magyar lányregényt nemcsak a német minták silányították. Marlittnak, az *Aranyos Erzsike* (1866) szerzőjének Beniczky Lenke személyében magyar tettestársa is volt. És Hedwig Courts-Mahler még fel sem lépett az irodalom színpadán! De készek már az élethelyzetek kliséi, bejárhatók az ismétlődő élménykörök, felismerhetők a műfaj sztereotípiái, működésének belső törvényszerűségei. Mindez nem felejtetheti, hogy a lányregénynek nemes ősei és rangos irodalmi rokonsága is van. Mint például Richardson és a Brontë nővérek avagy a Wertheriádák. De e nemesebb tradíció a századfordulón legfőbb nyomokban mutatható ki. Hol van már a lélekelemzés árnyaltsága, a szenvedélyek motiváltsága, a szuggesztíven megjelenített táj?! Az örökség persze így is örökség, s némely lényegi dologban is jelent-

¹⁰ Lengyel Balázs: *Emancipáljuk-e a gyermekirodalmat?* Élet é Irodalom, 1973. márc. 17.

kezik. Ez a „typisch weiblich” jelzővel bekeríthető műfaj változatlanul érzelmeket vállal és érzelmekre apellál, könnyedén szórakoztat, tendenciózusan tanít, s világában egyfolytában az erény üli diadalát.

A tárgyidőszak lányregényeinek poétikai jellemzőit, a maguk nemében való valódiságát a műfaji kereteken belül próbáljuk megragadni. „A műfaji keret eleve befolyásolja a műalkotás világának fontosabb összetevőit a szociális tér szélességétől a kommunikációs viszonyok szerkezetéig.”¹¹ Továbbá szemügyre vesszük a narrációt, amely értékeli az ábrázolt világot, és nézőpontot is meghatároz. Végül is a regény poétikai alaptörvénye szerint „bizonyos nézőpontból rendezett és felfogott világ”.¹² A lányregény esetében a műfaji keretek egy elsődleges nézőpontot is meghatároznak, amely jellegzetesen feminin. Jól tudjuk, ez a nézőpont létezik a lányregényen messze túl is. Éppen korunkban tűnik szembe. (L. Beauvoir, Mary McCarthy, Joyce Carroll Oates, Szabó Magda vagy Jókai Anna regényvilágát!)

A műfajoknak ritkán vannak látványos, külső jegyei. A lányregény kivétel. Bevallja magát a címmel, folytatásos jellegével köti magához az olvasót. Sorozatokban él, hogy jobban észrevegyék. Mármint akkor, ha valódinak akar látszani.

Malte Dahrendorf szerint¹³ a lányregénycímeknek közel felében (48,6%) lánynév szerepel, kisebb hányadukban (14,7%) a lány szó, illetve annak valamely változata. 7,3%-uk a családdal kapcsolatos asszociációkat tartalmaz. Tizedrészük (11,9%) német nyelvterületen rendületlenül őrzi a szentimentalizmus rekvizitumait. Míg a mai magyar lányregény rejtőzködik, letagadja magát, századunk első felében magamutogató volt a műfaj. A címek tanúsága szerint igencsak „typisch weiblich”. Sőt: a német mintáknál tipikusabban az. Csaknem egy félszázad 273 lányregény-címének felében (52,7%) lánynév szerepel. A címek 17,6%-ában a lány szó és variációi. 7,6%-a a regényeknek családra utaló motívumokat tartalmaz, és 15,9%-uk még mindig a szentimentalizmus rekvizitumait dédelgeti. A címvariánsok akár egyetlen szerző életművéből is felmutathatók. Igaz, Altay Margit műhelye kész lányregénygyár. Példáink: *Juli kisasszony* (1935), *Daisy gyámja* (1930), *Erzsébet férjhez megy* (1938), *Zsuzsika kisanyám* (1927), *Az amerikai lány* (1924), *Leánysors* (1927), *Csipkerózsa kisasszony* (1943), *A kis cseléd* (1933), *A kis hercegnő* (1924), *Érdekes házasság* (1925), *Béke a szívekben* (1926) *A végzet útjai* (1922), *Rózsa-*

¹¹ Veress András: *Szociológia és irodalomtudomány*. Kultúra és Közösség, 1978. 1–2. 51.

¹² Ungvári Tamás: *Poétika*. Bp. 1976². 467.

¹³ Dahrendorf, Malte: *Das Mädchenbuch und seine Leserin*. Hamburg, Verl. für Buchmarktforschung, 1970. 22.

szinű felhők (1937). Altay Margit címadási gyakorlatában állni látszik az idő két évtizeden át (ezért is jelöltük a kiadás évét), holott szélesebb körben a gyakorlat mégiscsak mutat változásokat.

Milyen monoton és fantáziátlan a századforduló és a századelő címadása! A századvég barokkosan bőbeszédű címei az újrakiadásokon szinte kirínak az egyhangú közegből. (L. Rudnyánszky Gyula: *Dobó Katika, a hős honleány, avagy Egervár ostroma*, Madarassy László: *Mágnások testvérharca, avagy Hegyi Rózsika, a szép munkás-lány szerelme és szenvedései*.) A cím többnyire a puszta lánynév (Faylné Hentaller Mária: *Árva Margit*, Gaál Mózes: *Anna*, Herman Ottóné: *Évike*, Nógrádi László: *Katóka*, Dánielné Lengyel Laura: *Edith*, Tutsek Anna: *Judith*), illetve a lánynév némiképp megtoldott változata: XY regénye, története vagy naplója. (Pl. Benedek Elek *Zsuzsika naplója*, Dánielné Lengyel Laura: *Vera naplója*, Gömbösné Galamb Margit: *Piroska története*, Zsoldos László: *Vica regénye* stb.) Bár sohasem szűnik meg teljesen ez a címadási gyakorlat (Szili Leontin: *Katinka*, 1942., Soóky Margit: *Katyi*, 1943.), később egy-egy kopott jelzővel bővülnek a címek (Ego: *A komoly Novák Magda*, *A zseniális Tessza*), eseményre utalóbbak lesznek, emancipáltabb regényvilágot sejtetnek (Ego: *Sári bátor ifjúsága*, *Bodnár Ilus pályaválasztása*, Beczássy Judit: *Márta mint detektív*, Dénes Gizella: *Jön a bajnok*, Pálosy Éva: *Dr. Végh Rozmaring*, Geöcze Anna: *Hogyan lett Viola cserkész*). Igaz ugyan, hogy a szentimentális motívumok ezzel együtt nemhogy fogynának, de szaporodnak. Arany, fehér, rózsa, szív, titok, tündér, boldogság, szenvedés — megannyi rekvizitum a szentimentalizmus kelléktárából! L.: Tábori Piroska: *Aranyszív*, Nil: *A fehér ruha*, Tutsek Anna: *Aranyfátyol*, Havas Zsigmond: *Aranys leányszív*, Fehérváry Margit: *Aranyszívű Irénke*, Tutsek Anna: *Mikor a rózsaák nyílnak*, Beke Margit: *Az alpesi rózsa*, M. Katona Ilona: *A szív parancsára*, Beczássy Judit: *A Miklósy-ház titka*, Roboz Andor: *A babatündér*, Tábori Róbert: *A jégtündér*, Zigány Árpád: *A liget tündére*, Ego: *Médi szenvedései*, Somfai Margit: *Mindenki boldog akar lenni*).

De bármennyi is a szentimentális motívum címben, regényvilágban, mégis csak a századelő lányregénye a szentimentális regény. Az a műforma, a regénytechnika, a stílus révén is. Ami unalom a címadásban, az egyszerűen a szentimentális regény írójának rafinériája. Az életmesék — valakinek a naplója, regénye, története — hitelesnek akarnak látszani. Naplóregény, levélregény voltukkal az olvasó naivitására számítanak. Az író, akárcsak 18. századi őse, cseveg az olvasóval. Szavahihető tanúként próbálja elhitetni, hogy csupán közread valamit. Benedek Elek a példánk: „... igaz történet” — írja a *Katalin* előszavában. Bizonyítékként közli a főhőssel folytatott levelezést. — „Uram! Egy ’vén lány’ küldi Önnek ezt a könyvet” — kezdi Uzoni

Margit a maga történetét. Az író pedig szerénykedik: amit kapott, az nemcsak napló, de kész regény tündöklő eredményről és a szív titkaival. A *Zsuzsika könyve* is egy serdülő lány naplójaként, levelesládájaként tetszeleg. Benedek Elek mindvégig kitart e módszer mellett (L. *Anikó regénye, Mária*), s ez akkor is poétikai manőver, ha tudjuk, hogy családja nőtágjainak életregényei lesznek lányregénnyé a kezén.

A naplóregény-, levélregény-forma teszi, hogy az elbeszélő gyakorta a főhős, akinek sorsa köré épül a regény, részese a történetnek, elfoglalt azzal szemben, általa látjuk a világot, értékszempontjai uralkodóak. — A szentimentális érzés a fiatal lányban természetesen hat. Jelenléte a narrátor szerepkörében érvényesíti a nézőpont feminin jellegét. Meghatározza a stílust. Ahogy a műköltészeti mesék nemegyszer folklorizálódtak, úgy lettek a naplóregények a valóságos leánynaplók sorvezetőivé. Át-átjárták őket az ilyesfajta fordulatok: „Elbúcsúztam már tőled kis naplóm, és lám, még sem tudtunk elválani . . . újra előkerestelek . . . és míg vezetem a tollat, reád hull a könnyem.” (Blaskó Mária: *Tövisek között*) Ugyanezen könyv versikéi még fél évszázad múltán is ott voltak az emlékkönyvek lapjain. („Maradj kis bimbónak, / Ameddig csak lehet, / Mert kinyílt virágnak nincsen több kikelet.”) Jószerivel a lányregény maga sem mond egyebet, mint az emlékkönyvbe illő szentencia, azaz: őrizd erényed, míg elveszítheted a házasságban avagy elnyeri jutalmát.

A preromantika és a romantika eszközei akkor is mozgósíthatók voltak, amikor tematikája, regénytechnikája, stílusa révén a szentimentális regény kategóriájába már ritkán fért bele a két világháború közötti lányregény. Pl. Altay Margit *Zsuzsika kisanyám* vagy *A kis hercegnő* c. regényét még mindig romantikus véletlenek, végzeteszerű vétkek, kiderülések, sejtések bonyolítják. Az utóbbiban megjelenik a romantika „madame fatale”-ja is. A *Juli kisasszonyban* olyan egy képmás szerepe, mint a *Twist Olivér* utolsó, elrontottabb fejezeteiben. A műfaj legéletkéesebb poétikai eszközének az áttetszően naiv, késleltető manipuláció látszik. Ez a lányregény „játékszabálya”. Némi lányregényolvasói rutinnal pontosan kiszámíthatók a szituációban rejlő bonyodalmak, a várható happy end-ek. Ébredő érzelmek, kuszálódó szerelmi szálak, párcserék és párválasztások dolgában a kezdet kezdetén megvannak a gyanúsítottjaink. Altay Margit *Leánysors*, Tábori Piroska *A Hóvár-szálló titka* vagy *Zsuzsa Párizsban* c. regényében a kiszámíthatóság jegyében úgy követhetjük a késleltetés mutatóványait, ahogy a profi krimiolvasó játszik. Pl. Ha hősnőnk valamely okból világga megy, és a vasútállomáson titokzatos idegennel találkozik, biztosak lehetünk abban, hogy ő lesz az, aki a távolból vigyázza a leányzó sorsát — a kézfogóig. (L. Altay: *Juli kisasszony*, Szederkényi Anna: *Márika*) Gyermekkori találkozásokból törvényszerűen lesz mátkaság. (L.: Altay: *Az amerikai lány*, *A kis hercegnő*;

Dánielné Lengyel Laura: *A fejedelemasszony, Honória új élete, Viki; Beczassy Judit: A Miklósy-ház titka.*) A késleltetés képtelenségeket is szül: Nagy Méda regényének (*Zsóka levelei*) utolsó előtti pillanatáig nem látják egymást a szerelmesek, csak leveleznek a „fehér szenvedély” mámorával. Ezt tán a hajdani olvasó is sokallta. — Végül is mesében, krimiben, lányregényben sztereotípiák uralkodnak. Mindhárom műfaj véges számú motívumra bontható. Az „időzsilipek”, késleltetések szerepe a krimiben sem kisebb. A lányregényben pedig máig élni látszik. (L. Eleanor H. Porter: *Az élet játéka*. Ford.: Forcher Irma. Bp. Szent István Társ., 1983.)

Ahogy a lányregény fölött múlik az idő, a polgárosultabb, emancipáltabb, huszadik századi regényvilág ábrázolása szentimentális és romantikus eszközökkel egyre furcsább, hamisabb.

De lássunk néhány példát arra a lányregényre, amely még maradéktalanul vagy majdnem szentimentális regény is. Ha egyszerű mondatokban vázoljuk a cselekményt, kiderülnek a regénységük.

Ugyanezt megkísérelték már a tárgyidőszak vizsgálódásai is. Tóth Rezső a századelőn — de még a századvég regényeire gondolva — ilyen sablonokat látott: „A dúsgazdag, de gögös, durva modorú lány szülői tönkremennek; a szegénység megtanítja alázatra. Vagy: egy jó családból való, de rossz sorsra jutott lány kedvességével, munkásságával, jó szívével mint szerez magának pártfogókat, jóbarátot s később — természetesen — férjet is. Vagy két lánytestvér éppen ellenkező természetű, az egyik nagyralátó, fennhéjázó, szívtelen, a másik szerény, munkás, jólelkű, mint aláztatik meg az egyik, mint nyeri el jutalmát a másik stb.”¹⁴ (Megjegyezzük, hogy az utolsó sablon a *Holle anyó*-típus meséé. S hogy magunk a *Hamupipőke*-típus motívumait is felfedeztük a lányregényben. L.: Kosáryné Réz Lola: *Hamupipőke*).

A századelő lányregényeiben a másodikként említett cselekménystruktúra nyomát véljük felfedezni: nemesi fészkek elszegényedett, árva vagy félárva lánya különféle kastélyokban társalkodónőként (Pálffy Pálné grófnő: *Őslaki Ella*), nevelőnőként (Nagy Endre: *Kati kisasszony élettörténete*), koldusszegény rokonként (Dánielné Lengyel Laura: *Klára regénye*) dacosan, büszkén, önérzetesen viseli sorsát, míg megváltja a szerelem és a házasság. Kevesebb számú változatban a hősnő sorsa, hogy másokért él, s a munka és áldozatvállalás örömeivel beéri. (Benedek Elek: *Katalin, Uzoni Margit*) Az áldozatvállalásnak nincs tragikuma. „Az áldozat a legnagyobb műremek” mondják egy Blaskó Mária-regényben. (*Maruszja*) A lányregény világában mindenre akad gyógyír. A kiszámíthatóság jegyében sejtjük, hogy kit pestisesnek mondanak, nem az. S igazunk lesz. (Laczkó Márta: *Nádasdi Orsika*) „... de szép az élet! Ó de szép!” — lelkende-

¹⁴ Tóth Rezső: i. m. 248. l.

zik Benedek Elek egyik lányregényhőse. Ilyen a boldogsága: „El-eljárak majd a sírjához [Reviczky Gyulához, kit csak verseiből ismert, s kinek rózsákat küldött a halálos ágyára) . . . s ő majd csodálkozva tekint le az égből: mit keres síromon az a fekete ruhás . . . sápadt képű apáca.” (*Uzoni Margit*) Az átélt szerelem titkos, az elvesztett teatrális: ugyanezen regényben a vőlegényét vesztett lány csak „azért ébredett föl egyszer, hogy újra elaléljon”. A bánat a szentimentális regény e kései változatában is „előkelőbb, mint az öröm, miért, miért nem, nehéz megmondani” — töprengünk Szerb Antal nyomán.¹⁵ — S mindez romantikus díszletek között játszódik, ahol az álom az igazibb élet. Újra csak Benedek Elek regényei lehetnek a legtisztább példáink: „Ma éjjel különös álmom volt. Pusztá elhagyott völgyben, kopár szirtek közt bolyongtam egyedül.” (*Uzoni Margit*) „Gyönyörű holdas éj volt, a csillagok miriádjai ragyogtak . . .” (*Katalin*) „Isten veled tündéri éjszaka! A lehanyatló hold világa . . .” (*Zsuzsika könyve*)

A stílus mindvégig él a szentimentalizmus alapmotívumaival „Szép szomorú szemével rám nézett, hozzám hajolva szívére mutatott, melyből patakzott a vér”. (*Uzoni Margit*) Csak a képtelen, kimódolt happy end-ek idegenek a századelő lányregényében a szentimentális regény műfajától. De a hangulat, a stiláris megoldások révén mégis csak szentimentális regénybe illők. Pl.: „Ott álltak a kerti ablakban és egymás szemébe néztek hosszan, szerelmesen. A nagy természet, a szerelmesek jóbarátja jóakarattal nézte őket. A fák mosolyogtak, a virágok beküldték lelkük üdvözlését illatukban. Énekszó is hallatszott, egypár bolondos madár nótára gyűjtött. Ki tudja, mi volt ez a dal? Talán üdvözlés, mámorosító boldogságjóslat . . .” (Dánielné Lengyel Laura: *Klára regénye*) Némelykor a dilettantizmus a szentimentalizmus paródiájává teszi e részleteket. Pl.: „Egy szó sem hangzott, László gyöngéden megcsókolta a feléje nyújtott kis kezeket, aztán egymás szemébe mélyedtek . . . lelkük zengette a szerelem himnuszát.” (Pálffyiné: *Őslaki Ella*)

A szentimentális regényben szűk az ábrázolt világ és szűk a tematika. E kettő következtében ismétlődnek, vándorolnak, öröklődnek a motívumok. Némelyik évtizedeken át. De többnyire csak kopik. Altay Margit 1937-ben írt regényének expozíciója még mindig az, hogy az ősi birtok dobra kerül, s a történet hősnőit munkára ítéli a sors. A megmentő sofőrruhában játssza el az „áruhás királyfi” szerepkörét. (*Rózsaszínű felhők*) A lányregény hősei is a „meseautó utasai” a maguk módján. De igazi író kezében még a kopott klisék is mások! Krúdy hősnői (*Az alispán lányai*) a nemesi fészekből szegénységbe űzötten zongoraleckét adnak, varrogatnak. Egyikük csaknem kolostorba vonul (kell-e romantikusabb motívum?!), de még időben felesé-

¹⁵ Szerb Antal: *Magyar irodalomtörténet*. Bp. 1978. 251.

gűl kéri. Krúdy szelíd iróniával forgatja a klisé. Fricskázza is az unalomig ismételt helyzeteket. Pl.: az alispán lányait dajkáló pandúr a kolostorról halva felkötni készül magát. Hamvába hull a szándék. A vég se nem könnyes, se nem holdvilágos, nem zeng a szerelem himnusza sem, a vég humorral megpecsételt. („Az utolsó táblabíró földhöz vágta a süvegét, aztán kirohant az ajtón: Hé, János, János! — kiáltotta. Ne kösse kend föl magát, itthon marad a kisasszonyunk.”)

A klisé néha alig észrevehető, ha elegendő élet veszi körül. Ritkán fordul elő. Palotai Boris nevelőnővé lett kamasz lány hőse már-már Travers *Csudálatos Mary*-jének rokona. Ráadásul korhoz köthető a regény miliője, differenciáltabbak az érzelmek, bonyolultabbak a felnőtt – gyerek kapcsolatok, a szerzőnek humora van. S a regény mára is csak itt-ott poros. (*Julika*)

Amikor a pajkosság, szeleburdiság, makrancosság lesz vezérmotívummá a lányregényben (Tutsek Anna *Cilike*-sorozata kezdi nálunk honosítani), szentimentálisnak szentimentális, de már nem a wertheriádák rokona a lányregény. Köznapi történetet (többnyire intézeti leánycsínyeket) mond el köznapi nyelvezettel. Néha azt sem érdemli meg, hogy regénynek nevezzük. Csak hosszabb történet az élet szervetlenségével papírra vetve. (Ego: *Kató tizenkét terve*, Szegedi Ila: *Jutkából Judit lesz*) A harmincas években már jól látszik, hogy elkoptak a „sorozatgyártmány” sablonjai. De néhány motívum vitalítására utólagosan is rácsodálkozunk. L. a makrancosságot! Dánielné Lengyel Laura hőse már a század elején (*Klára regénye*) halovány, szomorú, álmodozó és dacos, makrancos, rakoncátlan. Mintha Jókai Mayer Fannijából és Rhoden Makrancos Erzsikéjéből lenne gyúrva! És Szabó Magda Vitay Georginája (*Abigél*, 1971) még mindig a „Trotzkopf” ősökre tekinthet vissza. Nemcsak előkelősködő tónusát, finomkodó, lírizáló fordulatait veszti e motívummal a műfaj, hanem más sablonokat vesz elő a cselekménybonyolításban. Pl.: Ezt forgatja, cifrázza, variálja a századvégről „... mint lett a rossz modorú (vagy: cifrázkodó, vagy: lusta, későnkelő) leánykából egy minden női erénnyel ékes, tökéletes kisasszony.”¹⁶ Ezzel természetesen nincsenek kimerítve a metamorfózisok: Faylné Hentaller Mária művében a hideg, hazafiatlan leányzóból lesz a honleányok mintája (*Sződy lányok*), Gaál Mózes regényében (*Porcellán kisasszony*) az életidegen, törékeny virágszál életrevalóvá válik. A hajdani kliséét követve Bónyi Adorján hőse (*Kata nagylány lesz*) Shakespeare makrancos Katájának méltatlan utódaként sok társával együtt makrancosból lesz szelíddé. Még a lányregény történelmi változatában is a kis makrancosok átváltozása az alapmotívum. (Kosáryné Réz Lola: *A Balassi-vár kincse*, Laczkó Márta: *Nádasdi Orsika*) Némelyik kis makrancos kész

¹⁶ Tóth Rezső: i. m. 248.

feminista is: „Viki még a konyha tájékára sem akar jönni, befogja a fülét, ha főzésről van szó.” (Kertész Erzsébet: *Riporter kisasszony*) Ezekben a regényekben néha „klasszikusan” kalandos kamaszregények mintakövetése is észrevehető. Az imént említett regény indítása például a *Tom Sawyer kalandjaira* emlékeztet. A „Viktória, Viktória!” kiáltás, amely választalan, Amália néni zsémbelődése, a baracklekvár-főzésre ítélt hősnő felidéztek a „Tom, Tom — semmi felelet” regényindítást, Polly néni neheztelését és a kerítésfestést. Keleti Márton *Leányvár* c. regényében a leánykák már bandáznak, s a két pártvezér valahogy úgy fog kezét a leány-Nemecsek otthona előtt (ahol a halál jár), ahogy hajdanában Boka és Ács Feri. Az is igaz, hogy eme regényekben a korábban előkelő bánat elkezd ósdiinak látszani. „... olyan borongós, mint egy múlt századbeli rossz regényfigura” — mondják Kertész Erzsébet regényében. (*Riporter kisasszony*)

A lányregény fél század alatt a „maga nemében” is megért tartalmi-tematikai, formai átváltozásokat. Az idő furcsa regényalakzatokat is produkált. Kóbor Tamás *Aranyhajú Rózsikája* dickens-i történet, naturalista regény, fantasztikus regény, meseregény, lányregény „egyszemélyben”. Altay Margit *Zsuzsika kisanyám* c. könyvében a romantikus kalandregény és a krimi elemei keverednek. Zsigray Julianna történetének (*Zsuzsa és a komondor*) háttérében, a regényidő múltjában egy romantikus szerelmi regény rejtőzködik. Az előtérben kincskereső bandaregény játszódik le, amelyben lány a bandavezér. E furcsa változatok ellenére a műfaj a maga nemében — többé vagy kevésbé — mindvégig valódi marad.

Illemkódex és értékvilág

A lányregény szerzője az irodalom „populáris regiszterén” játszik. Itt a mű sémákból, sablonokból áll össze. Önmagának nincs sajátos jelentés- és értékegysége. Bizonyos motívumok, epizódok jelenthetnek a műben esztétikai gesztust, értékhordozók is lehetnek. A műegész azonban nem képes erre.¹⁷ Egy-egy lányregény csak „leírja” a világot, se nem értelmezi, se nem értékeli igazán. A leírás során vagy valóságot hazudik, avagy tanmesévé sűríti azt. De magának a műfajnak van körvonalazható világképe, értékvilága,¹⁸ sőt illemkódexe is, hiszen modor, illem, szokás a lányregény világában csaknem annyi, mint a

¹⁷ L. Bojtár Endre: — *Egy kelet-európeér az irodalomelméletben*. Bp. 1983. 82.

¹⁸ Vitányi Iván kutatásai, idézett műve nyomán körvonalaztuk a világképet és az értékvilágot.

morál. S mindez öröklődik műről műre, ahogy például az élménykörök (szerelem, árvaság, leánybánat, az intézeti élet csínyjei stb.). Valljuk be, néha a mai lektűr sem lép túl a kommersz „fehér” regény értékvilágának határain, mint például Segal könyve, a *Love Story*. Hősnője „az emberi tisztaság, a mély és komoly érzelmek megjelenítője. Ezt az első pillanattól fogva érzi az olvasó. De ha közvetlenül így jelenne meg, akkor egy lányregény hőstét formálta volna meg Segal. Ezért ellentétesen ábrázolja: éppen e légiés lény mondja ki a mű legtragárabb kifejezéseit . . .”¹⁹

A lányregény világképe így írható le: menny, föld, pokol. Egyszerűsített, akárcsak a társadalomkép, amelyben a jó és a rossz, a fehér és a fekete a romantika és a népmesék végletességével jelenik meg. Sohasem a valóság egészéről van szó, hiszen annak bizonyos szférái például tendenciózusan kirekesztetnek. „ . . . ha van is szó az élet sötét oldaláról, nyomorúságairól, csak azért van, hogy a nemes léleknek minden diadalmaskodó jósága csak annál szembeötlőbb legyen.”²⁰ Az emberek ugyanis ezekben a történetekben hihetetlenül jók és hihetetlenül egyformák.

A lányregény a „kisvilág” regénye. Ritkán és többnyire látszólagosan veszi tudomásul, hogy „nagyvilág” is van. Pl.: Tutsek Anna *Cilike mint asszony* c. regényének világában háború van. Látszólagosan. Pedig Cilike még a háborúba is elkíséri hitvesét. „Neki is jót fog tenni, mert mégsem olyan szomorú, egyhangú itt az élet, mint odahaza” — gondolja csodálkozásunkra. Ennek a regénybeli háborúnak csak jelzői vannak: gigászi, vérfagyasztó. Cilike a háborúban is az, aki: elveszít, elcsérél, elejt, elfelejt, összetéveszt, póruljár, elkésik, leesik, elesik. Makrancos és szeleburdi. A nagy szavak végképp nem illenek hozzá és rá. Pl.: „Cilike szegény a megőrüléshez volt közel.” Vagy: [ő] „az Élet szegény kis szolgálólánya, akinek most a szenvedések kelyhét kell kiüríteni.” Nem vehetjük komolyan Tutsek Annát, hisz míg Cilike férje a krasznnojarszki fogolytáborban szenved, hősnőnk torkoskodik és párnaharcba fojtja bánatát. Se a léleknek, se a nagyvilágnak nincs igazán rajza. Csak a kisvilág jelenik meg kicsinyes történetekkel, kicsinyes erényekkel, kicsinyes hibákkal. „Az effajta regény a szélesebb társadalmi valóságot is a magánszféra szűk viszonylatrendszerére alapján ítéli meg.”²¹ Amennyiben valamennyire is tudomásul veszi azt, ideológiai megfontolásokról teszi. Leckét közvetíti. Kiáltóan tendenciózus. Nagy Méda regényében például így

¹⁹ Bújdosó Rezső: *Love Story, avagy az apologetika természetrajza*. Kultúra és Közösség, 1978/1—2. 142.

²⁰ Tóth Rezső: i. m. 251.

²¹ Vitányi Iván: i. m. 327.

jelenik meg 1919 ősze: „Nemzeti zászlók lengenek a házakon, piros fejkendőt vagy ruhát még véletlenül se látni senkin, olyan gyűlölt a színe.” Ugyanitt megjelenik az a gondolat is, amely Trianonért maradéktalanul 1918/19-et teszi felelőssé: . . . amíg a nemzet a belső rend helyreállításával van elfoglalva, addig az ellenség minden oldalról letép, lefarag belőle egy darabot.” (*Zsóka levelei*, 1939) Blaskó Mária kezén a két világháború között vallásos tanok szolgálólánya lett a lányregény.

A magánszférás jelleg némiképp menthető. A nézőpont feminin, s a hajdani női lét eseményei és élményei a kisvilág tartozékai. Ezekben akar eligazítani a lányregény a kamaszlány érzelmi éhségét egy percre sem felejtve. De a magánszférás jelleg foka, mértéke különbözhet. Szerencsés, ha a regény legalább háttérként megtartja a nagyvilágot, mégpedig úgy, hogy a jelenségek valamelyest többértelműek, többarcúak, mégha van is adóssága bonyolultságuknak. Szerencsés, ha a magánszféra a bensőségesség szféráját is jelenti az átélés és az azonosulás élményeit kínálva. Többnyire a lányregény történelmi-életrajzi változatában akadunk ilyen könyvekre. (Dániel Anna: *Angyalkert*, *Erzsébet királyné*, Szentmihályiné Szabó Mária: *Lorántffy Zsuzsanna*, Zsigray Julianna: *Erzsébet királyné* [ifj. kiad.]) Némely mai darabja a műfaji változatnak éppen a bensőségesség és a feminin nézőpont megtartásával adós. Igaz, hogy a hajdani lányregény tucatárúja meg túlságosan feminin.

Tutsek Anna regényéből például még az apák is eltűnnek. Legföljebb így kerülnek szóba: „Édesapa már nem volt otthon.” (*Cilike rövid ruhában*) S még a versbetéteket is a konyha szférája ihleti. Olyannyira gyatrák e versikék, hogy nem tudunk lemondani citálásukról: „Tizenöt piskótát vágjunk fel kockára, / Öntsünk néhány kanál finom rumot rája, / Három tojássárgát még hozzá keverjük, / Aztán két fehérjét kemény habbá verjük.” (Tutsek Anna: *Cilike rövid ruhában*) S még egy kis „halhatatlan” Kosáryné Réz Lola tollából: „A rostélyos pirul a parázson, / Párja nincsen az egész világon, / Tükörtojás, ha körülveszi, / Salátával a király is szívesen eszi.” (*Kéri Kató*) Végül is az efféle versikék jelenléte is tendenciózus. Tartozékai a kínált életmintának, értékvilágnak. „Hát nem szép dolog — olvassuk az egyik Cilike-történetben —, ha az ember ilyen helyesen, rendesen sűrög-forog a konyhában, az arca rózsásra pirul . . . ez a nő igazi hivatása — és nem a gimnáziumban tanulni, vagy pláne poros, füstös hivatalban ülni.” (*Cilike és bajtársai*) Másféle életminták és másfajta értékrend is érvényesül. Említjük is majd. De a Tutsek Anna sugallta életminta és értékrend amazoknál jellemzőbb a tárgyidőszak regényvilágára. Utal az olvasóra — és a „megrendelőre” is.

A lányregény világában a boldogság az élet központi kategóriája. Miután a tárgyidőszak regényeiben mindent a polgári életminőség-

eszmény hat át, az értékhierarchia csúcsán álló boldogság azonos a biztonsággal. Ez pedig egyszerre jelent házasságot, családot, harmóniát, azaz anyagi, erkölcsi, érzelmi biztonságérzetet. Ez a fajta hierarchia feltételez olyan alapértékeket, mint takarékoság, tisztesség, tisztaság, szüzesség. Az utóbbi olyan fetisizált érték, mint a Sturm und Drang drámaköltészetében utoljára. Így fogalmazódik meg: „A nővel szemben a természetnek nincs más paragrafusa, mint ez: légy tiszta!” (Lux Terka: *Leányok*) Az „értékmezőknek” valójában nincs hierarchiájuk, akárcsak a tudatformáknak, de a „fehér” regény megteremti azt az érzelmi értékeket az intellektuális értékek fölé emelve. Gaál Mózeshez hasonlóan rangsoroltak mások is: „A szív, amelyben sok a szeretet, gyakran többet ér, mint a fej, amelyben sok a tudomány.” (*Porcellán kisasszony*, 1913). A 30-as években sem ritka az ilyesfajta megfogalmazás. De nem ugyanez-e a rangsor Saint-Exupéry *A kis herceg* (1943) c. meseregényében?

Bármennyire is a szerelem, házasság élményköreibe tartozik a lányregény, a szerelem csak álmoféle benne, a szexualitás pedig elhallgatott jelenség. Van egy életet kerülő óvatosság is ebben. Egy mottó intelme tökéletesen kifejezi: „Az álmoknak varázsában, / Hidd el, hogy több boldogság van, / Mint az élet valójában.” (L. Faylné Hentaller Mária: *Sződy lányok*) A lányregény hőse a szerelemben szerelmes, mert „szerelmesnek lenni jó”. (Kosáryné Réz Lola: *Kéri Kató*) De ne higgyük, hogy e fantáziajáték-szinten átélt szerelem mentes társadalmi motívumoktól (pl. társadalmi elismerés, származás). Cilike első csalódása mint banális példa igazolhatja: „... az első ideáljáról, akiről azt hitte, hogy legalábbis jogász és Elemér vagy Aladár a neve, kiderült, hogy Samunak hívják és fűszeres segéd...” (*Cilike rövid ruhában*) A lányregényhős az illemtől vezérelve éli érzelmeit. Ennyi állhat egy menyasszony illedelmes képeslapján: „Anyuskával együtt üdvözlöljük.” (*Cilike menyasszony lesz*) Így festhet a nászutasok Velencébe érkezése: „... mivel [Cilike] az utazástól még fáradt volt, lefeküdt kissé pihenni, Laci meg elment egyet sétálni.” (*Cilike mint asszony*)

A szerelmi szenvedély valóságos gesztusait többnyire a leánybarátság pótolja. Íme barátnők búcsúja: „Abban a pillanatban, amelyben egy végtelen hosszú csók után Lili kifejlett karjaimból, s a messzeség elnyelte alakját, az én lelkem mintha elvesztette volna tartalmát: üres lett a lelkem, üres körülöttem az egész világ. Tehetetlen keseregés, vágyakozás Lili után, sóhajtások, könnyek...” (Benedek Elek: *Uzoni Margit*) Pótlékszámba megy olyan személyiségértékek túláradozása, mint az emberszeretet, részvét, kötelességteljesítés, az áldozatvállalás, a gyermeki játékosság. A vallásos áhitat és rajongás is megjelenik a szenvedély fokán. (L. Blaskó Mária: *Maruszja*) Egyébként a „fehér” regény még a szerelem szót is kerüli. Kerít helyette mást:

vonzalom, rokonszenv, tetszés, meleg ragaszkodás. „Isten tudja, miért, nekem ez óvatos körülírások, e settenkedések e nagy és szent érzés körül . . . visszataszítók” — írták már a századelőn.²² De elég bölcssek vagyunk-e manapság az élet értékeinek, örömforrásainak életkorhoz igazított közvetítésében? Ha ilyen sorokat olvasunk, állni látszik az idő: „Orsika könnyen esett át az asszonnyá levés fájdalmán. A szeretet szenvedélye majdnem hogy érzéketlenné tette a testi megpróbáltatások iránt.” (Kőszegi Imre: *Szerelmes Orsikám*, 1984) A lányregény elrettent a testi szerelemtől (néha még manapság is), valahogy úgy, ahogy a modern regény elrettent a lelkitől. A „fehér” regényben a nőnek ártatlanul kell belépni a házasságba. „A mai regényben ezt a luxust nem engedheti meg magának a szerző.”²³

Az érzelmi értékek mellett többnyire és túl általános tartalommal mint erkölcsi értéket, a jóságot mutatja fel a műfaj. Ennek közhelyszótára a félszázad alatt keveset változik, de a megfogalmazás egyre inkább valláserkölcsi, Prohászka-hatást idéző. Pl. „Mindig jobbnak és jobbnak lenni, ez a cél . . . A jó szenved és tűr.” (Szederkényi Anna: *Márika*, 1925) „Jót tenni s minél többet és öntudatosan tenni. Nem akarok ebben kifáradni, nem ember kedvéért, . . . de isteni értékért teszem” — olvassuk a szerelmesek levelezésében. (Nagy Méda: *Zsóka levelei*, 1939)

Értékviláguk tekintetében komolyan különböznek egymástól lányregényeink. Benedek Elek lányregényeit megemeli, holott esztétikai szempontból porosak mára, hogy olyan erkölcsi értékek hatják át őket, mint a felelősség, kötelesség, munka, az élet, a haza, a természet szeretete. Követője eme értékek fölmutatásában a pályatárs Gaál Mózes is. Erkölcsi értékekben gazdagabban tűnik a műfaj életrajzi-történelmi változata is. Ritka regény az azonban, amelyik az életöröm, életszeretet átadására is képes, mint például Lovik Károlyé. (*A leányvári boszorkány*)

Hány hitvány regény körül volt már irodalmi zenebona, s mennyi érték körül ül a csönd. Lovik rövid életében (1874—1915) nem ért rá farigcsálni a maga szobrát, s mert írói csoporthoz sem tartozott, mások is keveset törődtek ezzel. Néhány mondattal ácsorogjunk mostoha sorsú regénye körül! A szó legnemesebb értelmében szórakoztató és vidám könyv a szépséges Málka és a diák Csernóczy szerelmi históriája. Lányregényeink közegében tán még inkább annak látszik. A mára történelminek mondható regényidőt apró dolgok és nagyobbak (szavak, tárgyak, emlékek, mozdulatok) egyaránt hitelesítik.

²² Tóth Rezső: i. m. 257.

²³ Lóránd Imre: *Elfújta a szél*. Egy makacs siker irodalomszociológiája. In: *Az olvasás anatómiája* . . . 265.

Szabadságharcos emlékek élnek a regény lapjain (Rákóczi emléke, 1848/49), de sehol semmi sémaszerűen hazafias. És Lovik fél percre se felejt el, hogy éppen a kiegyezés után, Selmecen és Eperjesen vagyunk, ahol inkább a német szó járná. Pompás zsánerképekben bomlik ki a diákélet és a népélet. (Diákok, mesterlegények randalírozásai, magyarok – németek afférai, farsangi multság, lánykérés, kézfogó, babonák, hiedelmek.) Nem csak úgy általában van levegője a regényvilágnak. Szaga van a konyhának, kamrának, illata a szekrénynek, fióknak. Ráadásként Loviknak nemcsak eszköze, hanem szemlélete a humor. Regénye „fiatal lányoknak” jelent meg, így hát eredendően ifjúsági. Mégis valahogy úgy érezzük annak, ahogy például Mikszáth kisregényeit. S az is igaz, hogy egyetlenegy a századelő lányregényei közül, amely nem hordta magában végétét.

A maga módján a lányregény is „vándorló tükör”. Megmutatja, ahogy a nemes kisasszony és a középosztály leánya rácsodálkozott a munkára, megrettent tőle, megáhitotta, elfogadta. Benedek Elek Katalinja, akinek eszménye a „munka, gond, lemondás” szentháromsága, még így esik kétségbe a varrodában: „Hát ez lesz az ő sorsa is? Sápadt arc, beesett kék, karikás szemek, meggörnyedt hát...” (*Katalin*) A tízes években Ego már szántszándékkal a „kedves, komolyan dolgozó lányok” típusait akarja felmutatni. Később többen osztják e szándékot. Kissé kajánul mondjuk a mából, hogy ugyanezek a tudásra áhítozó, dolgozó lányok végül is örömmel somfordálnak a feleség tradicionális szerepkörébe. (L. Altay Margit: *Leánysors*, Tábori Piroska: *A Hóvár-szálló vendégei*) De ha a munka mégiscsak testet ölt valamilyen foglalkozásban, az a tanítónőség. (Benedek Elek: *Uzoni Margit*, Szederkényi Anna: *Márika*, Sas Ede: *Egy kis tanítónő regénye*, Beczássy Judit: *Méltóságos kisasszony*, Altay Margit: *A kis hercegnő* stb.) S ha a tanítónőség álmát alább kell adni, postáskisasszony lesz a hősnő. (L. Benedek Elek: *Anikó regénye*)

Ahogy a lányregény tematikailag is szűkös, értékvilága sem mutat széles skálát. Alapértékekre egyszerűsített a világa. S miután ezeknek se megsértése, se megkérdőjelezése nem merülhet fel, regényvilágokban nincsenek értékkonfliktusok, értékvesztések, alternatívák. Ennek következtében nincs tragikum, és kiszámíthatók a megoldások.

A polgári életeszmeny és a keresztény valláserkölc alapértékeinek tendenciózus közvetítésével a lányregény ideológiai, valláserkölc, pedagógiai küldetést is betöltött a tárgyidőszakban. A távolból úgy látszik, egyre inkább hivatásának is érezte azt. Meg is sinylette, hiszen a valódi irodalomtanok szolgálóleányává sohasem teheti magát.

A rabul ejtett olvasó

„... nagyon meg tudom érteni azt az édesanyát, aki még Jókai regényeit is igen megválogatva adja leánya kezébe” — írták a századelőn.²⁴ Vajon evvel az óvatossággal hol is köthetett volna ki másutt a könyvajánlás, mint a lányregény „klasszikusainál” és mestereinél? De kellett-e kínálgatni? Nemünk régi, pszichológiailag feltárt „vétké”, hogy a kamaszkori érzelmi éhség, telítettség, túlfűtöttség, túlérzékenység idején még a giccs sincs ellenére. Hovatovább több olvasáslélektani motívum segíti a lányregény befogadását: 1.) az olvasó könnyen rátalál a főhős érzelmi hullámhosszára, hiszen legalább életkorukat, műüket tekintve hasonlítanak egymásra. Az olvasó behelyettesít, mégpedig élményszükséglete szerint. Ahogy Berend Klára írja, „állandó szellemi ellenőrzés” alatt tartja a történetet. „Erkölcsei és lelki energiákat kell olvasnivalóiban lereagálnia.” A lányregények éppoly „kiélési területek, mint a hasonló korú fiúk rablőhistóriái”.²⁵ 1984-ben a kamasz lányok még mindig Lakner Artúr édes-hamis lányregényén (*Az édes mostoha*) sírják ki magukat.²⁶ Élményszükségletük, hogy meghatódjanak. — 2.) A lányregény nem igényli az „olvasó éber óráját”. Az olvasó a műben „azt látja viszont, amit már ismer, gondol és megszokott . . . (s ez) nem jelentéktelen élvezet forrása.”²⁷ A műfaj félig-meddig elvégzi a művet befogadó emlékezet munkáját. Mert mi mást tesz az emlékezet, mint sémát képez, egyszerűsít, torzít, beszűkít, elszegényít. Közhelyszerűségeket helyettesít az eredetiség helyébe.²⁸ A lányregény eleve sémák szerint rendezett életanyag. S az olvasó egy idő után tárolja is emlékezetében ezeket a történet-sémákat. „A történet-séma . . . egy-egy történet felépítésére, belső szerkezetére vonatkozó vázlatok készlete, kulturális minta, amely mind a felfogást, mind a visszaidézést megkönnyíti.”²⁹ Olyannyira is megkönnyítheti, hogy egy életre a lektúrolvasás zsákutcájába terelheti az olvasót e kényelmes befogadáshoz való ragaszkodás.

De eredjünk a magunk olvasó nyomába. — 1908-ból idézzük: (a növendéklányoknak) „semmi nem szerez . . . igaz élvezetet csak . . . a lányok számára írt regény . . . a *Legkisebb lány*’, *Három lány története*’, *Árva Margit*’, *Rózsák között*’ és hasonló, fia-

²⁴ Tóth Rezső: i. m. 257.

²⁵ Berend Klára: *Az ifjúság irodalmi érdeklődése*. Szeged, 1935. 20.

²⁶ Szabó Éva (Magyar Rádió) vizsgálódásai és szíves szóbeli közlése révén kerültem az adat birtokába.

²⁷ Halász László: *Az olvasás nyomozás és felfedezés*. Bp. 1983. 348.

²⁸ Uo. 418.

²⁹ Uo. 423.

tal lányok számára írt elbeszélések mindig hálás, boldog olvasóra találnak.”³⁰

1911-ben Gulyás Pál *Kik a legnépszerűbb írók* c. munkájában örvendetes jelenséggént könyveli el, hogy Eugenie Marlitt háttérbe szorult. Csakhogy megjelent Courts-Mahler. 1918–38-ig 300-nál több kiadásban 157 műve jelent meg a magyar könyvpiacra. Csak a húszas évek derekán törte meg egyeduralmát Maurice Dekobra és Vicki Baum.³¹ És 1942-ben a tanonc-lányok még mindig sokan vallották kedvenc írójuknak Courts-Mahlert, . . . és Eugenie Marlittot.³² Eme világirodalmi giccsárral szemben vajon milyen sikerrel ajánlotta Szondy György bibliográfiája (1932.)³³ Karin Michäelis *Bibi*-sorozatát s a magyar lányregény olyan nemesebb darabjait, mint Benedek Elek *Uzoni Margitja*, Lovik Károly *A leányvári boszorkány* c. könyve vagy Dánielné Lengyel Laura történelmi-életrajzi lányregényei?

Berend Klára ez időben végzett vizsgálatai szerint: „Ha olvasnak is fiús könyveket a lányok, ma is marad, sőt túlnyomóan uralkodik az érzelgős, hamis világnézetet nyújtó, álerkölcös leánytörténet iránt érdeklődő réteg.”³⁴ A 10–14 évesek olvasmánylistáján „Csöpike”³⁵, a pajkos, vígkedélyű kislány után hosszú, végtelen sorban jönnek: Tutsek Anna, Altay Margit, Kosáryné. Túlságosan nagy számban szerepel Cilike, a szeleburdi kisasszony. 13–14 éves korban is majdnem kizárólag a Cilike-sorozat s Marlitt vezet. Egyszer említik *Twist Olivért*, néhányan a *Koldus és királyfit*, elvétve az *Egri csillagok* hősnőit, de a kedvenc mégis Cilike marad.”³⁶ S hogy miért szeretik? „... mert nem volt modern felfogású, hanem egyszerű, jólnevelt lány” — írta egy 15 éves a harmincas évek derekán.

Ha a lányregények iránti érdeklődést mások olvasáskutatásainak tükrében is nyomon követjük, a tények, adatok Berend Klára megállapításaira visszhangként válaszolnak. Példaként: Amikor Zsák Wilfried 100 nap leforgása alatt 600 gyermekolvasó kölcsönzéseit regisztrálta, Tutsek Anna lányregényeit 126 alkalommal kölcsönözték. S akik követték a sikerlistán: Altay Margit (100), Gaál Mózes (48), Dánielné Lengyel Laura (41), Benedek Elek (38), Kosáryné Réz Lola

³⁰ Relkovichs Mita: *Mit olvasnak a növendéklányok a legszívesebben?* Nemzeti Nőnevelés, 1908. 225.

³¹ L. Simon Zoltán: *Lektürolvasás Magyarországon*. In: *Az olvasás anatómiája* . . . 241.

³² Uo. 246.

³³ Szondy György: *Mit olvasson a gyermek?* Bp. 1932. (Szülők könyvtára 12.)

³⁴ Berend Klára: i. m. 19., 20.

³⁵ Clara Nast sorozatának hőse.

³⁶ Berend Klára: i. m. 20.

(28), Blaskó Mária (26), Bónyi Adorján (18), Ego (18). Nyilvánvalóan közrejátszottak az eredményben olyasféle tények, mint a művek választéka, a példányok száma. (Tutsek Anna például 16 művel volt jelen az adott könyvtárban.)³⁷

Ugyancsak a harmincas években Drescher Pál a felnőttek olvasmányait vizsgálta meg.³⁸ Ha valakiről hízelgő a kép, akkor a középosztályhoz tartozó háztartásbeli nőkről az. Mondhatnánk úgy is, a hajdani lányregényolvasókról. A női olvasók „olvasmányainak minősége jobb, színvonala magasabb, mint a férfiaké” — írta. Szociológiai és lélektani okokkal egyszerre magyarázta a tényt. (pl.: az otthon nyugalma, időbőség, szépezzék, a durvától való tartózkodás stb.) Vélekedése s adatai szerint kalandregényt, detektívtörténetet akkoriban csak férfi olvasott. „A férfi örök serdületlen . . . Nincs mi visszatartsa a szellemi lim-lomtól.” Magunk úgy véljük, „szellemi lim-lom” bőven akad az érzelmesség irodalmában és birodalmában, de ami igaz, igaz: Jókai, Móricz, Gárdonyi, Mikszáth, Móra műveit nagyobb számban nők olvasták. Az is valóságos tény ezzel együtt, hogy első-sorban közülük kerültek ki Cronin, George Sava, John Knittel, Louis Bromfield olvasói, az *Elfújta a szél*, a *Réztábla a kapu alatt* és a *Manderley-ház asszonya* rajongói. Ők voltak Erdős Reneé, Harsányi Zsolt és Zilahy Lajos olvasói, mozinézőként a *Meseautó* „utasai”. Altay Margit és Tutsek Anna olvasótáborában serdültek. S valószínűleg lektúrtól lektúrig visz legegyszerűbben az olvasó útja. Habár az sem törvénytörő, hogy nem vihet máshova, mint a példa mutatja.

Egy azonban bizonyosnak látszik: a kamasz lányként „rabul ejtett” olvasó felnőttként is olvasó maradt. Olvasa, mit korszándék és divat kínálgatott. A nők olvasmányainak felét (48 %) a szentimentális irodalom tette ki — állapíthatjuk meg a korabeli olvasásvizsgálatok dokumentumai alapján.³⁹ Eme olvasói állapothoz vezethetett út a *Werthertől* is, de valószínűbbnek látszik a lányregény bűvópataként rejtőzködő, alattomos hatása.

F. KOMÁROMI GABRIELLA

³⁷ Zsák Wilfried: *A Fővárosi Könyvtár és ifjúsági olvasói*. In: A Fővárosi Könyvtár évkönyve. 1936. Bp. (1937). 153—158.

³⁸ Drescher Pál: *Mit olvas a Fővárosi Könyvtár közművelődési fiókjainak közönsége?* In: A Fővárosi Könyvtár évkönyve. 1934. Bp. (1935). 35—72.

³⁹ Simon Zoltán: i. m. 246.

SZEMLE

TARNAI ANDOR:
„A MAGYAR NYELVET ÍRNI KEZDIK”

IRODALMI GONDOLKODÁS
A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON

E fontos kötet az Akadémiánk Irodalomtudományi Intézetében, az irodalomtudomány és kritika viszonyát elemző kutatások folyamán új módszerű, elmélyült latin és magyar szövegvizsgálatok alapján készült. Középkori irodalmunk egyes jelenségeit már korábban is többen kutatták, a huszas évektől kezdve főleg Horváth János és tanítványai, majd pedig az utóbbi évtizedekben új szempontok szerint, az akadémiai irodalomtörténet megalkotói. Tarnai műve ezektől az előzményektől abban különbözik, s hozzájuk képest abban jelent újdonságot, hogy, mint az előszó is kimondja, a középkori magyar irodalmi gondolkodás rendszeres feldolgozására tett első kísérlet eredményeit tárja elénk.

Szerzőnk híven követi azt az említett irodalomtörténet 1964-ben közzétett kötetében kifejtett nézetét, amely szerint középkoron a magyar irodalom kezdetétől az 1530-as évekig terjedő századok értendők, s így tárgyalása során nem szól a reneszánsz első hazai szakaszáról, e lemondás árán érve el a középkorinak tekintett állapot egységes bemutatását. De e korlátozás miatt nem kell sajnálkoznunk, mivel Tarnai ígérete szerint a humanista irodalom kialakulásának 1450-től 1530-ig terjedő szakaszát a következő kötet fogja tárgyalni.

Tarnai irodalmi gondolkodáson általánosságban azoknak a követelményeknek a megnyilvánulását érti, amik a később szerzőknek nevezett egyéneket szó- vagy írásbeli közlendőik megformálásában vezették, s amiket a jelenlévőnek tekinthető vagy ilyennek képzelt közönség is elvárt. Persze, a követelmények más formában jelentkeztek az énekmondó fellépésekor, másként az oklevélíráskor, s megint másként a papok prédikációja, vagy latint magyarra való fordítása közben. E többféle indítékú tevékenység fejlődését eddig is vizsgálta az irodalomelmélet, a kritika és az irodalomtörténetírás. Szerzője e monográfiát — szerényen — mégis azért nevezi első kísérletnek, mivel

a felhalmozott adatokat eddig nem próbálták meg rendszerezni, s még kevésbé vállalkoztak kutatóink arra, hogy a kínálkozó anyagot az irodalmi gondolkodás történetének szemszögéből vegyék górcső alá.

Az első kísérlet — s ezt Tarnai is említi — előnyökkel és hátrányokkal is jár. E módszer azért ígérkezik előnyösnek, mivel segítségével az ars praedicandira, a szó- és írásbeliség viszonyára, valamint az irodalmi magyar nyelvűségre vonatkozó kérdésköröket új módon lehet megvilágítani. A kutató azonban így hátrányos helyzetbe is kerül, mivel eddig ilyen szempontból senkitől sem vizsgált, hatalmas anyagot nagy fáradsággal elsőnek és egymagában kell felszínre hoznia, s vállalnia kell azt a kockázatot is, hogy közben fontos adatok kerülnek el figyelmét.

A munka készültét hátráltatta, hogy Tarnainak egyes hazai adatcsoportok és kezdeményezések értelmét és összefüggéseit részletesebben kidolgozott külföldi művek tükrében¹ szemlélve kellett kibogoznia. Hogy emiatt a külföldi és hazai latin nyelvű munkák bemutatása kissé terjedelmesebb lett, az persze érthető és nem is baj, mivel ezt az anyagot eddig még irodalomtörténészeink többsége sem ismerhette.

A kötet három fejezetre oszlik. Ezek közül az első az irodalom meghonosodását, a második az irodalomtudomány kibontakozását tárgyalja, a harmadik pedig azt mutatja be, hogy miként cseperedett föl nyelvünk a latinság iskolájában.

Az alapokat vizsgálva szerzőnk megállapítja, hogy azok az inkább csak közvetett adatok, amelyek ősköltészetünkre és lovagi irodalmunkra vonatkoznak, nem teszik lehetővé, hogy belőlük a magyar nyelvű költés keretei között önállósodott, elméleti szféra meglétére következtethessünk. Ekkoriban tudatosan vallott és megfogalmazott énekesrendi hagyomány a franciáknál, vagy a németeknél volt ugyan, de ilyesmi nálunk még nem mutatható ki.

A rovásírás is a kritikátörténet szempontjából inkább csak tudománytörténeti vonatkozásai miatt kerülhet szóba. Ótörök eredetű *ír* és *betű* szavaink arról tanúskodnak ugyan, hogy őseink bizonyos mértékű írástudással már a honfoglalás előtt is rendelkezhettek, de a latin alapú írásbeliséggel csak a kereszténység felvétele után azoknak az írástudó rétegeknek a közvetítésével ismerkedhettek meg, amelyek a vezető kolostorok és káptalanok mellett az uralkodó curiájában gyűlekeztek. Ezek azonban nemcsak németek lehettek, hanem — talán nagyobb mértékben is, mint eddig hittük — velencei olaszok. Hogy a hospesek elsősorban ezek köréből kerültek ki, azt az is bizonyíthatja, hogy — mint Tarnai kéziratának 1976 tavaszán történt lezárása után végzett kutatásaim mutatják — *vendég* szavunk minden bizonnyal a 'velencei' jelentésű *venedego* melléknévből származik. Úgy látszik, István korától kezdve nem Gellért volt az egyetlen nevezetes velencei, aki hozzánk vendégként telepedett.

Újszerű és hasznos e kötetben azoknak a külföldi tankönyveknek a számbavétele, amelyek a klerikusi alapképzettségre épülő magasabb műveltség megszerzését tették nálunk lehetővé. A pannonthalmi apát-ság 1093 körül összeírt javainak jegyzéke egyebek között Donatus nyelvtanának, Cato és Cicero műveinek meglétét is tanúsítja. Fontos az is, hogy e kolostor Isidorus Hispalensis *Etymologiae* c. enciklopédikus művének is birtokában volt. A hazai etimologizálást, amelynek nyomai már a László-legendában is fölbukkannak, s amely Anonymusnál fontos szerephez jut, e munkának a tanulmányozása alapozhatta meg.

A mű fentebb ismertetett vezéreszméjének alapján Anonymus azért minősül a hazai irodalomtörténetírás atyjának, mivel a jövőendő literatúratörténet gondolata nála merül fel először, a hazai középkor latin és magyar irodalma pedig abból a szempontból kerül az érdeklődés homlokterébe, hogy a gondosan követett latin írásos mintaképek ellenére is mennyiben alapul szóbeli hagyományokon, s ezáltal hogyan kezd önállósulni. A latin oklevélírásban ez a folyamat nálunk azáltal erősödik, hogy a diplomák formai elemeinek lassú állandósulásával bizonyos hazai normák jegecesedtek ki, s ugyanígy a magyarul elmondott egyházi beszédekben is kialakultak egyes, szabadon váltogatható, s a körülményekhez alkalmazható rugalmas formulák.

Az oklevelek latin szövegének megfogalmazása során, mint már az 1055-ben lejegyzett Tihanyi alapítólevél jelentékeny számú magyar szóránya is tanúsítja, a nótárius nem mellőzhette a magyar helyneveket és határmegjelöléseket. A jegyzőnek ilyenkor a tényállást először a birtokok megművelőivel szót értve, magyarul kellett megtárgyalnia, s az így megállapított tényállást kellett azután latinul írásba foglalnia. Egykorú feljegyzések hiányában persze nem tudhatjuk, hogy e tolmácsolgatás pontosan hogyan történhetett, de — a nyilvánvaló különbségek ellenére is — figyelmet érdemelnek Harmattának az 1975-ben fővárosunkban tartott középkori latin lexikológiai tanácskozáson elhangzott megállapításai arra vonatkozóan, hogy az óperzsa birodalom kancelláriájának íródeákjai az okleveleket arameus nyelven állították ki, de a tényállást először a helyi lakosság nyelvén, vagyis óperzsául kellett rögzíteniük. Ez a gyakorlat azért érdekelhet bennünket, mert a már Harmattától hangsúlyozott történelmi és társadalmi különbségek ellenére is, nálunk a középkorban szintén lényegében ehhez hasonlóan kerülhetett sor a latin oklevelek megírására. A határmegjelölések előzetes magyar szóbeli megfogalmazásának nyomai — mint Harmatta kimutatja — már a Tihanyi alapítólevélben világosan előtűnnek, de Anonymusnál is kimutathatók. (Minderre vö. *Acta Antiqua* 1975. 335—344.)

Mindezt figyelembe véve joggal tehetjük föl, hogy az ilyen jellegű nótáriusi fordítói tevékenység közben ki kellett alakulnia valamiféle

hivatalos magyar nyelvi készletnek. Ugyanígy, mint a *Halotti Beszéd* és a hozzátartozó *Könyörgés* magyar szövege is bizonyíthatja, a folyamatos egyházi szónoki gyakorlat közben is bizonyos fordulatoknak egész halmaza csiszolódhatott ki.

De közben, mint 11–12. századi, ma már önálló műveknek tekintett gestáink sejtetik, nálunk már bizonyos, a latintól független írásos hagyomány is kialakul, de a múltbeli feljegyzések megbecsülését is magába foglaló irodalomtörténeti hagyomány még nincs. Az ekkori szövegek állapotát pedig Tarnai szerint az jellemzi, hogy ezek alkalmanként még eléggé szabadon alakíthatók, vagyis „nyitottak” voltak, s az ingadozó szóbeliségtől végleg elválva csak a középkor második felében váltak „zártakká”, amikor az írásos hagyományok irodalomtörténeti hagyománnyá fejlődtek.

Kétségtelen, hogy e kezdeti szakaszban nagyobb szerepe lehetett a kialakulatlan formákat eléggé szabadon változtatgató szóbeliségnek, mint eddig hittük. Tarnai kristálytisztá logikán alapuló okfejtése nyomán ezt el kell fogadnunk. A dolog természetéből következik azonban, hogy e hagyománynak a meglétét, éppen azért, mivel szóbeli maradt, nem tudjuk kellőképpen bizonyítani, hanem csupán valószínűsíteni.

A jóval terjedelmesebb második fejezet az önálló hazai irodalomtudomány kibontakozását elemezve először a 13. századtól kezdve felbukkanó új külföldi, s hozzánk is elkerült tankönyvek sorában a latin nyelvtanokat és szótárakat fogja vallatóra, majd az ars dictandi, ars praedicandi és ars orandi szabályait latinul megfogalmazó kézikönyvek hazai ismeretének nyomait kutatja, nem feledkezve meg a középkori poétikák itthoni idézésének számbavételéről sem. Majd szerzőnk, nálunk fogalmazott szövegeknek a 15. század második feléből való utalásai alapján, a Jeromos óta művelt irodalomtörténetírás emlékeit elemzi, a korszak olvasmányanyagát pedig a fennmaradt kódexek tartalmából, a könyvtárjegyzékekből és az írók hivatkozásai-ból próbálja rekonstruálni. E tanulságos számbavétel is gondos, fáradtságos és hosszadalmas egyéni kutatómunka eredménye.

A hazai irodalmi tudat izmosodását a 13–14. században Tarnai szerint nagyban segítette, hogy „a középkori Magyarország a környező egyetemek filozófiai karait megközelítően telítve volt irodalmi olvasmányaggal”, s így ekkorára „az irodalom építménye fokozatosan teljessé vált”.

A külföldi szövegeket kísérő hazai kommentárok fölött szemlét tartva szerzőnk megállapítja, hogy e téren még sok ugyan a feltárni való, de abból, amit ezek mutatnak, arra lehet következtetnünk, hogy ekkori tanáraink növendékeiket nemcsak a hazai literátus-feladatok elvégzésére, hanem a Krakkó vagy Bécs filozófiai karán való továbbtanulásra is jól felkészítették.

Az ekkori ars notaria legfőbb emlékének, Uzsa János 1346—50 között összeállított művének Tarnai szerint fő célja a latin formuláknak és használatuknak a betanítása lehetett. Arra viszont, hogy ebben az időszakban milyen írott szabályokat kellett követniük a prédikáló papoknak, egyebek között főleg a *Sermones dominicales* egyes megjegyzéseiből, valamint a pálos Gyöngyösi Gergely *Directoriumának Regula predicantium* című fejezetéből következtethetünk. Hogy a prédikációelméleti irodalom emlékeiből ilyen kevés maradt ránk, annak — Tarnai meggondolkodtató feltevése szerint — az lehetett az oka, hogy az efféle tractatusokat csak a legműveltebbek ismerték, a többiek pedig a gyakorlatban, csupán szóbelileg, tőlük sajátították el szónoki hivatásuk e szabályait.

E korszak jelentőségét szerzőnk az irodalomtörténetírás fokozatos fejlődésének szempontjából abban látja, hogy ekkor kezdik nálunk felfedezni az irodalom addig hiányzó történeti dimenzióját. Liturgikus művekbe, a magyar szentek legendáiba és a rendtörténetekbe, vagyis immár lezárt irodalmi művekbe ezek szerzői ekkor szerkesztették a részben még csak szóbeliségben és eléggé rendszertelenül hagyományozódó élő ismeretanyagot, miközben már gondos elemző munkát is végeztek. Az ekkori liturgikus könyvek, bár bennük a literatúra-történeti gondolat Tarnai szerint csak homályosan fejeződik ki, bizonyos hagyományt azért mégis létrehozta. Szentjeink legendái is — kritikátörténeti szempontból tekintve — akkortól kezdve váltak fontossá, amikor a liturgikus használat és a vallásos olvasmányok keretei közül kiszakadva már a maguk összességében és az idegen alkotásokkal szemben irodalmi szinten kezdik képviselni az országot.

A kötetben kimagasló helyet foglalnak el az Ágoston-rendi, domonkos, konventuális ferences, karthauzi, obszerváns ferences és pálos rendtörténetek, amelyeket Tarnai példamutató alapossggal és hozzáértéssel, szívós filológiai aprómunkával elsőként tett a hazai kritika-történet fontos tárgyaivá.

A rendkívül alapos jegyzetekkel együtt kereken száz lapnyi harmadik, záró fejezet terjedelmét Tarnai azzal indokolja, hogy az előzőleg tárgyalt latin teoretikus irodalom meghonosodásának és hazai továbbélésének itteni feldolgozásával volt csupán elérhető olyan irodalmi rendszernak a leírása, amelyen a nálunk kialakult és immár szabályokká emelkedett szokások alapultak.

A nyelvészeti szakirodalomból Pais Dezsőnek szegedi nevezetes előadása, Bárczi Gézának a történeti nyelvjáráskutatást kezdeményező értekezése, valamint Kniezsa Istvánnak a középkori magyar helyesírás történetéről írt monográfiája adhatott csupán támpontokat Tarnainak, az irodalomtörténeti művek közül pedig Horváth Jánosnak a középkort feldolgozó szintézise. De ez utóbbi sem volt igazi kritika-történet. Mindeme előzményekből éppen ezért semmiképpen sem

lehetett szerzőnknek összeállítania a szükséges anyagot, ami szerencsére nem olyan nagy, hogy előteremtése reménytelen feladat lett volna.

Eötvös kollégiumi, alapos latin filológiai ismereteinek birtokában Tarnai sikeresen vállalkozhatott arra, hogy a latin és a hazai vulgáris nyelvű írásbeliség kölcsönös viszonyának elemzése során a magyar szövegek mellett mindig megvizsgálja ezek latin mintáit is. Az irodalomszociológia követelményeinek pedig azzal tett eleget, hogy a hazai irodalmi gondolkodás fejlődésének felvázolását az írástudó rétegek kialakulásának vizsgálatával kapcsolta össze.

Horváth János 1931-ben kifejtett véleménye szerint a latin és a magyar nyelv középkori együttélésének történetében két lépcsőfokot kell megkülönböztetnünk. Az elsőn a még csupán élő szóval előadott magyar beszédek állnak, amelyek a latin mintáknak pusztán emlékezetből való szabad tolmácsolatai. A második lépcsőfokon a fordításokat találjuk, amelyek, mint a Halotti Beszédet kísérő Könyörgés, majd a középkor végi kódexek, már igazi fordítások, amelyekben a latin hatása szövegformáló jelentőségűvé válik.

Tarnai e véleményt lényegében ma is változatlanul érvényesnek tekinti ugyan, de abban eltér e nagy mesterünktől, hogy a latin szövegek kétféle anyanyelvi megértésének módját eleve adottnak, huzamosan egymás mellett létezőnek gondolja. Mert bár a szóbeli tolmácsolást és az írásbeli fordítást ő is két eléggé különböző műveletnek tartja, de alighanem helyesen, azt is bizonyosnak tekinti, hogy az esetenkénti fordítók mind tolmácsoltak élőszóval is, s így akár prédikáltak, akár latin szöveget fordítottak, végeredményben ugyanazt a munkát végezték, előzőleg ugyanazon iskolázáson mentek keresztül, s ugyanazon réteghez, a literátusokhoz tartoztak.

Ha az ezzel a feltevéssel kapcsolatos kérdések mélyére hatolunk, Tarnaival együtt azt sem tarthatjuk lehetetlennek, hogy irodalmunk magyarrá válásában a döntő folyamat valójában éppen fordítva zajlott le, mint Horváth János gondolta: a 15. század végének és a 16. század elejének írott nyelve bizonyos fokra esetleg nem is elsősorban az írásbeliségen belül emelkedett, hanem sokkal inkább a literátusok mindennapi tevékenységével összefüggő élőbeszéd „írodalmon kívüli” világában. Ez Tarnai szerint azért is elképzelhető, mivel a középkorban — tankönyvek hiányában — a memorizálásnak rendkívüli jelentősége volt.

Persze Tarnai is tudja, hogy ezt a feltevést bizonyítani is kell. De annak is tudatában van, hogy ez az igazolás csak közvetett lehet, mivel szóbeliség útján, pusztán szájhagyomány alapján öröklődött szövegek ebből a korból sem állnak rendelkezésünkre.

Arra a kérdésre, hogy az élőbeszéd folyamán kialakult középkori „nyílt” szövegek miben különbözhettek az ekkori írott, vagyis „zárt”

szövegektől, Tarnai úgy próbál felelni, hogy egybeveti különféle latin egyházi szerzők műveinek magyar tolmácsolatait, kielemezve bennük az olyan kifejezéseket, amelyek a szóbeli tanítás közben az egyes latin fordulatok magyar megfelelőiként lassanként alakulhattak ki. Ilyen vizsgálatokat ő végzett először. Kutatásainak eredményeire hivatkozva annak a reményének ad kifejezést, hogy egyszer talán egész terjedelmében megmérhetővé válik az a nyelvi készlet, amely kódexeinkben és más középkori írott emlékeinkben táruul élénk. Hogy már ekkor számos latin közmondásnak és szólásnak a magyar megfelelői is rendre kitermelődhettek, annak Tarnai nyilván helytálló megállapítása szerint az a bizonyítéka, hogy Baranyai Decsi János, Erasmust követve, 1598-ban egyszerre többezer latin közmondás magyar megfelelőjét tudta közreadni.

Olyan kötött textusoknak, mint a Miatyánk, az Apostoli Hitvallás, vagy a Tízparancsolat legrégibb ismert magyar tolmácsolatai, mint azt már Tarnai előtt is felismerték, a ránk maradtaknál sokszor jóval régibb szövegváltozatok meglétét sejtetik, s azok, akik e szövegeket lejegyezték, a szóbeliségben már jóval korábban is járatos alakokat rögzítették. A kateketikus irodalom fennmaradt magyar emlékei éppúgy igazolhatják ezt, mint a legrégibb bibliafordítások, amelyeket ilyen szempontból szintén újszerűen elemezve Tarnai arra a felismerésre jut, hogy írástudóink a leírt bibliai részleteket körültekintően, a latint mindig szem előtt tartva fordították ugyan nyelvünkre, de e szövegeket a későbbi másolók gyakran megváltoztatták. Így alakulhatott ki egy olyasféle biblikus frazeológia, amely a variánsokat is megtűrte.

Abból, hogy a ránk maradt középkori magyar szójegyzékek az ekkori németekhez vagy akár a csehekhez viszonyítva is, terjedelmeknek éppen nem mondhatók, Tarnai, ismét helyesen, arra következtet, hogy ekkoriban a magyar iskolai szakkifejezések is csupán a szóbeliségben formálódtak.

Hosszabb méltatást is megérdemelnének a kötetnek a magyar ars praedicandi szerepére vonatkozó, szintén újszerű megállapításai. Szerzőnk olyan elmélyülten vizsgálja a középkori magyar prédikációk szövegének a szintén nyelvünkön tolmácsolt evangéliumokhoz és epistolákhoz való viszonyát, hogy megfigyelései egy megírandó magyar hermeneutika alapjául is szolgálhatnak. De bármennyire alaposak is a kötetnek ide vágó elemzései, szerzőnk jól tudja, hogy minden egyes, nyelvilag formulává merevedett magyar szerkezeti elem részletes feldolgozását csak egy később megírandó monográfia tárhatja majd elénk.

A levélírás magyar mesterségének kialakulására, mint tudjuk, az első adalék Várdai Aladár 1486-ban kelt missilise. Ismeretes, hogy a latin kifejezések, főleg a levelek megszólításában és záró formuláiban,

sokáig megőrződtek, mégis, már a menedéklevelekben is, mint Tarnai szintén hangsúlyozza, nyelvünk hivatalossá válásának folyamata az 1530-as évek előtti fél évszázadban nagy lendületet vett.

A kötet kritikátörténetileg különösen fontos, új megállapításait a záró fejezetek tartalmazzák, amelyekben Tarnai kifejti, hogy a többé-kevésbé hű, szó szerinti szövegfordítással szemben az akkomodáció módszere segítette elő a már önállóbb magyar nyelvű alkotások megszületését. Az akkomodációnak, amely az eredeti művek karakterének átalakításával is járt, nálunk a legszebb példája a Karthauzi Névtelen nagy műve. Az említett latin műszó kiválasztásakor Tarnai hivatkozhatott volna akár H. G. Gadamerre is, aki, mint tudjuk, először 1960-ban közzétett nevezetes hermeneutikai művében a szövegtolmácsolásnak a középkorban számba vett három mozzanatára, a *subtilitas intelligendira* (=szövegértés), *subtilitas explicandira* (=kifejtés), valamint a *subtilitas applicandira* (=alkalmazás) hivatkozva az utóbbit az interpretálás elmaradhatatlan tartozékának, s mintegy kiteljesedésének tekinti. Igaz, hogy e felfogás helyességét többen is vitatták, annyi azonban kétségtelen, hogy a hallottak vagy olvasottak értelme — történeti szempontból nézve — akkor válik igazán hatásossá, ha a bennük foglaltakat befogadjuk életük hatékony elemeivé hasonítják. A nyelvbölcsélet szemszögéből tekintve pedig ez a folyamat az eszmélődésnek oly magas fokát tételezi fel, amely — mint Tarnai is felismerete — már az önálló gondolkodást és eredeti irodalmi művek megalkotását is lehetővé teszi. Ez ennek a rendkívüli alapossággal készült, igen jól dokumentált, ugyanakkor persze az olvasó részéről nagy elmélyedést kívánó, kitűnő monográfiának legfőbb tanulsága. (Akadémiai Kiadó, 1984.)

BALÁZS JÁNOS

FRAGMENTA LATINA CODICUM IN BIBLIOTHECA UNIVERSITATIS BUDAPESTINENSIS*

Mezey László még kézbe foghatta nagyszabású vállalkozásának első kész termékét: a budapesti Egyetemi Könyvtár kódextörvényeinek, pontosabban az ott őrzött első 300 fragmentumnak a katalógusa néhány hónappal halála előtt megjelent. Évtizedes kutató, szervező munka áll mögötte, és ennek köszönhetően a folytatása is biztosítottnak látszik, amennyiben az eredetében rokon anyagot őrző Központi

* Recensuit Ladislaus Mezey. Fragmenta Codicum in Bibliothecis Hungariae, I/1.

Szemináriumban a munka már kis híján nyomdakész kéziratot eredményezett. A jelek szerint sikerült sínre tenni az ügyet. Kialakultak a szervezeti keretek, megvan a pénzügyi, kiadói, terjesztői struktúra, sőt, megvan az a tekintélyes és nélkülözhetetlen nemzetközi tudományos háttér is, amely nélkül a továbbhaladás nehezen volna elképzelhető. Elsősorban pedig megvan idehaza az a meglehetősen speciális szakismerettel rendelkező, zömében fiatal munkatársi kör, amely képes és lelkesen hajlandó folytatni a művet. Az első kötet most megjelent első felében a szerkesztőnek Fodor Adrienne, Madas Edit, Wéhli Tünde, Török József, Timkovics Pál, Sarbak Gábor, Falvy Zoltán, Erdő Péter volt a társa. A töredékek állapotát és olvashatóságát figyelembe véve, a szövegek kiböngészése roppant kemény munka lehetett. Azonosításuk — az itthoni bázisra tekintve — nem kevésbé.

Annak idején, az indulásnál némi értetlenség, itt-ott aktív ellenkezés fogadta a tervet, elsősorban azért, mert sokan úgy gondolták, hogy a kötéstáblák lefejtése, az anyagukat alkotó lapok kibontása veszélyezteti a könyvek állagát, vagy ha nem is, de mindenképpen megváltoztatja eredeti állapotukat. Az sem látszott elég világosan, milyen módszerrel érhető el, hogy a könyvek tábláiból kikerülő dokumentumanyagkonkrétan a magyar kultúra szempontjából értékesíthető legyen. Viszont állt (és áll ma is) az a tény, hogy kódexállományunk csekélyke, talán ha 1200 darab, amely számon akármelyik nagyobb külföldi gyűjtemény egymagában is könnyedén felülhalad, közülük is csak mintegy másfélszáz készült idehaza, tehát minden eszközt meg kell ragadni annak érdekében, hogy készletünket legalább adatszerűen gyarapítsuk, ha szöveg szerinti gyarapodása nem várható nagyobb mértékben. Időközben a kutatás más területein, a régi magyar nyomtatványok felderítése érdekében is rátért erre az útra, és a kötéstáblák felbontása számos lelettel gazdagította az RMNy köteteit.

Az 1983-ban végre megjelent (1978-as előszóval ellátott) I/1-es kötet most érzékelhető súlyokat tesz a mérleg serpenyőjébe. Az értékeléssel azonban egyelőre várnunk kell legalább addig, amíg a következő kötetek komplett képet nem adnak a hajdani nagyszombati, pozsonyi állomány egészéről. A tapasztalatok birtokában annyit már most is megállapíthatunk, hogy kellő felkészültségű szakemberek az eljárást a könyvek veszélyeztetése nélkül tudják alkalmazni. (Ámbár a bőruktól megfosztott, dekliben didergő könyvek csakugyan nem nyújtanak hangulatos látványt.) A könyvek teljes eredeti anyagának együtt tartására is kialakult a megfelelő metódus.

A szerkesztő rövid bevezetője után a 300 tétel leírása következik (tartalmi szempont szerint 4 fejezetre bontva), majd rövidítés- és irodalomjegyzék, aztán részletes mutatórendszer tekinti át a töredékek formai és tartalmi jellemzőit. Hátralé 50 fényképtábla ad ízelítőt a fontosabb vagy érdekesebb darabokról.

A tételek élén a kodikológiai adatokat találjuk, utánuk egy-egy szakasz foglalkozik az írás, a díszítés jellegzetességeivel, meghatározásával; rövid címleírás a hordozó kötetről („liber tradens”), utalás a kódexfragmentummal együtt előkerült egyéb anyagra („una tradita”: nyomtatványok, nem latin nyelvű és újabb kori kéziratok); a kötet korábbi tulajdonosai. Mindezek után a proveniencia megállapítása, mégpedig egyrészt a keletkezés, másrészt a használat helye. A tétel második fele az előkerült szöveget mint irodalmi alkotást ismerteti, hivatkozva a kiadásra, az irodalomra, megadva ehhez képest a szövegeltéréseket. Végül jegyzet foglalkozik a darab speciális problémáival, értékelésével, illetve szükség esetén indokolja a fentebbi rovatokban tett sommás megállapításokat. Hátralékok mellett, némely esetben a teljes olvasatot is közli.

Előkerült néhány igencsak figyelemreméltó lelet, szövegvariáns, amely iránt — mint az Egyetemi Könyvtár levelezése mutatja — máris nemzetközi érdeklődés mutatkozik. Egy-néhányról a közreműködők már menet közben hírt adtak.

A mutatórendszerben található áttekintés szerint a leírt 300 darab között 87 van olyan, amelyet a szerkesztő mind a keletkezés, mind a használat szempontjából magyar provenienciájúnak határozott meg, és van még kerekén 100, amely külföldön (főleg olasz, francia és német területen) keletkezett ugyan, de magyarországi használata megállapítható. Vagyis tehát 187 olyan kódextöredékről van szó, amely Magyarországon használtatott fel makulatúraként. Ez (nagyjából) 187 olyan kódexet képvisel, amelyről eddig nem volt tudomásunk. A pontos számot hirtelenében nem tudnám megmondani, mert van néhány liber tradens, amely több darabot rejtegetett, s van néhány kódex, melynek darabjai több kötésből is előkerültek, van továbbá néhány utalás ugyanezen kódexeknek a Központi Szemináriumban, más könyvkötésből előkerült fragmentumaira. Óriási szám, és mindenképpen a vállalkozás indokoltságát mutatja, még ha itt, a mutatóban, egyértelmű tényként bukkan is fel minden adat, ami a maga tételénél még kérdőjelet viselt, és még ha nyomban fel ismerül a kérdés, nem túl nagy-e ez a szám. A Magyarországon keletkezett kódexek száma már ennek az első fél kötetnek a birtokában rögtön 50%-kal volna emelhető? A hordozó könyvek (kódexek, kéziratok, nyomtatványok) messze túlnyomó többsége külföldről került hozzánk. (A töredékeket szolgáltató művekről nincs kimutatás, de a magyar kiállításuk száma legfeljebb, ha 20–30 lehet.) Ezek szerint tehát a hazai földre érkezett külföldi könyvek mintegy 50–60%-a kötetlenül jött volna? Ez legfeljebb csak a kereskedelmi forgalomban bekerülőkről tételezhető fel nagyobb arányban, a peregrinusok aligha vásároltak odakint könyvet „krúdában”.

Elsőrendűen fontos volna tehát a kötés eredetére, milyenségére

vonatkozó adatok számbavétele. A kötésre vonatkozóan azonban a leírások nem sok útbaigazítást tartalmaznak, jóllehet a szóban forgó fragmentum a kötés és nem a könyvtest tartozéka volt. A továbbiakban ezen feltétlenül változtatni kell. Részletesebb felvilágosítást csak a possessorokról kapunk, akik azonban többnyire nem a töredéknek, hanem vagy a komplett kötetnek, vagy a belefogott írásműnek, vagy a kötéshez felhasznált makulatúra egyik-másik szeletének voltak a tulajdonosai. Ez a viszonylag részletes leírás sem tér ki arra, hogy az illető neve a könyv melyik részén olvasható, főleg, hogy magán a kötéstáblán-e, ami épp ez esetben nem elhanyagolható kérdés. A kötésre vonatkozó felvilágosítást (technika, hozzátvetőleges időpont stb.) a leírások nem adnak, erre rovat sincs. A kötéstáblából előkerült járulékos lelet mibenlétére a leírás többnyire csak futó célzást tesz („impr. Bohem.”, „impr. Germ. 2 calend.” és effélék), ennél többet csak ritkán árul el. Holott — véleményem szerint — ez a járulékos anyag eredetét tekintve bizonyára közelebb áll magához a szóban forgó kódextöredékhez, mint az a könyv, amelyhez felhasználták. Mindenesetre kétségtelenül volt egy olyan hely és egy olyan pillanat, ahol és amikor mind a még (vagy már) kötetlen könyv, mind a fragmentum, mind az összes járulékos anyag egy kézben volt, a könyvkötő kezében. Azt hiszem, módszertanilag ez volna a legalkalmasabban megragadható mozzanat, ezt kellene a kutatás középpontjába állítani, és innen lehetne legcélravezetőbben visszafelé indulni még a töredék keletkezésének irányába is.

Még egy javaslat. A szerkesztők a „kódex” fogalmát a nemzetközi nomenklatúra szerint értelmezik, és határát a 15. század végében szabják meg. Éppen magyar vonatkozásban jó lenne ezt a határt idebb tolni. Nálunk bizony a kódexirodalom kora, sőt virágkora jócskán a 16. század első felére esik. (Akadémiai Kiadó — Otto Harrassowitz, 1983.)

KULCSÁR PÉTER

ECSEDI BÁTHORY ISTVÁN MEDITÁCIÓI

Az *Adattár* sorozat újfajta vállalkozásba kezdett, amikor Ecsedi Báthory István országbírónak, Somogy, Szatmár és Szabolcs megye főispánjának töredékesen megmaradt autográf kéziratát kiadta. Újabb értékes szöveggel gazdagodott ezáltal irodalmunk, mert bár a kéziratot központi helyen, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában őrzik, csak kevesen akadtak, akik vették a fáradságot arra, hogy a nehezen olvasható, rendezésre is szoruló kéziratot végigolvassák.

A kézirat három művet rejt magában. A legterjedelmesebb (121 levél), ami után a jelen kiadvány világirodalmi párhuzamai alapján a címet is kapta, a szerző önelemző, szubjektív hangú elmélkedéseinek, imádságainak a töredékét tartalmazza. Többszöri átírás és átszerkesztés eredménye. Báthori 1579 és 1582 között, még országbíróvá való kinevezése előtt, Varannón fogott írásába. Hosszabb szünet után, a politikai élettől való visszavonulását követően, 1596–98-ban Ecse-den vette elő újra. Kiegészítette és átdolgozta. Haláláig (1605) még háromszor írta újra, állandóan korrigálta és alakíttatta; szerényen és kedvesen „íráská”-nak, „könyvecské”-nek nevezte.

Célja elsősorban az volt, hogy „örökös igaz vallásáról” (159), kálvinista meggyőződéséről bizonytságot tegyen. Hosszan tusakodott bűneivel és az ördög kísértéseivel. Nem konkrétan, csak általánosságban szólt „bűdös dög dohos bűneiről” (96), ifjúsága vétkeiről. Részletesen elemezte lelki gyötrelmeit, mint „fertelmes bűnös ember”-re (7), „budosó bolond”-ra (13) tekintett önmagára. Bűneinek megvallását, az alázatos megbánást Isten dicsőítése, a hálaadás és az isteni gondviselésbe és bűnbocsánatba vetett hit hangsúlyozásával ellentétezte. Az elmélkedéseket Istennek tett áldozatnak tekintette: „megáldozzuk az mi nyelvönknek áldozatját te neked” — írta (38). Kifejezőmódja, képei és stílusa a Biblia, elsősorban pedig a Zsoltárok könyvének hatásáról tanúskodik. Szavainak őszinte, néhol versbe átszapó áradása, gondolatainak költői formába öntése alapján a régi irodalom kiemelkedő prózai alkotásai között a helye a meditációsorozatnak. Az egyes fejezetek énközpontúságát többször az ország, a nemzet nyomorúságos helyzetének a tárgyalása váltja fel. Jellemző pl. a következő mondat, amelyben először saját magáért, majd többes szám első személyben, „nyomorúságink” megszüntetéseért könyörgött: „Könyörölj uram én rajtam bűnösön az te sokságú irgalmasságid szerént, és legyen egy kis vége az *mi nyomorosságinknak*, az te véghetetlen jó voltodból.” (74).

Néhol konkrétan is említést tett az akkori „üdök szörnyűségeiről”, a korabeli politikai élet vezető személyiségeiről (Belgioso, Bocskay István stb.) és cselekedeteikről.

Hasonlóképpen értékelte a történelmi eseményeket, mint a 16. századi prédikátorok. Így Mihály vajda Báthory András fölötti győzelme szerint a „mi régi természetünkben bűneink miatt” következett be, s azért fohászzkodott, hogy ne tekintse az Isten „az én atyámfiaiinak bálványozásokat . . . az országnak hitetlenségét . . . hitek szegését, köztök való sok eretnek vallásokat” (147). Zrínyi eposzában a török támadás Isten akaratából többek között hasonló ok miatt következett be, azért, mert a magyarok „gyönyörködnek külön-különb vallásoknak” (I. ének, 12).

Jellegzetes kálvinista világképe — kortársaiéhoz hasonlóan — nem

nélkülözte az ördög kísértéseiben való hit elemeit sem, valamint az égi tüneményekre, így az üstökösökre is úgy tekintett, mint amelyeket „sok dolgoknak megjelentésére” használ fel az Isten (129).

Báthory meditációit az egyik sajtó alá rendező, Erdei Klára közel-múltban megjelent tanulmányaiban elemezte. Elsősorban világirodalmi párhuzamait kutatta fel (ItK, 1980. 55–69). Nem hiányzik pedig az ilyen jellegű munka a magyarországi irodalmi termésben sem. Így pl. az Erdei Klára által említett hugenotta Daniel Toussaint *L'Exercice de l'ame fidèle, assauoir prières et meditations pour se consoler en toutes sortes d'afflictions* . . . című művét Szenci Molnár Albert magyarra fordította a szerző német nyelvű kiadása alapján. A Szent Bertalan-éj után Németországba menekülni kényszerülő hugenották vigasztalására készült elsősorban ez az írás, Toussaint vigasztalóiratán kívül bibliai zsoltárrészleteket, zsoltármagyarázatokat, imákat, bibliai részekkel kapcsolatos könyörgéseket, Augustinus-imádságokat és Hieronymus Savonarola 51. zsoltármagyarázatát tartalmazza. Molnár mint *Imádságoskönyv*-ről szól róla. Fordítása — amely egyébként Molnár legelső műve is volt —, 1600-ban készült el, Békési János kassai polgár kérésére, de Báthory István hasonló művéhez hasonlóan soha nem jelent meg. 1618-ban viszont Kassán napvilágot látott Bellenyi Zsigmond Abaúj megyei alispán fordításában Savonarola 51., 31. és 80. zsoltáraiban való ájtatos, hasznos és mélységes elmélkedési és magyarázata. Hazai irodalmunkban is akadnak tehát Ecsedi Báthory művével rokonítható alkotások.

A jelen editio princeps még további két Báthory-töredéket közöl: az első igen sikeresen az *Ars orandi* címet viseli. A második pedig egy Szentháromságról értekező *Tractatus*.

Míg a *Meditációkban* elsősorban Báthory írásművészetét csodálhatja az olvasó, e művekben több alkalom van arra is, hogy mint fordítót is megismerhesse. Ellentétben az elmélkedésekben követett gyakorlatával itt ugyanis többször közölte az általa lefordított szöveg eredetijét is. „Aut” ill. „avagy” megjegyzéssel több szóval is lefordított egy-egy fogalmat, az olvasó tetszerése bízva a választást. Teológiai értekezésében egy helyen ki is mondta ezt: „utrumvis lector eligas” (180). E megjegyzése arra jogosítja fel a mai kutatót, hogy Báthory valószínűleg kiadásra szánta e hitvitázó értekezését. Indulattal, „sok jámbor deák emberek írásaiból” merítve, világos, érthető stílusban érvelt és szállt szembe a Trinitas-tan ellenségeivel.

A Báthory-autográf kézirat jelen kiadása nem kívánt kritikai lenni, mégis a szöveg tekintetében nagyon sokban eleget tesz annak is. A két sajtó alá rendezőnek: Erdei Klárának és Keveházi Katalinnak nehéz dolga volt, hiszen a rendezetlen, jelöletlen levelek sorrendjének megállapítására is kísérletet tettek. A gondolati egység megőrzésének elvét követve sikerrel oldották meg ezt a feladatot. A jegyzetanyag,

szójegyzék egészében ugyancsak alaposnak mondható. Persze — mint minden ilyen jellegű munkában —, akad néhány következetlenség (pl. betűtűvesztés a szójegyzék „uigozny” szavában a főszöveghez képest, vagy szívesen láttuk volna a többször is előforduló „oralkodo” (137) szó értelmezését stb.).

A kiadványt a sorozatszerkesztő, Keserű Bálint bocsátotta néhány szóval útra. A tőle megszokott mértéktartó, sommás, érdekes információkban gazdag utószó mellett szívesen vette volna e sorok írója, ha Erdei Klára, Báthory István életművének sikeres kutatója néhány lapon összefoglalta volna eredményeit. Ehelyett mestere, Keserű Bálint precíz bibliográfiai hivatkozása alapján kinek-kinek magának kell megismernednie Erdei eredményeivel. Végző soron nem kerül ez túl nagy fáradságba, hiszen 1980-as és 1982-es ItK-hoz könnyen hozzá lehet jutni.

Ecsedi Báthory István művei e kiadvány révén végre bekerülnek a köztudatba. Segítségével sikerül mélyebb és igazabb képet alkotni a 16–17. század fordulóján élő magyar főnemesi rétegről, hiszen Báthory az ország háborús viszonyait és vallási változásait a nemzet sorsáért felelősséget érezve élte át, s a válságos körülmények okozta lelki feszültséget szigorú önelemzéssel olyan őszintén sikerült papírra vetnie, hogy írásai alapján kulcsfigurává válhat a vele azonos társadalmi helyzetű kortársak megértésében is. ■

A dicséretes kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kiadásában jelent meg a kulturális és történelmi emlékeink feltárása, nyilvántartása és kiadása” kutatási főirány programjának keretében. (Budapest—Szeged, 1984. Adattár a XVI—XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 8.)

VÁSÁRHELYI JUDIT

ZRÍNYI MIKLÓS: „MINT HEKTOR TRÓJÁNAK . . .”*

A Petőfi Irodalmi Múzeum gondozásában megjelenő *Kézirattár*-sorozat fontos filológiai és irodalomtörténeti funkciót tölt be: eddig megjelent kötetei ismeretlen vagy kevésbé ismert dokumentumok egész sorát hozták nyilvánosságra, s tették hozzáférhetővé mind a tudományos kutatás, mind pedig az érdeklődő nagyközönség számára. Különösen fontos ez az adatfeltáró munka a régebbi századok irodalmából, ahol is autográf kézirat meglehetősen kevés áll rendelkezésünkre, s éppen a legnagyobbak — pl. Balassi és Zrínyi — esetében

* Bemutatja Kovács Sándor Iván

kell fájdalmasan tudomásul vennünk a szerző saját kezétől származó kéziratok szinte teljes hiányát. Jóllehet a Zrínyi-filológia jelentős eredményekkel büszkélkedhet (Négyesy László kritikai kiadása, 1914., Klaniczay Tibor Zrínyi-monográfiája, 1964. stb.) úgy tűnik, számos textológiai kérdés mindmáig tisztázatlan. Négyesy textológiai alapvetése után lényegében alig történt előrelépés a Zrínyi-autográfák tanulmányozását illetően, nem beszélve arról, hogy Négyesy és Széchy Károly egymással ellentmondó nézetei még tovább bonyolították az amúgy sem könnyű kérdéseket. Pedig egy remélt kritikai kiadás szempontjából elengedhetetlenül szükséges annak tisztázása, hogy mi is tekinthető valójában Zrínyi kézírásának.

Kovács Sándor Iván, aki már eddig is jelentős lépéseket tett a Zrínyi-filológia területén, ezúttal a valódi vagy hitelesnek vélt Zrínyi-kéziratokat veszi vizsgálat alá, több helyen revideálva a kutatásban eddig meggyökeresedett nézeteket is. Az *Elegia* címmel ismert Zrínyi-versről — melynek szövegét Széchy Károly és Négyesy László is Zrínyi kézírásának tekintette — kimutatja, hogy valószínűleg 1659-ben készült másolat, s írásképe az 1662-ből származó Zrínyi-könyvjegyzék vonalvezetésével mutat rokonságot. „Ha azonosságuk kétséges is — állapítja meg a szerző — azt a máig élő szívós filológiai babonát, hogy könyveinek ezt a jegyzékét Zrínyi a maga kezével írta össze, nyugodtan elvethetjük.”

Négy ismeretlen, illetve kevésbé ismert alkalmi verssel gazdagítja Kovács Sándor Iván a Zrínyi versek számát. Bár az itt közölt szövegek megjelentek már nyomtatásban (Kende Zsigmond: *Bibliotheca Zrinyiana* 1893., Drasenovich Mária: *Zrínyi Miklós könyvbejegyzései*, 1934.), a közreadók azonban sem a szerzőség, sem pedig a verses forma kérdésében nem foglaltak határozottan állást. Zrínyi saját kezével írt alkalmi verses könyvbejegyzései közül az első, a *Primavera alli amanti* kezdetű négyesoros, Giambattista Marino 1626-ban Velencében megjelent *L'Adone* című könyvének kötetstábláján maradt fenn Zrínyi fordításával együtt: „Tavaszi szerelmeseknek / Nyári ároznak, / Ősz vitéznek, / Tél szentnek.” A *Primavera alli amanti* szerzőségét nem sikerül ugyan tisztázni, a fordítás azonban mindenképpen Zrínyi műve. Zrínyi olasz verseként tartja számon Kovács Sándor Iván azt az *Io amo chi mi struge* kezdetű madrigált, melyet Tomaso Costo *Le otto giornate* c., 1620-ban Velencében kiadott könyvébe jegyezt be a költő, s mely Zrínyi „alighanem legkorábbi verskísérletei közé tartozik . . . Amíg nem tudjuk olasz szerzőhöz kötni (ha egyáltalán köthető valakihez, mert „azonosítása” eddig nem sikerült), Zrínyi olasz verseként kell számon tartanunk” — szögezi le Kovács Sándor Iván. Zrínyi könyvbejegyzései között valóban novumként hat az a kétsoros, melyet Istvánffy Miklós művének XXII. könyvéhez fűzött epigrammának vagy verses kommentárnak is tekinthetünk „Ennek a tréfa meg-

teljesedett volt, / És ugyan valóban megsebesedett volt.” A marginális bejegyzés Drasenovich Mária közlésében már korábban is ismert volt ugyan, verses formájára azonban a szerző hívja föl először a figyelmet. Nem volt ugyan ismeretlen a kutatók előtt Zrínyi szám szerint negyedik könyvbejegyzése sem, melyet Jacobus Schrenkius a Notzing 1601-ben kiadott metszetgyűjteményében a szigetvári Zrínyi portréja mellé írt: „Una est et mirax summa virtutis imago / Vivere cum possis non timuisse mori.” Zrínyi szerzősége — akárcsak az olasz versek esetében — itt sem bizonyítható egyértelműen: „a disztichon tanult vagy olvasott szentencia is lehet.” A négy alkalmi vers szövegközlését értekes interpretációk egészítik ki.

A kötet fontos fejezete a zágrábi *Syrena-kódex* tüzetes írásképi vizsgálata, kutatástörténeti áttekintése. A zágrábi kézirat nem csupán azért fontos dokumentum, mert „Zrínyi kézírásának sajátosságait, kéziratossá javításainak természetét tágabb összefüggésekben tanulmányozhatjuk rajta”, hanem azért is, mert az 1650–51 telén másolt versgyűjtemény — az eredeti kézirat és a nyomdai példány hiányában — az egyetlen összekötő kapocs az 1651-ben megjelent bécsi kiadáshoz. A költő által émemdált *Syrena-kódexet* az teszi különösen értékesé, hogy mintegy kétlapnyi autográf verskéziratot is megőrzött mégpedig a szigetvári hősokról szóló epigrammákat a 168b és a 169a lapokon (Szigeti Zrínyi Miklós, Deli Vid Sarkovics, Radivoj és Juranics vajdák, Frakasics Péter). Jóllehet Széchy Károly már 1898-ban felhívta a figyelmet arra, hogy a fenti epigrammák Zrínyi-autográfiáknak tekintendők, sőt véleményét Piszarevics Sándor is megerősítette 1901-ben, Négyesy mégis figyelmen kívül hagyta mindkettőjük megállapítását. A zágrábi kézirat másik fontos tanulsága, hogy a benne őrzött többi költeménnyel szemben az epigrammák később nyerhették el eredeti formájukat. Már Klaniczay Tibor bebizonyította (*Zrínyi Miklós*, Bp. 1964.), hogy a zágrábi kézirat összeállítására leghamarabb 1650 őszén kerülhetett sor, míg az epigrammákat csak az 1651-es nagy hadjárat előhangjának szánt *Feszületre* elkészülte után másolta Zrínyi a versgyűjteményébe, tehát 1651-ben keletkezettek. Érdekes tematikai összefüggés mutatható ki továbbá a XIV. és XV. énekhez hozzáillesztett két epigrammatikus strófa valamint a Deli Vid és a Szigeti Zrínyi Miklós c. epigrammák között. Kovács Sándor Iván megfogalmazásában: „Jóllehet nem a XIV. és XV. énekhez hozzáírt két ‘epigramma’ adhatta az ötletet az igazi epigrammák megírásához — hiszen már valamennyi epigramma olvasható a zágrábi kéziratban —, a négy új darab későbbi *saját kezű* másolásának ténye időben mégis szorosan közelíti ezt a négy epigrammát a XIV. és XV. éneket lezáró egy-egy epigrammatikus strófához.”

Bő illusztratív anyagot sorakoztat fel a kötet a zágrábi kézirat Zrínyi kezétől származó javításaiból, az írásképi elemzés pedig ki-

mutatja a másoló íródeák és Zrínyi kézírása közti különbségeket: „Zrínyi szálkás írása teljességgel elűt a másoló diák gömbölyded betűitől. A költő talpas *r*-jei különösen karakterisztikusak, ugyancsak rá vall az alul-felül öblös nagy *S*-ek alakja, a hosszú vízszintes vonalú kútágasgém-forma nagy *T* és nagy *F*, a hegyes kis *k*, illetve a nagy *V* testes bal felső gömbölyűsége — és így tovább.” A korra jellemző írásképi sajátosságok természetesen Zrínyire is érvényesek, ám a kardforgatáshoz szokott kéz „energikus, bár nem különösebben szép írása mégis összetéveszthetetlen bárkiével” — összegzi megállapításait a szerző. A zágrábi kézirat Zrínyi kezétől származó szövegeinek, bejegyzéseinek, émemdálásainak részletes számbavétele a majdani kritikai kiadás feladata lesz; Kovács Sándor Iván ebben az esetben nem vállalkozhatott egyébire, mint hogy rövid ízelítőt adjon a Syrena-kódex írásképi jellegzetességeiből.

A Syrena-kódex epigrammáinak irodalomtörténeti értéke is igen jelentős: epigramma-ciklusokat Zrínyi írt először magyarul; az *Idő és hírnév* gnómius epigrammái mellett a zágrábi kézirat heroikus epigrammái (*Attila*, *Buda*, illetve a költő kézírásában fennmaradt négy epigramma) nem csupán a költői fejlődés útját jelölik, hanem műfaj történeti szempontból is tanulságosak. Az eposz versformáját követő *Buda* és *Attila* c. epigrammák mindenképpen korábbiak, míg „az epigramma-zártságú Balassi-strófában írt négy epigramma már igényesebb kísérlet.” Zrínyi tehát ekkor már inkább érezte a magyar epigramma műfajához közelebb állónak a zárt struktúrájú Balassi-strófát, mint az epikus karakterű négyesrímmű tizenkettőt. Így igyekszik átalakítani az epikus hagyományt, s bár a lírában Balassi példája éppen úgy a szeme előtt lebegett, mint az olasz líra vagy az antik költészet egyéniségeinek egész sora, epigrammáinak újszerűsége mégis vitathatatlan. Szuverén módon kezeli ezt a kétezeréves műfajt, s teszi az egyéni és nemzeti sorskérdések egyidejű kifejezésére alkalmassá. Ezt a jellegzetességet mutatják a Syrena-kódex epigrammái, melyek egymással összefüggő két külön ciklust alkotnak (*Attila*, *Buda*, valamint a szigetvári hőskről írt négy heroikus epigramma).

Az epigrammák eredeti kéziratának a bécsi kiadással való összevetése számos eltérésre figyelmeztet, sőt a vizsgálatok eredményeinek tükrében a Négyesy-kiadás is több helyen korrekcióra szorul (pl. a Juranics írásmód esetében, mivel Zrínyi a *cs*-t mindenhol *ch*-val jelöli). Hasonlóképpen visszaállítandó néhány szó régies, Zrínyi nyelvjárását és a korabeli ejtési sajátságot jobban tükröző alakja (pl. *Mast*; *lölkünk*, *fatum*, *Helén*).

Nem kevésbé tanulságos probléma az epigrammák utóélete. Kazinczy 1817-es kiadásától számítható Zrínyi „újralfelfedezése”: a 19. sz. különösen a heroikus epigrammákból merített inspirációkat. Batsányi, Kazinczy, Kölcsey, Berzsenyi és Vörösmarty éppen úgy

Zrínyi által megkezdett műfaji hagyományok folytatójának tekinthetők, mint századunkban Babits, Kosztolányi, Juhász Gyula vagy Illyés Gyula, akik új fejezetet nyitottak a Zrínyi-recepció történetében.

A Zrínyi-filológia régi adósságaiból törleszt ez a reprezentatív, számos faksimilével illusztrált kötet, mely konkrét megállapításain, eredményein túlmenően jelzi a remélt kritikai kiadáshoz nélkülözhetetlen további kutatások irányát is. (Európa – Helikon, 1982.)

JÁNOS ISTVÁN

STAUD GÉZA: A MAGYARORSZÁGI JEZSUITA ISKOLAI SZÍNJÁTÉKOK FORRÁSAI I. 1561 – 1773.*

Egy jelentős művelődéstörténeti forrásfeltáró munkálat első eredményeként látott napvilágot Staud Géza kötete a hazai jezsuita iskolai színjátszás forrásairól. Bevezetésében számos elméleti és gyakorlati kérdést tisztáz. Elsőként arról a *műfaji kategorizálásról* kell szólnunk, mellyel a kérdés irodalomtörténeti, ill. színháztörténeti megközelítésének módszerei különbségeiről szól. Kifejti, hogy míg az irodalomtörténet a fennmaradt drámaszövegeket tartja elsőrendűen fontosnak s azokat az irodalmi filológia módszereivel vizsgálja, addig a színháztörténet az előadásból indul ki, mivel a közönség nem az írott szöveggel, hanem az előadással találkozik, „így a színháztudományban minden esztétikai és történeti vizsgálat alapja csak az előadás és a közönség kapcsolata lehet”. Ebből következően a színháztörténeti vizsgálódás minden színjáték-típusra kiterjed, — olyanokra is, melyek kívül esnek az irodalomtörténeti vizsgálódás körén. Így a színháztörténész számára az *előadás önálló, komplex jelenség*, melynek vizsgálatához oly komplex módszerre van szükség, mely a színjáték valamennyi komponensére (szöveg, az előadás körülményei, a közönség összetétele és magatartása stb.) kiterjed. Ez a módszer szabja meg a forrásfeltárás terén követendő eljárást is.

Az irodalomtörténeti és színháztörténeti kutatási módszer különböző voltát hangsúlyozva mégsem hagyhatja figyelmen kívül az irodalomtörténet eddigi színháztörténeti eredményeinek méltatását sem. Jelzi, hogy az irodalomtörténet ugyan eddig csupán írott (elsősorban magyar nyelvű) művekkel foglalkozott s csupán irodalomtörténeti (irodalomesztétikai) módszereket alkalmazott, azonban mégis jelentős eredményeket hozott a színháztörténet számára is. Bibliográfiai vo-

* *Fontes ludorum scenicorum in scholis S. J. Hungariae. Pars prima.* 504 l. (A magyarországi iskolai színjátékok forrásai és irodalma I. kötet.)

natkozásban többek között Mátray Gábor, Bayer József, Nagy Sándor és Takács József nevét említi. A szövegkiadás terén Bayer mellett Alszegehy Zsolt, Kardos Tibor, Dömötör Tekla, Varga Imre és Kilián István munkásságát értékeli. Az egyes iskoladramák eredetét és összefüggéseit elemző tanulmányok bibliográfiailag már feltárt hosszú sorát pedig egy jövőendő irodalomtörténeti szintézis alapfeltételeként jelöli meg.

Az eddigi eredmények ellenére is nyitott kérdésnek tekinti azt, hogy az egyes kollégiumokban mit, hol, mikor, kik és kinek, milyen nyelven játszottak, milyen darabok voltak műsoron milyen szcenikai megvalósításban. Mindezek ismeretére pedig feltétlenül szükség van, mivel az adott két évszázadon keresztül a hazai iskolai színjátszás volt *egyedüli formája* a színháznak és jelentős mértékben járult hozzá a hazai és magyar nyelvű hivatásos színjátszás formálódásához. Európa más országaiban (Franciaország, Itália, Ausztria, de még Lengyelország is) az iskolai színjátszás mellett ekkor már hivatásos *commedia dell'arte*-társulatok működtek. Magyarországra — az állandó háborús helyzet miatt ilyen társulatok nem mertek eljönni. Így a hazai iskolai színjátszás „társatlan megárammaradottsága” még inkább kiemeli annak művelődéstörténeti jelentőségét s indokolja azt az alapos feltárást, melyet a kötet (egy sorozat első darabjaként) elvégzett.

A színháztörténész által felállított igen magas mércének természetesen csak rendkívül mélyreható forrásfeltárással lehet eleget tenni. Ilyen (ill. ehhez hasonló) munkát eddig csupán Franciaországban, Ausztriában és Lengyelországban folyt, ill. van folyamatban, — Staud kötete azonban mélyebbre nyúl és földrajzilag is szélesebb terület átfogására törekszik. Forrásbázisa az elérhetőség határain belül teljesnek mondható. Legfontosabb forrásai az egyes kollégiumok szigorú előírások szerint vezetett „*historia domus*”-ai. Ezek meghatározott fejezeteiben az előadások jellegére, nyelvére, közönségére, szereplőire vonatkozó utalások, leírások olvashatók. Jelentős forrásbázis az éves rendi jelentések, a „*litterae annuae*” is, melyeket az egyes rendtartományok (esetünkben az osztrák tartomány) készítettek, s melyek nem csupán a római központi rendi levéltárba jutottak el, hanem (körözés útján) a rendtartomány valamennyi rendházába is. Így ezek tudomást szerezhettek a máshelyt tartott színielőadásokról is. Az említett forrásokat esetenként a naplószerű „*diarium*”-ok is kiegészítik.

Színháztörténeti szempontból elsőrendű forrásnak számítanak a nyomtatott programok és szövegkönyvek is. Ezek közlik a darab címét, az iskola patrónusának (néhol az előadás jelesebb vendégeinek) nevét, az előadás helyét és idejét és (sajnos, csupán ritkán) a szereplők nevét is. A kisszámban megmaradt libretto-jellegű szövegkönyvek, dráma-kéziratok, ill. a felosztalt rendházak könyvtárainak katalógusai szintén jelentős források.

A három kötetre tervezett kiadvány első kötete az alapítás évének sorrendjében tíz jezsuita kollégium (Nagyszombat, Kolozsvár, Gyulafehérvár, Nagyvárad, Vágsellye, Turóc, Homonna, Pozsony, Szepeskáptalan és Komárom) színelőadásainak anyagát tartalmazza, az egyes kollégiumokon belül az előadások időrendjében. A kollégium történetének rövid ismertetése és a legfontosabb források jelölése után kerül sor az egyes előadások ismertetésére. Az adatok: az előadás időpontja, a mű címe (témája), a darabot bemutató osztály megnevezése, ill. annak említése, ha az előadás nem latin nyelven folyt. Ezt követi az előadásra vonatkozó forrás teljes szövege, majd az esetenként megmaradt program, ill. kézirat címléírása, végül pedig a darabra vonatkozó korábbi szakirodalmi utalás.

Adott keretek között nem véljük szükségesnek az egyes adatok aprólékos vizsgálatát, a kisebb hiányok felderítését. Hangsúlyoznunk kell azonban a forrásanyag lehető teljességét s azt, hogy — ahol erre mód nyílt — plasztikus képet kapunk az előadás lefolyására vonatkozóan is. Így p.o. a Nagyszombatban 1649-ben tartott előadásokról Esterházy Pál személyes visszaemlékezéseit olvasva jól láthatjuk, hogy a kollégium akkori növendékei — később az ország vezető politikusai — milyen elmélyülten éltek át egy ilyen előadást, — melyet a források szerint sokszor kísért a közönség „applausus”-a.

Befejezésül a szerzői bevezetés egy fontos szempontjára kell a figyelmet felhívunk: ezek a latin, német, magyar, szlovák és román nyelven előadott szindarabok 16—17. századi művelődésünkben különleges jelentőségűek voltak, mivel „ebben a korban a nyelvi különbözőségek még nem jelentettek politikai jellegű nemzetiességi ellentétet”. Helyesen járt el tehát a szerző akkor, amikor a nem magyar nyelvű színjátszást is a korszak művelődésének egyenértékű, meghatározó tényezőjeként fogta fel.

Az első kötet láttán kíváncsian várjuk a folytatást a többi szerzetesrendek és más felekezetek vonatkozásában is. (MTA Könyvtára, Bp. 1984.)

TÓTH ANDRÁS

BETHLEN KATA ÖNÉLETÍRÁSA*

Meglehet, Bethlen Kata nem a legjobb emlékirója régi évszázadainknak, ma azonban az olvasók szélesebb táborában bizonyára a legolvasottabb. Az életmű „karcsúsága”, a férfi-kortársak latinizmusai-

* (A szöveget gondozta, az utószót és a jegyzeteket írta Bitskey István.)

val kevésbé megterhelt nyelve, a neki osztályrészül jutott zaklatott életút mellett elsősorban érzelmeinek magasfokú izzása, kínzó és önkínzó őszintesége, az évszázadokon átsütő hevülete az, ami ma is vonzza és megragadja a vele ismerkedőt. Indokolt és főleg időszerű volt, hogy a múltunk értékei iránt érdeklődő s egyre gyarapodó olvasóközönség népszerű formában kézhez kaphassa — ha folyton növekvő számú leveleit, egyéb irományait nem is — legalább önéletírását, önálló formában is megjelentetve az ugyancsak a Szépirodalmi Könyvkiadónál, ugyancsak Bitskey István gondozásában kiadott, *Magyar emlékirók. 16–18. század* (Bp. 1982. Magyar Remekírók) c. kötet Bethlen Katára vonatkozó részét. A mű legutóbbi kiadása, 1963 óta ismét felnőtt egy új, nemzeti hagyományaink értékei között önállóan tájékozódni kívánó nemzedék, s az önéletírás fontosságával, népszerűségével megérdemli a különálló kiadást.

Az új redakció annál is szükségesebb volt, minthogy a szaktudomány lényeges pontokon lépett túl a negyedszázaddal korábbi állapoton. A Markos András által fölfedezett, a mondat közepén megszakadt írásművet ugyanazon mondat közepén folytató töredékek az önéletírás határát 1751-ről 1754-re tolták ki; további kiegészítésük — az író halála évének közeledtével — egyre kevésbé remélhető, így a csonka szöveget most már egésznek kell tekintenünk. A föllelt kiegészítés a nyomtatott mű csonkaságának rejtélyét is föloldotta, s a kiadás körülményeire is új fényt vetett. Nemcsak azzal, hogy a kiadás helyét, idejét, nyomdászának kilétét újra meghatározta (Sárdi Sámuel, Szeben 1760.), hanem főleg azzal, hogy az autográf és a Bod Péter által lemásolt, sajtó alá rendezett szövegrészek viszonyát tisztázta. (Érdekes, hogy Markos András közleményének második, az ItK-ban nem közölt részéből [RefSz 1965. 330–341.] milyen kevés hasznosul kiadványainkban.) A különálló ívek, lapokra esetlegesen följegyezgetett műben ma kevesebb szerepet kell tulajdonítanunk az átgondolt, tudatos megkomponálásnak, többet a spontán önvallomásnak, s ma már bizonyítva látjuk, hogy a kicsiszolatlan, helyenként darabos írást Bod Péter (esetleg Málnási Lászlóval együtt) finomította műalkotássá, bár a beavatkozás mértékét meghatározó, tüzetes vizsgálatok még váratnak magukra.

Legfőképpen pedig megváltozott a Bethlen Katáról alkotott képünk a társadalmi háttér pontosabb megismerésével, a viszonyítás jobb lehetőségével. Bethlen Kata megítélését erősen befolyásolta a kor, amiben írói értékeit fölfedezték: a két világháború közötti időszak atmoszférája. A „nemzetietlennek” tekintett 18. században az „ősök vallásához” való ragaszkodás a nyelvi-nemzeti identitás megőrzésével látszott egyenlőnek, s a fenyegetettséggel szemben tanúsított hősie, végletes elzántság különleges értéket, „helyzeti energiát” kapott. Ma, amikor gazdagabb, több pontról megvilágított képünk kezd

kialakulni a 18. századról, Bethlen Kata szerepét is árnyaltabban látjuk. Az író-alkotó évtizedeiben, a század közepén a felekezetekben való gondolkodás már nem volt időszerű, s már nem fejezte ki a kor lényegét, fő problémáit. Ez az időszak, amikor a hit fokozatosan az egyes ember személyes ügyévé, magánügyggyé válik, éppen a felekezettől független, a mindennapi érintkezésben megnyilvánuló állampolgári erkölcs kialakulásának kora, s benne időszerű a polgári egymásmellettelés, a társadalomalkotás erkölcsi szabályainak fölismerése, tisztázása, a „mórestelenség”, az „incivilitásság” megszüntetése. A sokvallású, soknemzetiségű államban centrális kérdéssé, értékke válik a valódi tolerancia — amelyet Bethlen Kata nem ismer. Bethlen Kata számára a „tolerancia” a saját vallása számára kivívott türelem; maga türelmet mások másféle vallásával szemben nem gyakorol. Élete legnagyobb, vissza-visszatérő rettegése, hogy haldokló, magatehetetlen állapotában a katolikus vallás utolsó szentségét erővel adják föl neki — ő maga katolikus férjének nem törekszik megadni a katolikus vallás szerinti utolsó vigaszt. Világlátása egyéni életsorsával magyarázható, s kegyetlen következetességében tiszteletreméltó — a relativumok világában az abszolút —, de konzervatív és időszerűtlen; ez is okozza, hogy törvényszerűen marad magára a maga szigetén a más eszményeket követő, az ő szemében „külső dolgokkal törődő” világban.

A társadalmi fejlődés megrekedése, a nemesség perspektíva-vesztése, a társadalmi élet immobilitása szétzilálja a korábbi barokk emlékirások fejlődésvonalát. A történetírói és szépírói elemeket, anekdotákat és forró önvallomást korábban egységes koncepcióban ötvözni képes műfaj most elemeire hullik szét. A vallomások típus legművészeibb megtestesülése Bethlen Kata önéletírása, s ez egyúttal a fejlődési ág végpontja is. Kemény, Bethlen Miklós, Rákóczi önvallomásai mintegy „az Istennek az emberek előtt” tett gyónások voltak, ám a közösségi érvény, amit az emberek ítélete alá bocsátás szándéka kifejez, egyre szűkül; Bethlen Kata megnyilatkozásai (Markos András fölfedezése óta tudjuk igazán) már esetlegesek, s még egy lépéssel tovább a *vallomás* mint irodalmi műfaj önmagát szünteti meg bezárkózásában, még az időnkénti följegyzés kivetítő szándékát is elveszítve, ahogy Bethlen Kata zárkózott be ágyasházába Istennel való társalkodása idejére. Már Bethlen Kata világa is nagyon zárt világ, amelyben a történetek csak mint Isten sújtó vagy enyhítő kezének eszközei kaphatnak helyet. A történelem — és nyilván egyéni hajlandósága — megfosztotta őt a kollektivitás élményétől, és sokszor emlegetett kegyessége ennyiben gyökeresen eltér a pietisták első, még más történelmi körülmények között felnőtt nemzedékétől. A biblia példázata, a rábízott talentumot elásó szolga Petrőczy Kata számára a közösségért érzett felelősség igazolásául szolgált; Bethlen Kata szemében csupán az Isten mindenhatóságát példázza. Jótékonykodását nem a társadal-

mi felelősség, hanem saját kiválasztottságának igazolása vezérli; az identifikációs készség, a mások élményvilágával való azonosulás képessége hiányzik belőle. Sajátos szolipszizmus az övé, amiben minden esemény, tűz, árvíz, betörés és ismerősök halála azért van, hogy az ő lelkét próbára tegye, vagy megerősítse. Ebből a bezárkózó, csak az Isten számára megnyilatkozó önvallomásból nem visz tovább irodalmi út, a fejlődés folytonosságát az emlékirás egyéb, kisebb művészi igényű, de a megváltozott körülményekhez jobban alkalmazkodó ágai biztosítják.

Az *Önéletírás* új kiadása törleszt valamit abból az adósságból, amely irodalomtörténetírásunkat és könyvkiadásunkat Bethlen Katával szemben még mindig terheli. De nem pótolja, nem pótolhatja azt a nagyon hiányzó, az új eredményeket hasznosító kiadást, amely tartalmazná a részletes tárgyi, személyi-földrajzi jegyzetekkel ellátott önéletírást (a jegyzetek száma Sükösd Mihály kiadásához képest alig nőtt, s egy népszerűsítő kiadvány közönségének eligazítására aligha elegendő), s emellett Bethlen Kata szép számmal előkerült egyéb iratait is. Sok levele vált hozzáférhetővé az 1922-es „levél-őskiadás” óta. Már a meglevő levelek alapján is érzékelhető Bethlen Kata egyénisége két oldalának, a kegyes vallomástevőnek és a gyakorlatias gondolkodású gazdasszonynak kettőssége, s ezek alapján világlik ki, hogy egyoldalú a köztudatban az *árva Bethlen Katáról* alkotott kép. Az „árva”, a „gyámoltalan” csak szerep volt a számára, fikció, amelyet önmagáról kialakítani kívánt, inkább taktika, semmint céltudatos, kemény egyéniségének valódi jellemzője. Mennyivel plasztikusabban, sokszínűbben rajzolódhatna ki az alakja, ha az eddigi féltucat címzett helyett az egész rokonság viszonylataiban foglalhatna helyet, ellentmondó érdekek és bonyolult emberi kapcsolatok között!

A kis kötet csökkentette, de teljesen nem küszöbölte ki a korábbi szövegközlés hiányosságait, például a rövidítések föloldatlanságát, a szövegátírás következetlenségeit (páreáltat, rezolúció, promóció; de causa, adessor, sőt sentencia). Zökkenőt okoz a Markos közölte, más átírási elveket követő szövegrész is például az így keletkezett következetlenségekkel (ekklézsia — Ekklésia), a fölös számú szókezdő nagybetűvel (Mennyei Társaság, Boldogult Seregek stb.) és a fonetikus helyesírási elv beszüremelésével (egésség, láttya, állapottya). Népszerűsítő kiadvány lévén nagyon hiányzik belőle az idegen szavak és kifejezések magyarázata.

¹ Bitskey István utószava (a *Magyar emlékirók* kísérő tanulmányában írottakat is hasznosítva) jól oldja meg az ismeretterjesztés és népszerűsítés feladatát, és rövidségében is képes műfajtörténeti áttekintést és irodalmi értékelést adni, összefoglalni Bethlen Kata életének legfontosabb eseményeit és írásművének fő jellemzőit, fölillantani egyéniségének összetettségét. Reméljük, sikerülni fog a boldogtalan felesé-

gen sajnálkozó vagy a szörnyeteg anyát kárhuzató, felszínes ítélkezők helyett értő olvasókat szereznie a régi magyar próza élvezőinek táborába. (Szépirodalmi, 1984).

S. SÁRDI MARGIT

MAGYAR KÖLTŐK (18. SZÁZAD)

Faludi Ferenctől Berzsenyi Dánielig ível a magyar költészetnek az a fejlődési vonala, amelyet a Magyar Remekírók sorozatának Mezei Márta által válogatott és sajtó alá rendezett kötete átfogott. Az antológia címe a 18. század költői termésének áttekintését ígéri, valójában azonban szinte minden darabja a század második felében keletkezett, sőt egyes művek már a 19. század elejére datálódnak. Érdekes, hogy egyetlen költője sincs a kötetnek, aki még a korábbi, a 17. században született volna, de ez természetesen nem zárja ki azt, hogy egyes művek mégis e korábbi évszázad szellemét tükrözzék. Végeredményben csak helyeselhető, hogy a felvilágosodás korának poézise — amely szerves egészet alkot — egy kötetbe került, s nem a merev kronológiai határok, hanem a tartalom döntött az egyébként már régóta igényelt kötet arculatának kialakításában.

A Mezei Márta által összegyűjtött versanyag láttán még szembeötlőbb az a különbség, amely a 18. század első és második felének költészete között fennállott. Irodalomtörténetírásunkban már több esetben folyt vita az 1772-es korszakhatárról, arról, hogy ez az év megfelelő cezúrának tekinthető-e a kései barokk, illetve a felvilágosodás kezdete között, szükséges-e, valós jelenségeket takar-e a század irodalmának — és művelődésének — ez a periodizációja. Éppen Mezei Márta írt külön tanulmányt erről (*Irodalom és felvilágosodás*, Bp. 1974. 143–175.), ő jutott igen körültekintő vizsgálódás után arra az álláspontra, hogy 1772 helyesen maradt meg korszakhatárként, „nemcsak az évszázados hagyomány folytatásaként, hanem a legmodernebb eredmények, a marxista kutatási módszer alapján is”.

Természetes, hogy egyetlen korszakhatárt sem értelmezhetünk mereven, a fejlődés sohasem egyenes vonalú, hanem kitérőkkel, visszalépésekkel, buktatókkal tarkított, üteme sem egyenletes. A korabeli magyar poézis fejlődési tendenciája mégis eléggé világosan felismerhető: a század első felének jobbára kéziratossá váló költészete még egyértelműen a korábbi évszázadhoz csatlakozik, majd az eleinte csak bátortalanul, később egyre erősebben előtérbe nyomuló személyes líraiság, egyéni hangvétel kiteljesedése hozza meg a század utolsó harmadára a korszerű költészetet. Mint Mezei Márta egy korábbi tanulmányában írta: „Személytelenség, időtlenség, kevésbé lírai mű-

fajok, laza szerkezet, objektíváló, leíró módszer, képek, díszítés jelentéktelensége — csupa oly vonás, melyek egy nem lírikus jellegű költészet sajátosságai. S mégis ezekben a kezdeményekben kell keresnünk kibontakozó líránk alapjait, Csokonai költészetének előzményeit” (*Mesterség és alkotás*. Bp. 1972. 48.).

A most közreadott antológiának nagy érdeme, hogy ezt a folyamatot szinte kitapinthatóan illusztrálja, versszövegek révén hozza közel az olvasóhoz a korábban csak szaktanulmányokban kifejtett korszerű fejlődésképet. Faludi költészete még a rokokóban, a római Árkádialkör poézisében gyökerezik, de vitathatatlan költői tehetsége, korszerű, világi témák iránti fogékonysága, népies-archaikus képkincse egyaránt alkalmassá tette őt arra, hogy a legjelentősebb Csokonai-előfutárok egyikévé váljon. Még akkor is így van ez, ha ketjük költészetét valóban éles határvonalak választják el, eszmeviláguk végeredményben gyökeresen eltérő. Vele és Amadé Lászlóval kezdődik az antológia, amelyet folyamatosan olvasva, egyre-másra tűnnek elő azok az elemek, amelyek a felvilágosodás jegyében született, modern költői szintézist, Csokonai munkásságát előlegezik. Szőnyi Benjámint, Fekete János, Teleki József és Bessenyei György ennek a világiasodó eszmélkedésnek egyes állomásai, noha még bennük is inkább a didaktikus szándék, mint a személyes kitárulkozás, az egyéniség feltárása dominál. Orczy Lőrinc és írói köre (Bartsai, Ányos Pál) jelent egy újabb lépcsőfokot e téren, noha még ők sem lépték át azt a küszöböt, amelyen túl már az aufklärismus túlsúlyba jutásáról beszélhetnénk, az új elemek alapvetően rendi gondolkodásmódjukon belül jelentkeztek egyelőre.

A kötetnek — miként a korszaknak is — egyik érdekes alakja Ráday Gedeon, akinek mecénási tevékenysége ösztönzően hatott Kazinczy Ferencre, Dayka Gáborra, Földi Jánosra is. Poétai tehetségben azonban messze elmaradt mind tőlük, mind pedig a klasszikus triásztól, Baróti Szabó Dávidtól, Rájnisi Józseftől és Révai Miklóstól, akiknek költészete méltán kapott megkülönböztetett helyet, jelentős terjedelmet az antológiában. Az már viszont elgondolkodtató, hogy a század messze kimagasló költőjét, Csokonait érdemes volt-e mindössze 14 versével a kötetben szerepeltetni, ugyanis így az arányok — Révai például 25 verssel van jelen — megtevesztőek. Az utolsó utal ugyan arra, hogy Csokonai művei csak jelzésszerűen kaptak helyet, mivel az ilyenfajta körképből kihagyhatatlanok, s ez kétségkívül figyelembe veendő érv. Vele szemben viszont az említhető, hogy Debrecen költőóriása a Magyar Remekírók sorozatának külön, teljes kötetében kapott helyet, így az innen történő kimaradása kellő magyarázatot kaphatott volna. Ez persze már sorozatszerkesztői felfogás kérdése, s korántsem csak ennek a kötetnek a problémája az itt-ott tapasztalható átfedések megszüntetésének módja.

A kötetben ötvenhat ismert nevű költő szerepel, valamennyiök felsorolására természetesen ehelyütt nem vállalkozhatunk. Hozzájuk csatlakozik még a név szerint nem ismert poéták kéziratos költészete, valamint a debreceni diákirodalom, amelynek legjobb darabjaiból — legalábbis nézetünk szerint — bőkezűbben is érdemes lett volna válogatni. Olyan sajátos bájú versekre gondolunk többek között, mint *A színek felett való vetélkedés* (Bán—Julow: *Debrecen diákirodalma a felvilágosodás korában* Bp. 1964. 203—210).

Összességében véve végül is megállapítható, hogy ez a költői szöveggyűjtemény rendkívül gazdag anyagból készült, szerencsés, hiányt pótló válogatás; arányai ugyan helyenként másként is alakíthatók lettek volna, amit azonban a kötet közreadott, az mindenképp nyeresége a korszak iránt érdeklődő olvasóknak és szakembereknek egyaránt. Nem csekélység, hogy azt mondhatjuk: a kötet méltó reprezentánsa a magyar költészet egyik leggazdagabb, legsokszínűbb korszakának, egy olyan poétai vonulatnak, amelynek csúcán Csokonai áll. (Szépirodalmi, 1983.)

BITSKEY ISTVÁN

VÁRDY HUSZÁR ÁGNES: KARL BECK ÉLETE ÉS KÖLTŐI PÁLYÁJA

Az utóbbi időben ismét feltámadt az érdeklődés a Vormärz magyar vonatkozásokban gazdag német nyelvű (ausztriai, csehországi, magyar- és németországi) irodalma iránt. Turóczi Trostler József Lenau-monográfiája és Mádl Antal *Politische Dichtung in Österreich 1830—1848*. c. könyve jelezte az érdeklődés kezdetét, amelyet résztanulmányok egész sora követett, Martinkó András, T. Erdélyi Ilona, Sziklay László, Kiss József és mások tollából. A magyarországi német sajtó kutatásáról is jelent meg tervtanulmány, Johann Nepomuk Vogl is több dolgozatnak lett címszereplője. Ebbe a vállalkozássorozatba kapcsolódott be Várdy Huszár Ágnes, aki „Karl Beckből” doktorált Budapesten 1970-ben s lényegében e disszertációt rendezte sajtó alá, és adta ki most könyvformában.

Előjáróban hasznosnak minősítjük a kis kötetet, mint amely alaposan tájékoztat egy jellegzetes költő pályájáról. Ez a jellegzetes költői pálya a Vormärz korszakában különféle kapcsolódási pontokat talált a legnagyobb költőkkel, egyéniségekkel, felhívta magára a költőnél sokkal fontosabb egyéniségek figyelmét, és—számunkra ez is fontos—formálta a Magyarországról alakulóban levő német és osztrák képet. Ez a kép rokonszenvről árulkodik, és jókora félreismerésekről; lelkesedésről, ám legfeljebb közepes és hamar kifulladás tehetségekről.

Ismeretekről, ám egzotikumkeresésről. S ami talán még érdekesebb: ez a jellegzetes költői pálya éppen azért és attól törik meg, ami a 20. században majd írói pályákat arra készítet, hogy rendkívüli módon fontos felismeréseket mondjanak ki, fogalmazzanak regénnyé, verssé, drámává: ti. az identitáshiány, a sehová nem tartozás előbb megjárt-szott, majd megtapasztalt érzése, „tudata” az, ami kedvét szegi a forradalmi lendületnek, lapos részvétté csitítja a lázadó hevet, megalkuvásra az elszántságot. Beck: magyarországi német zsidó költő egy olyan korszakban, amelyben a magyarországi némettség az asszimiláció vagy a német nemzeti eszme választójára látszik kerülni, a zsidó-emancipáció harcosainak igyekezete ellenére még sok előítélet, babona, félreértés, rosszindulat veszi körül a zsidóságot, amelynek éppen a magyarországi városi némettség az egyik ellenfele, konkurrenciát látva a zsidó kereskedőkben, vállalkozókban. Ugyanakkor, német költőként ott van Heine példája vagy Lenaué, akikkel szemben nehéz tehetséggel bírni a versenyt, a másodvonal Anastasius Grüntől Meissnerig, Hartmanntól a páratlan népszerűséget a magáénak mondható J. N. Voglig szintén leküzdhetetlen konkurrenciát jelent. Beck magyarországi volt Németországban, német nyelvű Magyarországon, zsidó a magyarországi németek között: ennyi „idegenségből” majd a 20. században Kafka vagy Werfel fog irodalmat kicsiholni. De akkor már az európai gondolkodás túl lesz Kierkegaard-on, Schopenhaueren Nietzsche-n, a cionizmus kezdeti stádiumán, benne az első világháborúban, az „izmusok”-ban, egyszóval nem a biedermeier jelentette a kihívást, nem a Szent Szövetség lélekgyilkos szisztémája a bírálандó hatalmat. A biedermeier vonzotta és taszította a költőket, a polgári (kispolgári) életforma elől legfeljebb a zsurnaliszta bohémvilágába menekülhetett a költő. Sem nemzeti mozgalom, amivel azonosulhatott, sem eszme, amelyet a magáénak mondhatott, nem vonzotta. Pontosabban szólva: sem a német egységmozgalom, sem a magyar nemzeti eszme nem jelentett számára oly vonzerőt, amely Beck költészetét a magasba emelhette volna.

Jellegzetes ez a költői pálya, éppen ezért érdemes a tüzetesebb elemzésre. A témaválasztást joggal dicsérhetjük, a feldolgozás módjával azonban nem vagyunk teljes mértékben elégedettek. S ennek okát abban jelölhetjük meg, hogy éppen a följebb említett problematika érvényesítése hiányzik a kismonográfiában. Kevesebb ún. verselemzéssel és több kortársakkal történő egybevetéssel talán plasztikusabb lenne a Beckről rajzolt kép. Beck ugyanis — ma már — nem önmagában érdekes, hanem típusként, a magyarországi németiségből kiszakadt költőként. Aki *jelenségként* fontosabb, mint alkotóként. Akinek élete számos más életet is megvilágíthat. Tehát nem az egyes versek érdekesek, mégcsak nem is az egyes kötetek, hanem az a típusú költészet, amelyet Beck (és sok mindenki más) képviselt, az a fajta nosztal-

gia, képzelgés, amely Becket (és például Voglt) elfogta, ha Magyarországra gondolt; az a pótcselekvésnek minősíthető rajongás a magyar „környezet” iránt, amely olykor még Lenaunál is zavarólag hat; az az általánosabb kelet-európai érdeklődés, amely nemcsak Becket, hanem Voglt és Lenaut is jellemezte. Igazságtalanok lennénk, ha mindezt Várdy Huszár Ágnes kismonográfiáján kérnénk számon, hiszen a magyarországi német sajtó feldolgozása még nem történt meg a kívánatos mértékben, bár az elvégzett előtanulmányokról kár volt lemondani. S ugyancsak e sajtónak tágabb, „birodalmi” összefüggéseit sem tisztázta a kutatás, pedig milyen jó volna tudni, hogy pontosan miben különbözött a cseh- és a magyarországi német sajtó egymástól. Még a kismonográfiából sem tetszik ki feketén-fehéren, hogy milyen mértékű volt Beck részvétele a Der Ungar c. lap szerkesztésében, mennyire határozta meg, illetve meghatározta-e a lap arculatát.

A nyolc fejezetből álló kötet, amelyet bevezetés és műjegyzék keretez, Beck életpályáján vezet végig, időrendi sorrendben adva a kötetek elemzését (részletes ismertetésre kerül sor), majd összefoglalólag két fejezetben Beck magyarsághoz fűződő viszonyát, „magyarságát”, utolsó éveinek „kettős kötődés”-ét kapjuk. A leginkább kielégítetlenül a korrajz hagy, minthogy nagyon kevésbé támaszkodik a biedermeier egyre bővülő nemzetközi szakirodalmára (Vö.: *Begriffsbestimmung des literarischen Biedermeier*. Darmstadt, 1974.). Ugyanis Beck költői tónusát, verseinek hangvételét — érzésünk szerint — a biedermeier-költőkével lehet a leginkább rokonítani. A mára erősen megfakult Beck-versek kortünetként tartandók számon, majdnem „szociológiai” jelenségeként, ezért lett volna szükséges az esetleges egybevetés más, hasonló jellegű költővel. Még magyarsághétképet is szívesen láttuk volna pl. a J. N. Vogléval összehasonlítva, vagy a Würtembergi Sándoréhoz mérve. Ekkor tetszhetett volna ki, mennyire önálló Beck magyarságképzete, vagy pedig mennyire illeszkedik be egy konvencióba, amelynek végső formálásán talán az ő magyartárgyú művei is munkálkodtak.

Az anyag feldolgozatlansága miatt nem szemrehányásképpen, pusztán kutatási tapasztalatképpen mondjuk el, hogy Mailáth János, Mednyánszky Alajos és Gaál György nem „csak” németül írt (21.), Gaál éppenséggel magyar íróként debütált, Mailáth később, a 40-es években harcos magyar újságíró lett. A két- és háromnyelvűség problémája az, ami megkülönbözteti a felsorolt három szerzőt Beckettől, továbbá az, ahogyan Hormayr birodalmi patriotizmusához viszonyultak. Az 1810-es években még mondhatott valamit ez a birodalmi patriotizmus a pályájukat kezdő íróknak, Mailáth még az 1820-as években is talán ennek szemléletében adta közre magyar tárgyú műveit. Mikor Beck belépett az irodalomba, már ez a fajta birodalmi patriotizmus is kiüresedett, tartalmát veszített ideaként lebegett bizonyos osztrák körökben, Magyar- és Csehországban — a német nyelv-

ven alkotók között — teljesen kiszorította a „hungarus-patriotizmus” és a „Böhmisch-deutscher Landespatriotismus”. Más kérdés, hogy ezeknek létjogosultságát a magyar és a cseh nemzeti mozgalom nem ismerte el, türelmetlenül kért rajtuk számon oly hazafiságot, amely nem ismert a nyelvkérdésben kiegyezést.

Nem hiszem, hogy Petőfinek fájt volna, hogy Pyrker és Mailáth nem magyarul írt (134.). Petőfi gondolkodásában nem volt helye a kétnyelvű, vagy különösen nem a Magyarországon élő német nyelvű írónak; s azt sem érezzük helyesnek, ha valaki azt állítja, miszerint Széchenyi István, Eötvös József vagy Pulszky Ferenc „eredetileg nem magyar nyelven működött” (112.) Ismét a többnyelvűség problémájába ütközünk, s ennek differenciáltabb felfogása vezet el a célhoz. A gyermekkori németnyelvűség nem jelenti a nem anyanyelvű működés kezdetét, még a nem magyarul vezetett Széchenyi-naplók vagy szülőknél küldött levelek sem vonhatók a „működés” körébe. Jó darabig a német volt Magyarországon a „Bildungssprache”, a váltás a 19. században történt. Még Jókai is volt német nyelvtanulás céljából cseregyermek, ahogy a Felvidékről több gyermek jött pl. az Alföldre magyar szót tanulni. Óvatosan kell tehát mérlegelnünk mind a kétnyelvűség, mind pedig a nem magyar nyelven „működő” magyarországi szerzők kérdését. Nem hiszem, hogy Eötvös József stílusában több germanizmust (17.) lehetne találni, mint a korszak bármely más írójában, azt meg különösképpen helytelenül kiélezett és igazságtalan megfogalmazásnak érezzük, hogy: Eötvös József „szépírói stílusán mindvégig maradt egy bizonyos német idegenség.” (Uo.)

A magyarországi némettség kulturális törekvéseit is némiképpen elrajzolja a kismonográfia. Való igaz, hogy e némettség a német nyelvű kultúra terjesztéséhez hozzájárult, bár nem tudom, hogy mit értek azon, miszerint „a középkori magyar királyok székhelyén(!)” . . . „német kultúrintézetek (?) terjesztették a német nyelvet és irodalmat”. Mikor? Nevezne meg a szerzőnk akár csak egy „német kultúrintézetet”; nyilván nem a pesti és budai német nyelvű színjátszásra gondolt, hiszen azt külön említi, nem a német lapokra, ezek is kapnak egy félmondatot. Talán a magyarországi németektől tervezett tudós társaságokra, amelyeknek olykor csak a tervezete német nyelvű? Ezzel szemben érdemes lett volna belelapozni a pest-budai német nyelvű sajtóba, pl. Schedius Lajos Zeitschrift von und für Ungernjéba vagy a Pannóniába, az Irisbe, hány magyar költő mennyi műve került német fordításban az olvasó elé, hány ismertetés mutatja be a magyar irodalom újabb fejleményeit Csokonaitól Kazinczyig, Kisfaludy Károlytól Vitkovics Mihályig, Vörösmartyig. Talán jó lett volna fellapozni levelezéseket is, mennyire szándékában állt a magyarországi némettség egy részének (többségének!) a *közvetítés*: nemcsak német szellemi javakat hoztak magyar földre, hanem magyar szellemi javakat is prezentáltak

a német nyelvű közönség számára. Pl. Schedius Lajos és a jeles történész, Engel János Keresztély jénai, Rummy Károly György számtalan (weimari, hildesheimi, gothai, göttingai stb.) folyóiratban, lapban mutatta be a magyar irodalmat, művelődést. Még Mednyánszky Alajos tevékenységét sem sorolnám mindenestül be a Hormayr-típusú birodalmi patriotizmusba. (Vö. e kérdésekről, tőlem: *Über die Kultur des deutschen Bürgertums von Pesth-Ofen am Anfang des XIX. Jahrhunderts*. Arbeiten zur deutschen Philologie, Debrecen 1975. 95–110.; *A magyarországi német nyelvű sajtó kutatásának kérdései*. Magyar Könyvszemle, 1983. 89–101.) S egy apró elírás: Hormayr Archívja nem volt kifejezetten irodalmi lap (82.), megjelentek ott történeti, nyelvészeti, néprajzi értekezések, viszont ehhez képest viszonylag kevés a szép-irodalmi szemelvény. A Taschenbuch für vaterländische Geschichte kötetekben — ellenben — megváltozik az arány, itt még a történelmi értekezések is szépirodalmi jellegűek.

A 81. lapon zavaró sajtóhiba: Hormayr évszámai nem 1705–1779, hanem: 1781 (1782?)–1848. S ha már a kisebb elírásoknál tartunk, hadd jegyezzük meg, hogy az osztrák és német költők lengyel tárgyú műveiről Csapláros István alapos tanulmányt közölt, és ebből is, máshonnan is tudható: a lengyel szabadságmozgalmat nem lehet „kisebbségi”-nek (71.) minősíteni (Vö.: Der Widerhall der Polenbegeisterung österreichischer und deutscher Dichter in der ungarischen Literatur im Zeitalter der Romantik, Germanica Wratislaviensia 34, 1978. 163–178.). Továbbá: Beck egyik cikkét Turóczi Trostler József nem fordította magyarra (21.), mivel a kiváló germanista tanulmánya német nyelven jelent meg, és ezt a német nyelvű tanulmányt tolmácsolta Berczik Árpád és Komor Ilona magyarul. Igaz, a Magyar irodalom—világirodalom II. k. 541–542. lapján is találhatók magyar idézetek Beck írásából, de éppen nem azok, amelyeket a szerzőnk könyve 21. lapján említ. Az „irányköltészet” problémájában aligha lehet a „Hóman—Szekfű” az eligazító (35.); egyfelől a magyar irányköltészet 1840-es évekbeli vitájának van magyar szakirodalma, másfelől talán Heine *Irányköltészet* c. verse vagy *Atta Troll* c. komikus eposza is hitelesebb útmutató lehetett volna. Nyert volna a szerzőnk, ha Beck *Die Eisenbahn* c. költeménye mellé idézte volna (47.) Petőfi Sándor *Vasúton* c. költeményét, vagy pedig hivatkozott volna arra, hogy a népeket összekötő kereskedelmi vonalakról már Novalis és Goethe is írt megfontolandó sorokat. Kissé leegyszerűsítés Heinében a „Weltschmerz” nagy német költőjét látni (63.); valamint ha már megnevezi, ne Stanisław Poniatowskiként, hanem Stanisław August Poniatowskiként emlegesse a lengyel királyt (73.)

Nemigen tudunk mit kezdeni olyan jellemzéssel, mint: „Beck a külvárosok nyomorúságos életét rajzolja meg naturalizmusba csapó realitással és részletességgel” (124.). A naturalizmust hagyjuk meg

annak, ami: a 19. század második fele egyik irodalmi-művészeti stílusának. Tévedés, hogy Kazinczy Ferenc Pyrker *eposzait* fordította volna magyarra (21.); Szent hajdan gyöngyei címmel, 1830-ban csupán a Perlen der heiligen Vorzeitot ültette át. Vitánk van a romantika minősítésében is a szerzőnővel, aki ezt írja: „A romantika mint stílusirányzat először a német, angol, majd a francia irodalomban lépett fel a 18. század vége felé . . .” (9.). Legyünk pontosak: ismerjük a német korai romantika első folyóiratának megjelenési dátumát (1798–1800.), ismerjük az angol tavi iskola jelentkezésének időpontját (*Lirai balladák*, 1798.), s ha Chateaubriand-t — vitatható módon — mindenestől a romantikához számítjuk, az *Essai sur les révolutions* 1797-es keletkezésű. Azt továbbra sem hiszem, hogy a „német nemzeti széttagoltság és a velejáró helyi despotizmus a német romantikusokat is a nemzeti egység, politikai függetlenség és társadalmi haladás irányába terelte; mozgalmuk a magyar romantikával közeli rokonságban van, a két romantika tartalmát tekintve sok párhuzamot mutat fel” (9.). Jó lett volna először is tisztázni, hogy a német romantikának fázisai, csoportjai voltak (jénai, heidelbergi), hogy Novaliséknak nincs sem időbeli, sem eszmei megfelelője a magyar romantikában, amelynek kezdeteit a kutatás az 1810-es évek közepére teszi. Emellett a német egységtörekvések és a magyar reformellenzék törekvései között sem igen mutatható ki meggyőzően túl sok párhuzam; Uhland ugyan pl. Garay János számára sok tekintetben utánzandó mintakép (balladaforma!), de a német romantika még a 30-as években is másfelé tart, mint pl. a mégis csak Vörösmarty által „fémjelzett” magyar romantika. A Kazinczy Gábor vezette „Ifjú Magyarország” viszonylag kevés eredményt mutathatott föl, Petőfi majd egészen új minőséget fog képviselni.

A 10. lapon olvashatjuk: „Beck — a szintén magyarországi születésű Lenau mellett — a korabeli magyar életforma és szellemiség leghatásosabb európai hirdetője volt”. Ennek a fejezetzáró megállapításnak maga a szerzőnő adja cáfolatát könyvének további részeivel, amelyekben helyesen mutat rá arra, hogy Beck rablóromantikája, egzotikumkeresése a magyarságról alkotott *tévképzeteknek* is „hatásos európai hirdetője volt”.

Ismertetésünk a kismonográfiának inkább — sajnos, valóban létező — negatívumaira mutatott rá, és nem értékelte eléggé hangsúlyosan az anyaggyűjtést, az alapos korismeretet, az előadás egyenműségét és kiegyensúlyozottságát. Inkább azt emeltük ki, hogy milyen lehetőségek elmulasztása tette hiányossá ezt a könyvet; s egyben a további kutatás számára adtunk néhány — talán használható — szempontot. Hogy Várdy Huszár Ágnes hasznos munkát végzett, ezt ismételtlen leírjuk, már csak a bírálat megfelelő egyensúlya kedvéért. Amiért elmarasztaltuk: az legalább olyan mértékben róható föl a kutatásnak, amely nem szentel elég időt és energiát a magyarországi németiség

költőinek, lapjainak, mozgalmainak. Beck megnyugtató értékelése is csak komparatistikai módszerrel történhet: mit sikerült neki és Hartmann-nak vagy Herloßsohnnak teljesíteni a vállalt feladatokból; mennyire sikerült neki és pl. a csehországi német poétáknak egy határhelyzetet költőileg megértetni a németül olvasó közönséggel. Vagy: mit jelentett az ő közvetítő munkája és — mondjuk — Siegfried Kapperé.

Várdy Huszár Ágnes kevésbé művelt területen keresett új ösvényt, szorgalmas feltáró munkájáért elismerés jár. Könyvével hozzájárul a magyarországi némettség „természettörzsa”-nak ismeretéhez, és ez sem csekély érdem. Tőle is várjuk a mélyebben szántó, tágabb körképet fölfestő, összehasonlító elemzéseket, nem kevésbé a *filológiai* jellegű közléseket. Ezek nélkül ugyanis még a költői pályák megrajzolása sem történhet meg. Ami hiány, hiba adódik ebben a kismonográfiában, az szintén ide vezethető vissza. (Akadémiai Kiadó, 1984.)

FRIED ISTVÁN

IRODALMI ÉS NÉPI LÍRÁNK TERMÉSZETKÖZELSÉGE

HERMAN OTTÓ:

ARANY, TOMPA, PETŐFI ÉS A NÉPKÖLTÉS MADÁRVILÁGA

Herman Ottó (1835—1914) nem tartozik az elfeledett tudósok közé: a természettudományok, a néprajz és a politika kutatói is szinte nemzedékenként (1920, 1955, 1971) összefoglalják gazdag, változatos és színes életét; műveiből szemelvények és válogatások jelennek meg, így ismertetendő kötetünkkel egyidejűleg *A pokol cséplője* címmel adott ki gyűjtőnaplójából, hírlapi cikkeiből és leveleiből egy válogatást a Magvető Könyvkiadó, Erdődy Gábor gondozásában.

E lankadatlan és folyamatos érdeklődés egyáltalán nem véletlen: Herman Ottó olyan autodidakta polihisztor volt, aki több tudományágban is iskolát alapított, nemzedéket nevelt, és közéleti szereplésével példát is mutatott. Nyomtatásban közzétett műveinek száma ezen is jóval felül van, szerteágazó érdeklődése minden lehetséges műfajban megnyilatkozott. Szinte hihetetlen, hogy kéziratos hagyatékában

* Válogatta, sajtó alá rendezte Schelken Pálma. Az utószót Kósa László írta. A kötetet tervezte és az illusztrációkat készítette Kakasy Éva.

éppen fél évszázadig lappangott e teljesen ismeretlen, mostanáig kiadatlan kézírata: az irodalom és a népköltés madárvilága.

A századforduló után Sebestyén Gyula néprajzi kutató vállalta a különféle néprajzi közlemények gondozását, így kerülhetett hozzá Herman Ottó szóban forgó kézírata is. Időközben Sebestyén sértődötten visszavonult, a nála levő mintegy fél mázsányi kéziratot mindenki elől elzárva tartotta. Jóval halála után jutottunk csak hozzá, de ezek közt már nem volt Herman kézírata, véletlenül a fiú: Sebestyén László birtokába került, aki a családi iratok között *véletlenül* ezt is felhozta Pestre. Ismét elég hosszú idő telt el, amikor Schelken Pálma a kézíratra rábukkant, azonnal (már 1965-ben) hírt is adott róla, de majdnem két évtizednek kellett eltelnie, mire végre meg is jelenhetett. A kéziratot Schelken Pálma szerkesztette, csak a legszükségesebb javításokat és kiegészítéseket végezte el, így megmaradt a mű frissessége, de egyúttal kissé nyers, átfedések szerkezete is. Kósa László írt hozzá rövid tájékoztató utószót, melyben kijelöli Herman Ottó helyét a korabeli tudományosságban, ill. e kéziratát művei egészén belül. A fontosabb madarakat Kakasy Éva szép, hagyományos stílusú rajzai mutatják be.

Herman Ottó két tévtizednél is tovább dolgozott e madarokról szóló kéziratán, aligha tudta azonban végleges formában befejezni, a kissé széteső szerkezet mindenestre erre vall: a bevezető után felsorolja költőink madarait, majd madártani szempontból újólag elemzés alá veszi ugyanezeket, s végül összegezi is. Hasonlót tervezhetett a népköltés madaraival is, ám ez a rész kissé rövidebbre sikerült. Mind a költőknél, mind pedig a népnél utal a *másik* nagy lírai tartományra is. Végül különféle jegyzékek (madárnevek, közmondások és találósok madarai stb.) zárják a sort.

Herman Ottó kora tudósa volt, aki szorgosan bábáskodott új tudományágak megszületésénél, meglehetősen ismerte az irodalmat és más művészeteket is. E *köztes* témáját olyan tudós szemszögéből írta meg, aki lelkesedett 19. századi lírikusainkért és ismerte a korabeli népeletet; kissé mindkettőt idealizálta is. A 12. old.-on pl. így ír: „... a magyar költészet korszakot alkotó, megingathatatlan háromsága: Arany, Tompa, Petőfi.”

Herman szerint népünk és lírikusaink egyaránt természetközeliak, a népköltészetben „... a madár felfogása kongruens a három költő felfogásával, ami természetes is, mert hiszen a költők a népszellem alapjára helyezkedtek”, írja (88.). E közismert és a korban sokak által elfogadott gondolatot másutt tovább fejtegeti: „... a költőben nemcsak saját egyénisége, saját szelleme, hanem a nemzeti is megnyilatkozik, innen származik hatásának mélysége és tartóssága.” (33.).

Herman Ottó választása nem véletlenül esett a madarakra: könyvei és kisebb közlései jelentek meg e fajról, helyesen ismerte fel azt is, hogy bizonyos emberközeli fajtaik mind a népi, mind pedig az irodal-

mi lírában központi helyet foglalnak el. Röviden utal rá, hogy más népek költészetében és irodalmában ez nem feltétlenül van így, de példái gyérek és kevéssé meggyőzők. Az újabb stílusvizsgálatok azonban igazolták felismerését: a finn, a keleti szláv népköltészetben pl. erdei és mezei állatok, de a háziak is legalább olyan hangsúlyos szerepet kapnak, mint a madarak. A magyar népi lírában azonban „egyeduralkodók”, nálunk csak a mesék, mondák, továbbá a gyermekfolklór ismernek és kedvelnek más állatokat is.

Liránk két tartományának szemléleti rokonságát még a száraz statisztika is igazolja, melyet Herman Ottó nagy gonddal állított össze: eszerint a székely népi lírában 29, az egész magyar népi lírában 33 fajta madár szerepel, tehát a különféle fajtáknak mintegy az ötöde; meglepően egybevágók az irodalmi adatok is: Petőfi 32, Arany 44, Tompa pedig 54 madárfajta szerepeltet.

Herman Ottó észreveszi, hogy a népi-irodalmi lírikusok egyformán „válogatnak”: a tolvaj szarka, a fészekrabló vércse és más „ellenszenves” madarat alig szerepeltetnek, ellenben a ház körüli, családias gólya személyválogatás nélkül egyformán kedvelt; egyébként is antropomorfizálják a madarakat, ill. sok kifejezést visznek át róluk az emberi társadalomra. Nép és költői egyaránt a szabadság, a hűség, a családi boldogság, a gondtalan élet és a kedvesség bemutatására énekelnek a megfelelő madarokról, állapítja meg (94.) A gerle, galamb, gólya, valamint a pacsirta mindkét nagy daltartományban a hűség, szerelem, család jelképei, a holló és más gyászos madarak pedig a bánatét.

Herman Ottó az általános hasonlóságokon túl költőinket egyenként is jellemzi. Aranyról megállapítja: felfogása realisztikus, ábrázolásmódja plasztikus; pl. a *Bolond Istók*ban a levegőébe „... belérajzolja a madarat ... minden kornak leghíresebb tájképfestői is ilyennek (ti. barna szemöldökívnek) látták” (47.). A *Vörös Rébék*, elemzése során pedig zenei hasonlattal él: Arany a károgó varjúhanggal „... megteremti a költemény alaphangját, akárcsak egy muzsikus ...” (44.), majd ugyanerről még nyomatékosabban: „Akár egy szonáta, mely el-elkalandoz, hogy alaptémája ismétlésével újból visszavarázsolja kedélyünket abba a hangulatba, amelynek keltése célja is.” (45.). Ezek után utal Arany népköltészeti párhuzamaira.

Herman szerint Tompa a részletek embere, ugyanakkor nála a madár nemcsak motívum, hanem a költemény fő tárgya is, pl. *A gólyához* c. allegorikus versben, melyet hosszabban is elemez. „... A madár úgyszólván ürügy emberi érzelmek, helyzetek festésére” írja (56.), és talán kissé túlhangsúlyozza, hogy az említett vers nagy hatását főként természetközelségének tulajdoníthatjuk. (Másutt éppen hogy kioktatja Tompát: nem a fülemile bűg, hanem a vadgalamb.) Tompáról összefoglalóan megjegyzi: „... bizonyos lágyág jellemzi, s a rege embere itt is az allegória felé hajlik.” (87.).

„Petőfi a madarat szubjektíve fogja fel; képzelete izgékony lelkületének hullámmzásához idomítja . . .”, pl. a csalogány annyi alakot ölt, ahányat Petőfi érzelmei, a 19 említésből a többség szerelmi; „... kedvesének kedélye egy kis cinege, szerelme csalogány, lelke ifjú sas . . .” stb (85.), mondja *Herman*. Petőfi kedvenc madara a magasan zengő pacsirta, a fenséges és szabad sas, a családias gólya, állapítja meg. „A madár Petőfinél sokszorosan, majdnem legtöbbször, hasonlat tárgya . . .” (85.), csupa tűz és forrongás minden ábrázolás, zárja elemzését.

Kósa László utószava szerint Herman Ottó e műve érdekes olvasmány azoknak, akik szeretik a költészetet és a madarakat (208. old.); talán alkalmas arra is, hogy mindkettőt meg is szerettesse! Erre ugyanis égető szükség lenne! Nemrég a Népfrontban jártam egy barátomnál; a nyitott ablakon át madarak trillázását hallva lelkes dicséretbe kezdtem. Fiatal barátom erre a következőket mondta: minden korosztályból sok a látogatója, de a 40 év alattiak közül eddig csak egy-kettő vette észre a szép madárdalt, egyikük éppen hogy bosszankodva, ellenben az idősebbek mind gyönyörködő elismeréssel. Jókor jelent meg ez a kis könyvecske! (Szépirodalmi, 1983.)

KATONA IMRE

HORVÁTH KÁROLY: MADÁCH IMRE

A Nagy magyar írók sorozatának köteteit — szakmai zsargonban — „emelt szintű ismeretterjesztő szöveg”-nek szoktuk nevezni, azaz olyan jegyzetek nélküli kismonográfiák jelennek meg itt, amelyeket egyformán haszonnal forgathat a tanár és középiskolás diákja, az irodalom értője és csak bizonytalan ismeretekkel rendelkező élvezője. Az életrajzi kronológia az egyes kötetek végén eligazít, a bibliográfia továbbolvasásra készítet.

Mi emeli Horváth Károly könyvét a népszerű sorozat átlaga fölé? Mindenekelőtt a szerző személye. Olyan irodalomtörténészt kértek fel a kötet megírására, aki több mint egy emberöltőn át folytatott kutatásokat és vitákat Madách jobb megismeréséért és megismertetéséért. S ez még akkor is megkülönböztetett elismerést érdemel, ha mára az akadémiai Madách-vita (1952) éppúgy bibliográfiai adattá szelídült, mint Lukács György nagy tévedése, a Szabad Népbe írott cikk (1955), melynek nyomán adminisztratív intézkedések születtek. De Horváth Károlyban nemcsak az egykori Madách-polémia következetes és mindig szakmai érvekkel vitatkozó résztvevőjét tisztelhetjük (hiszen ez csupán etikai és tudománytörténeti szempont lenne), hanem az ismereteit, felfogását állandóan csiszoló, az újabb kutatások eredményeit naprakészen ismerő és továbbépítő irodalomtörténészt is.

A másik említendő tényező a kötet várható nagy hatása. Mezei József egyéni nézőpontú monográfiája (1977) a madáchi életmű elmélyült ismeretét feltételezi, András László nagy port felvert esszé-vita-irata pedig (1983) műfajánál fogva alkalmatlan a kézikönyv szerepére. Ez a munka viszont hosszú ideig alapműnek fog számítani; addig mindenképpen, amíg elkészül a *Tragédia* kritikai kiadása, Madách tudományos igényű, tüzetes életrajza, a *Tragédia* színháztörténetének új, korszerű összefoglalása.

Ami az életrajzi vonatkozásokat illeti, a szerző szerencsés pillanatban vállalkozhatott a korrekciókra: elsőként építhette tovább a biográfiát mindazokkal a kutatási eredményekkel, amelyek Madách pesti egyetemi éveiről, megyei tevékenységéről, 1848/49-es aktivitásáról, letartóztatásáról és peréről, 1861. évi politikai szerepléséről szakfolyóirati cikkekben, múzeumi évkönyvekben és helytörténeti kiadványokban megjelent tanulmányokban 1959 óta felhalmozódtak, de az irodalmi köztudatból és az oktatásból mindmáig nem tudták teljesen kiszorítani a beteg, a közügyektől emiatt visszavonult Madách túlhaladott képét. Most végre a valós, a korában és korszakában élő költő-politikus portréját kapjuk.

Néhány újabb és apróbb adatot nem is ezekből a döntő fontosságú, embert formáló és próbáló életrajzi szakaszokból, hanem elsősorban családtörténeti vonatkozásban ajánlunk pontosításra vagy javításra (7., 8., 10., 103.) egy leendő második kiadás számára. A kor és az életrajz összefüggésében többet is szívesen olvasnánk Madách apjának vármegyei, főként kulturális szerepléséről (8.), Sréter János alispán, a nógrádi mentor és principális ellenzéki jelentőségéről (37. és 47.), a Mózes-példázat reformkori előzményeiről (252–3.).

Ugyanakkor számos kitűnő példát idézhetünk viszont a kötetből az életrajz és a művek világának kapcsolatáról — anélkül, hogy mindez didaktikussá válna, erőltetettnek hatna. Kivált Madách kevésbé ismert versei és drámái szolgálnak jó bázisul új összefüggések kimutatására. Közülük is emeljük ki Madách házassági válságának higgadt, körültekintő, a versháttérre építő elemzését (118–26.).

Az új Madách-könyv legfőbb erényét egyébként is jó, céltudatos elemzéseiben jelölhetjük meg. Horváth Károly határozottan vonja meg az életmű fővonalát, az egyetlen lehetséges irányt, a *Tragédia* felé vezetőt követve — kitekintése a hazai irodalmi-politikai-művelődési folyamatokra és a világirodalom jelenségeire seholsem hiányzik; mintaszerű forráskritikával használja a terjedelmes szakirodalom korábbi eredményeit. A „magányos költő” hamis legendája után a „magányos remekmű” mítoszát cáfolja itt meg fölényes tárgyi tudásával az irodalomtörténész. De nem esik az 1960-as évek túlzásainak hibájába sem, amikor néhányan már-már a madáchi életmű egészét tartották a *Tragédiával* egyenértékűnek.

Természetesen minden Madách-könyv meghatározó fejezetei *Az ember tragédiájáról* szólnak. Horváth Károly egyszerre lát és láttat a Műben 19. századi emberiségkölteményt és sajátosan magyar szellemi produktumot; a reformkor, 1848/49 és a kezdődő dezillúziós korszak összegezését: „Minthogy Madách egyfelől lényegében nem tud lemondani eszményeiről, melyek már ifjúkori liberális romantizmusa alatt kialakultak, másfelől cáfolni sem tudja az ezzel ellenkező álláspontokat, a romantikus-liberális haladás vágyát és eszméjét etikummá változtatja, ezáltal mintegy klasszicizálja a romantikát.” (243.)

Horváth Károly a könyv 30 százalékát kitevő *Tragédia*-elemzésében gyakorlatilag minden lényeges szempontot és megállapítást összefoglalt, ami az utóéletben felmerült. Ideértve saját alapvető kutatási eredményeit a *Tragédia* műfajelméleti kérdéseiről, komparatistikájáról és Madách romanticizmusáról. Kevésbé kapunk képet a drámai költemény maradandóságának és remekmű-voltának esztétikai vonatkozásairól; arról a szerepről, amelyet Madách szövege az intellektuális stílus és a verses-költői forma egyesítésével játszott az irodalmi folyamatban. Mindazonáltal a szerző szintetizálási igénye és eredményei jó módszertani alapot adnak egy majdani kritikai kiadás előmunkálataihoz. Ugyancsak igen jól sikerült az utóélet legfontosabb eseményeinek és irányzatainak tömörítése is (273–85.). Itt egyetlen tollhibát kell feltétlenül helyesbítenünk: a Nemzeti Színházban 1879-ben volt Vörösmarty *Csongor és Tündéjének* a *Tragédiáét* sokban előlegező színrevitele, Paulay Ede rendezésében.

Feltűnően hanyag munkával véteti észre magát a belső szerkesztés. Többhelyütt találunk eltérő dátumokat és névalakokat (208. és 102–3.; 288. és 141. 159.; 272. és a 160. utáni képmelléklet) — valamennyi esetben az utóbbi a helyes. Kevés jó mondható el a kötet képszerkesztéséről is. Miközben a szegényes kínálat benyomását kelti sokadik közléseivel, Madách ismert négy fényképe közül hiányzik kettő; nem látjuk szüleit, testvéreit; egyet sem reprodukáltak Madách ritkán látható közel félszáz rajzából, festményéből; hiába keresnénk személyes okmányait (pl. diplomáját, bizonyítványait, rendőri megfigyelőlapját, útleveleit az 1850-es évekből, akadémiai és Kisfaludy Társaság-i oklevelét stb.). Hiányoljuk a költő névalírását, példának okáért a *Tragédia* egyik dedikált példányán; Zichy Mihály illusztrációi mellett szívesen látnánk a mai művészek néhány lapját (annál is inkább, mert a szerző említi-felsorolja őket a 284–5. oldalon . . .), egy montázst az idegen nyelvű kiadásokból és színlapokból és így tovább. Egyáltalán: ideje lenne tudomásul venni az olvasáshoz kedvet csináló kiadványok esetében, hogy a látványközegekre hangolódott korunkban a képmelléklet megválasztása, sőt tördelése nem fölösleges rossz, hanem fontos mesterség, aminek hatása, befolyása van a könyv egész sorsára, még — uram bocsá! — kelendőségére is. Mindez

pedig nem pénzkérdés, hanem szakmai felkészültség és odafigyelés dolga.

Ritka kivételként, ugyanabban az évben megjelent kiadványok is szerepelnek a kötet — szemlátomást még a korrektúrában is kiegészített — bibliográfiájában, adataik részben beépültek a főszövegbe. Szép jelképe ez Horváth Károly irodalomtörténeti munkájának — egyúttal jelzi, hogy a Madách iránti kutatói érdeklődés folytatódik, minden irodalmi és színházi évfordulótól függetlenül is. (Gondolat Kiadó, 1984. Nagy magyar írók)

KERÉNYI FERENC

ANGOL NYELVŰ KISMONOGRÁFIÁK 20. SZÁZADI MAGYAR SZERZŐKRŐL

A müncheni egyetem finnugor szemináriumának főként nyelvészeti, néprajzi és kultúrtörténeti témákat feldolgozó kiadványsorozatában a múlt évben két irodalmi tárgyú könyv került angol nyelven a nyilvánosság elé amerikai magyar szerzők jóvoltából: Dalma Hunyadi és Stephen Brunauer társszerzésében egy Kosztolányi-monográfia (*Dezső Kosztolányi*), Marianna D. Birnbaum tollából pedig monografikus tanulmány Radnóti Miklósról (*Miklós Radnóti*). Felesleges hangsúlyozni, mennyire öröndetes a magyar irodalom felbukkanása a finnugor kultúra különböző aspektusaival foglalkozó sorozat témái között. Az eddig megjelent kötetek inkább a finnugrisztika, illetve a hungarológia szakembereinek és tudós művelőinek szólnak, semmint az érdeklődő és művelődni vágyó közönségnek; a Kosztolányi- és Radnóti-kötet viszont szélesre tárja a magyar kultúra kapuját mindenkinek előtt, aki vonzódik az irodalomhoz, s aki — bármilyen okból — ismerkedni akar az angolszász világban még mindig oly szegényesen képviselt magyar költészettel.

A *Kosztolányi*-könyv — szerzőinek az előszóban kinyilatkoztatott szándéka szerint — tisztán és egyértelműen ismeretterjesztő céllal íródott: „... bemutatni Kosztolányit, a költőt és az író az angol nyelvű olvasónak, olyan teljességgel, amilyen csak lehetséges egy rövid kötetben.” E célkitűzés elgondolkoztatja az embert — kritikust és olvasót — afelől, milyen esetben indokolt és célszerű ismeretterjesztő monográfiát írni egy költőről a nagyközönség számára. Általában két körülmény szokott ilyen céllal tollat adni az irodalomtörténész kezébe: ha olyan íróról van szó, akinek műve többé-kevésbé ismert a közönség előtt, s a kritikus munkájával a mű teljesebb megismertetését és mélyebb megértését akarja elérni, vagy ha egy jobbra ismeretlen

íróra kívánja felhívni a közönség figyelmét s ezzel készíteni a potenciális érdeklődőket a műveivel való megismerkedésre, magyarul: azok elolvasására. A Hunyadi—Brunauer szerzőpáros esetében azonban egy harmadik és merőben szokatlan tényállás-kombináció forog fenn: olyan író iránt kíván érdeklődést kelteni, akinek művei ismeretlenek és legnagyobbbrészt ismeretlenek is maradnak a befogadóul szánt olvasók előtt, abból az egyszerű okból, hogy az olvasó előtt ismeretlen nyelven íródtak és fordításban sem megközelíthetők, hiszen Kosztolányi hatalmas oeuvre-jéből mindössze két regény, két elbeszélés és nyolc vers jelent meg angol fordításban. Ez pedig azt jelenti, hogy az angolul olvasó irodalombarátok — legalábbis jelenleg — a legjobb akarattal sem olvashatnak Kosztolányit, bármilyen ékesszóloán hívják is fel rá az irodalmi egzotikumok iránt fogékony figyelmüket.

Ez a rendhagyó helyzet teszi a monográfiászerzők vállalkozását különösen tiszteletreméltóvá — ha nem egyenesen heroikussá — s egyben megszabja a könyv felépítését és módszerét is. A szerzők ugyanis a csaknem megoldhatatlan feladat egyetlen megoldási módjára találtak rá, amikor tanulmányukkal lényegében a fentebb vázolt okokból lehetetlen Kosztolányi-olvasást pótolják a feltételezett olvasó számára a versek mondanivalójának angol nyelvű körülírásával, illetve a prózaművek részletes tartalmi ismertetésével. Ilyen módon alaposan kidolgozott Kosztolányi-képet állítanak az olvasó elé, amely kétségkívül összehasonlíthatatlanul többet nyújt annál az ismeretnél, amellyel az angolszász közönség eddig rendelkezett a magyar íróról és költőről, adekvát azonban a dolog természeténél fogva nem lehet — ám erről a monográfia írói a legkevésbé sem tehetnek. Éppen ellenkezőleg, minden lehetőt megtesznek annak érdekében, hogy sokoldalúan mutassák be tárgyukat: nemcsak Kosztolányit reprodukálják hanem Kosztolányiról is írnak, mégpedig oly módon, hogy érdekessé és vonzóvá tegyék a feltételezett befogadó számára.

Életét, egyéniségét impresszionista színességgel és elevenességgel tárják az olvasó elé, külön fejezetben foglalkoznak költői és drámaírói munkásságával, szigorúan szem előtt tartva a kronológiai elrendezést, szépprózájával, újságírói és esszéírói tevékenységével, sőt — ami az adott körülmények között a legnehezebb — műfordítói teljesítményével. Szemléltetesképpen az Edgar Allan Poe-féle *A holló* mesteri fordítását tárgyalják és elemzik, abban a reményben, hogy a műfordítás erényeinek értő kifejtése helyettesíti a magyar szövegnek az eredetivel történő összevetését. A műfordító Kosztolányi ismertetése kapcsán kitűnő érzékkel hangsúlyozzák azt a nyereséget, amelyet a *Modern költők* és az *Idegen költők* jelentettek a külföldi modern költészet magyarországi meghonosítása és a magyar költészet modernizálása terén.

A lírai és elbeszélő művek bemutatását értelmező és értékelő kommentárok kísérik, amelyek során a szerzők bőségesen merítenek a magyar Kosztolányi-szakirodalomból, de nemegyszer hozzáteszik — olykor szembeállítják vele — a maguk meglepően eredeti véleményét, például amikor az *Édes Annát* a lélektani motiváció kidolgozatlanlansága miatt Kosztolányi „leggyengébb regényének” (170.) minősítik, vagy amikor újrakategorizálják Kosztolányi egyes műveit stílusirányok szerinti hovátartozásuk szempontjából, s ennek kapcsán a konvencionálistól többnyire eltérő megállapításokra jutnak. Első verseskötetét, a *Négy fal között*et impresszionista-dekadens-szimbolista tényezők egyedülálló kombinációjaként határozzák meg — bár ez az összefonódás nem mondható szokatlannak a századforduló európai irodalmában —, *A rossz orvos* c. kisregényben mélabús és lehangoló, „mélyen megindító” hangulata okán az egzisztencializmus atmoszférájának előképét látják (121.), a *Nero avéres költőt* pedig a „romantikus expreszszionizmushoz” rendelik hozzá azon az alapon, hogy az író figuráit „egy bensője mélyén levő forrásból vetíti ki” (138.).

A szerzők véleményességére mutat az a törekvésük is, hogy a Kosztolányi-írások milyenségét angol irodalmi analógiák révén érzékeltesék az angol nyelvű olvasóval. Az összefoglaló zárófejezetben hasonlóképpen történik Kosztolányi elhelyezése a világirodalomban, Oscar Wilde, Rilke, Thornton Wilder szellemi-művészi rokonaként.

Végeredményben a monográfia írói mindenképpen hasznos munkát végeztek, különösen ha elismerésreméltó erőfeszítésük elősegíti a gyér Kosztolányi-fordítások megszaporodását az angol műfordítás-irodalomban.

A Radnóti-kötet szerzője összehasonlíthatatlanul előnyösebb helyzetből vág bele vállalkozásába, hiszen mondanivalójának illusztrálásában egészen kitűnő angol műfordítás-gyűjteményre támaszkodhat. Birnbaum a szokványos monográfia-szerkesztéstől eltérő módon, sajátos koncepcióra alapozva építi fel tanulmányát, amit már az alcímben is jelez: *Költészetének biográfiája*. Az előszóban kifejtettek szerint az alcím a szerzőnek azt a szándékát fejezi ki, hogy Radnóti életének eseményeit és élményeit abban a vonatkozásban vizsgálja, mennyiben voltak hatással költői művére, következésképpen párnuzamosan tárgyalja a társadalmi kontextusba ágyazott életrajzot a művet strukturáló poétikai rendszerrel.

Ez a koncepció határozza meg a módszert, amelyet a tanulmány használ s amely — a célkitűzés természeténél fogva — nem lehet egységes, hanem többfajta megközelítésből kombinált. A rendelkezésre álló s a szerző által kiválóan ismert források nyomán pozitivistá alapossággal rekonstruálja a költő életének tényeit, majd ugyanezen tényeknek, mint „az extratextuális valóság” elemeinek megjelenését és

funkcionálását a költeményekben. Ezzel a módszerrel eljut maguknak a verseknek a vizsgálatához, amelyekben most már a nyersanyag műalkotássá formálódásának mikéntjét fedi fel. Ugyanakkor azonban a fordított utat is követi: a költői műbe bújtatott megnyilatkozásokból következtet vissza biografikus tényekre, illetve szembesíti a szövegen kívüli forrásokból eredő információkat a lírai önvallomásokkal, hogy a kettő összevetésével derítsen fényt az objektíven érvényes igazságra, vagyis a költői műalkotást dokumentumként használja a szövegvilágon kívüli valóság rekonstrukciójához.

Maguk a művek, amikor dokumentum-szerepükből kiemelten, önmagukban képezik a vizsgálat tárgyát, megint csak kettős aspektusból kapnak megvilágítást. Tartalmi szempontú elemzést és értelmezést alkalmaz a tanulmány olyankor, amikor a képnyelvbe kódolt mondanivaló köznyelvi parafrázisára elősegíti a megértést; ezt azonban minden esetben alapos — olykor talán túlságosan is aprólékos — formai elemzés egészíti ki, amelyet az szerző komplex módon végez, felhasználva az antik és a modern poétika és stilsztika módszereit éppúgy, mint a Jakobson-féle strukturalista és a Lotman-féle szemiotikai megközelítés eszközeit.

Mindennek eredményeképpen a szerző oly rendkívüli gondossággal járja körül témáját, oly sokoldalúan tapogatja le legkülönbözőbb vonatkozásait, sőt kicsiny részleteit, hogy a teljesség illúzióját keltő képet állít elő Radnóti költészetéről és magáról a költőről. Ebben egyrészt segítségére van a magyar Radnóti-kutatás alapos ismerete, másrészt saját kritikai érzéke és lényeglátó képessége, amely hathatósan támogatja a bőséges anyag ésszerű szelektálásában, rendezésében és értékelésében, valamint irodalmi iskolázottsága, fogékonysága és invenció-gazdagsága, amely elsősorban a verselemzésekhez adott egyéni hozzájárulásaiban nyilvánkozik meg.

Az anyagelrendezést tekintve a monográfia szimmetrikus szerkezettű. Az *Élet* címet viselő első fejezet a költő halálának motívumával kezdődik: a holttest megtalálásának és azonosításának körülményeit mondja el, s ennek kapcsán bevezeti és elemzi a négy *Razglednicát*. Az *Epilógus* című zárófejezet ehhez a kezdőponthoz kanyarodik vissza, amikor tényszerűen ismerteti Radnóti halálának történetét. Az egybeeső kezdet és vég között sorakoznak fel a költőt és költészetét változatos szempontokból bemutató fejezetek. Az életrajz részben az *Ikrek havára* s Radnóti egyes, önéletrajzi mozzanatokát művé formáló verseire, részben dokumentumokra támaszkodik. Megkülönböztetett figyelmet szentel a szerző Radnóti szegedi éveinek, kapcsolatának a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumához, viszonyának a politikai baloldalhoz. Forrásainak ide vonatkozó megállapításait összevetve, s a köztudat számára kevésbé ismert tanúkra (Berczeli Anselm Károly, Buday György, Ligeti Magda, Kárász Judit) hivatkozva, végül segít-

ségül hívja az ebben az időben keletkezett költeményeket, annak igazolására törekszik, hogy Radnóti szocialista elkötelezettsége inkább az ifjúkori lázadás időleges tünete volt, semmint tudatos és szilárd forradalmi meggyőződés. Bizonyító eljárásának végkövetkeztetésekként a költő politikai magatartását az értelmiségi baloldal humanista pozíciójával azonosítja. A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának ismertetését a harmincas évek népi orientációjú ideológiai-kulturális törekvéseinek felvázolása és értékelése egészíti ki, majd a népi és proletár elemek nyomán követése Radnóti lírájában. Az életrajzban fontos szerep jut a költő párizsi utazásainak is: ennek kapcsán a tanulmány Radnóti és a nyugat-európai avantgarde viszonyára világít rá. A szerző ide vonatkozó számos helytálló megállapítása között azonban akadnak erősen vitathatóak is, így az az általános érvényűvé tárgított állítása, mely szerint „Mindazok, akik egy új 'szocialista művészet' megteremtésére vállalkoztak, de az avantgarde táborából közelítették meg, végül elérkeztek egy kritikus pillanathoz, amikor felmerült a csaknem paradigmátikus konfliktus elkötelezettség és esztétikai törekvés között.” (43.) Úgy véljük, szükségtelen belemenni ennek a megállapításnak a cáfolatába, hiszen kézből lehet sorjáztatni szinte számtalan példát a világirodalomból, amelyek ragyogóan bizonyítják a társadalmi-politikai elkötelezettségnek és a művészi formaadás új tartományait meghódító törekvéseknek termékeny együttélését.

A Radnóti líráját tematikai csoportosításban tárgyaló fejezet legérdekesebb része az, amelyet a szerző a költő önmagáról alkotott imago-jának szentel. Érzékeny elemzéssel hántja ki a bizonyásgúl hívott költeményekből a költői én magateremtette képét és annak változásait. Önálló fejezet foglalkozik — igen részletesen — Radnóti szín- és képhasználatával, különösen hangsúlyt vetve a halálmotívum képi megjelenítésének különféle módjaira, majd ismét külön fejezet vizsgálja a különféle hatásokat, amelyek Radnóti költészetét formálták. Figyelemre méltó, hogy a szerző nemcsak irodalmi hatásokra terjeszti ki vizsgálódásait, hanem a tág értelemben vett komparatiztika szellemében Radnóti egyes verseit képzőművészeti stílusokkal, sőt konkrét festészeti alkotásokkal hozza vonatkozásba, és sort kerít az eszmei-kulturális környezeti hatások tárgyalására is. Így megkülönböztetett figyelmet fordít Radnóti vallási eszméire, a zsidó-keresztény problematikának érzelmi és eszmevilágában elfoglalt helyére, ennek kapcsán magyarságtudatának, hazafias érzületének gondos és árnyalt megvilágítására. Nem maradnak ki a szerző látóköréből Radnóti nem-belletrisztikai prózaművei, műfordításai és a műfordításra mint művészetre vonatkozó elméleti-kritikai nézetei sem.

A rendkívül alapos és körültekintő monográfia kiválóan egyezteteti össze az ismeretterjesztő célt a tudományos igényvel. A szerző szakirodalmi jártassága és erudíciója szerencsésen párosul a nemcsak

világos és érthető, de az érdeklődést vonzó és lebilincselő előadás-móddal. Ilyenformán magas színvonalon tesz eleget a szerző elsődleges célkitűzésének: megismertetni egy jelentős huszadik századi magyar költőt az angolszász világgal.

H. SZÁSZ ANNA MÁRIA

MÓRICZ ZSIGMOND: TANULMÁNYOK II – III.

ERKÖLCSI SARKANTYÚ – A TIZENKETTEDIK ÓRÁBAN

Az irodalomszerető nagyközönség igazán örömmel nyugtázhatta a Szépirodalmi Kiadónál megjelenő Móricz Zsigmond – tetszetős kivitelű – életműsorozatát. A sorozat áttekinthető, mert műfaji csoportosításban, és ezen belül időrendben jelennek meg a regények, kisregények, elbeszélések, drámák, riportok, tanulmányok. Mindenki ízlésének megfelelően válogathat a kötetek között, s az összes művek kedvelői, gyűjtői is jól forgatható könyveket vehetnek kézbe. Jó lenne ha gyorsabb ütemben jönnének, s nagyobb hírveréssel, mert lassan sikk lesz Móriczot „avultnak” és csak „irodalomtörténetnek” tekinteni.

Az életmű-sorozat Móricz tanulmányait három kötetben jelentette meg. Mindhárom olvasható már (elég nagy időkülönbséggel jelentek meg I. 1978., II. 1982. !, III. 1984.). Az első kötet Móricz irodalmi és művészeti tárgyú írásait tartalmazza. Lényegében felöleli a kék-sorozat hasonló témájú cikkei, kiegészítve a Réz Pál szerkesztette hagyatéki kötettel. Így egy kötetben jutnak el az olvasóhoz e témakörben írt cikkek az első írásoktól az utolsókig, Szabó Ferenc szerkesztésében.

A *Tanulmányok* II. 1903–1930 között, a III. kötet 1931-től az író haláláig adja közre a cikkeket – a kötetekre és Móricz gondolkodására is rendkívül találó – *Erkölcsi sarkantyú* és *A tizenkettedik órában* cím alatt. Mindkét kötet szerkesztője Nagy Péter. Az első kötetnél is van gond a műfaji sokszínűséggel, de ott talán könnyebb cezúrát vonni. A II–III. kötet szerkesztője e műfaji sokszínűségből fakadó problémákat így összegzi: „Móricz sajátos munkamódszere miatt igen nehéz pontos határvonalat húzni tanulmány és publicisztika, publicisztika és riport, riport és novella – bármelyik s a másik között . . . Magunk ahhoz próbáltuk tartani magunkat, hogy azokat az írásokat gyűjtsük itt össze, amelyekben a gondolati elem az uralkodó vagy a túlnyomó, a közvetlen ábrázolással szemben.” (II. 785.)

Nyilván ez a dilemma okozta – vagy a kiadói/nyomdai átfutási idő miatt a belső szerkesztő titka volt?! –, hogy az új sorozat I. és II. kötetében olvasható a *Ludas Matyi* (1905), a *Magyar költő dicsősége* (1926) és a *Vallomás* (1927). A filológiai pontosság kedvéért: a *Ludas*

Matyi nem 1904-ben, hanem 1905 március 1-én az Urániában jelent meg, a *Vallomás* pedig nem 1927 május 22-én, hanem 25-én a Pesti Naplóban. E cikkek a szerkesztés elvei alapján mindkét kötetben helyet kaphattak, de nem ártott volna egy szerkesztői vagy kiadói megjegyzésben jelezni, s a megjelenés időpontját egyeztetni.

Az életmű-sorozat törekszik a teljességre, sok új írást olvashatunk az egyes kötetekben. Igazi meglepetéssel azonban a II–III. kötet szolgál. Néhány számadat csak! Az előző (ún. kék) sorozat 1910-től közöl Móricz-cikkeket, tanulmányokat, de üres éveknek tűnik: 1914, 1916, 1917, 1920. Az *Erkölcsei sarkantyú* az első írást 1903-ból közli, s csak 1906-ból és 1907-ből nincs Móricztól cikk e kötetben. Tegyük hozzá, hogy a legteljesebbnek tűnő Móricz-bibliográfia (Pesti Ernő, 1979) szerint ezekben az években ilyen jellegű publikációk nem is kerültek ki az író tollából. Mintegy nyolc év termése lát itt először összegyűjtve nyomdafestéket! Úgy tudtuk, hogy Móricz ezekben az években alig van jelen cikkeivel, írásaival a sajtóban, az irodalomban, mert felőrlik a napi gondok. Ez a kötet egy kissé mást mutat az indulásról. A II. kötetben több mint 50 először publikált írás olvasható, a III-ban több mint 70! Ez a 120–130 cikk a további kutatás számára sem érdektelen, mert ezekhez a folyóiratokban elszórt cikkekhez nagyon nehéz hozzájutni. Tudományos szempontból sem nélkülözheti az irodalomtörténeti, (sőt az eszmetörténeti) kutatás sem, mert Móricz gondolkodásának útját differenciáltabbá teszi e két kötet új anyaga. Haladjunk kötetenként, s időrendben.

Igazi öröm azokat a tanulmányokat olvasni, amelyekről idáig csak közvetve tudtunk. Nevezetesen, amelyeket Móricz a Monográfiai Társaságnak írt Szatmár, Bács-Bodrog, Esztergom és Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyékről (ez utóbbit Nyilas István álnéven). Ezek mintegy 370 oldalnyi terjedelmet jelentenek. Ennek elolvasása mit adhat az eddigi Móricz-képhez? Elég sokat! Sok esetben szellemi izgalmat jelent, pl. ahogyan a vékonyan csordogáló tényanyagot felhasználja, ahogyan a saját élményét, megfigyelését, gyűjtését is beledolgozza, sokszor szinte újra átéli. Ezek a tanulmányok az író szociális érzékenységéről vallanak, és történelmi kutató szenvedélyéről is. A száraz tényeket élvezetesen, igazi írói vénával jeleníti meg. Néprajzi, nyelvjárási feljegyzései — legalábbis saját korában — hézagpótlónak mondhatók. Mindenesetre nyelvészeti bűvárműködése, a magyar történelem tanulmányozása, forráskutatói szenvedélye innen ered, s ezen előtanulmányok nélkül nem képzelhető úgy el az *Erdély* trilógia vagy a *Rózsa Sándor*, mint ahogy megíródott. (S ha már az *Erdélyt* említettük, a regényről, Bethlenről — aki egy életen át foglalkoztatta Móriczt — az eddig csak közvetve idézett cikkek publikálásával, most árnyaltabb képet kaphatunk/adhatunk néhány vitás kérdésre).

Visszatérve a monográfiára. Móriczról szinte önportrét ad a megyék népéletének megrajzolása. Itt a népélet még leíró jellegű, de az életműben a későbbiek során ezek a megfigyelések már nemcsak leírások maradnak, hanem elmélyült társadalomkritikává válnak, kiinduló pontjai lesznek mélyebb összefüggések keresésének. Lényegében egy élvezetes és tárgyyszerű írás-sort olvashatunk történelemről, népeletről, népszokásokról, a megyék nemzetiségi és vallási összetételéről, városok, vármegyék ellentétéről, mezőgazdaságról, az iparról, kereskedelemről, a megyék társadalmáról, művészetéről, a nagybányai festőiskoláról, jeles emberekről, babonákról, természeti viszonyokról — és sorolni sem lehet a témák sokaságát. Mindezt látható élvezettel írta — vagy talán csak pénzszerző szorgalommal (?) —, de jó iskola volt s a móríci életmű sokat nyert vele.

Ezek a tanulmányok szemléletben nem térnek el a korabeli magyar történetírás szemléletétől. Móricz legfeljebb egy-két hangsúlyt tesz máshová, de ezek is inkább a vallási és a különböző népszokások, a népélet leírásánál figyelhetők meg. Nem kritizál, nem vitatkozik, nem mutat rá társadalmi ellentétekre, hanem elfogad egy mentalitást, ehhez sok forrásanyagot összegyűjtve igazán élvezetesen írja meg a vármegyéről szóló mondandóját. Ha egy-egy jeles emberről ír sokszor ragyogó portrét kapunk; ha adódik egy anekdota, elmondja; a tudós anyagba humort, iróniát lop be. Valószínű, hogy később másként írná le a milleneumot, a főispánválasztást stb, de az is valószínű, hogy a megrendelő ennek a Móricznak már nem fizetett volna. Elolvassa ezeket az írásokat, tetten érhetően tudjuk bizonyítani, hogy ha hozzászól nemzetiségi, politikai, történelmi kérdésekhez a pálya későbbi szakaszában, ehhez alapos történelmi ismerete van. Ezeknek az írásoknak a közreadása kötet elévülhetetlen érdeme. Ösztönző lehet a kutatásnak, s roppant érdekes, élvezetes olvasmány a nagyközönségnek.

Ezen kívül is több mint 50 új Móricz-írás van a II. kötetben. Az eddig ismeretlen, vagy kevesek számára ismert cikkek feltűnnek tematikai sokszínűségükkel, oknyomozó szenvedélyükkel, provokatív kérdésfeltevésükkel. Ezekről csak jelzésszerűen. 1903-ban feszegeti a népdal-műdal születését, terjedését, recepcióját. Felteszi azt a kérdést, hogy városi népdal miért nem születik, sajnálva azt, hogy „a szocialista eszmék nem tudnak magyar zenei megnyilatkozást találni”. (II. 8.) Gondoljunk csak arra, hogy mikor kezd a városi folklór kérdésével a zenetudomány foglalkozni. 1903-ban sürgeti a magyaros verselés megújítását! Ugyancsak 1903-as könyvrecenziójánál szinte önmagát figyelmezteti egy „tudományos célzatú” könyvnél: „Gyermekeknek írni . . . szép és magas cél, de csak olyan író éri el, aki ezen a téren éppen úgy teremteni tud, mint ahogy teremteni kell a művet 'felnőttek' számára . . . Ne ő szálljon le a gyermekhez, hanem azt emelje föl magához”. (II. 1.)

A *Nyelvtörténet Szótár* kapcsán írt bírálatában (1904) a tudósok személyeskedését elutasítva a tudományt, a tudományos igazságot védi. Író elődökre novellisztikus hangon emlékezik (Kisfaludy Károly, Szemere Miklós), olvashatunk színi kritikát, sürgető cikket Debrecen monográfiájának megíratására. *Az élő vértanú* (1912) c. írásban a köz-tudatban élő „áruló-Görgey”-kép ellen ír szenvedélyes hangú cikket. (Görgey alakjával egyébként többször is foglalkozik.)

A világháború idején született írásaiban — melyeket most olvashatunk először — a háborúhoz való kettős viszonyának képét rajzolhatjuk meg. Kezdetben hisz a győzelemben, nem ellene, hanem érte szól, mert hisz abban, hogy újjászületést hoz magával. 1917-ben a lelkesedésének nyoma sincs, megkeseredik, kiábrándul.

1919-es szereplése, majd elhallgatása közismert. Figyelmet érdemel — a kötetcímét is adó — 1920-as cikke, amikor kilép visszavonultságából, magányából, tollával újra bekapcsolódva a politikai küzdelembe, szociális és politikai érzékenységgel reagálva a kor kérdéseire. „Egy év óta százszor megfogadtam, hogy politikára vonatkozó ígét tollam le nem ír. Mivel azonban életünk e napjaiban, a nagypolitika miatt hiányzik a magyar íróknak a szépirodalmi megnyilatkozás lehetősége is, ezért nem tehetem, hogy meg ne szólaljak, mikor most, az első emberséges hangot hallok egy politikustól”. (II. 515.) Ez a politikus: Bajcsy-Zsilinszky Endre.

Fölösleges lenne és lehetetlen is az összes újonnan és először publikált cikket, tanulmányt megemlíteni. Az előzőeknek is csak az volt a célja, hogy a kevésbé ismert korai írásokról jelezszerűen szóljon, hangsúlyt téve itt-ott azokra, amelyeket a további Móricz-kutatás használhat, jelezve azt, hogy Móricz-publicisztika palettája milyen sokszínű.

A következő jelzések a II–III. kötetből mindössze arra utalnak, amelyek az első kötetet is teljesebbé teszik. Olvashatunk a Vígszínház jubileumáról, Bródyról, Csokonairól, egy nyilatkozatot a decentralizált irodalomról és az „Új Munka” c. lapról. Recenziót Bibó Lajos könyvéről és kritikát egy drámájáról, Győry Dezső verseiről, Kodolányi színdarabjáról. Vallomást Vízvári Mariska és Vaszary alakításáról. Rövid eszmefuttatást a szobrászatról. A III. kötetben sok nekrológ olvasható, s ezeknek zömmel társadalmi töltése is van, szinte kortörténeté bővülnek. Néhány név: Légrády Imre, Miklós Andor, Kozma Andor, Lehr Albert, Pakots. Meghatóan szép Komáromy Andrástól való búcsúja, hisz sokat forgatta köteteit, közleményeit az *Erdély* anyaggyűjtésénél. S itt is folytatódnak a recenziók, ismertetések. Jelzészzerűen: A 25 éves *Az Est* — sajtótörténetileg is érdekes írás; recenziót írt Hegedüs Lórántról, a *Puszták népéről* és a *Tardi helyzetéről*, Bánffy Miklós könyvéről, Sinka *Vád* c. kötetéről Jócsik Lajosról, Márairól, Zilahyról, a Magyar Csillag és a Nyugat közti különbségről,

köszönti a 60 éves Szabó Dezsőt. S a felsoroltakkal még közelről sem teljes az a kép, ahol irodalomról és művészetről adnak hírt, vagy recenziót az írók.

1931–1942 között írt cikkeket olvashatjuk a *Tanulmányok* III. kötetében, melynek alcíme *A tizenkettedik órában*. Találó cím, hisz ekkor katasztrofális jelek mutatkoznak a társadalomban, amelyre Móricz változó tartalommal, de mindig érzékenyen reagál. Saját publicisztikáját, önmagát is jellemzi ez a sor „átfordul magamról gondolatom, . . . az ország sorsára.” (I. 587.) E kötet ennek a dokumentuma. Az ország sorsa mindig központi kérdés volt Móricz Zsigmondnál, s az maradt élete végéig. A társadalmi kérdéseket nemcsak felveti, de szenvedélyesen keresi a megoldást is. A harmincas évek derekától — ez olvasható ki az újonnan közölt írásokból — több arcú választ keres és ad. Úgy érezte, hogy javult az ország kulturális és szociális helyzete, ezt félti. „Azért ma én is *jobb levegő jöttét érzem*. Csak arra gondolj, hogy ma a kormányzat legfőbb feladata: küzdelem a szegénység ellen! Szociális küzdelem a szegénység létezése ellen. (Mert eddig csak rendőri küzdelem volt . . .) De most micsoda öröm, hogy abban a pillanatban, mikor a kormányzati elv megváltozott, az egész ország tele van szakképzett vezetőkkel . . .” (III. 581.) Remény mellett ott a félelem is. Félti a nemzetet a forradalomtól („*Forradalomra nincs szükség*. Amit a forradalom elér, azt a kormányzat könnyebben tudja átadni a tömegnek.” III. 360.). Fél és félti a nemzetet a háborútól, keresi a járható utat, a megoldást, de kereséseinek iránya sokszor körvonalazatlan, illuzorikus és a kérdésekre adott válaszai olykor furcsák, bizonytalanok. Egyre sűrűbben ír a „magyar fajról”. „Isten óvjon bennünket újabb katasztrófától: a magyar faj életképes, ha egy európai összeomlás nem jön, utunk egyenes és a jobb jövő felé van nyitva.” (III. 312.) Vagy: „Keresem azokat a faji kvalitásokat, amelyeket a félelmesen fenyegető jövő helyzetekben a további évezredet biztosíthatják a magyar számára.” (III. 222.) És: „A magyar kálvinistaságnak nemzeti feladatai vannak s most, amikor a faj megmentése a kor nagy problémája, nem szabad vallási részletkérdésekkel visszatartani a faji egybetömörülést.” (III. 412.) Persze ezek nem változtatják meg alapjában a Móricz-képet, de mutatják az itt-ott jelentkező felhangokat, a változatlan alaplallam mellett.

Csak ismételni lehet, és az utolsó tanulmánykötetben is bizonyítja, hogy talán nincs az életnek olyan területe, amelyre az író ne reagálna nagy érzékenységgel, sokszor erős kritikai szellemben. Ismét — az először olvasható írások alapján — a témagazdagság a legfeltűnőbb. Legtöbbet persze a faluról ír változatlanul. Olvashatunk a mezőgazdasági technika fejlődéséről, a megváltozott szokásokról, táplálkozásról, egykérőlről, méhészetéről, a falusi

papság új szerepéről. Szót emel a munkanélküliség ellen, egy cikkben megírja a tisztviselők nehéz életét. Mégis, a városi szegénység életét — hiába él nagyvárosban — alig veszi észre, vagy ha igen, belülről nem érzi át úgy, mint a parasztságét.

Kisebb írások és nagy lélegzetű tanulmányok sora sok problémát, gondot vet fel, s mindegyiken átüt az író humanizmusa, írjon a nemzeti önismeret, vagy a frázismentes ismeretterjesztés fontosságáról.

A két kötet, *Az erkölcsi sarkantyú* és *A tizenkettedik órában szerkesztőjének* Nagy Péternek gondos kutatómunkáját dicséri; a szép kiállítású, a viszonylag kevés hibát (kár, hogy épp a tartalomjegyzékben!) és nyomdahibát tartalmazó kötetekért a kiadó belső munkatársait illeti köszönet. Csak egy kérdés még. Egy 1982-es kiadású könyvnek miért csak 1983 tavaszán kell a könyvesboltokba kerülni, és minden Móricz-könyvnek ilyen „illelmes” csöndben? (Szépirodalmi, 1982, 1984)

CSÁKY EDIT

MAGYAR ISTVÁN: „FELHÁBORODOM, TEHÁT VAGYOK”

BÁLINT GYÖRGY ÉLETE 1906—1943

Röstelkedő félelemmel írom le azt a két szót, amely Magyar István: „*Felháborodom, tehát vagyok*” című könyvére elsőként visszhangzott fel bennem. Röstellem, mert azt lehet rá válaszolni: okosabb nem jutott eszembe, csak ez a közhely. Félek is, mert a két szó, egymáshoz kapcsolva, fölvetheti a kérdést; miért említendő ez? Vagy talán ritkaságnak kellene tartanunk? S mert csakugyan létező, s gyakran megalapozott szópár ez, félttem Magyar Istvánt, hogy dicsérni akarván őt, megbántom, mert a mondottak ellenére mégsem ritkaság az, hogy ajkbiggyesztés a válasz egy komoly könyv, jelen esetben egy irodalomtörténeti monográfia esetén méltatására.

Mert az első két jelző, amely a könyvet letéve eszembe jut (dehogyan akkor jut eszembe, már korábban gondoltam rá, csak most makacsul előretolakszik), az első két szó: ez a mű *tárgyilagos* és *olvasmányos*. Meglehet, nagyobb elismerés volna, ha félelmyi jegyzetét dicsérném, adatainak dokumentált igazságát, életrajz és műelemzés tudományos szintű elegyítését, azt a korszerű méltatási és elemző módszert, amely az író életét műveiben, műveit pedig életében értelmezi. Hiszen ez természetes, hallom máris a választ, pedig sajnos nem az: az életrajz és az életmű bemutatása gyakran kettéválik. S akkor lehet bármilyen kitűnő, megalapozott és esztétikailag vagy történetileg hiteles, nem lesz meggyőző, mert nem olvasmányos. Nem szívesen használok esztétikai jelzőként az *unalmas* szót, mert szubjektív volta miatt mérle-

gelésre és értékelésre alkalmatlan; most mégis azt kell mondanom: életrajz és életmű-leírás unalmas lesz akkor, ha egyszersmind nem olvasmányos is.

De ez a könyv olvasmányos. Igaz, Bálint György életére rámondható egy másik közhely, az ugyanis, hogy „kész regény”, ha tehát írástudó veselkedik neki az életút időrend szerinti leírásához, élvezetes könyv kerekedik belőle. Ez a jelző már megint nem ideillő: élvezetesnek igazán nem mondható Bálint György életútja, amelyet oly sok bizalmatlanság, anyagi gond, de legalábbis függőség, nézeteinek büntetése s végül a rettenetes halál jellemez. Magyar István azonban — a legnagyobb tisztelet hangján — élvezetesen szól Bálint Györgyről. Sokat idéz tőle magától és másoktól őrá, idézeteit szinte észrevétlenül szövi bele a maga gondolataiba, nem is annyira az idézőjel, mint inkább a jegyzetapparátusra utaló kis szám véteti észre a citátumot.

Az a véleményem, hogy Bálint György életéről és műveiről *valóban így* kellett írni. Hiszen így írt ő maga is. Így írt mint író, mint költő, mint kritikus, mint közíró. Kiváltképp ez az utolsó meghatározás illik őrá, tudta ezt már ő maga is, megvallotta. Ironikusan, mint könyvének első oldalán Magyar István mondja. „Megállapítások és vélemények a világról, megjegyzések az egyetemesről, az emberiség nagy, közös magánügyéről” — ez Bálint György meghatározása, s nyilván azért ironikus, mert korának publicistái között oly ritka volt az, aki ennek a meghatározásnak ízig-vérig megfelelt, mint fehérek közt az európai.

Sokféle mondható el Bálint György életéről, műveiről is. Magyar István sorra veszi az eseményeket (noha Bálint György nagyon nem szerette az eseményeket), párhuzamosan szól a művekről (sőt, másokéiról is, mert beleszövi az életrajzba, az életműbe Bálint György barátságát József Attilával és Radnóti Miklóssal, s így a róluk és műveikről írottakat is megemlíti), és Bálint György életéről, amely éppúgy nevezhető gazdagnak (nem pénzügyi értelemben), mint hányatottnak. Elő-előfordul, hogy Magyar István megismétel egy-egy mozzanatot, visszatér valami már említettre, ha ezt az előzőtől eltérő környezetben teszi, más összefüggésben mondja ki és írja is le.

Voltaképpen minek tartsuk Bálint Györgyöt? Író volt, könyvei jelentek meg, újságíró (ebben a minőségben Mihályfi Ernő tanítványa és munkatársa), költő, novellista, kritikus, szerkesztő — s aztán katoná, végül munkaszolgálatos. Valamennyiről ír Magyar István (néha vitatkozik is), s könyve ettől az illusztrált sokféleségtől válik első renden érdekessé, letehetetlenül olvasmányossá. Ez azonban egymagában lehetne a kor következménye, még inkább bűne, hiszen Bálint György oly korban élt, amikor joggal írhatta: „Veszélyek hangtalan gyülekezését érzem” (később aztán megjött a veszélyek hangja is, nagy hangja). Értékké a sokszínűség Bálint György írásművészetében azért vált,

mert számára minden újabb gondolatok sorát indító ok volt, s mert gondolataiban gazdag műveltsége és igazi tehetsége nyilvánulhatott meg. Magyar Istvánnak sikerült ezt a tényt nem egyszerűen nyilvánvalóvá vagy bizonyítottá tennie, hanem saját munkájának színezőjévé is.

Említettem, hogy Bálint György nem szerette az eseményeket. „Régi, titkos vágyam egy olyan szerkesztőség, mely nem foglalkozik az eseményekkel” — idézi tőle Magyar, s ezt bizvást érthetjük úgy: bárcsak olyan volna a világ, amelyben nincsenek események. Bizonyosfajta események, természetesen. Olyan élet kellene, amelyben az események nem bűnjelek. Bálint Györgynek nem adatott meg, hogy ilyen értelemben eseménytelen legyen az élete, s ezért kellett élete értelmének tekintenie ezt a maga-alkotta mondatot: „*Felháborodom, tehát vagyok*”. Ez a felháborodás — Boldizsár Iván szavával élve — Bálint György *szerepe* volt akkor, feladata, munkájának értelme. „Mi nem keseredünk el, ó Diogénész” — írta Bálint —, „mi felháborodunk, és ez lényeges különbség. Elkeseredni annyi, mint káromkodni, vállat vonni, hátat fordítani, elvonulni, elzárkózni. Felháborodni pedig egyszerűen csak annyi, mint szembeszállni”.

Sok mindennel szembeszállt Bálint György, mesés szóval azt kelleni mondani (s így derül ez ki a könyvből is), hogy nem is csak hétfejű, hanem hetvenhétfejű sárkánnyal vívott ő párbajt, s ha nem volna ennek a kifejezésnek már elrongyolódott előélete, azt írnám: szópárbajt vívott. Hitt ugyanis a szó erejében, s e hite készítette arra, hogy szépen, magyarosan, szabatosan írjon, illő s találó kifejezéseket keressen. Cselekvésnek tartotta az írást, mi több: tettnek, ami túléli az embert. (Úristen, egy villanásnyira eszembe jut: mi lett volna, ha . . . Bálint György menedéket kap Londonban, túléli a háborút, még negyven sincs, amikor hazajön, és . . .)

Idéznem kell néhány mondatát. „Nem lehet menteni azt a kritikust, aki hisz az irodalom és a kritika elnépszerűtlenedésében, a közönség antiintellektuális hajlamainak erősödésében.” „Ha mindenki gyűlöli a magasabbrendű szellemi életet, a kritikuskak imádnia kell. Ha mindenki unalommal és megnemértéssel fordul el az igazi irodalomtól, a kritikuskak lelkesednie kell érte.” És: „Most már tudom, mi az entellektüel feladata: konokul hirdetni az igazságot, a tömeg igazságát, akár van tömeg a közelben, akár nincs. A jövőhöz beszélni, bármilyen gúnyosan szól is közbe a jelen. Vállalni — szükség esetén — a legnehezebbet, az egyoldalú szolidaritást.”

Úgy gondolom, hogy ezek a maguk korához kötött igazságok valóban minden idők írástudójára érvényesek. Meglehet, más és más az, amin időben vagy helyben különböző körülmények között az „entellektüelnek” föl kell háborodnia, „konokul hirdetni az igazságot” és „a jövőhöz beszélni” — de a feladat, a „szerep” mindig csak ez lehet.

Bálint György művei éppen azért remekművek, mert bármit látott, hallott, tapasztalt, igazságok jutottak eszébe s ezeket az igazságokat — olykor komolyan, olykor gúnyosan — úgy tudta elmondani, hogy mindenki érthette és értette is. „A valóságot értelmezte, szenvedélyes valóságpárti volt, a 'tünetek' az apróságnak tetsző 'bűnjelek' csak alkalmat szolgáltatottak gondolatai kifejtéséhez” — írja Magyar István. Ezért volt mindig miről írnia: „Ijedten állapítom meg, hogy jelen vagyok mindenütt” — szól a rádióról —, „menthetetlenül fültanúja lettem a világnak, és nemsokára szemtanúja is leszek, ha elterjed a televízió”.

Miért is írom én most ezeket, miért nem mérlegelem, elemzem Magyar István munkáját (bár, hiszem, azt teszem), miért nem pécézem ki a szépen megírt jó könyv apró pörsenéseit, főként azt, hogy Bálint Györgyről hitelesen írván az *akkori* tetteik szerint értékeli ellenfeleit vagy vitatársait, miért nem hiányolom, hogy ezekben az esetekben legalább utalna arra a változásra, amely legtöbbjük fejlődésében bekövetkezett? Nem azért nem teszem ezt, mert valóban jelentéktelen hibái ezek egy jó könyvnek. Nem ezért. Azért teszem, mert Bálint György nem csak irodalomtörténeti adat, emlék, hanem mindenekelőtt *példakép*, vagy elkötelező erő. Magam és kortársaim személyünkben vagyunk érintettek, ha Bálint Györgyről olvasunk. Kivált mindazok, akik egyébként — róla vagy koráról, vagy a jelenről vagy a jövőről — írunk.

Végül is azon kell röstelkednünk, hogy a közíró szerepét Bálint Györgynek is öniróniával kellett vállalnia s képzettársításként a közveszélyes szó juthatott eszébe. Végül is azon kell röstelkednünk, hogy a közíró társadalmi megbecsülése (és tisztos hatása) a világban azóta nem javult, csak romlott. Végül is attól kell félnünk, hogy az írás — elmúlik, talán már akkor is elmúlt, amikor leírjuk. Attól kell félnünk, hogy csak élünk az események közepette, fül- és szemtanúként, de teszünk-e tanúvallomást is? Lehajtom fejem: Bálint György az életét adta a szavaiért. Azokért a szavakért, amelyek mindig szárnyra keltek s fölébe emelkedtek az eseményeknek, vagy mélyükre láttak, igazság magasából. Jól tettem-e, hogy Magyar István Bálint-könyvéről szólván, elrugaszkodtam az eseménytől, amely írásra készített? Mentségemül mondjam: így tett, helyesen, Magyar István is. Jó, hogy könyve hiteles, jó, hogy érdekes, de igazán azért jó, mert Bálint György ars poeticáját választotta mércéjéül. (Kossuth, 1984.)

ZAY LÁSZLÓ

BENEDEK ELEK IRODALMI LEVELEZÉSE II.*

(1925—1928)

Személyes élménnyel kell kezdenem. Múlt év tavaszán lenn jártam a Székelyföldön, és meglátogattam a kisbaconi Benedek Elek emlékházat. Már a felirat jó érzéssel töltött el: „Az állam nyelvét meg kell tanulnotok, az édesanyátok nyelvét nem szabad elfelejtenetek.” Ezt üzenete valamikor Kisbaconban szerkesztett gyermeklapjával, a *Cimborával* több generáció Elek nagyapója, és ez az üzenet ma aktuálisabb mint valaha. Beljebb kerülve a házba szinte mozogni se lehetett a sok gyerektől, akik a közeli vagy távolabbi iskolákból az emlékházba özönlöttek, hogy néma csöndben hallgassák tanárnőjük okos és szívetmelengető magyarázatát. Kifelé jövet már másik iskola jött velünk szemben. Öröm volt személyesen meggyőződni róla, hogy Benedek Elek szelleme él a Székelyföldön, és talán a távolabbi Erdélyben is.

Most, hogy Szabó Zsolt odaadó munkája nyomán kézbe vehettük Benedek Elek irodalmi levelezésének második kötetét, most látjuk csak igazán, milyen emberfeletti munka és mennyi hit kellett hozzá, hogy az öreg, megfáradt Benedek Elek egy eldugott kis faluban, rossz közlekedési és postaviszonyok közt, magára hagyva, haláláig szerkessze a *Cimborát*. Micsoda erkölcsi erő kellett ahhoz, hogy hasznos kiadókkal, súlyos anyagi gondok közepette ne hátráljon meg, és a szerkesztés mellett tovább írja könyveit, meséit. „Ha nekem nem volna egy darab földem, s nem csordogálnának régibb könyveim új kiadásaiból a koronák, az erdélyi irodalom adta jövedelmemből éhen halhatnék.” — írja egyik levelében. És emellett még jutott ideje arra is, hogy az erdélyi írókat műveik magyarországi elhelyezésével segítse, és antológiát szerkesszen az erdélyi irodalomból (*Erdélyi történetek*, 1921). Mert a nagy irredenta propaganda ellenére igen sok nehézségbe került idehaza az erdélyi írók műveit lapoknál és kiadóknaál elhelyezni, és könyörögni kellett, hogy a magyar kormány a *Cimborából* 2—300 (!) példányt iskolák számára átvegyen. A harmincas években persze megváltozott a helyzet, mikor Révaiék halinába öltöztették az erdélyi írók könyveit, de ez már üzlet volt, és nem irodalompártolás.

Az emberfeletti munka mellett nem kevés bántást is el kellett viselnie. A Magyar Párt lapja egy primitív magyarországi gyermekújságot reklámozott a *Cimbora* ellenében. Nem hívták meg az erdélyi írók seregszemléjére, Marosvécsre, a Helikon alakuló gyűlésére, pedig legkedvesebb fiai közül sokan ott voltak. Csak üdvözlő táviratot küldtek neki. Bármilyen fájdalmas is ez számára, de belenyugszik. „Ebből persze, természetesen, nem következik, hogy én ne őszintén kívánjam Isten áldását a helikonisták munkájára, viszont magától értetődő,

* Közzéteszi: Szabó Zsolt

hogy a nyilvánvalóan perfid eljárásból a magam személyét illetően levonjam a konzekvenciát, visszahúzódjam mindenféle akciótól, s többet az íróasztal mellől ne mozduljak el." De nem vonult vissza. És amikor a Magyar Párt „jóvoltából” megszüntetett Újságnál dolgozó fiai kenyér nélkül maradtak, velük együtt vonatra, némelykor székérre ült, bejárta Erdélyt, és előadóesteken, felolvasásokon vett részt. A bántásokért pedig bőségesen kárpótolta a gyerekek és az írók egy részének felé áramló szeretete, amiről a levelezés bőséggel tanúskodik.

A levelezésgyűjtemény hű képet ad a polemikus Benedek Elekről is, aki kiállt Makkai Sándor erdélyi ref. püspök Ady-könyve mellett, melyet a „püspökfi” Szász Károly a radikális métely terjesztésével vádolt. Pamfletjét, melyet a Püspök és a püspökfi címmel adott ki, a Brassói Lapok csak feliben merte vállalni, azzal a meglepő indoklással, hogy olvasóinak 90%-a Ady-ellenes. Ez egyébként fogalmat ad arról is, milyen szép számmal volt még ekkor a konzervatív-jobboldali hivatalnokréteg Erdélyben.

A levelek jegyzetei nagyon tanulságosak, és a lehetőségig pontosak. Látszik, hogy a jegyzetelő nem kímélte a fáradságot, hogy néhány homályos adatot felderítsen. Közli például Szabó Dezső 1925-ös erdélyi látogatásának sajtóvisshangját, de arra még így sem kapunk választ, hogy miért rövidítette le az író hat hónapra tervezett látogatását néhány napra. A Szabó Dezső–Hatvany-ellentéttel kapcsolatban viszont kiegészíthetjük a jegyzetet azzal, hogy ez az antagonizmus Hatvany részéről kettős gyökere: egyrészt az októbrista emigráns indulata az Elsodort falu szerzője ellen (aki ugyan akkor már némileg eltávolodott a kurzustól), másrészt pedig személyes természetű: Hatvany érthetően nem vette jó néven, hogy Szabó Dezső, akit házába fogadott, a Tanácsköztársaság alatt arra bízta a cselédeit, hogy gyűjtsák fel a házát. (Hatvany erre vonatkozó emlékét Nagy Péter is közli Szabó Dezsőről írt könyvében.) Egy megfajított utalásban is segíthetnek: az „Allerkedő” egy Magyarországon akkoriban divatos bulvár heti- vagy havilapra, az Aller Képes Családi Lapra utal.

A levelezés második kötete a várakozáson felül nagy mennyiségű levél felbukkanása miatt a sajtóalárendező eredeti tervétől eltérően 1927-tel zárul. Még két esztendő levelezése van hátra addig, míg Benedek Elek kezéből végleg kiesik a toll, és teste visszatér az édes anyaföldre, ahogyan Ignótus írta „mintha egy tiszta forrás, egy életes kút szívódnék vissza a székelő bércek titkaiba”. (Kriterion, 1984.)

VEZÉR ERZSÉBET

FÉJA GÉZA: MAGYAR HALÁLTÁNC

Mennyivel egységesebb, mennyivel hitelesebb gyűjteménye ez Féja írásainak, mint a legutóbbi, a *Lapszélre* (vö. It, 1984/4.), s mennyivel rokonszenvesebb képet ad a szerzőjéről! Még maga tervezte, maga adta a címet, meg is kezdte cikkeinek javítását, stilizálását, de csak most, fiának, Féja Endrének gondozásában jelent meg. Az ő utószavából kiderül, hogy a tervbe vett cikkek címjegyzéke ugyan elkallódott, a gyűjtemény mégis — nem egészen világos számomra, miképpen — „az eredeti szerzői elképzelések szerint lát most napvilágot”. Nem vethettem össze a hírlapi közléseket a könyvbeli változatokkal, de remélve, hogy a javítás, stilizálás valóban csak nyelvi jellegű volt, s tartalmi mondandót nem módosított, sem nem toldott bele, sem nem húzott ki belőle lényeges szövegeket, azt állapíthatom meg, hogy a népi írói mozzanatok korának értékes szemléletében egységes és alapjában haladó életmúdarabot kapunk ebben a válogatásban. Az első cikk (*Esze Tamás földjén*) az Előőrs 1930 augusztus 9-i számában jelent meg, az utolsót (*Egy munkásasszony levele*) a Reggeli Magyarországnak 1943 március 28-án közölte.

Java része a *Viharsarok* forrásvidékére vezet el bennünket, különösen az 1934 és 1936 közt írott cikkek. Van, amelyikből a *Viharsarok*-ban önálló fejezet lett (*A mezítlás kán*). Fia szerint Féja e gyűjteménnyel épp azt akarta megmutatni, hogy a *Viharsarok* nem előzménytelen; ezt sikerült is bizonyítani. Legalább ennyire érdekesek azok a cikkei, amelyek *Ellenőrző körúton a Viharsarokban* címmel 1937 decemberében jelentek meg: Féja — jórészt pörei után — végigjárta könyvének színhelyeit, s új helyzetjelentést adott róluk. Legtöbb írása a Magyarországnak jelent meg (1934–1943), de eleinte az Előőrs (1930–1932), a Szabadság (1933–1935), majd a Szabad Szó (1938–1939) adott teret írásainak, sőt akad a gyűjteményben cikk, amely először a Gondolatban, Az Est Hármaskönyvében, az Új Korban, a Válaszban, a kassai Tátrában vagy a prágai Új Szellemben látott napvilágot.

Jékey Ferenc szabolcsi főispán vádjával szemben, hogy a falukutatók a pesti kávéházak márványsztalai mellől keltek föl, Féja önértézetesen sorolja föl Illyés Gyula, Veres Péter, Kovács Imre mellett a maga származását is: „e sorok írója pedig a Bars megyei Szent János pusztáról indult el” (236). 1934-ben írta: „Évek óta járom vonaton, gyalog, autón és parasztszekéren a magyar vidéket. Kutatom a rengeteg halál közt az élet biztos erőit” (254). E társadalomrajzi cikkgyűjteményéből fölrajzolható *itinerárium*.

Első útja talán az lehetett, amelyet 1930 nyarán Bajcsy-Zsilinszky Endre társaságában tett meg: „Elkísértem Bajcsy-Zsilinszky Endrét tarpai útjára, és életemnek egyik legútmutatóbb, legelhatározóbb

élménye ez az út” (151). Bereget (Tarpát, Gulácsot stb.) járta be, jövet Debrecen is meglátogatta ekkor. 1931 októberében Szegeden járt. Később azt írta, hogy a *Viharsarok* szegedi fejezetéhez nyolc ízben utazott Szegedre, és együttesen egy hónapnyi időt töltött a városban (338). 1932 júniusában Hajdúböszörményben, októberében Borsodban nézett körül.

1934-ben megsűrűsödtek útjai. Ekkor szabadult meg a pezszt-erzsbeti polgári iskolai tanárságtól, s lett Zilahy lapjának, a Magyarországnak belső munkatársa. Cikkeinek megjelenéséből nehéz pontosan követni útvonalát, de valószínű, hogy február végén Hajdúböszörményben, Halápon és Balmazújvárosban járt. Ekkor készített interjút Veres Péterrel, a „parasztíróval”. Bizonyára most találkoztak először. Ezekben a napokban járta be Debrecenen kívül Szoboszlót, Karcagot, sőt lement Vésztőig. Március közepén ismét Szegeden volt: itteni cikkein kívül ezt más forrásból is tudjuk, hiszen a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának tagjaival ekkor látogatta meg önkéntes börtönében Juhász Gyulát, s ekkor született a költő utolsó verseskötetének, a *Fiatalok, még itt vagyok!* címűnek a terve (vö. It 1962. 305–308). Ugyanekkor kereste föl Tápét és Sándorfalvát. Innen ismét Szabolcsba ment, de lehet, hogy március eleji útjának riportjai jelentek meg utóbb, március végén: Nyíregyháza, Mándok, Kisvarsány a tudósításainak színhelye. Áprilisban a Dunántúlon volt: a visszavándorló amerikások nyomában járt Sárváron. Május elején megint Szegeden találjuk, innen ment Kistelekre, Vásárhelyre, Makóra, Orosházára, Rákóczi-telepre. Júliusban Kecskeméten, Bugacon, Kisnyíren, Lakiteleken járhatott, szeptemberben a Sárközben, Szekszárdon és a Felsőíreg melletti Muth-pusztán. Augusztusban újból Szegeden, majd Szentesen, Mezőtúron.

Októberben kezdett ismerkedni a Pallavicini-uradalommal. „Sövényháza: valóságos rémregény” (58). Háromszor tanulmányozta ezt a falut, a nagybirtokrendszer e jellegzetes termékét, „az eszmei községet”; negyedszer már könyvének megjelenése után, 1937 decemberében nézett körül, hogy megállapítsa: „Sövényháza helyzete tehát lényegében változatlan” (324). Ez az országrész és a feudális hitbizomány tette rá talán a legnagyobb hatást. „Ismerős tájak és arcok vonulnak el előttem. Sövényháza, Ányás, a tiszai komp Mindszentnél. Engem is valami megmagyarázhatatlan erő húzott ide mindig” (281).

1935 februárjában a mezőföldi Lajoskomáromba látogatott, s ekkoriban járt Kákicson is Kiss Gézánál. Júniusban megint Szoboszlón, augusztus elején Izsákon. Augusztus végén részt vett a nevezetes „vásárhelyi találkozón”. Harminc író, újságíró látogatott 25-én Vásárhelykutasra, a mai Székkutasra, hogy találkozzék az ottani gazdákkal, és együtt tárgyalják meg a parasztság gondjait, jövőjét. (Vö. Nagy Gyula: *Parasztélet a Vásárhelyi-pusztán*. Békéscsaba,

1975. 121). Félán kívül ott volt Illyés Gyula, Nagy Lajos, Sinka István; Szabó Pál is; Illyés, Nagy Lajos szintén beszámolt élményeiről. Féja Gregus Máté mintagazdaságáról írt riportot, és erről adott képet a *Viharsarok Vásárhely-Kutas* című fejezetében is. Ekkor járt a vásárhelyi határ másik részén, Batidán is, Szabó Pál társaságában, noha csak december 1-én jelent meg cikke, amelyben Czirok József viszonztagságos sorsáról számolt be (*Czirok Józsefék mosolya*). De ekkor kereste föl a vásárhelyi munkásotthont is, és foglalkozott cikkében a munkásság sanyarú helyzetével, egyebek közt a modern berendezésű Kokron gyár elmaradott szociális viszonyaival (211).

Valószínű, hogy 1936-ban is gyakran megfordult a Viharsarokban könyvéhez gyűjteni újabb adatokat, de ebben a gyűjteményben ez nem tükröződik; vagy nem ért rá frissen megírni ekkori élményeit, vagy nem kerültek a kötetbe. Augusztusban azonban már ismét cikkezett gyulai, gyulavári, dobozi és újkígyósi tapasztalatairól. „A nyáron — írta 1937 elején — tizenhat kilométeres gyalogút után egyik este Újkígyósra érkeztem” (277). Másnap a jegyző nemcsak a kért fölvilágosítást tagadta meg tőle, hanem ki akarta utasítani a faluból. Csak az alispán telefonjára juhászodott meg (278). December elején Kunágotán és Pitvaroson fordult meg Féja.

1937 márciusa jelentős fordulat mind a népi írói mozgalom, mind Féja életében. Szinte egyszerre jelent meg a *Viharsarok* és Kovács Imre könyve, *A néma forradalom*, és 15-én a Nemzeti Múzeum lépcsőin meghirdette tizenkét pontját a Márciusi Front. Féja egyik szónoka volt az eseménynek (erről is beszámolt), majd május 10-én Pécsen, október 5-én Makón toboroztak híveket programjuknak. (Március idusa előtt, február 28-án, ugyancsak Makón és ugyancsak Féja vázolta már föl a Márciusi Front céljait.) Júliusban Stájerországban pihent; Übelbachból válaszolt K. Nagy Sándor szentesi polgármester vádindítványára, amely a *Viharsarok*nak a városról írt fejezete miatt bünvádi eljárást követelt az író ellen (300). Decemberben Féja újból Makóra ment, ám most szomorú változásokat tapasztalt: a hagymások szövetkezetének éléről lemondatták Erdei Ferencet, és ismét az „egykez” kaparintotta kezébe a kishagymás társadalmat. Ekkor, „ellenőrző körúton” járt Dévaványán, Endrődön, Sövényházán is. 1939. március elején ismét Makón, augusztusban Dorogon.

A gyűjtemény, amelynek egységét a népi írói mozgalom szolgálata teremti meg, három műfaji csoportra osztható. Az uralkodó a *társadalomrajzi riport*, amely a földkérdésen kívül a paraszti nyomorúság minden válfaját föltárja, az uradalmak terrorjától az egykén, a szektákon, kivándorlásoktól a közegészségig. Már a *Viharsarok* elleni vádakra válaszul is hangoztatta Féja, hogy nem csak a rosszat írta meg, hanem fölmutatta a jó példákat is. Cikkeiben szintén: Makón, Oroszázán, Kecskeméten, Vásárhelykutason, Szoboszlón, mindenütt el-

hírlelte, ami jót lelt. 1934-ben elismeréssel szólt a szegedi gyermekklinikán Waltner Károly professzornak és társainak munkájáról: hét-ezer gyermek szűrővizsgálatát végezték el, és küzdelmet indítottak a gyermektébécé ellen (38). E csoporthoz tartoznak a mozgalomról írott tudósításai; az utolsó cikkek egyike pl. a Györffy-kollégiumról.

A másik csoport *publicisztika*. Ez nem annyira látott, hallott, mint inkább olvasott eseményre adott válasz, elmélkedés. Vitázik Bethlen István miniszterelnökkel, ismerteti Berzsényinek száz év múltán is időszerű mezőgazdasági nézeteit (*A magyarországi mezői szorgalom némely akadályairól*); követeli, hogy az egyház mutasson példát szociális felelősségből; összefoglalja az általános titkos választójogra vonatkozó helyzetet és kilátásokat; fölveti a parasztság nyugdíjának kérdését; méltatja a néprajzi hanglemek jelentőségét; ismerteti a falukönyvtár-mozgalmat; több cikkben ismerteti a szövetkezés, a szövetkezetek fontosságát, sürgeti létrehozásukat; fölveti — már 1936-ban — a parasztpárt szükségességét; ismerteti a földreformterveket (1939), s így tovább. Néhány cikkben (*Törzs vagy kultúrnemzet*, 1938; *Haza és élettér*, 1939) nem egyszerűen németellenes, hanem határozottan hitleristaellenes álláspontot hirdet. Idetartoznak cikkei a *Vihar-sarok* körül folytatott vitáiban.

Már riportjaiban is föl-föltűnnek harcostársainak nevei. Sándorfalvára Buday György kíséri el, Balmazújvárosba Kertész Dániel; Orosházán Bakó Józsefet, Gyulán Marék Dénest emlegeti. 1934 májusában Makón Erdei kalauzolja: „Aki a lovakat hajtja, néhány hét múlva doktor lesz a szegedi egyetemen” (45). „Barátom, ki most fejezte be Makó szociográfiáját, meséli . . .” (47.) Ahogy Veres Péterrel, úgy Vésztőn Sinka Istvánnal is interjút készít (258). Györffy Istvánról nem csak mint tudósról, hanem mint a népi mozgalom harcostársáról is emlékezik, amikor búcsúztatja (357).

A gyűjteményben jól elkülönülő csoportot alkotnak küzdőtársainak *könyveiről* írott méltatásai. Kodolányi János *Sötétség* (1933), Kovács Imre *A néma forradalom* (1937), Erdei Ferenc *Futóhomok* (1937), Veres Péter *Számadás* (1937), Balázs Ferenc *A rög alatt* (1937), Remenyik Zsigmond *Bűntudat* (1937), Darvas József *A legnagyobb magyar falu* (1937), Kiss Lajos *A szegény ember élete*, (1939) Illyés Gyula *Külön világban* (1939), Somogyi Imre *Kertmagyarország felé* (1939) című könyveit ismerteti, méltatja egymással összefüggésbe hozza, s mint a népi mozgalom különféle, mégis egy irányba mutató alkotásait propagálja. Talán ő az első, aki az utóbbi két évtizedben szélesebb körű nyilvánosságot elért paraszti önéletrázásokra már 1939-ben fölfigyelt, és *A magyar nép vallomásai* címmel három cikkből álló sorozatot szentelt nekik (73).

Féja Endre nem a legegyszerűbb és leglogikusabb közlésmódot, a cikkek megjelenésének időrendjét választotta, hanem — bizonyára

nagy, de fölösleges fáradsággal — öt csoportra osztotta föl a cikkeket, s ötször kezd új, párhuzamos időrendbe. De ez az öt csoport sem vág össze az előbb említett, műfaj szerint önmagától elkülönülő három résszel. Egyedül a *Budapest mostohagyermek* című ciklus, amely főként pesterzsébeti és néhány más Pest környéki település életéről készült riportot tartalmaz, üt el némileg a paraszti tárgyú társadalomrajzi írásoktól, és az ezekben is megtalálható munkástémát külön is fölmutatja. (Ámbár nagyüzemi tárgyú nincs; a java a cselédsorssal, a borhamisítók, az orvosi ellátás bürokratizmusával, a nyomorlakásokkal, budafoki barlanglakásokkal, a külvárosi gyermekek sorsával foglalkozik. 1939-ben fölveti Nagy-Budapest megvalósításának szükségességét [402], s időrendben is utolsó cikkében leírja ezt a fontos fölismerést: „A magyar munkásságban, főként a fiatalabb nemzedékben egyre tisztábban s erőteljesebben megy végbe a magyarság és a szocializmus találkozása” [405]. Ez a megállapítása — szövegkörnyezetéből kitetszően — nem elsősorban a hazai szociáldemokráciának addig tapasztalt nemzeti közömbösségét bírálja, mint inkább a szélsőjobboldal fertőzetétől mentes munkásosztályt dicséri.)

A többi cikluscím (*Magyar haláltánc, Homokvárak, Honi látkép, Ütközetből ütközetbe*) nem sokat mond, és az alájuk csoportosított írások jellege alig különbözik egymástól. Áttekintésüket, Féja gondolkodásmódjának fejlődését, egységes időrendi közlésük jobban szolgálta volna, s még az óhatatlan ismétlődések is érthetőbbek volnának.

Nem hiszem, hogy számon kérhetnénk Féja Endrétől, amit édesapjától joggal várhattunk volna a *Lapszélre* című kötete kapcsán, hogy valamiképpen — a teljes kép megismerése végett — jelezze Féja Géának a háború éveiben kifejtett publicisztikai tevékenységében megmutatkozó torzulásokat. Azokra célok, amelyeket Juhász Gyula könyvében és cikkeiben idézett, s amelyek miatt a főlsszabadulás után Féja ellen a polgári radikális és szociáldemokrata tábor támadást intézett, és 1957-ig elhallgattatta. Nyilvánvaló, hogy ezeknek a cikkeknek újraközlésére e gyűjteményben semmi szükség sem lett volna.

Néhány apróságban Féja téved. Szegeden Móraváros nem Móra Ferencről kapta nevét (39), hanem hasonló nevű régi szegedi patricius családról. Kiss Lajos 1939-ben már rég nem vásárhelyi, hanem nyíregyházi múzeumigazgató volt (350). A Györffy-kollégium nem a Veres Pálné, hanem a Királyi Pál utcában kezdte tevékenységét (363). Nem tudhatom, Féjától, az első közlést szedő hírlapnyomdától vagy a kötetet előállító Kner nyomdától származnak-e a nyelvi és olvasati hibák. Féja, akár Móricz, nem tudott eligazodni az ő-zés rejtelmében, így olykor az ő riportjaiban is képtelen nyelven beszélnek Szeged környéki hősei (*lehötséges, megyők, legyön békösség* stb.). Zavaró sajtóhiba előbb az „eszmei közösség” (34), utóbb az „eszemi község”

(35), a helyes „eszmei község” helyett. Minden bizonnyal nem „szőke Bécsen keresztül” ment a névtelen önéletíró, hanem „szökve” (79). Hibás néhány név is. Nem Püspökszele, hanem Püspöklele (ma Maros-lele) a helyes (46); s nem Laky-telep, hanem Lakitelek (118). A vásárhelyi parasztpolitikus sem Kárász Péter, hanem Karasz Péter (129); a szentesi főispán, majd fölsőházi tag nem Cicatritis, hanem Cicatricis (310).

Szépek Müller Miklós szociófotói. Egyik, a kubikosé (*Nehéz teher* . . .), a *Viharsarok* címlapját díszítette. Földrajzi és személynévmutató növelte volna a kötet használhatóságát.

A Kner nyomda jó munkát végzett. De a tipográfusnak nem lett volna szabad olyan fattyúsort benneahagynia, mint a 324. lap alján. (Szépirodalmi Könyvkiadó, 1984.)

PÉTER LÁSZLÓ

THURZÓ GÁBOR: NAPLÓ HELYETT

Valóban csak „helyett”, mert az 1969-ben elhunyt Thurzó Gábor saját gyónása szerint „sosem tudott” naplót írni. Személyes gyónását tárcákra, kritikákra, visszaemlékezésekre, sőt alkalmi hanglemez-bírálatokra bízta. A katolikus író nem a papírnak szokott gyónni, hanem lelkiatyjának — a lelke titok is maradt valamennyi írásában, hiszen csupán szemérmesen és átköltve, a próza távolságtartásával engedett betekintést abba a drámába, amely az élete volt.

Az Ezüstkor nemzedéke, amelyhez tartozott, valójában csak „töredezett” életet mutathat fel — a történelmi cezúra éppenséggel alkotópályájukat metszette ketté. A Nyugat harmadik hullámával indultak újtukra, s igazából sohasem tudtak nemzedékké szerveződni. Bár úgy rémlett, kritikusaik megvívni az előttük járó nemzedékekkel,¹ ám ugyanakkor a saját nemzedékükkel minduntalan elégedetlenek voltak. Ha Babits a harmadik generáció költészetéből a határozott karaktert hiányolta,² akkor Halász és Szerb Antal³ a nemzedék új klasszicizmusában voltaképpen — bármily erős a szó — új unalmat, vagy az elvesztett játékoskedv csüggesztő tüneteit fedezte fel.

Ebben a bizonyos klasszicizmus-vitában Thurzó szava a legerzékenyebb és a legsértettebb, Rónay György, Mátrai László és Sötér István felszólalásáé mellett.⁴ Hiszen ki más lett volna ő, mint elsőren-

¹ Pl. Halász G.: *A nemzedékvitában*. Nyugat, 1935, 117—121.

² Babits M.: *Nyugat*, 1934. 175

³ Szerb A.: „Új klasszicizmus?” Korunk Szava, 1938. 625.

⁴ Thurzó G.: „Klasszicizmus”. Napkelet, 1939. 297 és tovább.

den Szerb Antal játékoságának tanítványa: nem véletlenül érzi úgy, hogy a tegnapi forradalmának eredményei fölszívódtak egy *örök realizmus* eszményképeiben.

E nemzedék útját nemzedéki viták sora szegélyezi. Jól látja Rónay László,⁵ hogy az *Ezüstkor* csoportja a nemzedékké szerveződni képtelen fiataloké; s nem azért, mert hiányoztak belőlük az elszánás vagy az akarat, hanem mert hiányoztak a nemzedékké szerveződés objektív feltételei. Egyfelől túlságosan is sokgyökerű volt az olyan nemzedék, mely Vas Istvántól Zelkig az avantgarde és Kassák felől érkezett a klasszicizmusba, míg Jékely Zoltán az erdélyi líra örököseként, Weöres a filozófiai játékoság megszállottjaként, Rónay és Thurzó pedig a katolicizmus igéivel az ajkukon. Hogyan foghatott volna össze egy nemzedék olyan alkotókat, mint Sötér István és Grandpierre Emil, Sárközi György és Hajnal Anna? A hasonló évjáratokon belül külön szekértáborok szerveződtek, s ha valaki, mint Babits már 1934-ben a „Nyugat harmadik nemzedékéről” beszél, akkor talán azért, mert minden távolság és különbözőség ellenére még mindig csak egyetlen mérce élt a magyar irodalomban — és ez csakugyan Babitsé és az első nemzedéké volt.

E tragikus nemzedék képviselőinek útjai mégis gyakorta keresztezték egymást. Példaszerű volt e találkozás, így a rövid életű Perspektíva című lap körül, Thurzó Gábor, Rónay György, Jékely Zoltán és az akkor színinövendék Várkonyi Zoltán ihletésére, vagy éppen a Szolgálat és Írás munkatársaság, a Cserépfalvi könyvkiadó körül Boldizsár Iván szeme alatt, ahol a szociográfia és a szépirodalom sajátos szövetségére került volna sor, oly módon, hogy Szabó Zoltán *A tardi helyzet* sikere nyomában felvonul Thurzó Gábor novelláinak sora a belváros életéről, vagy Rónay György irodalomtörténeti munkája ezzel a jellemző címmel: *Hivatás és szolgálat a magyar irodalomban*.⁶

A nemzedék névadója, az *Ezüstkor* ugyan valóban megszületett, ám nem véletlen, hogy maguk az alkotók, például a Perspektíva fiataljai a harmincas évek irodalmát „az elaludt Magyarországot” vaskorszaknak bélyegezték.

Különös csoda hát, hogy a vaskorszakban mégis sikerült legalább ezüstre lelteni, hogy megszülettek a művek is annak a sajátos hagyománynak a feltámasztásával, melyet a frissen felfedezett Krúdyé jelentett; külön csoda, hogy ez az új Krúdy-kép irodalomtörténetébe fogalmazódott a *Ködlövagok* gyűjteményében, és éppen Thurzó Gábor gondozásában 1941 derekán.⁷

⁵ Rónay L.: *Az Ezüstkor nemzedéke*. Bp. 1967.

⁶ Ld. Rónay László: i. h. 52. p.

⁷ Thurzó G. (szerk.): *Ködlövagok*. Írói arcképek. Márai Sándor bevezetésével. Bp. 1941.

A *Ködlovagokban* az elődök és példaképek jelentek meg — Sőtér Krúdyt állította nemzedéke elé, Lovass Gyula Cholnoky Viktort, míg Thurzó Gábor Török Gyula tragikus sorsát, meg nem értettségét magyarázta.

Ha most a *Napló helyett* jegyzeteihez mérjük e lázas ifjúkort, akkor csupán a nosztalgia fájó búcsújára lelünk. A kísértő múltra, amelyhez a jelen, úgy rémlik, csak fájdalmat adott hozzá. A fiatalon meghalt Lovass Gyula vagy Molnár Kata „elvált” a nemzedéktől; volt, aki elhallgatott, mint Soós László, volt, aki a szépirodalmi működést az irodalomtörténeti munkával koronázta meg, s ezzel nemzedéktársaitól egy időre elszakadt, mint Sőtér István; Rónay György a Vigilia, védőbástyái mögé vonult vissza, a jóval fiatalabb Pilinszky János a nemegyszer ezoterikus költészetbe, míg Thurzó — az Élet című katolikus lap egykori szerkesztője — a színház és a film vizeire hajózott át.

A Perspektíva című időszak, rövid életű folyóirat keletkezéstörténeténél felvillan egy név: Várkonyi Zoltáné. Az otthontalan Thurzó Gábornak az 1945 április 1-én kapuit nyitó polgári magánvállalkozás, a Várkonyi Zoltán vezette Művész Színház kínált menedéket. Nem térítette el a regényírói pályától Thurzó Gábort a dramaturg? A második világháború befejeztéig Thurzónak öt regénye jelent meg a belvárosi patricius világ népéről. A következő évtizedben kevesebb. Ám a mennyiség itt nem perdőntő. Thurzó egy irodalmi centrum alkotójából a periférián megkapaszkodó íróvá lett.

Vajon csakugyan Mauriac lett volna a mestere?⁸ Sokféle mesterektől tanult Thurzó, Krúdytól és Szerb Antaltól elsőnek, s Thomas Mann-tól, akit oly korán ismertetett — bár az ismertetés itt nem bizonyított, hiszen Thurzó, épp az *Ezüstkorban*, még Hans Carossáról is szólt. A katolikus írók ihletői sokan lehettek, a nagy tragikusok, mint Julien Green, a nagy játékosok, mint Giraudoux, Supervielle. De egy író nemcsak a gyökerei magyaráznak, hanem az, amit a gyökerekből felszívott; és Thurzónak olyannyira saját világa volt a belvárosi-patricíusság, hogy annak ábrázolásához nehéz lehetett mintát találnia.

Thurzó amikor a Művész Színházzal cserélte fel a Franklin társulat lektorságát, vagy az egyházi lapok szerkesztését, voltaképpen kivált a nemzedékéből és önálló útra lépett. Akárhány regényt írt a továbbiakban, akárhány nemes jegyzetet és tanulmányt — az irodalom szemében megmaradt az „átszabónak”, a hozott anyagból dolgozónak; a sikerei gyanússá tették, a bukásaival pedig kevesen törődtek.

Könnýű volt ráhúzni mindenféle mintát. A belvárosi Rutterschmidt pékség friss kenyereit és zsömléit a Centrál kávéházban hajdanán Schöpflin Aladár ropogtatta; de egy Schöpflin jóindulatával már alig-

⁸ Pomogáts Béla: *Az újabb magyar irodalom, 1945–1981*. 304.

ha rendelkeztek azok, akik Thurzóra a háború után a „polgári” bélyeget sütötték rá. Hajdani társainak már nem volt elég „nonkonformista” míg az új élethez igazodóknak megmaradt polgárnak — így adódott, hogy terebélyesedő életműve, az *Akár a vízőzön* (1949), a *Hamis pénz* (1956), a *Sóbálvány* (1957), majd végül *A szégyen* nem hozta meg igazából azt a hírt és dicsőséget, melyet a mű önnön súlya szerint megérdemelt.

Rónay György egy kései versében (Thurzó is idézi) „Vert had maradékainak” keresztelte el a nemzedékét (490). De Rónay jól tudta, hogy itt nemcsak valamely külső erő verte e nemzedéket — mindig ott volt a csapda, melyet egy-egy alkotója önmagának vetett. Amikor most Thurzó felidézi a Művész Színház után a filmgyári működését, akkor már látható, hogy itt sajátos esettel van dolgunk: aki törbe esett, az megszerette új otthonát, a dramaturgi munka alázatát. Thurzó, bár ironikusan, de a „boldog ötvenes évek”-ről beszél, (232.) a korról, amikor a Gyarmat utcai iparvállalatban Aczél Tamástól Zelk Zoltánig minden magyar íróból megpróbáltak „kigyötörni egy sztorit”. Születtek a *Semmelweis*- és az *Erkel*-filmek, a *Gázolás*, a *Budapesti tavasz*, az *Egy pikoló világos* és az *Életjel* ma már, valamennyi tévedésükkel együtt klasszikusok, de készülésük idején többet árultak el fogyatékságaikból, mint most, amikor magyarazzák is korukat.

Ki vádolná utólag Thurzót cinizmussal? Annyi azonban megállapítható, hogy a Parnasszus ama magaslata után, ahol Sőtérrel vagy Pilinszkyvel, Rónay Györggyel vagy — hajdanán — Lovass Gyulával társalkodott, most Keleti Márton vagy Bán Frigyes társasága várt rá.

A *Napló helyett* így egyszersmind öngazolás. A többszörösen felmerülő panasz: „Miért nem írtam munkanaplót?” (260.) elárulja, hogy sok volt itt az elvesztegetett esztendő, a szolgálatnak áldozott idő. Különös, hogy Thurzó jószerivel sértetlenül vándorolt át a filmgyári zezzugokon és a tévé dramaturgiáin — azzal a tökéletes hasadsággal, hogy egyfelől megmaradt igaz regényírónak, másfelől a „magyar Hollywood” beszolgáltató mesterének. Szabó Pál és Illés Béla az ő tolla segítségével került a vászonra — tegyük hozzá, hogy nem egyszer legjobb arcukat mutathatták ott. De nem kideríthető, mennyi sorvadt el abból a Thurzó Gáborból, aki tucatnyi regényével egy nemzedékért készült helyállni.

Többféle ember volt, s ezt jól mutatja, hogy hátrahagyott napló-jegyzetei sem rendeződnek egészszé; egyik fele interjú, hangjáték, vagy éppen alkalmi cikk, a másik pedig a lemezkritikusnak felcsapó és már beteg Thurzó Gábor búcsúja a sajtótól. E végső cikkek közül kiemelkedik mindaz, amit a tegnaphoz való hűség adott a tollára: Rónay György, Birkás Endre, Toldalagi Pál portréjában s a stílus pontossága és szépsége okán mindaz, ami a filmgyári élményekből a nyilvánosság számára elmondható.

Kell lennie azonban egy igazi, titkos — bár meglehet megíratlan — Thurzó-naplónak e *Napló helyett*. Ez egy sértett s magában el-elnémuló művésről szól, akit a múltba vonzanak a tegnapok ködlovagjai, s aki a jelennel csak alkut köt, de nem békül. Ez a napló feltárja, legalább egy gyónás erejéig annak a művésznak a drámáját, aki *A szent* című regényében igaz hívőként perel a fanatizmussal; és aki a fanatizmus gyógyszereként talán még a cinizmust sem utasította volna vissza.

Ezt a Thurzó-naplót most már csak a regényekből és az elbeszélésekből rekonstruálhatjuk, az olyan halhatatlan remekművekből, mint a *Rapid necrosis* vagy a *Varázsos nyári éj*, mely Bettina von Arnim látogatását meséli el Beethoven betegágyánál.

Férfikora delén, mint azt Rónay László kitűnő Thurzó-életrajz⁹ elmondja, egy északi asszonyt vett el feleségül és egy szigetre költözött.

Az a sziget vele úszott hazáig. Úgy hiszem, szövetségesek és irodalmi társak nélkül, a közöny vagy olykor az ellenérzés óceánjában úszva csak a sorakozó művekre hivatkozott, mint örök felmentésre.

És ezt a felmentést a művek megadják.

UNGVÁRI TAMÁS

„E KOR NEKÜNK SZÜLÖNK ÉS MEGÖLÖNK”

BÉCSY TAMÁS: AZ ÖNISMERET KÉRDÉSEI
ÖRKÉNY ISTVÁN DRÁMÁIBAN

Könnyű dolga lenne az ismertetés írójának, ha elhinné Bécsy Tamás bevezetésbeli ténamegjelölését; hiszen akkor egyetlen idéző mondatall összegezhetné a Műelemzések Kiskönyvtára sorozat új kiadványát: „... Örkény István drámáiról lényegében csak egyetlen szempontból szólunk: az egyéni és a nemzeti önismeretre vonatkozó kérdéseket vizsgáljuk.” Természetesen a könyv akkor is megérdemelne figyelmünket, ha valóban csak egyetlen szálon fejtené fel korunk egyik legjelentősebb drámaírója műveinek szövetét.

A vizsgálódás középpontjába állított kérdés eléggé újszerű műelemző, drámaértelmező nézőpontot képvisel. Napjaink szociológiai, pszichológiai irodalmában meglehetősen divatos kiindulópont az önismerettel kapcsolatos témakör: ma már egy színvonalasabb művelődési ház, ha „ad magára”, akkor önismereti kört hirdet. Ez a kötet azonban nem a divat miatt közelít ezen az úton Örkény drámáihoz. Ezt jelzi az is, hogy hivatkozott forrásai I. Sz. Kon, E. Aronson, G. W. Allport a kérdés igényes alapműveit adták. Bécsy Tamás, aki közismert a — még nem fordított — irodalomban való jártasságáról

⁹ Rónay László: *Thurzó Gábor*. Kortársaink, Bp. 1974.

is, bizonyára tudatos igényességgel választotta az értelmezésnek ezt a nehezebb, járatlanabb útját. Nem készen kapott elemzési, értelmezési eljárást követ tehát, hanem az önismeret filozófiai, szociológiai és pszichológiai útján jut el saját következtetéseéhez. Tegyük hozzá, hogy ezt a nehezebb munkát elvégzi a szerző, az olvasó már a szellemesen könnyednek tűnő eredményt kapja kézhez.

Nem véletlen, hogy a minősítést „könnyednek tűnő” fordulattal jeleztük. A gyanútlan olvasó vigyázzon már az elején! A könnyű olvasat csalóka. Általában mindent megértünk ugyan már az első olvasásra, de csak akkor, ha jól ismerjük Örkény drámáit. Még így is előfordul, hogy miután fejtörés nélkül végigolvastunk egy bekezdést, a biztonság kedvéért visszalapozunk. Természetesen megkönnyíti az olvasó dolgát, ha ismeri Bécsy Tamás korábbi drámaértelmezéseit is, különösen a drámamodellekről szólót; jöllehet ez az írás éppen azt bizonyítja, hogy a szerző támaszkodik ugyan gazdag tapasztalatára, de új aspektusokból közelít Örkényhez, sőt minden Örkény drámához keresi a leginkább illő kulcsot. Míg tehát Bécsy Tamás korábbi művei igyekeznek a drámaelemzéshez általában járható utat kijelölni, itt még az „egyetlen” szempont végigvitele is azt jelzi, hogy Örkény művei sokrétűek, „mint maga a sors”.

Sajátos a könyv szerkezete is. A gondolkodó gondolkodtatás már a bevezetőben elkezdődik. Odairhatnánk tehát a tisztelt olvasónak figyelemztetésül: a bevezetés is elolvasandó! A nyolc fejezet külön-külön önálló témát jelent, de — az utolsó, az összegező kivételével — minden fejezet egy-egy drámát tárgyal, összesen tehát hét Örkény művet. Mélységben és terjedelemben a *Voronyezs*, a *Sötét galamb*, a *Macskajáték*, a *Tóték* és a *Kulcskeresők* nagyjából hasonló terjedelmet kap; a *Pisti a vérzivatarban* már jóval többet, a legnagyobb figyelmet a szerkezetben is lényegében középpontba állított *Vérrokonok* értelmezése kívánja.

Érdekes a befejező rész kettőssége. A fejezetben előbb egy arisztoteleszi szemléletből indított, Lukács György, Heller Ágnes és mások véleményével alátámasztott elméletibb jellegű összegezést kapunk a sorsról, végzetről, halálról, véglegességről, értékről stb. „Tehát azokat az eseményeket tekintjük drámai sorsnak, amelyek nemcsak véglegesé tesznek bizonyos dolgokat, hanem amelyek úgy véglegesek, hogy a véglegesség emberek között kialakult viszonyrendszerek következménye. Enélkül a sors epikai vagy epikában ábrázolható sors lesz. Ám ez azt is jelenti, hogy a drámai sors nem lehet független az adott embertől, az erők nem lehetnek csak olyanok, amelyek kívülről érik.” A fejezet nagyobbik része azután az elméleti megállapításoknak Örkény drámáira való gyakorlati alkalmazását végzi el.

A fejezetcímek önmagukban is olvasásra csábítanak: *A nemzeti önismeret és a virtus*, *A manipulálás és önmanipulálás*, *A magyar tulaj-*

donságok, magatartások stb. Ezek a belső témamegjelölések azonban ismét óvatosságra intenek. Úgy alkotnak önálló részt, úgy boncolgatnak egy-egy drámát, hogy igénylik az előző vagy a következő fejezet elolvasását is. Az egyes művek teljes jelentésvilága a másakra való vonatkoztatásban tárul fel, mint ahogy az önismeret is csak a más ember jellemének ismeretével válik értelmessé. Vigyázzunk tehát olvasás közben ezekre a sajátos „átlábalásokra”. Miközben ugyanis minden fejezetben valóban arról van szó, amit az alcím ígér, de az új téma lényegében már hamarabb elkezdődött, mint ahogyan azt az oldal-szám jelezte, és a fejezetek nem zárultak le a végükön. Ez az eljárás természetesen nemcsak a szerzői látásmód eredménye, hanem Örkény műveinek logikája, dialektikája is megköveteli a folyamatban való értelmezést. Ez különösen kiemelt hangsúlyt kap a *Vérrokonok* és a *Pisti a vérzivatarban* kapcsolata bemutatása közben.

Milyen meglepetést tartogat még a szerkezet? Mintegy 12 oldal jegyzetet. A jegyzetíró Bécsy Tamás ismét rászedi az olvasót. Jegyzetei ugyanis három alaptípust képviselnek. Van szokványos utalás az idézett művek kiemelt toposzaira, azután néhány esszé ötlete tömörítve, amelyeket ismét csak el kell olvasni a főtémához való szoros kapcsolódásuk miatt. A leginkább óvatosan a megjegyzéseknek azt a változtatást kell kezelni, amelyek olyan gondolatokat villantanak fel az egyetemes drámairodalomból, a társadalom etikai, nevelési összefüggéseiből, vagy akár az akarat szabadságáról, amelyek újabb vitára vagy egyszerűen csak további gondolkodásra, búvárkodásra késztetnének.

A bemutatásra szánt műről eddig — látszólag — csupa olyan megjegyzés hangzott el, ami a kényelmesebb olvasót akár el is riaszthatná. Ellensúlyozásul több olyan gondolatot emelhetnénk ki, ami azt a figyelmeztetést erősíti, hogy el kell olvasni. Hivatkozhatnánk a legtermészetesebb összefüggésre, a görögök óta élő meggyőződésre, hogy a dráma nevelő erőt hordoz, és hozzásegít az önismerethez. Ezen a téren a mai drámától még ennél is többet várunk: arra tanítson, hogyan találhatjuk és valósíthatjuk meg egyéniségünket. Az emberben ugyanis épp az a csodálatos, hogy egyedi, megismételhetetlen, csak erre nagy erővel rá kell olykor döbbsíteni. Örkény maga mondja a *Vérrokonok*-ról, s ezt a szerző is idézi: „... azokról és azokhoz szól, akik hisznek valamilyen: segítsünk nekik, hogy önmagukra ismerjenek.” Az *én* világának tudatos kialakítása feltétele egy más szintű, bonyolultabb *ő* világa, *ő* világuk — mi világunk fogalomkör elfogadásának, hiszen az egyén igazi kiteljesedése csak a társadalomban valósulhat meg.

Van azonban a drámákban az önismeretnek, nemzetismeretnek egy másik nagyon fontos örkényi következtetése. Ezen az úton el lehet jutni az egyéni és közösségi magatartások feltárásához, megértéséhez, de ez soha nem jelentheti a felelősség alól való felmentést sem az egyes ember, sem a nemzet számára.

Bécsy Tamás gondolatsorának egyik legfontosabb következtetése, amellyel Örkény helyét jelöli ki a magyar drámatörténetben. Sokan emlékezünk még arra, milyen türelmetlenül várta, követelte a hivatalos irodalompolitika az ötvenes években a kiemelkedő mai magyar dráma megszületését. Aztán kevesebb szó esett a várakozásról is, és a kelleténél erőtlenebb figyelem kísérte a megjelenő új alkotásokat is. A szerző így ír a *Pisti a vérzivatarban*ról: „Az 1969-ben írott művel Örkény István — véleményünk szerint — olyan drámát alkotott, amely a Bánk bán, a Csongor és Tünde és Az ember tragédiája mellé helyezhető, mint a negyedik magyar dráma-remekmű.” Mindezzel a szerző nemcsak lelkiismeretet ébresztget, hogy addig-addig vártuk a „nagy” drámát, amíg észre sem vettük megszületését, hanem az „én világa drámájának” történelmi erővonalai feltárása közben bizonyít is. Bizonyítása különösen izgalmas szellemi játék akkor, amikor érveivel a dráma világirodalmi jelentőségét határozza meg.

Azt talán felesleges megjegyeznünk, hogy Bécsy Tamás könyve megőrzi nyitottságát. Művészeti megközelítésekben ma szinte elmaradhatatlan a nyitottság felvetése. Egyszerűen szólva a nyitottság az — éppen Örkény megfogalmazta — füstcsóva elvet jelenti, a továbbgondolás lehetőségét. Nem arról a nyitottságról van tehát szó, amely a művek félbemaradottságát, lezárhatatlanságát akarja menteni és magyarázni. Az ilyen mű nem nyitott, hanem egyszerűen zsákutcába vezetett, mert a művész rossz úton járt, esetleg már a premisszái is tévesek voltak, vagy — ami ugyancsak gyakran előfordulhat —, nem igazi művésszel, nem valódi műalkotással van dolgunk.

Az igazi nyitott mű alkotója tiszteli a befogadót, és eleve tudja, hogy sok-sok tényező összejátszása miatt az üzenet sokféle és sokrétű lesz. Örkény művészetéhez illően Bécsy Tamás könyve is nyitott, azaz az egyetértésen túl számít az olvasó ellenvéleményére és mindenképpen kényszerít a továbbgondolásra. Újszerű műértelmezésének megbecsülése mellett ezért az „édes” kényszerért érdemes kézbe venni és mértéktartó adagokban befogadni a Tankönyvkiadó 52519/15. raktári számú kézikönyvét.

BÁCSKAI MIHÁLYNÉ

AZ ELMULASZTOTT LEHETŐSÉG

TARJÁN TAMÁS: KORTÁRSI DRÁMA C. KÖTETÉRŐL

Hadd kezdjük a jól kifejlett kritika-indítási közhellyel: az olvasó nagy várakozással veszi kezébe Tarján Tamás könyvét. A szerző gyakran és talán minden folyóiratban publikál; s a megjelentetett sok írásban felcsillannak érdekes gondolatok, megállapítások. Az olvasó

reménykedik hát, hogy a kötet révén többet kap, mint az egyes, már megjelent cikkekből. Reméli, hogy *húsz* kortárs magyar drámaíró arcképe és pályarajza részletesebben felvázolja a kortárs magyar dráma arcát és pályáját is. Nem is mindennapos vállalkozás jószerével minden magyar drámaíróról írni, hiszen a húsz szerző skálája minden tekintetben igen széles. S ha valaki arra vállalkozik, hogy Sarkadi Imrétől — időben — Bereményi Gézáig; Szabó Magdától — a stílust tekintve — Hernádi Gyuláig; Fejes Endrétől — az írói szemléletmódot értve — Eörsi Istvánig mindenkiről írjon, akkor attól azt várjuk, hogy vállalkozása — legalább valamely nézőpontból — egységesen szemléli a kortárs magyar drámát, s így adja meg határozott vonásokkal arcképét és pályáját.

Ezek után nyilvánvaló, hogy az olvasó csalódott. Az arcképek és pályarajzok meglehetősen elszigeteltek egymástól, s a kötet nem több, mint alkalmi írások egymás mellé helyezett gyűjteménye.

Az egyes írókról elmondottak pedig — így a kötetben, egymás mellett — annyira vázlatosak, hogy általánosságoknál jóformán alig kapunk többet. Pl. Sarkadi Imre *Szeptemberéről* azt, hogy „nem különösebben cselekményes dráma”, s hogy emlékező részei „sok helyütt lírai telítettségűvé” (32.) teszik a művet. A *Tótékről* megállapítja, hogy „igen rugalmas színdarab”, mert előadásakor „nem kötelező ragaszkodni” „sem a Mátra vidéki falucskához, sem a II. világháború háttérkörnyezetéhez”. (67.) Hubay Miklóssal kapcsolatban olyat olvashatunk, ami minden valamirevaló író esetében igaz: „Sok minden izgatja — de művei mélyén egy problematika: a nembeli lét és a partikularitás ellentéte” (102.); míg az ezután azonnal következő mondata Ibsent is, Németh Lászlót is eszünkbe hozza: „Hősei küldetéses emberek, akik nem képesek kivédeni a közéleti, művészeti cselekvés, alkotás és a személyes, családi élet konfliktusait”. (102) És vajon hány egyfelvonásosról állapítható meg: Karinthy Ferenc „Egyfelvonásosaiban a hétköznapi, közlő-informáló beszédszituáció fokozatosan vagy éles fordulattal vált át áttételesebb, játékosabb beszélgetésbe”. (233. Kiemelés tőlem, B. T.) Néha még sajnálatos önellentmondások is felbukkannak az általánosságok között: „A befejezésekkel általában nincs szerencséje Csurkának”, olvasható a 251. lapon, míg a 266-on ez: „A hatásos kezdést szerető Csurka szereti a hatásos befejezést is”. Találkozunk olyan metaforákkal, amelyek ugyancsak általánosságok; pl. Fejes Endre hőseinek életcéljára vonatkozóan „A *Rozsdatemető* az ébrenlét, a *Vonó Ignác* a félálom, a *Mcorgó* az álom drámájaként kutatja a választ”. (273.)

Sajnos a drámaelmélet szemszögéből is leír kusza dolgokat. „Dramaturgiai értelemben merészségnek tetszik, hogy Örkény a színházi előadás szünete előtti pillanatra időzíti a bomba robbanását.” (64.) A *Tótékről*, s Gyula halálát közlő mozzanatról van itt szó. Köztudott,

hogy minden jól megcsinált színdarab a színházi szünet előtti pillanatra időzíti a maga bombájának robbantását. *Ebben* a tekintetben nincs semmi merészség a *Tótékban*. Görgey Gáborral összefüggésben írja, hogy „az abszurdra alapozta műveit. Nem az abszurd világszemléletre, hanem az abszurd drámaszemléletre: nem a filozófiát vette át, hanem a technikát”. (359.) Ez a megállapítás vagy azt hirdeti, hogy a forma és a tartalom kettő; vagy azt, hogy a drámaszemlélet különbözhet a világszemlélettől; avagy azt, hogy a drámaszemlélet azonos a technikával. Drámaelméletileg azután végképp nem lehet mit kezdeni az ilyen megállapításokkal: „A drámatizáló kedv és a párbeszédes fogalmazásmód az *Úrügyeim* számos írásában feltűnik. Némi túlzással azt is állíthatni, hogy Eörsi legtermészetesebb *drámai műfaja a dialógus*”. (381. Kiemelés tőlem, B. T.) Mert mit jelenthet a mondatban rejlő azon elméleti állítás, hogy a dialógus az egyik drámai műfaj? Mintha létezne olyan dráma, amelyet nem dialógusban írtak. Ez az elméleti rendezetlenség tűnik fel az *Adáshiba* kapcsán is: „Ha van konfliktus, az éppen a konfliktus hiánya”. (335.) A monodrámról pedig pusztán ennyit ír: „... *más* — és részben korlátozottabb — lehetőségekkel bíró színpadi megszólalás, mint a — bármilyen típusú — több szereplőt mozgó dráma”. (388., 389. Kiemelés tőlem, B. T.) Máskor ezt az elméletileg ugyancsak „nagyvonalú” kijelentést teszi: „Spíró egyelőre fél- és negyeddrámákat ír.” (420.)

A mai magyar drámák, valamint a mai magyar valóság kapcsolatáról jóformán alig tesz említést; arról pedig talán sehol nincs szó, hogy ezt a néhol kényes összefüggést elemezze. Nem állapítja meg szinte soha, hogy a különböző drámákban megjelenő életjelenségek, problémák, tények közül melyek a társadalmi-történelmi értelemben lényegesek, melyek a felszínesek, illetve melyek azok, amelyeket csak az írói szubjektivitás minősít lényegessé. Említi Sarkadi Imre drámai alakjainak foglalkozását, s még azt is hozzáteszi, hogy egy részük „cinikusan, közönyösen, középszerűen” (21.) végzi a dolgát; míg a másik csoporthoz tartozók „számára a munkatevékenység: életkedv, filozófia. A munkához való viszony harmonikus vagy diszharmonikus volta döntően szabja meg az élet minőségét” (21.), ami persze igaz. De megmarad a leírásnál, noha pl. épp Sarkadi Imre drámáinak elemzéséhez alapvetően kínálkozna ez a szempont. A valósággal való összefüggéseket Örkény István drámáiról írván is csak megemlíti, elemzések, tanulságok levonása nélkül. Sütő András pályarajza egyik fejezetének a címe: „Kitekintés: a testvérek-konfliktus”. A témát éppen csak megemlíti; leírja, hogy pl. Gyurkó Lászlónál a testvérek „a győztes forradalom után nem értenek szót egymással” (150. Kiemelés a szerzőtől.); Illyésnél a két testvér különbözőségének a leírása is éppen hogy csak utal a történelmi-társadalmi helyzetre. Ám ennek a témának, a testvér-konfliktusnak, és a mai, felszabadulása utáni

magyar valóságnak az összefüggése is hiányzik, nemcsak ezen összefüggés elemzése. Olvashatunk a dokumentumdrámáról, a miliő újabb kori fontosságáról (mindkettő Karinthy Ferenc műveinek tárgyalásakor kerül elő), de mélyebb jelentése, a kor jellegzetességéből és problémáiból való eredeztetése elmarad. De ugyanez a helyzet a „lumpenromantikával” Csúrkáról szólván és a parasztság osztályhelyzetének változásával kapcsolatban a *Majális* című darabjának említésekor; továbbá a szerepjátszást illetően Fejes Endre *Jó estét nyár* . . . c. műve említésekor.

Furcsának, paradoxonnak hathat, ha azt mondjuk, az általánoságokat-közhelyeket, az elméleti kuszaságot és a társadalmi-történelmi összefüggések elemzésének a hiányát azért említettük negatívként, mert mindez benne van Tarján Tamás írásaiban. Ha ugyanis nem venné észre mindazokat, amelyeket közhellyé fordít és amelyeket megemlítettünk, más kategóriába sorolhatnánk kötetét. De észrevette, de tudja, hogy a megemlített kérdések ott vannak a művekben. És éppen ez teszi az olvasót elégedetlenné: ha látja, miért nem elemzi, miért nem bontja ki, történetileg és elméletileg miért nem rendezi?

Dolgozatai — egy bizonyos szinten — iskolapéldái a pedáns dolgozatoknak. Tudja, miként kell elkezdni valami érdekességgel, hogyan kell a problémák megemlítésével bonyolítani és frappánsan befejezni. De csak éppen érint mindent, csak megemlít és az iskolapéldás dolgozat máris gördül tovább. Még azokat a kérdéseket is csak futó érintéssel tárja elénk, amelyek pedig igen jó szemről tanúskodnak. Kis János szövegei alapján kiszámítja például, hogy az *Oszlopos Simeon* „október 22-én és 23-án játszódik; a második napon következik be a tragédia”. Ám ennek „elemzése” pusztán ennyi: „Sarkadi bizonyára szándékkal helyezi erre az időpontra a történet” és hogy ezzel közvetve utal hőse sorsának és az ellenforradalmi eseményeknek az összefüggésére. (38.) Pedig, ha nem véletlen, az irodalomkritikai írásoknak az egyik feladata éppen az efféle dolgok elemzése. Igen jó megfigyelés Örkény Istvánnal kapcsolatban, miszerint „Megvolt benne a ritka képesség, hogy — metaforikus formában — végérvényesen kereszteljen el tényeket, sajátosságokat, jelenségeket” (56.); de ezek után ismét csak kimondja a példákat, anélkül, hogy a végérvényesen elkeresztelt dolgok történelmi-társadalmi aspektusát feltárván bizonyítsa az elnevezés pontos pompásságát. Ugyanez a helyzet, amikor Páskándi Géza drámáinak jellegzetességét adja meg jól, de persze metaforikusan: „A képtelenség, az észellenesség, a véletlenek uralmát logikusan, a *fogvatartottság* tudatában, érzésében éli át az író”. (160. Kiemelés a szerzőtől.) A mondat kiemelt kulcsszava érdemelne tisztességes kifejtést. Igen fontos, valóban érvényes, létező életjelenséget vesz észre Pék Mária és Mák Lajosné sorsában: férjeik „mellett ők robotolnak három ember helyett: őket dicséri a tiszta

ruha, nagy néha egy-egy új — használtan vett — használati tárgy . . .” (275.) Érinti tehát annak az asszonynak-nőnek a sorsát, aki az élet — széles skálán értett — piszkait eltakarítja. De beéri ennyivel. Olyan témakör is akad, amely pedig mindenképpen megérdemelte volna, hogy kibontsa, általánosan, konkrétan is. Spíró György íróelődeiről, példaképeiről — Shakespeare, Wyspianski, Krleža — megemlíti, hogy „valamennyien, legsötétebb műveikben is a *van merce* tudatával közelítettek tárgyukhoz”, Spíró drámái „viszont csak és kizárólag az értéktelenség rendszeréről: az értéktelenről és még értéktelenebből szólnak”. (412–413. Kiemelés a szerzőtől.) Vagyis Tarján Tamás könyvében mindenhol elköveti azt, amit pedig ő vetett Gyurkovics Tibor szemére: „. . . nem egyszer esik abba a tévedésbe, miszerint elég valamit kimondani, s az rögtön analízis is”. (353).

A dolgozatok példás mivoltához tartozik még, hogy felsorolja az adott szerzőnek pályája elején írt műveit, és azokat, amelyekről nem tesz említést. Egy-két esetben még olyan külföldi szerzők neveit is leírja, akik kapcsolatba hozhatók az adott magyar íróval. Persze ebből is látszik Tarján Tamás tájékozottsága, de sajnos az is, hogy témáival-szerzőivel a könnyed ismeretterjesztés szintjén foglalkozik. Könyvének ez a jellege fejezetbeosztásaiból is látható. Csak római számokkal és nem summázó szavakkal jelölt fejezetcímei vannak. A három fejezet között az összefüggés annyi, hogy nagyjából időrendbe szedi az írók jelentkezését, működését. Így ebből sem rajzolódik ki a magyar dráma arculata. De leginkább azért nem, mert Tarján Tamásnak — úgy tűnik — nincs egységes szempontrendszere; illetve, ha van, rejtve marad. Ez adott esetben még erőny is lehetne, az eklektikusság erőnye, ha olyannyira belebújna témáiba, hogy szempontjait az adott drámákból merítené. De írásai a leírás szintjén maradnak, így a kötet sajnos olyan mozaikokból áll, amelyek nem adják ki a magyar dráma karakterisztikus arcát; lévén, hogy maguk a mozaikok sem rajzolják föl egy-egy író arcának egyediségét. Pedig Tarján Tamásban sok lappang. Csak jelenleg elmulasztotta a saját magának adott lehetőséget valóra váltani. (Magvető, Elvek és utak sorozat — 1983.)

BÉCSY TAMÁS

TAKÁTS GYULA: HELYÉT KERESŐ NEMZEDÉK

KÖLTŐK LEVELEI 1934–1949

Elégikus hangra hajló iróniával csendült Szerb Antal sokat idézett tanulmányának summázata 1938-ban: „De hol a dac, a szekta, a jel-szó, a révület, a mánia?” A későbbi korok szándékában ítéletté mere-

vedett vélemény kísérté útján a harmincas esztendőök fiataljainak irodalmát jórészt az elmúlt évtizedekig, nemegyszer hallgatást is parancsolva a „vasba öltöztetett” idők eljövetelekor.

A hozzájuk tapadó vád — a közösségi feladatokat megtagadó lírai ezoterizmus — az egykori kritikákból is táplálkozhatott volna. Jószándékú — már-már sajnálkozó megbocsátásba hajló — lenézés, értetlenség egyként fogadta ezt a különös sorsú generációt. A különös — a Nyugat első két nemzedékétől eltérő — sorsot a történelem adta. Örökségük egy cserepeire törött ország, hol gazdasági válságtól, tudati széttagoltságtól megvert korban, szellemi nagykorúsodásuk bölcsőjénél válsághangulattól terhelt eszmék kavarogtak, nyomukban — többük számára a fizikai létezés is megsemmisítéssel fenyegetve — a század „ordas eszméivel”. „Rosszul érzik magukat a világban, számkivetettek a társadalomban” — írta róluk Halász Gábor. Művészetük öntörvényű módon szorult a „belső körre”. A személyiségre fölhajtó erővel ható történelmi, társadalmi élménytapszalatok híjával nem hihettek — az elődök módján nem! — az irodalom társadalomformáló szerepében. Nem váteszek, csak költők akartak lenni, konokul bízva a művészet értéképítő erejében. Ignóus 1930-ban elhangzott mondatát szó szerint értették: „... nemzeti a költészet csak akkor lesz, ha nem törődik azzal, hogy nemzeti-é, s csakis azzal törődik, hogy költészet-é.”

A szokatlan költői magatartás, az újmódi művéség kívívta a kritikusok hadának fejcsóválását. Szerb Antal, Korvin Sándor, Kassák Lajos, Németh Andor, Kelemen László mondott véleményr róluk. Férfiatlan, erőtlen, kiábrándult, formai mutatványok tartalom nélkül, atmoszférátlan, elmosódó hangulatok, a műfaj látszátéletét tartják fenn: hallatszott mindenfelől. Évtizedes vita kerekedett a kritikák nyomán, míg nem a tehetséget soha nem tagadó, de saját eszményeit keresve igaztalan bírálatot mondó Halász Gábor — szavait, vitázva Rónay Györggyel, a nemzedéknek címezte — határozott hangon befejezettnek tekintette az egészségtelen hadakozást: „... sem bevezetések, sem tiltakozások nem segíthetnek, csupán a kötetben magában csendben felsorakozó versek.”

S a tiszta művészet erejének bizonyítékaként — a történelem sűrűsödésének esztendeiben védő gesztussal egymásra hajolva a nemzedékek — a Magyar Csillag, a Sorsunk, az Ezüstkor hasábjain együtt szóltak egy nép szellemiségének lelkiismereteként. Az értetlenségeket elmosta az idő, a mű — s vele a példa — megmaradt.

A sokszínű — tágabb számítások szerint 20–25 író is magáénak valló — nemzedék törzstagja, Takáts Gyula újszerű könyvet adott az olvasó kezébe. Barátai, társai hozzá írt leveleit egy kötetben, szám szerint 223-at. A válogatás nem önkényes, a múltó idő adta. Ennyi van, ennyi maradt. Weöres Sándortól 64 levél, Szabédi Lászlótól csak egy, Radnótitól két képeslap.

Az utószó — Pomogáts Béla árnyalt, az eddigi eredményeket összefoglaló munkája — „levélregényt” emleget, de a levelek okán Takáts Gyula könyve dokumentumanyag is. A kötettel szembeni elvárás ehhez is kell, hogy igazodjék.

„Stílus, történelmi szituáció, tizenöt év szellemi mozaikja és társadalmi tablója és az esztétikai, etikai szigorú következetesség parancsa vibrál ezekből a sorokból.” Takáts Gyula — a vallomások előszó költői hitellel idézi a barátok egykori jellemvonásait — sokat ígér.

Az „... oly sokszor rosszul megközelített, értelmezett, és még máig sem helyére tett nemzedéknek” 1934 és 1949 között kelt leveleit közli a somogyi költő. Állításának második része — Vas István, Várkonyi Nándor önéletírása, Kenyeres Zoltán és Rónay László munkái ismeretében — ugyan módosítható, de tény, hogy a kialakult kép árnyalása-élesítése sosem felesleges. A kérdés most már az: mit tesz hozzá eddigi ismereteinkhez ez a levélanyag. Megtudunk-e valami újat a generáció költői hitvallásáról, kísérleteiről, történelmi tájékozódásáról, a korszak irodalmához való viszonyáról, a levélírókról, a barátságokról? Kerülnek-e az akkori szellemi élet térképére új vonások?

Takáts Gyula levelei hiányzanak, így a kötet kissé féloldalas lett. Csak a társak utalásaiból hámozható ki, mi lehetett Takáts — barátainak szánt — mondandója. A levelek majd egyharmadát Weöres Sándor írta, méltán — s nyilván a közeli barátság okán is — kerültek az első helyre. Ám ezt követően az elrendezés — valószínűleg — teljesen ötletszerű. Igaz, az egyéni arcélek így jobban kitűnnek, de a történeteknek, eseményszálaknak, közös gondoknak — melyek föl-fölbukkannak — hosszabb időre nyomuk vész. Többek közt ezért is nehéz „levélregényként” olvasni. Ésszerűbb lett volna tán az egyszerű kronologikus sorrendet az egész levelezésre alkalmazni. S ha már a kronológiánál tartunk: Weöres Sándor levelei közül a 42. és a 43. számú összekeveredett, Vas István negyedikként közölt üzenetének helye a 7. és a 8. között van. A szövegösszefüggésből is kiderül, nemcsak — az egyébként jó — datálásból. Toldalagi Pál elsőként közölt levelének borítékján a bélyegző már elmosódhatott — inkább 1946 lehet, s nem 1936 — különben nem magyarázható ez a mondat: „Az Ezüstkor szeptemberben újra feltámad poraiból.”

A levelek dokumentumértéke változó (Radnóti képeslapjait, az újesztendei üdvözléseket, Kiss Tamás eljegyzési értesítőjét csak a kegyelet, illetve a teljességre való törekvés sorozhatta a kötetbe), de sokszínű, apró momentumaiban is érdekes képet kapunk a nemzedék tizenöt fontos esztendejéről. Baráti közlemények ezek jobbára, a levélírók gyakran hónapokra, évekre nem látták egymást. A térképre pillantva látszhatnak: az akkori Magyarország szellemi életének vázlatát is kaphatnánk, úgy, ahogy azt a huszon- illetve harmincévesek

látták. A nemzedéki szerveződés, a helykeresés esztendei voltak ezek — értetlenkedő bírálatoktól, elboruló szellemi horizonttól is szorítottan — így érthető, hogy az egymásra való figyelés, a jóindulatú elismerés, a biztató szó az uralkodó motívum. Küldd el kötetedet, külddöm verseimet, írdál rólam, írtam rólad. Kiss Tamás majd minden levelében azt tudakolja, hol van Weöres, mit csinál. Magasztaló kritikák, kritikákért való köszönetek váltják egymást, csupán Weöres és Vas István formai igényessége jelzi a hiányérzetet. Apró tények, villanások ezek — dokumentumértékük csekély — de a szövődő barátságokon át bepillantathatunk a generáció költői törekvéseibe, formálódó művészi hitvallásába is.

Weöres Sándor, Jékely Zoltán, Vas István, Kiss Tamás levelei a leggazdagabbak. Számuk miatt is persze. Itt részletes és hiteles vázlatot kapunk a helykeresés, a szerveződés apró momentumairól. A pécsi műhely törekvéseiről, az Argonauták körüli gondokról, a Nyugathoz és a Válaszhoz való viszonyról, a debreceni és kolozsvári kísérletekről lényeges tudnivalókat közölnek a baráti tudósítások. Forgács Antal már-már elfelejtett alakja különösen sokat gazdagodik, s rácsodálkozhatunk a sokáig „marslakónak” tudott Weöres Sándorra. Kenyeres Zoltán könyve már sokat sejtetett abból, ami itt világossá válik: Weöres irodalomszervezőnek sem volt akárci.

„Akik most 5—10 évesek, el se tudják képzelni majd, ha megnőnek, hogy mi milyen nyomasztó és mindent-megfojtó körülmények közt töltöttük ifjúságunkat” — írta Weöres Csöngéről (64.). A kor által meghatározott közérzet rányomja bélyegét a mondandóra. Kevés a bizakodó hang — néha csak baráti évődésben hallik —, a szorongó keresés a gyakori. A külső világ történései csak olykor-olykor szűrődnek be a levelekbe. Csak nagyritkán találkoztak, üzeneteikben politikáról, közéletéről mégis alig cseréltek szót. A történelem hajtűkanyarjaiból, kataklizmáiból lecsapódott érzések a lélek belső körein rezdültek. Ők a maguk nevében beszéltek másokért.

Weöres 25. és 60. levele a nemzedéki ars poeticához is fontos adalék, Kiss Tamás protestáns elkötelezettsége pedig jelzi, hogy a nép, a magyarság gondja sem tűnt el a szemhatárukról. Hamis hangokat nem tűrő értékteremtés és értékvédelem volt a programjuk. Innen adódik, hogy — a levelek helyenkénti információszegénysége ellenére is — a kötet mélyáramából kicsendül a nemzedék etikája. A kor szorításában etikummá is váló esztétikai törekvés.

Az 1945—1949 közötti korszakról sajnos kevesebb levél beszél (Csorba Győzőéi a leginkább), így forgácsok jutnak csak az olvasónak. A Magvetők nevű egyedi kísérlet megemlítése fontos adalék.

Gondolhatott arra Takáts Gyula, hogy könyve dokumentumként is forgatható. A levelekhez jegyzeteket közöl, a kötet végén pedig amolyan kislexikont ad, személyekről, lapokról.

Nem kritikai igényű kiadás ez, mégis illendő megjegyezni (akad, ki forrásmunkaként használja), hogy a legtöbb hiányt itt érezzük. A jegyzetelés elég szűkös, nevek, fontos megemléített események maradnak homályban. A „függelékben” pedig több téves adat, elírás található (születési, halálozási dátumok hiányoznak, szerkesztők névsora pontatlan, Gombos Gyula lapjának neve nem Magyar hét, hanem Magyar Út stb.).

A bevezetőben ígért teljesség talán elmaradt, a kötet mégis hasznos olvasmány. Egy nemzedék útkeresésének, hitvallásának magánemberi szférái is kibontakoznak, s megpendül az a húr, melyen egy mostoha sorsú mikro-közösség kristálytiszta dallama hallatszik. Egy hangon szóló, de száz színű húr ez, s hiányként élő értékeket tudatosít.

Külön érdem, hogy a jórészt indulása óta Kaposváron élő Takáts Gyula — már 1942-ben a Diárium vitájában súllyal szolt a vidék kulturális fölemeléséért — jó néhány, az irodalomtörténet lapszéleiről is lecsúszott mozzanatot újra az emlékezetbe emel. (Magvető, 1984.)

N. PÁL JÓZSEF

SZAKOLCZAY LAJOS: DUNÁNAK, OLTNAK

„AZ ÖTÁGÚ SÍP JEGYÉBEN”

Illyés Gyulának az egyetemes magyar irodalmat jellemző metaforájával ajánlja szerzője „szerény kísérletként” másfél évtizedes munkásságából közreadott válogatását. Az írások többsége a hetvenes években jelent meg. Aktualitásuk éppen mondandójuk fontossága miatt — mit sem vettett frissességéből.

Szakolczay Lajos pontosan behatárolható tematikájának egyetlen átfogó témakörén belül rendkívül változatosan és sokoldalúan ad hírt mind a vizsgálódása tárgyát képező művekről és alkotóikról, mind önmagáról.

Ez az átfogó témakör, ahogyan a címből is következtethetünk, a magyar irodalom határainkon túl megjelenő alkotásait és azok létrehozóit — írókat, költőket, közírókat, drámaírókat — vizsgálja és értékeli. A szerző minden sora elmélyültségről, tárgykörének alapos ismeretéről tudósít. Olyan otthonosan mozog a szomszéd országok magyar irodalmi köreiből, hogy az egy ottlőnek is dicséretére válna. A műfajilag is sokrétű — recenzió, tanulmány, színikritika — kötet alapján az olvasó ismételtelen levonhatja a következtetést: múltját és jelenét tekintve, a külszági magyar literatúra *önálló értékeket létrehozó* irodalom.

Szakolczay azt is bizonyítja, hogy a közvetlen szomszédos országokon túlmenően Londonban (Cs. Szabó László, Határ Győző),

Torontóban (Faludy György, Vitéz György), Münchenben (Borbándi Gyula), Párizsban (Albert Pál) és a világ más tájain is figyelemre méltó alkotások születnek, amelyek szervesen illeszkednek a szűkebb értelemben vett magyar irodalom történetébe. Még akkor is, ha közülük csak keveset van módunkban megvásárolni könyvesboltjainkban vagy leemelni a könyvtárak polcairól.

Öt fejezetre tagoltan 33 írás igazolja a szerző író- és műismeretét. Átfogó jellegű munkáiban — írók, közírók életútját idézve — felszínre hozza és felszínen tartja a történelmi tudatot, a folytonosságot, a nemzedékek kapcsolódását. Számtalan — általa értékelt művekben és értékekben jelentkező — névvel ismerkedhetünk meg, hogy arcpirítóan rossz lelkiismerettel állapítsuk meg: mennyire hézagos a tudásunk ezen a területen, milyen keveset is tudunk! Ha Szakolczay könyvének más érdeme nem is lenne — már ez elegendő ahhoz, hogy értékessé váljék szemünkben.

Az „egységben láttatás” végső célkitűzésének eredményeként összefogott, markáns képet kapunk a határokon túli magyar írók és közírók azonossági és elkülönítő jegyeiről, fejlődésében érzékelve a lényegi mozzanatokot.

A kötet jellegéből fakadóan a szerző nem mestere a filológiai aprómunkának, nem búvárkodik a levéltárban, nem kutatja a kéziratos hagyatékokat. Az „itt és most” elve alapján azonnal reagál és meglátásait, a mindig új jelenségeket a nagy összefüggések folyamatában láttatja velünk. Érdekes példája ennek az írásmódnak a Nemzedékek kapcsolódása, a romániai, jugoszláviai és csehszlovákiai magyar irodalom generációiról adott „helyzetjelentése”, de ugyanígy nyilatkozik meg a *Kárpáti Kalendárium irodalmi mellékletei 1970—1973.* elemzése közben is. Ezt a tendenciát követhetjük nyomon a *Balogh Edgár hűsége*, az *Esszé hitvallás- emlékezés (Méliusz József)*, és a *Cs. Szabó László az esszéíró* című munkákban is.

A válogatás többsége recenzió. De olyan magasra emelt mércével dolgozik, hogy nemegyszer többet tudunk meg belőlük, mint sok máshol olvasható, tanulmánynak jegyzett írásból. Igaz ez a Bori Imre: *Irodalmunk évszázadai*, (Fórum 1975), Kántor Lajos és Láng Gusztáv: *Romániai magyar irodalomtörténete 1945—1970* kapcsán csakúgy, ahogy a kötet egyik kitűnő portrérajza: *Kapcsolattörténet és magatartás, Vonások egy ungvári tudós arcképéhez* — Várady Sternberg János felvázolása során. De ugyanezt állapíthatjuk meg a Hervay Gizella költői világát feltáró *Hervay Gizella lírája* című ismertetésben vagy Páskándi Géza és Sütő András műveinek értékelésekor.

Alig térnek el ettől a drámai bemutatókról szóló, külön fejezetbe zárt színikritikák. Többségükben nyomon követhetjük a drámák színházi sorsát több városban. Szakolczay mindenekelőtt műcentrikus, előnyben részesíti az irodalmi megközelítést, de ez nem zárja ki, hogy

betekintést nyújtson a „rendezői töprengésbe”. (*Ezen az oldalon, Gion Nándor, Bemutató Újvidéken, A csillag a máglyán Budapesten és Kolozsvárt stb.*)

Mindenre van szeme és tolla, ami tárgykörébe tartozik. És nagyon jó a tolla. Szépen ír. Képei, hasonlatai tiszták, sehol egy fogalomzavar, egy erőltetett kifejezés. Esetenként líraian fogalmaz. Bálint Tibor 28 novellát tartalmazó kötetének ismertetésében, a *Nekem már nem fáj az utazásnak* olvasása közben megragad ragyogó stílusa és elhithető ereje.

Mert, a novelláskötet olvasása nélkül, — de a Zokogó majom ismeretében is — elhiszük Szakolczaynak, hogy Bálint Tibor „író Krisztus összes sebével”, hogy „... bölcs öregek tapasztalta-mesélte történelem újat mutató távlatával próbálja érzékeltetni erény és bűn, szeretet és gyűlölet, élet és halál mindenkori dilemmáját”, „és azt is, hogy Bálint Tibornál „valami mindig átragyogja a szöveget, s a szavak jelentésén túl hangulati erőt kölcsönöz az ábrázolt tárgynak. Sosem volt történetek félénk kisemberei táltosodnak meg, elporladt világok és élethelyzetek kapnak feltámadásnyi fényt.”

Szilágyi István: *Kő hull apadó kútba* című regényének bemutatásakor már nem a hitre hagyatkozunk, hiszen jól ismerjük a könyvet. Ebben az esetben már csak egyetérthetünk: „... a kisváros ... egy önmaga mércéjét nem ismerő, félbevágott világ. Ady bibliás átka mintha örökérvényű sülyesztőbe terelte volna azt, ami már a századvégi ellentmondások-felemelkedések és zuhanások közepette nemcsak az idő, hanem a provincia önmaga pusztá hurokjával is halálra ítéltetett.”

Szakolczay Lajos a „hídverő” nemzedék kései utóda. Tudja, amit ők tudtak és hirdettek: a hídnak állnia kell. Szakolczaynak nem is kell igénybe vennie, ő már híd nélkül közlekedik, a túlsó parton is otthon van. De ácsolja és erősíti ezt a hidat mindazok számára, akik, reméljük — mind nagyobb számmal át akarnak rajta kelni: a túlsó partról hozzánk és tőlünk a túlsó partra. (Szépirodalmi, 1984.)

URBÁN NAGY ROZÁLIA

DOBOS LÁSZLÓ: GONDOK KÖNYVE

Az író, aki az újabb csehszlovákiai magyar irodalom megteremtésének feladatait válogatás nélkül vette magára, s gondolkodásának mai álláspontja az, hogy az öngazolás helyett az igazmondásnak van egyedül értelme, tanulságos könyvet adott ki. Cikkeiből, tanulmányai-
ból, útirajzaiból és egy vele készített interjúból jelentetett meg törté-

nelmi metszetű válogatást. Az irodalomteremtés gondjában élő Dobos László közel negyedszázad írásaiból szerkesztette a *Gondok könyvét*. Nem arra vigyázott, hogy vonzó képet adjon önmagáról, törekvéseiről, hanem hogy minél pontosabban, hűségesebben mutassa be az idő történelmi útirányát, kanyarait, buktatóit, s a történelemmel együttélő ember és nemzetiség szellemi életének gondjait. Kiszolgáltatja magát, hiszen ha megállapításainak mai mértéket tartunk, gyakran fanyaloghatunk a korai írások egy-egy vonásán: naiv pártosságán, stílusának szocialista pátoaszán, úti jegyzeteinek bőbeszédűségén, szemléletének csodálkozó lelkesültségén, olykor értéktételeinek nagylelkűségén is. Ezek azonban apró és felületi vonások, hiszen ezt a könyvet történetiségében kell néznünk, mert iránya és jellege azt kívánja. Így nézve pedig az újabb csehszlovákiai magyar irodalom és kultúra fejlődésvonalait megvilágító könyv. Mert nagyon tanulságos az, hogy a vert állapotból, a teljes emberi kiszolgáltatottságból, megálázott nemzetiségi tudatból, szégyenkezésre ítélt történelemből, szétzüllesztett, szinte megsemmisített kultúrából hogyan lehetett igazi szellemi erők nélkül, azokat is teremtve két évtized alatt figyelmet érdemlő kultúrát, irodalmat életre ápolgatni. Fontos tehát mindaz, ami ma már jórészt nem aktuális.

A *Gondok könyve* a küzdelem rajza, a szemlélet tágitásának folyamatos igényét vállaló írónak, irodalmárnak is fejlődéstörténete. Dobos László előbb az intézmények megteremtésének feladatát vállalta magára, a csehszlovákiai magyarságnak fórumokat kellett adni ahhoz, hogy önmagára eszméljen; táncsoportot, folyóiratot, könyvkiadót, az ahogy lehet törvényei szerint. Az író — aki gyerekkorában Sárospatakra szökdösött középfokú ismeretekért, majd volt tanár, kulturális mindenek, írószövetségi titkár, egy évtizeden keresztül az Irodalmi Szemle főszerkesztője, rövid ideig a Madách Kiadó igazgatója, miniszter, majd kiadói munkatárs — úgy érezheti magát, mint az általa jellemzett nemzetiségi értelmiségi: több is, kevesebb is önmagánál. Több, mert szűkebb hivatásán túlmenő feladatok sokaságát bízta rá a történelem és a nemzetiségi állapot, s kevesebb, mert legfontosabb dolgaival csak éjszaka tud foglalkozni. Pályájának igazi értéke innen tűnik elénk: nemcsak a csehszlovákiai magyar irodalom legjobb regényeit írta meg, hanem szemlélettágító, botladozó próbálkozásokból irodalmat nemesítő munkát végzett az egész nemzetiségi irodalom érdekében. A csehszlovákiai magyar irodalom újabb történetét is minősítik írásai. Az ötvenes és hatvanas évek fordulóján még azért küzd, hogy elválasszák végre az újságírástól az irodalmat, szűnjék meg az irodalom ideológiai túlhajtottsága, a prózairodalom teljes szubjektivitása, a történelemszemlélet korlátolt szűkössege, az irodalmi tradíciók megcsontkítottsága, a szociális témák, az osztályszemléletű ábrázolás kizárólagossága. Igen, innen, ebből a problémakörből

kellott indulni és kinőni, s ez csak olyan emberek önfeláldozó munkájával történhetett, mint Dobos László, akinek különös érzéke van ahhoz, hogy az idő igényét betöltve meg is haladja azt. Írásai mindig a jelen állapot reális felmérésére, összetett szemléletére ösztönöznek, de a realitások közvetlen tapasztalását folyamatosan egészíti ki a nagyobb igénnyel, felismervén azt a törvényt, hogy „minél kisebb egy irodalom, annál inkább a minőség útját kell járnia”. Ehhez pedig nyitottság, összevetési képesség, távlattudat kell. Egy kis nemzetiségi kultúra önmagát fokozza le, önmagát teszi erőtlenné, kilátástalanná, ha bezárkózik.

Dobos László irodalomszemléletének erős vonása a történelmi érzék: írásainak visszatérő gondolatköre, hogy a nemzetiségi irodalomnak és kultúrának minél gazdagabb nemzeti hagyománykincs birtokába kell jutnia, történelmét nem korlátozhatja nemzetiségi történelmére, nem rekedhet meg sérelmeiben. Ő is megírta a sérelem könyvét, a *Földönfutókat*, mert meggyőződése, hogy a múltat reálisan és összetetten ki kell vallani, addig nem lehet továbblépni, de elutasítja a sérelmek ápolását. Szemléletének másik fontos vonása az aktivitás, a cselekvés lehetőségének kiküzdése és fölvállalása. Ez azt is jelenti, hogy írásait az elégedetlenség, a jobb, nagyobb igények fogalmazása hatja át. Kritikus szemmel vizsgálja a nemzetiségi társadalmat, így figyel meg azt, hogy a nemzetiségi létállapot struktúrája kedvez a szellem beszűkítő állapotainak, a mechanikus utánzásoknak, könnyű átvételeknek, egyfajta alkalmazó, végrehajtó magatartásnak. A csehszlovákiai magyar nemzetiségi értelmiség nem eléggé alkotó jellegű a már említett mindenes szerep miatt, s egyéb gátló tényezők következtében. Nagy kultúrához a tudomány organikus művelésére éppúgy szükség van, mint a szépirodalmi alkotó tehetségek szüntelen pallorozására.

A csehszlovákiai magyarság lehetséges magatartásmódját Fábry Zoltán a vox humanában, az emberséges hang megtalálásában, az emberséges magatartás gyakorlásában jelölte meg. Dobos László mélyen érti és megbecsüli ezt a programot, de megfontolt törekvése, hogy ezt az „aktív védekezés”-t történelmet alakító emberi küzdelemmé nemesítse, hogy túllépjen egy korábbi idő kiküzdött magatartás-normáján. A védekezés helyébe a cselekvést állítsa. Így lép túl a nemzetiségi kultúrák híd-szerepének értelmezésében is Fábry koncepcióján. Szükségszerűnek ítéli a híd-szerepet, a közvetítést, de világosan kimondja, hogy egy kultúra végső célja nem lehet a tolmácsolás, az eszköz-szerep. Ez a felismerése egybehangzik Sütő András és Gáll Ernő nemzetiségi koncepciójával, melynek sarkalatos pontja a sajátosság méltósága. Dobos László eszmélkedése régóta ebbe az irányba mutat. Már az 1966-os jugoszláviai úti jegyzetben hosszan foglalkozik a bakatörténelem embernyomorító tudatával, a kisebbségségi

érzéssel. A hetvenes évek elején írt regénye, az 1976-ban megjelent *Egy szál ingben* szinte szó szerint hozza újra elő ezt a gondot, koncepciójának lényege pedig az, hogy meg kell tagadni ezt a bakatörténelmet, saját magának kell alakítania a sorsát a nemzetiségi embernek, közösségnek. A regény címe is a lázadás szükségére utal, maga a könyv pedig nagy művészi erővel, összetetten motiválva jeleníti meg a történelem alá került emberek torz magatartásformáit, hogy megtagadja az emberhez méltatlan eszköz-szerepet. A *Hólepedő* a személyiség felelősségét hangsúlyozza az élet minőségének kialakításában.

Dobos László regényeinek és cikkeinek, jegyzeteinek szoros párhuzamára is utalnak ezek az összehangzások. Tudatos, gondolkozó, önmagáért és közösségéért felelősséget érző emberség mutatói. Ebből a szempontból érdekesek az úti jegyzetek is a kötetben: önértékük viszonylag kevés, de mindegyikben ott munkálkodik a szellemnek a tájékozódási, viszonyítási igénye, a nagyobb távlat megszerzésének a szüksége a pontosabb önismerethez. Benne van ezekben a végre a világba szabadult ember csodálkozó öröme és naivsága is, de fontosabb az otthoni dolgokra tekintő mérték működése: a közös történelmű kis népek fiainak rossz közérzete egymás társaságában, a fél-szegség, s a kis világ és az egyetemesség kapcsolódásának a szükségesége mint igény és felismerés.

Dobos Lászlóban is ott van magyarországi kortársainak, a fényes szellők nemzedékének a rossz érzése ifjúkori naiv hitének megtépázása miatt. De benne is ott van az önkorrekció ereje: a felismerések után is a cselekvés módozatait kutató művész ő, aki a „jelzők inflációját” tudatosítva, egyre megfontoltabban, összetettebb szemlélettel keresi az újabb idők új eszméit, feladatait. Könyve személyiségének is fejlődésrajza. Gondolkodásának törvénye vezette ahhoz a felismeréshez, hogy a mélyen, összetetten tudatosított nemzetiségi történelemből azt kell folytatnia, ami abban nem volt meg: a történelmi meghúzóadás tehetetlensége helyett a történelmi jelenlétet, sorsot alakító szembenézést. (Madách, 1983.)

GÖRÖMBEI ANDRÁS

TURCZEL LAJOS: KÉT KOR MEZSGYÉJÉN

Turczel Lajos kötete a Csehszlovákiai magyar írók sorozata tagjaként jelent meg; immár második kiadásban. Az első — 1967-ben. Joggal írja a kötet szerzője — a második kiadás előszavában —, hogy a több mint másfél évtizednyi idő sem kezdte ki könyve szerkezetét. Gyarapodott is; elsősorban Turczel Lajos saját kutatásainak eredményeivel, melyek kötetekben is realizálódtak: *Portrék és fejlődés-*

képek (1977); *Hiányzó fejezetek* (1982.), illetve az olyan antológiákkal, mint az *Örökség*. (1968); *Az éhség legendája*. (1975.); *Szlovenszkoí vásár*. (1980.), továbbá *Fábry Zoltán nyomán — az Ady igaza*. (1977.).

Nyilvánvalóan most is, miként a kötet első megjelenését követően: vitára adhatott okot könyvének szokatlanul nagy jegyzetapparátusa. A magunk részéről úgy látjuk: Turczel Lajos könyve tudományos mű; alcíme szerint *A magyar irodalom fejlődési feltételei és problémái Csehszlovákiában 1918 és 1938 között*. A kötet önmagáért állt helyt, s kettős célkitűzése van: 1. a tudományos-feltáró munka (ilyen jegyzetapparátussal egyetemi jegyzetként is közkézen foroghat); 2. aki csupán érdeklődéssel, irodalomszeretetből olvassa el — annak elegendő a főszöveg. Tehát osztjuk és elfogadjuk Turczel Lajos szempontját, amely a fejcsováló kételkedőket Pázmányhoz utasítja (10.).

Ma, másfél évtized múltán is úttörő jellegűnek tartható Turczel Lajos könyve. Célszerű és jogos volt második kiadása. Nincs összefoglalás az 1918–1938 közötti csehszlovákiai magyar kulturális életéről. Egészen pontosan: míg Turczel Lajos a társadalmi-kulturális-irodalmi folyamatokat, a szervezeti kereteket, s azok változásait vizsgálja és elemzi, Csanda Sándor — ugyane korszak egyéni portréit vázolja fel *Első nemzedék* című kötetében (1968., illetve 1982.). A kettő együtt már igen nagy lépést jelent a kívánt szintézis megteremtéséhez. Rajtuk kívül — mindenki — más csupán adalékokat nyújtott, esetleg rájuk hivatkozik. Turczel Lajos nem változtatott kötetének módszerén; igyekezett megőrizni az egykorú (a két világháború közötti) forrásanyagokat, s ahol tehetette — erre hivatkozik is — a legújabb kutatások eredményeivel gazdagította (legjobb példa erre a kétrészes felsorolás a Sarló-mozgalommal kapcsolatban — 212–214.).

Hangsúlyozzuk: Turczel Lajos folyamatokat mutat be; ezt tekinti elsőrendű feladatának. Módszere kizárja az esszéírás lehetőségét; tényszerű, marxista szempontú vizsgálattal deríti fel a két világháború közötti csehszlovákiai magyar kulturális és irodalmi élet legfontosabb jellemzőit. Ugyanakkor — erre is felhívja a figyelmet — a forradalmi hagyományok mellett a progresszív polgári irányokat is éppoly fontosnak tartja; ti. ennek figyelmen kívül hagyása — mint megjegyzi — „hagyományképünkben és hagyományébresztési kísérleteinkben strukturális és értékelési aránytalanságokat idézett elő” (9.). Ezek a szempontok vezették kötetének második kiadásakor is.

A folyamatok bemutatása mellett, végeredményben, három portréra bukkanunk, ám ezek is mintegy belesimulnak a kulturális folyamatok, az irodalmi élet egészébe: Fábry Zoltán (94–98.), Balogh Edgár és Györy Dezső — ők jelentik a portrékat, arcképvázlatokat.

Ami pedig a csehszlovákiai magyar irodalmi élet előzményeit illeti, úgy tűnik, Turczel Lajos véleménye közelebb áll Fábry Zoltánéhoz, aki — tudvalevő — azt vallotta, hogy a korabeli erdélyi irodalom gazdag

hagyományokkal indult, szemben a csehszlovákiaival. (E nézettől eltér Dobos Lászlóé és még inkább Tőzsér Árpádé, akik határozottan állítják, hogy a csehszlovákiai kulturális-irodalmi élet, igenis, épülhetett bizonyos hagyományokra; épülhetett, de ez nem jelenthetett oly szerves kapcsolódást, mivel az erdélyi hagyományok rendkívül markánsak voltak).

Turczel Lajos kötete hét fejezeten keresztül — I. *A kisebbségi helyzet kialakulásának és fejlődésének determináltságai*; II. *A kisebbségi önvédelem politikai-világnézeti formái*; III. *Az iskola és az iskolán kívüli népművelés*; IV. *Ifjúsági mozgalmak*; V. *Az irodalom kialakulásának sajátos körülményei*; VI. *A tudományos élet, a művészetek és a sajtó*; VII. *Folyóiratok és szerepük az irodalmi életben* — mintegy fúgaszerűen építi fel könyve szerkezetét, az egykorú tények és történelmi események hű tükréként.

Az a tény, hogy folyamatokat mutat be a szerző, s nem csupán az irodalomra koncentrál — a korabeli életet összetettebben és a mélyebb régiókba ásva méri föl, talán leginkább pregnánsan (példaként kiragadva) a Sarló-mozgalom megítélésében mutatkozik meg. Az első kiadás után Turczel Lajos több ízben is foglalkozott a Sarlóval, pl. az Alföld 1972. 3. számában (*A sarlós mozgalom kibontakozása és az irodalommal való kapcsolata*. 60–66.), valamint az említett *Portrék és fejlődés képek* c. kötetében (*Észrevételek a Sarló irodalomszemléletének és irodalompolitikájának kérdéséről*. 112–125.). Ami mindhárom tanulmányában, ill. tanulmányrészletében (ez utóbbi a *Két kor mezejében*) rendkívül meggyőző: a Sarlót nem elsősorban irodalmi mozgalomnak fogja fel. Olyan társadalmi-történelmi produktumnak, amelynek megvoltak a maga sajátos irodalmi szempontjai. De — nem szűkíti le csak irodalmi mozgalomra. Talán éppen ez utóbbi törekvés cáfolatára írta meg Dobossy László *Ez volt a Sarló* 1978. című tanulmány- és dokumentumkötetben, hogy a Sarló szélesebb bázison nyugodott, semmint csak egyetlen pilléren, az irodalmin. Mert a mozgalomnak szélesebb, társadalmilag és nemzetiségileg tágabban körülhatárolható szerepe és jelentősége volt; éppen ez rejti magában szerepének történelmi értékét. Az irodalom része egy-egy korszak társadalmi-történelmi fejlődésének; megőrizve a maga sajátos, esztétikailag igazolható és dokumentálható felépítmény-szerépét. Viszonylagos önállóságát is amennyiben erősen feltételekhez kötött; nem mozgathat tetszés szerinti határok között, szabadon.

Már az első kiadás előszavában megírja Turczel Lajos: nem kifejezetten irodalomtörténetet szándékozik írni, „hanem az irodalmi fejlődésnek, az irodalmi életnek feltételrendszerét rajzolja meg”. Ez pontosan megfelel Turczel Lajos irodalomszociológiai törekvésének. Az is, hogy bátran szembenéz a nemzetiségi-kisebbségi problémákkal, s ezeket marxista módon, nem nacionalista mázzal bevonva

vizsgálja. Azért nem kerül zsákutkába, önmagával ellentmondásba, mert tudomásul veszi és tárgyilagosan elemzi azokat a tényeket, melyek 1918 után a Duna-medencében kialakultak, s nem felejtí azt sem, hogy a nemzeti-nemzetiségi törekvéseknek igen fontos szerep jutott; olyannyira, hogy annak nemzeti tragédiához vezető mozzanatai is bőségesen akadtak. Ezek tanulságait is mintegy beleépítette könyvébe, és kellően, higgadtan kamatoztatta a csehszlovákiai (speciális) történeti folyamatokra. Könyvének egészét így kell értékelnünk, és haszonnal forgatnunk. (Madách, 1983.)

KOVÁCS GYÖZÖ

PENAVIN OLGA: JUGOSZLÁVIAI MAGYAR NÉPMESÉK. I., II.

Az Új Magyar Népköltési Gyűjtemény sorozat sorsa főszerkesztőjének, Ortutay Gyulának halála után eléggé bizonytalannak tűnt. Ortutay halála után megjelent második változatlan kiadásban a sorozat legelső kötete: a *Fedics Mihály mesél* (1940)., amelynek első kiadása még a háború alatt jelent meg és bizony nagyon régen elfogyott. Kár, hogy Ortutay nem érte meg ezt az új kiadást, nagyon örült volna neki, hiszen e kötetrel indult útjára az ún. budapesti „egyéniégkutató” módszer.

A most ismertetendő könyv *első* kötete szintén másodszor jelenik meg, mert először már 1971-ben napvilágot látott; a *második* kötet viszont eddig publikálatlan anyagot tartalmaz. Azonban az újvidéki Fórum kiadó kívánsága volt, hogy mindkét kötet együtt jelenjen meg. Sőt, tervbe vették egy harmadik kötet kiadását is.

Az Új Magyar Népköltési Gyűjtemény célja kezdettől fogva az volt, hogy kiváló mesemondók, vagy kisebb táji csoportok esztétikailag is kiemelkedő, költői igényű alkotásait, pontos nyelvjárás szerint, tudományos kiadásban, jegyzetelve publikálja. A *Jugoszláviai magyar népmesék* kötet ettől az elvtől azonban némileg eltér. Jugoszláviában ugyanis különböző nyelvjárású és eredetű, magyar nyelven beszélő csoportok élnek és élő mesekincsük egymástól eléggé eltérő. Néhány csoport még klasszikus, szép stílusú, felnőtteknek szóló népmeséket ismer; másoknál már inkább csak mesevázakat, vagy láthatólag iskolakönyvből visszaszivárgott népmeséket tudtak felszínre hozni a gyűjtők.

A tudományos tanulság, amit e két kötetből levonhatunk, néha megfelel várakozásunknak, máskor azonban meglepő. Meglepő pl., hogy a nagyon archaikus szlavóniai magyar falvakban alig van élő mese, holott a népművészet más ágai még eleven életet élnek. Az vi-

szont már nem meglepő, hogy a legtokéletesebb, legszebben elmondott meséket a Bukovinából átköltözött székelyek és (a 2. kötetben) a „szegedi kirajzásnak” nevezett csoport mondta el.

A kötetekből levonható tudományos tanulságokat Penavin Olga, ill. a jegyzeteket készítő Kovács Ágnes összegezik. Alig hiszem, hogy van még sok mesekiadvány, amely olyan fontos műfaji, történeti tanulssággal szolgálna, mint ez a jelen kötet. Azonban a tündérmesék eltűnése nem jelenti ugyanakkor a magyar nyelv, vagy a magyar tudat elvesztését. A tündérmese egész Európában tűnőfélben van és a rövidebb, prózai elbeszélések maradnak fenn tovább. Kár, hogy a kötet, nem tartalmaz több hiedelem-történetet, mert tapasztalatom szerint ez a csoport még mindenütt élő, nyilván a jugoszláviai magyarok körében is.

Érdekes a történeti mondák helyzete is. A két kötetben gyakorlatilag két pozitív történeti hőssel találkozunk: az egyik közülük Mátyás király, a másik pedig a legkedveltebb jugoszláviai népi hős: Márkó király, vagyis Kraljević Marko. A kettő alakja viszont összekeveredett a jugoszláviai magyarok népi emlékezetében. Pl. *A jugoszláviai népmesék*, II. 423. oldalán található elbeszélés (*Márkó király és a szerbiai bíró*) történetében egyszerű névcseré történt, mert hiszen ugyanezt a történetet hazánkban, (sőt még a jugoszláviai magyarok körében is) Mátyás királyról szokták mesélni.

Mindenesetre ez a könyv egyszerre tükrözi a Jugoszláviában élő különböző magyar csoportok prózájának mai helyzetét és a klasszikus népköltési műfajok változásának, alakulásának folyamatát és ilyen szempontból egyedülálló és hiánypótló.

Reméljük, hogy a sorozat következő köteteire is hamarosan sor kerül és az UMNGY újabb, már régóta nyomdában levő kötetei is egymás után megjelennek, irodalomtörténészek és folkloristák közös kívánságára és okulására. (Akadémiai Kiadó — Fórum Könyvkiadó 1984. — Új Magyar Népköltési Gyűjtemény XVI., XIX.)

DÖMÖTÖR TEKLA

HOPP LAJOS: A LENGYEL LITERATÚRA BEFOGADÁSA MAGYARORSZÁGON 1780–1840

Hopp Lajost idáig mint a Mikes-szövegek kitűnő gondozóját, a Rákóczi korabeli magyar–lengyel irodalmi kapcsolatok szorgalmas kutatóját ismertük. Most egyszerre két irányban is tágitja, bővíti, fészíti tudományos érdeklődésének körét. Időben visszafelé haladva *Az «antemurale» és a «conformitas» eszméje a Báthory előtti magyar–*

lengyel hagyományban (Literatura 1983. 1–4. sz. 160–176) c. dolgozatában I. Ulászló koronáztatásától kezdve kíséri figyelemmel a nemzeti hivatástudatot (a keresztény civilizáció és kultúra védelmezése), amely sokban hozzájárult a rendi nemesi lengyel–magyar közösségtudat megerősödéséhez, a törökellenes háborúk missziótudatához. A tudós szerző e munkájával majd két évszázaddal bővíti a magyar–lengyel hagyományokról szóló ismereteinket. Hasonló tanulmányt közölt a Báthory utáni korszakról (ItK, 1983/ 1–3.).

Az eddigi fő kutatási körét az Irodalomtörténeti Füzetekben megjelent 129 oldalas könyvecskéjével korunk felé közeledve tovább bővíti (a felvilágosodás és a reformkor jelentékeny részére kiterjedően) a magyar közvélemény Lengyelország iránti érdeklődésének bemutatását. Célkitűzésében ezt írja: „... vizsgáljuk a lengyel irodalom interpretációjának közvetlen előzményeire s kezdeteire szorítkozó föltáratlan fejezetet, amely a lengyel–magyar hagyományok történelmi láncolatában a felvilágosodástól a romantikáig vezet” (7.).

Minthogy még nem is olyan régen magam is szándékoztam monográfiát írni irodalmunknak Lengyelország iránti érdeklődéséről az ország első felosztásától kezdve egészen az utolsó nemesi vezetésű felkelésig (1772–1864), nagy izgalommal vettem kezembe e kapcsolatok feltáratlan fejezetét ígérő igényes munkát. Az első meglepetés akkor ért, amikor a bevezető részben nem találtam meg a kérdésre vonatkozó eddigi irodalom bemutatását. Ez persze a későbbiek folyamán a lapalji jegyzetekben meg is található.

Hopp Lajos új könyve hat nagyobb fejezetben tárgyalja mondani valóját.

A Lengyelországi példa — magyar analógia (8–34.) voltaképpen az irodalmi interpretáció társadalompolitikai háttérét adja. A Lengyelország iránti érdeklődés Orczy és Barcsay költészetében, a bécsi testőrírók körében, majd a szabadkőműves mozgalomban, Gvadányi Voltaire-rel folytatott vitájában, a négyéves szejm hazai visszhangjaiban, Batsányinak és Pálóczi Horvátnak a lengyel eseményekre írt verseiben, a jakobinus mozgalom írásos dokumentumaiban, Bessenyei politikai tárgyú írásaiban, a 19. század elején Kazinczy és társai levelezésében, Dessewffy fürdőleveleiben, valamint Berzeviczy Gergely, Toldy Ferenc és Széchenyi úti feljegyzéseiben nyilvánult meg. Már ennek a fejezetnek futólag elolvasása is a *déjà vue* élményét váltotta ki belőlem. 1961-ben Varsóban megjelent habilitációs értekezésem számos témájával találkozhattam újra . . .

A lengyel irodalmi kultúra megismerésére (35–41.) csak töredékes adataink vannak a felvilágosodás korából. 1780-ban jelent meg Nagykárolyban St. Konarski *Opera lyrica* c. kötetének hazai kiadása (bizonyára innen van a dolgozat kezdő korszakhatára). Az első irodalmi híreket Molnár János apát Magyar-Könyv-házában (nem könyves-

házában!) olvassuk Bohomolecről és Naruszewiczről. És most kezdődik a Galíciában szolgáló magyar katonatiszt-értelmiségiek közvetítő szerepe. Már irodalmi kapcsolatot jelent Virág Benedek *Theophila éneke* (a *Visztula partján*) c. verse, amelyet a magyar költő Csehy József Galíciában állomásozó magyar tiszt nyersfordítása alapján újraköltött. Csehy rendszeresen értesítette magyar barátait a lengyel irodalmi és kulturális élet egyes eseményeiről, megpróbálta Naruszewicznek *A hazához* írt ódáját is lefordítani.

Az ugyancsak Galíciában állomásozó Kiss Károly hadnagy már vázlatos áttekintést ad a régi lengyel irodalom történetéről. Egy a lengyel literatúrát tárgyzó kérdés c. cikksorozatában, amely Hopp könyvében *Az anyanyelv és nemzeti művelődés* (42–50.) c. fejezet kiinduló pontja. Kiss már jórészt lengyel nyelvű források alapján dolgozott. Hopp kiegészítésként bemutatja a Közhazsnú Esméreték Tára VII. kötetének (1833) lengyel címszavait, ami a korabeli tájékozódás számára kétségtelen hasznos, de magyar interpretációnak (hacsak befogadás értelmében nem) alig számítható. Ez a lexikon a német *Conversations-Lexikon* alapján készült. E fejezetben jut el a szerző fontos következtetésekhez: a nyelvművelés nemzetteremtő és nemzetfenntartó szerepének hangsúlyozásához.

Ezen inkább bevezető jellegű fejezetek után érkezik el a könyv olvasója fontos részhez, *A politikai szolidaritás irodalmi-publicisztikai kifejezéseihez*. Itt elsősorban az 1830–1831. évi ún. novemberi felkelés egykorú magyar visszhangjairól szól jelentékeny mértékben Kovács Endre *A lengyel kérdés a reformkori Magyarországon* c. műve alapján. A korabeli lengyel rokonszenvek nemcsak a politikusok, írók, költők lengyelbarát közéleti (megye- és országgyűlések) szereplésében, de Sárosi, Vörösmarty Bajza, Erdélyi verseiben is nyilvánultak meg. (Vörösmartynak *Egy kibujdosott vég ohajtása*, 1833 c. versikéjéről a kortársak nem tudhatták, hogy lengyel vers, azonosítását 1971-ben én végeztem el). Részletesen elemzi Hopp az *Apotheosis* (nem Apotheozis!) c. költeményt, melynek első megjelenési helyét és idejét a *Kocham twój kraj* c. antológiám (ehhez Jan Reychman csak e l ő s z ó t írt) jegyzetapparátusában közöltem. A fentemlített valamennyi költő lengyelbarát verseiben olvashatunk a könyvben szemelvényeket, csak Kőlcsey Hős c. verse maradt ki, amelyről rövidesen megbízonyítom, hogy a felkelésre vonatkozik. A Szerző egy mondatban megemlíthette volna, hogy a novemberi felkelés nyomán létrejött szolidaritásköltészet rövidesen tömegméréteket öltött (eltérően a német Polenliedektől), szinte Lengyelország feltámadásáig irodalmunkban állandóan jelen van (Jerzy Jakubiuk szakdolgozatában az első világháború éveiből 130 ilyen verset mutatott ki).

A harmincas évek hozzák meg a lengyel romantikus irodalom nagyjainak felfedezését és átültetésének kezdeteit. Ebben az irányban

az első jelentős lépést Toldy Ferencnek a lengyel literatúráról közölt, németből fordított cikkei (81–96.) jelzik. Nagyra értékelem Toldy irodalomközvetítő szerepét (magyar irodalmat is közvetített a lengyelek felé, Handbuchja bécsi recenziójának lengyel fordítása, 1830, volt az első részletesebb híradás irodalmunkról lengyel földön), de interpretálást elsősorban Toldy lapalji megjegyzéseiben látok. Viszont vitatkoznom kell a Szerzőnek azzal az állításával, hogy: „... a mi és a szláv irodalmak kapcsolatában az 1848-as forradalom előtti években Magyarországon a lengyel irodalom állott az érdeklődés központjában” (84. l.). Fenyő Istvánnak *Az orosz irodalom fogadtatása a reformkori hirlapirodalomban* c. tanulmányának ismeretében másként kell látnunk ezt a kérdést. A hazai Mickiewicz-kultusz területén járt utakon haladhatott a szerző, hiszen Palóczy Edgár, a Mickiewicz Társaság főtitkára, Kozoca Sándor és Kovács Endre előkészítették a talajt számára. E téren nem hagyható figyelmen kívül Radó György sem (Mickiewicz et l'idée de la liberté, *Studia Slavica*), az igazi Mickiewicz-interpretációt jóval később végzi majd el Sziklay László kis Mickiewicz-monográfiájában.

A harmincas évek második felében következik csak be a döntő fordulat a lengyel irodalom magyarországi befogadásában, végre hiteles és sokoldalú érdeklődésnek lehetünk tanúi (*A polonofil irodalompolitikai tájékozódás új elemei* 97–127.). E korszakban már magyarra fordított lengyel, ill. külföldi lengyeltárgyú darabokat is láthattott a színházba járó közönségünk. Sárosi Gyula 1835-ben lefordította Mickiewicz *Przypomnienie* (Emlékeztetés) c. szonettjét. Ugyanő a *Konrad Wallenrod* mintájára Dózsáról *Népkirály* címen verses regényt tervez. Lengyel katonadalokat is fordított...

A másik csúcsot Kazinczy Gábor éri el. *A lengyel nép és a lengyel zárandokság* könyveinek teljes fordításával. Itt már lehet a témával való azonosulásról beszélni: a szerző és a fordító céljai fedik egymást. De teljes szövegközlésről szó sem volt. *A lengyel romantika a magyar reformkor irodalmában* (1969) c. lengyel nyelvű tanulmányomban, de a *Dobossy-Emlékkönyvben* is pontosan megadtam a nyomtatásban megjelent szövegrészeket. Viszont a fordítás-kézirat teljes szöveget ad. Megvan ottan *A lengyel nép könyveiről* szóló (bevezetésnek tekinthető) rész (3–16.), tehát a mickiewiczzi mű Kazinczynál sem *A lengyel zárandokság* könyveivel kezdődik, sőt mi több a 70–73. kéziratos oldalakon betétként szerepel Bajza *Apotheosisa* is!

A nemegyszer másodkézből merített anyagok nem egy csapdát is jelentettek szerzőnk számára. Közülük csak néhányat említsek. Az ún. „történelmi jellegű íráskor” (104. l. 201. sz. jegyzet) voltaképpen korabeli ügyről, a Konarski-féle összeesküvés (1838) és annak ítéletéről (1839) szól. — Nedeczky Elek *Hungari ad Polonos* (1794) nem szólítja fel honfitársait (azaz a magyarokat) a fegyveres felkelés követésére

(24.) Visszatérve a történelmi témákra, szépen voltak a reformkor irodalmában romantikus ihletésű költemények, elbeszélések, pl. *Béla királyfi* (a Kisfaludy Társaság pályázatán!), Hedvig, I. Ulászló, Jagelló Izabella, Báthory, Sobieski stb. — Téves a wolhyniai irodalomról szóló Kraszewski-írás értelmezése (106.), a „munka titánja” éppen a hazai irodalom iránti érdeklődés hiányáról panaszkodik. Sárosi ifjúkori szerelmei között nincsen Laura nevű (99. l.). — A magyar íróknak Słowackival való kapcsolatai nincsenek kellőképpen bizonyítva (100—101. l.). — A számokkal sincs minden rendben: apróság, hogy a Toldy készítette prózafordítás pontosan 36 sor (90. l.) de nagyon nyugtalanító az a közlés, hogy „a bécsi kormányzó hivatal 1811—12-től másfél-két évtizedig nem hívott össze országgyűlést” (28—29.) — Hollók Imre könyvének pontos címe: *Nexus nationis hungarae* (nem Hungariae!) *cum polonica*. A könyvnek tulajdonított hatás túlzott (59.), ez sem az 1831. febr. 28-i előszóból, sem pedig a könyv utolsó oldalainak (185—186.) szövegéből nem derül ki . . .

Lenne néhány megjegyzésem a jegyzetapparátushoz is, amely a maga adatbőségével nemegyszer félrevezető. Nem derül ki belőle mindig világosan, mit vett át a szerző másoktól, melyik jegyzetadat tartalmazza fő forrását, a pontosvesszős elválasztás nem helyettesítheti a hagyományos ld. vagy vö.-jelzést. S ami a legjobban bántotta a sorok íróját, hogy a szerző számos helyen nem idézi a recenzens munkáit, jöllehet bebizonyíthatóan tőlem vett át nem egy témát, adatot. Ugyanez a sors jutott osztályrészül a másik főforrásnak, Kovács Endrének, a 171, 173, 177, 182, 183. sz. jegyzeteiben a reformkor szakértőjének neve nem olvasható. A jegyzetapparátusban hiányzanak a nevek kezdőbetűinek feloldásai. A 162. sz. jegyzetben levő S. L. J. rövidítés a lengyel Gulyás, azaz Bar Słownikja szerint nem más, mint Stanisław Jaszowski, a Rozmaitości 1831. évfolyamának munkatársa, aki elsőnek fordított lengyelre magyar költsöket 1821-ben, és pedig Kisfaludy Sándort és Verseghy Ferencet (ld. Csapláros: *A felvilágosodástól a felszabadulásig*. 1977. 91 skv. lapok).

Talán részletesebben foglalkoztam Hopp Lajos könyvével, amelynek annak ellenére, hogy kitaposott utakon jár és helyenként az elsie-tettségek bélyegét is viseli magán — komoly értékei is vannak. Összegezi és részben kiegészíti a felvilágosodás és reformkorból a lengyel kérdésre vonatkozó ismereteinket, többi között olyan részletekkel, amelyek idáig csak a lengyel nyelvű szakirodalomban voltak hozzáférhetőek. Szilárd elméleti alapvetése új a 18. századvégi és a 19. század első négy évtizedének lengyel—magyar kapcsolataiban. A fővonalhöz ragaszkodik a lengyel irodalom magyarországi befogadása első szakaszának leírásában, tehát elsősorban az úttörő Kiss Károly cikksorozataról és a következőzetes irodalmi népszerűsítő Toldy Ferenc munkásságáról ír. Hasonló helyes elv érvényesül a lengyel irodalom

első fordítóival, Sárosival és Kazinczy Gáborral szemben, valamint a lengyelbarát költők verseinek bemutatásában (Sárosi, Vörösmarty, Bajza, Erdélyi).

Mindent összefoglalva Hopp Lajos új könyve anyagbősége és koncepciója alapján is nyeresége a magyar—lengyel komparatistikának.

CSAPLÁROS ISTVÁN

VARGHA BALÁZS: JELEK, JELKÉPEK, JELLEMÉK

A tanulmánygyűjtemény játékos ötletként ható címének összefoglaló értéke a kötet végigolvasásakor világosodik meg és teljesebbé válik igazán. A szerző többirányú érdeklődését tükröző irodalmi és nyelvészeti tanulmányokat jelez az alcím, de mint kiderül, a teológia, művelődéstörténet, folklór, stilisztika, szemiotika területén való tájékozottság és a nyelvi formák, árnyalatok, művészi és játékos lehetőségek iránti fejlett érzék színezi és gazdagítja e tárgyköröket. Vargha Balázs jellegzetesen filológus alkat, de nem a vakondként egyetlen témába ásó típus; széles körben csapongó érdeklődése, kutató kíváncsisága, nyomozó kedve nemcsak problémákra, hanem rejtett összefüggésekre, izgató talányokra is bukkan. Mint a fülszöveg is írja, „nyomolvasás” volna a találó összefoglaló megnevezés a szerző tanulmányaira. A nyomok azonban néha fölismerhetetlenné mosódnak, a semmibe enyésznek, vagy zsákutcába vezetnek. A megtorpanó nyomkereső ilyenkor legalább azzal próbálkozik, hogy föltevések, kérdések megfogalmazásával ösztönözzön másokat a megoldás keresésére. Adatait és eredményeit, félig föltárt problémáit nem dugdossa féltékenyen a tovább-nyomozásba kapcsolódó kutatók elől.

Az irodalmi és nyelvészeti témák terjedelmi megoszlása meglehetősen egyenlőtlen; az arányt javítja azonban az előbbiek sok nyelvi, stilisztikai vonatkozása. Történelmi rendbe sorakoztatva, csoportot alkotnak a 16–17. századi protestáns egyházi írókat elemző, a 18. századi világi irodalomról szóló és a szerző eddigi munkásságának központi alakjával, Csokonaival foglalkozó tanulmányok.

A vizsolyi biblia új, hasonmás kiadása volt a róla közölt terjedelmes, sokoldalú elemzés szülő alkalmá. Az eredetinek kinyomtatását tartja Vargha Balázs a 16. század legnagyobb magyarországi technikai teljesítményének. De hatását tekintve is páratlan a jelentősége: nemcsak művelődésünk és irodalmunk történetében, hanem nyelvünk fejlődésében, egységessé alakításában is.

E tanulmányban párosul a szerző teológiai tudása és filológus képzettsége; e kettős adottság teszi lehetővé, hogy elmélyedjen a korá-

nak szóló szöveg szellemében, s ugyanakkor mai szemmel, kívülről, kritikával is szemlélje. Kiemeli Károlyi racionalizmusát, javító szándékát az értelmezésben, de a félreértések és a nyomda okozta hibák szinte napjainkig tennivalót adnak gyomláló elméknek, a hitelesség, pontosság érdekében fáradó szöveggondozóknak. Kitér a tanulmány arra a megrovásra is, hogy Károlynak aggályos hűsége törekvő fordítása sokszor idegenszerű, szószaporító, és egyik forrása nyelvünk latinizmusainak. Vargha Balázs azonban úgy véli, a vizsolyi bibliafordítást nyelvújítási kísérletnek is tekinthetjük; ma szokatlanul ható mondatfűzése, nyelvi furcsaságai korának népnyelvében és folklórájában is gyökerezhetnek. Végeredményben pedig nem annyi benne az idegenszerűség, hogy nyelvünknek kárára vagy épp veszedelmére lett volna; sőt stilisztikai értéket teremtett: szövegének századokon át tartó tekintélye nemcsak a stílus egy rétegét alapozta meg, fordulatai, szólásformái által a köznyelvet is gazdagította.

Hasonló jelentőségük van Szenczi Molnár Albert zsoldárfordításainak. Vargha Balázs áttekinti a bibliai énekek különböző eredetét, a kereszténység egyházi kultuszában való szerepüket, az átköltések divatját és hatásukat a középkor himnuszköltészetére. A verses fordítások megzenésítése, a közös éneklés a protestáns szertartásrend fontos elemévé lett, annak ellenére, hogy az idegen mintákról átültetett szövegeket és amazok prozódijára szerzett dallamokat nem sikerült igazi összhangba olvasztani. A zsoldárok hatása és összetartó ereje mégis igen jelentős; bizonyítja ezt a 16. századtól fölvirágzó zsoldárköltészetünk sajátosan magyar, „átpolitizált” műfaja: a magyar népnek a zsidókéhoz hasonló hányattatását, némettől—töröktől sanyargatott keserves sorsát panaszló, segélykérő fohásza.

Nyelvünk vonzását és hathatóságát bizonyítja II. Rákóczi Ferenc írói életrajzának eddig kevésbé föltárt fejezete is: levélírói tevékenységének elemzése. Vargha Balázs tisztázza Rákóczi magyar tudásának vitatott voltát. Javarészt szabadságharcának kilenc éve alatt született politikai és hadi levelezését azonban főként stílus szempontjából elemzi: hogyan tükröződik szóképeiben, hasonlataiban, csataleírásaiban és főembereivel való vitázó-érvelő, rendreutasító vagy megnyerő szándékú leveleiben a fejedelem emberi egyénisége, gondolkodásmódja, a kor viszonyaira, szociális és történelmi feszültségeire reagáló felelősségérzete: a nemzeti és az egyéni jellem (a címben szereplő *jellemképek* megjelölés illusztrációjaként).

A 18. századi írói arcképekben is kiemelkednek a nyelvi vonatkozások. A szerzetesi pálya külföldi állomáshelyein tevékenykedő Faludi Ferenc, mint jegyzetei mutatják, módszeres anyanyelvi edzést tart; fordításainak egyik célja is az, hogy ki ne kopjon élő nyelvünkől, melynek folytonos változása tudatosodik benne. (Utána Kazinczy hangsúlyozza majd: „Egyedül a kiholt nép nyelve nem változik többé”,

bár ennek is cáfolata a latin.) De Faludi stílusban is képes az alkalmazkodó fordulatosságra, kísérletező megújulásra. Az úri olvasókhoz szóló könyvei korának udvari szellemiségét, a választékosságot tükrözik, de emellett megszólal — főként népdalokra formázó verseiben — néha póriasan nyers hangon, a zamatos-játékos előbeszéd. Így lesz Faludi termékenyítő hatása a népiesség kibontakoztatója.

Verseghy Ferenc a jozefinista korszak szabadabb, természetesebb levegőjében a világias, életközeli költészet, a könnyed, dallamos vers vonzásába kerül, s ezzel — akárcsak Faludi — Csokonai útját készíti elő. Révai Miklóssal való harcra pedig, a történetiséggel szemben az élő nyelvhasználat elsőbbségéért, szintén az irodalom megújulását szolgálta.

Sajátos helyet foglal el mellettük Kazinczy, akinek pályája áthidalja a 18—19. századot, s a nyelvújítás győztes vezéréként voltaképp ő a kiegyenlítő a két tábor közt. Esztétikájának alapelve az egyöntetűség, de életművében épp a tarkaságot értékelhetjük — állapítja meg Vargha Balázs. Két fő munkáját, a Pályám emlékeztétét és a Fogságom naplóját azonban mintha lebecsülné, holott ő is rámutat a „fordítás vagy eredeti” megtevesztő dilemmájára, s véleménye szerint Kazinczy akkor igazán remekíró, mikor nem is irodalmi szándékkal, a közlésre vagy az utókorra gondolva ír, hanem önmagának vagy levelezőtársának veti papírra a szavakat. Kazinczyt azonban irodalmunk európaiságáért buzgó programja és széplélek volta másolásra és folytonos csiszolgatásra készítette. Ezért is fordult szembe Csokonaival, akinek életes lírája zavarta érzékenységet, s természetességét durvaságnak tartotta. De viszonyuk alakulásában szerepet játszhatott a megkésetttség érzéséből fakadó féltékenység is: az ő pályáját megroppantotta a hosszú fogság, s elébe kerülhet egy fiatal, nagy tehetség (mert ezt kétségkívül meglátta Csokonaiban); hagyatékának kiadása körül ezért is furcsa, sőt kétes Kazinczy szerepe. És egy másik féltékenység is, egy fiatal szépasszony körüli vetélkedés (Batsányi volt a harmadik érdekelt), amelynek történetét Vargha Balázs külön fejezetben bogozza ki. És itt kerül ismét szóba a jellemkérdés.

Így érkezünk el Csokonaihoz; a vele foglalkozó anyag csaknem negyede a kötetnek. Az ide tartozó tanulmányok közt van verselemzés, a Karnyóné keletkezésének és előadásának taglalása, a belőle kibontakozó kor- és társadalomrajznak sokoldalú bemutatásával; A hádi oskoláról c. költemény tárgyi háttérének és szerkezetének föltárása, az említett szerelmi vetélkedés regénybe illő története, a Lilladalok kassai kiadásának talányos ügye s a „csapot-papot” felejtő Csokonairól szóló adoma irodalmi kihatása Adyig, aki így azonosul — jelképesen is — csodált elődjével.

Életrajzi vonatkozású, de Berzsenyi egyéniségfejlődésére és költészetének jellegére meghatározón kihat az a homályos szerelmi és

családi bonyodalom, amely előzménye lehetett gyors megházasításának és meghasonlásának, amely pszichiáteri elemzésre is érdemes volna. Vargha Balázs régi egyházi iratok, prédikációszövegek és levelek nyomán kibányászott adatokkal és érdekes következtetésekkel próbál fényt deríteni az esetre, bár csak föltevésekre jut. (Megjegyezzük, hogy a történetek színhelye, a Vas megyei Kissomlyó és a költő szülőhelye, Egyházashetye, szomszéd községek, de evangélikus temploma és lelkésze csak az előbbinek volt.)

Az Arany-levelezés kritikai kiadásának ismertetését, gazdagságának és fatális hiányainak számbavételét summázza a kegyetlen-igaz megállapítás: „Arany János hagyatékát agyonőrizték”. Voinovich Géza szerepében Vargha Balázs ismét a jellemkérdést érinti: a becsvágyón céltudatos irodalmár benősül Arany családjába, hogy kizárólagos birtokosa és gazdája legyen majd a hagyaték szellemi kincsesházának, s e kisajátító, féltékeny önzés okozta Arany kéziratainak és levelezésének háborús pusztulását.

Egy Kosztolányi-költemény, a *Szeptemberi áhítat* élményi és értelmi háttérének föltárása irodalomtörténeti szenzációként hatott. A feleség írta életrajzból tudtunk ugyan a költőnek élete utolsó évében, haláltudat és életvágy szorításában föllobbanó egzaltált szerelméről, de megszólal a másik két fél is: a szenvedélyt kigyújtó asszony emlékezése és Kosztolányinak hozzá írt levelei egészítik ki hitelesen a feleség közlését. A dokumentumok bővebb kommentár nélkül is teljes képet adnak, bár hiányoljuk az asszony leveleinek mellőzését; azt a megokolást kapjuk, hogy Kosztolányi már nem olvashatta őket, Stockholmból felbontatlanul kerültek vissza. De ezek mégis az ő üzeneteinek, vallo-másainak visszhangjai, az asszony magatartását, érzéseit tükrözik, s megvilágíthatják a kapcsolat kölcsönös őszinteségét, érzelmi mélységét. Elhallgatásuk tehát, akár túlzott tapintatból is, a filológiai teljeséget és hitelt sértő hiány.

A szorosan vett nyelvészeti tanulmányok egyike Arany szórendi fejtegetéseivel foglalkozik (szellemes címe: Szórendi Arany-szabályok), A magyar nemzeti versidomról írt értekezés alapján. Hasznos kiegészítés és figyelemfelhívás ez, mert általában Aranynak a szórendet tárgyaló ismertebb cikkeire szoktak hivatkozni. (A próza és a vers ritmikai-szórendi különbségével kapcsolatban Vargha Balázs „a régi mondás”-ra hivatkozik, mely szerint „a versírás bilincsből táncolás”. Alighanem Kosztolányinak a fordításról mondott aforizmájára emlékszik: „Műfordítani annyi, mint gúzsba kötöttek táncolni”. Á-bécé 186).

Úgy vélem, hasznos vitát keltett a szerző két bírálata A magyar nyelv történeti-etimológiai szótáráról. Pontosabban: ennek szótörténeti részéről, a 16–19. századi első előfordulások adatközlésében mutatkozó feltűnő hiányosságokról, megtévesztően kései időpontok-

ról. E hiba forrását Vargha Balázs abban látja, hogy nem végeztek külön anyaggyűjtést a fenti időszakra vonatkozólag, csak a meglevő szótári adatokat használták föl. Farkas Vilmos válasza hangsúlyozva magyarázza, hogy kényszerűségből is e megoldáshoz kellett folyamodniok, de nem is volt sem szándékuk, sem lehetőségük egy korszerű nyelvtörténeti szótárt is adni, mintegy kiegészítő mellékletként. Vargha Balázs számonkérése azonban megokolt annyiban, hogy a szótár előszava nem tünteti föl határozottan és világosan a forrás-használat kényszerű korlátait, sőt a szótár számára végzett „többrendbeli gyűjtés” említésével azt a látszatot keltik, hogy valóban hiteles, új adatokban gazdag képet kapunk szavaink történetéről. Az igazság valahol középen van tehát, s a tanulság: szükség van egy új, teljes, megbízható nyelvtörténeti szótárra, mint amilyen a monumentális Erdélyi magyar szótörténeti tár.

A változatos anyagú kötet néhány témáját vázoltuk föl; nemcsak a szerző sokirányú érdeklődését és tájékozottságát mutatják a tanulmányok, hanem azt a széles körű, összetett látásmódot is, amit a filológus szóval jelöltünk: irodalom, történelem, nyelv és stílus kérdéseinek — s szükség esetén még más ismeretek és szempontok — egységbe kapcsolását a kutatásban. Vargha Balázs mindig a szövegből indul ki, azt elemzi és értelmezi problémaérzékeny kérdésföltevésekkel, s nyomozó ösztöne és asszociáló képessége viszi közelebb vagy juttatja el a megoldáshoz. Termékenyítő hatása pedig az, hogy újabb feladatokat láttat meg, további kutatásra ösztönöz. (Magvető, Elvek és utak sorozat, 1984).

KOVALOVSZKY MIKLÓS

FÁBIÁN PÁL: NYELVMŰVELÉSÜNK ÉVSZÁZADAI

Korunkban láthatólag eléggé megnyugtató arányban oszlik meg az értelmes olvasók kulturális érdeklődése. Szívesen fordul egyrészt a nemzet, sőt más népek múltjának eddig mostohán kezelt szakaszai, izgalmas alakjai vagy mozzanatai felé. Legfőként mégis a mai létkérdések s a jövőt biztosító politikai, műszaki-gazdasági és művelődési teendők kötik le a figyelmet. Sőt a múlt tanulságait is nem utolsósorban a jelen s a jövő dolgaiban való biztosabb tájékozódás megalapozására keressük. Hogyan is ne éreznénk át — sok egyéb mellett — anyanyelvünk korszerű ápolásának és fejlesztésének „össznépi” súlyát s ebben a múlt—jelen—jövő összefüggésének helyes ismeretén alapuló felelősségünket?! Tudnunk kell tehát, mit s hogyan tettek eleink „a magyar nép viharos századai”-ban avégre, hogy eddig is, ezután is nyelvében éljen, ne nyelvével haljon a nemzet. Hisz őseink céltudatos fáradozásai nélkül ma aligha tudnánk helytállni a népek létért való

küzdelmében már azért se, mert hiányoznék legfőbb politikai, gazdasági, művelődési stb. összetartó erőnk: a korszerű magyar nyelv.

Fábián Pál éppen azt foglalja össze a Gondolat kiadta formás, 144 oldalnyi s mindössze 26 forintért kapható kis kötetében, hogy mi történt eddig, s mit teszünk ma anyanyelvünk óvására és korszerű szinten tartására, szükséges továbbfejlesztésére.

A szerző fő mondanivalóit maga a szerkezeti fölépítés is érzékelteti. A rövid *Előszó* után tömörségében is áttekinthető, dialektikus elméleti alapvetés következik *Nyelvfejlődés és nyelvfejlesztés* cím alatt (9—12). A II—V. fejezetek az 1772, azaz a társadalmi arányú nyelvfejlesztés előtti századok idevágó munkáit sűrítik (13—27). A szorosan vett nyelvújítás korát (1867-ig megtoldva) a VI. fejezet már súlyához mértén, kellő részletességgel festi: a harcok egyes hullámai s a nyelv-gazdagítás eszközei stb. világos tagolásban kerülnek szóba (28—66), érezhetően a mának szóló tanulságokra eső nyomatékkal. A VII. fejezetben *Nyelvművelés az ortológia jegyében* címen az 1867-től — ismét némi jogos, bár szokatlan megnyújtással — egész 1945-ig ismerteti Fábián a fejlesztésre alig-alig gondoló időköz főbb eseményeit (67—98), persze ugyancsak kisebb alpontokra osztva az egyenetlenebb folyamatot. A mához szólás, a jövőt építés eddig is érezhető törekvése még nyilvánvalóbbá válik már a tartalomjegyzéket átnéző előtt abból, hogy a *Nyelvművelésünk a felszabadulás óta (1945—1982)* című végső fejezet a 99. oldaltól a 140.-ig terjed, tehát a kötet gerincét ez tölti ki. (A 141—3. oldalon megadott, eléggé szűkre szabott szakirodalmi jegyzék szintén a három végső fejezethez közül leg bővebben forrásmunkákat.)

Az olvasóban tehát legvilágosabban az rajzolódik ki, hogy a nyelv-művelés ma igen széles körű társadalmi tevékenység, az öntudatos magyarság nemzeti önvédelmének szocialista jövőjét építő, tehát mindannyiunkra kötelező munkája, mely már nem elégszik meg a nyelv merőben spontán, olykor eléggé összevissza vagy éppen káros alakulásának pusztá tudomásulvételével. Nem is nyelvünk sajátos rendszerét lábbal tipró önkényes-szeszélyes nyelvalakítás, mint né-mely egykori töríksza-kad-újítónk erőszakolta; de nem is afféle romantikus-nosztalgikus fejlődésellenesség, mint olykor az ortodox „nyelvörkődők” gondolták (s itt-ott gondolják), hanem a nyelvi múlt és a változó szükségletek ismeretén alapuló sokoldalú, megfontolt és tervszerű dialektikus fáradozás. Nem egy kis értelmiségi körre szorítkozó, belterjes és öncélú viták jellemzik, melyek egykor inkább a politikai vagy gazdasági, olykor más közművelődési feszültségek holtvágányra terelésére valók voltak. Ma már nem elsősorban egy-egy hiba kipellengérezése a célunk. Jóval inkább a helyesebb, szebb, korszerűbb közlési formák terjesztésére, az általános anyanyelvi műveltség fokozására, műszóval a „pozitív nyelvművelés”-re vetjük a hang-

súlyt. Tudjuk, hogy a használatot aligha lehet egyetemes érvényű normákkal szabályozni, mert ugyan művelt nyelvünk egységesítése-normalizálása egészében már a múlt század első felében végbement, de e szabályok érvénye csupán a szintén mozgásban levő közszokással szinkronban felelhet meg a mindenkori jelen igényeinek. S ha az akadémiai irányítású nyelvfejlesztés és szabályozás már kezdettől sok figyelmet fordított is a művelt írott és beszélt (rendesen *irodalmi és köznyelv* néven emlegetett) nyelvváltozatokra, emellett lelkiismeretesen foglalkozott az ipar, a szakmák, a tudományágak sajátos kérdéseivel is. Természetes tehát, hogy korunkban még inkább a figyelem gyújtópontjába került pl. az államigazgatás vagy az ifjúság nyelvhasználatának vagy — a harmincas évek kivételesen jó kezdeményét folytatva, kiszélesítve és elmélyítve — a sportágak szakkifejezéseinek egészséges korszerűsítése. Kodály korábbi intelmeit követve küzdünk a szép magyar kiejtés megőrzéséért. Szeretnénk csökkenteni a durva, sőt trágár társalgás divatját. Foglalkozunk a helyesírás gondjaival. S bár a németességek ellen hajdan irányuló harcos purizmus (nyelvtisztítás) megszabadult vak, nacionalista hajtóerőtől: a túlzott idegen, többnyire angol szak- vagy divatszavak korlátlan átvételét most is igyekszünk megelőzni alkalmas újítások gyors elterjesztésével.

Folytathatnánk azzal, hogy — mint Fábián teszi — felsoroljuk a mai, országhatárokon túl is érvényesülő, lényegében az MTA Anyanyelvi Bizottságától (jelenleg Lőrincze Lajos elnökségével) irányított és összehangolt, a Hazafias Népfronttól is támogatott magyar nyelv-művelés ágazatait, intézményes munkatársait, publikációit stb. De ezek jó részével mindenki találkozik napi- és hetilapjaink, szakfolyóirataink hasábjain, rádió- és tévéműsorainkban, az anyanyelv hetén vagy egybeült elhangzó előadások meghallgatásakor.

Fábián munkája mindezzel távolabbról beletartozik századok óta egységesedő irodalmi nyelvünk fejlődéstörténetének munkálataiba, amelyekhez valaha Pais Dezső 1952-i, szegedi előadása adta az első nagy lendítést, amelyeknek egyik legtanulságosabb szakaszát a szintén Pais szerkesztette *Nyelvünk a reformkorban* c. 1955-i tanulmánygyűjtemény dolgozta föl (ennek Fábián is társszerzője volt), s amelyeknek legszebb, magas tudományos szintű terméke a Bárczi Géza készítette nagy összefoglalás: *A magyar nyelv életrajza* (1963).

Ha valamiről szívesen olvastam volna még Fábiánnak a maga nemében hézagpótló, színes könyvében, akkor csak a jövő nyelvművelés néhány további teendőjének legalább vitaindító célú említésére gondolhatok. De ez alighanem csupán a kötet terjedelmének növelésével lett volna megoldható. (Gondolat, 1984.)

TOMPA JÓZSEF

OTTHONOS-E A KÖNYV OTTHONAINKBAN?

V. KULCSÁR JÚLIA ÉS MÁNDI PÉTER: KÖNYVEK OTTHON

Magyarország művelődési szokásairól újabb pontos és információkban gazdag térkép készült, ezúttal az otthonainkban található könyvekről. A kutatás, amelynek keretében 1978 végén a húsz éven felüli lakosságot képviselő ezer család olvasási szokásai és az otthonaikban található könyvek képezték a másfél-kétórás kérdőíves interjúk tárgyát, két intézmény közös vállalkozása volt: a Könyvtártudományi és Módszertani Központé és a Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesüléséé. (A kutatás irányítója Gereben Ferenc volt.) V. Kulcsár Júlia és Mándi Péter ebben — a kutatás eredményeiről először tájékoztató — kötetben közvetlenül a könyvekkel foglalkozik, közvetve pedig művelődésünk történetének azzal az (1964 és 1978 közötti időszakával, amely egyszerre jellemezhető „eredeti könyvfelhalmozódással” és az olvasás esélye gyengülésével.

A könyvet nem olvasók aránya a 14 év alatt ugyan 41,5-ről 39 százalékra csökkent, de csökkent a rendszeresen olvasók aránya is, még jobban, 22,6-ről 17,2 százalékra. Csökkent valamelyest az olvasásra fordított idő is, és nyílt az olló szára, vagyis még jobban eltolódtak egymástól az olvasási kultúrájuk alapján már másfél évtizede is eléggé távol levő rétegek. Ha ehhez hozzávesszük még azt, hogy felére csökkent a könyvet nem vásárlók aránya, hogy több mint kétszeresére nőtt az átlagos kötetszám (85-ről 194-re) a könyvvel rendelkezők körében, akkor az pesszimistán elolvasatlan könyvek, optimistán az elolvasható könyvek növekvő arányára kell következtetnünk. Mivelhogy csak a vásárlási és a könyvgyűjtési szokásokkal foglalkoztak (és az olvasási szokások majd külön kötet tárgyát képezik, amelynek megírására Gereben Ferenc vállalkozott), a szerzők nem foglalkoztak az állótőkének forgó tőkévé, a helyzeti energiának mozgási energiává válásának vizsgálatával.

Még egy — a nyugati világban már két-három évtizede érvényesülő, de Magyarországon eddig késő, és éppen ebben a másfél évtizedben nekilendülő — változást jelez ez a kutatás: az ismeretközlő (a non-fiction) könyvek részarányának kétszeresére növekedését az olvasmányokban. A hatvanas évek első felében még csak 12, a hetvenes évek végén már 22 százalék volt arányuk. (1977-ben az NSZK-ban az olvasásra szánt időmennyiségnek már 70 százaléka fordítódik ismeretközlő olvasmányokra.)

A szerzők többféle metszetben vizsgálják a könyvgyűjtési szokásokat (ez adja a térkép domborzatát): a különböző foglalkozású, az urbanizáltság foka szerint különböző településen élők, a különböző jövedelműek, az összetételük szerint különböző típusú családok, és a

különböző rendszerességgel olvasók körében. Ezekkel a „kemény változókkal” — és ezt a szerzők is jól tudják — természetesen korántsem merül ki a magyarázó tényezők tára, kisebb-nagyobb mértékű magyarázó erejük azonban egyértelműen bizonyított. Egy meggyőző példa: a könyvek több mint egyharmadát a családok egytizedét sem kitevő évi 2000 forint felett vásárló családok szerzik be, és a könyvekre évi 300 forintnál kevesebbet költők — a családok egynegyede — csupán hét százalékát vásárolják a könyveknek.

A magyar családoknak csak 28 százaléka nem vásárol könyvet. Ez az átlag óriási eltéréseket takar, hiszen ez az arány az értelmiségiek körében 3, a mezőgazdasági fizikai dolgozó családokban ennek húszszorosa, 60 százalék. Kár, hogy nem szerepelnek fényképek is a könyvben azokról a „kacsalábon forgó csodapalotákról”, amelyekben nincs vagy csak alig van (olykor csak díszítésnek) könyv. Az átlagos 194 könyv, az értelmiségiek otthonában 683, a szakmunkásokéban 131, a mezőgazdasági fizikai dolgozók otthonában 65 százalék. Fogalmat alkothatunk az olló szárai nyílásának mértékéről.

A két vizsgálat között eltelt másfél évtized folyamán csaknem négyszeresére nőtt a lakosság könyvvásárlása, ami azt jelenti, hogy az egész könyvmennyiség 70–75 százaléka 1964 után vásárolt (zömmel ez után kiadott) könyv. Az otthonokban levő átlagos könyvszám tekintetében (ez — beleszámítva a könyv nélküli otthonokat is — 167) valamivel megelőzzük az NDK-t (143), és nem sokkal maradunk el az NSZK-tól (183). A családoknak öt százalékában van 300-nál több könyv, vagyis több, mint jó néhány üzemi letéti könyvtárban. Ugyanez az adat másképpen is értelmezhető: a családok 95 százalékában 300-nál kevesebb könyv van, ami ugyancsak indokoltá teszi, hogy keveselljük a könyvtárba járó magyar lakosok 20 százalék körüli arányát. Már amennyiben feltételezzük, hogy ahol könyv van, ott olvasó is, ami alaptalan, hiszen azoknak a családoknak egyharmadában is található könyv, ahol senki sem olvas. Az életmód alakulását figyelve, úgy tűnik, ez az arány még növekedhet is.

A családi könyvgyűjteményekben leggyakoribb olvasmányfajta a klasszikus magyar próza, amely a magyar családok 75 százalékában található meg, átlagosan 28 kötetten. Az 1945 előtti külföldi próza a családok 70 (34),* mai magyar próza 67 (18), krimi és kalandregény 56 (12), klasszikus magyar költészet 55 (6), ifjúsági irodalom 57 (13), életrajzi és történelmi regény 48 (9), mai külföldi próza (46 12), mai magyar költészet 23 (3), külföldi költészet 17 (3), a hetvenes évek magyar irodalma 8 (2) százalékában található. Az értelmiségiek, az

* A zárójelben az átlagos kötetszámok, a könyvvel rendelkező családokban.

alkalmazottak és a szakmunkások körében darabszámban a klasszikus világirodalmi próza vezet, a segéd munkások és a mezőgazdasági fizikai dolgozók körében pedig a magyar prózairodalom (elsősorban Jókai, Berkesi és Szilvási jóvoltából). A tudományos fantasztikus irodalom átlagos kötetszáma a betanított és segéd munkások körében a legnagyobb. Az értelmiségi otthonokban található a szépirodalmi könyvállomány 28 százaléka, a versek 35 százaléka és sci-fi 13 és a krimi 18 százaléka. A munkásoknál található a szépirodalmi állomány 33 százaléka, a versek 25, a krimik 41 és a sci-fi 58 százaléka.

Egy 73 tételes könyv-lista segítségével a kutatók behatóbban is tanulmányozták az otthoni könyvgyűjtemények tartalmi összetételét. Megállapíthatták, hogy a családok 64 százaléka rendelkezik Jókai, 56 százaléka Gárdonyi, 54 százaléka Mikszáth, 48 százaléka Petőfi, 45—45 százaléka Berkesi és Móricz, 41 százaléka Verne, 40 százaléka Rejtő, 37—37 százaléka Hemingway és Stendhal művel. A „Könyvek otthon” egyik legérdekesebb része a Függelék, amelyben több mint félszáz író, két tucatnyi ismeretközlő mű és ugyanannyi irodalmi mű előfordulásának aránya szerepel különböző társadalmi rétegek körében. Ebből a roppant gazdag adatanyagból csak néhány fontosabb összefüggést bányásztak ki a szerzők. Megállapították például, hogy vannak olyan könyvek, illetve szerzők, amelyek legnagyobb arányban az értelmiség körében találhatók, de körükben sokkal nagyobb arányban mint az alkalmazottaknál (akik az átlagos kötetszám tekintetében az értelmiségiek után következnek). Ilyenek a *Hangversenykalauz*, a *Magyarország* útikönyv, Illyés, Kafka, Milne, Nagy L., Pilinszky, Sánta, Sütő, Németh L., Weöres, T. Mann és Krúdy művei. Vannak olyan művek, amelyek az alkalmazottaknál is hasonló arányban találhatók, mint az értelmiségiekénél; ilyenek Berkesi, Cooper, Jókai, Mikszáth, Szilvási és Verne művei és a *Magyar értelmező kéziszótár*. Akadnak olyan művek, amelyek az értelmiség körében nagyobb arányban találhatók, de az alkalmazottak körében jóval nagyobb arányban, mint a szakmunkások körében; ilyenek Ady művei, a *Biblia*, a *Filozófiai kislexikon*, Goethe, József Attila, Lenin, Marx és Engels, Örkény, Passuth és Radnóti művei. Azok a művek, amelyek az értelmiségiek körében a leggyakoribbak, de az alkalmazottak és a szakmunkások körében hasonló arányban fordulnak elő, a következők: Benedek Elek, Christie, Cooper, Fejes, Jókai, T. Mann, Rejtő, Sánta és Szilvási művei. Az alkalmazottak körében fordul elő legnagyobb arányban az *Elfújta a szél* (22 százalékuknál), és van egy szerző, Herczeg Ferenc, akinek könyvei az értelmiségiek után a nyugdíjasok könyvespolcán találhatók meg legnagyobb arányban (13 százalékuknál).

A vizsgáltak közül nyolc mű akadt, amely gyakorlatilag nincs meg (vagyis arányuk 1 százalék alatt van) a mezőgazdasági fizikai dolgozók

otthonaiban: *A legyek ura* című regény, Taylor *Biológiai pokolgép* című műve, a *Hét évszázad magyar versei*, a *Magyar népballádák*, a *Műszaki Lexikon*, a *Természettudományi Lexikon*, a *Hangverseny kalauz* és a *Minerva Nagy Képes Enciklopédia*. A vizsgált 73 tétel közül egy sem akadt, amely ne lett volna meg legalább minden huszadik értelmiségi családban. Az alkalmazott családokban 6, a szakmunkás családokban 16, a segéd- és betanított munkás családokban 20, a mezőgazdasági fizikai dolgozó családokban 39 ilyen mű akadt. Mind ebből kitűnik, hogy az „eredeti könyvfelhalmozódás” gazdasága viszonylagos. Ha tetszik eléggé szegény ez a gazdaság, ha tetszik, olyan alap, amelyről nekilendülhet a *fejlődés*, amelynek azonban feltételei vannak. Ezekkel, sajnos, a szerzők nemcsak a kelletténél, hanem a lehetségesnél is kevesebbet foglalkoztak. Gondolom, ők is egyetértenek velem abban, hogy a fejlődés nem csupán a legutóbbi időben egyre csökkenő *vásárlóerő* kérdése, hanem feltétele azoknak a *céloknak* alakulása is, amelyeket *emberi tényezőknek* szoktunk nevezni, amelyek nélkül a könyvgyűjtés számára sem igen alakulhat ki kedvező „klíma”. Bonyolítja a helyzetet az, hogy a hiányzó vagy nem elég súllyal jelenlevő cél-értékek eszköz-értékeinek egyike maga a könyvolvasás. A bűvös kör bezárulhat az olvasatlanul maradó, nem igen növekvő „könyvtemetőkkel”, és feloldódhat, ha az olyan célok érdekében mozgósítják, veszik le a polcokról a nagy helyzeti energiával rendelkező könyveket, amelyek az olvasónak és az olvasásnak is ösztönzői lehetnek.

KAMARÁS ISTVÁN

VÉLEMÉNYEK ÉS VITÁK A MŰVÉSZETI PÁRTOSSÁGRÓL*

Az 1945 és 1956 közötti évtizedben az irodalmi közélet nyilvános fórumain, valamint a folyóiratokban és napilapokban vissza-visszatérő téma volt a pártosság érvényesülésének megítélése az irodalmi és művészeti alkotásokban. Erre alkalmat legtöbbször az egyes művek: regények, novellák, képző- és zeneművészeti alkotások adtak; de volt, amikor elméleti-esztétikai megállapítás — mint például Lukács György „partizánelmélete” a „pártköltővel” kapcsolatban — szolgált alapul a különböző vélemények kifejtéséhez. Az 1960-as évektől „a marxista művészetelmélet e legvitatottabb tartalmú fogalma”

* *A művészeti pártosságról. Vélemények-viták.* Szerkesztette: Bojtár Endre és Szerdahelyi István.

problémáinak tisztázása a tudományos intézmények alkotó műhelyeiben zajlik; aminek egyik oka az, hogy a kritikai gyakorlatból szinte eltűnt e fogalomra való hivatkozás. A fogalom eredete, a „pártos irodalom elvének” kifejtése Lenin nevéhez fűződik. Jelentősége és szerepe a proletárhatalom évtizedeiben vált sorsdöntővé művészet és művészek számára, amikor a művelődéspolitikai gyakorlatában szereztek érvényt megvalósításának. A magyar szellemi életben is a Tanácsköztársaság idején és az 1940–50-es évek fordulóján, a szocialista társadalmi viszonyok megteremtéséért folytatott küzdelem éveiben került központi helyre a művészeti-irodalmi alkotó munkában a pártosság mibenléte és követelménye. A dogmatikus politikai vezetés az irodalompolitikában a voluntarista és szubjektivista elméletnek és gyakorlatnak engedett szabad utat; s ennek revízióját kell elvégeznie a mai marxista tudománynak. Az 1960–70-es években született tanulmányokból kapunk válogatást a Kossuth Kiadó „Vélemények – Viták”-sorozatának újabb kötetében.

Mire terjed ki a kutatók figyelme? Alapvetően az irodalmi-művészeti pártosság fogalmának tisztázására, s ami ehhez szükséges: a fogalom történetének áttekintésére. A másik fő téma: a hatalom birtokába jutott kommunista pártok kultúrpolitikai gyakorlatában hogyan érvényesült az elv, továbbá napjainkban a hazai politikai vezetés hogyan értelmezi a pártosság követelményét.

Lenin 1905-ös — *A párt szervezete és a pártos irodalom* című — cikkének (melynek keletkezéstörténetét Gránicz István elemzi a kötetben) történelmi érvényét vitatják a tudósok. Szerdahelyi István megállapítása az, hogy „mind Lenin szándéka, mind pedig a korabeli értelmezés szerint e cikk elsősorban a publicisztikáról, a politikai irodalomról szól”. (391–92.) Vele szemben Szigeti József — Lukács György pártosság-értelmezését bírálva — azt mondja, hogy „a pártosság lenini elve azt jelenti, hogy az új művészet a forradalmi munkáosztály harcaiban születik, s azzal együtt fejlődik”. (131.) Létét szükségyszerűnek tartja, mint olyan alkotói magatartást, mely „tudatos elkötelezettség a munkáosztály forradalmi pártjával, a kommunista párttal”. (135–36.) Köpeczi Béla szerint ugyanakkor „a pártosság nem a művész *közéleti állásfoglalását* jelenti, hanem a *mű mondanivalóját* határozza meg” s ezáltal „lesz a pártosság esztétikai kategória”. (205.) Zoltai Dénes — azt vallva, hogy a vitatott Lenin-cikkben „a publicisztikai tevékenység kritériumait” fogalmazta meg Lenin — a filozófus Lenin írásaiban találja meg a pártosság „olyan lenini koncepcióját”, melyben benne található „egy általános esztétikai törvényszerűség”. Lényege ennek az, hogy „az események minden megítélésében közvetlenül és nyíltan egy bizonyos meghatározott társadalmi csoport álláspontjára helyezkedjünk”. (222.) Ez valósult meg — írja — Gorkij művészetében.

A pártosság elvének művészeti alkotások értékelésénél történő figyelembevétele gondjairól többen írnak a kötetben. Szili József megállapítja, hogy „az esztétikai szférában olyan összefüggérendszer van, amelyekkel kapcsolatban értelmetlen az igazságra és a vele egyértelműnek tekintett pártosságra vonatkozó kérdésfelvetés”. Bojtár Endre ezt egy másik összefüggésben hangsúlyozza: „a pártosságnak még a legtagabb, általános elkötelezettségszerű értelmezése sem alkalmazható a nem autonóm művészet legnagyobb részére”. (260.) Összegezve véleménye pedig az, hogy „a pártosság fogalmát az irodalomra alkalmazni nem érdemes, mert igen kicsi az irodalomnak azon köre, amit a fogalom bevilágíthat”. (262.) Bonyhai Gábor ugyan csak negatív álláspontot képvisel. A pártosság igénye az alkotóval és művével szemben merülhet csak fel, s nem terjed ki „a befogadás dimenziójára”, melynek jelentőségét egyre jobban hangsúlyozzák a tudományban. Ezt látszik igazolni Kamarás István olvasás-szociológiai tanulmánya az összeállításban.

A proletárhatalom gyakorlatában a pártosság fogalmának egy másik összetevője: a pártirányítás érvényesülése a művészeti életben került előtérbe. Illés László a szovjetállam 1920-as évekbeni kultúrpolitikájáról szóló összeállításában azt mutatja meg, hogy miként jutottak el a „proletárirodalom” szűk koncepciójától a „szocialista irodalom és a szocialista realista módszer” követelményének megfogalmazásáig. József Farkas a Magyar Tanácsköztársaság irodalompolitikájának nyitottságával dokumentálja, hogy nem szükségszerű a bezárkózó s elidegenítő magatartás a szocialista programmal porondra lépő párt részéről. Agárdi Péter ezt az igazságot az 1930-as években Magyarországon zajló szocialista elméleti-esztétikai viták ismertetésével bizonyítja. (Ez a Fejtő Ferenc művészetelméleti nézeteit elemző tanulmány közben önálló kötetben is megjelent.)

Napjaink: az elmúlt két évtized kultúrpolitikájáról — s benne az irodalmi és művészeti alkotások megítélése elvi szempontjairól — két kollektív állásfoglalás ad képet a kötetben. Az MSZMP Kulturális Elméleti Munkaközössége vitaanyaga a szocialista realizmusról és tanulmánya az irodalom és a művészetek hivatásáról társadalmunkban a pártosságot, mint a marxista—leninista világnézet aktív, cselekvő jelenlétét az alkotásban határozta meg. Érvényesítésének és megvalósulásának kultúrpolitikai és alkotói gyakorlatáról Pándi Pál számolt be NSZK- és NDK-beli érdeklődők előtt. A művészi szabadság belső és külső konfliktusok leküzdésének folyamatában valósul meg. A szocialista politika gyakorlatában „a politika és a művészet, a politikus és a művész partneri kapcsolatának kialakításáért kell tevékenykedni, ezeket a kapcsolatokat kell megszilárdítani” ahhoz, hogy érvényesülhessék „a szabadság igazsága s az igazi művészet szabadsága” — összegezte előadását Pándi Pál. Király István egy alkotói életút be-

mutatásával, Bölöni György pályájának elemzésével szemlélteti a pártos elkötelezettség személyes gondjait, problémáit. A megélt és átélt történelmi viharok tanulságát Bölöni a következőben összegezte élete alkonyán: „Vannak eszmények, melyek nem homályosulhatnak el, vannak hitek, melyek nem variálódhatnak, vannak igazságok, melyeket nem lehet talmi igazságokkal kicserélni.” (364.) Ennek az etikai konklúciónak politikai és esztétikai elvekkel való ütközése nyomán született életműről mond figyelemre méltó igazságokat Király István.

Veres András szerint „a pártosság elsősorban *gyakorlati* kérdés, nem elméleti probléma”; s hogy „az elméleti 'megalapozás' igénye valójában a *folytonosság* kimutatásának kényszeréből következett”. (371.) Ezen az elvi alapon állva bírálja tanulmányában a Kulturális Elméleti Munkaközösség állásfoglalását és az annak alapján ténykedő kultúrpolitikát. Felhívja a figyelmet arra, hogy „a többi orientáló kategória” jelentősebb szerepet tölthet és tölt be a művészeti és irodalmi alkotó munkában; s ezek jobban szolgálják az esztétikai értékek feltárását és tudatosítását. A kötet tanulmányainak szerzői nem is tértek ki a szocialista irodalom és művészet más elveinek megfogalmazása és problémáinak tisztázása feladata elől; s így nemcsak a pártosság bonyolult kérdéskörének tisztázásához járultak hozzá, hanem a marxista művészetelmélet egész érvrendszerét gazdagították.

A Kossuth Könyvkiadó Vélemények — Viták-sorozatának e kötete — az irodalom- és művészetelmélet más kérdéseit tárgyaló elődeivel — hasznos szolgálatot tesz az 1960-as évektől kibontakozó marxista elméleti és kutatómunka eredményeinek felmutatásával és hozzáférhetővé tételével, melyre különösen a felnövekvő új értelmiségi nemzedékeknek van szükségük. (Kossuth, 1983.)

M. PÁSZTOR JÓZSEF

BOJTÁR ENDRE: EGY KELET-EURÓPÉER AZ IRODALOMELMÉLETBEN

Bojtár Endre munkája az utóbbi évek egyik legszínvonalasabb tanulmánykötete és talán legnagyobb szakmai könyvsikere a hazai irodalomtudomány területén.

A kötet a szerző 1971 és 1981 között megjelent írásaiból úgy ad gondosan megszerkesztett, jó válogatást, hogy a közreadott tanulmányok és esszék változatos tematikájuk és eltérő eredeti rendeltetésük ellenére egységes mondanivalójú, szépen felépített, izgalmas és gondolatébresztő művé állnak össze.

A szerző írásaiban három nagy kérdéskörrel foglalkozik: a) megpróbálja feldolgozni, és a mi, kelet-európai* viszonyaink között alkalmazhatóvá tenni a modern irodalomtudományi áramlatok tanulságait, mindvégig abból a kérdésből kiindulva, hogy mi az irodalomtudomány helye és feladata mai körülményeink között; b) az irodalomelmélet általános konzekvenciáit igyekszik a gyakorlati műelemzés területén hasznosítani; c) utal azokra a problémákra és feladatokra, melyek a kelet-európai irodalmakkal foglalkozó szakemberekre várnak. Ez nagyjából megfelel a kötet hármas tagolódásának: *Irodalomelmélet. Művek. Kelet-Európa*.

Az irodalomelméleti érdeklődés vezérfonalként húzódik végig az egész könyvön, ezt jelzik a kötet cím mellett az egyes művekkel foglalkozó tanulmányok címei is: *Értékelés és értelmezés . . .*, *A mű-szubjektum metamorfózisai . . .* stb.

Az elméleti írásokban főleg két kérdéskör szerepel: 1. Milyen jellegű, mi az irodalmi mű; milyen értéke van napjainkban az egyén és a közösség számára? (*Az irodalmi mű értéke és értékelése, Az irodalmi mű jelentése és értéke*). Itt elsősorban a lengyel Ingarden elméletére, az orosz formalista és a cseh strukturalista irányzat képviselőinek és néhány más, nyugati szerzőnek a nézeteire támaszkodik. Ezeket végiggondolva és továbbfejlesztve próbál a felvetett kérdésekről egységes képet kialakítani.

Az irodalomértékelés elméleti alapjait tekintve Bojtár a szélsőséges szkepszis álláspontjáról indul: „... az értékelés az irodalomtudomány módszereivel megoldhatatlan. Tudományunk legfeljebb e nem-tudás határait jelölheti ki, s azokat a módokat vizsgálhatja, melyekkel a tulajdonképpeni értékelést pótolhatjuk.” (13–14.) Továbbá: „... sem ugyanazon mű különböző esztétikai értékeinek, sem különböző művek (irodalmi) értékének az összehasonlítására nincs kritériumunk, ...” (16). Hogy miért? Mert az irodalmi műalkotás végtelenül bonyolult jelenség, melynek egyetlen állandó faktora sincsen (ld. 13.).

Mi hát akkor az irodalmi mű? Nem az író által létrehozott és a befogadóhoz rendszerint könyv alakban eljutó szellemi terméket kell rajta értenünk — mint az hagyományosan történik —, hanem a művet és annak az olvasói tudatban történő realizációját együttesen. Eszerint az irodalmi mű áll egy holt és jelentés nélküli (40.) tárgy-műből, valamint a róla az olvasó tudatában kialakuló különböző (esztétikai, szemantikai, morfológiai) tárgyakból (34.), melyek a műbefogadás

* Bojtár nem bonyolódik bele az utóbbi években folyó terminológiai vitába, hogy az adott területet és irodalmát kelet-közép, közép-kelet, kelet- vagy csupán közép-európainak kellene-e nevezni, tudatosan, sőt tüntetően vállalja a „kelet-európaiságot”, annak összes — némileg stilizált — sajátosságaival együtt.

három különböző szakaszán (értékelés, értelmezés, leírás) jönnek létre. Ahogyan a műbefogadás e fázisain áthaladunk, úgy halványul el tudatunkban az eleven tárgy-mű: míg az esztétikai tárgy kialakulásánál az olvasói tudat egész valóságtapasztalata szerepet játszik, a szemantikai tárgynál már csak az olvasói tudatban meglevő társadalmi kódrendszer, a morfológiai tárgynál pedig a nyelvi és irodalmi kódok.

A műalkotásnak azonban akár csak részben az olvasói tudatba való helyezése eltorzíttja annak valódi jelentőségét. Az egyik oldalon lefokozza a mű önállóságát: „*A tárgy-műnek . . . nincs jelentése*” (40, kiemelés B. E.) vagy: „Az irodalmi mű . . . 'kiindulási instrukció', valamiféle szövegkönyv, amely a konkretizációk, az olvasatok során . . . más-más jelentésre tesz szert.” (79.). A másik oldalon autonómiáját, hatáskörét önkényesen kitágítja: „. . . a műalkotásjel maga teremti meg saját jelölőjét (a jelentést, a Sinn-t), jelentését (a nem esztétikai értékeket) s jelöltjét (a kódot).” „. . . megteremti magának, mégpedig szükségszerűen, a maga olvasóját és szerzőjét is.” (43, kiemelés B. E.) Innen adódnak a könyvben az ilyen mondatok: „A látogató, a gyámügyi előadó felhagyott foglalkozásával, s író lett.” (139.) Vagy: Anyegin „hasonmása, Puskin kezével megírta a *Jevgenyij Anyegin-t*.” (175)

A műalkotásnak az olvasói tudatba helyezése széles kaput nyit a szubjektivistá műértelmezésnek; ezt az utat lényegében szerzőnk is járhatatlannak tartja. Viszonylagos objektivitást az egyén tudata helyett a közösségi tudatnak tulajdonít. „. . . esztétikai értéket csak közösség hozhat létre”, de ez úgy értendő, hogy „csak akkor válik valóságosan létezővé az individuális tudatban konstituálódó esztétikai érték, ha azt egy közösség szentesíti”. (10.) Máshol: „Ha egy olvasó elolvas egy könyvet, akkor az még nem jelent semmit. Csak akkor kezd jelenteni valamit, ha többen olvassák el, valamilyen módon eszmét cserélnek róla, s így jelentését többé-kevésbé szilárdan rögzítik, szentesítik.” (78.) Ha azonban a mű értéke és jelentése ennyire az olvasói köztudattól függ, akkor hogyan magyarázhatjuk az olyan kijelentéseket, hogy a műélvezet alapja „a csupasz valósággal való találkozásból fakadó gyönyör” (18.), vagy hogy „a műalkotás minden másnál hívebben, őszintébben, igazabban fejezi ki korát” (62.) — ezek ugyanis a műnek immanens valóságábrázoló értéket tulajdonítanak!

A másik vitatható pont a műalkotás feldarabolása és „tárgyakká” való kimerevítése. Itt lényegében a mű szervesen összetartozó elemeinek az értéknek, a jelentésnek és a struktúrának a merev szétválasztása történik. „Tekintve azonban, hogy az érték és az esztétikai tárgy, a jelentés és a szemantikai tárgy, a struktúra és a morfológiai tárgy lényegében azonos, felcserélhetjük őket . . .” (36.). Joggal felmerül a

kérdés, hogy akkor mi értelme van megkülönböztetésüknek. Továbbá: a műalkotás komplex folyamat, melyben az értékelés, az értelmezés és főleg az érzelmi befogadás — az átélés — nagyjából egyidejűleg játszódik le. (Bár az utóbbi mozzanatnak a szerző is fontos jelentőséget tulajdonít, rendszerébe mégsem veszi be.) A leírás szakasza, amennyiben megvalósul, ritkán korlátozódik a mű struktúrájára; „az olvasói tudat egész valóságtapasztalata” sem csupán az értékelés mozzanatánál hat, kell hogy hasson az értelmezésnél és a leírásnál is. Ha a mű értelmezésénél csak a tudatunkban levő „társadalmi kódrendszerekre”, a leírás aktusánál pedig csupán a „nyelvi és irodalmi kódokra” hagyatkoznánk, elveszne vele minden személyes kapcsolata, nem beszélve arról, hogy ezek a „kódok” korunkban különösen szeszélyes gyorsasággal változnak.

A szerző valószínűleg érezte ezeket a problémákat, mert szükségét látta, hogy a feldarabolással elveszett egységet a műnek valahogyan mégis visszaadja. Egyrészt hangsúlyozza, hogy a műbefogadás csúszdához hasonlít, melyen nincsenek rögzített pontok (22.) — ezeket csak a tárgyalhatóság kedvéért kellett létrehozni. Másrészt hangoztatja, hogy minden mű rendelkezik egy olyan „végső eredő, végső 'kicsengés', végső *minőségi együttes*”-sel, mely „egységet kölcsönöz a műnek” (46., kiemelés B. E.). Ezt Mukařovský szemantikai gesztusa nyomán és helyett Bojtár „esztétikai gesztus”-nak nevezi. És itt már lényegében bizonyos terminológiai különbséget leszámítva a szerző nem tér el (vagy visszatér?) a marxista irodalomfelfogás fogalomkörébe. „A műalkotás lehetővé teszi a valósággal való szabad találkozást” (54.), „a műalkotás minden másnál hívebben, őszintébben, igazabban fejezi ki korát” (62.) — írja Bojtár. Lukács György e vonatkozásban a művészetnek az ember integritásáért folyó harcáról, defetiszáló küldetéséről, a költészetről mint az „élet kritikájá”-ról beszél.

2. A másik két elméleti jellegű írás (*Az irodalomtudomány újabb feladatairól, Strukturális és „metafizika” között*) az irodalomtudomány mai helyzetét és feladatait körvonalazza. A különböző irányzatokat irodalomszemléleti típusuk szerint osztja „metafizikus”, ill. strukturális csoportra. Az elsőnek (65.) felrója, hogy vizsgálódási köréből kihagyta és kihagyja a széles néptömegekre ható populáris irodalom termékeit, s főleg a „magas” művészet csúcsteljesítményeire összpontosítanak. Másrésztől viszont szűknek érzi az újabb irodalomtudományi áramlatok adta kereteket is, melyek között az irodalomtudós szerepe „feloldódik az irodalomszociológuséban és pszichológuséban” (63.). A strukturális, mely az irodalomtudományt önálló, saját tárgyának kijelölésével valóban tudománnyá emelte, az „egyedivel szemben a művek állandó elemeit” (68.) vizsgálja, ezáltal elvben az irodalom szélesebb területét képes felölelni,

de nem képes az irodalmi érték mibenlétére választ adni. Bojtár szükségesnek találná a két irányzat összekapcsolását, ezt azonban mechanikusan úgy képzei, hogy egyes jelenségek vizsgálatánál az egyik, másoknál a másik módszert kellene alkalmazni. (Ez az álláspont korábbi munkájához — *A szláv strukturalizmus az irodalomtudományban*, 1979 — képest némileg visszalépésként értékelhető, mert ott még a strukturalizmus pozitív tanulságainak és a marxizmus történetiségének szerves egységbe foglalását tűzi célul.)

Végeredményben a kötetből a történeti-társadalmi szempont — mondhatnánk „szerencsére” — nem küszöbölődik ki. Ahogyan a valódi műalkotás befogadásakor „az ember az egész valósággal kerül érintkezésbe” (38.), úgy az igazán színvonalas irodalomtudomány sem zárkozhat el a társadalmi tapasztalatok elől, felrázó, öntudatra ébresztő szerepe kell hogy legyen. Ebben a legtöbbet éppen a halottak kikiáltott irodalomtörténet teheti, ha képes lesz „a történelemben élő ember alakjáról, ’életútjáról’ beszámolni, úgy ahogy az az irodalomban kirajzolódik.” (62). E ponton a kételyek helyét az irodalomtudomány értelmébe, az irodalomtudós erkölcsi felelősségébe vetett hit veszi át: „az irodalomtörténésznek kutya kötelessége saját olvasatainak hinni” (62.) — ez, ha úgy tetszik gyökeresen „kelet-európai” vonás Bojtár könyvében.

Ennek a koncepciónak a jegyében értékelhetjük a kötet további részeit. Az egyes művekkel vagy szerzőkkel foglalkozó írásokban kimondott műelemzést csak ritkán kapunk — e területet egy-két finom érzékkel megírt tanulmányrészlet, s főleg az első Tandori-tanulmány képviseli. Egészében azonban inkább a nagy tereket és időszakokat átfogó, szintetizáló-tipologizáló szemléletmód érvényesül.

Bojtár biztos kézzel választja ki azokat a *csúcsteljesítményeket* (*A látogató, Termelési kissregény, A Mester és Margarita*, a késői József Attila és Norwid költészete), melyek révén lényegeset akar és sokszor tud is mondani az élet és az irodalom viszonyáról, az irodalom működési mechanizmusairól, az irodalom és az irodalomtudomány felelősségéről. A magyar irodalmi köztudatba bevezeti a katasztrofizmus fogalmát (legteljesebben ld. 199–200), mely irányzat a szerző szerint legmélyebben és legteljesebben fejezi ki korunk és földrajzi térségünk problematikáját. Éppen ezért írásai jelentős hányadában a katasztrofista életérzés és világszemlélet jelenlétét kutatja, ill. ez az a viszonyítási pont, melyhez az egyes műveket méri.

A kötet írásainak talán legfőbb sajátossága az eszmei tisztázás, leltárba vétel, besorolás és rendteremtés vágya. „E nemzedék legfeltűnőbb ismertetőjele, hogy rettentően okos: tagjai *tudják* a valóságot, s hiszik, hogy a dolgokat nevén nevezve, jellé emelve az ember eleget tesz tisztének.” (150, kiemelés B. E.) — írja Bojtár Konrád Györggyel kapcsolatban, de ez akár önjellemzés is lehetne. A beso-

rolás vágyának néha kissé a tárgyalt mű vagy jelenség is áldozatul esik (ld. *A látogatóról*, ill. a József Attiláról és a kelet-európai költészetről írt tanulmányokat). A kitűnő részletek és a frappáns befejezés ellenére is erőszakoltnak érzem a *Termelési kissregény* és az *Anyegin* párhuzamba állítását. Az életnek és irodalomnak az az egymásba játszása, melyet a szerző Puskinnál elemez, nem ritka a kor verses epikájában, már Byron *Don Juan*jában is megtalálható, mely sokban hatott Puskinra is. Távoli párhuzamként jogosabban merülhetne fel Rabelais *Gargantuája* vagy Laurence Sterne *Tristram Shandyje*.

Végezetül a címhez képest a kötetben meglehetősen szerényen van képviselve a szűkebb értelemben vett kelet-európai problematika, de ez a tény némileg irodalmi közgondolkodásunk kritikája is, melynek nemzeti sors-testvéreink irodalma még nem igazán vált részévé. Itt az áttörés még várat magára. A kötet e téren is fontos gondolatébresztő és feladatmegjelölő szerepet játszik. (Szépirodalmi, 1983.)

HEÉ VERONIKA

TÁRSASÁGI HÍREK

MAKAY GUSZTÁV
1910–1984

„Ahhoz az irodalomtanári és irodalomtörténetési nemzedékhez számítom magamat, amely ifjúkorában, a két világháború között Ady és a nyugatos írók költészetén nőtt fel, majd József Attila és a népi írók vonzásába került, a felszabadulás után pedig — anélkül, hogy megtagadta volna régi rajongásait — a legmaibb irodalommal igyekszik lépést tartani” — írta önmagáról Makay Gusztáv *Tóth Árpádról* szóló könyvében.

Ebben a korszakban tanult és tanított. Mint tanár nem a hivatások, hanem a választottak között. Azok sorába lépett, akik személyiségükkel emelték az iskola, az irodalomnépszerűsítés tekintélyét. Nemcsak azért, mert magyar–francia szakos diplomájának rangját a budapesti Eötvös Kollégium és a párizsi Ecole Normale Supérieure fémjelezte, hanem azért, mert Pécs, Budapest, Eger, a felkészülés, az indulás állomásai, Horváth János hatása, pályakezdésének élményei mindvégig igényes feladatok elvégzésére sarkallták. Amikor a sorra alakuló kulturális intézmények az iskola táján is megkezdtek agyelszívó tevékenységüket, hűséges maradt a tanításhoz, majdnem négy évtizeden át volt a Trefort utcai gyakorló iskola vezető tanára. Nem sokkal kevesebb ideig tanított az Eötvös Loránd Tudományegyetemen módszertant.

Tapasztalatait az *Irodalomtanítás* c. könyvében foglalta össze — ahogy írta — „az átmeneti nyugvóponton”. „Versszemléletünk is sok mindenben más, mint egy-két évtizeddel ezelőtt” — olvasom *Édes hazám, fogadj szivedbe!* . . . címmel megjelent versértelmezéseinek előszavában. Módszertanában, verselemzéseiben megpróbálta állandóvá kristályosítani azt, ami az irodalmi alkotás elemeiben, fénytöréseiben változó. A műértelmezés időszerűségének kockázatát is vállalta a tanárképzés gyakorlati célja érdekében.

Tanári munkája állandó kísérője volt a tankönyvírás, ez az érzékeny, az iskolapolitikával együtt változó műfaj, amely a tudomány magasabb követelménye és a középiskola gyakorlatibb célja közötti ellentét miatt mindig hálás céltáblája „az adott világtól” elrugaszkodott filológusnak vagy a jegyzettémát kereső újságírónak. Makay mindezzel szembenézett. Évtizedeken át írta tankönyveit, miközben minden reform, minden tantervi változás után a docensi címmel is

kitüntetett vezető tanárnak trónfosztott királyként kellett körülnéznie a szaktárgy megtépzott tartományain, vállalva a szélmalomharcot a sorvadó óraszámú irodalomtanításért.

Mikor már évek óta nem irányíthatta tovább karmesteri könyvedséggel látványos bemutató óráit, a pálya szélére szorult játékos izgalmával figyelte az irodalmi életet. A betegség szorító fogságában cikkeivel, hozzászólásaival a költészet, az irodalom általa vallott eszméiért hallatta szavát.

Kedvelt szórakozása volt a fényképezés. Most, hogy búcsúzóban ezt a pillanatfelvételt készítem róla, sokezer tanítványa jut eszembe, akik ez alkalmi arcképnél is jobban őrzik ősz haját megcáfoló fiatalos arcát, mosolyát, Makay tanár úr irodalomóráinak emlékét.

SZABLYÁR FERENC

KOLTAY-KASTNER JENŐ
1892—1985

A magyar tudományos élet nagy egyéniségét veszítette el: ez év márciusában meghalt Koltay-Kastner Jenő. Kilencvenhárom évet élt, munkássága szinte egész századunkat felölelte: 1909-ben lett az Eötvös Kollégium tagja, 1923-tól 1968-ig egyetemi tanszéket irányított, 1923-tól Pécssett, majd 1941-től nyugdíjba vonulásáig, Szegeden. E hosszú, munkában töltött élet során mennyiségben impozáns, magas színvonalú tudományos életművet alkotott: 14 könyve és 70 nagyobb tanulmánya jelent meg. Nevét a magyar és az olasz tudomány történetébe a két kultúra: irodalom és történelem kapcsolatainak kutatásával írta be. Érdeklődésének középpontjában két korszak: a reneszánsz kora és a tizenkilencedik század állt, munkái nagy része e két tárgykörből való.

Több tanulmányt szentelt a reneszánsz irodalom elméleti kérdéseinek; számos részlettanulmány mellett jelentős az olasz reneszánsz irodalomelméletét feldolgozó antológiája, amelynek hatalmas jegyzetapparátusa jól tükrözi Koltay-Kastner tudományos módszerének lényegi vonásait: kerüli az elméletieskedést, maximálisan tiszteli a tényeket, a történeti dokumentumokat, következtetései megfontoltak, az irodalmi jelenségeket a szó szoros értelmében vett interdiszciplináris igénytel közelíti meg. Mert Koltay-Kastner több tudományterületen is otthonosan mozgott: Dantéről, Aretinóról, Giordano Brunóról, Bornemisza Péterről, Amade Lászlóról írt munkáiban irodalomtörténeti és esztétikai szempontok mellett figyelmet szentelt a

történelem és a kultúrtörténet aspektusainak is; Cola di Rienzóról vagy Machiavelliről értekezve viszont, életműüket elemezve kitekintett a kor művészeti életére is. A reneszánsz iránti érdeklődés végigkísérte egész életét. Túl a nyolcvanadik életévén kezdett el komolyan foglalkozni az olasz reneszánsz népi vonulatával, s nagy tanulmányban dolgozta fel Folengo ún. „makaróni nyelven” írt komikus eposzát, amellyel az olasz kritika korábban nem, vagy alig foglalkozott.

Életművének legjelentősebb produktumait mégsem a reneszánsz, hanem sokkal inkább a 19. századi magyar–olasz kapcsolatok területén hozta létre. Több évtizeden át tartó, módszeres levéltári munkával felkutatta és közzétette azokat az alapvető anyagokat, amelyek a két nép és kultúra századok kapcsolatait széleskörűen dokumentálják. Művei sok mai kutató számára alapvető forrásmunkák, hiszen tartalmilag kiterjednek a 48-as magyar szabadságharc és az olasz nemzeti egységmozgalom, a Risorgimento legfontosabb közös pontjaira, a szó szoros értelmében feldolgozva a Kossuth-emigráció, és az ún. „magyar jelenlét” — Kossuth, Türr, Tüköry—Garibaldi. Mazzini, Cavour — írásos anyagát, a magyar emigránsok és az olasz politikusok egész kapcsolatrendszerét.

Koltay-Kastner jelentőset alkotott a magyar szótárirodalom területén is. A harmincas évek óta rendszeresen jelentek meg olasz–magyar és magyar–olasz szótárai, amelyek közül — egybehangzó vélemények szerint — kiemelkedik magyar–olasz nagyszótára.

Ennek anyagát állandóan fejlesztette, modernizálta, szavakat, kifejezéseket gyűjtve haláláig.

Koltay-Kastner Jenő a magyarországi italianisztika elismert és kimagasló egyénisége volt. Tudományszervező, több jelentős folyóirat szerkesztője és munkatársa volt Magyarországon és Olaszországban egyaránt. Tanítványok és kutatók nemzedékeit nevelte és irányította, akiket minden esetben a tudomány tiszteletére, az új iránti fogékonyságra ösztönzött.

NEMÉNYI KÁZMÉR

SCHIEBER SÁNDOR
1913–1985

Scheiber Sándort — polihisztorsága okán — sokan vallották és vallják a magukénak bibliakutatóktól a néprajzosokig, orientalistáktól a magyarországi és általában a kelet-európai zsidóság történetének szakértőikig. Mi is külön emlékeztünk meg róla, mint a klaszszikus ókor zsidó összefüggéseinek fáradhatatlan nyomozójáról, de ugyanannyi joggal búcsúztathatjuk a magyar irodalom lelkes híve-

ként és korántsem csak a zsidó vonatkozások megvilágítójaként. Tartsuk számon, hogy a nyelvek keletkezésének keleti hagyományairól írott értekezésével (1937) Horváth Jánosnál doktorált, hetvenedik születése napján elmondott számadásában (*Summa vitae*) pedig így indokolta helytállását és maradását: „Sokszori és csillogó csábitással szemben itthon maradtam. Marasztalt a magyar nyelv és irodalom szeretete, marasztalt a hivatástudat . . .” Tömegeket megmozgató temetésén is a Biblián kívül rajongásig szeretett költőjének, Arany Jánosnak a neve hangzott el a legtöbbször.

A *Folklór és tárgytörténet* c. tanulmánygyűjteményének II. és III. kötetéhez csatolt bibliográfia másfélezernyi tétele közül minden második vagy harmadik magyar irodalmi vonatkozású — a *Halotti beszéd* vitatott helyének („Ábrahám kebelében”) vitathatatlan értelmezésétől Kiss József, Ágai Adolf, Ujvári Péter, Kaczér Illés vagy Moldova György tudatos vagy öntudatlan képeinek, hasonlatainak, utalásainak *mesteri* magyarázataiig. Nemzeti irodalmunknak aligha van olyan olvasója vagy tudós kutatója, aki ezeket az általában rövid eligazításokat nem hasznosíthatná. Külön-külön elmondhatjuk róluk, hogy „csak” megjegyzések, glosszák, adalékok stb., de összességükben és módszerük jóvoltából üdvös és tanulságos egésszé: a céltudatos motívumkutatás eredményeként a magyar irodalom szólamkincsének gazdag tárházává, főleg az ó- és középkori zsidóság világrészeket átható és összekötő kultúrájának tükörévé állanak össze. Lehet, sőt biztos, hogy irodalmunk egyik-másik jelenségét az illető kor szakértői szervezettebben tárgyalják, több oldalról világítják meg, társadalomtörténeti vagy esztétikai szempontból avatottabban taglalják, de Scheiber Sándor különleges reflektorfényeit akkor sem nélkülözhetik.

Nehéz volna megmondani, hogy melyik írónk kedvelői profitálhatnak legtöbbet a hebraisztika és judaisztika elhunyt kiválóságának tudós *escapade*-jaiból. Öröndöletesen gazdag Bornemisza-kutatásunk a középkori és reformáció korabeli *exemplum*-gyűjtemények módszeres kiaknázása révén tovább gazdagodott; a sokáig — méltatlanul — elhanyagolt ponyvakiadványok bevonása szintúgy pozitívum; Arany és Mikszáth olvasmány-élményeinek nyomozgatása rengeteg váratlan tanulsággal jár; a zsidó folklór felderítése nemcsak zsidó íróink jobb megértését segíti elő. Kiemeljük Scheiber Sándor ikonográfiai vizsgálatainak fontosságát (pl. a Pápai Páriz-féle *Dictionarium* címképének forrásmeghatározását) is, de egyes részletkérdések sikeres tisztázásánál fontosabbak azok a megemlékezések (Goldziher Ignácra, Heller Bernátra, Löw Immanuelről, Kohlbach Bertalanról, Pfeiffer Izsákról) és áttekintések (pl. *A magyar zsidóság szellemi élete a századfordulótól*, benne a pozsonyi, szegedi, makói, nagyvárad, kolozsvári, temesvári, pécsi, keszthelyi, soproni és főképp a budapesti kulturális központok szellemi pezsgéséről, a pesti szalonokról,

Bécs hatásáról), amelyek művelődéstörténeti szempontból hézagpótló, de irodalomtörténészeink számára is nélkülözhetetlen összefoglalások.

Ha most arra gondolunk, hogy mindez csak csekélyke hányada elhunyt kutatótársunk és barátunk monumentális életművének, és hogy a magyarországi zsidó feliratok vagy a kötéstáblákból kifejtett héber kódextörödékek gyűjteménye tulajdonképpen elválaszthatatlan irodalomtörténeti és folklór-munkásságától: adózzunk tisztelettel emlékének és a valamennyiünket gazdagító termés láttán örvendezzünk, hogy a magyar nyelv és irodalom szeretete *itt*thon marasztotta.

BORZSÁK ISTVÁN

VARJAS BÉLA
1911–1985

Varjas Béla hamvai mellett megrendülten áll és a súlyos veszteséget pedig próbálja felmérni az irodalomtörténész, — közelebbről a régi magyar irodalom kutatója —, az idők megváltoztathatatlan folyására gondol a szép, régi könyvek őre, és immár több mint negyven esztendő emlékeit rendezgeti az egykori egyetemista, aki először tanárként találkozott vele, és akivel most együtt érez az a mai hallgató, aki egy fél évvel ezelőtt még speciálkollégiumán vehetett részt, lassan felkészülve professzora dédelgetett tervének, a 16. századi régi magyar költők tárának folytatására.

Talán ma nem mindenki tudja már, hogy Varjas Béla nemcsak irodalomtörténész és a könyvkultúra ápolója volt, hanem szinte egész pályája során az egyetemen is tanított. Fiatal könyvtáros korában szemináriumokat vezetett Horváth János mellett. Van rá tanú, hogy kivette részét a régi Eötvös Collegium felvételi vizsgáiból, s ezek egyikén egyebek mellett azt tudakolva, hogy mi az irodalom, a Horváth János által megfogalmazott „irodalmi alapviszony” mibenlétére próbálta rávezetni a nála jelentkezőket: erről a tájról elindulva jutott el odáig, hogy új szemlélettel és módszerrel egészítve ki a régieket, a 16. századi magyar irodalom társadalmi gyökereiről írjon nélkülözhetetlen, úttörő könyvet.

Mint tanár vett részt később az egyetemi könyvtárosképzés megindításában, s ugyanakkor élesszemű tanárként figyelte és támogatta az Országos Széchényi Könyvtár fiatal könyvtárosainak tudományos próbálkozásait. Mikor Varjas Béla szerkesztette a Magyar Könyv-

szemlét, mindig ügyelt rá, hogy fiatal munkatársai publikálási lehetőségét kapjanak a folyóiratban.

Utóbb, évek múlva a régi magyar irodalomtörténeti tanszék keretében tért vissza az oktatáshoz. Hallgatóinak azt akarta átadni, amit talán a legfontosabbnak tartott: a körültekintő pontosságot, a szövegek tiszteletét, alapos megértését és a 16. századi kéziratok olvasásának korántsem könnyű mesteriségét. Élete utolsó éveiben még képes volt arra, hogy a kéziratolvasás megkönnyítésére jegyzetet állítson össze, és úgy ismertesse meg kedvelt korszakának betűtípusait és ezeknek változatait: akik értették e munka jelentőségét, örömmel vállalkoztak segédkönyvének kiadására.

Egykori hallgatói és tanítványai, akik idővel munkatársaivá, barátaivá váltak, s a lehető legszorosabb személyes kapcsolatba kerültek vele, most megrendülten állnak hamvai mellett. Közös veszteségünk érzésének enyhítésére Justus Lipsius egy 1603-ban kelt leveléből idézek: „Ego e philologia philosophiam feci”. A nagy humanista valóban ezt tette, és — mutatis mutandis — Varjas Béla is, aki a filológiából kiindulva az állhatatos kitartást és a kitartó cselekvést egyformán magában foglaló constantia filozófiáját tette vezérelvévé: soha egy mondatot nem adott ki keze alól, amelyben akár egyetlen szót is feleslegesnek érzett, soha nem volt felületes, volt türelme és ereje mindent kiérlelni és a lehető legtökéletesebb formában közreadni. Azt hiszem, eme vonások miatt tartoznak majd művei akkor is az élő hagyományba, amikor az újabb kutatás — tárgyunk természeténél fogva — meghaladja eredményeit. Élni fog mondatainak méltósága és a bennük kifejeződő emberi magatartás: ez az, ami valóban „monumentum aere perennius” a tudományok általa is céltudatosan elősegített fejlődésében.

TARNAI ANDOR

MARKOVITS GYÖRGYI

1919–1985

Hosszú évekig volt egy ellenszenves intézmény rendkívül rokonszenves vezetője. A Széchényi Könyvtár zárt anyag osztályáról van szó. De Markovits Györgyi olyan szerényen és minden bürokratikus nagyképűség nélkül volt a titkok őrzője, hogy vezetése alatt ez a barátságatlan intézmény is barátságossá vált.

Igazi érdeme azonban az volt, hogy munkahelyének inspirációjára olyan hasznos és fontos kutatásokat végzett, melyeket talán ma már el sem végezhetne senki. A két világháború között tilosnak minősí-

tett irodalmat tette mindenki számára hozzáférhetővé. És nemcsak az írott dokumentumokat kutatta fel hangyaszorgalommal, hanem a még élő szereplőket is sorra kifaggatta, hogyan működött a cenzúra az ellenforradalmi Magyarországon. Emlékeik nyomán előbányászott a hatalom által annak idején betiltott, elveszettnek hitt irodalmi műveket, kiegészítve ezzel az antifasiszta és szocialista irodalmi alkotások sorát. Jelentős hozzájárulás volt ez a magyar irodalom teljességéhez.

De nemcsak az itthon üldözött irodalmi műveket kutatta fel, munkássága kiterjedt az emigrációban élt antifasiszták, baloldali szerzők frásaira is. Több tucat külföldön megjelent magyar újságot és könyvet tanulmányozott át, olyanokat, melyek a Horthy-korszakban, különösen pedig a második világháború idején egyáltalán nem juthattak el a hazai olvasókhoz. Ki hitte volna például, ha Markovits Györgyi ki nem bányássza, hogy a magyar antifasiszta emigráció még Algirban és Teheránban is magyar nyelvű újsággal segítette a fasizmus elleni nemzetközi küzdelmet.

Gazdag antológiára való anyagot „hozott haza” a világ minden tájáról, kiegészítve ezzel is magyar irodalmi tudatunkat. És a „hazatért szövegek” szerzőinek sora nem mindennapi nevekből áll: köztük van Károlyi Mihály, Jászi Oszkár, Fábry Zoltán, Illyés Gyula, Lesznai Anna, Bölöni György, Karikás Frigyes, Kassák Lajos, Moholy Nagy László, Németh Andor, Vámbéry Rusztem és még sokan.

Legutolsó, halála után megjelent könyve, *A magyar írók harca a cenzúra ellen 1919–1945* gazdag tárháza az ismeretlen dokumentumoknak. Ebben nemcsak a cenzúra irodalomellenes hatását és az ellene felemelt bátor tiltakozásokat veszi számba, de az öncenzúra csonkításainak szomorú nyomait is felkutatja a két háború közötti irodalomban.

Markovits Györgyi munkásságán érezni azt a nemes célzatú szíriest, mely e korszak minden kutatóját hajtja, hogy minél több még élő tanút szólaltathasson meg. Pedig talán nem is tudta, hogy nemcsak a tanúk mennek el törvénytörően gyorsan, de ő is kénytelen lesz értelmetlenül hamar, munkaereje teljében abbahagyni a kutatást. Arra számítottunk, hogy gazdag és nélkülözhetetlen alap kutatásait még sok értékes tanulmányban, monográfiában dolgozza majd fel. Ki fogja most már ezt a fontos munkát helyette elvégezni ilyen lelkesen, ennyi hozzáértéssel és ilyen szeretettel?

VEZÉR ERZSÉBET

**A KISTELEKI-ALAPÍTVÁNY
PÁLYÁZATI FÖLHÍVÁSA SZEGEDI HELYISMERETI
MUNKÁRA**

A Kisteleki Ede emlékezetére alapított pályadíjat negyedízben 1987. május 11-én osztjuk ki. Fölhívjuk a Szeged múltjával, jelenével, jövőjével foglalkozó kutatókat, hogy pályamunkáikat 1986. december 31-ig ajánlottan küldjék meg.

A föltételek a következők:

1. Csak kiadatlan, a pályázat céljára első példányban készült, legálább 4, legföljebb 10 ív (egy ív 22 szabványosan gépelt lap) terjedelmű, Szegeddel kapcsolatos mű nyújtható be.
2. A pályamű tárgyát nem szabjuk meg. A tárgyválasztást (új tárgykörök földolgozását, új források föltárását, új szempontok érvényesítését) értékeljük.
3. A bizottság egy pályadíjat (12 000 Ft), két — egyenként 7000 Ft-os — és két — egyenként 4000 Ft-os — jutalmat ad ki.
4. A díjnyertes és jutalmazott pályaművek a Somogyi-könyvtár állományába kerülnek.
5. A pályázat jelíges; a szerző nevét a dolgozat nem tartalmazhatja. Nevét és címét zárt borítékban mellékelje.
6. Nem vehet részt a pályázaton, aki pályaművének tárgykörében korábban már közleményt jelentetett meg.
7. A bizottság döntését titkos szavazással hozza.
8. A díjazottakat levélben értesítjük, a közvéleményt pedig a díjkiosztásról a Délmagyarország és a Csongrád Megyei Hírlap hasábjain tájékoztatjuk.

Szeged, 1985. május 11-én.

*A Kisteleki-alapítvány
bírálóbizottsága
Szeged, Somogyi-könyvtár
441. pf. 6701*

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1985. X. 17. — Terjedelem: 10,8 (A/5) ív
86.14960 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest
Felelős vezető: Hazai György

SZEMLE

BALÁZS JÁNOS: Tarnai Andor: „A magyar nyelvet írni kezdik” — Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon	660
KULCSÁR PÉTER: <i>Fragmenta Latina codicum in Bibliotheca Universitatis Budapestinensis</i>	667
VÁSÁRHELYI JUDIT: <i>Ecse di Báthory István meditációi</i>	670
JÁNOS ISTVÁN: Zrínyi Miklós: „Mint Hektor Trójának . . .”	673
TÓTH ANDRÁS: Staud Géza: <i>A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai I. 1561—1773.</i>	677
S. SÁRDI MARGIT: <i>Bethlen Kata Önéletírása</i>	679
BITSKEY ISTVÁN: <i>Magyar költők (18. század)</i>	683
FRIED ISTVÁN: Várdy Huszár Ágnes: <i>Karl Beck élete és költői pályája</i>	685
KATONA IMRE: Irodalmi és népi líránk természetközelsége — Herman Ottó: <i>Arany, Tompa, Petőfi és a népköltés madárvilága</i>	691
KERÉNYI FERENC: Horváth Károly: <i>Madách Imre</i>	694
H. SZÁSZ ANNA MÁRIA: Angol nyelvű kismonográfiák 20. századi magyar szerzőkről	697
CSÁKY EDIT: Móricz Zsigmond: <i>Tanulmányok II—III.</i>	702
ZAY LÁSZLÓ: Magyar István: „Felháborodom, tehát vagyok” — Bálint György élete 1906—1943	707
VEZÉR ERZSÉBET: <i>Benedek Elek irodalmi levelezése II.</i>	711
PÉTER LÁSZLÓ: Féja Géza: <i>Magyar haláltánc</i>	712
UNGVÁRI TÁMÁS: Thurzó Gábor: <i>Napló helyett</i>	718
BÁCSKAI MIHÁLYNÉ: „E kor nekünk szülők és megölők” — Bécsy Tamás: <i>Az önismeret kérdései Örkény István drámaiban</i>	722
BÉCSY TAMÁS: Az elmulasztott lehetőség — Tarján Tamás: <i>Kortársi dráma c. kötetéről</i>	725
N. PÁL JÓZSEF: Takács Gyula: <i>Helyét kereső nemzedék</i>	729
URBÁN NAGY ROZÁLIA: Szakolczay Lajos: <i>Dunának, Oltnak</i>	733
GÖRÖMBEI ANDRÁS: Dobos László: <i>Gondok könyve</i>	735
KOVÁCS GYÖZÖ: Turczel Lajos: <i>Két kor mezején</i>	738
DÖMÖTÖR TEKLA: Penavin Olga: <i>Jugoszláviai magyar népmesék</i>	741
CSAPLÁROS ISTVÁN: Hopp Lajos: <i>A lengyel irodalom befogadása Magyarországon. 1780—1840</i>	742
KOVALOVSKY MIKLÓS: Vargha Balázs: <i>Jelek, jelképek, jellemek</i>	747
TOMPA JÓZSEF: Fábián Pál: <i>Nyelvművelésünk évszázadai</i>	751
KAMARÁS ISTVÁN: Otthonos-e a könyv otthonainkban? — V. Kulcsár Júlia—Mándi Péter: <i>Könyvek otthon</i>	754
M. PÁSZTOR JÓZSEF: Vélemények és viták a művészeti pártosságról	757
HEÉ VERONIKA: Bojtár Endre: <i>Egy kelet-európeai irodalomelméletben</i>	760

Ára: 30,—Ft

Előfizetés egy évre: 120,— Ft

ISSN 0324—4970

TÁRSASÁGI HÍREK

Makay Gusztáv 1910—1984	Szablyár Ferenc	766
Koltay-Kastner Jenő 1892—1985	Neményi Kázmér	767
Scheiber Sándor 1913—1985	Borzák István	768
Varjas Béla 1911—1985	Tarnai Andor	770
Markovits Györgyi 1919—1985	Vezér Erzsébet	771
A Kisteleki-alapítvány pályázata		773

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) Budapest V., József nádor tér 1., 1900, közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111—010).

Példányonként beszerezhető az Akadémiai Kiadó STUDIUM Könyvesboltjában (1052 Budapest V., Gerlóczy u. 7. Telefon: 188—633).

Előfizetési díj egy évre: 120,— Ft

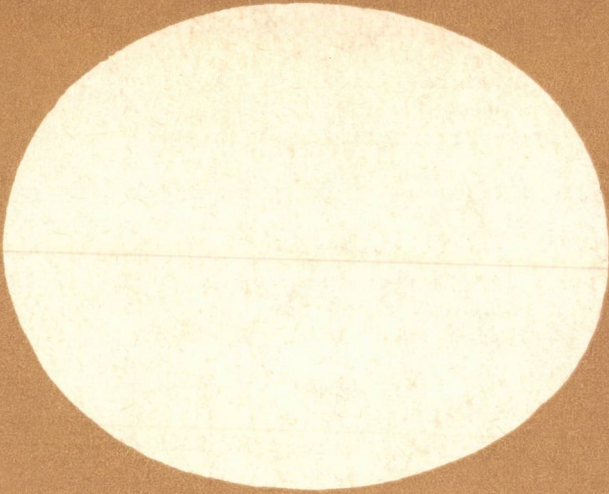
1 szám ára: 30,— Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat
H—1389 Budapest, Pf. 149.

Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest

Irodalom történet

1985 **4**

Akadémiai Kiadó

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

1985. LXVII. évf. 4. szám

Új folyam XVII. 4. szám

Szerkesztőbizottság:

AGÁRDI PÉTER · FÜLÖP LÁSZLÓ · KENYERES ZOLTÁN · LÖKÖS
ISTVÁN · OROSZ LÁSZLÓ · POSZLER GYÖRGY · TARNÓC MÁRTON
VÖRÖS IMRE · WÉBER ANTAL · ZAPPE LÁSZLÓ

Főszerkesztő:

NAGY PÉTER

Szerkesztő:

MEZEI MÁRTA

Technikai szerkesztő:

CSÁKY EDIT

Szerkesztőség:

1052 Budapest, Pesti Barnabás u. 1. III. 51/c

Telefon: 377—819

Kéziratokat nem őrzünk meg és nem adunk vissza!

TARTALOM

DÁVIDHÁZI PÉTER: Kritika és kritikátörténet — Elméleti kiindulópont a kritikátörténetíráshoz	775
KIRÁLY ISTVÁN: Kosztolányi Dezső és az Osztrák—Magyar Monarchia	811
STANDEISKY ÉVA: A kommunisták József Attila-képe a felszabadulás után — 1945—1948	825

FORUM

WÉBER ANTAL: Arcképvázlat Bóka Lászlóról	852
DÓKA PÉTER: Szerelem és osztályharc a Csillag 1949. évfolyamának verseiben	861
Á. SEREY ÉVA: Déry Tibor ironikus nevelődési regénye — <i>A félfülvé</i>	878

A tartalom folytatása a hátsó borítólapon

DÁVIDHÁZI PÉTER

KRITIKA ÉS KRITIKATÖRTÉNET

ELMÉLETI KIINDULÓPONT A KRITIKATÖRTÉNETÍRÁSHOZ

(1) A kritikátörténetírás: tudomány; tudományos státusza nem függ attól, hogy a tárgyálul szolgáló kritika egyáltalán igényli-e, s ha igényli, megkapja-e a tudományosság rangját. A társadalomtudományok családjának viszonylag fiatal tagja; s ahogy beszélhetünk társadalomtudományokról, holott tárgyuk: a társadalom önmagában nem tudomány, ugyanúgy a kritika történetének feldolgozása akkor is tudomány lehet, ha olyan tevékenység rendszeres feltárása, mely bizonyos korszakaiban és irányzataiban önként és programszerűen lemondott az objektív ismeret megközelítéséről, s melynek legtudományosabb igényű iskolái sem tudták mindig kivívni az áhított címet. Más szóval: a kritikátörténetírást nem kell okvetlenül tudománytörténetnek tartanunk ahhoz, hogy tudománynak tekinthessük. Annak bizonyítására, hogy a kritikátörténetírás akkor is megfelelhet a tudományosság kritériumainak, ha ezt a kritikától elvitatnánk, elegendő az esztétikai (és etikai) értékeléssel szemben talán legbizalmatlanabb, a tudományosság ismérveit legvégletebben megfogalmazó s minden diszciplínától egy-egyesen megkövetelő logikai pozitivizmus álláspontját föl-
idézni. Képviselői szerint értelmetlen dolog az esztétikai ítéleteknek olyan objektív érvényességet tulajdonítani, mely az értékek önálló világának létezésére utalna s ezt próbálná „metafizikai elmélettel” megalapozni; ezek az ítéletek merőben szubjektív érzelem tárgyiasan igazolhatatlan kifejeződései, ám ettől még szolgálhatnak tényszerűen tudományos ismeret alapjául, amennyiben tapasztalatilag igazolható

pszichológiai és szociológiai általánosításokhoz kínálnak adatokat. Bár szerintük az egyedüli információ, amelyet esztétikai és etikai tapasztalatainkból jogosan származtathatunk, csakis „saját szellemi és fizikai felépítésünkről” szólhat, s ennél fogva a korábbi esztétikák ambíciójához képest beszűkül az immár egyedüli mód, melyen efféle tapasztalatainkat a megbízható tudás gyarapítására fordíthatjuk, a tartahatatlan provinciáit feladó birodalom új határai közt kisebb, de nem megvetendő tartomány tűnik elénk:

„Az esztétika tudományos feldolgozása azt mutatná meg, mik voltak az esztétikai érzet általános okai, miért alkották és csodálták meg a különböző társadalmak épp azokat a műveket, amelyeket megalkottak és megcsodáltak, miért változik az ízlés egy adott társadalmon belül éppen úgy, ahogy változik, és így tovább.”¹

Ez a logikai pozitivista álláspont több okból nem meggyőző, noha bizonyítandó tételünkhöz tanulságos adat. A belső logikai következetesség szempontjából kifogásoljuk, hogy a szigorú tapasztalati igazolhatóság programjához képest az idézetben körülhatárolt terület még mindig jogtalanul tágas. Következtesen pozitivista alapon csak azt mutathatnánk meg, s tehetnénk rendszerező tudományos feldolgozás tárgyává, hogy az adott társadalmak milyen műveket alkottak és csodáltak meg, de azt már nem, hogy miért éppen azokat. Ez utóbbi kérdés eldöntéséhez ugyanis a szükségyszerű okozatiság fogalmát is igénybe kellene venni, holott az nincs kevésbé *túl* a közvetlen tapasztalati igazolhatóságon, mint az értékek önálló világának s a rájuk támaszkodó normák szükségyszerű érvényességének feltételezése, melynek a logikai pozitivizmus hadat üzent. (A kauzális bizonyíthatóságot a szellemi életben oly erősen kétlő kritikatörténész, mint René Wellek, ezért következetes, amikor tartózkodik attól, hogy irodalmi jelenségek vagy kritikai esz-

¹ A. J. Ayer: *Language, Truth and Logic*. Harmondsworth, Middlesex, 1976. 150–151. (Fordítás tőlem – DP)

mék társadalmi eredetének törvényszerűségeit kutassa.²) Értékelméleti szempontból túlzásnak tartjuk, hogy a kritikus egyedüli érdemleges állításai azok, amelyekkel a mű természetét leírja, s hermeneutikai szempontból ijesztő naivitásnak, hogy ezek „egyszerű ténymegállapítások” „(plain records of fact)”.³ S bár az esztétikai norma és ítélet részben mindig konvencionális alapjellege miatt a teljesen szükségyszerű létezését és érvényességet mindkettőtől megtagadjuk, azért még nem kényszerülünk azzal egyetérteni, hogy az esztétikai ítélet racionálisan megalapozhatatlan s így vitára sem bocsátható érzelmi reakció. A logikai pozitivizmus e többszörösen problematikus gondolatmenete egyvalamivel mégis bizonyítható erejű példa lehet: a kritikai értékítéletek tárgyias igazolhatóságának — mégoly nehezen leküzdhető — akadályai nem torlaszolják el az utat egy olyan kritikátörténeti stúdium felé, mely ugyanezeket az ítéleteket egy megbízható, tudományosan megalapozott, történeti ismereteket nyújtó diszciplína szolgálatában tenné rendszeres vizsgálódása tárgyává.

A kritikátörténet,⁴ mint minden tudomány, csak saját célja és nézőpontja fokozatos tisztázásával határolhatja körül vizsgálódási területét, alakíthatja ki munkamódszereit, választhatja meg segédeszközeit. Mivel a leírás mindig változni kényszerül, a kritikátörténetnek már tárgya leírásához

² Vö. René Wellek: *A History of Modern Criticism 1750—1950*. I—IV. London, 1955—1966. I. 8.; René Wellek—Austin Warren: *Theory of Literature*. Harmondsworth, Middlesex, 1970.⁶ 106.; René Wellek: *Recent Czech Literary History and Criticism* In: *Essays on Czech Literature*. The Hague, 1963. 203.; René Wellek: *The Fall of Literary History* In: *Proceedings of the 6th Congress of the I.C.L.A.* Stuttgart, 1975. 32—33.

³ A. J. Ayer: i. m. 150.

⁴ „Kritikátörténet”-en a következőkben mindig *kritikátörténetírást* fogunk érteni; magát a tudományt, s nem annak tárgyát. Mivel azonban eredetileg az 1849 és 1867 közti magyar irodalomkritika feldolgozásához kerestünk elméleti kiindulópontot, s tételeinket főként a 19. századi kritika anyagán ellenőriztük, „kritikátörténet”-en első-

is szüksége van saját nézőpontra, melynek segítségével a felkínálkozó adatok tömkelegéből a (számára) lényegeset a lényegtelenről el tudja választani. Enélkül a teljes és mindenoldalú leírás megvalósíthatatlan eszménye végtelenbe nyúló, elvileg is befejezhetetlen tudósításhoz vezetne, melyben a hierarchizálatlanul keveredő, vegyülékesen különmemű, s így összevetésre alkalmatlan észrevételek sem a leírás belső arányait és tagolódását, sem áttekinthetőséget biztosító perspektivikusságát nem tennék lehetővé: a vágyott teljesség helyett zűrzavaros töredéket kapnánk. A kritikátörténetírás elméletének meg kell tehát határoznia a kutatás nézőpontját, hogy azután ebből következtethessen a releváns adatok ismerveire, melyek segítségével a válogatás és rendszerezés lehetővé válik, s korszaktól függően enigmatikusan kevés vagy zavarba ejtően bőszeges, de mindenképpen *kritikátörténetileg* figyelemre méltó anyaghoz jutunk.

A kritikátörténet saját nézőpontjának megtalálása után a tárgyalandó történeti korszak jellegéhez és anyagkínálatához igazodva a pásztázó kutatás fókuszát és fénykörét, irányának megtartásával, tágabbra vagy szűkebbre kell állítani. A magyar középkor kutatója még joggal tartja tanácsosnak az egész „irodalmi gondolkodást” figyelni, melyen „legtágabb értelemben ama követelményrendszer megnyilvánulását” érti, „ami a későbbi korokban szerzőnek nevezett egyéneket valamely szó- vagy írásbeli közlendő megformálásában befolyásolta, s amit a még elérhető közelségben levő vagy már csak elképzelt közönség elvart”.⁵ A reformkor kritikátörténetiséje úgy tehet kísérletet „a történeti feltételezettségek és adott társadalmi konstellációk alapján az *irodalom önszemléletének* (. . .) feltárására”, hogy immár „a kor

.....
sorban a 19. századi kritikát feldolgozó tudományt értjük, melynek elvkészlete valószínűleg némi módosítással is csak a 18. század utolsó negyedétől napjainkig tartó kritikai gondolkodás dokumentumainak rendszerezésére lehet alkalmas.

⁵ Tarnai Andor: „*A magyar nyelvet írni kezdik*” *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*. Bp. 1984. 7.

hazai kritikai elvrendszereit, irodalomra vonatkozó eszméit, programjait, kategóriáit, követelményeit és kritériumait” vizsgálja meg.⁶ A fénykör tágabbra vagy szűkebbre állítását persze nemcsak a vizsgált korszak sajátosságai diktálják, hanem a kritikátörténész minden korszakra érvényesnek tartott tudományelméleti megfontolásai is. A lehető legszűkebb, pontszerűen élesre állított fókusszal dolgozó René Wellek azért összpontosíthat a kritikai eszmék, nézetek és elméletek történetének bemutatására („we want to keep a sharp focus on critical theory and opinions”; „we must concentrate on the description, analysis, and criticism of ideas and opinions”), mert a szellemi termékek magyarázatához alkalmazott okozatiságot eleve megfoghatatlannak tartja (szerinte ok és okozat itt összemérhetetlen, az okok végtelen regresszushoz vezetnek, az okozat megjósolhatatlan), s ezért kénytelen lemondani arról, hogy a kritikai eszmék változásainak *okait* programszerűen és folyamatosan *magyarázni* próbálja (akár az eszmefejlődés belső törvényszerűségeivel, akár egy-egy kritikus nézeteinek életrajzi és lélektani eredeztetésével, akár történelmi és társadalmi meghatározók igénybevételével). A kritikai eszmék belső fejlődéstörténetére szorítkozó tudós szándékosan lemond kritikai elvek és irodalmi gyakorlat egymásra hatásának kutatásáról is, mert ezek kölcsönviszonya az elhanyagolhatóságig áttételes, és figyelembe vételük esetén a kritikátörténet felolvadna az irodalomtörténetben.⁷

A saját cél és nézőpont kiválasztását s az anyag ehhez mért válogatva gyűjtő rendszerezését alaposan megnehezíti,

⁶ Fenyő István: *Az irodalom reszpublikájáért. Irodalomkritikai gondolkodásunk fejlődése 1817–1830.* Bp. 1976. 9.

⁷ René Wellek: *A History of Modern Criticism 1750–1950* I. 7–11. A módszer kritikájára ld. Németh G. Béla: *Egy kritikátörténetről – egy kritikátörténet előkészületei alkalmával.* In: Németh G. Béla: *Mű és személyiség. Irodalmi tanulmányok.* Bp. 1970. 592–598. Wellek kauzalitás-felfogásának módszerbeli „szűkítő” következményeit már mérlegeltük, v.ö. *René Wellek and the Originality of American Criticism* In: *The Origins and Originality of American Culture* Szerk.: Frank Tibor. Bp. 1984. 441–452., különösen 449–450.

hogy kritikán mindmáig oly sokféle tevékenységet értettek. Bár köztudomású, hogy a 'kritika' terminus magyarul szűkebb, mint az irodalomelméletet is magába foglaló angol-szász 'criticism', a kritikátörténész e szorosabban kritikai, közvetlenül műbíró tevékenységnek is számos, egymástól szembeötlően különböző változatával találkozik, a vallomás-szerű élménybeszámoló leplezetlen, sőt kultusszá avatott alanyiságától az objektív tudományosság igényét hangoztató és rangját követelő műelemzésekig. De még egy-egy változaton belül is körülményessé teszi a kritikátörténet saját nézőpontjának fölvetését az akár szűkebb, akár tágabb értelemben vett kritika összetett és változékony természete.

A kritika ugyanis, mint találóan megfigyelték, „intermediális, interdiszciplináris, interkategoriális világ. Poétika is, de nem poétika, pszichológia is, de nem pszichológia, etika is, de nem etika, politika is, de nem politika”. Ennek a több területet részben átfedő, de egyikkel sem azonos tartománynak van ugyan saját hagyományos középpontja, mely végül is főként, bár nem kizárólag, *esztétikai* értékelésre hivatott fórum, azonban nem mindig rendelkezik a kormányzás-hoz kellő hatalommal.

„A művek sok tényezőjű értelmezése és értékelése majd a pszichológia, majd a politika, majd az etika, majd pedig egyéb ágazatok területén összegeződik, s alakul át esztétikaivá. Ez a második mozzanat, az esztétikai értéként való felmutatás azonban egyes kritikai irányzatoknál háttérbe is szorulhat, vagy egészen ki is hullhat az értelmezés és értékelés szempontjai közül (. . .).”⁸

Végül tovább nehezíti a sajátos kritikátörténeti szempont meghatározását, hogy tárgyhöz, a kritikához hasonlóan maga e tudományág is részben átnyúlik más diszciplínák területére; a fentiek analógiájára úgy is fogalmazhatunk, hogy a kritikátörténet mint tudomány irodalomtörténet is, de nem irodalomtörténet, sajtótörténet is, de nem sajtótör-

⁸ Németh G. Béla: *A magyar irodalomkritikai gondolkodás a pozitivizmus korában. A kiegyezéstől a századfordulóig*, Bp. 1981. 14–15.

ténet, eszmetörténet is, de nem eszmetörténet, társadalomtörténet is, de nem társadalomtörténet. E megfogalmazásban viszont újabb probléma lappang: miként s mennyire nyúlhat át a kritikátörténet e társtudományok tartományaiba anélkül, hogy saját belső egységét és területi integritását veszélyeztetné? Mindez nemcsak megnehezíti hanem elengedhetetlenné is teszi, hogy mind a kritika lényegét, mind pedig, belőle levezetve, a kritikátörténet saját nézőpontját és alapelveit meghatározzuk. Logikailag még akkor is első feladata ez minden tudománynak, ha valóságos történeti kibontakozásában esetleg csak viszonylag későn fogalmazza meg tudatosan és oldja meg kielégítően; a differenciálódó tudományágak fokozatos specializálódása hozza el a sajtászerűvé válás olyan szintjét, amely már lehetővé teszi a lényegadó cél, nézőpont és módszerkészlet meghatározását: az önelvű működés szabályzatának mintegy törvénybe iktatását.

(II) A kritikátörténeti kutatás fókuszát a kritikai tevékenység lényegéből akarjuk meghatározni; e lényegyet keresve meg kell haladnunk azt a sokszor és sokhelyütt megfogalmazott felfogást, mely a kritikában az irodalom segéd-eszközét, vagy a középkor kedvelt metaforájával élve: az irodalom szolgálólányát látja. E nézetet az angolszász világban a hagyomány bástyái védik az utóbbi idők mind hevesebb támadásai ellen. A viktoriánus irodalomkritika vezéralakja, Matthew Arnold fejtette ki egykor (1864-ben), hogy a kritika hivatása előkészíteni a terepet a kreatív művész számára, gondolatilag megmunkálni, megtisztítani és értékelni azokat az eszméket, amelyekből az majd építhet. Arnold szerint ugyanis az alkotó feladata nem az analízis és fölfedezés, hanem a szintézis és kifejtés; sajátos tehetsége abban áll, hogy bizonyos intellektuális közegetől megihletve, a gondolatok készen talált rendjéből megnyerő és nagyhatású kombinációkat hoz létre. A kritika feladata a kedvező szellemi éghajlat előidézése olyan elvont analízissel, mely az eszmék

gyakorlati alkalmazhatóságát és a pártérdekeket figyelme kívül kívül rekeszti; a kritikus, zomben a *terrae filius* nagyon is világi elkötelezettségével, tisztán spekulatív úton közelít a jelenségekhez, s olyannak látja őket (itt Arnold mit sem sejtve siklik át súlyos ismeretelméleti és hermeneutikai problémák fölött:) amilyenek azok önmagukban, amilyenek azok valójában („to see the object as in itself it really is”).⁹ Bár e felfogásban a kritika éppen a gyakorlati célok szolgálatát megtagadva, s az elfogulatlan, sőt elkötelezetlen szabad vizsgálódás önmagáért való örömet élvezve szolgálhat egyszersmind az irodalomnak, s ezen keresztül a kultúra egészének, az elfogulatlan vizsgálódás a kritikának mégis csupán eszköze, mellyel lényegadó szolgálatát: az alkotó munka előkészítését elvégezheti. S a kritikának ezt a szolgálói szerepkörét hagyta jóvá, 1923-ban, az a nagyhatású kritikus, aki Arnolddal bizonyos pontokon szembefordult, de sokat át is vett tőle: T. S. Eliot. Új gondolatok teremtése szerinte sem a művész feladata, így például Danténak elég volt kora meglevő gondolatrendszeréből építkeznie; kritika és kreativitás közt mégsem az eszmék teremtése vagy átvétele húz határvonalat, hanem az, hogy a művészi alkotás folyamatában bőven van kritikai mozzanat, a kritikusi munkát viszont nem hatja át a teremtés. Alapvető különbség, hogy a művészet „autotelikus”, önmagáért való tevékenység, mely önmagán kívüli célt (tudatosan) nem szolgál, a kritika viszont lényegéből adódóan nem autotelikus, hiszen mindig valaminek a kritikája, valami másról szól, mint önmaga („criticism, by definition, is about something other

⁹ Matthew Arnold: *The Function of Criticism at the Present Time*. In: *Selected Criticism of Matthew Arnold*. Szerk.: Christopher Ricks. New York, Scarborough (Ontario) és London. 1972. 92–117., különösen 94–95., 102–103., 107–108., vö. René Wellek: *A History of Modern Criticism* IV. 157–159. Arnold kritikaelméleti nézeteit kultúrfilozófiai fejtegetéseinek kontextusába állítva vizsgáltuk: *The Importance of Matthew Arnold's Critical Theory*. Acta Litteraria, 1978. 339–350.

than itself”), valami önmagán kívülit szolgál, s meghatározható célja van: „a művek megvilágítása és az ízlés korrekciója”. Eliot felfogására (s minden későbbi változatára) mélyen jellemző, hogy a hasznos és haszontalan kritika megkülönböztetésének egyetlen kritériuma: ellátja-e ezt a szolgálói feladatát a kritika, vagy sem.¹⁰

A kritika bármiféle (akár jogos mérvű, akár túlzó) függetlenedési kísérletének mindenkori ellenzői Angliában és Amerikában azóta is ezt a kritériumot forgatják fegyverként. Ezzel szállt sorompóba, 1949-ben, Allen Tate az olyan „autotelikus” kritikátípussal szemben, mely a módszerek tanulmányozásának önmagában is nagyobb jelentőséget tulajdonít, mint a művekkel szembeni fogékonyság növelésének, ami minden módszer hivatása volna.¹¹ Ennek jegyében elevenítette fel David Daiches, 1956-ban, hogy „a kritika (. . .) nem autotelikus, nem önmaga célja, hanem az irodalmi művek jobb megértésének és értékelésének eszköze”, ennél fogva „mindig aszerint kell megítélnünk, hogy milyen sikerrel valósítja meg ezt a célt.”¹² S ezt fordította Murray Krieger is, 1983-ban, a kritikának autotelikus szabadságot követelő dekonstruktivisták ellen, amikor ékes-szóloán védelmezte a kritikai vagy elméleti szöveg „ról-ságát” (*about-ness*): „azt a képességét, hogy egy másik szöveg-re utaljon”, s az irodalmi szöveg kiváltságos „mentességét a ráutalástól”; ez az érvelés is láthatóan Eliot terminológiáját és parcellahatárait újíttja föl: az autotelikus művészetet különíti el a kritikától, amely valami másról szól, mint önmaga.¹³ A kritika funkciójának ehhez hasonló értel-

¹⁰ T. S. Eliot: *The Function of Criticism*. In: *Selected Essays*. London. 1948.⁷ 24–25., 29–31.

¹¹ Allen Tate: *A Note on Critical „Autotelism”*. In: *Essays of Four Decades*. London, 1970.² 169–172.

¹² David Daiches: *Critical Approaches to Literature*, Englewood Cliffs, 1964.³ 392–393.

¹³ Murray Krieger: *Words about Words about Words: The What and Why of Literary Theory*. Distinguished Faculty Lecture. University of California, 1983. 12–13.

mezése persze nálunk sem ismeretlen; a műveket és a közönséget egyaránt szolgáló közvetítői szerepéről, hozzá értett tartózkodásáról és nemes alázatáról nemegyszer olvashattunk. Ez a felfogás azonban, akár angolszász, akár magyar változatban, túl kicsiny részgazságot próbál teljes képpé nagyítani, s miközben a kritika többtényezős feladatkörét egyetlen szerepre redukálja, épp azt a funkciót hagyja feltáratlanul, amely a kritika igazi méltóságát biztosítaná, művelődéstörténeti értékét megalapozhatná, ontológiai helyét kijelölné, s így a kritikátörténeti kutatómunka mélyebb értelmét indokolhatná: a normarendszerek kimunkálásával történő világképteremtést, melynek során a szolgáló, szolgálatát egy pillanatra sem feledve, fölfedi inkognitóját, s világnézetét önmaga számára kifejtve nekünk is elárulja, kicsoda ő valójában.

Ha a hasznos és haszontalan kritika megkülönböztetésének egyetlen kritériuma csakugyan az volna, hogy milyen sikerrel szolgálja az irodalmat, világítja meg a műveket és javítja az ízlést, akkor a kritika fogalomkincse csakis a művek magyarázatáért jöhetne létre, normakészlete a művek értékeléséért, s létjogosultságát e közvetlen cél szorítaná szigorú (és a jelenleginél szűkebb) határok közé. A biológiai struktúrák és viselkedésmódok elemzői megfigyelték, hogy a funkcionális fontosság sokatmondó fokmérője az energia mennyisége, melyet az adott faj az illető struktúrára vagy tevékenységre áldoz, s ezért egy-egy magatartásfajta funkciójáról akkor ítélnünk helyesen, ha a rászánt energia és a belőle nyert funkcionális előny nagyságrendben megfelel egymásnak.¹⁴ Ha mármost ezt az elvet megpróbáljuk az emberi világra s azon belül a kritikára alkalmazni, rögtön kitetszik, hogy a kritikai tevékenységre szánt egyéni és társadalmi energiamennyiség sokkal nagyobb, mint az a funkcionális haszon, melyet közvetlenül irodalomszolgáló tevékenysége kí-

¹⁴ John M. Ellis: *The Theory of Literary Criticism: A Logical Analysis*. Berkeley, Los Angeles, London. 1974. 239—240.

nál — csupán szolgálólányi érdemeiből ezt a többletet nem tudnánk megmagyarázni. Ha a bírált műnek tett, lehető legközvetlenebb szolgálatra: a felrótt hibák kijavításának szorgalmazására gondolunk, tüstént kiviláglik, hogy az esetek túlnyomó többségében erre már nincs mód; amióta a retorikakönyvekben üzött s a jövőendő alkotóinak címzett, „törvényszabó” kritikátípus Nyugat-Európában a 17. század folyamán kimúlt,¹⁵ azóta a kritika, tárgyához képest, megkésve érkezik, s a korrekció megvalósítására legföljebb ritka kivételképpen kerül sor. (Ismerünk költőt, aki barátilag kritikára bocsátja művét, mielőtt publikálná, s előfordult, hogy a kritika nyomán módosította szövegét.)

Triviálisnak hangzó, szempontunkból mégis fontos észrevétel, amit 1861-ben Salamon Ferenc fogalmazott meg Csokonai *Dorottyájának* értékelésekor: „a költemény már örökre úgy marad a mint van, eredendő és külső hibáival, de egyszersmind oly fényoldalakkal, melyek ha ki nem mennek, megbocsátatják a hibákat”,¹⁶ vagy amit 1862-ben Gyulai fejtett ki a népköltészet és műköltészet különbségeinek taglalása során: „a műköltemények úgy maradnak, ahogy írójuk írta, örökre, minden hibáikkal együtt.”¹⁷ Míg egy általános logikai meghatározás szerint a normatív aktus olyan eszköz, mellyel egy hatóság a norma alávetettjét bizonyos cselekedet elvégzésére, vagy legalábbis megpróbálására bírja,¹⁸ a normatív irodalomkritika ettől lényegileg különböző, sui generis tevékenység, hiszen a tevőleges korrekcióról, legalábbis az adott mű esetében, eleve le kell mondania. Ám

¹⁵ George Watson: *The Literary Critics. A Study of English Descriptive Criticism*. Harmondsworth, Middlesey, 1968.⁴ 11—13.

¹⁶ Salamon Ferenc: *Csokonai Dorottyája*. In: *Irodalmi tanulmányok*. I—II. Bp. 1889. I. 290.

¹⁷ Gyulai Pál: *Két ó-székelly ballada*. In: *Gyulai Pál kritikai dolgozatainak újabb gyűjteménye 1850—1904*. Bp. 1927. 109.

¹⁸ Georg Henrik von Wright: *Norm and Action. A Logical Enquiry*. London, Henley, Atlantic Highlands, 1977.⁴ 118—119. Az irodalomkritikai normák természetét részletesebben külön tanulmánynak kell majd bemutatnia.

olyan eszközzé sem redukálhatjuk a kritikát, mely egy tágabb értelemben vett irodalmi fejlődést mozdítana elő; az irodalmat szolgáló kritika Eliot szerinti két feladata a valóságban gyakran ellátatlan marad. A kritikusok olykor nem megvilágítják, hanem körülszépeltetik a művet, úgyhogy nemegyszer megszívelhetnék a régi német hangversenytermek figyelmeztető feliratát, melyet Croce idézett fel ifjúkorából: Das Mitsingen ist verboten – A beleéneklés tilos.¹⁹ S elég az olvasásszociológiai felmérések statisztikai adataira vagy a könyvek eladott példányszámainak kimutatására vetnünk egy pillantást ahhoz, hogy a művek népszerűségi sorrendjéből belássuk: a közízlés korrekciójára törekvő irodalomkritika gyakran szánalmasan hatástalannak bizonyul. *Kell* tehát lennie egy közvetettebb funkcionális haszonnak, mely indokolja a kritikának szentelt mindenkori figyelmet.

Ezt a többlethasznót megértendő ki kell egészítenünk a kritika egyoldalúan irodalomszolgáló szerepkörét: a kritika nemcsak azért alkotja meg fogalmait, hogy megmagyarázhassa a műveket, hanem azért is magyarázza a műveket, hogy megalkothassa fogalmait; nemcsak azért tisztázza normakészletét, hogy értékelhesse a műveket, hanem *azért is értékeli a műveket, hogy tisztázhassa normakészletét*. Kritikai normarendszert teremteni annyi, mint világnézetet alkotni: meghatározni önmagunkat. E mozzanat kizárólagossá növesztésekor jogos elmarasztalás lehet, hogy a kritika az önmeghatározás pusztá ürügyévé vált („an excuse for self-definition”),²⁰ nem szabad azonban felednünk, hogy az önmeghatározás, ha sajátosan közvetett formában is, *mindig* a kritika lényegéhez tartozik. Valaminek a kritikája egyzersmind önmagunk megalkotása és kifejezése is: létértelmezésünk megfogalmazása értékítéletek rendszerén keresztül. Autotelikus művészet és instrumentális kritika szembe-

¹⁹ Vö. René Wellek: *Science, Pseudoscience, and Intuition*. In: *The Attack on Literature and Other Essays*. Chapel Hill, 1982. 84.

²⁰ Uo. 84.

állítás, tárgyaltalan művészet és tárgyra utaló kritika ellentétezése éppen azért nem lehet kielégítő, mert tárgyra utalás és önkifejezés dialektikáját a kritika is megvalósítja, noha más módon, mint a művészet. (A művészet nem tisztán autotelikus, a kritika nem csupán instrumentális tevékenység.)

A mű bírálata hozzásegíti a kritikust, hogy kimunkálja értékrendszerét, mégpedig nemcsak irodalmi preferenciáinak skáláját, hanem közvetve egész kritikai világnézetét: a létélményre adott teljes válaszát. Gyulai Pált idézzük a szabadságharc leverésétől a kiegyezésig tartó korszak kritikusaik közül, akiknek legjobbjai világosan látták, mennyire elválaszthatatlan az esztétikai ítéletformálástól a teljes világnépek kialakítása, mennyire sokoldalú kihívást s átfogó választ követelő jelenség a kritikus számára minden irodalmi mű:

„a politikai és társadalmi élet hullámozása mindig nagy hatással van a költészetre s a kritikusnak határozott elveinek kell lenni ezekre nézve is (. . .). A kritikus nem csak műformák felett ítél, hanem az erkölcs, társadalom és államélet legfontosabb elvei felett is, a mennyiben mindez a költészet némely ágaival legszorosabb kapcsolatban van.”²¹

Hasonló tanulsággal szolgál Erdélyi életműve is: a *filozófiatörténetben* következetesen védi a filozófiai gondolkodás szabadságát a teológia dogmáival szemben; *művészetelméletében* gondosan elhatárolja egymástól művészet és religió tartományait, mert szerinte „mindkettőnek megvan saját eleme”, s a vallás „uralkodó befolyást nyervén” a költészetre, „belső töprengéssé, rejtelmes alakossággá, értelmetlen mithosszá teszi”,²² *kritikusként* mégis magától érdetődő ter-

²¹ Gyulai Pál: *Megint a kritikáról*. In: *Kritikai dolgozatok 1854–1861*. Bp. 1908. 382.

²² Vö. Erdélyi János: *Filozófiai és esztétikai írások*. Sajtó alá rendezte T. Erdélyi Ilona. Bp. 1981. 809., 129., 578., 124., 231., 233., 240., 286., 288., 290., 279., 282.; Erdélyi János: *A magyar líra, 1859*. In: *Tanulmányok* Bp. 1890. 68–69.

mészetességgel vizsgálja és értékeli egy költői életmű világnézeti vonatkozásait is, az esztétikum közegében megjelenő filozófiai és teológiai problémáival együtt – amit tehát másutt szétválaszt, kritikusi normakészletében és normahasználatában egyesíti.

Mindezekből következik, hogy a kritika nem másodlagos tevékenység a primér irodalmi művekhez képest, nem érdektelenebb és nem feltétlenül kevésbé jelentős szellemi termék azoknál; a kritikai értékrendszer kialakítása minden kor számára alapvető feladat: ítéletei megfogalmazásának, ezzel világképe meghatározásának, ezen át pedig önmaga megteremtésének nélkülözhetetlen eszköze. Az irodalomról mondták már, hogy „a korabeli eszmék tárháza és az érzelmek hőmérője”, s egy-egy irodalmi mű „ereklyeszekrénye a korabeli érzéseknek és fölfogásnak”,²³ hasonlólt állíthatunk végeredményben a kritikáról is. Mert igaz ugyan, hogy a kritika közvetlen gyakorlati célja: a közönség tájékoztatása, a művek értelmezése és értékelése, s olykor az alkotó segítése fontos, nem elhanyagolható szolgálat, ám ezen keresztül egy közvetettebb s egyben közvetlenebb szolgálatot is teljesít: hozzásegíti a kort értékrendszere, világképe, létértelmezése megfogalmazásához. Minden kritikai ítélettel lapangó értékrendszerünk tudatosítását vagy továbbfejlesztését visszük előbbre az értékválasztás és normává avatás révén, azaz végső soron minden kritikai értékítélet létértelmezésünk egy részletmozzanatát teremti meg, miközben szűkebb feladatát sem alacsonyíthatja ürüggyé. Egyes ítéleteink összhangja egységes létértelmezést feltételez és egyben teremti, ugyanakkor az egyes ítéleteknek minden konkrét esetben az ítélet tárgyára vonatkozó kritikusi minőségérzékünket is ki kell elégíteniük. Egyes ítélet és átfogó létértelmezés esetenkénti feszültsége vagy meghasonlása az egyedi ítélet módosítására vagy a létértelmezés felülbírlására, de min-

²³ Riedl Frigyes: *A magyar irodalom főirányai*. In: *Irányok. Romantika, népiesség, pozitivizmus*. Írta és összeállította Fenyő István, Németh G. Béla, Sőtér István, I–II. Bp. 1981. II. 237. 239.

denképp termékeny konfrontációra vezet, mely a norma-kezelés (kritikátörténeti koronként változó) árnyalatait eredményezi. Az irodalmi művek ehhez a kritikai világképteremtéshez mintegy az anyagot nyújtják. Igaz, hogy a kritika az irodalom szolgálólánya, de e metafora szűkösségét jelzi, hogy igaz fordítva is: az irodalom a kritika szolgálólánya. A kritika ebben az értelemben teljesjogú és szuverén tevékenység, s nemes tartózkodását, ha van, éppen azért tiszteletjük, mert volna mivel hivalkodnia.

(III) A műre adott kritikai válasz önmagán túlmutató jelentését egy sor olyan kritikátörténeti jelenséggel tudjuk bizonyítani, amelyeket másként megmagyarázni sem tudnánk. Számos jel mutat arra, hogy a kritikákat sokszor nem a közvetlenül tárgyukra utaló felszíni rétegük teszi figyelemre méltóvá. Amit a műről közölnek, keveset mondanak, sőt fölöslegesnek hat, a művet félreérti vagy nem visz sokkal közelebb a megértéséhez; viszont ugyanezek a kritikák egy-csapásra jelentőségteljesek, sőt izgalmasak lesznek, mihelyt lappangó előfeltevéseikre kezdünk figyelni, alkalmazott követelményrendszerüket próbáljuk elemezni, világképalkotásra törekvő mélyrétegükig fúrunk le, melyben történelmi, ideológiai, szociológiai, lélektani adatok gazdag ere húzódik. E kétféle jelentőség olykori szétválása és viszonylagos önállósulása az egyik oka annak, hogy még az esztétikai (és etikai) értékítéletek bármiféle tárgyas ellenőrizhetőségét tagadó irányzatok sem vitathatják el a kritikátörténet pszichológiai és szociológiai, mondhatnánk: művelődéstörténeti tanulságainak becsét. Akár szükségszerű érvényt tulajdonítunk a kritika normáinak, akár nem, kiválasztásuk és alkalmazási módjuk mindenképpen jellemző és megbízható ismeretet árul el egy-egy kritikusról s korához fűződő viszonyáról. A kritika világképformáló és személyiségmeghatározó szerepkörének viszonylagos függetlenedésére és előtérbe jutására vall, hogy oly sokszor hajlandóak vagyunk átmene-tileg eltekinteni egy-egy kritikai ítélet helyességének firta-

tásától, s ezért forgatjuk tanulsággal azokat a jelentős kritikusokat is, akik (egy később uralomra jutott konszenzus hívei szemében) nagy kritikai tévedéseket követtek el. „*Balassának* (mert az akkori verselők közt több nem is érdemel figyelmet) számos művei közt csak azon egynek lehet poetai érdemet tulajdonítani, melyet *in laudem confinium* írt (*Vitézek mi lehet* stb.)” — osztotta szűkmarkúan az elismerést Balassi költeményeinek Kölcsey.²⁴ „Szomorú aberrációja egy ritka szép léleknek, (. . . a tartalomnál fogva, mely áldatlan üresség” — summázta értetlen véleményét *A nagyidai cigányokról* Toldy Ferenc.²⁵ „De azért ne hasonlítsátok nekem Petőfit Goethe- vagy Bérangerhez. E kettő igen nagy művész; Petőfi pedig alakulóban levő szellem, ki nem bírta magát a szép formákba beönteni (. . .)” — növesztette óriássá Béranger-t Erdélyi János.²⁶ Jókai elbeszélésmódja olykor „modorosságba, üres szónokiasságba esik, de ez hatásvadászata s éretlen eszméi következménye”; fantáziája „sem erős, sem egészséges”, leleménye „ritkán szerencsés, vagy ha az, még ritkábban képes nyomorékság nélkül kifejleszteni” — hozta meg zordon ítéletét, Jókainak még képzelőerejét is kevesellve, Gyulai Pál.²⁷

Bár az ezekhez hasonló tévedéseket az értékrendjét féltő utókor ritkán felejtí el, s olykor a kelleténél nagyobb jelentőséget tulajdonít nekik (például Erdélyi egy-két nevezetes tévedését túlságosan sokszor felhánytorgatja, s ezzel jelentős kritikusai erőit és érdemeit méltánytalanul elhomályosítja), azért e kritikusok munkáiban mégis lankadatlan érdeklődéssel vizsgáljuk a kritikusai világméretű hordozó normarendszert, mely pedig lehetővé tett, sőt olykor egyenesen megköve-

²⁴ Kölcsey Ferenc: *Berzsenyi Dániel versei*. In: *Kölcsey Ferenc összes művei* I–III. Szerk.: Szauder József és Szauder Józsefné. Bp. 1960. I. 422.

²⁵ Új Magyar Múzeum, 1852. augusztus 1.

²⁶ Erdélyi János: *Petőfi Sándor*. In: *Pályák és pálmák*. Bp. 1886. 353.

²⁷ Gyulai Pál: *Jókai legújabb művei*. In: *Bírálatok 1861–1903*. Bp. 1911. 81., 92.

telt a föntiekhez hasonló ítéleteket. Gyulai éppen Kölcseynek Csokonairól és Berzsenyiről írott bírálatait mérlegelve jutott megszívlelendő következtetésre: „Egyes tévedések semmit sem bizonyítanak a kritika ellen: az igazság keresése ér annyit, mint maga az igazság, melyet néha éppen a tévedések derítenek ki.”²⁸ Tegyük hozzá: a téves ítélet haszna nem merül ki abban, hogy korrekciójával közelebb kerülünk az igazsághoz, hanem elősegíti a normarendszer tisztázását is. Némileg hasonló gondolatot fogalmazott meg, 1861-ben, Salamon Ferenc:

„A kritikának, vagy jobban mondva az elméletnek, (. . .) még azon esetben is meg van a haszna, ha tán téved némely igazságokra nézve, vagy azok alkalmazásában. Gondolkodásra tanít, s az öntudatlan cselekvésről öntudatosságra vezet.”²⁹

A kritika haszna és jelentősége sokféleképp túlnő közvetlenül tárgyára vonatkozó állításainak (referenciális) igazságán. Ugyanis a kritika becse nemcsak az értékítélet adekvát-ságának – elméletileg is bonyolult – kérdésétől függetlenedhet valamelyest, hanem a művön túlmutató, jelképszerű rétege jóvoltából a megbírált mű értékének vagy értéktelenségének úgyszólván egész problémájától is. Azoknak a műelemzéseknek, melyek segítségével a Szépirodalmi Figyelő hasábjain Szász Károly helyesbíteni igyekezett Erdélyi, illetve Gyulai ítéleteit Zalár költeményeiről, s bebizonyítani, hogy Zalár mégsem volt *annyira* tehetségtelen, közvetlen tárgyukra nézvést ma már nincs jelentőségük, hiszen Zalár, akár Gyulaiék jártak közelebb az igazsághoz, akár Szász, mindenképpen és menthetetlenül kihullott az idő rostáján. Másfelől viszont ugyanezeknek a műelemzéseknek el nem évülő jelentősége maradt, hogy megőrizték számunkra az 1849 és 1867 közti kritika egyik jelentős bíráló kismesteré-

²⁸ Gyulai Pál: *Kölcsey Ferenc*. In: *Emlékbeszédek I–II*. Bp. 1902.² I. 296–297.

²⁹ Salamon Ferenc: *Az 1860/1-iki vígjátéki pályázat a Karácsonyi-féle 100 aranyos jutalomra*. Szépirodalmi Figyelő, 1861. 354.

nek fogalomtárát, módszerkészletét és értékrendjét, s ezek révén kritikus világmépének számos vonását.

E korszakból a tárgyat túlélő kritikát számos sokatmondó, végletességével már-már mulatságos példával szemléltethetjük: Arany, Erdélyi, Gyulai egy-egy kritikáját ma is a tüzetes elemzés, árnyalt normakezelés és logikus érvelésmód kritikai remekléseképp forgatjuk, s egy nagy kritikátörténeti korszak szemléleti alapjainak rekonstruálásához kincset érő leletként tartjuk számon, miközben a műveket, amelyekről szóltak: Malvina, Zalár, Fejes István, Bulcsú Károly vagy Szász Gerő köteteit azóta vastagon és jótékonyan lepte be a feledés pora. Arany bírálataiban a kritika tárgyává tett efemer művecskék, mint például Szász Gerő versszakról versszakra végigidézt és végigelemzett csikorgó költeménye (*Odahaza*), csakugyan olyasformán maradtak ránk, „mint a szúnyog, melyet az átlátszó borostyánkő számunkra megőriz.”³⁰ S a jelentéktelen tárgyra irányuló jelentős kritikával nem az történik, hogy egy eredetileg deskriptív írásműnek ténybemutató értéke elavul, s helyette érdekes nyelvi alakzatként, mintegy stílusértékénél fogva, „szépirodalomként” él tovább, ahogyan az egyes régi történetírókkal megessük.³¹ Továbbra is érdekel bennünket, mit mondanak a szóban forgó művekről, legfőljebb arról mondtunk már le, hogy értékítéleteiket tárgyaikkal összehasonlítva, azok helyességét akarnánk fölülbírálni. Nem pusztán stílusukat élvezzük, hanem továbbra is a műre utaló rétegüket vesszük szemügyre, de e réteg egykori közvetlen kritikai funkcióját mellőzve, immár tünetként, mint egy normakészlet hordozóját, egy kritikus világmép jelrendszerét méltatjuk figyelemre. Nem mint a bírálat tárgyára vonatkozó értékelést, hanem mint ezen át szóhoz jutó önmeghatározást.

A kritika önmagán túlmutató mozzanatának előtérbe kerülésére és továbbélésére a magyar irodalombírálat hőskorá-

³⁰ Riedl Frigyes: *Arany János*. Bp. 1982. (1887.) 256.

³¹ Vö. Northrop Frye: *Anatomy of Criticism. Four Essays*. Princeton, New Jersey. 1973.⁴ 74.

ból a kritikai szellem egyik legerőteljesebb úttörőjének munkássága kínálkozik példaként: Bajza Józsefé. Ő tudatában volt a súlykülönbségnek, mely a kritika tárgyát és jelentőségét, bármelyik javára, elválaszthatja egymástól, sőt programmá avatta a kritikus szó függetlenítését, minden indokolt esetben, a tárgyalt mű becsétől. A Kritikai Lapok első füzetét megnyitó, *Vezérszó* című programcikkében (1831) kifejti, hogy kritikai orgánuma „az előítéletek, tévedések, írói pedantizmus és félszekségek ellen akar gátakat rakni”, s ezt eszközrendő „a magyar literatúrának észrevehetőbb lépteit bírói figyelemmel kíséri, s mindenről, ami tekintet érdemel, kritikai észrevételeket közöl.” E célkitűzéshez fontos magyarázatot fűz arról, mi érdemel „tekintetet”: „nem szükség minden megjelent könyvnek megítéltetnie”, hanem csak azoknak, amelyeknek „némineműleg életök van”; ez az elv azonban nem jelent annyira „szoros korlátokat”, hogy lapja „ne vehessen magának szabadságot néha csekélyebb nyomatékú munkákról is szólni, ha azok hasznos dolgok elmondására alkalmul szolgálnak”, vagy más esetekben ne hallgathasson „becses művekről is . . . , ha rólok mindennapi s talán közönséges, ismert észrevételeknél egyebet nem mondhat.”³²

E program ismeretében nem meglepő, hogy Bajza kritikus „pöreinek” jelentőségét sem lehet megállapítani csupán gyakorlati tárgyukra vonatkozó rétegük, közvetlenül irodalomszolgáló hatékonyságuk mérlegelésével. Ezért nem érthette meg a *Conversations Lexikon* pörének jelentőségét — igaz, annak nagy zárófelvonása előtt — a közvetlen tárgyi eredményre összpontosító jóbarát, Toldy Ferenc, amikor 1830. május 29-én azt írta Párizsból Bajzának, hogy e „scandált” okozó összezapást nem nézheti jó szemmel, mert természetlennek ígérkezik:

³² Bajza József: *Vezérszó*. In: *Irányok. Romantika, népiesség, pozitívizmus*. II. 187—188.

„Bizony mondom néktek, a lexikon még is kijő, nem lesz sokkal jobb: ti pedig a publ(icum) szemeiben mérges emberek lesztek, irigyek, vadak stb. pártoskodók s tudj'isten mi. Nem is volt tulajdonkép matériátok, mellyről tusázatok, s így nem lehetett egyébként, mint hogy az egész dolog personalitásokra menjen-ki.”³³

Három évtized múltán, 1861-ben, immár a teljes pörre visszaemlékezve, Toldy felismeri annak közvetlen tárgyán túlmutató tágabb jelentőségét: Bajzának Dessewffy ellen írott válaszát olyan eszme vezérelte, „mely a kor hajlamaival találkozék: a születési tekintély teljes negatívója; innen annak óriási hatása és jelentéke”; jöllehet a pör társadalompolitikai hatásával Toldy ezúttal saját konzervatív hajlama miatt nem értett egyet, mert az „irtóztató” válasz, úgymond, „oly harcot kezdett meg, mely polgári téren sajnos folytatásra ada példát és ösztönt”.³⁴ A *Vörösmarty életrajzát* (1866) író Gyulai tekintetbe veszi Bajza pöreinek mindkét kritikai funkcióját, s ezért kettős értékelést tart szükségesnek; úgy látja, hogy Bajza polémiái „legnagyobb részének tárgya, tekintve a terjedelmet és szenvedélyességet, most csekélynek látszik”, mégis rendre kimutatja e hadjáratok önmagukon túlmutató jelentőségét. Így például:

„a *konversations-lexiconi* pör nem érdemelte meg ezt a hosszú vitát, s kevesebb zajjal, több eszmével el lehetett volna végezni, de első szigorúbb kikelés volt a gondatlan szerkesztés ellen, s Dessewffy József gróf legyőzése első nyílt megtámadása a születési arisztokráciának az irodalom köztársaságában.”³⁵

³³ Toldy Ferenc Bajza Józsefhez, 1830 május 29. In: *Bajza József és Toldy Ferenc levelezése*. Sajtó alá rendezte Oltványi Ambrus. Bp. 1969. 499.

³⁴ Toldy Ferenc: *Emlékbeszéd Bajza József felett*. In: *Toldy Ferenc irodalmi beszédei*. I—II. Bp. 1888. II. 17. Irodalomtörténetében Toldy szinte szóról szóra ugyanígy foglalta össze Bajza válaszában „képzelhetetlen sikerét”, de itt kihagyta a „sajnos”-t. L. Toldy Ferenc: *A magyar nemzeti irodalom története a legrégebb időktől a jelenkorig rövid előadásban* I—II. Pest. 1872—1873.³ II. 75.

³⁵ Gyulai Pál: *Vörösmarty életrajza*. In: *Gyulai Pál válogatott művei* I—II. Sajtó alá rendezte Hermann István. Bp. 1956. II. 341—342.

A közvetlen taktikai célt túlélő stratégiai jelentőség önállósulásához ráadásul jellemző adalékot nyújt e pör új filológiai vizsgálata: a polémikus helyzet szimbolikus mentalitás-történeti kiaknázhatóságát fölismerő Bajza magával ragadó retorikával sürgette az irodalom respublikájának megteremtését, s miközben ezzel vitathatatlan érdemeket szerzett, máig hatóan úgy állította be a dolgot, mintha Dessewffy e szellemi köztársaság esküdt ellenségeként és *mint* gróf akarta volna elhallgattatni őt, holott e (nyilván jóhiszemű) prekoncepcióját bizonyíthatóan Dessewffy válaszának megismérlése előtt alakította ki, maga a válasz ezt nem támasztja alá, s Dessewffyt levelezése a „la République des lettres” őszinte, Bajzánál régebbi, elszánt és következetes előharcosának mutatja. (Sőt Döbrentei Gábor is, Bajza támadásának első célpontja, már 1818-ban ilyen respublikát szorgalmazott az Erdélyi Múzeum lapjain *A kritikáról* közzétett cikkében).³⁶ A kritika történeti jelentősége tehát nemcsak egy polémia korabeli tárgyát élheti túl (esetünkben magát a *Conversations Lexikont*), hanem magát a polémiát is, beleértve annak a kérdését, melyik félnek mennyiben volt az adott szűkebb összefüggésben igaza.

(IV) Az önmagát túlélő kritika paradox valóságát a kritika mindenkori paradox alaphelyzetéből érthetjük meg. A normarendszernek már léteznie kell a művel való szembesítés előtt, az értékítéletet mégsem lehet a kettő gépies összeméréséből levezetni vagy mintegy egymásrahelyezésükről leolvasni (annak alapján, hogy minél kevésbé fedik egymást,

³⁶ Vö. Gr. Dessewffy József Kazinczy Ferenchez, 1810. aug. 11. In: Kaz. Lev. VIII. 53.; Gr. Dessewffy József Kazinczy Ferenchez, 1819. okt. 11. In: *Gróf Dessewffy József bizodalmas levelezése Kazinczy Ferenczel 1793–1831 I–III*. Kiadta Kazinczy Gábor. Pest. 1860., 1861., 1864. II. 399–401.; Döbrentei Gábor: *A kritikáról* In: *Rendszerek A kezdetektől a romantikáig*. Írta és összeállította Tarnai Andor és Csetri Lajos. Bp. 1981. 468. E pör olvasatának korrekcióját részletebben megkíséreltük: *Kritikátörténet és filológia. Szöveggyűjtemény A magyar kritika évszázadaiból*. ItK, 1984/4. 499–517

annál rosszabb volna a műre nézve). A kritikának, ha e paradox helyzet teljes kihívását vállalni akarja, két, látszatra ellentétes tevékenység kölcsönhatásából kell módszerét kialakítania: a kritika *normatív értékelést* és *értékelő normaképzést* hivatott egyesíteni, melyek közül az utóbbi a kritikátörténeti figyelem sokatmondó tárgya maradhat az előbbi érdektelenné válása után is.

A normakészletnek egyrészt meg kell előznie időben a kritikai aktust, mert különben kizárólag a műből kellene elvonnunk, úgy viszont nem tudnánk kritériumként hasznát venni értékeléséhez (hiszen „minden mű szükségképpen megfelel a belőle elvont ... normáknak”³⁷) s legfőlőbb egy értékmentesen leíró kritika vehetné igénybe (megvalósíthatatlan) célkitűzéséhez. Másrészt a gyakorlatban szükségképpen meg is előzi, mert a művet, bemutatásra kiválasztva, már a nyíltszíni elemzés előtt figyelemre méltónak kellett ítélnünk, tehát valamilyen (saját vagy átvett, kimondott vagy hallgatóságos) szempont alapján akarva-akaratlan máris értékelnünk kellett.³⁸ Sőt, a textológiai problémák megoldásához a normarendszernek a bírálatra szánt mű megállapított szövegét is meg kellett előznie: a filológiai tételt, mely szerint „helyes kritikai értékelésre nincs mód mielőtt a szöveget megállapították”,³⁹ vagyis, az analitikus bibliográfia egyik úttörőjének klasszikus megfogalmazásában: a „hű szöveg ismerete minden kritika alapja”,⁴⁰ meggyőzően cáfolták meg azzal, hogy például a *Lear király* quarto vagy folio változatainak hitelességét a bibliográfus is gyakran a folio variánsok magasabbrendű jelentésére hivat-

³⁷ Egri Péter: *A költészet valósága. Líra és lirizálódás* Bp. 1975. 262.

³⁸ Az irodalomtörténetírást szükségképpen megelőző értékelés gondolatát nemegyszer megfogalmazták; vö. pl. W. K. Wimsatt Jr.: *The Verbal Icon*, London, 1970. 259–260.

³⁹ Fredson Bowers: *Textual and Literary Criticism*. Cambridge, 1959. 9.

⁴⁰ W. W. Greg: *The Function of Bibliography in Literary Criticism Illustrated in a Study of the Text of King Lear*. In: *Collected Papers*. Szerk.: J. C. Maxwell. Oxford, 1966. 268.

kozva dönti el, tehát a kritikai értékelés elemi fajtája ebben az esetben is „megelőzi a hű szöveg ismeretét, s megismerésének eszköze.”⁴¹ Ám a normarendszert többek közt az előtörténete során elemzett és értékelt művek tanulságainak, s az ugyancsak addig elsajátított elméleti megfontolásoknak összefoglalásaként avatták követelménnyé, tehát minden egyes új művel szembekerülve olyan feladatot kellene megoldania, amellyel még nem találkozott, s amely ezért egyelőre meghaladja teljesítőképességét, sőt, mintegy túl van hatáskörén. Az a paradox alaphelyzet, hogy a normarendszer olyan kihívásnak kényszerül eleget tenni, amelyre nem lehet teljesen felkészülve, a kritika sajátos problémavilágának minden gondolati gyötrelmét: gyakori kudarcainak és ritka diadalainak okát egyaránt magában foglalja.

Mivel ugyanaz a mű nem találkozhat kétszer ugyanazzal a normarendszerrel, a kritika története egyedi és egyszeri szembesítések sorozata, melyeknél a kritikus haszonnal tanulmányozhatja ugyan elődeit, de írásaikból nem áshat elő készen átvehető precedenseket, amelyek saját problémáját megoldanák; minden kritikusi feladat egy már meglevő normakészlet újragondolására és továbbfejlesztésére kényszerít. A normatív kritika fogalma azért nem lehet azonos a preskriptív kritikáéval, s azért magasabbrendű annál, mert tudatában van a kritika szétválaszthatatlan kettős feladatának: norma és mű szembesítésekor nemcsak a norma érvényesítésére, hanem továbbfejlesztésére is hajlandó; nemcsak normatív értékelésre képes, hanem értékelő normaképzésre is elég fogékony.

Normatív értékelés és értékelő normaképzés dialektikájára a kritikának mindig szüksége van, arányuk azonban kritikátörténeti korszakokonként, sőt azokon belül is, nem egyszer bírálatról bírálatra módosul, olyan változók függvényeként, melyek közt a kritikus egyénisége s a mű jellege mindig fontos tényező. Habár egyetlen – mégoly hagyo-

⁴¹ W. K. Wimsatt Jr.: i. m. 259–260.

mányos – műre sem lehet teljes mértékben s mintegy automatikus gépiességgel alkalmazni az öröklött normarendszert, minél kevésbé hagyományos, minél újszerűbb a kritikus elé kerülő mű, annál hathatósabb normamegújításra van szükség. A normarendszer merő foganatosításának vak determinizmusát, eleve kész konklúziók pusztá kigöngyölését, benne szunnyadó állásfoglalások szimpla előhívását a kritikusnak mindenképpen a precedens nélküli, teremtő belátás gondolati kalandjával: értékelő normaképzéssel kell meghaladnia; tevékenysége a besorolás rutinfeladata helyett mindig gondolkodó átalakítás, hiszen a konfrontáció során az addigi normarendszer rejtett fogyatékoságai jöhetnek felszínre s érzéketlen felületei lepleződhetnek le (ennyiben a mű méri a normarendszert); a művek azonban erősen különböző mértékben teszik kérdésessé s nehezítik meg a normarendszer folytathatóságát. Pedig az utóbbira a legújászerűbb művel szemben is szükség van: a normakészlet továbbfejlesztésénél nem kevésbé fontos feladat a normakészlet folytonosságának megőrzése.

Az egyedi műből elvont, a bírálendő tárgynak megfelelően rögtönzött, egyszeri bevetésre kiképzett norma már azért is szükségképpen kudarcot vallana, mert, mint említettük, a művet pusztán önmagával való azonossága jóvoltából csakis tökéletesnek tudná láttatni, s így értékhierarchia kialakítására képtelennek bizonyulna. A konfrontáció előtti normarendszer továbbfejlesztése, az új mű hullámhosszához való közelítése már csak azért sem léphet át büntetlenül egy bizonyos határt; meg kell torpannia a teljes engedékenység, önfeladó áthangolódás, a mű szempontjainak teljes átválalása előtt. A kritikai normarendszernek szükségszerű velejárója, s egyáltalán nem hibája, ha olyan szempontokat is tartalmaz, amelyek az éppen elé került műtől bizonyos mértékig idegenek, s hogy e más művek vizsgálata során tudatosított, a múlt értékeivel való szembesítésből magával hozott, s némiképp mindig anakronisztikus szempontokat csak vonakodva és részenként, utóvédharc árán és kényszeredet-

ten adja fel, azaz nem adja meg magát egykönnyen. Igaz ugyan, hogy ami az egyik (esetünkben: korábbi) műben erény és érték, nem feltétlenül az a másik (itt: újonnan csatlakozó) műben, de azért minden új műnek igazolnia kell sajátos értékeit, el kell fogadtatnia magát egy olyan normarendszerrel szemben, melynek kikristályosításához korábbi művek hosszú sorának általánosított értékei járultak hozzá.

Megfigyelték, hogy az értékrendszerek általában lassabban változnak, mint a politikai viszonyok,⁴² ebből azonban nem következik, hogy a viszonylag konformista műnek több esélye van a kedvezőbb ítéletre, mint a gyökeresebben újszerűnek; az előbbi alulmaradhat tradicionális értékeinek korábbi és intenzívebb megtestesüléseivel szemben, s ezért az irodalomtörténeti előképre emlékező normarendszer epigonizmusnak bélyegezheti, az utóbbinak viszont, ha az elfogadott értékek helyébe meggyőző újat tud állítani, előnyére szolgálhat öntörvényűbb, bátor kreativitása. Ha lehetséges volna minden ízében új, a hagyományhoz semmiben sem kötődő, tökéletesen egyszeri művet alkotni, akkor azt a normarendszer eleve képtelen volna önmagát föl nem adva, a folytonosság utolsó szálainak elvágása nélkül megközelíteni, ezért vagy az értékítéletről lemondó teljes azonosulással, vagy az áthidalhatatlan idegenség kritikailag nem kevésbé meddő regisztrálásával volna kénytelen fogadni.

Az a belátás, hogy akárcsak a mű, a normarendszer sem rekedhet meg a múltnál, s nem is szakadhat teljesen el tőle, a kritika kultúrtörténeti szerepkijelölésében is közrehat. A normarendszer folytonosságára nemcsak azért van szükség, mert a műveket csak egy állandó normakészlet segítségével lehet rendszerezni és rangsorolni, s mert az ítéletek összemérhetőségét és belső összhangját, a kritikai világkép következetességét csak így biztosíthatjuk, hanem (részben ebből fakadóan) azért is, mert a normarendszer folytonossága a világkép foly-

⁴² Georges Duby: *L'histoire des systèmes de valeurs*. History and Theory, 1972/1. 15.

tonosságát alapozza meg, a világgépé az emberi kultúráét, mely a megújulás örök szükségét elfogadván sem térhet minduntalan vissza a legprimitívebb kezdetekhez.

Az értékek felhalmozódását megalapozó folytonosság révén az újító energiák valóban továbbfejlesztésre, megszüntetve-megőrzésre szabadulhatnak föl. Ezt segíti elő a folytonosságát megőrző normarendszer, amennyiben nem változhatatlanná merevített kánon, hanem a tradíció felhajtóerejének jótékonyan szigorú hasznosítója: az újat megpillantva nem hagyja könnyelműen faképnél az addigi művek hosszú sorát, hanem az egész múlt értékhierarchiájának fényénél vizsgálja meg a most létrejöttet, melynek így a múlt jótékony ellenállását legyőzve, de közvetve attól segítve is, kell kibontakoznia és érvényesülnie. Másfelől nem kevésbé szükséges, ugyanebből a kulturális szempontból, hogy a kritikus tudatában legyen normarendszerének bizonyos fokig mindig átmeneti jellegével, hipotetikus tételszerűségével, kiegészítendő eszközértékével. Készen kell állania arra, hogy azokat az ítéleteit is, melyek a tradíciónak adnak igazat, tekintélyérvek nélkül igazolni tudja, s hogy értékrendjét és normakészletét önként és saját belátása szerint átrendezze, mihielyt meggyőző új érték készíti erre.

A belső számvetés önáltató meghamisíthatósága miatt külsődlegessé rögzített normákhoz folyamodni, a gondolkodó embert arra szorítani, hogy mindörökre hajlíthatatlan elvekre esküdjön föl és — bár saját elhatározásából — merev kánonnak vesse alá magát a megjósolhatatlan jövőben, olyan kritikaelméleti álláspont, mely mögött az ember iránt bizalmatlan világnézet sötétlik. Képviselői szétválasztják és vagy-vagyként szembeállítják az „embert” és az „elvet”, s az előbbi lelkiismeretének megbízhatóságában kételkedve kizárólag az utóbbi uralmától várják az eleve korlátozottnak tartott fejlődést.⁴³ Feledik, hogy a hatáságilag rögzített nor-

⁴³ Az itt bírált nézetet legmarkánsabban T. S. Eliot fejtette ki, *The Function of Criticism* című esszéjében, in: *Selected Essays*. London,

ma engedelmes átvétele sem menthetné föl az embert a norma értelmezésének szüksége alól, az önálló mérlegelés szabadságát és kockázatát tehát akarva sem küszöbölhetnénk ki. Feledik, amit Erdélyi János tisztán látott, hogy az egyetemesnek és örökérvényűnek szánt maximákon a fejlődés túlmegy s helyhez és időhöz kötött részizgazságokká minősíti őket vissza.⁴⁴ S feledik, hogy a kritika paradoxonának kielégítő megoldásához a „külső tekintélyre” és a „belső hangra”, az „elvre” és az „emberre”, azaz a normára és a norma gondolkodó továbbfejlesztőjére, tehát saját terminusainkkal: normatív értékelésre és értékelő normaképzésre egyaránt szükség van.

(V) A normatív értékelés és értékelő normaképzés (mint a kritika kettős feladata), az irodalom orientáló segítése s ezen keresztül a létértelmező kritikai világkép kifejezése (mint a kritika kettős elkötelezettsége), egyazon középpontját metszik ki a kritikai tevékenységnek: a normaállítást. Ebben a mozzanatban ragadjuk meg azt a tájékozódási pontot, adatválogatásbeli kritériumot és elrendezési irányelvet, amely nélkül a kritikátörténeti vizsgálódás felhalmozott anyaga sohasem juthatna el a szerves egységig, s csak esetlegesen együvé került vegyes törmelékhegy képét nyújthatná, amiképp a célját nem tisztázó leíráshoz végzett anyaggyűjtés mindig olyan — egy kritikaelméleti eszmefuttatás kissé ijesztő, de találó hasonlatával — mint egy utód nélkül elhunyt örökhagyó elárverezésre összedobált, elegyes holmija.⁴⁵ E mozzanatra mint mértékadó alapkritériumra összpontosítva kritikátörténetileg jelentősnek minősítjük mindazt, ami a

1948.⁷ 26—27., 29.; vö. még T. E. Hulme: *Romanticism and Classicism*. In: *Speculations. Essays on Humanism and the Philosophy of Art*. Szerk.: Herbert Read. New York, 1924. 113—140.

⁴⁴ Erdélyi János: *A hazai bölcsészet jelene*. In: *Filozófiai és esztétikai írások*. 57.

⁴⁵ F. E. Sparshott: *The Concept of Criticism*. Oxford, 1967. 2—3.

kritikai normarendszerek korabeli kialakulásával, működésével és hatásával közvetlenül vagy közvetve kapcsolatban áll, ellenben a csapongó gyűjtőszenvedély lepkehátlójának engedünk át mindent, ami e kritikátörténeti központ gravitációs terén kívül lebeg.

A kritikának, a szó etimológiai ősjelentésével összhangban⁴⁶ (*krinein* görögül a. m. 'elbírálni', 'megítélni'; *krités* a. m. 'bíró') legsajátabb feladata az értékelés, a kritikai értékelésnek viszont szerintünk legsajátabb terméke nem az ítélet, hanem az annak megformálása közben (és érdekében) tisztázott és továbbfejlesztett normarendszer; ezért a kritikátörténet legsajátabb feladata a normarendszerek történeti vizsgálata. A kritikátörténet a normarendszernek az irodalmi művel szembeni érzékenységet is vizsgálja persze (eny nyiben az egykori ítélet ellenőrzését, azaz elsődleges kritikai tettet is magában foglal, s nem boldogulhat az egykori kritika tárgyaúl szolgáló mű ismerete nélkül), ezen át azonban végül a kritikai normarendszer világképmeghatározó vonatkozásait igyekszik föltárni, azaz a kritikai normarendszerre nem csupán (s nem is elsősorban) mint a mű megítélésének pusztá eszközére kíváncsi, hanem mint közvetlen tárgyán túlmutató, létértelmező önkifejezést, metakritikai elemzésnek is aláveti. A metakritikai elemzés előfeltevése az a meggyőződés, hogy a normarendszernek nemcsak szűken instrumentális becse van, hanem tágabban instrumentális, sőt instrumentálisnak már nem is nevezhető jelentősége, hiszen az egyes ítéleteinkben közreható s belőlük rekonstruálható normakészlet értékrendszerünknek talán legplasztikusabb megtestesülése, értékrendszerünk állapota pedig bensőleg összefügg saját lényünk egyidejű karakterével. Ha a normarendszert működés közben, normaválasztás és normaalkalmazás dinamikus összejátékában figyeljük, az embert olyan oldaláról ismerhetjük meg, melyről a többi társa-

⁴⁶ Vö. René Wellek: *The Term and Concept of Literary Criticism*. In: *Concepts of Criticism*. Szerk.: Stephen G. Nichols, Jr., New Haven és London. 1963. 22.

dalomtudomány csak töredékesebb és esetlegesebb képet tud adni.

Elfogadván, hogy a művelődéstörténet értékrendszerek történeteként értelmezhető,⁴⁷ a kritikátörténetet olyan önálló és teljesjogú szaktudománynak tekintjük, mely egyszersmind a művelődéstörténet egyik legfontosabb pillére. S miként a kritika jelentősége függetlenedhetett tárgyának becseitől s ítéletének helyességétől, azaz a normaképzés kritikatörténeti tanulságait nem csökkentette, hogy normarendszerével a kritikus olykor kérészéletű művekről formált ítéletet, vagy hogy a közmegegyezéshez képest tévedéseket követett el, ugyanúgy nem von le semmit a kritikátörténetírás tudományos jelentőségéből az a tény, hogy a kritikus az irodalmi mű fiktív és hipotetikus világának megítélésére mozgósítja és fejleszti tovább normarendszerét. Már Arany megfigyelte, hogy

„... minden kritikus ... oly fontosnak tartja a művészet tárgyait, mint akármely más közügyet. A képzelet országában véghezmenő események, forradalmak és katasztrófák felől oly érdeklődő fontossággal beszél, mint a történetíró a való történetekről.”⁴⁸

Ebben a komolyanvételben része van annak, hogy míg a normatív értékelés fiktív tárgyra vonatkozik, az értékelő normaképzés világképteremtő és önmeghatározó művelete *mindenképp* túlmutat a tárgyon, melynek fiktív vagy valóságos természete ennél fogva nem teremt lényegi különbséget. S a kritikátörténetírás a normarendszerek történeti feltárását elsősorban éppen a normaképzés megismerése végett tűzi ki céljául; bármilyen fontos a kritikátörténet számára a kritikának mint normatív értékelésnek a feldolgozása, legsa-játabb tárgya mégis a kritika mint értékelő normaképzés. A kritikátörténet tehát olyat és csakis olyat, annyit és csakis annyit merít az irodalomtörténetből, sajtótörténetből, esz-

⁴⁷ Vö. Makkai László: *Művelődéstörténet mint értékrendszerek története*. Történelmi Szemle, 1974. 429–436.

⁴⁸ Arany János: *A szegény gazdagok*. KrK. XI. 179.

metörténetből, társadalomtörténetből és más diszciplínák forrásanyagából, ami és amennyi az így felfogott saját nézőpontjából és céljára szükséges.

E nézőpont koordinátáinak meghatározásához tartozik, hogy a kritikátörténeti kutatást nemcsak a normaképzés eredménye, azaz maga a normarendszer érdekli, hanem legalább annyira a normaképzés *folyamata*, e folyamat adott történeti módozatai és működésük általánosítható összefüggései. Más szóval a kritikátörténetírás feladata nem merülhet ki egy-egy kor normakészletének föltárásában, vagy akár eredeztetésében és hatásának vizsgálatában, hanem figyelnie kell arra is, hogyan *alkalmazták* e normakészletet az egyes kritikusok; egy-egy kor belső vívódásaiba, művelődéstörténeti interferenciáiba és legbenső értékválasztó töprengéseibe nyerünk így bepillantást. Igaz, hogy a kritikai norma kiválasztása világnézetileg máris elkötelez, azonban a kiválasztott norma alkalmazási módja, mely a vak fogatosítástól az olykori hatálytalanításig terjedhet, módosítja ezt az elkötelezettséget; a kritikus világnézet normaválasztás és normaalkalmazás kölcsönhatásában fejeződik ki, s fényt vet a kritikusnak közösségéhez fűződő viszonyára.

Az 1849 és 1867 közötti magyar irodalomkritika közös normává avatta, hogy a műnek a világgal lélekben meghasonlott embert ki kell engesztelnie; ezt a normát azonban a konkrét műveket mérlegelő kritikusok nemegyszer felülbíralták, enyhítették vagy átmenetileg mellőzték, s ütközetről ütközetre nyomon lehet követni azt a hadjáratot, melyet a korszak legjelentősebb kritikusai folytattak a konszenzussá avatott norma finomításáért és érvényességi körének mind pontosabb meghatározásáért.⁴⁹ A normaalkalmazás érzékenységet e korszak jeles kritikusai egyhangúlag megkövetelték. Kemény Zsigmond, 1853-ban, a kritikai elvhasználat szigorú következetességét szorgalmazta, ám egyszersmind azért

⁴⁹ Ezt megpróbáltuk végigkövetni; vö. *Arany János kritikus világnézete*. ItK, 1985/1.

emelt szót az Athenaeum korának kritikátörténeti túlértékelése ellen, mert bírálói kölcsönzött és betanult, de kellőképp át nem gondolt elveiket gépiesen s egy törvénytár mindenható cikkelyeiként használták vitás ügyek eldöntésére.⁵⁰ Arany már jóval kritikusi szerepvállalása előtt, 1854-ben helytelenítette a kritikai normák szemellenzős érvényesítését: „előre kiteszik a rőföt egy tudós aesthetikai értekezésben; aztán hozzá szabják a költeményt, s ha nem találják összeillőnek, kész a mocskok; ha pászolni vélik, akkor minden egyéb hiány dacára, emelik az égbe.”⁵¹ Erdélyi az 1860-as évek elején fogalmazta meg, hogy nem elég

„valamit szokás, tekintély, mindennapi példa nevébe utánmondani”, s „a nagy igazságokat elvállalni semmi nagy érdem, annál kevésbé fáradtság; hanem az egyes esetekre átvinni, s minderről másnak, magunknak számot adni nagyobb feladat: a választott elmék dicsősége, tanulmány eredménye.”⁵²

Gyulai a Szépirodalmi Figyelő 1861-es évfolyamában fejtette ki, Szász Károllyal a kritikáról vitázva, hogy „az elvek alkalmazása szintoly erős pártokat szül, mint maguk az elvek”, s ezért „mérték és alkalmazása mindig elvkérdés a kritikai lapoknál”. Gyulainak a normák alkalmazási módjára vonatkozó nézeteit jól megvilágítja, hogy bár az angol, francia és német kritikai lapok belső elvi egységét példaképnek szánja, a konszenzusuk elveitől való olykori eltérésekre mégis ilyen mentséget talál:

„Mindez . . . az elv mellett sem kerülhető el, mert elvégre is sohasem lehet az életet egészen beszorítani az absztrakció formáiba, mert akármely rendszer is a legvégsőbb következményekig víve ritkán áldásos.”

⁵⁰ Kemény Zsigmond: *Szellemi tér*. In: *Élet és irodalom*. Szerk.: Tóth Gyula. Bp. 1971. 260., 257–258.

⁵¹ Arany János Tompa Mihályhoz, 1854. június 23. KrK. XVI. 449.

⁵² Erdélyi János: *Forma és művészet*. In: *Filozófiai és esztétikai írások*. 888.

A mindebből Gyulai számára következő tanulság olyan irányelv, mely immár nemcsak kritikai orgánus és munkatársa viszonyára lehet érvényes, hanem a vállalt csoportbeli közmegegyezés elvkészletének s az egyedi irodalmi értéket méltányolni akaró kritikus minőségérzékének dilemmájára is választ adhat, normaválasztásbeli elkötelezettség és norma-kezelési rugalmasság dialektikájával: „A fődolog tapintatosan venni gyakorlatba a rendszert, az elvet s midőn módosítjuk is, folyvást szolgálatában állanunk.”⁵³

E kritikusok fölismerték, hogy a vállalt közösségi értékrend normáinak merev fogatosítása nem szolgáltatna igazságot az élet megjósolhatatlanul differenciált gazdagságának; belátták, hogy a rendszer túlfeszített belső logikája teljhatalommal felruházva értéket rombolna; s levonták a következtetést: gondolkodó és árnyalt normakezelésre van szükség, a normarendszer föl nem adására, de indokolt esetben módosítására. E kritikaelméletileg helyes következtetéssel is alátámaszthatjuk, hogy a normarendszer, önmagában véve, az irodalomkritika szükséges, de nem elégséges feltétele; a kritikátörténetírás márcsak azért sem érheti be a normarendszerek rekonstrukciójával és elemzésével, hanem a normák alkalmazásának folyamatát, a módosító normaképzés eljárásait is vizsgálnia kell.

Kritika és kritikátörténetírás között nézőpont és norma-használat dolgában persze lényeges különbség van; olyasformán viszonylanak egymáshoz, ahogy Erdélyi János szerint „ítészet” és „műbölcsészet” tevékenységei. Az ítészet az egyes korszakok jelenségeit különbségükben ragadja meg; érdeme, hogy „valamely eseményt történetté emel vagy lehurogat”, de fogyatékosága, hogy a korszakokat és egyes elméket csak egymással szembeállítva, „egyiket a másik hátrányára” képes megítélni, azaz „démonilag szólva: összeveszti a jókat”. Ezzel szemben a műbölcsészet „anélkül, hogy

⁵³ Gyulai Pál: *Egy pár jegyzet a „Visszatekintés” című cikkeire*. In: *Gyulai Pál kritikai dolgozatainak újabb gyűjteménye*. 38—40.

elvontan, egymástól külön szaggatva nézné a költészet korait, maga folyamatosságában veszi a szellem életét; egyik időt a másikba iktatja s vezérli át, összekötvén, mint kell, a fejlődés lépcsőit, irányait, mint ugyanegy szellem nyilatkozásait”, azaz a fejlődést nem egyik vagy másik irányzat nézőpontjával azonosulva értékeli, hanem épp egy ilyen irányzati kisa-játítást megelőzve minden olyan irány összhatásából származtatja, amely számottevő „adalékkal” járult hozzá az egészhez. Egyszóval: „a kritika tud, de a más rovására”, viszont „a műbölcsészet kiengesztelődés”.⁵⁴

Annak ellenére, hogy maga Erdélyi még szűkebb tárgyú kritikáiban is ilyen tágabb hatósugarú, hegelianus szemléletének jobban megfelelő, „műbölcsészi” nézőpont érvényesítésére törekedett, láthatólag ő sem tagadta, hogy a kritikai nézőpont szükségképpen szűkebb pártossága is hasznos munkát eredményez: egyrészt az egyidőben vagy egymás után fellépő kritikusok egymást helyesbítve vagy kiegészítve közelítik meg a mind teljesebb igazságot, másrészt, mint idéztük, képesek „lehurrogatni” vagy „történétte emelni” az irodalmi eseményeket, azaz egy értékhierarchia erélyes kialakításával magát a fejlődést befolyásolni. A műbölcsészet erre az utóbbira (Erdélyi szövegéből csak vélhetően) nem képes, de a fejlődést mintegy birtokba veszi, ellentétes vívmányait egyaránt befogadtatja egy összefoglaló egészbe, s így a kritikus nézőpontok egyoldalúságait meghaladva, az addig kizárólagos egészre növelt részleteket egymásra utalt alkotórészekké csökkenti vissza, miközben az egykor öntudatlan vagy megtagadott hatások, átvételek és továbbfejlesztések tényeiről, az egészre figyelve, jobban számot tud adni. Ha ehhez hozzátesszük, amiről itt Erdélyi nem beszél, hogy a műbölcsészet sem fogad be mindent a fejlődésbe, hanem csak olyan mozzanatokot, amelyeket fejlődéstörténetileg elég jelentősnek ítél, ha tehát azzal is számot vetünk, hogy utólag, az emlékezet számára és átfogóbb szempontok

⁵⁴ Erdélyi János: *Petőfi Sándor*. In: *Pályák és pálmák*. 343—345.

alapján azért a műbölcsészet is képes, sőt kénytelen „lehurrogatni” és „történété emelni”, akkor kritika és műbölcsészet viszonyának olyan értelmezéséhez jutunk el, amelyhez hasonló, mutatis mutandis, kritika és kritikátörténet viszonyára is érvényes. Az ugyan eldöntendő kérdés, hogy az egymással versengő vagy egymást kiszorító kritikus-egyeniségeket és kritikai irányzatokat szükséges-e, s lehetséges-e „mint ugyanegy szellem nyilatkozásait” értelmeznünk,⁵⁵ ahogy Hegel sárospataki „térítő”-je⁵⁶ kívánná tölünk, s egyáltalán: maradt-e még jelentése, a metaforikusan túl, az efféle terminológiának („szellem” és „nyilatkozásai”); annyi azonban bizonyos, hogy a kritikátörténet a múlt egyes kritikai irányzatainak teljesebb igazságot tud szolgáltatni, mint amelyet ők egymásnak, elődök ellen lázadva vagy kortársakkal hadakozva, valaha is tudtak.

(VI) Mindezek összefoglalásaként meghatározhatjuk a kritikátörténetírás célját és nézőpontját, körülhatárolhatjuk tárgykörét. Mivel a kritika lényegadó kettős feladata a normatív értékelés és értékelő normaképzés, a kritikátörténeti kutatás alapfeladata a normafeltárás. A kritikátörténetírás lényegében a normafeltárás tudománya. Akár hisz művelője a normakészletek egységesíthető fejlődéstörténetének folyamatosságában, akár nem,⁵⁷ a kritikátörténetírás mint stúdium és diszciplína elsősorban a normahasználat történetének feldolgozása: a kritikai normák keletkezésének, természetének, összefüggéseinek, alkalmazásának és hatásának

⁵⁵ E kérdés mérlegelését, a „kommenzurabilitás” tudományelméleti problémájával együtt, csak külön tanulmány tűzheti ki céljául.

⁵⁶ Erdélyi János Toldy Ferenchez, Sárospatak, 1853 december 20. In: *Erdélyi János levelezése* I–II. Bp. 1960. és 1962. Sajtó alá rendezte T. Erdélyi Ilona. II. 102.

⁵⁷ Előfordulhat, hogy e hit hosszú kritikátörténeti munkásság után rendül meg; vö. René Wellek: *The Fall of Literary History*. In: *The Attack on Literature and Other Essays* Chapel Hill. 1982. 77.

vizsgálata. Eredményeire azok a társtudományok is támaszkodhatnak, amelyeket a kritikátörténész munkája közben segítségül hív: az irodalomtörténet, sajtótörténet, esztétörténet, társadalomtörténet stb., legfőként pedig az értékrendszerek történeteként felfogott művelődéstörténet.

A kritika kettős természetéből adódik, hogy a kritikátörténetnek a normahasználat műre utaló és azon túlmutató eredményeit egyaránt számba kell vennie. Egyrészt nem mulaszthatja el a művekről ránk maradt kritikai leírás, értelmezés és értékelés bemutatását, tehát a tárgyalt korszak egész irodalomképének elemzését, másrészt számot kell adnia az értékelést végző normakészlet létértelmező elkötelezettségéről: az egykori normaválasztás és normaalkalmazási mód kölcsönhatásától meghatározott kritikai világképről és világnézetéről. Mindehhez föl kell tárnia a normák egykori életközegét és intézményi háttérét: folyóiratok, kritikuscsoportok és olvasóközönség összefüggését a normák alakulásával. E feladatok elvégzéséhez a kritikátörténetírásnak túl kell lépnie az értékeléstől mentes leírás amúgyis megvalósíthatatlan célkitűzésén, s vállalnia kell, hogy értékelő normákat választ, melyek azonban történetiesebbek, átfogóbbak, s bár nem koncepciótlanok, mégis kevésbé harciasan elkötelezettek valamely kizárólagos érvényt követelő kritikai iskola iránt, mint a kritika normái.

A kritikátörténész két zátony közt hajózik: sem kora tudásrendjét nem szabad minduntalan és türelmetlenül számonkérnie a múlt teljesítményein, sem azt megkísérelnie, ami úgyis lehetetlen, hogy önmagából mintegy kilépve teljesen a múlt szempontjaiba helyezkedik vissza. A történeties szemléletű értékelés sem nélkülözheti egészen az utólagos konstruálást és visszavetített szempontú ítéletet, a jelen ilyen kényszerű érvényesítését azonban szükséges rosszként tanácsos felfognunk, mértékkel élni vele s nem tobzódni benne. A jó tudós öt ismervét (a magányos munka elviselésének készségét magától értetődő előfeltételnek tekintve) a becsületeségben, bátorságban, állhatatosságban, méltányosságban és

alázatban jelölték meg nemrég;⁵⁸ a kritikátörténész munkája során mind az öt tulajdonság elkél, s mindegyik a többi kiegészítő és ellensúlyozó jelenlétére szorul, e tudomány művelőjének az utóbbi kettőre mégis nagyobb szüksége van, mint talán bárkinek.

⁵⁸ Wayne C. Booth: *The Scholar in Society*. In: *Introduction to Scholarship in Modern Languages and Literatures* Szerk.: Joseph Gibaldi. New York, 1981. 117., 134–140.

KIRÁLY ISTVÁN

KOSZTOLÁNYI DEZSŐ
ÉS AZ OSZTRÁK – MAGYAR MONARCHIA

Filológiai háttér

Köztudott, hogy míg a Nyugat többi nagy írója a francia, az angol avagy – Lukácshoz és Balázs Bélához hasonlóan – a német, illetve a skandináv s az orosz irodalmat érezte magához igazán közel: Kosztolányi Dezső – egy rendkívül széles világirodalmi műveltség birtokában is – más irányba tájékozódott. Amint elsőként egyik 1936-os tanulmányában Keresztury Dezső felfigyelt erre: „igazi rokonai nem a franciák voltak, de a tágabb közös haza [a Monarchia] utolsó virágai: Georg Trakl, Hugo von Hofmannsthal és Rainer Maria Rilke”.¹ Kosztolányi volt a századelő jelentős magyar művészei közt Füst Milán, Karinthy Frigyes, Szomory Dezső, Krúdy Gyula és Molnár Ferenc mellett a leghangsúlyozottabban „monarchikus” író.

Számos filológiai tény bizonyítja ezt az erős szellemi kötődést. Már diákfővel, alig húszévesen, az 1904/1905-ös tanévben a bécsi egyetem hallgatója volt. A város hétköznapijaitól, az ott tapasztalni vélt nyárspolgáriságtól idegenkedett ugyan s társaság híján nagyon magányosnak érezte magát, de tisztelettel emlegette leveleiben az egyetem néhány akkori professzorát: Emil Reichet az Ibsenről író esztétikust, a filozófus Robert Reiningert, a pszichológus Wilhelm Jerusalemet.²

¹ Keresztury Dezső: *Örökség* Bp. 1970. 489.

² Babits – Juhász – Kosztolányi levelezése. Bp. 1959. 56–62., Kiss Ferenc: *A beérkezés küszöbén*. Bp. 1962. 67–70.

Nem ez a korai egyetemi év jelentette azonban igazi kapcsolatot a századeleji ausztriai-bécsi szellemhez, de annak írói-művészi reprezentánsaihoz való mély belső kötődése. Műfordításainak és tanulmányainak hősei közt gyakran tűnnek fel — főleg az 1900-as és az 1910-es években egykori osztrák írók: Rilke, Hofmannstahl, Arthur Schnitzler, Karl Kraus, Franz Werfel, Stefan Zweig, Anton Wildgans, Berchthold Viertel stb. Komparatistikával is foglalkozó irodalomtörténészek — főleg Baránszky Jób László és Szász Ferenc — érdemlegesen mondtak már eddig is Kosztolányi és Rilke kapcsolatáról.³ De más vonatkozásban is van itt még kutatási feladat, feltárni való.

Felületes benyomások alapján is gyanítható például, hogy nem pusztán analogikus-tipológiai, de konkrét történeti-filológiai kapcsolatot is ki lehet mutatni (csak néhány hasonlóságot kiragadva itt) a Kosztolányiban ott ható részvét-etika és a Franz Werfel-i részvétgondolat közt, a Karl Kraus-i nyelvkritika és a Kosztolányira jellemző nyelvi érdeklődés, művészi-költői nyelvtematizálás közt. Nem kétséges, hogy nagy mértékben befolyásolta személyiségfilozófiáját és antropológiáját Freud pszichológiája. Mind filológiai-történeti, mind pedig analogikus-tipológiai egybevetés szempontjából érdekes kutatási eredményeket ígér például Hofmannsthal és Kosztolányi avagy Peter Altenberg és Kosztolányi összehasonlítása is. Az előbbivel a szélsőséges esztéticizmus s világnézeti konzervativizmus egyszerre való jelenléte hozza egységbe, az utóbbival pedig az általa is művelt sajátos karcolattípus, a miniatűrizmus, a hétköznapiság, a művészi empirizmus. Megfelelő előtanulmányok híján nem vállalkozhatom ezeknek a komparatistikus problémáknak még hozzávetőleges megvizsgálására sem. Egyetlen kérdéssel szeretnék itt foglalkozni csupán: miben látta Kosztolányi, mint kritikus és esszéista a sajátos századeleji monarchikus

³ Baránszky Jób László: *Kosztolányi és a német irodalom*. Itk, 1968. 310—332.; Szász Ferenc: *Rainer Maria Rilke in Ungarn*. Acta Litteraria, 1979. 387—400.

szellem jellemző jegyeit? Talán használható adalék lehet a Monarchia szellemtörténetének kutatói számára ez a Kosztolányi-adta Monarchia-kép.

A monarchikus szellem

Az ún. monarchikus szellem egyik első tudatosítója és propagátora volt Kosztolányi Dezső. Az elsők közt vette észre, hogy van egy szellemi Monarchia is; egy közös intellektuális-művészi mentalitás. „Az a darab föld, melyet Ausztriának neveznek nemcsak földrajzi különvalóság. Másként élnek itt az emberek, mint egyebütt” — írta egyik 1917-es cikkében, arról az íróról, Schnitzlerről beszélve, aki szerinte „megoldotta irodalmi értelemben az ausztriai nemzetiségi kérdést”, megszólaltatva egy közös lelkeséget. „Tulajdonképpen más és más fajtákról van szó, melyek nem értik egymás nyelvét, de mégis egyezik az életük üteme, arcra különböznek, de valahogy rokonok, szokásra eltérnek, de stílusban majdnem testvérek” — állapította meg.⁴ S beleértette ebbe a „testvérien közösbe” a magyarországi, a pesti szellemet is. „Nekünk nem idegen az osztrák múzsa” — fejtette mélyre idegzett antimonarchikus érzésekkel szemben.⁵

Nem valamiféle politikai megfontolás rejlett Kosztolányi esetében ennek a közös szellemnek a keresése mögött. Épp ellenkezőleg. Nem véletlen, hogy előtte nem igen gondolkodott el a magyar irodalom azon, van-e egyáltalán egy olyan szellemi fenomén, amelyet monarchikusnak lehet nevezni. Hagyományosan politikus — társadalmi illetve nemzeti jellegű volt ennek az irodalomnak mindig a fő sodra, anti-monarchikus volt így a beállítottsága. Ha a századeleji magyar politikai progresszió — a barokk-katolikus-abszolu-

⁴ Kosztolányi Dezső: *Ércnél maradandóbb*. Bp. 1975. 259–260. (Továbbiakban: *Ércnél*)

⁵ Kosztolányi Dezső: *Színházi esték*. I. Bp. 1978. 374. (Továbbiakban: *Színházi*)

tista tradícióval szemben a másfajta: felvilágosult jozefinista Habsburg-hagyományra hivatkozva — lehetségesnek tartotta is (elég utalni Jászi Oszkár vagy Kunfi Zsigmond politikai koncepcióira) a magyar demokrácia érdekében a Habsburg-hatalommal való együttműködést: a magyar irodalom általában nem osztotta ezt a véleményt. A Monarchia számára nem jelentett mást (elég utalni a kései Ady- vagy Móricz-adta Monarchia-képre), mint megszüntetendő történelmi rosszat, a feudális erők kedvéért létező tévedését a történelemnek. S mint politikus szembenállt a Monarchia eszméjével Kosztolányi is. Nem monarchikus-kiegyezésem: sokkalta inkább negyvennyolcas érzület volt jellemző reá. Nagypapjának, a volt 48-as honvédnek emléke kötötte, nemzet-tudatát ő formálta ki; az 1848/49-es szabadságharc jókai mitsza. A politikai Monarchiához nem volt így köze, csak a szellemihez. Azt fedezte fel, s az volt számára csupán vállalt otthon.

Antimonarchikus politikai attitűdje ebben a vonzódásban csöppet sem gátolta. Hiszen még fiatal korában — a Pardon-rovat szégyenét követő 1920-as nagy kiábrándulás előtt is — csak az élet peremén játszott szerepet nála a politika. Később pedig egyáltalán nem. A lényegét nézve (mintegy a Reviczky-nemzedék örökét folytatva) a magyar irodalom fővonalától eltérően apolitikus, sőt antipolitikus, nem társadalom-, de személyiségközpontú volt mindvégig írói-művészi beállítottsága. Egy oly irodalom volt eszmény számára, amely — mint írta — „elrűg minden társadalmi problémát”.⁶ Nem az a kérdés izgatta: mi a világ, mi a társadalom, hogyan kell ezt megváltoztatni az ember érdekében, de elsősorban az: ki vagyok én, kicsoda az ember; hogyan kell élni egy a halál által bezárt, attól menthetetlen s így kilátástalan emberi létben szépen, értelmesen emberhez méltóan. Nem nembeli, pusztán természeti émben gondolkodva, csak egy „bölcső és koporsó” pontjai közt élő individuumot, csak az egyént

⁶ *Színházi* I. 364.

látva, s ennek megváltást ígérő egyedüli hitét, a vallás hitét veszttve: vesztt minden távlat. Csak az elszigetelt, magányos én maradt. A pusztta tragédia. A halál döbbenete.

Már önmagában is jellemző adalék, hogy egy ilyen *par excellence* személyiségközpontú írói világkép reagált meghatározottabban a századeleji magyar kulturális életben a monarchikus szellem létének a problémájára. Jelezte ez a recepcióbéli tény, hogy hozzátartozott ehhez a szellemhez mint jellegzetes ismérv: a személyiségközpontú beállítottság, egy elsődlegesen nem szociológiai-történelmi, de ontológiai-antropológiai irányultság. Ily irányba mutató tartalmakkal vélte meghatározhatónak Kosztolányi is e szellem jellegét. Három vonás elemezhető ki írásaiból az általa feltételezett monarchikus mentalitás főismérveként: egyrészt egyfajta sajátos ambivalencia hasadtlelkűség, másrészt radikális befeléfordulás, harmadrészt pedig, mint a kettő szintézise, valamiféle ironizált, átesztétizált tragikusságérzés, az ő szavával szólva „majdnem tragikusság”.

A monarchikus szellem ismérvei: 1. hasadtlelkűség

Sajátos kétlelkűség, belső hasadtság jellemezte Kosztolányi szerint a jellegzetes monarchikus szellemi tartást. A legkülönbébb módon próbálta megmagyarázni ennek eredetét. Egyrészt hangsúlyozta szekuritás és veszélyeztetettség együttlétezését. Úgy beszélt a Habsburg-birodalomról, mint „hanyatló, de még mindig aranyban ragyogó osztrák császárságról”, amelyben érződött már a közelgő pusztulás, de amely tekintélyt tudott árasztani még halála előtti öregségében is.⁷ Egybetartozott szerinte ebben a világban *hanyatlás és aranyban ragyogás*: veszélyeztetettség és mégis-biztonság.

Mint másik magyarázó elve e mellett a társadalmi, történetfilozófiai megokolás mellett egy kultúrtörténeti szempont merült fel benne: különféle kultúrkörök egyszerre való jelen-

⁷ *Színházi* I. 669.

léte határozta meg itt szerinte a szellemi tartást. A taine-i értelemben véve, kultúrtörténeti entitásként felfogva az egyes égtájakat, egyrészt „Nyugat és Kelet között létezett” szerinte a Monarchia. Ahogy egyhelyt írta: az emberek „élvezésében még van valami tartózkodóan nemes, de a munkájukban már kelet kényelme könnyedsége mutatkozik”.⁸ S ugyanakkor nemcsak Kelet és Nyugat találkozott itt szerinte, de Észak és Dél is. „Az osztrákokban megvan a német mélység, de megvan a latin könnyedség is” – jegyezte meg róluk.⁹

Nemcsak külön identitású és célú nemzeteket, de külön szellemi attitűdöket tartott össze Kosztolányi szerint a Habsburg-császárság. Egyszerre hatottak itt szerinte benn a lélekben is – centrifugális és centripetális – húzó s kötő erők. Ennek megfelelően egyfajta hasadtlelkűség, belső paradoxitás jellemezte szerinte az itt uralkodó művészi szellemet. Ellentmondásos kettősségben – az ő szavával szólva – egyfajta *dualizmusban* vélte megadni a sajátos monarchikus művészi mentalitás egyik lényegi vonását.¹⁰ Olyannak látta ezt, ahol – az ő szavait idézve – „kibontakozhatatlan egységben” keveredik össze „ébredés és álom”, „humor és metafizika”, „életművészet és halálművészet”, „a halál és a kacaj”, „az élet és a halál”.¹¹ Olyan művészek alkottak szerinte ebben a világban, akik – mint írta – „szenvet és élvezni tudnak. Sírnak? Könyeznek. Kacagnak? Mosolyognak. A kettőt azonban többnyire együtt művelik”.¹²

Jellegzetes adalék véleményem szerint, hogy ily típusú paradoxonokkal, egymást kizáró antinomikus fogalmakkal élt Kosztolányi, mikor az általa észlelt monarchikus szellemről beszélt. Szerette ő a paradoxonokat általában is. Oly típusú szó szerkezetek voltak jellemzőek rá, mint például

⁸ *Ércnél* 259.

⁹ *Színházi* I. 374.

¹⁰ *Színházi* I. 369.

¹¹ *Színházi* II. 462., I. 376., 305., *Ércnél* 260.

¹² *Ércnél* 260.

„boldog szomorú dal”, „mosolygó nihilizmus”, „derült szomorúság” stb. Felmerül a kérdés, további vizsgálat tárgya, hogy választ adjon rá: mennyire könyvelhető el úgy ez a paradoxonokhoz való vonzódás, mint a monarchikus szellemiséggel összefüggő stiláris vonás, mint oly stilisztikum, melyben ott tükröződött egy ideologikum is: a századeleji Monarchia világára jellemző hasadtlelkűség, mély érték-válság.

A monarchikus szellem ismérvei: 2. befeléfordulás

A paradoxitás, a belső ellentmondásosság mellett hozzátartozott Kosztolányi szerint a sajátos századeleji monarchikus szellemhez: egyfajta nagyfokú, valóságtól való elszigetelődés, radikális befeléfordulás. „Jellemzően osztrák poéta: lágy, bensőséges, esztéta” — írta például Stefan Zweigről.¹³ Befelé fordult itt szerinte minden szellemi keresés. Belső világba való elvonulás lett minden nyugalanság. Nem véletlen, hogy egy jellegzetesen a Habsburg-császárság léteéhez tartozó művelődéstörténeti periódus, a biedermeier-kor volt eszmény számára; az az időszak, mikor a Szent Szövetség mozdulatlanságában az emberi bensőség, az intim szféra szerepe megnőtt: oda zárkózott el, befelé fordult minden érdeklődés. Nemcsak egy anticivilizatorikus romantika vonzotta ehhez a korhoz: vonzotta hozzá a politikátlanság, a vélt történelmi szünet nosztalgiája is: a kiszökni akarás a történelemből. Rokon volt egymással szemléletében — éppúgy mint Krúdynál — a Ferenc József-i és a biedermeier-kor: Úgy fogta fel a századeleji osztrák művészetet is, mint amelynek a politikátlanság, a történelmen kívüliség jelentette egyik lényegi ismervét.

Épp ezért hozzátartozott szerinte ehhez a művészethez egy következetes naturalizmusellenesség.

¹³ Kosztolányi Dezső: *Modern költők*. II. Bp. 1922. 189.

„A naturalizmus ekkor már a lírai versekben is jelentkezett — írta egyik esszéjében az új osztrák irodalom kibontakozásáról — Jelszó volt —, hogy az igazi művész nem állhat elszigetelten korában, meg kell hallania a nyomor hangját, észre kell vennie a tömegeket, a társadalmi és politikai küzdelmeket. A bécsi lírikusok ezzel a demokrata elmélettel szemben a művész arisztokratizmusát, teljes fölényét vallják”.¹⁴

Életelvvé lett itt szerinte a művészi elzárkózás. A közélettel szemben a privát szféra, a legbensőbb világ, az inkognitó lett meghatározóvá.

Felnőtt ennek a radikális befeléfordulásnak a következtében egy intenzív lelki élet, differenciált élményképesség, gazdag belső világ. Ebben a tartalmas szubjektivitásban, szenzibilitásban vélte megelni a századeleji osztrák költészet megkülönböztető sajátos vonását.

„Ausztiria és mindenekelőtt Bécs a világlírában ma többet jelent, mint akár Párizs, akár London, akár az egész Németország együttvéve” — írta.¹⁵

„Itt egy különös differenciáltság jött létre. Nem tudni hogyan, és nem tudni biztosan miért, ebben az olasz kultúrá és olaszok építette zenevárosban finomodott ki leginkább az érzések esszenciája.”

„Ausztriában fejlődött ki leginkább az érzések tisztelete.”¹⁶

A már első kötetének címével idézett bensőségkultusz, a „négy fal között”-lét volt szerinte az egyik legjellegzetesebb monarchikus ismérv.

A monarchikus szellem ismérvei: 3. ironizált, átesztétizált tragikusság

Végül, de nem utolsó sorban hozzátartozott Kosztolányi szerint a századeleji monarchikus szellemhez — a belső tépettséget és a befelé forduló esztéta tartást mintegy szinté-

¹⁴ Uo. II. 110.

¹⁵ Ércnél 347.

¹⁶ Ércnél 347.; *Modern költők*. II. 117.

zisbe hozva — egyfajta sajátos tragédiaérzés, *ironizált, átesztétizált tragikusság*. Arthur Schnitzlert azért tartotta jellegzetesen monarchikus írónak, mert — amint írta — „feltárta ítéleteink viszonylagos voltát”.¹⁷

„Minden humora mellett is — jegyezte meg róla — tragikus, mert a mai ember kétsége lakozik benne, aki lát mindent, ha nem is egészen öntudatosan, de sok oldalról és tudja, hogy a kaleidoszkóp színes ábrái . . . bús igazságot raknak ki”.

Elfogta ezt az író már — hangoztatta — „a század nemes betegsége a kétség, a nagyok szenvedése, hogy az életnek lehetetlen megtalálni a mértékét és az értékét”.¹⁸ „Végtelen bizonytalanságban lebegünk mindannyian — ezt hirdette szerinte a jellegzetesen monarchikus szellem — . . . Hogy minden elmúlik és hogy érthetetlen ez az enyésző, hullámzó, változó világ”; úr mindenütt a véletlen és a bizonytalanság.¹⁹

Ez a feloldatlan ellentmondásokból, szkepszisből, relativizmusból, értékhiányból eredő tragédiaérzet nem temette azonban maga alá az ént. Felülemelkedést biztosított számára a megőrzött autonómia: a befelé fordulás, a tartalmas, gazdag szubjektivitás. Átesztétizálódott, zenévé oldódott ennek következtében a tragédiaérzet. Esztétikum má vált. Mint elfeledett, ironizált, átesztétizált tragikum jelent meg. Ahogy Kosztolányi megfogalmazta:

„A bécsi líra csak utalás valami magasabbra, egy fölfelé sóhajtó gesztus, a misztikus ismeretlenbe kiáltó szó, amely egy ember elbámulásait magyarázza, egy különös embert, egy nagyon különös embert egy nagyon különös lelki szituációban . . . és megrögzíti ennek elbámulásait, a lélek sokkját, visszahőköléseit, fagyos megmerevedettségét és rettenetét”.

¹⁷ *Ércnél* 260; *Színházi* II. 462.

¹⁸ *Ércnél* 260.

¹⁹ *Színházi* I. 369.

A monarchikus szellem ismerve volt Kosztolányi szerint ez a sejtelemködbe burkolt, létszeretnek és reménytelen-ségnek, magasságigénynek és tehetetlenségnek egybevegyítéséből adódó, sajátos, tragikus érzés — az ő szavával szólva — ez a „majdnem tragikusság”.²⁰ Egy oly világ tükröződött benne, melyet — mint írta — „különös levegő ölel körül”, amelyben „lenge, finom és bánatos . . . a halál”.²¹ Az a sajátos esztéta életérzés adta szerinte (az ő külön képi-hangulati nyelvén megfogalmazva) a monarchikus szellem lényegét, amelyet *esztétikai nihilizmusnak* nevezett el később a Monarchia művelődéstörténetének egyik kutatója, Wolfgang Krauss, s melynek lényegét így sűrítette össze Franz Werfel *Barbara, oder die Frömmigkeit* című regényének egyik szereplője: „Élvezet élni, mikor elpusztul a világ.”²²

„*Mosolygó nihilizmus*”

Nemcsak a teoretikus írásokból elemezhető ki a fiatal Kosztolányinál ez a sajátos, monarchikus szellemi attitűd, ott kísértett ez meghatározó szinként a költészetében is. Legjelentősebb fiatalkori művének, *A szegény kisgyermek panasza*inak ez adta a vezérhangulatát. Az alapsémára leegyszerűsítve az ebben a versciklusban jelenlevő, összetett, bonyolult, polifon érzést: felsejlett benne egy jellegzetesen bipoláris művészi világkép. Feleselt egymással egy nyugtalanító, zavaró közérzet s a fölébe borított zsongító zene, egy elvont rosszérzés s az akart, szuggerált esztéta feledés. Hangot kapott benne az általa monarchikus életérzésnek vélt „majdnem tragikusság” — kvázi-tragikusság. S ez volt a jellegzetes érzésstruktúra Kosztolányi költészetében a későbbi években is. Csupán a század kiteljesedő értékválságát egyre szo-

²⁰ *Színházi* I. 372.

²¹ *Színházi* I. 375.

²² Krauss, Wolfgang: *Der ästhetische Nihilismus*. Merkur, Juli, 1982. 409; Werfel, Franz: *Barbara oder die Frömmigkeit*. Berlin—Wien, 1929. 552.

rítóbban érezve, mind sötétebbre fordult a tragikusságérzet: egyértelműen nihilérzetté vált. Változott a forma, de az alapminőség mindvégig a magától Kosztolányitól monarchikusként jellemzett lelki képlet maradt.

Végbemehetett ez a kiteljesedés, magasabb síkon történő megvalósulás, újra-variálás. Hiszen a beköszöntő általános válság előképe volt a századeleji monarchikus krízis. Joggal nevezte „a világvége laboratóriumának” Karl Kraus az akkori Monarchiát. Ha 1914 előtt a Habsburg-császárság hatott még úgy Kosztolányira, mint a Római Birodalom kései mása: „hanyatló, de még mindig aranyban ragyogó” világ:²³ a világháború élménye nyomán már Európa egésze látszott ilyennek. Felnőtt benne, mint a kor egészében is, a katasztrofáérzet. Ahogy Petronius *Cena Trimalchionisa* kapcsán egyik 1919-es cikkében írta: „Egy óriási műveltség romlását látom itt a római világban. Arra gondolok, hogy a mai európai kultúra is éppígy bomladozik”.²⁴ A műveltség fényei mögött érezte az alkonyt, a *Menschen-dämmerung*ot, az *Untergang des Abendlandes*. A századeleji európai krízistudat egyik legművészebb kifejezői közé tartozott. Azzal a meggyőződéssel élt, hogy mint hajdan a római birodalom „ma egy nem kisebb kor pusztul el minden erkölcsével és hagyományával”. Általános emberi érvényt kapott művészetében a korábbi jellegzetesen monarchikus válságérzet, a monarchikus „majdnem tragikusság”. A *szegény kisgyermek panasza*inak formáló elvét tovább örökítve, még jobban kiélezve: egy felülről paradoxon – egyfelől sodró kétségbeesés, nihil döbbenet, tragikumélmény, másfelől pedig játékos, ironikus distancia-örzés, felülemelkedés – jelentette a kései Kosztolányi költészetében is az érzelmi-hangulati alapszerkezetet. Létrejött egyfajta sajátos költői világkép, mely valahol a századeleji monarchikus szellemben gyökeredzett s melyet (a „majdnem tragikusság” monarchikus szellem jellem-

²³ *Színházi* I. 669.

²⁴ *Ércnél* 12.

zésére használt fogalmát mintegy kibontva, átfogalmazva) egyik kedves, többször visszatérő paradoxonával: *mosolygó nihilizmus*nak nevezett később a költő.²⁵ Valóban mosolygó nihilizmus volt ez: játékos, ironizált, átesztétizált lebegés az érzett tragédia, a reménytelen felett.

Hotel Abgrund-érzés vagy esztéta sztoicizmus

Lukács György — a húszas évek európai krízisirodalmával foglalkozva — *Hotel Abgrund-érzésnek* — Szakadék Nagy-szálló érzésnek — nevezte ezt a sajátos átesztétizált tragikumérzést.²⁶ Jelképes az, hogy épp egy par excellence monarchikus író kapcsán, Musil *Der Mann ohne Eigenschaften* című regényéről írva fejtette ki ezt a tételét. Hiszen — mint Kosztolányi Dezső példája is mutatja — valóban a Monarchiában épült fel először ez a szakadék szélén létező, minden luxussal ellátott, kényelmes-óvó, lukácsi hotel. Azok az értelmiségiek költöztek be ide — idézve Lukács gondolatát —, akik nem bírták letagadni már a felnövő elidegenedést, értékválságot, az addig uralkodó, nagy identifikációs világnézeti rendszerek csődjét s az innen eredő morális magányt, de akik ugyanakkor nem bírták vállalni a szükséges *salto vitalis* sem: a szakadékon való átugrást, a forradalom gondolatához való eljutást, s rossz közérzettel, a pusztulást tudva bár, de megmaradtak, az adott polgári világ keretein belül, s megteremtették maguknak az arisztokratikus, esztéta elkülönülés védett világát: a Lukács György-i *Hotel Abgrundot*.

Lukács negatívan — dekadenciaként — értékelte ezt a magatartástípust. Nem vette számba, hogy az általa bírált *Hotel Abgrund*-lét nemcsak bennmaradás volt az adott világban, de kivonulás egyben; elkülönülés és tiltakozás. Mentette magát rajta keresztül a körötte levő elidegenítő erők-

²⁵ Ércnél 199.

²⁶ Lukács György: *Esztétikai írások*. Bp. 1982. 81–92.

től a veszélyeztetett személyi méltóság. Ha a terápia nem is, de a diagnózis helyállt.

Nem tekinthető véletlennek az, hogy az európai peremvidékekről az Osztrák – Magyar Monarchiából, a cári Oroszországból, Spanyolországból érkeztek a század elején az elidegenedés-érzés s az ellene való tiltakozás első jelentős művészi megszólaltatói. Kettős formában, így felfokozottabban érződött a személyiség veszélyeztetettsége a perifériákon. A kísértő feudális maradványokban adott volt itt még egyrészt az autoratív-bürokratikus elidegenedés: a személyiség megalázása, az emberi méltóság megsértése a hatalom – a tekintély által: a kiszolgáltatottság.

Az előretörő kapitalizmus pedig már hozta magával az érzés más típusát: a személyiség modern nagyvárosi fenyegetettségét, a tárgyi-dologi elembertelenedést: az elgépiesedést. *Kettős elidegenedettség* szorítójában vergődött így itt az én. Erőteljesebben kérdezett a kor, felfokozottabb volt a kapott kihívás: következetesebben sürgetődött hát ki a szükséges válasz is. Ki kellett küzdeni valamiféle modus vivendit. Nem pusztán a Lukácstól bíralt dekadencia, esztéta felelőtlenség, *Hotel Abgrund*-érzés volt innen tekintve a Kosztolányira is jellemző esztéta-attitűd, de egyfajta személyiség-önvédelem is: sajátos újkori sztoicizmus – *esztéta sztoicizmus*. Etikum volt itt egyben az esztétikum.

Hozzá tartozott ehhez a világképhez – éppen ezért volt ez: *mosolygó nihilizmus* – a kétségbeesés, a nihil tudata. de a mosoly is: az *ataraxia*, a felülemelkedés. Meg tudta őrizni itt az individuum a perspektívtalanságban is a szellem fölénységét. Ha másképp nem, de legalább a formák varázsan, az alkotó szellem szabad játékán át kiutat talált a nihilbe vetve is az autonóm ember, a maga méltóságát óvó személyiség. Kiutat a kiúttalanságból. S monarchikus író volt Kosztolányi Dezső ebben a vonatkozásban is. Talán nem túlzás ott érezni a tőle képviselt „mosolygó nihilizmusban”, ebben a sajátos modern esztéta sztoicizmusban, mint monarchikus színt. a Monarchia legértékesebb szellemi tra-

dícióját: a felvilágosodás örökségét, a jozefinista tradíciót — a tolerancia, a belátás adta méltóságot, fölényt. Az ész tiszteletét: annak ha mást nem, de új művészi-nyelvi formákat teremtő erejét.

A *Marcus Aurelius* című költemény képeit idézve világolt itt „az értelem égő lámpája” a kézben, a halál árnyékában, a sír felé menve is: fénylett a tudat, ha el is tűnt a remény. Átalakítottan, a nihil világképébe beleágyazva a felvilágosodás nagy értékei vívődtek tovább. Mint tragikus komor illúziótlanság, szkeptikus látás jelent meg az egykori ráció-tisztelet, a prometheuszi gőg: Prometheusz már-már Sziszfuszba ment át. Iróniává, játékká váltan élt tovább az autonómia igénye, a belső emberi szuverenitás; részvétté alakult a személyiségtisztelet, a tolerancia, az érzék az individualitás, a változatok iránt. S mint vendéglét-tudat, mint esztétikai létérzékelés őrződött tovább az evilágiság, az élet-igenlés: a felvilágosodás léletszeretete.

Miképp a monarchikus szellem egyik legértékesebb huszadik századi megnyilvánulásában — a Claudio Magris-tól *terápiái nihilizmusnak* nevezett vonulatban²⁷ — mint Freud pszichológiájában, a musil-i iróniában, a wittgenstein-i filozófiában, Loos épületeiben, Schönberg zenéjében — a felvilágosodás fényei ütöttek át Kosztolányi életművében is a nihil komor burkán. A tragédiában, a halállal, a semmivel szemben is tartotta magát a *cogito ergo sum* hőse, a descartes-i ember. De ennek a problémának — Kosztolányi és a felvilágosodás az életmű megítélése szempontjából oly igen lényeges, s eddig csak Kiss Endrétől érintett²⁸ — kapcsolatainak tárgyalása külön tanulmány feladata már.

²⁷ Magris, Claudio: *Der habsburgische Mythos in der österreichischen Literatur*. Salzburg, 1966. 18.

²⁸ Kiss Endre: *A „k.u.k. világrend” halála — Bécsben*. Bp. 1978. 59–70.

A KOMMUNISTÁK JÓZSEF ATTILA-KÉPE A FELSZABADULÁS UTÁN

1945—1948

„1945 május elsején — nem egészen egy hónappal azután, hogy az utolsó német csapat is kitakarodott Magyarország földjéről —, Budapest utcáin az ünneplő tömeg feje fölött, a zászló között megjelent egy ifjú, bajuszos férfi arcképe. Talán először történt meg, hogy — mint régebben a szenteket vagy az Istenfiát, s egy újabb szokás szerint a politikusokat —, egy költőt emeljenek így válna »in effigie«. A kép ugyanis egy költő képe volt. József Attiláé.”¹

Tükröződött-e ez a rendkívüli népszerűség az 1945 és 1948 között hatalmon levő koalíciós pártok művészetpolitikájában, mindenekelőtt a Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt művészetekkel kapcsolatos elképzeléseiben? Közismert, hogy József Attilát szoros szálak fűzték a munkásmozgalom e két pártjához. Ebben a tanulmányban az MKP József Attila-képét vizsgáljuk Horváth Márton és Lukács György korabeli beszédei, írásai alapján.²

Előzmények

József Attila megismertetéséért a legtöbbet Németh Andor, Fejtő Ferenc, Bálint György, valamint a kolozsvári szer-

¹ Hubay Miklós: *József Attila*. Látóhatár, 1964. 202.

² Az e témakört vizsgáló művek közül l.: Pándi Pál: *Révai József Petőfi-képéhez*. Párttörténeti Közlemények, 1972/2. 34—83.; Erki Edit: *Révai József József Attila-képe*. In: Révai József: *József Attila*. Bp. 1974. 5—14.; Gyertyán Ervin: *Marx, Freud, József Attila*. It, 1977/1; Gyertyán Ervin: *Mindnyájunk József Attilája*. Népszabadság, 1985/84. 7.

kesztésű Korunk tették.³ Az illegális kommunista pártban az emigrációban élők véleménye volt a mérvadó, amely az itthoniak József Attilával kapcsolatos állásfoglalását is nagymértékben befolyásolta. József Attila a nemzetközi és a magyar kommunista mozgalom válságos időszakában távolodott el szervezetileg a Kommunisták Magyarországi Pártjától, az új stratégia kibontakozását pedig már nem élte meg. Igazi felfedezését a halálát (1937) követő évtized hozta. Az új értékek iránt fogékonyak közül sokan ekkor döbbsen rá költészetének jelentőségére. Sokak számára talán József Attila versei elviselhetőbbé tették a kort: erőt adtak, s ébren tartották a hitet az értelmes emberi életben. Verseit a kommunisták közül is egyre többen olvasták. Ebben szerepet játszhatott az is, hogy a háború évei alatt, s főként a Komintern feloszlása (1943) után lazult az itthoniak és az emigrációban élő vezetők közötti kapcsolat, kevesebb állásfoglalás született kint, és még kevesebb jutott el az egy mástól elzártan (sokszor börtönbe zártan) élő kommunistákhoz. 1943-tól egyre többen reménykedtek abban, hogy a háború befejeződése után gyökeres baloldali, demokratikus fordulat kezdődik Magyarországon. A változásra való készülődés a két világháború közötti időszak értékes ideológiai, művészeti hagyományainak számbavételét is jelentette.

Sokak számára úgy tűnt, hogy József Attila életműve az, amelyből leginkább példa és erő meríthető a háború utáni átalakuláshoz. A Szovjetunióban élő kommunisták cikkeikben főként Ady Endrére és (még csak másodsorban) Petőfi Sándorra hivatkoztak. Lukács György és Révai József költészetértékelését döntően befolyásolta század eleji Ady-élményük. Mivel mindketten emigrációban éltek, a húszas – harmincas évek irodalmáról, irodalmi életéről nem lehetett teljes képük. Az Ady – és Petőfi – tradíció melletti kiál-

³ Agárdi Péter: *A szocializmus mint költészet*. In: „Vár egy új világ.” *Tanulmányok a szocialista irodalom történetéből*. Szerk.: Illés László és József Farkas. Bp. 1975.

lásuknak ideológiai, politikai okai is voltak. A nemzeti függetlenség kivívását és a feudális maradványok felszámolását, a demokratikus átalakítást sürgető javaslatokat, terveiket ugyanis inkább kapcsolhatták kettőjük költészetéhez, mint József Attiláéhoz, akinek versei főként azok előtt a kommunisták előtt lettek egyre népszerűbbek, akik a háború utáni fordulattól a munkásosztály közvetlen hatalomra kerülését is várták, akik forradalmi helyzet kialakulásában reménykedtek.

Pártköltő és proletárköltő

1944 – 1945 fordulóján, 1945 első hónapjaiban sokak előtt uem volt világos, milyen is lesz a kommunista párt művészet-politikája. Kezdetben úgy látszott, a párt támogatja a munkás kulturális hagyományok felelevenítését, azokat a korszerű, az avantgarde örökségét is méltányoló művészeti kezdeményeket, amelyek elsősorban a munkásosztállyal voltak kapcsolatosak. (Például a kommunista színházi szakemberek próbálkozásait munkásszínházak létrehozására, a munkás-írók lapalapítási kísérletét, a Munkás Kultúrszövetség megalakítását.) A Magyar Kommunista Párt (MKP) központi lapja, a Szabad Nép Derkovits Gyula, József Attila és a Szocialista Képzőművészek Csoportja művészetét emelte ki a két világháború közötti időszakból. Olykor, főként egyes kerületi szervezetekben olyan művek is megjelenhettek és elhangozhattak, amelyek a háború után kialakult helyzet meg nem értéséről tanúskodtak. Ezek a tőkés – munkás ellentétet korszerűtlenül megjelenítő, alacsony esztétikai színvonalú alkotások voltak.⁴ 1945 nyaratól az MKP egyre éle-

⁴ Az MKP VII. kerületi szervezete például *Májusi Kórus 1945.* címmel „harcos versek gyűjteményét” adta ki, amelyben ultrabalos politikai szemléletről tanúskodó költemények is helyet kaptak. Lukács Imre *Magyarország felszabadulására*, című költeményének második versszaka így szól: „Magyarnak lenni ma és proletárnak / — harco

sebben bírálta a munkás kulturális kezdeményezéseket. Egyre nyilvánvalóbbá vált ugyanis, hogy a pártnak a demokratikus erők jelentős részének összefogására irányuló törekvését nem segíti egy elkülönülő osztályművészet látszatát keltő kulturális háttér. Az MKP művészetpolitikai kérdésekkel is foglalkozó vezetői ekkor úgy vélték, hogy a parasztság és az értelmiség jelentős része csak a népi írók centrumának és baloldalának támogatásával nyerhető meg. A népi írók többsége azonban idegenkedett a magyarországi szocialista művészettől, abból a feltételezésből kiindulva, hogy a munkássággal szorosabb kapcsolatban álló művészek közömbösek a magyar nép általuk legjelentősebbnek tartott sorskérdései iránt. A kommunistákhoz egyre közelebb kerülő Darvas József és Erdei Ferenc másként vélekedtek ugyan, de azok az írásaik, amelyek a munkásság és a parasztság közelítését szolgálták, nem mentek túl a politikai általánosságokon, így meggyőző erejük sem volt nagy. Szembetűnő, hogy a Nemzeti Parasztpárt írótagjai 1945 után mennyire nem foglalkoztak József Attila költészetével.

József Attila költészete több síkon érintkezett a munkásmozgalommal. A költőt származása, gyermekkora későbbi munkásmozgalmi tevékenysége, világnézete kapcsolta a munkáosztályhoz. A munkásmozgalomban töltött évek tapasztalatai jelentős szerepet játszottak művészetének nemzetivé, egyetemessé válásában, hasonlóan Derkovits Gyula, Kassák Lajos és Dési Huber István művészetéhez. 1945 első hónap-

---

jelent, robotot a közért, / nézni: az urak henyélnek, zabálnak / s neked nem jut más csak kenyér”. Ugyanő írja a *Szabad május* című versének záró versszakában: „S ha akad, aki elfelejti azt, / hogy a jövő a munkás és paraszt / kezébe van letéve, azt, ki még / gáncsot vet, széttapossuk . . .”. Rajcsányi Károly *Én is* című verse ezekkel a sorokkal végződik: „Apám, már sok volt a puhából / add ide csak kemény kezéd, / mert a kezéd az én kezem lesz / én is kemény kezű leszek.” Sala József *Óda* (Elesett harcosainknak) című versében írta: „Munkás vagyok. Munkás vagyok / Építő és szabad. / A múlt mint csúf lidércnyomás, tőlem már elszakadt, / Felemelem széles kezem, a Napnak mutatom, / Dolgozunk, gondolkozunk s miénk a hatalom”.

jaiban elsősorban az ő műveikhez társították a szocialista művészet fogalmát. E fogalom pontosítását nehezítették a két munkáspárt közötti, a felszín alatt ható politikai és ideológiai ellentétek, valamint az a tény, hogy Kassák Lajos, a szocialista művészet legnagyobb élő képviselője, ekkor a szociáldemokratákhoz állott közel. Az MKP-ban a szocialista művészet – ellentmondásoktól nem mentes – értékelési kísérlete Horváth Márton ekkori művészetpolitikai tevékenységéhez kapcsolható.

Horváth az MKP Politikai Bizottságának tagja, a Szabad Nép felelős szerkesztője volt. Már 1945 februárjától részt vett a budapesti központi pártapparátus megszervezésében, ekkor főként kulturális, művészeti ügyeket intézett. Ideológiai, kulturális ügyekben gyakorlatilag Révait helyettesítette. Révai József más jellegű elfoglaltsága miatt gyakran a teljes irányítás is rá hárult.

Horváth Márton számára Lukács György és Révai József feltétel nélküli tekintélyek voltak. Már az illegalitásban olvasta, ismerte írásaikat, s mihelyt alkalma nyílt rá, megpróbálta alkalmazni a bennük foglaltakat. A felszabadult főváros szellemi vérkeringésének újraindításához azonban ezek az elméleti írások közvetlenül kevés segítséget nyújthattak. Horváth Márton 1944–1945 telén főként azokra a tapasztalataira támaszkodhatott, amelyeket a hazai illegális mozgalomban szerzett, amelyeket átélt és hitté sajátított. Úgy vélte, hogy a népfrontpolitika széles körű elismerésével végleg letűnt a kommunista mozgalom szektás korszaka, s a fasizmus legyőzése után megteremtődtek a feltételei egy demokratikus, széles tömegekre támaszkodó szocialista forradalmi folyamat kibontakozásának. A hangsúly nála is, mint a Horthy-korszakot Magyarországon átélt kommunisták többségénél, a forradalomra esett. Az emigrációból hazatért kommunistáknak más elképzeléseik voltak a felszabadulást követő magyarországi fejlődésről. Tagadták, hogy a forradalom kezdődött volna 1945-tel, a kapitalizmuson kívülről és felülről végrehajtott változásokat a

polgári demokrácián belüli a további fejlődést megalapozó, plebejus, demokratikus jellegű változásokként értékelték, s óvakodtak a szocialista jelző használatától. Horváth Márton előtt az 1917-es oroszországi forradalom és a Tanácsköztársaság idealizált példája lebegett. A népfront-gondolatot ezzel az ideálképpel kísérelte meg összeegyeztetni.

Horváth Márton kultúrpolitikai tevékenységének csak a negatívumai öröklődtek az utókorra. Ebben nem kis része volt annak, hogy az 1945–1948 közötti időszakból kötetben főként csak túlzó egyoldalúságait kiemelő cikkei jelentek meg, azok, amelyek már csirában magukban hordták a későbbi „*Lobogónk, Petőfi*” koncepció elemeit. Azok az írásai, amelyekben Horváth elmarasztalta a két világháború közötti évtizedek haladó szellemi örökségét vállaló polgári művészetét és a munkásmozgalommal szoros kapcsolatban álló avantgarde képzőművészetet, azok a cikkei, amelyekben a forradalom nevében tabula rasat követelt a szerinte a korral adekvát „új népiességnek”, annak az új művészeti iránynak, amelynek létjogosultságát művekkel évekig nem igazolt vissza senki. (Lásd *Babits halotti maszkja* és *Munkásság és művészet* című írásait.⁵)

Horváth Márton mindezek ellenére megértőbb volt a két világháború közötti szocialista művészet iránt, mint Lukács. Lukácsnál világosabban látta a Horthy-korszakban üldözött művészek tragédiáját, akiket a „reakció mesterségük börtönébe zárt”.⁶ Horváth újat akart, olyan gyökeres újat, mint amit szerinte 1945 jelentett a Horthy-korszakhoz képest. Horváth a forradalom érdekében volt hagyományellenes. A művészetet legszívesebben ideiglenesen kiiktatta volna a politikai csatározásokból.⁷

Horváth Márton a folytatódó múlt és a vágyott, de megvalósulni nem akaró elképzelések diszkrepanciája türelmetlenné tette. Indulatának heve így éppúgy érte a változni

⁵ Horváth Márton: *Lobogónk, Petőfi*. Bp. 1950. 19–23. és 77–82.

⁶ Horváth Márton: *Versek és képek*. Szabad Nép, 1945. május 1.

⁷ L. *Babits halotti maszkja* című fentebb idézett írását.

nem akarókat, mint az újat felmutatni nem tudókat. Az új szorongató hiánya azonban fokozatosan arra kényszerítette, hogy a múlt hagyományaiból keressen a jelenre példát. Horváth Márton elsőként hívta fel a figyelmet a mártírhálált halt két szocialista művész: Goldmann György és Kondor György munkásságára,⁸ s 1945 nyarán megjelent Derkovits-értékelése időtálló elemeket tartalmazott. Horváth ugyanis ekkor Munkácsyval szemben Derkovits ideológiai, művészeti aktualitását hangsúlyozta. Derkovits

„asztalatosinas volt — írja — akár Munkácsy. De Derkovits soha nem tévedt hercegi, vagy polgári szalonokba, mint Munkácsy és művészetét sem szelidítette semmiféle müncheni akadémia. Munkácsy képei-nek éjbarna háttéréből csak kísértetni jártak vissza a paraszti figurák, akiknek rokonai már a népszínművek színpadán ágáltak.”⁹

Révai József és Lukács György másként értékelték a magyarországi szocialista művészetet, mint Horváth Márton. Mindenekelőtt az emigrációban írott, 1945 után Magyarországon is megjelent „népfrontos” irodalmi tanulmányaik, cikkeik tanúsítják ezt. Az érdeklődők elsősorban ezekből következtethettek az MKP művészetpolitikai elképzeléseire. Ezek az írások túlnyomó részben a polgári irodalommal és a népi írók mozgalmával foglalkoztak. A munkásság, a munkásosztály — a néhányszori említés ellenére — lényegében Révai 1945 tavaszán olvasható írásaiból, Lukács tanulmányaiból is hiányzott. Mintha a munkások közül nem kerültek volna ki a magyar nép „sorsproblémáit” magas művészi szinten megéneklő alkotók. Mintha József Attila nem is élt és hatott volna. Magyarazatként kevés a népfrontpolitika napi aktualitására hivatkozni. József Attila — Révai és Lukács akkori nézetei ismeretében — szükségszerűen maradt ki az általuk értékelt költők közül. Nemcsak azért hallgattak József Attiláról, mert mint költőt ekkor még kevésbé

⁸ *Két művész*. Szabad Nép, 1945. július 1.

⁹ „1514” *Derkovits Gyula fametszetei*. Szabad Nép, 1945. augusztus 12.

ismerték, hanem mert számukra a munkásosztály jelentőségét felismerő Ady – s nem a munkásosztály megosztottságát mélyen átélő József Attila – volt a következetesen demokratikus költői magatartásra a példa.

Adyban mind Lukács, mind Révai elsősorban a demokratikus forradalom előhírnökét látták. Magyarország felszabadítása azonban nem forradalom útján következett be. Újra szükségessé vált ekkor, hogy az elméletet a gyakorlathoz igazítsák. 1945 valósága, valamint a korábbi elképzelések közötti eltérés azonban nem volt olyan jelentős mértékű, hogy ez az alapkoncepció módosítását is megkövetelte volna. Ady költészete továbbra is azt példázta az MKP számára, hogy a magyarság a múlt átkos maradványaitól csak egyetlen úton szabadulhat meg; a nemzet demokratikus erőinek összefogása révén.

Az MKP irodalompolitikai vonala Lukács György hazatérével markánsabbá vált. Lukács itthon először 1945 szeptemberében, a kommunista művészek nagygyűlésén lépett a nyilvánosság elé. A nagygyűlés része volt a párt választási előkészületeinek. A Zeneakadémián tartott nagyszabású demonstráción a „szenzáció” Lukács György beszéde volt. Lukács cáfolta azt a – nem egyszer egyes kommunisták által is hirdetett – nézetet, mely szerint az író kizárólag a nyíltan vallott politikai állásfoglalása alapján ítéltethető meg. Szerinte végső soron a mű tüzetes analízise döntheti el, hogy „a művész teljesítménye a fejlődés irányába hat-e, vagy sem”.¹⁰ Az írói szabadságnak ez a megfogalmazása kitérítette az író mozgásterét, de egyben bizonytalanná is tette határait, mivel a „fejlődés” és a „reakció” fogalmak tartalma a politikai helyzet alakulásától függően változott. Az MKP felé bizalommal fordulók a maguk számára azt olvasták ki Lukács beszédéből – s a második világháború éveiben született írásaiból is –, hogy a kommunista párt poli-

¹⁰ Szabad Nép, 1945. szeptember 11.

tikai terveinek nem mond ellent a művészi szabadság hagyományos, humanista értelmezése.

Az MKP vezetői a felszabadulást követő hónapokban a gyökeresen megváltozott politikai helyzetben még nem látták világosan a művészetek helyét, a munkásmozgalomhoz szorosabban kapcsolódó művészetek funkcióit. Lukács szeptemberi felszólalásával egyértelműbbé vált, hogy ő a párt stratégiai vonalához a Horváth Márton-i felfogásnál jobban igazodó nézeteket képvisel. Ugyanakkor 1945 végén a Horváth Márton által értékelt szocialista művészeti hagyományok is beleilleszthetőnek tűntek az MKP formálódó „demokratikus kultúra”-koncepciójába. Ezt támasztja alá az MKP 1945 decemberi József Attila emlékülése, ahol Lukács György és Horváth Márton mondtak beszédet.

A József Attila-kérdés felvetését Horváth Márton utólag azért látta 1945-ben szükségesnek, mert

„a párt emigrációból hazatért vezetői nem nagyon ismerték József Attila költészetét, még »fülekben maradt« az a kevésbé épületes vita, ami a költőről odakint folyt. . . . Amilyen egységes volt a Petőfi-képünk, annyira különbözött a József Attila értékelésünk.”¹¹

Erre a késői igazságszolgáltatásra nem csupán azért került sor, hogy az új stratégiai vonalat valló párt a művészetpolitikában is elhatárolja magát a KMP szektás hibáitól, hanem azért is, mert a tömegek állásfoglalást sürgettek. József Attila a kommunisták között (is) a legnépszerűbb költő volt a felszabadulást követő hónapokban. Ez a nagy népszerűség meglepte a Szovjetunióból hazatért kommunistákat. Az illegális éveit itthon átélő Horváth Márton szerette és jól ismerte József Attila költészetét. Lukácsnak és Révainak meg kellett ismerkednie a költővel. Az első lépést Lukács tette meg 1945 decemberében. *Pártköltészet* címmel elhangzott előadása azonban alapján nem József Attiláról szólt,

¹¹ „*Lobogónk, Petőfi*”. *Beszélgetés Horváth Mártonnal*. A beszélgetésben részt vett: E. Fehér Pál, Pándi Pál, Szigethy Gábor. Kritika, 1972 december 13–15.

hanem Lukácsnak a művészetek társadalmi funkciójára vonatkozó nézeteit vázolta. Előadásából a kommunista párt hegemoniájára épülő demokratikus művészetpolitika körvonalai rekonstruálhatók. Ennek több eleme a nem kommunisták figyelmére és méltánylására is számot tarthatott. Az a megállapítása például, hogy az igazi művész mindig a valóságot adja vissza, függetlenül pártállásától és társadalmi hovatartozásától. „A társadalom életének igaz és hű tükrözése — írta Lukács Balzac és Tolsztoj kapcsán — ... az emberek befolyásolásának főeszköze.” (sic!)¹² (14.)

Lukács az alkotók tudatosságának mértéke szerint tett különbséget a valóságtükröző és valóságot alakító művek között. „Minden író — azzal, hogy ír — politizál, pártot vállal” (13.), az azonban már bonyolult társadalmi és egyéni összetevők következménye, hogy ezt milyen tudatossággal teszi, tehát mennyire meghatározó nála „a beavatkozás a változtatás, a javítás (tehát a pártot foglalás) akarata”. (17.) — írta. A költőnek megvan az a képessége — tette hozzá — „olyan távoli perspektívákat meglátni és költői víziókban megérzékíteni, amelyeket a jövő igazol, de amelyek a közönséges emberek részére hozzáférhetetlenek”. (29.) Lukács a továbbhaladás útját megsejtő, a változások mellett kiálló költőket pártköltőknek nevezte. Pártköltő már a pártok megjelenése előtt is volt, állította. A „párt” megjelenésével szerinte új szituáció állott elő. Mivel a párt és a pártköltő céljai azonosak, a pártköltő számára a párt támasz lehet, próféciáit valóra váltó erő. A „párt hivatása — írta — kitűzni és betartani az utat, amit a világtörténelem menete és logikája mért ki”. (28.) „Az igazi *pártköltő* mindig a párt nagy, nemzeti, humanisztikus, világtörténeti hivatásának énekese.” (25.) Miért van, vetette fel a kérdést, hogy a párt gyakran

¹² József Attila. A Magyar Kommunista Párt Országos Székházában 1945. december 2-án elhangzott két előadás. I. Lukács György: *Pártköltészet*. II. Horváth Márton: *József Attila költészete*. Bp. 1946. (A továbbiakban e kiadásból idézünk.) A belső borítón Dési Huber István rajza látható József Attiláról.

szembekerül a pártköltővel, ami pedig „elméletileg a legkevésbé szükségszerű”. (24.) Lukács szerint „ennek mélyen fekvő, a társadalom és a költészet lényegébe vágó okai vannak”. (24.) Előadásában csak egyet említett közülük: „a pártokban szinte mindig létező, nem egyszer uralomra jutó szektaszellemet”. (25.) Ezt a konfliktust a következőképpen vélte megoldhatónak. A párt ismerje el, hogy a „költő sohasem vezér vagy sorkatona, hanem mindig partizán” (29.), a költő viszont azonosuljon „a párt történeti hivatásával, a párt által kijelölt nagy stratégiai útvonallal”. (30.)

Mit jelent pártköltőnek lenni a felszabadulás után? Mi a köztes terület az „útszéli modern polgári individualizmust” (24.) árasztó líra és a jelszavakat művészietlenül megverselő plakátköltészet között? Meddig terjed a pártköltő művészi szabadsága olyan időszakban, amikor a párt áll a társadalmi átalakulás élén? Ezekre a kérdésekre Lukács válasza már jóval bizonytalanabb volt. Lukács kísérlete ugyanis a politika és a művészet összeegyeztetésére ideális társadalmi állapotokat feltételezett. Szektás bürokratóktól mentes párt-irányítást, mely elismeri, hogy az egyén, a költő, még ha pártköltő is, lehet, sőt kell, hogy dalnoka legyen saját élete problémáinak. A filozófus optimizmusa — és nem a hatalomért folyó harcban résztvevő politikus realitásérzéke — mondatta Lukáccsal: „Ha helyesen van feltéve párt és pártköltő viszonyának kérdése, úgy az, ha nem egyszer konfliktusokon keresztül is, teljes mértékben megoldható.” (31.) Lukács szerint József Attila sorsa azt példázza, hogy a pártköltő és a párt viszonya a pártirányítás szektás hibái miatt szükségszerűen megromlik. A párt új stratégiai vonala azonban eleve csökkenti a szektás jelenségek feltűnésének lehetőségét. A pártköltő és a párt közötti harmonikus kapcsolat tehát az adott korban a pártköltő tudatosságától, fegyelmezettségétől függ.

Lukács, Révaihoz hasonlóan, a felszabadulás utáni politikát, ideológiát a művészetekből vett érvekkel alátámasztó példáit nem József Attila költészetéből merítette. Pártköl-

tészetkoncepciója azonban lehetővé tette a kommunista párt és a költő közötti, harmincas évek eleji konfliktus feloldását, s emellett tartalmazta azt is, hogy nagy művészi teljesítmény a jelennek szóló közvetlen politikai, ideológiai üzenet nélkül is az MKP demokratikus művészetpolitikájának szerves részét képezheti.

„... A mi mozgalmunk eddig elért csúcsa annak a nagy vonulatnak — mondotta Lukács —, amelyben minden régi, a felszabadulást kereső mozgalom belejut, erről a csúcsról világosan látható, hogy mit akartak, hogy mit értek el Petőfi és Ady. — És József Attila, *mint igazi költő* (az én kiemelésem — S. É.) ennek a fejlődési vonalnak eddig utolsó jelentékeny örököse.” (32.)

Lukács számára József Attila verseinek nem volt közvetlenül a jelennek szóló üzenete. Ő elsősorban a két világháború közötti korszak mély költői ábrázolásáért tisztelte a költőt. „A Horthy-rendszer alatt szenvedő magyar munkás-ság, parasztság és haladó értelmiség legigazibb és legmélyebb érzései, legemelkedettebb vágyai kaptak hangot az ő verseiben” — mondta róla előadása végén. (32.)

Horváth Márton — Lukács Györgytől eltérően — kitért a nagy költőtriász utolsó tagjának az 1945 utáni átalakulásban betöltött szerepére. „Petőfi és Ady nemzeti és nemzetközi jelentősége — mondotta — méltóan folytatódik József Attilában, *a magyar proletárköltészetben*” (51. az én kiemelésem — S. É.) József Attila „a munkásosztály és a nemzet nagy művésze, a mai Magyarország harcosa és ideálja”. (66.) Mint már eltérő fogalomhasználatukból is kitűnik, Lukács alapvetően a helyes stratégiai vonalat vivő kommunista pártra építette elméletét, míg Horváth a forradalmi munkásosztályra. Horváth Márton a művészetekben a munkásosztály fölényét szerette volna látni. Ezért a magasabb rendű művészeti érték létrehozásának képességét — József Attila lírájából kiindulva — a munkásosztálynak tulajdonította. Állítását alátámasztandó éles választóvonalat húzott az egészében hanyatlónak, ideológiailag károsnak

ítelt polgári költészet és az annak elemeiből is építkező, de minőségileg újat hozó József Attila-i proletárköltészet között.

„A proletárköltészet — mondotta Horváth — nem egyszerűen abban különbözik a polgári verseléستől, hogy a munkások érdekeit és szempontjait fejezi ki. A vers fejlődésének új állomása ez, a vers és az olvasó viszonyának új foka.” (61.)

A proletárköltő József Attila

„felfedezi a dolgok végső összefüggését, az ember helyét olyan élesen, ahogy ma már csak a munkásosztály gyermeke, a jelen harcainak és jövő győzelmének embere láthatja.” (61—62.) József Attila „többet mondott Európa legelnyomottabb munkásosztályának érzéseiről és gondolatairól, mint amennyit a politika, a tudomány vagy a tett tudott közölni” (34.)

Mind Lukács, mind Horváth Márton érintette a költő és a kommunista párt viszonyát. Lukács a párt és József Attila közötti konfliktust az előbbi szektás politikai vonalával magyarázta, konkrétumokra nem tért ki. Horváth a munkásosztály, a proletárköltő igazságát szegezte szembe az azt méltóan képviselni nem tudó illegális pártvezetéssel. József Attila

„a történelemből, az osztályok ismeretéből, nem álmokból kovácsolta ki — mondta előadásában Horváth Márton — az eljövendő győzelem biztonságát. Igazi forradalmi tett volt ez. A reális látásnak az a forradalmi bátorsága nem csupán a nagytőkékkel és nagybirtokosokkal, a hivatalos Horthy-világgal állította szembe a költőt. Nem egyszer megnemértésbe, ellenérzésbe ütközött saját osztályán belül is.”

Horváth szerint „a baloldali szektáriánusok” azért kifogásolták egyes verseit, „mert nem voltak jók agitációs plakátnak, lelkesítő lobogónak”. (45.)

„A munkás-sors megítélésében — vonta le a következtetést Horváth — mást mondott a művészet és mást a politika, pontosabban: a művészet megértette a politikát, de egyes politikusok nem értették meg a

művészetet. A párt egy időre elfordult a költőtől . . . A kizárás hatása alatt írta ezt a verset: Bánat (Hát kijöttem ide, az erdőbe . . .)” (46–47.)¹³

Horváth Márton számára evidencia volt a munkásosztály és a legmagasabbrendű művészet közötti kapcsolat. „A munkásosztály, tehát a párt érdekét — mondotta — annál erősebben szolgálja a művészet, minél magasabbrendű az alkotás.” (64.) S mivel a népi demokratikus átalakulást úgy értelmezte, mint a munkásosztály történelmileg indokolt hatalomra kerülésének folyamatát, a múlt költői tradícióinak ápolásánál (Petőfi, Ady) fontosabbnak tartotta a koncepcióját alátámasztó művészeti hagyományok (József Attila, Derkovits) felelevenítését. „A munkásosztály vezetőszerepét a művészet terén Derkovits és József Attila vívta ki nálunk” (64.) — mondotta. Horváth úgy vélte, hogy a magasrendű proletárművészet egyúttal a legmagasabb szintű nemzeti művészet is. „A legjobb magyar művészi tradíciók” hordozói „az elmúlt emberöltő alatt tagadhatatlanul a munkásosztály nagy művészei, József Attila és Derkovits voltak”. (66.) „Derkovits és József Attila éppen azért forrtak össze a magyar munkásosztállyal — jelentette ki —, mert egyúttal a nemzet legnagyobb művészei voltak.” (64.)

József Attila és Derkovits nevének összekapcsolása, ketőjük jelentőségének hangsúlyozása Horváth Márton maradandó érdeme. A Lukács által mondottak más szempontból bizonyultak hosszú távon is követhetőnek. Lukács ugyanis Petőfi–Ady–József Attila példáján végső soron az alkotói szabadság és a világnézeti elkötelezettség szerves össze-

¹³ Az illegális kommunista párt és József Attila kapcsolatára vonatkozóan lásd: Révai József: *József Attila költészetéről*. In: *Válogatott irodalmi tanulmányok*. Bp. 1960. 363–403.; Vértess György: *József Attila és az illegális kommunista párt*. Bp. 1964.; Szabolcsi Miklós: *József Attila és az illegális kommunista párt viszonyának kérdéséhez*. Párttörténeti Közlemények, 1965. 4. 30–46.; Gyertyán Ervin: *Egy konfliktus és legendái*. In: „Tisztán meglátni csúcsainkat” *Tanulmányok József Attiláról*. Bp. 1985. 56–110.

tartozását bizonyította. Megválaszolandó még az a kérdés, hogy a Lukács és Révai által felelevenített, a kommunista népfrontpolitika szempontjából nagy jelentőségű plebejus, demokratikus nemzeti hagyományok és a Horváth Márton által támogatott szocialista művészeti tradíciók miért nem válhattak 1945 után egy egységes művészetpolitikai vonal szerves alkotóelemeivé.

A József Attila emlékülésen mindkét előadó részéről elhangzottak olyan igaztalan, leszűkítő értelmezések is, amelyek szerepet játszottak abban, hogy a demokratikus átalakulást támogató művészeknek az MKP művészetpolitikájával szembeni korábbi fenntartásai nem csökkentek a párt irányítói által kívánt mértékben.

A párt, a munkásosztály harcának és a nemzeti haladás ügyének összekapcsolása mind Lukácsnál, mind Horváthnál jelentős huszadik századi polgári értékek elutasításával járt együtt. A munkásosztály hivatott vezetőjének mindketten csak a kommunista pártot ismerték el. Horváth, akinek előadása lényegében arra épült, hogy a munkásosztály művészeti téren is magasabb rendűt hozott létre mint a hanyatló polgárság, meg sem említette a szociáldemokratákat, Kassák nevét. Számára a „proletárművészet” volt a kulcsszó, amely „magasabbrendűsége” folytán „a munkásosztály tehát a párt érdekét szolgálja”. (64.) Ezért szerinte mindazok, akik ezt nem ismerték el, lényegében szembefordultak a munkásosztállyal. Ezek köre pedig igen széles volt még a demokrácia következetes hívei között is.

1945-re vonatkozóan kirajzolódott Horváthnál egy olyan kép, mely szerint a „munkásosztály, a Párt” művészeti téren is ellenségekkel van körülvéve, akik éppen az illegális kommunisták régi fegyverével, a művészeti oppozícióval lépnek fel a haladás ellen. A kommunisták harcra kényszerülnek, s fegyverükül a proletárművészet kínálkozik. A téves helyzetértékelésre számos mentőkörülmény hozható fel: nehéz volt az illegalitás éveinek súlyos üldöztetéseit feledni, nehéz volt elhinni, hogy az ellenségekből szövetségesek is lehetnek, ne-

héz volt megérteni, hogy a művészek többségének a kialakuló újra még nincs dicsérő szava. Ám mindezek ellenére tény marad, hogy Horváth Márton fegyverül használta fel József Attila költészetét vélt ellenségek ellen, akik köré nem csupán a költő barátait, mindenekelőtt a Szép Szó körének tagjait sorolta, hanem lényegében korának valamennyi művészt.

„Nem egyszerűen velünk, kommunistákkal, hanem a demokráciával, szemben alakul ki — írta 1945 eseményei kapcsán — ez a látszólag új, de lényegében nagyon régi szellemi front. Bizonyítja ezt, hogy a színház, az irodalom és a költészet és festészet gyér új termése igen gyakran a múltat idézi és szépíti. Politikai célja ennek nem egyéb, mint a súlyos helyzetben levő középrétegek, értelmiségiek múltbafordulását erősíteni.” (65.)

Gyanakvására téves elméletet épített: úgy vélte, a reakció még gyenge, azért támad a művészetben „úgy, amint mi tettük ezt — József Attila a példa erre — az elmúlt évtizedek alatt”. (66.) Mi a kiút? József Attila és Derkovits példájának követése, amely — Horváth szerint — mindenekelőtt a múltba fordulás elutasítását, a „haladás és a nemzet nagy ügyét” „szolgáló” új művek megalkotását jelenti. Konkrétabb összefüggéseket ez utóbbiak és a jelen feladatai között nem említett. A „mit-igen” homályos elvárásával szemben csak a „mit-nem” követelését fogalmazta meg előadásában.

„Színvonalban meg nem alkuvó, az életről nem hazudó művészek . . . ne engedjenek annak az áramlatnak, mely a múlt képei és formái felidézésével a munkásosztállyal, tehát a nemzeti haladással való szembe fordulás eszközéül akarja őket felhasználni.” (66.)

Horváth tévesen értelmezte a közérthetőség fogalmát is, abból az egyébként helyes felfogásból kiindulva, hogy a művészeteket széles néprétegek közkincsévé kell tenni.

„Az *Eszmélet* című versen még rajta van az úttörésnek nemcsak ereje, hanem gyengesége, elszigeteltsége is. Az értetlenség és a fasiszta nyomás súlya alatt alakult ki gyémántos keménysége, formai zártsága, ami kissé hozzáférhetetlenné teszi. Túl sok még az absztrakció.” (63.)

Lukács György sem látott 1945 irodalmi életében semmi pozitívát, semmi előremutatót. Lukács a pártköltészettel nem csupán a plakátköltészetet állította szembe, hanem a túl tágan értelmezett „elefántcsonttorony-költészetet” is. Nem csupán Babits és Kosztolányi nemzedékéről mondott – egyébként Horváth Mártonnál kevésbé elmarasztaló – ítéletet, hanem a nyugatosokat példaképüknek tekintő legifjabb nemzedékről is, úgy vélvén, hogy aki a múlt rendszer alkotóit a demokráciában példaképnek tekinti, az ab ovo az új társadalmat is elveti. A Kosztolányi és Babits folytathatóságában hívő Vas Istvánnal vitázva¹⁴ jelentette ki előadása elején: „nagy társadalmi fordulatok” idején az »előkelő« semlegesség „a reakció támogatását szokta jelenteni”, a tiszta művészet a háború után reakciós. Példának Németh Lászlót és Márai Sándort említette.

1945 decemberében József Attila kapcsán olyan fontos ideológiai, művészetpolitikai, esztétikai problémák vetődtek fel, amelyek az elkövetkezendő két évben fel-felbukkantak az MKP vezetőinek művészetekkel kapcsolatos állásfoglalásaiban.

Lukács és Horváth előadása a kommunista művészetpolitika egységességére és árnyalati megosztottságára egyaránt példa. E két előadás az MKP ideológiai bizonytalanságainak művészetpolitikai tükre. Utalás a múltra: a kommunista mozgalom „szektás” és „népfrontos” korszakára, e kettőt is ötvöző 30-as évekbeli szovjet művészetpolitikai gyakorlatra, s jelzés a jövőre: a dogmatizmus éveire 1948 után.¹⁵ Talán az sem véletlen, hogy Lukács György és Horváth Márton a későbbiekben nem tartottak egy rendezvényen közös témáról előadást. Művészetfelfogásuk árnyalati eltérései

¹⁴ Vas István: *Irodalmunk időszerű kérdései*. Magyarok, 1945. 225–229.

¹⁵ Erre vonatkozóan lásd: Fenyő D. György–Gelniczky György: *A dogmatizmus József Attila-képe és a hozzá vezető út. (1945–1954) c. tanulmányát*. In: *Költőnk és korunk. Tanulmányok József Attiláról*. II. Bp. é.n. [1983.]

nem politikai véleménykülönbségből adódtak. Mindketten jól ismerték, elfogadták és lehetőségeik, tehetségük szerint alkalmazták a kommunista pártok új stratégiai vonalát. Mindkettőjüket mély vonzalom fűzte a művészetekhez. Életkorukban, életkörülményeikben, mozgalmi múltjukban és irodalmi, művészeti élményeikben azonban már nem mutatható ki ilyen mérvű hasonlóság. Politikai pályafutásukban is nagy volt a különbség.

Lukács 1945 után elsősorban kommunista tudós volt, folyóiratszerkesztő és publicista, Horváth Márton pedig mindekelőtt politikus, napi harcokban, taktikai csatározásokban résztvevő vezető. A műalkotásokhoz elsősorban is a rájuk bízott feladatok felől közelítettek. A filozófus Lukács tágabb összefüggések meglátására, elméleti általánosításra törekedett. Talán ezért van az, hogy a lukácsi felfogás türelmesebbnek, megértőbbnek, „népfrontosabbnak” tűnik, mint a drasztikusan célratörő „szektás” Horváth Márton-i álláspont. A megítélés alapja azonban csaupán a korabeli politikai és ideológiai gyakorlat lehet. 1945 után a korábbi helyzet általánosításán alapuló ideológiát háttérbe szorították – és nem egy ponton korrigálták –, a napi politikai változások. Az MKP népi demokrácia felfogásába, amely ekkor még részleteiben módosult, a későbbiekben pedig egészében is változott, Lukács „mérsékeltebb” művészetértelmezése éppoly szervesen beleillett, mint a szocialista művészeti hagyományokat kiemelő „radikálisabb” Horváth Márton-i felfogás. 1945–1946-ban még az előbbi, míg a rákövetkező két évben inkább az utóbbi felfogásnak volt nagyobb hatása az MKP művészetpolitikájának alakulására.

Ez a kettősség Révai munkásságában is kimutatható. Révai azonban 1945–1948 között óvakodott attól, hogy e két szélsőség valamelyike mellett ideológiailag elkötelezze magát. A kommunista művészetpolitika irányítói ezt nem tehették meg. Publikussá vált állásfoglalásaikban többnyire a napi politika szemszögéből ítélték meg a művészi szféra sajátos jelenségeit, folyamatait. Ami a politikában szükség-

szerű lépés, az a művészetben esetleg hosszú évekre kiható, erőszakos beavatkozás. Horváth Márton vállalta a közvetlen irányító nem egyszer hálátlanabb, bár olykor kevesebb felelősséggel járó szerepét.

Kiegyenlítőds ?

Az 1946-os év József Attila kommunista megítélésében nem hozott újat. Lukácsot ekkor irodalmi téren a népi írókkal megteremtendő egység kérdése foglalkoztatta, Horváth Márton pedig ebben az időszakban elsősorban az irodalmon kívül eső politikai tevékenységet folytatott.

1947-től egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a hatalomért folyó harc az MKP győzelmét fogja hozni. Az új helyzetből adódó feladatok a művészetpolitikában is változásokhoz vezettek. Megszigorodott például a népi írók és a polgári művészek bírálatának a hangja, s ideiglenesen újra felvetődött a két világháború közötti szocialista művészeti hagyományok folytathatóságának kérdése. Horváth Márton 1947-ben több írásában is foglalkozott József Attilával. Januárban hangzott el *József Attila és Illyés Gyula* című előadása, amelyben kísérletet tett a munkás-paraszt szövetség a értelmezésére is.¹⁶ Az előadás József Attila rokonságát bizonyította nagy nemzeti költőinkkel, Petőfivel és Adyval. Illyés Gyulát Horváth Márton nem tartotta ebbe a sorba illeszthetőnek. Gondolatmenete szerint a rokonított költők életműve forradalmak előkészítéséhez és bukott forradalmakhoz köthető. Győztes forradalmaknak nem nagy költőkre van szüksége, állította a jelenre vonatkoztatva, hanem a győzelmet kiteljesítő agitátorokra.

¹⁶ Az előadásról, amelynek József Attilával foglalkozó fele nem jelent meg nyomtatásban, a Szabad Nép adott hírt. Az előadás az MKP politikai akadémiajának keretében hangzott el. Hozzászóltak Komlós Aladár és Sőtér István. Szabad Nép, 1947. január 10.

Horváth Márton véleménye szerint Illyés Gyula a parasztság költője, a népi írók mozgalmának egyik vezetője volt és maradt 1945 után is. József Attila – Illyéstől eltérően – nem egy réteghez vagy osztályhoz, hanem az egész nemzet-hoz szólt. Horváth egy évvel korábban még a munkásosztályhoz kapcsolta József Attila költészetét. Most viszont ki-jelentette:

„József Attilánál is megvan (Adyhoz hasonlóan – S. É.) ez az egész széles kapcsolódás a magyar néphez. Ő nemcsak a munkásság költője olyan értelemben, hogy csak annak az ideológiáját fejezi ki, hanem egyszerre a parasztságot, egyszerre a fasizmus által fenyegetett egész nemzetét, beleértve a polgárság haladó elemeit is . . . József Attilának vannak olyan versei, amelyek kifejezik úgy a parasztság törekvéseit és igényeit, mint a falukutatóknál később.”¹⁷

Ez az állásfoglalás egybeesett Lukács György 1945-ös József Attila értelmezésével, a „népfrontos” pártköltő definíció-val. Sőt, Horváth a *Holt vidék* elemzésével tovább is árnyalta ezt a „közös” képet. Lukács az MKP funkcionáriusai számára készült brosúrájában lényegében megismételte a József Attiláról 1945 decemberében mondottakat. József Attila költésze, írta

„kifejezi a Horthy rendszer ellen lázadó munkásnak és parasztnak az egész lelkivilágát, azt a lelkivilágot is, amely nem áll a legszorosabb összefüggésben az elnyomatással és a kizsákmányolással. Sőt a József Attila-versek megmutatják, hogyha egy tájképre ránézünk, akkor a tájképekben is felcsendülnek ezek a dolgok.”¹⁸

Mi lehetett az oka annak, hogy Horváthnak ezek az 1947 elején kifejtett gondolatai nem találtak visszhangra? Ez a József Attila-értékelés nem volt beépíthető az 1947-es év politikai harcaiba. Az eddig a munkásosztály költőjeként

§ ¹⁷ Az előadás gyorsírásból lejegyzett szövegéért Horváth Márton-nak tartozom köszönettel.

¹⁸ Lukács György: *A marxi esztétika alapjai*. Bp. 1947. 6–7. Lukács ebben a kultúrvezetőképző pártiskolán tartott előadásában Derkovits nevét is megemlítette.

számon tartott József Attila ebben az előadásban általános érvényűségével felülmúlta a népieket, mindenekelőtt Illyés Gyulát. Horváth tehát a parasztság életérzésének kifejezésére „céhbelit” talált a szövetséges helyett. Horváth Márton azzal, hogy végső soron elvitatta a parasztság valódi érdekei egyedüli képviselőjének jogát a népiektől, túl korán deklarálta e téren is a kommunisták hegemoniáját. Annak ellenére, hogy a köztársaságellenes összeesküvés kapcsán Révai a népi írók felelősségét is felvetette — ami Horváth Illyés-kritikájában is szerepet játszhatott —, az MKP-nak 1947-ben a parasztpárti szövetség fenntartása volt az érdeke. Horváth József Attila-értékelése negatív és pozitív értelemben is túlmutatott a napi politikán: egyrészt a holnap: „az ötvenes évek” politikáját jelezte, másrészt felvázolta egy általánosabb érvényű marxista József Attila-értékelés alapjait. Ezek 1947 januárjában az MKP napi törekvéseit keresztetzték. Horváth előadásának második része, amely egybecsengett az akkori hónapok politikai törekvéseivel, a Szabad Népből jelent meg átdolgozott formában.¹⁹

Változatok

Horváth Márton 1947 januári József Attila-értékelése bizonyos vonatkozásaiban — a költő parasztság képében, népfront-felfogásában — egybecsengett az 1947-ben megjelent polgári és szociáldemokrata József Attila-értelmezésekkel: Németh Andor, Fejtő Ferenc, Ignótus Pál és Komlós Aladár véleményével. A politikai helyzet változásán túl ezeknek az írásoknak is szerepe lehetett abban, hogy 1947 decemberében Horváth Márton lényegi pontokon módosított tíz hónappal korábbi József Attila-képén.

Maga Horváth Márton sem tudott 1947 januári József Attila-értelmezésével mit kezdeni: az általa elmondottak al-

¹⁹ Horváth Márton: *Illyés Gyula*. In: *Lobogóink, Petőfi*. I. m. 121—128. (Szabad Nép, 1947. január 12.)

kalmatlanok voltak a napi politika támogatására, amelyre a művészetpolitikus Horváth lényegében a művészetek szerepét redukálta. Horváth 1947 tavaszán két éves kihagyás után újra az „új népiesség” mellett érvelt. 1945 óta azonban sok minden megváltozott. Az MKP számára a hatalom elérhetőbb közelségbe került, ugyanakkor e két év politikai eredményeinek hatását rontották a tömegek tudati megnyerésének kudarcai. Az eltérés különösen a művészetek terén volt szembetűnő. 1945-ben a kommunista célkitűzéseknek megfelelő művészet hiánya még magyarázható volt a háború óta eltelt idő rövidségével, 1947-ben a hiány indoklása már nem alapozódhatott erre. A csalódás Lukács ekkori írásai-ból éppen úgy kimutatható, mint Horváth Márton cikkeiből.

A „hibát” mindketten a művészekben keresték; az ábrázolóban és nem az ábrázoltban, a tükörben és nem a tükrözendőben. Kiútkereső javaslataik már eltértek egymástól. A filozófus Lukács világnézeti fordulatot várt el a művészek-től, a politikus Horváth a forradalom szolgálatát.

„A haladás erői nem ragadták magukkal oly ellenállhatatlanul a művészeket, mint ahogy ez a forradalmi helyzetekben történni szokott. ... A művek arisztokratizmusának bűnéért senkit sem kárpótol a művészek haladó, demokratikus politikai beállítottsága.”¹⁹

A tömegek kulturális felemelését mindketten céljuknak tekintették. Ez mindkettőjüknél összefüggött a közérthetőség követelményével is. Lukács a célt a klasszikusok és a népi írók népszerűsítésével, elismertetésével vélte elérhetőnek. Horváth az előbbieket idegennek érezte a felszabadulás utáni évek valóságától, az utóbbiakból pedig kiábrándult.

Az MKP-nak az 1947 politikai változásaihoz igazított József Attila-képét szintén Horváth Márton fogalmazta meg. A párt sajtója 1947 decemberében, eltérően a korábbi évektől, de mindenekelőtt az év eleji „népfrontos” értelmezéstől, a kommunista József Attiláról emlékezett meg.²⁰

²⁰ Horváth Márton: *Munkásság és művészet*. In: *Lobogónk, Petőfi*. I. m. 80. (Szabad Nép, 1947. május 4.)

Horváth Márton december 4-én elhangzott előadása, valamint a Szabad Népből ugyanekkor megjelent cikke között az azonosságok mellett lényeges eltérések is vannak. A beszédet a forradalomváró radikális művészetpolitikus mondta el, a cikket az MKP vezető funkcionáriusa írta. Közös bennük a költő Szép Szó-korszakát felelevenítőkre elleni támadás. Eltérő a munkásosztály és József Attila kapcsolatának értelmezése. Előadásában Horváth a munkásosztály forradalmihoz kapcsolta József Attilát: az 1917-es orosz forradalomhoz, a Tanácsköztársasághoz és az imperializmust Nyugaton is megdőntő eljövendő forradalmakhoz. Cikkében a „nemzet vezető osztályává lett” proletariátus a kommunistákkal azonosítódott. József Attila az ő értelmezésében kommunista volta miatt válhatott „a munkásosztály, a nemzet” költőjévé.

„József Attila a munkásosztály szülötte. De ő maga szokta hangoztatni, hogy nemcsak Pöcze Borbála szülte őt, hanem, mint tudatos költőt, a Kommunista Párt is! Anyjának tekintette a Pártot, mely lehetett egy időben igazságtalan hozzá, de mégis az anyja volt. És éppoly kevésbé tudott a Párttól elszakadni, mint anyjától. . . . Kommunista volt, mert az átmeneti vereségekből az eljövendő győzelem fegyvereit kovácsolta ki, az ellenforradalom sötétségében a szocialista jövő fényét csillogtatta meg. Kommunista volt, mert a munkásosztály, a nemzet legnagyobb költője . . .”²¹

A beszéd és a cikk közötti különbség feltehetően a politika változásállapotából adódik. Horváth Márton visszatérése 1945 decemberi előadásának főbb — értékálló és vitatható — tételeihez, a politikai szituáció hasonlóságát is jelezte, egy olyan helyzet létrejöttét, amely kedvezett az ideológiai állásfoglalásnak. Nehezebb magyarázatot találni a Szabad Népből megjelent cikkének végletesen leegyszerűsítő, táma-

²¹ Horváth Márton: *A kommunista József Attila*. Szabad Nép, 1947. december 4.; Méray Tibor: *Egyedül? Kereken tizenötmillió proletárral.* Beszélgetés Judittal, József Attila feleségével. Szabad Nép, 1947. december 4.; Horváth Márton: *József Attila*. (Az 1947. december 4-én, a Madách Színházban elhangzott előadás.) Fórum, 1947. 897—902.

dó hangvételi József Attila-értelmezésére. A régóta jogosnak vélt hatalom közelsége válthatta ki nála ezt a reakciót? Avagy az a közvetlen politikai közeg ösztönözte erre, amelyben nem volt ritka a gőgös magabiztosság, a mások véleményét semmibe vevő attitűd?

A nem a központi lapokban publikáló kommunisták véleménye nem mindenben egyezett Horváth Mártonéval. Különösen azzal nem értettek egyet, hogy József Attila „csupán” kommunista költő. Ők a munkásegység újbóli megteremtésének egyik lehetőségét vélték felfedezni a József Attila-i örökség vállalásában, amely ugyancsak a leszűkítés egyik formájaként értelmezhető.

„József Attila nem volt — írta például Tiszay Andor — egyik pártnak sem az agitátora, csak a proletariátusé, a nincstelen tömegeké! Maga volt az örök ellenállás az úriosztállyal, a kizsákmányolókkal szemben, a lázadás szelleme, a nyugtalan lelkiismeret, a paraszti őserő és a városi munkásosztály egyszemélyben. De párté nem volt, Marxé igen.”²²

1948 tavaszán Horváth újra felvetette a szocialista munkáskultúrhagyományok felelevenítését, továbbfejlesztését.

„Legjobb teljesítményeiben a munkáskultúra helye nemcsak az úgynevezett magas vagy klasszikus kultúra »mellett«, hanem »előtt« van, már a művészi érték, az alkotás szempontjából is. Vajon a festők terén Derkovits és Dési Huber mellett vannak-e olyanok, akiket eléjük állíthatunk? Vajon a költészet területén lehet-e József Attila elé állítani valakit? Nem lehet . . . És ez a kultúra, amely ilyen hallatlan nehézségek között, ilyen óriási teljesítményeket ért el: *ez kötelez!* . . . Eljött az ideje, hogy amikor munkáskultúrát csinálunk a dolgozó nép számára: az egész nép számára csináljunk kultúrát! . . . Az elmúlt évtizedekben a munkáskultúra ápolása álruha volt a politikai harc fedezésére, de ez az álruha a bőrünkhöz nőtt. Ma, amikor a politikai és gazdasági élet területén a munkásság vezető szerepe kétségen kívül áll, ennek a vezető szerepnek elérését kell célul tűzni a kultúra területén is.”²³

²² Tiszay Andor: *A költő és kortársai*. Új Gondolat, 1947 október.

²³ A Dolgozók Kulturális Szövetsége 1948. március 1-e és 31-e között „*Munkásság és kultúra*” címmel „*A kommunista kiáltvány*”

1948 elején tehát a korábbi hónapok politikai változásainak ideológiai lecsapódásaként újra előtérbe került az 1945 végétől 1947 tavaszáig háttérbe szorult szocialista kultúraértelmezés. 1947-hez képest azonban tartalma módosult. Horváth Márton 1947 májusában még a munkás önképzőkörök spontaneitására alapozta a népi demokrácia kultúráját, 1948 májusában József Attila verseinek előadását, Derkovits, Dési Huber képeinek kiállítását szorgalmazta. Elképzeléseivel nem állt egyedül. A Dolgozók Kulturális Szövetségének kommunista vezetői 1947 – 1948 fordulójától ebben a szellemben állították össze kiadványaikat, rendezvényeiket. „Úgy gondoltuk – olvasható például a Munkásság és kultúra-kiállítás katalógusában –, hogy a centenáris évet legmértőbben a munkáskultúra százesztendőszabadságharcának bemutatásával tudjuk megünnepelni.”

Révai József 1947 – 1948 fordulóján említette nyilvánosan először együtt József Attila nevét Petőfivel és Adyével. „... a magyar nép történeti, és tegyük hozzá, forradalmi törekvéseinek igazi szószólója, a népi átalakulásnak viharadara mégiscsak ez a három volt: Petőfi, Ady és József Attila” – mondotta a Zeneakadémián 1947 december közepén tartott beszédében.²⁴ Két héttel később a centenáriumi évet indító cikkében pedig kijelentette:

„József Attila és Petőfi Sándor között nincs kínai fal. A nagy, demokratikus költészet is szocialista csirákat, sejtéseket tartalmaz, a szocialista költészet is a demokratikus költészet folytatása, nemcsak a munkásság, hanem az egész nemzet számára szól, lelkéből fakad.”²⁵

---

megjelenésének 100. évfordulója alkalmából rendezett kiállítást a Fórum Klubban. Művelt Nép, 1948. március 15. és Szabad Nép, 1948. március 12.

²⁴ Révai József: *A demokratikus nevelés szelleme*. In: *Élni tudtunk a szabadsággal*. Bp. 1949. 610.

²⁵ Révai József: *Petőfi Sándor*. In: *Irodalmi tanulmányok*. Bp. 1950. 93. (Szabad Nép, 1948. január 1.)

Révai lényegében Lukács és Horváth koncepcióját ötvözte olyan történelmi pillanatban, amikor a nemzetközi és a hazai politikai helyzet következtében valójában „megcsillant a szocialista jövő fénye”, egy olyan szocialista jövőé, amely még hosszú ideig demokratikus erők összefogására épül. Az 1948 tavaszán Kossuth-díjat kapott művészek névsorából is az tűnik ki, hogy a művészeti irányításban ekkor a mérlegbillentő egyoldalúságok helyett a minőségi, eszmei nyitottság kiegyensúlyozó hatása érvényesült. A kommunista művészetpolitika centrumába például a felszabadulás előtti évtizedek nemzeti és munkásmozgalmi szempontból is kimagasló művészeti értékei kerültek. Az MKP kezdeményezésére létesített Kossuth-díj külön nagydíjait már nem élő művészek kapták: *Bartók Béla*, *Derkovits Gyula* és *József Attila*. A díjak indokolásából hosszú távon is érvényesíthető művészetpolitika körvonalai bontakoztak ki. A három művésze-ről az indokolásban a következők olvashatók

„Bartók Béla . . . a XX. század legjelentősebb muzsikusa, a népzeneből táplálkozó modern zeneművészet világhírű nagymestere és tudósa; Derkovits Gyula . . . festőművész, a szenvedő proletársors nagyjelentőségű festője, a szocialista realizmus első képzőművésze Magyarországon; József Attila . . . Petőfi és Ady mellett a haladó magyar szellem legnagyobb költője, aki a munkásság öntudatosodásának folyamatát páratlanul egyéni és tiszta látású költeményekben mutatta be.”²⁶

Az élők közül Kossuth-díjat kapott többek között Lukács György, „a marxista filozófia világhírű művelője”, Horváth János irodalomtörténész, Erdei Ferenc „falukutató, a mozgalom egyik megalapítója, a szociográfia kiváló tudósa”, Sík Sándor: „pap-költő, kiváló esztéta”, Nagy Lajos, Déry Tibor, Illyés Gyula: „legkiválóbb lírikusunk”, Füst Milán, Kodály Zoltán, Egry József, Bernáth Aurél, Kovács Margit, Csók István, Major Tamás, Somlay Artur, Bajor Gizi, Ferenczy Noémi, Rácz Aladár, Székely Mihály, Koszta József,

²⁶ *A Kossuth-díjasok*. Szabad Nép, 1948. március 14.

Czóbel Béla, Vedres Márk, Ferenczy Béni és Medgyessy Ferenc. A kitüntetettek listáján talán csak Kassák Lajos nevének a hiánya feltűnő. A szociáldemokrata párt őt és Jemnitz Sándort javasolta Kossuth-díjra.

*

A két munkáspárt egyesülésének dátuma (1948 június) a politikatörténetben korszakhatár. Az irodalomban, művészetekben bekövetkező változások nehezebben köthetők pontos időponthoz. A Kossuth-díjak odaítélésekor érvényesülő — maradandó értékek iránti fogékonyságra valló — politikai-ideológiai, művészetpolitikai nézetek a rákövetkező hónapokban módosultak. Ez a lényegi változásokhoz vezető folyamat a Magyar Dolgozók Pártja József Attila-képének alakulásában követhető nyomon.

FORUM

ARCKÉPVÁZLAT BÓKA LÁSZLÓRÓL

Író, költő, esszéista, irodalomtörténész — soroljuk, ha szorosabb tevékenységének területeit vesszük szemügyre. Államtitkár, országgyűlési képviselő, akadémikus, dékán — fűzzük hozzá, ha rangjait, megbízatásait idézzük emlékezetünkbe. S mindezzel még csak ki sem merítettük munkálkodásának olykor a maga számára is nehezen áttekinthető szövevényét. S noha feltételezhetjük, hogy az energiák ilyen megosztása rendkívül szoros, feszített életstílus kialakítását követelte meg, mégsem a hajszott, vállalt feladatai terhétől komor „közéleti” egyéniséget kell magunk elé képzelnünk, hanem olyan férfiút, aki méltósággal és eleganciával, derűvel tekintett sokirányú munkásságára, mi több: élvezte, kedvét lelte benne, s szellemes megjegyzéseivel, veretes, ám mindig célszerűen alkalmazott retorikájával, találó és meghökkentő anekdotáival azt a benyomást keltette, mintha szinte lubicolna kedvelt közegében, a közszereplés intimebb formáiban csakúgy, mint választékos szavakat csillogtatva népes hallgatóság előtt.

Úgy tetszik, hogy szerepeivel teljesen azonosult, számára mindez az önkifejezés éppoly szükséges eszköze volt, mint az alanyi költőnek a líra, az epikusnak a mű maga. Egész magatartásával főhőse kívánt lenni annak a rendhagyó műalkotásnak, melyet életnek nevezünk. Igénye még ebben a tekintetben sem volt egykönnyen megvalósítható, hiszen köz tudomásúlag kettőn áll a vásár: egyrészt az egyéni múlik,

* Elhangzott a Magyar Irodalomtörténeti Társaság ünnepi ülésén 1984. december 11-én.

aki sorsát kezébe akarja ragadni, másrészt a körülményeken, melyek megszabják a feltételeket. E két tényező hol szerencsésen, máskor pedig nehezen talált egymásra Bóka életében.

Nehéz őt ma már gimnazistaként elképzelnünk, aki rövid nadrágban és kihajtott ingben híveket toboroz Karácsony Sándor tanainak. Pedig így indult valahogy, talán csupán azért, hogy legyen honnan elkanyarodnia. Végül is ez időben annál az író-költő, esszéíró nemzedéknél kötött ki, amelyet a Nyugat éppúgy számon tartott mint a Szép Szó köre. Ő és egész szellemi környezete a hivatalos irodalomtól távol, azzal ellenkezésben, világnézetileg és esztétikailag egyként más eszményeket vallva és keresve vált jelentékeny szellemi tényezővé. Ahhoz az alkotói csoporthoz tartozott, amely szerény megélhetés mellett (Bóka László könyvtáros volt) egy el nem ismert szellemi elitet képezett, melynek igényessége, világlátásának tágassága messze meghaladta az akkori magyar értelmiség kulturális színvonalát. A tőlük képviselt szellemi erő egyrészt ellenzéki magatartások szellemi háttereként realizálódott, más vonatkozásban a háború utáni Magyarország erőtartálékának bizonyult. Közelebbről nézve annak a szűkebb körnek a társadalomfilozófiája, melyhez Bóka is tartozott, egyfajta szociális érzékenységgű liberalizmus volt. Ez a szemlélet akkor reális, s nyitottságánál fogva termékeny, történelmileg kifutási lehetőségekkel rendelkező alternatívaként fogható fel. Más kérdés, hogy a magyar progresszió belharcai az immanens lehetőségeket korlátozták. Ennek nyomai, sajátos örökségként, a mai napig sem halványultak el teljesen.

A pályakezdő fiatalember kultúrájának megalapozásához szellemi útravalóval szolgált Gombocz Zoltán. Az akkor még a nyelvtudományhoz vonzódó Bóka László hamarosan eredendőbb hajlamait követte, de a mesterétől képviselt humanista magatartás és kifinomult kultúra példája mindvégig kísérte életpályáján. Doktori disszertációját már Csáth Géza rendkívüli és rendhagyó személyiségéről, a magyar irodalmi tradícióktól eltérő munkásságáról írta meg, ekkor

inkább csak ösztönösen jelezve a befogadott szokásrendtől eltérő figurák iránt folyamatosan növekvő érdeklődését.

Harmincéves korában, 1940-ben adta ki első verseskönyvét *Magyar Agapé* címen. A címadás is jelzi némiképp a magaskultúra ekkortájt még érintetlennek tűnő becsületét, s a kötetben megnyilvánuló ezoterikus szellem is megfelel eme csakhamar megfakuló illúzióknak. Első nagyobb terjedelmű műve, a Vajda Jánosról szóló esszé-monográfia a haragoszsörtőlödő, a tekintélyekkel örök harcban álló nagy magányost, termékeny tagadót, a zseniális különcöt mutatja be. Választása talán ezúttal sem véletlen. Az viszont mindenképpen jelzi Bóka s szellemi környezetének radikalizálódását, hogy *Jégvilág* című verseskönyvét 1944-ben a hatóság betiltja. Az eszményváltás kötelezettsége ebben a barbár világban el nem odázható.

Érdekes évjáratok gyülekeznek a történelmi korfordulón. Harminc és negyven között, az ifjúság határán, jelentős produkcióval a tarsolyukban. A tények közismertek, ezekkel nem kívánok foglalkozni. Az is külön elemzés tárgya lehetne, hogy milyen előzmények után, s milyen vonzások sodrában csatlakoztak a koalíciós időben a különböző politikai pártokhoz. Bóka, a hadifogságból hazatérve a szociáldemokratákhoz csatlakozott, s államtitkári rangban fontos kultúrpolitikai funkciót töltött be. Ő is ahhoz a még fiatal, dinamikus csoporthoz tartozott, amely félreszorított helyzetéből a történelmi idők sodrásában az élre került, s méltó feladatokat kapott, s belevethette magát az olyannyira óhajtott munka sűrűjébe s megformálhatta a közügyekben tevékeny, s rá mindvégig jellemző vezető-irányító személyiség markáns egyéniségre szabott vonásait.

Íróként az a reménység látszott őt táplálni, hogy kialakult eszményeit valóra válthatja, vagyis töretlenül, s immár kedvező körülmények között teljesítheti írói küldetését. A *Zene-kíséret* című regénye (1947), s *József Attila – Essay és vallo-más* című munkája stílusosan és szemléletileg egyaránt erre vall. E tevékeny, sürgölődő esztendőknél azonban közjátéknak

bizonyultak. Néhány év múltán már úgy emlegette az egyetemi katedráról József Attila-tanulmányát, hogy jobb lett, volna, ha megírása helyett inkább a töltőtollát nyelte volna le (egyébként mindig írógéppel írt). Életének nehéz szakasza kezdődött.

Mint oly számosan pályatársai közül, a süllyesztőbe kerülhetett volna a fordulat éve táján. Ettől sorsa, s a rávonatkozó taktikai-politikai elképzelések megkímélték, s nyilván maga sem óhajtotta. A *Szebb az új* című verskötetete 1950-ben már jelzi, hogy a szükséges konzekvenciákat levonta. Az úgynevezett ötvenes években vagy a személyi kultusz időszakában (nevezzük bárhogy) Bóka az egyetemre tette át székhelyét, pontosabban: itt kapott lehetőséget, s immár az egyetem és a tudomány régióiban töltött be fontos funkciókat. Ez volt az ő sematikus korszaka. A költészettől és a szépprózától a tudomány felé fordult. Mint egyetemi oktató nagy hatással volt a hallgatóságra, főleg arra a részére, mely vonzódott élményeken alapuló, megjelenítő stílusához, s ahhoz a veretes, fordulatossá esszéstílushoz, melyben szellemes előadásait megfogalmazta.

A talpig adatba öltözött mélyfilológia mindig idegen volt tőle. Művelőiket, ha egyáltalán érzett respektust némelyikük iránt, úgy tekintette mint a masztodonok csontvázait a múzeumban – inkább méreteiket bámulta. Az akadémiai tagságra készülődve kezdte ugyan Ady-monográfiáját (*Ady Endre élete és műve* I. 1955), de folytatásához nem érzett igazán kedvet. Pedig kiváló versértő volt. Ha verset olvasott fel, az magában véve is szinte értelmezés volt: a költemény mintha érzéki szépségében tárulkozott volna fel. A teória elvontságai között sem érezte otthon magát, ő igazában a szó erejében és varázsában hitt, gondolatai nyomatékát mindenkor a súlyos ige, a találó jelző adta meg.

Ebben a korszakában elsősorban stílusával kívánt különbözni. A *Szép magyar vers* (1952) valamint a ma már inkább némi malíciával emlegetett tanulmánya, *A hazaszeretet regénye* egyként rávilágít helyzetének kényes voltára, s arra a

körülményre, melynek lényege: verbális eleganciával aligha lehet kiküszöbölni szemléleti problémákat. Egyébiránt Bóka László rengeteget dolgozott ezekben az esztendőkből. Oktatott, szervezett, irányított, állandó szereplője volt mindenmű szakmai és politikai tanácskozásoknak, értekezleteknek, híres felszólaló volt, hol szellemesen, hol szárnyalóan, hol mindkettőt kombinálva érvelt, vitatkozott, s általában lojálisan támogatta a vezetés intencióit. Egyéniségét, múltját, helyzetét tekintve nyilvánvaló, hogy mindez nem ment belső küzdelmek, megalkuvások nélkül. Tevékenységének intenzitása arra vall, hogy vállalta, s energikusan végrehajtotta a neki szánt feladatokat. Hogy legbensőbb viszonya milyen volt e korszak céljait és módszereit illetően, az az ő titka marad.

Az emberi következmények ismereteseek. El kellett szakadnia sok barátjától, rossz hírbe keveredett múltja miatt az egyik, jelene miatt a másik oldalon. Mint szuverén egyéniség vonzotta a barátokat, a tanítványokat. Elfoglultságai viszont ellenfelei számát gyarapították. Ezek a körülmények sajátos magatartásváltást idéztek elő. Mondják, ifjabb korában a szellemi elithez tartozás tudata táplálta emelkedett elzárkózását, még tréfái is az olimposzi istenek csínytevéseire emlékeztettek. Az ötvenes években bontakoztak anekdotázó hajlamai. Adomái a szellemi élet kiválóságaiként emlegetett személyiségekre vonatkoztak, s korántsem tekintélyük emelését célozták. Egyre jobban kedvelte a különös helyzeteket s a különc figurákat, sőt maga is igyekezett ilyenné válni.

Mindebben volt valami menedék-keresés, nosztalgia, mely pihenést, jótékony szerepváltást kínált az állandó szellemi készenlétben őrlődő embernek. Inyesmesteri hajlamai nemcsak a testi, hanem a szellemi gyönyörűségek világában is gyökereztek. Legjobban a vendéglőkben érezte magát, Krudy értő követőjeként. Temetésén pincérek is megjelentek, talán az utolsó pincérek búcsúztak az utolsó vendégtől.

Nagyúri gesztusokkal vezényelte a vendéglői összejöveteleket, s irányított mindenféle társalgást, megjegyzései csípősebbek voltak, mint a fűszerek. Furcsa ellentmondásként magánélete más régiójában puritánnak mutatkozott. Egy régi bérház legfelső emeletén lakott, könyvektől roskadozó polcok, s igénytelen, rozzant bútorok között. Látni vélem, amint durván foltozott zakóban és színehagyott török fezzel a fején ül a nyikorgó széken, lábánál udvaroncokként macskái hízelegtek, ő pedig mint egy országló pasa tekintett tartományára, a Józsefváros rogyant háztetőire.

Itt dolgozott éjszakákon át. Az életmű megalkotásának vágya hevítette, amely azonban nem akart összeállni szép egésszé, az idők nem kedveztek álmainak, s ő végül is arra kényszerült, hogy kijátssza az időt. Annál is inkább, mert tudta, hogy élete tartama rövidre van szabva. Betegségei bekerítették, halál-közelben élt. Emberileg legszebb vonása, s személyiségének mélyen őszinte megnyilvánulása volt, ahogy a szüntelenül fenyegető elmúlásának fölébe kerekedett. Félájultan vánszorgott a katedrára, sötét alagútban érezhette magát, s mikor helyet foglalt, győzött a szellem, s villogott fölényesen, mintha a világ az elme könyved játékának, a szépségnek, örömnék, vaskos és jóízű gonoszkodásnak lenne színtere, az irodalomé és a művészeté, mely mindent jóvá tesz és ragyogásával mindörökre betölt.

Bóka László kitűnő szervező és irányító volt mindazokon a területeken, ahol dolgozott. Távolságot tudott tartani, utasított, ha kellett, s nehéz helyzetekben szellemességével, lényegre tapintó anekdotáival segített magán, s többnyire az ügyet is előrevitte ilyenkor. Tudott elveket, politikát szolgálni, taktikusan és nagyvonalúan, de nem volt ideológus. Ne kertetljünk: 1956-ban elvétette a lépést, védhetetlen politikát védett az utolsó pillanatokig, aztán az ellenkező végletbe lendült. Gondosan felépített épülete összeomlott. Ám Bóka lényegében nem volt meditatív típus, életeleme volt az emberi közeg. A meghasonlás mint élethelyzet nem lehetett tartós nála. Újból keresni kezdte az egyensúlyi helyzetet, a

közzszereplést, a gondolati alapot, melyre megmaradt éveiben tevékenységét s írói munkásságát építeni kezdte, s amennyire megadatott, kiteljesítette.

Ekkor lépett előtérbe az író. Újabb regényei közül kétségkívül az *Alázatosan jelentem* táplálkozott a legszemélyesebb élményekből, s ezzel aratta a legnagyobb sikert. A datálás tanúsága szerint 1954 elején zárta le a kéziratot. A megjelenés éve: 1958. Bizonyára abban a tudatban vetette papírra, hogy kényes témáról lévén szó, aligha számíthat közeli kiadására. Érezni azonban, hogy a katonáskodás, a háború, a fogság feledhetetlen élménye volt. S noha a téma alapján véve tragikus, őt az ostobaságnak az a töménysége, mely a tragédiát előidézte, nem kevésbé szórakoztatta. A magyar királyi tisztikar világa bőséggel kínálta a satirikus anyagot. A Monarchiától örökölt piros lampaszos haditrotlitól a szolgálati szabályzat abszurdításaiig a tébolyult imbecilitás minden változata felvonul e regényben, de ugyanakkor eleve-nen lüktet az élet, a kaszárnyai agyakban emberi gondolatok is felvillanak. E műben búcsúzik a régi világtól Bóka László író és zászlós, aki részese volt e vészterhes tragikomédiának.

Nincs lehetőségünk most arra, hogy a regényíróról részletesebben szóljunk. Mégis megkíséreljük ezután írt regényeinek alapgondolatát, vagy talán pontosabban: alapérzését megragadni. Sejtésem szerint *A karoling trónnak* (1960), a *Karfiol Tamásnak* (1961), csakúgy mint nagyobb szabású társadalomrajzának, a *Nandunak* elsősorban a helyüket nem lelő emberek szellemi otthonkeresése a vezérmotívuma. Úgy vélem, hogy Bóka a szépprózában is azt a nagy problémát törekedett a maga módján objektíválni, melyet élethelyzetére vonatkoztathatott. Megírja ezt az annyira szeretett fiatalság nevelődési regényében (*Karfiol Tamás*), falusi nosztalgia formájában (*A karoling trón*), s a *Nandu* különceinek galériáját bemutatva. Regényeitől nem idegen ugyan a mindennapiság, de csak az akár ebben a szférában is különös emberek vonzották. Kedvteléssel rajzol olyan figurákat, mint a téesz-amazon, a forradalmi eszmékkal kacérkodó gróf vagy mint

a szeretkezés gyönyörére ugyancsak ráhangolódó tisztos ifjú hófdáma. Töprenghetünk azon, hogy mennyit adnak vissza ezek a művek a magyar élet lényegéből, egy azonban bizonyos: élet pezseg ezekben a regényekben, bravúrosan megoldott helyzetekben gyönyörködhetünk, patinás szavaknak örülhetünk, szárnyas igéknek, bővülő mondókáknak s egy kielégíthetetlen életszomj, az emberi dolgok iránti kíváncsiság megnyilvánulásainak.

Szabálytalanok e művek abban az értelemben, ahogy a halála után megjelent *Őszi napló*ban ars poeticaként megfogalmazta: „Bár már tudnám az alkotás minden szabályát, hogy áthághassam mindet, s írhattak valami jót.” Ez a vágy sarkalja tanulmányai megírásakor is a kényelmetlen regulák elszánt ellenfelét. Kétségtelen, hogy kiváltképpen a két világháború közötti líra egyik legkiválóbb értője volt. Tanulmányai azonban nem pusztá adalékok, nem rendszeres feldolgozások, s még kevésbé részletes, szempontszerűen végigvitt elemzések. Tulajdonképpen minden ilyen természetű műve portré, emberi és művészi portré, ha úgy tetszik, melyben a művész és a mű egymást kölcsönösen interpretálja. Az ilyen egyénre szabott műfajban kétségkívül nagy szerepet kap a szubjektív elem, a tanulmányszerző személyes viszonya a tanulmány tárgyához. Nem egyszer tanúként is megszólal a szerző, a képbe önmagát is belerajzolja. Mondják, Bóka nem megbízható tanú. Jegyzőkönyvileg és lábjegyzetileg esetleg kívánnivalót hagynak maga után vallomásai, ezt nem vitatom. De atmoszférikus, hangulati, korfestő igazságai markánsak és hatásosak. Furcsa dolog, hogy a tényszerűségtől való elcsapongásai, szép hűtlenkedései mindmáig emlékeztetek számomra, míg a hiteles korrekcióit rendre elfelejtem.

Arcképvázlataiban él igazán sokaktól kifogásolt módszerével. Számomra feledhetetlen amit Szabolcska Mihályról ír, akit az Akadémia tiszteletbeli tagjának választott, s így ebbéli minőségében eljárta a felolvasó ülésekre. Idézek: „A kis felolvasó teremben mindig Horváth János mellett ült és folyton kértett tőle valamit (Gombocz Zoltán szerint azt kérdezte,

hogy mit mond az előadó, mert szerinte elképzelhetetlen, hogy első hallásra megértsen bármit is).” Így volt-e, nem tudom. De ha nem így volt, az szerfölött sajnálatos lenne. Azt is hallani, s okkal mondják, hogy Bóka ifjonti gőgjében tett elhamarkodott ítéleteit, vagy tévesnek bizonyult egyéb vélekedéseit emlékezéseiben a maga javára kiigazította. Ebben viszont nem áll egyedül, e zaz iskola népes, a követők egymás sarkára hágnak.

Bóka László munkásságának egyik igen fontos területe nevelői tevékenysége. Mint minden másban, ebben is szabálytalan volt. Eredményeit annak köszönhette, hogy egyéniségéből a rejtélyes és nagyvonalú ember titkos ereje, s a fiatalság iránti vonzalma egymást erősítve áradt azok felé, akik búvkörébe kerültek. Nagy méltósággal, szinte szuggesztívalva tudott biztatni. Jeles mű! – mondotta, ha a tétova, ambiciózus kezdő írását elolvasta. Jeles mű! – szólt ünnepelesen, a mutatoujját felemelve, ha nem volt érkezése elolvasni, s nem akart csalódást okozni. Ilyenkor hitt talán leginkább az ifjú művének kiválóságában, hiszen nem olvasta, még lehettek illúziói.

Aztán rohamosan fogyott a hátralevő idő. Utolsó éveiben a megbékélést kereste. Erről vall az *Őszi napló* csak úgy, mint utolsó verskötete, a *Harag nélkül* (1964). *Megint élni mersz* – hangzik egyik költeményének címe, melyben az újraéledés újjongó élménye, s a megbékélt elmúlás gondolata jelenik meg költői képben: „fehérré bontani, / ami setét az élet felszínén / és szívérvánnyá oldani, / s ellobogni az ég ivén.” Kosztolányiról írja, hogy idős és bölcs költőnek látta fiatal korában, pedig csak ötvenéves volt, sötét volt a haja, és nők fürödtek a mosolyában. Bóka délceg alakja, melyet csak élete legvégén apasztott meg a betegség, gunyorosan villanó tekintete, méltóságos tartása, fenséges jovialitása most már ilyennek fogja láttatni őt mindazok emlékezetében, akik ismerték. Húsz éve távozott el. Ötvennégy éves volt.

Emlékét idézve és veszteségünket mérlegelve időszerűnek tetszik annak a mottónak egy gondolata, melyet *Arcképváz-*

latok és tanulmányok című kötetének élére illesztett. Jakob Wassermann írásából való, aki Hofmannsthalt méltatja, s közben közös sorsunkra figyelmeztet, mondván, hogy minden évben kihuny egy fény, s magunkra maradunk a csillagok körében: „... jedes Jahr verlischt ein Licht, man wird einsam unter den Sternen.”

WÉBER ANTAL

SZERELEM ÉS OSZTÁLYHARC

A CSILLAG 1949. ÉVFOLYAMÁNAK VERSEIBEN

Irodalmunk felszabadulás utáni történetében van egy szakasz, amely időbeli kiterjedéséhez viszonyítva aránytalanul mélyen beivódott tudatunkba, és szépirodalmat, kritikát írni már valószínűleg soha nem lehetséges e korszak tanulságainak figyelembe vétele nélkül. Létét a politikában bekövetkezett események határozzák meg. Kezdetét a fordulat éve után kialakult helyzet adja, tehát 1949-re tehető, klasszikus időszakának végpontja pedig a Sztálin halálát követő belpolitikai fejleményekhez kapcsolható. Politika és irodalom oly mértékű összefonódásáról van szó, amelynek végső szándéka szerint az alkotás termelési folyamattá válik.

A korszak irodalmában szinte minden a Csillag felé mutat. Folyóirat ennyire központi helyet a magyar irodalmi életben még nem töltött be. 1947 decemberében, amikor a kommunista párthoz közelálló lapként indult, hasonló folyóiratok tucatjai vették körül, 1949 nyarára pedig már nem volt konkurenciája, mert a két nagy párt egyesülését és választási győzelmét követően a pártvezetés deklarálta a proletárhegemonia, az egységes szocialista társadalom létrejöttét, s többnyire formai okokra hivatkozva megszüntette néhány vidéki folyóirat kivételével az összes irodalmi lapot. Ilyen helyzetben a Csillag nyilvánvalóan meghatározhatta a követendő vonalat.

A benne megjelent versek fokozatosan megteltek az osztályharc képeivel. Nem volt ez alól kivétel a szerelem témája

sem. A következő oldalakon azt szeretném bemutatni, hogyan nyomul be még ebbe a legszemélyesebbnek hitt szférába is a dogmatikusan felfogott ideológia a fordulat éve után, 1949-ben.

Nem a művészi színvonalát kívánom boncolgatni az adott verseknek. Túlnyomórészt első olvasásra is hemzsegek a köznapi, publicisztikai fordulatoktól. Az érdekel, hogy milyen az alkotójuk felfogása a szerelemről. Ezt a felfogást fogom szembesíteni a valósággal versképeiken, azaz a vers alapépítőkövein keresztül. Nem verselemzést végzek tehát: a versképek kínálta szemléletet elemzem.

A szerelem szemlélete

Minthogy a szerelem szemléletéről, pontosabban a Csillag 1949. évfolyamában kifejeződő szemléletéről esik szó a következőkben, röviden foglalkoznunk kell témánk főbb összetevőivel.

Legalapvetőbb élményeink egyike a szerelem. Önmagunk kiterjesztése egy másik ember által, vagy éppen a másik gazdagítása önmagunk által. Mindenkor érzékiséggel megköttött érzelmekről, vagy érzelmekkel telített érzékiségről van szó. A kiterjesztés vágyában bennefoglaltatik a nagyítás vagy kicsinyítés szükségyszerűsége, mely a legigénytelenebb szerelmi kapcsolatokban is létrehozza az alá-fölérendelési viszonyokat, a költészetben pedig — főleg képek formájában — a határtalan mindenséggé képes tenni a másikat, vagy a másikat által a költőt.

Mindenkori eszköz ehhez a vers világában a test és a szellem egészének, illetve részeinek belevetítése a környező világba. Így válik a természet a versképek részévé, sohasem függetlenül az adott társadalomtól, s így a környező emberi világtól, filozófiától, politikai áramlatoktól sem. Ez a függetlenedés csak kívánt, vágyott lehet, de meg nem valósítható. Ily módon az öncélúság szándékolása éppen olyan hazug világ felé vihet, mint a másig véglet, a szándékolt cél-

zatosság. Bármilyen erősen is kösse a társadalom normáival elvárásaival az egyént, ha ezek a normák, elvárások az ember faji valóságával ellenkeznek, csak úgy lehet nekik megfelelni, ha az ember szerepet vállal, szerepjátszóvá válik.

Voltaképpen ezzel a szereppé váló szerelemmel találkoztunk 1949-ben. Még folyamatjellegét is nyomon követhetjük: az idő előrehaladtával mind többször áll előttünk a szerelemnek egyfajta társadalmasított, mondhatnám „rendszeresített” felfogása. Találkozunk néhány verssel, amelyekben a szerelmi élmény oly módon férfi és nő közös élménye, hogy a társadalmi környezet az élmény alapját, egyének közti jellegét nem változtatja meg. Megfigyelhetjük, hogyan válik ez az intim kapcsolat férj, feleség viszonyává, hogyan lesz az együttélés célja az utód létrehozása, új emberré nevelése. Aztán a házastársi kapcsolat helyét átveszi a harci kapcsolat, amitől már nincs messze az osztályát képviselő költő, aki a szerelmi érzést csak háttérnek használja az osztályok egyesülésének bemutatásához.

Fölvetődhet a kérdés: nem csupán a politikai háttér miatt nyúlunk-e 1949-hez, hiszen a Csillag 1947 decembere óta létezik, és egyeduralgó a személyi kultusz mélyülésének időszakában is.

Ha a változást, az átmenetet akarjuk megragadni, a 49 előtti Csillag-termés — jóllehet színvonalában magas — érdektelen, mert egy Pipacs¹ álnév mögé rejtőző dilettáns versén és egy jugoszláv földmunkás versszüleményén kívül a többi szerelemmel kapcsolatos vers a „klasszikus” vonalat követi. Vas István idillt fest pársoros költeményében (*Lidó*); Kassák a kedvesen keresztül szorítja magához a világot (*Keret nélkül*); Berda József a csodálatos női testről beszél (*Dicsérvő vers*); Juhász Ferenc *Kapások* című versében, de még inkább Cseres Tibor (*A budai várban*) az érzékiség az ural-

¹ A felsorolás sorrendjében a Csillag következő számaiban található: 1948. 13. sz. 9.; 1948. 2. sz. 17.; 1947. 1. sz. 26.; 1947. 1. sz. 19.; 1948. 3. sz. 26.; 1948. 11. sz. 8.; 1948. 7. sz. 26.; 1948. 11. sz. 7.

kodó. Még a később példás apaszerepbe bujó Kuczka is bájos sorokat ír két fiatal szép együttlétéről.

Csak 49 végétől válik általánossá a szerelemnek társadalmi, politikai töltésű bemutatása, de akkor aztán olyan egyértelműen, hogy az 1950-es, témánkba vágó 25 publikáció közül mindössze kettő a szerelem érzését megfogni akaró, a többi – esetenként népdalszerű beütésekkel – egy magasabbrendű cél érdekében létrejövő társ kapcsolatot erőltet.

Az átmenet időponthoz kötéséhez, a folyamatjelleg érzéltetéséhez tehát 1949 kínálkozik.

Tiszta képletek itt nincsenek. Amikor folyamatról beszélünk, tudni kell, hogy az nem spontán volt, s hogy a publikáció nem azonos a megírt verssel. Sokkal később nyilvánosság elé került művekből kirajzolódik a tiltakozás is, de ez a tiltakozás akkor nem alakította az irodalmi tudatot, ezért más jellegű dolgozat témájába illik.

Az érzékiség trónfosztása

I.

1949-ben az Új-Hold köréhez tartozó Lakatos István és a szinte ismeretlen Szokolay Károly nevéhez kapcsolódik a Csillagban a szerelem-érzésnek a legszubjektívabb bemutatása. Ez év áprilisa után már alig találunk hasonló vallomásokat.

Mindkét költőnél felragyog az új Magyarország, és ezt a ragyogást éppen a szerelem közvetíti, sőt Lakatos Istvánnál abból fakad.

Szokolay Károly a természetet csodáló, rajta merengő, benne elmerülő szerelmes:

Ó, míg nagy fűben, part alatt
heverek szóltanul a kedvesemmel készre vált
lobogó nyárban, mennyi szín
keveréke tör be még addig
a lelkem résein.

(*Ivelve*)²

² Csillag, 1949. 4. sz. 17. A további idézetek lelőhelye a Csillag 1949. évfolyama. (Zárójelben adjuk meg az évfolyamon belüli lelőhelyet.)

Az alapgondolat ember és természet egysége. Ez a világ megmarad kettejük világának, a lélek résein nem valamiféle dolgozó, harcoló vagy éppen ujjongó külvilág hatol be, csupán sok szín keveréke, amit akkor liberálisan akár az új élet sokszínűségeként is felfoghattak a lapnál. Néhány hónap múlva már súlyosabb konkrétumokat vártak.

Szemléletileg ugyanígy teszi a természet részévé Lakatos is a kedvesét, illetve olyan képekkel láttatja, amelyek túlnyomó többségükben még messziről sem utalnak aktuális valóságokra, vagy igen áttételesen, a vers belső világából következően.

Az *Emlékezés* (15/27.) című versében a fasizmus áldozatává lett első szerelmét idézi. Őszinte – bár sokszor szemléletükben zavaros – képekből bontakozik ki a szeretett lány.

Szabadulni szeretne az emlékétől, de visszavonja a „sárgával kevert kék égbolt”. Szerelmese zsidó voltára utal itt, a megkülönböztető sárga csillagra, de a mi számunkra van a képnek egy – csak az 1949-cel kezdődő korszakra vonatkozatható – érdekessége. Az *akkori* mában sárgával kevert az az égbolt – és versképek százait lehetne idézni ugyanebből az időszakból – amelyekben még a természet sem lehet negatív hangulatú, amennyiben ’45 utánról beszél a költő.

Ritka szép metaforával él, amikor fényjelnek nevezi szerelmét éjszakája „vak mélységeiben”, és látjuk „visszatérő dalként”, „örök motívumként”, „égő kiáltásként” is a lányt.

„Halálos mélyről fakadtál, mint levél a fán” – mondja, és ez az a hasonlat, ami eredetisége miatt az egyik legmegdöbbentőbb az évfolyam verseiben, de figyelmeztet arra is, hogy kiforratlan költővel állunk szemben, aki olykor végig nem gondoltan teremt. A kép önmagában kiváló, hiszen a levél valóban „halálos mélyről” ered, a gyökerek közötti, alatti, egyszervolt világból, egykori élők testéből. Csakhogy a versben semmi nem igazolja a szerelmes „halálos mélységből” való eredetét, csak „halálos” végét.

Kétségbeesett, reménytelen keresés ez a kedves után. Száz-
ezrek élték át a hiábavalóságát a háború után. Csak a vers-

ben térhet vissza az, aki a gázkamrát megjárta: „ott szikrázol a kohókban, a nyersen sistergő acélban”. Azt mondhatnánk, lám direkt módon összekapcsolja szerelmét az újjáépítéssel, a vas és acél országával. Ám ez az összekapcsolás teljes egészében a versből következik, ezért nem tiltakozhat ellene semmilyen bírálói szépérzék.

A krematóriumok valamelyikében elégett lány a „nyersen sistergő acélban” támad fel 1945-ben. Halálával táplálja az új életet. Tragikus sorssal is diadalmassá válik. Minden erőltettség nélkül azonosíthatja őt Lakatos az utolsó sorban a megtartó, életet adó szabadsággal: „Fújj belém, tarts erősen, Szabadságom!”

II.

A keresés az alapmotívum Lakatos másik versében is, amelynek címe: *A szerelemről* (17/45.). Képekkel sűrűn „bevetett” vers ez is, de már leszűkíti a szerelmet a lélek szférájára, s a titkokat még ebből is száműzi. Így eltűnik minden sejtelmesség, szinte kiszámíthatóvá, tudományossá válik az érzés. Ekkor kapcsolja össze Lakatos a boldog ország képével, amelynek boldogságát már nem kell magyarázni, mert látható, mint szerelmese nyelve alatt a szó, vagy sorsa a homloka ráncaiban, magától értetődő, mint kettejük jövője.

A szemlélet szintjén a szerelemnek ez már az a felfogása, ami után szerelemről többé nem lehet írni, hiszen — a versben legalábbis — a probléma megoldódott: „. . . mindent, mindent tudok rólad”. „Így válik az érzékiség szeretetté” — mondja Toldalagi Pál. (*Amit csak kívánsz*, 14/24.). Az érzékiség, a szemléletből kilódított. Látni fogjuk a későbbiekben, mint bukkan fel még néha félve és büntudatosan, mint kapcsolódik a bűnös múlthoz, mint válik alacsonyabbrendűvé az új élet új dolgainál.

Lakatosnál a szemlélet torzulását érhetjük tetten, a kezdetet, amely az érzékiségtől elvonatkoztatott szerelmi élménytől elvezet az olyasféle hitvesi levelekig, amelyek egyetlen mondanivalója: „jegyezz Tervkölcönt” (24/45.).

Verse tagadásértékű kérdő mondatokon keresztül a lány leheletében, alakjában, arcában, szájának vonalában, hajában keresi a választ. Természetesen hiába, hiszen már maga a kérdésfeltevés is erőltetett, magyarázható-e a szerelem a test gyönyöreivel?

Nagyon fontosnak tartom a későbbiek megértéséhez ezt a pillanatot a szerelem torzzá váló felfogásában. Alapja egy tétel, amit mindannyian tudunk, de nem maximáljuk, mert biológiai kötöttségeinknek tudatában vagyunk. A testiség különválasztható az érzelmektől, de a szerelemnél ez a különválasztás azt eredményezi, hogy a szerelem — ha még egyáltalán annak tekinthető — éterivé, elvonatkoztatotta, égi szagúvá válik. Ki van téve annak, ha a költő „mindent, mindent” tud a másikról, hogy együttéléssé, társas létté fokozódjék le. (A líra alaptermészeténél fogva nem a tudásból, hanem a tudásért születik.)

A száj, a szem, haj, s a többi, a kedves testéhez tartozó fogalom így lefokozódva nem válhat többé önmagában érzéki képpé, vagy ha igen, akkor csak betétként, vagy beleágyazva magasabbrendűnek tekintett összefüggésekbe.

Így aztán egy éteri lány búcsúzik tőlünk a vers végén. Látjuk a nap sugaraitól körül táncolni, röntgenként átvilágítani, és nincsen semmi, de semmi titok immár, még a jövő is látszik benne.

III.

Az eddigiekből kiderült, hogy szerelmen valami mást kell értenünk a kor verseiben, mint a megelőző vagy követő időkben. A test háttérbe szorul, de háttérbe szorulása egyelőre csak a lelki aspektusoknak enged teret. Lássuk most a szemlélet egyik végpontját, ahol kiindulóhelyzetben „csak megkérdőjelezett test, mint lényegtelen áll előttünk, s kimondottan is alárendelődik magasabb összefüggéseknek: a közösségi életnek.

Murányi-Kovács Endre büszkén írja: „Nem táncolt rég a jambusokban / Futó szellőkkel kedvesem” (*Szeminárium*, 20–21/64.). – Tehát már régen megtartóztatja magát – verseiben – mindattól, amit a „futó szellők” jelenthetnek: az öncélú kitörésektől.

A szerelmi játszadozásnak ez a tagadása Darázs Endrénél a legextrémebb. Szinte gúnyosan magát a szerelmi vágyat értékeli le.

Itt a szándék csontodnál erősebb,
Melled fehér zsömlénél
Szívósabb, jobban simul tenyérbe
Zsírpaperből félkiló kenyér”

(*Soroksári út*, 14/40.)

A szándék szót egyezményes jelként kezeli. A csont fogalmával teszi képpé, csupán erejét akarja érzékelteni. A jelentése, amely ma – kevésbé politikus korunkban – igen elvont, 1949-ben az új rend építésének szándékával volt azonos. Ennek nagyságát rendeli kedvese fölé.

Szemléletileg tiszta hasonlaltal teremt kapcsolatot a tenyérbe simuló mell és a tenyérben tartott kenyér között. Jól érzi, hogy formai asszociációs lehetőség kevés a kettő között, ezért varázsolja előbb egy metaforával zsömlékké a lány melleit.

Látni kell azonban, hogy a szándék és a kenyér válik képpé, a lány teste mindehhez csupán díszlet. Ez már a szerelmen túli világ.

Lehet a valóságnak olyan pillanata, amikor a kenyér fogalmába sűrűsödő képzetek fényében két ember szerelmi kapcsolata leértékelődik, de akkor mindig tudjuk, hogy pillanatról van szó. Ez a kép s maga a vers azonban nem pillanatnyi életérzést sugall. Nem elégszik meg azzal, hogy a szerelmet átvigye az új világra, érzékelteni akarja ennek másfajta minőségét, magasabbrendűségét is.

Ez az út csak a magánéleten kívül folytatható. A gyárak és erőművek, a termelés felé. Nem szerelmes versek szület-

nek ebből a felfogásból, hanem munkadalok, éljenző felkiáltások, és főleg álmok valóságnak álcázott képei, mígnem majd jön a döbbenet.

Az érzékiség helyét kitöltő szerepek

Létezik egy másik út is, amely eredetét onnan veszi, mint az előbbi, de tágabb mozgásteret enged a rajta járóknak azzal, hogy a szerelemben legalább eszközt lát társadalmi célok elérésére, egyfajta repítőerőt, erősítőszert, katalizátort. A hús-vérnek is meghagy bizonyos jogokat, amennyiben a múltban – bár bizonyos megvetéssel – ábrázolhatónak tartja, a mában pedig az utóddal összefüggésben. A szerelmes képe behelyettesítődik a feleség, az anya képével, aki társ, nemegyszer harcostárs, hogy aztán az egyéni vonások helyét a szerelmesek osztályjellege vegye át. Végsősoron ez az út is a magánéleten kívüli területen folytatódik.

1949-ben még jól elkülöníthető az anyaszereptől az élet társi és a harcostársi szerepkör. Már céloztunk rá, hogy az előző évfolyamban lehetetlen egy hasonló kategorizálási kísérlet, 1950-ben pedig már az előbbi kategóriák sem megfelelőek, mert a versekben megjelenő élettárs egyben anya és harcostárs is. Ebben a légkörben szinte magától kínálkozott ideálnak Krupszkaja és Lenin közös eszmeiségre, közös harcra egyszerűsített kapcsolata. A téma egy későbbi elemzésekor Gellért Oszkár róluk írt verse, amely 1950 áprilisában jelent meg, lehet a kiindulópont, s Kónya, Kuczka és Lódi versei mellett – Juhász Ferencé kivételével – az egész évfolyam szerelem-tematikája tárgyalható ebből a nézőpontból.

1. Az anyaszerep

A téma leszűkítése magával hozza a versképek nagyarányú csökkenését. Gondoljuk el, éppen az a vonatkozás tűnik el, amely elsősorban teszi témává a szerelmet, és végtelen sok játék-lehetőséget kínál költői szempontból.

Megfigyelhető ez a hirtelen „aszály” Kuczka Péternél is, ami a szerelemmel kapcsolatos képeit illeti. Az évfolyamban megjelent nyolc versének többszáz trópusából mindössze néhány tartozik ide. Egyik sem eredeti, sőt képei jellegük is alig érzékelhető. A megszokott, köznapi szófüzések közé tartoznak, helyenként emlékkönyvi színvonalúak. (Megjegyzendő: a költői becsületességet nem lehet kétségbe vonni.)

Amikor azt mondja: „Az együtt töltött napok és hetek / úgy tűnnek el, mint a pillanatok” — egy beszédhelyzet réges régi fordulatát veszi elő, szerelmeslevelek kedvenc sablonját. (*Testamentum*, 23/23.) (Emlékezzünk, mennyivel plasztikusabb Lakatos hasonló jelentésű képe.)

Formailag, tartalmilag is jobban megformált a „Szép vagy nekem, mint tavasszal a kertek” — hasonlat, de a folytatás a szó szoros értelmében agyonvágja: „még szebb, mert gyermekemnek anyja vagy”. Még sokszor megfigyelhetjük, hogy a költők pánikszerűen menekültek a természeti képtől a társadalom hasznos funkciót adó jelenségei felé. Kuczka felesége anyaságát akarta kiemelni, érzékeltetni az anyaság fölülmúlhatatlanságát, s ez háttérbe szorította magát a képet. A következő versszakok is alátámasztják: a költő szemében a kedves elsősorban anyaként létezik.

A következő furcsa hasonlat szintén problematikus. A gyermekeiről beszélve mondja: „... épp úgy van meg bennük a jövő, / mint benned megvan minden földi táj.” Nem átékelhető ez a képsor. Alapvető hibája, hogy két nagyon tág kép — a jövő és minden földi táj — egymással a szemléletben semmilyen kapcsolatban nem áll, bár a költői szándék összehozta őket. „A gyermek a jövő” — közhelyszerű kijelentést próbálja Kuczka felnagyítani (ezt a jövőt mintegy az egész földre kiterjeszteni), és egyidejűleg a feleséget a gyermekeivel (tehát mintegy a szerelmeit az anyával) összekapcsolni. A zavar az utóbbi szándékból adódik. Oly sokat akar mondani, hogy valójában nem mond semmit a feleségről. Talán annál többet Kuczkáról és a korról.

Segítségül kell hívnom a költő egy másik versét, amelyben hosszan sorolja a „minden földi tájat”, majd kijelenti, ő valóban nem utazott „távoli földeken”, ennek ellenére tudja, mit tegyen és hol a helye. (*Róla, Aki a világnak kovácsa*, 25/11.)

Őszinte és természetes vágnak jutottunk itt a nyomára, hisz az utazás, a világ megismerése úgyszólván a költői lét alapja. Éppen 1949-cel kezdődött történelmünkben az egyik legsikerültebb bezáratkozás, erősödött fel a hidegháború. A lehetőségek a „minden földi táj” megismerésére szinte a nullával váltak egyenlővé. Innen nézve lesz a tárgyalt kép elevenné, vagyis a versen kívüli aktuális valóság értelmezi.

A feleségként bemutatott szerelmes és az anya fogalma elválaszthatatlan Kuczkánál. Képei formai szempontból is alátámasztják ezt: a tavaszi kertek nőalakja anyaként válik szebbé, majd pedig a gyermekekben meglevő jövőt a feleségben levő világgal próbálja láttatni. A szenvedély kiszámíthatatlan csapongásai – s ami ebből következik: a versképek csapongásai – helyett csöndessé szelídült vágyakozással találkozunk nála. Nem torzulással, csak a torzulás lehetőségével.

Ennek egy későbbi fokozása – a szemléletben –, amikor a vágyakozásnak is nyoma vész, a házasság az utódnemzésre korlátozódik, amely az ötéves tervek része. Lukács Imre versében (*Vörös csillag arany kalással*, 22/18.) találunk erre példát. Lukács házasságáról szólva azt tartja a leglényegesebbnek, hogy megszületett lányuk a „Terv első esztendejében”.

Ugyanezt az eltorzult szemléletet tanúsítja Szüdi György *Varázslók és óriások* (12/34.) című versének feleségképe. „Gondos anya ő” – mondja a költő –, mert „Sztálin elvtársnak életét” tanulja, s „kicsiny fiát, ha ölben tartja, /a szovjetekről mond mesét”.

E két utóbbi költőnél a versképek környezetét vettem szemügyre, hogy bemutathassam a szenvedély tagadásának egyik lehetséges végpontját. Azt, amikor már nem is az anyáról beszél a költő, hanem az anya ürügyén csakis a napi politikáról.

A kort áthatotta az euforikus jövővárás. Nagyon fontos hangsúlyoznunk, hogy nem évszázadokra terveztek, a végcélt a közeljövőben elérni hitték, ha mindent az érdekében tesznek. Ezért is hirdették magánélet és társadalmi élet teljes egységét, illetve a magánéletet is a csodálatos jövő szolgálatába állították. Így értelme az emberi létnek csak akkor van, ha minden mozzanata a jövőbe mutat. Tökéletesen illik ebbe a gondolatmenetbe a „pusztán” egymásra irányuló érzelmek elutasítása, az erőszakos kapcsolatteremtés szerelem és külvilág között. Az anyává változtatott szerelmessel, aki a holnap ember szülője, mindez jól megvalósítható volt.

II. A társszerep

Ugyanebbe a koncepcióba illeszkedik a társsá, partnerre formált szerelmes, akire a legirodalmibb példát Kónya Lajos teremtette meg.

Címében is szerelmes az a vers, amely a 49-es Csillag-ter mésben számomra a legőszintébben, s egyben a legmeggyőzőbb művészi erővel mutatja meg, hogyan kapcsolódott az „új” költői tudatban ez a legintimebb érzés a haza felemelkedéséhez, haladáshoz, a „készülő aranykorhoz” (*Szerelmes vers, betegágyon*, 18/34.).

A szerelmes Kónyánál is magától értetődően a feleség. Egy festmény formájában van jelen a költő betegágyánál, s mindaz, ami ő ott a képen, az a múlt, az „özönvíz-előtti kor”.

Az időszak költészetében szinte egyedülálló intimitásról beszél Kónya, amikor a kép megfestését közvetlenül megelőző szerelmes együttlétre céloz: „Rózsaszín ruhád / rejti még a tested viharát”. A test viharainak ábrázolása nem fér össze a 49-es irodalompolitika elvárásaival. Nem véletlen talán, hogy a versben is múltbeli ez a vihar, mint ahogy múltbeli a szerelmesnek is „csak” szerelmesként való ábrázolása.

Vitathatatlanul szép — elsősorban a tárgynak, a szavak hangalakjának és hangulatának köszönhetően, amikor a jú-

liusi alkonyról beszél, amely felesége arcán „aranylóan ömlött szét”. S ezzel a második képpel véget is ér Kónyánál a rövidke magábafordulás, általa céltalannak, önzőnek vélt merengés. Átlendül a jelenbe az „özönvíz-előtti korból”, s a festményen padon ülő kedvesét — aki ott a múltban talán félelemből, kiszolgáltatottságból görcsösen markolja az ülőalkalmatosság karfáját — arra biztatja: „Kapaszkodj a padba, / emelkedünk egyre magasabbra”.

Ez a való világ Kónya számára. A szédítő repülés. A magasból nézve lényegtelennek válik az az egykori „júliusi alkony”, a test vihara: „pók sző hálót” a kép — s ezáltal a múlt — keretén. Az ötéves terv alapján épülő ország válik fontossá, a szerelem pedig átlényegül, földöntúlivá lesz. Pontosabban: Kónya számára csak most kezdődik, amit ő szerelemnek érez, ezért mondhatja az utolsó sorban: „Add a kezed. Készül az aranykor”.

Kónya versében a feleség társá csak a '45 utáni hazában válhat, tehát még a legsajátabb, legmélyebből jövő érzések területein is választóvonal a felszabadulás. A szerelem ebben a felfogásban együttvaló harc, ki nem mondott szövetség a holnapért. Elvontan szűkül le munkára, szövetségre. A feleséggel kapcsolatos képeket körüllegi az épülő-szépülő haza konkrétuma, s ha mindez benyomul a képbe, elveszti meghatározott tennivalókra szólító jellegét, csupán általános felhívás marad belőle.

Keszthelyi zoltánnál is megmarad valami — ugyanebből az okból — a társas kapcsolat intimitásából. (*A teremtés dicsérete*, 23/46.). Kedvese szemét a kéken csobbanó Duna habjához hasonlítja, a kép önmagában tehát meglehetősen apolitikus. Csakhogy ezután versszakokon keresztül egy idilli újjáépítést rajzol, ami a Dunán zajlik, illetve azzal összefügg, így a folyó lassan az épülő ország jelképévé válik, ami a kedves szemével kapcsolatba hozva, őt magát is e folyamat részesévé teszi. Művészi „teremtés” ez. Hiteles a továbbiakban az is, ahogy az általa teremtetett idillt kettőtöri a munka képeivel, (illetve valójában újabb idillé teszi). „Hűvösvölgy

hűvös erdejében” látjuk például sétálni őket, de mielőtt elandalodnánk, „Reccsent az ág, roppant a tájék, / Roppantva törtük szét a csendet”. A képen kívül ezt a csendet az épülő házak, gyárok törik szét, amik így a hűvösvölgyi idillnek, kettejük sétájának is résztvevőivé lesznek. Keszthelyi és szerelmese áttételesen, költőien, de ugyanúgy munkára szövetkező társak, mint Kónya és partnere.

Egy későbbi, immár teljes mértékben torz fokon eltűnik az áttételesség, költőiség, csak két ember munkaszövetsége marad.

Devecseri Gábor egyesegyedül azért siet régen látott felesége elé a pályaudvarra, hogy bolgárul is megtanuljon tőle egy lelkesítő jelszót. (*Egymásba tágultak országaink*, 24/46.). Kónya a szanatóriumból mindössze azért ír levelet a feleségének, hogy az asszony jegyezzen tervkölcsönt. (*Levelek a szanatóriumból*, 24/45.). Tóth Gyula feleségének a szeme az együttlétkor nem a másik iránti érzéseitől, hanem a látomászerűen elévetülő jövőtől csillog. (*Kettesben*, 24/37.). Jellemző módon az egymással társalgó házaspárokat látjuk ezekben az utóbbi versekben. Annyiban szerelmes versek ezek mindössze, hogy két állítólag szerelmes ember beszélget – az ország dolgairól, a háborús gyűjtogatókról, az építés aktuális feladatairól. Ha kettejük kapcsolata jelenik meg, az két harcos ember kapcsolata az országért vagy a „háborús gyűjtogatók” ellen. Darázs Endre *Rádió* (23/25.) című versében még esküvőjük időpontja is jelképpé válik: novemberre tűzték ki.

III. A jelképes harci kapcsolat

A jelképpé, szimbolikussá fokozott harci kapcsolatot Lódi Ferenc énekl meg a legátfogóbban.

Kónya szerelmese csak nagyon áttételesen harcostárs. A költő tehetsége megakadályozza, hogy a „harcostárs” jelleg kimondottá váljék, inkább csak érezhető, sejtethető, és tegyük hozzá: mellékíz nélkül átélhető, hiteles.

Kuczka Péter a szerelmezt az anyával kapcsolja össze alacsonyabb művészi színvonalon és direkter, de látunk valamit a szerep nélküli szerelmesből is.

Lódi Ferencnél azonban elveszti a nő szinte minden személyes, érzéki jellegét, tétellé változik a szerelem. *Így akarom* (18/18.) című versében így beszél: „munkáddal mérlek”, majd: „így szeretlek én, / ahogy jövőnk felé nevetve nézel”. Ugyanabban a versben: „velünk már az egyetemig érnek / zúgó gyárak s a messzi tanyák”. Mintha a szerelem három előfeltételét fogalmazná meg Lódi: a másik jól dolgozzon, higgyen a jövőben, és tartozzon a dolgozó osztályok valamelyikéhez.

A társat a faluval azonosítja egy másik versében is (*Ez nem titok*, 17/12.). Képbe foglalja a nő szemét, haját, száját, arcát, s éppen ettől csalóka az egész. Emiatt hiszi az ember, hogy szerelmes verset olvas, pedig Lódi a munkás-paraszt szövetségről beszél.

„Kék szemed a falut s kalász-szín hajad / földek illatát hozta el nekem” – Egyértelmű, hogy a falu s a földek itt a két kulcsszó. Ezt akarta kimondani, és pedig a lánnyal összekapcsolva. Olyannyira domináns fogalmak ezek, hogy még azt sem bánja, ha a kék szem nem kelt különösebb faluasszociációt, hiszen legfőbb általánosságban juttathatja eszünkbe a vidéki tájakra boruló égboltot. Ugyanígy nehéz összekapcsolni a haj illatát a földek illatával. Nyomon követhető maga az asszociációs folyamat: a kék szem a kék égboltot sugallja, a kalász-szín haj a kék ég alatti gabonátáblákat; tehát egy megkapó vidéki tájat akar láttatni egy-egyben – egy egész részeit. Az egész részeit mutatja a kép másik oldalán is, amikor kedvese szeméről, hajáról, majd később szájáról és arcáról beszél. Lesi a szájából „kihulló meleg szavakat”, gyűjti „őket, mint a fogalmakat, / melyek egészsé olvadnak össze” kettőjükben. Szépek ezek a szájából kihulló meleg szavak. Ha csak ennyit látok a versből, azt mondom: költészet. Azonban nem kettejük szerelme fűti e „szavakat”, hanem kizárólag az, hogy az idillként felfogott falut idézik.

Hirtelenében nehéz mit kezdeni az ezt követő hasonlattal is, hiszen a fogalmakra nem elsősorban az jellemző, hogy gyűjti őket az ember. A lány faluról szóló szavait a fogalmak színvonalára emeli a költő, ezzel mérhetetlenül megnöveli súlyukat, szinte tézissé teszi őket. A fogalom szónak csak akkor lehet meg ez a képpé tevő ereje, ha 1949-ben mást jelentett, mint napjainkban. Ha tehát mindennek előtt az eszme fogalmai álltak mögötte, leszűkítve, költői szempontból is egyértelműbbé, képet felidéző erejűvé téve a szót. Ezek azok a „fogalmak”, amelyek többek között a város és falu közeledését, a köztük levő különbségek eltűnését, s a szövetségükből létrejövő új világ eljövetelét hirdetik.

Magától értetődő így, hogy a költő a várost képviselő munkásként jelenik meg a versben. „Olyan közel vagy már hozzám, mint a gyár / a szívemhez, mely bennem muzsikál . . . s szavaimon is túl biztatón felel”.

Sem a hasonlat, sem a megszemélyesített gyár nem érdemel mint verskép különösebb méltatást. Az a tény azonban, hogy a gyárat kedvesével kapcsolja össze, s a gyár biztató szóval válaszol a közeledésre, egy más szempontból sokatmondó. A város, az ipar, a munkás biztatja együttműködésre a falut, a mezőgazdaságot, a parasztot. A „biztatón felel” szókapcsolatból még az is világos, melyiké a vezető szerep.

A költő és kedvese egybekelését nem szülei pártolják. „Munkás és paraszt szemek” függenek rajtuk, és „nézik, hogy milyen lesz az új vetés / a magokból, mit ők vetettek el”.

Az „új vetés” a házastársi termékeny együttműködés eredménye, vagyis a belőlük, általuk születő új ország. Egyfajta legeslegújabbkori Ádámként és Évaként állhatnának előttünk, ha lenne bennük bármi emberi vonás. De nem mások ők, csupán magok, bár annak kiválóak, tiszták, legfeljebb egymással keresztezettek.

Valami csodának is tanúi vagyunk néhány sor erejéig. Mintha megsokallta volna Lődi az erőltetett párhuzamokat, csak a kedvest, a nőt láttatja, mintegy teher alól szabadulva.

„Áradó folyamává” változik, immár szerelmesével egyesülve, és „jövőbe folyó vesszorokban ég, izzik” a vágya felé.

Folyamról és nem folyóról beszél, amit az „áradó” jelzővel méginkább fokoz. Még játszik is, amikor az áradó folyam képe után a jövőbe folyó vesszorokat láttatja, mintegy sugallva, hogy mindkettő a szerelmesből táplálkozik. Áradóvá és folyamává ugyanúgy általa válik a költő, mint a versei jövőbe folyóvá. Kifejez valamit abból a mindig megújuló vágyból is, amit a szerelmes ember érez — a boldog szerelemben — a másik iránt.

Van azonban ennek a folyamnak egy vonása, ami máris visszazökkent az akkori mába: csobogva épít. A csobogva szó szelíddé, nyugodttá teszi az áradást, sokat mond ennek a szerelemnek a mélységéről, de azt, amire őt a szerelem sarkallja, egyrészt direkt módon mondja ki, másrészt képzavart idéz elő, mert az áradó folyamról — bármennyire csobogjon is — nehéz elhinni, hogy építsen. Ő azonban ezt a szót akarta kimondani, és ismét alávetette a vers szabályait a versen kívüli valóság szabályainak.

Szándékosan fejezem be írásomat Lődi csobogva építő folyamának képével. Ebben a folyamban nemcsak a vezető osztályokat reprezentáló szerelmesek egyesülnek az építésre szövetkezve, de hallik a csobogás is, egy majdani újrakezdés lehetősége. Az újrakezdés nem sokat várat magára. Éppen a szerelem szemléletében következik be a leghamarabb a visszatérés 20. századi hagyományainkhoz. 1951-ben már olyan maradandó művekkel találkozunk a Csillagban, mint Benjámin: *Hajnali karének*³ és Illyés: *Kinyilatkoztatás*⁴ című verse. A „megtértek” között van Kónya és Kuczka is. Sokadrendű költők még évek múlva is harcos anyák élettársi hűségéről zengenek, de a költészet egésze számára gyorsan felejtendő, bár nehezen felejtethető intermezzó lett a 49-cel kezdődő két — harcos szerelemre kényszerítő — év.

DÓKA PÉTER

³ 1951. 1367.

⁴ 1951. 964.

DÉRY TIBOR IRONIKUS NEVELŐDÉSI REGÉNYE – A FÉLFÜLŰ

Egyes nézetek szerint a nevelődési regény kategóriájába sorolható minden olyan mű, amely egy adott hősnek a társadalmi közegbe való beilleszkedését, ott elfoglalt helyét mutatja be, azaz egy jellem kialakulását a környezettel való szoros összefüggésben ábrázolja. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy ha a személyiséget nemcsak a biológiai-pszichológiai, hanem a szociális-történelmi tényezők is alakítják, történetét egy tágasan értelmezett nevelődési folyamatnak is tekinthetjük. A 19. századi nagyrealista művek tehát – ilyen értelemben – szinte kivétel nélkül e kategóriába sorolhatók.

Valamelyest szűkítve a fogalom értelmezését, egy olyan fel fogáshoz érkezünk, amely a nevelődési regényt a fejlődésregénnyel rokonítja, avval a különbséggel, hogy míg az előbbiben a külső körülmények, az utóbbiban inkább a belső változások kerülnek előtérbe. A lényeg azonban maga a folyamat, amelynek során a teljes személyiség kialakul. Az elbeszélő egyaránt élhet a semleges harmadik személyű vagy az első személyű előadásmóddal, a kettőnek a váltakoztatása pedig alkalmat adhat bizonyos hangsúlyeltolódások, értelmezési változatok szembesítésére is.

Felfogásunk szerint az elemzésre kiválasztott Déry regény e kategória hegeli megfogalmazásához áll közel:

„e tanulóévek vége az, hogy a szubjektum belefárad a dologba, vágyaival-véleményeivel egyetemben hozzáidomul a fennálló viszonyokhoz és ésszerűségükhöz, beilleszkedik a világ dolgainak láncolatába, és a világban megfelelő helyet teremt magának.”¹

Déry két nagyregénye, *A befejezetlen mondat* és a *Felelet* nevelődési regénynek is tekinthető. Mind Parczen-Nagy Lőrinc, mind Köpe Bálint sorsának bemutatásában a szemé-

¹ Hegel: *Esztétika*. Bp. 1979. 236.

lyiség fejlődése áll a középpontban a szűkebb és tágabb környezet függvényeként. Gazdagon jellemzett karakterek veszik körül hőseinket, az író vizsgáló tekintete a társadalom minden rétegét átfogja, helyzetek és jellemek számtalan változatát fedezi föl. Az 1975-ös *A félfülű* e két jelentős – szándékában és eredményeiben egyaránt fontos – mű kései utóda, a műfaji konvenciók és a világmagyarázat ironikus átértelmezése.

Az irónia lényegi jegye a szemléletváltás, amely az állítás-tagadás sajátos viszonylatrendszerében rejlik. Esztétikai minőségét ez az összetettség, az egymást eredendően kizáró, cáfoló elemek összevillantása, egymásra vonatkoztatása biztosítja. A hangsúlyossá váló reflexiós elem szintén hozzájárul ahhoz, hogy az irónia a műegészt áthálózó strukturális elvként működjék.

Déry Tibor életművét végigkíséri az ironikus látásmód, amely pszichológiai alkatának is egyik domináns jegye. Irodalomelméleti jegyzetei tudatos írói magatartásról vallanak: „... A kifejezésre törekvő érzés vagy gondolat gyakran épp önmagával ellentétes formában jelenik meg a műben...”²

Az irónia jelenlétét azonban változó intenzitás és módosult minőség jellemzi az évtizedek során. Az első korszak műveire főként a stiláris irónia jellemző (kiemelkedő ebből a szempontból a *Pesti felhőjáték*). Későbbi két nagyregénye, *A befejezetlen mondat* és a torzóban maradt *Felelet* a „részleges” iróniára lehet példa: a távolságtartással ábrázolt polgári világ ironizált megjelenítése egyértelmű, határozott írói értékítéletet hordoz, ami abban is kifejeződik, hogy az irónia kizárólag ennek a rétegnek a bemutatására korlátozódik. E morális indíttatású ironikus szemlélet később, az ötvenes évek közepén írott *Vidám temetés* és *Niki* c. kisregényeiben strukturális elemmé válik a megingott értékrend okozta megrendülés következtében. De éppen az irónián átsugárzó etikus szenvedély vall arról, hogy Déry még elképzelhetőnek tartja

² Déry Tibor: *Botladozás*. Bp. 1978. I. 387.

a „kizököknt idő helyretolását”: az iróniát a megsebzettség és a fájdalom működteti. Szemléletének elkomorulásával s történetfilozófiai székepszisének kialakulásával párhuzamosan válik az ironia domináns esztétikai minőséggé, az egész regényszerkezetet meghatározó szemléletté az utolsó korszak műveiben.

A félfülű 1975-ben jelent meg, alapötletét újsághír szolgáltatatta (mint néhány évvel korábban a *Képzelt riport* . . .-ét): Paul Getty multimilliomos unokáját emberrablók tartották fogságukban, s mert a család késlekedett a váltságdíj átadásával, sürgetésül elküldték nekik az ifjú levágott félfülét. Mi ragadhatta meg az író figyelmét a képes magazinok és bulvárlapok kiszínezett tudósításaiban? Egyik naplójegyzete talán eligazításul szolgál:

„. . . az észlelt jelenségek közül elsősorban azok vonzanak, amelyekről a legkevesebbet tudok, s így léggömb alkatuknál fogva a legalkalmasabbak arra, hogy önkényes tartalommal azaz a világról való állítólagos tudással töltsen meg őket.”³

E korunkban egyre gyakrabban előforduló, de még mindig szélsőségesnek minősülő eseményben tehát felfedezi az általános érvényt, a – mondhatni – tipikus helyzetet: a kiszolgáltatottságot és a világ működésének már alig leplezhető mozgatóit: a brutalitásba torkolló önzést és erőszakot.

Az író „rémtörténet” műfaji megjelöléssel látja el művét. E szóhasználat már önmagában is csúfondáros felhangot kap az intellektuális próza egyik nagymesterének tollán, a megformált mű pedig azt bizonyítja, hogy a műfaji konvenciók ironikus kezelése két irányú: részben eltűzésükben, részben látványos áthágásukban valósul meg. A borzalmas epizódok halmozása, az autós üldözések és lövöldözések, az egyik rejtekhely falának már-már Monte Christo-i ügyességgel véghez vitt megbontása vagy a hajdani naiv elbeszélőt idéző felkiáltások („Hirtelen egy velőtrázó sikoly! Majd

³ Déry Tibor: *A napok hordaléka*. Bp. 1972. 136.

nehéz hörgések!")) a tudatos aránytévesztés következtében veszítik érvényüket, és válnak megmosolyogni való, kiürült sémákká, az epikai hagyománnyal csúfolódó játékká. Az áldozat megtámadásának mindig borzongató jelenetében viszont a leírást megszakító „stb. stb.” leplezi le a hatáselemek alkalmazásának és azonnali érvénytelenítésének írói technikáját. Az idősíkokat váltakoztató szerkezeti megoldás, a kronologikus, lineáris cselekményvezetés felbontása, a szerencsés végkifejlet: a főhős megmenekülésének előrevezetése pedig ellenkezik minden kalandra, váratlan fordulatra épülő mű konstrukciós alapelvével, a megoldás késleltetésével. A feszültség növelését szolgáló, a rejtély megvilágítását elodázó szinte kötelező építkezés kiiktatása figyelmeztet arra, hogy a cselekmény, a sztori csak kerete az emberi létezés értelmét firtató kérdéseknek.

A „csecsemői ártatlanságból” és védettségéből elrabolt és így a lét határhelyzetére juttatott aranyifjú története a fejlődésregény egy sajátos változata, hiszen hanyattatásai során épp úgy kijárja az „érzelmek iskoláját”, mint a klasszikusok által teremtett nagy nevű elődei.

Ifj. Hamilton György egy átszórakozott éjszaka után

„ártatlansága tudatában csendesen kocogott Via Avelino-i nyolcszobás lakása felé . . . Saját termelésű, szelid gondolataival volt elfoglalva, így nem hallhatta meg a föld távoli és közeli farkascsőrdáinak vonítását.”⁴

A fordulatos cselekménybe és a csúfondáros szövegbe ágyazva még kétszer tér vissza ez a motívum. Először az anyjával folytatott egyik múltbéli beszélgetésben, amikor az anyai dorgálás közben — látszólag hangsúlytalanul — elhangzik a kérdés:

„— . . . Mi a véleményed arról, mire hoztalak a világra?

— Hogy jól érezzem magam. Nem az az embernek a dolga? Ifj.

⁴ Déry Tibor: *A félfülű* Bp. 1975. 6. (A továbbiakban e kiadásból idézünk.)

Hamilton György ezúttal sem hallotta meg a föld távoli és közeli farkascsortáinak vonítását, csecsemői ártatlanságában egy rózsaligetbe képzelve magát . . ." (26.)

Majd később, már kiszabadulása után egy reménytelenül értelmetlen rendőrségi kihallgatás közben:

„Úgy tudjuk, hogy a fiatalember ekkoriban már félfüllel is világosan hallotta a föld közeli és távoli farkascsortáinak vonítását stb. stb. ártatlansága lefoszlott róla, mint a magzatburok a világra igyekvő embrióról." (68)

Elrablása és fogvatartása idején megtapasztalja a világ farkastörvényeit, és nemcsak a fél fület veszti el, hanem derűs magabiztosságát, kissé hanyaveti őszinteségét is. Megismeri a kiszolgáltatottság okozta rettegést és megalázottságot, megtanul tettetni, félrevezetni, a gyengeséggel visszaélni, „hozzáidomul a fennálló viszonyokhoz és ésszerűségükhöz". E rendőrségi kihallgatás során immár szemrebbenés nélkül ad hazug válaszokat, nehogy leleplezéseivel ismét veszélybe sodorja magát, elhallgatásaival inkább vállalja az elrablóival való csendes cinkosságot. Keserves tapasztalatai juttatják el a cinikusan hangzó summázatig:

- „— A haramiákról mi az összbenyomása?
 — Nem kedvezőtlen.
 — Vagyis?
 — Olyanok, mint a többi ember." (112.)

„Hát minden ember nyomorék" — hangzik el látszólag véletlenül, hangsúlytalanul, ám a történet egésze is éppen az emberiség elnyomorodásáról vall. A felvonultatott szereplőket az érzelmi sivárság jellemzi, és a kíméletlen érdekek mozgatják. A milliárdos nagyapát nem az unokájáért érzett aggodás készteti a váltságdíj kifizetésére, hanem annak felismerése, hogy üzleti hírnevének ártana, hogy „kockára teszi unokája életét, kedvenc unokáját", hiszen a sajtó elhallgatása, azaz megvásárlása jóval többbe kerülne neki: „Végered-

ményben jobban járok, ha fizetek.”(101.) Az ironikus világértelmezés rendeli a megalkotott regénytérben a nagyhatalmú nagyapa mellé az emberrablók főnökét, (akiről mellesleg kiderül, hogy a milliárdos aggastyán közeli, bizalmas munkatársa!). Megközelíthetetlenlenségük csupán védőpajzsa amorális gátlástalanságuknak, amelyet nem csorbít, hogy mindketten politikai színezetű mozgalmakat is pénzelnék. Ugyanígy egyenlőségjel tétetik a haramiák, a rendőrség és az interjút készítő újságíró agresszivitása közé, és azonos tartalmú az emberrablás egyik véletlen szemtanújának tompa egykedvősége, valamint az országúton bekötött fejfel, félájultan heverő fiatalember mellett segítségnyújtás nélkül tovarobogók rideg közönye. E halványan kirajzolódó párhuzamok a világot áthálózó negatív erők dominanciájáról vallanak.

E kiábrándító galériában csupán az anya őrizte meg emberi arculatát. Benne megtestesül a világ megértésének kétféle képessége, amelyet Déry egy interjúban így fogalmaz meg: „Értse meg az agyával, de értse ösztönösen is, az érzelmeivel, és ezt a kétféle megértést hangolja össze.”⁵ A létezésben való eligazodás természetes biztonságát az anyai ösztön hibátlan működése szavatolja, amit az a stiláris megoldás is kiemel, hogy az író következetesen „az anya” megnevezéssel illeti az asszonyt. A cselekmény során a mindenkori anyai funkciók megvalósítójaként bontakozik ki figurája: kiszabadítván fiát szinte újból világra hozza, és a reszocializációs folyamatban jelenlétével, tanácsaival („nem kell minden kérdésre válaszolnod, fiam”) a nevelő feladatnak tesz eleget. Személyiségének ez a forгатagos életvitel ellenére is épen megőrzött szférája az emberi minőség hordozója. „Vékony, törékeny természetben egy nyolcvan lóerős motor szenvedélye működött kézzelfoghatóan.” Ez az elementáris szenvedély, az anyai ösztön ad neki erőt, hogy csellel, erőszakkal, üzleti érzékkel, női furfanggal rávegye apósát a váltságdíj kifizé-

⁵ Déry Tibor: *Botladozás*. Bp. 1978. II. 661.

tésére, majd fölényes nyugalommal alkudozzék órák hosszat az emberrablók látható főnökével, egy haramianővel. E két üzleti tárgyalás közé ékelődik az író vallomás értékű leírása egy hirtelen jött nyáresti záporról, amely mintegy lemossa az asszonyról a szennyet és a mocskot, és új energiával tölti fel:

„Az eső zuhogott. Figyelte és hallgatott. Egész testével visszanézett rá. Nedves arcáról az esőcseppek megannyi könnycseppként futottak le a mellére, bekerítették, lecsorogtak bimbóira, tovább ereszkedtek, összegyűltek ágyéka erdejében. Az esőnek sokféle hangja van: az anya teste erre is figyelt. (. . .) az itt-ott felgyűlő kis tócsák cuppogva fogadták be az égbolt anyagelvű aprócska üdvözléteit, míg az erkély alatt elvonuló nagy szelíd gesztenyefák sora sustorogva oly vidám zúgással ünnepelt, mintha az eső végképp kiváltotta volna őket aszfalt-sivatagos rabságukból. Egy idő után az anya meztelen szíve is szárnyra kapott és felszállt.” (94.)

Az anya alakjának és a természeti jelenségnek ezt az összhangját, szerves egységét az írói hangnem módosulása is hangsúlyossá teszi: a lírai elemekkel telített leírás kiemelkedik az ironikus közegből, ahogyan az anyai ösztönt a maga ere-dendően romlatlan mivoltában hordozó asszony is fölébe nő a regény valamennyi szereplőjének.

Az emberi társadalom és a természet kapcsolata még egyszer megfogalmazódik, de ellentétes jelentéssel:

„A fiatalember, láncait csörgetve, föltekintett az égre, megoldásért. De a természet nem válaszolt, mivel az emberiség szöveteidegen testként kivált belőle.

. . . Egy közeli hegyi patak csörgedezése a tündéri zörejek számlájára irathatott, ugyanide egy kis méh dongása, mely ifj. Hamilton György orra körül körözött, minden nyereszkedési szándék nélkül. Kicsinység és nagyság nem tudott egymás méreteiről. A hideg hegyi szél, amely a havasokról a völgybe ereszkedett, a békés egymás mellett élés elvét példázta, bár oktató szándék nélkül. A természet hiba nélkül fenntartotta boldog egyensúlyát.” (49.)

A kisregény az ember létezésének értelmére kérdez rá. Ifj. Hamilton György először „ártatlansága tudatában”, eszmélkedése kezdetén, a klubban töltött éjszaka folyamán teszi

fel a kérdést: „Mi végre születtem?“, amely kérdés még jónéhányszor megismétlődik különböző szövegkörnyezetbe ágyazva. Foglyul esése után értetlen megrökönyödéssel utasítja vissza azt a feltételezést, hogy megszületése és szabadságától való megfosztása között oksági összefüggés volna. Később, a kihallgatásával serénykedő rendőrtiszt terméketlen buzgalmát látva töpreng:

„vajon mivégre születtem? stb. stb. gondolta ifj. Hamilton. Hogy megizzasszak egy lágyszívű rendőrezredest stb. stb.? . . . a válasz nem látszott kielégítőnek.” (68.)

De nem kecsegtet értelmesebb magyarázattal az a jelenet sem, amikor őrzőit valamikori szerelmi kalandjainak részletező előadásával szórakoztatja:

„Ily módon igyekeztem a haramiákat az emberi együttélés vagy mi a fenének hívják? . . . a kultúra szabályaira tanítani. Hogy mivégre születtem? Legalább ennyi haszna legyen, gondoltam, oktan feláldoztatásomnak.” (62.)

A létezés céljának ironikus értelmezési kísérleteire a nagyapa teszi fel a koronát. A történetet egy róla készült portréfilm leírása zárja, amelyben az öregúr hosszú és sikeres életének summázatát adja példás közhelysorozatban:

„Egész életemben keményen dolgoztam. stop — mondta nagyapja a vásznon. — Sohasem tudtam munka nélkül meglenni. stop. A munkának köszönhetem, hogy öregkoromra is fitt vagyok, ágyban csak akkor fekszem, ha alszom, stop. Hajnali ötkor kelek, délután ötig dolgozom, hétkor már ágyban vagyok. A munka szentsége stop. stop.

— A tőkés társadalmi rend híve vagyok stb. stb. — mondta a nagyapa a vásznon. — A szabad verseny munkára kényszerít, tehát értelmet ad az életnek stb. stb. Amerikát a munka tette nagygyá stb. stb. Munkaerkölcс nélkül népek és nemzetek hanyatlásnak induinak, elpusztulnak, a történelem vihara elsöpri őket stb. stb. Lásd a régi Rómát stb.

...

— Jó emberismerő vagyok — mondta a nagyatyja a vásznon — üzleti sikereimet részben ennek stb. stb. Csak ránézek egy emberre és tudom, hogy be akar stb. stb. Hogyan, mikor, mivel stb. Az ember arra

született, hogy stb. Még huszonnégy fogam van stb. Ha majd az utolsó fogam is kiesik, eltemethetnek stb. A sírban már nem fogok harapni stb.” (113–114.)

Az eddig felelet nélkül maradt kérdésekre végre megfogalmazódó, ámbár befejezetlen válaszmondat („az ember arra született, hogy stb.”) a történet ismeretében és a szövegösszefüggésből adódóan, a hangsúlyos harapás-motívummal csak egyetlen kiábrándító magatartásmodellt sugall, amely viszont élénk cáfolata az életösszegzést bevezető magasztos közhelyeknek. A szöveget minduntalan megszakító „stb. stb.”-k ironikusan utalnak a már unalomig ismert sztereotípiákra: bárki, bármikor ugyanúgy fejezné be a megkezdett mondatot.

Déry mindvégig él a nyelvi eszközök nyújtotta ironikus lehetőségekkel. Bár a történés körülhatárolt és megnevezett helyszínen zajlik, a félig idegen, félig magyar személynevekkel való játék (ifj. Hamilton György, Giovanni Longo úr, magyarul Hosszú János) kitágítja a tér határait, és az általánosító tendenciát erősíti. A látszólagos szótévesztés a lényegkiemelés eszköze lehet. „Etetéssel hogy vagy megelégedve?” „Árazásod körül heves nézeteltéréseink voltak” – mondatokban szereplő kifejezések az embernek barommá, illetve árucikké degradálódásáról vallanak. A különböző nyelvi rétegek egymásba csúsztatása a humoros hatáson túlmenően arra is utal, hogy nincs lényegi különbség a társadalom egyes szférái között: „A signora szemlátomást a gengszterek vezető garnitúrájához tartozott. „A haramiák magyarul gengszterek” szellemes tautológia térbeli és időbeli síkváltása az író történetfilozófiai szkepszisére utal: a régies kifejezés az időt, az idegen szó a teret nyitja meg a végtelen irányába – mindig és mindenhol az erőszak uralja a világot. A klasszikusokat parafrázáló frivol játékok („Talpra, tetves!” „hosszú hegyes kés az őr szívében”) az értékvesztés, a kiüresedés stiláris megfélelői.

Fejlődésregénynek neveztük e „rémtörténetet”. Főhőse elveszítette „csecsemői ártatlanságát” és védettségének tudatát, megtanult színlelni és hazudni, megismerte az erőszak

farkastörvényeit, a teljes kiszolgáltatottság megalázó állapotát, és szembesült a lét alapkérdéseivel: az élet végességének felismerésével és értelmének keresésével. De keserves tapasztalataiból nem jött létre katarzis. „Mindössze az izgott, viselhetek-e még napszemüveget, de amilyen letört voltam, az sem sokáig foglalkoztatott.” Egy értékhiányos világrend felismert „ésszerűségéhez” tudatosan alkalmazkodva nevelődése nem „a gyermeki egocentrizmus felmorzsolódásában, az együttműködés készségében”⁶ valósul meg, hanem a dehumanizálódás folyamatában. Nem rendül meg abbéli meggyőződésében, hogy „csak magamért vagyok felelős”, és az emberiség elveszített félfüle iránti érdeklődésre nyeglén vágja rá: „Gyík farka. Utánanő, ha levágják.”

Ifj. Hamilton György létének értelmetlensége azonban nem egyedi jelenség, egy láncszem csupán az emberiség fejlődési folyamatában:

„Hogy ifj. Hamilton György mire született, a bölcs emberi elme minden felkészültsége, sőt az isteni gondviselés támogatása ellenére is persze éppoly kevésbé tudható, amiként megfejthetetlen, hogy az első, állig felfegyverzett amőba miért indult támadásra az útjába kerülő, nála kisebb, de éppoly ártatlan vírus ellen.” (50.)

E kiábrándító tanulságokat sugalló „rémtörténet” „a föld távoli és közeli farkascscordáinak vonítását” fölerősítve az emberiségre leselkedő veszélyekre figyelmezteti olvasóit. A műből kirajzolódó írói magatartás Déry egyik korábbi önjelmezését példázza:

„Oly kiméretlenül bízok az emberben, hogy túl éberré, gyanakvóvá és rosszhiszeművé válik. Született ellenzék. Arra az emberre hasonlít, aki messziről nézve mintha egy vassbottal haragosan verné a földet, s csak ha közelebbről vesszük szemügyre, látjuk, hogy kapálja.”⁷

Á. SEREY ÉVA

⁶ Mérei Ferenc: *A szocializáció Piaget rendszerében*. In: *Piaget emlékkötet* Bp. 1985. 11.

⁷ Déry Tibor: *Botladozás*. Bp. 1978. I. 365.

AZ OKTATÁS MŰHELYÉBŐL

BERZSENYI DÁNIEL: BARÁTIMHOZ

¹ Én is éreztem, s tüzesen szerettem,
Éltem a föld szép örömit, barátim!
Barna fürtim közt szerelem s vidámság
Myrtusi nyíltak.

⁵ Repdezett szívem kies édenében:
Mint ama boldog ligetek lakója,
Már midőn a porkötelet lerázta
Léthe virányin.

¹⁰ A szilaj lélek, rekeszté kitörvén,
A nap útján túl magasan csapongott,
S mint az aetherben lakozó rideg sas,
Földre se nézett.

Mennyi tündér báj s ragyogó kilátás,
Mennyi andalgó öröm és reménység
¹⁵ Rengetett, édes Csalatás! öledben
Mágus erővel.

Álmaim tűnnek, leesik szememről
A csalárd fátyol, s az aranyvilágnak
Rózsaberkéből sivatag vadon kél
²⁰ Zordon időkkel:

Hol csak a külszín fedi a valóság
Pusztá országát bíbor állepelben;
Ámde a bölcsnek beható szemével
Játszani nem mer.

²⁵ Látja a Virtust letapodva nyögni,
Látja a Bűnnek koronás hatalmát,

Sokrates méregpoharát s Tibérnek
Trónusa mocskát!

³⁰ Látja, és keblét szomorún bezárja.
Nem szeret semmit, de nem is gyűlölhet;
Szíve óhajt még, de üres vadonban
Hal ki nyögése.

(1804–1808 között)

1. *A vers alanya*

Érezzük, nagy vers — és mégsem értjük teljesen.¹ A látszólag egyszerű szöveg mögött feszültségek és — elemzéssel megfejtendő — rejtélyek lappanganak. Mit jelent ez a mondat: „A szilaj lélek, rekesztét kitörvén, / A nap útján túl magasan csapongott”? Mit jelent a kép: „... öröm és reménység / Rengetett, édes Csalatás! öledben / Mágus erővel.”? Kiről van szó, amikor Berzsenyi így ír: „Ámde a bölcsnek beható szemével / Játszani nem mer.”?

¹ A szöveget a népszerű kiadás alapján közlöm: *Berzsenyi Dániel összes művei*. Szerk. Merényi Oszkár. Bp. 1978. Mivel a kritikai kiadás ettől több ponton (bár általában apró részletekben) eltér, itt közlöm a jelentősebb különbségeket: 2. sor: Éltem a' szép föld' örömit Barátim! — 5. sor: Repdezett szívem kies Édenben: — 15. sor: Rengetett, édes Csalatás, öledben — 18. sor: A' csalárd fátyol, 's az arany világnak — 25. sor: Látja a' virtust letapodva nyögni, — 26. sor: Látja a' bűnnek koronás hatalmát, — 28. sor: Trónusa mocskát; — *Berzsenyi Dániel költői művei*. Szerk.: Merényi Oszkár, Bp. 1979. — A vers korábbi változata leginkább az első kidolgozásban életképesebb 8., valamint az ehhez kapcsolódó, később elhagyott (a véglegesben tehát már nem szereplő) 9. versszakban tér el az utolsó változattól: Látja és keblét szomorun be zárja / 'S Mint az őszült kor, komor és maganos / Rejteket választ, szenelője mellett / Rágja bajuszszát.// Hol sötét lelkét, tsak az egyetérző' / Karja s átsorgó tsemetei nyitjak, / 'S vissza pillánt rá köde' alkonyából / A' nevető múlt.//

A vers szövegén Kazinczy Ferenc igazított; javításai egy részét Berzsenyi elfogadta, így a ma ismeretes szöveg ezeket is tartalmazza (részletesen közli Merényi Oszkár a kritikai kiadásban 195.). A szakirodalom viszonylag keveset foglalkozott a művel. Egy átfogó stilisztika-

Ezek megértéséhez mélyebb elemzésre, s mindenekelőtt egy fogalomsor felállítására van szükségünk. Kiről is szól a vers? Egyik irányból haladva: a *költőről* — csakhogy e terminus nem művön belüli; a verset író személy az élet szintjéhez és az egyediség szférájába tartozik. Amikor megszületik a mű, egyúttal megszületik a *lírai alany* (más, általánosan használt kifejezéssel: *lírai én*, esetleg *versbeli én*). A lírai alany mondja a vers egészét, illetve a vers egésze róla szól. Őt ismerjük meg, amikor a verset olvassuk, az ő világot kutatjuk a verselemzéssorán. A költő és a lírai alany viszonyában történik meg a váltás az egyedi és a különös, illetve az élet és a fikció között. Természetesen egyfelől a költő önmagából teremti meg a lírai alanyt, másfelől pedig a lírai alanyból ismerhetjük meg a költőt; ahhoz azonban, hogy a vers a művészet területéhez tartozzék, ennek a váltásnak feltétlenül be kell következnie.²

Más irányból elindulva: a szövegben mindig van *nyelvtani alany* (nevezzük más néven *cselekvő alany*nak vagy *nyelvtani*

---

kai elemzés készült eddig róla: Józsa Nagy Mária: *Berzsenyi Dániel: Barátimhoz; Kis magyar stilisztika*. Szerk.: Szabó Zoltán. Bukarest, 1968. 165—169. A szakirodalomból leginkább Horváth János néhány sorát érdemes idézni: megállapításai kulcsfontosságúak, elemzésünkben gondolataira gyakran támaszkodunk. „Sokban emlékeztet az *Osztályrészem*-re; de itt a révbeérkezése előtti dolgait is részletesen festi, s nem üdvözlí belátása választott helyét, hanem az élet, a való ismeretével, szeretet és gyűlölet nélkül, de még folyvást hasztalan óhajtvá, szomorún bezárja keblét. Magával ragad ifjúkori fellengzése rajza, de elkopárodott bölcsessége is meghat. Mint annyszor, ellentétezése itt is megdöbbentőleg éreztet; tagadó részében pedig oly fokozott hevülettel emelkedik a valóság erkölcszagadó mivoltának felismerésére, hogy végső tételét rokonérzéssel tesszük magunkévá.” Horváth János: *Berzsenyi és íróbarátai*, Bp. 1960. 75.

² Most figyelmen kívül hagyjuk azt a feltételezést, hogy a költői és a lírai alany között is lehetséges egy réteg, amely a költői életműből, a versek összességéből kikövetkeztethető, illetve abban megfogalmazott „lírai önarckép”: a *költői én*, amelynek meglétét, valamint eltérését a költőtől és a lírai alanytól sejtjük. Ennek elhelyezése és vizsgálata igen fontos lenne — jelen elemzésünktől azonban messze vezetne.

énnek), az, akiről (amiről) az adott mondat szól; ez tehát egy-egy mondat vagy tagmondat grammatikai (szintaktikai) elemzéssel megállapítható alanya. E mögött azonban fel kell fedoznünk egy másik alanyt, akire (amire) a szöveg grammatikai alanyai vonatkoznak. Ezt nevezzük *látens alany*nak (vagy: *tulajdonképpeni alany*nak, *látens én*nek). A látens alany már szöveg-szintű elemzéssel állapítható meg, nem mondattanival. A nyelvtani alany és a látens alany megegyezhetnek, de el is válhatnak egymástól.

A két fogalompár (költő – lírai alany; és nyelvtani alany – látens alany) a lírai alany és a látens alany kapcsolatában találkoznak egymással. A vers lírai alanya az, akiről a vers egésze szól; látens alanya több is lehet, és ezek sora, változása fejezi ki a lírai alanyról szerzett ismereteink változását, bővülését, illetve a lírai alany különböző látens alanyokban (vagy látens alanyokhoz való viszonyában) fogalmazza meg önmagát.

A további elemzés érdekében sémyszerűen ábrázoljuk fogalmainkat:

<i>költő</i>	<i>lírai alany</i> lírai én	<i>látens alany</i> látens én tulajdonképpeni alany	<i>nyelvtani alany</i> nyelvtani én cselekvő alany
az élet szintje a művészet szintje		a szöveg szintje	a mondat szintje grammatikai szint

2. Alanyváltó vers

Az 1–2. sor nyelvtani alanya: *én*. Leírt, grammatikai elemzéssel megállapítható alany ez, s tartalmi elemzéssel em találhatunk mást, mélyebbet, amire ez vonatkozna. Az 5. sor nyelvtani alanya azonban már a *szívem*. A szöveg viszont itt mégsem önmagára a *szívre*, hanem az *énre* vonatkozik, s e kettő kapcsolatát nyelvtani elem is jelöli: a birtokos személyjel, amelynek megfelelően a látens alany ezúttal birtokosa a nyelvtaninak. Az előbbi esetben (1–2. sor, lény-

gében az 1. versszak) a két alany *azonos* volt egymással, a második esetben (5. sor, és egy hasonlattal az egész 2. versszak) már bizonyos *távolság* van e kettő között. Ugyanígy a 4. versszakban is, ahol a látens alany a nyelvtani tárgy szerepét tölti be. Ezek az esetek még a kétféle alany kisebb nagyobb távolsága ellenére is világosak, hiszen meglévő nyelvtani elemek utalnak valamiféle kapcsolatra, s a szöveg értelmezése során valóban a látens alanyról beszélünk.

A 3. versszak alanya a *lélek*, de semmilyen nyelvi elem nem utal arra, hogy ez kapcsolódna az eddigi látens alanyhoz, az *én*hez. Igaz, a 4. versszakban az *én* ha tárgyként is, de jelölt formában újra jelen van (*rengetett* – ti. engem). Értelmezésem szerint továbbra is az *én* a látens alany, a *lélek* ennek birtokosa (az *én* lelkem), de feltűnő a kapcsolat jelölésének hiánya. Az *én* – *szívem* – *lélek* sorozatban (mindhárom alany a strófa első sorának elején, első vagy második szóként áll) a látens alany és a nyelvtani alany közötti távolság egyre nő. A feszültség növekedésével, az érzelmi intenzitás fokozódásával együtt, „ellensúlyozásként” *eltávolítja* önmagától azt, amiről (akiről) beszél: *én* – *én*; *én* – *szívem*; *én* – *a lélek*. A feszültség növekedésével elérkezünk a képi csúcsponthoz (*a nap útján túl*), a legnagyobb mozgást kifejező sorokhoz. Itt találunk csak hasonlatot a versben: a hasonlat szintén a *távolítás* egy formája.³

A nyelvtani és a látens alany viszonyában lehetséges, hogy azok már ne csak bizonyos távolságra legyenek egymástól, hanem egyenesen meg nem felelésükről, a nyelvtani és a

³ „A képi projekcióban az elhárítás egyik formai eszköze a *távolítás*. Az énközei jellegek, intenzitás, érzékletesség, közvetlenség, szemléletesség, stb. megszüntetése illetve csökkentése egyaránt lehetséges időbeli vagy térbeli távolítással, absztrahálással, hasonlattá alakítással, reflexiók általi fellazítással.” Földes Éva: *A két vers pszichológiai analízise*. In: *Formateremtő elvek a költői műalkotásban*. Bp. 1971. 592. Földes Éva Babits Mihály *Ősz és tavasz között* című versét elemezve mutatja ki a távolítás versbeli megvalósulását. Véleményem szerint a személybeli váltás is – rokon lévén az itt felsoroltakkal – a távolítás egy formája lehet.

látens alany inkongruenciájáról kelljen beszélni. A versben a legnagyobb nehézséget a 21–24. sor alanyának megállapítása okozza, az inkongruencia esetében ugyanis már nemcsak szövegmegértési, hanem értelmezési probléma előtt is állunk. A 21–22. sor megfogalmazott nyelvtani alanya a *külszín*, így érthető is a szöveg; a 23–24. sor esetében azonban már a nyelvtani alany sem egyértelmű. A hozzá legközelebb eső alany a *külszín*, s a két tagmondatot pontosvessző választja el, illetve köti össze. A *külszín* alannyá nyilvánítása esetén azonban képszerűen logikátlan, értelmetlen a *játszani nem mer* kifejezés. Így vissza kell nyúlnunk a 14. sorban megszólított *Csalatáshoz*.⁴ Ez esetben tehát a *Csalatás* az, amely – *báj, kilátás, öröm, reménység; álom, fátyol; külszín* alakjában – a látens alanyt (*én*) régebben elringatta (1–4. versszak), s amely itt, a felismerés idején neveztetik meg (4–6. versszak). Így tehát a 4–6. versszak alanyainak nagy része a *Csalatásra* vonatkozik, s e három strófa látens alanyának a *Csalatást* tekinthetjük, pontosabban a 4–5. versszak látens alanya egyidejűleg az *én* és a *Csalatás*, a 6. versszaké pedig a *bölcs* és a *Csalatás*. Így tehát a *Csalatás* az *én* – *bölcs* alanyváltást előidéző felismerésnek, illetve a felismerés tartalmának kivetítése, megszemélyesítése, majd az objektívált tapasztalás megszólítása és kommunikációs címzetté emelése.

A vers – *alanyváltó vers*. Az 1–5. versszak *énje* helyett a 4–6. versszakban az objektívált és megszólított élmény a *Csalatás*, majd a 6–8. versszakban a *bölcs* lesz a látens alany: a váltás a két állapot, két korszak, két magatartás, az *én* és a *bölcs* között az élmény magvát hordozó *Csalatáson* keresztül történik meg.

⁴ A *Csalatás* mindkét általam idézett kiadásban nagy kezdőbetűvel szerepel. Ezt a megszólított funkciójában való használata indokolja. Ezért válik el élesen a *Virtus* és a *Bűn* képétől, amelyek a népszerű kiadásban nagy kezdőbetűvel, hangsúlyozottan allegóriákként szerepelnek. A *Csalatást* azonban nem allegóriának, hanem a címzetté minősülő élmény megszemélyesítésének érezzük.

Az én helyére a bölcs kerül: a váltás a versben megszólaló *felismerés*⁵ eredménye. Azon fölismerése, hogy a lét állandó jellemzője nem a szépség, az érzés, a szeretet, a szerelem, a vidámság – mindez csak állepel. E külszín mögött létezik egy örök, állandó valóság, az *üres vadon* valósága. Külszín és valóság nemcsak szétválnak egymástól, de ellentétei is egymásnak. A valóság: a *sivatag vadon*, a *zordon idő*, a *puszta ország*. Minden más csak *bíbor állepel*, szépsége ellenére is csak állepel, minden más csak csalatás, megtévesztő, félrevezető, elcsábító hazugság. És az igazi valóság felismerése együttjár az ennek megfelelő autentikus élet-lehetőség felismerésével: a bölcs magatartásának igenlésével, a bölcs igazságának állításával. Hiszen csak a bölcs maradhat ment a csalatás játékatól, csak a bölcs látja mindig a valóság mocskát. A bölcs képes kialakítani az ennek megfelelő magatartást: az elégikus értékörzés magatartását. A 7–8. versszakban háromszor is visszatér a *látja*: a szemlélődő attitűd, amely a passzivitás mellett a beható tekintetet is jelenti. A *látja* következménye azonban csak az értékörzés lehet (*látja*, tehát *keblét szomorún bezárja*). Az üres vadon arra kárhoztatja, hogy szívének óhajításait önmagában tartsa.

3. Személyes felismerés – általános törvény

Mi eme megfogalmazott *bölcs* viszonya az *én*hez? Valóban más a 7–8. versszak alanya, vagy ugyanarról van szó? Hiszen a felismerés során az egyes szám első személy tapasztalatai alapján fogalmazódik meg az általános magatartás. A kérdés költői – nem nehéz a *bölcs* mögött, *újabb áttétellel* felfedezni az *ént* – *már a lírai alany (a lírai én) szintjén*. Nem nehéz

⁵ A felismerés-vers természetét Szigeti Lajos írta le egy József Attila-verstípusról. Itt az általa elemzett verstípussal rokon, de attól mégis döntő mozzanatokban különböző versről van szó. A terminust azonban tőle vettem át. Szigeti Lajos: *József Attila apa-versei és „felismerés”-versei*. Szegedi Bölcsész-műhely '77. Szeged, 1978. 231–258.

felfedezni Berzsenyinek azt a kívánságát, amely máshol is, például, a *Horatiushoz* utolsó két versszakában megfogalmazódik.⁶ Másrésztől viszont az sem idegen Berzsenyitől, hogy a személyes tapasztalatot, létélményt, magatartást *személyesen és általánosan is* megfogalmazza, a személyes és az általános síkot állandóan váltakoztassa.

Például: az *Életfilozófia* 1. versszakában megfogalmazott egyéni öröm, szendergés a 2. strófában általános síkon kérdőjeleződik meg:

Én is öröme születtem
Arkádia berkében,
Rózsapárnán szenderegtem
Cypris ambrás ölében.
Az arany század istene
Pásztorai közé kene.

Ah, de mint az aranyvilág,
A rózsakor elröpül!
Olympusra már isten hág,
S Dodona berke dördül.
Elvirít a szép kikelet,
S vele a hesperi liget.⁷

E versben is volt már példa ilyenre. A 18. sorban szereplő *csalárd fátýol*⁸ az én szemén volt, az én látását akadályozta.

⁶ Horatiushoz: Ott taníts engem nemes érzeményid / Tiszta forrását huraimra csálni; / Ott taníts: mint kell az idővel élni, / S bölcsen örülni. // Ott taníts: nyugodt megelégedéssel / A dicső virtus menedék-öleéből / A vad orkánok s habok üldözését / Nézni mosolygva.

⁷ A két vers — a *Bartáimhoz* és az *Életfilozófia* — kezdésének rokonságára fel kell hívni a figyelmet: „Én is éreztem . . . // Én is öröme születtem . . .” // A verskezdés rokonságában a két vers belső rokonsága is kifejeződik.

⁸ A *fátýol*, *lepel*, *állepel* képek önálló motívumként alkotnak Berzsenyi verseiben; kapcsolataik, jelentéseik külön vizsgálatot érdemelnek. Csak néhány kiragadott verssel illusztrálva megjelenésüket, hivatkozunk — példaként — *A Múzsához* (Szelid Múzsá!), a *Báró Prónay Sándorhoz*, vagy a *Búcsúzás Kemenes-Aljától* című művekre.

A következő versszakban a csalatás élménye mint bíbor *állepel* (22. sor) fogalmazódik meg. Az eltakaró fátyol átke­rül a valóságra. Hogy azért-e, mert a személyiség önmagát vetíti rá az egész világra, avagy azért, mert önmaga élményé­ben a világ általános törvényét véli felfedezni – a kérdés nyitva marad. Fogadjuk el mindkét lehetőséget, s tekintsük a megfogalmazást egyszerre az én élményei *általánosításának*, és az én élményében felfedezett törvény *felismerésének*.

Személyes történet és objektív történet együtt szólnak meg tehát, egymást kiegészítve: így lesz e váltással az *én*-ből a *bölcs*. Az én problémáira csak általános síkon ad feleletet, de az általános, egyetemes emberi magatartás-lehetőségnek ez teremti meg hitelét.

4. Címzettváltó vers

A versbeli kommunikáció egyik eleme, a címzett kiléte látszólag egyértelmű: megjelöli a cím és a második sor meg­szólítása. A barátokhoz szól a vers, s ezt az 1 – 3. versszakban mindvégig érezzük. Az én és a barátok, a feladó és a címzett viszonyára pedig az első sorból következtethetünk: „Én is éreztem”. Hangsúlyos verskezdő kijelentés, s a hangsúly egyaránt esik az *én*re és az *én is*-re. Ugyanolyan voltam, mint ti, pontosabban ugyanolyan *voltam*, mint ti *vagytok*. Később, az álmokkal való szembenézés pillanatában (17. sor) kiderül, hogy ellentétéről is szó van. A vers jelen idejében tehát már nem ugyanolyan az én és a barátok élete, sőt, egyre nagyobb a távolság közöttük.

Hiszen a negyedik versszak megszólítottja már a *Csalatás* – megváltozik a címzett. A feladó egyre kevésbé figyel a vers eredeti címzettjére, szinte elfelejti, hogy már beszél vala­kihez. A megfogalmazott élmény (amelyben a csalatás mint birtokos szerepel) megelevenedik, a felismerés során megne­veztetik; az egyre inkább csak az élményre magára figyelő költő előtt önálló életet kezd élni – és már élmény lényegét,

a csalatást szólítja meg, figyelmen kívül hagyva ezáltal az eredeti kommunikációs kapcsolatot.

Az 5–8. versszakban nincs újabb megszólítás, a címnek a vers egészére kiterjedő érvényéből adódóan továbbra is a barátok az üzenet címzettjei, de jelenlétük már nem érezhető. Az 1–3. versszakban a hasonló élet közösséget teremtett az én és a barátok között – a felismerés, a valóságra való rádöbbenés után már nemcsak a távolság nagy: másként is élük az életet. Az első sorokban is érzett távolság az én és a barátok között elsősorban fizikai, térbeli volt, habár nem zárólag az. De tény: ekkor még *léteztek* a barátok, lehetett hozzájuk szólni. Az 5–8. versszakban már nincsenek jelen. Az élet örömmel való élésében még együtt voltak, a felismerésben már magányos az én. A csalatásra való rádöbbenés és a megfelelő élet-lehetőség, a bölcs magatartásának megtalálása már egyéni út, egyéni felismerés.

Feladó és címzett viszonyát nem a közvetlen szóbeli kommunikáció, sokkal inkább a távolból való levélírás helyzete-ként képzelhetjük el. Játsszunk el a címmel: „Levéltöredék barátimhoz”? Erről lehet szó. A vers kezdése levelet sejtet – az aposztrofáló verskezdet („Én is éreztem ... barátim”!) még az episztola, a levél felé mutat. De a vers folyamán az élmény önállósul, a felismerés kerül a középpontba, a csalatás szólíttatig meg. Majd ez is eltűnik. A levélből – hasonlóan a *Levéltöredék barátnémhoz* című vershez⁹ – töredék lesz. A felismerés után a kezdeti fizikai távolság a kétféle élet-lehetőség távolságává alakul át, megszűntetve, töredékké tördelve az eredeti kommunikációt. A levél a felismerés után íródik, azzal a megszerzett tudással, amelynek a barátok még nem részesei – ez indokolja, hogy kezdetben

⁹ A levéltöredék ötletét Korompay H. János szép verselemzése adta. Korompay H. János: *Berzsenyi Dániel: Levéltöredék barátnémhoz*. In: *Miért szép? A magyar líra Csokonaitól Petőfiig*. Szerk.: Mezei Márta és Kulin Ferenc. Bp. 1975. 162–176.

sem csak — bár elsősorban — fizikainak éreztük a távolságot az én és a barátok között, hanem szelleminek is. A címzett-váltást követően azonban teljesen és végleg eltűnik a címzett.

5. Logikai kapcsolatok

A 4. és 5. versszak közötti cezúra igen éles — mintha két világ állna szemben egymással. Ha a mondatok, tagmondatok közötti, a logikai kapcsolatokat kifejező kötőszavakat végignézzük, azonnal szembeötlik az ellentét. Az 1–4. versszakban két *és*-t (illetve *s*-t), két *mint*-et és egy *midőnt*-et találunk. A viszonyok: kapcsolatos (1. és 11. sor), módhatározói, hasonlító jelentéstartalommal (6. és 11. sor), időhatározói (7. sor). Ellentmondást nem fejeznek ki a mellékmondatok, hanem egy-egy gondolatot folytatnak vagy fejtenek ki. Ha kitesszük azokat a kötőszavakat, amelyek nem szerepelnek ugyan a szövegben, de az egyes mondatok vagy tagmondatok közötti logikai viszonyokból kikövetkeztethetők, akkor még öt kapcsolatos kötőszót helyezhetünk el a részben, ami jelzi az élmény *viszonylagos homogenitását* (1–2., 2–3., 4–5., 8–9., 12–13. sorok között).

Az első ellentétes kötőszó a 4. és 5. versszak közötti szünetben helyezhető el. Az élmény eddigi, bár belső feszültségekkel terhes, de legalább látszólagos homogenitása helyébe ütközések, ellentmondások sora lép: az itt elhelyezhető *de* érvénye kiterjed az egész versre. Az 5–8. versszak — tagmondatokat összekötő — kötőszavai: kapcsolatos: *és* (*s*) — 18., 29. sor; ellentétes: *de* (*ámde*) — 23., 30., 31. sor. Logikailag még elhelyezhető három kapcsolatos kötőszó (17. sor, 25–26., 28–29. sorok között). Ezeken kívül három olyan helyet találunk, ahol nem dönthető el a logikai összefüggés milyensége, így a kötőszó elhelyezése már értelmezési kérdés (a nyelvészet komplex mondatkapcsolásként tartja számon a jelenséget). A 24–25. sorok között akár kapcsolatos (*és*), akár magyarázó (*mert*, *hiszen*) kötőszó szerepelhet. A 29–30. sorok között kapcsolatos, magyarázó, követ-

keztető kötőszó (*és, mert, tehát*) egyaránt állhat. A 30–31. sorok között pedig egyformán érezhetjük az ellentétes (*hanem*), a megengedő (*bár*), vagy a magyarázó (*mert*) kötőszó létjogosultságát. Egy esetben, a 29. sorban a kitett kapcsolatos kötőszó (*és*) csak elfedi, hogy a két tagmondat közötti viszony („Látja, és keblét szomorún bezárja”) tartalmilag inkább következtető kötőszót (*ezért, tehát*) igényelne.

Több tagmondatból áll a vers második fele, mondattanilag tagoltabb, sőt szaggatottabb. A logikai kapcsolatok kuszák, nemcsak hogy különfélék, de időnként egyértelműen meg sem állapíthatóak. A feszültség a vers második felében halmozódik igazán. Nem véletlen, hogy bár a vers mindkét felében találunk enjambement-t, de ezek száma a második részben éppen kétszerese az első négy versszakban előfordulóknak. S még feltűnőbb, hogy az 5. versszak végén nem ér véget a mondat, hanem áthajlik a 6. versszakba.

6. Ellentét az álom és a valóság között – az átminősülés jelensége

Az első *de* pillanata a *felismerés* pillanata (16–17. sorok között), az álmok eltűnésének pillanata.¹⁰ Az első négy versszakban valóságnak képzelt világ álommá minősül át. Amit tényleges világnak hittünk, virtuális világgá változik. És így átminősül a vers minden eleme; az álomkép darabjairól kiderül, mi is valóságbeli megfelelőjük. A *kies éden* és a *boldog liget* eltűnik, helyét a *sivatag vadon*, az *üres vadon* foglalja el. Ennek következményeként az *éreztemből*, a *szerettemből* *nem szeret semmit* lesz. A *repedező szív* és a *szilaj lélek szomorún bezárt kebellé*, most még óhajtó szívvé válik. A barátoknak (ld. a 2. sor megszólítását) az üres vadonban már nincs helyük, szólni hozzájuk nem lehet,

¹⁰ A felismerés pillanata Berzsenyi más verseiben is hangot kapott; példaként csak a *Barátimhoz* (Már-már félreteszem . . .) és a *Vig Chloe* soraira hivatkozunk.

hiszen velük csak az álmok világában volt közössége az énnék. Az édes *Csalatás* érzelmi kettőssége megszűnik: *csalárd* fátyollá válik. A *rengetett* szó sugározta kellemes érzés helyett a letapodottan nyögő virtust, a méregpoharat, a bűnt, a mocskot látjuk. A *föld szép örömi biborszínű állepellé* változnak. Az *ál-* előtag jelentésének mélyén pedig nemcsak az enyhébb *hamis, álcázó* értelem van jelen, hanem a rászedés, a csalás, a becsapás is.¹¹

A valóságnak képzelt álomvilág (1–4. versszak) mozgalmasságával szemben a valóság mozdulatlansága és állandósága illetve a bölcs szemlélődő magatartása áll. Még akkor is ez az érzésünk, ha az igék pusztá számaránya (9 : 12) az ellenkező irányba mutat. A második rész igéi közül – a két statikus főnévi igenevet eleve leszámítva – egy visszatér háromszor (*látja*). A vers első felének igéiben mozgást érzünk (*repdezett, lerázta, csapongott, rengetett*, és érezzük a mozgást a határozói igenévi *kitörvén* alakban is), vagy legalábbis pozitív töltésűek és aktivitást sugallnak (*éreztem, szerettem, éltem, nyíltak*). Az 5–8. versszakban elvész a mozgás, az aktivitás, kettős vagy gyakran negatív lesz az érzelmi töltés: *tűnnek, leesik, sivatag vadon kél, fedi, bezárja, nem szeret, nem is gyűlölhet, óhajt még, de, hal ki*. Mindezt erősíti, hogy a kifejezetten pozitív töltésű szeret tagadószóval együtt jelenik meg, s ha az igékhöz kapcsolódó határozókat is összehasonlítjuk, még erősebbé válik a kontraszt: *tüzesen szerettem, magasan csapongott*, szemben a *letapodva nyögni, szomorún bezárja* szerkezetekkel.

Az álom világában minden a kinyílás, a mozgás, a felfelé törés irányába mutat: az igekötős szerkezetek összehasonlításakor ugyanaz az ellentét tűnik szembe, mint az igék és határozók esetén. Az álom: a porkötelek *lerázása*, a feledés, a rekeszekből való *kitörés*, a nap útjáig felszálló lélek világa, a kozmikus – s mégsem ijesztő, inkább kellemes – távlatoké, a megszabadulása, a tágasságé (még akkor is, ha egyál-

¹¹ Történeti-etimológiai szótár (TESZ) ál-címszó.

talán nem egyértelmű, nem homogén ez az élmény). A bölcs viszont egy kietlen világban zárkózik önmagába. A *letaposott* virtus, az *eltűnt* álmok, a *kihaló* nyögések világát látván a bölcs *bezárja* keblét.

7. A vers idődimenziói

Az álmok világa vonz kellemességével, nyitottságával, perspektíváival. Az álmok világában van jövő. Ragyogó *kilátások* és *andalgó reménységek* biztatnak. Az álombeli létnek van jövő-dimenziója – nyitottsága időbeli nyitottság is. A valóságra ébredés ennek a jövő-lehetőségnek a végét is jelenti: „Szíve óhajt még, de üres vadonban / Hal ki nyögése.” A vers második részében az egyetlen jövőre utaló szó a *kél*. De *sivatag vadon kél* a *rózsaberek* helyett. A valóságban nincsenek lehetőségek, nincsenek ragyogó kilátások – az utolsó versszak tanúsága szerint nincs jövő sem.

A felismerés csakhamar múlttá változtatja a jövő távlatával bíró létet, az álmokat is. Az 5. versszak „eseményei” „történnek”: jelen időben: az igék jelen idejűek, a szövegben a *most* időhatározószót helyezhetjük el. Ez azt jelenti tehát, hogy az „írás ideje” a felismerés, illetve az azt követő időpillanat, de azt is, hogy a felismerés, nem pillanatnyi esemény, inkább hosszabb folyamatról, belátásról kellene beszélnünk. Ehhez a jelenhez viszonyíthatjuk a többi versszak idejét. Az 1–4. versszak ideje lezárt múlt (múlt idejű igék, *már* határozószó). A 6. versszak igéi – az 5.-éhez hasonlóan – jelen idejűek, de ez a jelen nem konkrét, hanem általános: nem a *most* határozószót helyezhetnénk itt el, hanem az *általában*. A 7–8. versszak időszerkezete még bonyolultabb: jelen időt találunk ugyan, de a 25–29. sorba egyaránt illik a *most* és az *általában* – konkrétan és általánosnak egyaránt tekinthetjük a leírtakat. A 29–30. sor konkrét jelen időben áll (*most*), a 31. sor első felében viszont szerepel a *még* határozószó. Ez azt jelenti, hogy a jelen időn belül lezár egy cselekvést: a múltban és a jelenben „szíve óhajt még”, a jövőt

azonban ezzel szemben fogalmazza meg a 31–32. sorban: „de üres vadonban / Hal ki nyögése.” Elhelyezhetjük az idézetben a *már* határozószót: *de már üres vadonban* . . . Az álmok múlttá válnak, a felismerés pillanata eltávolítja, az általános törvény felismerése érvényen kívül helyezi őket. Végül pedig határozottan szembesül egymással *még* és *már*.¹²

8. A vers értékszerkezete

A vers a felismerés, a belátás után fogalmazódik, akkor, amikor az én már *átélte* az álom kellemességét, nyugalmát, de *már* túl van azon, hogy az álmvilágot csak jónak képzelhesse. Ez indokolja, hogy az álom és az ébrenlét állapota, a felismerés előtti és utáni lét egyaránt ambivalens, egyik sem egyértelműen pozitív vagy negatív.

A versben sok olyan szerkezet van, ahol az egymás mellé kerülő szavak mintegy taszítják egymást: ellentétes érték-tartalmuk belső feszültséget eredményez. Alany–állítmány, jelző–jelzett szó, birtokos–birtok jellegzetes feszültségének kétféle funkciója lehet. Egyrészt folyamatként ábrázolja az

¹² A vers idő-dimenziói így alakulnak:

<i>idő</i>	<i>igeidő</i>	<i>időhatározószó</i>
1–4. vsz. lezárt múlt	múlt idejű igék	már
5. vsz. jelen	jelen idejű igék	most
6. vsz. általános jelen	jelen idejű igék	általában
7–8. vsz. jelen	jelen idejű igék	
	25–29. sor	most és általában
	29–30. sor	most
	31. sor	még
	31–32. sor	már

Az időviszonyok itt vázolt rendszere indokolja, hogy Korompay H. János az (Németh G. Béla terminusa szerint) időszembesítő verstípusba sorolja e verset is, együtt a *Bűcsúzás Kemenes-Aljától*, *Az élet dele*, *A tizenharmadik század* és *A közelítő tél* címűekkel (ez utóbbit Németh G. Béla is említi az időszembesítő versek között). Korompay H. János: i.m.; Németh G. Béla: *Még, már, most*; In: Németh G. Béla: *11 vers*, Bp. 1977. 243.

álmodok szertefoszlását: a szép külszín mögött kitetszik a valóság sötét szövete. Ezen szerkezetekben a pozitív (+) vagy semleges (o) értéket egy negatív (–) követi. Például:

álmaim (+)	–	tűnnek (–)
az aranyvilágnak rózsaberkéből (++)	–	sivatag vadon (– –)
Virtus (+)	–	letapodva nyögni (– –)
Sokrates (+)	–	méregpoharát (–)

Másik funkciója, hogy az élmények belső ambivalenciáját, kettős érzelmi-indulati kötöttségét kifejezze. Például:

bíbor (+)	–	állepel (–)
édes (+)	–	csalatás (–)

A feszültség szinte kiabáló: hiába édes az érzés, mégiscsak csalatás, de a csalatás – tagadhatatlan – mégiscsak édes; a meleg színű, szép bíbor csak állepel – de ez az állepel mégiscsak szép, mégiscsak bíbor! A felismerés ész-elvűsége és etikai parancsa mellett ott van az élet kellemes élésének emberi óhaja – talán jobb is lenne, ha az édes csalatás nem válna csalárdsággá, ha a bíbor állepel álsága nem derülne ki.

Az állepellettel fedett világ tehát kellemes (1–4. versszak), de e kellemességbe vegyül fájdalom is. Éppen e világ kellemességének leírásában nevezi csalatásnak azt, ami elbájolta. *Bájolás* – a szó a varázslat, varázslás képzetköréből ered, s e varázslással együttjár a megkötözés, a mágikus lekötözés. Nemcsak kellemes tehát: fogva is tart.¹³ E versszakban is *mágus erővel* rengetett a sok kellem, tehát a mágia, az elvarázslás erejével. A megkötözöttség érzését sugallja a *Léthe virányaira* való hivatkozás is. Léthe valóban a feledés vize, a fájdalmak feledéséé, a gondok megszűnéséé („szívem . . . a

¹³ A *báj* szó a nyelvújítástól kezdve (első adat: 1801) jelenti a kellemeset is – de még ha így használja is Berzsenyi, akkor is eleve-nen él benne – mert élt a korban – a szó eredeti, a varázslat képzet-köréhez tartozó jelentése, a szó tehát önmagában hordozza az egész versre jellemző ambivalenciát. TESZ *báj* címszó.

a porkötelet lerázta”).¹⁴ De a mitológia tud a Léthe ülőhelyeiről is, ahol az ott lévők — teljesen megfélelkezve magukról — úgy ülnek, mint akiket megbilincseltek, odaláncoltak (s a mítosz egyes variációi szerint valóban meg is bilincselték őket).¹⁵ Hiába szerepel tehát a porkötelek lerázása a strófában, ez más kötelek, a magamegfeléledkezés, az elvarázsoltság köteleinek magára vételét is jelenti.

Az elvarázsolás mellett még egy asszociáció-sort elindít a boldog álmok képsora: „*Rengetett, édes Csalatás! öledben / Mágus erővel.*” Az ily módon önmagáról megfélelkező, önmagára nem eszmélő lény: a gyermek, aki védetten, elringatva, álmokképekben élhet. Aki a magafeledtség állapotában élhetett — a múltban. S a felismerés, a belátás folyamata: a felnövés, a felnőtté válás, amely tehát nem más, mint fájdalmas, de kényszerű ráébredés a valóságra.

De nemcsak az álmok *tündér ligeti* itatódnak át fájdalommal; a bölcs magatartása sem egyértelmű (5–8. versszak). Nem pusztán azért, mert a külszín kellemeivel szemben a valóság birodalmában minden *sivatag, zordon, puszta*. Nem is csak azért, mert ezzel szemben megszólal a kellemesség utáni vágy (vagy visszavágyódás) hangja. A bölcs magatartása önmagában is ambivalens. Hiszen: keblét a valóságra való rádöbbenéskor bezárja — de *szomorún*. A magatartás vállalása nem azonos a magatartás teljes, fenntartás nélküli átélésével, sőt: az érzelmek szintjén még szomorúság is vegyülhet a vállalt magatartás szerinti életbe. A hivatkozott sort (29.) tovább boncolgatva kiderül, hogy a bölcsé is csak

¹⁴ Berzsenyinél többször is visszatér a — mitológiában is ambivalens — Léthe-motívum, többek között *A poeta* című versben. A művel rokonítja vizsgált versünket a képzetkör azonossága is, vagy például a mindkét szövegben fontos, hasonló jelentésű *báj* szó: Így, aki Kastal vedreiből merít, / Új, tündéri világ bája ragadja el; — A versről ld.: Szuromi Lajos: *Berzsenyi Dániel: A poeta*, In: *Miért szép? A magyar líra Csokonaitól Petőfiig*. Szerk.: Mezei Márta és Kulin Ferenc. Bp. 1975. 188–199. p.

¹⁵ Kerényi Károly: *Görög mitológia*. Bp. 1977. 72., 162., 338.

elért, nem pedig örök magatartás. A bölcs is csak *bezárja* keblét a felismerés után, tehát azelőtt éppúgy nyitott volt, mint másé. A bezárt kebel pedig megtartja az óhajtasokat: „Szíve óhajt még”.

E részben válnak végtelenül bonyolulttá és ellentmondássá az érzelmek. A szeretet és gyűlölet kihalását, megszűnését megállapító 30. sort többértelművé, szinte megfejthetlenné teszi a *gyűlöl* igéhez kapcsolt ható igeképző. Az tudniillik kihat a *szeret* jelentésére is. Nem szeret és nem is gyűlöl a bölcs? Vagy *ha* nem szeret, *akkor* — más érzések híján — nem is gyűlölhet? Vagy: *bár* nem szeret, *de nem tud* gyűlölni sem? Vagy talán: *ha* kivonul az életből, ha a szeretet érzésével nem tud részt venni benne, *akkor nincs joga* gyűlölni sem? További értelmezések is lehetővé válnak, ha az előző és a következő sorral való logikai kapcsolatot tisztázzuk. „és keblét szomorún bezárja./Nem szeret semmit, de nem is gyűlölhet.” (29–30.) Ha *kapcsolatos* a viszony (és), akkor minden eddigi értelmezésünket megtarthatjuk. Ha *következtető* (ezért) a kötőszó, akkor a kényszerűségből bezárt kebel az *okozója* annak, hogy a bölcs képtelen a szeretetre és — ezért — a gyűlöletre is. Ha fordított, *magyarázó* a két sor logikai kapcsolata, akkor a bölcs azért zárja be keblét, mert nincs tárgya szeretetének (a bezárkózás egyéb okait korábban, a 25–29. sorban már láttuk). Többféle értelmezést enged meg a 30. és 31. sor egymáshoz való viszonya is: „Nem szeret semmit, de nem is gyűlölhet;/ Szíve óhajt még”. A magyarázó *mert* kötőszót tegyük ki? Ez esetben a bölcsnek azért *nincs joga* gyűlölni, mert *szíve óhajt még*. Vagy az ellentétes *hanem* hiányzik? Talán a bölcs *képtelen* a gyűlöletre, mert a szeretet hiányzik ugyan belőle, de az óhajtasoktól *nem tudott* szabadulni? Vagy a megengedő *bárt* képzeljük a két sor közé? Ez nem árul el semmit az előző szeretet — gyűlöl kapcsolatról (azaz az előbbi lehetőségek mind behelyettesíthetők ebbe az értelmezésbe). A logikai kapcsolatok hallatlan bonyolultsága, a komplex mondatkapcsolás nyelvi jelensége mutatja, hogy itt ok és okozat már

elcserélhetők, azonosak, önmagukba visszatérnek. Az iménti lehetőségeket nyitva kell tehát hagynunk — továbblépve a 31 – 32. sor értelmezéséhez.

A bölcs képtelen az óhajtasoktól megszabadulni, ezért, hogy azokat mint értékeket megőrizhesse, be kell zárnia keblét. Az óhajtas értéket képvisel, az óhajtasok bezárása értékőrzést. Ez jelentheti a lehetőségek vágyának, a gyermekkor emlékének, a felelőtlen szárnyalás hitének, a „magam-nemtudás” boldog érzésének, a jövő iránti reménykedésnek érzését — amelyek a hazugnak bizonyult álomnak sajátjai voltak. Ott az értékek csalárd fátyollá minősülve szertefoszlottak, ahhoz, hogy ez az óhajtas ne váljon hasonló módon tűnékeny álomná, a bölcsnek szomorún bár, de önmagába kell zárnia őket. A bölcs tehát nemcsak a valóság meglátója, hanem az értéktelített álomvilág valós értékeinek néma hordozója is. Hordozója és megőrzője ennek az értéktartalomnak annak ellenére, hogy az ő magatartása alapvetően más értékekre (intellektuális felismerés, felnőtttség, morál, igazság) alapul. Hiszen az 1 – 2. versszak *értékei* az élet kellemes, emleri éléséhez kötődnek: az érzések, a szeretet, a föld örömei, a szerelem, a vidámság. A szív világa, a megköötöttségektől szabaduló érzelmek világa ez. Hogy ennél is gazdagabb és tartalmasabb, azt a lélek, a földet messze túlszárnyaló lélek csapongása mutatja (3. versszak). A 4. versszak értékeit nem tudjuk pontosan elhelyezni, vonatkoznak mind az érzelmek, mind a lélek értékeire. Az éden védelmezője ereje, az anyaöl biztonságos rengetése, s a nap útjáig való ragyogó kilátás egyaránt benne foglaltatik.

Az értéktelített világ azonban lelepleződik — az értékek álértékeknek bizonyulnak, a szív és a lélek megcsalatott. Nem két világ áll szemben egymással, csak az állepel hullott le a valóságról a bölcs beható szeme előtt. Kiderül, hogy a kellemes és szép élet eltakarója a világ bűnösségének, etikai rútságának. Hiszen amit erről a világról az etikum nézőpontjából megtudunk, mind negatívum: a Bűn győzelme a Virtus felett, Tibéré Sokrates felett.

A vitális kellemesség szférája, a mindennapi élet könnyen élhető volta az etikailag negatív valóságot takarja. Az ébredés nem kellemes — de nem is bűnös. Nem éden — de nem is csalárd. A bölcs értékei valóban sokkal szerényebbek: csak annyi, hogy a bölcs nem válik csalatottá, hogy beható szemével nem lehet játszani. Az én szemét, hogy higgyen a szépségnek, csalárd állepel fátyolozta. Az álmok és a fátyol csalárdsága hitette csak valóságnak azt, ami pusztán bíbor állepel volt.

Az álmok eltűnése a felismerés eredménye: de a felismerés már a kötelező parancs erejével, érvényével szólal meg. A bölcs megtalált magatartása — a megszólított és az én közvetlen jelenléte nélkül — általános síkra emelt magatartás (ugyanakkor, amikor az én számára is ez a megfelelő, a megtalált, személyesen autentikus magatartás). A tragédia azonban az, hogy bár a tisztán látó bölcs világa erkölcsi és valóságos világ, mégsem élhető. Csak üres vadon, amelyben az óhajtasok is lassan kihalnak. Feloldhatatlan ellentmondás, hogy míg az életet csak az álmok világában lehet élni, a felismerés mégis a bölcs életére kötelez.¹⁶

FENYŐ D. GYÖRGY

SZEMERE BERTALAN: UTAZÁS KÜLFÖLDÖN

Szemere Bertalan (1812–1869) neve igazában politikusként ismert: a reformkor liberális ellenzékének egyik vezéré, az 1848-as belügyminisztert, az 1849-es miniszterelnököt tiszteljük személyében. Diákifjúként azonban legalább annyira érdekli az irodalom, mint a politika, hiszen még húsz éves sincs, amikor 1831-ben versei jelennek meg a Felső-

¹⁶ Köszönöm mindazok — elsősorban Bécsy Ágnes, valamint Gelniczky György, Mezei Márta, Nagy Ferenc és mások — ötleteit, munkáját, tanácsait, akik tanulmányom írása közben segítettek.

magyarországi Minervában, s kéziratos Mulattató Kis Könyvecskéjében ekkorra már a lírai költemények mellett népregék, balladák, epigrammák, üdvözlő versek és prózai írások gazdag gyűjteménye sorakozik. Naplójának feljegyzései szerint ezek a művek a magyar költők befolyása alatt állnak, őket utánozva születnek meg. Kölcsey, Bajza és Vörösmarty a példaképei, az ő munkáik „párjait” formálja meg, és fejezi ki bennük tisztelgésének örömét. Megszületésükben persze az az általános gyakorlat is szerepet játszik, amelyik a poetika- és oratoriaosztályok számára tantervileg előírja a magyar nyelvű költői alkotások szerkesztését. Jóllehet Szemere írásai többet mutatnak a kötelező iskolai ujjgyakorlatoknál, Patakról elkerülve mégsem folytatja a versírást. Pozsonyba jut az 1832/36-os országgyűlés eseményei körébe, s itt bizonyosan Kölcsey az, aki eltávolítja a költészet gyakorlásától. Szerinte ugyanis legfeljebb jó prózaíró lehet, viszont mint politikusnak kitűnő esélyei vannak. Maga Szemere is folyton őrlődik, hogy mit kezdjen magával: az írói vagy a polgári pályát válassza-e. Kölcsey ez utóbbi felé irányíthatja akár a gyakori szóbeli beszélgetéseikben, akár pusztán a saját példájával is, és Szemere könnyen hajlik, mert maga is nagyobb lehetőséget lát hazaszeretetének cselekvő kibontakoztatására a közéleti pályán, mint az irodalmi berkekben.

Pályaválasztásával és utazási tervével kapcsolatos gondolatairól először 1834-ben, egy Kölcseynek írott leveléből értesülünk. Azt kéri, járjon közbe Szemere Pálnál, aki neki közeli rokona, hogy támogassa őt anyagilag egy európai utazás megvalósításában. Azzal indokolja a kora ifjúságától kezdve dédelgetett vágyát, hogy elhivatottságot érez mind a polgári, mind a literatúrai pálya iránt, s úgy látja, a kettő kitűnően kiegészítheti egymást. Számára azonban elképzelhetetlen, hogy az, aki politikus s egyszersmind irodalmár kíván lenni, ne tudja, hogy hová akarja emelni honát, és milyenre kívánja alakítani hazáját.

Szemere Bertalant több dolog is inspirálja az egyévesre tervezett külföldi utazásra. Ezek között van az a gyakorlat, hogy a tehetséges akadémista diákok külföldi utazással fejezik be iskolai éveiket, neveltetésük záróköve az utazás. Ezért is szeretne utazni, a család szegénysége azonban ezt nem teszi lehetővé, egy politikai célzatú kitekintés mégis egyre jobban sarkallja. Erre erősítést kap az 1830-as években Nyugat-Európa felé meginduló utazásokból, amikor is a polgárosodás, a jogrend, a közigazgatás, a társadalmi szerkezet nyugati eredményeit veszik számba a magyar kilátogatók, hogy itthon tájékoztatást adjanak és cselekvésre buzdítsanak. Köztük van Bölöni Farkas Sándor is, aki Európába és annak határain túlra is elmerészkedik, s *Utazás Észak-Amerikában* című könyvében számol be élményeiről. Szemere 1834 szeptemberében olvassa a könyvet, amikor Pécelen tartózkodik, s Szemere Pál vendégszeretetét élvezi. Pál bátyja magasztalja előtte az úti beszámolót, kiemelve a férfias nyelvet és a velős rövidséget. Ő is dicséri ezekért, s az Akadémia 200 aranya várományosának érzi az írást. Abban is egyetért Pál bátyjával, hogy egész Pécelnek el kell olvasnia ezt a csodálatos könyvet. A könyv hatásáról írva megvallja, szinte kedve támadt átköltözni Amerikába, lelkében azonban nemzete fordul meg, s titokban újra megfogadja, hogy élete a hazáé. Bölöni Farkas könyve most segít neki, hogy összehasonlíthassa a magyarországi állapotokat Nyugattal és Észak-Amerikával, a monarchiát a respublikával, a feudalizmust a kapitalizmussal.

Ilyen érzések és megfontolások közepette teljesedik be rajta a kor parancsa, miszerint a tehetséges szegény ifjak pályája a vármegyei hivatalnokoskodással kezdődik, mert az év végén fölesküszik Borsod megye aljegyzőjének. Az utazás gondolata azonban így is kísérti, ugyanis Szemere Miklós, Szemere Pálné testvéröccse Bécsbe vagy még távolabbra készül, s ezt beszélgetéseik során többször emlegeti előtte, sőt megkéri, hogy írja meg Kölcsynek, szeretné meglátogatni Pozsonyban az országgyűlésen. A vágyakozást

bizonyosan tovább erősíti, hogy több megyére kiterjedő utazást tesz előbb magánlátogatóként, majd mint hivatalbeli aljegyző. Ekkorra már próbára is teszi önmagát, s jegyzeteket készít útvjáról, felosztást ad „a magyar népség” minden osztályában tett úti élményeiről.

Az 1835-ös évet is végig kíséri az utazás reménységének halványuló és erősödő váltakozása. Az év elején tudniillik felkeresi Szemere Miklós. A találkozás elég arra, hogy újra megsajduljon a külföldi út utáni vágyakozás. Egyszerre elfelejti hivatali állását, háttérbe szorítja az előmenetel lehetőségét, s máris az utazásra gondol. Az év közepére javulnak kilátásai: Miklós társul hívja egy külföldi látogatásra, mégis fájdalommal sóhajt fel, mert egyszerre akar gyermek, testvér, polgár és ember lenni, s nem tudja, melyikből áldozzon. Dilemmáját csak fokozza, hogy a család anyagi ügyei sehogyan sem tudnak egyenesbe jönni. Testvére huszártisztnak készül, s a „kikészítéséhez” a családnak kell hozzájárulnia. Eddig 2000 Ft-ot kért már kölcsön, de 252-vel még adósak. Most Szemere Pálhoz fordul, hogy kölcsönözze ezt az összeget testvérének.

Szemere kölcsönt szeretne szerezni a maga számára is, hogy megvalósíthassa úti tervét. Pál bátyjától mindig várja a támogatást, végül azonban nem kap tőle semmit, Szemere Miklós viszont változatlanul hívja, sőt Szemere György az egész útiköltséget felajánlja. Egyelőre még vonakodik elfogadni az ingyenes segítséget, de Miklós 1836-os újabb hívása véglegessé teszi szándékát, s készülődni kezd az útra. Előbb a hivatali előbbre jutás lehetőségét veszi még számba, de úgy dönt, ha minden kedvezőtől elesik, akkor is megy. Ez 1836. február 24-én történik, s márciusban már azt tudjuk meg, hogy az útlevelet, ajánlólevelet intézteti, s nyelvtanulásra, könyvolvasásra készül. Közben személyesen is felkeresi Miklóst Lasztoméren, levélben pedig Barkassy Imre bécsi ágenstől kér segítséget.

Szemere Bertalan külföldi utazása azzal kezdődik, hogy részt vesz Pozsonyban a magyar országgyűlés bezárásán. Az

eseményre 1836 május 2-án kerül sor. Maga az 1832/36-os országgyűlés ugyan megbuktatja a feudalizmus felszámolására javasolt törvényeket, de kitermeli a liberális politika híveinek szerveződését, tömörülését. Szemere számára bizonyosan világos ez, s ott akar lenni még egyszer az ellenzék sok csatájának színhelyén s megismert politikusai között. A bezárt országgyűlés ajtaja előtt azonban még történik valami: a végig szervezetten fellépő, sőt magának Társalkodási Egyesület néven szervezetet is alapító liberális ifjúság nevében Lovassy László beszél társaihoz. Bizonyosan ott van a „gyűlésen”, s talán ez is oka lehet a bécsi levelezéssel együtt annak, amit Fenyő István úgy fogalmaz meg, hogy tartván attól, hogy a Lovassy-perben ő ellene is elfogató parancsot bocsátanak ki, 1836-ban külföldre menekül. Valójában azonban ez is csak siettetője, s nem elhatározó oka régi vágya teljesülésének.

1836 május 3-án Bécsbe megy Szemere. Önéletrajzi levelében azt írja, hogy májustól októberig az utazásra készül, könyve azonban csak ennyit mond róla: „Mindemellett is az elmúlt öt hónapra életemből mintha kiszakadt volna, számot én sem adok” (14.). Levelezéséből azonban sok hírünk van előkészületének hónapjairól. Köcseyt arról tájékoztatja, hogy francia nyelven szeretné megírni az 1832/36-os diéta történetét. Terve szerint a bevezetésben a magyar polgári alkotmánynak a diétán vitatott elveiről lenne szó, aztán vázlatosan érintené a diéta folyamatát, kiemelve azonban vagy két nevezetes tárgy vitatását egész terjedelemben. A nemzet állapotáról is szólni kívánna vagy a bevezetésbe építve azt, vagy toldalékkal csatolva az előzőkhöz.

Kossuthhoz küldött levelében világosabbá teszi úti célját: a franciákat, angolokat fel kell világosítani jelenlegi helyzetünkről, hogy szimpátiát keltsünk magunk iránt. Arról érdeklődik, vajon Franciaországban próbálja-e a szabad nemzet figyelmét felkelteni irántunk. Ezután csakúgy mint Kölcseytől, Kossuthtól is kéri az 1832/36-os diéta leírását, mert teljesen nem értett elvért, jogért teljesen érezni sem lehet. A

célokat széles körben kell megismertetni, miként a Törvényhatósági Tudósítások is teszi, hadd lássa az otthoni többség és a kormány is, hogy ha a követek háta mögött akar dolgozni, nemzetet talál. Közli még, hogy ezt a vállalkozást titokban kell tartani, de ő Deák, Kölcsey, Kossuth és Wesselényi tollára mindenképpen számít. Végül azt kéri, hogy a dolgot Barkassy ágens címére küldje, s ha ismerőseitől tud szerezni, juttasson el hozzá ajánlóleveleket Német-, Francia- és Angolhonba.

Szemere 1836 október 4-én kel útra, s egy évet tölt külföldön, miközben jár Cseh-, Porosz- és Franciaországban, Angliában, Írországbán, Belgiumban, Hollandiában és Svájcban. Minden érdeklő: út és árvaház, iskola és takarékpénztár, könyvtár és színház, kisdédóvó és temető, park és választási rendszer, sajtó és közigazgatás, a Themze dokkjai és a városi szegények. Mindig a követésre méltót igyekszik megfigyelni, így Németországban az iskolareformot, Angliában a közigazgatást veszi szemügyre; Párizsban a méreteket, Londonban a racionalitást tanulmányozza. Nem rejti el csodálkozását, de nem is engedi elkápráztatni magát: mindig mérlegel és a hazai megvalósíthatóság szerint dönt. Eszményét Anglia életében és fejlődésében találja meg, bár Franciaország is megragadja, csak hogy „Párizs szorgalmaskodik, de mint a méh, zajjal, dögve; London, mint a hangyaboly, csendesen” (246.).

1837 októberében, külföldi utazását befejezve Bécsbe tér vissza, s megfigyelései birtokában hozzá kezd élményeinek megírásához. Önéletrajzi leveléből tudjuk, hogy itt veti papírra tapasztalatait, egész idejét az írásnak szenteli, s másfél kötetnyit meg is ír utazásaiból. Talán teljesen elkészítené, ha közben nem válna kedvezőtlenbé bécsi tartózkodása.

Szemere Páltól tudjuk, hogy Pesten rossz hírek járnak. Azt beszélik, a külföldi útjáról visszatért Szemere Bertalan rendőri felügyelet alatt állt, majd letartóztatták, sőt fogolyként elvitték Bécsből. Erre az ad okot, hogy a kiutazása előtt Kossuthoz írott leveleit közben elkobozzák, s terhelő

adatokat találnak bennük ránézve. Ilyen hírek közepette kap végre Szemere Pál tőle levelet, amelyből megtudja, hogy bár alaptalanok a hírek, Bécsből el kell távoznia, így rövidesen útra kél, és meglátogatja őket Pécelen vagy Pesten.

1838 február elején lép újra magyar földre, hogy tervei szerint Vattán vagy Pesten lakva befejezze könyvét, s elérje kiadását, közben pedig folytassa utazása előtt megkezdett hivatali munkáját.

A megyei életbe visszatért „írónak” a közügyek meglehetősen sok idejét emésztik fel, így lassan halad a befejezéssel, de a következő évben már nyomdába kerül a kézirat, sőt megkezdődik a kiadás körüli huzavona is. Erről a sárospataki és debreceni kollégiumnak küldött tiszteletpéldányból is értesülhetünk. A könyvbe írt „jegyzés” a következő: „E munka, a censor engedelmével már harminczadik ívéig ki volt nyomva, midőn 1839-ben, Decemb. praesidialis által lefoglaltatott. Miután három elnököt megjárt, s a Helytartótanácsnál egyszer, a Cancelláriánál kétszer tanácskozás alá vétetett volna (másodszor kiadatván az udvari tanácsosoknak külön olvasás végett), s így mintegy 12 – 15 censurát kiállt: az 1840ki békülő diaeta után küldetett vissza.

Mind ezt egyébiránt ide csak azért jegyzém fel, mert a Cancellaria rendeletére megszakított s újra nyomott lapokat is, emlékezetül, ide köttetém, s a Consilium törléseit (: 68 :) egyes oldalvonallal, a Cancelláriáét (15 a 68 bul) kettőssel jelelém meg.

Midőn egykor nem lesz cenzura, nem leend érdektelen ezeken átpillantani, mint már most is pillantunk apáink torturaszereire. Mert a sors érendi a censurát is.

Sept. 1840

Szemere B. skm.”

A körülményeket Szemere leírása alapján ismerjük. Az I. kötet teljesen, a II.-ből tíz ív ki van szedve, amikor a nádor parancsára az egyik censor lefoglalja az íveket, noha a teljes költség is rendezve van már. Reseta János, a könyv cenzora jó indulatú, mert azzal véleményezi a kéziratot, hogy nem lát benne semmi olyant, ami egy polgár kötelességével ellen-

kezne. Maga Mérey Sándor is dicséri, s Szemerével beszélgetve azt mondja, hogy sok gondolatát használja Somogyban. A megjelentetése mégis késik, de végül csak megjelenik az *Utazás külföldön* még 1840-ben, s óriási sikere van. Hugo, Börne, Lamennais, Owen eszméi, a nyugati országok élete, sajtó-, börtön- és iskolaviszonyai, a mindig kísérő magyarországi egybevetések az érzelmek nemességét és az ismeretek nagy bőségét árasztják. Maga Petőfi is „szaval” belőle. Külföldi példáival a társadalmi és politikai reformok meghallására hangolja a haladni vágyó ifjúság fülét. Alig néhány hónap alatt 1250 példányt adnak el belőle, mert az a vezéreszméje, hogy miként vonhatunk le minél több tanulságot az utazásból. Mindenkinek a saját dolgáról beszél: a gazdának a gazdaságról, a kereskedőnek az iparról, az írónak az irodalomról, a hivatalnoknak az országos dolgokról. Szemere szemében egy nép nagyságát a munka és cselekvés polgárias erényei jelentik. Ezt szeretné itthon is meghonosítani, ezért zárja a könyvét úgy, hogy cselekedjünk, mert élet csak a tett, mert csak a tettnek van emlékezete.

Az egykor rajongással dicsért Bölöni-könyv után most teljes dicsőségben ragyog a Szemere-könyv is. Mindkettőben világít a humanizmus, a szabadság, az egyenlőség és testvériség eszméje, mindketten a társadalmi és politikai életet igyekeznek kifejezni. Égő hazaszeretettel, ideális lánghalással mutatják be a nagy eszméket, s ki is egészítik egymást: Bölöni Farkas Amerikában a szabadság földjét mutatja meg, Szemere Európában a forrongó, alakuló újat; Bölöni a nehéz küzdelmekkel kivívott és megszilárdult intézményeket, Szemere a szabadság eszméinek vívódó alakulását tárja fel. Így válnak mindketten koruk társadalmi élesztőivé, magvetőivé.

Az *Utazás külföldön* legfőbb értéke a benne testet öltő tiszta szabadelvűség szelleme, amelynek egyenes forrása a szabadság- és emberszeretet. Az a két eszme, amelynek Kölcsey volt az apostola az 1832/36-os országgyűlésen, s most ezek központba helyezésével állít emléket nagy mesterének.

De ezek hangoztatásával fejezi ki hazaszeretét is. A hangsúlyozott leírások Berlin iskolamesterképző intézeteiről és az ottani népnevelés állapotáról vagy a kasseli, párizsi jótékony intézetek és az országos hiteltárak számbavétele, avagy a francia követválasztás, a törvényszolgáltatás és az esküdtsékek szerepkörének bemutatása mind mind azt az alapot teremti meg, amely a magyar közállapotok valós megismerését vagy megvalósítandó korparancsát is magában hordozza. Az angliai körkép, az író szándéka szerint is, egy itthon megvalósításra érdemes modellnek készül. Nemcsak a nemzet és a „nemzettag” jellemzőit fogalmazza meg Szemere, hanem megmutatja a tisztességes polgári közéletet, a farmokat és a gyárakat, a városokat és az országutakat is, hogy keretet és perspektívát adjon a hazájabeli reformgondolatoknak. Igaz, soha nem titkolja, hogy mindenütt Magyarországot „keresi”, s ezért is kerülnek be az útleírásba a *Képek Magyarországról a külföldön* című fejezet. A számbavétel során derül ki, hogy Csehországban nem tartanak bennünket gondolkodó embereknek, Szászországban úgy tudják, a magyar nyelv azonos a szláv nyelvvel, Poroszországban a rabszolgaság állapotát tételezik fel rólunk, Németalföldön bíznak abban, hogy a henye múltat dicső jövő váltja fel nálunk is, Franciaországban Sobri Jóska neve tesz híressé minket, Nagy-Britanniában viszont egyszerűen azt sem tudják, hogy létezőnk.

Szemere Nyugat-Európa országainak bemutatásában tükröt tart korának magyar gondolkodói elé, a rólunk kialakult vélemények közlésével pedig nemzeti önismeretre készítet és tanít minden kortársat. A könyv valamennyi során átsüt, hogy van mit tenni . . .

Az útinapló további értékeinek felfedezésében segít a kötet zárótanulmánya, Sőtér István munkája. Sterne érzelmes utazásához hasonlítva értelmes utazásnak minősíti Szemere külföldi útját, s megállapítja, hogy míg az előbbi a mikrovilágról tudósít, addig az utóbbi a látványon túli összefüggések feltárására törekszik.

Jól tette Steinert Ágota szerkesztő, hogy sajtó alá rendezte Szemere könyvét, jegyzeteket és szerkesztői utószót írt a műhöz, mert egy méltatlanul feledésnek indult és egy fájoan régen kiadott alkotást tett hozzáférhetővé. Azon azonban el kellett volna gondolkodnia, hogy csak válogatást érdemel-e ez a naplószerű útikönyv, mégha így is változatlan a hangulata, magával ragadó a lendülete (Helikon, 1983.).

CSORBA SÁNDOR

JÓZSEF ATTILA: HATÁR

STILISZTIKAI ELEMZÉS SZÖVEGNYELVÉSZETI ALAPON

1. A vers stilisztikai elemzésében követett szempontokról másutt már írtam.¹ Itt most csak a leglényegesebb elveket említem meg minden részletezés nélkül. Az alap a szövegnyelvészet. Kiindulópontunk ugyanis az, hogy a stilisztikai elemzés számára jól hasznosíthatók a szövegnyelvészet eddigi eredményei, mindenekelőtt a szövegleírás módszerei, valamint a szöveg és stílus kölcsönös kapcsolatának szövegelméleti megvilágítása, a kettő kölcsönös kapcsolatából kifejleszthető elemzési szempontok. Hangsúlyoznunk kell persze azt is, hogy a szövegnyelvészet mindezek kidolgozásában sokat hasznosított az előzményként és forrásként szolgáló korábbi elméletek elveiből.

Az ilyen szempontok alapján kialakított módszernek két lényeges vonását emelem ki. Az egyik az, hogy maga a stilisztikai elemzés nem elszigetelt vizsgálat, mint amilyen általában lenni szokott, hanem alárendelődik az átfogó (magyarázó, explicit jellegű) szövegleírásnak, szépirodalmi szövegek esetében ezen belül is a komplex műelemzésnek. A másik vonás pedig az, hogy az elemzés célja és ebből fakadó

¹ L. tőlem: *A szövegnyelvészet stilisztikai jelentősége*. In: *A szövegvizsgálat új útjai*. Bukarest, 1982; *Szövegnyelvészet és stilisztikai elemzés (József Attila: Favágó)*. Magyar Nyelvőr, 1982/1. 62—73.

jellege a globalitás: a vers egészét ragadjuk meg, abból indulunk ki, az alkotóelemek vizsgálatát is ennek rendeljük alá. Az egészre vonatkozó megjegyzéseket követő részletezések tulajdonképpen konkretizálások, amelyek azonban bizonyításnak, példázásnak is felfoghatók.

Az elemzés globális jellegét a szövegszervező elv(ek) felfedésével és érvényesítésével biztosíthatjuk. Ezek olyan átfogó szövegsajátosságok, amelyek az irodalmi mű egészére, valamennyi rétegére és azon belül is mindegyik alkotóelemére jellemzőek.² Magát az elemzést az ugyancsak globálisként felfogott szövegszintek (rétegek) szerint végezzük. Három ilyen réteg elkülönítése látszik produktívnak: (1) a tartalom (eszme, gondolat, érzés, hangulat), a „megjelenített valóság”, (2) az ezt kifejtő, megjelenítő, közlő közeg, a „megjelenítő valóság”, (3) a kifejtés, a közlés, a megjelenítés nyelvi formája és funkciója, a stílus. Mindegyik rétegen belül először a belső kontextussal foglalkozunk, azzal, ami benne van a szövegben, amit csak onnan tudhatunk meg, utána a külső kontextussal, amelynek tényeit a vizsgált szövegen kívüli forrásokból, más szövegekből (pl. az író életrajzából, más művekből, az irodalom-, művelődés-, művészettörténetből, a történelemből stb.) ismerhetjük meg. E külső tények a szöveg létrejöttét és befogadását meghatározó feltételek, és ugyanakkor a történetiség szempontjaival egészítik ki a különben teljesen leíró jellegű elemzést.

Az e szempontok alapján kialakítható módszert József Attila *Határ* című versének az elemzésével példázzuk. Elemzésünkben a hangsúly magának a módszernek a megvilágítására esik.

2. A vers szövegének szervező (rendező) elve a centrális jelleg. A közlés menetének van egy jól kivethető középpontja,

² József Attila vallja, hogy „a műalkotás a legkisebb elemében is műalkotás . . . a mű világának minden egyes pontja archimedesi pont” (ÖM. 3:92).

a vers szerkezetének középső részére eső centruma: a lényegget kifejtő fókusza, a lényegest kiemelő sűrűsödési sávja, belső mozgások kiinduló- és végpontja. A centrális jelleggel ugyanis szorosan összefügg az is, hogy a vers elejétől minden a középső rész felé irányul, illetőleg onnan a befejező sorok felé távolodik. Sémája a következőképpen ábrázolható:

Az így ábrázolható szövegszervezési elvnek még több más sajátosságát is jeleznünk kell. Látható, hogy az eltérő irányultság miatt a vers két végpontja egymással ellentétes, tehát ha a középpont felé való irányulás közeledést (csökkenést, gyengülést stb.) jelent, akkor a középponttól a befejező sorok felé való haladás távolodás (növekedés, erősödés stb.). Természetesen a példákban jelzett eseteknek a fordítottja is lehetséges (tehát pl. a középpont felé erősödik, onnan a vers vége felé gyengül valami).

Nagyon fontos (egy irányzati jegyet majd igazolandó) sajátosság az is, hogy a szövegszervezési elv „mozgékony”: a középpont helye nem állandó, hanem esetenként (rétegek-ként, alkotóelemekként) némileg változó. Általában a középső szakasz és még inkább ennek két utolsó sora a centrum, de részben vagy teljesen áttolódhat a második vagy a negyedik szakasz egy részébe is. Ezzel a „mozgékonyosságával” függ össze az is, hogy a középpont felé való irányulás, illetőleg az onnan való eltávolodás nem egyenletes menetű, hanem hullámszerű, cikcakkos.

További sajátosságokra mutathatunk rá azzal is, hogy ha a centrális szervezési elv néhány lehető, de nem egészen azonos jelentésű szinonimáját is megemlítjük. Felfogható ugyanis is fordított párhuzamként ($a - b \circ b - a$), és hasonlítható a tükröstruktúrához (minthogy az egymásnak megfelelő, tehát a nyíllal jelölt részek egymásnak fordítottjai), a háromtagú hídformához ($A - B - A'$) vagy a zenei szabályos,

egysejtű rondóformához (A – B – A_v, azaz az A moduláns, megváltozva tér vissza).³

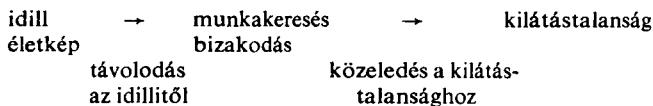
Az elemzés során a szövegszervezési elv sémáját nem ismételjük meg. Ábráinkban a kérdéses helyekre a megfelelő részek tömör és elvont megfogalmazásai kerülnek.

3. A vers tartalmának alapja a forradalmi eszmeiséggel függ össze: együttérzés a parasztsággal, törődés létsorsával. Ennek kifejtése jórészt áttételes, közvetett, hisz a szöveg nagy része a természetre, egy tájra, egy falu határára vonatkozik. Jól kivethető viszont az is, hogy közvetett közlésként a természeti jelenségek emberi, társadalmi gondokra, bajokra utalnak. De nem közvetett a szövegezés a vers központi részében, ahol egy történet, az akkori paraszti életsors egy eseménye fogalmazódik meg, az, hogy a munkakeresés szándékával a faluból elvándorolnak: „és gomolygón új korunk vénjei, / kik elhagyták az omladó falut. / Hátha kenyér nő idegen igán”.

A táj segítségével azonban a költő nemcsak egy akkor égető társadalmi kérdés lényegét tudja megvilágítani, hanem a megfelelő hangulatot is fel tudja kelteni. De a hangulati tartalom kifejezésében is a legtöbbet mondó központi rész, a „Hátha kenyér nő idegen igán” némileg reménykedő, bizakodó hangulata a legkevésbé áttételes. Másutt a természet sugall ettől eltérő hangulati tartalmakat. Az első sorok békés életképe idillbe illő hangulatot kelt: „Dongó ődöng az erdő szélénél. / Harkály kopog, gyík ragyog. Marha bög”. Innen a közlés a középső rész felé haladva eltávolodik az idilltől. A vers második felében viszont a középső részben keltett bizakodás csökkenésével az utolsó két sorban kicsúcsosodó kilátástalanság hangulatához („a határ / száraz szemekkel

³ L. ezekről Korompay János: *A kompozíció harmóniateremtő szerepe az elegico-ódában (Letésem a lantot)*. In: *Az el nem ért bizonyosság*. Szerk.: Németh G. Béla. Bp. 1972. 62; Vajda András: *Látomás-teremtés — jelképformálás (Ráchel)*. Uo. 178; Szegedy-Maszák Mihály: *Az átlénygített dal (A lejtőn)*. Uo. 353.

magába mered”) közelít a szöveg. Mindez tehát így tagolódik:

Az átmenetek (távolodás az idillitől, közeledés a kilátástalansághoz) azonban nem egyenletesek, hanem eléggé eltérő, sőt ellentétes tartalmú végletek között hullámszerű. A távolodás az idillitől párhuzamos a kellemetlen, a nehéz megjelenésével: „Gyűrt sárga táj . . . muharmező, kemény kötény, nehéz”. De ezt mintegy kitéríti az útjából a kellemesség hangulatát keltő kicsinyítés, játékosság: „Amott fut egy kis ér / s itt ház ül. Kisfia, az ól, idenez”. A közlés ezután ismét visszatér a kellemetlen hangulat jelzéséhez: „Poros a víz, nincs kedve kéklenni”.

Ehhez hasonlóan a vers második felében a kilátástalanság felé való közeledést és vele együtt a bizakodás csökkenését kellemetlen fogalmi és hangulati tartalmú szavak és képek jelzik: „barnák s csontosak” és „S sziszeg a por, rájuk locsog a sár”, de itt is közbeiktatódik a hangulatot átváltó kicsinyítés, játékosság és szépség: „Csöpp cókókjuk gunnyaszt a taligán. / Fönn felhők lágy batyui bomlanak”.

Ennek az 1932-ben írt versnek az eszmeisége a gazdasági világválsággal és egyik velejárójával, a munkanélküliséggel függ össze. A vers tartalmának különböző, de magában a versben ki nem fejtett, meg nem említett összefüggéseit sok más József Attila-versben felfedhetjük. Maga a falu elhagyása másutt is szóba kerül: „hátán kis batyuval, kilábol / a népségből a nép fia” (*Hazám*). Ennek végső oka az „uráságnak fagy a szőlő” (*Holt vidék*) vagy „Szegény paraszt reményét / megeszi a kórság, / tántorodó kéményét / megüti a grófság” (*Egeres*). S mindennek következményét mint a paraszti sorskérdés lényegét talán ez a sor érzékelteti a legjobban: „mondd, mit érlel annak a sorsa, / akinek nem jut

kapanyél" (*Mondd, mit érlel . . .*). Az elvándorlás céljára, a munkakeresés szándékára is találunk utalást: „hol lehet al-tiszt, azt kutatja" (*Hazám*).

Tartalmánál fogva a *Határ* sok más, többé-kevésbé ha-sonló témájú József Attila-verssel kapcsolható össze, min-denekelőtt a közös paraszti sorskérdéssel összefüggő va-lamilyen gondolat miatt, mint láttuk, az *Egeressel*, a *Holt vidékkel*, a *Faluval* vagy a *Hazám* több szakaszával is, va-lamint — tágítva a kört — általában a forradalmi eszmeiségű verseivel, mint amilyen például: „Munkát! Kenyeret!" (*Tö-meg*), „csattan a menny és megvillan, / elvtársaim: a kasza-él" (*Nyár*), „Föl a szívvel, az üzemek fölé!" (*A város pere-mén*) stb.

Az idetartozó versek nagy része a költőnek jól ismert, az embert és a tájat egybeolvasztó jellegzetes verstípusát kép-viseli. Ezeknek a verseknek — mint általában József Attila 1927 utáni egész költészetének — fő irányzati sajátossága a tárgyias-intellektuális stílus: a tárgyias elemek az összefü-ggések magyarázatának, a gondolati általánosításoknak, a fel-fedett törvényszerűségeknek a közlői.⁴ Bennük valóban „föl-derül az értelem" (*Falu*), mert „a törvény szövedéke / min-dig fölfeslik valahol" (*Eszmélet*). Ez a „valahol" a *Határ*-ban a tájkép, és ami „földerül" vagy „fölfeslik" a kor, az ország egyik nagy társadalmi kérdése, a „Hátha kenyér nő idegen igán".

A táj és ember, a tárgyiasság és értelmesség (gondolatiság) kettősség további funkcióinak és megnyilatkozási formái-nak a tárgyalása azonban már nem ide, hanem a második réteg vizsgálatához tartozó kérdés.

4. A vers eszméjét kifejtő, közlő anyag, a második réteg (a megjelenítő valóság) két egységből áll: a tájképet alkotó faluhatárból és a benne megjelenő emberekből.

⁴ L. tőlem: *Gondolatok a tárgyias-intellektuális stílusról*. Magyar Nyelvőr, 1980/3. 300—315.

Magának a határnak két dimenziója különíthető el: térbeli és időbeli. A térbeli is kétféle: vízszintes és függőleges irányú. A vízszintes irányban kiterjedő határnak van mélysége, szélessége (az erdővel, az úttal) és két szélső pontja. Az első a vers első sorában az erdőszél, majd a látóhatár széle (az „égi mellig ér”), ahol a határ részleteiben közelképként jelenik meg. Innen a látvány a középpont felé közelít. A gyors átváltást az *amott* és az *itt* jelzi: „Amott fut egy kis ér / s itt ház ül”. Különböztet a távolabbi pontokat a középponttal az ér köti össze, hisz az „amott” felbukkanó kis ér vize a középpontba ér, az „poros” ott. Minden bizonnyal ugyanez lehet a funkciója a versben meg nem nevezett, a határ egészen végighúzódnak, amelynek egyik távoli pontja az első sorbeli erdőszél és a középpontba eső része a rajta átvetett út.

Maga a középpont nem más, mint a falu végéhez, az utolsó házhoz közel eső hely („itt ház ül. Kisfia, az ól, idenéz”) és az erdőbe, az erdőn át vezető út („Zörrenő fák közt pikkelylik az út”) egy része, az esemény, a történés (az elvándorlás) színhelye, egyben a szemlélési pont is (erre utal az *itt* és az *idenéz*). Innen a látvány eltávolodik oly annyira, hogy az ebbe az irányba eső másik szélső pont nem egy valamilyen távolabbi konkrét részlete a határnak, hanem maga a határ távolképként egy egységben. A csoport vándorlása révén („lassan ügetnek”) az út a látvány eltávolodásának legfontosabb érzékeltetője és egyben annak a sejtetője, hogy ez az eltávolodás kilépést is jelent a tájból, a vers teréből. A vízszintes irányú kiterjedés főbb pontjai a következők:

a határ rész-
letei közel-
képként (er-
dőszél, látó-
határ)

→

az erdőbe, az
erdőn át ve-
zető út, az el-
vándorlás
színhelye

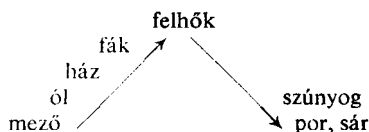
→

a határ egy
egységben
távolképként

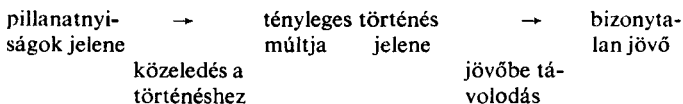
közeledés a
középpont
felé

távolodás a
középponttól

Ennél egyszerűbb a táj függőleges irányú kiterjedése. Legmagasabbra a középpontban emelkedik („fönn felhők”). Az első soroktól eddig a természeti képet alkotó jelenségek emelkednek, persze mint más esetekben, itt sem egyenletesen, de azért a fokozatok kivehetők. A legalsó pont a gyík helye, a mező, innen emelkedik: ól → ház → fák. A második részben viszont – ugyancsak nem egyenletesen – esik: a szűnyogon át a por, sár jelzésével ér vissza a legalsó szintre. Tehát:

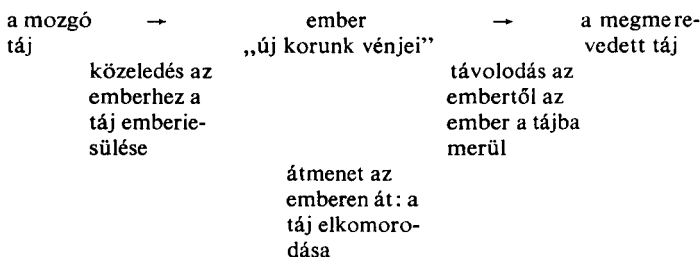
A vers idősikjának első végpontja a pillanatnyiságokra utaló jelen (ődöng, kopog, ragyog, bőg). Ez váltódik át közelítéssel a középpontra jellemző tényleges történésbe, amelynek van múltja (elhagyták) és az ennek a következményét magában foglaló jelene (ügetnek). Innen a szövegidő a bizonytalan jövő felé távolodik („hátha kenyér nő”), ami miatt a végpont időtlen általánosnak fogható fel („a határ / száraz szemekkel magába mered”). Eszerint:

A két átmenet ez esetben sem egyenletes. Mindkét részben (közeledés a történetéhez, jövőbe távolodás) vannak más irányba való átváltások: a tényleges tartalmú jelen idők (fut, ül, idénáz, illetőleg bomlanak, sziszeg, locsog) mellett állandó vagy bizonytalan tartalmúak is feltűnnek (pikkelylik, illetőleg hátha nő, és na, ki ád). A vers utolsó sorának időtlen jellege kilépést jelent a külső, a történelmi időbe.

Az eddigiek során a tájat csak önmagában vizsgáltuk. A versben azonban a táj az emberrel együtt jut közlő funkcióhoz. Számba kell vennünk tehát a kettő együttes jelentkezé-

sét is. Ebben a szereplésben az ember fogalmi körébe az emberiesülés (a természet megszemélyesítése), valamint az emberrel összefüggő dolgok (pl. cókók, banyu) szintén beletartoznak. A táj és az ember(i) aránya versrészekként a szövetszervezési elvnek megfelelően változik. A középső rész magáé az emberé: „új korunk vénjei, / kik elhagyták az omladó falut . . . Lassan ügetnek, barnák s csontosak”. A kezdő sorokban viszont a tiszta természet jelenik meg: (dongó, harkály, gyík), ami aztán a vers közepe felé haladva fokozatosan emberiesül, és éppen ezáltal közeledik a középső részt kitöltő emberhez: egyre több az emberre utaló szó (ringat, tűnődik, mell, fut, ül, kislány, idénáz, nincs kedve). Az ember itteni túlsúlya a vers második felében nagymértékben csökken, nő a természeti jelenségek száma (por, sár, szűnyog) vagyis a közlés eltávolodik az embertől, még pontosabban: az ember a tájba merül, eltűnik a tájban. S ezt ismét emberiesülések (megszemélyesítések) jelzik: sziszeg a por, locsog a sár, tétova szűnyog sír, a határ szeme, a határ magába mered. A vers első és második részének eltérő irányulása mozgással, illetőleg mondulatlansággal társul. Emiatt az első részben a táj emberiesülése a táj megelevenedését jelenti (az igék száma valóban nem csekély: kopog, ringat, fut, idénáz stb.). A második részben viszont az ember eltűnése a mozgás megszűnésével, a táj megmerevedésével jár. Mindez így tagolódik:

A táj és az ember kapcsolata mint megjelenítő anyag meglehetősen általános József Attilának ebben a fejlődési sza-

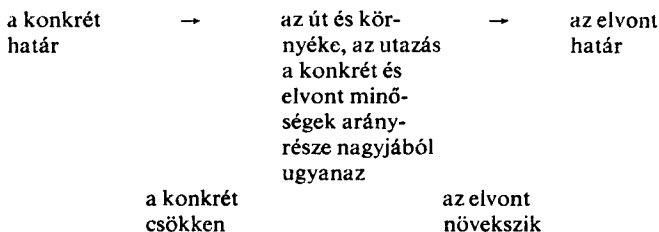
kaszában. Persze ha mindezt konkretizáljuk (tehát a táj egy falu határa, az évszak az ősz: „gyűrt sárga táj”, az embert pedig egy elvándorló csoport jelenti), és az alkotóelemek kombinációjára is figyelemmel vagyunk, akkor a táj és az ember kapcsolatának sajátos jellege a Határban nyilvánvalóbbnak látszik.

5. A harmadik réteg vizsgálatának, a tulajdonképpeni stilisztikai elemzésnek a tárgya a vers nyelvi elemeiből, azok közlő funkciójából alakult stílus. E stílus sokféle összetevője ugyanúgy, mint az eddig tárgyalt két szint a vers egészére jellemző szövegszervező elv szerint tagolódik.

A stílus legtöbb jegye összefügg, sőt lényegében egybeesik a megjelenítő valóságnak, a tájképet alkotó határnak a jelenségeivel és a benne megjelenő emberekkel, úgy is mondhatnánk, hogy a határ elemei egyben stíluselemek is.

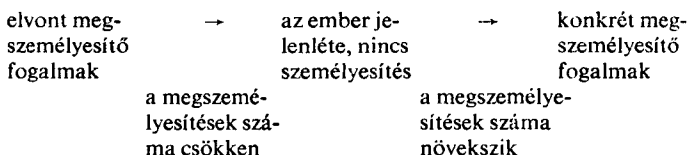
A tájat és az embert jelölő szók kétféle szemantikai minőséget képviselnek: konkrétat és elvontat. A kizárólagosan konkrét (pl. gyík, fa, víz) és elvont (pl. idő, kedv) szavak mellett jó néhány konkrétumot jelölő szó kontextuális elvont jelentésben is szerepel. Ezek közül a legfontosabb nyilván a *határ* és az *út*. A helyszínként, keretként szolgáló és az egy faluhoz tartozó földterületet, annak szélét jelentő *határ* a lehetőségek és korlátok kifejezője, sőt ezen túlmenően a falusi és városi életforma közötti átmenetnek is jelölője. A határ terében központi helyen álló és a valóban centrális jelentőségű *út* szó a határtól jelzett lehetőségek megvalósításához az irányt, a módozatot fejezi ki.

Az elemzés sajátos szempontjából a legfontosabb a konkrét és elvont jelentések eloszlása. A vers elején a legtöbb szó csak konkrét jelentésben, a vers második felében viszont mindkét, tehát konkrét és elvont jelentésben egyaránt szerepel, a középső (ebből a szempontból átmeneti) részben a csak konkrét és csak elvont minőségek arányrésze nagyjából ugyanaz. Mindez így ábrázolható:

A csökkenés, illetőleg növekvés nem fokozatos, hanem hullámzó menetű. Így például az első szakasz két utolsó sorában több elvont jelentésű szó van („S tovaringatja a szél / a tűnődve zümmögő időt”), mint az ezután következő részben („Gyúrt, sárga táj, az égi mellig ér, / muharmező, kemény kötény, nehéz”). Továbbá az utolsó szakasz második sora („na, ki ad nektek munkát, kenyeret?”) mint tiszta, kifejtett elvontság cikcakkossá teszi az elvont jelentésű konkrétumok fokozódó növekedését.

A konkrét és elvont kapcsolatok egyik sajátos stíluseszköze a megszemélyesítés. Ezek száma és megoszlása a tájnak fentebb már tárgyalt emberiesülésével, illetőleg az embernek a tájban való elmerülésével esik egybe. Legkevesebb megszemélyesítés a középső szakaszban van, minthogy a középpontban, főleg a két utolsó sorban maga az ember áll. Az első soroktól kezdve a megszemélyesítések száma csökken, a negyedik szakasztól kezdve viszont növekszik. Nem lényegtelen sajátosság az sem, hogy a vers elején a konkrét határ néhány jelenségét megszemélyesítő igék elvontak (pl. ödöng, tűnődik), a vers végén ellenben az elvont jelentésben (is) szereplő határ fogalmainak a megszemélyesítői konkrétak (sziszeg, locsog, sír, szem, mered). A megszemélyesítések tehát így oszlanak meg:

Ha a többi, tehát a nem megszemélyesítéseket tartalmazó képeket is idevonjuk, kiderül, hogy a *pikkelyliket* nem számítva a képalkotóelem (akár az azonosító, akár az azonosított fogalom) valamilyen emberhez tartozó dolog, sajátosság (gyúrt, kötény, cókók, batyu), tehát a vers képeinek túlnyomó többsége, megszemélyesítés és nem megszemélyesítés egyaránt a megjelenítő valóságot alkotó két egységnek, az embernek és a tájnak a kapcsolatára épül, és így a képek is az elkülönítetten vizsgált rétegek szoros kapcsolatát, egymás fedését igazolják. A képalkotóelemek megoszlásában is egy ennek megfelelő irányulást mutathatunk ki. A vers első felében a tudatos, a gondolkodó, a figyelő vagy a kedv nélküli ember jelenik meg (ődöng, tűnődik, idenéz, nincs kedve). A középpontban feltűnő ember az útrakelésével a képek anyagát is e felé irányítja, azaz a vers második felének képei az útra (por, sár), az utazásra (cókók, batyu) vonatkoznak:

→	az útrakelő ember	→
a tudatos, gondolkodó, figyelő, kedv nélküli ember		az út, az utazás körül- ményei, eszközei

De itt sem törés nélküli az épeknek ez az alakulása. Nem egy esetben megfigyelhetni ugyanis a fentebb jelzett menettől eltérő és merész képátváltásokat, valamint rejtett egymásra utalásokat. Például a tűnődés a gyúrtságba, keménységbe csap át, majd az *idenéz* igével ismét visszatér ugyanabba a szemantikai körbe. Egészen rejtett jelentésbeli átutalást példáz a középső szakaszbeli *víz* azzal, hogy a hozzá társuló hallal a *pikkelylikre* utal (a „zörrenő fák közt pikkelylik az út” kép a haltest felületéhez való hasonlóságot sugallja: a fák mozgó lombozatán át az út felületére vetődő fény és árnyék, világosabb és sötétebb foltok játéka). Ezt a rejtett kapcsolatot teszi nyilvánvalóbbá a *víz* megszemélyesítéséhez tartozó *kékleni* képzésbeli (kék-lik) és jelentésbeli (‘valaminek látszik’) analógiája a *pikkelylik* igével. Továbbá a *vízre* vonatkozó *nincs kedve* a hangulat szintén átváltódik, és az

elvándorlókra is érthető, akiknek valóban nincs, nem lehet kedvük semmihez.

A megszemélyesítésekhez és egyáltalán a képekhez hasonló és ugyancsak átfogó a szerepe a szerkezeti formáknak és megoszlásuknak, pontosabban a szerkezeti változatosságnak, tagoltságnak, valamint az ezekből az eltérésekből fakadó ritmuskülönbségeknek is.

A szerkezeti változatosság, tagoltság attól függ, hogy hányféle mondatfajta (kijelentő, kérdő) és hány mondatrész szerepel egy szakaszban, hogy van-e soráthajlás, gondolatjel. Mindez a szóba jöhető mondattani tényezők összegét jelző számértékekkel is kifejezhető (erre utalnak a zárójelbe tett számok). A legkevésbé változatos, a legkevésbé tagolt a középső szakasz (15). A legtagoltabb a második (24) és a negyedik (20) szakasz. Az első (17) és az utolsó (19) szakasz ebből a szempontból átmeneti értéket képvisel. Mindebből következően a középső szakaszban a ritmus meglehetősen egyenletes, a másodikban és a negyedikben viszont hullámzóbb, szaggatottabb. Lényeges persze az is, hogy a két első szakaszban a változatosság növekvő irányú (17–24), a két utolsó szakaszban viszont enyhén csökkenő (20–19). A két szélső pontnak, az első és az utolsó szakasznak ugyan nagyjából ugyanaz a tagoltsági foka (17 és 19), de egészen más okok, más tényezők miatt, tehát az eltérő szerkezeti formák miatt egymásnak tükörképei. A változatosság, tagoltság a következő képet mutatja:

→	a legkevésbé változatos,	→
növekvő változatosság (17–24)	a legkevésbé tagolt (15)	enyhén csökkenő változatosság (20–19)

A vers fentebb tárgyalt stíluseszközei sok más József Attila-versből kimutathatók (különösen sok az egybeesés a *Nyárral* és a *Favágóval*). Feltűnőbb egyedi sajátosság talán csak az, hogy a megszemélyesítésekben jelentkező tudatos emberi (főleg a *tűnődik* miatt) ritkább jelenség (megvan pl. a *Külvárosi éj*ben: „egy kis faldarab / azon tűnődik, hull-

jon-e”). A tárgyalt stílusesszközök sajátosan szerveződött egysége viszont a *Határ* stílusjegységének a biztosítóka.

Mint már említettük, a vers az irodalomtörténetben alig számon tartott tárgyas-intellektuális stílust képviseli.⁵ A költő a közlést a határ tárgyas elemeire bízta és (a vers néhány nem áttételes megfogalmazású részét kivéve) a nagy társadalmi kérdés lényegét a tárgyi tények közötti összefüggésekkel érzékelteti. Ezeket az összefüggéseket nem külön szók, tartalmas nyelvi elemek jelölik, hanem a versszerkezet, a kompozíció. Érthető tehát, hogy a versszerkezet ebben az irányzatban elsődleges közlési funkcióra tett szert. Ahogy József Attila állítja, a stílus az írásnak csak taktikája, a stratégiája a szerkezet (ÖM. 3: 223).

A versszerkezetnek ez a szerepe és megnövekedett jelentősége megfelel a korábbi konstruktivizmus közismert racionális elveinek, a rá oly annyira jellemző célszerűségnek, annak, hogy szigorú gazdaságossági, takarékosági elveiből következően maximális szervezettségre törekedett. Érthető tehát, hogy a konstruktivizmusban a versszerkezet az érdeklődés középpontjában állott, és hogy sok új szerkezeti típus alakult ki. Mindebből sok minden, elvek és szerkezet típusok egyaránt átmentődhettek a nagyjából 1927-től érvényesülő tárgyas-intellektuális stílusba, és ott ennek az eszközrendszerébe beleépülve éltek tovább. Innen József Attilánál és társainál a versszerkezet fontossága, elsődleges értékű közlési funkciója, valamint az ennek alárendelődő sok más sajátosság, többek között az, hogy a *Határ* szerkezetében, mint láttuk, sok mindenre, főleg a részek elhelyezkedésére mozgékony jellegű, vagy hogy a közlésbeli „irányulások” (közlekedések és távolodások, csökkenések és növekedések stb.) és mindenféle átváltás menete nem egyenletes, hanem hullámzó, cikcakkos, oszcilláló. Így ugyanis a tárgyas tényeket jobban lehet „mozgatni”, ami közlési funkciójuk hatását

⁵ L. erről a 4. al. és tőlem: *A konstruktivizmus versszerkezeti utóélete* (József Attila egy versszerkezet-típusáról). It, 1982/4. 806–818.

fokozza anélkül, hogy valamilyen külön eszközt, járulékos nyelvi elemet igénybe venne a költő. Az egyenetlenségek végső forrása a versszerkezet egészére, valamint a szövegszervezési elvekre szintén jellemző ellentétezés. Fontosságát József Attilának erről szóló közismert felfogása is igazolja: „csak disszonancia által lehetséges alkotás” (ÖM. 3: 227).

6. Sajnos esztétikai értékítéletek megfogalmazására a különböző szövegelméletek mind a mai napig nem teremtettek lehetőséget. A szépirodalmi szövegek leírására is alkalmas technikák szempontokban való gazdagsága mellett az esztétikum teljesen elhanyagolódott, sőt mintha általános (persze meg nem fogalmazott) vélemény lenne az, hogy az értékítélet kívül esik a szövegnyelvészet, a ráépülő irodalomelméletek feladatkörén. Esztétikai minőségekről tehát nem eshet szó.

Éppen ezért más forrásokhoz kell folyamodnunk. Ezek közül hasznosnak látszik Szerdahelyi István felfogása,⁶ amit a vers szövegszervezési elvéhez igazítva, tehát némi módosítással a *Határ* elemzésére is alkalmazhatunk. Eszerint az első két sor az idillikust, a középső részbe vonható negyedik szakaszbeli sor a fenségest, az utolsó szakasz első sora pedig a rútat képviseli. Tehát.

idillikus	→	fenséges	→	rút
„Dongó ődöng az erdő széli- nél. / Harkály kopog, gyík ragyog.”		„Fönn felhők lágymatyúi bomlanak”		„S sziszeg a por, rájuk lo- csog a sár”

Az átmenetek itt sem egyenletesek. Az idillikus tulajdonképpen szép hatású részleteken („S tovaringatja fodrosan a szél” vagy „Zörrenő fák közt pikkelylik az út”) megy át a fenségesbe, de úgy, hogy közben ezek kevésbé szép részletekkel („Gyűrt sárga táj... muharmező, kemény kötény, nehéz” vagy „Poros a víz”) váltakoznak. A második részben viszont túl gyors és átmenetek nélküli az átváltás a fenségesből a rútba.

⁶ *Költészet-esztétika* Bp. 1972. 245.

7. A bemutatott elemzés egy a sok és sokféle, egyaránt jogosult és produktív lehetőség közül. Legszembeötlőbb (és esetleg egyedüli) előnye kétségkívül globális jellegében van, aminek egyik gyakorlati értéke az eddig eléggé elhanyagolt prózaelemzésekben mutatkozik meg a leginkább, minthogy elvei alapján eltűnnek a megközelítésbeli (korábban áthághatatlan) különbségek egy rövid vers és egy terjedelmes regény között. Nem lehetetlen továbbá, hogy épp rövid idő alatt való elvégezhetősége miatt az iskolai irodalomoktatásban, az iskolai egy órás vagy annál is rövidebb műelemzésben szintén hasznosítható.

Az így felfogott globális elemzés egyik ellenlábasa a szövegmagyarázatnak a francia stilisztikai iskolától kidolgozott „elszigetelő”, a szavak előfordulási sorrendjében előrehaladó, az egészet (rendszerint még befejező összegezőként is) szem elől tévesztő módszere. És a megközelítés irányát tekintve lényegében a fordítottja Spitzer eljárásának, aki szerint először a részleteket kell megfigyelni, majd a megfigyeléssel felfedett részleteket egy alkotási elvben kell összegezni.⁷ Alapelvünk viszont közel áll a szövegnyelvészet körén kívül eső irodalmár, Wellek felfogásához, aki azt hangsúlyozza, hogy a helyes értelmezés végső fokon annak függvénye, sikerül-e az elemzőnek az egészet megragadni.⁸

Módszerünk, éppen mert a globalitás a lényege, nem vagy alig (legfeljebb csak kiindulópontként) alkalmas a szöveghez kötődő sajátos szempontú részletvizsgálatokra. És jól kivethető az is, hogy még sok mindenben javítani, finomítani kell. Főleg magyarázó, értelmező lehetőségeit (alkalmasságát) kell javítani. Végül olyan szövegméleteket kell kialakítani, amelyek esztétikai értékelést tesznek lehetővé, és ezt az elemzés szerves részévé kell tenni.

SZABÓ ZOLTÁN

⁷ *Linguistics and Literary History*. Princeton (N. J.), 1967.² 19.

⁸ *Closing Statement. Style in Language*. Szerk. Th. A. Sebeok. Cambridge, (Mass.), 1960. 419.

DOKUMENTUM

BESSENYEI GYÖRGY KÉT KIADATLAN LEVELE

A felszabadulás utáni években számos Vas megyei főúri család iratanyaga került Szombathelyre, a Megyei Levéltár gyűjteményébe. Ezek között szerepel a tömördi Chernel család levéltára is.¹ Az 1951-ben letétbe helyezett fond² állományában található Bessenyei Györgynek két, Magyary-Kossa Józsefhez írt, mindmáig kiadatlan levele.³

Bessenyei György levelei Magyary-Kossa Józsefhez

Béts, 5^{dik} Janii 1768.

Érdemem felett való Drága Jó Uram

Mit tselekedjem hogy nagy kegyességét az Urnak, melyet ismeretlen érdemetlenségemhez viselt meg hálálhassam, nem tudhatom mert most is valahányszor megemlékezem az Urnak szives jó akaratjáról s bátor tselekedetemről, mindenkor el borít az szemérem, meg gondolván azt a mit az Ur okossága előtt vakmerőül el követtem. Instálom alázatosan az Urat ne legyen próbálatlan ifjuságomnak, bátor tselekedeti mellyel tanátsos intelmei ellen tudom hibáztam. Ezt egyéb nem okozta bennem hanem az mely szerint tudom hogy az isten rendelésének akárhogy felöltem, bé kell te ljesedni azért az ő kegyelmes igazgató gondviselésének ajánlván magamat tselekedtem ezt az Ur előtt, méltóztasson azért dol-

¹ Vas Megyei Levéltár Szombathely (Továbbiakban: VaML XIII. 4.

² Letéti száma: 97/1951.

³ VaML XIII. 4. 19. csomó

gomat mint jó kegyes Atya szívére venni, ha kedves származása bennem vigasztalásomra nyugodalmát az Urnak Atyai tetszése szerint fel találhatja. Nem kényszeritem az Urat mert tudom hogy az isten akaratjának erőltetés nélkül kell végbe menni, azért akár egy keppen akár más keppen düllyjön az dolog igen hamar és tsendesen meg kívánok nyugodni az Urnak tetszésén, de hogy az hivséget s ösztönöket érezvén bennem az istennek rendelésével szerentsémet ekkeppen próbálom nem ítélhet meg az Ur, ám azért utolsó tsep véremig ajánlom hivségemet az Urnak ha az isten engedelmes fiaságomba az Urat vigasztalni akarja, most pedig kérem alázatosan légyen szorgalmatos az istennek felőlem való végzését meg tudni s méltóztasson engemet, kétségemből fel segélleni akármely felé, mert mindenkeppen igen könnyen meg nyugszom a mi istenünk akaratján, de még is mindazonáltal ha az Ur mint bölcs Atya szerelmesének tsendes nyugodalmát, s szeretetit karjaim között örömeire ítélheti, engedje egymásnak hivségünket, mert a világ el mulik de az léleknek az igaz hvség hit s szeretet által idvezülni kell a Krisztus érdemes halállába, nem kötöm magamat mert az Urnak kedve ellen nem akarok fíjává lenni. Lehetetlen dolog ez inkább halljak meg mint ez legyen. Vegye azért most az Ur szívére gyermekének sorsát és az én ügyemet, lássa meg a dolgokat mely szerint ha az én nemzetem vagy világba való rangom, vagy erköltsöm az Urnak gyalázatjára nem lehet, engedje meg had szerethessük én és az Ur kedves gyermeke egymást halálunkig, az isten látja a lelkemet hogy nem az vagyon ha a tiszta szeretet miveli ezt bennem, mert a mi azt nézi mindenkor betsületes ember lehetek magamba de tisztelen az Urat s kedvellem gyermekét szívemből. Ezzel elébb kellet volna nékem az Urnak udvarolnom de engedjen nékem.

Maradok

holtomig igaz engedelmes szolgálja
Bessenyei György
gárda Hadnagy

távolabb vît tölle, mintsem nagy indulatját mellyel tsekély személyemet el szenvedni oly kegyesen méltóztatott, érdekelhetném. De tudom hogy az Urnak nagy tanátsai fogják próbálatlan ifjuságomat kimélleni, és meg engedik igen bátor tselekedetembül származott hibámat, mellyet azért követtem el ekkeppen hogy az istennek felöllem való végezésit nagyobb tsendességemre vagy fájdalmamra tapasztalhatnám. Kedvezzen azért erőtelenségemnek és ítélje meg hogy hiba é valakibe tulajdon nyugodalmának keresése, tudván maga iránt az isten rendeltetésének, így vagy amugy, csalahatatlan bé telljesedését. Ez szerint bizván én is magamat istenünk akaratjára. Udvaroltam ismételten az Urnak, mert tudtam azt hogy ámbár Atya légyen, mindazonáltal tsak a maga örökké való Attyának tetszésitül függ. Melyre nézve az Urtul ohajtom tovább istenem akaratját róllam megtudni, mely akármely felé nyilatkozzon ki az Ur által tudom javamra lesz és könnyen meg is nyugszom benne, mert a jó isten tetszése akármely részre veti ifjuságomat mindenütt hiszem hogy hasznomat akarja azért miért ne nyughatnám meg a szomoru változások alatt is a mellyek nékem jövődben tudom mind örömet szűlnék. Most oly szándékkal vagyok hogy az istennek akaratjából az Urnak pedig s szerelmesének tetszésébül, örökös engedelmes tagjokká légyek, mellyet az Urnak leg kisebb kedve ellen meg nyerni nem hiszek nem reménylek és él az isten hogy nem is kívánok, hanem instálom alázatosan az Urat hogy önnön jósága szerint javamat kívánván, ne engedje időmet a fájdalmas kétségűtül vesztegettetni, melyet most hasznos szorgalmatosságokkal tölthetnék, szabadittson fel tzéljának ki nyilatkoztatásával, mellyel reményem vagy légyen haszontalanná vagy éledjen hogy ne vesztegessem magamat tétovázásommal. Segéllyen segéllyen kétttségemnek keservébül kérem alázatosan az Urat akármint lesz akaratjának ki jelentése, mert így is nemesnek főtisztnek s emberséges cavallernak ismértem a világba, és sok felé szabad szerentsémet vadásznom. Mindazonáltal én instálom az Urat hogyha az oly személyt

melynek az világban mindenképpen élete vagyón, az igaz állandó férfiúi hűség s tiszta szeretet szerentséssé tehet, legyen kegyes akaratjának ki jelentésében hozzá engedelmes ifjuságomhoz, és ne vesse meg engedelmes hűségemet, melyet tiszteletére istenünk tetszésével szerelmesibe örökösen fel áldozni kívánok s vagyok holtomig igaz szolgája

Bessenyei György
gárda Hadnagy

P. S. Ha tsekélységem válasszát érdemelheti az Urnak melyről szeméremmel és kétséggel emlékezem az én titulusom ez,

Monsieur
Monsieur George de Bessenyei
chavalliere de la noble garde
Hongroise et Sons Lieutenant de leurs Majistes
I. R. et Apostolique

Ugy tartom, hogy a Török Referendárius Ur ő nagysága levelébül mellyet a postárul eddig talán kezéhez vehetett az Ur informáltathatott róllam, nemzetemnek régiségérül s örökségirül, vagy mostani sorsárul mert ő itt részünkről Referendárius most a felséges Cancelláriának azért kell neki bennünket ismerni s magunk viseletibe is mint egyebekbe.

A borítékon:

Perillustri ac Generoso Domino Josepho Kossa de Magyar Certorum I. Cottum Tabulae Iudic. Assessori Titt. Domino Singulariter Colendissimo

Comarom
Ekel

A levelek címzettje Magyary-Kossa József (1708–1779) ekeli (Komárom megye) földbirtokos, aki felesége: nagygyőri Kutas Borbála (?–1753) halála után egyedül nevelte leányát, Juliannát. (1750–1779)⁴ A szép, fiatal s nem utolsósorban jelentős hozomány várományosaként emlegetett leány nagy népszerűségnek örvendett a korabeli ifjak körében. Erről tanúskodnak az apa levéltárában gondosan megőrzött leánykérő levelek is. Elsőként Erdődy Lajos jelentkezett szándékával.⁵ Mint írja, a pozsonyi országgyűlés alkalmával meglátta s megszerette Juliannát. Otthon édesapjával is megbeszélte a dolgot s miután az beleegyezett, szeretne leánykérőbe elmenni Ekelre. Választ kér, mehet-e?

Két évvel később már 5 ifjú szerette volna feleségül venni az akkor 17 éves Magyary-Kossa Juliannát.

Így elsőként Pázmándy Sámuel prókátor, akinek leánykérő levelét⁶ további 3, az apai döntést sürgető levél követte,⁷ míg végül jelzi, hogy megkapta az elutasító választ.⁸

Ezután Páli Nagy István küld közbejáró levelet sógorának (Magyary-Kossa Józsefnek),⁹ melyben pártfogoltja, a bécsi testőrségben szolgáló Tornallyai Pál hadnagy¹⁰ részére kívánná elnyerni a leány kezét.

Az év második felében Csépai Zoltán István¹¹ és Bogárdi Mészölli István¹² jelentkezik kérésként valamint ez időben keltezett R. Márkos Péter levele¹³ is, melyben jelzi, hogy megkapta az elutasító apai választ s azt közölni fogja azzal az ifjúval, aki őt közvetítésre felkérte.

Ezután következett Bessenyei György a leánykérők sorában. Jelen dolgozatban teljes egészében közreadott levelei alapján követhetjük próbálkozását s az atyai választ sürgető sorokból következtethetünk az elutasításra is.

⁴ Az életrajzi adatokat vö. Kempelen Béla: *Magyar nemes családok* Bp. 1913. VII. 25.

⁵ VaML XIII. 4. 18. csomó; a levél keltezése: Újfehértó, 1765. május 27.

⁶ VaML XIII. 4. 19. csomó; Baracska, 1767. február 6.

⁷ Uo.; Iszkaszentgyörgy, 1767. március 31., Fejérvár, 1767. május 26. és 31.

⁸ Uo.; Mórót, 1767. június 13.

⁹ Uo.; Kiskálma, 1767. május 31.

¹⁰ Gömöri Tornallyai Pál 1767. július 11-ig szolgált a testőrségben. Vö. Hellebronth Kálmán: *A magyar testőrség névkönyve*. Bp. 1939.

¹¹ VaML XIII. 4. 18. csomó; Pest, 1767. június 19.

¹² VaML XIII. 4. 19. csomó; Pest, 1767. szeptember 14.

¹³ Uo.; Madaras, 1767. december 15.

Néhány hónappal később még Csejtei Zsigmond jelentkezik,¹⁴ majd alig néhány héttel az övé után megérkezik Ekelre Chernel Jób leánykérése is.¹⁵ Végül is ő nyeri el Magyary-Kossa Julianna kezét, s még abban az évben megtartják az esküvőt is.¹⁶

Ezzel magyarázatot kapunk arra is, hogyan került a tömördi Chernel család levéltárába Magyary-Kossa József levelezésanyaga.

Szerény adalék e két levél Bessenyei György testőréinek eseménytörténetéhez, azonban ezzel is teljesebbé váltak az életéről eddig ismert adatok.

PAPP JÁNOS

GALÁNTAI GRÓF FEKETE JÁNOS ÉS AZ ERDÉLYI MAGYAR NYELVMÍVELŐ TÁRSASÁG

Gróf Fekete János (1741–1803), a magyarországi 1790/91-es országgyűlésen azok között van, akik az egyház és a papság hatalmának a korlátozását kívánták és a magyar hadsereg felállításának a szorgalmazása mellett a magyar nyelv jogainak a visszaállítását óhajtották. Nevét a közhangulatot visszatükröző, többnyire kéziratban terjedő paszvilusok országosan ismertté tették. Mindezek a tényezők közrejátszottak abban, hogy a költőként is ismert Feketét 1794-ben az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság levélben kereste meg.¹ A társaság eljuttatta Feketéhez saját röpiratait, amelyekből Fekete képet alkothatott magának az erdélyiek országos visszhangot kiváltó célkitűzéseiről. A külföldi nyelveket ismerő, franciás műveltségű gróf még ugyanabban az évben részletesen levélben² fejti ki véleményét az erdélyi társaság művelődési programjáról. Örömmel üdvözlí a marosvásárhelyi társaság megalakulásának híret — s mint kiderül — külföldön szerzett tapasztalatai nyomán őt is foglalkoztatta egy társaság alapításának gondolata. A terv megvalósítását — mint írja — „csak sorsom mostohasága hátráltatta...”; az általa elképzelt, tizenként emberre méretezett társaság a haza földrajzának, történelmének a

¹⁴ VaML XIII. 4. 18. csomó; 1769. november 2. és 21.

¹⁵ VaML XIII. 4. 20. csomó; Sopron, 1769. december 13.

¹⁶ Kempelen B.: i.m. VII. 25.

¹ A levél elveszett (Fekete itt közölt, a társasághoz és ifj. Teleki Domokoshoz írott válaszlevelében hivatkozik a társaságtól kapott levélre!)

² MTA Kt. Régi és újabb írók 4. r. 72–73. sz. Néhai Galánthai Fekete János Magyar költői munkái II. rész, 2–4. (kézirat).

megírásához hat éven keresztül gyűjtené az anyagot. E társaság tagjainak lenne a feladata, hogy hazai utazásaik során feljegyzék a régi hagyományokat, összegyűjtsék az antikvitásokat. A társaság „minden feljegyzésre méltot ősze szedne, s azután jeles munkáját ki adná . . .” Ennek feltétele Fekete szerint — 20.000 forint, „nem kevés költség” — amelyet egy néhány nagyobb birtokos adományaiból vél összegyűjthetők. Ez azonban még csak terv — az erdélyiek terve viszont a gyakorlati megvalósulás stádiumába jutott új, kedvező fejlemény. Nem csoda, hogy az erdélyieknek küldött — feltehetően első — válaszlevelét eposzi „fordulattal” fejezi be: „Vajha az igaz Hazafiúság, nagy Urainkban annyira fel lobbanna, hogy a' mit majmozásra, erköltsők romlására el szoktak vesztegetni, azt kedves Hazájok ditsőtésére, nyelvünknek leg alább az Országnak határában közönségesítésére fordítanak, és így maradékink áldó háláadását érdemleni igyekeznének!”

Feltehetően ezzel a levélváltással kezdődik Fekete János és az Erdélyi Magyar Nyelvvelő Társaság *bizonyítható* kapcsolata. A kapcsolatfelvételt azonban nem követi rögtön szoros együttműködés, ami részben azzal magyarázható, hogy életrajzírója szerint³ 1792—1796 között külföldön hosszan tartó utazásokat tett Fekete, de a társaság működése is — a Martinovics-féle összeesküvés felgöngyölítése idején — kétségessé vált. Így az első levélben megígért kéziratok csak később „indulnak útnak” Pestről vagy Fótról, Erdélybe, akkor, amikor Feketének sikerül szerezni nehezen olvasható kézíratainak másolására egy megfelelő embert, s amikor a politikai viszonyok valamelyest konszolidálódnak. A postai „útvonal” ekkor sem veszélymentes, ezért az első küldeményeket — legyenek azok anyagiak, vagy szellemiek — (kéziratok, levelek) személyek viszik-hozzák. Aranka György, a társaság titoknoká elküldte Feketének, mint számontartott tagnak a társaság első megjelent munkáját,⁴ amiből Fekete János láthatta a nehéz időben megkezdett munkának első kézzelfogható eredményét. A postai „szolgálatot” ifj. Teleki Domokos teljesíti, — akinek úgys mint Teleki Sámuel erdélyi kancellár fiának, úgys mint külföldi tudományos társaságok tagjának — alkalma van gyakran útra kelni Marosvásárhely—Pest—Bécs között. Ő a legbiztosabb közvetítő az erdélyi és a magyarországi írók között. Ő továbbítja a társaság munkájáról szóló rövid terjedelmű körleveleket, röpiratokat is. ifj. Teleki Domokos aktívan részt vesz a társaság munkájában, s egyik legnagyobb segítsége Arankának a társaság népszerűsítésében. Azok, akik személyesen megismerik, joggal a jövő emberét látják benne, akinek képzettsége,

³ Morvay Győző: *Galánthai Gróf Fekete János (1741—1803)* p. 1903. 180.

⁴ *Magyar Nyelvvelő Társaság I. darabja*. Szeben, 1796.

műveltsége, az új iránti fogékonysága révén alkalmassá válhat később vezetői szerep betöltésére is. A nagyműveltségű, könyvtáralapító, erdélyi kancellár apa, a zárkózottabb, konzervatívabb Teleki Sámuel — a hatalom részeseinek pozíciójából kritikusan ítéli meg fiát, aki szerinte „mint atyának — ugyan mutatott engedelmességet, de nem meggyőződésből, hanem kötelességből . . .”⁵ s az apa és fiú ellentéte más Teleki Sámuel levélben is kifejezésre jut: „az ő gazdaságának módja az enyimmal nem egyezik, igen sok új Theoria, és kevés Praxis vagyon benne . . .”⁶ Minél inkább különbözött a fiú a magas politikai tisztséget betöltő apától, annál inkább növekedett iránta azok bizalma, akik elégedetlenek voltak a nemzeti művelődés állapotával. Sajnos korai halála megakadályozta abban, hogy valóra váltsa nagyra törő terveit. 1797—1798-ban azonban jelentős szolgálatokat tett az Erdélyi Magyar Nyelvemelő Társaságnak.

Időközben már a társaság gyűjteményébe került Fekete János néhány fordítása, első sorban Voltaire művei, akivel Fekete levelezési kapcsolatban állt. A kényszernyugdíjaztatott tábornok (generális) főtí magányában újabb fordításokkal akarja gazdagítani irodalmunkat. „Szerentségnek fogom tartani magamat, ha azon egynéhány napokat, mellyeket még e földön kellett töltenem, Anya nyelvünk pallérozására fordíthatom . . .”

A társaság jegyzőkönyvei igazolják,⁷ hogy a megígért kéziratok meg is érkeznek a társaság gyűjteményébe. A társaság és Fekete kapcsolatát Aranka kezdeményezte és kezdetben ifj. Teleki Domokos közvetítette. Fekete első levelei nem Arankához, hanem a társasághoz vagy ifj. Teleki Domokoshoz íródnak,⁸ és csak később Aranka Györgyhez.⁹ Fekete életrajzírója, Morvay Győző¹⁰ Fekete és Aranka személyes ismerettségét az 1790/91-es országgyűlés idejére vezeti vissza, ezt az állítást azonban még semmi sem támasztja alá. Az első fennmaradt, és Arankának címzett Fekete levél 1798 június 13-án kelt Pesten,¹¹ nem sokkal azelőtt, hogy Aranka lemondott volna a titkári teendők ellátásáról. Aranka nem siet lemondásának a közzétételével, így magyarországi levelező társaitól sokáig mint a társaság titoknoka

⁵ Teleki Sámuel levelei feleségéhez, Bethlen Zsuzsanna grófnőhöz. OL. P. 661. Teleki Sámuel levéltár. 46. köteg. Bécs, 1797. febr. 24.

⁶ Uo. 1797. jan. 10-i levél.

⁷ Jancsó Elemér: *Az Erdélyi Magyar Nyelvemelő Társaság iratai* Bukarest, 1955. 265, 278, 280, 292, 295, 298, 304, 306, 307, 313, 348.

⁸ L. a levelezés itt közölt első három darabját.

⁹ L. a 4. sz. levelet.

¹⁰ I. m. 202.

¹¹ L. a 4. sz. levelet.

kapja a leveleket. Időközben a Feketével folytatott levelezése barátivá válik, a hivatalos tónust a meghitt jóbaráti hang váltja fel, amin az a tény se változtat, hogy 1798 június 28-a után már csak mint egyszerű tag dolgozik tovább a nyelvmívelési társaságban.

A társaság vezetésében bekövetkezett személyi változás viszont alapvetően változtatja meg Fekete viszonyát a társasághoz, ami ezután nem rendszeres, hanem alkalmivá válik. ifj. Teleki Domokos 1798 őszén bekövetkezett halála is hozzájárul Fekete társasági kapcsolatának lazulásához. Fekete viszonyát a társasághoz már az sem változtatja meg lényegesen, hogy 1801-ben újra Arankát kéri fel a társaság titkárául. Aranka—Fekete levelezése viszonyt Fekete 1803-ban bekövetkezett haláláig intenzívebbé válik. Hét jóbarát kicseréli véleményét a költészetről, filozófiáról és elküldik egymásnak a keletkezett új verseket. Jancsó Elemér szerint¹² az Aranka—Fekete levelezésből 58 darab levél maradt meg. 42 levél Magyarországon található.¹³ Aranka és Fekete levelezése betekintést nyújthat olyan szellemi műhelyekbe, amelyek a felvilágosodás eszmei örökségét őrizték tovább a következő évszázadnak.

Fekete leveleinek közlésénél tiszteletben tartottuk azok eredeti egyéni írásmódját (pl. rövid magánhangzók hosszú használata, nagybetűs-kisbetűs szavak következetlenségei stb.).

1. Fekete János levele az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társasághoz ¹⁴

Nagy Érdemű Hazafiak!

Hozzám Maros-Vásárhelyből botsátott Levelekből Nagyságtoknak az Uraknak fel gerjedett örömmel értettem, Anya nyelvünk elő mozdítására czélozó Szándékját az egybe költ Erdemes Társaságnak.

¹² I. m. 87. 149. sz. jegyzet.

¹³ A legtöbb levél a MTA és az OSZK kéziratáraiban van, de van az OL-ben is (Királyi jogügyi igazgatóság levéltára, E. 584. 52. szám.) Ugyanitt volt egy Fekete levél (1799. aug. 22.) az Endes család levéltárában. L. Sándor Imre: *A csikszentsimoni Endes család levéltára* (1544—1848) Kolozsvár, 1910. 131. Azonban a családi levéltár majdnem 200 Arankához írt — különböző szerzőktől származó levele — 1945-ben elégett.

¹⁴ MTA Kt. Régi és újabb írók 4. r. 72—73. sz. Néhai Galanthai Fekete János Magyar költői munkái II. rész. 2—4. 1—4. lap. Másolat — kelet nélkül.

Kivánván ezen jeles igyekezetben tsekély tehetségem szerint részt venni, esztendőnként való 20 R[én]f[orin]tok le fizetésére magamat kötelezem, még azt hozzá tévén, hogy a'melly ritkább Kőnyvek, avagy kéz-írások, egybe szedésim között találtatnának, a'mellyeket ezen Ditső Társaság nem birna, azokat halálom után néki hagyni szándékozom.

De hogy én is az Özvegy polturáját a' köz kintsbe vessem, némelly gondolatimat, a' hozzám botsátott levél szüleményeit, Magyar egyenességgel hevenyében ki nyilatkoztatom, nem hogy igen fontosnak itélném azokat, hanem azon reménységben, hogy az egybe költt Böltseket talán sokkal jobbakra vezérelhetik feltételeim.

Tagadhatatlan az, hogy a' Nemzetnek szükséges is illendő is hoszszas álmából fel ébredni, 's a' többi Európai Népek példáját ősi nyelve pallérozásában követni: mindazonáltal nem itélném jónak, hogy a' Tudomány 's Mesterségbeli szók, melyeket a' Görögök (: tudja az Isten melly régi Nemzettől :) magokévá tettek, és a'mellyek tőlők a' Tudományokkal 's Mesterségekkel együtt a' Rómaiakra, ezen győzedelmes nép által pedig a' most élő Nyelvekre hároltattak, meg magyarosítottának; mert ezen tselekedetünk által haszontalan időt vesztenénk, 's a' Jövevénynek Nyelvünk tanulását nehezitenénk.

Szintugy a' hibák ki-pótlását, talán azon fel támadandó nagy Irókra kellene bizni, a'kiknek halhatatlan Munkái által szoktak egyedül a' virágzó nyelvek diszes kellemetességre jutni. Láttuk a' Crusca nevezetű Társaságot Olasz Országban,¹⁵ midőn az ugy nevezett 1500 esztendőbeli (:Cinque Centisti:) nagy elmék, különös Munkáik által ezen nyelvet az élők közt első polczra emelnék, egy Tasso fel szabadult Jerusalemjében hibákat vadászni; az Itélők Neve el enyészett, de a' kárpálté most is fénylik. Láttuk szintén ezen említett Társaságot, ujjobban Metastasiot rágalmazni: de másként itélt

¹⁵ Academia della crusca — Firenzében 1526-ban alakult társaság, melynek célja a tiszta nyelv megőrzése volt.

rola a' Világ. Frantzia Országban, ama Negyven okoskodók,¹⁶ Corneille Pétert Pradon alá gyalázták. Az első neve fent maradt, a' másike tsúffá vált. Utóbb is tett Törvényeiktől mennyire el távozott légyen Ferneynek nagy Böltse¹⁷ az Irás modjában, azoknál tudva vagyon, a' kik számtalan szép Munkáit Frantziául olvashatják.

Távol légyen azonban tőlem, hogy egy jó Nyelv mester és Szó-tár ki adását felette hasznosnak nem tartanám. Tsak ittenis azt kívánnám, hogy midőn magunk közt, az Országként találandó hibákat vagy is külömbiségeket meg orvosolni igyekszünk, mind egyik mind másik Kőnyvnek alkotásában a' légyen a' leg főbb pont, hogy az Idegeneknek a' Magyar Nyelv meg tanulását tellyes erővel könnyebbítsük.

Mert ha ezen Ditső Társaságnak folyamattja lészen (:a' mint abban nem kételkedem:) rövid idő alatt Nemzetünk az Istentől jeles elmékkal ki ékesítettvén, mind a' Czirkalom alá vetett Tudományokban, a' mellyeket a' Franczia *Sciences Exactes*-hek hiv, mind a' kellemeteseekben, a' mellyeket a' Franczia *Belles Lettres* nevezet alá foglal, fognak olly érdemű Irók támadni, a' kiknek Munkái a' más élő Nyelvekre valo fordítást meg érdemeljék.

Ugyan a' végre, bátorkodom a' nagy érdemű Társaságnak azt is ajánlani, hogy ditső Munkáit a' Gőrrög 's Deák ugy nevezett Classicus Authorkok fordításán kezdené, hogy az által, azoknak olvasására a' Tudosok jobban gerjesztessenek, a' Szép Nem pedig, a' mellytől e két holt nyelv tanulását kívánni nem lehet, sőt tanátsos se volna, azokat fordítva olvashassa; nem szenvedvén kétséget, hogy az Aszszonyok ki pallérozásától függ a' férfiaké is; ők az első, úgymint Anyák, a' kik a' magzatikba józan gondolkodást 's igaz hazafiúságot őnthetnek; ők, úgymint életünk társai, férjeiketis sok jóra vagy indíthatják, vagy benne nyomozhatják, 's tsak ugyan ők, a' kik az oskolák tudós porát a' nevendék Ifjúról

¹⁶ Academie Française — amelyet 1635-ben alapítottak.

¹⁷ T.i.: Voltaire.

le rázván, ötlet kellemetes társalkodóvá 's hív Polgárrá tehetik. Minden a' homályból ki tisztult Nemzetek, igen sok hálaadással tartoznak a' Szép Nemnek; 's talán ha Erdély közelebb jött a' fel tett tételhez, ezen Haza rendesebben nevelt Leányinak köszönheti, a'kik az idegen szokásokat ritkábban majmozván, magyarabb, szebb maga viselő, 's tudósabb menyetskék maradtanak.

Jeles és hasznos azután a' Hazának Történeti egyben széde, 's Szép rendben tiszta nyelven leendő együgyű le írása; mert valóban egyik a' leg nagyobb panaszok között, mellyekkel bennünket az Idegenek terhelnek, az, hogy még eddig Hazánk Történeti annak rendi szerént le nem irattattak. Nem tudják ők az illy Munkának sok akadályit, úgy mint mi: de ámbátor azok nagyok 's fontosok légyenek, mégis olly bizodalommal vagyok a' Ditső Társaságnak böltsességéhez, hogy az igaz mondás sértése nélkül fog tudni ezen veszélyekkel tellyes tengeren hajózni. Ugy szintén a' természet külömbféle adományi, a' hajdani idők maradványi feljegyzése ditséretes: de ezek olly számosak, hogy talán több esztendeig való meg járását a' két Hazának, 's ahhoz tartozandó Tartományoknak, egy különös Társaság által, nem kevés költséggel kívánnák.

Kifejezem ez iránt egy gondolatomat, a'mellynek ki vitelét tsak sorsom mostohasága hátráltatta; mert talán valaha egy-néhány nagyobb Birtokosok tellyesítik ezen el enyészett szándékomat:

Valamint a' pénz minden ebbéli dolognak kútfeje, legelőre is szükséges volna, hat egymásra következő esztendőre, mindenikére húsz ezer forintot rendelni, 's ezen költséggel a' meg jegyzendő személyekből álló Társaságot Hazánk vizsgálására útaztatni; tudniillik: három, a' régi Hagyományokat vagyis Antiquitásokat jól értőt; szint annyit, a'kik a' természet vizsgálásában magokat gyakorolták; három föld mérőt, a'kik egyszersmind mindenféle részében a' le rajzolásnak különösen ki tanúlva volnának; három Hazánk régi történeteivel tőkélletessen esmerős olly fő Irót, a'kik mind a' kötött

mind a kőtetlen beszédben igazi magasságra hozták a' Magyar Írást vagy is stílust.

Ezen így egybe költ 12 ember, azon esztendőnként való 20 ezer forinttal hat esztendeig járna kelne a' Hazákban, 's minden fel jegyzésre méltot össze szedne, 's azután jeles munkáját ki adná. Tudom hogy az Idegenek az illy hasznos Könyv fordításával nem késnének; de arrolis meg vagyok győzve, hogy sok más Országbéli Tudósok 's Nagy Urak, mint most Olasz Országot, Hazáinkat látogatnák, 's nevezetes pénzt is közinkbe hoznának.

Adja az Isten, hogy a' Ditső Társaság, a' fel tett tzelját, 's a' mi szegény árva nyelvünk öregbik nénnyeit el érhesse. Talán el jó még azon idő, midőn (mellyben) olly serénységgel fogják azt az Idegenek tanulni, mint mi az ő nyelveiket, hogy a' magyarul írott hasznos és kellemetes Munkák magokévé tehessék.

Vajha az igaz Hazafiúság, nagy Urainkban annyira fel lobbanna, hogy 'amit majmozásra, erköltsők romlására el szoktak vesztegetni, azt kedves Hazájok ditsőítésére, nyelvünknek leg alább az Országnak határában közönségesítésére fordítanak, és így maradékink áldó hálaadását érdemleni igyekeznének! Pesth.

2. Fekete János levele Teleki Ifjabb Domokoshoz¹⁸

Méltóságos Gróf Ur!

Maros Vásárhelyből vévén egy Levelet, a' melly ámbátor alá írás nélkül vala, úgy tartom hogy a' Ditső Magyar Társaság által iratott, 's ugyan azért arra feleleteimetis ide kaptsolom, kérvén a' M[é]l[tósá]gos Grófot, hogy azt bé nyújtani azon esetre ne terheltelessék.

¹⁸ MTA Kt. Régi és újabb írók 4. r. 72—73. sz. Néhai Galanthai Fekete János Magyar költői munkái II. rész. 2—4. 57—58. l.

Egyedül a' leírom Pestről történt távozása, 's el késett visszatérése halasztatta csekély munkáim el küldését, melyekkel mostana' M[é]l[tósá]gos Grófnak udvarlok. Méltóztassék azokból ki választani azon egynéhány tűrhetőbbeket, a'melleyeket mivoltokra nézve is bé nyújtandónak fog itélni. Örvideni fogok, ha ama' ditső másik Hazám, mellynek egyedül Nyelvünk utolsó veszedelme távoztatását köszönhetjük, a' Duna partján dúdoló furuglyám (!) kótáit meg nemveti; 's fel tett szándékom, hogy a' hibáimról nyerendő oktatásait azon érdemes Hazafiaknak buzgó igyekezettel használjam. Végasztalás azomban, 's újj Munkákra gerjesztő ősztön az Irónak, hogy leg alább egyik Hazájától pártfogást reménylhet.

Igy ha mogyoró fát szabad hasonlítani
 Liban Cedrusához: tudták bátorítani
 Franczok negyvene Szűzemnek költőjét,
 Hogy könnyebben tűrvén a' sok üldözőjét,
 Folytassa remekit, 's ne szűnnyék tzafolni,
 Akár okoskodik, vagy kíván gúnyolni,
 Philosophiának ellene mondójit,
 'S otsmány képzeléssel vallás motskolójit.
 Academiának leg jelesbb tagjai,
 Voltérnek élteben igaz barátjai,
 Piszkolni Papoktól még sirban sem hatták,
 'S Magok veszéllyével tetemét vitatták.
 Ébresztő gondolat! Lesznek szószóllóji
 Fáradozásimnak, 's Muzsám pártfogóji,
 Meg torkolják azok dühös ugatását,
 Kik epével töltik napjaim' folyását,
 Hibáimról fognak kegyesen feddeni,
 'S Példákkal jobb utra versem vezérteni.

Esedezem a' M[é]l[tósá]gos Urnális, hogy a'mit a' Társasághoz fizetni kell, tudtomra adni méltóztassék, hogy tudjam mennyit és kinek tegyek le itten.

Ezzel Munkáimat 's magamat pártfogásába ajánlván,
tellyes tisztelettel maradok, a' M[é]l[tósá]gos Grófnak alá-
zatos Szolgája

G. Fekete János

Költ Pesten Husvét Havának 15^{kén} 1798.

*3. Fekete János levele az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő
Társasághoz*¹⁹

Nagy Érdemü Hazafiak!

Midőn Nagyságtok az Urak 1794-ben engemet a' fel állá-
sáról ama' ditső Magyar Társaságnak, Aranka György Ur
annak fő Titoknokja által tudósítani méltóztattak, különös
szerentsémnek tartottam az abban való részvételt, és ugyan
az említett Uri embernek mind feletemet a' hozzám bocsá-
tott akkori Levélre, mind egy esztendőre való elő fizetésemet
tiz forintokban bé isnyújtottam. De azolta nem hallván hogy
kinek kellessék továbbis fizetni, sem nem vévén ezen érde-
mes Társaságnak ki adott 's másoknak meg küldött Mun-
káit, nem tudtam magamat mihez tartani, miglen M[é]l-
[tósá]gos Grof Ifjabbik Teleki Domokos Ur magát hozzám
meg alázván, az első Darabbal meg nem ajándékozott volna.
Kértem ezen drága 's elmés M[é]l[tósá]gos Urat, hogy addig
is tiz forintokat érettem le tenni ne terheltessék, és tsak to-
vábbi parantsolatra várok, hogy kinek kellessék itten mind
a' még hátra lévőt, mind a' további tartozásimat le tenni?
bizonyossá tévén Nagyságtokat az Urakat tellyes készség-
gemről, illy hasznos igyekezet elő mozdítására.

Nagy vigasztalásomra szolgál, hogy Nagyságtok az Urak,
és kivált Ő Exc[ellen]t[iá]ja Grof Gubernátor Ur,²⁰ mint
rendes Elölülője ezen hazafiui Társaságnak, kegyességgel
fogadták az Orleani Szüznek Magyarra lett fordítását, mely-

¹⁹ Uo. 58—60. l.

²⁰ Bánffy György (1746—1822) Erdély kormányzója.

lyel egybe kötve vagyon, ugyan Voltér a' Természet Törvényéről irt poémájának fordítása is.²¹

Tudván, hogy Ő Exc[ellen]t[i]ája a' Gubernátor Ur, nemcsak országok bölts kormányozásában nagy mester, bátorodtam ezen munkát az Ifju Grof Bánfi Kapitány²² Ur Ő Excellentiája érdemes fia által, ama másik Hazámba (:mert nagy szerentsémnek tartom Nemzettségemnek Erdélyből lett származását:) el küldeni; reménylven, hogy a' Vivő, nagy érdemü Attyát, hibáim könnyebb meg bocsátására fogná hódítani, és szegény Szüzem Magyar köntösben illy szószólló által az érdemes Társaságnális elébb pártfogást nyerhetni.

Meg semis tsalatkoztam vélekedésemben, látván a' hozzámm utasított Leveléből Nagyságtoknak az Uraknak, ezen Árváimhoz járuló atyáskodását.

Valamint mentségemre szükségesnek ítéltem lenni, azt Előljáró beszédem magában foglalja, és talán a' komorabban ítélők kárpálásátólis, ha kivált tárgy választásom okait mélyebben meg méltóztatják fontolni, csekély munkámat meg fogja őrizni.

Egyéb munkáimat is Ifjabbik Gróf Teleki Domokos Urnak meg küldöm. Ítélje meg ezen Méltóság, hogy melyeket lehet a' nagy érdemü Társaságnak bé nyujtani, 's melyeket talán jobb lészen el nyomni. Nem tagadhatom, hogy némelly aprólékok, La Fontaine és Greicourt²³ modja szerint, alig ha nem feslettebbek, mint esztendeimhez, 's ősz hajamhoz illenék: de a' vén Anacreont azért nem tartották a' Görögök roszzsabb embernek, hogy néha szabadabban gunyolt; és Octavianus, a'ki a' Szerelem Kőnyveit vette okul Ovidius

²¹ Mindkét fordítás megtalálható az OSZK Kézirattárában (Oct. Hung. 27.)

²² Az utalás Bánffy György egyik fiára vonatkozik, vagy Györgyre (†1832) aki tábornokként halt meg, vagy Ferencre, aki lovas alezredes lett.

²³ Grécourt, Jean Baptiste Josepp Willart de (1683—1743) szabad- elvű kanonok. Verseiben, meséiben, novelláiban támadta a képmutatót és az álszentelkedést. Szembe került egyházi hatóságaival.

Számkivetésének, az annál sokkal motskosabb Horatiust betsben tartotta; sőt Catullust, Tibullust, Gallust, 's a' többieket sem büntette Szerelmes Verseikért.

Még tsak azon kelletik esedeznem, hogy ha talán egy vagy más Darabja Munkáimnak méltónak ítéltetnék, hogy a' Társaság Gyűjteményei között sajtó alá keljen, a' nevemet ezen Ditső Társaság el hallgatni méltóztassék; mert még semmi más Nyelveken is ki nyomtatott Munkáim előtt sem jelent meg eddig, és ezen Szűzességemet továbbis fenn tartani kívánom.

Ősztön lészen nékem a' most tapasztaltt kegyesség arra, hogy nem tsak Ovidius Szerelem Mesterségéről írott Kőnyvei kezdett fordítását tökéletesen el végezzem, de még több egyéb Kőltemények erőm szerint való alkotásárais. Szerentsésnek fogom tartani magamat, ha azon egynéhány napokat, melyeket még e földön kelletik töltenem, Anya nyelvünk pallérozására fordíthatom; és ugyan azért el sem múlatom, hogy a' hibáimról ohajtott 's meg nyerendő feddéseket, mind a' már fent állók jobbittására, mind az illyes hibák jövőendő kerülésére ne fordítsam.

Ezzel további partfogásokban ajánlott buzgo tisztelettel maradok Nagyságtoknak az Uraknak alázatos Szolgája, az Orleáni Szűz fordítója

Pesten, Husvét Havában 1798.

Fekete János

4. Fekete János levele Aranka Györgyhöz²⁴

Tekéntetes Nemzetes Vitézlő Királyi Táblának egyik Érdemes Tagja, Nékem különössen Tisztelt Pártfogo Uram! Huszonnegyedik napján Pünkösöd havának hozzám költ leveleire a Tekéntetes Urnak, azon buzgo tisztelettel felelek, melyet személyes egyben létünkör, Nagy Érdemei szívem-

²⁴ Míg az előző három levél csak Mátyási József másolatában maradt fenn, ez utóbbi levél eredetiben is megtalálható az MTA Kézirattárában (M. Irod. Lev. 4. r. 3. sz. jelzet alatt.)

ben oltottanak; tsekély vala az alá írás el hagyásának hibája, azon első Nékem írott levelében a ditső Erdélyi Magyar Társaságnak, és tsak hogy feleletemben szemtelenség vádgyát el kerüljem, kértem Ifjabbik Groff Teleki Domokos Urat, hogy ha reménségem nem tsal, nyujtsa bé levelemet.

Távul légyen töllem, oly fel fuvalkodás, hogy fel tenniis merném egy oly különös, mint Nagy Érdemü, Apollo Kővetője taníttását én elől járó Beszédemben,²⁵ a Magyar Prosodiáról, tsak azért merészlettem, az eddig forgandoktól el való gondolatimat ki nyilatkoztatni, hogy azokról bőlts ítéletét az Erdélyi Ditső Társaságnak meg értvén, magamat teend törvényéhez tarthassam. Nagy vigasztalás tehát én nékem, hogy mindgyárt Sengéjében, Méltó Titoknokjától, ezen bírálás alá vetett gondolatim helyben hagyatnak; ugy szinte az orleáni szűzben, Volter után, egyvelített Ritmusaim, tsak egy olyatén proba, a melyről oktatást várok.

Én sem birok eddig Ányos Pálnak egyéb munkáival, hanem a melyek a Magyar Museumban találtnak, de reá fogom fejemet vetni, azok tőkéltes meg szerzésére, és azután a Tekéntetes Urnakis, azok le írott gyűiteményét, meg küldeni el nem mulatom.

Méltoztassék a Tekéntetes Ur vélem aszt a barátságot tselekedni, és az orleáni szűznek fordíttását, ugy a más költeményeimtis, vagy kétszer tisztán, nagyobb formában, kivált a Szép Nem (:kinek leg inkább Magyar Musámat áldoztam:) számára le íratni, én a költséget tústént meg fogom téríteni; mert ámbátor itten le kívánnám is íratni, terhes volna annak Erdélyben küldése. Jól tudom hogy Ifjabbik Groff

²⁵ Fekete munkáinak az a példánya, amelyet az Erdélyi Magyar Nyelvnevelő Társaság számára másoltatott le — tartalmazza a következő utalást: „Ezen tsekély munkám, ha egyéb hasznót nem szerez is, talán reá bírja az Erdélyi Magyar Társaságnak érdemes tagjait s más egyéb Tudós Hazánkfiait arra, hogy egy tőkéltes Magyar Prosodiát kidolgozván, az eddig tétovázó követőit Apollónak igazabb 's könynyebb útra vezérelni fogják . . .” (I. bevezető a kötethez. MTA Kézirattár.)

Teleki Domokos Ur által, tsak öt foréntok adattanak által, a Ditső Társaságnak, ugy mint asztis, hogy első tett ajánlásom szerint, az esztendőbéli fizetésre, még többelis tartozom, de noha groff Telekinek az aránt, több izbennis irtam, ki nem tudhatom, sem a hátravalo tartozásom, sem hogy mennyit küldgyek, hogy a Többi rész vévő Tagokkal, ismét egy karban juthassak; erről tehát világos tudositásért esedezem.

A mi a szép Husvéti verseket illeti, azokban azon (:kivált Cálvin fiainál ritka:) könyűséget tsudáltam, a kit mig eddig tsak Aranyka, s' Erdődi²⁶ Urak, munkáiban lehet találni, mert a többi, bus szépis, nagyobb részént oly soltáros, mint a Németeknek Vieland²⁷ jelenése előtt irot Versei.

Husvéti Tojásrol irott verseidet
 Pirulván olvastam, könyű rendeidet,
 Mert meg őszült Musám, ilyeket költeni
 Tsak igen ritkán tud, s' tanittást hinteni
 Gunyolva, gátolják kinyai szivének,
 Orát néhán tántorog, nyomán Mesterének.
 Kőnyen tseveghetett Volternek Musája
 Nagy gazdagsággal birt, tele volt Paitája,
 S' Ha boszonkodottis, Ficson (!) ugatásin
 Lábomal! Dompignám! Dólfős kárpálásin,
 Remek castélyába, Nagyok Pártfogása
 Várta, s' aprobaktol, Temjénszés szorása;
 Kész asztalhoz üle, kedves Hugaival,
 s' Fernében siető, sok imádoival.
 Igy a hasznos Napnak, tündöklő sugárja
 felegekkel jádczik, mert fényének árja.
 Homályok meg győzvéen, mig szebben ragyoghat,
 S' Diadalom utyán, kényére foroghat.

²⁶ Erdődi Lajos — Szabolcs megyei főbíró, versei a Magyar Hírmondóban és a Magyar Musában jelentek meg.

²⁷ Wieland, Cristop Martin (1733—1813) német író, Shakespeare fordító.

Magyar Poétának, nem ilyen a sorsa,
 Ha rosakat sértet, verseinek borsa,
 Ellene Zvilus! fel boítja Nagyinkat
 s' keserűség tölti szegény Házainkat;
 Tojás Pirosságát. Áll orcza használya,
 s' Virtus színnel mérgét, őrlöteken próbálja.

Még ide kaptsolom, Pásztori²⁸ Barátom halálára, tsinált verseimet, s' pártfogásában ajánlott, álando tisztelettel maradok.

A Tekéntetes Urnak

alázatos Szolgája
 G. Fekete János

Költ Pesten Juniusnak 13dikán 1798.

U. I. mihelyt meg tudom tartozásom, annak meg küldésével egyetemben, fogok a Ditső Társaságnak is felelni, kinek addigis, kegyességében ajánlom magamat.

Hajdani Pásztori Sándor Ur kedves barátom halálára

Magyar Tenger Partnak kesergő Nimpháji!
 Forgó Szerentsének zokogó próbáji
 Másszor is könyekkel zavarták hajkait
 Amphitrit öblének siratván zerait
 Azon vidékeknek kiket pallos öle,
 De mint most úgy őket semmi sem verte le.
 Sándorban szemlélték igaz pártfogójok,
 Ravasz szomszéd ellen bátor szószóllójok.'
 Csudálták virtusit, 's Magyar köntösére
 Gyönyörködve nézvén, bizhatták eszére.
 Űgyők folytatását, 's már vidúlni kezdtek,
 De jaj! melly fájdalmat újjonon éreztek,

²⁸ Pásztori Sándor (Pászthory) (1749–1798) jogtudós, felvilágosult szellemű gondolkodó, a francia, angol, olasz nyelvekben jártas. A magyar kancelláriánál szolgált, majd egy tisztogatás következtében fiumei kormányzónak nevezték ki.

Hallván, hogy a' Párkák kegyetlen ollója
Ötet föld Lakosi' számából ki rója,
's Leg szebb idejében el metszvé'n fonalát
Életének, Sándor örök életet vár.
Mert két Ismus reá rút vádokat költe
Hát tsak azért (:úgymond:) jőhete mí hozzánk,
Hogy a' Sorsnak súlya szörnyebben düllyön rá'nk?
Tudjuk képzelőktől ide mért küldete,
's Hogy Magyar Tanátsból tsak azért üzete
Tengerünk partjára fénylő titulussal,
Hogy ne gátolhassa szándékik virtussal
Azoknak, kik mindent kívánnak zavarni,
's Kormányost el vesztvé'n magoknak kaparni.
Igy Tengeri harczban tsak arra czéloznak,
's Tisztre, Vitorlára golyóbist nyomoznak;
El vész kormányossa, könnyebbül prédája
Tudják a' jó Király mi módon tsalatott,
's Nagy Úr barátitól hogyan el hagyatott.
A'kit most siratunk, 's könnyeinknek árja
Annál inkább folyhat, hogy azt a' Sir zárja
Ki kedvetlen sorsát javunkra fordítván,
's kinos szenvedését Szívébe borítván,
Nálunk is Tisztességét ollya böltsen viselte,
Hogy partunk jóvoltát Naponként nevelte.
Nem sirnánk, ha Sándor haszna Hazájának
Tőlünk vontá volna, meg térvén Urának
Ezen hív Szolgához régi kegyessége
De hogy illy hirtelen történt élte vége,
Azonn jó Magyarok! vélünk zokogjatok,
's Illy verset sirjára könnyezvé'n íratok:
Itt nyugszik Sándornak érdemes teteme,
Nemes volt a' Szíve, mint Vérsége Neme,
Kár hogy nem tarthatta Hazája Kormányát,
Mert erkölts vezérlé terjedt tudományát.
Hazafi! hiv Barát! sokakat szenvedé,
Jóról meg győzetvé'n soha sem engede,

Le-vonni kívánván azok ál-orczáját,
Kik azért terjesztik setétség' pólyáját,
Hogy eget világot tsalván egyetemre
Hasznok vadászása ne tűnhessen Szemre.
Háladó légy Haza! hideg hamvaihoz,
's Mutasd pártfogásod hagyott árváihoz,
Nevét betsben tartván hódolj példájára,
's Tégy tölgyfa koronát a' koporsojára!
Vándorló! Te is sirj díszén Magyaroknak,
's Több illy Polgárt kívánj minden országoknak.

ENYEDI SÁNDOR

FILOLÓGIA

EGY KIS VERSEGHY-FILOLÓGIA

MEGJEGYZÉSEK A VERSEGHY FERENC KIADATLAN ÍRÁSAI II. C. KÖTETHEZ

A kérdés, hogy létezik-e valóban Verseghy-filológia, jogosulatlan-nak tetszik. Hiszen Szolnokon 1983-ban már a második kötet látott napvilágot abból a sorozatból, amely *Verseghy kiadatlan (?) írásait* teszi közzé, továbbá Verseghy-mű fordítása, hasonló megjelentetése, tudományos konferencia rendezése már szerepelt az ezt a kiadványsorozatot is gondozó Verseghy Ferenc Megyei Könyvtár „műsorán”.

A *Kiadatlan írások* első kötetével kapcsolatban hangot adtunk mind a sajtó alá rendezést illető aggályainknak, mind pedig a jegyzetelés valóban célszerűen gazdaságos volta iránt támadt kételyeinknek.¹ Az „átfutási” idő nem engedte, hogy az egyébként munkájáért nem goromba recenziót, hanem dicséretet érdemlő Deme Zoltán figyelembe vehesse megjegyzéseinket. Az a benyomásunk, hogy a *Kiadatlan írások* publikálása kissé elhamarkodottan történik, a sorozatelv betartása kedvéért a kellő alapkutatásokat mellőzve. S így mind a kéziratok olvasata, mind pedig a nélkülözhetetlen filológiai aprómunka kárt szenved. Ezekután már megjegyzéseink elején álló kérdésünk talán nem is oly nagyon jogosulatlan. Császár Elemér a század elején adta közre egyfelől monográfiáját Verseghy Ferencről, másfelől Madarász Flóris társaságában közzétette Verseghy Ferenc verses munkáit. Mindkét vállalkozás a kor szintjén állt, méghozzá messze nem a legmagasabb szintjén. A Verseghy-kutatók fő igyekezetét a pozitivizmus egyoldalú hatáskutatói módszere irányította. Nem folyamatokban, hanem mechanikus hatás-befogadási sztereotípiákban gondolkodtak. S mindenekelőtt a Verseghy-lírára koncentráltak. Pedig — s ezt most már tisztán látjuk — valószínűleg Verseghy lírai termése a leginkább megfakult, ingadozó ízlése, eklektikus forrásfelhasználása csak néhány antológiadarabot adott, de nem egyenletesen jó (vagy tisztesen közepes) költészetet. Kitérő szakaszokat csap agyon szerkesztetlenséggel, olykor henye fogalmazással. Érdekes kez-

¹ Fried István: *Megjegyzések Verseghy Ferenc Kiadatlan írásai I. kötetéhez.*, It., 1984. 756—765.

deményezéseit képtelen végigvinni. Eddigi benyomásaink, kutatásaink alapján úgy gondoljuk, hogy Verseghy jelentőségét inkább az irodalmi gondolkodás és a nyelvészet, a nyelvfilozófia, a stilisztika történetében fogjuk föllelni. Fontosabb egyéniség történészként, gondolkodóként (még akkor is, ha az esetek többségében adaptált, s nem eredeti művet alkotott), mint költőként. Úgy véljük, hogy a magyar prédikáció histórikumában is előkelő szerep fogja megilletni; mint ahogy sokágú törekvései igen érdekes típust reprezentálnak. Itt azonban álljunk meg egy pillanatra!

Deme Zoltán pontosan jelzi, hogy ez a sokágúság, ez a szerteágazó érdeklődés Verseghy javára írható és írandó. A további kutatásnak kell majd kimutatni, hogy ebből mennyi „írható” a megélhetési források keresésének és mennyi valóban az érdeklődésnek a számlájára. A másik megállapítás, ami idekíváncozik: nem hisszük, hogy Verseghy valamennyi törekvését (egy kalendárium készítését, mezőgazdasági jellegű munkáit — kompilációit, színműveit, nyelvészeti törekvéseit) feltétlenül a *polgári* gyűjtőfogalom alá kellene sorolnunk. Mintha az utóbbi időben a nemesi — polgári „jelzőkkel” visszaélések történnének. Hiszen nem feltétlenül minden retrográd gondolkodást kifejező írás *nemesi*, különös tekintettel a „nemesi reformer” újabban helyesen honosodó meghatározásra, és nem feltétlenül *polgári* címkével kellene ellátnunk például egy levelezési mintakönyvet. Egyáltalában: óvatosabban kellene bánnunk a minősítésekkel! Vajon polgári törekvés-e „önmagában” a nyelvújítás? S a magyar országgyűlések Habsburg-ellenes állásfoglalása? Vay Józsefék küzdelme a reformátusok iskolaügyéért? Kazinczy Ferencnek irodalmi központot szervező (vagy szervezni óhajtó) igyekezete? 1800—1820 között miféle szándék, folyamat, törekvés minősíthető valóban „polgári”-nak? S milyen értelemben használtatik ez a jelző?

Olyan kérdések ezek, amelyekkel az irodalomtörténeti kutatásnak is alaposan kell foglalkozni. Mint ahogy a nemesi és a káros, a nemesi és a múltba húzó, a nemesi és az arisztokratikus, a nemesi és a konzervatív jelzők, minősítések azonosítása vagy szinonimaként használata sem segíti a tisztán látást. Azt csak mellékesen jegyezzük meg, hogy az írói-költői attitűdök, kifejezetten művészi módszerek vagy akár az esztétikai gondolkodás kérdései más besorolást és értékelést érdemelnek, mint a társadalmi kérdésekre való reagálásai vagy egy mentalitást bíráló gondolkodói magatartásai. Nem tudom, hogy célra vezető-e egy valószínűleg „magyarított” regénytöredéket (melynek párját a Kártigámtól az 1820-as évek végéig bőven föllelhetjük) „romantikus” kisregényként (4.), illetve „romantikus, polgári beszély”-ként (239.) aposztrofálnunk; a *Siroki Mariska és Viszneki László* című regénytöredékről van szó, amely a török időkben játszódik, és amelyben — véletlenül — egyetlen „polgári” foglalkozású

szereplő sincs (ha csak a dajkát nem tartjuk annak). Még ama akadémiai tervezetről sem mernénk jó lelkiismerettel állítani, hogy polgári lenne, amelynek „egyetlen egy tárgya a nyelvművelés”, és amelyből az alábbiakat idézzük: „szükséges, hogy császári királyi főhercegségének, nádorispánjuknak(?) oltalma és fő igazgatása alatt legyen”. „Prézest és viceprézest a mágánások közül kellene öfelségétől kérni...”

Mindez azonban szinte mellékes kérdésnek látszik egy szövegkiadványban, amelynek filológiaiilag pontosnak kell(ene) lennie. Visszatérve a Verseghy-filológia historikumához, hadd emeljük ki Horváth Konstantin és Gálos Rezső hosszú időt felölelő buzgó tevékenységét. Verseghy ismeretlen munkáinak kiadása körül. Ha Deme Zoltán alaposabban tanulmányozta volna *A magyar irodalomtörténet bibliográfiájának* II. kötetét, ráakadt volna az adatokra, amelyeknek fényében nem vélte volna „kiadatlanok”-nak, ismeretleneknek a kötetben megjelent néhány munkát. Így már Horváth Konstantin felhívta a figyelmet Verseghy „kiadatlan” prédikációira², közölte is a két 1804-es beszédet, majd megállapította a további tizenkilenc beszédről, hogy inkább prédikációminták, stilisztikailag és dogmatikailag kevésbé értékesek, valószínűleg 1804 után keletkeztek. Gálos Rezső *Verseghy Ferenc ismeretlen drámatörredéke* címmel az ItK, 1933. évfolyama 286–290. lapján tette közzé *Az essőbül a' Csurgó alá* c. vígjáték szereplőinek névsorát, megállapította (illetve: feltételezte, joggal), hogy fordítás vagy átköltés, majd közölte a *Zotmund* című drámatörredéket, amellyel a Majthényi-családnak akart Verseghy kedveskedni. Az akkortájt élő legenda szerint a Vörösmarty által „bűvár Kundnak” nevezett krónikabéli Zotmund lett volna a Majthényi-család őse. Kerényi Ferenc ismerte ezt a közlést, és a zirci hagyatékból származó három kéziratköteget (a jelzett vígjáték és a hozzá tartozó táncjáték, *Zotmund*, *Castor és Pollux*, ez utóbbit lásd a függelékben) ismertette³, illetve a táncjátékot publikálta. Deme szerint ez a „polgári dráma” (nem az, hiszen semmi köze Lillohoz, Diderot-hoz, Lessinghez, vígjátékról van szó, amely az utána következő balett értelméül szolgál) „nem sokkal szabadulása (ti. Verseghyé — F. I.) után keletkezett. Ekkoriban a költő közeli kapcsolatban állt Ehrenstein János táncmesterrel”. Jó lenne tudni, honnan vette ezt az adatot Deme? Pukánszky Kádár Jolán pesti-budai német színháztörténete nem tud arról, hogy Ehrenstein 1802 körül Pesten-Budán tevékenykedett volna. Ami forrásmegjelölését illeti, az OSZK. Ki. Oct. Lat. 932.

² *Verseghy Ferenc prédikációi.*, ItK, 1928. 98–100.

³ *Táncjáték Verseghy Ferenc hagyatékából.* In: *Táncművészeti dokumentumok.* Szerk.: Maács László. Bp. 1980. 136–140

számú jelzetű kézirat Versegghy 1810-es könyvtárjegyzékét tartalmazza (töredékesen), de ezt Gálos Rezső a Győri Szemlében már közzétette (1932. 294—303.), a Primási Levéltár jelzete: szintén Versegghy könyvtárjegyzéke. Innen tehát nem meríthette a tényként közölt feltételezést. Kerényi Ferenc megfontolandó, Pukánszky né könyvének néhány adatára alapított véleménye szerint a balett és a hozzátartozó vígjáték Versegghy életének utolsó esztendeiből valók. Ellene mond a feltételezésnek Versegghy életmódja, s az, hogy nem tudunk ez éveiből való, egyéb, színházi tárgyú érdeklődéséről. Már a Zotmund esetében is az 1810—1814 közötti időszak valószínűsíthető, a Majthényi-családhoz fűződő kapcsolatai alapján. A balett esetében azonban a véletlen segítségünkre volt. A véletlen általában segíti a filológust, ha nem nyugszik bele az első eléjekerülő adat kínálta megoldásba, hanem, ha van egykorú sajtó, fellapozza a poros és nehezen kezelhető múlt századi újságokat. Minthogy Ehrenstein negyven gyermektanítványa adta elő a gyermekbalettet, úgy véltük, erről meg kellett emlékeznie a magyar és a német nyelvű sajtónak. Sajnos, a magyar sajtó nem emlékezett meg róla. Maradt a Vereinigte Ofner-Pester Zeitung. Minthogy a Die ländlichen Neckereien od. Die erprobten Liebhaber 1813. II. 22-én került színre (Pukánszky né adata), és a Versegghy-balett magyar címe *Falusi ingerkedések stb.*, nyilvánvalóan ugyanarról a műről van szó.

A jelzett német nyelvű lap 1813. március 25-i száma, 251. lapján megjelent arról a gyermekbalettről szóló beszámolót, melyet valóban Ehrenstein koreográfiája nyomán táncolt el a budai színházban az itteni polgárok negyven gyermeke, jótékony célra. A gyermekek kora: 5—12 esztendő. Tehát *Az essőből a csurgó alá* is 1813-as keletkezésű, és valószínűleg a másik két színdarab (a *Castor és Pollux* c. opera librettójának töredéke) szintén ebből az esztendőből való; egy-két év eltérés lehetséges. A kérdés azonban nyitva marad: hogyan került kapcsolatba Versegghy Ehrensteinnel? Miért választotta ismét a drámát a műfajok közül (Kotzebue-magyarításával emlékezetes sikert aratott), és miért maradtak ezek a drámák töredékben?

A könyv 244—245. lapján olvasható Versegghy levele az Erdélyi Nyelvművelő Társasághoz. Deme szerint „mindmáig csaknem egészen ismeretlen”. Hadd hívjam föl a kutatás figyelmét Jancsó Elemérnek *Adatok az erdélyi felvilágosodás történetéhez*⁴ című dolgozatára a 373—374. lapon olvasható a levél.

Bonyolultabb problémát jelent a tervezett leveles mintakönyv. Most ne kérjük számon, hogy bár Mészáros Ignáctól Kis Jánosig magyar és német nyelven, éppen Kis Jánostól pedig két nyelven jelent

⁴ Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 1960. 370—375.

meg leveleskönyv, Deme nem utal az előzményekre, és ezáltal kissé túldimenzionálja Verseghy jelentőségét e téren. Az előzmények részletes bemutatására nincs lehetőség a terjedelem megszabta keretek között. De azért a jobb datálás és a kiadhatatlanság megállapítása érdekében nem ártott volna az egybevetés például Kis János *Magyar és német levelező könyv* . . . -ével (Pest, 1805.). Ennek a könyvnek második kiadása 1815-ben jelent meg, és fölöslegessé tett más, ilyen jellegű könyvet. Minthogy Verseghy bőségesen merített Kis János könyvéből, így nem gondolt rá, hogy a magáét kiadja-kiadhassa, nem sokat törődött vele, valószínűleg ezért vészett el a kötet eleje. Néhány példa Kis és Verseghy „polgári” felfogására a Kisélnél kereskedésbeli, Versegbynél kalmárlevelek jellegéről:

Kis: Hogy értelmes és világos legyen.

Verseghy: Hogy a levél értelmes, és a benne foglalt kifejezések világosak legyenek.

Kis: Minden különös dolog külön külön és jó rendel(!) adattassék elő 's minden zavarodásnak valamennyire tsak lehet eleje ne tétessék.

Verseghy: Ugyanerre nézve tanácsos az is, hogy az előadandó dolgok illendő rendbe szedessenek, és hogy egyenként adassanak elő.

Más hasonlóságok: a *Versegbynél* 3. számú levél (41–42.) *Kisélnél* a 223–224. lapon található, a *Versegbynél* 4. számú levél (42.) *Kisélnél* a 224–225. lapon, *Versegbynél* 11. számú levél (38–39.) *Kisélnél* a 136–137. lapon stb.

Ami pedig azt illeti, hogy kiadatlan-e Verseghy leveleskönyve, erre csak azt válaszolhatjuk: *jelen formájában* igen. Miután Verseghy látta, hogy ajánlata (ha volt, s nem mondott le már a vállalkozás ajánlásáról is) nem nyeri el a kiadó tetszését, megkísérelte, hogy mentse a menthetőt. A levelek egy kisebb csoportját nyelvészeti munkáiban közölte levélpélda gyanánt. Így az *Epitome Institutionum Grammaticarum Linguarum* Budán megjelent második kötetében 1816-ban, illetve a *Magyar grammatikában* (Budán, 1818.). A bizonyítóanyag a alábbiakban:

Kötet: 5. sz. levél (34.), *Epitome:* 157–158; *Kötet:* 7. sz. levél (35.), *Epitome:* 158–159, *Kötet:* 9. sz. levél (36–37.), *Epitome:* 156–157, *Magyar grammatika:* 514–515, *Kötet* 5. sz. levél (58.), *Epitome:* 159–160, *Magyar grammatika:* 515., *Kötet:* 6. sz. levél (58–59.), *Epitome:* 160–162, *Kötet:* 7. sz. levél (59–60.).

Üdvözlendő, hogy Deme Zoltán jegyzetben közli a *Ritkóti Mátyás* című komikus eposz prózai vázlatát (szinopszist). Nem ártott volna azonban megjegyezni, hogy nem ez az egyetlen verses Verseghy-mű, amely (előbb) prózában is elkészült, és nem Verseghy az egyetlen, aki ebben a korban így tett. Ami azonban súlyosabb vétségnek tetszik: a forrásait oly gondosan feltüntető sajtó alá rendező nem figyelt föl arra, hogy e prózaikus poéma létezéséről Szauder Mária adott hírt

először.⁵ Innen tudjuk (a kéziratot kötetet magunk is megnéztük), hogy Verseghy a fogság alatt kapott Haller-kötet üres lapjaira írta verseinek és egyéb munkáinak egy részét (nem ez az egyetlen ilyen jellegű könyv maradt fenn).

Ez a Haller-kötet Budán került Verseghy kezébe. Így részben a versek változatai, részben e versek datálása az eddigieknél pontosabban ismerhetők. Ezt a hivatkozást elvártuk volna a szerzőtől, aki a szakirodalmat azonban, sajnos, nem mindig ismeri eléggé (Sok helyen bámuljuk, mennyi részletet tud Verseghy életéről, más helyen viszont alapvető megállapításokról látszik megfedkedezni). A Kolomposi Szarvas Gergely tervezett harmadik kötetének ránkmaradt töredékét Deme — helyesen — közreadja, s e megjegyzést írja jegyzetében: „A kinyomtatott kötetek kéziratot folytatásáról tudomásom szerint nincs adat a szakirodalomban” (240.). Bármennyit bíráljuk Császár Elemért, élcelődünk vaskalaposságán, laposságán, azért adatait figyelembe kell vennünk, és jelen esetben is helyesbíteniük kell(ett volna): „Kolomposi 3. részét elkészítette(!), de az nyelvészeti kérdéseket fejtegetett”, és ezért kéziratban maradt.⁶ Ha ez nem elég, íme, egy idézet Szinnyei Ferenctől: A Kolomposit „nem igen olvasták s ezért harmadik füzeté már kéziratban maradt”.⁷

Verseghy Ferenc — részben — kiadatlan és — részben — feltáratlan írásai, helyesbíthetjük magunk a címet, tüstént rámutatva arra, hogy Deme Zoltán érdeme az itt fel nem sorolt művek feltárása, kiadása, jórészt — általunk nem mindig elfogadhatónak tartott, — datálása. Ugyanis — az az érzésünk — nem követett el mindent a lehető legpontosabb datálás érdekében. Verseghy akadémiai tervezetében például vannak fogózkodók, ezekből azt következtetjük, hogy nem sokkal 1807 után keletkezett.

1. Feltétlenül a Révai elleni harc hevében született, méghozzá utóvédharcként.

2. Veszprém megye „curiális” szótárára hivatkozik, ez Pápay Sámuel műve: „Észrevételek a' Magyar Nyelvnek a' polgári igazgatásra és törvénykezésre való alkalmaztatásáról az odatartozó kifejezések gyűjteményével, mellyeket a haza eleibe terjeszt Veszprém vármegye. Veszprém 1807.”⁸

⁵ Verseghy Ferenc ismeretlen kéziratai. ItK, 1977. 241—246.

⁶ Verseghy Ferenc élete és művei. Bp. 1903. 292.

⁷ Novella és regényirodalmunk a szabadságharcig. Bp. 1925. I. 13.

⁸ Kulcsár Endre: Adatok a nyelvújítás történetéhez. Magyar Nyelvőr, 1884. 510—514.; Velledits Lajos: Adalékok Pápay Sámuel nyelvészetéhez, Magyar Nyelv, 1912. 19.; Gáldi László: A magyar szótár-irodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban. Bp. 1957. 200—226.

3. Verseghy a Széchényi Könyvtár új épületbe költözéséről szól. Berlász Jenő monográfiájából tudjuk, hogy 1807-ben a Könyvtár átköltözött a pálos kolostorból „a pálos templommal kelet felől szomszédos egyetemi épületbe”.⁹

Sok az 1807-es esztendő eseményeire való hivatkozás. Így nagyon óvatosan úgy véljük, hogy 1808 lehet a tervezet megírásának éve. Az már megint vita tárgya lehet, hogy oda nem tartozó elmékedések helyett nem kellett volna-e a *hány a harang* kifejezést megjegyeztetni. Itt ugyanis Kazinczy irányába tett oldalvágásról van szó.

Deme kitűnő ismerője Verseghy életének, ő tárta föl például a Rikóti Mátyás önéletrajzi elemeit.¹⁰ Azonban ott is rokonokat keres, ahol nincsenek. A „Kolomposi” címében valóban ott lelhető a „mostoha ükömről kedves urambátyám” kifejezés. Kár azonban egy Szarvas (vagy Farkass) Gergely nevű rokont „fölfedezni”. Gálos Rezső adta ki Verseghy Sterne-fordításának töredékét, amelyben ekképpen hangzik a cím: „Az én kedves Uram Bátyámnak Sándi Gábor Főstrázsamester Úrnak élete és Vélekedései, ammint részenként saját szájából hallottam” (ItK, 1938. 372–375.). Kolomposi Szarvas Gergely csak annyira „urambátyám”, amennyire Sándi Gábor, azaz Tristram Shandy.

Van-e Verseghy-filológia? — kérdeztük, s legalább megvédeni igyekeztünk a kérdés jogosult voltát. Töprengéseinkben, helyesbítéseinkben, adatfeltárásunkban idáig jutva, inkább sóhajtvá, mint megerőltetve mondjuk: kellene lennie, s ehhez van egy jó adottsággal rendelkező kutató is. Csakhogy Verseghy-kutatónak lenni annyi, mint a korszakot jól ismerni, s itt már több kétségünk támad. E kétségeink erősödnek, hogy a szövegközlést ellenőriztük. Hangsúlyoznunk kell, hogy nem valamennyi szöveget vetettük egybe az eredetivel, hanem pusztán a vígjáték néhány gyanús helyét, s azt néztük meg, mit pontozott ki Deme Zoltán az akadémia-tervezet kéziratának publikálásakor. Az eredményt — munkánkról mit sem tudva — Kerényi Ferenc már leírta, mikor a Petőfi-filológia és általában a textológia kérdéséről írt.¹¹ Nem azt vitatjuk, hogy valóban ennyire kellett-e modernizálni Verseghy szövegét (szerintünk a használhatóság rovására ment az átírás!), hanem azt tartjuk, hogy nincs megfelelő utánpótlása a textológiának. Az általunk megnézett Verseghy-kéziratok nem olvashatók nehezen, az áthúzások és kacifántos betoldások elle-

⁹ Berlász Jenő: *Az Országos Széchényi Könyvtár története 1802–1867*. Bp. 1981. 75.

¹⁰ Deme Zoltán: *A Rikóti Mátyás életrajzi hátteréről*. In: *Arpeggio*. Bp. 1984. 176–203.

¹¹ Kerényi Ferenc: *Petőfi — újra és végre*. It, 1984. 974.

nére viszonylag jól áttekinthető kéziratokról van szó. Az a benyomásunk, hogy Deme Zoltán xeroxmásolatokból dolgozott, ahol elmosódott néhány szó, esetleg lemaradt, s a gépiratos szöveget aztán Deme nem vetette egybe az eredetivel. Ami feltűnő, a francia szavak és a latin kifejezések „helyesírásával”, olvasatával van baj. Előbb a vígjáték helytelen olvasatából néhány példa.

kijön a játékszín aljára, Verseghynél: allyán

francia-táncot (. . .) gyakorolni, Verseghynél: francia táncot gyakorlani

voilà, font ce que vous êtes . . . Verseghynél és helyesen: voilà tout ce que vous êtes.

Az akadémiai tervezetben csak néhány helyet és a kipontozott részeket ellenőriztünk. A §-t és a kiadás lapszámát tüntetjük föl:

7. §. (86.) suffixumot, Verseghynél (a továbbiakban *V.*): suffixummal felkészült szót; *Uo.*: (. . .), numerusban; *Uo. tertiar*, *V.*: *tertia*

16. §. (89.) (. . .), *V.*: *anomalium*; *Uo.*: *praesens*, *V.*: *praesensnek*; nyelvet az (. . .) 3-ik (. . .), *V.*: nyelvet, az imperativusnak 3-ik határozatlan

17. §. (89.) (. . .), *V.*: *szemettyei*; (. . .), *V.*: *arlechinnek*

18. §. (90.) (. . .), *V.*: *most*; (. . .), *V.*: *c' hibák sok görcsösséget*

22. (91.) (. . .), *V.*: *grammatikáját* [,] *syntaxisát* és *idiotizmussait* ügyellje.

37. §. (95.) Kimaradt az, hogy 4er (azaz negyedszer), s' így az utolsó két bekezdés zavarossá vált. Az alábbiakban közöljük:

4er De meg a' külső országokban kijövő jobb könyvekről is adhat a' Társaság rövid (38 paragr.) recenziókat, a' rosszabbakat érdemeik szerint megbélyegezni, hogy köztünk el ne terjedjen. A' recenseálni való Könyvek osztassanak el a' Tagok között; kik ezenkívül még a' gyönyörködtető darabocskákat is kötelessek legyenek a' *periodicus* munkába a Tgnak köz hasznára ingyen oda szálni.

5-ször Ide tartoznak stb.

41. §. (97.) (. . .), *V.*: *Ttes*

43. §. (*Uo.*) (. . .), *V.*: *Litteratúra*; (. . .), *V.*: *Prézeseznek*; (. . .), *V.*: *tudtára*.

A kiadvány nem kritikai kiadás jellegű vállalkozás, így nincs jogunk számon kérni, hogy a sajtó alá rendező nem tünteti föl az áthúzásokat, a betoldásokat, az apróbb-nagyobb helyesbítéseket. Lényegesebb, hogy ha pontatlan olvasatban is, ismerjük ezt az akadémiai tervezetet, s többet tudunk azokról a szervezeti keretekről, amelyeken belül Verseghy a maga nyelvi törekvéseit diadalra akarta juttatni.

Látszólag jelentéktelen „filológiai” apróságokkal bíbelődtünk. Szerintünk alapvetően fontos textológiai problémákról töprengtünk. Akármint vélekedünk is, növekvő veszélynek ígyeztünk gátat

állítani. Egyfelől öröndetes, hogy vidéki könyvtárak, múzeumok, helyi szervek vállalják a község, a város, a megye hagyományának ápolását tanulmánykötet vagy szövegkiadás formájában. Másfelől azonban ott érzünk veszedelmet, hogy nem minden esetben történik meg a szigorúan szakszerű lektorálás, nem vagyunk teljesen nyugodtak affélől, hogy minden esetben a leginkább rátermett munkatársak végzik el a nem könnyű és kevésbé kifizetődő munkát. Igen jó, hogy sokan kapnak kedvet a régebbi szövegekkel való foglalkozáshoz, nagyon rossz, hogy ehhez hiányzik a nélkülözhetetlen képzettség, nyelvtudás, olykor talán még a lelkiismeretesség is. Szerfölkött biztató, hogy növekszik a helyi kiadványok, a szűkebb pátria kutatóinak száma, nem minden esetben azonban olyan módon, hogy az megfeleljene a tudományos követelményeknek. Mindezt azért kellett elmondanunk, mert vitatható értékű és értékes kiadványok egyként kerültek a kezünkbe. S mert az ismertetésre vállalt kötetben a jelzett öröndetes és kevésbé öröndetes tények egyként föllelhetők. Elszalasztott lehetőségről írtunk az első kötet bírálatakor. Csak ismételhetjük önmagunkat, nem adva föl a reményt, hogy lassan-lassan mégis megteremtődik a Verseggy-filológia, párhuzamosan a Kazinczy-filológiával, ahogy a nehezen induló, de mára kibontakozó Csokonai- és Pálóczi Horváth-filológia már számottévk eredményekkel dicsekedhet. Ennek érdekében közöljük függeléként az 1810–1814 közötti esztendők egyik, a szakirodalomban említett, de közzé nem tett „termékét”, Verseggy librettotöredékét és tervezett eposzának (?), verses elbeszélésének (?) elkészült néhány sorát.¹² A kutatás számára példálózunk, miképpen képzeljük el a további munkát, és a szövegkiadás lehetőségeit is próbálgatjuk.

Függelék

Verseggy drámatöredéke és egy vers kezdete

Verseggy és a színpad kapcsolata általában ismert, az azonban kevésbé ment át az (irodalomtörténeti) köztudatba, hogy az 1810-es esztendőkben ismét gondolt színművei színpadi előadására. Ez a törekvése nem kecsgethetett eredménnyel, mivel tervezett színműveit csak elkezdte, de nem fejezte be, kivételképpen a följobb említett vígjátékokat és balettet említhetjük. Szó sincs Verseggy hirtelen pályafordulatáról, általános írói törekvést kell konstatálnunk. Itt csak arról teszünk említést, hogy ebben az időben akarja Kazinczy Ferenc átdolgozni Hamlet-fordítását August Wilhelm Schlegel jambikus

¹² OSZK Ki. Quart. Hung. 3659. 45. és 47. folio.

német változata nyomán, és ekkor kezd foglalkozni Goethe Egmont-jának átültetésével. Tudunk Benke József tevékenységéről, Katona József pályájának ekkor még a színműírás szempontjából sokat ígérő szakaszáról. Ebbe a sorba kell beállítanunk Verseghy igyekezetét is. Más kérdés, hogy *Castor és Pollux*-a „énekes játék”, azaz opera librettója, és a ránk maradt néhány sornyi párbeszéd alapján hexameterben megjelenített drámáról szólhatunk. Minthogy a néhány sornyi párbeszéd-töredéket együtt találtuk egy verses elbeszélés néhány sorával, feltételezzük, Verseghy maga sem tudta teljes bizonyossággal eldönteni, hogy a „dioszkurok” történetét drámai vagy verses epikai formában dolgozza föl. 1810-es könyvtárjegyzéke őriz egy *Castor és Pollux. Ballet herotique. Pantomime en cinq (!) actes* címen egy általunk már magyarországi könyvtárban föltalálhatatlan feldolgozást. Elképzelhető, hogy ez a pantomím volt Verseghy forrása. Ugyanis a közkeletű *Castor és Pollux*-színművek, operák szereplői nem azonosak a Verseghy-librettótöredékben feltűntettekkel. A legnevezetesebb: Jean Philippe Rameau időnként ma is játszott operája, mellette említést érdemel Giovanni Battista Calvi: *Castore e Polluce* (Cremona 1788.) c. színműve, Vincenzo Federici hasonló című színműve (Milano 1803.), néhány vonás mintha Verseghy librettójára emlékeztetne, a különbségek azonban oly lényegesek, hogy közvetlen forrásként nem jöhetnek számításba. S ki tudja, hogy az említett művekből, valamint más feldolgozásokból mi jutott el Verseghyhez. Ami figyelemre méltó, a mitológiai téma megjelenése. Tudjuk, hogy Verseghy idősebb korának egyik legérdekesebb teljesítménye Ovidius-fordítása, s a fordításhoz fűzött sok érdekes kommentár. Kazinczy Ferenc fogságukban adta Verseghy kezébe Winckelmann-t, s az Ovidius-kommentárokban Verseghy sűrűn hivatkozik a neoklasszicizmus mesterére. Ezekután lássuk előbb a libretto szövegét:¹³

*Castor és Pollux, avagy a Testvérszeretet, egy Énekes Játék 5 Fel.
A' Személyek*

Castor kettős fiai Jupiternek	Mercúrius
Pollux és Lédának	Egy Főpap, es több Papok
Tiléra, Castor szeretője, de Pollux' jegyese	Spártabéli Ifjak
Fébe, Tiléra' nénnye	Castornak, Polluxnak és
Liczeos, egy vitéz	Liczeosnak katonái
Matrina, Tiléra' Komornaasszonya	
Klitóris, Tiléra' Szobaleánya	

¹³ Az „Énekes játék”-ot — ismerve Verseghy érdeklődését — operaként fogtuk föl.

ARANY JÁNOS EXEGI MONUMENTUMAINAK HORATIUSI VONATKOZÁSAI

Horatius híres versének, az *Exegi monumentum aere perennius*¹ (III. 30) kezdetűnek sokszor idézett szavai — *non omnis moriar, multaque pars mei vitabit Libitinam*² — olvastán vagy hallatán Arany János *Letésem a lantot*³ c. versének sorai szólalnak meg bennünk:

Nem az vagyok, ki voltam egykor,
Belőlem a jobb rész kihalt.

Bár a sorok teljesen ellentétes értelműek, a horatiusi eredet mégis nyilvánvalónak látszik. Ezt a feltevést erősítik az egész versből kiolvasható rokon, de mégis ellentétes vonatkozások.

A versek összehasonlítása előtt röviden a történelmi helyzetekről, melyekben a versek létrejöttek. Horatius i.e. 23 körül írta záró-ódáját. Az actiumi győzelem utáni évtized ez, amikor a polgárháborúkban kifáradt római néppel együtt Horatius is várja az áhított békét, amely a költői nagyság, örök hírnév támogatója. Horatius ekkor 42 éves. Arany János tíz évvel fiatalabb, az áhított béke helyett elbukott szabadságharc, elvesztett legjobb barát, gyász. Ő is befejezettnek tekintheti életművét, mint Horatius, ez a befejezettség azonban más, ellenkező előjelű. „Életművének egészéből, valóban úgy tetszik, hiányzik az az egyértelmű teljesség és folytonosság, ami olyan jellemző Petőfi vagy Ady, vagy akár Babits Mihály és Móricz Zsigmond életművére. Elsorvadt benne a kockázatot mindenáron vállaló merészség, a küldetés megszállottsága vagy a céltudat, mely szerepet formál és pályát épít,”⁴ — írja Keresztury Dezső.

Elnagyonalkozván a fenti sorokon, felmerül bennünk: milyen teljesség hiányzik, milyen kockázatot nem vállalt Arany most és a későbbi évtizedekben; mit vállalt egyik-másik a felsorolt írók, költők közül, és mit vállaltak, kockáztattak azok, akik kimaradtak a felsoro-

¹ Valamennyi magyar fordítást a Corvina kétnyelvű Horatius kiadásából (1961.) vettem. — *Áll ércnél maradóbb művem.* (Devecseri G. ford.) — Ércnél is maradóbb művet emeltem én. (Szabó L. ford.)

² „Meg nem halhatok én teljesen: elkerül / téged, síri folyó, jobb felem . . .” (Devecseri G. ford.) — „Jobb részem nem enyész, szellemem él tovább . . .” (Szabó L. ford.) — Meg nem halhatok én. Azt, ami bennem a jobb, / sír se földheti már . . . (Kosztolányi D. ford.)

³ Az Arany-verseket *Arany János összes költeményei I–II.* (Bp. 1967.) kötetéből idézem.

⁴ Keresztury Dezső: *Így élt Arany János.* Bp. 1974. 11.

lásból. A „nem kockáztató” Arany 1850. március 19-én leteszi a lantot, másnak érzi magát, mint egykor volt:

Belőlem a *jobb rész* kihalt.

Évtizedekkel később írt sorai ezt visszhangozzák hangsúlyozottabban:

Hogy reméltünk! s mit csalódánk!

És *magunkban* mekkorát! . . .

(*Régi panasz.*)

Ezzel szemben Horatiusnál:

Non omnis moriar, *multaque pars mei*

vitabit Libitinam . . .

A *moriar* bizonyosságot kifejező *futurum imperfectum* Horatiusnál a költői hírnév fennmaradását jelenti: „nem fogok meghalni”, míg Aranynál a lezárt múlt („*kihalt*”) az egyszer s mindenkorra szóló reménytelenséget fejezi ki. Ezt erősítik a *Régi panasz* sorai is. A *multa pars mei* — ’belőlem a jobbik rész’, vagy ’a jobbik énem’, vagy ’enemből a jobb’ — a halhatatlanságé; Aranynál *nincs jobbik én*, éppen ez az, ami *kihalt*, megsemmisült. Arany *Letésem a lantot* c. verse lemondó *Exegi monumentum*. Horatiusnál a múlt idejű *exegi* — „megalkottam”, „készén áll” — a befejezettséget jelöli, a *monumentum* a befejezett művet. A *letésem* jelen ideje talán engedné, hogy várjuk a folytatást, de a jobb rész múlt ideje figyelmeztet, hogy Arany abban a lelkiállapotban valóban nem hisz az érdemi folytatásban, „elvezítette önmagát is”.⁵ Tehát:

<i>Exegi monumentum</i>	— befejezett múlt
<i>Letésem a lantot</i>	— jelen
<i>non omnis moriar</i>	— a jövő bizonyossága
<i>a jobb rész kihalt</i>	— a befejezett múlt.

Horatius befejezett múlt ideje a *pozitív* értelmű befejezettséget jelöli, Aranyé a *negatív* értelmű lezárás, a nincs tovább, halál. Horatius jövő idejű állítmánya pozitív, Arany jelen ideje jövő értelmű negatív bizonyosság. „Az ódák három könyvét lezáró költemény méltó emléket állít írójának: Horatius az egyiptomi piramisok romlandóságánál tartósabb, a római Capitolium romolhatatlanságához kötött hírnevet jósol magának”.⁶ A *monumentum*, amely maradandóbb az ércnél,

⁵ Riedl Frigyes: *Arany János*. Bp. 1982. 19.

⁶ Horatius: *Ódák és epódosok*. Komment. Borzsák István. Bp. 1975. 410.

a piramisoknál, ellenáll esőnek, a féktelen északi szélnek, az idő múlásának,

... usque ego *postera*
crescam laude recens, dum Capitolium
*scandet cum tacita virgine pontifex.*⁷

A költő *hirneve* a nemzedékek cserélődésével *egyre csak növekszik* (fut. imp.), mindaddig, amíg a Capitolium áll, jelképezve Róma örökké tartó szellemi hatását. És a megtartó *haza* képe Aranynál a szabadságharc bukása előtt?

Zengettük a jövő reményeit,
Dicsőség fényével öveztük
 Körül a *nemzetet*, *hazát*:
 Minden *dalunk friss zöld levél*
 Gyanánt vegyült koszorújába.

De 1849 után elveszett a jövő reménye, s a „baráti szem, művészi gonddal” nem figyelte többé Aranyra:

Ah, látni véltük sírjainkon
 A visszafénylő hírt-nevet:
Hazát és népet álmodánk, mely
 Örökre él s megemleget.
 Hittük: ha illet a *babér*,
 Lesz, aki osszon... Mindhiába!

A horatiusi *postera laus* — az utódok dicsérete, a ’visszafénylő hírnév’ — Aranynál csak megvalósulatlan ábránd, a *Capitolium* — a haza, a nép hová lett? Horatius az utódok dicséretétől mindig megújuló (*recens*) költő, Arany pedig elismerés, *babérok* nélkül marad. Így nehéz a lant, a dal pusztába kiáltó szó:

Letésem a lantot. Nehéz az.
Kit érdekelne már a dal.
 Ki örvend fonnyadó virágnak,
 Miután a *törzsök* kihál.

⁷ Hírem hű unokák ajkain egyre nő, / mindig frissen, amig nagy Capitolium / lépcsőjére a pap lép, meg a néma szüz. (Bede Anna ford.)

Ismét az ellentét: Horatiusnál „*növekedni fogok*” (az utódok dicséretétől), Aranynál: „*kit érdekelné már a dal*”. Horatiusnál szárnyal az óda a befejező sorokban, a költői tehetséget *babérral* jutalmazza a múzsa, ezzel együtt az augustusi rend, a béke:

. . . et mihi Delphica
lauro cinge volens, Melpomene, comam.⁸

Rezignált a befejezés, nem a babér hiányzik Aranynak, hanem a társ, aki figyelné a „dal”. A vers többszámú állítmányai mind a meg nem nevezett barátra utalnak, ezzel együtt az elveszett szabadságharcra is. Nincs barát, de nincs béke, nyugalom sem, ami az alkotás feltétele. Hogy ki a barát? Tudjuk. De választ kapunk Petőfi *Utolsó alamizsna* c. verséből is. Az utolsó versszakban ezt olvashatjuk:

És a borostyán . . . ó mi szép,
Mi jó lehet lángifjunak,
De száraz törzsön a galyok
Többé nem fogamzanak.

Arany János — feltehetőleg — e sorokra gondolva emlékezett „korán elhunyt” barátjára. Mindenki tudhatta, kit sirat el Arany János 1850. március 19-én. Ha a Petőfi-vers kezdősorait olvassuk, semmi kétség, hogy ő az emlegetett barát:

És lantja, lantja hová lőn?
Hisz a költőnek lantja van . . .

A barát elvesztése nyomasztó magányt jelent Aranynak egész életén át, a barát hiánya végigvonul költészetén. 1850-ben nem sokkal a *Letélszem* írása előtt, így sóhajt fel:

Szétnézek és többé körültem
Nincs a néhány kedves barát, . . .
Eleget éltem, hogy utánam
Emlék maradjon itt alatt:
Emlékül ínséget hagyok s e
Két vagy három boldogtalant.

(*Évek, ti még jövődő évek.*)

⁸ adj hát érdememért Delphi-babért nekem / s légy kegyes, koszorúzd, Melpomené, hajam. (Kosztolányi D. ford.)

Horatius *Exegi monumentum* c. versében és a *Letélszem* címűben néhány párhuzamot próbáltunk kimutatni. Szembetűnő, hogy a barátról épp itt nem esik szó, ahol Horatius kellő öntudattal tekinti befejezettnek a művét, Igaz, Maecenasnak sok verset szentel, itt azonban nem érzi szükségét, hogy nevén nevezze, vagy akár utaljon is rá. Ő nem magános, nem hiányolja a baráti szemet, pedig halhatatlansága létrejöttében talán Maecenas is segítette az „*ex humili*” fölemelkedő, magasba szárnyaló költőt. Hisz a kiegyensúlyozott élet, nyugodtság, anyagi jólét a *monumentum* létrejöttének mindmegannyi elengedhetetlen kelléke. Horatiusnak a barátság mindezt biztosította. — Arany „*exegi monumentum*”-ában viszont fontos helyet kap ez az érzelem. Erre vonatkozó sorai egy tiszta lelkű, megvesztegethetetlen költő őszinte vallomásai. A barát életében is így volt, a halál után is szent az emlék, a barátság. Más barátság ez, mint a két rómaié. Egy helyről, azonos helyről származók, egymást „művészi gonddal” segítők barátsága ez. Nem ugródeszka egyik fél számára sem. Arany az önmarcangoló, tépelődésre hajlamos, gyenge idegzetű ember valóban hihette, hogy nem tud eljutni arra a csúcra, amit — talán — megjelölt magának. A tragikus korszak, a forradalom bukása, Petőfi (majd Piroska) korai halála mind hozzájárult végső elbizonytalanodásához.

Sejtésünk valószínűsítésében — hogy Arany (Horatius mintájára) *exegi monumentum*-ának szánta a *Letélszem*-et — maga a költő segít. A *Honnan hová* c., ritkábban emlegetett vers a Kapcsos Könyvből bukkan elénk. Huszonhét évvel a *Letélszem* után alcímül ezt írja oda: „*Exegi monumentum*”. Ebben a *jobb rész*, ill. a *jobb fél* horatiusi gondolata újra jelentkezik. De hogyan? Merészen kéri számon azoktól, akik emberi tragédiájának elmélyítéséhez nagy mértékben hozzájárultak:

Oh, ti akik *jobb felemnek*
Már e földön *mély sirt ástok* :

— és nem a *piramisoknál magasabb* emlékművet emeltek, —

Oly bizonyos hát tudástok,
Hogy helye sincs védelemnek?

Keresztury Dezső⁹ e versből (címmegjelölés nélkül) az alábbi sorokat idézi, a következő megjegyzéssel:

Mély homályban, éjfél tájban,
Kis fény is ha nagynak tetszik,
Hogy a föld körén bolyongtam:
Egy barázdát én is vontam.

⁹ I. m. 206.

(Arany) „oly keserűen panaszkolta, hogy „mily kevés, amit beválték”, mégis vigaszt nyújtó szerény büszkeséggel nézett végig életén.” Ha a vers egészéből csak e néhány sort idézzük, talán kiolvashatjuk belőle Keresztury Dezső „szerény” magyarázatát, de az egész vers összefüggésében kevésbé. A „jövendő nemzedék” talán nem is fogja tudni, hogy ő volt:

Hogy itt éltem, s a tömegben
Én is lantot pengeték.

(1877. július 14.)

A tudós „sírásoktól” való félelmét kimondta Arany. Könnyített-e ezzel sértett lelkén, csak sejthetjük. Tehetsége vitte előre, de az „örök kétely”, hogy teljes életmű jött-e létre, mindig megmaradt benne. Életről ő maga így írt Gyulai Pálnak: „Tehetségem (amit elvitatni nem lehet, különben nem volnék ott, ahol most vagyok) mindig előretolt, erélyem hiánya mindig hátravetett, s így lettem, mint munkáim nagyobb része — *töredék*.”¹⁶ *Monumentuma* befejezetlen, a mű csak lantpengetés, — mondotta, de a kétkedéssel említett „jövendő nemzedék” igenis horatiusi *monumentum*nak érzi és tiszteli.

RIMÓCZINÉ HAMAR MÁRTA

A LÉLEK „ALAKTALAN RÉMEI”

VAJDA JÁNOS NOVELLÁIRÓL

A novellák helye

„— Adjon tehát húsz krajcár árut — felelte mogorván az ezredes, aki nem szerette maga körül az okoskodásokat. A hentesné verseskönyvet vett elő, amelyből kiszakított néhány lapot, hogy staniclit formáljon belőlük. Az ezredesnek eszébe jutott az ő újságírója. Azt mondják, hogy az is verseket ír.

— Miféle versek ezek? — kérdezte, mintha álruhában ál-foglalkozású embernek akarna feltűnni itt a hentesné előtt.

— Járt ide egy császárszakállas öregúr, aki verseskönyveket hordott nekem. Ismeri talán, Vajdának hívták . . . Vajda Jánosnak.

¹⁰ Idézi Keresztury Dezső; i. m. 11.

— Ismerem — felelte elpirulva az ezredes, most nem mondott igazat. De csak nem állhat sokáig diskurzusban egy Üllői úti hantessel. ¹

Krúdy Gyula így örökíti meg művészi formában egy Vajda-legendát, amelynek alapja valóságos, annyi változással, hogy nem a költő verseire, hanem első és egyetlen, álneven kiadott novelláskötetére vonatkozik (Homonnai Béla: *Elbeszélések*. 1881.). A Vajda-könyvek henteshez kerülésének eredeti történetét Vajda feleségétől, Bartos Rózától hallhatta. ² Özvegy Vajdáné így ír a szóban forgó kötetek sorsáról:

„Hoztak az uramnak egy nagy kézikocsi könyvet Ferenciek téréről a nyomdából, a hol már több éve henterektek, mert ezekből se ment el egy példány se — ezekért nem volt kár, monta Vajda maga is — Homonnay Béla elbeszélések — címel; férjem nem volt otthon . . . Én azonnal egy példányt elolvastam, . . . egy hadnagy elbeszéli az élményeit álá Cassanova — . . . Korán reggel Vajda elment, de hamar visszajött két hentes legényel, mert a szomszéd hentes vette meg. Adott mind össze tizforintot és elhozták a hentes virsliket csomagolt bele a vevőinek. Így ért Véget Homonnay Béla hadnagy elbeszélése.” ³

Vajon valóban úgy vélte Vajda, hogy „ezekért nem volt kár”? Egyáltalán, valóban ezt mondta, ezt mondhatta? Mi az utókor véleménye? Az emlékirattal egybehangzik az, hogy Vajda „írózatosan ostobáknak” minősíti novelláit egy levelében, s arra gyanakszik, hogy nagy ellenlábasa, Gyulai Pál „gonoszságból ajánlotta kiadatásukat, hogy Vajda kompromittálja magát vele.” ⁴ De ha kezdettől ez lett volna a véleménye, nem közölte volna őket, többségükben saját neve alatt, kora népszerű lapjaiban: a *Hölgyfutárban*, *Déliábban*, *Nővilágban*; s főként nem fordított volna gondot összegyűjtésükre, éveken át (1875–1881). Vajda magatartásának e kétarcúságához hasonló az elbeszélések fogadtatásának kétfélesége. A korabeli sajtó nem hanyagolja el. A Fővárosi Lapok például így hirdeti: „Van az új könyvek közt eredeti beszélyfűzér is: *Elbeszélések Homonnay Bélától*; most először használt álneve az egyik jeles költőnknek, kinek igen magvas,

¹ Krúdy Gyula: *Utolsó szivar az arabs szürkénél*. Válogatott novellák. Magyar Klasszikusok, 1957. 505. l. gyűjtötte Boros Dezső, közli Barta János: *Évfordulók*. Bp. 1981. 424.

² Vajda Jánosné Bartos Róza levelei Krúdy Gyulának, Pásztor Árpádnak. OSZK. Kézirattár.

³ Vajda Jánosné Bartos Rozália: *Emlékirataim*. Bp. 1983. 176-177 A szöveget gondozta, a bevezetőt és a jegyzeteket írta: D. Szemző Piroska. (A szerző eredeti helyesírása szerint. Sz. K.)

⁴ Vajda János levele Nagy Miklóshoz. Idézi Komlós Aladár: *Vajda János*. Bp. 1954. 82. l., valamint KrK. IV. 451. l.

erőteljes szépprózája van, mit e két forintos kötetben levő nyolc elbeszélés is bizonyít; egyik darab sem kitaposott utak terméke; mindegyikben eredetiség van.”⁵

Kritikai visszhangja hasonló méltatás mellett a kötet egyenetlenségét kifogásolja. „Eszmék, gondolatok erőteljes kifejezése, lelkiállapotok szép leírása és választékos nyelv után fölharsognak az »irányában«, »visszatérésből« fűrészhangok” . . . „fényes írói tulajdonságok és primitív hibák váltakoznak.”⁶

Utókorbéli értékelése még szigorúbb. „Vajda elbeszéléseiből hiányzik a művészi alakítás.” — olvashatjuk Szinnyeinél. Nem tartoznak „sikerültebb művei közé” — írja Komlós, „e novellák művészi színvonalára nemigen jelentős” — vallja Sötér.⁷ Mégis, valamennyi bírálatban felbukkan a novellák értékeinek méltányolása is. Szinnyei Vajda lélekrajzait emeli ki, Komlós társadalomkritikáját, Sötér pedig a „klasszikus igényű, anekdotaságtól mentes” formát. Összegezésül joggal állapítja meg a szépprózai írárok kritikai kiadásának sajtó alá rendezője, Seres József: „Vajda novelláinak érdemleges elemzésével, művészi értékeinek igazi mérlegelésével s irodalomtörténeti jelentőségének, helyének fölmérésével még adós az irodalomtörténet.”⁸

Melyek és milyenek hát ezek az elbeszélések?

Két novella-típus

Összesen tizennégy Vajda-novellát ismerünk. Az elsőt 1848-ban írta, az utolsót 1869-ben. Vagyis írói pályája első szakaszából valók. Valamennyiben találunk önéletrajzi elemeket, fő tárgyak a „színészet, a szabadságharc elvesztése és főleg a Gina-eset”, — foglalja össze tömören Komlós Aladár.⁹ Ezen belül, — úgy véljük, — két különböző típust képviselő csoportra oszlanak.

Az egyik fajta elbeszélésben (A-típus), az emlékezet és képzelet segítségével tényleges viszontagságokat, kalandokat ad elő, érdekes figurákat, helyzeteket rajzol. Részint csattanóssá kerekített, szórakoz-

⁵ Fővárosi Lapok, 1882. I. 28. id. KrK. IV. 451. l.

⁶ Egyetértés, 1882. febr. 5.; Koszorú, 1882. VII. köt. 257. id. KrK. IV. 450—451.

⁷ Szinnyei Ferenc: *Novella és regényirodalmunk a Bach-korszakban*. Bp. 1941. II. 407. Id. KrK. IV. 450. — Komlós Aladár: *A magyar irodalom története*. Bp. 1965. IV. 603. Id. KrK. 449. — Sötér István: *Romantika és realizmus*. Bp. 1956. 352. Id. KrK. IV. 451.

⁸ Szinnyei, Komlós, Sötér i. m. Id. KrK. IV. 449—451. Seres József: KrK. IV. 451.

⁹ Komlós Aladár, 1965. 603. id. KrK. IV. 448.

tató, derűs epizódok formájában. Ilyen a *Balambér lelke* (1858) című ál-kisértet-história; a gyors gyógyulással végződő félelmes betegség története (*A váratlan orvos*, 1859); s az alaptalannak bizonyuló féltékenység tréfás esete (*A végzetes mókus*, 1869). Másfelől kifejezetten személyes emlékeket idéz fel, kiszínezve, karikírozva. Iskoláskorára visszarévedve idillt fest, gyermek-hőset felnagyítja (*A szerelmes gyermek*, 1854); a vándorszínészet fordulatainál pedig a félelmes és komikus, a groteszk vonásokat hangsúlyozza. A nyomorúságos helyzeteket, tragikus sorsokat gúnyorossággal ellentételez, s a szereplők torzképszerű elrajzolásával. (*Töredékek egy vándorszínész naplójából*, 1848; *Bolond történetek*, 1854; *Borzasztó dolgok*, 1856.) Ezeket a novellákat a könnyed, kedélyes, csevegő hangnem jellemzi, a korabeli beszédek, tárcák tónusa. „Írjunk . . . a legújabb, legfrivolabb hangon és modorban.” — hallhatjuk magától a szerzőtől (*Borzasztó dolgok*). Ez a stílus és ez a témavilág Vajda visszaemlékezéseivel (*Egy honvéd naplójából*, *A bujdosás* stb.), illetve tárcáival (*Uti jegyzeteimből*, *Pesti levelek* stb.) rokon.¹⁰

A másik elbeszélés-csoport (B-típus) tagjai¹¹ első pillantásra annyiban térnek el az előbbiektől, hogy — *Az elítéltek éjjele* (1850) kivételével — szerelmi történet áll a középpontjukban. Vagyis, az előzőek változatos kalandjait itt az érzelmeknek, s ezen belül is egy fajtájuknak viszontagságai váltják fel. Ez egyúttal jelzi azt is, hogy a Komlós Aladár által megjelölt novella-források is megoszanak a két csoport között: minden színészettel foglalkozó írás az első típushoz tartozik, míg a második típus valamennyi darabja kapcsolatban áll a Gina-élménnyel. (A szabadságharc elvesztésének témája *Az elítéltek éjjelének*, *Hábornak kétségbeesést sugárzó légkörében* jelenik meg, s a *Szeverina* háttérben tűnik fel.) A Gina-ihlet felbukkanása már önmagában is sejteti, hogy ezek, — az elnevezéseikben, meseszövevényekben, díszleteikben oly szembetűnően romantikus, Victor Hugo, Jókai és Vajda Péter nyomait követő novellák, a romantika felfokozott hatásra törekvésének közös jegyein belül, jellegzetesen Vajdára — és csak őrá — valló vonásokat mutatnak fel. Ezért most, itt, e B-típusú elbeszélésekkel foglalkozunk elsősorban.

¹⁰ KrK. IV. 127. 285—422.; V. 83—197.; VII. 131—197.

¹¹ A B-típusú novellákhoz soroljuk, — a megjelenés időrendjében — : 1. *Szeverina*. 1851. febr. — 2. *Hábor*. 1851. márc. — 3. *Egy nő, ki mérget akar venni*. 1856. nov. — 4. *Egy bolond, aki szeret*. 1857. jan. 20. — febr. 1. — 5. *Manna*. 1857. okt. — 6. *Barát és vetélytárs*. 1858. aug.—szept. — Hajdani álnéven — — *Az elítéltek éjjele*. 1850. — mintegy az A és B-típus közötti átmenetként szerepel. E sorszámok alapján hivatkozom az egyes elbeszélésekre.

Ezek az írások azt a felfogást tükrözik, amelyet így fejt ki a *Pesti levelek*-ben: „Ha valaki szent borzadállyal andaloghat a római kaptoliumon, . . . s más egyéb n a g y s z e r ű romok fölött, — úgy én, ha tán nem is oly szent, de sokkal mélyebb megilletődéssel járok és ábrándozom *oly helyeken*, hol ugyan nem hajtottak végre nagy tetteket, világdöntő szóvitákat vagy rettenetes csatákat, hanem annál több érdekes, titkos dolgok történtek; *hol emberi szívek*, mint a bimbó nyitak, mint a rózsa elhervadtak, *ábrándok, vágyak keltek*, és beteljesültek, fellegrárok *épültek és összeomlottak*; az olvadó pillantások, . . . boldogító vallomások, avagy szörnyű csalódások színhelyei, . . . sokkal többet beszélő helyek egy ádáz csatatérnél.”¹²

Az ilyen értelemben vett „érdekes, titkos dolgok” kerülnek itt előtérbe. Vajdára az a jellemző, hogy az emberi vágyak és csalódások gazdag tárházából egy bizonyos témát emel ki, amely egyben meghatározott emberi szituációt képvisel. Az idesorolt hat novella lényegében ugyanarról szól, más-más változatban. Valamennyiben megjelenik egy szépséges hölgy, akit a hős elragadtatva imád, de akitől el kell szakadnia, többnyire egy vetélytárs miatt. Voltaképpen tehát szerelmi háromszög a novellák váza. Ezen belül, a *hölgy* — akár könnyűvérű lengyel grófnő, vagy életmentő nemes lélek, kacér fiatal özvegy, hidegszívű szépség, falusi fazekas lánya, avagy szegény virágáruslányból lett nagyvilági nő (ld. *Szeverina*, *Aurélia*, *Virányi Emma*, *Adriéna*, *Manna*, *Regina*) —, lenyűgöző bájaival, érzéki varázsával végzetessé válik. Az *imádó* pedig — hol sebesült főhadnagy, akinek véletlenszerű szomszédja a hölgy; hol harcokból hazatérve büntettet elkövető férfi, akit női jötevője menekít egy óceánjáró hajón; világjáró művész; takarékos kisbirtokos, aki titkos nevelőapja az alacsony sorból felemelt szépségnek —, mindig szegény, s szegénységére (néhol titkolt magas származására) büszke. A *rivális* testi-lelki adottságai is különbözőek: akár lengyel nemes, bajtárs, avagy X. főúr, netán a legjobb barát; akár egy sor hódító tulajdonságot egyesít, mint Andódi Tibor báró a *Barát és vetélytárs*ban, aki 23 éves világfi, huszárkapitány és milliomos egyszemélyben; akár komikus ellenfélnek bizonyul (mint az életes, süket, félvak arisztokrata, az elnevezésében is gunyoros: Kuncsorogi Ivó báró a *Mannában*), — mindig a vagyont, a rangot képviseli. A két férfi szembeállításával Vajda társadalmi, felfogásbeli ellentétet jelenít meg, kifejezve határozott állásfoglalását a születési előjogokkal szemben. Azok a nézetei bukkannak itt fel, amelyek később röpirataiban, illetve Kemény Zsigmondhoz intézett nyílt levelében fogalmazódnak meg élesen.¹³ Az elbeszélések *színtere* változatos:

¹² KrK. VII. 134. A ritkított betűk Vajda kiemeléseit jelzik, a kurziválás pedig saját kiemeléseinket.

¹³ KrK. VI. 5—304.; IV. 295—301.

harcmező, elhagyott sziget, Diredüre nevű kisváros, Pest báltermei, városligeti kéjlok, lengyel határ közelében, Kárpátokban épült külön ház. A *mese bonyolítása* folyamán, hol a nő igyekszik meghódítani a férfit fondorlatos, vagy áldozatos eszközökkel (1., 2., 3.); hol pedig a lovag törekszik a hölgy szívének elnyerésére jóságos gondoskodással, érzelmei őszinte feltárásával, avagy tüntetően rideg, közönyös magatartással (4., 5., 6.).¹⁴ A *végkifejlet* legtöbbször tragikus: hős és hősnő egymás mellett halnak meg a csatatéren; imádó és vetélytársa párbajban megölik egymást, s a nő is öngyilkos lesz; a hős tetemét a Svábhegy bokrai alatt lelik meg; megöli imádotját, majd önmagát (1., 2., 5., 6). Két novellában enyhül csak ez a komorság; a hős szerelméért már későn és hiába epedő nő férjhezmegy üresfejű hódolójához (3.), illetve keserűen zokogva hallgatja végig hajdani imádója leereszkedő kioktatását érzelmi szegénysége gyógyíthatatlanságáról (5.). Valamennyi színhelyen, valamennyi meseszövegben közös jellegzetesség az, hogy a reflektorfény ugyanazokra a pontokra vetődik: a *hős-nőre*, s még inkább a *hősrre*.

Hősnő

A hölgy külső, fizikai tulajdonságairól is hallunk („magas, valóban fenséges alak”, „szoborszépség”, „holló haj”, „művészileg rajzolt szemöldök”, „fehér vállak”, „junói termet” stb.¹⁵), de már ezeken belül is azok a jegyek a hangsúlyosak, amelyek egyben bizonyos jellemvonásokat is képviselnek, s a környezetre gyakorolt hatásról vallanak (a „legirigyletebb, legbámultabb szépség”-hez jól illik a „fényvágó”, „hideg fenség”, másutt „lélekfenség”, „zsanoki feszt”, sőt „bántó gög”; „lénye az uralkodás kifejezése”, „mosolya által . . . dicsőítve érezte magát az ember” stb.¹⁶). Hozzá kell tennünk, hogy a nőalak érzékletes megjelenítése csak a Ginával történő megismerkedése utáni novellákban tapasztalható, főként a 4. és 6-ban (Adriéna, Regina).¹⁷ De mindezeknél a jegyeknél fontosabb és jellegzetesebb mindaz,

¹⁴ Az utóbbi változatok Vajda többször kifejtett nézeteinek hű illusztrációi lehetnek. Eszerint a hódítás titka a tüntetően közönyös magatartás. Ld. *A szerelem szótára és kalauza*. 1882. KrK. V. Függelék.

¹⁵ KrK. IV. 166, 167, 169, 246.

¹⁶ KrK. IV. 226, 164, 165, 228, 200, 228.

¹⁷ Gina valóságos modelljének és a költői teremtménynek összefüggéseiről Barta János: *Vajda János szerelmi lírájáról*; uő.: *Tantalus álma. Évfordulók*. Bp. 1981. 87–127; 129–140. Széles Klára: *Vajda ános*. Bp. 1982. 52–65. l.

ami a hőssel fűzi össze: az, hogy szépségével, magatartásával, viselkedésével a hős szélsőséges megnyilvánulásait hívja elő; hogy sajátos módon szemben áll vele, illetve másutt különös találkozást, hasonlóságot mutat, a hős egyfajta tükörképéül szolgál.

„Adriéna szép lehetett másnak is, de legszebb annak, *ki benne saját életét — önmagát szerette.*” — halljuk a 4. novellában. Majd más helyen újra visszatér a gondolat: „Az a kérdés: valóban személyét, vagy *csak ama sorsot szereti-e, mely az övével azonos.* — Ez utóbbit gyanítani több oka volt.” S már *Az elítéltek éjjelében*, a főszereplő a hóhér lányát azért szereti, mert: „— Szerelmes lettem e nő boldogtalanságába, melly egy részben *a magaméhoz hasonlított.* Egyképen életre valánk kárhoztatva mindketten, a hasonlat lőn a kapocs közöttünk.”¹⁸

S itt elérkeztünk az elbeszélések legsajátságosabb tényezőjéhez: a hőshöz. Valamennyi B-novellában nemcsak jelentékeny helyet foglal el, hanem mintegy körülötte csoportosul, köréje kristályosul a történetek anyaga.

A hős: látható erők

Ez az egyszerű származású (vagy rangját titkoló) hős, szegény, de tehetségekkel megáldott ember, akit nagyratörő becsvágy fűt. Önérzetes republikánus, aki szembeszegül az arisztokratizmussal, aki rang és vagyon nélküli helyzetét úgy éli át, mint lehetőségeit gúzsbakötő igazságtalanságot, s aki: „... sokkal *büszkébb* volt *önmagára*, multjára és még jelenére is, mint őseire — ... (s) nevéhez annyi érdemet csatolt a maga saját erejéből, hogy ez érdemek felül haladják egy kiváltság értékét” — Stendhal Julien Soreljének rokona ez a főszereplő, aki úgy érzi, tarsolyában van a marsallbot (ez a hasonlat jól illik a Napóleont istenítő Vajda teremtményéhez); s aki mellől elmúlnak álmai beváltásának történelmi feltételei. Ebből a meghatározott társadalmi, politikai helyzetből, állásfoglalásból ered „keserű, de szívós önérzete”. Egy „elviharzott mozgalom”-hoz, annak bukásához világos utalással: 1848/49-hez kapcsolódik vágyainak meghiúsulása; s e „szárnyaszegett dicsvágy” következményeként menekül a „dac és megvetés” sáncai mögé. Úgy látszhat, ugyanezekből az okokból ered társasági viselkedése is. Hiszen arról vall, hogy kigúnyolja a „hiúság játékszereit”, mellőzi a „társadalom minden törvényeit, szokásait”, utálja az „uralkodó társasélet minden fölösleg szokásait, kinövéseit”, s ezért távortartja magát ezektől. Már a hadseregben is a „föltolakvó rangvágyas társak magaviseletétől” undorodik meg, s mivel „kérni, sőt magát alkalmazni” sem tudja, inkább arra szánja magát, hogy

¹⁸ KrK. IV. 4. sz. novella, 195.; 6. sz. novella 243, 45.

kilép a katonaság kötelékéből¹⁹. Mindez egy szilárd meggyőződésű jellem céltudatos életalakításának képét mutatja. De vajon ez a fajta okszerűség, racionalitás, tudatosság uralkodó, meghatározó szerepet játszik a hős pályájának, portréjának alakulásában? Ez a fajta, — végső fokon társadalmi fogantatású —, indíttatás vezérli főbb tetteit, állásfoglalásait, a karakter egyedi vonásainak alakulását?

Magatartásának, főleg társaságbeli viselkedésének legszembetűnőbb jegyei nem mondanak ellent ennek a plebejusi önértzetnek; — a novel-lák romantikus diszleteitől ugyancsak elütő, az eszményítéstől jócskán eltávolodó, nyers, éles képeket kapunk arról, hogy hősünk „faragatlan”, társaságban „nehézkesség”, „parlagiasság” jellemzi, s úgy érzi, hogy emiatt neveltséges. Többnyire „... pongyolán, nyakraváló nélkül és bozontosan” öltözködik, s így nem csoda, hogy az „elegancia” szó pusztá említésére is dühbejön. Egészében „közönyös, darabos, fás ember”, „balogsüti mozdulatokkal”, aki saját ügyetlensége miatti dühében tör-zúz. Ez az utóbbi dühöngés, s a másutt is megnyilvánuló, a kiváltó okhoz mérve aránytalan „haragos indulat”, „soha nem zabolázott dac”, „nyugtalan türelmetlenség”, „bosszus ingerültség”²⁰ már nem írható a társaságból való szándékos, öntudatos kivonulás számlájára. A személyiség egyedi vonásainak más tartományaiból való. Onnan, ahonnan a „szilárd kemény” természet túltengései származnak. Például az a fajta dac, makacsság, amely — akár Fellegi Ákos esetében — ha „sokszor . . . óhajtotta, sem volt képes az egyszer föl-vett irányított eltérni”; olyanfokú gőg, hogy még önmaga is túlzottnak ítéli, elrejtí („lelke legalsó gyökeréig dőlyfös volt, amit mindig titkolt, — mert sorsához rosszul illőnek vélte maga is”). Mindezek mögött a „rejtett hiúság túlságosan nagy mértéke”, másutt a dicsvágy „szörnyetegi nagysága” áll, s arra sarkallja, hogy „eszély” helyett „szenvedély” kormányozza, s hogy „erőszakos szenvedélye” makacs „önfejtésével” szövetkezve, teljesen kibillentse a „józan gondolkozása kerékvágásából”. Oly messzire rugaszkodik a „higgadt gyakorlati gondolkozás”-tól, hogy állapotát önmaga is az örülethez hasonlítja. Rettog attól, hogy bolondnak vélik, kinevetik, s ezért „indulatos, szilaj, nyugtalan, s elégtelen” kedélye kifakadásait zord magabazárkózás, sokszor „reszketeg csüggedés” váltja fel. Gyűlölködővé, gyanakvóvá lesz, „nyársmerev”, akinek méltán teszi fel barátja a kérdést: „te elég rideg volnál, s élni tudnál . . . egyedül a világon . . . ?”²¹

¹⁹ KrK. IV. 192, 159–160, 215, 463, 462. l. vö. még 80.: „... Az egész abból áll, hogy ábrándjaid délibábját elfutta egy hideg szél. Nagynak, dicsőnek álmodád magadat, s ez álmak megsemmisültek. Szellemi céljaid meghiusultak, gátak tornyosultak elébe . . .”

²⁰ KrK. IV. 63, 65, 143, 163, 150, 63, 54.

²¹ KrK. IV. 215, 224, 463, 235, 189, 194, 463, 222, 218.

Ugyanakkor „ábrándosság” is jellemzi; „tisztá, gyermeki érzései bolondja”; azok közé tartozik, akik „mennyeileg nemesen, tisztán éreznek”; lelke oly tükör, mely a rossz útra tért nő előtt hajdani „múltja tisztaságát” idézi fel. Amikor felolvas, vagy lelkesülten elbeszél, akkor „többül” átváltozik, hangja „lágy, nyelve könnyű” s lénye „vonzó” lesz. Az „ábrándok levegőjében élő ember” itt van elemében.²²

Hasonlóan végletes vonások mutatkoznak a főszereplő természetének rejtettebb szféráiban. Ott, ahol nem az öntudat, s nem a tudat irányítása a jellemző. Ott, ahol, — szemben a viselkedés elsőként felvázolt racionális, megokolt indítékaival, — a magatartás jóval kevésbé megmagyarázható, az ésszerűség birodalmától távolabb eső, hátországához érünk.

A hős: láthatatlan erők

Vajda B-típusú novelláiban, — ahogy a felépítésen belül a hősnőre, s még fokozottabban a hősré irányul a reflektorfény —, úgy a hős ábrázolásán belül lényének ezek a nem-racionális, egyben problémátikus tulajdonságai kerülnek előtérbe. Belső monológok, reflexiók, a szereplők egymást jellemzése során új és új kísérletet tesz az író e nehezen körülhatárolható, s közvetlen érzékelés számára homályba vesző belső világ megragadására. A „sajátságos s érthetlen magaviselet”-nek, „különös egyéniség”-nek „kártékony, indulatos tépelődéseit”, s a mögötte rejlő erőket látomásszerűen idézi elénk a *Hábor* című novella női főszereplője: „ — Kegyetlen ember, magad iránt, irántam, a teremtd ellen. Ollyan vagy, mint sötétfenekű örvény, mely a belépillantót magához alávonja. Mi lakik benned, *milly láthatatlan, alaktalan rémek* fürödnek len, lelked mélyének sötétén? bár láthatók, ismerhetők volnának! — Így még volna remény kiűzni őket.”²³

Ezeknek a „láthatatlan, alaktalan rémek”-nek a láthatóvá tétele, alakba öltöztetése, az ismerhetővé változtatás törekvése ölt testet az elbeszélés-hősök megformálásában, benső titkaik kivetítésében. Így például sorozatosan találkozzunk a főszereplő éjszakáinak megfajított rejtélyeivel, látomásaival, álmaival. S mindegyikre a már más vonatkozásban kiemelt, szélsőséges ellentétek találkozása a jellemző. „Gyakran irtóztatókat, gyakran igen szépeket álmodott, s mindkét eset gyötrelmes vala.” Más változatban: „borzasztó titka volt”, „iszonyu benső furdalásoknak, álmzavaró nyugtalanságoknak volt kitéve . . . éjjelenként vagy a gonosz szellem üldözte utcáról utcára . . . vagy éppen otthon az éjfél idejében látogatták a kísértetek”. S miközben

²² KrK. IV. 198, 212, 67, 150, 66.

²³ KrK. IV. 56, 142, 55, 78—79.

ezt a fajta titokzatos élményt a leggondosabban ecseteli, aközben a szavakkal való meglevenítés kudarcát is szemlélteti: „... mi őt leginkább megrontá, egy szertelen buja képzelet annyira elfoglalta s árnyékként kísérté őt, hogy bárhova futott, e képzeletből bontakozni nem tudott, e képzelet néha édes, néha iszonyu volt ugyan, de észrevétlenül hamvasztá mindenkor. E miatt szökelt ki gyakran éjjeli álmából, olly tükrét látva az életnek, melyet leírni, kimagyarázni nem leheté, hanem hogy ez álomlátvány iszonyúsága átokszerű hatással birt, mellytől bujdosóvá lett az ember kinjában . . .”

E „néha édes, néha iszonyú” képzetek más változatokban is felbukkannak. Míg az „álmodott éjek borzadalmait” alig győzi kipihenni, és félelmesnek érzi az „éj homályát megtöltő gazdag gyönyörök buja képeit”, addig hallucinációk is kísértik. Susogást hall, „hasonlít ahhoz, midőn selyemruhát dörgölnek össze” s „olyforma lebbenést, mint midőn a rózsáról egy levelet szakítanak, s melyet ő csókhoz hasonlítot”; s olyanféle sóhajtást érzékel, mely „haldokolni tetszett a kéjben”. Másutt a „gyönyör tűzében hamvadó sápadt ajkak” víziója sejlik fel előtte, s a természet képeit is úgy idézi fel, — a hős kedvét kereső nő szavaival, — amint „a szerelem napjának édes forróságát isszák a rózsák, s kéjben ittasulnak”.

Ilyen és hasonló álmok és látomások, képzetek újra meg újra visszatérnek és hangsúlyos helyzetben, jelentőséggel telítetten térnek vissza az elbeszélésekben. Mintegy bennük nyilatkoznak meg a hős legbensőbb, legnyugtalanítóbb jellegzetességei: a víziókat, hallucinációkat megidéző „lázállapot”-ok, az iszonyt és gyönyört egymásbaolvasztó „szívmesztő képzelet”-e, maga.²⁴ Az író nemcsak megjeleníti, hanem nyitját is keresi e sajátyszerűségeknek. Ez az okkeresés sokszor fatalizmusba torkoll. Úgy látja — és láttatja —, hogy a hős, e „nagyon veszélyes és dühös ember”, balsors-üldözte, elátkozott, elkárhozott lény, bensejében eleve „veszélyszövő daemon” lakik, ő maga „veszélyek választottja”, s a végzet rendelése az, hogy szívében „átokká fajul” minden. Sokszor úgy érzi, hogy a „sors csak az ő bosszantásával foglalkozik, és tehetetlen haragja nézésén hizlalja ördögi alakját, s kárörvendő szemeit”. Ez a már komikumba hajló magyarázat másutt, tárgyiasabban így fogalmazódik meg: magukra kell hagyni az ilyen jellemeket, mert „nem ember, maga a sors is csak ritkán tud változtatni” rajtuk, mivel „ők azok egyedül, kik nem tettek semmit, hanem azért tesznek mindent, mert máskint cselekedni képtelenek”. Vagyis lényegében megfeythetetlennek találja, s az ember fölött álló, magasabb erők: a fátum hatáskörébe utalja e rejtélyeket, mintegy beletörődve megmagyarázhatatlanságukba.²⁵

²⁴ KrK. IV. 60, 148, 464, 148, 60, 466—467, 80, 60.

²⁵ KrK. IV. 221, 54, 83, 196, 54, 462.

Ugyanakkor mégsem megy végbe egy efféle megnyugvás. A hősökben nem szűnik meg a tépelődés, melynek mélyén voltaképpen nem is környezetükkel, s mégcsak nem is sorsukkal küzdenek, hanem önmagukkal vívódnak. Egy helyen így vall erről: „Szép a küzdelem másokkal, szép a győzelem, sőt néha szebb a veszteség, ha méltó tárgya volt és ha okosan volt intézve. De hiábavaló és utálatos a küzdelem önmagunkkal, mert ebben okvetlen magunknak kell veszni és veszteségünket sem magunk, sem más nem találhatja szépnek, részvétre méltónak. Ilyen küzdelem nem is tanulság, csak egy adat a tanulsághoz . . . Amit egy ily küzdelemről elmondok, lehet unalmas, de inkább legyen az, mint hazug.”

S az elbeszélések egy-egy részletében felbukkan ez, az önmagával folytatott küzdelem hazugság nélküli számvetése, a hős önmagával szembenézése is. A főszereplő néha úgy jelenik meg, mint „olyan ember, ki önmaga előtt pirul, önmagát szeretné összetörni, s restelli, hogy emberek között van”. S bár ritkán fordul elő, hogy joggal hivatkozhat „egyetlen biróm, öntudatom”-ra, mégis, az ön-szembesítés során efféle vallomást is olvashatunk: „ . . . én vagyok talán az a csodálatos, de persze szerencsétlen ember, akinek kedélyállapota örökké más-más, és aki maga sem ismerős olykor önmagával.”²⁶

Önarckép?

Végigpillantva a novellahős jellegzetes és szélsőséges vonásain, felmerülhet a kérdés: vajon nem a költő saját arcképét látjuk-e magunk előtt? A kérdés jogossága mellett szól az, hogy különböző ön-életrajzi mozzanatok találunk az elbeszélésekben (saját harctéri sebesülése, Pestre kerülése az 1.-ben; erdész apára hivatkozás a 4.-ben stb.); hogy saját neve kezdőbetűit használja fel a *Virányi Jenő* elnevezésben, megváltoztatva az első variáció Márk keresztnévét; hogy a Vajdát még személyesen ismerő kortárs recenzius úgy látja, hogy az elbeszéléskötetnek „valóban szép lapjai . . . , minő a bevezetés az *Egy bolond, aki szeret* címűhöz, mely a darab hőseit, Hadonait mutatja be . . . , s ezenkívül számos részlet az író egyéniségének kinyomtatásával.”²⁷

²⁶ KrK. IV. 157, 221, 88, 237.

²⁷ Egyetértés 1882. febr. 5. KrK. IV. 450–451.; az ő bosszantásával foglalkozó sorsról ír Vajda Nagy Miklósnak: „Csak egy világteremtő mindenható Isten lángesze gondolhatja ki a bosszantások ama . . . infámis vegyületű sorozatát, mely most engem körülvesz —” Idézi: Komlós, 1954. 306.

Ezutóbbi ítélethez hasonlóan a későbbi Vajda-irodalomban is többször találkozunk azzal a jelenséggel, hogy hallgatólag, vagy kifejezetten forrásként szerepelnek a novellák: Vajda életmozzanatainak, s főként egyénisége jellegzetességeinek forrásaként. Az elbeszélések lélekrajzai: „... Vajda háborgó, tépett lelkének visszhangjai. Leginkább, mint önvallomások érdekesek...” — írja Szinnyei Ferenc. Szintén ő látja úgy, hogy a *Hábor* története „... az író különös egyéniségére, a már akkor végletek közt hanyódó lelkére jellemző”, majd a 3. számú novellánál megjegyzi: „Vajda itt megint magát rajzolja”. Bóka László és Komlós Aladár is felhasználják a novellák anyagát monográfiájukban. S kritikai kiadásuk sajtó alá rendezője, Seres József a *Szeverina* kapcsán így fogalmaz: „Vajda igen fontosnak érezhette ezt a novelláját. Legalábbis arra vall az, hogy a kötetben való közlés előtt igen alaposan átdolgozta. Az átdolgozás mértéke és módja már azért is érdekes, mert az első változatban Vihari Jenő (Vihari Márk) jellemzésében a legmesszebbmenő és részletező önjellemzésre törekedett, s ez az önjellemzés, mondhatnánk, kiméletlenül, kegyetlenül találó.”

Ez a vélemény megegyezik Szinnyei ítéletével: „A novellát érdekesé teszi ... főként a különös szerelmesnek kitűnő jellemzése, amely egyszerűsége Vajda Jánosnak szinte megdöbbentően találó önelemzése.”

Kiemeli a tanulmányunkban is idézett részt („Végül, mi őt leginkább megrontá, egy szertelen buja képzelet ... árnyékként kísértette őt”) és hozzáfűzi: „Ennek a jellemzésnek egészen megfelelnek tettei, vad káromkodásai, dührohamai, érzékiségéből származó gyötrődései, szégyenlőssége, zavara, esetlensége, pesszimizmusa. Ez a meglepően éles lelki elemzés túlzásai ellenére művészi szempontból is igen figyelemreméltó, s mélyen bevilágít az írónak zordon, sötét lelkébe, mely — úgy látszik — már fiatalkorában is ilyen volt. Ezt a novelláját huszonegy éves korában írta.”²⁸

Míndezt egybevetve, tehát úgy tekinthetjük a Vajda-novellák hősét, mint a költő tükörképét? Egyenlőségjelet tehetünk a főszereplő és Vajda János közé? — Csaknem. De ezt a fenntartást, a teljes azonoságtól megkülönböztető árnyalatot lényegesnek véljük. E képek, — felfogásunk szerint — olyan értelemben önábrázolások, mint ahogyan egy festő önarcképei (hozzátehetjük: ifjúkori önarcképei) azok.

²⁸ Szinnyei Ferenc i. m. II. 407. l.; ld. KrK. IV. 450. l.; (Szinnyei i. m. II. 402. l. KrK. IV. 473; Szinnyei i. m. II. 406. l. KrK. IV. 487. l.; Bóka László: Vajda János, 1941., Komlós, 1954., Seres KrK. IV. 458. l.; Szinnyei i. m. II. 402.; KrK. IV. 459. (Szinnyei téved. Vajda 24 éves 1851-ben. Sz. K.)

Feltevésünk szerint e portrék megformálásának indítéka, rugója is hasonló a festői önarcképek többségéhez: számvetés, az ember szembenézése önmagával, belső konfliktusok kivetítése a tisztázás szándékával, az önmegértés, s az önmegértetés érdekében. Vagyis nem lehet egyértelműen, egészében dokumentumnak látni, a valóság hű fényképeiként kezelni őket, állításaikat a valóság tényeként felfogni. Ez a fajta önábrázolás kevesebb is, több is ennél. Tárgyasított én-t látunk, olyan mértékben és oly módon tárgyasítottat, amennyire és ahogyan Vajda tárgyasítani képes önmagát: önismerete és önábrázolási képessége jelentékeny korlátait magában hordozva.²⁹

Poétizált „én”

E korlátok megnyilvánulása az, hogy töredékes, vázlatos képet kapunk. Ön-diagnózis helyett bizonyos szimptómák megjelenítését; bizonyos, makacsul visszatérő vonások felnagyítását. Különösen a *Szeverina*, annak is első változata, s a később Vajda által kihúzott részek szemléltetik jól, hogy milyen lelki és gondolati zátonyokon akad fenn az ábrázolás folyamatossága. A gondolat menetét követő mondatok összebogozódnak, elfullad a fogalmazás. Követhető, hol és hogyan hiúsul meg a tárgyilagos láttatásra törekvés.³⁰

A tárgyasított, poétizált „én” így eredeti modelljéhez képest kevesebb, de annál inkább kiemelt, felnagyított vonásokkal rendelkezik. Ezek a vonások bizonyosfajta sajátosan drámai helyzetekben, babonás pillanatokban nyilvánultak meg, válnak érzékelhetőkké, s az író számára legkézenfekvőbb módon megjeleníthetőkké. Ilyen — a jellegzetes tulajdonságok előhívására különösen alkalmas — helyzetek azok, amikor az imádott nő felbukkan; amikor szépsége varázssá válik, gögje ridegségével; hol vágy és remény maximális felszításával, hol gúnykacaja vérlázító megalázásával, mintegy katalizátor szerepet játszik. A hős maga így vall erről: „... semmi hatalom, semmi türemény előtt, még az ég haragja alatt sem érezte az ember annyira próbakőre téve lelke ruganyosságát, mint Regina fenséges színe előtt. Ami gyöngesége volt az embernek, azt *egyszerre érezni* kezdte ...” „... szemei mintha csak pellengérre vagy legalább pórázra hozták volna a ... gyöngeségeket, azok tulajdonosai megszágyenülve lapultak meg.”

²⁹ Vajda János önismeretével és önábrázolási képességével legelmélyültebben Barta János foglalkozik, ld. *Vajda János költői arcképe*. i. m. 43–73.

³⁰ KrK. IV. 462–464

Vagyis ez a szituáció, mint nagyítóencse a fényt, magábagyűjti itt éppen a gyöngeségeit, hogy mind egyszerre átérezze. Máskor, másutt pedig személyisége erőinek egy pillanatba sűrűsödését éli át. Az előbbi, az élete sebezhetőségének tapasztalásával szemben élete hatalmának lehetőségét; önmaga kifoszthatóságával szemben önmaga megajándékozhatóságát. Ilyen bűvös pillanatért esedezik úrnőjéhez: „... tegye gazdaggá *egy pillanatát* életemnek, amelyre büszke legyek, s halálom óráján is édesen emlékezzem vissza...” Mert az ilyen „perc öröme nem *egy percé, ez az egész életé*; ez az a csepp, mely egy tengert megédesít...”³¹

A hős megmutatkozására alkalmas helyzetet, időt az átélés, az átérés felfokozottsága jellemzi; esszencia jellegű, az egész ember gyöngeségét, az egész élet örömét sűríti. Ugyanakkor az ilyen és hasonló helyzetben, időben létrejövő fizikai és lelki állapot felgyülemelő, pattanásig feszülő, kirobbanó energiákkal telített. Mindezek tárgyiasításához Vajda — szemben a számára kevésbé alkalmasnak bizonyuló elemző leírással — sajátos képeket, hasonlatokat alkot. „... mint ki a lángok közül menekszik, s szédelegve, mintha földindulás rázná az óriás épületet, s ez elől futna ki a szabadba — bók s viszontüdvözlés nélkül rohant ki Jenő, homlokán egy égő sebbel...” — amikor szíve hölgye homlokocskája. Ez az egyetlen gesztus olyan felindulást vált ki, hogy megjelenítéséhez Vajdának nem elég a tűzvész előli menekvés hasonlata, a földrengést is megidézi, még hozzá olyan erejű földrengést, mely óriás épületet ráz meg, — tehát nemcsak megrázkódó épület képzete csatlakozik az eddigiekhez, hanem egy *óriás* épületé. A képek eleve grandiózusak és a költő ezeket is halmozza. Ezzel csökkenti a közvetlen, tapasztalati valóságra vonatkozásukat és növeli a belső valóságot érzékeltető erejüket, egyben a költői önkény jelenlétét. Mindnél a megszokottól eltérő, rendhagyó jelleget hangsúlyozza. Hasonló a módszer akkor is, amikor e hirtelen feltorlódnak indulatokkal, érzésekkel szemben a kiüresedettség élményét festi. Például az elérhetetlennek látott nő elől menekülve: „... feje ... oly üres volt, mint a sötét barlang, mit azért vájtak ki, hogy később löport tegyenek bele, s vele az egész hegyláncot fölvetessék.” S szíve is oly üres „mint a siralomház, mit éppen kisöpörnek, hogy a halálra ítélt rabot hozzák bele.”

Itt is, nemcsak egy barlang mélységét, üres terét idézi meg, hanem egy olyan barlangét, amelynek ürege egy egész hegylánc felrobbantásához elegendő löpor elhelyezéséhez alkalmas. S ezt megtoldja a siralomház-hasonlattal, mindkettőnél nemcsak a sivárságot, hanem még inkább e sivárságban rejlő, benne feszülő vésztióslást emelve ki. Hasonló kétségbeesett állapotban: „... mintha egy üres templom

³¹ KrK. IV. 228, 249, 212—213.

közepén állana, melynek területén földindulás van, s ő minden percben várná, hogy a templom össze és fejére omlik.”

Egyszerre van jelen az űr és a katasztrófa közeli esélye, s mindegyiknél a Vajdára jellemző, tekintélyes méretek. Máskor, a hölgy nevének hallása úgy hat rá, „... mint a villám, mely ha melletted suhan el, pillanatra megmerevülsz. Néhány percig úgy ült ott, mint a kővé vált.” Avagy: a nő bájainak megpillantásakor: „... mintha mennykő csapott volna, (belé) egyszerre csak elállt a szó, ajkai, szempillái nyitva maradtak, keble emelkedni, szemei szikrázni, feje szédülni, arca lángolni kezdett, lélekzete egymást érő sóhajokba olvadt”. A testi-lelki megdermedés, kővé válás és az érzékek, érzelmek teljes felizzása: éles ellentétek kerülnek egymás mellé.

Hasonló tüneménnyel találkozunk akkor, amikor az egyik novella hőse a nőekkel szemben önmagát oly zordnak, keménynek, hidegnek véli, hogy úgy érzi: megváltozásához ahhoz, „... hogy a gránitszikla felolvadjon, egy rengeteg erdő lángja nem elég.” A gránitszikla rendíthetlensége, ridegsége és erdőségek lángtengerének lobogó forrósága jelzi a sajátságos természet pólusait. Majd ugyancsak ő az, aki „... oly ép, oly erőteljes, oly rengeteg őserdő volt, kivel eddig a szerelemmel hozzá vándorlók egész serege nem birt — most egy meleg nyár meggyújtja és a rengeteg lángba borul — s az ég, Adriéna szeme nem lágyul el, hogy esőjével eloltsa.”

Ismét a felnagyítással, túlzással találkozunk. Nem egy, s nem tíz nő az, aki szerelemmel kísérti, hanem egész sereg, mintegy zarándokhad ostromolja — hiába; majd hirtelen, egyetlen, csupán „meleg” nyár tűzvészt hoz rá. Ezzel az izzással, forrósággal találkozunk újra meg újra még magasabb fokon. Amikor „a gyönyör tűzében hamvadó” ajkakat lát, vízióként; ezek közül „... mint a Vezúv fölolvadt tűz lávája — szólott ki az égető sóhaj...” Másutt a végzetes szenvedély ellen védekezve úgy dönt: „... Kivágom ezt a pokoli lávát ereimből, mely olthatatlan égette s kárhozottá tette lelkemet.” Azaz, ő, akinek „pokoli láva” folyik ereiben, voltaképpen maga a megtestesült vulkán, a „tűzhegy”. Mint ahogy másutt, ő a „jéghegy”. Amikor az elítélt, sorsüldözött hős — *Az elítéltek éjjelében* a hóhér lányával találkozik, úgy érzi: „Olyanok voltunk, mint a havasok hava, távol a földtől, közelebb a naphoz, s mégis, rideg, örökéletű unalomra kárhoztatott, melyre hiába kacsint a hév napsugár, soha nem lesz olvadékonny...”³²

Ez a rideg, olvadhatatlan hóhegy, melyre hiába „kacsint a hév napsugár” joggal idézheti fel a „Montblanc” csúcsának jegét, a körülötte hiába kacérkodó csillagmiriáddal. Az egyik legkiemelkedőbb Vajda-mű: a *Húsz év múlva* elődje, korai változata áll előttünk.

³² KrK. IV. 67, 175, 220, 245—246, 161, 503, 467, 251, 46.

Valamennyi, a novellákból kiemelt képnél, a hős jellegzetes megjelenítéseinél — illetve, egyben az alkotó én sajátos poétizálásánál, tárgyiasításánál — hasonló meghatározó tulajdonságokra, közös karakterre találunk. Minden esetben végletek, sőt: egymással homlok-egyenest ellenkező, egymást kizáró ellentétek, antinómiák kerülnek egymás mellé, illetve változnak át egymásba, átmenet nélkül, átcsapnak egyik szélsőségből a másikba. Magának az átváltásnak szédítő lehetősége villószik bennük robbanásszerűen, villámcsapásként; a természeti tünemények, elemi katasztrófák megrendítő erejére utalóan.

Ezeknek a hasonlatoknak mintegy miniatűr változatait találjuk meg a B-novellákban szereplő nevek egy részénél. A háborgásra, dühöngésre, kitörésekre és zúgolódásra való hajlam él *Háborban*, s a természet feldúltságát idéző Vihari Jenőben. A félszegséget idézi „Hodonai Manó” neve, a fellengzősséget, ábrándosságot „Fellegi Ákos”. „Örvényiék” pedig — akiknél a végzetes nőt megismeri a hős —, veszély lehelkedésére utalnak elnevezésükkel is. Valamennyien egy-egy kiemelt tulajdonság metaforái. Ilyenfajta szóképek, elnevezések előfordulnak az A-novellákban is, de ott inkább véletlenszerűen, elvéve (ld. Szirtei Vezuv színigazgató, Szeleverdi Hóbor Jakab).

A hangsúlyozott, sajátos fajta átváltásnak, szublimálásnak, a szélsőséges tulajdonságok, állapotok egymásba átcsapásának példáit is megadjuk már az A-novellákban. Amikor például a hős „forró izzadság-cseppei jéggé” fagynak, vagy „hátán a szörnyedés borsá töredező”. A jellegzetes, babonásnak nevezett pillanatok is feltűnnek, amikor az „elszalasztott kéj után sóvárogva” hallani véli, amint az emberek „gyönyörben haldokló sóhajai megterhelik a csendes levegőt”. Ez utóbbi példa arra is felhívja a figyelmet, hogy ezek, az életesszenciát hordozó percek is kéjt és gyötrelmet (itt a hiábavaló sóvárgását), gyönyört és haldoklást, képzeleteket társítják.

Az A-novellák hőseit is a dicsőségvágy, avagy „nagyválevés” törekvése mozgatja; másutt a „hírszomjúság” az, amelynek „szörnyetegévé” válik. Azaz ösztönző erői dicsőségesek, de szörnyűek is ugyanakkor. Éppenúgy, mint ahogy témaválasztásainál bevallottan, kifejezetten az élet „bolond” és „borzasztó” vonásai ragadják meg, mindegyikben az iszonyodás és gyönyörködés határterülete, a kéjes és a kínzó vegyüléke (vö. címeiben is: *Bolond történetek*, *Borzasztó dolgok*). Amikor egy helyen okát adja ennek a vonzalmának, akkor ismét az önmagához való hasonlóság mozzanata merül fel.

„Az ember legjobban szereti a hozzá hasonlót, tehát már fönnebb elhatároztam, hogy borzasztó dolgokat fogok leírni. Mert e jelen világ sem nem fenséges, sem nem naiv, nem egyszerű, nem erkölcsös, s nem annyira bölcs, mint oktan — hanem inkább borzasztó.”³³ A „bor-

³³ KrK. IV. 104, 16, 107, 112, 125.

zasztó" önmagához hasonló, ezért szereti. Ugyanekkor ez a „borzasztó”-jelleg, — úgy véli —, saját világának is meghatározó vonása, vagyis e jegyben találkozik én-je és a számára adott világ.

A novellák (főként a B-novellák) hőseinek ábrázolását, önarcképszerűségük specifikusságait követve olyan jellemvonásokra bukkanunk, amelyek már nemcsak és nem elsősorban a novellák sajátosságai.

„Képzelmemet követni birta a / Való . . .”

A Vajda János-i poétikához

Feltételezésünk szerint Vajda elbeszélései, közülük is elsősorban a B-típusúnak nevezettek, ezeknek is sajátos önarcképei azok, amelyek a legszervezesebben kapcsolódnak Vajda egész életművéhez, ezen belül költészetéhez, annak legkiemelkedőbb darabjaihoz, s azok legjellegzetesebb részleteihez. Igaz-e ez?

Az összefüggés közvetlenül tapasztalható például a Gina emléke ciklus XXIX. darabjánál, az „Oh hogy panaszkodnak . . .” kezdetűnél, amelyet először *Hábor buja* címen jelentetett meg, — a Nővilágban, 1859 augusztus 7-én, a Ginával történő szakítás idején. Ez a cím nyilvánvaló utalás a nyolc évvel korábbi, *Hábor* elbeszéléseire, egyben a két mű lírai én-jének azonosítására vall. Itt, az első publikációnál megjegyzi: „Önálló versrész nagyobb egésznek”, vagyis szándékában áll folytatni, netalán költői elbeszéléssé növesztetni, de ez nem sikerül. Ugyancsak töredék marad a *Bujdosó Bandi* címen tervezett hősköltemény is, melyből csak *A kiállhatatlan szépről* szóló részlet született meg, azaz a legendás szépség ecsetelése, mely nyilvánvaló módon az elbeszélések Gináról mintázott hősnőjének mesebeli mása. Ahogy az előbbinél csak a hős monológja készült el, úgy itt csak a varázslatos nőről szóló áradozást fejezte be, a tervezett hősköltemény címszereplőjének színrelépésekor félbeszakad a mű. De ennek, a mesei elemekből építkező változatnak több, egészzé kerekített példájával is találkozunk: *A jávorfa regéjével*, — 1860 májusában — majd jóval később az *Ábel és Arankával* (1883.) illetve a *Törzsök Jankóval* (1887.).

Ennél erőteljesebben érzékelhető a novellákkal való kapcsolat a két legjelentékenyebb költői elbeszélésnél, a „Budapesti életkép” alcímet viselő *Találkozásoknál* (1877) és a „Költői beszély”-nek nevezett *Alfréd regényénél* (1875). Az előbbinél a főszereplő elnevezése az első változatban: Örvényi Andor (mint az *Egy bolond, aki szeretben* Örvényiék, akiknél megismerkedik a hős a végzetes nővel); a második variációban Virányi Ernő (az *Egy nő, ki mérget akar venni* Virányi Emmájához hasonlóan). Ugyanakkor a kétfajta név már hangzásával, felidézett asszociációival is (örvény, virány) utal a felfogásnak, a téma kezelésének arra kétféleségére, amely a novelláknál és a verses regényeknél egyaránt tapasztalható. Eszerint hol a drámai, a végzetes, a baljóslatú jelleg uralkodik (ld. örvény, vő. *Szeverina*, *Hábor* stb.

a *Találkozások* Leona fellépésétől *Alfréd regénye*), hol pedig a könnyedségre, iróniára törekvés kerekedik felül (ld. virány, vö. *Manna, Egy nő, ki mérget akar venni*, a *Találkozások* Eperke/Etelke idillje, s az *Alfréd regényének* váratlan, s az előzményekhez oly kevésbé illő befejezése: „Most már kvittek vagyunk, madame”, — mondja mosolyogva a hős, aki addig a hölgy lábánál térdelt, s leverve a port térdéről hirtelen, örökre elbúcsúzik). A verses regényeknek ugyanaz az alapszituáció áll a középpontjában, mint a B-novelláknak. (A *Találkozásokban* annyi változik, hogy nem két férfi, hanem két nő lesz egymás vetélytársa.) Ezen belül a nő szerepe elsősorban az, hogy szépségével felcsigázza a férfi vágyait, indulatát. Tulajdonképpen a hős áll reflektorfényben — a vetélytárs elhalványul —, s az ő jellemzésén belül is kiemelt jelentősége van a tudat peremén és a tudat alatt tényező elemeknek, a víziókban, hallucinációkban, álmokban megnyilvánuló világnak. Leghatározottabban az *Alfréd regényében* mutatkozik meg ez, amelyet első részletei megjelenésekor maga Vajda *Sylvesteréji álom*, illetve *Az utolsó nap* címen tesz közzé, ezzel is az álmot, annak jelentékeny voltát (*Sylvesteréji álom*), s az apokaliptikus jelleget hangsúlyozva. Az *Alfréd regényének* éppen ezek a vonásai azok, amelyek miatt „az egész Vajda életműben páratlan alkotás”-nak, „eredeti képei erejével és félelmetes pompájával” az irodalomban egyedülállóan ismeri el az utókor szakirodalmának többsége.³⁴ S ha a verses regények más, éppen a kortárs művektől alaposan eltérő tulajdonságait figyeljük, újra tapasztalhatjuk a novellákkal, — főként a B-novellákkal, azok belső monológjaival, reflexióival — rokon hasonlóságokat. Ilyen sajátosság az, hogy alkotója „lelkének mélyvilágába” világít be, s hogy az „álom káprázatos leírása” (az elbeszélésekben is az álmoké) „mindazt tartalmazza, amit az álom vágykiteljesítő hatalmáról évtizedek múlva Freud kifejt.”³⁵

Az *Alfréd regényével* közvetlen kapcsolatban említi a Vajda-irodalom *A kárhozat helyén* című verset. Eszerint a költemény „nem egyéb, mint Alfréd regénye lyrai formában”, illetve az Alfréd története „epikára hangolt” változata *A kárhozat helyénnek*. Hozzá kell tennünk: a „kárhozat helyén” (a vers eredeti címe szerint *Egy b...-i házbán*) végbemenő eseményeknek és fatális hatásuknak költőiesített leírása ismét egy B-novellában: az *Egy bolond, aki szeretben* jelenik meg. Ugyanakkor az *Alfréd regényének* befejezése egy másik B-típusú elbeszélést idézhet fel: a *Mannát*.³⁶

³⁴ Barta János: *Tantalusz álma*. i. m. 129.; Komlós Aladár: i. m. 1954. 189.

³⁵ Komlós Aladár: i. m. 1954. 188.; Juhász Géza: *A magyar szellem vándorútja*. Debrecen. 1928. 110. id. KrK. III. 496.

³⁶ Gyulai Pál BSze, 1877., Földessy Gyula id. KrK. III. 497.

Az *Alfréd regénye* mintegy gyűjtőmedencéje az életmű legjellegzetesebb képeinek, motívumainak — vándormotívumainak. Ezek között sorra fellelhetjük azokat a fordulatokat, amelyeket a novellákból kiemeltünk, s amelyek a többi költői elbeszélésben, s a kisebb Vajda-versekben, ciklusokban is sorra felbukkannak, éppen a leginkább Vajdára valló darabokban (korai és kései Gina-versekben, természeti-gondolati költeményekben), s azoknak is a legegységesebb részleteiben. A teljesség igénye nélkül egymás mellé állítjuk a sajátos motívumok ismétlődéseit az életmű különböző helyein.

1. Földindulás, kataklizma — motívum

Novellában:

„... mint ki a lángok közül menekszik, .. szédelegve, mintha földindulás ... elől futna ...”
(*Szeverina*, KrK. IV. 67.)

Lírában:

Mintha a föld és ég mindensége
Vissza esett volna semmiségbe.
(*A toronyban éjfél kong az óra*)
KrK. I. 92.)

Mintha ...
..... ember, állat
Szédelegve futosnának,
...
Iszonyu nagyot csattanva
Az égbolt ketté hasadna,
S hullana a kénközpör ...
(*Gina emléke XXXI. KrK. I. 174.*)

Fogyatkozz el, nap, de végkép!
Ingjatok meg, hegyek! és
Feketülj el szelid kék ég —
Legyen kétségbeesés.
(*Sírárok*, IX. KrK. I. 84.)

... fölöttem a sötét ég
Kettéhasad, nagyot csattan.
...
Megnyilik a föld alattam.
A pokol rám ölti nyelvét, ...
(*Gina emléke*, XVIII. KrK. I. 155)

Összekapcsolódik ez a motívum az *utolsó ítélet* látomásával, a *világ végét*, ítélet napját felidézéssel.

Én teremtőm, milyen álom!
A felhőkben trombita szólt,
Gábor angyal trombitája —
S kétfelé hasadt az égbolt.

....

Állott az ítélet napja.

(*Gina emléke*, XXI. KrK. I. 158.)

Az *Alfréd regényében* látomás-sorozat jeleníti meg az apokalipszist, amelynek kezdete az, amikor az imádott nő gúnykacájának hallatán a hős így vall:

Szerettem volna, ha a föld alattam
Megnyilik és elrejti égő arcom'
A tornyok szédelegtek, templomok
Táncoltak, mint a szél dobálta gályák.
Ah, hogyha vége lenne a világnak!

(KrK. III. 155.)

Ezekhez a képekhez is szorosan kapcsolódik egy másik, a:

2. *Villám, mennykőcsapás* — *motívum* (úgyis, mint istenítélet)

Novellában:

„... mint a villám, mely ha
melletted suhan el, ... meg-
merevülsz” — úgy hat a hősré a
nő nevének hallása (*Barát és
vetélytárs*, KrK. IV. 220.)
„... mintha mennykő csapott
volna (belé) egyszerre csak elállt
a szó ...”

(i. m. KrK. IV. 245.)

Lírában:

... fölöttem a sötét ég
Ketté hasad, nagyot csattan.
Űt a villám egyre másra
Vétkes, átkos gondolatban.
(*Gina emléke*, XVIII. 155–156.)

Mintha ...

....

Engem végig beborulva
Haragosan villámolna;

(*Gina emléke*, XXXI. KrK. I. 174)

... gondolat gyűjt mint a
villám.

(*Találkozások*, KrK. III. 214)

..... Átható kacaj,
 Mely szívemet fagyasztá, míg ve-
 lőmet
 Villámként égeté, volt rá a válasz.
 (Alfréd regénye, KrK. III. 155.)

Még elvontabban, még több képzetet, képzetcsoporthoz átfogóan
 bukkan fel a *Kisértetekben*, amelyet Barta János joggal tekint az élet-
 mű kulcsversének.³⁷

Ha attól, a mi néked fáj itt,
 Emléked egy nagyot villámlik,

...

(KrK. II. 80. l.)

Ehhez a fajta testet, lelket, — agyvelőt és emlékezetet fellobbantó
 villámhoz szorosan kapcsolódik maga a

3. Felgyulladás, tűz, — erdőtűz hasonlata, motívuma

„... hogy a gránitszikla felol-
 vadjon, egy rengeteg erdő láng-
 ja nem elég.”

(Egy bolond, aki szeret KrK.
 IV. 161.)

„... oly erőteljes, oly rengeteg
 őserdő volt, ... most egy meleg
 nyár meggyújtja és a rengeteg
 lángba borul”

(i. m. 508.)

... átkos gondolat,
 Mint a villámlás az éjben
 Fölriasztja a vadat.

Midőn az kétségbeesve
 Szöki át a völgyeket,
 De mi haszna, bárhová fut,
 Ég, lobog a rengeteg:

Ugy e gondolat szünetlen
 Űzi hajtja szívemet —

(Szerelmem átka. III. KrK. I. 96)

Mint erdő a napsugártól,
 Én szemedtől meggyuladtam;
 És elégek mint az erdő,
 Melynek lángja olthatatlan.

...

Erdő, erdő! fiatal szép
 Égő erdő, hamvadozó!
 Hozzád én szívem, szerelmem,
 Be hasonló, be hasonló!

(Gina emléke, XIII. Krk. I. 151)

³⁷ Barta János: *Vajda János költői arcképe*, i. m. 67.

Mint a villámlás, úgy ez a hirtelen, óriási lángrobbanás is a robbanékonyasághoz, a hegyeket szétvető:

4. *Robbanáshoz*. kapcsolódik.

„... feje ... sötét barlang, /melybe lőport tesznek, hogy vele,/ az egész hegyláncot fölvetessék.”

(*Egy bolond, aki szeret*, KrK. IV. 175.)

„... szívének fájdalma, mint földingató gyuanyag a bérceket” (úgy tolja arcára a könnyeket)

(*Az elítéltek éjjele*, KrK. IV. 36.)

Perzselő tűz és pusztító hatalom, emésztő forróság találkozik a másik, kedvelt motívumban: a

5. *Vulkánban*, (Vezúv, tűzhegy)

„... mint a Vezuv fölolvadt tűz lávája” (olyan az égető sóhaj)

(*Szeverina*, KrK. IV. 467.)

„... Kivágom ezt a pokoli lávát ereimből, ...”

— mondja a gyilkosságra elszánt hős a

(*Barát és vetélytársban* KrK. IV. 251.)

... föllobbanó szívem,
Mint millió mázsányi dynamit,
Ugy szanaszét fröccsenti ...
(a halál birodalmát)

(*Alfréd regénye*. KrK. IV. 157.)

Ne nézz most lelkem mélyére;
Ha forrong, ha zug a tűzhegy,
Vigyázz, hogy ne menj szélére
...

(*Gina emléke* III. KrK. I. 142.)

... én nyugodt leszek már, mint a
Tűzhegy, mely maga mögött
Űszkeivel betemette
Mindörökre a mezőt ...

(*Szerelem átka* VI. KrK. I. 101.)

... ez izzó lávaajkak
Velő forraló hevétől,

...

Elszédülni, elalunni,
El-elhalni ... és azután
Akár végkép meg is halni ...

(*A kiálthatatlan szépről* KrK. I. 252.)

... benézni szép szemébe
Olyan édes, olyan jó volt,
Oly szédítő gyönyörűség:

Mint a menyegzői éjen
Szűz ajakra lehelt első
Csókban elhaló sohajtás,
Melynek mély volkán tüzében
Mint a láva, olvad a szív.

(*A jáborfa regéje* KrK. I. 225.)

Ez a „volkán tüze”, ez a „tűzhegy”, gyakran találkozik össze éles ellentétével: a jéggel, a „hóhegy”-gyel, akár mint a

6. *Havasok hava — a lánggal.*

„Olyanok voltunk, mint a havasok hava, ... mellyre hiába kacsint a hév napsugár, soha nem lesz olvadékony ...”

(*Az elítéltek éjjele*, KrK. IV. 46.)

Mint a Montblanc csucsán a jég,
Minek nem árt se nap, se szél,
....

Körültem csillagmiriád
Versenyt kacérkodik, ragyog,
Fejemre szórja sugarát;
Azért még föl nem olvadok.

(*Húsz év múlva*, KrK. II. 40.)

Forró vulkán a mi szívünk,
Fagyos hóhegy a fejünk.
Jaj a földnek, ha kitörnénk;
És hahogy nem, jaj nekünk!

(*Költő barátomhoz*, KrK. I. 131.)

Ez a fajta hó és láng találkozik az imádott nő felidézéseiben is:

Fehérek voltak vállai,
Mint a Kordillerák hava;
Szemölde sűrű fekete,
És lobogó láng a haja.

(*Alfréd regénye*, KrK. III. 154.)

Majd:

.... mint éjből a Kaukasz
Hócsucsai, midőn a hasadó
Hajnalnak első lángja önti el:

Fénylett ki Izidóra pongyolája,
S a lángoló fűrt hattyúvállakon

...

(i. m. KrK. III. 175.)

S az „... izzó lávaajkak
Velő forraló heve...” is
összetalálkozik a
..... Karrarának
Minden márványát sötétre
Szégyenítő jégkarok...”
fagyával.

(*A kiállhatatlan szépről*, KrK. I. 252.)

Ehhez a fajta forrásághoz és jegességhez, a kettő végletes találkozásához hasonló Vajdánál a

7. *Kéj és kin, gyönyör és gyötrel*

egyszerre átélésének, közvetlen társításának motívuma.

„... (az) éj homályát megtöltő
gazdag gyönyörök buja képei”-
tól előre fél;

(*Szeverina*, KrK. IV. 60.)

az őt üldöző képzelet „néha
édes, néha iszonyú volt”

(Ld. KrK. IV. 464.)

„... sóhajást” hall, mely
„haldokolni tetszett a kéjben”

(Ldc. KrK. IV. 467.)

Ah, pokolkin-kéjes mámor!

(*Gina emléke*. KrK. I. 174.)

Mérhetetlen bánattenger,
Mégis édes, mégis vonzó,
Mint a vértanu-halálkéj,

....

Kinja édes és lövellő, ...

(*A jáborfa regéje*, KrK. I. 233.)

Minden vágy telve már?

Mely kéjbe fuldokol,

Az éj neked pokol.

....

.... mondhatlan gyönyört

Lehelő sóhajok:

Vonagló kéjgyötört

Ajkról kelő jajok;

(*Éjjelek*. KrK. II. 88–90)

... néma a madár,

Mert vágya, üdve telve már,

S csak néha tör ki kebeléből

Egy halk nyögés a fojtó kéjtől;

(*Kisértetek*, KrK. II. 90)

pillangó sóhajtasát véli hallani

Gyönyörökben haldokolva...

(*Gina emléke*, XVIII. I. 154)

.... a kéj borzadályát

érzi *Alfréd regényében* (KrK. III. 197.), a verses regény más helyén pedig a „kélhalált” keresi a hős; a nap pedig úgy szórja aranyát, „miként ha attól / Félt volna, hogy megfojtja a gyönyör . . .” (KrK. III. 184.).

Folytathatnánk a sort, akár az „örvény” motívummal — mely az elbeszélésekben, mint Örvényiek neve bukkan fel —, s amelyben szintén a veszély irtózása és a lenyűgöző szédület vonzereje találkozik (*Szerelem átka*. IX KrK. I. 104; *Gina emléke*. XXXI. KrK. I. 174.; *Alfréd regénye*, KrK. III. 175. stb.). E két véglet egyesülésének élményéből fakad a Vajda-féle „borzasztó”:

„A sértett gőg lánggal égő haragja lobogott arcán, s midőn Adriéna fölegyenesedvén, megvetéssel végig nézett Hadonain, e pillanatban Adriéna alakja a *borzasztó* szépnek eszményét fejezte ki, Manó i s z o n n y a l fordult el tőle . . .”

(*Egy bolond, aki szeret*. KrK. IV. 193.)

Örökké, mindörökkön, mindörökké!
Mily iszonyú, rettentő eszme!
Igen, ha járok a sirok között,
E feneketlen, pokolfekete
Borzasztó eszme mély *örvénye*
Szédíti képzetem,
Kétségbe, rémületbe ejt.

.....
..... *borzalommal* tölti
lelkem el.

(*Végtelenség*. KrK. II. 31.)

Kiemelhetnénk a novellákban is oly nagy hangsúllyal szerepeltetett, „bűvös pillanat”-nak nevezett időt, amelyet Vajda az egész élet fölülmúlhatatlan boldogságának, vagy pótolhatatlan veszteségének esszenciájával azonosít, s amelyet a költészet kibontakozása során egyre messzebbmenő és merészebb elvonatkoztatással, mitikus jelentőségűvé növeszt.

„(e) perc öröme nem egy percé,
ez az egész életé”

(*Manna*, KrK. IV. 212—213.)

Átélném én egy perc alatt
Az örökkévaló időt . . .

(*Csapongás*. KrK. II. 9.)

Talán még jelentékenyebbé hatalmasodik e vágyott pillanat (másutt: perc, óra), akkor, amikor visszajára fordul, amikor saját boldogságának, vágyai beteljesedésének megélése helyett megcsalattatásának gyötrelmes, visszavonhatatlan élménye lesz.

Ld. *Egy bolond, aki szeretben*
a városligeti kéjlakban, rej-
tekhelyről végignézett jele-
netek.

(KrK. IV. 198—199.)

Ez a terem, a melyben történt.
Mondják, beszélnek a falak.
Látom forogni a vad *örvényt*,
Mely elmerített, fényalak!
A teremtésnek delelőjén
Itt született *a pillanat*,
A mely után visszafelé mén
A lét, s hasonlót nem ad.

....

Az örökkévalóság napja
Mintha megállott volna itt:
E percet élem szakadatlan;
Agyamban ez a jelenet
Kering szünetlen, változatlan,
Mint befagyott emlékezet.

(*A kárhozat helyén*, KrK. II. 28—
29.)

Erről beszél akkor is, amikor felsóhajt: „Megtér-e vissza *az a pillanat*”, s harminc év múlva is ez az az „egy pillanat”, amely a „múltból fölmerül” (*Elmúlt idő*. KrK. II. 137; *Harminc év után* uo. 138.). *A Kisértetekben* is „Az elszalasztott meddő órá”-t idézi, arról vallva: „Én mindig *ezt az órát* látom, / E hézagot a múlt időben, / Mit ki nem tölt a teremő sem, . . .” (KrK. II. 90.—91). S ugyanezek a helyeken tanúi lehetünk annak is, amint ez, a „bűvös pillanat”-motívum asszociálódik más, jellegzetes Vajda-képekkel, motívumokkal: az örvény-nyel, fagy és tűz, kék és kín megidézéseivel. Mint ahogy az *Alfréd regényének* egy-egy részlete magábasűríti, egy csokorba köti az eddig felsorakoztatott, legkülönbözőbb, legjellegzetesebb Vajda-motívumokat. Izidóráról álmodik a hős, amikor az áttetsző lepelbe burkolt nőt megpillantva, arról számol be:

— bős rémület fogott el —
És mint midőn a kitörő *Vezűv*
Parázsszerű láváját még sűrűbb
Jégzáró oltja el s mereszti meg:
Fagyasztá jéggé még imént tilos
Kéjvágy tűzétől *forró vére*met
A gondolat, rettentő sejtelem,
Hogy Izidóra *halva* van, *megölte*!

Majd az élő szépséggel találkozá, amint „Fehérlő válla, karja”
képét csodálja, úgy látja, hogy:

... hajának *lángja* lobogott,
 Mint midőn nyári éjben, szakadatlan
Villám tűzében égni látszik ég, föld...
 Reám ereszté balzsamos lehének
Gyémántsívet megolvasztó kohóját...
 Egy szóval szédítő volt, mint az *örvény*
 A Lomnic élén, ezer ölnyi mélység
 És ama zugó Tarpatak fölött,
 ....
 Ezúttal is, mondom, el-elfogott
 Az alig *visszafojtható gyönyörvág*y...

(KrK. III. 168., 174—175)

Vezúv, láva, jégzápor; kéjvágý tüze és a halál hidege; láng, villám heve és „gyémántsív” rideg keménysége, — s mindben, mint az örvényben — létveszély szédítő iszonya és a feltoluló gyönyörvágý; valamennyi költői elem át- meg átszővi Vajda életművét, líráját, annak legsikerültebb, legjellegzetesebb darabjait; s mindet megtaláljuk a novellákban, főként a B-típusúakban, ezeken belül is azokon a helyeken, ahol a hősöket jeleníti meg. Ezt a fajta megjelenítést neveztük költőiesített önarcképnek, poétizált én-nek. Sűrített változataikat (például a kép-szerű, karakterjegyekre utaló elnevezéseiket: ld. Vihari, Örvényi stb.) ön-metaforáknak is tekinthetjük. Valamennyinél tapasztalhatjuk: nem a tárgyi valósághoz igazodik a költői, alkotó fantázia, hanem fordítva, a valóságot idomítja képzeletéhez. Amint ezt legteljesebb mivoltában az *Alfréd regényében* üdvözlí:

Kézelmemet (mit szerföliött csodáltam)
 Mert mindig azt hívé, hogy ez lehetlen)
 Kézelmemet követni birta a
 Való.

(KrK. III. 160.)

Összegezés

Mi tehát Vajda elbeszéléseinek szerepe, jelentősége?

A válaszadást két részre osztjuk. Előbb a novella műfajának szemzőgéből; majd az életmű, az irodalomtörténet tágabb összefüggései oldaláról hozzuk közelebb a kérdést.

1. Vajda összesen tizennégý novelláját két csoportra: A és B-típusra osztottuk, s főként ez utóbbival foglalkoztunk. E döntés megokolásához, s egyben a feltett kérdésre válaszadáshoz vezethet a két típus párhuzamba állítása. Az A és B-elbeszélések közti alapvető eltérés az, hogy az A-típus pikaeszk jellegével a B-típus érzellem-központúsága

áll szemben. Ebből fakad az elbeszélő, a narrátor kétfélesége. A kalandos történeteknél olyan „író”-val találkozunk, aki jelen van a leírt eseményeknél, de lényegében nem vesz részt bennük, kíváncsi vendég, kívülálló szemlélő marad. Hiába osztozik például a vándorszintársulat nyomorában, koplalásában, ez nem jelenti azt, hogy sorsközösséget vállal velük, hogy azonosul. Az érzelmek kalandjainál viszont, különböző módokon, különböző mértékben, de előbb-utóbb mindegyikben átlépi a tárgyilagos elbeszélő-szerep határait, s a szenvedélyes leírás helyett szenvedélyes átéléssel formálja a novellákat. Az a különös helyzet áll elő, hogy míg a viszontagságoknál többnyire egyes szám első személyben fogalmaz, s a szerelmi történeteknél mindig egy harmadik személy nevében tárgyasít, valójában az előbbiek bizonyulnak személytelenebbeknek (ál-személyeseknek), s az utóbbiak az igazán személyes érdekűeknek (ál-személyteleneknek). Bár az A-típusnál beszél bevallottan saját, ifjúkori élettapasztalatairól, többnyire híven az emlékek valóságához, s a B-típusnál kitalált, képzeletbeli, fiktív történeteket teremt — mégis, az előbbiek az önéletrajz *külső* eseményeinek, változó színhelyeinek, megismert figuráinak anyagából építkeznek; az utóbbiak pedig *belső* történetekről adnak hírt. Az A-novellák élete körülményeinek alakulásáról adnak képet, a B-novellák önmagáról; ott a külső, itt pedig a belső valóság a meghatározó. Alapvetően változik tehát a két típusnál az író, az elbeszélő személye és az elbeszélte történet közötti távolság.

Vajda — főleg B-típusú elbeszéléseivel — a romantikus novellának egy önmagához hasonított változatát hozza létre, amely realistább (eszményítés nélküli hős, köznapi, hangsúlyozottan közönséges vonásokkal); inkább pszichológiai jellegű (belső monológok, reflexiók) s egyben líraibb és líraiságában expresszívebb (a hős önkifejezésénél és lelkiállapotai rajzánál alkalmazott erőteljes hasonlatok és hasonlat-halmazok: földindulás, vulkán stb.), — mint az elődök és kortársak (Jósika, Jókai) romantikus elbeszéléseinek többsége. Nem arról van szó, hogy Vajdát jelentékeny novellistaként is számon kell tartanunk, hanem arról, hogy önkifejezésének ezek a korai, prózai kísérletei, — éppen egyéni vonásainak érvényesítése során, s a lélek „láthatlan, alakatlan rémei” megmutatására törekvése révén — egy majdani, eljövendő elbeszélésfajta irányába mutatnak.

2. Azt tapasztalhattuk, hogy Vajda novelláinál, — főként a B-típusúaknál — a fókusz a hős. Az ő balsorsa, lelkiállapotainak zaklatottsága, feldúltsága tükröződik a történetek viharos, tragikus fordulataiban, helyenként baljós jeleket mutató díszleteiben. (Például a *Hábor* esetében: a harcokból sebesülten hazatérve megöli hűtlen feleségét és csábítóját, száműzetésre kényszerül. Mindez bőven okot, ürügyet szolgáltat arra, hogy megmutatkozzon borongó, komor kedélye. A cselekmény kibontakozása egy olyan lakatlan szigeten történik,

amely régebben rablótanya volt, majd a közepén emelkedő tűzhányó lávája alá temette lakóit, hősrünk és társai itt szállnak partra, s mintegy a hatás végsőkéig fokozásával gyakran a „vulkán kráterén” üldögélnek.)

Ugyanakkor a főszereplőnek, különös természetének gyújtópontját, kulcsát képezik azok a jelenetek, helyzetek, pillanatok, amelyekben felindulása, haragja, szégyene, vagy gyönyörvágya felizzik, és kifejeződik. Ezek a szituációk, megnyilvánulások azok, amelyeket — többnyire — jellegzetes, elemi erőket felidéző képekkel, hasonlatokkal jelenít meg, (földindulás, kataklizma, villám, vulkán stb.).

Ezek a képek, költői elemek azok, amelyekben *felismerhetjük* az egész életműben újra meg újra felbukkanó, *Vajda János* poézisére különösen jellemző *vezérmotívumokat*. *A novellák sajátossága az, hogy mintegy keletkezésükben, háttereikkel együtt mutatják fel* ezeket. Az elbeszélés-hőskről tudjuk azt, hogy önmagáról mintázottak. Óhatatlan elfogultsága, a látásmód szemellenzői, a tudatosítási kísérlet korlátai itt jól láthatóan megmutatkoznak. Vajda minden másirányú próbálkozása ellenére — erre példa lehet a *Szeverina* ránkmaradt első szövegváltozata — nem képes többoldalú, elmélyültebb, pszichikai motivációiban is megragadott jellemet ábrázolni. Hőseire, — poétizált énjeire — az a jellemző, hogy a személyiség bizonyos, kiemelt jegyeit, jelenségeit, s azokat is bizonyos módon vetíti elének. A már taglalt földindulás-, villám-, vulkán stb. hasonlatok képviselhetik legpregnansabban ezt a módot; s amit megjelenítenek, az a valamennyi mögött feltalálható, jellegzetes lelki- s egyben fizikai-állapot. A novellákban jól megfigyelhető, hogy a hős tárgyasításának kedvező, optimális alkalmá az, amikor felfokozott indulatok, érzelmek hirtelen, sokszerűen járnak át, áramütésként megrázzák, áthatják, felajazzák, — nemcsak lelkileg, hanem fizikailag is. E hősök így mintegy megelevenített illusztrációi a Vajdára legjellemzőbb *ihletnek*.

„... a nagy szenvedélyek, az erős affektivitás költője, ... az állandó érzelmi lobogás, a nagy hőfok, a dinamika, olykor a drámaiság jellemzik.” — írja legutóbbi, legalaposabb elemzője: Barta János. Idézi az e tekintetben egyetértő véleményeket, köztük Schöpflinét, aki a „túlfeszítettségénél fogva tehetetlen indulat” jelenlétét emeli ki.³⁸

Ez a fajta ihlet egyben Vajda egyéni *alkotásmódjának* jellegére is utal. Arra a fajta eljárásra, (deformálásra, szemantikai gesztusra, Durchmischungra stb. különböző irodalomelméleti iskolák megjelölésével élve, — avagy individualizálásra, — Arany János kifejezésével),³⁹

³⁸ Barta János: *Vajda János költői arcképe*. i. m. 67.; ő idézi Schöpflin Aladárt is.

³⁹ Orosz formalisták, J. Mukarovsky, May Bense.

— amelyeknek révén a valóságból sajátos, Vajda János-i valóságot, költői világot teremt. Nála ez elsősorban azt jelenti, hogy nemcsak novellái, hanem költői elbeszélései, lírája tekintélyes részében is ön-maga sajátosan karikírozott, felnagyított képét ragadja meg (Barta János igen találóan beszél férfi- s Gina esetében női-„idolum”-ról),⁴⁰ s végletes, kirobbanó, vagy megdermedő lelkiállapotaiban idézi fel. Saját költői birodalma jelenlétére jellemző az is, hogy előszeretettel mozog a tudatos és öntudatlan lét közötti sávon: babonás éjszakák, felrémlő jelenések, álmok, víziók, hallucinációk, lenyűgöző és szédítő képzetek vidékein.

Úgy véljük, Vajda novelláinak jelentősége — az életmű oldaláról — az, hogy magát a költői műhelyet hozzák közel, ismeretük a művek, a lírikus (az alkotó és az ember különbözősége, kapcsolata) jobb megértését segíti elő.

Ugyanakkor Vajda ihletének, alkotásmódjának, — tárgyválasztásának és megformálásmódjának — ez a monomániának nevezhető önközpontúsága az, amelyből költészetének meglepő mértékű konkordanciája;⁴¹ költői világának belső kohéziója is ered.

S ezek a vonások; az „én”-nek ez az uralkodó jelenléte, s az öntudatlan határvidékről fakadó látomások megidézése képviseli azt az irodalomtörténeti örökséget, amelyet majd Komjáthy Jenő és Ady Endre visz tovább.

SZÉLES KLÁRA

⁴⁰ Barta János: *Vajda János szerelmi lírájáról*. i. m. 87–127.

⁴¹ „Vajda életén néhány nagy élmény uralkodik, ezek az élmények mozgatják költői fantáziáját, s a meg-megújuló élmény kifejezésére törekedve kialakít egy kép-, motívum- és szólamkincset, amely viszonylagos állandóságban ismétlődve előbukkan hol a lírai versekben, hol az epikában, hol Vajda egyetlen ráánkmaradt drámájában. Pontosan megnevezve: Vajda költészetének konkordancia-kincse nagyobb, tetemesebb, mint a magyar költők átlagáé; nem éri ugyan el azt a zárt rendszerességet, amely pl. Ady szimbólum- és képzetkincsében uralkodik, de annak mintegy előképe gyanánt fogható fel.” KrK. III. 337. I. Sajtó alá rendezők: Bikácsi László, Pór Péter; szerkesztő: Barta János.

SZEMLE

HERMENEUTIKA ÉS ESZTÉTIKA

HANS-GEORG GADAMER: IGAZSÁG ÉS MÓDSZER

A heidelbergi professzor munkájának első kiadása 1960-ban jelent meg, s (addig ismeretlen) nevét napjainkra nemzetközi hírűvé tette. A siker oka eléggé nyilvánvaló: a strukturalizmusok objektivisztikus törekvéseivel szemben Gadamer egy egészen másféle eszményt hirdetett meg, olyat, amely a szubjektum jogaiért szállt síkra. Egy ilyen, az uralkodó szellemi divattal szembeni fellépés a teljes visszhangtalanság kockázatával jár; Gadamernek viszont szerencséje lett, a szél megfordult, s a „receptióesztétika” előretörése az ő elgondolását is magasba emelte.

Ettől — természetesen — ez az elgondolás éppúgy lehet jó mint rossz; a tudományos teljesítmények értékét sem pozitív, sem negatív jelleggel nem befolyásolhatja, hogy divatosak-e vagy sem. S annyi mindenesetre tény, hogy Gadamer fellépése figyelemfelhívó jellegével mindenképpen fontos: az esztétikai problémák hermeneutikai megközelítése, azaz a megértés tudományának módszereivel történő vizsgálata igen lényeges eredményeket hozhat. De — nagy kár ez — Gadamer művészetelméleti koncepciójának megalapozatlansága miatt ilyen irányú erőfeszítései meddők maradtak.

E művészetelméleti koncepció a maga igazi mivoltában nem egyéb egy képzetársításokkal összekötött hasonlatsorozatnál. Kiindulópontja az az ősrégi — s ősrégen cáfolt — hiedelem, hogy a művészet lényege a játék. A játékot — igencsak henye asszociáció mindjárt ez is — Gadamer az eljátszással azonosítja: „Maga a játék olyan értelemben átváltozás, hogy senkinek a számára nem marad fenn annak az azonossága, aki játszik. Mindenki csak azt kérdezi, hogy mi akar ez lenni, mire »gondolnak« itt. A játékosok (vagy a költő) már nincsenek, hanem csak az van, amit játszanak” (94.).

Ami igaz a papás-mamára, de nem igaz pl. a sakkra vagy a snóblira. A papás-mamás modelljére leegyszerűsített játék lényegével azonosított művészet modellje természetesen nem lehet más, mint a színjáték: „... a műalkotás játék, tehát igazi léte nem választható el a bemutatásától, s a bemutatásban mégis egy képződmény egysége és önmagával való azonossága mutatkozik meg. Lényegéhez tartozik, hogy rá van utalva az önmegmutatásra. Ez azt jelenti, hogy a bemutatás bármennyire átváltoztatja és eltorzítja is a műalkotást, az azonos marad önmagával. ... A bemutatás megszüntethetetlen jellemzője,

hogy valami azonosnak az ismétlődése. Persze az ismétlődés itt nem azt jelenti, hogy a szó szoros értelmében megismételnek valamit, tehát valami eredetire vezetik vissza. Ellenkezőleg: minden megismétlés egyaránt eredeti magához a műhöz viszonyítva" (100).

E roppantul dialektikus gondolat magyarázataként Gadamernek a színjátékról (nyilván az ünnepi játékok, szertartások közvetítésével) az ünnepek jutnak eszébe: „Ezt a fölöttébb rejtélyes időstruktúrát az ünnep esetéből ismerjük. Legalábbis a periodikus ünnepeket az jellemzi, hogy ismétlődnek. Az ünnep esetében ezt az ünnep visszatérésének nevezzük. A visszatérő ünnep se nem másik ünnep, se nem pusztá visszaemlékezés egy eredetileg ünnepelt valamire. . . . Tehát saját eredeti lényege szerint olyan, hogy mindig másik (akkor is, ha »pontosan ugyanúgy« ünneplik meg). Az olyan létező, amelyik csak akkor van, ha mindig más, radikálisabban időbeli, mint bármi, ami a történelemhez tartozik. Csak a levésben és a visszatérésben van léte" (100–101.).

Így jut el — a játékról a színjátékon át az ünnepre asszociálva — ahhoz a tételhez, hogy: „. . . a műalkotás létét »egyidejűsége« jellemzi”, ami „azt jelenti, hogy valami, ami megmutatkozik nekünk, bármennyire távoli eredetű is, megmutatkozásában teljes jelenlétre tesz szert. Tehát az egyidejűség nem valamiféle adottságmód a tudatban, hanem feladat a tudat számára”, „a tudatnak úgy kell hozzáállnia a dologhoz, hogy az »egyidejűvé« váljék, tehát a totális jelenlétben minden közvetítés megszűnjék” (102.).

Ez köznapi nyelvre lefordítva azt jelenti, hogy a régebbi művészi alkotásokat a különböző korok embereinek mindig a maguk módján kell értelmezniük, s így értelmezik helyesen e műveket: a művészi mű lényegéhez tartozik, hogy minden korban más és más legyen. Gadamer szerint ugyanis nemcsak „a drámai vagy a zenei műveknek a lényegéhez tartozik, hogy különböző időkben és különböző alkalmak kapcsán változik az előadásuk”; „ez mutatis mutandis a statuáris művészetekre is érvényes. Itt sem úgy áll a dolog, hogy a mű »magában véve« létezne, s csak a hatás lenne mindig különböző — maga a műalkotás az, ami a változó feltételek mellett mindig másképp mutatkozik meg. A mai szemlélő nemcsak másképp lát, hanem mást lát” (115).

Ezt nem úgy kell értenünk, hogy a műalkotásokat csak pillanatnyi meghatározottságok, a „jelen horizontja” alapján értelmezzük: „A jelen horizontja valójában szüntelenül alakul, amennyiben előítéleteinket állandóan próbára kell tennünk. Ilyen próbára tevés nem utolsósorban a múlttal való találkozás és annak a hagyománynak a megértése, amelyből eredünk. A jelen horizontja tehát egyáltalán nem alakul ki a múlt nélkül. Magában véve ugyanúgy nem létezik, mint a történeti horizontok, melyekre szert kellene tennünk. A meg-

értés inkább mindig az ilyen állítólag magukban véve létező horizontok összeolvadása” (217.).

S itt jut el Gadamer asszociációsora a végponthoz: az ilyen „összeolvadás ellenőrzött végrehajtását” a „hatástörténeti tudatnak” kell végrehajtania, ez pedig a hermeneutika problémája, a teológiai és jogi hermeneutikában pedig központi kategória „*az alkalmazás*”, latin nevén applikáció, „mely minden megértésben benne rejlik” (217.): „Hiszen mind a jogi, mind a teológiai hermeneutika számára konstitutív az a feszültség, amely egyfelől — a törvény vagy az ige — tételes szövege, másfelől pedig a között az értelem között áll fenn, amelyhez az értelmezés egy konkrét pillanatában alkalmazása eljut — az ítéletben vagy a prédikációban. A törvényt nem történetileg kell megérteni, hanem jogi érvényében kell konkretizálni az értelmezés révén” (219.).

Gadamer úgy véli, hogy a teológiai és jogi hermeneutika e koncepciója „a szellemtudományokra” általában kiterjesztendő, hiszen a szellemtudományokban is úgy áll a helyzet, hogy „... sohasem létezett olyan olvasó, akinek tekintete előtt egyszerűen nyitva állt volna a világtörténelem nagy könyve. De különben sincs olyan olvasó, aki egyszerűen csak olvassa, ami előtte van. Ellenkezőleg: minden olvasásban megtörténik az applikáció, úgyhogy aki egy szöveget olvas, az ilyen értelemben maga is benne van a szövegben” (239.).

Minthogy pedig — ez is irodalom, az is irodalom alapon — nem lát lényeges különbséget a szellemtudományi és a szépirodalmi szövegek között, a szépirodalom pedig a művészetek egyike, tehát mindezek a megállapítások a művészetre általában is vonatkoztathatók (vö. 125.), így — számára — természetes, hogy a művészet végső soron a jogászi és a papi tevékenység kaptafájához igazodik és — ezt kurziválással is kiemeli — „*az esztétikának fel kell oldódnia a hermeneutikában*”.

Nos, szerintem az esztétikát nem lehet feloldani a hermeneutikában, mert szembe kell néznie ugyan hermeneutikai problémákkal is, de nem csak ezekkel. Választ kell adnia egyebek között olyan kérdésekre, miért nem fogható fel — Gadamer elképzeléseivel ellentétben — a művészet a játék, az ünnep, a szentmise vagy a bírósági eljárás mintájára, miért mások a „szellemtudományi” szakmunkák és a *commedia dell'arte* színjátékok, sőt, jóllehet mind műalkotások, miért különböznek mégis egymástól az utóbbiak és a rögzített szövegű drámák, valamint az építészeti alkotások.

S minthogy az esztétika e kérdésekre meglehetősen pontos feleleteket is adott már, csak éppen Gadamer nem ismeri fel, illetve — részint — egyáltalán nem ismeri ezeket a feleleteket, így mindenekelőtt azt kell megállapítanunk, hogy Gadamer rendkívül járatos az esztétikában ahhoz képest, hogy filozófiatörténész, de nem eléggé ahhoz ké-

pest, hogy esztétikai szakkérdésekben kíván megnyilatkozni. Ez lehet az oka annak is, hogy óriási elméletttörténeti apparátussal igyekszik bizonyítani jártasságát: könyvének több mint háromnegyedében azt mondja fel, mit olvasott másoktól e témakörben — csak hogy az igazi jártasságot nem az jellemzi, hogy sokat olvasunk és idézünk, hanem az, hogy tudjuk, mit kell elolvasni ahhoz, hogy szilárd kiindulópontjaink legyenek a szakma műveléséhez.

További — filozófiai — árnyoldala gondolkodásának az, hogy (amint ez a fenti idézetekből is kiderülhetett) meglehetősen gátlástalanul él, azaz visszaél a dialektika „ellentmondások egysége” módszerével. Figyelmen kívül hagyja, hogy Hegel a mérték kategóriájával korlátokat is szabott annak, milyen változások mellett lehet még egy dolog azonos önmagával; egy ponton túl (s ez az ünnepekre és színjátékokra is áll) a változtatások következtében a dolog minőségileg más dologgá alakul át.

Aki tehát az esztétika valódi eredményei iránt érdeklődik, aligha hasznosíthatja Gadamer művét, s annál is kevésbé teheti ezt, mert komponálatlanul, kuszán előadott elméletttörténeti kitérői és mesterkélt nyelvezete révén e mű igencsak nyögvenyelős olvasmány is.

A fordítás ténye azonban igen öröndetes. Gadamer és a „hermeneutikai esztétika” közel egy évtizede növekvő divat a magyar irodalomtudományban is. Akik eddig csak másodkézből, hallomás útján, félreértve-félreértelmezve ismerték, most végre maguk is elolvashatják, s ez bizonyára radikálisan csökkenti majd eszméinek vonzását. (Annál inkább, hiszen a mi hermeneutikai divatunkban oly kedvelt „kényszermentes dialógus” elgondolását Gadamer kerek-perec elveti; vö. 380–381.)

Kevésbé öröndetes, hogy Bonyhai Gábor utószava nem a könyv megértését, hanem egy — aligha létező — „hermeneutikai filozófia” apologetikáját szolgálja, s hogy a tárgymutató nagyon hiányos. (Gondolat, 1984.)

SZERDAHÉLYI ISTVÁN

ZRÍNYI ÉS ITÁLIA

Király Erzsébet és Kovács Sándor Iván munkája — *„Adria tengerek főnnforgó hajjai”*. *Tanulmányok Zrínyi és Itália kapcsolatáról* — minden korábbi feldolgozásnál részletesebben tárja fel a *Szigeti veszedelem* szerzőjének itáliai kapcsolatait. A könyvben tizenkét tanulmányt találunk. Hatot Kovács Sándor Iván, kettőt Király Erzsébet írt, négy pedig közös munka eredménye. A tanulmányok többsége Zrínyi költői életművének itáliai irodalmi vonatkozásait dolgozza fel,

irodalmi, művelődéstörténeti és képzőművészeti szempontokat figyelembe véve. A kapcsolattörténet kutatása közben felmerült részletkérdésekkel külön tanulmányok foglalkoznak.

Ez utóbbiak közé tartozik a kötet első tanulmánya: *Magyarok Rómában Janus Pannoniustól Zrínyi Miklósig*. A szerzők Zrínyi 1636. évi útjának különös fontosságot tulajdonítanak, mivel „műveinek olasz irodalmi inspirációja . . . oly magas szintű, hogy itáliai utazásáról a legapróbb részlet, körülmény, tapasztalat is fontos” (14). Feltételezhető, hogy Zrínyi utazásáról készült valamilyen napló vagy beszámoló a kor szokása szerint, de ez mindeddig nem került elő. A korábban Zrínyi Ádámnak (Miklós fiának) tulajdonított könyvek között azonban fennmaradt egy guida, amely „eredetileg minden bizonynyal a költőé volt, mert Zrínyi Miklós éppen 1636-ban járta Rómát; ezzel szemben Ádám soha nem jutott el Itáliába” (16) — olvashatjuk a második tanulmányban (*Zrínyi római útikönyve*). A szerzők ennek az útikönyvnek (*Le cose maravigliose dell'alma città di Roma, Cavalli 1636. 8.*) a beható elemzésével következtetnek arra, hogy mit láthatott Zrínyi Rómában, s a feltételezett útiélmények hogyan jelennek meg irodalmi műveiben. A közvetlen hatások feltételezésében természetesen mértéktartóak, például a San Giovanni in Laterno székesegyház márvány főnixeiről megállapítják, hogy csak „erősíthették” Zrínyi főnix-képzetét, elősegítve a főnix-motívum többszöri megjelenését életművében (23–25). A feltételezett látnivalók hatása és az irodalmi művekben való megjelenése között valóban nagyon áttételes az út, a hatások feltételezése mellett szükség van az egységes európai katolikus barokk kultúra mindenkorai figyelembe vételére.

Zrínyi könyvtárának olasz vonatkozású darabjaival három tanulmány foglalkozik. (A Zrínyi-könyvtár anyagának végleges meghatározása, illetve a ma Zágrábban őrzött fennmaradt könyvek részletes vizsgálata még nem zárult le.) *A Zrínyi-könyvtár Petrarca-köetei és az „Adriai tengernek Syrenaia” kompozíciója* című tanulmány meggyőzően mutatja be, hogy Zrínyi kötetkompozíciójának kialakítására az ókori hagyományból elsősorban Vergilius, a későbbi itáliai költők közül pedig Petrarca volt hatással. A szerzők Király György 1920-as tanulmányának azt a megfigyelését igazolják, hogy Petrarca *Trionfijának* eszmeiségét (*Amore-Castità-Morte-Fama-Tempo-Divinità*) Zrínyi sokoldalúan jeleníti meg verseskötetében. A Zrínyi-könyvtár Petrarca-köteteinek illusztrációi ikonográfiai hatásról is tanúskodnak.

Az ikonográfiai szempont került előtérbe a *Kísérlet Zrínyi Tasso-köteteinek meghatározására* című tanulmányban. Tekintettel arra, hogy Zrínyi könyvtárában 1652 előtti kiadású Tasso-kötetnek nincs nyoma (viszont az *Adriai tengernek Syrenaia* már 1651-ben megjelent), Kovács Sándor Iván megkísérli azoknak a Tasso-köteteknek

a meghatározását, amelyek Zrínyi tulajdonában lehettek. Három könyv (Zrínyi egyik olvasmánya: Vittorio Siri: *Il Mercurio ovvero historia de'correnti tempi*, saját verseskötete és ennek Zrínyi Péter által készített horvát fordítása — Velence, 1660) illusztrációinak, valamint Tasso-kiadványok képeinek összehasonlító elemzése nyomán Kovács Sándor Iván arra a következtetésre jut, hogy bizonyos genovai kiadású Tasso-kötetek lehettek Zrínyi birtokában. Részletesebben az 1590. és 1617. évi kiadásokat elemzi.

Szintén a Zrínyi-könyvtár vizsgálata nyújtott kiindulási alapot az *Olasz irodalomelméleti és filozófiai művek Zrínyi könyvtárában* című tanulmány megírásához. Az itt elemzett, egykor Zrínyi birtokát képező három mű (*Dialoghi di M. Speron Speroni Nuovamente ristampati, et con molta diligenza riveduti et corretti. Aldi Filii. In Vinegia, MDLII; Dialoghi d'amore, composti per Leone medico hebreo* — ugyanott és ugyanakkor jelent meg; *Dell'huomo di lettere difeso et emendato. Del P. Danielo Bartoli della Compagnia di Giesù. In Venetia, MDCXLVIII. Per Giunti, e Baba*) bizonyítja kora európai színvonalán álló esztétikai tudatosságát és filozófiai érdeklődését.

A kimondottan filológiai indíttatású tanulmányok közé végül két későbbi hagyaték feldolgozása sorolható. Az egyik tanulmányban (*Arany János Tasso-kötetének margójegyzetei*) a *Gerusalemme liberata* neves elemzőjének csupán másolatban fennmaradt jegyzeteit olvashatjuk először itt publikálva. Ez a 19. századi Tasso-recepcióhoz is érdekes dokumentum — A másik tanulmány (*Négyesy László nyomozásai Zrínyi olasz forrásai után*) Négyesy apró adatait közli, amelyek nem álltak össze nagyobb tanulmányokká. A „legkiválóbb Zrínyi-filológus” (171) élete végéig nyomozott az olasz vonatkozások után, s hagyatéka — melyet a szerzők feltártak — halála után a Magyar Tudományos Akadémiára került. (A hagyaték egy részének feldolgozását Kovács Sándor Iván végezte el egyetemi hallgatókkal, ennek eredménye a *Zrínyi Miklós prózai művei* című kötet, mely a *Zrínyi-könyvtár* sorozatának első darabjaként jelent meg 1985 augusztusában. E szövegkiadási munka végpontja remélhetőleg a rég hiányzó kritikai kiadás lesz.)

A széles körű filológiai alapozás nyomán jól sikerült tanulmányok foglalkoznak Zrínyi költői műveinek, elsősorban a *Szigeti veszedelemnek* az olasz kultúrába való ágyazottságával. Király Erzsébet azonban — Szauder József nyomán — méltán hangsúlyozza a *hatás*, az *anyagkölcsonzés* és a *vándormotívumok* közötti különbségtévesztettségét. Ő maga is pontos megkülönböztetésekkel veti egybe *Etikai elkötelezettség és vallásos hit Tasso és Zrínyi eposzában* című tanulmányában a két művet. Marino és az olasz barokk *epica minore* hatásával számot vetve is megmarad annál az álláspontnál, hogy az *Obsidio* legfontosabb előképe a *Gerusalemme liberata*, sőt azt is megfo-

galmazza, hogy „Tasso eposza arche-típus, amelyre a 17. századi hősköltemények kivétel nélkül visszavezethetők, illetve amelyből mindenképpen merítenek” (103). Ennek oka az új világnézet, a katolikus restauráció („ellenreformációs triumfalizmus” — 99) erőteljes, hódító fellépésének hatásos szépirodalmi kifejezése volt Zrínyi eposzában ez az európai eszmeiség a vallás nemzeti-archaikus jellegének kifejezésével és saját korának politikai propagandájával válik sajátosan nemzetivé.

A meghajló és beszélő fészület jelenete a Szigeti veszedelem II. énekében című tanulmányban a Zrínyihez szóló Krisztus-motívumának középkori előzményét a 10–11. századi Gualbertushoz fűződő legendában keresik a szerzők, helyesbítve a korábbi szakirodalom erre vonatkozó téves és bizonytalan adatait. Tekintve, hogy a Gualbertus-legenda a 17. századi Magyarországon „visszhangtalan” (130), a forrásvizsgálat ismét Zrínyi feltételezett itáliai élményeihez és olvasmányaihoz vezet — a firenzei San Miniato és Santa Croce, a valombrosai Santa Trinita bazilikákban látottakhoz kötődnek, valamint Cristostomo Talenti verseskönyve, amely Zrínyinek megvolt, s amelyben a keresztsodáról is olvashatott, továbbá a Szent Brigittáról (14. sz.) szóló legenda azon része, mely a fészülettel való kapcsolatáról szól, s melyet Zrínyi szintén ismerhetett.

A Tasso és Zrínyi eposzai közötti kifejezésbeli hasonlóságokról és eltérésekről az „*Ihon jün szárnyas lovon szép piros hajnal . . .*” — *Zrínyi hajnal-allegóriájának kialakulása* című tanulmány szól. A következő tanulmányban („*Ennyi mód két Phoenix őszvecsingolódik*” — *A Gerusalemme liberata és a Szigeti veszedelem nászjelenete*) a két eposz egy-egy jelenetét hasonlítja össze Kovács Sándor Iván, kimutatva, hogy a különbségek a magyar költői hagyomány felhasználásából fakadnak.

A Zrínyi tűzhányó-képei és Scipione Herrico Etna-ódája című tanulmány filológiai alapjául szolgált, hogy az 1662-ben összeállított könyvtárkatalógus szerint a szicíliai költő verseskötete megvolt Zrínyi könyvtárában. A kő—kőszikla—tűzhányó motívumok *együttes* megjelenése Zrínyi költészetében azt bizonyítja, hogy a magyar költő számára forrásul ezúttal nem a mitológiai közkinccs szolgált, hanem a Seicento költészete. Kovács Sándor Iván felhívja a figyelmet Zrínyi tipikusan magyar átfogalmazásaira is (200–203).

A kötetet gazdag és hasznos jegyzetanyag egészíti ki. Forrásértékű reprodukciói (éppen 33 lapnyi) a Biblioteca Apostolica Vaticanából, a római Biblioteca Nazionale Centrale-ből, a zágrábi Nacionalna i Sveučilišna-ból, valamint magyar közgyűjteményekből (Országos Széchényi Könyvtár, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Nemzeti Galéria) származnak, meggyőző ikonográfiai bizonyítékokat szolgáltatnak. A tanulmánykötet magas szintű továbbépítése a szerzők

korábban megjelent Zrínyi-tanulmányainak (ezek egy részét lásd: 212) és a korábbi Zrínyi-szakirodalomnak. Már újabb, nagyobb lélegzetű munkáik is elkészültek, remélhetőleg ezeket mihamarabb nyomtatásban is olvashatjuk: Király Erzsébet: *A Szigeti veszedelem olasz epikai modelljei*, Kovács Sándor Iván: *A lírikus Zrínyi*.

Klaniczay Tibor Zrínyi-monográfiája 1964-ben jelent meg. Ezt követően úgy tűnt: az alapkérdésekben és a filológia területén is hosszabb időre lezárultak a Zrínyi-kutatások. Király Erzsébet és Kovács Sándor Iván könyve azt is bizonyította, hogy a húszéves monográfia nemcsak szintézis volt, de magában foglalta a további kutatások inspirációit is. (Szépirodalmi, 1983.)

HARGITTAY EMIL

KÖLCSEYTŐL ÉS KÖLCSEYRŐL *

A reformkor kutatói jól tudják, hogy bármilyen átfogó témával foglalkoznak, mindenütt találkoznak Kölcsey Ferenc szellemi jelenlétével — nem is annyira költői életművének esztétikai hatásával, mint inkább (Szauder József szavával) „erkölcsi zseni”-voltának kisugárzásával, gondolatai erejével, példájával, életsorsával. Ezért megkülönböztetett figyelem illeti — kivált kritikai kiadás híján és a Szauder József halálát követő megtorpanást tudomásul véve — a Kölcsey körül folyó kutatásokat.

Csorba Sándornak elsősorban a szövegkorpusz gyarapítását és egy jó Kölcsey-ikonográfia összeállítását köszönhattük eddig. Mostani munkája szemlátomást műhelytanulmány, sajátos szempontból megírt metszet egy megírandó életrajzhoz. S minthogy a debreceni kollégium oktatási rendszerének 1795. és 1804. évi reformjai adják Kölcsey iskolázásának, szellemi eszmélésének és jellemformálódásának hátterét, a füzetből nemcsak az irodalomtörténészek meríthetnek, legyen szó akár a debreceni kollégiumban elérhető folyóiratokról, akár a néhány oldalon összefoglalt Kölcsey-kultusztörténetről vagy az érintőlegesen, de többször említett Csokonai-hagyomány megítéléséről Debrecenben.

Csorba módszere sikerrel egyesíti — filológiaellenes szaktudományi korszakunkban — a helytörténetírás legjobb filológikus hagyó-

* Csorba Sándor: *Kölcsey és Debrecen*, az MTA Debreceni Akadémiai Bizottsága Közleményei 2. sz., Debrecen 1982. és *Kölcsey Ferenc levelezése Kende Zsigmonddal*, s. a. r. Taxner-Tóth Ernő, Bp. Petőfi Irodalmi Múzeum 1983.

mányait a korszerű kritikai szemlélettel. Adatgyűjtései, a levéltári kutatások során felmerült mozaikok nem öncélúak. Látszólag részletekérdés (11.), hogy a Kölcsey-fiúk maguk lakták-e a Mester utcai kis házat vagy Bessenyei István bodnärmesterrel és feleségével — valószínűleg igaz van a szerzőnek: a gyermek és a városi élet hétköznapi, de meghatározó kapcsolatrendszerének kezdetéről van itt szó. Vagy a compendiumok készítésének gyakorlata (87.) sem pedagógiatörténeti adalék csupán, hanem módszerbeli alapvetése annak a műhelymunkának, amelynek eredményét vaskos kötetben adhatta ki Szauder József (*Kölcsey Ferenc kiadatlan írásai 1809–1811*, Bp. 1968.).

Csorba Sándor füzete részletekbe menő, ugyanakkor nagyívú képet rajzol Kölcsey enciklopédikus műveltségének kialakulásáról, egyéni világképének formálódásáról, ezen belül arról a meghatározó jelentőségű meggyőződésről, mely szerint az organikus evolúció válik az érdekegyesítés majdani megfogalmazójának életelvévé. Míg a debreceni környezet, a kollégiumi élet és művelődés körülírásakor elsősorban saját, levéltári kutatásaira támaszkodik a szerző, addig e fejezeteiben korábban publikált források, szövegek értelmezése, rendezése illesztése révén igyekszik új összefüggésekhez jutni.

Nemcsak a Kölcsey pályájához kötődő személyiségek hiányos évszámai utalnak az életrajzi kutatások fontosságára, hanem magának a költőnek biográfiájában is számos fehér foltot találunk. Csorba — érthetően — most főként a diákkor vonatkozásában foglalkozott ilyen kérdésekkel is, a felnőtt Kölcseyről írva a kapcsolattörténetre koncentrált — egy tüzetes kronológia, utóbb pedig életrajz azonban elodázhatatlan feltétele a további elemzéseknek.

Ugyancsak a kutatás adósságaira figyelmeztet Taxner-Tóth Ernő, a Kölcsey—Kende levelezés sajtó alá rendezője és jegyzetírója. Maga a kéziratgyűttes a magyar irodalmi muzeológia utóbbi éveinek egyik csöndes szenzációja: Kende Zsigmond külföldön élő leszármazottai 1983 áprilisában ajándékképpen juttatták haza és adták át a Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratárának Kölcsey Ferenc 76 levelét (közöttük öt kiadatlant), több más fontos irattal és levéllel együtt. Nyilván az adományozók gesztusát akarta a múzeum viszonzni azzal, hogy rekordgyorsasággal, 1983 szeptemberében megjelentette nemcsak az ajándékegyüttest, hanem Kende 30 válaszlevelét is, amelyet a PIM őrzött, addig kiadatlanul. (Ugyanakkor kamarakiállításon is bemutatták új szerzeményeik legjavát.)

Ezzel a párját ritkító kiadói teljesítménnyel — paradox módon — a kutatás sajátos értékeket nyert. Lehet, sőt bizonyosra vehető, hogy ha több idő áll rendelkezésre a sajtó alá rendezéshez, csökkenhetett volna a megjegyzeteletlen szövegrészek száma, még egy (éspe-dig történész) lektor bevonásával gazdagodhatott volna a jegyzetek utalásrendszere, kiszűrhető lett volna a főszöveg és a jegyzetek olykori

eltérő olvasata stb. . . . Viszont Taxner-Tóth Ernő (főként tanulmányában) és Takács Péter (a Kende-portré megírásakor) jótékony készíttést, szakmai kihívást kapott egy olyan elsődleges problémavázlat összeállítására, amelyben nem maradt idő és lehetőség a feldolgozó tanulmányokban oly gyakori lekerekítésre, a hiányos forrásbázis rutinos áthidalására. Felvetett szempontjaik listája igen gazdag. Taxner-Tóth az átszellemült Kölcsey kultusz-beli képének tarthatatlanságával indítja tanulmányát, érdekesen fejtegeti írói életmód és világszemlélet összefüggéseit, hogy végül reálisan foglalja össze a Kölcsey–Kende kapcsolat lényegét, egymásra utaltságukat és mindazt az erkölcsi többletet, amellyel Kölcsey e barátságot kiemelte a szokott vármegyei érdekszövetségek rokonai szálakkal is egybefűzött kuszaságából (13–16.). Takács Péter más megközelítésben, elsősorban a megyei politizálás gyakorlatának oldaláról egészíti ki ismereteinket, akár Kende Zsigmond vármegyei „karriertörténetét” rajzolja meg, akár a rendszeres munkálatok jelentőségéről ír (22.), akár a Szatmár megyei követutasítások már 1832 óta élő problémáját kíséri nyomon (27–28.), amelynek 57 Pozsonyból küldött Kölcsey-lelél születését köszönhetjük. Mindketten felvetnek, illetve sugallnak konkrét kutatási kérdéseket is: most végre talán sor kerül a Kölcsey tollával írt és alkalmasint több vármegyei levéltárban fellelhető akták elkülönítésére (16. és 23.), de például ugyanígy pontosítandó az egyes vármegyei funkciók hatás- és feladatköre ahhoz, hogy megállapítható legyen, mit végez hivatalból a tisztség viselője vagy mit szenvedélyes ügyszeretéből, netán karriervágyból? (vö. 20–21.)

A bevezető tanulmányok és a jegyzetek néhány hiányát itt pótoljuk, tévedését-tollhibáját a következőkben javítjuk. A Kölcsey-hagyaték történetéről szólva feltétlenül említendőnek tartjuk Solt Andor és Fried István alapvető tanulmányait az ItK, 1938. évi folyamában, illetve a Szabolcs-Szatmári Szemle 1979/4. számában (4.); Toldy Ferenc kézikönyvének címében a birtokos szerkezet helyesen: „... der ungrischen Poesie” (190.); a nemlegesen jegyzetelt szövegre nem szokás az apparátusban továbbhivatkozni (204–5.), a „muszka nátha, köhögés” egyébként influenzát jelent; a példázatként emlegetett „nógrádi történetek” az 1823. évi nemesi ellenállás ottani eseményei (123.); a 83. sz. levél több latin kifejezése és tartalmi utalása felderítetlen (139–40.); a 91. sz. levélben a Vajda Viktor olvasatából vett pótlásokat jelölni kellett volna (150–3.) stb.

Taxner-Tóth Ernő bevezető tanulmányában már hivatkozott Csorba Sándor füzetére (6.). A két kiadvány másfajta, mélyebb közöséget is mutat: kis példányszámú, egyszerű formájú, a kutatást azonban előrevivő és ezért fontos kötetecskék ezek. S mutatják, hogy a Kölcsey körüli vizsgálódásoknak nemcsak forrásbázisa gazdagodik,

problémalátásunk élesedik, hanem jószerével az alkotóműhelyek is készen állnak egy kritikai kiadás szervezte új kutatási szakasz feladataira.

KERÉNYI FERENC

PODMANICZKY FRIGYES: EGY RÉGI GAVALLÉR EMLÉKEI

Kevés olyan érdekes irodalmi dokumentuma van Budapest nagyvárossá váló fejlődésének, illetve a múlt századi magyar társadalom lassan kibontakozó polgárosodásának, mint Podmaniczky Frigyes 1887/88-ban kiadott négykötetes visszaemlékezései, amelyekből most — Steinert Ágota gondozásában — egy kötetnyi válogatást adott kezünkbe a Helikon Kiadó.

Az 1824-ben született Frigyes báró szinte a reformkorszakkal volt egyidős. Aszódon és Pesten töltött első évtizedéről szólva, rokonszenves szerénységgel jegyzi meg: „E gyermekkori emlékeim néhányát ide iktatom; nem azért, mintha azoknak bármi fontosságot tulajdonítanék, hanem egyedül azért, mert tagadhatatlanul érdekesek, mint akkori társadalmi, közigazgatási, művelődési, nemzeti viszonyaink egyszerű, de igaz, s mint ilyenek, fontos adalékai.” (15.) Hasonlóképpen „fontos adalék”-okat jelentenek a pesti, a miskolci és a késmárki tanulóévek, az erdélyi és az észak-európai út, a megyei hivatalnokoskodás, a Kossuth követé választásáért folytatott 1847-es korteshadjárat, illetve az 1843/44-es és az 1847/48-as országgyűlések alkalmával Pozsonyban töltött hónapok élményei.

1848 őszétől Podmaniczky katonatisztként részt vesz a szabadságharcban, Világos után büntetésül közlegénynek sorozzák be egy olaszországi, majd egy tiroli ezredhez, szabadulása után igyekszik bekapcsolódni a hazafias nemesség társasági életébe, 1861-ben képviselővé választják, a hatvanas évek során titkos üzeneteket közvetít az ellenzék és az emigráció között, a kiegyezés után lapszerkesztő, a Fővárosi Közmunkák Tanácsának tagja, később alelnöke, 1875-től 1886-ig a Nemzeti Színháznak, majd az 1884-ben (főleg az ő áldozatos szervező munkája nyomán) fölépült Operaháznak is intendánsa, a Deák-párt és az 1848. „balközép” fúziójából létrejött Szabadelvű Pártnak egyik alapító tagja.

Erről a sokoldalú tevékenységről azonban jogosan jegyzi meg az utószóban Steinert Ágota, hogy a báró a politikai életet „kissé a háttérbe vonulva, sohasem az első vonalban élte meg, s így emlékirataiból a század eseményeit — akarva-akaratlan — különös »oldal-világításban«, hétköznapi derengésben ismerhetjük meg. Talán ezért olyan

közvetlenül és elevenen.” (564.) Kibontakozik előttünk például az 1830-as, 40-es évek Pestjének világa, amikor a Szövetség utca még „elhagyott helyen”, külterületen feküdt (29.), s amikor a téli fagyok idején fáklyafénnyel megvilágított útvonalak vezettek át a Duna jegén (27.). Megtudjuk, „mint kezelték hajdan a családok közös vagyonát” (153.), hogyan folyt le az agarászat (175.), s hogy mit jelentett a világosi katasztrófa után — amikor „sem hazánk, sem fővárosunk, sem társadalmi életünk nem létezett többé” (322.) — a hazaszeretetet titkon ápoló, Arany János által is megénekelte családi kör. A mű egyes részletei ugyanakkor talán „deheroizálás”-nak tűnnek számunkra, például azok a megállapítások, amelyek szerint „Kossuth beszédei amily lelkesítő hatással voltak mindenkoron a polgári elemekre, éppenoly kevés benyomást tettek a katonákra” (266.), illetve hogy a szabadságharc idején „a paraszt-gazdalegények kerülték a sereget — csak a bocskoros nemes s a földönfutó szegénység állott a zászlók alá.” (275.) A kiegyezést követő két évtized elbeszéléséből rendkívül érdekes Szigligeti Ede vagy Erkel Ferenc portréja (494—503.), leginkább azonban az Opera felépítésével, s általában a Budapest fejlesztésével kapcsolatos eredmények, gondok, feladatok — sokszor igen szellemes hangú — ismertetése (403—422., 514—526.). Podmaniczky valóban igen sokat tett a főváros polgárosodásáért. Fölismerte, hogy „hazánk haladása” nélkül az ország „önzsírjában” fulladozik (379.), s hogy „az anyagi haladás szülte előnyök nem ismernek sem sorompót, sem előítéletet, sem kisszerű idegenkedést” a kereskedelemtől, az üzlettől, hiszen „a kutyaorbórból megélni mai napság már nem lehet.” (163.)

A teljes munka eredeti címe: *Napló-töredékek, 1824–1887*, a jelen válogatásé pedig: *Egy régi gavallér emlékei*. E két cím a könyv műfaji kettősségére utal: a szerző úgy állítja össze emlékiratait, hogy erősen támaszkodik tizenhat éves kora óta vezetett naplószerű följegyzéseire, s azoknak számos részletét, „úgy, amint akkoron írva volt” (107.), beiktatja művébe. Többször azonban, a látszat ellenére, mégsem ugyanaz a szöveg, „amint akkoron” megírta, például az 1849 szeptember 5-ről keltezett naplójegyzetben, ahol ilyen, nyilván utólag átformált mondatot is olvashatunk: „Fegyvereink átadásának ellenőrzésére egy magyar mánás volt kiküldve, akinek nevét felemlíteni nem tartom itt szükségesnek, mert nem lehet célom ama szomorú időszak lehangoló egyes tüneteit e kis munkám keretében föleleveníteni.” (287.) Az „ama szomorú időszak” kifejezés túlságosan távolságtartó ahhoz, hogy a szerző már 1849 szeptemberében leírhatta volna. A napló és az emlékirat elemei néha tehát nem a legszerencsésebb módon keverednek egymással. Ez azonban csak a naplórészlet igényével föllépő fejezetekben problematikus, egyébként az események e két megközelítési módjának egybejárása olyan kettős fénytörést eredményez,

amely nem kis mértékben járul hozzá a műnek még Krúdyt is elbűvölő varázsához.

Podmaniczky hatásának titka mindamellett inkább tárgyának érdekességében, mintsem szorosabban vett írói kvalitásaiban rejlik. Stílusát helyenként képzavarok csúfítják, például amikor arról beszél, hogy a mecklenburgi fajta „letúnt a lőnevelés egéről” (28.), vagy hogy a felnőtt kor gondjai „kitörölhetetlen barázdákat vésnek keblünkbe.” (46.) Nem válnak javára az ilyenfajta nehézkes mondatok sem: „Az 1850. és 1852. év folyamában engem legszentebb érzelmeimben ért csalódások következtében a szerelmi rajongásra hajló kebelirányom teljesen megváltozott” (354.), illetve: „[...] helyreállott egy gumilabda rugékonyságával bíró kedélyem súlyegylene [...]” (528.) De talán e részletek bájos esetlensége is szórakoztató lehet az olvasó számára.

A kötetet, mint említettük, Steinert Ágota válogatta, szerkesztette; ő írta hozzá a jegyzeteket és a tömör, szépen megformált utószót. (Ennek az utószónak egyetlen, bár elég vaskos tévedése az, hogy a világosi fegyverletétel napjaként augusztus 12-ét említi: az ilyen fontos dátumokat nem lenne szabad elhibázni!) Az eredetileg négykötetes műből készült válogatás a lehetőségekhez képest teljes képet nyújt a szerzőről és a korról. Az illusztrációs anyag, amelyet Rosonczy Ildikó állított össze, elősegíti a régi idők hangulatának földidézését.

Annál több kifogás merülhet fel a jegyzetekkel kapcsolatban. Az idegen szavak magyar jelentése a lap alján olvasható, ám ezt a segítséget feltűnően sok esetben nem adja meg a kötet gondozója. Vajon annyira közismert szavak-e a *perhorrescál* (10.), a *milimári* (28.), a *tabuláris prókátor* (29.), a *celebritás* (38.), a *munificentia* (176.) vagy a *minestra* (303.), hogy az átlagolvasó számára nem igényelnek magyarázatot? Bárcsak itt tartanánk! Az a tény, hogy az említett esetekben — amelyekhez hasonlókat még bőven idézhetnénk — nem valamiféle elvi állásfoglalásról, hanem egyszerű figyelmetlenségről van szó, többek között abból is kiderül, hogy az *executio* a 69. lapon még nem kap lábjegyzetet, huszonnégy lappal később viszont igen. (Fordított sorrendben még menthető lenne a dolog: mindig az első előfordulást kísérné magyarázat, a továbbiakat nem. Itt azonban más a helyzet!) A *marasmus* esetében ugyanígy van: a 370. lapon kötelesek vagyunk ismerni e szót, a 451. lapon viszont (ahol vizuálisan is „kiugrik” a szövegből, hisz idézőjelben szerepel) már felvilágosítást kapunk jelentéséről. Különösen olyankor hiányzik a lábjegyzet, amikor egy kifejezés értelme a múlt századi magyarországi nyelvhasználatához képest alapvetően megváltozott. A 12. lapon a *veszélyes kaputos proletariátus* kitételből nemcsak a „kaputos” szó igényelne magyarázatot (bár az sem kap!), hanem a „proletariátus” is, hiszen az adott szövegben egészen mást jelent, mint ahogy manapság használjuk. („A

proletárok” Csiky Gergely drámájának címében sem a munkásosztályt jelölte!)

Sajnálatos, hogy a jegyzetek csupán az idegen szavakat, pontosabban: azoknak egy jelentős részét értelmezik (hogy néha miképpen, arra még visszatérünk), ám semmiféle tájékoztatást nem nyújtanak az egykori Budapest utcaneveivel kapcsolatban. Vajon olyan biztos, hogy az olvasó tudni fogja, melyik volt a Koronaherceg utca, a Granátos utca vagy a Gizella tér? Egy olyan munkában, amelyiknek ennyire a középpontjában áll fővárosunk múlt századi története, talán joggal kívánható meg a helynevek azonosítása.

Az 533. lapon kezdődő névmagyarázatok hasznos segítséget nyújtanak. Néhány kisebb hiba mellett (Kempelen Károlyt Világos után nem a „közös hadsereg”-be sorozták be; Ráday Gedeon II. nem 1782-ben, hanem 1745-ben született), egy komikus hatást keltő tévedést is meg kell említenünk: „Leydeni János, a próféta”, akinek — mint Podmaniczky a 192. lapon írja — Münster volt a „működési tere”, nem azonos az 1775-től 1811-ig élt John Leyden „angol költő”-vel (aki egyébként sem volt angol, hanem skót!): valójában Jan van Leyden 16. századi anabaptistáról van szó, a nevezetes münsteri kommúna vezetőjéről. Alakja Marguerite Yourcenar: *Opus Nigrum* című, magyarul 1983-ban megjelent regényében is szerepel.

Kritikai észrevételeink legvégére hagytuk a könyv szövegét kísérő apparátus legsúlyosabb fogyatékoságát: a lapalji jegyzetekben több helyen pontatlan, egyes esetekben elszomorítóan felületes, téves az idegen nyelvű kifejezések magyar fordítása. Ha például egy testület valamit *unanimitér* fogad el, azt nem „egyetértően, egybehangzóan”, hanem *egyhangúlag* teszi (249.). Amikor a túlerővel szemben álló sereg tisztjeinek egy része egy *coup de desperation* (tulajdonképpen: *coup de désespoir*) mellett foglal állást, „azt remélvén, hogy . . ., egy . . . gyors előrenyomulás esetében . . . előnyös béke volna megköthető”, az említett francia kifejezés jelentése nem „reménytelen kitörés”, hanem *kétségbeesett vállalkozás*, már csak azért is, mert egy „reménytelen kitörés”-től nem „remélhető” semmi (280–281.). Az *entreprenante*, amely nem főnév, hanem igenévből származó melléknév, nem azt jelenti, hogy „társaság”, hanem azt, hogy *vállalkozó szellemű, kezdeményező* (197.). Az *entre chien et loup*-t nem „se ilyen, se olyan”-nak kell fordítani; jelentése, bármily hihetetlennek tűnik: *alkonyatkor, esti szürkületkor*, amit az is alátámaszt, hogy az adott szövegrész szerint Podmaniczky úgy érzi magát, mint „aki sötétben halad egy . . . bizonytalanul derengő ösvényen” (130.). Amikor az ifjú bárónak anyja jelentős pénzüsszeget ad, ami Podmaniczkyt *à mon aise helyzetbe* juttatja, az „à mon aise” helyes fordítása nem „nekem kényelmes”, hanem *jómódú*; az „à mon aise helyzet” tehát egyszerűen *jólét* (137.). Türr Istvánban „ritka két tulajdon” egyesül:

a *savoir faire* és a *savoir vivre*, ami a jegyzet szerint állítólag azt jelenti, hogy „cselekedni tudni” és „élni tudni”. Érthetetlen, hogy a cselekvőképesség és az élni tudás miért találkozik ritkán az emberben: a tapasztalat épp az ellenkezőjét bizonyítja! A rejtély megoldása az, hogy a két francia szerkezet egészen mást fejez ki, mint ahogy azt a jegyzetíró képzele: *ügyességet* és *tisztességtudást*, amelyek már nem mindig fordulnak elő együtt... Az idegen nyelvű szólások értelmezéséhez nem elég csupán egymás mellé rakni a szólás alkatelemeinek magyar megfelelőit! (386.) Egy további példa erre: amikor Podmaniczky 1845-ben másodszor jut el drezdai rokonaihoz, akiknél előzőleg tizenkét éves korában járt, azok ezt mondják: *Es ist doch noch immer der alte Fritz, vom Jahre 1836*. A lábjegyzet szerint: „Hiszen ez még mindig az öreg Fritz, 1836-ból.” A tizenkét éves fiú lett volna az a bizonyos „öreg Fritz”? A drezdai rokonok (akik tudtak németül!) valójában nem állítottak ilyen képtelenséget, csupán ennyit: *Es a Frici semmit sem változott 1836 óta* (187.). A melléfordítások csimborasszója azonban a 127. lapon található, ahol az ifjú Podmaniczkyt édesanyja Késmárcra küldi tanulni, titokban azt is remélve, hogy a távoli városban csillapodni fog a fiú szívében dúló szerelem. „*Aus den Augen, aus dem Sinn!* Ezt gondolta édesanyám.” A német anyanyelvű hölgy feltehetőleg tisztában volt azzal, hogy a nyelvtani szabályok értelmében „aus dem Sinn”-t kell gondolnia, s nyilván azzal is, hogy ennek a szólásnak az értelme: *Akit nem látunk, azt könnyen elfelejtjük*. A lapalji jegyzet viszont nem kevesebbet állít, mint hogy az idézett szöveg „megfelel »a szem a lélek tükre« mondásnak”...

Elismerésre méltó bátorság kell ahhoz, hogy valaki intuitív módon lásson hozzá az idegen nyelvű szólások megfejtéséhez, ám az ilyen fajta vállalkozás meglehetősen kockázattal jár. De vajon mit csináltak mindazok, akiknek a kezén keresztülment a kézirat? Kár, hogy a felsorolt hibák — amelyeket megfelelő ellenőrzéssel ki lehetett volna küszöbölni — benne maradtak ebben az egyébként igen szép és hasznos kötetben. (Helikon, 1984)

VÖRÖS IMRE

AMBRUS ZOLTÁN: SZÍNHÁZ

Egyik emlékezetes esszéjében Illés Endre novellisztikus elevevességgel írta meg, hogyan bukott meg a *színigazgató* Ambrus; színikritikái azonban, amelyeket életében a *Színházi esték* (1914) és a *Régi és új színművek* (1914, 1916) c. kötetekben adott közre, most pedig a *Színház* c. válogatás könnyíti meg újraolvasásukat, ma is elevenek, meggyőzően bizonyítják a drámának és a színháznak elkötelezett kritikus alapos fölkészültségét, eredeti elmeélet, nemes függetlenségét.

Legszebb regényei és novellái, a *Giroflé és Girofla*, *A tóparti gyilkosság*, a *Gyémántgyűrű* és mások a színpad, a színjáték elemi vonzásáról árulkodnak, a „teatrum mundi” toposza, élet és játék, ember és szerep összefonódása, szétválaszthatatlansága evidencia volt számára.

A Fallenbüchl Zoltán gondozta életműkiadást eddig némi szeszélyesség jellemezte, nem mindig éreztük a műfaji vagy időrendi elvű következetességet, ezúttal azonban egységes, koncepciózus kötet került előnk, százegynéhány írást tartalmazó, jól válogatott gyűjtemény, amely csonkítatlan szövegeket közöl, míg az említett régebbi kiadásokból a rendezésről s főleg a színészi játékról szóló kritikai észrevételek többnyire kimaradtak. Ennyiben jogosultan különbözteti meg Fallenbüchl a *színmű*- és a *színibírálat* műfaját, tudniillik az utóbbi az előadás földézését, emlékezetben tartását is föladatának tartja, nem éri be a darab, az írott szöveg elemzésével; a mostani kiadásban Ambrusnak ez az érdeklődése és szándéka kerül előtérbe, kiderül, hogy az előadásról szóló beszámoló nem fölösleges függelék a drámakritikák végén: Ambrust éppen a dráma, a színház és a közönség kapcsolatrendszere érdekli. Dicsérendő a kronologikus szerkesztés következetessége, valamint az is, hogy a hatodfélszáz oldalas, de a szerkesztő által így is „szükségszerűen szűkre szabottnak” mondott válogatásban Ambrus kortársairól, a századforduló és a századelő magyar és világirodalmának akkori újdonságairól olvashatunk leg-többet.

Ami a tematikát illeti, a „régiek” közül leginkább Arisztophanész-, Shakespeare-, Molière-, Victor Hugo-előadásokról ír, de fölbukkan Calderón, Lope de Vega, Schiller egy-két műve is. Az újabb, vele egyidejű dráma reprezentánsai közül viszont alig hiányzik valaki: Ibsen, Tolsztoj, Csehov, Shaw, Sudermann, Strindberg, Hauptmann, Schnitzler, sőt Géraldy, Pirandello, Čapek is szerepel, a magyarok közül Csiky Gergelyre, Herczeg Ferencre figyel, észreveszi Gárdonyi, majd Szép Ernő újdonságát, értékét. A kötetben közölt első bírálat 1879-ben, az utolsó 1930-ban keletkezett. Föltűnő, hogy például Brecht vagy az avantgarde, vagy akár a hazai nyugatos és más újító törekvések kevésbé érdeklik, mint a századforduló drámairodalma: az az igazi szellemi hazája.

Ambrus kritikái többnyire a látott vagy olvasott darab tartá-
nak ismertetésével kezdődnek. Komolyan veszi a „szűzsét”, kifejti a mondanót, s abból, hogy egyetértően vagy ironikusan kommentálja őket, már sejtethető ítélete a műről, s részben az előadásról is. Jó példa erre *A makrancos hölgy* egyik Nemzeti Színház-i bemutatójáról készült ismertetés (48–55.), amely először a felületes, egyszerűsítő olvasatot közli Shakespeare drámájáról, majd kifejti „a bővített, a sorok közt is beszélő” jelentését a színműnek, és azért ítéli el az előadást, mert a primitív változatot reprodukálja, „és nem a másikat,

mely nemcsak a teljesebb, hanem az igazabb is". Ugyanitt — de számos más helyen is — érzékelhető az a többlet, amelyet a színikritikai megfigyeléseknek az eredeti szöveg szerinti visszaállítását jelent: a *Színházban* talán épp ezek alkotják a legszínesebb, legizgalmasabb bekezdéseket. Petruccio alakítójáról azt írja, „Végigpattogta az egész szerepet, s megnyugtató tanúságot tett tüdejének örvendetesen ép állapotáról”, Katáéről ezt: „Alacsonyabb tónusban kezdte, s magasabban végezte, mint kellett volna; s bizony bajos megmondani, mikor rontott jobban.” (55.) Ambrus ironiája és maliciája, egyúttal a korabeli magyar színházművészetről alkotott fölfogása éppen ezekben a korábban elhagyott részletekben nyilvánkozik meg a legbeszédebben, a színháztörténész számára ma ezek mindenestre tanulságosabbak, mint a néha száraz vagy tudákos drámaismertetések. Hasonlóképpen örülünk, hogy a közönség reagálásáról szóló beszámolók is a helyükön maradtak; két bekezdésből megértjük például, miért maradt hűvös a „nagyközönség” 1924-ben (is) Csehovval, a *Cseresznyéskert* vígszínházi bemutatójával szemben.

Hibáztatták a színikritikus Ambrus értékítéleteit, leginkább azt kifogásolva, hogy a könnyedséget, az ügyességet, a színpadi technikát többre becsüli a tartalmi mélységnél. A *Színház* néhány esszéjében elméleti általánosításra is vállalkozik, közülük az *Irodalom és színpad* (1914) címűben, legalább közvetve, megfelel erre a vádra. Alaptétele szerint „annak az irodalomnak, mely nem alkalmazkodik a színpad törvényeihez, a színházhoz semmi keresete” (382.), — másrészt azonban megvédi az igazi irodalomnak azt a jogát, hogy ha szemmel tartja a műfaji és előadási követelményeket, helyet kapjon a színpadon, visszaszorítva a banalitást és a pusztá mesterkedést. Nem éppen harcos vagy radikális program ez, de rávall arra az Ambrusra, aki a művészet fő feladatának a gyönyörködtetést — és nem a tanítást, nem a didaxist — tekintette, s aki a jól megírt és finoman előadott operettet alkalomadtán többre becsülte, mint például a mázsás súlyokat görgető, nehézkesen filozofáló drámát.

A kivitelezés, a „megcsinálás” mikéntje számára is fontosabb volt a „tartalomnál”, akárcsak nemzedéktársai közül Ignotus kritikai szemléletében („Csinálj, amit akarsz, ha meg tudod csinálni”). Ítéleteiben egyébként, valóban, gyakran félrefog, Ibsent, Csehovot, Shaw-t olykor szigorúbban minősíti, mint másodrangú dramaturgokat, Pirandellóról (a *IV. Henrik*ről is) csúfondáros modorban ír, egy Dosztojevszkij-adaptációról az jut először eszébe, hogy a nagy írónak „vannak gyöngye munkái” is (480.). Mégis, bár nem értünk vele ilyenkor egyet, ezt a dacos függetlenkedést meg lehet érteni és szeretni, mert mindig a racionalizmus igényéből táplálkozik s abból az elszánt-ságból, hogy maradjon érintetlen a divatoktól, s csak arra bólintson igent, függetlenül a nevek nimbuszától és más külső hatásoktól, amit

szeleme és ízlése befogad, helyesel. Ebben volt és maradt számunkra a színikritikus Ambrus (megint Illés Endrét idézve) „a Mérték és a Példa”. (Szépirodalmi, 1983.)

CSÜRÖS MIKLÓS

SZÉP ERNŐ KORTÁRS

PURCSI BARNA GYULA: SZÉP ERNŐ

1. Ideje volt, hogy Szép Ernőről, a Nyugat nagy nemzedékének egyik kiemelkedő írójáról monográfia jelenjen meg végre, pályakép, mely a további általánosabb kutatást csakúgy eligazítja vonalaival, amiképpen a részletek bűvárolójának, az olvasónak, a szaktársnak vagy — íme! — kortársnak becses adatokat, egybefüggő vázat nyújt át *mindenkori irodalmunk eme jeleséről*. Purcsi Barna Gyula helyesen mond köszönetet mindazoknak, akiknek támogatása révén ez a könyv épp a művész születésének századik évfordulójára jelenhetett meg; ennél a körülménynél azonban sokkal fontosabb, hogy mi magunk is, olvasók és szaktársak, megfontoltan s lelkesen üdvözölhetjük e munka szerzőjét: gazdagon motiválja ugyanis, miképpen volt Szép Ernő azoknak az egykoriaknak társa, de ebből az alapból szervesen sugallja tovább, hogyan érezhetjük a költőt, próza- és tárcáíró, színművek mesterét a magunk aktuálisan eleven segítőjének, netán rokonának, legalábbis sok oly törekvés és felismerés letéteményesének, melyek az időben nem avulnak, ha valóban jelentős életmű a foglalatuk. A Kortársaink sorozatnak ez a darabja így irodalomtörténetet és izgalmas kalandot is kínál; s a belső borító, Hatvany Lajos egykori szavait idézve — itteni bevezető mondatunk erre épült —, valami megfoghatatlan „tényezőre” is utal azonnal, nevezetesen, hogy miközben „a könyvkiadás, a színház, a rádió és a televízió egyre inkább felfedezi Szép Ernő műveit”, mindegyre hat, leküzdendő marad nagyjából „az irodalmi köztudat”, mely megannyi méltatlansága mellett, tesszük hozzá, még ily végsődegességekben is „érvényesíti” rejtelem valóját, tettenérhetetlen képlékenységet; s még mindig mérsékeltabb feddés, ha ennyit mondunk csak, és nem azt, hogy íme, milyen jól megvan ez a köz helyét bitorló másodlag köz az igazi értékek némelyike nélkül.

Ám elsősorban az örvendezése legyen ez a hely s pillanat; kizárólag ez az oka, hogy Szép Ernővel foglalkozó, őt illető, rá vonatkozó, az ő hatását mutató, őt talán tovább-hatni segítő némely kísérleteim, cikkek s terjedelmesebb munkák után most, egyszerre azt látom, hogy újból, nem is oly könnyen, ily megemlékezésre vállalkozom. Szeretném amúgy „celebrálni” egy kicsit a tárgyat, melyet Purcsi Barna Gyula könyve hitellel tár elénk. A Szép Ernő-kép, melyet a

pályafutás logikus szakaszolásával, a társak, a sajtó, a korabeli visszhang, történelem és irodalomtörténet szavának s tetteinek gazdag idézésével a szerző kibontakoztat, árnyalt és tömör. Korok és tárgykörök, de legalábbis korszakok és műnemek, műfajok, jellegek tiszta elkülönülése ugyanúgy nyomon követhető ebben a monográfiában, mint a személyiség egysége; s persze, hogy Szép Ernő kortársunké . . .! — hanem ez akkor a hiánypótló könyv szerzőjének is érdemjegye, hiszen olyan kategóriák szerint tárgyal és taglal, készít analízist és szintézist, amelyeket Szép Ernőre alkalmazni okvetlenül útpítő cselekedet. Nem hiszem, hogy jelentős író bármikor is kisajátítható lenne; ekképpen jut jogához minden értékelés, mely a művész s a mű valódi ténszerűségéből indul, s ezek eszményi hatását közelíti szándékával, ehhez a hatáshoz segítené — alapvetéssel, tárásokkal, összefoglalással, lendületesebb vagy aprólékosabb vonalvezetéssel — azt az állagot, melyért a leghivatottabb, maga az alkotó, már nem tud kiállni segítő eszközökkel.

Hadd bocsássam előre ezt; ígérve, hogy a továbbiakban sem időzőm e tárgy semmi részletén hosszasan; a monográfiát ajánlom a figyelemnek, mindönk javára.

2. Helyes a kiadó jelzése is, hogy ez: *kismonográfia*; de épp ezt a körülményt tekintjük végeredményben igen szerencsésnek. Mert alapos megközelítést s megközelítőleg alapvetést is ad, mint erre már utaltunk, Purcsi Barna Gyula vállalkozása. Az elágazásokat most még nem lett volna ilyen célszerű követnie; hiszen a feladat a tárgy egészében az, hogy az érték elismertté váljon. Szép Ernő életművének értékretegei — amennyiben nem a merő szubjektivitás ítélt, nem az egyszeri írói cél válogat —, drámaszakértő nem lévén, úgy *gondolom*, három irányban keresendőek; s a figyelemre méltó, vagyis az irodalmunk legjava szintjéhez tartozó belső vonulatok további tagozódása, tehát a „tökéletesség” kritériuma netán, nem elsődleg értékmínősítési meghatározó. Amit bizonyossággal *tudni* vélek: hogy a líra és a „tárca” jellegű, napló-típusú, karcolatos-esszé próza jelenti — ismétlem, úgy gondolom, a színművek némelyike mellett, esetleg előtt — azt a terepet, mely Szép Ernőnél az olvasói érdeklődés és az ettől öncélúan nem függetleníthető *közelítő* szakkutatás számára mindenképpen tárva áll. A stílusjegyzvizsgálat, az áramlatok vagy hatások szerinti minősítés valóban részletesebb tanulmányozás dolga. Purcsi Barna Gyula munkája ezért különlegesen dicsérhető: mert ez utóbbiból is izelítőt ad, s nem szálazza szét mégsem a nagyobb vonalakban felmutatandót. Szép Ernő munkásságának egésze így többé-kevésbé az európai fejlődés korrelátumaként bontakozik ki a monográfia lapjain; ám a hangsúly, jól, azon marad, miként egyedi jelenség ez a líra, próza, a maga módján ez a dráma művészet. Ami, legalábbis hazai literatúránkban, egyedivé teszi: az emberi esendőségnek mint-

egy stiláris vállalása, a nehéz zihálás és a futó eseménysor „szintézise”; vagyis inkább az a megszenvedett bravúr, ahogyan ez az életmű hivalkodás nélkül marad sajátlagos, mi több, sokszor a keresettség eszközét is eleve „az irodalom” gyarlóságának bizonyítékeként merészezi felvonultatni, párosítva a legnagyobb egyszerűség megvalósult óhajával, s ez az indázás, vagy ha statikusabban tekintjük, ez a konglomerátum, azt hiszem, belőlünk, átlag emberekből is híven tartalmazza körülbelül ugyanezeket a jegyeket. Tehát a szokottnál jobban „élhető” matéria, olvasom ki nagy egyetértéssel Purcsi Barna Gyula könyvének mozzanataiból is, amit Szép Ernő művei nyújtanak; ezért hökkentőbb is, mert vagy a műves maximalizmus, vagy a tolsztoji, netán wittgensteini maxima a „szokvány várás” jegye. Ezek egyikébe sem illik akkor hát Szép Ernő emberközelsége, hétköznapi-vállalása; melyhez, ismételjük el, az impresszionizmus, a szecesszió számos stílusjegye tapad azután, sőt, válik hordozó erővé benne.

Benne, alatta, körülötte? Ez is zavaró lehetett a köztudat számára. Semmire nincs nagyobb szükség ily tárgyaknál, mint afféle pontos, tématisztelő, összefüggésekre tekintő, mikroszkópot is használó munkamódszerre, amely Purcsi Barna Gyula könyvét jellemzi. Értékelő mondatai nem tolakodóak, a témától soha el nem távolodnak; elkerüli a reménytelen tekintélyelvűséget, az agyonidézést, a feldolgozandóhoz hasonló, netalán impresszionista fogalmazási módot; s ez az, amin elcsodálkoztam: a kismonográfia érettsége, célzott feladatvállalásának ugyanakkor elevensége; ahogy az adatok nagy sokaságát tudja közölni, s önmaga „létalakját” — a könyvét —, meg a tárgyát is élően érdekesnek tartja meg mindvégig. Bebizonyítja, hogy Szép Ernő hálás téma; nem szélső pálya; persze, a mesterkélt centralizálástól is óvja ezt a lírai, prózai és dráma művészetet már-már önmaga túlcélzatlansága; Purcsi Barna Gyula munkája zökkenésnyit sem változtat az oeuvre-nek ezen az alaphelyzetén, s mégis tágabb egészekbe helyezi. Korszerű irodalomtörténeti eljárásnak érzem, a magam írói szemével, ezt a közelítési módot. (Kortársaink — Akadémiai Kiadó, 1984.)

TANDORI DEZSŐ

BÉNYEI JÓZSEF: MAGYAR ÍRÓK PEREI

Bényei József nem céhbéli irodalomtörténész. Tiszaladányban született 1934. július 7-én; tanári és könyvtáros diplomát szerzett; volt könyvtáros, a debreceni Csokonai Színház igazgatója, és 1979 óta a Hajdú-Bihari Napló főszerkesztője. Elsősorban költőnek vallja magát: három verseskötete (*Sugárverésben*, 1969; *A hétköznapi megvalósulásnak*, 1975; *Hajnali lovak*, 1984) közül az utolsó a most ismertetendő

könyvével egyidőben jelent meg. Jelentős a helyi irodalmi örökség és irodalmi élet ápolásában teljesített munkája: több antológiát, tanulmánykötetet szerkesztett. Ő állította össze a Válasz repertóriumát (1973).

E könyvének elő- és utószavában főlegesen kétszer is igyekszik elhárítani a lehetséges számonkérést: „Irodalmi ismeretterjesztést vállaltam, nem tudományos munkát, hanem népszerűsítést.”

Első szavában Kunszery Gyulát idézi, ihletőjét a címben megadott tárgy földolgozására. Az ő füzeté (*Magyar írók bűnperei*, 1942) kiindulópontul szolgált Bényeinek, ám a tárgykört nem egyformán fogták föl. Kunszery csak olyan eseteket dolgozott föl, amelyekben az igazságszolgáltatás, a hatalmi megtorlás az író szellemi állásfoglalásának — politikai, vallási, világnézeti, művészi vagy tudományos meggyőződésének — következménye. Bényei kiterjeszkedett az írók magánjogi, polgárjogi ügyeire is, és a pört sem szűkítette le az igazságügy formai eljárásaira, hanem tágabban, az üldözésnek más fajtáira is ki bővítette.

Ő is irodalomtörténeti rendben haladva dolgozta föl anyagát, de míg Kunszery egy-egy nagy korszakon (régí magyar irodalom; abszolútizmus; Bach-rendszer; liberalizmus és neobarokk) belül nem alkot önálló fejezeteket, Bényei írónként tárgyalja témáját, címül egy-egy szellemes, tömör megfogalmazást adva, sohasem egyszerűen az író nevét. (Talán a tartalomjegyzékben — ha már névmutató nem könnyíti meg a keresést — a cím után zárójelben közölhette volna a nevet is. Hiszen *A bihari remetéről* könnyű kitalálni, hogy Bessenyei György, de hogy a *Pap áristomban* Verseghy Ferencről szól, s *A cseh vadász* Madách Imréről, rejtvényfejtőnek való földadat.)

Janus Pannonius az első író, akinek menekülnie kell a király haragja elől. Bornemisza Péter, Balassi Bálint, Apácai Csere János hányattatásai következnek utána. Juhász Gyula írta 1925-ben: „Riedl Frigyesnek, rajongva szeretett nagy mesteremnek a katedrán gyakorta voltak ilyen különösnek tetsző, önmagának feladott kérdései: Ki volt az első magyar költő, aki öngyilkos lett? Akadt olyan költőnk is kettő, aki gyilkolt: Liszti és Zsutai . . .” (JGYÖM 4: 315.) Liszti László viharos életét, amely pallos alatt fejeződött be, szintén földolgozta a szerző. Bethlen Miklós és Bod Péter Erdély, Bessenyei György Erdélyszél (Partium) társadalmi viszonyaival került szembe.

A magyar jakobinusok közül Kazinczy, Verseghy, Szentjóni Szabó László és Batsányi sorsát villantja föl. Itt érezzük, hogy nem ártott volna a pusztá névsoron kívül nagyobb egységekre is osztani az anyagot, hogy ami egy-egy korban vagy ügyben közös, az egy helyütt lehessen elmondani, s akikről nem készült külön fejezet, ne pusztán nevük fölemlítésével kerüljenek elő (mint Őz Pál, Hajnóczy és a többiek), hanem egy-egy bekezdés erejéig legalább. Némileg még

Csokonai is hozzájuk tartozik, amint éppen Bényei utal rá: kifogásolt debreceni búcsúbeszédében a vérmezei képek uralkodnak . . .

Barcsay Ábrahám és Vajda Péter küzdelmei után megint egy nagy egység kínálkozik: a forradalom és szabadságharc üldözötteinek viszontagságai. Kuthy Lajos, Jósika Miklós, Czuczor Gergely, Sárosi Gyula, Táncsics Mihály, Kemény Zsigmond, Tompa Mihály, Jókai Mór, Madách Imre bűne és bűnhődése nem volt ugyan egyforma, de forrásuk közös. Jókai Tardonán afféle idilli bujdosásban lappangott; sajtópöre után egy év börtönt kapott, de ebből csak egy hónapot kellett letöltenie, s azt is luxus körülmények között . . . „Az alatta lévő börtöncellában is lakott azonban egy rab. Vakon. Nyomorultan. Az is magyar író volt. Táncsics Mihálynak hívták.”

Tolnai Lajos és Vajda János a környezetével viaskodott; Herczeg Ferencnek és Gárdonyi Géának már inkább csak párbajaival volt gondja. Hozzájuk csaphatta volna Bényei Bródy Sándort is: 1892-ben ő is ezért került a szegedi államfogházba; 1912-ben Molnár Ferenc is. De Bródyról fontosabbakat közöl: katonaként került fogságba, s színműve, *A szerető* hívta ki ellene a bécsi kabinetiroda intézkedését, mert benne a Habsburgok szerelmi botrányait teregette ki.

Ady is párbajvétségért meg a váradi káptalan elleni cikkéért ült államfogházban, s *Rohanunk a forradalomba* című verséért majdnem harmadszor is oda került. Babitsot csak az ellenforradalom helyezte rendőri fölügyelet alá, de háborúellenes versei miatt már korábban nyilvános meghurcoltatásnak volt kitéve. (Móricz Zsigmondról is szólhatott volna egy rövid fejezet. „1919 augusztusában — idézem Nagy Péter monográfiájából — csendőrök mentek Móricz Zsigmondért Leányfaluba, s felesége és három kisleánya rémületére elvitték, megbilincselve, gyalog Szentendrére. Itt egy hetet töltött letartóztatásban, majd — mindenféle vizsgálat vagy kihallgatás nélkül — újra kiengedték.” De szólni lehetne a Kisfaludy Társaságból való kizáratásáról, a szlovákiai útja utáni támadásokról, amelyek során a vármegyei közgyűlések hazafiatlannak bélyegezték . . . Mindebből a kötet végén található *Fekete lexikon*, amely az önálló fejezetben nem tárgyalt írókat betűrendben sorakoztatja föl, csak ennyit mond: „1919-ben egy hétig rendőri fogdában ült Szentendrén.” Ha hozzávesszük még a *Kerek Ferkó* körüli plágiumvádakát — Nyr. 1951. 25. —, éppen elég, hogy Móriczról önálló fejezetben szóljunk.)

Közvetve vagy olykor közvetlenül is az 1918–19-i forradalmak jegyében születtek a Horthy-korszak íróinak pörei is. Szabó Dezső, Gábor Andor, Déry Tibor, Oláh Gábor, Gellért Oszkár, Juhász Gyula, Kassák Lajos, Veres Péter, Hatvany Lajos üldöztetéseit valamiképpen azokban gyökereztek. Tersánszky szabadszájúsága pedig a kor álszent prűdériájával találta szembe magát. József Attilát és Radnóti Miklóst egyformán istenkáromlásért fogta pörbe a királyi

ügyész. József Attilát később politikai vádak is sújtották. Erdélyi József előbb katonaszökevényként került szembe a törvénnyel, majd osztályelleni izgatás miatt. S bár Bényei a felszabadulás utáni időkre nem terjesztette ki tárgyát, róla nem hallgathatja el: 1947-ben a népbíróság három évre ítélte. (Ahogy Déryről is megírta: 1957-ben kilenc évet kapott, s három év után amnesztiával szabadult.)

Kodolányi plágiumvádak révén került a kötetbe, de Darvas József és Féja Géza ismét politikai okokból. Darvast gerincropogtató vádakkal idézték a félegyházi tanítóképző *sedes-e*, ítélőszéke elé: vagy elhagyja az iskolát és a tanítói pályát, vagy nem ír többé olyanokat, „amik a tanítói hivatással ellenkeznek”! Féja Géza *Viharsarokjának* pöre az egész népi írói mozgalom, a Március Front jelképes nagy küzdelmévé vált.

Negyvenhét ilyen kis íróportré után az említett *Fekete lexikon* még 92 írot sorol föl. Hirtelenében innen csak Lovassy Lászlót hiányolom, de egy-egy névhez még elkelt volna egy-két mondat. Pl. hogy Bálint György, Salamon Ernő, Sárközi György, Szerb Antal munkaszolgálatosként, Karikás Frigyes a sztálini önkény áldozataként pusztult el, s Lengyel József is átélte Ivan Gyeniszovics sorsát. Nem pontos, amit Móra Ferencről ír. Nem 1922-ben s nem a Világba írt cikke miatt emelt ellene vádat az ügyész, hanem 1923-ban a Szeged című napilapban megjelent vezércikkéért (*Konstrukció bombával és ököllel.* = Móra Ferenc: *Memento.* Szerk. Vajda László. 1967. 348–351.). Nem függesztették föl állásából, hanem baráti unszólásra írt kegyelmi kérvénye alapján az ügyészség „a vádat indokoltan elejtette” (Ruszoly József: *Móra Ferenc sajtópöre, 1923.* Somogyi-könyvtári Műhely, 1979. 87–96). De Móra királysértési pöre, a Horthy-korszakban mindennapos szélsőjobboldali támadások, Móriczéhoz hasonlóan önálló fejezetet érdemeltek volna.

A szerző minden számára hozzáférhető irodalmat elolvasott, és kiválóan kiaknázott. Ha olyan eldugott kis közlemény is eljutott volna hozzá, mint pl. József Attila *Nem én kiáltok* című kötetének ügyészségi „elemzése”, amely gondosan kiemelte a vád tárgyává tehető verssorokat, bár utóbb letett a vádindításról, mert vele csak nagyobb figyelmet keltett volna a versekre, nyilván ezt is beillesztette volna (Oltvai Ferenc, Somogyi-könyvtári Műhely, 1980. 21–23).

Könyve az irodalmi ismeretek népszerűsítésének sikerült alkotása. Néhány szeplője e megállapítás igazából alig von le. Ezek a szeplők elsősorban stílusbeliek: napjaink nyelvi divatjainak lenyomatait, amelyek éppen ismeretterjesztő műben a céllal ellentétesen hatnak, s legfőképpen ezért kerülendőek. Sok a *biztosít*, *rendelkezik*, *képez*, *kivált*; a *kötődés*; a *komoly* jelző; az *amennyiben ha* helyett; az *aktív*; a fölösleges (mert a birtokos személyraggal már jelölt) *annak*; viszont a hiányzó, ezért pillanatnyi értelmi zavart okozó birtokos személyrag

(felesége öröksége). Furcsa modorosság folyton X. Y. *nevű* valakiről szólni, ahelyett, hogy egyszerűen X. Y.-ról beszéljünk. A leírt betűt föl is olvashatják: *s* és *sz* kezdetű szó előtt ezért nem célszerű *s* kötőszót használni. Újabb félreértelmezés, ha az *eredő*-t *eredet* jelentésben használjuk (109), holott ellenkezőleg: eredményt, okozatot jelent a természettanban és az irodalmi nyelvben is. Zsutai János nem *megszűrt*, hanem *agyonszűrt* egy debreceni polgárt; ha csak megszúrta volna, áldozata életben maradhatott volna.

Az idézetekbe is csúszott hiba. Ady nem *politikai*, hanem a maga stílusában *politikás* versekről beszélt (153). Bátyjának írt levelében is két elírás van: *múlt* helyett *múlik*, *lehetőséged* helyett *lehetőség* a helyes (154).

Éppen ismeretterjesztő jellege miatt néhol elkelt volna a szömagyarázat. Ma már kevesen tudják, hogy a *szuperintendens* a kálvinista püspök régi megfelelője (15, 17). Abban az alakban, ahogy itt találjuk, alig ismerhető föl eredeti formája az *eszkortos* (kísérő) szónak: félig magyarul, félig franciául: *eskorteos*; francia írás szerint helyesen *escorte-os* (146). A *hacsirokról* (17) sem sokan tudhatják, hogy testőröket jelent; az *Idegen szavak kéziszótára* is csak *haccséros* változatát közli e régi német–olasz szónak.

Talán érdemes lett volna megemlíteni, hogy a Linzben elhunyt Batsányi hamvait 1933-ban hazahozták, és Tapolcán temették el (67). Tolnai Lajosnak környezetének szemében nemcsak az volt a bűne, hogy kislányuk keresztszüleinek zsidó házaspárt hívott meg (128), hanem az — s ez magyarázza a meghívást is —, hogy Tolnai, a református pap, zsidó nőt vett el feleségül. „Ő az első *hebrogén* magyar író” — mondja róla Kunszery (48), s megvallo, tőle olvas-tam először ezt a furcsa „műszót”, amelyet nemzedékünk csak „zsidófeleségesként” ismert a közelmúltban. Ha egy föl sorolásban három nevet adunk meg, nem közölhetjük csak egyiküknek a keresztnévét: „Belopotoczky, Wolafka és Fraknoi Vilmos” (151). Az első kettő esetében is ki kell deríteni, hogy Kálmán meg Nándor az utónevük. Szabó Dezső nem 1907-ben végezte el az egyetemet: 1904 őszén már helyettes tanár; 1905/06-ban Párizsban ösztöndíjas, és 1906 novemberében már Székesfehérvárott tanút (Nagy Péter: *Szabó Dezső*. 1964. 32–42). Szabó Dezső utolsó pöréről Bényei könyvének lezárása óta a *Confessio*. 1985. évi 1. és 2. száma közölt részletes adatokat. Apróság, de Szalay József már 1918 előtt is városi rendőr főkapitány volt, 1919 után pedig kerületi főkapitány (219).

Az újabb szokástól eltérően a kolofonból megtudjuk, hogy ez a könyv 18 000 példányban jelent meg. Ha elfogy, érdemes lesz *kissé bővítve, kissé javítva* ismét kiadni. (Kozmosz Könyvek, 1984.)

TÁRSASÁGI HÍREK

THIENEMANN TIVADAR
(1890–1985)

Attól a térhez kötött szakmától, amelynek kimagasló művelője volt, a hazai irodalomtudománytól, akarva-akaratlan váratlanul korán elszakadt: nem sokkal múlt ötvenöt éves, amikor minden látható kényszer nélkül elment Amerikába, és ott haláláig — vagyis felnőtt élete nagyobbik felében — alkalmazott pszichológiával foglalkozott. A pályaváltoztatáskor három évtizednyi, sokoldalú és sikeres bölcsésztevékenység állott mögötte, és majdnem ugyanennyi ideig tartó egyetemi tanárkodás az ország három egyetemén.

Mindent tudott, amit filológusnak tudnia kell, de nem volt filológus-alkat. Ez már akkor is kiütközött, amikor — pályájának kezdetén — az „osztatlan” filológiát művelte: korai irodalom- és nyelvtörténeti vizsgálódásaiból is kiviláglik, hogy a lehetséges jobban érdekelte, mint a bizonyos, ha a bizonyos természetlen volt és lapos, a lehetséges viszont termékeny gondolat sorok elindítója. Másképpen: a puszta adatok és az adatokból közvetlenül levonható következtetések önmagukban nem elégitették ki, rendkívüli anyagismertére támaszkodva s a körülmények megszabta egzaktuság igényével mindig valamiféle szintézis módozatait kereste akár az elméleti kérdések területén, akár az irodalom- vagy a nyelvtörténeti gyakorlat összefüggéseiben. Felkészültsége és áttekintőképessége mellett ezek a tulajdonságai és ez az irányultsága magyarázzák meg, miért lett mindjárt a húszas évek elején a társadalomtudományokban gyorsan kibontakozó új és átfogó irányzat, a szellemtörténet egyik vezető alakja és a szellemtörténeteszek reprezentatív folyóiratának, a *Minervának* valójában eleve egyedüli szerkesztője.

Azokat az elveket, amelyekből az új iskola kiindul, a *Minerva* első évfolyama első számának az élén — mintegy vezércikk formájában — ő fejt ki. Fejtegetéseinek elsődlegesen nem a programadás a céljuk, hanem a bírálat: összefoglalóan elemzi a történettudományokban akkor már fél évszázad óta tartó pozitivisták korszakot, és — érdemeit és eredményeit elismerve — mindenekelőtt azt az alapvető ellentmondását tárja fel, amely az idő előrehaladásával a pozitivisták eljárásokban mind határozottabban kiütközött: az irányzat annál elvontabbá vált, minél közelebb került eszményi céljához, a

„tisztá” leíráshoz, mivel annál több metafizikumot kellett tételeznie. A pozitivizmusnak egy másik, szintén lényegéből származó és ezért megmásíthatatlan törvényszerűsége ugyancsak kritikai elemzésben részesül: Thienemann bebizonyítja, hogy a módszer óhatatlanul az egyre végtetesebb szakosodás irányába tud csak haladni, és ennek következtében a teljes történeti folyamat meglátásának és meglátatásának még a lehetőségét is szükségképpen kénytelen tagadni. Ilyen körülmények között viszont az egész a részletekben enyészik el, ez pedig azt jelenti, hogy a pozitivizmus zsákutcába jutott, és az igazságot máshol és más módon kell keresni. A kíváncsi olvasó adva van: olyan módszerre van szükség, amelynek segítségével „az állami, gazdasági, irodalmi vagy tudományos élet elszigetelt, apró jelenségeiben” láthatóvá válik a „magyarság múltjának osztatlan története”. A szellemtörténészek célkitűzéseiről ez az egyetlen, programadó mondat hangzik el, de részletek kifejtésére ekkor nem kerül sor: a jelszöszövény meghirdetett „Gesamtschau” elméleti összefüggéseinek kimunkálása a gyakorlat kifejtésére a Minerva Társaságra vár, és a kör legfontosabb fórumának, a *Minervának* lesz a feladata.

A következő időszakban Thienemann nemcsak a szervezést és a szerkesztést vállalja magára, hanem a szellemtörténet kibontakoztatásából is kiveszi részét, az elmélet és a gyakorlat terén egyaránt. A bevezető tanulmány után öt évvel, 1927-től kezdve folytatásokban jelenteti meg főművét, amely — *Irodalomtörténeti alapgondolatok* címmel — a hazai irodalomelméletnek a mai napig is legnagyobb szabású egyéni vállalkozása. Közvetlen előzménye Horváth János tétele az irodalmi viszonyról, melynek legteljesebb kifejtése ugyancsak a Minerva első számában olvasható, a meghirdetett irányvonal elméleti megalapozásának első adalékaként. A Horváth-féle tétel a húszas évek nemzetközi mozgásirányzataihoz viszonyítva konzervatív, amennyiben a korábbi irodalomtudományi állásponthez ragaszkodik, és a szóbeliséget kirekeszti az irodalmiságból. Thienemann ezzel szemben az alap gondolatot általános érvényűvé bővíti, és egyúttal a részletekig kidolgozott és működésében bemutatott rendszerre fejleszti. A rendszer a szellemtörténet szintézis-igényének egyik lehetséges megvalósítása irodalomelméleti téren: túllép a pozitivizmus egyéni monográfiáinak csúcsát jelentő „szerző és műve(i)”-sémán, amely annak idején jelentős vívmány volt, és a korábbi, hosszú életű prepozitivista műközpontú szemléletet váltotta fel, ugyanakkor pedig bevonja az irodalmi folyamat vizsgálatába az irodalmi viszony létrejöttének harmadik előfeltételét is, a befogadási, illetve befogadói tényezőt. Ebben az alakzatban a viszony mozgását alapvetően az határozza meg, hogy a három, kapcsolatba lépő alaptényező (szerző-mű-befogadó) létállapota és létformája változhat, és ennek folytán az irodalmi folyamat különböző módosulatokban jelenhet meg. A

legegyszerűbb képlet az, amikor a jelenlevő szerző a jelenlevő befogadó(k)nak elmondott egyszeri, ugyanúgy nem megismételhető szövegében valósul meg. A legelvontabb, bizonyos tekintetben már-már imaginárius változat viszont úgy jön létre, hogy a láthatatlanná vált szerző korlátlan mennyiségben változatlanul reprodukálható művén keresztül elvileg, illetve lehetőségként végtelen számú, számára azonban nem jelenlevő közönséggel kerül kapcsolatba. Az alaphelyzetek és átmeneteik többé-kevésbé alakítják a művek különböző rétegeit, úgyhogy a szövegek egyes sajátágaiból vissza lehet következtetni az irodalmi folyamat sajátlagos állapotára, így többek között magának a viszonynak bizonyos összefüggéseire is. Erre az utoljára említett aspektusra azért érdemes figyelni, mert a tudományos igényű irodalomszemléletnek több évtizeddel később előtérbe nyomuló áramlatai közül a lényegét illetően kettőt előlegez: az alkalmazott információelméletet és a recepció-esztétikának nevezett kutatási irányt. A cikksorozat, illetve a későbbi könyv mindezek mellett azért is figyelemre méltó, mert önmagában is — de még inkább a Minervából összeállítható környezetével együtt — cáfolja azt az újabban elterjedt nézetet, amely szerint Magyarországon a legutóbbi másfél évtizedig irodalomelmélettel senki sem foglalkozott.

Thienemann ugyanakkor az irodalomtörténetírás gyakorlati továbbfejlesztéséhez is hozzájárult. Korábbi dolgozatainak csupán a tényét említve, a húszas évtizedre eső munkásságából érdemes kiemelni azokat a tanulmányokat, amelyek jellemzőek akkori érdeklődésére és módszereire. Szembeszökik, hogy a szóbanforgó időszakban sohasem vizsgálta az irodalmat önmagában, az irodalmat az irodalom kedvéért, ugyanakkor pedig nem állapotában tekintette, azaz nem statikusan szemlélte, hanem mindig mozgásokat, és pedig több területen végbemenő és valamilyen módon egymással összefüggő mozgásokat igyekezett feltárni és megmagyarázni. Közelebbi szakmájánál fogva — amely elsődlegesen és hivatalból a német irodalom és nyelv volt — foglalkozott német és magyar összehasonlító vizsgálatokkal. A komparatiztikának azt a fajtáját művelte, amelyet a befogadás-kutatás objektivált válfájának lehetne nevezni: azt kutatta, hogy egy-egy meghatározott időszakban milyen befogadó folyamatok mentek végbe a német és a magyar irodalom között, és azt mutatta ki, milyen jellegű volt a konceptív irodalom érintkezése, illetve kapcsolata a receptív irodalommal a befogadott műveken keresztül. (*A XVI. és XVII. századi irodalmunk német eredetű művei*, 1922)

Egy másik típust testesít meg az 1923-ból származó, *Városi élet a magyar középkorban* című cikk. A téma összefoglalóan kultúrtörténeti jellegű, feldolgozásához a szerző historiográfiai módszereket éppúgy igénybe vesz, mint ahogy bőségesen alkalmazza a német–magyar nyelvhasonlítás különböző felismeréseit is. A középpontban

azonban ezúttal egy irodalomelméleti tétel alkalmazott bemutatása áll: a tanulmány sokszorososan összetett módszerekkel azt kísérli meg rekonstruálni, hogyan jött létre a hazai irodalmiság történetében fordulópontot jelentő mű-létforma, a magyar nyelvű kódexirodalom.

Egy harmadik válfajnak példája az 1924-ben tartott akadémiai székfoglaló, *Mohács és Erasmus* címmel. Az előadás egyfelől a hazai történelmi tudat, illetve történelemfelfogás alakulásának legfontosabb állomásait állítja fejlődési sorba a Mohács-komplexum történetének felvázolásával, és ezzel ismét csak befogadási problematikát taglal — bár más szemszögből és olyanformán, hogy az irodalomnak ezúttal közvetett szerepe van csupán —, másfelől Erasmus és a magyar erasmisták kapcsolatait foglalja össze és elemzi, hogy ily módon a késői magyarországi humanizmus legjelentősebb áramlatát ábrázolja és magyarázza. A két vonal együttlításából bontakozik ki azután a tanulmány legmélyebb mondanivalója: a magyar eszmetörténet ama kritikus szakaszának megláttatása, amelyben Mohács a középkori tudat felbomlásának tényszerű jelképe, Erasmus és magyar barátai pedig a racionalista humanizmust képviselik és egyben a korai felvilágosodás előhírnökei.

Látnivaló: Thienemann elméleti és gyakorlati munkássága teljes kibontakozása időszakában a szellemtörténet és az általános mozgalmakon belül a magyar szellemtörténeti gondolkodás egyik egyéni változata. Írásaiból az derül ki, hogy nem a spekulatív konstrukciók híve és nem valamiféle misztikus „Wesensschau” hirdetője. Ellenkezőleg: mindig a (történeti) tényekből indul ki, és amikor — a maga nemében egyébként ma is érvényes — rendszeres irodalomelméletet dolgoz ki, annak elemei éppoly konkrétumok, mint ahogy az elemekből összetevődő alaphelyzetek sem elvonatkoztatottak.

Feltűnő, hogy a harmincas években — az idő előrehaladtával — Thienemann egyre inkább visszavonul az irodalmi élet nyilvánosságától: termékenysége meg sem közelíti a korábbit. Ez nemcsak azzal magyarázható, hogy a lényegét már elmondta, és ezért új minőséget nehezen tudna létrehozni, a mennyiséget pedig miért szaporítaná? Fokozódó passzivitásában a körülményeknek, objektív fejleményeknek van nagyobb szerepe. Arról van szó, hogy az újabb német — és bizonyos mértékben a hazai — szellemtörténeti áramlatok fokozódó jobboldali radikalizálódásával nem tud és nem is akar közösséget vállalni. Márcsak azért sem, mert Zolnai Bélával van jóban és Kardos Tiborral, Szerb Antalt támogatja és Halász Gábort segíti. Szakmájában inkább csak elképzelései és tervei vannak, s csak beszélgetései engedik sejtetni, merre kívánna haladni, melyek lennének következő aktív periódusának súlypontjai. Az elsők között van, akik felfedezik Kafkát, az első Brod-féle kiadásokban felismeri jelentőségét és megjósolja világsikerét. Az irodalmi divatok ellenére lesz — ha

csupán diszkurzív sikon is — Kafka korai magyar értelmezője és értékelője. Fordított előjelekkel teszi ugyanezt, amikor — meggyőződése szerint — felkapott klisékkel fordul szembe abban a témakörben, amelybe a háború alatt dolgozza bele magát: egy Nietzsche-monográfia anyagát azért gyűjti össze, hogy valósabb lehetőséget biztosítson a múlt század legellentmondásosabb filozófusának megítélésére, melyet a nemzeti szocialista ös-teremtő igyekezet különlegesen eltorzított. Thienemann Nietzschében a pszichológust igyekezett volna kiemelni és jelenségének lélektani oldala mellett az esztétikumhoz való különleges viszonyát. A szépben és a szép élményében egyébként is menedéket lát a megvadult világgal szemben, többek között pedagógiai téren is. Ekkor állítja össze szemelvényes német irodalomtörténetét az akkori gimnázium 7–8. osztálya számára, a mai napig legszebb, leg„irodalmibb” tankönyvet a középiskolai német „nyelv- és irodalom”-tanításban.

A háború utáni Amerikában pszichológiai képzettségét és tudását kamatoztatja. Tudományos tevékenységet is folytat, és ebbe távolról az irodalom is belejátszik. Az ötvenes évek derekától kezdve kialakulóban levő területen publikál: a pszicholingvisztika egyes problémáiban mélyed el. Érdekes ismétlődés: megint bevezet valamit, akár csak az első háború után itthon — de most már kevesebb energiával, az idegen környezetben elszigeteltebben, kevésbé hatékonyan.

Magyar kapcsolatait ekkor sem adja fel. Régi barátaival állandóan levelez és az irodalmi viszonyok érdeklik elsősorban. 1984-ben hazalátogat és azzal távozik, hogy tanítványain keresztül újabb hazai érintkezéseket akar majd lehetővé tenni. Halálával a húszas évek nagy nemzedékének utolsó túlélője távozott el.

HALÁSZ ELŐD

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett 1985. X. 11.

Terjedelem: 12 (A/5) ív

86.15009 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest

Felelős vezető: Hazai György

AZ OKTATÁS MŰHELYÉBŐL

FENYŐ D. GYÖRGY: Berzsényi Dániel: <i>Barátimhoz</i>	888
CSORBA SÁNDOR: Szemere Bertalan: <i>Utazás külföldön</i>	907
SZABÓ ZOLTÁN: József Attila: <i>Határ</i> — Stilisztikai elemzés szövegnyelvészeti alapon	916

DOKUMENTUM

PAPP JÁNOS: Bessenyei György két kiadatlan levele	932
ENYEDI SÁNDOR: Galánthai gróf Fekete János és az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság	939

FILOLÓGIA

FRIED ISTVÁN: Egy kis Verseggy-filológia — Megjegyzések a <i>Verseggy Ferenc kiadatlan írásai II.</i> c. kötethez	956
RIMÓCZINÉ HAMAR MÁRTA: Arany János Exegi monumentumainak horatiusi vonatkozásai	967
SZÉLES KLÁRA: A lélek „alaktalan rémei” — Vajda János novelláiról	972

SZEMLE

SZERDAHELYI ISTVÁN: Hermeneutika és esztétika — Hans-Georg Gadamer: <i>Igazság és módszer</i>	1002
HARGITTAY EMIL: Zrinyi és Itália	1005
KERÉNYI FERENC: Kölcseytől Kölcseyről	1009
VÖRÖS IMRE: Podmaniczky Frigyes: <i>Egy régi gavallér emlékei</i>	1012
CSÚRÓS MIKLÓS: Ambrus Zoltán: <i>Színház</i>	1016
TANDORI DEZSŐ: Szép Ernő kortárs — Purcsi Barna Gyula: <i>Szép Ernő</i>	1019
PÉTER LÁSZLÓ: Bényei József: <i>Magyar írók pere</i>	1021

TÁRSASÁGI HÍREK

Thienemann Tivadar 1890–1985

Halász Előd	1026
-------------	------

Ára: 30,— Ft

Előfizetés egy évre: 120,— Ft

ISSN 0324—4970

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalban, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) Budapest V., József nádor tér 1. 1900, közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadó és Nyomdánál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111—010).

Példányonként beszerezhető az Akadémiai Kiadó STÚDIUM Könyvesboltjában (1052 Budapest V., Gerlóczy u. 7. Tel.: 188-633)

Előfizetési díj egy évre: 120,— Ft

1 szám ára: 30,— Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat
H—1389 Budapest, Pf. 149.

Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest